भारतवर्षीय

प्राचीन

चरित्र-कोश

920.03
Cit
32310

सि. वि. चिंतामण

भारतवर्षीय

...ाचीन चरित्रकोश

...ति, स्मृति, पुराणें, सूत्रें आणि वेदांगें यांतील व्यक्तींची

साधार माहिती देणारा ग्रंथ)

विद्यानिधि

सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव

920.03
Cit
32310
-310
32310

[इ. स. १९३२

920.03-CHI
0 32310

किंमत पंधरा रुपये

...चंद्र स...
...मर्थ वि...
...ना...

...ानच्या
...लक्ष
...कालीन
...ये काम
...ज्ञासु व
...व अधिक
...ची दृष्टि
...तिच्यांत
...नोवृत्तींच्या
...न, पौर्वात्य
...न करून हा
...ग्रंथ मराठींत
...ही भाषेंतहि
...झालेला नाहीं

...आलोचन-
...स्मृतिपुरा...
...नाहीं. एवढें
...याशिवाय दुर...
...ऐतिहासिकांच्या
...दर्जाचीं साधनेंहि
...न एकादा विषय
...मायण, महाभारत
...प्रमाण ठरविण्यास
...आहे. तुकोबाच्या
...आलेले ऋग्वेदांतील
...बंगानें आलेले यज्ञकर्ते
...वेणारे. तस्...

(१) कौशिक	(१) प्रश्न (२) मांडुक्य (३) वैतान	मुंडक इत्यादि.

...ज्ञार वर्ष... ...ाज
...ध्य होत आहे.
...सलेल्या वैदिक ग्रंथांत एकवाक्यता असल्यानें
...ळा नाहीं. सूत्र, प्रातिशाख्य व शिक्षा यांचीहि
...अशीच आहे. पण स्मृतिपुराणादि वाङ्मयाचीं
...नाहीं. याज्ञवल्क्य, पराशर किंवा अग्निपुराण
...निर्दिष्ट केलेल्या स्मृतीशिवाय पुष्कळच अधिक

९	२

...ल कालनिर्णयहि नमूद केले

मुख्य मुद्दे

प्रस्तावना

चा प्राचीन इतिहास फार उज्ज्वल आणि सुदैवानें त्याकडे आतां लक्ष ाबद्दलची जिज्ञासाहि वाढत आहे ही ोष्ट आहे. केवळ हेटाळणी किंवा उपेक्षा वाईकपणें पाहण्यासारखें त्यांत कांहीं आहे, ासकांची खात्री पटत चालली आहे. भारती- डे जपून ठेवलेलीं वेद व पुराणें हीं केवळ रलेलीं नसून त्यांत इतिहासादिकांचे सुवर्णकण व त्यांवरून प्रामाणिक इतिहास ध्यानीं येऊं आतां निश्चितपणें बाहूं लागलें आहे. असें हें न आपणच आपल्या दृष्टीनें तपासल्यास त्यांतून ारमय भासणाऱ्या कालखंडाचा तेजस्वी व स्फूर्ति- ोहास आपण जगापुढें ठेवूं शकूं व त्यामुळें पूर्वेति- ींच्या संकुचित कल्पना नाहींशा होऊन आपल्याला भविष्यकालाविषयींहि विश्वास उत्पन्न होईल.

इतिहास हा बहुतेकांनें व्यक्तिचरित्रमय असतो. ा जगांत इतिहास असा कांहीं नसून जग म्हणजे एक व्यक्तिचरित्रकोशच होय. निदान भारतवर्षाच्या इति- मुख्य साधनसामग्री या दृष्टीनें या भूमीतील व्यक्तींच्या ग्रहाला महत्त्वाचें स्थान आहे, याबद्दल मतभेद नाहीं. गाय त्या त्या देशांतील प्रमुख व्यक्तींचा अशा तऱ्हेचा ग्रह सांप्रत जगांतील पुढारलेल्या सर्व देशांतून तयार ाहे व क्रमानें त्याचा विकासहि होत आहे. परंतु र्षांयांचा भूतकाल इतका उज्ज्वल व भविष्यकाल तित- ाशापूर्ण असतांहि या देशांत अशा प्रकारचा चरित्रकोश अद्यापि झालेला नाहीं. कै. र. भा. गोडबोलेशास्त्रीकृत 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' हा या दृष्टीचा मराठींतील पहिला प्रयत्न होय. तो कोश छप्पन्न वर्षांपूर्वी इ. स. १८७६ सालीं प्रसिद्ध झाला. तो प्रयत्न केव्हांहि अभिनंदनीयच आहे. पण त्यांत रामायणादि फारच थोड्या ग्रंथांतील माहिती घेतलेली आहे. शिवाय वेदांतील माहिती देऊं नये असें त्यांनीं धार्मिक बुद्धीनें लिहिलें आहे. आधारहि त्यांत क्वचितच आहेत. त्यामुळें तो ग्रंथ आज अपुरा आहे. ज्ञानकोशांत तर नवीन भर न पडतां मूळच्या माहितीलाहि संक्षेप देण्यांत आला. यावरून मध्यंतरींच्या अंधःकारमय कालखंडावर प्रकाश पाडून त्यांचें निरीक्षण करण्याचें काम कशा प्रकारें चालूं होतें, याची कल्पना येईल. नाहीं म्हणावयास कांहीं थोडे व्यासंगी लोक प्रसंगानें किंवा मुद्दाम मधूनमधून लिहितांना दिसतात. पण ही स्थिति झपाट्यानें पालटत असून हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून भविष्यकालाप्रमाणें आतां भूतकालाकडेहि लक्ष देणारे विद्याव्यासंगी लोक सारखे पुढें येत आहेत. भूतकालीन गोष्टींनीं भविष्यकालाकरितां स्फूर्ति उत्पन्न करण्याचें काम अव्याहत चालूं आहे; व त्याकरितां संशोधक, जिज्ञासु व सामान्य वाचक यांचें लक्ष भूतकालाकडे लागलें आहे व अधिक लागत आहे. त्यांतल्या त्यांत आम्हां भारतवासीयांची दृष्टि केवळ भौगोलिक, राजकीय किंवा ऐतिहासिकच नसून तिच्यांत आध्यात्मिकतेताहि असते. अशा निरनिराळ्या मनोवृत्तींच्या वाचकवर्गाच्या सोयीकरितां अनेक प्राचीन, अर्वाचीन, पौर्वात्य व पाश्चात्य ग्रंथांचें आलोडन व यथाशक्ति संशोधन करून हा ग्रंथ तयार करण्यांत आला आहे. अशा तऱ्हेचा ग्रंथ मराठींत अपूर्व आहे, एवढेंच नव्हे तर देशी किंवा इंग्रजी भाषेंतहि या विषयावर इतका व्यापक ग्रंथ अद्यापि झालेला नाहीं असें नम्रपणें म्हणावयास हरकत नाहीं.

प्राचीन इतिहासाच्या साधनांचें समालोचन- आपल्या प्राचीन इतिहासाच्या दृष्टीनें श्रुतिस्मृतिपुरा- वाङ्मयाचें महत्त्व केव्हांहि नाकारतां येणार नाहीं. एवढें नव्हे तर प्राचीन इतिहासाचीं साधनें म्हणून याशिवाय दुस- कोणतेंहि वाङ्मय आज आपल्यापुढें नाहीं. ऐतिहासिकांच्या चिकित्सक दृष्टीला अस्सल म्हणून पहिल्या दर्जाचीं साधनेंहि अपुरीं वाटतात, ही गोष्ट निराळी. पण एकादा विषय सांगण्याची प्रतिज्ञा करून पुढें आलेले वेद, रामायण, महाभारत किंवा पुराणादि ग्रंथ प्रतिज्ञात विषयांत अप्रमाण ठरविण्यास सांगल्याच प्रत्यन्तराची आवश्यकता आहे. तुकोबाच्या अभंगांप्रमाणें देवांची आळवणी करतांना आलेले ऋग्वेदांतील प्रासंगिक उल्लेख, यज्ञयागादिकांच्या अनुषंगानें आलेले यज्ञकर्ते किंवा यज्ञविषयक कर्मांत मतभेद दर्शविणारे, तत्त्वज्ञ किंवा तत्त्वजिज्ञासु म्हणून आलेले ब्राह्मणादि ग्रंथांतील कथाभाग व निर्देश यांचें ऐतिहासिक साधन या दृष्टीनें असणारें महत्त्व केव्हांहि नाकारतां येणार नाहीं. शिवाय त्यांचें इ. स. पू. कालीन कित्येक हजार वर्षांपासूनचें स्वरूप जसेंच्या तसेंच आज आपणांस उपलब्ध होत आहे.

उपलब्ध असलेल्या वैदिक ग्रंथांत एकवाक्यता असल्यानें विशेषसा घोंटाळा नाहीं. सूत्र, प्रातिशाख्य व शिक्षा यांचीहि स्थिति प्रायः अशीच आहे. पण स्मृतिपुराणादि वाङ्मयाची तशी स्थिति नाहीं. याज्ञवल्क्य, पराशर किंवा अग्निपुराण इत्यादिकांनीं निर्दिष्ट केलेल्या स्मृतींशिवाय पुष्कळच अधिक

	(१) प्रश्न (२) मांडुक्य (३) बेताल मुंडक इत्यादि.	(१) कौशिक	
			ब्राह्मण
९			(१) (२)

१ १० १ कालनिर्णयहि नमूद केले

प्रकाशक: ...पलब्ध आहेत; व त्यांपैकी सुमारें ५० स्मृति ...चा समालोचनात्मक भाग या ग्रंथांत आला आहे. ...स्मृतींपैकीं व्यवहाराचा भाग बहुतेकांतून गेला असून थोडा आचार व बहुतेक प्रायश्चित्ताचा भाग फक्त त्यांत आढळतो.

वेद व पुराणें यांचा संबंध पाहूं गेल्यास विशेषसा दिसून येत नाहीं. उपास्य देवतें, त्यांची उपासना, सृष्टयुत्पत्ति, कालमापनसाधनें, भौगोलिक स्थलें व वंशावळि या सर्व बाबतींत कोठेही ग्रंथांत म्हणण्यासारखें साम्य नाहीं. यावरून भिन्न संप्रदायांतील लोकांनीं सांभाळलेलें हें वाङ्मय दिसतें. उल्लेखाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास वेदांतहि पुराण शब्दानें ग्रंथांचा निर्देश येतो. पुराणांनीं वेदांचा गौरव तर मूलभूतच मानला आहे. पुराणांचें नीट समालोचन केल्यास असें दिसतें कीं, वेदांपेक्षांहि पुराणांचा कांहीं भाग निःसंशय प्राचीन असावा. निदान त्यांतील परंपरा तरी प्राचीन दिसतेच. मात्र त्यांची भाषा व रचना यांवर संस्कार करण्याची पद्धत असल्यामुळें पुराणांचें मूळ स्वरूप आपणांस उपलब्ध होऊं शकत नाहीं. म्हणूनच त्यांवर विश्वास ठेवतांना पडताळा मिळावा अशी अपेक्षा असते. वैदिक ...ग्ययाची स्थिति याहून वेगळी आहे. व्यासानें भारतीय युद्ध-... वेदांचे परंपरेला अनुसरून संहितीकरण केल्यावर त्यांत ... होण्याचा संभव दिसत नाहीं. म्हणजे मंत्रकालीन ...ळें तरी संहिताकालीन तें वाङ्मय जसेंच्या तसेंच आज ...लब्ध आहे. वेदसंरक्षणाकरितां शौनकादिकांनीं अनुक्रमणी-...सारखे अनेक ग्रंथ केले. त्याला आधार ब्राह्मणादि ग्रंथांच्या द्वारां उपलब्ध झालेली परंपराच असावी (ऋ. ७. ३. २ सर्वानुक्रमणी). हीं श्रुति, स्मृति, पुराणें आपण सर्व एकच वाङ्मय म्हणून स्वीकारीत असलों तरी तें भिन्न सांप्रदायांत भिन्न दृष्टीनें संरक्षिलेलें वाङ्मय आहे हें आपणांस वंशादिकांच्या पाहणीवरून सहज ध्यानांत येतें. निमि व सहस्राजित् यांवरील टिपणें पहा (परिशिष्ट पा. ६७८; ६८२). तिसरा दिवोदास व सुदास शब्दहि या दृष्टीनें पाहण्यासारखे आहेत.

एवंच प्रतिज्ञापूर्वक इतिहास सांगण्याकरितां प्रवृत्त झालेलीं ...राणें व त्यांवरून इतर माहिती घेऊन प्रासंगिक ऐतिह्य वर्णन करणारे रामायण, महाभारत हे ग्रंथ प्राचीन इतिहासाचीं फार महत्त्वीं साधनें होत. पण हे साधनग्रंथ वेदांप्रमाणें अविकृत व पूर्ण स्वरूपांत आपल्यापुढें उपलब्ध नाहींत, ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. तथापि आहे या स्वरूपांतहि त्यांचें महत्त्व बिलकूल कमी झालेलें नाहीं, असें त्यांचें आमूलाग्र परीक्षण करणारांनीं ठरविलें आहे. कौटिल्याच्या अर्थ-शास्त्रांतहि इतिहासांत पुराणें प्रामुख्यानें धरलीं आहेत (कौ. अ. ५).

हें सर्व वाङ्मय सुरक्षित राहावें म्हणून धार्मिक या ...दरांत घालण्यांत आलें व त्याच्या संरक्षणाकरितां ब्राह्मण व सूत हे स्वतंत्र वर्ग राखून ठेवण्यांत आले. ...सारख्या आमूलाग्र उन्मूलन पावणाऱ्या गोष्टींपासून ... राहण्याचें व्रत या दोन जातींनीं घेतलें ही परंपरा टिकली एवढ्याकरितांच परकरिलें व त्याचा परिणाम आज आपणांस अविकृत स्वरूपांत वेद व प्राचीन इतिहासाविषयीं प्रायः एकवाक्यता असणारीं पुराणें मिळण्यांत ... आहे. आजवर कितीतरी जगज्जेते निर्माण झाले, ... मूळची संस्कृति व वाङ्मय धुळीला मिळविले. पण हे ... वाङ्मय प्रचलित स्वरूपांत जिवंत राहिले आहेत, यांचें ... अशी व्यवस्था करणाऱ्या दूरदर्शी व्यासादिकांना देणें आहे.

व्यासादिकांनीं प्राचीन इतिहास टिकविण्या... प्रस्तुत अद्यापिहि अयशस्वी झालेला नाहीं. पुरा... प्रक्षेप झालेले आहेत व तसे प्रक्षेप करणें किंवा ... यासंबंधीं कांहीं तरी विशेष व्यवस्थाहि असावी अ... निदान असे प्रक्षेप करतांना मूळ ऐतिहासिक भाग ... नसत, असें ऐतिहासिक किंवा परंपरित माहितींती... वाक्यतेवरून आजहि म्हणणें भाग पडतें. याकरितां पुरा... वंशांची एकवाक्यता, भूगोलवर्णन, कालगणनाकोष्टक... विषयींचीं आमचीं या ग्रंथाचीं परिशिष्टें पाहण्यास... आहेत. केवळ भक्ति किंवा उपासना प्रसृत करण्याच... प्रवृत्त झालेलीं स्कंदपद्मादि कांहीं पुराणें पुढें ... पुराणांचें वर्णन करणें केव्हांहि बरोबर होणार नाहीं.

यावरून पुराणांतील असंभाव्य व लोकविरुद्ध ... समर्थन करण्याचा किंवा त्या गोष्टी ऐतिहासिक सत्य ... असें म्हणण्याचा बिलकूल उद्देश नाहीं. मात्र तशा व... वरून सर्वच भागावर हरताळ फासावयास निघालेल्यांचा ... धरावयाचा आहे. श्रीमत् मध्वाचार्यांना सुद्धां दर्शन, ... समाधि या तीन भाषा ज्याला कळत नाहींत किंवा रीं... ज्याला ठाऊक नाहीं, त्याला पुराणांचा अर्थ कळणार नाहीं, इत्यादि लिहिण्याचा अशा कारणामुळेंच प्रसंग आला (भारत-तात्पर्यनिर्णयः ९. १३३–१४२).

पुराणें अद्यापि शुद्ध व पूर्ण स्वरूपांत उपलब्ध झालेलीं नाहींत व तसें करण्याकडे अद्यापि कोणचें लक्षहि गेलेलें नाहीं. परंतु तशा प्रयत्नाची आवश्यकता मात्र फार आहे. आज श्रीव्यंकटेश्वर प्रेसमध्यें छापलेलीं अठरा महापुराणें मिळतात. पण त्यापेक्षां पुष्कळच पद्धतशीर प्रयत्नाची अवश्यकता आहे. तसा प्रयत्न कोणीं केल्यास प्राचीन इतिहासावर नवा प्रकाश पडेल व पुराणांसंबंधीं झालेला गैरसमज दूर होईल, असें म्हणण्यास आजहि पुष्कळच पुरावा उपलब्ध आहे.

पुढील कोष्टकावरून उपलब्ध वैदिक ग्रंथांची थोडक्यांत कल्पना येईल व शाखावार सूत्रग्रंथहि समजतील.

वैदिक धर्मग्रंथ

वेद	मूळ शाखा	उपलब्ध शाखा	ब्राह्मण	आरण्यक	उपनिषद	श्रौतसूत्र	गृह्यसूत्र	धर्मसूत्र
ऋग्वेद	२१	(१) शाकल (या शाखेची संहिता शुद्ध स्वरूपांत संपूर्ण उपलब्ध आहे.) वरील संहितेंत थोड्या सूक्ताचा फरक केल्यानें इतर बऱ्याच शाखांच्या संहिता तयार होतात.	(१) ऐतरेय ब्राह्मण (२) कौषितकी ब्राह्मण (म्हणजे सांख्यायन किंवा खांडायन)	(१) ऐतरेय-आरण्यक (२) सांख्यायन आरण्यक	(१) ऐतरेय (ऐतरेय आरण्यकांतील २-३-६ भाग) (२) कौषितकी (सांख्यायन आरण्यकांतील ३ ते ६ भाग) (३) बाष्कल (हें बाष्कल शाखेचें उप० आहे.)	(१) आश्वलायन (२) सांख्यायन (म्हणजे कौषितकी)	(१) आश्वलायन (२) सांख्यायन म्हणजे कौषितकी	(१) वसिष्ठ
कृष्णयजुर्वेद	८५	(१) तैत्तिरीय (२) मैत्रायणी (३) कठ (४) कापिष्ठल (५) श्वेताश्वेतर	(१) तैत्तिरीय संहितांतर्गत ब्राह्मण (२) तैत्तिरीय ब्राह्मण	(१) तैत्तिरीय	(१) ऐतरेय (तैत्तिरीय आरण्यक भाग ६ ते ९) (२) महानारायण भाग १-७ (३) मैत्रायणी (४) काठक (५) श्वेताश्वेतर	(१) आपस्तंब (२) बौधायन (३) हिरण्यकेशी (सत्याषाढ) (४) भारद्वाज (५) वैखानस (६) वाधूल (७) मानव मैत्रायणी शाखेचें (८) वाराह	(१) मानव (२) आपस्तंब (३) बौधायन (४) हिरण्यकेशिन् (५) वैखानस (६) कठ	(१) आपस्तंब (२) बौधायन (३) हिरण्यकेशी
शुक्लयजुर्वेद	१६	(१) काण्व (२) माध्यंदिन (वाजसनेय)	(१) शतपथ ब्राह्मण (हा शाखा भेदाप्रमाणें भिन्न आहे. काण्वशाखेचा १७ काण्डाचा व माध्यंदिन शाखेचा १४ काण्डाचा आहे.)	(३) बृहदारण्यक	(१) ईशावस्य (संहितेतील ४० वा अध्याय.) (२) बृहदारण्यक	(१) कात्यायन (म्हणजे पारस्कर)	(१) कात्यायन (म्हणजे पारस्कर)	
सामवेद	१०००	(१) कौथुम (२) राणायनीय या दोन शाखांच्या संहिता शुद्ध स्वरूपांत संपूर्ण उपलब्ध आहेत.	(१) पंचविंश: प्रौढ किंवा तांड्य ब्राह्मण (२) षड्विंश (३) सामविधान (४) आर्षेय (५) मंत्र (६) दैवताध्याय (७) वंश (८) संहितोपनिषद्ब्राह्मण (९) जैमिनीय ब्राह्मण (१०) जैमिनीयोपनिषद् ब्राह्मण		(१) छांदोग्य (२) केन (जैमिनीयोनिषद् ब्राह्मणांतील ४।१८।२१ हे भाग)	(१) खादिर (२) लाट्यायन (३) द्राह्यायण	(१) खादिर (२) गोभिल (३) गौतम (४) जैमिनि	(१) गौतम
अथर्ववेद	९	(१) पिप्पलाद (२) शौनक	(१) गोपथब्राह्मण		(१) प्रश्न (२) मांडुक्य (३) मुंडक इत्यादि.	(१) वैतान	(१) कौशिक	

ही आवृत्ति मर्यादित असून ती संपल्यावर पुनर्मुद्रण होणार नाही. तेव्हा आवश्यक ती पुस्तकें ताबडतोब मागवून घ्यावीं.

पुराणग्रंथांत महापुराणें व उपपुराणें असे भेद पुराणकारांनींच केले असून सोळा ठिकाणीं महापुराणांच्या व सात ठिकाणीं उपपुराणांच्या याद्या उपलब्ध होत आहेत (महापुराणें-कूर्म. १.१.१३-२३; गरुड. १.२२३.१५-१६; दे. भा. १.३; नारद. १.९२.२६-२८; भा. १२.७.२२-२३; पद्म. पा. १५५; ब्रह्मवै. ४.१३३; लिंग. १.४०; वायु. २.४२; विष्णु. ३.६.१९-२३; भवि. ब्राह्म. १; स्कंद. १.२.४०; शिव. वा. ४१-४५; स्कंद. ५.३.१; ७.१.२; मत्स्य. ५३. उपपुराणें-कूर्म १.१३-२३; गरुड. १.२२३.१७-२०; दे. भा. १.३; पद्म. पा ११५; ब्रह्मवै. ४.१३३; स्कंद. ५.३.१; ७.१.२). महापुराणांच्या यादींत प्रायः एकवाक्यता आहे. फक्त क्रमभिन्नता मात्र एकदोन ठिकाणांखेरीज सर्वत्र आढळते. देवीभागवत व मत्स्य यांनीं वैष्णवभागवतांऐवजीं देवीभागवत महापुराणांत गणिलें आहे. बहुतेक ठिकाणीं शिवालाच वायु म्हटलें असून निराळें वायु नाहीं. गरुडाच्या यादींत वायु व शिव हीं दोन्ही आहेत, पण वामन नाहीं. कूर्मानें एकोणीस महापुराणें दिलीं आहेत. मत्स्यानें प्रत्येक पुराण कोणत्या कल्पांतील वृत्तान्त सांगतें, हेंहि सांगितलें आहे. बहुतेक पुराणें अपूर्ण किंवा विकृत आहेत. अग्नि, वामन, वराह व मार्कंडेय यांत पुराणोपपुराणांच्या याद्या उपलब्ध नाहींत व स्कंदांत तीन ठिकाणीं याद्या आहेत.

पण उपपुराणांच्या याद्यांची स्थिती याहून वेगळी आहे. सातांपैकीं एकहि ठिकाणची यादि दुसरीशीं जुळत नाहीं. त्यांची अकारादि क्रमानें यादि पुढें दिली आहे. आंड, आदित्य, उशनस् किंवा *औशनस, कपिल, *कालिका, कुमार, कूर्म, कृष्णमाहात्म्य, गौतम, दुर्वास, *देवीभागवत, नंदी, नारद, *नृसिंह, पंचरात्र, पराशर, ब्रह्म, ब्रह्मांड, प्रहाद, भारत, भागवत, भार्गव, महेश किंवा महेश्वर, मारीच, *रामायण, वरुण, शिवधर्म, शुक, सनत्कुमार, *सांब, *सौर, स्कंद. यांपैकीं खूण केलेलीं पुराणें मिळालीं आहेत. यांशिवाय सत्त्व, रज व तम या पद्धतीनें वर्गीकरण केलेली एक यादी आढळते (गरुड. २. ५८). त्यांत यांशिवाय विष्णुधर्मोत्तर, तंत्रभागवत, तत्त्वसार, विनायक, रौणुक व भैरव अशींहि उपपुराणें आढळतात. उपपुराणें मूळचीं महापुराणांतील प्रकरणात्मक भाग होत (मत्स्य. ५३). पण तीं आज कांहीं महापुराणांत व बहुतेक स्वतंत्रच आढळतात.

प्राचीन ग्रंथांतील इतिहास-सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पंचलक्षणम् ॥ (ब्रह्मांड. १.१.३७). हें पुराणांचें लक्षण सर्वत्र आढळतें.

पण दुसऱ्या दोन ठिकाणीं पुराणांचीं वरील लक्षणें सांगितलीं [illegible]; ब्रह्मवै. ४. १३२). हें पुराण-ग्रंथाचें स्वरूपवर्णन आहे. व बऱ्याच पुराणांना आजहि हें वर्णन बरोबर लागूं पडतें. सृष्टीच्या आरंभापासूनचा इतिहास देण्याचा पुराणांचा प्रयत्न असतो व त्याकरितां सृष्टि कशी होत गेली, हें त्यांनीं क्रमानें सांगितलेलें असतें. तें सांगत असतांना स्वायंभुव मनूच्या पूर्वीपासून क्रमानें सुरुवात करण्यांत येते. भूत शब्दावरील माहिती वाचली असतां त्यासंबंधीं कल्पना येईल. स्वायंभुव मन्वंतरांतील संगतवार वंशावळि व त्यांतील महत्त्वाच्या पुरुषांचें कर्तृत्व हेंहि कथन करण्याकरितां पुराणांचा प्रारंभींचा कांहीं भाग खर्ची पडतो; व त्यांत राजसंस्था निर्माण करणारे वैन्य पृथु, ध्रुव वगैरेंचीं चरित्रें वाचावयास मिळतात. वैवस्वत मनूपासून तें भारतीय युद्धापर्यंत महत्त्वाच्या पुरुषांचा संग्रह करणारे वंश व त्यांतच त्यांची मोजक्या शब्दांत विशेष माहिती दिलेली आढळते. त्यांत पुष्कळ ठिकाणीं अक्षरशः एकवाक्यता असते. यांतील वैवस्वत मनूपासून रजापर्यंत झालेलीं देवासुरांचीं बारा युद्धें व त्यांत देवांचा जय होऊन पुढें यांच्यांत झालेली फाटाफूट चांगलीच उद्बोधक आहे (मत्स्य. ४७. ४१-५५; वायु. २. ३५. ७१-८६). ऋग्वेदांतील बऱ्याच ऋचा यापूर्वी झाल्या असून भारतीय युद्धापर्यंत त्यांत भर पडत असावी. या सर्व माहितीला व्यवस्थित इतिहासाचें स्वरूप देण्याचें काम अत्यंत कठीण आहे. महाभारताचें सध्यांचें स्वरूप हा तशा प्रयत्नाचा एक नमुना आहे. धर्म, तत्त्वज्ञान व राजकारण या तिन्ही दृष्टींनीं उपलब्ध होणारी माहिती चिकित्सक दृष्टीनें तपासून काढल्यास त्यांतून प्राचीन कालचा संकलित इतिहास बनेल. पण त्याकरितां हजरजबाबी माहिती देणारा असा एखादा ग्रंथ आवश्यक होता. तसें काम भागविण्याची सिद्धता या ग्रंथानें व अशाच कांहीं ग्रंथांनीं होणार आहे.

प्राचीन चरित्रकोश—याकरितां कालमर्यादा न स्वीकारतां ग्रंथमर्यादाच प्रामुख्यानें स्वीकारण्यांत आली आहे. श्रुति, स्मृति, पुराणें, सूत्रें व वेदांगें या सदरांत येणारे ग्रंथ या कोशाचे आधारग्रंथ होत. त्यांच्या आधारें व्यक्तिविषयक माहिती एकत्र काढून संगतवार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्यक्ती वर्णक्रमानें दिल्या असल्यानें कोणतीहि व्यक्ति सहज काढितां येईल. आधारहि जेथल्या तेथें नमूद केले आहेत. त्यामुळें आधार, माहिती व तिची योग्यता हीं सहज ध्यानीं येतील. व्यक्तीच्या नांवानें संघ व संघाच्या नांवानें व्यक्ति येत असल्यानें संघ व जाति यांचे निदर्शक शब्दहि संग्रहित झाले आहेत. देवतांची माहिती देण्याचा प्रथम संकल्प नव्हता. पण कश्यपसंततींत बहुतेक देवतांचा संग्रह होत असल्यामुळें त्यांचीहि माहिती या कोशांत आली आहे. शिवाय देव, ऋषि, ऋषिपत्न्या, पितर, नाग, सर्प, यक्ष, राक्षस, गंधर्व, किन्नर, भूत, अप्सरा, राजे,

राजपत्न्या, मुत्सद्दी, दैवीसामर्थ्य असलेले, संशोधक, शास्त्रज्ञ, व कांहीं संघ इत्यादींची यावच्छक्य माहिती मिळवून ती संगतवार लिहून वर्णानुक्रमानें सुमारें १२००० हजार चरित्रें या ग्रंथांत आलीं आहेत.

या ग्रंथाची रचना करितांना अस्सल आधारांशिवाय एक शब्दहि लिहावयाचा नाहीं, असा संकल्प असल्यानें प्रथम मूळ ग्रंथ वाचून माहितीचीं टिप्पणें काढण्यांत आलीं. तीं टिप्पणें वर्णक्रमानें लावून एकत्र झाल्यावर प्रत्येक चरित्रांतील महत्त्वाच्या मुद्यांची कालक्रमानें संगति लावण्यांत आली. अशी संगति लावतांना मूळ ग्रंथांतील संकोचविस्तार, विरोध व कालविषयक अनुल्लेख यांमुळें आलेल्या अडचणींतून मार्ग काढीत चरित्राचा सांगाडा बनविला गेला. पण असें करितांना परस्परविरोधी माहिती नमूद करणें भाग पडलें. स्थल, काल व नावें यांतील मतभेद साधार नमूद करावे लागले आहेत. आधारग्रंथांच्या प्रामाण्याबद्दल तरतमभाव दाखवून त्यांच्या योग्यतेनुसार त्यांना अनुक्रम व स्थल द्यावें लागलें. यामुळें सहजच वैदिक माहिती ऋग्वेदापासून प्रथम येऊन नंतर पौराणिक माहितीचा शेवट पद्मस्कंदांतील माहात्म्यात्मक माहितीनें झाला आहे. ग्रंथ, वंश व संप्रदाय हेहि जरूरीप्रमाणें आधारासह नमूद केले आहेत. हें करितांना प्राचीन व आधुनिक अभ्यासकांनीं या अनेक मुद्यांवर पाडलेल्या प्रकाशाचाहि निर्देश वाचकांच्या सोयीसाठीं केला आहे. तथापि असें करतांना कोणत्याहि मताबद्दल किंवा पक्षाबद्दल तटस्थपणा ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्यक्तीचा इतिहास किंवा अभ्यास कोणत्याहि दृष्टीनें असूं शकतो हें ध्यानांत धरून उपलब्ध माहिती आस्तिक बुद्धीनें आहे त्या स्वरूपांत दिली आहे. असें करतांना विशिष्ट माहिती किती वेळां पडताळली जाई, हें सांगतां येणें अशक्य आहे. आधाराची बाबही किचकट, कंटाळवाणी व दरक्षणीं झुकांडी देणारी आहे. पण तिचा पिच्छा शेवटपर्यंत सोडलेला नाहीं. कारण आधार हे अशा ग्रंथांचे आत्मेच होत. तथापि ते सर्वच हस्तगत झालेले नाहींत. त्यांपैकीं लक्षांत आलेल्यांची व्यवस्था शुद्धिपत्रांत केलेली आहे, किरकोळ गोष्टींचे आधार मध्यें देऊन विस्तृत माहितीचे आधार शेवटीं दिले आहेत.

असे ग्रंथ करतांना सर्वच बाजूंनी अडचणी उभ्या राहतात. ग्रंथ, स्थलें, पारिभाषिक शब्द व मतभेद व यांसारखेच इतर अनेक विषय यांचें संपूर्ण ज्ञान किंवा साधनें जवळ तयार नसल्यास पावलोंपावलीं अडचण येऊं लागते व कांहींतरी निर्णय करून काम भागवावें लागतें. तसा प्रसंग येऊं नये म्हणून प्राचीन ग्रंथकोश, प्राचीन स्थलकोश व ज्योतिषविषयक पारिभाषिक शब्दांचा कोश प्रथम तयार करून घेण्यांत आले व त्यांत मतभेदासह प्रत्येकाची साधार माहिती एकत्र केली. तसेंच वंशावळीच्या बाबतींतहि असणारी स्थिति स्पष्ट करतां यावी म्हणून भागवत, विष्णु, मत्स्य, वायु, ब्रह्मांड व हरिवंश यांच्या आधारें प्रत्येक वंशाच्या तुलनात्मक वंशावळि लिहून काढण्यांत आल्या व त्यांची सूचि करण्यांत आली. हें सर्व साहित्य वेगवेगळ्या ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होण्यासारखें आहे व तसा प्रयत्नहि चालूं आहे. अशा पद्धतीनें कामाला पद्धतशीर व पायाशुद्ध स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. स्थानिक व परस्थ विद्वानांनीं या पद्धतीनें चाललेलें काम पाहून प्रत्यक्ष सूचना कराव्यात म्हणून त्यांना प्रत्यक्ष काम दाखविण्यांत येत होतेंच.

परिशिष्टें व नकाशे— शेवटीं पांच परिशिष्टें जोडलीं आहेत. त्यांपैकीं पहिल्या परिशिष्टांत आधुनिक विद्वानांनीं केलेले कालनिर्णय आधारांसह नमूद केले आहेत. आणि पौराणिक कालगणनाहि कशी आहे, हें कोष्टकरूपानें मांडून दाखविलें आहे. शिवाय इ. स. पूर्वकालीन शक व त्यांची माहितीहि दिलेली असल्यानें कालदृष्ट्या या विषयाकडे पाहणाऱ्या वाचकाची चांगली सोय होईल. दुसऱ्या परिशिष्टांत पौराणिक भूगोलवर्णन आधुनिक भूगोलवर्णनाशीं कसें जुळवितां येतें हें दाखविलें व तसा एक नकाशाहि सोबत जोडला आहे. तिसऱ्या परिशिष्टांत या ग्रंथांत आलेल्या स्थलांची पृथक्करणात्मक सूचि जोडली आहे. त्यामुळें स्थल व व्यक्ति यांचे संबंध ध्यानांत येतील व केवळ स्थलांसंबंधीं अभ्यास करणारांचीहि सोय होईल. चवथ्या परिशिष्टांत पौराणिक वंश व त्यांची भिन्न पुराणांतर्गत एकवाक्यता ही आधारांसह दाखविली आहे आणि वैवस्वत मनूपासून आंध्रांच्या अखेरीपर्यंतचें समकालीनता दाखविणारें एक कोष्टक दिलें आहे. त्यावरून वंशावळीवर चांगलाच प्रकाश पडतो. पांचव्या परिशिष्टांत महत्त्वाच्या विषयांची सूचि दिली आहे. सहाव्या परिशिष्टांत अधिक उपलब्ध माहिती दिली आहे. दुसऱ्या परिशिष्टांत दिलेल्या जगाच्या नकाशाशिवाय या ग्रंथास आणखी एक हिंदुस्थानचा नकाशा जोडला आहे. त्यावरून भारतीय युद्धकालीन लोक व देश यांची स्पष्ट कल्पना येईल. त्यांत पाणिनिकालीन, बेदकालीन व कांहीं महत्त्वाचीं पौराणिक स्थलेंहि दाखविलीं आहेत. प्रारंभीं आधारग्रंथ व त्यांचे विभाग यांचे संक्षेप दिले आहेत. अशा रीतीनें सर्व तऱ्हेच्या लोकांना आकर्षक होईल अशी ग्रंथाची रचना करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो कितपत यशस्वी झाला आहे हें ठरविणें अभ्यासू वाचकांकडे आहे.

कालगणना—पौराणिक ग्रंथांत दिलेल्या कालगणनेची माहिती आम्हीं पहिल्या परिशिष्टांत दिली आहे. तेथेंच आधार व अर्वाचीन लोकांनीं केलेले कालनिर्णयहि नमूद केले

आहेत. कालनिर्णय करणाऱ्या लोकांचा भर, पिढ्या, कांहीं वचनें, ज्योतिष व परंपरा वगैरे साधनांवर आहे. एका प्रमाणावर भर दिल्यावर दुसऱ्या प्रमाणाला गौणत्व येणें स्वाभाविक आहे. त्यांतल्यात्यांत पिढ्यांवर भर देणारा वर्ग मोठा आहे. बहुतेक नव्या नव्या ऐतिहासिकांचा त्यांत समावेश करावा लागेल. मात्र पुराणांत पिढ्या संपूर्ण दिल्या आहेत ही कल्पना त्यांना गृहीत धरावी लागते. शिवाय पिढी किती वर्षांची धरावी यांतहि मतभेद आहेच. बारा वर्षांपासून चाळीस वर्षांपर्यंत पिढी धरणारे वेगवेगळे लोक आहेत. वचनांवर भर देणारेहि बरेच अभ्यासक आहेत.

कै. राजवाडे यांनीं 'सप्तर्षयो मघायुक्ता काले पारीक्षिते शतम् । आन्ध्रांशे च चतुर्विंशे भविष्यन्ति मते मम ॥ (वायु. २. ३७. ४१७).' यांतील मघा शब्दाचा दहा असा संख्यावाचक अर्थ घेऊन जुन्या परंपरेप्रमाणें असलेला युधिष्ठिरशक बरोबर असल्याचें दाखविलें आहे. (भा. इ. सं. म. इतिवृत्त १८३५). पण इतर प्रमाणांचा विचार केलेला नाहीं. कै. शं. बा. दीक्षित यांचा ज्योतिषावर विशेष भर आहे. श्री. के. ल. दप्तरी यांची ज्योतिष व इतरहि दृष्टींनीं विचार करण्याची पद्धति आहे. ती पद्धत बरीच निराळी असल्यामुळें आणि त्यांनीं ठरविलेला काल कालनिर्णयकोशांत दिला असल्यामुळें आम्ही ती नमूद करीत आहोंत.

श्री. केशव लक्ष्मण दप्तरी (नागपूर) यांनीं गणित-ज्योतिषाचा इतिहास्तोवाकडे आजपर्यंत कोणींहि केला नाहीं इतका उपयोग करून लहानमोठे पुष्कळ निबंध मराठींत लिहिले व अनेक महत्त्वाचे काल निश्चित केले. त्यांनीं लिहिलेले निबंधः- १ भारतीययुद्धकालनिर्णय (विविधज्ञानविस्तार). २ वैदिक कालगणनापद्धति आणि श्रीरामचंद्रजन्मकालनिर्णय, यालाच आम्ही " रामचंद्रजन्मकालनिर्णय " असें म्हटलें आहे (सहविचार). ३ " धर्मरहस्य " यांतील " वैदिक धर्माचा इतिहास " आणि " मुख्य धर्मग्रंथांचे काळ ". ४ भारतीय ज्योतिःशास्त्रनिरीक्षण. ५ भारतीयांचा अत्यंत प्राचीन म्हणजे मौर्यपूर्व इतिहास (सहविचार वर्ष ६ व ७). ६ विक्रमादित्याविषयींच्या घोंटाळ्याचा उलगडा (सहविचार वर्ष ७ अं. ४।५). ७ कंसवधकालनिर्णय (विविधज्ञानविस्तार वर्ष ६०, अं. ५) ८ कल्कि कोण? (सहविचार वर्ष ९ अं. १). ९ राजतरंगिणीनिरीक्षण (सहविचार). १० प्राचीन भारतीय इतिहासाचीं साधनें (सहविचार). ११ भारतीययुद्धकालाच्या वादाचें परीक्षण (विविधज्ञानविस्तार वर्ष ५९, अं. १।२). १२ श्रीशंकराचार्यकालनिर्णय (विविधज्ञानविस्तार). याशिवाय इतरहि किरकोळ प्रत्युत्तरार्थ लिहिलेले लेख आहेत.

यांमध्यें ठरविलेली वैदिककालगणनापद्धति अशी आहेः--

सध्यां ज्याला गतकलि म्हणतात, तोच गतवाराहकल्प होय. शकारंभीं त्याचीं ३१८० वर्षें गेलीं. हींच आठव्या श्वेत वाराहकल्पाचीं गत वर्षें होत. श्वेत वाराहकल्पाच्या आरंभापासून चारशें वर्षांचें कृतयुग, तीनशें वर्षांचें त्रेतायुग, दोनशें वर्षांचें द्वापरयुग आणि शंभर वर्षांचें कलियुग घेऊं लागले. कृतत्रेताद्वापरकलि यांचीं १००० वर्षें गेलीं म्हणजे द्वादशवार्षिक सत्र नांवाचें सत्र करीत. यालाच सहस्रवार्षिक सत्र असेंहि म्हणत. पहिल्या द्वादशवार्षिक सत्राच्या वेळीं इलापुत्र पुरूरवा हा राज्य करीत होता व दुसऱ्या द्वादशवार्षिक सत्राच्या वेळीं अधिसीमकृष्ण हा पांडवकुलोत्पन्न राजा राज्य करीत होता. तृतीय द्वादशवार्षिक सत्र झाल्याचें कोठें सांगितलेलें आढळत नाहीं. श्वेत वाराहकल्पापूर्वी १००० वर्षांचा एक एक असे सात महाकल्प घेतले गेले. सातव्या महाकल्पाचें नांव पाद्मकल्प असें होतें.

श्वेत वाराहकल्पारंभापासून प्रत्येक वर्षाचे तीसतीस दिवसांचा एक एक याप्रमाणें बारा महिने घेत. परंतु प्रत्येक चवथ्या वर्षीं २१ दिवस अधिक घेत म्हणजे त्या वर्षाचे दिवस ३८१ घेत. अशा चवथ्या वर्षीं अश्वमेध नांवाचा यज्ञ करीत आणि इंद्रादि देव, सप्तर्षि व मनु हे अधिकारी बदलत. या चार वर्षांच्या काळालाच अर्थात् मन्वंतर, कल्प, चतुर्युग किंवा युग असेंहि म्हणत. हें पोटयुग होय. प्रत्येक चवथ्या वर्षाचे दिवस ३८१ घेत असें जें मागें सांगितलें त्याला एक अपवाद आहे. वर्षाला ११२ चा भाग निःशेष जात असेल तर त्या वर्षीं ३८० दिवस घेत. मनु दर चवथ्या वर्षी बदलण्याचा जरी नियम होता तरी तसें खरोखर झालें नाहीं. एकंदरींत मन्वन्तरें अकरा झालीं. त्यांचे काळ व त्या वेळीं नेमले गेलेल्या मनूंचीं नांवें मन्वंतर या सदरांत पहा. शीघ्रपुत्र शांति हा मनु असतांना एकंदरींत चार दिशांचे चार मनु नेमले गेले होते. या चार मनूंचें नववें मन्वंतर चालूं असतांनाच भगवद्गीता रचिली गेली. म्हणूनच "चत्वारो मनवः" असा निर्देश गीतेमध्यें आहे (ध. र. १६६ पहा).

या कालगणनापद्धतीस वेदांतच " मानुषयुगे " असें म्हटलें आहे. हिचाच इतिहास सांगतांना उपयोग करीत. दुसरी पद्धति होती तिला दैवयुगे म्हणत व तिचा सृष्टयुत्पत्तिशास्त्र वगैरे शास्त्रांमध्यें उपयोग करीत. अथर्ववेदांत युग १०० किंवा अयुत वर्षांचें म्हटलें आहे तें अनुक्रमें मानुष व दैव पद्धतीला अनुलक्षून म्हटलें आहे. सध्यां पुराणांमध्यें

जी युगपद्धति दिसते ती बहुतकरून ज्योतिषसिद्धांतकार वसिष्ठ यानें निर्मिली असावी असें श्री. दप्तरींचें म्हणणें आहे.

कार्य व आभार—

चरित्रकोशाची प्रथम कल्पना ऋग्वेदाचें भाषान्तर प्रसिद्ध केल्यानंतर उपसंहार लिहिण्याकरितां सामग्री जमा करीत असतां सुचली. ती प्रसंगीं मित्रमंडळींत मांडिली असतां श्री. वा. वा. अतीतकर, बी. ए., हे नवे मित्र लाभले. पुढें अनेकांशीं विचारविनिमय करून प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन अशा तीन भागांत चरित्रकोश प्रसिद्ध करण्याची योजना प्रसिद्ध केली. प्राचीन चरित्रकोशाची सर्व जबाबदारी मीं स्वतः पत्करून, १ जून १९२९ ला प्रत्यक्ष कामास सुरुवात केली. पुढें १५ आक्टोबर १९२९ रोजीं भारतवर्षीय चरित्रकोशमंडळ प्रायव्हेट लिमिटेड कंपनीच्या कायद्याप्रमाणें नोंदण्यांत आलें. श्री. श्रीधर गणेश भालेराव, बी. एजी., श्री. वा. वा. अतीतकर, बी. ए., व श्री. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव (मॅनेजिंग डायरेक्टर) हे तिघेजण प्रथमचे चालक (डायरेक्टर) होते. पण पुढें लवकरच श्री. वा. वा. अतीतकर यांनीं मंडळाशीं असलेला आपला संबंध सोडून ते राजकारणांत भाग घेऊं लागले. त्यांच्या ऐवजीं श्री. कृ. पां. कुलकर्णी, एम्. ए., यांचा सल्ला मंडळाला मिळूं लागला. श्री. भालेराव हे नोकरीच्या कारणामुळें परठिकाणीं असले तरी ते पत्रद्वारें सर्व गोष्टींकडे लक्ष ठेवीत असतातच. श्री. द. वि. आपटे, बी. ए.; प्रो. वि. ना. कुंभारे, एम्. ए.; प्रि. प. म. लिमये, एम्. ए; श्री. रा. दा. देसाई, बी. ए., वगैरेंनीं मंडळ स्थापन करण्याच्या बाबतींत अनेक वेळां सल्लामसलत दिली.

संकल्पित केलेल्या योजनेप्रमाणें प्राचीनचरित्रकोश आज वाचकांच्या हातांत दिला जात आहे. त्यांत ग्रंथमर्यादा स्वीकारली असली तरी कालदृष्ट्या मौर्य चंद्रगुप्तापर्यंतची माहिती आली आहे. पुढील कालांतील माहिती पुराणादि ग्रंथांत नमूद आहे, तेवढीच दिली आहे. इतर साधनांनीं उपलब्ध झालेली माहिती नमूद करण्याचें काम पुढल्या भागाच्या कक्षेंतील आहे. मौर्य चंद्रगुप्तापासून शिवाजीपर्यंतचा काल फार महत्त्वाचा असून त्या कालांतील महत्त्वाची माहिती पद्धतशीर रीतीनें अद्यापि मराठींत आलेली नाहीं. मध्ययुगीन चरित्रकोश प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प करून मंडळानें ती जबाबदारी आपणांवर घेतली आहे. शिवाजीपासून पुढल्या कालाकरितां जशीं व्यासंगी माणसें मंडळाला लाभलीं आहेत, तशींच त्यापूर्वीच्या कालाचा व्यासंग करणारीं माणसेंहि मंडळाला मिळवितां येतील तर मध्ययुगीन चरित्रकोशाचें कामहि चांगल्या प्रकारें पार पडेल यांत शंका नाहीं. पण सध्यां तरी या पहिल्या भागाच्या जनतेकडून होणाऱ्या स्वागतावर पुढला संकल्प अवलंबून आहे.

चरित्रकोशाच्या कामाकरितां ग्रंथांचा पुरवठा अनेक स्थानिक व परस्थ गृहस्थांकडून झालेला आहे. येथील बेलबागेंतील सुप्रसिद्ध पुराणिक धरणीधरशास्त्री गुर्जर यांचा अठराहि पुराणांचा संच बिनमुदत वापरावयास मिळाला. कै. वा. दा. तळवळकर यांचा वैदिकग्रंथसंग्रह केव्हांहि खुला होता. यांशिवाय श्री. रा. ग. देव यांचें महाभारत मिळालेंच होतें. यामुळें कार्याला सुलभता आली. वे. कृष्णभट प्रभुणे, वे. भास्करभट लिमये, श्री. ग. स. मराठे, प्रो. द. बा. पोतदार, डॉ. न. गो. सरदेसाई, श्री. श्री. ब. शालिग्राम, इत्यादिकांकडूनहि वेळोवेळीं पुस्तकें मिळत गेलीं व येथील अनेक संस्थांत असणारा संग्रहहि उपयोगांत आणितां आला.

यांशिवाय नागपूरचे सुप्रसिद्ध पंडितद्वय के. ल. दप्तरी, बी. ए., एलएल. बी., व विद्याभूषण कृष्णशास्त्री घुले यांनीं वेळोवेळीं आपलीं मतें पाठवून सल्लामसलत दिली. हस्तलिखितें तयार झाल्यावर सवडीप्रमाणें अनेक वेळां येऊन श्री. ज. स. करंदीकर, बी. ए., एलएल. बी., श्री. श्री. ना. ताडपत्रीकर, एम्. ए., व श्री. वि. के. खासनीस, बी. एजी., यांनीं कांहीं भाग वाचून सूचना केल्या.

श्री. श्री. ग. भालेराव, बी. एजी., यांनीं प्रथम अर्थसाहाय्य (रु. ५००) करून मंडळाच्या कार्यास सुरुवात करून दिली. श्रीमंत वामनराव नाईक, हैद्राबाद दक्षिण (रु.५००) व श्री. लक्ष्मण्या जाजी, अध्यक्ष वैश्यसमाज, गुलबर्गा (रु.५००), यांनीं प्रत्येकीं पांचशें रुपये शेअररूपानें दिले. श्री. वा. वा. अतीतकर, बी. ए.,(रु. १००), श्री. वा. गो. विजापूरकर, एम्. ए., एलएल. बी.,(रु. १००),न्या. एम्. व्ही. भिडे, आय. सी. एस्., (रु. १००), श्री. रा. दा. देसाई, बी. ए., (१००), डॉ. ग. रं. धडफळे (रु. १००), व श्री. चिं. त्रिं. चितळे (रु. ५०) यांनीं त्यांच्या नांवांपुढें दिलेल्या रकमा मंडळाला ठेव म्हणून दिल्या. तसेंच श्रीमंत सरदार चंद्रोजीराव संभाजीराव आंग्रे, ग्वाल्हेर, यांनीं रु. ८८४-११-० एक वर्ष बिनव्याजीं कर्जाऊ दिले.

केसरी संस्था (रु. १००), लोकमान्य ज्युबिली नॅशनल फंड (रु. २००) आणि श्री. ना. गो. चाफेकर (रु. ३५) यांनीं येथें त्यांच्या नांवांशेजारीं नमूद केलेल्या रकमांच्या देणग्या देऊन मंडळाला साहाय्य केलें.

तसेंच मंडळाच्या कार्यालयांत काम करणारे श्री. द. ब. बोथरे, ग. रं. धडफळे व गं. त्रिं. स्मार्त यांनींहि

केलेल्या मदतीचा निर्देश करणें अवश्य आहे. तसेंच या पुस्तकाचे मुद्रक श्री. स. रा. सरदेसाई, बी.ए., एल्एल्. बी., 'समर्थ भारत' छापखाना, यांनीं अशा कामाला आवश्यक असणारी दक्षता दाखविली व काम चांगल्या स्वरूपांत निघण्यास मदत केली.

वर निर्देश केलेल्या सर्व लोकांचें साहाय्य असल्यामुळेंच हें कार्य लोकांच्या पुढें ठेवतां येत आहे. सबब त्यांची व ज्यांचा निर्देश येथें करणें चुकीनें राहून जात असेल अशा अनेक मित्रांची क्षमा मागून या तीन वर्षें सतत चाललेल्या वाग्यज्ञाचें प्राचीन चरित्रकोशपर्व पुरें करितों.

वर्ष प्रतिपदा १८५४

आपला
सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव.

कोश कसा पहावा ?

१ कोशांत व्यक्तींचा निर्देश अकारादि वर्णानुक्रमें केला आहे. चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग व पवर्ग यांतील अक्षरांपूर्वीच्या अनुस्वारांना त्या त्या वर्गांतील अनुनासिक होत असल्यामुळें (उ. अङ्ग, विभाण्डक), त्या त्या ठिकाणीं ते ते अनुनासिक आहेत असें समजून क्रम लावला आहे. पण छपाईच्या सोईकरितां सर्वत्र अनुस्वार वापरला आहे (उ. अंग, विभांडक). य, र, ल, व, श, ष, स, ह यांच्या पूर्वीचे अनुस्वार व पवर्ग, श, ष, स, ह यांच्या पूर्वी विसर्ग येतील ते शब्द मात्र सर्वांच्या आधीं अनुस्वार व विसर्ग अशा क्रमानें घातले आहेत. क्ष हा कमध्यें व ज्ञ हा जमध्यें घातला आहे. तात्पर्य आम्ही वर्णक्रम संस्कृतप्रमाणें धरला आहे.

२ प्रारंभीं मूळ शब्द जाड्या ठशांत दिला आहे व त्यांतील पाठभेद, तेथेंच लिहिला आहे किंवा शेवटीं तो स्वतंत्र वाक्यानें नमूद केला आहे.

३ जाड्या ठशांतील शब्दांनंतर कंसांत वंशनिदर्शक संक्षेप दिलेले आहेत. त्यांचें स्पष्टीकरण व आधार चवथ्या परिशिष्टांत वर्णक्रमानें दिले आहेत (पा. ६७७-६८५) व आधार-ग्रंथांचे संक्षेप व त्यांचें स्पष्टीकरण प्रारंभीं जोडलें आहे.

४ पुढें आईबाप, जन्म, शिक्षण, विवाह, कर्तृत्व, वैशिष्ट्य, संतति, ग्रंथ, ग्रंथपरीक्षण, वंशावळि, गोत्रकार व मंत्रकार अशा क्रमानें उपलब्ध माहिती देण्यांत आली आहे. जेवढी माहिती उपलब्ध आहे तेवढी नमूद करण्यांत आली आहे.

५ प्रथम वैदिक माहिती, आणि नंतर पौराणिक माहिती दिली आहे. ऋग्वेदसंहिता, इतर वेद, उपनिषदें, सूत्रें, वेदांगें, वायुब्रह्मांडादि पुराणें, पद्मस्कंदादि पुराणें व ग्रंथविवेचन अशा क्रमानें माहिती ग्रथित केली आहे.

६ एकाच नांवाच्या अनेक व्यक्ति असतां त्या कालक्रमानें देण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो सर्वत्र यशस्वी झालेला नाहीं.

७ पुनरुक्ति टाळण्याकरितां, विशेष माहितीकडे लक्ष वेधण्याकरितां, संबंध दर्शविण्याकरितां व सारखेपणाची जाणीव होण्याकरितां "अमुक शब्द पहा" असें कंसांत म्हटलें आहे. अनेक शब्द असल्यास कितवा शब्द पहावा याकरितां क्रमांकहि घातले आहेत.

८ पुत्र हा शब्द वारस अशा अर्थानें आणि मातृक व पैतृक हीं विशेषणें व्युत्पत्तिवरून तसें वाटलें म्हणून वापरलीं आहेत. त्यांचा अर्थ प्रसंगभेदानें बदलेल.

९ सारख्या माहितीमुळें, समकालीनत्वामुळें किंवा नाम-सादृश्यामुळें या ग्रंथांत एकच ठरविलेल्या व्यक्तींच्या एकपणा-विषयीं किंवा भिन्नपणाविषयीं मतभेद होण्याचा संभव आहे.

१० जाति व व्यक्ति एकच नांवानें संबोधण्यांत येत असल्यामुळें व्यक्तिविषयक व जातिविषयक माहिती यांचाहि संग्रह केला आहे. व्यक्तिविषयक माहितीखेरीज सामान्य माहितीचाहि कांहीं ठिकाणीं आवश्यक म्हणून संग्रह केला आहे.

११ कांहीं व्यक्तिनामें संस्कृत व्याकरणाच्या दृष्टीनें बरोबर वाटत नाहींत. तीं जशीं आढळलीं तशीं नमूद केलीं आहेंत. उदाहरणार्थ–अहीना आश्वत्थ्य, चरऊ, तोंडमान्, बम्बा-विश्वावयस् वगैरे.

१२ आधारग्रंथ, त्यांची प्रत व त्याकरितां वापरलेले संक्षेप प्रस्तावनेनंतर दिले आहेत. आधारग्रंथांचें अल्पसें समालोचन प्रस्तावनेंत दिलें आहे. तेथेंच उपलब्ध वैदिक ग्रंथांचें पृथक्करणात्मक एक कोष्टक दिलें आहे. त्यावरून शाखा व त्यांचे उपलब्ध ग्रंथ कळून येतील.

१३ शेवटीं दोन नकाशे व सहा परिशिष्टें दिलीं आहेत. तिकडेहि विषयानुरोधानें पाहिल्यास अनेक गोष्टींचा खुलासा होईल. श्री. के. ल. दप्तरी यांच्या विचारसरणीचा खुलासा प्रस्तावनेंत केला आहे.

आधार-ग्रंथ, त्यांचे संक्षेप व प्रत

संक्षेप	संपूर्ण नांव	प्रत
अग्नि.	अग्निपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
अध्या. रा.	अध्यात्मरामायण	जगद्धितेच्छु प्रेस
अ. प्रा.	अथर्वप्रातिशाख्य	ह्विटनेप्रत
अ. रा.	अद्‌भुतरामायण (उत्तरकांड)	मोदवृत्त प्रेस, आवृत्ति तिसरी
अ. वे.	अथर्ववेद	
आदि.	आदिपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
आप. ध. किंवा आ. ध.	आपस्तंबधर्मसूत्र	विद्यासुद्राक्षरशाला कुंभकोणम्.
आप. श्रौ.	आपस्तंबश्रौतसूत्र	किस्टल प्रत
आ. रा.	आनंदरामायण	दा. सा. यंदे (वि. वा. बापट, भाषान्तर)
—सार.	—सारकांड	
—यात्रा.	—यात्राकांड	
—याग.	—यागकांड	
—विलास.	—विलासकांड	
—जन्म.	—जन्मकांड	
—विवाह.	—विवाहकांड	
—राज्य.	—राज्यकांड	
— ,, १	— —(पूर्वार्ध)	
— ,, २	— —(उत्तरार्ध)	
—मनोहर.	—मनोहरकांड	
—पूर्ण.	—पूर्णकांड	
आश्व. गृ.	आश्वलायनगृह्यसूत्र	निर्णयसागर
आश्व. श्रौ.	आश्वलायनश्रौतसूत्र	आनंदाश्रम
आ. ब्रा.	आर्षेणब्राह्मण	बर्नेलप्रत
ई. उ.	ईशावास्य उपनिषद्	अष्टेकरमंडळी
ऋ.	ऋग्वेद	मक्समुल्लर २ री आवृत्ति
ऋ. प्रा.	ऋग्वेदप्रातिशाख्य (सूत्रांक क्वचित् पटल व श्लोक)	मक्समुल्लर प्रत
ऐ. आ.	ऐतरेय आरण्यक	आनंदाश्रम
ऐ. उ.	ऐतरेय उपनिषद्	आनंदाश्रम
ऐ. ब्रा.	ऐतरेयब्राह्मण	आनंदाश्रम
क. उ.	कठ उपनिषद्	अष्टेकर मंडळी
क. सं.	कठसंहिता	लिपझिक १९१२
कपि. सं.	कपिष्ठलसंहिता	

संक्षेप	संपूर्ण नांव	प्रत
कालि.	कालिकापुराण	श्रीवेंकटेशश्वर प्रेस,
कूर्म	कूर्मपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
के. उ.	केन उपनिषद	
कै. उ.	कैवल्य उपनिषद्	
कौ.	कौशिकसूत्र	अमेरिकन ओरि.सो.सी.
कौ. अ.	कौटिल्यकृत अर्थशास्त्र	
कौ. उ.	कौषितकी उपनिषद्	
खा. गृ.	खादिरगृह्यसूत्र	
खा. श्रौ.	खादिरश्रौतसूत्र	म्हैसूर सीरीज
गणेश.	गणेशपुराण	मोदवृत्त छा. श. १८२८
गरुड	गरुडपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
ग. सं.	गर्गसंहिता	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
गो. गृ.	गोभिलगृह्यसूत्र	
गो. ब्रा.	गोपथब्राह्मण	बि[illegible]ओथिका इंडिका
गौ. गृ.	गौतमगृह्यसूत्र	अ[illegible]श्रम
गौ. ध.	गौतमधर्मसूत्र	,,
छां. उ.	छांदोग्य उपनिषद्	,,
जै. अ.	जैमिनि अश्वमेध	पुराण-प्रकाशक मंडळ, वांई
जै. उ. ब्रा.	जैमिनीय उपनिषद्-ब्राह्मण	लाहोर १९२१
जै. गृ.	जैमिनिगृह्यसूत्र	पंजाब संस्कृत सीरीज ११
—१	—पूर्वार्ध	
—२	—उत्तरार्ध	
जै. ब्रा.	जैमिनीय ब्राह्मण	
तां. ब्रा.	तांड्य ब्राह्मण (पंचविंश, प्रौढ व हा एकच)	[illegible]ने प्रथम [illegible]कल [illegible]पांता चोरून
तै. आ.	तैत्तिरीय आरण्यक	[illegible]ाची स्वतंत्र
तै. उ.	तैत्तिरीय उपनिषद्	[illegible]मरावणयुद्धांत
तै. प्रा.	तैत्तिरीयप्रातिशाख्य	युद्ध. ५६).
तै. ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मण	[illegible]ड [illegible]ग,
तै. सं.	तैत्तिरीयसंहिता	[illegible]३५.१६ कुं.) [illegible]टवसु,
दे. भा.	देवीभागवत	[illegible]ां स्थाने हा
द्रा. श्रौ.	द्राह्यायणश्रौ[illegible]	[illegible]पुल. [illegible] भाग वाढला

संक्षेप	संपूर्ण नांव	प्रत
	लाट्यायन व हें प्रायः एकच आहे.	
ना. उ.	नारायण उपनिषद्	आनंदाश्रम
नारद.	नारदपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रस
--१	--पूर्वभाग	
--२	--उत्तरभाग	
नि.	निरुक्त	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
नृसिंह.	नृसिंहपुराण	गोपाळ नारायण छा.
पद्म	पद्मपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
—सृ.	--सृष्टिखंड	
—भू.	--भूमिखंड	
--स्व.	--स्वर्गखंड	
—ब्र.	--ब्रह्मखंड	
—पा.	--पातालखंड	
—उ.	--उत्तरखंड	
--क्रि.	--क्रियायोग	
पं. ब्रा.	पंचविंश ब्राह्मण	कलकत्ताप्रत
परा. मा.	पराशरमाधव	निर्णयसागर
पा. गृ.	पारस्करगृह्यसूत्र	गुजराथ प्रेस १९१७
पा. सू.	पाणिनिसूत्र	
प्र. उ.	प्रश्न उपनिषद्	आनंदाश्रम
बृ. उ.	बृहदारण्यक उपनिषद्	(काण्व)
बृहद्दे.	बृहद्देवता	राजेन्द्रलाल मित्र
ब्र. सू.	ब्रह्मसूत्र	
बौ. ध.	बौधायनधर्मसूत्र	
बौ. श्रौ.	बौधायनश्रौतसूत्र	
ब्रह्म.	ब्रह्मपुराण	आनंदाश्रम
ब्रह्मवै.	ब्रह्मवैवर्तपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
—१	—ब्रह्मखंड	
—२	—प्रकृतिखंड	
—३	—गणपतिखंड	
—४	—कृष्णजन्मखंड	
भवि.	भविष्यपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस

माहिती उपलब्ध आहे यापाद

५ प्रथम वैदिक माहि पाद दिली आहे. ऋग्वेदसंहिता, पाद वायुब्रह्मांडादि पुराणें, पद्मस् पाद क्रमानें माहिती ग्रथित केली आ

मोदवृत्त प्रेस

६ एकाच नांवाच्या अनेक ग्र देण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो नाहीं.

संक्षेप	संपूर्ण नांव	प्रत
—प्रति	—प्रतिसर्गपर्व	
—उत्तर	—उत्तरपर्व	
भवि. उ.	भविष्योत्तरपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
भा.	भागवत	निर्णयसागर प्रेस(श्रीधरी व विजयध्वजी या टीकांचा उपयोग केला आहे.)
भा. श्रौ.	भारद्वाजश्रौतसूत्र	
भा. सा.	भारतसावित्री.	
म.	महाभारत	
—आ.	—आदिपर्व	
—स.	—सभापर्व	(संस्कृत) कुंभकोणम् व
—व.	—वनपर्व	गणपत कृष्णाजी, नीलकंठी टीकेसह. श्लोक
—वि.	—विराटपर्व	देतांना थोडी स्थलें-
—उ.	—उद्योगपर्व	खेरीज कुंभकोणम्प्रत
—भी.	—भीष्मपर्व	वापरली आहे. जेथें कुंभ-
--द्रो.	—द्रोणपर्व	कोणम् प्रतीचा निर्देश
—क.	—कर्णपर्व	केला, आहे. तेथें कुं. असें
—श.	—शल्यपर्व	लिहिलें आहे. जेथें दोन्ही
—सौ.	—सौप्तिकपर्व	प्रती [illegible] ह्याच आहेत
—स्त्री.	—स्त्रीपर्व	तेथें [illegible] असें लिहिलें
—शां.	—शांतिपर्व	नाहीं. [illegible] प्रतींतील
—अनु.	—अनुशासनपर्व	फरक जागोजाग नमूद
—आश्व.	—आश्वमेधिकपर्व	केलेले आहेत.
—आश्र.	—आश्रमवासिकपर्व	
—मौ.	—मौसलपर्व	
—महा.	—महाप्रस्थानिकपर्व	
—स्व.	—स्वर्गारोहणपर्व	
मत्स्य.	मत्स्यपुराण	आनंदाश्रम
मनु.	मनुस्मृति	निर्णयसागर
मां. उ.	मांडूक्य उपनिषद्	
मा. गृ.	मानवगृह्यसूत्र	
मार्क.	मार्कंडेयपुराण	मोदवृत्त छा.
मा. श्रौ.	मानवश्रौतसूत्र	
मिता.	मिताक्षरा	याज्ञवल्क्य-स्मृतिवरील
मुं. उ.	मुंडकउपनिषद्	आनंदाश्रम
मुद्गल.	मुद्गलपुराण	हस्तलिखित
मै. उ.	मैत्री उपनिषद्	
मै. सं.	मैत्रायणी संहिता	
याज्ञ.	याज्ञवल्क्यस्मृति	निर्णयसागर
यो. वा.	योगवासिष्ठ	चिपळुणकर मंडळी
र. वं.	रघुवंश	निर्णयसागर
रेणु.	रेणुकामाहात्म्य	हस्तलिखित
ला. श्रौ.	लाट्यायन श्रौतसूत्र	वाल्मीकि प्रेस, कलकत्ता

आधार-ग्रंथ, त्यांचे संक्षेप व प्रत

संक्षेप	संपूर्ण नांव	प्रत
शु. प्रा.	शुक्लयजुःप्रातिशाख्य	चौखंबा, बनारस
श्वे. उ.	श्वेताश्वतर उपनिषद्	आनंदाश्रम,
ष. ब्रा.	षड्विंश ब्राह्मण	
स. सू.	सत्याषाढगृह्यसूत्र	हस्तलिखित
स. श्रौ.	सत्याषाढश्रौतसूत्र	
सां. आ.	सांख्यायन आरण्यक	आनंदाश्रम
सां. गृ.	सांख्यायन गृह्यसूत्र	
साम.	सामवेद	
सांब.	सांबपुराण	श्रीवेंकटेश्वर
सां ब्रा.	सांख्यायनब्राह्मण	आनंदाश्रम,
सां. श्रौ.	सांख्यायनश्रौतसूत्र	बिब्लिओथिक
सू. सं.	सूतसंहिता	आनंदाश्रम,
स्कंद.	स्कंदपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
—१	—माहेश्वरखंड	
— —१	— —केदारखंड	
— —२	— —कौमारिकाखंड	
— —३	— —अरुणाचल माहात्म्य	
—१	—पूर्वार्ध	
—२	—उत्तरार्ध	
—२	—वैष्णवखंड	
— —१	— —वेंकटाचलमाहात्म्य	
— —२	— —जगन्नाथक्षेत्रमाहात्म्य	
— —३	— —बदरिकाश्रममाहात्म्य	
— —४	— —कार्तिकमासमाहात्म्य	
— —५	— —मार्गशीर्षमासमाहात्म्य	
— —६	— —श्रीमद्भागवतमाहात्म्य	
— —७	— —वैशाखमासमाहात्म्य	
— —८	— —अयोध्यामाहात्म्य	
— —९	— —वासुदेवमाहात्म्य	
—३	—ब्रह्मखंड	
— —१	— —सेतु-माहात्म्य	
— —२	— —धर्मारण्यखंड	
— —३	— —ब्रह्मोत्तरखंड	
—४	—काशीखंड	
— —१	— —पूर्वार्ध	
— —२	— —उत्तरार्ध	
—५	—अवंती खंड	
—१	—अवंतीक्षे	
— —२	— —	
— —३	— —,	

संक्षेप	संपूर्ण नांव	प्रत
लिंगपु.	लिंगपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
वायु.	वायुपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
—पू.	—पूर्वार्ध	
—उ.	—उत्तरार्ध	
व.	वसिष्ठधर्मसूत्र	
वं. ब्रा.	वंशब्राह्मण	कलकत्ता
वराह.	वराहपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
वामन.	वामनपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
—१	—पूर्वार्ध	
—२	—उत्तरार्ध	
वा. रा.	वाल्मीकि रामायण	निर्णयसागर
—बा.	—बालकांड	निर्णयसागरांतील केवळ
—अयो.	—अयोध्याकांड	मूळ असलेली प्रत बाप-
—अर.	—अरण्यकांड	रली, पण टीकांचा उल्लेख
—कि.	—किष्किंधाकांड	मध्वविलास बुकडेपोनें
—सुं.	—सुंदरकांड	प्रसिद्ध केलेल्या सटीक
—यु.	—युद्धकांड	पुस्तकावरून केला आहे.
—उ.	—उत्तरकांड	
वारा. श्रौ.	वाराहश्रौतसूत्र	
वा. सं.	वाजसनेयसंहिता	निर्णयसागर
विष्णु.	विष्णुपुराण	मोदवृत्त छा.
विष्णुधर्म.	विष्णुधर्मोत्तर	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
वै. श्रौ.	वैखानसश्रौतसूत्र	
श. ब्रा.	शतपथब्राह्मण (माध्यंदिन)	वेबरप्रत
शा.	शाकुंतल	निर्णयसागर
	शिवपुराण	श्रीवेंकटेश्वर प्रेस
	—विद्या.	—विद्येश्वरसंहिता
	—रुद्र.	—रुद्रसंहिता
	— —सृ.	— —(सृष्टि)
	— —स.	— —(सती)
	— —पा.	— —(पार्वती)
	— —कु.	— —(कुमार)
	— —यु.	— —(युद्ध)
	—शत.	—शतरुद्रसंहिता
	—कोटि.	—कोटिरुद्रसंहिता
	—उक.	—उमासंहिता
	— —१	— —पूर्वार्ध
	— —२	— —उत्तरार्ध
	—कै.	—कैलाससंहिता
		—वायवीयसंहिता

अंश

अंश—उ
२ (सो.
३ तुषि

अंशानि
वानरानें मा

अंशपा
अध्वर्युगणां

अंशु—
२ कृष्ण व
३ मार्गशीर्ष
१२.११).

अंशु धानंज
(वं. ब्रा. १)

अंशुमत्
हा आषाढांत
(भवि. ब्राह्म.
२ पंचजना
३ (सू. इ.
ही याची स्त्री
आणण्यास असमर्
कपिलाश्रमापाशीं र
दिसला. तेव्हां यानें
होता म्हणून त्यानें
त्याचा मामा गरुड
स्पर्शानें काम होईल
कपिल जागृत झाल्याव
पाहिला. त्याच्या स्तुतीन संतु
स्तुति करण्यास सांगितलें. पुढें ते
अश्वमेध यज्ञ पुरा करविला. लगेच स

...व कद्रू यांचा पुत्र. ...(६ कुं.) ...वसु,
...ी स्थानें हा
...त भाग वाढला

संक्षेप	संपूर्ण नांव	प्रत
--६	--नागरखंड	
--७	--प्रभासखंड	
--१	--प्रभासक्षेत्रमाहात्म्य	
	--वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्य	
	--अर्बुदाचलमाहात्म्य	
	--द्वारकामाहात्म्य	
	स्मृतिचंद्रिका	
	C. Catalogus Catalogorum	
	A. Indian Antiquary	
	A. S. B. Journal of the Asiatic Society of Bengal	
	S. B. E. Sacred Books of the Eats Series.	
	S. B. H. Sacred Books of the Hindoos Series.	
	J. R. A. S. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain.	

यांशिवाय डॉ. मक्डोनेलकृत 'वैदिक इंडेक्स मायथॉलजी', श्री. एफ्. इ. पार्गिटर, एम्. ए. कृत 'इंडियन हिस्टॉरिकल ट्रॅडिशन', श्री. डॉ. सीतानाथ 'कॉनॉलजी ऑफ एन्शन्ट इंडिया', श्री. पां वा. क 'हिस्टरी आफ धर्मशास्त्र' हीं व या विषयावरील सं मराठी व इंग्रजी या भाषांतील अनेक पुस्तकें व निबंध य हें पुस्तक लिहितांना उपयोग झाला आहे व त्यांचा जेथल्ये तेथें निर्देश केला आहे. यांशिवाय कांहीं पुस्तकांचा निर्देश कालनिर्णयकोशाच्या प्रारंभीं केला आहे. श्री. दप्तरी यांच्या लहानमोठ्या लेखांची यादि प्रस्तावनेंत दिली आहे. त्या लेखांचा विशेषतः कालनिर्णयकोशाकरितां उपयोग केला आहे. भारतसावित्रीचीं हस्तलिखितें दोन मिळालीं व त्यांत फरक आढळून आला. कालनिर्णयकोशांत ज्या प्रतींवरून माहिती दिली ती बरोबर असावी. या नव्या जुन्या ग्रंथकारा- विषयीं कृतज्ञता व्यक्त करणें आमचें कर्तव्य आहे.

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
... ...	
ग्रंथांचीं नांवें, त्यांचा संक्षेप व प्रत	१–८
कोश	९–१४
—कालनिर्णयकोश	१–६५५
—पौराणिक भूगोल व त्याची सध्यांच्या जगाशीं तुलना	६५७–६६४
—स्थलसूचि	६६४–६६९
—(१) पुराणांतील वंश व त्यांचें स्पष्टीकरण	६७०–६७७
(२) वंश व तुलना (वैवस्वत मनूपासून आंध्राच्या अन्तापर्यंत कोष्टकरूपानें)	६७७–६८५
—विषयसूचि	६८६–६९३
धिक माहिती	६९३–७१०
... ...	७११–७१३
	७१४–७१५
नकाशा	६६४ पानासमोर
राणें ...ील प्रमुख स्थलें व लोक दर्शविणारा नकाशा	६७६ पा...

भारतवर्षीय

प्राचीन चरित्र कोश

अ

अंश—अंशुमान् आदित्यास नामांतर.

२ (सो. यदु.) विष्णुमतें हा पुरुहोत्रपुत्र होय.

३ तुषित नांवाच्या देवगणांतील एक.

अंशनिप्रभ—रावणपक्षीय राक्षस. यास युद्धांत द्विविद वानरानें मारिलें (वा. रा. यु. ४३).

अंशपायन—ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत हा अध्वर्युगणांतील उन्नेता होता (पद्म. सृ. ३४).

अंशु—अश्वीनीं याचें रक्षण केलें होतें (ऋ. ८.५.२६).

२ कृष्ण व बलराम यांचा गोकुळांतील सखा (भा. १०.२२).

३ मार्गशीर्ष महिन्यांत असणाऱ्या सूर्याचें नांव (भा. १२.११).

अंशु धानंजय्य—अमावास्य शांडिल्यायनाचा शिष्य (वं. ब्रा. १).

अंशुमत्—एक आदित्य. यास क्रिया नांवाची स्त्री आहे. हा आषाढांत प्रकाशतो व याचीं किरणें १५०० आहेत (भवि. ब्राह्म. १७८). तिसरा अंशु व हा एकच.

२ पंचजनाचा पुत्र (पद्म. उ. २१).

३ (सू. इ.) असमंजसाचा पुत्र. पितरांची कन्या यशोदा ही याची स्त्री होय. सगराचा अश्वमेधीय अश्व शोधून आणण्यास असमंजसानें यास पाठविलें. वाटेंत यास याचे पितृव्य कपिलाश्रमापाशीं मरून पडलेले दिसले; व तेथेंच तो अश्वहि दिसला. तेव्हां यानें कपिलाची स्तुति केली. पण कपिल ध्यानस्थ होता म्हणून त्यानें याची स्तुति ऐकिली नाहीं. इतक्यांत त्याचा मामा गरुड तेथें आला. त्यानें भागीरथीच्या जलाच्या स्पर्शानें काम होईल असें यास सांगितलें व तो निघून गेला. कपिल जागृत झाल्यावर त्यानें अंशुमानास स्तुति करीत असलेला पाहिला. त्याच्या स्तुतीनें संतुष्ट होऊन त्यानें त्यास भागीरथीची स्तुति करण्यास सांगितलें. पुढें तो अश्व घेऊन गेला व अगोदर अश्वमेध यज्ञ पुरा करविला. लगेच सगरानें यास राज्य देऊन तो वनांत गेला. हाहि आपला पुत्र दिलीप यास राज्यावर बसवून व त्यास प्रधानाचे ताब्यांत देऊन आपण भागीरथीचे प्राप्त्यर्थ सर्व आयुष्य तपांत घालविण्याकरितां वनांत गेला. पण सिद्धीपूर्वीच हा मरण पावला (म. व. १०७; वा. रा. बा. ४१-४२). हा शिवभक्त होता. यानें ३०८०० वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. १.३१).

४ द्रौपदीच्या स्वयंवरास गेलेला राजा (म. आ. २०१. ११ कुं.). यास भारतीय युद्धांत द्रोणानें मारिलें (म. क. ३. १४ कुं.).

अंहोमुच् वामदेव्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१२७).

अकपि—तामसमन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अकपिवत्—तामसमन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अकबर—(ऐति.) तिमिरलिंगाच्या वंशांतील एक म्लेच्छ राजा. हा होमायूचा पुत्र. यानें पन्नास वर्षें राज्य केलें. यास सलोमा नामक पुत्र होता (भवि. प्रति. ४.२२).

अकंपन—कृतयुगांतील एक राजर्षि. याला हरि नांवाचा एकच पराक्रमी पुत्र होता. तो युद्धांत मरण पावला. तेव्हां यास दुःख होऊन हा शोक करीत आहे तों, तेथें नारद ऋषि आले व त्यांनीं मृत्यु अनिवार्य आहे असें सांगून याचें समाधान केलें (म. द्रो. ५२-५४).

२ रावणदूत एक राक्षस. जनस्थानीं खरादिक राक्षसांचा वध रामचंद्रानें केला, तें रावणास यानें प्रथम कळविलें (वा. रा. अर. ३१). यानें रावणास सीता चोरून आणण्याचा सल्ला दिला. रावणानें युद्धाविषयीं याची स्वतंत्र शिफारस केली होती (वा. रा. यु. ५५). हा रामरावणयुद्धांत मारुतीच्या हातून मरण पावला (वा. रा. युद्ध. ५६).

३ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

अकर्कर—एक सर्प (म. आ. ३५.१६ कुं.)

अकर्ण—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

अकल्मष—तामस मनूच्या पुत्रांतील एक.

अकृतव्रण—हिमालयस्थ शांताचा पुत्र. एकदां वाघ याचे अंगावर आला असतां हा ओरडत पळूं लागला. याच वेळीं परशुराम शंकरांना प्रसन्न करून परत येत होता. त्यानें हा प्रकार पाहतांच द्विजपुत्राला अभय देऊन वाघाला ठार मारलें. वाघानें या मुलाचे अंगाला व्रण न केल्यामुळें याचें अकृतव्रण असें नांव पडलें. पुढें परशुरामानें याला आपला शिष्य केला. हा अकृतव्रण निरंतर परशुरामाबरोबर असे (ब्रह्माण्ड. १. २५). युधिष्ठिरानें केलेल्या राजसूयांत हा उपद्रष्टा होता (म. व. ११६; भा. १०. ७४). यानें रोमहर्षणापासून सर्व पुराणांचें अध्ययन केलें (भा. १२. ७. ५; अंबा पहा.)

२ कृतयुगांतील एक ब्राह्मण. हा एकदां सरोवरांत स्नान करावयास उतरला असतां एका नक्रानें याचा पाय धरला व तो याला आंत ओढूं लागला. त्यामुळें यानें त्या सरोवरांतील जलास व जलदेवतेस शाप दिला कीं, जो कोणी या पाण्याला स्पर्श करील तो तत्काल व्याघ्री होईल! पुढें पांडवांचा अश्वमेधीय अश्व या सरोवरांत जलग्रहणाकरितां उतरला असतां व्याघ्री झाला (जै. अ. २१).

अकृताश्व किंवा **अकृशाश्व**—(सू. इ.) मत्स्यमतें हा संहताश्वपुत्र होय.

अकृष्टमाष—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९.८६. १-१०; ३१-४०).

अकोप—दशरथराजाच्या अष्टप्रधानांतील एक (वा. रा. बा. ७). यास अशोक असेंहि नामांतर आढळतें.

अक्रिय—(सो. रंभ.) गंभीराचा पुत्र. याची संतति तपानें ब्राह्मण झाली होती (भा. १०.११).

अक्रूर—(सो. वृष्णि.) श्वफल्काला गांदिनीपासून झालेला मुलगा. याला आसंग वगैरे अकरा भाऊ व सुचिरा नांवाची एक बहीण होती (भा. ९.२४; १५.१८). आहुकाची मुलगी सुतनु ही याची बायको (म. आ. २०१.१८). याच्यावर कंसाचा आणि रामकृष्णांचा सारखाच विश्वास होता. रामकृष्णांचा कांटा दूर करण्याच्या उद्देशानें कंसानें त्यांना मथुरेंत आणविण्याकरतां अक्रूराला पाठविलें. तेव्हां ती कामगिरी अंगावर घेऊन हा रामकृष्णांना मथुरेला घेऊन आला. वाटेंत यमुनेंत स्नान करतांना बुडी मारली असतां अक्रूराला रामकृष्णांचा साक्षात्कार झाला (भा. १०.३९.४१; ह. वं. २. २६). तसेंच पुढें पांडवांना धृतराष्ट्र नीट वागवितो कीं नाहीं हें बारकाईनें पाहण्याकरितांहि कृष्णानें अक्रूरालाच हस्तिनापुरीं धाडलें (भा. १०.४९). कुन्तीनेंहि आपली स्थिति याला या मनानें सांगितली. तसेंच धृतराष्ट्रालाहि यानें चार या गोष्टी सांगितल्या. पण त्याचा कांहीं उपयोग हें धृतराष्ट्राच्या भाषणावरून यास कळून आलें (भा.१०.४९). कृष्णानें स्यमन्तकमण्याकरितां शतधन्व्याचा शिरच्छेद केला हें कळल्याबरोबर भीतीनें अक्रूरानें मथुरा सोडली. कारण, शतधन्व्यानें स्यमन्तकमणि अक्रूराजवळ ठेवला होता. अक्रूर मथुरेंतून कोठें गेला याचा भागवतांत उल्लेख नसला तरी तो काशीस गेला अशी आख्यायिका आहे. सध्यां तेथें आढळत असलेल्या अक्रूरघाटावरून या समजुतीला दुजोरा मिळतो. त्या वेळीं कृष्णानें अक्रूराला सौम्यपणें सांगितलें कीं, माझ्याजवळ स्यमन्तक मणि आहे असा लोकांना संशय आहे, करितां तूं मणि दाखवून सर्वांची संशयनिवृत्ति कर. तेव्हां अक्रूरानें मणि दाखवून सर्वांची संशयनिवृत्ति केली (भा. १०. ५६-५७). द्रौपदीच्या स्वयंवरार्थ आलेल्या राजांत अक्रूर होता. (म. आ. २०१. १८ कुं.). तसेंच युधिष्ठिराच्या दरबारांत बसलेल्या राजांत याचा उल्लेख आहे (म. स. ४.३६; १४. ३४ कुं). एकदां सूर्यग्रहणाच्या पर्वकालीं हा स्यमन्तपंचकक्षेत्रीं गेला होता (भा. १०.८२.५). यादवी झाली तेव्हां अक्रूर व भोज यांचें युद्ध होऊन दोघेहि मृत्युमुखीं पडले (भा. ११.३०.१६). ब्रध्नु हें अक्रूराचें नामान्तर आहे असें म्हणण्यास आधार नाहीं. याला दानपति असें अनेक ठिकाणीं म्हटल्याचें आढळतें (भा. १०. ३६.२८; ४९.२६). याला देववान् आणि उपदेव असे दोन पुत्र होते (भा. ९. २४-१८).

२ कद्रूपुत्र.

अक्रोधन—(सो. पूरु.) अयुतानायिपुत्र. याची माता भासा. याच्या स्त्रीचें नांव कण्डू. याचा पुत्र देवातिथि होय (म. आ. ६३). भविष्यमतें अयुतायूचा पुत्र. यानें १०५०० वर्षें राज्य केलें.

अक्ष—रावणास मंदोदरीपासून झालेला पुत्र. अशोक वनिकाभंगकालीं रावणानें मारुतीस धरण्याकरितां पांच सेनापति पाठविले होते. ते त्याच्या हातून मेल्यावर यास पाठविलें. हा आठ अश्वांनीं युक्त अशा रथांत बसून अशोकवनिकेंत गेला व मारुतीशीं युद्ध करून शेवटीं त्याच्याच हातून मरण पावला (वा. रा. सुं. ४७).

अक्ष मौजवत—हा एका सूक्ताचा द्रष्टा (ऋ. १०.३४).

अक्षपाद—शिवावतार सोमाचा शिष्य (गौतम पहा).

अक्षमाला—पुनः उत्पन्न झालेल्या वसिष्ठ ऋषीची ही स्त्री (म. उ. ११७.११ कुं.). अरुंधतीस नामांतर.

अक्षीण—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७).

अगस्ति—(स्वा.) पुलस्त्याला हविर्भूपासून झालेला पुत्र.

अगस्त्य—वसिष्ठाप्रमाणें हाहि मित्रावरुणांचा पुत्र होय (ऋ. ७.३३.१३). उर्वशीला पाहून मित्रावरुणांचें रेत

वायुब्रह्माड.. क्रमानें माहिती

६ एकाच नांव. देण्याचा प्रयत्न केला नाहीं.

कमळांत पडलें व त्यापासून वसिष्ठ व अगस्त्य उत्पन्न झाले (बृहद्दे. ५.१३४). ऋग्वेदांत अगस्त्याचीं पुष्कळ सूक्तें आहेत (ऋ. १.१६५, १३-१५; १६६-१६९; १७०.२; ५; १७१-१७८; १७९.३; ४; १८०-१९१). नेहमींप्रमाणें अगस्त्यकुलांतील माणसांचीं सूक्तें अगस्त्य हें कुलनाम असल्यामुळें अगस्त्याच्या नांवावर असावींत. एके ठिकाणीं अगस्त्याचें सुमेधस् असें नांव आलें आहे. (ऋ. १.१८५. १०). मान्य व मान्दार्य हीं पैतृक नांवेंहि अगस्त्याला लावलेलीं आढळतात (ऋ. १.१६५.१४; १५; १६६.१५). मरुतांकरितां आणलेला पशु इंद्रानें पळविला असतां ते वज्र घेऊन इंद्राला मारण्यास उद्युक्त झाले. त्या वेळीं अगस्त्यानें मरुतांचें सान्त्वन केलें व इन्द्रमरुतांचें सख्य घडवून आणलें. ज्या सूक्तानें सख्य घडवून आणलें तें अगस्त्याचें कयाशुभीय सूक्त होय (ऐ. ब्रा. ५.१६). कयाशुभीय सूक्तांत इंद्रमरुतांचा विवाद आहे (ऋ. १.१६५). व शेवटीं मरुतांचें सान्त्वन आहे. हा विवाद वैदिक ग्रंथांत बराच प्रसिद्ध दिसतो (तै. सं. ७.५.५.२; तै. ब्रा. २.७. ११.१; मै. सं. २.१.८; क. सं. १०.११; पं. ब्रा. २१. १४.५). याचें इंद्रावरहि अत्यंत वजन होतें (ऋ. १.१७०).

याच्या बायकोचें नांव लोपामुद्रा (ऋ. १.१७९.४). ह्या सूक्तांत अगस्त्यलोपामुद्रासंवाद आहे. तेथें हा वृद्ध झाला असून लोपामुद्रा त्याला संभोगाविषयीं प्रवृत्त करीत आहे. हा खेलाचा पुरोहित असावा (ऋ. १.१८२.१). अगस्त्याशिष्य (ऋ. १.१७९.५; ६;) व अगस्त्यस्वसृ (ऋ. १०.९०.९) यांच्या नांवावर कांहीं ऋचा आहेत. ऋषींत हा अत्यंत वृद्ध म्हणून इंद्रानें याला गायत्र्युपनिषदाचा उपदेश केला व यानें तो इषाला सांगून परंपरा सुरू केली (जै. उ. ब्रा. ४.१५.१; १६.१). जैमिनीय उपनिषद्-ब्राह्मण म्हणजेच गायत्र्युपनिषद् होय. पौराणिक वाङ्मयांत वरील माहितीस विरोधी असें विशेष कांहीं आढळत नाहीं. समुद्रामध्यें दडलेल्या असुरांनीं इंद्रादिकांना त्रास देण्यास सुरुवात केली. तेव्हां देवांनीं अग्नि व वायु यांना समुद्र शोषून टाकण्यास सांगितलें. पण समुद्रांतील प्राण्यांचा नाश होईल म्हणून त्यांनीं शोषण करण्याचें नाकारिलें. तेव्हां इंद्रानें दिलेल्या शापानें मित्रावरुणांच्या वीर्यानें हा कुंभांत उत्पन्न झाला. त्यापैकीं अगस्त्य अग्नि होय. यास मैत्रावरुणि व कुंभयोनि हीं नांवें यामुळें पडलीं (मत्स्य. ६१.२०१; पद्म. सृ. २२; म. व. ९८; द्रो. १५७; १८५; शां. ३४४; ब्रह्माण्ड. ३.३५). अगस्त्य विरक्त होता; तथापि पितरांच्या आज्ञेनुसार विदर्भाधिपतीची कन्या लोपामुद्रा हिच्याशीं याचा विवाह झाला (लोपामुद्रा पहा). ती राजकन्या असल्यामुळें तिला अगस्त्यापेक्षां ऐश्वर्याची विशेष कल्पना होती. स्वतःच्या तपःसामर्थ्यानें वाटेल तें संपादन करूं शकत असतांहि तपाचा व्यय करण्याची अगस्त्याची इच्छा नव्हती. पण लोपामुद्रेची तीव्र इच्छा पाहून श्रुतर्वन्, ब्रध्नश्व व त्रसदस्यु यांच्याकडून संपत्ति मिळविण्याचा यानें प्रयत्न केला; पण याला यश आलें नाहीं. तथापि त्रसदस्यूनें अगस्त्याला इल्वलाच्या अपरंपार संपत्तीचें वर्णन सांगितलें. तेव्हां तिघांहि राजांना बरोबर घेऊन हा इल्वलाकडे गेला; व यानें आपल्या अतुल सामर्थ्यानें इल्वलाची संपत्ति घेऊन लोपामुद्रेला संतुष्ट केलें.

समुद्रांत राहणाऱ्या कालकेयांनीं लोकांना फारच त्रास देण्यास सुरुवात केली. तेव्हां यानें समुद्र पिऊन टाकले. नंतर देवांनीं कालकेयांना ठार करून सर्वांना त्रासांतून सोडविलें. पण यास समुद्र बाहेर सोडण्यास सांगितलें असतां यानें ते पोटांत जिरले असें सांगितलें (पद्म. सृ. १९; म. व. १०५).

अग म्हणजे पर्वत, पर्वताचें स्तंभन करणारा अशी अगस्त्य शब्दाची व्युत्पत्ति आहे (वा. रा. अ. ११). हा विंध्याचा गुरु होता. अगस्त्य दक्षिणेकडे निघाला असतां विंध्यानें याला नमस्कार केला. तेव्हां यानें विंध्याला सांगितलें कीं, मी परत येईपर्यंत तूं असाच पडून राहा. त्याप्रमाणें विंध्य नम्र राहिला व दक्षिणेशीं उत्तरेचें दळणवळण सुरू झालें (म. व. १०४; दे. भा. १०.३.७). हा प्रथम काशीस राहत असे; पण विन्ध्यांतून मार्ग काढून दळणवळण सुरू करण्याकरितां यानें काशीवास सोडला. त्या प्रसंगीं अगस्त्यास दिलेल्या अभिवचनाप्रमाणें अगस्त्याकरितां काशीविश्वेश्वर रामेश्वरीं येऊन राहिला (आ. रा. सार. १०). काशीक्षेत्रांत राहण्याची याची इच्छा अपुरी राहिल्यामुळें एकोणतिसाव्या द्वापारयुगांत हा व्यास होऊन काशीस राहील असा याला गोदावरीतीरीं लक्ष्मीनें वर दिला (स्कंद. ४.१.५). यानें दक्षिणेंत आल्यावर एक द्वादशवार्षिक सत्र केलें. त्यांतील ब्राह्मणांना पिप्पल व अश्वत्थ खाऊन टाकीत. त्यांना शनीनें मारलें (ब्रह्म. ११८).

नहुषानें वाहन करून याचा अपमान केला म्हणून अगस्त्याच्या जटेंत बसलेल्या भृगूनें त्याला दहा हजार वर्षे साप होऊन पडशील असा शाप दिला (म. अनु. १.५७ कुं.; स्कंद. १.१.१५).

दाशरथी राम वनवासाला चालला असतां याच्या दर्शनार्थ गेला होता. अगस्त्यानें रामास सोनें व हिरे यांनीं सुशोभित सुंदर धनुष्य, अमोघ बाण, बाण न संपणारा भाता व सोन्याच्या म्यानासह सोन्याचा खड्ग दिला (वा. रा. अर. ११). अगस्त्याच्या आश्रमांत ब्रह्मदेव, रुद्र, विष्णु, इंद्र, सूर्य, सोम, भग, कुबेर, ब्रह्मन्, विश्वकर्मन्, वायु, वरुण, गायत्री, अष्टवसु, नागराज, गरुड, स्कंद व यम यांच्याकरतां योजलेली स्थाने हा रामाच्या दृष्टीस पडलीं (वा. रा. अर. १२). यानें भलतेच वाढला

गीता सांगितली (वराह. ३८). यानें स्वतःकरतां काढलेले कमलकंद एका भुकेलेल्या चांडालाला दिले (पद्म. सृ. १९). प्रजांचें हित करावें या हेतूनें अगस्त्यानें सर्व मृग देवतांकरितां प्रोक्षण केले. त्यामुळें देवकार्य व पितृकार्य यांमध्यें मृगमांस अर्पण करण्यास हरकत नाहीं (म. अनु. ११५). पण अगस्त्यानें द्वादशवार्षिक सत्र आरंभलें व त्यांत पशुहिंसा न करतां इंद्राला पाऊस पाडण्यास भाग पाडलें (म. आश्व.९२).

लोपामुद्रेला इध्मवाह नांवानें प्रसिद्ध झालेला दृढास्यु नांवाचा पुत्र होता (म. व. ९९). दृढास्यूस दृढद्युम्न, इंद्रबाहु वगैरे नामांतरें असावींत (मत्स्य. १४५.११४). दृढास्यु, व इध्मवाह हे दोघे निराळे असावेत.

पुलस्त्य, पुलह आणि क्रतु हे अगस्त्यगोत्री नसूनहि यांची संतति अगस्त्यगोत्री समजली जाते. कारण वैवस्वत मन्वन्तरांतील क्रतु हा निपुत्रिक असल्यामुळें त्यानें अगस्त्यपुत्र इध्मवाहाला दत्तक घेतलें होतें. पुलहानें आपली स्वतःची संतति राक्षस जन्मली म्हणून अगस्त्यपुत्र दृढास्याला दत्तक घेतलें. पौलस्त्यानेंहि याचप्रमाणें अगस्त्यांपैकीं दत्तक घेतला (मत्स्य. २०२.८.१२).

पण ब्रह्माण्डपुराणांत अय, दृढायु व विध्मवाह अशीं मुलें दिलीं आहेत (२.३२.११९). अगस्त्याची गोतावळी पुढें दिली आहे. तिलाच अगस्त्यवंश असें म्हटलें आहे (मत्स्य. २०२.६). हा मंत्रकार होता व ऋषिक होता (वायु. १. ५९.९२-९४).

अगस्त्याचा संबंध नेहेमीं दक्षिणेसच येतो (वा. रा. अर. ११; ब्रह्म. ८४, ११८.२). लंकेशींहि अगस्त्याचा संबंध आलेला आहे. याला लंकावासी असें म्हटलें आहे (मत्स्य. ६१.५१). अगस्त्याला दक्षिणचा स्वामी व विजेता म्हटलेलें आहे (ब्रह्म. ११८.१५९). अगस्त्याचा आश्रम दक्षिणेंत मलयपर्वतावर होता (मत्स्य. ६१.३७; पद्म. सृ. २२; वा. रा. कि. ४१.१५-१६). पाण्ड्य व महानदी यांच्याजवळ महेन्द्राशींहि अगस्त्याचा संबंध आहे (वा. रा. कि.४१). सध्या अगस्त्याचीं मंदिरें जावा वगैरे बेटांत सांपडतात. तिकडे सांपडलेलें भारतहि दाक्षिणात्य पाठाशीं जुळतें आहे. अगस्तिपुरीहि नाशिकजवळ आहे (म. व. ९४. १ कुं.). वातापीचें ठिकाण दक्षिणेसच आहे अशी अद्यापि समजूत आहे. वातापि म्हणजे बदामी होय. पण नंदलाल डेनें वेरूळजवळचें ठिकाण दिलें आहे. विंध्याची गोष्ट स्पष्टपणें दक्षिणेकडचा संबंध दर्शविते. विदर्भ म्हणजे वऱ्हाड हा दक्षिणेकडील देश व तेथील राजाची मुलगी लोपामुद्रा याची बायको आहे. हे [illegible] प्रसंग याचा दक्षिणेकडे अत्यंत संबंध दर्शवितात. एवढेंच [illegible] हा दक्षिणेंतलाच रहिवाशी होता असेंहि म्हणतां आलें असतें. पण उत्तरेकडेहि यमुना, प्रयाग, गंगा वगैरेशीं याचा संबंध आलेला आहे (मत्स्य. १०३ म. आ. २३५ २ कुं; व. ९५ ११ कुं). त्यावरून हा विंध्याला नमवून दक्षिणेंत आला या कथेस बळकटी येते. अगस्त्य नांवाचा एक तारा दक्षिणकडे भाद्रपदांत उगवतो व तो उगवला कीं पाणी निर्दोष होतें, या गोष्टीचा अगस्त्य ह्या व्यक्तीशीं संबंध जोडला आहे (मत्स्य. ६१).

यानें केलेले ग्रंथ—१ वराहपुराणांत पशुपालोपाख्यानांत आलेली अगस्त्यगीता, २ पंचरात्रांतील अगस्त्यसंहिता, ३ स्कंदपुराणांतील अगस्त्यसंहिता, ४ शिवसंहिता (c.c), ५ भास्करसंहितेंतील द्वैधनिर्णयतंत्र (ब्रह्मवै. २. १६).

अगस्त्य वंशांतील गोत्रकार—

करंभ (करंभय), कौशल्य (ग), क्रतुवशोद्भव, गांधारकायन, पौलस्त्य, पौलह, मयोभुव, शकट (करट), सुमेधस हे अगस्त्य, मयोभुव व महेन्द्र या तीन प्रवरांचे होत.

अगस्त्य (ग), पौर्णमास (ग) हे अगस्त्य, पारण, पौर्णमास या तीन प्रवरांचे होत (मत्स्य. २०२).

अगस्त्यगोत्री मंत्रकार

मत्स्य. १४५, ११४-११५; ब्रह्मांड. २, ३२, ११९-१२०

अगस्त्य	अगस्त्य
	अय
इंद्रबाहु	दृढायु
दृढद्युम्न	विध्मवाह

अगस्त्यशिष्य—ऋग्वेदांतील कांहीं ऋचा याच्या नांवावर आहेत (ऋ. १.१७९.५; ६).

अगस्त्यस्वसृ—मंत्रद्रष्ट्री (ऋ. १०.९०.९).

अग्नि—इंद्राचा शिष्य. याचा शिष्य कश्यप (वं. ब्रा. २).

२ धर्म व वसु यांचा पुत्र. याला वसोर्धारा नामक स्त्रीपासून द्रविणक वगैरे पुत्र झाले. व कृत्तिका नांवाच्या स्त्रीपासून स्कंद नांवाचा पुत्र झाला (भाग. ६, ६.११).

३ स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक (मनु पहा).

४ तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक (मनु पहा).

५ ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र. त्याच्या कोपापासून याची उत्पत्ति झाली (म. शां. २५६). दक्षप्रजापतीची स्वाहा नामक कन्या ही याची स्त्री (म. व. २३१; भा. ४. १. ६०). दुसरी स्त्री इक्ष्वाकुवंशांतील दुर्योधन राजाची कन्या सुदर्शना (म. अनु. २). प्रथम स्त्री स्वाहा ही माहिष्मती नगरीचा राजा नीलध्वज याची कन्या. नीलध्वजानें आपली कन्या अग्नीला देतांना त्याच्याशीं असा करार केला होता कीं, अग्नीनें नेहमीं नीलध्वजाच्या नगरींतच राहावें व जो कोणी शत्रु माहिष्मती नगरीवर चालून येईल त्याचें सैन्य जाळून टाकावें. या करारानें बांधला गेल्यामुळें अग्नि आपल्या श्वशुराच्या येथें घर-

जांवई होऊन राहिला. पुढें जेव्हां अर्जुनाच्या सैन्याशीं नीलध्वजाला लढावें लागलें, त्या वेळीं अग्नीनें अर्जुनाचें सैन्य जाळलें (जै. अ. १५). यानें सहदेवाचें सैन्य जाळलें व शेवटीं सहदेवानें याची स्तुति केल्यावर हा परत फिरला (म. स. ३१; म. अनु. २). सप्तर्षींचें हविर्द्रव्य देवतांना अर्पण करून अग्नि परत चालला असतां सप्तर्षींच्या स्त्रिया त्याच्या दृष्टीस पडल्या. तेव्हां त्यांच्याविषयीं याला कामवासना उत्पन्न झाली व त्यांची प्राप्ति व्हावी म्हणून हा गार्हपत्याग्नींत प्रविष्ट होऊन चिरकाल त्यांच्याजवळ राहिला. परंतु त्या वश न झाल्यामुळें हा अत्यंत निराश होत्साता देहत्यागाचा निश्चय करून अरण्यांत गेला. त्या स्त्रियांपैकीं दक्षकन्या स्वाहा हिची मात्र याजवर प्रीति जडल्यामुळें ती याच्यामागें वनांत गेली व तिनें इतर सप्तर्षिस्त्रियांचीं स्वरूपें धारण करून याची इच्छा पूर्ण केली (म. व. २२४). पण ती अरुंधतीचें रूप घेऊं शकली नाहीं. पूर्वी श्वेतकीनें अपरिमित यज्ञ केले. त्यानें केलेल्या सत्रांत बारा वर्षेपर्यंत अग्नि सतत हविर्द्रव्य भक्षण करीत होता. त्यामुळें याला जाड्य उत्पन्न होऊन त्यावर उपाय विचारण्याकरितां हा ब्रह्मदेवाकडे गेला. तेव्हां ब्रह्मदेवानें याला खांडववन भक्षिण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें तें जाळण्यास सुरुवात केली. परंतु इंद्रानें पर्जन्यवृष्टि करून सात वेळां याचा पराभव केला. शेवटीं निराश होऊन पुनः हा ब्रह्मदेवाकडे गेला व घडलेला सर्व वृत्तांत यानें त्यास निवेदन केला. तेव्हां ब्रह्मदेवानें याला भूलोकांत कृष्णार्जुनांकडे जाऊन त्यांजपाशीं खांडववन मागण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें तो ब्राह्मणरूपानें कृष्णार्जुनांकडे येऊन त्यांजपाशीं यानें तें वन भक्षिण्यास मागितलें. तेव्हां अर्जुनानें सांगितलें कीं, आम्हांस युद्धसामग्रीची न्यूनता आहे, तेवढी आपण आम्हांला द्यावी, म्हणजे इंद्रापासून आम्ही तुझें संरक्षण करूं. त्यावरून अग्नीनें वरुणाजवळून श्वेतवर्णी अश्व जोडलेला व कपिध्वजयुक्त असा एक दिव्य रथ, गांडीव नांवाचें धनुष्य व अक्षय्य बाणांचे दोन भाते मागून घेऊन अर्जुनास दिले. व श्रीकृष्णास सुदर्शन चक्र व कौमोदकी नांवाची गदा दिली. त्यायोगें ते उभयतां संतुष्ट झाले. व त्यांनीं अग्नीला त्याचें संरक्षण करण्याची खात्री देऊन त्यास वन भक्षिण्यास सांगितलें. तेव्हां अग्नि तें वन भक्षण करूं लागला. हें वर्तमान इंद्रास समजतांच तो अग्नीचें निवारण करण्याकरितां तेथें येऊन पर्जन्यवृष्टि करूं लागला. परंतु कृष्णार्जुनांनीं त्याचा पराभव केला. याप्रमाणें सोळा दिवसपर्यंत तें अरण्य आतुर भक्षण केल्यावर अग्नीचें जाड्य नाहींसें झालें. त्यांतून तक्षकाचा पुत्र अश्वसेन, मयासुर व महर्षि मंदपालाचे चार पुत्र शार्ङ्गक पक्षी हे मात्र वांचले (म. आ. २२२-२३). एकवीस दिवसपर्यंत अग्नि तें अरण्य दग्ध करीत होता (म. आ. २२४).

वृत्राला मारून ब्रह्महत्येच्या भीतीनें पळालेल्या इंद्राचा यानें बृहस्पतीच्या सांगण्यावरून शोध केला (म. उ. १५-१६). पुढें त्या ब्रह्महत्येपासून इंद्राची सुटका करण्याकरितां ब्रह्मदेवानें तिचे विभाग केले. त्यांपैकीं चवथा भाग अग्नीनें ग्रहण केला (म. शां. २८३).

एकदां भृगु समिधा आणण्याकरितां अरण्यांत गेला असतां दमन नांवाचा राक्षस त्याची व त्याच्या पत्नीची चौकशी करूं लागला. तेव्हां भीतीमुळें अग्नीनें चहाडी केली व भृगुपत्नी कोठें आहे तें सांगितलें. भृगु परत आल्यानंतर त्यानें अग्नीनें चहाडी केली म्हणून यास 'तूं सर्वभक्षक होशील' असा शाप दिला. यावर अग्नीनें उःशाप मागितला असतां भृगूनें 'तूं सर्वभक्षक होऊनहि पवित्रच राहशील' असा उःशाप दिला (पद्म. पा. १४). पुलोमा नांवाचा राक्षस, भृगु स्नानासाठीं बाहेर गेला असतां, त्याच्या आश्रमांत शिरला व त्यानें अग्नीला विचारिलें कीं, भृगुपत्नी पुलोमा हिला पूर्वी मी मनानें वरिलें आहे, हें सत्य आहे किंवा नाहीं. अग्नीनें तें सत्य असल्याबद्दल त्यास सांगितलें. म्हणून भृगूनें त्यास वरील शाप दिला (म. आ. ५-७). या भृगूच्या शापामुळें अग्नि पुढें पाण्यांत गुप्त झाला. त्यामुळें देवादिकांचीं यज्ञयागादि कर्में बंद पडलीं. देव याचा शोध करूं लागले असतां त्यांना शेवटीं मत्स्यांनीं अग्नि दाखविला. तेव्हां देवांनीं याची स्तुति केल्यावर हा बाहेर आला व पूर्ववत् आपलें कार्य करूं लागला (म. आ. ७; श. २७; व. २२४). ऋग्वेदामध्यें अग्नि गुप्त होण्याचें कारण असें सांगितलें आहे कीं, वषट्काररूप वज्रानें बांधव मेले असतां, सौचीक नांवाचा अग्नि, वषट्कार व हवि यांना वाहून नेण्याला भ्याला व देवांतून निघून पाण्यांत शिरला (ऋ. १०.५१).

ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठत्वाविषयीं अग्नीचा इंद्राशीं संवाद झाला होता (म. अनु. १४ कुं.). तसेंच यानें गाय, ब्राह्मण व अग्नि यांना जो पादस्पर्श करतो, त्याच्यावर भयंकर आपत्ति येते, अशा प्रकारचें धर्मकथन केलें आहे (म. अनु. १२६). सीतेला लंकेंतून परत आणल्यावर राम तिचा स्वीकार करीना, तेव्हां अग्नीनें सीता निरपराधी असल्याचें सांगितलें (म. व. २९१).

याला स्वाहा स्त्रीपासून स्कंद नांवाचा पुत्र झाला (म. व. २३१). शिवाय, याच स्त्रीपासून पावक, पवमान व शुचि असे तीन पुत्र झाले (भा. ४. १. ६०-६१). सुदर्शनेच्या ठिकाणीं सुदर्शन नांवाचा पुत्र झाला (म. अनु. २). शिवाय, स्वारोचिष म्हणून याला पुत्र असल्याचा उल्लेख आहे (भा. ८. १. १९; आप् पहा).

अंगिराच्या मागण्यावरून अग्नीनें त्याला बृहस्पति हा पुत्र दिला. त्याची स्त्री तारा. हिच्यापासून पुढें अभिवंश वाढला

(म. व. २१७-२२२). पावक, पवमान व शुचि यांच्यापासून पुढें पंचेचाळीस अग्नि झाले (भा. ४. १. ६०-६१; वायु. १.२९; मत्स्य. ५१; ब्रह्मांड २.५३). परंतु वस्तुतः हा अग्नीचा वंश नसून तीं त्याचीं अनेक स्वरूपें आहेत (वैश्वानर पहा). हा एका सूक्ताचा द्रष्टा आहे (ऋ. १०.१२४).

६ पुढें होणाऱ्या इंद्रसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अग्नि गृहपति सहस्पुत्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.१०२).

अग्नि चाक्षुष—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९.१०६. १-३; १०.१४).

अग्नि तापस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१४१).

अग्नि धिष्ण्य ऐश्वर—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९.१०९).

अग्नि पावक—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१४०).

अग्नि पावक बार्हस्पत्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.१०२).

अग्नि यविष्ठ सहःपुत्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.१०२).

अग्नि वैश्वानर—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.७९-८०).

अग्नि शार्मायण—कश्यपगोत्री ऋषिगण.

अग्नि सौचिक—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ५१. २; ४; ६; ८; ५२; ५३. ४; ५; ७९-८०).

अग्निकेतु—रावणपक्षीय राक्षस. हा रामाच्या हातून युद्धांत मरण पावला (वा. रा. यु. ९. ४३).

अग्निजिह्व—अंगिरागोत्री ऋषि.

अग्नितेज—धर्मसावर्णि मन्वन्तरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अग्निप—वेदनिधि नामक ब्राह्मणाचा पुत्र. एकदां प्रमोदिनी, सुशीला, सुस्वरा, सुतारा व चंद्रिका या गंधर्वकन्या यांच्यावर मोहित होऊन त्यांनीं याला आपल्याशीं विवाह करण्यास सांगितलें. परंतु हा ब्रह्मचारी असल्यामुळें त्यानें तें नाकारलें. शेवटीं कोपून त्यांनीं परस्परांस पिशाच होण्याविषयीं शाप दिला. पुढें याच्या पित्यानें त्याची मुक्तता होण्याविषयीं लोमशमुनींची प्रार्थना केली. तेव्हां लोमशाच्या सांगण्यावरून तीं सहा पिशाच्चें प्रयागतीर्थांत स्नान केल्यामुळें पूर्वयोनिप्रत गेलीं. शेवटीं लोमशाच्या आज्ञेनें यानें त्या पांचहि गंधर्वकन्यांशीं लग्न लाविलें व तो पित्यासह अलकापुरींत राहिला (पद्म. उ. १२८-१२९).

अग्निबाहु—भौत्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ भौत्य मनूचा पुत्र.

३ स्वायंभुव मनूचा पुत्र.

अग्निभाव—अमिताभ देवगणांतील एक.

अग्निभूकाश्यप—इंद्रभू काश्यपाचा शिष्य (वं.ब्रा.२).

अग्निमाठर—बाष्कलाचा शिष्य. बाष्कलानें यास ऋग्वेदाची एक संहिता शिकविली. भागवताप्रमाणें अग्निमित्र व ब्रह्माण्डाप्रमाणें अग्निमातर असा पाठभेद आहे (व्यास पहा).

अग्निमातर—(अग्निमाठर पहा).

अग्निमित्र—स्वायंभुव मनूचा पुत्र.

२ (अग्निमाठर पहा).

३ शुंगराजांतील पहिला राजा. हा मौर्यराजांतील शेवटच्या बृहद्रथानंतर राज्यावर आला (शुंग पहा).

अग्नियुत स्थौर—(अग्नियूप पहा).

अग्नियूप स्थौर—हा एका सूक्ताचा द्रष्टा आहे. अग्नियुत असाहि पाठभेद आहे (ऋ. १०.११६).

अग्निवर्चस्—व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील विष्णु ब्रह्मांड व वायुमतें रोमहर्षणाचा शिष्य.

अग्निवर्ण—(सू. इ.) सुदर्शन राजाचा पुत्र.

अग्निवेश—शिवावतार शूलिनाचा शिष्य.

अग्निवेश्य—अंगिरागोत्री ऋषि.

२ (सू. नरिष्यंत.) देवदत्ताचा पुत्र. यास जातुकर्ण्य व कानीन अशीं नामांतरें आहेत. हा तपानें ब्राह्मण झाला होता. यामुळें याजपासून झालेल्या संततीस, अग्निवेश्यायन असें नांव पडलें (भा. ९.२.२१).

३ अगस्त्यऋषीचा एक शिष्य (म. आ. १५१). यापासून द्रुपद व द्रोण यांनीं धनुर्वेदाचें शिक्षण व (भाग ९.२) ब्रह्मशिर अस्त्र संपादन केलें. हा अग्निवेश्य ऋषि पांडवांसमागमें कांहीं काल द्वैतवनांत होता. हा द्रोणाचार्यांचा चुलता व भरद्वाजाचा धाकटा बंधु (म. आ.१४०).

४ (कारुण्य पहा).

अग्निवेश्यायन—स्वरित कोठें होतो हें विशेष सांगणारा (तै. प्रा. १४.३२; २ अग्निवेश्य पहा).

अग्निष्टुत् किंवा अग्निष्टोम—वक्षुर्मनूस नड्वलेपासून झालेला पुत्र.

अग्निष्वात्त—ब्रह्मदेव आपली मानसकन्या संध्या हिला पाहून काममोहित झाला. त्या वेळीं त्याच्या घामापासून अग्निष्वात्त नांवाचे पितृगण उत्पन्न झाले. यांची संख्या चौसष्ट हजार आहे. हे नित्य मनोनिग्रह करून वैराग्यानें राहतात (कालि. २). हे काश्यपपुत्र असून देवांस पूज्य आहेत (म. १४-१५; ह. वं. १). यांची पत्नी स्वधा (भा. ४.१).

अग्निहोत्र—सविता व पृश्नी यांचा पुत्र (भा. ६.१८१).

अग्निहोत्रिन्—काश्यपकण्वास आर्यावतीपासून झालेला पुत्र (भवि. प्रति. २.७). याचें राज्य ब्रह्मावर्तांत असून यानें हजारों म्लेच्छांना [illegible] आपला कन्या अग्नीला

अग्नीध्र—[illegible] करार केला होता कीं, अग्नीनें नेहमीं
२ भौत्य [illegible] रींतच राहावें व जो कोणी शत्रु माहिष्मती
३ [illegible] येईल त्याचें सैन्य जाळून टाकावें. या करा-
[illegible]बला गेल्यामुळें अग्नि आपल्या श्वशुराच्या येथें घर-

अग्रयायिन्—(सो.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

अघ—कंसाचा अनुचर. हा बकासुर आणि पूतना राक्षसी यांचा भ्राता होता. कंसानें यास गोकुलांत कृष्ण व बलराम यांच्या नाशार्थ पाठविलें. तेथें यानें चार योजनें लांबीचा सर्पदेह धारण केला; व कृष्ण आणि इतर गोप यांच्या गायी चारण्याच्या मार्गांत आपलें शरीर पसरिलें. तसेंच आपलें मुख यानें इतकें विस्तीर्ण केलें होतें कीं, ती मोठी गुहा असून गायी चारण्यास योग्य स्थल आहे, असें गोपांस वाटून, ते गायींसह-वर्तमान तींत शिरले. हें कृष्णानें जाणून तो तत्काल तेथें आला व याच्या मुखांत शिरून आणि मोठा देह धारण करून, त्यानें याचें मुख फाडिलें. त्यामुळें हा तत्काल मरण पावला (भा. १०.१२).

अघमर्ण—(अघमर्षण पहा).

अघमर्षण माधुच्छन्दस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १९०). विश्वामित्रवंशांतील गोत्रकार मधुच्छंदाचा पुत्र. याला अघमर्ण असेंहि म्हटलेलें आढळतें.

अघोर—हिरण्याक्षाच्या सैन्यांतील एक असुर. यास कार्तिकेयानें मारलें (पद्म. सृ. ७५).

अंग—(स्वा. उत्ता.) हा उल्मुकाला पुष्करणीपासून झालेला पुत्र. अत्रीचा पुत्र असें वंशज अशा अर्थानें म्हटलें आहे (पद्म. सृ. ८). ब्रह्मांडांत आईबापांचीं नांवें उरु व षडाग्नेयी अशीं दिलीं आहेत (ब्रह्मांड २.३६ १०८.११०). हा कृतयुगाअंतीं प्रजापति होता. हा एकदां स्वर्गांत गेला असतां तेथील इंद्राचें वैभव पाहून खूष झाला व इंद्रासारखा वैभवशाली पुत्र व्हावा म्हणून यानें विष्णूची उपासना केली. तेव्हां विष्णूनें याला भाग्यवान् पुत्र होण्याकरितां कुलीन कन्येशीं विवाह करण्यास सांगितलें. यानें गांधर्वविधीनें यमकन्या सुनीथेशीं लग्न केलें. तींपासून याला वेन नांवाचा पुत्र झाला (पद्म. भू. ३०–३६). तो अतिशय दुष्ट असल्यामुळें अंग राजा कंटाळून घरादाराचा त्याग करून वनांत गेला. याला सुमनस्, ख्याति, क्रतु, अंगिरस व गय असे पांच भ्राते होते (भा. ४. १३. १७–१८).

२ (सो. अनु.) बलीचा ज्येष्ठ पुत्र. हा बलीची भार्या सुदेष्णा हिला दीर्घतमापासून झाला. याला वंग, कलिंग, पुण्ड्र व सुह्म असे चार भ्राते होते (म. आ. १०४; भा. ९.२३.५; विष्णु. ४.१८.१; मत्स्य. ४८.२४–२५; त्याचा पराभव केला. याप्रमाणें [illegible]). शिवाय याला आंध्र आतृत भक्षण केल्यावर अग्नीचें जाड्य नाहींसें). अंग आदितक्षकाचा पुत्र अश्वसेन, मयासुर व महर्षि मंदपाल[illegible] यांच्या शार्ङ्गक पक्षी हे मात्र वांचले (म. आ. २२२-२३). [illegible] पुत्र दिवसपर्यंत अग्नि तें अरण्य दग्ध करीत होता (म. आ. २३१),

खनपान (भा. ९, १३, ६) व पार (विष्णु. ४, १८, ३). अंग राजानंतर झालेले राजे अंगवंशांतील राजे म्हणून प्रसिद्धीस आले (अनुवंश पहा). यानें पुष्कळ यज्ञ केले. याचें चरित्र नारदानें संजयाला सांगितलें (म. द्रो. ५७). याचा मांधात्यानें पराभव केला होता (म. शां. २७).

३ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय म्लेच्छ राजा. याला भीमानें मारलें (म. द्रो. २६. १४–१७ कुं.).

४ भारतीय युद्धांत नकुलानें मारलेला म्लेच्छ राजा (म. क. २२).

५ (सो. भविष्य.) हा मत्स्यमतें जनमेजयाचा पुत्र होय.

अंग आंख—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१३८).

अंग वैरोचन—अभिषिक्त राजांच्या यादींत या उदार राजाचा उल्लेख आहे. याचा उदमय आत्रेय या नांवाचा पुरोहित होता (ऐ. ब्रा. ८.२२).

अंगजा—ब्रह्मदेवास झालेली मुलगी (मत्स्य. ३.१२).

अंगद—वालीला तारेपासून झालेला पुत्र. हा रामचंद्राच्या साहाय्यार्थ बृहस्पतिअंशानें जन्माला आला होता, म्हणून भाषण करण्यांत अतिशय चतुर असे. युद्धांत रामाचा बाण लागून वाली पडल्यानंतर त्यानें आपला पुत्र अंगद याचें रक्षण करण्याविषयीं रामाला विनंति केली (वा. रा. कि. १८). रामानें वालीच्या वधानंतर सुग्रीवाची किष्किंधेच्या राज्यावर स्थापना करून त्याच वेळीं अंगदास यौवराज्याभिषेक केला (वा. रा. कि. २६). वानराधिपति सुग्रीवानें दक्षिणदिशेला जे वानर सीतेच्या शोधाकरितां पाठविले त्यांचा अंगद हा नायक होता (वा. रा. कि. ४१). सीतेचा शोध करीत असतां याला एका पर्वतावर एक मोठा असुर भेटला व तो अंगदावर धावला. त्या वेळीं हाच तो रावण असें समजून अंगदानें त्याच्या एक तोंडांत मारतांच तो रक्त ओकूं लागला व भूमीवर निश्चेष्ट पडला (वा. रा. कि. ४८). सीता सांपडेना म्हणून सर्व वानरांनीं प्रायोपवेशन करण्याचें ठरविलें. इतक्यांत संपातीनें सीतेचा पत्ता सांगितला (वा. रा. कि. ५५-५८). त्याबरोबर समुद्रोल्लंघन करून कोण किती वेळांत जाईल याची चौकशी अंगदानें केली. त्यांत अंगद म्हणाला कीं, मी एका उड्डाणासरसा १०० योजनें जाऊं शकतों (वा. रा. कि. ६५). सरतेशेवटीं ही कामगिरी मारुतीनें केली. रावणाशीं युद्ध करण्यापूर्वी रामानें सामाची भाषा बोलण्याकरितां अंगदास वकील म्हणून पाठविलें होतें. पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं (म. व २८५; वा. रा. यु. ४१). यानें इंद्रजिताशीं युद्ध करून त्यास जर्जर केलें (वा. रा. यु. ४३). कंपनाशीं युद्ध करून त्यास ठार केलें (७६). नरांतकाचा (६९-७०), महापार्श्वाचा (९८) व

वज्रदंष्ट्राचा वध केला (५४). कुंभकर्णाबरोबर युद्ध करितांना सर्व वानरसैन्य त्याच्या देहाकडे पाहून घाबरून गेलें. त्या वेळीं यानें वीररसपरिप्लुत असें भाषण करून सर्व वीरांना युद्धाला प्रवृत्त केलें (६६). याची ही सर्व कामगिरी लक्षांत घेऊन रामानें राज्याभिषेकसमयीं याला बाहुभूषणें अर्पण केलीं (१२८). सुग्रीवानंतर यानेंच किष्किंधेचें राज्य केलें.

२ दशरथपुत्र लक्ष्मणाला उर्मिलेपासून दोन पुत्र झाले, त्यांतील हा ज्येष्ठ पुत्र होय. यानें स्थापिलेल्या नगरीस अंगदीया असें म्हणतात व तेथेंच हा राज्य करीत असे (वा. रा. उ. १०२).

३ भारतीय युद्धांत पांडवांच्या विरुद्ध यानें कौरवांना मदत केली होती. हा त्याच युद्धांत मरण पावला (म. द्रो. २५. ३९. कुं.).

अंगराज—याला पालकाप्यानें हत्तींचें वैद्यक शिकविलें (अग्नि. २९२).

अंगराय—(ऐति.) अजमेरच्या चपहनि कुलांतील पुमथरायाचा पुत्र. याचा पुत्र विशाल (भवि. प्रति. ४.२).

अंगार—(सो. द्रुह्यु.) यानें मांधाता राजाशीं मोठें युद्ध झालें होतें (म. शां. २८. ८८). यानें नांव अंगारसेतु असें आढळतें. हें युद्ध दहा महिने चालू होतें (ब्रह्म. १३.१४९). याला आरब्ध, आरद्वत्, शरद्वत् व अरुद्ध अशीं नांवें आढळतात (वंशावलि पहा).

अंगारक—मंगळ नांवाचा ग्रह. हा पूर्वजन्मीचा शिवपार्षद वीरभद्र होय (मत्स्य. ७१; म. स. ११; मंगळ पहा).

२ सौवीरदेशीचा एक राजपुत्र (३ जयद्रथ पहा).

३ जयद्रथाचा भाऊ (म. व. २६६ ११-१३).

४ सुरभि व कश्यप यांचा पुत्र (वायु. १.२५).

अंगारपर्ण—पांडव लाक्षागृहांतून मुक्त झाल्यावर गुप्तपणानें रात्रींचा प्रवास करीत असतां हा कुंभीनसी इत्यादि स्त्रियांसहवर्तमान मार्गांतील नदींत क्रीडा करीत होता. त्यामुळें परस्परांची बोलाचाली होऊन अर्जुनाचें व यानें युद्ध झालें. त्यांत अर्जुनानें आपल्याला जिंकलें असें पाहून यानें अर्जुनास सूक्ष्मपदार्थदर्शक चाक्षुषीविद्या दिली व अर्जुनाजवळून अग्निशिरास्त्रविद्या आपण घेतली. नंतर पुरोहितावांचून तुम्ही हिंडूं नका व धौम्य ऋषीस पुरोहित करा असें सांगून हा निघून गेला. पुढें यानें आपलें पहिलें नांव सोडून चित्ररथ हें नांव स्वीकारलें (म. आ. १८६.४३; १९९.५).

अंगिरस्—हा वज्रकुलोत्पन्न होता (ऋ. १. ५१. ४. सायण). याचा मनु, ययाति (ऋ. १. ३१. १७) व भृगुबरोबर उल्लेख आहे (ऋ. ८. ४३, १३). येथें ह्या लोकांप्रमाणें मी अग्नीला बोलावतों असें म्हणत आहे व इतरांप्रमाणें अंगिरसांनाहि प्राचीन समजत आहे. दध्यच्, प्रियमेध, कण्व व अत्रि यांच्या बरोबरहि याचा उल्लेख आहे (ऋ. १. १३९. ९). अंगिरसांच्या सत्रांत इंद्रानें सरमा पाठविली (ऋ. १. ६२. ३). तसेंच अंगिरस सत्र करीत होते तेथें नाभानेदिष्ट मानव, सत्रांत घेण्याविषयीं आशीर्वादपूर्वक विनंती करीत आहे (ऋ. १०. ६२. १-६). इतर वैदिक ग्रंथांतहि नाभानेदिष्टाचा अंगिरसाशीं संबंध आहे (ऐ. ब्रा. ५. १४; तै. सं. ३. १. ९. ४). अंगिरस हा शब्द अग्नीला लावला आहे (ऋ. १. १. ६;). अग्नीला प्रथम अंगिरानें उत्पन्न केलें. अंगिरस सुधन्वा याचा निर्देश आहे (ऋ. १. २०. १). बृहस्पति अंगिराचा पुत्र होता (ऋ. १०. ६७). अंगिरसांनीं देवांना प्रसन्न करून एक गाय मागितली. देवांनीं कामधेनु दिली. पण त्यांना धार काढतां येईना, म्हणून त्यांनीं अर्यमनची प्रार्थना केली व त्याच्या साहाय्यानें धार काढली (ऋ. १. १३९. ७). अंगिरस व आदित्य यांच्या मध्यें स्वर्गांत प्रथम कोण पोंचतो याविषयीं शर्यत लागली. पण ती शर्यत आदित्यांनीं जिंकली व अंगिरस साठ वर्षांनीं मागाहून पोंचला, असा उल्लेख 'अंगिरसामयन' सांगतांना आला आहे (ऐ. ब्रा. ४. १७). बहुवचनीं येणारा हा शब्द पितरवाचक आहे व हे आमचे पितर आहेत असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. १. ६२. २; १०. १४. ६). येथें याला नवग्व, भृगु व अथर्वन् असेंहि म्हटलें आहे. अंगिरांनीं इंद्राची स्तुति करून जगांतील अंधार नाहींसा केला (ऋ. १. ६२. ५). (अथर्वांगिरस पहा). हा अग्नींतून उत्पन्न झाला म्हणून यास अंगिरस म्हणतात (नि. ३. १७). अंगिरसाचे पुत्र अग्नींतून उत्पन्न झाले (ऋ. १०.६२.५). अंगिरस प्रथम मनुष्य ऊसून पुढें देव झाले व त्यांना ज्ञान प्राप्त झालें (ऋ. ४. ४. १३). अंगिरस दिवस्पुत्र होण्याची इच्छा करीत होते (ऋ. ४. २. १५). अंगिरसांना प्रथम वार्णाचें ज्ञान झालें व नंतर छंदोज्ञान झालें (ऋ. ४. २. १६). ऋग्वेदाच्या नवव्या मंडळांतील सूक्तें अंगिरसकुलांतील द्रष्ट्यांचीं आहेत. ब्रह्मविद्या कोणी कोणाला सांगितली हें सांगतांना ब्रह्मन्-अथर्वन्-अंगिरस-सत्यवह-भारद्वाज-आंगिरस-शौनक असा क्रम आहे (मुं. उ. १. १. २; ३; ३. २. ११). अंगिरसाचा जुन्या तत्त्वज्ञान्यांत उल्लेख आहे (शि. उ. १). कांहीं उपासनामंत्रांना अंगिरस हें नांव प्राप्त झालें होतें (छां. उ. १. २. १०. नृसिं. ५. ९). हा शब्द पिप्पलादाला कुलनामासारखा लावलेला आहे (ब्रह्मोप. १). अथर्ववेदांतल्या पांच कल्पांपैकीं एका कल्पाचें नांव अंगिरसकल्प असें आहे. कौशिकसूत्रांतील मुख्य आचार्यांत याचें नांव आहे. आत्मोपनिषदामध्यें अंगिरसानें शरीर, आत्मा व सर्वात्मा यांविषयीं माहिती सांगितली

आहे (१). अंगिरस कुलांतील लोक डोक्यावर पांच शेंड्या ठेवीत (कर्मप्रदीप). अंगिरस मंत्रकार होता. पण अंगिरसाच्या नांवावर मंत्र नसून अंगिरस कुलांतील लोकांचे मंत्र आहेत. हा स्वायंभुव मन्वंतरांत ब्रह्मथाचे डोक्यापासून झाला. हा ब्रह्मिष्ठ, तपस्वी, योगी आणि धार्मिक होता(ब्रह्मांड.२.९.२३). तथापि स्वायंभुवाची संतति वाढेना. म्हणून ब्रह्मथानें स्त्रीसंतति उत्पन्न केली. दक्षाची कन्या स्मृति याची बायको झाली. दक्षानें इतर जांवयांस घरीं बोलावून त्यांचा सन्मान केला. पण सती व शंकर यांना बोलावलें नाहीं. तथापि सती घरीं येऊन बापाशीं भांडली. पण बापानें शंकराला बोलावण्याचें नाकारलें. रागानें सतीनें आपलें शरीर जाळून घेतलें. हें कळतांच शंकरानें सर्वांना जाळून टाकलें (ब्रह्मांड. २.१३.५०–६६; वायु. १.३०.५६–६४ मत्स्य. १९५). यास स्मृतीपासून सिनीवाली, कुहू, राका व अनुमति ह्या चार मुली व भारताग्नि व कीर्तिमत् असे दोन मुलगे झाले (ब्रह्मांड. १.११.१७). वैवस्वत मन्वंतरांत शंकराच्या वरानें हा पुनः उत्पन्न झाला. हा ब्रह्ममानसपुत्र होता. हा ब्रह्मदेवाच्या मुखापासून निर्माण झाला. याला पैतामहर्षि म्हणतात. हा प्रजापति होता. अग्नीनें याचें पुत्र म्हणून ग्रहण केलें होतें; म्हणून यास आग्नेय असें नांव आहे (मत्स्य. १९४). अग्नि क्रुद्ध होऊन तपास गेला तेव्हां हा स्वतः अग्नि झाला. तपानें अग्नीचें तेज कमी झालें. तेव्हां तो याच्याकडे आला. यानें त्यास पूर्ववत् अग्नि होऊन अंधकाराचा नाश करण्यास सांगितलें. यानें अग्नीपासून पुत्र मागितला. तोच बृहस्पति होय (मत्स्य. २१७.२१८). याच्या नांवावरून उत्पत्तीची उपपत्ति लावल्यास अनेक प्रकार संभवतात (मत्स्य.१९५.९; बृहद्दे.५.९८; ब्रह्मांड. ३.१.४१). ब्रह्मदेवानें संततीकरतां अग्नींत रेताचें हवन केल्याचीहि गोष्ट आहे (वायु. २. ४.).

दक्षकन्या स्मृति ही याची पत्नी (विष्णु. १.७). चाक्षुषमन्वंतरांतील दक्षप्रजापतीनें आपल्या कन्या स्वधा व सती याला दिल्या होत्या. पहिलीला पितर झाले व सतीनें अथर्वाङ्गिरसांचा पुत्रत्वानें स्वीकार केला (भा. ६.६). याला श्रद्धा नांवाचीहि एक पत्नी होती (भा. ३.१२.२४; ३.२४.२२). शिवा (सुभा) ह्या नांवाचीहि एक पत्नी होती (म. व. २२५). सुरूपा मारीची, स्वराट् कार्दमी व पथ्या मानवी ह्या तीन स्त्रिया अथर्वनच्या दित्या आहेत (ब्रह्मांड ३.१.१०२. १०३ वा. २.४.९८). तरी मत्स्यांत सुरूपा मारीची अंगिरसाचीच दिली आहे (मत्स्य. १९६.१). हे दोनहि एकच समजले जात असावेत. सुरूपेपासून दहा मुलें झालीं. यानें गौतमास तीर्थमाहात्म्य सांगितलें (म. अनु. २५). यानें पृथ्वीपर्यटन व तीर्थयात्रा केल्या होत्या (म. अनु. ९४). यानें सुदर्शन नामक विद्याधरास शाप दिला होता (भा. ४.१३). याची व कृष्णाची स्यमंतपंचकक्षेत्रीं भेट झाली होती (भा.१०.८४). याला शिवेपासून बृहत्कीर्ति, बृहज्ज्योति, बृहद्ब्रह्मन्, बृहन्मनस, बृहन्मन्त्र, बृहद्भास आणि बृहस्पति हे पुत्र असून भानुमती, राका (राका), सिनीवाली, अर्चिष्मती (हविष्मती), महिष्मती, महामती आणि एकानेका (कुहू) अशा सात कन्या होत्या (म. व. २१८). बृहत्कीर्त्यादि सर्व बृहस्पतीचीं विशेषणें आहेत, असें नीलकण्ठाचें मत आहे. शिवाय भागवतांत राका व अनुमती या कन्या दिलेल्या आहेत (भा.३.१२. २४; २४.२२). याचीं मुलें बृहस्पति, उचथ्य व संवर्त अशीं आहेत (म. आ. ६७.५ कुं.; भा. ९.२). याशिवाय वयस्य (पयस्य), शांति, घोर, विरूप व सुधन्वन् अशींहि आहेत (म. अनु. १३२.४३ कुं.). यानें चित्रकेतूच्या मुलास सजीव करून राजाचें सांत्वन केलें (भा. ६. १४; १ चित्रकेतु पहा).

याचा व्यवहाराव्यतिरिक्त इतर सर्व विषयांवर उल्लेख आढळतो. याज्ञवल्क्यानें याचा उल्लेख केला आहे. अंगिरसाच्या मताप्रमाणें परिषदेंत १२१ ब्राह्मणांचा समावेश होतो (याज्ञ. १.९ विश्व.). धर्मशास्त्राचा अवलंब न करतां स्वेच्छेनें एकाद्यानें जर एकादें कृत्य केलें तर तें निष्फळ होतें (याज्ञ. १.५०). घोर पातकामुळें अपराधी ठरलेल्या ब्राह्मणांसाठीं वज्र नांवाचें व्रत अंगिरसानें दिल्याचें विश्वरूपांत आहे (याज्ञ. ३.२४८). प्रायश्चित्तासंबंधीं विश्वरूपानें (याज्ञ. ३.२६५) याचे दोन श्लोक दिले आहेत. यांत ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यस्त्रीवधासंबंधीं विचार केलेला आहे. कांहीं पशुपक्ष्यांच्या वधासंबंधींहि यानें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे (याज्ञ. ३.२६६). यांतच भगवान् अंगिरस म्हणून याचा मोठ्या गौरवानें उल्लेख केलेला आहे. परिषदेच्या घटनेसंबंधीं याचे तेरा श्लोक अपरार्कानें (२२–२३) दिले आहेत. मिताक्षरेंत शंख व अंगिरस यांचे सहगमनासंबंधीं बरेच श्लोक दिले आहेत (याज्ञ. १.८६). अपरार्कानें (१०९.११२) सहगमनासंबंधीं चार श्लोक दिले असून त्यांत ब्राह्मणस्त्रीनें सती जाऊं नये असें आहे. मेधातिथीनें (मनु. ५.१५७) अंगिरसाचें सती जाण्यासंबंधीं मत दिलें असून त्याबद्दल नापसंती व्यक्त केली आहे. याचे अशौचासंबंधीं श्लोक, मिताक्षरादि ग्रंथांत आणि इतरत्र आले आहेत. सप्त अंत्यजांसंबंधीं असलेला याचा एक श्लोक हरदत्तानें (गौतम २०.१) दिला आहे. सुमंतूनें अंगिरसाचें मत ग्राह्य धरिलें असल्याबद्दल विश्वरूपानें दिलें आहे (याज्ञ. ३.२३७). शुद्धिमयूखांत अंगिरसानें शातातपाचें मत ग्राह्य धरलें आहे. स्मृतिचंद्रिकेंत उपस्मृतींचा उल्लेख करतांना अंगिरसाचा निर्देश आहे. तेथें याचीं गद्य अवतरणेंहि दिलीं आहेत. अंगिरसानें

मनूचें धर्मशास्त्र श्रेष्ठ मानिलें आहे (स्मृतिच. आह्निक). आनंदाश्रमांत १६८ श्लोकांची, प्रायश्चित्त सांगणारी एक अंगिरसस्मृति दिली आहे. तींत प्रायश्चित्त व स्त्री यांच्या संबंधीं विचार केलेला आहे. मिताक्षरेंत आणि वेदाचार्यांच्या स्मृतिरत्नावलीमध्यें बृहद्-अंगिरस दिला आहे. मिताक्षरेंत मध्यमअंगिरसाचा कित्येक वेळां उल्लेख केलेला आहे.

अंगिरसाचे देवपुत्र—आत्मा, आयु, ऋत, गविष्ठ, दक्ष, दमन, प्राण, सत्य, सद व हविष्मान्.

मुख्य गोत्रकार–अजस (अयस्य), उतथ्य, ऋषिज (उषिज), गौतम, बृहस्पति, वामदेव व संवर्त.

उपगोत्रकार—अत्रायनि, अभिजित्, अरि, आरुणायनि, उतथ्य, उपबिंदु, ऐरिडव, कारोटक, कासोरू, केराति, कौशल्य (ग),कौष्टिकि, क्रोष्टा, क्षपाविश्वकर, क्षीर, गोतम, तौलेय, पांडु, पारिकाराीरेव (पारःकारिररेव), पार्थिव (ग), पौषाजिति (पौषजिति, पौष्यजिति), भार्गवत, मूलप, राहुकर्णि(रागकर्णि), रेवाग्नी, रौहिण्यायनि, वाहिनीपति, वैशालि, रुजीविन्, सलौगाक्षि, सामलोमकि, सार्धनेमि, सुरेषिण, सोम व सौपुरि, हे सर्व आंगिरा, उशिज, सुवचोतथ्य या तीन प्रवरांचे आहेत.

अग्निवेश्य, आत्रेयायणि, आपस्तंबि, आश्वलायनि, उडुपति, एकेपि, कारकि (काचापि), कौचकि, कौरुक्षेत्रि, कौरुपति, गांगोदधि, गोमेदगंधिक, जैत्यद्रौणि, जैव्हलायनि, तृणकर्णि, देवरारि, देवस्थानि, ब्याख्येय, धमति (भूनित), नायकि, पुष्पान्वेषि, पैल, प्रभु, प्रावाहि, प्रावेपि, फलाहार, बर्हिसादिन्, बाष्कलि, बालडि, बालिशायनि, ब्रह्मतन्वि (ब्रह्म व तवि), मत्स्याच्छाद्य, महाकपि, महातेज(ग), मारुत, माष्टिपिंगलि, मूलहर, मौंजवृद्धि, वाराहि, शालंकायनि शिखाग्रीविन्, शिलस्थलिसरिद्भवि, सायसुग्रीवि, सालडि (भालुठिवालुठि), सोमतन्वि (सोम व तवि), सौटि, सौवेष्ठय व हरिकर्णि, हे सर्व अंगिरा, बृहस्पति व भरद्वाज या तीन प्रवरांचे आहेत.

काण्वायन (ग), कोपचय (ग), क्रोष्टाक्षिन्, गाधिन्, गार्ग्य, चक्रिन्, तालकृत, नालविद, पौलकायनि, बलाकिन् (बालाकिन्), बहुग्रीविन्, भाष्ट्रकृत, मधुरावह, मार्कटि, राष्ट्रपिण्डिन्, लावकृत, लेन्द्राणि, वात्स्यतरायण, श्यामायनि, सायकायनि, साहरि व स्कंदस, हे सर्व अंगिरा, गर्ग, बृहस्पति, भरद्वाज व सैत्य या पांच प्रवरांचे आहेत.

उरुक्षय, ऊर्व, कपीतर, कलशीकंठ, काव्य, कारीरथ, कुसीदकि, जलसंधि, दाक्षि, देवमति, धान्यायनि, पतंजलि, बिंदु, भरद्वाजि, भावास्थायनि, भूयसि, मदि, राजकेशिन्, लध्विन् वौषडि, शंसपि, शक्ति, शालि, सोचुधि व स्वस्तितर, हे सर्व आंगिरा, उरुक्षय व दमवाह्य अशा तीन प्रवरांचे होत.

अनेह (अनेहि), आर्षिणि (अर्पिणि), गार्ग्यहरि (गर्गिहर), गालव (गालवि), गौरवीति, चेनातकि, तंडि, तैलक, त्रिमार्ष्टि, दक्ष, नारायणि (परस्परायणि), मनु, संकृति व संबधि, हे सर्व अंगिरा, गौरवीति व संकृति या तीन प्रवरांचे आहेत.

कात्यायनि, कुबेराणि, कौत्स, पिंग, भीमवेग, माद्रि, मौलि, वात्स्यायनि, शाश्वदर्भि, हंडिदास व हरितक, हे अंगिरा, जीवनाश्व (युवनाश्व) व बृहदश्व या तीन प्रवरांचे आहेत.

बृहदुक्थ व वामदेव, हे अंगिरा, बृहदुक्थ व वामदेव या तीन प्रवरांचे आहेत.

कुत्सांचे प्रवर अंगिरा, पुरुकुत्स व सदस्यु असे तीन.

रथीतरांचे प्रवर अंगिरा, विरूप, रथीतर असे तीन.

कर्त्तृण (कार्मिण), जतृण, पुत्र व विष्णुसिद्धि, वैरपरायण व शिवमति, हे अंगिरा, विरूप व वृषपर्व अशा तीन प्रवरांचे होत.

तंबि, मुद्गल, सात्यमुग्रि व हिरण्य, यांचे प्रवर अंगिरा, मत्स्यदग्ध व मुद्गल.

अग्निजिव्ह, अपाग्नेय, अश्वयु, देवजिह्व, परण्यस्त (ग), विमौद्गल, विराडप (बिडालज) व हंसजिह्व यांचे प्रवर अंगिरा, तांडि व मौद्गल्य.

अपांडु, कटु (कंकट), गुरु, नाडायन, नारिन्, प्रागावस (प्रागाथम), मरण (मरणाशन), मर्कटप (कटक), मार्कंड (मार्कट), शाकटायन, शिव व श्यामायन, हे अंगिरा, अजमीढ व काव्य या तीन प्रवरांचे होत.

कपिभू, गार्ग्य व तित्तिरि, हे अंगिरा, कपिभू व तित्तिरि या तीन प्रवरांचे होत.

ऋक्ष, ऋषिमैत्रवर, ऋषिवान्मानव, भरद्वाज, हे अंगिरा, ऋषिमैत्रवर, ऋषिवान्मानव, बृहस्पति, भरद्वाज या पांच प्रवरांचे होत.

भारद्वाज,शैशिरेय, शौंग व हुत,हे अंगिरा,बृहस्पति,भारद्वाज, मौद्गल्य व शैशिर या पांच प्रवरांचे आहेत (मत्स्य. १९६).

अंगिरस वंश—(यास अथर्वन् म्हटलें आहे)

पथ्या–धृष्णि–सुधन्वन्–ऋषभ.

सुरूपा—१ आधासि, २ आयु, ३ ऋत, ४ दनु, ५ दक्ष ६ प्राण, ७ बृहस्पति–भारद्वाज, ८ सत्य, ९ हविष्य, १० हविष्णु.

स्वराट्—१ अयास्य याचा कितव, २ उतथ्य याचा शरद्वान्, ३ उशिजाचा दीर्घतपस्, ४ गौतम, वामदेव व वामदेवाचा बृहदुक्थ.

याचे पोटभेद

अयास्य, आर्षभ, उतथ्य, उशिज, कण्व, कपि, कितव, गर्ग, भरद्वाज, भारद्वाज, मुद्गल, रथीतर, रुक्ष, विष्णुवृद्ध, सांकृति, हरित (ब्रह्मांड. ३, १, १०४–११२).

अंगिरस गोत्री मंत्रकार

वायु.	मत्स्य.	ब्रह्मांड.
१.५९.९८-१०२; १४५.१०१-१०५; २.३२.१०७-१११		
अंगिरस्	अंगिरस्	अंगिरस्
अजमीढ	अजमीढ	अजमीढ
	अपस्यौष	
अंबरीष	अंबरीष	अंबरीष
अमृत		
		अयास्य
आयाप्य		
आहार्य्य	अस्वहार्य	आहार्य
	उकूल	
उतथ्य	उतथ्य	उतथ्य
ऋषभ		
औगज	ऋषिज	असिज
कक्षीवान्	कक्षीवान्	कक्षीवान्
कण्व		कण्व
		कपि
	कवि	
	काव्य	
	कृतवाच्	ऋतवाच्
	गर्ग	गर्ग
गार्ग्य		
	गुरुवीत	
		चक्रवर्ती
		तुक्षय
त्रसदस्यु		त्रसदस्यु
	त्रित	
दीर्घतमस्	दीर्घतमस्	दीर्घतमस्
पुरुकुत्स	पुरुकुत्स	पुरुकुत्स
पृषदश्व	पृषदश्व	
पौरुकुत्स		पौरुकुत्स
बलि		
बाष्कलि		बाष्कलि
	बृहत्	
बृहदुक्थ		बृहदुक्थ
भरद्वाज	भरद्वाज	भरद्वाज
भारद्वाज		
मांधाता	मांधाता	मांधाता
मुद्गल	मुद्गल	मुद्गल
युवनाश्व	युवनाश्व	युवनाश्व
	लक्ष्मण	
वाजश्रवस्	वाजिश्रव	वाजश्रवस्
वामदेव	वामदेव	वामदेव
विरूप	विरूप	विरूपाक्ष
		वृषादर्भ
वेधस	वैद्यग	
	शरद्वान्	
	शुक्र	
शेनी		शिनि
संहति	स्मृति संकृति	संकृति
सदस्युमान्	सदस्यवान्	दस्युमान्
		सनद्वाज
सुविति	सुचित्ति	
	स्वश्रव	

(आंगिरस व वसुरोचिष् पहा)

३ उत्तानपादवंशीय उल्मुकास पुष्करिणीपासून झालेला पुत्र. श्रावण महिन्यांतील इंद्र नांवाच्या सूर्यीबरोबर फिरणारा ऋषि (भा. ४.१३; ह. वं. १.१८). हा एक पितृगण होता.

अचल—हा शकुनीचा भाऊ. भारतीय युद्धांत अर्जुनाच्या हातून मरण पावला (म. द्रो० ३०). हा एकरथ होता (म. उ. १६८; शकुनि पहा).

२ (सो. वसुदेव.) वायुमतें हा वसुदेवास मदिरेपासून झालेला पुत्र.

३ (मगध. भविष्य.) मत्स्यमतें महीनेत्राचा पुत्र.

अच्छावाक ऋतु—ब्रह्मदेवाच्या पुष्कर तीर्थावरील यज्ञांत हा होतृगणांतील एक ऋत्विज होता (पद्म. सृ. ३४).

अच्छोदा—बर्हिषद पितरांची मानसी कन्या. ही अग्निष्वात्त पितरांची कन्या(ह.वं.१.१८).हिजपासून अच्छोद सरोवर झालें. हिनें अजाणता पितरांपैकीं अमावसूला वरलें; म्हणून ही योगभ्रष्ट होऊन पडली. व पुढें द्वापारयुगांत अमावसूची कन्या झाली (ब्रह्मांड.३. १०. ५४-७४; म. आ. ६४. ९४ कुं.; मत्स्य. १४.). हीच पुढें सत्यवती झाली.

अच्युत—विभिंदुकीयांनीं केलेल्या सत्रांत हा प्रतिहर्त्याचें काम करीत होता (जै. ब्रा. ३. २२३).

अज—(सू. इ.) रघुराजाचा पुत्र व दशरथाचा पिता. पद्मपुराणामध्यें हा रघूचा पौत्र व दुसऱ्या दिलीपाचा पुत्र आहे (पद्म. सृ.९). हा अजा म्हणजे शेळ्या पाळीत असल्यामुळें यास अज असें नामांतर प्राप्त झालें. यानें भैरवीचें पूजन करून सुख व ऐश्वर्य प्राप्त करून घेतलें. त्या भैरवीला अजापालेश्वरी नांव पडलें (स्कंद. ७. १. ५७. ५८). याचा पुत्र वासिष्ठ बाहु व त्याचा दशरथ (पद्म. सृ. ९). पृथ्वी जिंकली.

२ प्रतिहर्त्याला स्तुतीपासून झालेल्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ. याचा भ्राता भूमन् (भा. ५.१५.५).

३ (सू. निमि.) ऊर्ध्वकेतु जनकाचा पुत्र व उरुजित् जनकाचा पिता.

४ (सो. पुरूरवस्) विजयकुलांतील बलाकाश्व राजाचा पुत्र. याचा पुत्र कुश अथवा कुशिक.

५ पांडवांकडील एक महारथी (म. उ. १७१).

६ दाशराज्ञ युद्धांतील सुदासाचा शत्रु (ऋ. ७.१८.१९)

७ सुरभि व कश्यप यांचा पुत्र.

८ उत्तम मनूचा पुत्र.

९ एक ऋषि. याच्या कुलांत धनंजय, कपर्देय, परिकूट व पाणिनि हे ऋषि झाले (विश्वामित्र पहा).

१० तुषित देवगणांतील एक.

११ याची मुलगी पृश्नि (जंतुधान व शंड पहा).

१२ धर्म व मुहूर्ता यांचा पुत्र.

अज एकपाद्—हा अग्नि आहे. दुर्गाचार्य 'सूर्य' अर्थ करतात (नि. १२.२९). याचें स्थान स्वर्ग आहे (नि. ५. ६). याला पेयनिषेक देण्यांत येतो (पा. गृ. २. १५-२). एकादश रुद्रांतील एक.

अजक—इनुपुत्र दानव (स्कंद. ३. २. ८).

२ (सो. अमा.) बलाकाश्वाचा पुत्र. याचा पुत्र कुश अथवा कुशिक. भागवत व वायुमतें हा सुहोत्रपुत्र असून विष्णुमतें हा सुजंतुपुत्र आहे.

३ (सो. इ.) मत्स्यमतें हा दिलीपपुत्र होय. हें नांव अजाबद्दल पडलें आहे.

४ (प्रद्योत. भविष्य.) विशाखयूपाचा पुत्र.

अजकर्ण—मय व रंभा यांचा पुत्र

अजगंधा–कश्यप व मुनि यांची कन्या अप्सरा.

अजन–तेरा सैंहिकेयांतील एक असुर (सैंहिकेय पहा).

अजब—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांडमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य (व्यास पहा).

अजमीढ—(सो. पूरु.) हस्तीच्या तीन पुत्रांतील ज्येष्ठ. यास नीलिनी, भूमिनी, धूमिनी व केशिनी अशा चार स्त्रिया होत्या. याच्या वंशास अजमीढवंश म्हणत असत. याचा वंश चालविणारे प्रियमेध, ऋक्ष, बृहदिषु आणि नील असे चार पुत्र होते. हा मूळ क्षत्रिय असून पुढें ब्राह्मण झाला (वायु. २.२९.१००; ११४).

२ (सो. पूरु.) सुहोत्रास ऐश्वाकीपासून तीन पुत्र झाले ला पील ज्येष्ठ. हा अंगिरागोत्रांतील प्रवर व मंत्रकार होता हे सर्व . ४३. ४४). होत.

पिठु—(२ अजमीढ पहा)

अजय—(शिशु. भविष्य.) भागवतमतें दर्भकाचा पुत्र.

२ (ऐति.) अजमीरच्या चपहनिकुलांतील महादेवराजाचा पुत्र. यानें सात वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४.२).

अजस्य—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार. अयस्य असा पाठभेद आहे.

अजात—(सो. विदूरथ.) हा मत्स्यमतें हृदीकाचा पुत्र.

अजातरिपु—(ऐति.) मगधवंशीय वेदमिश्र राजाचा पुत्र. यास दर्भक नामक एक पुत्र होता. यानें पन्नास वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. २.७).

२ हा काशीचा राजा असून गार्ग्य बालाकी नामक एका अभिमानी ब्राह्मणाला यानें वादांत गप्प बसविलें (बृ. उ. २.१.१; कौ. उ. ४.१).

अजातशत्रु—युधिष्ठिराचें नामांतर (भा. १. ८. ५; म. भी. ८५).

२ (शिशु. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें विंबिसार राजाचा पुत्र. विष्णुमतें बिंदुसाराचा, मत्स्यमतें भूमिमित्राचा व वायुमतें क्षेमवर्मन्‌चा पुत्र होय.

अजामिल—कान्यकुब्ज देशांतील एक ब्राह्मण. हा प्रथम सदाचारी होता. पण पुढें एका वेश्येच्या नादीं लागून वृद्ध आईबापांचा व विवाहित स्त्रीचाहि यानें त्याग केला. वाटसरू लोकांना लुटणें, द्यूत खेळणें, फसविणें व चोऱ्या करणें इत्यादि साधनांनीं हा कुटुंबपोषण करी. अशीं याचीं अठ्ठ्यायशीं वर्षे गेलीं. त्या वेश्येपासून याला दहा मुलें झालीं. त्यांपैकीं धाकट्या नारायणावर याचा फारच लोभ असे. पुढें मरणसमय आला असतांहि हा नारायणालाच हाका मारीत होता. केवळ नामस्मरणाच्या माहात्म्यानें यमदूतांच्या हातून विष्णुदूतांनीं याला सोडविलें. तेव्हां यमदूत व विष्णुदूत यांच्यांत झालेला संवाद याच्या कानीं आला. यमदूतानें सांगितलेला वेदप्रतिपादित गुणाश्रित धर्म आणि विष्णुदूतानें केलेल्या शुद्ध भागवतधर्माचें प्रतिपादन ऐकून, कृतकर्माचा पश्चात्ताप होऊन, याची हरीवर भक्ति जडली. शेवटीं हा विरक्त होऊन हरिद्वारला गेला. व तेथें गंगेत देहाचा त्याग करून मुक्त झाला (भा. ६.१--२).

अजामुखी—लंकेंतील अशोकवनिकेंत सीतासंरक्षणार्थ असलेल्या राक्षसींतील एक (वा. रा. सु. २४).

अजित्—स्वायंभुव मन्वंतरांतील याम देवांपैकीं एक.

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील वैराग्य व संभूति यांपासून झालेला विष्णूचा अवतार (मनु पहा).

३ भौत्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अजित—पृथुक देवांतील एक.

अजिन—उरुस षडाग्नेयीपासून झालेला पुत्र.

अजिर—सर्पसत्रांत हा सुब्रह्मण्य नांवाच्या ऋत्विजाचें काम करीत होता (पं. ब्रा. २५.१५).

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील जिदाजित्देवांपैकीं एक.

अजिह्म—पारावत देवांतील एक.

अजिह्मिका—अशोकवनिकेंतील राक्षसी (म. व. २८०).

अजीगर्त सौयवासि—भृगुकुलोत्पन्न एक ब्राह्मण. यास शुनःपुच्छ, शुनःशेप व शुनोलांगूल असे तीन पुत्र होते. शुनःशेपास यानें वरुणास बलि देण्याकरितां हरिश्चंद्रास विकलें (ऐ. ब्रा. ७.१५-१७).

अजेय—पारावत देवांतील व विकुंठ देवांतील एक.

अजैकपात—भूतऋषीला घोरेपासून झालेला एक रुद्र.

२ एक अग्नि व एक रुद्र (अज एकपाद् पहा).

अजैकपाल—शंकराचे प्रसादानें झालेला पुत्र. ह्यास एक पाय बकऱ्याचा व दुसरा मनुष्याचा होता. लहान असतांनाच मृत्यु रोगांसह यास मारण्याकरितां आला. परंतु यानें मृत्यूस जिंकलें. त्यामुळें यास मृत्युंजय असें नांव पडलें. हा अत्यंत सात्विक होता (भवि. प्रति ४.११).

अंजक—कश्यपास दनूपासून झालेला एक दानव.

अंजन—(सू. निमि.) विष्णुमतें हा कुणिपुत्र होय.

२ ऐरावणाचा पुत्र. यास संकीर्ण असें नामांतर आहे. हा यमाचें वाहन आहे (ब्रह्मांड. ३.७.३३०).

अंजनपर्वन्—घटोत्कचाचा पुत्र (म. उ. १९४.२० कुं.). हा रात्रियुद्धांत अश्वत्थाम्याच्या हातून मरण पावला (म. द्रो. १५७.८९ कुं.).

अंजना—ही पूर्वजन्मीं पुंजकस्थली नामक अप्सरा होती. हिला शाप झाल्यामुळें ही पृथ्वीवर कुंजरनामक वानराची कन्या झाली. पण दुसरीकडे ही गौतमऋषीची कन्या दिली आहे (शिव. शत. २०). ही केसरी वानराची पत्नी (भवि. प्रति. ४.१३). मतंग ऋषीच्या सांगण्यावरून अंजनीनें पतीसह वेंकटाचलावर जाऊन, पुष्करणी तीर्थावर स्नान करून, वराह व वेंकटेश यांना नमस्कार केला. नंतर आकाशगंगा-तीर्थावर वायूची आराधना केली. पुढें १००० वर्षें तप झाल्यावर वायु प्रगट होऊन म्हणाला, " मी चैत्रांतील पौर्णिमेच्या दिवशीं तुझी कामना पूर्ण करीन, तरी वर माग. " तिनें पुत्र मागितला. पुढें वायुप्रसादानें हिला मारुती झाला (स्कंद. २.४०). हिला मार्जरा नामक सवत होती (आ. रा. सार. १३). हिला अंजना व अंजनी या दोन्ही नांवांनीं उल्लेखितात. ही कामरूपधरा होती (वा. रा. कि. ६६).

अटमान—(आंध्र. भविष्य.) मेघस्वातीचा पुत्र.

अट्टहास—चाक्षु मन्वंतराच्या विसाव्या चौकडींत हिमालयाच्या अट्टहास शिखरावर शिवाचा हा अवतार झाला. तेथें याला पुढील शिष्य होते—१ सुमन्तु, २ बर्बरी, ३ कबंध, ४ कुशिकंधर (शिव. शत. ५).

अणि मांडव्य—मांडव्य ऋषीस नामांतर.

अणीचित् मौन—धार्मिक विधिसंबंधीं एक तत्त्वज्ञ आणि जाबाल आणि चित्र गौश्रायणी यांचा समकालीन (सा. ब्रा. २३. ५).

अणुह—(सो. पूरु.) विराज अथवा पार राजाचा पुत्र. यास नीप असें दुसरें नांव आहे. याची पत्नी शुक्राचार्याची कन्या कृत्वी अथवा कीर्तिमती. याला ब्रह्मदत्त व इतरहि शंभर मुलें होतीं.

अतिकाय—धान्यमालिनीपासून रावणास झालेला पुत्र. याचें शरीर अति स्थूल होतें म्हणून यास हें नांव पडलें. यानें ब्रह्मदेवाचें आराधन करून अस्त्रें, कवचें, दिव्य रथ आणि सुरासुरांपासून अवध्यत्व संपादिलें. त्यामुळें यानें इंद्राचा पराभव केला व वरुणास जिंकून त्याचा पाशहि आणिला. कुंभकर्ण मरण पावल्यावर हा युद्धार्थ आला तेव्हां लक्ष्मणानें यास मारिलें (वा. रा. यु. ७१).

अतिथि—(सू. इ.) कुशाचा पुत्र. याचा पुत्र निषध. भविष्यमतें यानें दहा हजार वर्षे राज्य केलें.

२ आद्य देवगणांतील एक.

अतिथिग्व—दिवोदासास या नांवानें संबोधिलें आहे.

अतिधन्वन्—मशकाचा शिष्य. याचा शिष्य उदर शांडिल्य (वं. ब्रा. २). यानें उदर शांडिल्याला उद्गीथाच्या उपासनेबद्दल माहिती सांगितली (छां. उ. १. ९. ३.).

अतिनामन्—चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अतिबाहु—स्वायंभुव मनूचा पुत्र (मनु पहा).

२ कश्यपास प्राधेपासून झालेला गंधर्व.

अतिभानु—सत्यभामा आणि कृष्ण यांचा पुत्र.

अतिभूति—(सू. दिष्ट.) विष्णुमतें हा खनिनेत्रपुत्र होय.

अतिरथ—(सो.) हा मतिनाराचा पुत्र (म. आ. ८८).

अतिरात्र—वक्षुमनूचा पुत्र (मनु पहा).

अतिसाम एतुरेत—प्राणविद्येचें रक्षण करणाऱ्यांपैकीं एक तत्त्वज्ञानी म्हणून याला नमन आहे (जै. उ. ब्रा. २६.१५).

अतुलविक्रम—(सू. इ.) भविष्यमतें हा क्रोधदानाचा पुत्र.

अत्यंहस आरुणि—लक्ष दक्ष्यांपति याजकडे सावित्राग्निबद्दल प्रश्न करण्याकरितां यानें आपला शिष्य पाठविला होता. पण त्या शिष्याची त्यानें बरीच निर्भर्त्सना केली (तै. ब्रा. ३.१०.९. ३-५).

अत्यराति जानंतपि—हा राजा नसतांनाहि वासिष्ठ सात्यहव्यानें ऐन्द्र महाभिषेक केल्यामुळें यानें सर्व पृथ्वी जिंकली.

वासिष्ठ सात्यहव्यानें जेव्हां पौरोहित्याची आठवण देऊन त्याबद्दल बक्षिस मागितलें तेव्हां उत्तरकुरूंना जिंकल्यावर सर्व पृथ्वीचें राज्य आपणांस देऊन मी आपला सेनापति होईन असें यानें उत्तर दिलें. यावर सात्यहव्य म्हणाला, तूं मला फसविलेंस; कारण उत्तरकुरूंना जिंकणें मनुष्यांना शक्य नाही. नंतर सात्यहव्यानें याला हतबल केलें आणि शिबिराजाचा मुलगा अमित्रतपन शुष्मिण शैब्य याजकडून याचा वध केला (ऐ. ब्रा. ८.२३). क्षत्रियानें ब्राह्मणांशीं द्रोह करूं नये म्हणून ही गोष्ट सांगण्यांत आली आहे.

अत्रायनि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

अत्रि—ऋग्वेदांत अत्रीच्या एका कथेचा उल्लेख वारंवार येतो. याला अत्यंत त्रास होत असतां अश्वीनीं याचा ताप शांत केला (ऋ. १. ११२. ७). याला कांहीं कारणानें तुरुंगवास प्राप्त झाला होता. याच्या तुरुंगवासाचें कारण हा लोकांच्या बाजूनें राजाशीं भांडत असे. याचा लोकशासित राज्याविषयीं प्रयत्न असे (ऋ. ५. ६६). याला पांचजन्य म्हटलें आहे (ऋ. १. ११७. ३). अत्रि अग्निकुंडांत पडला किंवा अग्नीनें होरपळला व त्या अग्नीच्या दाहांतून अश्वीनीं याला सोडविलें (ऋ. १. ११८. ७. ११९. ६). बहुतेक तुरुंगाच्या जाचाची कल्पना व्यक्त करण्याकरतां असें वर्णन केलें असावें (ऋ. ५. ७८. ४; १०. ३९. ९.). पांचव्या मंडळांत अत्रिगोत्रांतल्या बऱ्याच सूक्तकारांचा उल्लेख आहे (यजत व रातहव्य पहा). अत्रीनें चतूरात्र याग सुरू केला (तै. सं. ७. १. ८.). याला ग्रहणासंबंधीं प्रथम माहिती झाली. व त्यामुळें ग्रहण लागलें असतां अत्रि सूर्याला परत आणतो असें समजत (ऋ. ५. ४०. ५. ९. ब्रह्मांड. ३.८.७७). स्वायंभुव मन्वंतरांत प्रजोत्पादनार्थ ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेल्या दश मानसपुत्रांपैकीं हा एक (वायु. १.९). हा ब्रह्मदेवाच्या नेत्रापासून किंवा मस्तकापासून उत्पन्न झाला होता (भा. ३.१२; मत्स्य. ३.६-८; वायु. २.४-२२). हा स्वायंभुव मन्वंतरांत ब्रह्मथाच्या कानापासून झाला (ब्रह्मांड. २.९.२३; ब्रह्मन् पहा). स्वायंभुव दक्षाचा हा जांवई. दक्षानें सती व शंकर यांना न बोलावल्यामुळें सतीनें शरीर जाळून घेतलें. व त्या रागानें शंकरानें सर्वांना जाळून टाकलें त्यांत हा मेला. दक्षाची कन्या अनसूया याची बायको. अत्रीला अनसूयेपासून पांच मुलें झालीं. १ श्रुति (शंखपदाची माता व कर्दम पौलह प्रजापतीची पत्नी), २ सत्यनेत्र, ३ हव्य, ४ आपोमूर्ति शनैश्चर, ५ सोम. ह्या मन्वंतरांत हजारों आत्रेय उत्पन्न झाले (ब्रह्मांड. २. ११). शंकराच्या वरानेंच हा पुनः वैवस्वत मन्वंतरांत उत्पन्न झाला. हा एक प्रजापति होता. (म. स. ११; शां. २०८; भा.३.१२; मत्स्य. १७१. २६-२७). कर्दम प्रजापतीच्या कन्यांतील अनसूया याची स्त्री होती (भा. ३. २१-२४). यास अनसूयेपासून दत्त, दुर्वास व सोम हे तीन पुत्र झाले (वायु. २.२९०; ब्रह्माण्ड ३. ६५; मत्स्य. १४४. १९८;ह. वं. १.२५; ब्रह्म. ९.१४४; पद्म. पा.२१८; मार्क. १७. ५.१०; कूर्म. १. १३; अग्नि. २०. १२; भा. ४. १). अत्रीला सोम आणि अर्यमा असे दोन पुत्र असल्याचें महाभारतांत दिलें आहे (शां. २०८). पुष्कळ महर्षि याचे पुत्र होते असेंहि दिलें आहे (म. आ. ६६). याच्या नेत्रापासून चंद्र उत्पन्न झाला (भा. ९. १४). स्वायंभुव-मन्वंतरांत यानें उत्तानपादाला दत्तक घेतलें होतें (ब्रह्मांड. २. ३६. ८४-९०. ह. वं. १.२). याचा गौतममुनीबरोबर ब्राह्मण-माहात्म्यावर संवाद झाला होता (म. व. १८५). वायूचें हैहय अर्जुनाशीं युद्ध चालू असतां राहूनें चंद्र व सूर्य यांचा पराभव करून सर्वत्र अंधःकार केला. त्या वेळीं देवांच्या विनंतीवरून अत्रि स्वतः चंद्र होऊन यानें त्या अंधःकाराचा नाश केला (म. अनु. २६१). हा एक सूत्रकार होता (वायु.१५९. १०४; ब्रह्म. २. ३२; मत्स्य १४५; बृ. उ. २. १. १.). अत्रीला पैतिमहर्षि असें म्हटलें आहे (मत्स्य. १७१. २८). हा शिवावतार गौतमाचा शिष्य आहे. तसेंच हा स्वायंभुव व वैवस्वत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक असून एकुणिसाव्या द्वापारांत व्यासहि होता. आनंदाश्रमांतील स्मृतिसमुच्चयांत अत्रिसंहिता, व अत्रिस्मृति असे दोन ग्रंथ आहेत. अत्रिसंहितेंत नऊ अध्याय असून चारशें श्लोक आहेत व अनेक प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत. व तेथें योग, जप, कर्मविपाक, द्रव्यशुद्धि व प्रायश्चित्त यांचा विचार केलेला आहे.

अत्रिस्मृतींत नऊ अध्याय असून त्यांत प्राणायाम, जपप्रशंसा व प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत. मनूनें याचें मत गौरवानें घेतलें आहे (३.१६). दत्तकमीमांसेंत याच्या मताचा उल्लेख आहे. लघ्वत्रिस्मृति व बृहदात्रेयस्मृति असे याचे दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यानें एक वास्तुशास्त्रावरहि ग्रंथ केला होता (मत्स्य. २५२).

अत्रिवंशांतील गोत्रकार—अर्धपण्य, उद्दालकि, करजिव्ह, कर्णजिव्ह, कर्णिरथ, कर्दमायनशाखेय (ग), गोणीपति, गोणायनि, गोपन (ग), गौरग्रीव, गौरजिन, चैत्रायण, छंदोगेय, जलद, तकीबिंदु, तैलप, भदगपाद, लेद्राणि, वामरथ्य, शाकलायनि, शारायण, शौण, शौक्रतव (शाक्रतव, शोक्रतव), सचैलेय (सचैलेय), सौनकर्णि (शौणवकर्णिरथ), सौपुष्पि व हरप्रीति (रसद्वीचि). हे अत्रि, आर्चनानश, (त्रिवरातम) व श्वावाश्व या तीन प्रवरांचे होत.

ऊर्णनाभि, गविष्ठिर, दाक्षि, पर्णवि, बलि, बीजवापि, भलंदन, मौजकेश, शिरीष व शिलदेनि, हे अत्रि, गविष्ठिर व पूर्वातिथि या तीन प्रवरांचे होत.

कालेय (ग), धात्रेय (ग), मैत्रेय (ग), वामरथ्य (ग) व सबालेय (ग), हे अत्रि, पौत्रि व वामरथ्य या त्रिप्रवरांचे होत (मत्स्य. १९७). अत्रिपुत्र सोम याच्या वंशांत विश्वामित्र झाला (मत्स्य. १९८). अत्रीचा वंश अनेक ठिकाणीं आला आहे (ब्रह्मांड. ३.८. ७४–८७; वायु. २.९; लिंग. १.६३). इतरत्रहि विभागशः आला आहे (ब्रह्म. १.६३; ह. वं. १.३१; प्रभाकर पहा).

अत्रिकुलांतील मंत्रकार

वायु. १.५९.१०४; मत्स्य. १४५, १०७-१०८; ब्रह्मांड. २. ३२. ११८

अत्रि	अत्रि	आत्रि
अर्चिसन	अर्धस्वन	अर्वसन
		आविहोत्र
	कर्णक	
निष्टुर	गाविष्ठिर	गविष्ठिर
पूर्वातिथि	पूर्वातिथि	पूर्वातिथि
वल्गूतक		
श्यामावान्	शावस्य	श्यावाश्व

२ वसिष्ठगोत्रांतील एक प्रवर.

३ व्यासाच्या पुराणाच्या शिष्यपरंपरेंतील वायुपुराणाप्रमाणें हा रोमहर्षणाचा शिष्य (व्यास पहा).

अत्रि—ऋग्वेदांतील एका सूक्तांतील दहा ऋचा अनेक अत्रींनीं पाहिल्या आहेत (ऋ. ९. ८६. ३१-४०).

अत्रि भौम—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २७. ३७-४३; ७६; ७७; ८३-८६; ९. ६७. १०-१२; ८६. ४१-४५; १०. १३७. ४).

अत्रि सांख्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १४३).

अथर्वण—(कांबंधि पहा.)

२ पितृशर्मा नामक ब्राह्मणाचा पुत्र (भवि. प्रति. २.३०).

अथर्वन्—अश्वत्थाच्या दानस्तुतींतील दान ग्रहण करणारा (ऋ. ५. ४७. २४). हा एक प्राचीन उपाध्याय होता (ऋ. १०.१२०-९). यानेंच अग्निमंथनाचा प्रचार केला (ऋ. ६. १६. १३; तै. ब्रा. ३. ५. ११; वा. सं. ३०. १५). यानें उत्पन्न केलेला अग्नि विवस्वताचा दूत झाला (ऋ. १०. २१. ५). याच्या नांवावरूनच अग्नीला अथर्वन् हें नांव पडलें आहे (ऋ. ६.१६. १३). अग्नीला याची उपमा दिल्याचें आढळतें (ऋ. १०. ८७. १२; ८. ९. ७). अथर्वन् याचा अर्थ आग्निहोत्री असा आहे (ऋ. ७. १. १). याचा व इंद्राचा स्नेह होता. इंद्र यास मदत करीत असे (ऋ. १०. ४८. २). याची देवांमध्यें गणना केली आहे (बृ. उ. २. ५. २२३; ४. ५. २८). यानें इंद्राला उद्देशून एक स्तोत्र केलें आहे (ऋ. १. ८०. १२). यानें यज्ञ करून आपणास स्थैर्य प्राप्त करून घेतलें (ऋ. १० ९२. १०). यानें यज्ञसामर्थ्यानें मार्ग रुंद केल्यावर सूर्य उत्पन्न झाला (ऋ. १. ८३. ५). मनु व दध्यच् यांजबरोबर यानें तप केलें होतें (ऋ. १. १०. १६). अथर्वांगिरस् असा शब्द आढळतो (अ.वे. १०.७.२० श. ब्रा. ११.५.६७). यानें इंद्रास सोमरस दिला. (अ. वे. १८. ३. ५४), वरुणानें याला एक कामधेनु दिली होती (अ. वे. ५. ११; ७. १०४). याचा देवांशीं स्नेहसंबंध असल्यामुळें हा स्वर्गांत राहत असे (अ. वे. ४. १. ७). हा आचार्य होता (श. ब्रा. १४. ५. ५. २२; ७. ३. २८). अथर्वांगिरस् या ऋषींचा प्रादुर्भाव वैशाली राज्यांत झाला. या शब्दाचें बहुवचन पितर या अर्थी आलें आहे (ऋ. १०. १४. ४–६; १०. १५. ८). ते स्वर्गांत राहणारे देव होते (अ. वे. ११. ६. १३). एका अद्‌भुत मुळीनें ते दैत्यनाश करीत (अ. वे. ४. ३७. ७). हा ब्रह्मदेवाचा ज्येष्ठ पुत्र. यज्ञ नामक इंद्र याचा सहाध्यायी होता. या दोघांना ब्रह्मदेवापासून ब्रह्मविद्या प्राप्त झाली (मुं. उ. १. १. १-२). हा स्वायंभुव मन्वंतरांतील ऋषि होता. हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र होय. याला कर्दमकन्या शांति व चित्ति ह्या दोन स्त्रिया होत्या (भा. ४. १; १०. ७४. ९). याला सुरूपा मारीची, स्वराट् कार्दमी आणि पथ्या मानवी या तीन स्त्रिया आढळतात (ब्रह्मांड. ३. १. १०२–१०३; वायु. २. ४. ७०-९८). परंतु सुरूपा मारीची अंगिरसाची बायको दिली आहे (मत्स्य. १९६. १). घृतव्रत, दध्यच् आणि अथर्वशिरस् हे याचे पुत्र होत. यांना अथर्वण असें म्हणतात. हा युधिष्ठिराच्या यज्ञांत ऋत्विज होता (भा.१०. ७४.९). अंगिरस् कुलांतील पहिला म्हणून याचा उल्लेख आहे; व अथर्ववेदाशीं याचा संबंध असल्याचें अथर्ववेदांत दिलें आहे. (म. उ. १७. ५४८–५५१ कुं.; मुं. उ. १. १. १–२; वायु. २. १२; ब्रह्मांड. ३. ६५. १२; ह. वं. १. २५, याच्या आईचें नांव सती असें होतें (भा. ६. ६; म. स. ११. ३. १८). यानें समुद्रांतून अग्नि वर काढला (म. व. २२४. ३२ कुं.). नहुष इंद्रपदावरून भ्रष्ट झाल्यावर मूळ इंद्र गादीवर बसला. तेव्हां अंगिरा येऊन त्यानें अथर्ववेदमंत्रांनीं इंद्राचा सत्कार केला. म्हणून इंद्रानें तुझ्या वेदाचें नांव अथर्वाङ्गिरस् होईल; तुलाहि लोक अथर्वाङ्गिरस म्हणतील व तुला यज्ञभागहि मिळेल असा यास वर दिला (म. उ.१८. ५-८; पणि पहा.)

अथर्वशिरस्—हा अथर्वन्‌चा पुत्र (अथर्वन् पहा).

अथर्वांगिरस्—ही आंगिरस् याला इंद्रानें दिलेली संज्ञा. अथर्वन् व अथर्ववेद याला उपनिषदांत व सूत्रांत हा शब्द वापरला आहे (मैत्र्यु. ६. ३३; छां. उ. ३. ४. १–२; प्र. उ. २. ८).

अथौजस्—वैशाखमासींच्या सूर्यासमागमें असणारा यक्ष (भा. १२. ११).

अदम—(ऐति.) म्लेच्छधर्म वाढविण्याकरितां विष्णूच्या शरीरमलापासून उत्पन्न झालेल्या जोडप्यांपैकीं पुरुष. प्रदान नगराच्या पूर्वभागीं ईश्वरानें एक महावन निर्माण केलें. तें चार कोस दीर्घ होतें. एकदां पापवृक्षाच्या खालीं जाऊन हा बसला असतां यास पत्नीची भेट घेण्याची इच्छा झाली. तेव्हां कलीनें सर्पाचें रूप घेऊन याला फसविलें. अदमनें फळ भक्षण करून उंबराच्या पानांवर निर्वाह केला. दोघेंहि वायुभक्षण करीत. नंतर यांच्यापासून पुत्र झाले ते सर्व म्लेच्छ झाले. अदमचें आयुष्य नऊशें तीस वर्षें सांगितलें आहे (भवि. प्रति. १. ४).

अदिति—मित्रावरुणांची (ऋ. ८.२५.३; १०३.८३) व अर्यम्याची (ऋ. ८.४.७९) आई. यामुळें हिला राजाची आई हें विशेषण स्वाभाविकच लागलें आहे (ऋ. २.२७.७). तिला आठ मुलगे आहेत व ते अत्यंत बलवान् आहेत (ऋ. १०.७२.८; ३.४.११; ८.५६.११). पौराणिक कथांमध्यें अदिति ही दक्षकन्या व कश्यपपत्नी आहे. परंतु वेदांत तिला विष्णूची पत्नी म्हटलें आहे (वा. स. २९.६०; तै. सं. ७.५. १४). अदिति, आप आणि पृथ्वी यांच्यापासून देव उत्पन्न झाले (ऋ. १०.६३.२). अदितीला द्यौ व पृथ्वी यांच्याशीं एकरूप कल्पिलें आहे (ऋ. १. ७२.९; अ. व. १३.१.३८). तथापि पुष्कळ ठिकाणीं द्यावापृथिवीपेक्षां हिचा निराळा उल्लेख आहे (ऋ. १०.६३.१०). एके ठिकाणीं अदिति विश्वसृष्टीची मूर्ति असल्याची दिसते (ऋ. १.८९-१०). अदिति आदित्यांची माता म्हणून तेज मिळण्यासाठीं तिची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ४.२५.३; १०.३६.३). तिच्या तेजाचा गौरव केला आहे. ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत अदितीला गो म्हटलें आहे (ऋ. ७. ८२. १०). उषेला अदितिमुख म्हटलें आहे (ऋ. १.१५.३; ८.९०.१५; १०.११.१ इ.; वा. सं. १३. ४३; ४९) संस्कारांतल्या गाईला सामान्यतः अदिति म्हणण्यांत येतें. भूलोकच्या सोमाची अदितीच्या दुग्धाशीं तुलना करण्यांत आली आहे (ऋ. १.९६.१५). अदितीची नती (कन्या) म्हणजे दुग्धच असावें. ती सोमाशीं, तो पात्रांत पडत असतांना, एकजीव होते (ऋ. ९.६९.३).

ही प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या व कश्यप प्रजापति याची स्त्री. यावरून ऋग्वेदांतील एका सूक्ताची द्रष्टी असणारी अदिति दाक्षायणी ही असावी (ऋ. १०. ७२). मैनाक पर्वताचे मध्यावर असलेल्या विनशन नामक तीर्थावर अदितीनें चरु शिजविला होता (म. व. १३५). देवयुगांत तिन्ही लोकांवर देवांचें स्वामित्व होतें. त्या वेळीं हिनें पुत्रप्राप्त्यर्थ सतत एका पायावर उभें राहून अति कडक तपश्चर्या केली व त्यामुळें विष्णु जन्मला (म. अनु. ८३). विष्णूचे अगोदर हिला अकरा पुत्र झाले होते. ते व विष्णु मिळून तिला बारा पुत्र झाले (कश्यप पहा). तैत्तिरीय संहितेंत हिला आठच पुत्र झाल्याचें सांगितलें असून तिला सातच पुत्र पाहिजे होते. म्हणून तिनें आठवा गर्भ फोडला. पुढें सातच पुत्र घेऊन ही देवाजवळ गेली. आठवा मार्तांड अथवा विवस्वान् यास तिनें टाकिलें. हे आठ पुत्र म्हणजे अष्टवसु होत. भूमिपुत्र नरकासुर यानें अदितीचीं कुंडलें हरण करून तो प्राग्ज्योतिष नगरांत जाऊन राहिला. पुढें त्याला कृष्णानें जिंकून त्याजपासून तीं परत आणून अदितीस दिलीं (म. उ. ४८).

अदीन—(सो. क्षत्र.) सहदेवाचा पुत्र. याचा पुत्र जयत्सेन.

अदूर—रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

अदृश्यंती—मैत्रावरुणि वसिष्ठपुत्र शक्तीची ही स्त्री व पराशर ऋषीची माता.

२ पूर्वी वैश्य असून नंतर तपानें ब्राह्मणत्व प्राप्त झालेल्या चित्रमुख ब्राह्मणाची कन्या (म. अनु. ५३).

अद्भ—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

अद्भुत— अग्निविशेष. याची स्त्री प्रिया. पुत्राचें नांव विडुरथ (म. व. २२४).

२ दक्षसावर्णि मन्वंतरांत होणारा इंद्र.

अद्म—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

अद्रिका—कश्यप व मुनि यांची कन्या अप्सरा. ही शापानें जलांत मत्स्यी झाली. हिच्या उदरीं मत्स्य नांवाचा राजा व मत्स्यगंधा नांवाची कन्या झाली. (उपरिचर वसु पहा; म. आ. ६४). ही विमानांत अमावसु पितराबरोबर क्रीडा करीत असतांनाच अच्छोदेच्या मनांत अमावसूबद्दल कामेच्छा उत्पन्न झाली (ब्रह्मांड. ३. १० ५४–६४).

अधच्छायामय—कश्यपगोत्रांतील एक ऋषिगण.

अधर्म—ब्रह्मदेवाच्या पृष्ठभागापासून झालेला धर्मविरोधी पुरुष. याची स्त्री मृषा होय. मृषेपासून दंभ आणि माया असे

लाक दर्शविणारा नकाश

मिथुन उत्पन्न झालें (भा.३.१२). यानें तें आपल्यास घेतलें. पुढें त्या मिथुनापासून लोभ आणि निकृति हें मिथुन उत्पन्न होऊन तेथून क्रमानें क्रोध व हिंसा, कलि व दुरुक्ति, मृत्यु व भीति आणि निरय व यातना याप्रमाणें संतति झाली (भा. ४.८). याला हिंसेपासून अमृत व निकृति झालीं. यांच्यापासून भय, नरक, माया व वेदना हीं उत्पन्न झालीं. मायेपासून मृत्यु, वेदनेपासून दुःख व मृत्यूपासून व्याधि, जरा, शोक, तृष्णा व क्रोध हीं उत्पन्न झालीं (पद्म. सृ. ३).

३ वरुणास ज्येष्ठेपासून झालेला पुत्र. यास निर्ऋति नांवाची पत्नी होती. याचे पुत्र १भय, २महाभय व ३मृत्यु (म.आ.६७).

अधितंस—(सो.) भविष्यमतें अनुतंसाचा पुत्र.

अधिपति—मृगूचा पुत्र. एक देव.

अधिरथ—(सो. अनु.) सत्कर्म्याचा पुत्र. हा सारथ्यकर्म करीत असे. एकदां गंगेच्या कांठीं क्रीडा करीत असतां याला कुंतीनें कर्णाला घालून नदींत सोडलेली पेटी सांपडली. नंतर यानें कर्णाला बाहेर काढून त्याचें नालच्छेदन केलें व त्यास आपल्या राधा नामक स्त्रीच्या स्वाधीन करून पुत्राप्रमाणें त्याचें पालन केलें (भा. ९. २३. १३; म. आ. ६७; १३७; व. ३०९).

अधिसामकृष्ण—(सो. पूरु. भविष्य.) वायु, विष्णु व मत्स्य या पुराणांत याच्यापुढें भविष्यकालीन राजे सांगण्यास सुरुवात झाली आहे. हा राज्य करीत असतां वायुपुराण लिहिलें. हस्तिनापुर वाहून गेल्यामुळें यानें कौशाम्बीला राजधानी नेली (वायु. २. ३७. २५४). हा मत्स्यमतें शतानीकपुत्र होय. विष्णुपुराणांत व मत्स्यांत अधिसोमकृष्ण असा पाठ आहे. भागवतांत असीमकृष्ण असा पाठ आहे.

अधिसोमकृष्ण—(अधिसामकृष्ण पहा).

अधीर—एक राजा. हा शंकराचा परमभक्त होता. एकदां यानें चुकून एका निरपराधी स्त्रीस देहान्त शासन केलें. त्याचप्रमाणें याच्या हातून शिवाचें एक मंदिरहि जाळलें गेलें. या दोन दुष्कृत्यांमुळें हा मेल्यानंतर पिशाच झाला व याच्या तोंडांतून नेहमीं अग्नीच्या ज्वाला निघूं लागल्या. परंतु शंकराच्या प्रसादानें याच्या मागची ती पीडा नष्ट झाली व हा शिवगणांपैकीं एक झाला (पद्म. पा. १११).

अधृति—अभूतरजस् देवांतील एक.

अधृष्ट व अधृष्णु—सावर्णि मनूचा पुत्र.

अध्रिगु—अश्वी व इंद्र यांनीं याचें संरक्षण केलें (ऋ. १. ११२. २०; ८. १२. २).

अध्वरीवत्—सावर्णि मनूचा पुत्र.

अनग्नि—पितरांपैकीं एक. ह्याची पत्नी दक्षकन्या स्वधा. स्वधेपासून यास वयुना व धारिणी अशा दोन मुली झाल्या (भा. ४. १; पद्म. सृ. ९).

अनघ—उत्तम मन्वंतरांतल्या सप्तर्षींपैकीं एक.

२ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ एक गंधर्व (म. आ. १३२).

अनंग—कर्दम प्रजापतीचा पुत्र (म. शां. ५८).

अनंगपाळ—(ऐति.) इंद्रप्रस्थाचा तोमर वंशांतील राजा. यानें संतानप्राप्त्यर्थ यज्ञ केला. त्यामुळें यास दोन मुली झाल्या (भवि. प्रति. ३.६).

अनंत—कद्रूपुत्र (कश्यप पहा).

२ (सो. यदु.) वीतिहोत्राचा पुत्र. याचा पुत्र दुर्जयामित्रकर्षण (ब्रह्म. १३).

अनंतभार्गिन्—भृगु कुलांतील एक गोत्रकार.

अनंतसेन—देवांपैकीं स्कंद अथवा रुद्र. यानें भीष्माच्या वधाकरतां अम्बेला माला दिली (म. आ. १०९).

अनंती— शतरूपेचें नामांतर.

अनपान—(सो. अनु.) वायुमतें दधिवाहनाचा पुत्र.

अनपाया—कश्यप व मुनि यांची कन्या, एक अप्सरा.

अनमित्र—(सू. इ.) निघ्नराजाचा पुत्र.

२ (सो. यदु.) वृष्णीचा कनिष्ठ पुत्र. यास निघ्न, शिनि आणि वृष्णि असे तीन पुत्र होते (वृष्णि व सुमित्र पहा).

३ (सो. यदु.) शिनिराजाचा पुत्र. हा मोठा पराक्रमी होता. भागवतांत यास युधाजित्पुत्र असेंहि म्हटलें आहे.

४ ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

अनरण्य—(सू. इ.) त्रसदस्यूचा पुत्र (भा. ९.७.४). मत्स्य, ब्रह्मांड, वायु व लिंग या पुराणांच्या मतें हा संभूताचा पुत्र होय. हा अयोध्येंत राज्य करीत असतां रावणानें याच्यावर स्वारी केली. त्या वेळीं रावणाबरोबर यानें घनघोर युद्ध केलें. परंतु रावण जास्त बलवान् असल्यामुळें याचें सर्व सैन्य नष्ट झालें. यानें रावणाचे अमात्य मारीच, शुक, सारण व प्रहस्त यांचा पराभव केला. परंतु लवकरच हा भूमीवर पडला व मरतां मरतां यानें रावणास शाप दिला कीं, माझें तप, दान, हवन हीं सत्य असतील, तर माझ्या वंशांतील दशरथपुत्र राम तुझा कुलासह नाश करील (वा. रा. यु. ६०; उ. १९). हा युद्ध सोडून तप करीत असतां रावणानें याचा वध केला म्हणून यानें शाप दिला. याचा पुत्र दसदश्व. भविष्यमतें हा त्रिंशदश्वाचा पुत्र असून यानें अठ्ठावीस हजार वर्षे राज्य केलें.

२ (सू. इ.) सर्वकर्म्याचा पुत्र. याचा पुत्र निघ्न (पद्म. सृ. ८).

अनर्वन्—वृत्रासुरानुयायी असुर (भा. ६. १०).

अनर्शनि—इंद्राच्या शत्रूंपैकीं एक (ऋ. ८. ३२. २).

अनल—धर्माला वसूपासून झालेला पुत्र. याचे पुत्र कुमार (कार्तिकस्वामी), शाख, विशाख व नैगमेय हा [illegible]रा

वसु आहे. हा प्रस्तुतच्या मन्वंतरांत आग्नेयी दिशेचा स्वामी आहे. हा कुमार अनल व स्वाहा यांचा पुत्र होय (ब्रह्मांड. ३. ३. २१–२६; म. आ. ६७ कुं.; विष्णु. १. १५).

२ विभीषणाच्या अमात्यांतील एक (मालेय पहा).

३ गरुडाचा पुत्र (म. उ. १०१ कुं.).

४ यमसभेमधील एक राजा (म. स. ८ कुं.).

अनला—रोहिणीच्या दोन कन्यांतील दुसरी. हिची कन्या शुकी.

२ माल्यवान् राक्षसास सुंदरी नांवाच्या स्त्रीपासून झालेली कन्या व विश्वावसु राक्षसाची स्त्री. हिची कन्या कुंभीनसी (वा. रा. उ. ६१).

अनवद्या—कश्यपास प्राधेपासून झालेली अप्सरा.

अनश्वस्—(सो. पूरु.) विदूरथाचा पुत्र. याची आई मगध वंशांतील संप्रिया. याच्या स्त्रीचें नांव अमृता. याच्या पुत्राचें नांव परीक्षित् (म. आ. ६३).

अनसूय—कश्यपगोत्रांतील एक गोत्रकार.

अनसूया—स्वायंभुव व वैवस्वत मन्वंतरांतील ब्रह्ममानसपुत्र अत्रिऋषीची स्त्री. ही कर्दमाला देवहूतीपासून झाली; व ही दक्षकन्याहि होती (गरुड. २६). ऋग्वेदाच्या बाविसाव्या परिशिष्टांत फक्त अत्रीची आवडती स्त्री म्हणून हिचा उल्लेख आहे. पौराणिक वाङ्मयांत पतिव्रता म्हणून हिचा उल्लेख आहे. हिनें न खातां तीनशें वर्षे तप करून शंकराची कृपा संपादन केली. त्यामुळें हिच्या पोटीं दत्तात्रेय, दुर्वासस् व चंद्र असे तीन पुत्र झाले. शिवाय चित्रकूटावरील गंगा हिनें प्रवृत्त केली (शिव. कै. २. १९). राम वनवासाला निघाला असतां अत्रीच्या आश्रमांत आला, तेव्हां अत्रीनें अनसूयेचें पुढीलप्रमाणें वर्णन करून सीतेला हिच्या दर्शनास पाठविण्याविषयीं रामास सांगितलें. दहा वर्षे पर्जन्य न पडल्यामुळें लोक एकसारखे दग्ध होऊं लागले; तेव्हां अनसूयेनें फळेंमुळें उत्पन्न करून ह्या आश्रमांत गंगा आणली. ही उग्र तपश्चर्या करणारी व नियमांनां कडक आहे. दहा हजार वर्षे हिनें मोठें तप केलें आहे. हिच्या व्रतामुळेंच ऋषींच्या तपाला येणारीं विघ्नें नाहींशीं झालीं. देवकार्याकारितां झटत असतां हिनें दहा रात्रींची एक रात्र केली. सीतेनें हिचें दर्शन घेतलें त्या वेळीं हिचीं सर्व गात्रें शिथिल झालीं होतीं; अंगावर सुरकुत्या पडल्या होत्या; केस पांढरे होते. वाऱ्यानें हलणाऱ्या केळीप्रमाणें हिची स्थिति होती. हिनें पतीबरोबर वनवासाला निघाली म्हणून सीतेची प्रशंसा केली; व तिला नेहेमीं ताजी राहणारी माला, वस्त्र, भूषणें, उटि आणि अनुलेपन इ. दिलीं. नंतर सीतेशीं प्रेमानें स्वयंवराच्या गोष्टी केल्या. तिला अलंकार घालून प्रेमानें निरोप दिला (वा.रा.अयो. ११९.). मांडव्यऋषीस शूलावर चढविलें असतां त्या शूलास अंधारांत एका ऋषिपत्नीचा धक्का लागला; म्हणून मांडव्यानें तिला शाप दिला कीं, तूं सूर्योदय होतांच विधवा होशील. तेव्हां हिनें सूर्योदय होऊं दिला नाहीं. त्यामुळें सर्व व्यवहार बंद पडले. तिची अनसूया ही मैत्रीण असल्यामुळें हिला विनंति केल्यावरून हिनें तिला वैधव्य येऊं न देतां सूर्यास उदयास आणून सर्व जग सुखी केलें (माण्डव्य पहा).

अनाधृष्टि—(सो. पूरु.) रौद्राश्वाचा पुत्र (म. आ. ८८). याची स्त्री एक अप्सरा होती.

२ श्रीकृष्णानुयायी एक यादव (म. आ. २४७; स. १४; वि. ७८; उ. १५१).

३ (सो. यदु.) शूर राजाचा पुत्र.

अनाधृष्य—धृतराष्ट्रपुत्रांतील एक (म. आ.६८).

अनानत पारुच्छेप—एक सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ११).

अनायुष—याच्या मानामुळें याचा पुत्र मेला (मार्क.२४).

अनायुषा—एक राक्षसी. हिला अरु, बळ, विनर, वृत्त व वृष असे पुत्र होते (ब्रह्मांड. ३.६.३१–३७).

अनिकेत—यक्ष (म. स. १०).

अनिमिष—गरुडाचा पुत्र (म. उ. १०१).

अनिरुद्ध—(सो. यदु.) प्रद्युम्नाला रुक्मकन्येपासून दहा हजार हत्तींचें बल असलेला असा अनिरुद्ध झाला (भा. १०. ९०; ह. वं २. ११८; विष्णु. ५.३२–३३). हा पर्वत उपटून त्यानेंच शत्रूला झोडपीत असे. याला अनेक बायका होत्या व हा मद्य पिऊन त्यांच्याशीं रममाण होत असे (ह. वं. २. ११८). याला रुक्मीपौत्री रोचनेपासून वज्र झाला (भा. १०. ६१). यालाच प्राद्युम्नि असें दुसरें नांव आहे (म. स. ६०). हा इतर यदुकुमारांबरोबरच अर्जुनापाशीं धनुर्वेद शिकला (म. स. ४). यानें बाणासुराची कन्या उषा हिजबरोबर गांधर्वविधीनें लग्न केलें.

२ अठरा वास्तुशास्त्रकारांतील एक (मत्स्य. २५२).

अनिल—अष्टवसूंपैकीं एक. याच्या स्त्रीचें नांव शिवा. याला मनोजव व अविज्ञातगति असे दोन पुत्र होते. (म. आ. ६७; ब्रह्मांड. ३.३.२१.२९; विष्णु. १.१५).

२ एक क्षत्रिय. शैब्य अथवा वृषादर्भीचा पुत्र. वृषादर्भीनें आपल्या एका यज्ञामध्यें याला दक्षिणा म्हणून सप्तर्षींना अर्पण केला. परंतु हा अल्पायु होऊन लवकरच मरण पावला. त्या वेळीं भयंकर अवर्षण पडल्यामुळें अत्यंत क्षुधातुर झालेल्या सप्तर्षींनीं याला स्थालीमध्यें शिजवून खाण्याचा विचार केला. परंतु हा न शिजल्यामुळें पुढें तें घडलें नाहीं (म. अनु. ९३).

३ मित्रविंदेपासून कृष्णाला झालेल्या पुत्रांतील एक (भा. १०. ६१. ६).

४ (सो. पूरु.) विष्णुमतें हा तंसूचा पुत्र होय.

५ गरुडाचा पुत्र. (म. उ. १०१).

अनिल वातायन--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१६८).

अनिष्टकर्मन्--(आंध्र. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें पटुमानाचा पुत्र; व भागवतमतें अटमानाचा पुत्र. विष्णुमतें अरिष्टकर्मन् असा पाठ आहे.

अनीकविदारण--जयद्रथाचा बंधु (म. व. २६६ १३ कुं.).

अनील--कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

अनीह--(सू. इ.) भागवतमतें देवानीकाचा पुत्र. याचीं अहीनर इ. नामांतरें आहेत.

अनु--दाशराज्ञयुद्धांतील सुदासाच्या शत्रूंपैकीं एक (ऋ. ७.१८.१४). इंद्राचा रथ अनूनें तयार केला (ऋ. ५. ३१. ४). हा कारागीर आणि इंद्राचा उपासक होता. (ऋ.८.४.१.).

२ (सो.) ययातीस शर्मिष्ठेपासून झालेल्या तीन पुत्रांतील ज्येष्ठ (म. आ. ६३). यानेंहि यदुप्रमाणेंच पित्याची जरा ग्रहण केली नाहीं; म्हणून यास मुख्य राज्याधिकार नव्हता. हा उत्तरेकडे म्लेच्छांचा राजा झाला (मत्स्य. ३४; वंश पहा).

३ (सो. अंध.) क्रथकुलांतील कुरुवशाचा पुत्र.

४ (सो. कुकुर.) कपोतरोमाचा पुत्र. तुंबुरु याचा मित्र होता (भा. ९. २४).

अनुकृष्ण--यजुर्वेदी ब्रह्मचारी.

अनुग्रह--भौत्य मनूचा पुत्र.

अनुतंस--(सो.) भविष्यमतें हा समातंसाचा पुत्र.

अनुतापन--कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

अनुभूति--यजुर्वेदी ब्रह्मचारी.

अनुमति--अंगिराऋषीपासून श्रद्धेस झालेल्या चार कन्यांतील कनिष्ठ (भा. ४. १; ६. १८). द्वादशादित्यांतील धातृ आदित्याची स्त्री.

२ भृगुगोत्रांतील एक गोत्रकार.

अनुमंत--आद्य नांवाच्या देवगणांतील एक.

२ तुषितदेवांपैकीं एक.

अनुम्लोचा--एक अप्सरा. ही भाद्रपदांत आदित्याबरोबर असते (भा. १२. ११).

अनुयायिन्--धृतराष्ट्रपुत्रांपैकीं एक (म. आ. ६८). भीमसेनानें याचा वध केला (म. द्रो. १५८).

अनुरथ--(सो. यदु.) विष्णुमतें कुरुवत्सपुत्र.

अनुराधा--दक्ष व असिक्नी यांच्या कन्यांपैकीं एक व सोमपत्नी.

अनुवक्तृ सात्यकीर्ति--एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. १. ५. ४).

अनुविंद--अवंत्यराजा जयसेन यास वासुदेवभगिनी राजाधिदेवी हिच्यापासून झालेला कनिष्ठ पुत्र. ह्याचा पराजय करून मित्रविंदा नांवाच्या याच्या बहिणीशीं श्रीकृष्णानें विवाह लाविला (भा. १०. ५८. ३०-३१). हा भारतीय युद्धांत अर्जुनाच्या हातून मरण पावला. यास विंद नांवाचा भाऊ होता (म. द्रो. ९९).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र (म. आ. ६८. १३१ कुं.). हा घोषयात्रेमध्यें होता (म. व. २४३). याला भीमानें मारलें (म. द्रो. १२७).

३ कैकय राजाच्या दोन पुत्रांपैकीं कनिष्ठ. यासहि विंद नांवाचा भाऊ होता. हा दुर्योधनाच्या बाजूस होता. यास सात्यकीनें मारलें (म. क. २०. २१ कुं.).

४ (मगध. भविष्य.) मत्स्यमतें क्षेमाचा पुत्र.

अनुशाल्व--(सो. क्रोष्टु.) सौभपति शाल्वराजाचा भाऊ. शाल्वाला कृष्णानें मारलें म्हणून कृष्णाशीं याचें वैर होतें. हा कृष्णाला ठार करण्याची संधि पाहात होता. पांडवांचा अश्वमेध चालू असतां कृष्ण सहपरिवार हस्तिनापुरीं आला होता. ही संधि साधून आपल्या सुतार नांवाच्या सेनापतीकडून यानें सैन्य तयार करविलें आणि हा गुप्तपणें हस्तिनापुराजवळ येऊन राहिला. अश्वमेधाकरतां आणलेला घोडा पाहात कृष्ण बसला आहे, अशी याला बातमी लागली. त्या वेळीं यानें चपळाईनें घोडा पळविला. तेव्हां भीमसेन सेना घेऊन याच्या पाठीस लागला. प्रद्युम्न व वृषकेतु यांनीं याला धरून आणण्याचे विडेच उचलले. पुढें मोठें युद्ध होऊन प्रद्युम्नाचा पराभव झाला. पण वृषकेतूनें याला धरून आणलें. यानें मरणाच्या भीतीनें कृष्णाशीं सख्य केलें; व अश्वमेधास साहाय्य करण्याचें वचन देऊन हा स्वनगरास परत गेला (जै. अ. १२-१४).

अनुशिख--सर्पसत्रांतील पोता (पं. ब्रा. २५. १५).

अनुह--(ऐति.) श्वेताचा पुत्र. यानें आठशेंतीस वर्षें राज्य केलें. याचा पुत्र कीनाश (भवि. प्रति. २. ४).

अनुह्लाद--हिरण्यकशिपुस [illegible] पुत्रांतील एक. याची [illegible]गोत्रांतील एक मंत्रकार. आणि महिष असे [illegible]ब्रह्मधानाची कन्या. क्रोधामुळें निपुत्रिक[illegible]अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार. केलेल्या उपदेशा[illegible]गिराकुलांतील एक गोत्रकार.

अनूचा[illegible]तुषितदेवांपैकीं एक. अप्सरांती[illegible]रतम--एक ब्रह्मर्षि (सारस्वत पहा).

अपांनपात्--एक देवता (ऋ. २. ३५.) हा निधुद्रुप[illegible] असावा. हा पाण्यांत प्रकाशतो. याला अग्नि म्ह[illegible] दान झाला [illegible]प्रमाणेंच अग्नीला अपांनपात् म्हटलें आहें. व दुसरा

अनेनस्--(सो. पुरूरवस्) आयु राजाच्या पांच पुत्रांतील कनिष्ठ (गरुड. १३९. ८; ब्रह्म. ११. १-२). याच्या आईचें नांव स्वर्भानवी (म. आ. ७५). याचा पुत्र प्रतिक्षत्र (ह. वं. १. २९; ब्रह्म. ११. २७). यांचें शुद्ध असें नामांतर आहे (भा. ९. १७. २). याचा वंश दिला आहे (ह. वं. १. २९; ब्रह्म. ११. २७-३१).

२ (सू. इ.) कुकुत्स्थ राजाचा पुत्र. भागवतमतें पुरंजयाचा पुत्र. याला पृथु नांवाचा पुत्र होता (म. व. २०२).

३ (सू. निमि.) हा विष्णुमतें क्षेमारिपुत्र होय. याचा पुत्र मनिरथ.

अनेहहि--अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

अनोवैन--व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें लौगाक्षीचा शिष्य (व्यास पहा).

अनौपम्या—गणासुराची स्त्री.

अन्तक—(शुंग. भविष्य.) सुज्येष्ठाचा मुलगा.

अंतरिक्ष--(स्वा. प्रिय.) ऋषभदेवाच्या शंभर पुत्रांतील नऊ तत्त्ववेत्त्यांपैकीं एक. हा मोठा भगवद्भक्त होता. यानें जनकाला उपदेश केला (भा. ५. ४; ११. २. ३).

२ (सू. इ. भविष्य.) मत्स्यमतें किन्नराश्वाचा पुत्र; विष्णु व वायुमतें किन्नराचा पुत्र; व भागवतमतें पुष्करणाचा पुत्र.

३ मुराच्या सात पुत्रांपैकीं दुसरा. याला कृष्णानें मारलें (भा. १०.५९).

४ एक व्यास (व्यास पहा).

५ आद्य नांवाच्या देवांतील एक.

६ (सू. इ.) भविष्यमतें केशीनराचा पुत्र.

अंतर्धान--(स्वा. उत्तान.) पृथूच्या पुत्रांतील एक. विजिताश्वास अंतर्हित होण्याच्या शक्तीमुळें हें नांव पडलें होतें.

अंतिक--(सो. यदु.) मत्स्यमतें यदुपुत्र.

अंतिदेव—(सो. पूरु.) मत्स्यमतें गुरुधिपुत्र.

अंतिनार—(सो. पूरु.) हा भद्राश्वाचा पुत्र असून याला तंसुरोध, प्रतिरथ व पुरस्ता असे तीन पुत्र होते (अग्नि. २७८. ३-५). ऋचेयूचा पुत्र. याला वसुरोध, प्रतिरोध व सुबाहु असे पुत्र होते (ब्रह्म. १३. ५१-५३). तक्षककन्या ज्वलनेपासून ऋचेयूला झालेला पुत्र. याला तंसु, प्रतिरथ व सुबाहु हे पुत्र व गौरी नामक कन्या होती. हीच मांधात्याची माता होय (ह. वं. १.३२). सहदेवापासून अथवा अनाधृष्टि याचा पुत्र. याला तंसु, महान्, अतिरथ वे दृढ्य असे चार पुत्र होते (म. आ. ९४). ऋतेयूचा पुत्र. याचा पुत्र प्रतिरथ (गरुड. १४०. १-२). ऋक्षाला तक्षककन्या ज्वलनेपासून झालेला पुत्र. यानें सरस्वतीनदीच्या कांठीं द्वादशवार्षिक सत्र केलें. सत्र समाप्त झाल्यानंतर सरस्वती नदी स्त्रीरूपानें प्रकट होऊन तिनें स्वतःशीं लग्न लावण्याविषयीं याला विनंति केली. तेव्हां यानें तिच्याशीं विवाह केला. तिच्यापासून याला तंसु नामक पुत्र झाला (म. आ. ६३ कुं.; रंतिभार पहा).

२ (सो. यदु.) कंबलबर्हिषाचा पुत्र. याचा पुत्र तमोजा.

अंत्य—भृगुपुत्र एक देव.

अंत्यायन—एक भृगुपुत्र.

अंधक--हा पार्वतीच्या घामापासून उत्पन्न झाला. हिरण्याक्ष पुत्रप्राप्तीकरितां तपश्चर्या करीत असतां शंकरानें त्याला हा पुत्र दिला (लिंग. १. ९४). हिरण्याक्ष व हिरण्यकशिपु मरण पावल्यावर हा राज्यावर आला. पण पुढें पार्वतीला पळविण्याचा यानें घाट घातल्यामुळें अवंती देशांतील महाकाल वनांत शंकराचें याच्याशीं घोर युद्ध झालें. त्या युद्धांत याच्या रक्ताच्या प्रत्येक थेंबापासून याच्यासारखीच व्यक्ति उत्पन्न होऊन अंधकांनीं सर्व जग व्यापलें गेलें. तेव्हां शंकरानें अंधकाचें रक्त पिण्याकरितां मातृका उत्पन्न केल्या; आणि त्यांना अंधकाचें रक्त पिण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें रक्त पिऊन त्या तृप्त झाल्यावर पुनः रक्ताच्या थेंबांपासून अगणित अंधक उत्पन्न होऊं लागले. त्यांनीं शंकराचें अजगव धनुष्यहि पळविलें (पद्म. सृ. ४६). शेवटीं शंकर त्रासून विष्णूकडे गेला. तेव्हां विष्णूनें शुष्करेवती उत्पन्न केली; व सर्व अंधक पुनः नाहींसे करून टाकिले. शंकरानें मुख्य अंधकाला शूलावर धरला असतां अंधकानें त्याची स्तुति केली. तेव्हां प्रसन्न होऊन शंकरानें याला गाणाधिपत्य दिलें. (मत्स्य. १७९). यानें पार्वतीला उघड मागणी घातल्यामुळें शंकराचें व याचें युद्ध झालें. पण शुक्राचार्य संजीवनी विद्येनें मेलेल्या असुरांना जिवंत करीत असल्यामुळें याची बाजू कमी पडेना. तेव्हां शंकरानें शुक्राचार्याला गिळून टाकलें; व अंधकालाहि गाणाधिपत्य देऊन संतुष्ट केलें. (शिव. रुद्र. यु. ४८; पद्म. सृ. ४६. ८१). गणांतील मुख्य स्थान दिल्यावर याचें नांव भृंगीरीट असें ठेवण्यांत आलें. याच्या पुत्राचें नांव आडी होय.

कश्यपाला दितीपासून झालेला पुत्र. हा अत्यंत पराक्रमी असून यानें आपल्या उग्र तपश्चर्येच्या जोरावर सर्व देवांना जिंकण्याविषयीं शंकराजवळ वर मागितला. परंतु त्यानें विष्णु व शंकर यांशिवाय तूं सर्वांना जिंकशील असा वर दिला. पुढें ससैन्य असा हा अमरावतीमध्यें शिरला असतां इंद्र याला शरण आला. नंतर इंद्राच्या उच्चैःश्रवस, उर्वशी आदिकरून अप्सरा व इंद्राणी यांना घेऊन हा परत चालला असतां देवांनीं याच्याबरोबर युद्ध केलें. परंतु त्यांत त्यांचा पराभव झाला. पुढें अंधक पातालांत राहूं लागला. शेवटीं देवांच्या सांगण्यावरून विष्णु याच्याशीं युद्ध केलें. त्यांत याचा पराभव झाल्यावर याने विष्णूची स्तुति केली; व शंकराशीं युद्ध करण्यास संधि मिळ

म्हणून त्याज याशीं व मागितला. तेव्हां विष्णूनें याला कैलास पर्वत हालविण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें करतांच शंकराचें व याचें युद्ध जुंपलें. त्यांत शंकराला यानें मूर्च्छित पाडलें. परंतु शंकर जागा होऊन पुनः युद्ध सुरू झालें. अंधकाच्या रक्ताच्या प्रत्येक थेंबापासून दैत्य उत्पन्न होऊं लागला, त्या वेळीं शंकरानें चामुंडेची आठवण केल्यावर तिनें याचें सर्व रक्त पिऊन टाकलें. तेव्हां यानें शंकराची प्रार्थना केली. शंकरानें याची शिवगणांत स्थापना करून याचें भृंगीश असें नांव ठेविलें (स्कंद. ५. ३. ४५). हा उज्जयिनीमध्यें राज्य करीत होता. इंद्राच्या सांगण्यावरून शंकरानें याशीं युद्ध केलें. त्यांत याचा पराभव होणार असें दिसतांच यानें माया निर्माण करून अंधकार उत्पन्न केला व देवांस पळविलें. शेवटीं नरादित्य उत्पन्न होऊन त्यानें प्रकाश पाडल्यामुळें शंकरानें याचा नाश केला. याचा पुत्र कनकदान (स्कंद. ५, २, ३६). महिषासुराच्या सेनेंतील एक प्रमुख असुर. देवांशीं झालेल्या महिषासुरसंग्रामांत याचें विष्णूबरोबर सतत पन्नास वर्षे युद्ध चाललें होतें. शेवटीं विष्णूनें आपल्या गदाप्रहारानें याला मूर्च्छित पाडलें (दे. भा. ५. ६). हा आठवा सुप्रसिद्ध संग्राम होय (मत्स्य. ४७. ४४). यांत असुरांना शंकरानें मारिलें (वायु. २. ३५. ८३).

२ (सो. यदु.) सात्वताला कौशल्येपासून झालेल्या सात पुत्रांतील एक (ब्रह्म. १५. ४६; पद्म. सृ. १३. ३१-३२; लिंग. १. ६९. १-२). याला कुकुर, भजमान, संसक व वृष्णिऋर्षभ असे चार पुत्र होते. याच्या वंशाला पुढें अंधक असें नांव पडले ब्रह्म. १५; वृष्णि पहा).

३ (सो.) भीमाचा पुत्र. हा मथुरा येथें राज्य करीत होता. मेल्यानंतर याचा पुत्र रैवत राज्य करूं लागला (ह. १. ३८).

४ (सो. अंध.) अनुराजाचा पुत्र. याचा पुत्र दुंदुभि.

५ (सो. क्रोष्टु.) युधाजिताचा द्वितीय पुत्र (ह. वं. २. ३४).

६ (सो. वृष्णि.) श्वफल्काला गांदिनीपासून झालेल्या पुत्रांपैकीं एक (ह. वं. २. ३४).

अंधिगु श्यावाश्व—कांहीं ऋचांचा द्रष्टा (ऋ. १०. १०१. १-३).

अंध्र—(सो. अनु.) बलीच्या सहा पुत्रांतील कनिष्ठ.

२ दुष्यन्तपुत्र भरतानें दिग्विजयप्रसंगीं यांना जिंकलें. (भा. ९. २०. ३०).

४ (सू. इ.) हा वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें वृषदश्वाचा पुत्र (आर्ष्टि पहा).

अन्नाद—कृष्णपत्नी मित्रविंदेचा पुत्र (भा. १०. ६१).

अन्यतरेय—स्वराविषयीं मत देणारा एक आचार्य (ऋ. प्रा. २०८).

अन्यादृश—पांचव्या मरुद्गणांतील एक.

अन्वग्भानु—(सो. पूरु.) मनस्यूला मिश्रकेशी नांवाच्या अप्सरेपासून झालेला पुत्र (म. आ. ८८).

अपनप—ब्रह्मांडमतें व्यासाच्या ऋक्शिष्य परंपरेंतील भरद्वाजाचा शिष्य (व्यास पहा).

अपरदारका—ही एक दुसऱ्या ब्रह्मांडाच्या दारावर असलेली देवता असून, हिला नारदानें तपश्चर्या करून पश्चिम द्वारावर स्थापन केली. चैत्र कृष्ण नवमीला बलि देऊन जे हिची पूजा करतील ते पातकांतून मुक्त होऊन त्यांच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतील (स्कंद. १. २, ५३).

अपराचीन—(सो. पूरु.) जयत्सेन व सुश्रवा यांचा पुत्र. याच्या स्त्रीचें नांव मर्यादा व पुत्राचें नांव अरिह होतें (म. आ. ६३).

अपराजित—कृष्ण व लक्ष्मणा यांचा पुत्र (भा. १०. ६१).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमानें मारलें (म. भी. ८८).

३ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

४ कश्यप व कद्रू यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

५ कालेयांश एक क्षत्रिय (म. आ. ६८).

अपर्णा—महादेवाची पत्नी. सती दक्षयज्ञांत मरण पावल्यावर हिमालयाला मैनेपासून कन्या झाली, ती अपर्णा होय. तेथें हिनें पूर्वजन्मीचीच प्राप्ति व्हावी म्हणून, वृक्षाचीं पानें भक्षण करून तप आरंभिलें. तथापि त्याची प्राप्ति होईना. तेव्हां पर्णेंहि सोडिलीं; व महादेव पति मिळविला. म्हणून हिला हें नांव पडलें. हिलाच तपानंतर उमा असें नांव पडलें. हिचा दत्तकपुत्र उशनस् (ब्रह्मांड. ३. १०. १-२१; ह. वं. १. १८).

अपवर्मन्—(सू. इ.) भविष्यमतें ध्रुवसेधीचा पुत्र. यानें दहा हजार वर्षे राज्य केलें.

अपष्टोम—(औपलोम पहा).

अपस्तोष—अंगिरसगोत्रांतील एक मंत्रकार.

अपहारिणी—ब्रह्मचारणी कन्या.

अपाग्नेय—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

अपांडु—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

अपान—तुषितदेवांपैकीं एक.

अपांतरतम—एक ब्रह्मर्षि (सारस्वत पहा).

अपांनपात्—एक देवता (ऋ. २. ३५.) हा निधुद्रुप अग्नि असावा. हा पाण्यांत प्रकाशतो. याला अग्नि म्ह दोन आहे. त्याप्रमाणेंच अग्नीला अपांनपात् म्हटलें आहें. व दुसरा

अपाला--अत्रीची मुलगी. ही ब्रह्मज्ञानी होती. हिच्या शरीरावर कोड होतें; त्यामुळें नवऱ्यानें हिला टाकली. बापाच्या घरीं राहून इंद्राला प्रसन्न करण्याकरतां हिनें तप आरंभिलें. इंद्राला सोम फार आवडतो; हें कळल्यावर ही सोम आणण्याकरतां नदीवर गेली. तेथें मिळालेला सोम हिनें वाटेंतच चावून पाहिला. चावतांना झालेला अवाज ऐकून इंद्र तेथें आला. अपालेनें इं[illegible] सोम दिला. इंद्रानें प्रसन्न होऊन हिच्या इच्छा पूर्ण [illegible]. हिच्या बापावें टक्कल नाहींसें केलें; हिचें शेत सुपीक [illegible] हिच्या गुह्यावर केश उत्पन्न केले) व हिचा कुष्ठरोग आख[illegible]पासून नाहींसा केला. ही कथा सायणाचार्यानें शाट्यायन ब्राह्मणांतून घेतली आहे. व ही मूलभूत धरूनच ऋग्वेदाचें एक सूक्त बनलें असावें (ऋ. ८. ९१.). ह्या सूक्तांत एकदां अपालेचा निर्देशहि आला आहे.

अपास्य—(अपोज्य पहा).

अपि—सावर्णि मनूचा पुत्र.

अपिकायति—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

अपिशर्ला—(आपाशि पहा).

अपीतक—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें हा लंबोदराचा पुत्र.

अपोज्य—एक ऋषि (वायु. १. ५९. ९०-९१.). याचें अपास्य असें नामांतर होतें (ब्रह्मांड. १. ३२. ९८-१००).

अप्नवान—भृगूच्या वंशांतील एक (ऋ. ४. ७. १; ८. १०२. ४; श. ब्रा. ३. २. १४.).

अप्रतिपिन्—(मगध. भविष्य.) मत्स्यमतें श्रुतश्रवस् पुत्र (अयुतायु पहा).

अप्रतिम—ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अप्रतिमौजस्-ब्रह्मसावर्णिमन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अप्रतिरथ--(सू. इ.) कुवलयाश्वास नामांतर (म. व. २०४).

२ (सो. पूरु.) भागवतमतें रंतिभाराच्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ पुत्र. याचा पुत्र कण्व.

अप्रतिरथ ऐंद्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १०३; ऐ. ब्रा. ८. १०; श. ब्रा. ९. २. ३. १-५.)

अप्रीत—यजुर्वेदी ब्रह्मचारी.

अभय--स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्माला दयेपासून झालेला पुत्र.

२ (स्वा. प्रिय.) इध्मजिह्वाच्या सात पुत्रांतील कनिष्ठ. [illegible] हा प्लक्षद्वीपांतील सातव्या वर्षाचा अधिपति होता.

अनु[illegible] ३ विश्वामित्र गोत्रांतील एक गोत्रकार.

अन्या. [illegible]धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमानें मारलें (म. द्रो. १२७). (ऋ.-११ पै. पूरु.) विष्णुमतें हा मनस्युपुत्र.

अभिजित्— (सो. यदु.) नलराजाचा पुत्र. याला पुनर्वसु.

२ आंगिरस गोत्रांतील एक गोत्रकार.

अभितंस--(सो.) भविष्यमतें अधितंसाचा पुत्र.

अभितपस् सौर्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ३७).

अभिप्रतारिन् काक्षसेनि--हा तत्त्वज्ञानविवादांत निमग्न असे (पं. ब्रा. १०. ५. ७; १४. १. १२. १५.). (जै. उ. ब्रा. २. २. १३; ५९. १; ३. १; २१; २. १३). (छां. उ. ४. ३. ५). हा कुरुवंशांतील एक राजपुत्र होता. व हा जिवंत असतांच याच्या मुलांनीं याची मालमत्ता वांटून घेतली. याचा पुरोहित शौनक होता (जै. उ. ब्रा. १. ५९.२).

अभिभू--(सो. क्षत्र.) काश्यपुत्र. भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय राजा (म. द्रो. २३).

अभिभूत—(सो. वृष्णि.) वायुमतें वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

अभिमती—अष्टवसूंतील द्रोणवसूची स्त्री (भा. ६.६).

अभिमन्यु--(सो. कुरु.) अर्जुनाचा मुलगा. हा सोमपुत्र वर्चा याच्या अंशानें सुभद्रेच्या उदरीं आला. जन्मल्याबरोबर हा निर्भय, भय उत्पन्न करणारा व महाक्रोधी दिसला म्हणून याचें अभिमन्यु असें नांव ठेवलें (म.आ. २२१). दैत्यांच्या त्रासानें भयभीत झालेल्या पृथ्वीस निर्भय करण्याकरितां ब्रह्मदेवानें सर्व देवांस अंशरूपानें पृथ्वीवर जन्म घेण्यास सांगितलें. त्या वेळीं सोमानें देवकार्यासाठीं आपल्या पुत्रास पृथ्वीवर पाठविलें. परंतु वर्चा याचा अत्यंत प्रिय असल्यामुळें यास पृथ्वीवर पाठवितांना हा फार दिवस पृथ्वीवर राहणार नाहीं, फक्त सोळाच वर्षें राहील, असें सोमानें सर्व देवांकडून कबूल करून घेतलें होतें. त्यामुळें याला वयाचे सोळाव्या वर्षींच मृत्यु आला (म. आ. ६७).

अभिमन्यूचें अस्त्रशिक्षण व इतर युद्धकलाशिक्षण अर्जुनाचे खास देखरेखीखालीं झालें होतें. हा अस्त्रविद्येंत इतका प्रवीण होता कीं, याच्या हस्तचापल्यानें व अस्त्रयोजनानैपुण्यानें [illegible] होऊन बलरामानें यास रौद्र नांवाचें धनुष्य दिलें. हा अत्यंत पराक्रमी होता व आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर हा अल्पवयाचा असतांहि महारथी झाला.

भारतीय युद्धांत द्रोणानें कौशल्यानें अर्जुनास इतर पांडवांपासून फोडलें व त्याला संशप्तकांकडे सेनेच्या बाहेर युद्धांत गुंतविलें. नंतर त्यानें भीमादि तिघांस युद्धांत गुंतविलें. अशा प्रकारें पांडव व अभिमन्यु आपल्या सेनेसह युद्धांत गुंतले आहेत हें पाहून युधिष्ठिर चिंतेंत पडला. युधिष्ठिरास चिंताग्रस्त पाहून अभिमन्यूनें त्यास चिंतेचें कारण विचारलें. त्यावरून युधिष्ठिरानें चक्रव्यूहाचा भेद करणारा आपल्या सेनेंत कोणीच नाहीं, म्हणून चिंता करीत आहें, असें यास सांगितलें.

तें ऐकून अभिमन्यूनें भीमाच्या मदतीनें चक्रव्यूहाचा भेद करण्याचें काम स्वीकारिलें. अभिमन्यूस फक्त व्यूहांत कसें शिरावें एवढेंच माहीत होतें. तरीहि हा डगमगला नाहीं. नंतर युधिष्ठिराचा आशीर्वाद घेऊन अभिमन्यु भीमासह व्यूहद्वारापाशीं आला. त्या ठिकाणीं द्रोणाचार्य सेनेसह व्यूहाचें रक्षण करीत होता. परंतु अभिमन्यु त्याची फळी फोडून व्यूहांत शिरला. व्यूहांत शिरल्याबरोबर अभिमन्यूनें मोठमोठ्या योद्धयांनाहि पराक्रमानें पळवून लाविलें. आपल्या सैन्याची पिछेहाट होत आहे हें पाहून द्रोणाचार्य अभिमन्यूवर चालून आला. परंतु अभिमन्यूनें त्यास चुकवून अश्मक नांवाच्या राजास ठार मारिलें व शल्याच्या बंधूचा वध केला. तेव्हां कर्ण यावर धांवला. परंतु त्यालाहि यानें जर्जर केलें.

याप्रमाणें युद्ध करीत असतां अभिमन्यु भीमादिकांपासून बराच दूर गेला. अभिमन्यूस एकटा पाहून दुःशासन याचेवर धावला. परंतु त्यालाहि अभिमन्यूनें रणांतून पळवून नंतर हा कौरवसेनेचा संहार करीत इतका दूर गेला कीं, हा भीमादिकांस मुळींच दिसेनासा झाला. अभिमन्यूनें भीमादिकांनीं आपल्यास मिळावें याकरितां मार्ग सुलभ ठेविला होता. परंतु जयद्रथानें रुद्रवराच्या प्रभावामुळें त्यांना अडवून धरून अभिमन्यूस मिळूं दिलें नाहीं.

इकडे अभिमन्यु भीमादिकांची वाट पाहात होता; तों कर्णपुत्र याचेवर चालून आला. अभिमन्यूनें त्याचा पराभव करून दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण व इतर योद्धे यांना ठार मारलें. तेव्हां द्रोण, कृप, कर्ण, अश्वत्थामा, कृतवर्मा व बृहद्बल हे सहाजण एकट्या अभिमन्यूशीं लढूं लागले. त्या सर्वांचेंहि यानें एकटयानें निवारण केलें. तेव्हां द्रोणादिकांनीं मोठ्या प्रयासानें यास विरथ केलें. अभिमन्यु ढाल व तरवार घेऊन लढूं लागला. पण द्रोणानें तींहि तोडलीं. तेव्हां अभिमन्यूनें नुसती गदाच घेतली व दुःशासनाच्या पुत्राबरोबर गदायुद्ध आरंभिलें. त्या वेळीं अभिमन्यु फारच श्रांत झाला, पण भीमादिक लांब असल्यामुळें त्यांची यास मदत मिळूं शकली नाहीं. त्याच वेळीं दुःशासनाच्या पुत्राच्या गदेचा प्रहार याच्या अंगावर होतांच याला मूर्च्छा आली, व त्या मूर्च्छेंतून हा जों सावध होत आहे तोंच दुःशासनपुत्रानें याला आणखी एका गदाप्रहारानें ठार केलें (म. द्रो. ३४-४९).

अभिमन्यु हा सिंहासारखा अभिमानी व वृषभासारखा प्रशस्त खांद्यांचा होता. हा शौर्य, वीर्य, रूप, यांमध्यें अगदीं कृष्णतुल्य होता. जन्मल्याबरोबर हा दीर्घबाहू असा दिसला. हा कृष्णाप्रमाणें बलरामासहि अत्यंत प्रिय होता (म. आ. २२१).

विराटराजाची कन्या उत्तरा ही अभिमन्यूची पत्नी होती. याच्या मरणाच्या वेळेस उत्तरा ही गर्भवती होती. तिला जो पुत्र झाला तो परीक्षित् या नांवानें प्रख्यात आहे. या परीक्षिताचेच योगानें भारतीय युद्धांत अस्तंगत होऊं लागलेल्या पूरुकुलास नवजीवन मिळालें (म. आ. ९५).

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील अजित देवांपैकीं एक.

३ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

४ चाक्षुष मनु व नड्वला यांचा पुत्र.

अभिमान—स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्माचा पुत्र.

अभिमानिन्—भौत्य मन्वंतरांतील मनुपुत्र.

अभियुक्ताक्षिक—चवथ्या मरुद्गणांपैकीं एक.

अभिरथ—(सो. क्षत्र.) विष्णुमतें केतुमानाचा पुत्र.

अभिष्यन्त—(सो.) कुरु व वाहिनी यांचा पुत्र (म. आ. १०१.३८ कुं.).

अभूतरजस्—रैवत मन्वंतरांतील देवगण. यांत दहा व्यक्तींचा समावेश होतो. याचें अभूतरयस् असें नामांतर आहे.

अभ्यग्नि ऐतशायन—ऐतशाचा पुत्र. एकदां ऐतश आपल्या मुलापुढें कांहीं मंत्र पठण करीत असतां ते मंत्र अश्लील आहेत असें समजून यानें तोंडावर हात ठेवून त्याचें मंत्रपठन बंद पाडलें. त्यामुळें संतापून ' तुझें कुल पापी होईल, ' असा त्यानें यास शाप दिला त्याप्रमाणें सर्व और्वकुलांतील या ऐतशपुत्र अभ्यग्नीला व याच्या संततीला पापी समजूं लागले (ऐ. ब्रा. ६. २२). ऐतशायनाला और्वकुलोत्पन्न न म्हणतां भृगुकुलोत्पन्न म्हटलें आहे (सां. ब्रा. ३०.५). और्व व भृगु यांचा अगदीं निकट संबंध असावा अथवा एकाच कुळाच्या ह्या दोन शाखा असाव्यात. ऋग्वेदापासून यांचा एकत्र उल्लेख आढळतो.

अभ्यावर्तिन् चायमान—वरशिखाचे नेतृत्वाखालीं वृचिवानांस जिंकणारा व वरशिखाचे मुलांना ठार मारणारा. याच्या करितां इंद्रानें तुर्वश व वृचिवान यांना जिंकलें, परंतु तेथें हा व सृंजय देववात एकच असण्याचा संभव आहे. पार्थव म्हणून याचा उल्लेख आहे (ऋ. ६. २७. ८).

अमरेश—याचें गोत्र भारद्वाज. यानें वर्णरत्नप्रदीपिका नांवाची २२७ श्लोकांची शिक्षा केली. हिच्या आरंभीं कृष्णाचें नमन असून हिच्यांत शौनक व शाकटायन यांचा उल्लेख आहे (श्लो. १२२). ही प्रातिशाख्यास अनुसरून आहे.

अमर्ष—(सू. इ.) विष्णुमतें सुगविपुत्र.

अमर्षण—(सू. इ.) संधिराजाचा पुत्र (म. ९. १२).

अमल—धृष्टबुद्धि प्रधानाचा पुत्र (चंद्रहास पहा).

अमला—वैवस्वत मन्वतरांतील अत्रिऋषीची कन्या. ही मोठी ब्रह्मनिष्ठ होती.

अमहीयु आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ६१).

अमावसु—(सो. पुरूरवस.) पुरूरवस्वंशांतच दोन अमावसु झाले. पहिला पुरूरवस्च्या मुलांपैकीं एक व दुसरा

अमावसूच्या वंशांपैकी कुशाचा पुत्र. त्यांपैकी पुरुरवसपुत्र अमावसु हा कान्यकुब्ज घराण्याचा मूळ पुरुष होय. वंशावळ अनेक ठिकाणी दिली आहे (ब्रह्मांड ३.६६; ब्रह्म. १०; ह. वं. १.२७; विष्णु. ४.७; वसु व जन्हु पहा).

२ रूपानें अत्यंत सुंदर असणारा एक पितर. याच्याकडे पाहून अच्छोदानामक पितरांची मानसकन्या मोहित झाली, परंतु यांनी तिची विनंति नाकारल्यामुळें ती योगभ्रष्ट होऊन पुढील जन्मीं वसूची कन्या मत्स्यी [काली, सत्यवती] झाली (पद्म. सृ. ९; अच्छोदा पहा). याचाच पुढील जन्म पुरूरव्याचा पुत्र अमावसु होय.

अमावास्य शांडिल्यायन—अंशु धानंजय्याचा गुरु (वं. ब्रा. १).

अमावास्या—अमावसु व अच्छोदा यांची कन्या (मत्स्य. १४).

अमाहठ—एक सर्प (म. आ. ५७).

अमित—(सो. पूरु.) जयाचा मुलगा (भा. ९.१५).

२ सावर्णि मन्वंतरांतील देव.

३ रैवत मन्वंतरांतील देव.

अमितौजस्—पांडवांकडील महारथी (म. उ. १७१.११ कुं.).

अमित्र—दुसऱ्या मरुद्गणांपैकी एक. दितीचा मुलगा.

अमित्राजित्—(सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें सुतप राजाचा पुत्र. वायुमतें सुवर्णपुत्र व भविष्यमतें सुवर्णागाचा पुत्र.

२. या राजाच्या राज्यांत सर्वत्र शिवमंदिरें होतीं. हें पाहून नारद ऋषीस आनंद होऊन तो याच्याकडे आला व म्हणाला, चंपकावती नगरांत मलयगंधिनी नांवाची एक गंधर्व कन्या असून तिला कंकालकेतु नांवाचा राक्षस पळवून नेत आहे. त्याच्यापासून सोडविणारास मी वरीन, असा तिचा पण आहे. म्हणून तूं हें कार्य कर. असें नारदानें सांगतांच यानें कंकालकेतूशी युद्ध करून त्याचा नाश केला व हा गंधर्वकन्येसह स्वपुरीं आला. नंतर विवाह होऊन यांना वीर नांवाचा पुत्र झाला (स्कंद. ४. २. ८२-८३).

अमित्रतपन शुष्मिण शैब्य—शिबीचा पुत्र. यानें अत्यराति जानंतपीचा वध केला (ऐ. ब्रा. ८.२३).

अमूर्तरजस—(अभूतरयस् व अमूर्तरयस् पहा).

अमूर्तरयस्—(सो. पूरु.) मत्स्यमतें हा अंतिनार पुत्र होय.

२ (सो. अमा.) विष्णुमतें हा कुशपुत्र होय. भागवतमतें मूर्तय असें नांव आहे. अमूर्तीर व हा एक असावा. विष्णुमतें अमूर्तरय असें नांव आहे.

३. एक क्षत्रिय गय राजाचा पिता (म. व. ९३. २० कुं.). यालाच अधूर्तरजस् असें नामांतर होतें.

अमूर्तार—(२ अमूर्तरयस् पहा).

अमृत—(स्वा. प्रिय.) इध्मजिह्वाच्या सात पुत्रांपैकीं एक. याचा वर्ष याच्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे (भा. ५. २०).

२ अंगिरस गोत्रांतील मंत्रकार.

३ आमिताभ नांवाच्या देवांतील एक.

अमृतप्रभ—सावर्णि मन्वंतरांतील देव.

अमृतवत्—स्वायंभुव मन्वंतरांतील जिदाजित् देवांपैकीं एक.

अमोघ—बृहस्पति व तारा यांची कन्या स्वाहादेवी हिचा पुत्र. अग्निविशेष (म. व. २२१).

२. एक यक्ष (म. व. २३२).

अमोघा—शंतनु ऋषीची भार्या. पूर्वी ब्रह्मदेव शंतनु महर्षीच्या आश्रमीं गेला. परंतु तो ऋषि बाहेर गेला असल्यामुळें त्याच्या पत्नीनें ब्रह्मदेवाची पूजा केली. पुढें हिचें सुंदर रूप पाहून त्याचें वीर्यपतन होऊन तो लज्जेनें निघून गेला. कांहीं वेळानें शंतनु परत आल्यावर तें वीर्य पाहून कोण आलें होतें,म्हणून त्यानें चौकशी केली व ब्रह्मदेवाचें अमोघ वीर्य फुकट जाऊं नये म्हणून त्याचा स्वीकार करण्याची हिला आज्ञा केली. त्य वीर्यापासून उत्पन्न झालेल्या गर्भाचें तेज हिला सहन होईना. तेव्हां हिनें तो गर्भ युगंधर पर्वतावरील दरींतील उदकांत टाकला. त्यापासून लोहित नामक तेजस्वी तीर्थाधिपति निर्माण झाला. पुढें क्षत्रियांचा वध केल्याबद्दल विष्णूला पाप लागलें होतें, तें या तीर्थीं स्नान करतांच नष्ट झालें (पद्म. सृ. ५५).

अंबर—वृत्रासुरानुयायी असुर (भा. ६. १०).

अंबरीष—ऋज्राश्व, सहदेव, सुराधस व भयमान यांच्याबरोबर वार्षागिर म्हणून याचा उल्लेख आहे (ऋ. १.१००. १७). हा सूक्तकर्ता आहे (ऋ. १. १००; ९.९८). हा अंगिरसगोत्रांतील मंत्रकार आहे.

२ (सू. नभग.) नाभागाचा पुत्र (म. स. ८.१२ कुं.). हा मोठा शूर व धार्मिक होता. हा हजारों राजांबरोबर एकटा लढत असे. यानें लक्षावधि राजे व राजपुत्र यज्ञांत दान म्हणून दिले होते. अभिमन्यूच्या मृत्यूनें दुःखी झालेल्या धर्मराजाचें सांत्वन करण्याकरितां नारदानें हाहि मृत्यु पावला असें सांगितलें (म. द्रो. ६४; शां. २८.१०० कुं.).

एकदां याला कार्तिक महिन्यांतील एकादशीचें त्रिदिनात्मक व्रत असतां द्वादशीचे दिवशीं याचे येथें दुर्वास अतिथि म्हणून आला व आह्निक करण्यास नदीवर गेला. इकडे द्वादशी संपून जाऊं लागल्यामुळें यानें नैवेद्य समर्पण केला व तीर्थ घेऊन पारणा केली. हें जाणून दुर्वासानें जटेंतील केसांपासून उत्पन्न केलेली कृत्या अंबरीषावर सोडली. इतक्यांत विष्णूच्या

सुदर्शनानें कृत्येचा नाश केला व तें दुर्वासाच्या मागें लागलें. अशा स्थितींत विष्णूनेंहि त्याचें संरक्षण करण्याचें नाकारून परत अंबरीषाकडे जाण्यास सांगितलें. दुर्वासाला परत अंबरीषाकडे येण्यास एक वर्ष लागलें. तोंपर्यंत अंबरीष उपाशीच होता. यानें दुर्वासास पाहतांच त्याचें स्वागत केलें, चक्राची स्तुति करून तें परत फिरविलें व त्यास उत्तम भोजन दिलें (भा. ९. ४-५). यानें पक्षवर्धिनी एकादशीचें व्रत केलें होतें. द्वादशी योग्य वेळीं सोडल्यामुळें हा विष्णूस प्रिय झाला. त्यामुळें हा मोक्षास गेला (पद्म. उ. ३६; ३७; ८०). यानें भीष्मपंचक व्रत केलें होतें (पद्म. उ. १२४). हा स्वर्गी गेला असतां याचा सुदेव नांवाचा सेनापति याला स्वर्गात दिसला. तेव्हां याला आश्चर्य वाटून स्वर्गात कोण येतो, याविषयीं याचा इंद्राशीं संवाद झाला. तेव्हां इंद्रानें सुदेवास रणांगणांत मेल्यामुळें स्वर्गप्राप्ति झाल्याचें यास सांगितलें (म. शां. ९८ कुं.). याच्या पुत्राचें नांव सिंधुद्वीप. यानें १८३१९ वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. १.१). शिवाय याला विरूप, केतुमान् आणि शंभु असे तीन पुत्र होते (भा. ९. ६).

२ (सू. इ.) मांधात्याला बिंदुमतीपासून झालेल्या तीन पुत्रांतील दुसरा (भा. ९. ७).

३ (सू. इ.) त्रिशंकूच्या दोन पुत्रांतील दुसरा. यास श्रीमती नामक कन्या होती. ती नारद व पर्वत यांच्या वादांत विष्णूनें मिळविली (अ. रा. ३-४). हा एकदा यज्ञ करीत असतां याच्या दुर्वर्तनामुळें याचा यज्ञीय पशु इंद्रानें पळविला. तेव्हां यानें ऋचीक ऋषीला द्रव्य देऊन त्याचा शुनःशेप नांवाचा मुलगा विकत घेतला व यज्ञ शेवटास नेला. यास धर्मसेन असें नामान्तर असून याचा पुत्र यौवनाश्व होय. हाच हरिश्चंद्र होय (लिंग. २. ५.६; वा. रा. बा. ६१; शुनःशेप पहा).

४ कद्रूपुत्र एक सर्प.

अंबष्ठ किंवा **अम्बष्ठक**—दुर्योधनपक्षीय क्षत्रिय. याचें अभिमन्यूबरोबर युद्ध झालें होतें (म. भी. ९६ कुं.). याला अर्जुनानें युद्धांत मारिलें (म. द्रो. ९३ कुं.).

२ पांडवपक्षीय क्षत्रिय. याच्या पुत्राचा वध लक्ष्मणानें केला (म. क. ३ कुं.).

अंबष्ठ—कंसाच्या कुवलयापीड हत्तीचा महावत (भा. १०. ४३. २-५).

अंबा—काशिराजाच्या तीन कन्यांतील ज्येष्ठ. आपल्या कन्या उपवर झाल्या असतां काशिराजानें त्यांच्या स्वयंवराचा निश्चय करून त्याप्रमाणें देशोदेशींच्या राजांना स्वयंवरार्थ निमंत्रणें पाठविलीं. या स्वयंवरांत कोणताहि पण लाविला नव्हता. तर जो सर्वांत बलवान् असेल, त्यानें सुशाल यांचें हरण करावें असें काशिराजानें ठरविलें होतें.

चित्रांगदाच्या निधनानंतर भीष्माचार्य आपल्या सावत्र आईच्या संमतीनें विचित्रवीर्याच्या नांवानें हस्तिनापूरचें राज्य चालवीत होता. विचित्रवीर्याचा विवाह अजून झाला नव्हता. तेव्हां काशिराजाच्या कन्यांच्या स्वयंवराची बातमी भीष्मास कळतांच तो विचित्रवीर्यासाठीं त्या कन्या हरण करून आणण्याकरितां स्वयंवरास गेला; व तेथील सर्व राजांचा पराभव करून त्यानें तिघींनाहि हरण करून आणिलें (म. आ. १०२).

हस्तिनापुरास आल्यावर भीष्मानें त्या तिघींचा विचित्रवीर्याशीं विवाह करण्याचें ठरविलें. तें कळतांच अंबेनें भीष्मास माझें मन पूर्वीच शाल्वावर बसलें आहे, तेव्हां माझा विचित्रवीर्याशीं विवाह करणें योग्य होणार नाहीं, असें सांगितलें. हें ऐकून भीष्मानें हिला लव्याजम्यासह शाल्वाकडे पाठविलें. परंतु भीष्मानें सर्वांच्या देखत आपला पराभव करून हिचें हरण केलें, यास्तव हिच्याशीं आतां विवाह करणें युक्त नाहीं, असें वाटून शाल्वानें हिचा अंगिकार केला नाहीं. तेव्हां अंबा परत भीष्माकडे आली व त्यास म्हणाली कीं, तुम्हीं जिंकून आणिल्यामुळें शाल्व माझा स्वीकार करीत नाहीं, तेव्हां तुम्हींच मला वरावें हें योग्य आहे. परंतु भीष्मानें यावज्जीव ब्रह्मचर्य पाळण्याचा नियम केला असल्यानें त्यानें अंबेची मागणी स्वीकारिली नाहीं.

याप्रमाणें अंबा सर्व बाजूंनीं निराधार झाल्यामुळें अत्यंत दुःखी झाली व आपणांस या स्थितीस आणण्यास कारण भीष्मच आहे, तेव्हां भीष्माचा कोणत्या तऱ्हेनें सूड उगवतां येईल, याबद्दल ही विचार करूं लागली व तप करण्याकरितां हिमालयाकडे निघून गेली.

हिमालयावर जात असतां हिला वाटेंत शैखावत्य ऋषीचा आश्रम लागला. तेथील ऋषीस हिनें आपला निश्चय कळविला. तेव्हां त्यांनीं हिला आपल्या निश्चयापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पण तो निष्फळ ठरून अंबा तेथेंच तप करावयास राहिली. कांहीं दिवसांनीं होत्रवाहन नामक एक राजर्षि त्या आश्रमांत आला. हा अंबेचा मातामह होता. अंबेची ती स्थिति पाहून त्याला फार वाईट वाटलें, व आपल्या नातीचें दुःख दूर व्हावें, म्हणून त्यानें भीष्माचा गुरु परशुराम याच्याकडून भीष्माचें पारिपत्य करून त्यास अंबेचा स्वीकार करावयास लावण्याचा बेत केला. त्याप्रमाणें तो आपल्या नातीस घेऊन परशुरामाकडे निघणार, इतक्यांत परशुरामाचा अकृतव्रण नामक एक शिष्य त्या ठिकाणीं आला व त्यानें परशुराम या आश्रमाकडेच येत आहे, असें होत्रवाहनास सांगितलें. त्यावरून होत्रवाहन परशुरामाची वाट पाहात तेथेंच राहिला (म. उ. १७५-१७७).

कांहीं कालानें परशुराम त्या आश्रमास आला. त्यास अंबेचें वृत्त कळतांच त्यानें अंबेला दुःखमुक्त करण्याचें वचन दिलें व भीष्मास अंबेचा स्वीकार कर अगर युद्धास तयार हो असा निरोप पाठविला. तेव्हां भीष्मानें आपण आजन्म ब्रह्मचारी राहणार असल्याचा आपला निश्चय परशुरामास कळवून तो युद्धास तयार झाला. पुढें कुरुक्षेत्रीं त्यांचें मोठें युद्ध होऊन त्यांत कोणाचाहि पराभव न होतां तें थांबलें.

अशा प्रकारें निराशा झाली असतांहि अंबेनें आपला भीष्माचा सूड घेण्याचा निश्चय मुळींच सोडला नाहीं. हिनें भीष्मवधार्थ शंकराची कडक उपासना चालविली. गंगेलाहि हिचा हा निश्चय कळतांच तिनें अंबेस तपापासून परावृत्त करण्याचा बराच प्रयत्न केला. पण अंबा गंगेचें मुळींच ऐकेना. तेव्हां गंगेनें हिला तूं अर्ध्या अंगानें पावसाळी नदी होशील असा शाप दिला. तरीहि अंबेनें आपला निश्चय कायम ठेविला (म. उ. १८६).

कांहीं कालानें महादेव हिच्या तपश्चर्येनें संतुष्ट होऊन हिला वर देण्यास तयार झाला. असतां हिनें भीष्मास मारण्याची आपली इच्छा त्यास निवेदन केली. तेव्हां या जन्मीं तुला हें शक्य नाहीं, पण पुढील जन्मीं तूं द्रुपदाच्या घरीं प्रथम कन्यारूपानें जन्मास येऊन नंतर तुला पुरुषत्व प्राप्त होईल व तूं शिखंडी या नांवानें प्रसिद्धीस येऊन भीष्मास ठार मारशील असा महादेवानें हिला वर दिला व तो अंतर्धान पावला. याप्रमाणें आपले मनोरथ पूर्ण झाले असें पाहून अंबेनें अग्नींमध्यें उडी घेऊन देहत्याग केला (म. उ. १८७).

महाभारताच्या कुंभकोणम् प्रतींत वरील कथेपेक्षां थोडी निराळी कथा आढळून येते ती पुढीलप्रमाणें. अंबेची उत्कृष्ट तपश्चर्या पाहून कार्तिकस्वामी प्रसन्न झाला व त्यानें एक प्रासादिक व दिव्य माला अंबेस देऊन सांगितलें कीं, जो ही माला धारण करील तो भीष्माचा वध निःसंशय करील. याप्रमाणें कार्तिकस्वामीनें सांगितलें असतां अंबेनें ती माला घेतली व कोणी क्षत्रिय ही माला धारण करून भीष्मास ठार मारण्यास समर्थ आहे काय, असें विचारीत ही अनेक देश हिंडली. परंतु भीष्माचा वध करूं इच्छिणारा असा कोणीहि क्षत्रिय हिला भेटला नाहीं. पुढें ही पांचालराज द्रुपद याच्याकडे गेली व तो नको नको म्हणत असतांहि हिनें ती माला त्याच्या राजवाड्याच्या दारांत टाकून ही निघून गेली. तेव्हां द्रुपदानें ती माळ उचलून आपल्या घरांत नेऊन ठेविली. पुढें शिखंडीनें अंबेनें दिलेल्या मालेच्या योगानें भीष्मास ठार मारलें (म. आ. ११० कुं.).

अंबायवीया—सत्यलोकांतील एक अप्सरा.

अंबालिका—काशिराजाच्या तीन कन्यांतील कनिष्ठ व विचित्रवीर्याची स्त्री (अंबा पहा). पतीपासून हिला संतति झाली नाहीं. पुढें पति मरण पावल्यावर सासू सत्यवती व दीर भीष्म यांच्या अनुमोदनानें हिनें व्यासाकडून पुत्रप्राप्ति करून घेतली. परंतु गर्भधारणप्रसंगीं ही भीतीनें पांढरी फटफटीत झाल्या-कारणानें हिला होणारा मुलगा पांढऱ्या रंगाचा होऊन त्याचें नांव पांडु असें पडलें (म. आ. १०५-१०६; सत्यवती पहा).

अंबिका—काशिराजाच्या तीन कन्यांपैकीं मधली व विचित्रवीर्याची स्त्री (अंबा पहा). पतीपासून हिला संतति झाली नाहीं म्हणून हिनें व्यासाकडून पुत्रप्राप्ति करून घेतली. रतिप्रसंगीं हिनें डोळे मिटून घरिल्यामुळें हिला अंध धृतराष्ट्र झाला. हिला कौसल्या असेंहि अभिधान होतें. पुनः चांगला पुत्र प्राप्त व्हावा, म्हणून सासूनें हिला पुनः व्यासाकडे जाण्यास सांगितलें. परंतु व्यासाच्या रूपाची आठवण होऊन ही मनांत घाबरली व हिनें वरवर रुकार दिला. परंतु ऐन प्रसंगीं हिनें आपली एक दासी व्यासाकडे पाठवून दिली व तिला विदुर झाला (म. आ. १०५-१०६).

२ रुद्रपत्नी (श. ब्रा. २. ५. ३. ९).

अंबुक—ब्रह्मधानाचा पुत्र.

अंबुधारा—दक्षसावर्णि मन्वंतरांत होणाऱ्या ऋषभ अवताराची माता (भा. ८.१३).

अंबुवीच—मगध देशांत राजगृह नगरांत हा राजा होता. हा सर्व बाजूंनीं पंगु असल्यामुळें महाकर्णि प्रधान अत्यंत प्रबळ झाला. तथापि दैवयोगानें त्याला याचें राज्य बळकावितां आलें नाहीं (म. आ. २२३).

अंभिणी—ब्रह्मविद्येंतील सूर्याची शिष्या.

अंभृण—याची कन्या वाच् (वाच् पहा).

अंभोरुद—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७ कुं.).

अय—स्वारोचिष मन्वंतरांतील प्रजापति. वसिष्ठाचा पुत्र.

२ अगस्त्यगोत्रांतील मंत्रकार.

३ तुषित नांवाच्या देवगणांतील एक.

४ यजुर्वेदी ब्रह्मचारी.

अयःशिरस्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

अयतंस—(सो.) भविष्यमतें परातंसाचा पुत्र.

अयतायन—विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार.

अयति—(सो.) नहुषाचा पुत्र (म. आ. ६९ कुं.).

अयस्थूण—शौल्बायन हा ज्यांचा अध्वर्यु होता, त्यांचाच हा गृहपति होता. यानें शौल्बायनाला विशिष्ट स्रुव्याचा उपयोग कसा करावा हें शिकविलें (श. ब्रा. ११. ४. २. १७).

अयस्मय—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

अयस्य—(अजस्य पहा).

अयाप्य—वायुमतें अयास्यास असलेलें नांव.

अयास्य आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ४४; ४६; १०. ६७; ६८). अंगिरसाला स्वराजेपासून झालेला मुलगा. याचा पुत्र कितव (ब्रह्मांड. ३. १). राजसूय यज्ञांतील हा उद्गाता होता. त्या यज्ञांत शुनःशेपाला बळी द्यावयाचें होतें (पं. ब्रा. ११. ८. १०; १४. ३. २२; १६. १२. ४; सां. ब्रा. ३०. ६). धर्मकृत्यांत प्रमाण म्हणून याचा पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख आहे. हा आभूति त्वाष्ट्राचा शिष्य आहे (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३.). शार्यात मानवाच्या यज्ञांत हा उद्गाता होता. (जै. उ. ब्रा. २. ७. २; १०; ८. ३).

अयुत—(सो. जह्नु.) राधिकाचा पुत्र.

अयुताजित्—(सो. भज.) भागवतमतें सात्वतपुत्र भजमानास दुसऱ्या स्त्रीपासून झालेल्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ.

अयुतानायिन्—(सो. पूरु.) महाभौम व सुयज्ञा यांचा पुत्र. याची स्त्री भासा. याचा पुत्र अक्रोधन (म. आ. ६३. १९ कुं.).

अयुतायु—(सू. इ.) सिंधुद्वीपाचा पुत्र (भा. ९. ९.).

२ (सो. कुरु.) विष्णुमतें आरावीचा पुत्र.

३ (मगध. भविष्य.) भविष्यमतें अर्णवाचा पुत्र. यानें १००० वर्षें राज्य केलें. भागवत, वायु, मत्स्य व ब्रह्मांड यांच्या मतें श्रुतश्रवस्‌चा पण विष्णुमतें श्रुतवानाचा पुत्र आहे व अयुतायुत असा पाठभेद आहे.

अयुताश्व—(सू. इ.) भविष्यमतें सिंधुद्वीपाचा पुत्र. हा वैष्णव होता.

अयोबाहु—धृतराष्ट्राच्या पुत्रांतील एक.

अयोभुज—धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमानें मारलें (म. द्रो. १५८ कुं.)

अयोमुख—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

अयोमुखी—एक राक्षसी. सीतेचा शोध करीत राम-लक्ष्मण मातंगाश्रमाकडे गेले. तेथें ही लक्ष्मणाकडे येऊन त्यास वरण्याची इच्छा दर्शवूं लागली. त्यानें शूर्पणखेप्रमाणेंच हिची अवस्था केली. तेव्हां हिनें तेथून पलायन केलें (वा. रा. अर. ६९).

अरजा—उशनस शुक्राची कन्या. हिचें कौमार्य दंड राजानें नष्ट केलें होतें. म्हणून हिला पित्यानें दंडकारण्यांतच मार्गवाश्रमाजवळ असणाऱ्या सरोवरावर राहण्यास सांगितलें. तदनंतर हा निष्पाप झाली (वा. रा. उ. ८१; पद्म. सृ. ३४).

अरण्य—रैवत मनूचा पुत्र.

२ हिरण्याक्षानुयायी असुर. यास कार्तिकेयानें मारिलें (पद्म. सृ. ७५).

अरप—भृगुगोत्री मंत्रकार.

अररु—एक दैत्य (तै. सं. १०.१.९).

अरविंद—(सो.) भविष्यमतें चित्ररथाचा पुत्र.

अराल—दतीचा शिष्य. याचा शिष्य शूष (वं. ब्रा. २).

अरालि—एक विश्वामित्रपुत्र.

अरि—अंगिरसकुलांतील एक गोत्रकार.

अरिक्तवर्ण—(आंध्र. भविष्य) मत्स्यमतें स्वातिवर्णाचा पुत्र.

अरिजित्—(सो. यदु.) भद्रेपासून झालेला कृष्णाचा पुत्र.

अरिंजय—(मगध. भविष्य.) वायुमतें वरिजिताचा पुत्र व ब्रह्मांडमतें विश्वजिताचा पुत्र.

अरितायु—(सो. कुरु.) मत्स्यमतें हा भीमपुत्र होय.

अरिद्योत्—(सो. अंधक.) दुंदुभीचा पुत्र.

अरिंदम—विश्वंतराच्या सोमयज्ञांत श्यापर्णाचा प्रवेश झाल्यावर त्यानीं सांगितलेल्या सोमाच्या परंपरेंत सनश्रुतानें अरिंदमाला ही परंपरा सांगिल्याचा उल्लेख आहे (ऐ.ब्रा.७.३४).

अरिमर्दन—(सो. वृष्णि.) श्वफल्काचा पुत्र.

अरिमेजय—सर्पसत्रांत यानें आध्वर्यव स्वीकारलें होतें (पं. ब्रा. २५. १५).

२ (सो. वृष्णि.) श्वफल्काचा मुलगा (विष्णु. ४. १४. २). सारमेय व शारिमेजय असें पाठ आढळतात. हा पांडवांकडे जाण्याचा संभव आहे, असें धृतराष्ट्र म्हणतो (म. द्रो. ११. २८ कुं.).

अरिष्ट—कश्यप व दनु यांचा एक पुत्र.

२ कंसानें कृष्णावर पाठविलेला एक दैत्य. यानें बैलाचें रूप घेऊन कृष्णावर चाल केली. त्यांत यानें दोन हल्ले केले. दुसऱ्या हल्ल्याच्या वेळीं कृष्णानें याची मान पिळवटली व एक शिंग उपटून त्याच शिंगानें यास बडविलें. त्यासरसा हा रक्त ओकीत मरण पावला (भा.१०. ३६. १६; ह.वं. २. २१).

३ विनतापुत्र. यास अरिष्टनेमि व तार्क्ष्य अशीं नामांतरें आहेत (म. व. १८४. कुं १८७. ९ कुं.; व ग. कृ. प्रत. तुलना करून पहा).

४ बलीच्या पुत्रांतील एक.

५ यमसभेंतील क्षत्रिय (म. स. ८. १५ कुं).

६ वैवस्वत मनूचा पुत्र.

७ सावर्णि मनूचा पुत्र.

अरिष्टनेमि—कश्यपास नामांतर (म. शां. २०८). प्रजापतींपैकीं हा एक होता (वायु. २. ४. ५३-५४).

२ गरुडास नामांतर.

३ विनतेच्या पुत्रांतील एक (म. आ. ६५). हा मोठा तपोबलसंपन्न ऋषि होता. याचा पुत्र कुमार राजा पुत्र. यानें होता. त्यास यानें तपोबलानें जिवंत उठविलें (म

४ पौष मासांतील सूर्याबरोबर फिरणारा गंधर्व.

५ (सू. निमि.) पुरुजित् जनकाचा पुत्र.

६ अज्ञातवासकाळीं तंतिपाल या नामाप्रमाणेंच सहदेवानें हेंहि नांव धारण केलें होतें (म. वि. १०).

७ बलीच्या सैन्यांतील एक दैत्य (भा. ८. ६.).

८ यमसभेमधील एक क्षत्रिय (म. स. ८ कुं.).

९ एक ब्राह्मण. याचा सगराबरोबर मोक्षसाधनविषयक संवाद झाला होता (म. शां. २९४ कुं.).

१० एक राजा. हा राज्याचा त्याग करून गंधमादन पर्वतावर तपश्चर्या करीत होता. हें पाहून इंद्रानें आपला दूत याजकडे पाठवून विमानांतून यास स्वर्गास घेऊन येण्यास सांगितलें. परंतु स्वर्गांतहि उच्च व नीच हा भेद असून पुण्यक्षय झाल्यावर अधःपतन असल्याचें दूताच्या तोंडून ऐकून रागानें त्यास परत पाठविलें. परंतु इंद्रानें दूतास पुनः याच्याकडे पाठवून वैराग्यसंपन्न राजाला आत्मज्ञानाचा बोध व्हावा म्हणून ब्रह्मनिष्ठ वाल्मीकीच्या आश्रमांत याला घेऊन जाण्यास सांगितलें. वाल्मीकीची भेट होतांच वाल्मीकीनें यास मुक्त करण्याकरितां समग्र रामायण सांगितलें व त्याच्या श्रवणमननिदिध्यासानें तूं जीवन्मुक्त होशील, असें आश्वासन दिलें (यो. वा. १. १).

अरिष्टनेमि तार्क्ष्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१७८).

अरिष्टसेन—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा (म. श. ६).

अरिष्टा—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या. कश्यपाची स्त्री. हिला गंधर्व व अप्सरा झाल्या. कश्यपाच्या स्त्रिया सांगतांना अरिष्टा सांगून प्राधा सांगितली नाहीं; पण संतति सांगतांना अरिष्टा नांवाऐवजीं प्राधा हें नांव वापरलें आहे, म्हणून अरिष्टा व प्राधा एकच.

अरिह—(सो. पूरु.) अपराचीन व विदर्भकन्या मर्यादा यांचा पुत्र. याच्या स्त्रीचें नांव आज्ञी (म. आ. ६३.१७ कुं.).

२ अमिताभ देवांपैकीं एक.

अरुज—रावणपक्षीय राक्षस. हा बिभीषणाकडून मारला गेला (म. व. २८६ कुं.).

अरुण—सृष्टयुत्पत्तीच्या वेळीं ब्रह्मदेवाच्या शरीरांतील मांसापासून झालेला ऋषि. ब्रह्मदेवपुत्र (तै. आ. १. २३.२६).

२ पांचव्या मनूच्या पुत्रांतील एक.

३ दनू व कश्यप यांचा पुत्र (भा. ६.६).

४ विनता व कश्यप यांचा पुत्र. यास अनूरु व विपाद तेव्हां पुढें शि नामांतरें आहेत. कारण हा जन्मला तेव्हांपासूनच मारलें (पु नाहींत. याच्या आईनें आपली सवत कद्रू हिला वरच गर्भ राहिले व तिचीं मुलें हिंडूंफिरूंहि

अंबायवे. हें पाहून आपल्या दोन अंडयांपैकीं एक अंडें फोडलें. त्या अंडयांतून एक अर्धीच कमरेपर्यंत शरीर असलेला पुत्र बाहेर पडला. बाहेर येतांक्षणींच यानें सवतीमत्सरानें आपली ही दशा आपल्या आईनें केली हें पाहून तिला तूं सवतीचें ५०० वर्षें दास्य करशील असा शाप दिला; पण दुसरें अंडें परिपक्व होऊं दिल्यास दुसरा पुत्र त्या दास्यांतून सोडवील, असें यानें सांगितलें (म. आ. १६; अनु. २०). पुढें याचा धाकटा भाऊ गरुड यानें यास पूर्वभागीं नेऊन ठेविलें असतां यानें संतप्त झालेल्या सूर्याचें तेज आपल्या योगबलानें गिळलें. तेव्हां पासूनच यानें देवांच्या सांगण्यावरून सूर्याचें सारथ्य पत्करिलें (म. आ. २४). यास कश्यप व ताम्रा यांची कन्या श्येनी नांवाची भार्या होती. तिजपासून यास संपाति व जटायु आणि श्येन झाले (म. आ. ६६-६७). अरुणस्मृतीचा निर्णयसिंधु व संस्कारकौस्तुभ यांत उल्लेख आहे (c. c.).

५ विप्रचित्तीच्या वंशांतील एक दानव. यानें गायत्रीमंत्राच्या जपानें हजारों वर्षें तप केलें व ब्रह्मदेवापासून युद्धांत मृत्यु नसावा असा वर मागितला. पुढें मदोन्मत्त होऊन आपलें निवासस्थान जें पाताल तें सोडून हा भूमीवर आला व यानें इंद्रादि देवांस युद्धास आव्हान करण्याकरितां दूत पाठविला. इतक्यांत आकाशवाणी झाली कीं, जोंपर्यंत यानें गायत्रीचा त्याग केला नाहीं, तोंपर्यंत यास मरण नाहीं. तेव्हां देवांनीं बृहस्पतीस याजकडून गायत्रीचा त्याग करविण्यास पाठविलें. पुढें बृहस्पतीस आलेला पाहून मी आपल्या पक्षाचा नसतांहि तुम्ही इकडे कुणीकडे असें विचारिलें. तेव्हां बृहस्पति म्हणाला कीं, ज्या अर्थी आम्हांप्रमाणेंच तुम्हीहि गायत्रीचे उपासक आहांत, त्या अर्थी तुम्ही आमच्या पक्षाचे कसे नाहीं ? तेव्हां यानें देवांची उपास्यदेवता गायत्री सोडून दिली. पुढें देवांनीं संतप्त होऊन लाखों भुंगे उत्पन्न केले व ते याजवर सोडून यास व याच्या सैन्यास युद्धाशिवायच ठार केलें (दे. भा. १०.१३).

६ (सू. इ.) हर्यश्वास दृषद्वतीपासून झालेला पुत्र. यास निबंधन व त्रिबंधन अशीं नामांतरें होतीं.

७ नरकासुराचा पुत्र. नरकासुरास मारल्यावर हा व याचे सहा बंधु कृष्णावर धांवले. त्या वेळीं याच्या सुद्धां सर्वांस त्यानें ठार केलें.

८ धर्मसावर्णि मन्वंतरांत होणाऱ्या सप्तर्षींतील एक.

अरुण आट—सर्पसत्रांतील अच्छावाक नांवाचा ऋत्विज (पं. ब्रा. २५.१५).

अरुण औपवेशि—एक आचार्य हा उपवेशीचा शिष्य व याचा शिष्य उद्दालक (बृ. उ. ६. ५.३). अग्न्याधानाच्या वेळीं वाग्यत असावें, हें सांगण्याकरितां ह्या वृद्ध गृहस्थाची आख्यायिका दिली आहे. सत्यता पाळण्याकरितां

मौन पाळणें श्रेयस्कर, असें या आख्यायिकेचें तात्पर्य आहे (श. ब्रा. २.१.६. २०; तै. सं. ६. १. ९. २; ४.५. १; तै. ब्रा. २.१.५.११). प्रसिद्ध उद्दालक आरुणि हा याचा पुत्र होय. हा उपवेशि गौतम याचा शिष्य व राजपुत्र अश्वपतीचा समकालीन होता (श. ब्रा. १०. ६. १. २).

अरुण वैतहव्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.९).

अरुणा—कश्यप व प्राधा यांची कन्या (म. आ. ६६).

अरुणि—ब्रह्ममानसपुत्र. हा विरक्त होता (भा. ४.८).

२ अरुण ऋषींचें नांव.

अरुद्ध—(सो. द्रह्यु.) वायुमतें हा सेतुपुत्र (अंगार पहा).

अरुंधती—स्वायंभुव मन्वंतरांत कर्दम प्रजापतीस देवहूतीपासून झालेली मुलगी. ही वसिष्ठास दिली होती (भा. ३. २४; २३; मत्स्य. २०१. ३०).

२ कश्यपास अरुंधती नांवाची एक मुलगी होती. हिला नारद व पर्वत नांवाचे दोन भाऊ असून नारदानें हिला वसिष्ठास दिली होती (वायु. २. ९. ७९. ८३; ब्रह्मांड ३. ८. ८६; लिंग. १. ६३. ७८-८०; कूर्म. १. १९-२०. विष्णुधर्म. १. ११७). हिनें वसिष्ठाचे प्रातीस्तव गौरीव्रत केलें होतें. त्यामुळें हिला विवाहसौख्य लाभलें (भवि. ब्राह्म. २१).

मेधातिथि मुनीची कन्या. मेधातिथीनें ज्योतिष्टोम नांवाचा यज्ञ केला, त्या वेळीं ही यज्ञकुंडांतून उत्पन्न झाली. पूर्वजन्मांतील ही ब्रह्मदेवाची मानसकन्या संध्या होय. चंद्रभागा नदीचे तीरीं तपोरण्यामध्यें मेधातिथीचे घरीं ही वाढूं लागली. अशीं पांच वर्षे झालीं. पुढें एकदां ही चंद्रभागा नदीवर गली असतां ब्रह्मदेवानें विमानांतून हिला पाहिलें व तत्काल मेधातिथीची गांठ घेऊन अरुंधतीला साध्वी स्त्रियांच्या संगतींत ठेवण्यास सांगितलें. ब्रह्मदेवाचे सांगण्यावरून मेधातिथि सावित्रीकडे जाऊन म्हणाला, आई, या माझ्या मुलीला उत्तम शिक्षण द्या. सावित्रीनें ती विनंती मान्य केली. अशीं सात वर्षे गेलीं. अर्थात् या वेळीं हिला १२ वर्षे पूर्ण झाल्यावर . ही एकदां मानसपर्वतावर सावित्री, बहुला यांच्या बरोबर उद्यानांत गेली असतां तेथें वसिष्ठ ऋषि तपश्चर्या करीत बसलेला हिचे दृष्टीस पडला. वसिष्ठ व अरुंधती यांचा परस्परदृष्टिसंबंध होतांच कामवासना उत्पन्न झाली. तथापि मनोनिग्रहानें दोघेंहि आपआपले आश्रमांत गेलीं. पुढें सावित्रीला समजतांच तिनें या दोघांचा विवाह घडवून आणला (कालि. २३).

चालू वैवस्वत मन्वंतरांतील मैत्रावरुणि वसिष्ठाची पत्नी (म. स. ११. ४२ कुं; व. १३२.१७ कुं.). हिलाच अक्षमाला असें दुसरें नांव होतें (म. उ. ११७ कुं.). अरुंधती शब्दांची व्युत्पत्ति अरुंधतीच्या तोंडी पुढीलप्रमाणें आली आहे. ही वसिष्ठाला सोडून कुठेंहि नसते, त्याला केव्हांहि विरोध करीत नाहीं (म. अनु. १४२. ३९ कुं.). कमळ चोरण्याबद्दल शपथ घेण्याच्या प्रसंगीं हिनें कमळ न चोरल्याबद्दल शपथ घेतली आहे (म. अनु. १४३.३८ कुं.). तसेंच ऋषींनीं हिला धर्मरहस्य विचारलें असतां श्रद्धा, आतिथ्य व गोशृंगस्नान यांचें माहात्म्य हीं वर्णन केल्याची जुनी कथा भीष्मानें धर्माला सांगितली आहे (म. अनु. १९३. १-११ कुं.). ही फारच तपस्वी आणि नवऱ्याची सेवा करणारी होती. त्यामुळें अग्निपत्नी स्वाहेला इतर सहाहि ऋषिपत्न्यांचीं रूपें घेतां आलीं, पण हिचें रूप घेतां आलें नाहीं (म. व. २७७. १६ कुं). एकदां हिला वदरपाचनतीर्थावर ठेवून सप्तर्षि हिमालयांत फलमूलें आणण्याकरितां गेले असतां बारा वर्षे अवर्षण पडलें, तेव्हां सर्व ऋषि तिकडेच वसती करून राहिले. इकडे अरुंधतीच्या कडक तपश्चर्येची परीक्षा पाहण्याकरितां शंकर ब्राह्मणाचा वेष घेऊन भिक्षा मागण्यास आला. तेव्हां हिच्या जवळ कांहींच नसल्यामुळें हिनें कांहीं (लोखंडी) बोरें दिलीं. ब्राह्मणानें ती शिजविण्यास सांगितलीं असतां हिनें तीं अग्नीवर शिजत ठेविलीं व त्या ब्राह्मणाशीं अनेक विषयांवर बोलण्यास सुरुवात केली. बोलणें चालूं असतां बारा वर्षे केव्हां निघून गेलीं, याचा पत्ताहि लागला नाहीं. हिमालयांतील ऋषीहि फळेंमुळें घेऊन परत आले. तेव्हां शंकरानें प्रगट होऊन अरुंधतीची कडक तपश्चर्या त्यांस कथन केली व हिच्या इच्छेप्रमाणें तें तीर्थ पवित्र म्हणून प्रसिद्ध होण्याचा वर दिला (म. श. ४८).हिचा आकाशांत सप्तर्षीमध्यें वसिष्ठाच्या शेजारीं उदय होतो. हिचा पुत्र शक्ति (ब्रह्मांड. ३. ८.८६-८७).

३ दक्ष व असिक्नी यांची कन्या व धर्माच्या दहा स्त्रियांतील एक (दक्ष व धर्म पहा).

अरुपोषण—(सो.) भविष्यमतें मिहिरार्थाचा पुत्र. यानें ३८००० वर्षे राज्य केलें.

अरुरु—अनायुषेचा पुत्र. याचा पुत्र धुंधु.

अरूपा—कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

अर्क—(सो. नील.) पूरुजाचा पुत्र.

२ रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. ४).

३ आठ वसूंपैकीं एक (भा. ६. ६.११).

अर्कपर्ण—कश्यप व मुनि यांच्या पुत्रांतील एक. याचें तृष्णप असें नामांतर आहे.

अर्कसावर्णि—नववा मनु (मनु पहा).

अर्केष्टिमत्—(सो.) भविष्यमतें वैकर्तनाचा पुत्र. यानें ४१०० वर्षे राज्य केलें.

अर्गल काहोडी—एक आचार्य (क. सं. २५.७).

अर्चत हैरण्यस्तूप—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १४९).

अर्चनानस् आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ६३; ६४; ८. ४२). याला मित्रावरुणांनीं मदत केली (ऋ. ५. ६४.७). शावाश्वाबरोबर अथर्ववेदांत याचा उल्लेख आहे (अ. वे. १८. ३. १५). पण शावाश्वाचा हा बाप होता (पं. ब्रा. ८. ५. ९; श्यावाश्व पहा).

अर्चि—(स्वा. उतान.) वेनराजाच्या देहमंथनांतून मिथुन उत्पन्न झालें, त्यांतील स्त्री. हीच त्या मिथुनांतील पुरुष जो पृथुराजा त्याची स्त्री झाली. ही लक्ष्मीचा अवतार होय (भा. ४. १५. ५; पृथु पहा).

२ कृशाश्व ऋषीच्या दोन स्त्रियांतील एक; व धूमकेश ऋषीची माता (भा. ६. ६. २०).

३ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील देव.

अर्चिमालि—सीताशुद्धीसाठीं पश्चिमेकडे गेलेल्या वानरांतील एक (वा. रा. कि. ४२).

अर्चिष्मत्—दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

अर्चिष्मती—बृहस्पतीची दुसरी स्त्री शुभा, तिच्या सात कन्यांतील एक.

अर्चिसन—अत्रिगोत्री मंत्रकार. याला अर्धस्वन व अर्वसन अशीं नामांतरें होतीं.

अर्जव—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें बाष्कलि भरद्वाजाचा शिष्य. वायुमतें अर्यव असा पाठ आहे (व्यास पहा).

अर्जुन—(सो. पूरु.) कुन्तीला दुर्वासानें दिलेल्या इंद्रमंत्रप्रभावानें झालेला मुलगा. हा कुन्तीचा तिसरा मुलगा. हा जन्मतांच याचा पराक्रम सांगणारी आकाशवाणी झाली (म. आ. १२३). हा प्रत्यक्ष इंद्रापासूनच झाला (मार्क. ५). हा उत्तराफाल्गुनीसह पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्र असतां, फाल्गुन महिन्यांत झाला म्हणून याचें नांव फाल्गुन पडलें (म. आ. १३२. १७ कुं.). याचा जन्म हिमालयाच्या शतशृंग नांवाच्या भागावर झाला. पांडूच्या मृत्यूनंतर याचे उपनयनादि संस्कार हस्तिनापुरांत झाले (आ. १२८). वसुदेवानें काश्यप नांवाचा ब्राह्मण मुद्दाम पाठविला व त्यानें शतशृंगावरच याचे सर्व संस्कार केले (म. आ. १३३. ४६ कुं.).

सर्वच कौरवपांडवांनीं शस्त्रास्त्रविद्येचें शिक्षण द्रोणापासून घेतलें असलें, तरी विशेष नैपुण्यामुळें द्रोणाचें प्रेम याच्यावर फार होतें. अर्जुनाची अभ्यासांतील दक्षताहि वाखाणण्यासारखी असे. द्रोण सर्व शिष्यांना पाणी भरण्याकरितां लहानलहान भांडीं देऊन आपल्या मुलाचा वेळ जाऊं नये म्हणून अश्वत्थाम्याला मात्र मोठें भांडें देत असे. ही गोष्ट अर्जुनाच्याच प्रथम ध्यानांत आली व यानें खुबीनें अश्वत्थाम्याबरोबर येण्याचा क्रम ठेवला. त्यामुळें हा इतरांच्या पुढें गेला. पण अश्वत्थाम्याच्याहि मागें राहिला नाहीं. एकदां हा जेवणास बसला असतां वाऱ्यानें दिवा गेला. पण अंधारांतहि न चुकतां अर्जुनाचें जेवण व्यवस्थित पार पडलें. तेव्हां अर्जुनानें तर्क केला कीं, अंधारांतहि न चुकतां तोंडांतच घास जाण्याचें कारण दृढाभ्यास होय. लागलीच यानें अंधारांतहि लक्ष्यवेधाचा दृढाभ्यास करण्यास सुरुवात केली. व हा धनुर्विद्येंत अत्यंत निष्णात झाला. द्रोणालाहि याचा अभिमान वाटून अर्जुनाचा पराजय करणारा कोणी असूं नये म्हणून त्यानें आपल्या एकलव्य नांवाच्या शिष्याचा उजव्या हाताचा अंगठा कपटानें मागून घेतला. इतक्या गुरुकृपेचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला कीं, हा रथी व महारथी यांच्यांत पुढारीपणा घेऊन लढणारा म्हणून याची ख्याति झाली.

एकदां परीक्षा पाहण्याकरितां द्रोणानें झाडावर ठेवलेल्या एक खुणेवर लक्ष्यवेध करण्यास याला सांगितलें व प्रत्येकास विचारिलें असतां अर्जुनानेंच फक्त मला लक्ष्याच्या मस्तकाखेरीज कांहीं दिसत नाहीं असें सांगितलें. तेव्हां द्रोणाची यावर फारच मर्जी बसली. एकदां द्रोण गंगेवर गेला असतां तेथें त्यास सुसरीनें धरलें. तेव्हांहि इतर शिष्य दिङ्मूढ झाले असतां अर्जुनानेंच पांच बाण मारून द्रोणाची सुसरीपासून सुटका केली. द्रोणाचार्यानें शिष्यांच्या केलेल्या परीक्षेंत अर्जुन पाहिला ठरल्यामुळें ब्रह्मशिर नांवाचें उत्कृष्ट अस्त्र त्यानें अर्जुनाला दिलें (म. आ. १४३). व हें अस्त्र माणसावर सोडूं नकोस असें सांगितलें (म. आ. १५१. १२-१३ कुं.). एकदां द्रोणानें आपल्या सर्व शिष्यांचें शस्त्रास्त्रनैपुण्य दाखविण्याकरितां एक मोठा समारंभ केला. त्या वेळीं अर्जुनानें लागोपाठ पांच बाण असे सोडले कीं, ते एक बाणासारखे दिसावेत. एका लोंबत्या व हलणाऱ्या शिंगांत एकवीस बाण भरणें वगैरे प्रयोग करून दाखविले व सर्वांकडून वाहवा मिळविली. पण हें कर्णाला सहन झालें नाहीं. त्यानें अर्जुनानें केलेले सर्व प्रयोग करून दाखविले व अर्जुनाशीं द्वंद्वयुद्ध करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. तेव्हां अर्जुनानें आगंतुक म्हणून त्याची चेष्टा केली. तथापि द्रोणाच्या इच्छेनुसार हा युद्धाला सज्ज झाला. तूं राजकुलीन नसल्यामुळें तुझ्याशीं राजपुत्र अर्जुन युद्ध करणार नाहीं असें कृपानें सांगितलें. तेव्हां दुर्योधनानें कर्णाला अंगदेशचा राजा करून अभिषेक करविला. युद्धाची भाषा सुरू केली. पण या गडबडींतच तो प्रसंग उधळला (म. आ. १४७ कुं). पुढें द्रोणानें गुरुदक्षिणा म्हणून द्रुपदाला जिवंत धरून आणण्यास सांगितलें असतां फक्त अर्जुनाला तें काम करतां आलें. म. आ. १४८ कुं.). अर्जुनानें पुढें सौवीराधिपति दत्तामित्र या

नांवानें प्रसिद्ध असणाऱ्या सुमित्राला जिंकलें. तसेंच वीर पांड्याला जिंकतां न आलेल्या विपुलाला जिंकलें. तसेंच पूर्व आणि दक्षिण दिशा जिंकल्या.कांहीं प्रतींत तर अर्जुनानें पंधराव्या वर्षी दिग्विजय केला असें म्हटलें आहे (म. आ. १५१. ४४-५० कुं.). पांडवांना सर्वत्र बोलबाला होण्यास अर्जुनाच्या पराक्रमाचा फारच उपयोग झाला. पुढें जतुगृहांतून सुटका झाल्यावर सर्व पांडव ब्राह्मणवेषानें द्रौपदीस्वयंवरास गेले. वाटेंत रात्रीं अंगारपर्ण गंधर्वानें यांना अडविल्यामुळें अर्जुनाचें व त्याचें युद्ध झालें. अर्जुनानें अंगारपर्णाचा पराजय केला. अंगारपर्णानें अर्जुनाला चाक्षुषीविद्या दिली व अर्जुनानें त्याला अग्न्यस्त्र दिलें व दोघांची मैत्री झाली (अंगारपर्ण पहा). पांचालनगरींत अर्जुनानें द्रौपदीच्या स्वयंवरार्थ लावलेला मत्स्ययंत्रभेदनाचा पण जिंकला; व द्रौपदीनें अर्जुनाला वरलें (म. आ. १८८). पुढें धृतराष्ट्रानें विदुराला पाठवून पांडवांना हस्तिनापुरीं आणविलें. तेथें एकदां आयुधागारांत युधिष्ठिर व द्रौपदी एकान्तांत असतां अर्जुनाला तेथें जाणें भाग पडलें. कारण, ब्राह्मणांच्या यज्ञीय धेनु चोरीस गेल्या म्हणून ते राजाला कळविण्यास आले होते. अर्जुनानें त्यांना भिऊं नका असें आश्वासन देऊन आयुधागारांतून शस्त्रें घेऊन गाई परत आणून दिल्या व हा युधिष्ठिर व द्रौपदी यांना एकान्तांत पाहिलें म्हणून पूर्वी ठरल्याप्रमाणें बारा महिने तीर्थाटनास गेला (म. आ. २१३). पुढें अर्जुन फिरत असतां कौरव्य नांवाच्या नागाच्या उलुपी नामक कन्येशीं पातालांत यानें विवाह केला (म. आ. २१४). नंतर हा हिमालयावर गेला. तेथून बिंदुतीर्थावर गेला. तेथून पूर्वेकडे वळून उत्पलिनी नदी, नंदा, अपरनंदा, कौशिकी, महानदी, गया व गंगा हीं तीर्थें यानें पाहिलीं. तेथून अंग, वंग व कालिंग देश पाहून समुद्राकडे वळला. महेंद्रपर्वतावरून मणिपूरच्या राज्यांत शिरला. मणिपूरच्या राजाचें नांव चित्रवाहन होतें. त्याची चित्रांगदा नांवाची एक सुंदर कन्या होती. तिला अर्जुनानें मागणी घातली. राजानें मुलीचा मुलगा आपणांस मिळावा या अटीवर यास कन्या दिली. अर्जुन मणिपूरला तीन वर्षें राहिला. तेवढ्या अवधींत चित्रांगदेला एक मुलगा झाला. त्याचें नांव बभ्रुवाहन होय. तेथून पुढें सासरीच्या त्रासानें सर्वांनीं सोडलेलीं पांच तीर्थें होतीं. त्यांपैकीं सौभद्रतीर्थावर अर्जुन प्रथम गेला व तेथें शापानें सुस्त झालेल्या अप्सरांचा उद्धार करून हा पुनः मणिपुरास आला व तेथें चित्रांगदा व बभ्रुवाहन यांना भेटून गोकर्णाला गेला. तेथून प्रभासक्षेत्रीं गेल्यावर तेथें कृष्णार्जुनांची भेट झाली. तेथून रैवतक पर्वत व द्वारकेस जाऊन पुढें कृष्णाच्या साहाय्यानें सुभद्रेला पळविण्याचें ठरलें; व या मसलतीस धर्मराजाची संमति मिळविण्यांत आली. मृगयामिषानें बाहेर पडलेल्या अर्जुनानें रैवतक पर्वतावरील देवतांचें दर्शन करून प्रदक्षिणा करून द्वारकेस परत फिरणाऱ्या सुभद्रेला आपल्या रथांत घेतलें व तेथून पलायन केलें. पण कृष्णानें अर्जुनाची तरफदारी करून बलरामाकडून अर्जुनास बोलावून आणून थाटानें विवाह करविला. सुमारें एक वर्ष तेथें राहून बाकीचे दिवस पुष्करतीर्थीं घालविले. पण लोकप्रसिद्ध असणारी पुढील हकीकतहि कांहीं ठिकाणीं आहे. अर्जुनाला दुर्योधनाशीं होणाऱ्या सुभद्रेच्या लग्नाची बातमी प्रभासक्षेत्रीं कळली. तेव्हां यानें तिला मिळविण्याकरितां त्रिदण्डी संन्यास घेऊन द्वारकेंत चातुर्मास करण्याचें ठरविलें. तेथें याचा लोकांत अत्यंत बोलबाला झाला. तेव्हां बलरामानेंहि याला आपल्या घरीं भोजनास बोलावलें. सरळ प्रकृतीच्या बलरामाला अर्जुनाची ओळख कुठली पटणार ? तेथें सुभद्रेची व अर्जुनाची प्रत्यक्ष दृष्टिभेट होऊन पुढें यात्रेकरितां गांवच्या बाहेर पडलेल्या सुभद्रेला अर्जुनानें रथांत घेऊन पळविलें व विरोधकांना चांगलाच हात दाखविला. अर्जुनाच्या त्रिदंडी संन्यासाची कथा भागवत व महाभारताच्या कुंभकोणम् प्रतींतच फक्त आहे (भा.१०. ८६; म. आ. २३८. ४. कुं.). स्कंदपुराणांतहि अर्जुनाच्या तीर्थयात्रेचा उल्लेख असून नारदानें अर्जुनाला अनेक क्षेत्रांचें माहात्म्य कथन केलें आहे (स्कंद. १. २. १. ५).

अर्जुनाला अनेकांकडून वेगवेगळ्या वस्तु मिळाल्याचा उल्लेख आहे. मयानें बिंदुसरावरून उत्तम आवाज करणारा देवदत्त नांवाचा वारुण महाशंख अर्जुनाला दिला (म. स. ३. ९; २२ कुं.). तसेंच अग्नीला खांडववन भक्षण करण्यास दिल्यामुळें अग्नीनें अर्जुनाला गांडीव धनुष्य, दोन अक्षय्य भाते, कपिध्वज असलेला पांढऱ्या घोड्याचा रथ इतक्या वस्तु दिल्या. (म. आ. ६१. ४९-५०; २५१ कुं.). या सर्व वस्तु अग्नीनें वरुणापासून मिळविल्या व वरुणानें सोमापासून मिळविल्या होत्या.

अर्जुन हा जरी इंद्रांशानें झालेला होता, तरी खांडवदाहाच्या वेळीं पाऊस पाडून विरोध केल्यामुळें इंद्राशीं अर्जुनाचें युद्ध झालें व त्यांत इंद्राला माघार घ्यावी लागली (म. आ. २५३ कुं.). पुढें इंद्रानें याला कवचकुंडलें दिलीं (म. व. १७६. ४. कुं.).

वनवासापूर्वी राजसूयाच्या वेळीं केलेल्या दिग्विजयाची कल्पना पुढील माहितीवरून येईल. प्रथम कुलिंद देशाच्या राजाला जिंकलें. आनर्त व कालकूट या देशांवर वर्चस्व स्थापून सुमंडलराजाचा पराजय केला. पुढें सुमंडलाला बरोबर घेऊन शाकलद्वीप व प्रतिविंध्य त्यांवर चालून गेला. त्या वेळीं शाकलद्वीपांतील व सप्तद्वीपांतील सर्व राजांना अर्जुनानें जिंकलें. व त्यांच्यासह प्राग्ज्योतिष देशावर अर्जुनानें

स्वारी केली. तेथें भगदत्ताशीं अर्जुनाचें आठ दिवस भयंकर युद्ध झालें. शेवटीं भगदत्तानें खंडणी देण्याचें कबूल केल्यावर अर्जुनानें कुबेराच्या प्रदेशावर स्वारी केली. तेथील सर्व राजांकडून खंडणी घेऊन उलूक देशावर स्वारी केली. उलूक देशाच्या राजाचें नांव बृहन्त असें होतें. त्याला युद्धांत पराभूत करून त्यापासून खंडणी घेऊन त्यासह सेनाबिंदूवर चाल करून गेला व त्याला राज्यावरून पदच्युत केलें. नंतर मोदापूर, नामदेव, सुदामन आणि उत्तर उलूक येथील राजांना एकत्र करून त्यांच्यापासून खंडणी वसूल केली. नंतर पंचगण देशाला जिंकून सेनाबिंदूच्या देवप्रस्थ नगराला गेला. तेथून यानें राजा पौरव विश्वगश्वावर चाल केली. त्याला जिंकून पर्वतांत राहणाऱ्या सांत उत्सवसंकेत गणांना जिंकलें. पुढें काश्मीरांतील वीरांना जिंकलें व दहा मांडलिकांसह लोहिताला जिंकलें. त्रिगर्त, दार्वे व कोकनद यांच्याकडून करभार घेऊन अभिसारी नगरी जिंकली. उरगा नगरींतील रोचमानाला जिंकलें. चित्रायुधाचें सिंहपूर नगर उडविलें. पुढें सुह्य व चोल देश उध्वस्त करून बाल्हीक देशांत शिरला. तो देश जिंकून कांबोज व दरद देश हस्तगत केले. उत्तरेकडील दस्यूंना ताब्यांत घेऊन पुढें लोह, परमकांबोज, व उत्तर ऋषिक यांना अर्जुनानें जिकलें. ऋषिक देशांत भयंकर युद्ध करावें लागलें. पण शेवटीं जय होऊन मयूरवर्ण व शुकोदरवर्ण घोडे खंडणीदाखल मिळाले. अशा प्रकारें निष्कुटासह हिमालय जिंकून अर्जुन श्वेत पर्वतावर येऊन राहिला (म. स. २७). तेथून किंपुरुषावास देशावर स्वारी करून राजा द्रुमपुत्रापासून करभार वसूल केला. हाटक देशांत जाऊन गुह्यकाकडून सामानेंच कर घेतला. मानससरोवरावरील ऋषींनीं काढलेले कालवे पाहिले. गंधर्वांच्या देशावर चाल करून तित्तिरिकलमाष व मंडूक या नांवाचे उत्तम अश्व खंडणीदाखल मिळविले. पुढें हरिवर्षावर चालून जात असतां द्वारपालानें यास अडविलें व येथेंच दिग्विजय थांबविण्यास सांगितलें. कारण ह्या उत्तर कुरु देशांत सर्वच अदृश्य आहे. तेव्हां अर्जुनहि पुढें न जातां धर्मराजाच्या सत्तेला मान्यता घेऊन परत फिरला व इंद्रप्रस्थास येऊन दाखल झाला (म. स. २८).

वनवासांत पाशुपतास्त्र-प्राप्तीकरितां इंद्रकील पर्वतावर अर्जुनानें तपश्चर्या केली व शंकराला प्रसन्न करून घेतलें. किरातवेषानें आलेल्या शंकराशीं यानें मूकवधावरून युद्ध केलें व शेवटीं त्याच्या कडून पाशुपतास्त्र मिळविलें. पाशुपतास्त्राचें रहस्यपूर्वक ज्ञान हा शंकरापासून शिकला (म. व. ३७-४० कुं.). इतर देवांनींहि अर्जुनाला अनेक अस्त्रें दिलीं (म. व. ४१ कुं.). नंतर इंद्राच्या बोलावण्यावरून त्यानें पाठविलेल्या रथांत बसून अर्जुन स्वर्गी गेला. तेथें इंद्रानें अर्जुनाचा फारच सन्मान करून आपल्या अर्धासनावर खास जागा दिली. तेथें अर्जुनानें अनेक अस्त्रांचें शिक्षण घेतलें. अशा तऱ्हेनें अर्जुनाचीं पांच वर्षें स्वर्गांत गेलीं. इंद्राच्या सांगण्यावरून वाद्य वाजविणें, नृत्य करणें व गाणें वगैरे कलांचेंहि अर्जुनानें शिक्षण घेतलें. चित्ररथ गंधर्वाचा अर्जुनाला त्या कामीं फार उपयोग झाला (म. व. ४३. ३९ कुं.). एकदां अर्जुनाजवळ उर्वशीनें संभोगयाचना केली. पण अर्जुनानें तिला नकार दिला, त्यामुळें संतापून तिनें अर्जुनाला षण्ढ हो म्हणून शाप दिला. पण इंद्रानें अज्ञातवासांत असतां एक वर्षपर्यंत तूं षण्ढ होशील व या शापाचा तुला उपयोगच होईल असें सांगितलें (म. व. ४४). व लोमशाच्या द्वारा अर्जुनाचा समाचारहि इतर पाण्डवांना कळविला. पुढें अर्जुन आपल्या बंधूंत आल्यावर लवकरच अज्ञातवासाची वेळ आली. अज्ञातवासाकरतां विराट् नगरापाशीं द्रौपदीला खांद्यावर घेऊन जाण्याचें काम अर्जुनानें केलें (म. वि. ६ कुं.).

अज्ञातवासांत अर्जुनानें बृहन्नला असें नांव व षंढवेष स्वीकारला व द्रौपदीची परिचारिका होतें, असें सांगून उत्तरेला नृत्यगीतादि शिकविण्याची कामगिरी मिळविली. पुढें विराटादि सर्व मंडळी दक्षिणगोग्रहणांत गुंतली असतां दुर्योधनादिकांनीं उत्तरगोग्रहण केलें. राजवाडयांत एकटा भूमिंजय (उत्तर)च होता. त्याला सारथि नव्हता. बृहन्नला सारथ्य करील असें समजल्यावर ही स्वारी युद्धास निघाली. पण ऐन वेळीं उत्तराची गाळण उडालीच. तो रथांतून उडी टाकून पळूं लागला. बृहन्नलेनें त्याची समजूत घालून स्वतः युद्ध करण्याचें ठरविलें व शमीवृक्षावरील आयुधें आणून उत्तराला आपली ओळख दिली. व निकरानें युद्ध करून गाई परत फिरवितांना कर्णास पळावयास लावून त्याच्या भावास ठार केलें (म. वि.५४). याबद्दल विराटानें अर्जुनाला सत्कार म्हणून उत्तरा देऊं केली, पण अर्जुनानें तिचा अभिमन्यूकरितां स्वीकार केला (म. वि. ७२).

भारतीय युद्धाची तयारी चालूं असतां दुर्योधन कृष्णाचें साहाय्य मिळविण्याकरतां द्वारकेस गेला. अर्जुनहि तेथें येऊन दाखल झाला. दुर्योधन उशाशीं बसला व अर्जुन नम्रपणें पायाशीं बसला. उठल्याबरोबर प्रथम अर्जुन दिसला म्हणून व लहान म्हणून कृष्णानें याला मागणी मागावयास सांगितली. कृष्णानें दहा कोटि गोपालांचें नारायण नांवाचें सैन्य व निःशस्त्र असा आपण स्वतः असे दोन भाग करून जो पाहिजे तो भाग मागावयास सांगितलें. तेव्हां अर्जुनानें कृष्ण मागून घेतला व दुर्योधनानें आपल्याकडे हजारों सैनिक आले म्हणून समाधान मानलें (म. उ. ७). कृष्ण शिष्टाईला निघाला तेव्हां यानें कृष्णानें योग्य तें ठरवावें असें सुचविलें (म. उ. ७८).

भारतीय युद्धाचे प्रारंभी अर्जुनाला युद्धाचा होणारा परिणाम दिसूं लागून आपण भलतेंच कृत्य करण्यास प्रवृत्त झालों आहों, असें यास वाटलें व हा युद्धापासून निवृत्त होऊं लागला. पण कृष्णानें याला कर्तव्यच्युत होण्यापासून परावृत्त केलें. तींच भगवद्गीता होय (म. भी. २५-४२). युद्धाचे प्रारंभींच भीष्मार्जुनांचें युद्ध सुरूं झालें. तिसऱ्या दिवशीं तर असें वाटूं लागलें कीं, भीष्म पांडवांना शिल्लक ठेवींत नाहीं. पण कृष्णानें प्रतिज्ञा मोडूनहि हातांत चक्र धरलें व अर्जुनानेंहि जोर केला. तिसऱ्या दिवसाच्या शेवटीं कौरवांची यानें फारच हानि केली. नवव्या दिवशीं अर्जुनाचें द्रोणाशीं युद्ध झालें. भीष्माशींहि कडाक्याचें युद्ध झालें. संध्याकाळ झाल्यामुळें युद्ध थांबविण्यांत आलें. पण भीष्मापुढें कोणाचें कांहीं चालेना, म्हणून सर्व हवालदील झाले व धर्म व कृष्ण यांनीं विचारानें भीष्मालाच स्वतःचा वध कसा करावा याविषयीं सल्ला विचारण्याचें ठरविलें. भीष्मानेंहि सरळपणें शिखंडीला पुढें करून अर्जुन माझ्याशीं लढल्यास माझा वध करितां येईल असें सांगितलें. कारण अभद्र ध्वजाच्या व एकदां स्त्री असलेल्या शिखंडीसारख्यावर भीष्म आपल्या नियमाप्रमाणें शस्त्र चालवीत नसे. दहाव्या दिवशीं शिखंडीला भीष्मावर सोडून अर्जुनानें कौरवांच्या सैन्याची दाणादाण उडविली. कौरवांनीं पांडवांना अडविण्याची कमाल केली, पण कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. अर्जुनानें शिखंडीच्या आडून बाण टाकून भीष्माला खालीं पाडलें. हजारों बाण ज्याच्या शरीरांत रुतले आहेत, असा भीष्म वीरोचित शय्येवर पडला असतां त्याची तहान लोंवूं लागली म्हणून त्यानें उशा मागितली. इतरांनीं मऊ उशा दिल्या, पण अर्जुनानें मात्र भीष्माच्या वीरशय्येला उचित अशी तीन बाणांनीं उशी तयार करून भीष्माला प्रसन्न केलें. त्याचप्रमाणें पाणी मागितलें असतां इतरांनीं पाणी आणून दिलें, पण तें न स्वीकारतां अर्जुनानें भूमींत बाण मारून उत्पन्न केलेलें पाणी भीष्मानें स्वीकारलें (म. भी. १२१). याशिवाय युद्धांत शत्रूला मारूं किंवा मरूं अशा प्रतिज्ञेनें बाहेर पडलेल्या त्रिगर्त देशाचा राजा सत्यरथ, सत्यवर्मा, सत्यव्रत, सत्येषु आणि सत्यकर्मा व प्रस्थलाधिपति सुशर्मा, मावेल्लक, ललित्थ व मद्रक इत्यादिकांना अर्जुनानें परलोक दाखविला (म. द्रो. १७; क. १८; ४८; ५५). नंतर अर्जुनानें हत्तीच्या सहाय्यानें लढणाऱ्या भगदत्ताला पापण्याचा पट्टा तोडून ठार केलें. भगदत्तानें एकदां अर्जुनावर प्राणघातक अंकुश फेंकला. पण कृष्णानें मध्यें पडून तो आपल्या छातीवर घेतला व अर्जुनाला वांचविलें (म. द्रो. २९). जयद्रथानें अभिमन्यूला मेल्यावर लाथ मारल्यामुळें अर्जुनानें दुसऱ्या दिवशीं सूर्यास्तापूर्वी त्याला ठार मारण्याची प्रतिज्ञा केली. रात्रीं स्वप्नांत येऊन याला शंकरानें धीर देऊन पुनः पाशुपतास्त्र दिलें (म. द्रो. ८१). अर्जुनाच्या अंगांत वीरश्रीचा संचार झाला. व यानें दुःशासनदुर्योधनादिकांचा अनेक वेळां पराभव केला. कर्णास पळावयास लावलें. अम्बष्ठ, श्रुतायुस् व अश्रुतायुस् यांचा वध केला (म. द्रो. ९३ कुं.).

अशा रीतीचें तुंबळ युद्ध चालूं असतां सूर्यास्त होण्यापूर्वी अर्जुनानें जयद्रथाचें मुंडकें उडविलें (म. द्रो. १४६). पुढें कर्णानें धर्मराजाचा पराभव केल्यामुळें कर्णाविषयीं धर्माच्या मनांत फारच द्वेष उत्पन्न झाला. पण कर्णापुढें तर कोणाचें कांहीं चालेना. तेव्हां धर्मानें अर्जुनाची निर्भर्त्सना करून कर्णवध करण्याची शक्ति नसेल, तर गांडीव दुसऱ्याला देऊन टाकण्याविषयीं याला सांगितलें व कर्णवध न करतां रणांतून परत आल्याबद्दल दोष दिला. तेव्हां हा पूर्वप्रतिज्ञेप्रमाणें गाण्डीव दुसऱ्याला दे म्हणून सांगणाऱ्या धर्माचा वध करण्याकरितां त्यावर खड्ग घेऊन धांवला असतां कृष्णानें धर्माधर्मांतील मर्म सांगून धर्माला अहो म्हणण्याच्या ऐवजीं अरे म्हणून अपमानणें हा त्याचा वध होय असें सांगितलें. त्याप्रमाणें अर्जुनानें धर्मराजाचा कुत्सित बोलून खूप पाणउतारा केला. शेवटीं असें करण्याचें कारण सांगून हा कर्णवधाच्या उद्योगाला लागला. कृष्ण तर याला सारखें उत्तेजन देतच होता. कर्णार्जुनाचें तुंबळ युद्ध सुरू झालें. अर्जुनानें कर्णाला घायाळ करून एकदां बेशुद्धहि पाडलें व बाणावर बसून आलेल्या तक्षकाला ठार केलें. पण युद्धाच्या ऐन भरांत कर्णाच्या रथाचें चाक पृथ्वीनें गिळलें. कर्णानें रथाखालीं उडी टाकून चाक उचलण्याचा प्रयत्न केला, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. धर्मयुद्ध म्हणून अर्जुनाला जरा थांबण्याचाहि त्यानें उपदेश केला. पण त्याचाहि कांहीं उपयोग न होतां अर्जुनानें कर्णाचें मस्तक उडविलें (म. क. ९१). दुर्योधनाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या शिबिरांत सर्व आले. तेव्हां अनेक अस्त्रप्रयोगांनीं पूर्वीच दग्ध पण कृष्णाच्या सामर्थ्यानें सुरक्षित राहिलेला अर्जुनाचा रथ कृष्णार्जुन खालीं उतरल्याबरोबर आपोआप जळून खाक झाला (म. श. ६२). पुढें अश्वत्थाम्यानें चिडून रात्रीं ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला व सर्वांना जाळावयास सुरुवात केली. तेव्हां त्याचा परिहार करण्याकरतां अर्जुनानेंहि ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला. पण तें या लोकांना त्रास देणारें म्हणून परतहि घेतलें (म. सौ. १५). भारतीय युद्धांत अर्जुनाचा सारथि जरी कृष्ण होता (म. उ. ७. ३९). तरी पूरु नांवाचा एक अर्जुनाचा नेहमींचा सारथि होता (म. स. ३३).

युधिष्ठिरानें अश्वमेधाचा घोडा सोडला तेव्हां त्याचे संरक्षणार्थ अर्जुनाची योजना करण्यांत आली होती. अर्जुन प्रथम अश्वाच्या मागोमाग उत्तर दिशेकडे गेला. वाटेंत अनेक लहानमोठीं युद्धें

झाली. त्यांपैकीं महत्त्वाचीं तेवढीं महाभारतांत दिलीं आहेत. त्रिगर्ताचा राजा सूर्यवर्मा, तसाच त्याचा भाऊ केतुवर्मा व धृतवर्मा यांना अर्जुनानें पराभूत केलें. प्राग्ज्योतिषपुराचा राजा भगदत्तपुत्र यज्ञदत्ताला चांगला हात दाखविला. नंतर हा सिंधुदेशांत गेला. सिंधुराजा जयद्रथाला मारल्यामुळें तेथील लोकांत अर्जुनाबद्दल द्वेष जागृत होता. त्यांनीं जोराचा हल्ला केला, तेव्हां अर्जुनाचे हातून गाण्डीव गळून पडलें. पण पुनः जोरानें यानें युद्ध सुरू केलें. हा आला आहे, ह्या बातमीनें जयद्रथपुत्र सुरथ मृत्यु पावला. पण जयद्रथाची बायको म्हणजे दुर्योधनाची भगिनी दुःशला आपल्या नातवाला घेऊन अर्जुनाकडे आली, तिनें याला शरण जाऊन युद्धापासून परावृत्त केलें. नंतर अर्जुन मणलूर देशांत गेला. तेव्हां याचा पुत्र बभ्रुवाहन याला अनेक लोकांसह सामोरा आला. पण अर्जुनानें क्षत्रियोचित वर्तन न केल्यामुळें त्याची निर्भर्त्सना केली. पाताळांतून उलूपी तेथें आली व तिनेंहि सवतीच्या मुलाला युद्धाविषयीं प्रोत्साहन दिलें. बभ्रुवाहनानें घनघोर युद्धाला सुरुवात करून अर्जुनाला मूर्च्छित पाडलें व आपणहि मूर्च्छित पडला. त्याची आई चित्रांगदा रणांत येऊन तिनें नवरा आणि पुत्र यांकरितां अत्यंत विलाप केला. बभ्रुवाहनानें प्रायोपवेशन केलें. तेव्हां उलूपीला सर्वांनीं दोष दिल्यामुळें केवळ स्मरणानें प्राप्त होणाऱ्या संजीवनमणीनें तिनें अर्जुनाला जागृत केलें. अजिंक्य असणाऱ्या अर्जुनाचा पराभव शिखण्डीला पुढें करून भीष्माला मारिल्यामुळें बभ्रुवाहनाला करितां आला. पुढें अर्जुन मगध देशांत गेला व तेथें जरासंधपौत्र मेघसंधीचा यानें पराजय केला. नंतर वंग, पुण्ड्र व केरल देश जिंकून दक्षिणेकडे वळला व चेदी देशावर स्वारी केली. तेथें शिशुपालपुत्र शरभाकडून सत्कार घेऊन काशि, अंग, कोसल, किरात व तङ्गण या देशांतून उलटून दशार्ण देशांत गेला. तेथें चित्रांगदाला युद्ध खेळून ताब्यांत घेतलें. निषादराज एकलव्याच्या देशांत गेला. तेथें एकलव्याच्या मुलाशीं युद्ध खेळून त्याला जिंकलें. पुनः दक्षिणेकडे येऊन द्रविड, आन्ध्र, रौद्र, माहिषक व कोल्लगिरेय यांना सहज जिंकून सुराष्ट्राच्या आसपास गेला. तेथून गोकर्ण, प्रभास, द्वारका या भागांतून समुद्राच्या कांठानें पंचनद देशांत गेला. तेथून गांधारांत गेला. गांधारांत शकुनिपुत्रांशीं तुंबळ युद्ध झालें. व शकुनिपुत्राच्या सेनेचा संहार केला. तेव्हां आपल्याहि मुलाची हीच दशा होईल हें जाणून शकुनीच्या बायकोनें अर्जुनाला युद्धापासून निवृत्त केलें. अशा प्रकारें थाटानें अश्वांच्या मागोमाग दिग्विजय करून अर्जुन परत हस्तिनापुराला निघाला. त्या वेळीं माघी पौर्णिमा होती व यज्ञ चैत्री पौर्णिमेच्या सुमाराला व्हावयाचा होता. त्याकरितां अर्जुनानें सर्वांना आमंत्रणहि केलें होतें (म. आश्व. ७२–८६ कुं.). युधिष्ठिराला अर्जुन येण्याची बातमी प्रथम हेराकडून कळली. नंतर अर्जुनाच्या शरीरस्वास्थ्याबद्दल त्यानें कृष्णापाशीं विशेषच चौकशी केली. (म. आश्व. ८८ कुं.). अर्जुनानें येणाऱ्या राजांचा सन्मान करण्यास सांगतांना बभ्रुवाहनाचा विशेष सन्मान ठेवावयास सांगितलें (म. आश्व. ८७. १८–२१ कुं.).

सर्व यादवांचा संहार झाल्याची वार्ता दारुकानें हस्तिनापुरीं येऊन कथन केली. तेव्हां अर्जुनास ही गोष्ट खोटी आहे असें वाटलें. स्वतः द्वारकेस येऊन पाहिल्यावर याची खात्री झाली. कृष्णस्त्रियांचा हृदयभेदी विलाप कसातरी ऐकून सर्वांना यानें धीर दिला व वसुदेवाला हा भेटावयास आला. डोळ्यांला पाणी आणून यानें वसुदेवाचे पाय धरले. वृद्ध वसुदेवानें अर्जुनाला मिठी मारून शोक केला व शूर रामकृष्ण गेले पण मी मात्र जिवंत आहें म्हणून खेदोद्गार काढले. अर्जुनाला द्वारका समुद्रांत लवकर बुडणार आहे, असें सांगून स्त्रिया, रत्न व राज्य सांभाळण्यास सांगितलें. वसुदेवानें देहत्याग केला (म. मौ. ६–७). अर्जुनानें सर्वांना द्वारकेंतून इंद्रप्रस्थास निघण्याची तयारी करण्यास सांगितलें. व वसुदेव, कृष्ण व राम यांच्या देहाला अग्नि दिला. नंतर याच्या नेतृत्वाखालीं अवशिष्ट यादवस्त्रिया व पौर इंद्रप्रस्थाकडे निघाले. व इकडे द्वारका समुद्रानें पोटांत घेतली. इंद्रप्रस्थाकडे येतांना वाटेंत पंचनद देशांत अर्जुनाचा मुक्काम पडला. अर्जुन एकटाच अनेक स्त्रियांना घेऊन जात आहे, हें पाहून तेथील आभीर लोकांनीं अर्जुनावर हल्ला चढविला. अर्जुनहि त्या वेळीं वयातीत झाला होता. दैवहि फिरलें होतें. त्यामुळें अर्जुनाला पूर्वीप्रमाणें धनुष्य सज्ज करून बाण सोडितां येईनात. अस्त्रमंत्र आठवेनात, बाणहि संपले. शेवटीं यानें धनुष्यानें काठीप्रमाणें लोकांस बडविण्यास सुरुवात केली. त्यामुळें कितीक स्त्रिया पळविल्या गेल्या, कितीक आपणहून पळाल्या व अर्जुन राहिलेल्या परिवारासह कसातरी इंद्रप्रस्थाला येऊन पोहोंचला (अष्टावक्र पहा). जे कांहीं यादववंशांतील अंकूर शिल्लक होते, त्यांची व्यवस्था लावली. हार्दिक्यतनयाला मृत्तिकावताला राजा केलें. अश्वपतीला खाण्डववनाचें राज्य दिलें व बाकी सर्वांना इंद्रप्रस्थाला ठेऊन वज्राला इंद्रप्रस्थाचें राज्य दिलें (म. मौ. ८; पद्म. उ. २७९. ५६; ब्रह्म. २१०–२१२; विष्णु. ५. ३७–३८, अग्नि. १५). अशी निरवानिरव करून अर्जुन उद्विग्न अंतःकरणानें व्यासाश्रमांत गेला व तेथें व्यासाचें दर्शन घेऊन हस्तिनापुरीं येऊन युधिष्ठिराला यानें सर्व निवेदन केलें (म. मौ. ९ कुं.).

नंतर सर्व पांडव हिमालयावर चालले असतां हा १०६ व्या वर्षीं पतन पावला. तेव्हां भीमानें हा मध्येंच कां पडला म्हणून

प्रश्न केला असतां धर्मानें सांगितलें कीं, हा, मी एकटाच शत्रूंना नष्ट करीन असें म्हणत होता, पण यानें तसें केलें नाहीं म्हणून हा पडला. तसेंच हा इतर सर्व धनुर्धाऱ्यांचा अपमानहि करीत असे (म. महा. २१-२२ कुं.).

अर्जुनाला द्रौपदीपासून झालेला श्रुतकीर्ति भारतीय युद्धांत मेला. सुभद्रेपासून झालेला अभिमन्यु चक्रव्यूहांत मेला व चित्रांगदापुत्र बभ्रुवाहन मणिपूरचा राजा झाला. उलूपीपुत्र इरावान् हाहि युद्धांतच मेला. पुढें अर्जुनाचा नातू परीक्षित राजा झाला.

अर्जुनानें हिरण्यपुरांतील पौलोम, कालकेय व दानव यांना मारलें (ब्रह्मांड. ३. ६. २८).

हा नराचा अवतार असून परशुरामानें केलेल्या नरस्तुतींत अर्जुनाचीं खालील अस्त्रें आलीं आहेत.

१. काकुदिक (काम), २. शुक्र (क्रोध), ३. नाक (लोभ), ४. अक्षिसंतर्जन (मोह), ५. संतान (मद), ६. नर्तक (मान), ७. घोर (मत्सर), ८. आस्यमोदक (अहंकार), (म. उ. ९६). अर्जुनाची पाणिनीच्या वेळीं उपासना चालू होती असें पाणिनीसूत्रांवरून दिसून येतें (पा. सू. ४.३.९८).

२ रैवत मनूचा पुत्र (मनु पहा).

अर्जुनक—एक लुब्धक. गौतमी नांवाच्या ब्राह्मणीचा पुत्र. सर्पदंशानें मेला म्हणून ती शोक करीत असतां यानें त्या सर्पास धरून आणिलें व त्यास कसें मारूं असें तिला विचारिलें. तिनें प्राणी कर्मपरतंत्र आहेत, म्हणून सर्पास सोडून देण्यास सांगितलें (म. अनु. १).

अर्जुनपाल— (सो. यदु.) वसुदेवाचा अनुज शमीक सुदामिनी यांच्या दोन पुत्रांतील एक (भा. ९. २४. ४४).

अर्णव— इंद्राचा शत्रु (ऋ. १०. ६६. ११; ६७. १२; १११. १४).

२ (सो.) भविष्यमतें जनसेनाचा पुत्र. यानें बारा हजार वर्षे राज्य केलें. याचें राज्य चार समुद्रांपर्यंत होतें.

अर्थ— स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्म व बुद्धि यांचा पुत्र (भा. ४. १. ५१).

अर्थसिद्धि—धर्म व साध्या यांचा एक पुत्र (भा. ६. ६. ७).

अर्धनारी नटेश्वर—ब्रह्मदेवानें प्रजा उत्पन्न करण्याकरितां तप आरंभिलें. तेव्हां शंकर प्रसन्न झाला व त्याच्या शरीरापासून अर्धनारीनटेश्वर उत्पन्न झाला (शिव. शत. ३). शंकर संतुष्ट होऊन अरुणाचलावर तप करीत असलेल्या पार्वतीच्या आज्ञेवरून दुर्गेनें महिषासुराचा वध केल्यावर पार्वतीजवळ आला व तिला त्यानें आपल्या वामांकावर घेतलें. तेव्हां त्या प्रेमामुळें पार्वती शंकराच्या वामांगांतच लीन झाली. त्यायोगें शिवपार्वतीचें तें शरीर अर्धें शुभ्र, अर्धें तांबूस, अर्ध्यावर चोळी, अर्ध्यावर हार असें अर्धनारीनटेश्वर स्वरूप दिसूं लागलें (स्कंद. १. २. ३. २१; स्वायंभुव पहा).

अर्धपण्य—अत्रिकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

अर्पिणी—(आर्षिणि पहा).

अर्बुद—इंद्राचे शत्रु असलेले दोन असुर. इंद्रानें यांच्याशीं युद्ध करून यांच्यावर बर्फाचा मारा केला; त्यामुळें हा पराभूत झाला. इंद्रानें आपल्या वज्राच्या योगानें यास ठार केलें (ऋ. ८. ३२. २६; १०. ६७. १२.)

अर्बुद काद्रवेय—हा नागर्षि होता. यानें यज्ञाचीं न्यूनें कशीं सुधारावींत व सोमरस कसा काढावा यांबद्दल ज्ञान सांगितलें (ऐ. ब्रा. ६. १; सां. ब्रा. २९. १.). सर्पसत्रांत हा ग्रावस्तुत होता (पं. ब्रा. २५. १५.). ह्या सर्व ठिकाणीं आलेला अर्बुद एकच असावा.

अर्यमभूति—भद्रशर्मनचा शिष्य (वं. ब्रा. ३).

अर्यमन्—ऋग्वेदांत येणारा एक देव. मित्रावरुणांबरोबर याचा उल्लेख येतो. आदित्य व मित्र यांच्याप्रमाणें हा इतर देवतांचा स्नेही आहे. संस्कारांत याचा उल्लेख येतो. इतर देवांप्रमाणें हाहि कश्यप व अदिति यांचा पुत्र. हा द्वादशादित्यांपैकीं एक. हा पितृगणांतील एक. हा वैशाखांत प्रकाशतो. याचीं किरणें ३०० आहेत. (भवि. ब्राह्म. १ ७८; भा. १२. ११. ३४). हा अत्रिपुत्र असल्याबद्दल महाभारताशिवाय इतरत्र आधार नाहीं (म. शां. २०७. ९-१०).

२ धर्म व मुहूर्ता यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

३ एक ब्राह्मण. यास पितृवती भार्या होती. ही श्राद्धयज्ञ राजाची कन्या होय. यानें धनेच्छेनें ज्येष्ठ महिनाभर भास्कराची पुष्कळ प्रकारें पूजा केली. तेव्हां सूर्यानें एक मणि दिला. या मण्याच्या योगानें यास रोज शेरभर सोनें मिळे. त्यामुळें यानें खूप धर्मकृत्यें केलीं. पुढें हा हजार वर्षांनीं मरण पावला. यास सात पुत्र होते (भवि. प्रति. ४.७).

अर्यल—हा सर्पसत्रांत गृहपति होता (पं. ब्रा. २३. १-५).

अर्यव—(अर्जव पहा).

अर्वावीर—सावर्णि मनूचा पुत्र.

२ स्वारोचिष मनूचा पुत्र. याचें नामांतर और्व.

३ पुलहाच्या तीन पुत्रांतील एक (मार्क. ५२).

अर्वावसु—रैभ्यऋषीच्या दोन पुत्रांतील दुसरा. हा गुणांनीं फार उत्तम असे (यवक्रीत व परावसु पहा). यालाच सूर्यमंत्रप्रकाशक रहस्यवेदसंज्ञक काठक ब्राह्मणाचें दर्शन झालें (म. व. १३८). यानें पुत्राकरितां सूर्याची उपासना केली.

आकाशमार्गानें नेऊन सूर्यानें अरुणाच्या द्वारें यास सप्तमीकल्प विधि सांगितला. त्यामुळें याला पुत्र व ऐश्वर्य मिळालें (भवि. ब्राह्म. ८०).

अर्षि—श्रवाऋषीच्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ (वीतहव्य पहा).

अर्ष्टिषेण—भृगुकुलोत्पन्न ऋषि (म. श. ४०). याचा युधिष्ठिराशीं संवाद झाला होता (म. व. १५९). याचा वंशज आर्ष्टिषेण (म. व. १४; देवापि पहा.).

अर्हत्—अत्यंत विरक्त असणारा ऋषभ दक्षिण कर्नाटकांतील कोंकवेंक कुटक देशांतील कुटकाचलाजवळील अरण्यांत वणव्यांत सांपडून मेला. तेव्हां हा तेथील राजा होता. यानें ऋषभदेवाचा जैनधर्म स्वीकारला (भा. ५.६.९).

अलक्ष्मी—ही कालकुटानंतर समुद्रांतून निघाली. हिचें तोंड काळें व डोळे लाल होते. हिचे केश पिंगट असून ही म्हातारी होती. देवांनीं हिला, ज्या घरांत कलह असेल तेथें तूं रहा. कठोर, खोटें बोलणारे व संध्याकाळचे वेळीं खाणारे यांस तूं ताप दे. जो हातपाय धुतल्याखेरीज भोजन करील त्यास तूं त्रास दे. तूं हाडें, कोळसा, केश, कोंडा यांत रहा व अभक्षभक्षक, गुरु, देव, अतिथि यांस न पुजणारे, यज्ञ व वेदपाठ न करणारे, भांडणारी पतिपत्नी व जुगारी यांना तूं दरिद्री कर, असा वर दिला. पुढें लक्ष्मीचें लग्न विष्णूशीं व्हावयाच्या आधीं हिचें उद्दालक नामक ऋषीशीं लग्न करून दिलें (पद्म. ब्र.९-१०). समुद्रांतून विषानंतर व लक्ष्मीपूर्वी ही उत्पन्न झाली, म्हणूनच हिला ज्येष्ठा असें म्हणतात. महाभारताप्रमाणें प्रथम विष, नंतर ही कृष्णरूपधरा ज्येष्ठा व नंतर चंद्र उत्पन्न झाला (म. अ. १८. ४७ कुं.). हिचें लग्न दुःसहाशीं झालें. पुढें दुःसह पातालांत गेल्यावर ही एकटीच पृथ्वीवर राहिली (लिंग. २. ६). थोरलीचें लग्न झाल्याशिवाय धाकटीचें होत नाहीं, हिचें लग्न तर होईना. तेव्हां हिचें लग्न एका ब्राह्मणाशीं करून दिलें. पण त्या ब्राह्मणानें हिला टाकलें. तेव्हां ही पिंपळाच्या झाडाखालीं जाऊन बसली. दर शनिवारीं तेथें लक्ष्मी बहिणीला भेटावयास येते. म्हणून शनिवारीं पिंपळ लक्ष्मीप्रद व इतर वारीं स्पर्श केला असतां दारिद्र्य देणारा होय (सनत्सुजातसंहितान्तर्गत कार्तिकमा.). उद्दालकाशीं हिचें लग्न झालें होतें. हिला वैदिककर्म आवडेना. हिला मद्य, द्यूत वगैरे जास्त पसंत असे, असें पाहून उद्दालकानें हिला पिंपळाच्या झाडाखालीं बसविलें व आपण कोठेंतरी नाहींसा झाला. तेव्हां ही ज्येष्ठा तेथें रडूं लागली. तेव्हां लक्ष्मी विष्णूसह हिच्या समाचारास आली. विष्णूनें तिला पिंपळाच्या मूळाशीं राहण्यास सांगितलें. व जे तुझी तेथें पूजा करतील, त्यांना लक्ष्मी प्राप्त होईल असें हिला सांगितलें (पद्म. उ. ११६).

अलंबध—जटासुराचा पुत्र. याच्या पित्याचा भीमानें नाश केला म्हणून भारतीय युद्धांत हा दुर्योधनपक्षास मिळाला. हा राक्षस महारथी असून मायावी युद्धांत पटाईत होता. याचा त्याच युद्धांत घटोत्कचानें डोकें कापून नाश केला (म. द्रो. १६७;१७४). अलंबल असा पाठ आहे.

अलंबल—(अलंबुश पहा).

अलंबुषा—कश्यप व प्राधा यांच्या अप्सरा कन्यांतील एक. इन्द्र दधीचीच्या तपास फार भीत असे. तेव्हां त्याला भिवविण्याकरितां इंद्रानें हिला त्याजकडे पाठविली (सारस्वत पहा). हिनें दिष्टवंशांतील बंधुपुत्र तृणबिंदूस वरिलें व हिजपासून त्यास इडविडा नांवाची कन्या झाली (भा. ९. २. ३१; ब्रह्मांड. ३. ७. ३५-४०).

अलंबुस—दुर्योधनपक्षीय एक राजा. हा कधींहि युद्धांतून मागें न फिरणारा, शरासन व सुवर्णकवच धारण करणारा असा होता. याचें व सात्यकीचें मोठें युद्ध झालें. हा अतिशय संतप्त होऊन सात्यकीवर चालून गेला, पण सात्यकीनें यास मारिलें (म. द्रो. १४०).

२ हा बकासुराचा भाऊ होय (म. स्त्री. २६). याच्या भावाला भीमानें ठार मारिलें होतें, तें वैर स्मरून हा भारतीय युद्धांत पांडवांचा नाश करण्याकरितां दुर्योधनास मिळाला होता. हा काजळासारखा काळाकुट्ट होता (म. द्रो. १०९). याचें व भीमाचें बरेंच मोठें युद्ध झालें. हा इंद्रालाहि अजेय होता, पण शूर सात्यकीनें यावर ऐंद्रास्त्राची योजना करून यास रणांतून पळवून लाविलें (म. भी. ८१-८२; द्रो. १०९). याची व अभिमन्यूची एक मोठी लढाई झाली. पण तींत याचाच पराभव होऊन हा पळून गेला (म. भी. १००-१०१). शेवटीं घटोत्कचाचें व याचें बरेंच मोठें मायावी द्वंद्वयुद्ध झालें त्यांत हा मरण पावला (म. भी. ४५; द्रो. २५; क. २). हा किर्मीराचा पुत्र होय (म. द्रो. १०९). परंतु किर्मीर हाहि पण बकासुराचा भाऊच होय (म. व. ११) व अलंबुश हाहि बकासुराचा भाऊच (म. स्त्री. २६).

अलंबुसा किंवा **अवलंबुसा**—एक देवस्त्री. ही एकदां ब्रह्मदेवाच्या सभेंत नृत्य करीत असतां वायूनें हिचें वस्त्र उडालें. तेव्हां तेथें असलेला अष्टवसूंपैकीं विधूमा नांवाचा वसु हिला पाहून कामपीडित झाल्यामुळें ब्रह्मदेवाचा त्याला शाप मिळून मनुष्ययोनींत राजकुलांमध्यें सहस्रानीक या नांवानें व अलंबूसेला कृतवर्मा राजाच्या कुळांत मृगवती या नांवानें जन्म घ्यावा लागला. पुढें या उभयतांचा विवाह होऊन अलंबुसा गरोदर राहिली असतां एकदां रक्तासमाणें लाल अशा विहिरींतून हिनें स्नान केल्यामुळें एका पक्षानें हिला पिकलेलें फळ समजून वर उचलिलें व

हिला उंचावरून उदयाचल पर्वताच्या गुहेंत टाकिलें. त्यायोगें हिला मूर्च्छा आली. परंतु लवकरच सावध होऊन ही पतिविरहामुळें शोक करूं लागली. तितक्यांत जमदग्निमुनीनें हिचा विलाप ऐकून हिचें सांत्वन केलें व हिला आपल्या आश्रमांत आणलें. कांहीं कालानें ही प्रसूत होऊन हिला उदयन नांवाचा पुत्र झाला. पुढें सहस्रानीकाला हिची वार्ता समजतांच त्यानें उदयाचलावर जाऊन पुत्रासहित हिला आपल्या राज्यांत परत आणिलें. नंतर उदयनास गादीवर स्थापून त्यानें अलंबुसेसह चक्रतीर्थावर स्नान केलें. त्यायोगें सहस्रानीक व अलंबुसा ब्रह्मशापापासून मुक्त होऊन पूर्वस्थितीप्रत गेलीं (स्कंद. ३. १. ५).

अलर्क—(सो. क्षत्र.) काशीच्या दिवोदास राजाचा हा प्रपौत्र. याच्या बापाचें नांव वत्स, प्रतर्दन आणि ऋतध्वज असें आढळतें. दिवोदास प्रेमानें प्रतर्दनासच वत्स वत्स असें म्हणत असे. व तो सत्यनिष्ठ असल्यामुळें त्यास ऋतध्वज असेंहि दुसरें नांव होतें (ह. वं. १. २९; विष्णु. ४. ९; भा. ९. १७). दिवोदासाचा पुत्र प्रतर्दन व त्याचा पुत्र ऋतध्वज (गरुड. १३९). प्रतर्दनपुत्र वत्स व त्याचा पुत्र अलर्क. यानें काशी येथें ६६ हजार वर्षेपर्यंत राज्य केलें (ह. वं. १. २९; भा. ९. १७; ब्रह्म. ११). हा ब्राह्मणांचा मोठा सत्कर्ता असून अत्यंत सत्यप्रतिज्ञ होता. यानें एकदां अंध ब्राह्मणाला वर देऊं केला, तेव्हां त्यानें तुझे डोळे मला दे असा वर मागितला असतांहि यानें आपलें वचन पाळण्याकरितां आपले डोळे काढून त्यास दिले (वा. रा. अयो. १२). लोपामुद्रेच्या कृपेनें हा सदैव तरुण असून यानें रूप कधींहि बिघडलें नाहीं. लोपामुद्रेच्या कृपेनें याला दीर्घायुष्य प्राप्त झालें. निकुम्भाच्या शापानें निर्मानुष झालेली वाराणशी यानें क्षेमकाला मारून पुनः वसविली (ब्रह्मांड. ३.६७). यानें वाराणशी नगराची पुनः स्थापना केली (ह.वं. १.२९; ३२). यानें प्रथम धनुर्बलानें सर्व पृथ्वी जिंकली व मग याचें अंतःकरण सूक्ष्म ब्रह्माकडे वळलें. यानें नाक, कान, मन, जिह्वा इत्यादि इंद्रियें ताब्यांत ठेवण्याबद्दल नाककानादिकांबरोबर संभाषणें केलीं (म. आश्व. ३०). याला संतति या नांवाचा एक मुलगा होता (भा. ९. १४; विष्णु. ४. ९; वायु. १. ३०). शत्रुजित्पुत्र ऋतुध्वजापासून मदालसेस झालेला चवथा मुलगा. याला मदालसा व दत्तात्रेय यांनीं निवृत्तमार्गाचा उपदेश करून ज्ञानी बनविलें (मार्क. २३–४०). याचा वडील भाऊ सुबाहु यानें काशिराजाच्या मदतीनें यावर स्वारी केली. हा अत्यंत संकटांत असतां आईच्या इच्छेनुसार त्यागी बनून यानें आपलें राज्य सुबाहूला दिलें (मार्क. ३४).

अलायुध—हा बकाचा भाऊ (म. द्रो. ९६. २७ कुं; श. २. ३९ कुं.). याचें कांहीं वेळ अर्जुनाशीं युद्ध झालें होतें (म. द्रो. १६८. २७ कुं.) द्रोणयुद्धकालीं रात्रीं घटोत्कच आणि कर्ण यांचें युद्ध चाललें होतें. आज कर्ण घटोत्कचाच्या हातून वाचत नाहीं असें सर्वांना वाटूं लागलें. इतक्यांत हा दुर्योधनास म्हणाला कीं, मी घटोत्कचासहित पांडवांचा नाश करीन. दुर्योधनानें सांगतांच हा प्रथम भीमाशीं युद्ध करूं लागला. याचा रथ घटोत्कचाप्रमाणेंच शतअश्वांचा होता. यानें भीमास इतकें जर्जर केलें कीं, कृष्णानें घटोत्कचास हाक मारून याच्याशीं युद्ध करण्यास सांगितलें. तेव्हां घटोत्कचानें कर्णाशीं युद्ध करण्याचें सोडून याशीं युद्ध आरंभिलें. त्यांत हा घटोत्कचाच्या हातून मरण पावला (म. द्रो. १७८–१७९. कुं.).

अलि—स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

अलिक—(ऐति.) बनारसच्या तालन राजाचा पुत्र. यास दोन पुत्र होते (भवि. प्रति. ३.७). यास अल्लामतिप्रभृति आठ भाऊ होते.

अलिन—ऋग्वेदांत हा शब्द एकदां बहुवचनीं आला आहे. तेथें तृत्सूंच्या गाई पळविल्या म्हणून यांना आनंद झाला आहे, हे लोक सुदासाच्या विरुद्ध असावेत (ऋ. ७.१८.७).

अलिपिंडक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

अलीकयु वाचस्पत्य—एक अधिकारी पुरुष (सां. ब्रा. २६. ५; २८. ४).

अलोम—(ऐति.) तिमिरलंगाच्या वंशांतील नवरंगराजाचा पुत्र. याचा पुत्र फलपुरुष (भवि. प्रति. ४.२२).

अलोलुप—धृतराष्ट्राच्या शतपुत्रांतील एक.

अल्पमेधस—सुमेधस नांवाच्या देवगणांतील एक.

अल्लामति—(अलिक पहा.)

अवगाह—(सो. यदु.) मत्स्यमतें वसुदेव व वृकदेवी यांचा पुत्र.

अवतंस—(सो.) भविष्यमतें हा सोमवर्धनाचा पुत्र.

अवत्सार काश्यप—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ५३-६०; ऐ. ब्रा. २.२४). यास अवत्सार प्राश्रवण असें म्हणतात (सां. ब्रा. १३. ३). एवावद् यजत व सध्रि यांच्या बरोबर याचा उल्लेख आहे (ऋ. ५. ४४. १०).

अवधूतेश्वर—एकदां कैलासावर शंकराच्या दर्शनाकरितां इंद्र व बृहस्पति चालले होते. वाटेंत यांच्या परीक्षेकरितां दिगंबर व भयंकर असें रूप धारण करून शंकर मार्गांत बसला होता. अनेकदां सांगूनहि वाटेंतून दूरहि होईना व बोलेनाहि, तिनें इंद्रानें वज्र बाहेर काढलें. त्या वज्राचें स्तम्भन शंकरानें काढून त्याच्या तृतीय नेत्रांतून क्रोधानें अग्नि बाहेर पडला. जीव ठेवीन विनंतीवरून तो अग्नि शेवटीं लवणोदधींत टाकभीमसेन अश्व-

त्यापासून जालंधर उत्पन्न झाला. त्याचा शंकरानें वध केला (शिव. शत. ३०).

अवध्य—प्रतर्दन नांवाच्या देवगणांतील एक.

अवरात—प्रतर्दन नांवाच्या देवगणांतील एक.

अवरीयस्—सावर्णि मनूचा पुत्र.

अवरोधन—(स्वा.) गय राजास गयंतीपासून झालेला पुत्र.

अवस्यु आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ३१; ७५).

अविकंपन—ज्येष्ठ ऋषीचा शिष्य. एक ब्राह्मण.

अविक्षित्—(सू. दिष्ट.) करंधमपुत्र (आविक्षित्). ह्यानें शंभर अश्वमेध केले व स्वतः बृहस्पतीनें याचें याजन केलें. याच्या पुत्राचें नांव मरुत्त (म. आश्व. ४). याला अश्ववान् असें प्रसिद्ध नांव होतें.

२ (सो.) कुरुपुत्र. याच्या आईचें नांव वाहिनी. याला आठ पुत्र होते. ते येणेंप्रमाणें. १. परीक्षित्, २. शबलाश्व, ३. आदिराज, ४. विराज, ५. शाल्मली, ६. उच्चैःश्रवा, ७. भंगकारक, ८. जितारि (म. आ. १०१ कुं.).

अविज्ञात—(स्वा. प्रिय.) यज्ञबाहुच्या सात पुत्रांतील कनिष्ठ. याचा वर्ष याच्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे. पुरंजनाचा मित्र (भा. ४. २५; ४. २९).

अविज्ञानगति—(अनिल पहा).

अविंध्य—लंकेंतील एक वृद्ध राक्षस. यानें सीता रामचंद्रास परत द्यावी म्हणून रावणास सांगितलें (वा. रा. सुं. ३७). हा रामाचें कुशलवृत्त आणून त्रिजटेकडून सीतेस कळवीत असे (म. व. २८०).

अविन्द्र—(सो. पूरु.) वायुमतें हा जनमेजयपुत्र होय.

अविहोत्र—अत्रिकुलांतील एक मंत्रकर्ता.

अव्यय—रौच्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ रौच्य मनूचा पुत्र.

३ बारा भार्गव देवांतील एक (भृगु पहा).

अशना—बलीची स्त्री (भा. ६. १८).

अशोक—अकोप प्रधानास नांव (वा. रा. यु. १२९; म. आ. ६७).

२ दुर्योधनपक्षीय राजा. हा पूर्वी अश्वनामक राक्षस होता.

३ (विशोक) भीमसेनाचा सारथि (म. भी. ६४).

४ (मौर्य. भविष्य.) वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें भद्रसाराचा ज्येष्ठ चाससुत. भागवत व विष्णुपुराणांत अशोकवर्धन असें नांव सांगितलें. व पहिल्यांत वारिसाराचा व दुसऱ्यांत बिंदुसाराचा पुत्र होईल असें हिलें. कश्यपकुलांतील बिंदुसार राजाचा पुत्र. हा बौद्धधर्मी होता व बौद्धधर्माच्या प्रसारार्थ यानें बरीच खटपट केली. हा अत्यंत पराक्रमी होता (भवि. प्रति. २—१).

अशोकवर्धन—(४ अशोक पहा).

अशोकसुंदरी—ही पार्वतीची कन्या (पार्वती पहा). हिनें हुंड दैत्यास शाप दिला होता (हुंड पहा). हिचें नहुषाशीं लग्न झालें (पद्म. भू. १०२–११७).

अश्मक—(सू. इ.) अश्मा म्हणजे दगड. त्यानें याची उत्पत्ति केली, म्हणून याला अश्मक हें नांव पडलें. हा कल्माषपाद या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या मित्रसह राजाचा पुत्र (वायु. २. २७. १७५–१७७; ब्रह्मांड. ३. ६३. १७५–१७७; विष्णु. ४. ४. ३८). कल्माषपाद राजाला एका ब्राह्मण स्त्रीचा शाप असल्यामुळें त्याला स्त्रीसमागम करतां येईना आणि इक्ष्वाकुकुलाची वृद्धि तर झाली पाहिजे, हें जाणून कल्माषपादानें वसिष्ठ ऋषीस सांगून त्याकडून आपल्या मदयंती नामक स्त्रीच्या उदरीं गर्भस्थापना करविली (म. आ. १२२). बारा वर्षे झाली, तरी हा गर्भ बाहेर येईना, तेव्हां मदयंतीनें अश्मप्रहारानें उदरविदारण करून याला बाहेर काढलें (म. आ. १७७). सात वर्षांनंतर वसिष्ठानें अश्मप्रहार करून गर्भाला बाहेर काढिलें (भा. ९. ९). यानें पौंड्य नांवाचें नगर वसविलें (म. आ. १७७). याला मूलक नांवाचा पुत्र होता. यालाच पुढें नारीकवच असें नांव पडलें. (भा. ९ ९.).

२ एक राजा. याला कर्णानें जिंकून खंडणी देण्यास लाविलें होतें (म. क. ८). भारतीय युद्धांत हा पांडवांच्या बाजूला होता (म. द्रो. ८५).

३ भीष्म शरपंजरीं पडला असतां त्यापाशीं असलेला एक ब्राह्मण.

४ अश्मक देशचा राजा (म. स. ७८. २४ कुं.). हा कौरवांच्या बाजूला होता. याला अभिमन्यूनें व्यूहभेद केल्यावर ठार केलें (म. द्रो. ३७. २२ कुं.).

अश्मन्—एक ब्राह्मण. याचें जनकाशीं सुखदुःखनिवृत्तिपर संभाषण झालें होतें (म. शां. २८).

अश्मरथ्य—विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार.

अश्रुतायु—(अच्युतायु पहा.)

अश्व—कश्यप व दनु यांच्या पुत्रांतील एक.

२ सत्य नांवाच्या देवगणांतील एक.

३ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

अश्वकेतु—दुर्योधनपक्षीय मगध देशोत्पन्न राजा. याला अभिमन्यूनें मारलें (म. द्रो. ४८ कुं.).

अश्वकंद—अमृत रक्षण करणारा एक देव (म. आ. ३२ कुं.).

अश्वग्रीव--(सो. वृष्णि.) चित्रक राजाचा पुत्र.

अश्वचक्र--कृष्णपुत्र सांब यानें मारलेला एक राजा (म. व. १२०).

अश्वजित--(सो. पूरु.) जयद्रथाचा पुत्र.

अश्वतर--कद्रूपुत्र (ऊर्ज पहा). यानें मदालसा मेल्यावर दुसरी मदालसा मिळवून ऋतध्वजाला दिली.

अश्वतर अश्वि--हें बुलिल याचें पितृनाम आहे. सायणमतानें बुलिल हा अश्व याचा मुलगा व अश्वतर याचा नातू आहे. सत्रांतील कांहीं शंसनासंबंधीं गौश्ल याच्या बरोबर त्याचा संवाद झाला (ऐ. ब्रा. ६. ३०).

अश्वत्थामन्--अश्वत्थामा हा सप्त चिरंजीवांपैकीं एक. हा द्रोणाचार्य व गौतमी कृपी यांचा एकुलता एक पुत्र होय. जन्मतांक्षणींच उच्चैःश्रवा घोड्याप्रमाणें यानें किंकाळी फोडून तिन्ही लोक कंपित केले, म्हणून आकाशवाणीनें याचें नांव अश्वत्थामा ठेविलें (म. द्रो. १९६). द्रोणाचार्याचा पुत्र म्हणून यास द्रौणि किंवा द्रोणायन म्हणतात. रुद्राच्या अंशापासून याची उत्पत्ति झाली म्हणून याचे अंगीं क्रोध व तेज वसत होतें (म. द्रो. २०१). एकदां एका धनिकाचे घरीं त्याचा पुत्र गाईचें दूध पितांना यानें पाहिला. त्यावरून आपणांस दूध पाहिजे असा हट्ट अश्वत्थामा धरून बसला. याचें समाधान करण्याकरितां याच्या मातेनें यवपिष्टांत पाणी घालून यास पिण्यास दिलें. त्यामुळें आपण दूध प्यालों असें म्हणत अश्वत्थामा आनंदानें नाचूं लागला (म. आ. १३१; द्रोण पहा). द्रोणाचार्यांकडून अश्वत्थाम्यास शस्त्रास्त्रविद्येचें शिक्षण कौरव-पांडवांबरोबर मिळालें. जातीनें ब्राह्मण पण क्षत्रियाची विद्या शिकल्यामुळें याचे अंगीं क्षत्रियधर्म उतरला होता. सर्व सेनापति युद्धांत पडल्यावर भीमदुर्योधन यांचें गदायुद्ध होऊन दुर्योधन युद्धांत पडला असतां,त्यानें अश्वत्थाम्यास सेनापत्याचा अभिषेक केला.त्या वेळीं अश्वत्थाम्यानें पांडवांना ठार मारण्याची प्रतिज्ञा केली (म.श. ६५). यानें एकट्यानें पांडवांकडची एक अक्षौहिणी सेना मारिली. अर्जुन व भीम यांच्याशीं हा पुष्कळ वेळां लढला, परंतु याचा पराभवच झाला (म. वि. ५८-५९. क. १५; १७). पांडवांना अश्वत्थामा प्रिय होता व यालाहि ते तसेच प्रिय होते; असें असतांना तो संबंध भारतीय युद्धाच्या वेळीं बाजूस ठेवून दुर्योधनाच्या वाक्ताडनाला यानें उत्तर दिलें व द्रोणपुत्राला शोभेल असें लढून पांडवसेनेचा यानें नाश केला (म. द्रो. १६०). पुढें द्रोणाचा वध धृष्टद्युम्नानें केल्यावर कौरवसेना हाहाःकार करीत वाट फुटेल तिकडे धांवत असतां अश्वत्थाम्यानें कौरवेश्वराला सेना कोणाच्या मृत्यूनें धांवत सुटली आहे असें विचारलें (म. द्रो. १९३). धृष्टद्युम्नानें अधर्मानें आपल्या पित्याचा वध केला हें याला कळतांच अश्वत्थाम्यानें धृष्टद्युम्नास मारण्याची प्रतिज्ञा केली (म. क. ५७). पित्तृवधानें संतापलेल्या अश्वत्थाम्यानें सात्यकी, धृष्टद्युम्न, भीमसेन या रथीवीरांचा पराभव करून त्यांना पळावयास लावलें. द्रोणाचार्यांच्या वधानंतर पांडवांकडील नीलवीरानें कौरवसेनेचा विध्वंस मांडल्यानें अश्वत्थाम्यानें त्याचें शीर उडविलें (म. द्रो. ३१). पांडवांच्या सैन्यांत यानें सोडलेल्या नारायणास्त्रानें अतिसंहार चालविल्याकारणानें भगवान् श्रीकृष्णानें सर्वांना निशस्त्र होण्यास सांगितलें तेव्हां तें शांत झालें (म. द्रो. १९९-२००). अश्वत्थाम्यानें पांडवांचे बाजूस असलेले अंजनपर्वादि राक्षस, द्रुपद राजाचे सुरथशत्रुंजय हे पुत्र व कुंतिभोज राजाचे दहा पुत्र ठार केले (म. द्रो. १५६). सर्व कौरव मारले गेल्यानंतर एकदां रात्रीच्या वेळीं अश्वत्थामा, कृपाचार्य व कृतवर्मा हे तिघे विश्रांतीसाठीं एका झाडाखालीं निजले असतां अश्वत्थामा काय करावें या विचारांत पडला. इतक्यांत एका घुबडानें छापा घालून त्या झाडावरील असंख्य कावळे मारले. त्यावरून हा एक नवीन प्रकार शिकला व पांडवांच्या सेनेवर रात्रीं छापा घालण्याचा विचार अश्वत्थाम्यानें केला. ह्या विचारापासून परावृत्त करण्याचा पुष्कळ उपदेश कृतवर्मा व कृपाचार्य ह्यांनीं त्यास केला, परंतु तें न ऐकतां अश्वत्थामा छापा घालण्यास एकटाच निघाला (म. सौ. ५). पांडवांच्या शिबिराच्या द्वाराशीं येतांक्षणींच यानें शिबिराचें रक्षण करणारा एक भयंकर प्राणी पाहिला. त्याच्याशीं अश्वत्थाम्यानें युद्ध सुरू केलें. अश्वत्थाम्याच्या सर्व शस्त्रास्त्रांचा उपयोग त्या प्राण्यावर होईना व त्याचीं सर्व शस्त्रें संपून गेलीं, तेव्हां इलाज नाहीं, म्हणून अश्वत्थामा शूलपाणि शंकराला शरण गेला (म. सौ. ६). शंकराची स्तुति केल्यानंतर यानें अग्नीमध्यें आपली स्वतःची आहुती दिली. त्यावरून शंकरानें प्रसन्न होऊन यास दर्शन दिलें व यास दिव्य खड्ग देऊन याच्या शरीरांत प्रवेश केला (म. सौ. ७). रात्रीच्या रात्रींत यानें पांडवांचे हजारों सैनिक, द्रौपदीचे सर्व पुत्र, पांचाल, सूत, सोम, धृष्टद्युम्न, शिखंडी वगैरे अनेक वीरांचा नाश केला (म. सौ. ८).

इतकें करून ही हकीगत सांगण्याकरितां व कृतवर्मा व कृपाचार्य यांच्यासह अश्वत्थामा दुर्योधन ज्या ठिकाणीं तळमळत पडला होता त्या ठिकाणीं गेला. सर्व सेनेपैकीं पांच पांडव, श्रीकृष्ण, व आपण तिघे जिवंत आहोंत, बाकी सर्व सेना संहार पावली, अशी हकीगत ऐकल्यावर राजा दुर्योधनानें सुखानें प्राण सोडला (म. सौ. ९).

द्रौपदीच्या सर्व पुत्रांचा अश्वत्थाम्यानें वध केल्यामुळें तिनें अत्यंत शोक केला व अश्वत्थाम्याच्या डोक्यांतील मणि काढून आणून तो युधिष्ठिराचे डोक्यावर पाहीन, तरच मी जीव ठेवीन अशी तिनें प्रतिज्ञा केली. तिच्या पूर्तीकरितां भीमसेन अश्व-

थाम्यावर चालून गेला (म. सौ. ११). व्यासादि ऋषिसमुदायांत अश्वत्थामा धुळीनें भरलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रप्रभावापुढें भीमाचें कांहीं चालणार नाहीं, असा विचार करून अर्जुनासह श्रीकृष्ण भीमाचे सहाय्यास निघाला. पांडवांच्या नाशाकरितां अश्वत्थाम्यानें ब्रह्मशीर नांवाचें अस्त्र सोडलें. त्यामुळें पृथ्वी जळूं लागली. त्या अस्त्राचा प्रतिकार करण्याकरितां अर्जुनानें तेंच अस्त्र सोडलें. या उभयतांच्या युद्धांत पृथ्वीचा नाश होतो कीं काय असें वाटून व्यास आदिकरून मुनींनीं ह्या अविचाराबद्दल अश्वत्थाम्याची कानउघाडणी केली व डोक्यांतील दिव्यमणि पांडवांस देऊन त्यांस शरण जाण्यास व्यासानें यास सांगितलें. यानें मणि दिला; परंतु उत्तरेच्या पोटीं असलेल्या पांडवांच्या वंशाचा तें अस्त्र नाश करील व नंतर शांत होईल असें अश्वत्थाम्यानें त्यांस सांगितलें. ह्या कृत्याबद्दल कृष्णानें तीन हजार वर्षेपर्यंत पू व रक्त यांनीं शरीर दूषित होऊन हा अरण्यांत मूकभावानें फिरेल असा अश्वत्थाम्यास शाप दिला व उत्तरेच्या पोटांतील गर्भास जिवंत केलें (म. सौ. १३-१६; भा. १.७.१६). हा शंकराचा अवतार असून चिरंजीव आहे व गंगातीरावर राहतो (शिव. शत. ३७). हा सावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक होईल (मनु पहा) व व्यासहि हाच होणार आहे (व्यास पहा).

२ अक्रूराच्या पुत्रांतील एक.

अश्वथ—दानस्तुतींत पायूला दान करणारा म्हणून हा आला आहे (ऋ. ६. ४७. २२-२४). प्रस्तोकालाच दिवोदास, अश्वय आणि अतिथिग्व या नांवांनीं संबोधण्यांत येतें असें सायणाचार्य म्हणतात.

अश्वपति—कश्यप व दनु यांच्या पुत्रांतील एक.

२ मद्रदेशाचा राजा. यास मालती नांवाची एक स्त्री होती. यास पुष्कळ स्त्रिया होत्या त्यांपैकीं ही ज्येष्ठ. यानें सावित्री-देवीची पराशरोक्त गायत्रीमंत्रानें आराधना केली व आराधनेनंतरचें हवन करीत असतां सावित्री अग्नींतून प्रगट होऊन तिनें तुला दोन्ही कुलांना (माहेर व सासर) उद्धारणारी एक कन्या होईल असें सांगितलें. त्याप्रमाणें सावित्री नांवाची एक कन्या झाली. यमापासून याच सावित्रीनें मागून घेतलेल्या वरानें यास १०० पुत्र झाले (ब्रह्मवै. २. २३; सावित्री पहा).

अश्वपति कैकय—हा आत्म्याचें ज्ञान असलेला पुरुष होता. आत्म्याविषयीं विचार करीत असतां निश्चय करितां येईना, तेव्हां प्राचीनशालादि विद्वान् माणसें हा आत्मज्ञ म्हणून याच्याकडे आली. यानें त्यांचा यथायोग्य सत्कार केला व दुसरे दिवशीं सकाळीं हा कांहीं दक्षिणा देऊं लागला असतां त्यांनीं ती नाकारली; तेव्हां याला वाटलें कीं, आपल्यांत कांहीं दोष आहे, म्हणून हे दक्षिणा घेत नाहींत. तेव्हां यानें आपल्या राज्यांत कशी स्थिति आहे याचें 'न मे स्तेनो जनपदे, न कदर्यो, न मद्यपो, नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः' असें वर्णन केलें. आलेल्या लोकांनीं सांगितलें कीं, आम्ही दक्षिणेकरितां आलों नसून, वैश्वानर आत्म्याचें ज्ञान आम्हांस मिळावें म्हणून आलों आहोंत. तेव्हां यानें त्यांस ज्ञान सांगितलें (छां. उ. ५. ११; १२; मै. उ. १. ४).

२ केकय देशाचा राजा. याची स्त्री मोठी साहसी होती. तिला कशाचीहि पर्वा नसे. यास एका ऋषीनें दिलेल्या वराच्या योगानें सर्व पक्षांची भाषा कळे. एकदां असेंच एका जृंभ जोडप्याचे संभाषणामुळें यास हंसें आलें. तेव्हां याच्या स्त्रीनें हंसण्याचें कारण विचारलें असतां हा म्हणाला, तें कारण सांगतांच मी मरेन. इतकें तें भयंकर होतें तरी याच्या स्त्रीनें तें कारण सांगण्याचा हट्ट व घेतला. तेव्हां त्या वर देणाऱ्या ऋषीला यानें ही गोष्ट सांगितली. त्यावरून त्या ऋषीनें यास आपल्या पत्नीस हांकून देण्यास सांगितलें व यानें त्याप्रमाणें लगेंच केलें. यास युधाजित् व कैकेयी अशीं दोन अपत्यें झालीं. भरताचा मामा युधाजित् होता. अश्वपति हें नांव उपनांवाप्रमाणें लावीत असें दिसतें (वा. रा. अयो. १. २).

अश्वपेज—वेदाची शाखा सुरू करणारा (पाणिनि पहा).

अश्वपेय—वेदाची शाखा सुरू करणारा (पाणिनि पहा).

अश्वमित्र गोभिल—हा वरुणमित्र गोभिलाचा शिष्य (वं. ब्रा. ३).

अश्वमेध—त्र्यरुणकृत दानस्तुतींतील एक राजा (ऋ. ५. २७. ४-६).

अश्वमेध भारत—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५.२७).

अश्वमेधज—(सो. पूरु.) सहस्रांधीक राजाचा पुत्र. याचा पुत्र असीमकृष्ण (भा. ९. २२).

अश्वमेधदत्त—(सो. कुरु.) शतानीकाचा पुत्र. जनमेजयाचा पौत्र. याची आई वैदेही (म.आ. ६३. ८८ कुं.). हा अधिसोमकृष्ण असावा.

अश्वय—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

अश्वरथ—विश्वामित्र गोत्रांतील एक प्रवर.

अश्वल—वैदेह जनकाचा होता. वैदेह जनकानें मोठा यज्ञ केला व दक्षिणाहि खूप ठेवली. याज्ञवल्क्य सर्वश्रेष्ठ म्हणून पुढें झाल्यावर यानें याज्ञवल्क्याला कांहीं प्रश्न करून अडविण्याचा प्रयत्न केला. पण याला याज्ञवल्क्यानें गप्प बसविलें (बृ. उ. ३.१.२; १०).

अश्वशंकु—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

अश्वसूक्ति काण्वायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.१४-१५). व सामद्रष्टा (पं. ब्रा. १९.४.१०).

अश्वसेन—तक्षकाचा पुत्र. अर्जुनानें खांडववन जाळलें तेव्हां तक्षक तेथें नव्हता. अश्वसेनाच्या आईनें याला तोंडांत धरून उडी मारून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां अर्जुनानें तिचें डोकें उडविलें. पण सोसाट्याचा वारा सुटल्यामुळें हा दूर येऊन पडला आणि बचावला (म. आ. २५३. ९; २५४. ४७; श. ६२. ३४ कुं.). म्हणून यानें अर्जुनाचा सूड उगविण्याकरतां कर्णाच्या बाणावर आरोहण. केलें. कृष्णानें हें ओळखून रथ असा दाबला कीं रथाचे घोडे गुडघ्यावर झाले. त्यामुळें बाण मानेवर न पडतां अर्जुनाच्या मुगुटावर पडून मुगुटाचे तुकडे झाले. पण अर्जुनानें याला ठार केलें (म. क. ९०).

अश्वायु—(सो.) मत्स्यमतें हा पुरूरवापुत्र होय.

अश्वि—धर्म व मुहूर्ता यांचा पुत्र.

अश्विन्–वैवस्वत मन्वंतरांतील देव (अश्विनीकुमार पहा).

अश्विनी—सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक.

२ अक्रूराच्या स्त्रियांतील एक.

अश्विनीकुमार—एकाच नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या युग्मस्थानीय दोन देवता. यांच्या वर्णनपर ऋग्वेदांत सुमारें पन्नास सूक्तें आहेत. हे जुळे भाऊ असून यांची जोडी कधींहि फुटत नाहीं (ऋ. ३.३९.३). हे जुळे भाऊ सरण्यूपासून पहाटे उत्पन्न झाले (ऋ. १०.१७. २). पण हे दोघे वेगळे जन्मल्याचाहि उल्लेख आहे. एक निशेचा पुत्र व एक उषेचा पुत्र होता (नि. १२. २). नेहमीं यांची उगवण्याची वेळ उषा व सूर्योदय यांच्या मध्यें आहे (ऋ. ८.५.२). द्विवचनांत येणारा नासत्य शब्द एकवचनांत आला आहे (ऋ. ४.३.६). हे तरुण व देवांहून धाकटे आहेत (ऋ. ७.६७. १०; तै. सं. ७.२.७). यांचा रथ सोनेरी आहे व त्याला चाकें, बैठकी, धुरा वगैरे तीन तीन आहेत (ऋ. १.११८.१;२. १८०.१). सूर्यकन्या विवाहसमारंभाला हे आले असतां यांच्या रथाचें एक चाक मोडलें (ऋ. १०.८५.१५). यांच्या रथाला श्येन (ऋ. १.११८.१), गरुड (४), हंस (ऋ.४.४५.४) व कांहीं ठिकाणीं पक्षी जोडल्याचा निर्देश आहे (ऋ. ६.६३.६). सोम व सूर्या यांच्या विवाहप्रसंगीं झालेल्या शर्यतींत यांच्या रथाला रासभ जोडलेले होते (ऐ. ब्रा. ४. ४-९). यांचा रथ एका दिवसांत पृथ्वी व स्वर्ग आक्रमितो (ऋ. ३.५८.८). यांचें वसतिस्थान द्यु व पृथ्वी (ऋ. १.४४.५), द्यौ व अंतरिक्ष (ऋ. ८.८.४). वृक्ष व गिरिगव्हर दिलें आहे (ऋ. ७. ७०.३). याचें स्थळ अज्ञात आहे (ऋ. ६. ६३.१; ८.६२.४). सूर्यकन्या सूर्येचे हे पति होत (ऋ.१.११७.१६; ४.४३.६). हे लोकांना संकटमुक्त करितात. (अत्रि, घोषा, भुज्यु व वंदन पहा). पण बायकांना पोरें देणें (ऋ. १. ११२.३; १०.१८४.२), वृद्धांना तरुण करणें (ऋ. १. ११९.७) इत्यादिहि गोष्टी आढळतात. अथर्ववेदांत प्रेमी युगुलांच्या भेटी करून देण्याविषयीं यांची प्रसिद्धी दिली आहे (अ.वे.२. ३०.२). शिवाय हे अंध, पंगु व रोगग्रस्त यांना बरे करणारे (ऋ. १०.३९.३), देवांचे धन्वन्तरि व मृत्यूला टाळणारे आहेत (ऋ. ८.१८.८; तै. ब्रा. ३. १. २. ११). यांनीं विरपलेला लोखंडी पाय बसविला वगैरे अनेक आख्यायिका आहेत (दधीच, भुज्यु, कवि व विमद पहा). अश्वीदेवांची कल्पना गुरुशुक्रांच्या सान्निध्यावरून उत्पन्न झाली, हें दीक्षितांचें म्हणणें कोणालाहि पटण्यासारखें आहे (भारतीय ज्यो. पा. ६५).

अश्विनीकुमार म्हणजे आमचे वैदिक पूर्वज उत्तरध्रुव प्रदेशांत राहत असतांना त्यांनीं तेथें अवलोकन केलेले दोन देखावे–ज्यांना इंग्रजींत Astronomical and meteorological light किंवा Aurora Borealis असें म्हणतात– असावेत असें रा. वडेर यांचें मत आहे.

विवस्वानास संज्ञेचे ठायीं ती अश्वरूपानें संचरत असतां झालेले पुत्र. आपली स्त्री अश्विनी आहे, असें पाहून विवस्वानानें अश्वरूपानें तिजशीं संग केला. पण संज्ञेस हा परपुरुष असावा असें वाटून तें वीर्य तिनें नासापुटांतून बाहेर टाकिलें. त्यामुळें हे उत्पन्न झाले, म्हणून यांस अश्विनौ, अश्विनीकुमार अगर नासत्य अशीं नामांतरें आहेत. (म. आ. ६७.३५ कुं.; भा.६.६. ४०). यांपैकीं थोरल्याचें नासत्य व धाकट्याचें दस्र अशीं नांवें आहेत (म. अनु. १५०). हे देवांचे वैद्य व हे वैवस्वत मन्वंतरांतील देव आहेत (भा. ८.१३.४; मनु पहा). देवांत हे शूद्र होत (म. शां. २०७.२६ कुं.).

उपमन्यूनें आपला गुरु आपोद धौम्य याच्या आज्ञेनें दृष्टिप्राप्त्यर्थ यांची स्तुति केली. या स्तुतीनें व गुरूवरील त्याच्या निष्ठेनें संतुष्ट होऊन यांनीं दृष्टि दिली (म. आ. ३. ५६ कुं.). हे एकदां च्यवनाश्रमांत आले असतां च्यवनानें यांस हविर्भाग मिळवून देण्याचें कबूल करून यांजजवळून तारुण्य प्राप्त करून घेतलें (म. व. १२४.६ कुं; भा. ९.३.२४). माद्रीनें आह्वान करून यांजपासून पांडूचे आज्ञेनें दोन पुत्र प्राप्त करून घेतले. हेच नकुल व सहदेव होत (म. आ. ६३.६६ कुं. १३३.१८ कुं.). हे शिशुमारचक्राच्या म आहेत (भा. ५.२३.७; अश्विनीसुत पहा). च्या यज्ञां-

२ भास्करसंहितेंतील चिकित्सासारतंत्र नांवाच्या मयसभेमध्यें कर्ता (ब्रह्मवै. २.१६). त्यांच्या बरोबर

32310

अश्विनीसुत—सुतपस् भारद्वाजाची पत्नी तीर्थयात्रा करीत असतां तिला बलात्कारानें सूर्यापासून अश्विनीसुत नांवाचा सुंदर मुलगा झाला. ही हकीगत तिनें घरीं येऊन नवऱ्याला सांगितली. तेव्हां त्यानें दोघांसहि टाकलें. ती बाई गोदावरी नदी झाली. सूर्यानें याला मंत्रतंत्र व ज्योतिष शिकविल्यामुळें हा ज्योतिषी झाला, पण पुढें सुतपस्नें रोगी व यज्ञभागरहित होशील म्हणून ह्या दोघांना शाप दिला. पुढें सूर्याची स्तुति केल्यावर रोगरहित व यज्ञांत भाग मिळविणारा झाला (ब्रह्मवै. १. १०-११). अश्विनीकुमारांशीं ही गोष्ट जुळती आहे.

अश्व्य— (वश पहा).

अषाढ उत्तर पाराशर्य—एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १.).

अषाढ कौशिन्— कुंतिदेशानें पांचाल देशाचा पराभव केला, याबाबत याचा उल्लेख आहे (क. सं. २६. ९.).

अषाढ सावयस—यज्ञांतील यजमानानें पाळावयाचीं व्रतें सांगतांना त्यानें पूर्व दिवशीं अनशनव्रत करावें असें याचें मत आहे. कारण, येणाऱ्या देवतांना हवि दिल्यावांचून त्यानें खातां उपयोगी नाहीं (श. ब्रा. १. १. १. ७.).

अषाढि सौश्रोमतेय—यज्ञकुंडाच्या विटा लावण्याबाबत अयोग्य पद्धति स्वीकारली गेली, म्हणून हा मरण पावला (श. ब्रा. ६. २. १. ३७.).

अष्टक वैश्वामित्र– सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १०४). विश्वामित्राचा मुलगा (ऐ. ब्रा. ७. १७). विश्वामित्र ऋषीस माधवीपासून झालेला मुलगा (म. उ. ११९. १८–२०). हा मोठा विद्वान् होता. एकदां हा आपल्या प्रतर्दन, वसुमनस् आणि शिबि या तिघां भावांसह रथांत बसून चालला असतां वाटेंत नारद भेटला. त्यालाहि यानें रथांत घेतलें आणि प्रश्न केला कीं, आम्हां चौघांपैकीं आधीं कोण पतन पावेल तें सांग. तेव्हां नारदानें याला सांगितलें कीं, तूं पुष्कळ गोप्रदानें केलींस, तरी तुला त्याबद्दल गर्व असल्यामुळें तूंच प्रथम पतन पावशील (म. व. १९८). माधवीचा बाप म्हणजे याचा आजा ययाति आत्मश्लाघेमुळें स्वर्गांतून खालीं पडला, तेव्हां त्याला यानें ह्या लोकासंबंधीं व परलोकासंबंधीं अनेक प्रश्न विचारून माहिती मिळविली व आपलें पुण्य देऊन त्याला पुनः स्वर्गास पाठविलें (म. आ. ८२–८४; मत्स्य. ३८). हा विश्वामित्र गोत्राच्या प्रवरांत आहे. याच्या मुलाचें नांव लौहि. होता. ६

येईना, तेव्ह— ब्रह्मसावर्णि मन्वन्तरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

याच्याकडे ऊ**धैरूप**—सक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१११). सामद्रष्टा व दुसरे दिवशीं २१).

अष्टावक्र– कहोळाचा पुत्र. उद्दालकाच्या सुजाता मुलीचा मुलगा. म्हणजे सुप्रसिद्ध श्वेतकेतु याचा हा मामा लागतो (म. व. १३४). कहोळाच्या सतत चाललेल्या अध्ययनाची यानें गर्भांतूनच थट्टा केली, तेव्हां आपल्या शिष्यासमक्ष अपमान केला म्हणून त्यानें याला तूं आठ ठिकाणीं वांकडा होशील, असा शाप दिला. पुढें कांहीं दिवसांनीं सुजाता दहावा महिना लागल्यामुळें बाळंतपणाला टेकली. पण जवळ पैसा नसल्यामुळें कहोळ जनकाकडे कांहीं पैसा मिळावा म्हणून गेला. पण तेथें वरुणपुत्र बंदीनें कहोळाला वादांत जिंकून तेथील नियमाप्रमाणें पाण्यांत बुडविलें. पण ही गोष्ट उद्दालकाच्या इच्छेप्रमाणें सर्वांनीं गुप्त ठेवण्याचें ठरविलें. अष्टावक्र जन्मास आल्यावर उद्दालकासच बाप आणि श्वेतकेतूस हा भाऊ समजत असे. अष्टावक्र बारा वर्षांचा झाल्यावर उद्दालकाच्या सहज मांडीवर बसला होता, तेव्हां श्वेतकेतूनें ही तुझ्या बापाची मांडी नव्हे, असें म्हणून याचा अपमान केला. तेव्हां विचारल्यावरून सुजातेकडून याला सर्व हकीगत कळली. नंतर हा श्वेतकेतूबरोबर जनकाच्या यज्ञाकडे गेला. तेथें प्रवेशाला अडचण आली. द्वारपालांशीं सयुक्तिक भाषण करून यानें सभेंत प्रवेश मिळविला; व तेथें बंदीला वादाला आह्वान करून त्याला वादांत पराजित केलें. बंदीनें ज्यांना ज्यांना वादांत जिंकून पाण्यांत बुडविलें होतें ते सर्व वरुणाच्या घरच्या द्वादशवार्षिक सत्रांत गेले ते हे सर्व परत येत आहेत, असें यानें म्हणून सर्वांना तेथें परत आणलें. कहोळाची व अष्टावक्राची भेट झाली. तथापि शेवटीं बंदीला जनकानें सागरांत बुडविलेंच (म. व. १३४–१३६). वरील अष्टावक्राची कथा लोमशानें युधिष्ठिराला श्वेतकेतूच्या आश्रमांत आल्याच्या निमित्तानें सांगितली आहे. कहोळानें याला समंगा नदींत स्नान करावयास सांगून याचें शरीर सरळ केलें (म. व. १३६).

पुढें वदान्य ऋषीच्या सुप्रभा नांवाच्या मुलीशीं याचें लग्न झालें. पण त्यानें यास सांगितलें कीं, उत्तर दिशेस हिमालयाच्या वरच्या भागांत एक वृद्ध स्त्री तपश्चर्या करीत आहे, तेथपर्यंत जाऊन परत आल्यावर हा विवाह होईल. अष्टावक्रानें ही अट कबूल केली व त्याप्रमाणें प्रवास करीत त्या दिव्य प्रदेशांतून कुबेराचा सत्कार स्वीकारून हा वृद्ध स्त्रीच्या स्थलापाशीं आला. तेथें यास ऐश्वर्याची परमावधि आढळून आली. तेथें अनेक सुंदर स्त्रिया याच्या भोंवतीं होत्या. त्यांना जावयास सांगून त्या वृद्ध स्त्रीपाशीं यानें राहण्याचें ठरविलें. रात्रीं हा शयनावर पडला असतां ती वृद्ध स्त्री थंडीनें हुडीहुडी भरल्याप्रमाणें थडथडत अष्टावक्राला येऊन बिलगली व अष्टावक्राशीं प्रेमयाचना करूं लागली. पण अष्टावक्रानें परस्त्री म्हणून तिचा अव्हेर केला. याला तिच्या

प्रत्येक गोष्टीकडे पाहून किळस येई. दुसऱ्या दिवशीं दिवसभर उत्तम ऐश्वर्यांत गेल्यावर रात्रीं पुनः तसाच प्रकार घडला. तिनें तारुण्य स्वीकारलें होतें. तसेंच तिनें आपण अद्याप कुमारी असल्याचेंहि सांगितलें. परंतु आपला विवाह ठरल्याचें सांगून यानें तिला निवृत्त केलें. तेव्हां तिनेंहि याच्या निग्रहीपणाबद्दल समाधान व्यक्त करून केवळ तुझ्या भावी सासऱ्याच्या इच्छेनुसार उत्तरदिग्देवता असणाऱ्या म्या तुझी परीक्षा पाहिली, असें याला सांगितलें (म. अनु. ५०-५२ कुं.). नंतर याचा सुप्रभेशीं विवाह झाला. हा मोठा तत्त्वज्ञानी होता. याच्या नांवावर अष्टावक्रगीता नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. ती गीता यानें जनकाला सांगितली. एकदां लोकेश्वर नांवाच्या ब्रह्मदेवाच्या वेळीं व्याधाच्या बाणानें हरिहर नांवाच्या ब्राह्मणाचा पाय तुटला. तो पाय चक्रतीर्थांत स्नान केल्यानें परत आला. असें चक्रतीर्थाचें माहात्म्य यानें सांगितलें (स्कंद. ३.१.२४). अष्टावक्रसंहिता नांवाचा ग्रंथ याच्या नांवावर आहे. (C. C.). यानें अप्सरांना विष्णु पति मिळेल असा वर दिला, पण पाण्यांतून बाहेर आल्यावर अप्सरा याचें वक्रत्व पाहून हंसल्या, तेव्हां यानें त्यांना आभीर तुम्हांला पळवतील, असा शाप दिला (ब्रह्म. २१२. ८६). त्याप्रमाणें कृष्णनिर्याणानंतर द्वारकेहून कृष्णस्त्रियांना अर्जुन घेऊन चालला असतां वाटेंत आभीरांनीं कृष्णस्त्रियांना पळविलें.

असकृत्—भृगु व पुलोमा यांचा पुत्र.

असंग—(सो. वृष्णि.) मत्स्य व विष्णु यांच्या मतें युयुधानपुत्र.

असमंजस्—(सू. इ.) सगराला केशिनी नामक स्त्रीच्या ठिकाणीं झालेला पुत्र (भा. ९.८.१५; ह. वं. १.१५; विष्णु. ४.४. ३; ब्रह्म. ८.७३; वायु. २.२६.१५९; नारद. ८.६८; वा. रा. बा. ३८). हा शैब्येचा पुत्र (म. व. १०७). हा भानुमतीचा पुत्र (पद्म. सृ. ८). हा पूर्वजन्मीं योगी असून कुसंगतीमुळें योगभ्रष्ट झाला होता. याला पूर्वजन्मींचें स्मरण असल्यामुळें संगतीचा अगदीं वीट आला होता. व पुनः कुसंगति घडूं नये म्हणून यानें आपलें वर्तन असमंजसपणाचें ठेविलें होतें. याच्या अंगांत पिशाच येत असे व त्यामुळें हा असें वर्तन करी (ब्रह्मांड. ३. ५१). अशा वर्तनामुळें लोकांनीं आपला कंटाळा करावा, हा उद्देश असे. त्याप्रमाणें हा लोकांच्या मुलांना सरयू नदींत बुडवींत असे. याबद्दल लोकांनीं सगराकडे तक्रार केली. यावरून राजानें याला घराबाहेर हांकलून लाविलें असतां हा वनांत निघून गेला. जातांना यानें लोकांचीं बुडविलेलीं सर्व मुलें योगसामर्थ्यानें जिवंत करून लोकांना परत आणून दिलीं. तेव्हां नागरिकांना आश्चर्य वाटून राजास अत्यंत पश्चात्ताप झाला (भा. ९.८.१४-१९; म. व. १०७; ब्रह्म. ७८. ४०-४३). दशरथ, कैकेयी व सिद्धार्थ नामक प्रधान यांच्या संवादांत याचा उल्लेख आला आहे (वा. रा. बा. ३६). याचा पुत्र अंशुमान्. असमंजसाला पंचजन असें नामांतर होतें (ह. वं. १.१५; ब्रह्म. ८.७३). हा शिवभक्त होता. यानें ३०९०० वर्षे राज्य केलें (भवि. ब्राह्म. १; प्रति. १).

असमाति राथप्रोष्ठ—रथप्रोष्ठ कुलांतील ऐक्ष्वाक असमाति आणि त्याचे उपाध्याय गौपायन यांचें भांडण झालें (जै. ब्रा. ३.१६७; पं. ब्रा. १३.१२.५; ऋ. १०.५७. १; ६०. ७). नंतर किरात आणि आकुलि या दोन असुरांनीं कुलोपाध्यायास सोडून देण्याबद्दल राजाचें मन वळविलें आणि त्यांच्या पैकीं गौपायन सुबंधूचा वध करविला. परंतु त्याच्या भावांनीं त्याला या सूक्ताच्या जपानें जिवंत केलें (ऋ. १०.६०; बृहद्दे. ७.९१-९६).

असमौजस्—(सो. यदु.) वायुमतें हा कंबलबर्हिषाचा पुत्र होय.

असिक्नी—प्राचेतस दक्षाची स्त्री. ही पंचजन प्रजापतीची कन्या, म्हणून हिला पांचजनी असें म्हटलेलें आहे (भा. ६.४).

असिज—वायुमतें उतथ्यास असलेलें नामांतर.

असित—मांधाता राजाच्या हातून पराभव पावलेला एक राजा (म. शां. २९).

२ (सू. इ.) भरतराजाचा पुत्र. याचे शत्रु हैहय, तालजंघ व शशबिंदु यांनीं याचा पराभव करून याला राज्याबाहेर हांकलून लाविलें. तेव्हां हा आपल्या उभयतां भार्यांसहित हिमालय पर्वतावर जाऊन राहिला. तेथेंच हा मरण पावला. मरणसमयीं याच्या दोन्ही स्त्रिया गर्भिणी होत्या. त्यांपैकीं एकीनें आपल्या सवतीच्या गर्भाचा नाश व्हावा म्हणून कालिंदीला सविष अन्न घातलें. तेव्हां ती अत्यंत शोक करूं लागली. परंतु च्यवन भार्गव मुनीच्या आशीर्वादानें तिला सगर नांवाचा सविष असा पुत्र झाला (वा. रा. बा. ७०; अयो. ११०).

असित काश्यप—सूक्तद्रष्टा. याला देवल काश्यप म्हणतात (ऋ. ९. ५-२४.). कश्यपाचा पुत्र. याचा गय आणि जमदग्नि यांच्यासह उल्लेख आहे (अ. वे. ६. १३. ७. १). याला असित देवल (पं. ब्रा. १४. ११. १८-१९; क. सं. २२. २). व असितो देवल म्हणतात. (म. स. ४. ११; शां. २२९; २७५.).

याची स्त्री हिमालयाची कन्या एकपर्णा. युधिष्ठिराच्या यज्ञांतील ऋत्विज (भा. १०.७४.७). युधिष्ठिरानें मयसभेमध्यें प्रवेश केला, त्या वेळीं इतर ऋषिगणांसमवेत हा त्यांच्या बरोबर

होता (म. स. ४). नारद युधिष्ठिराला ब्रह्मदेवाच्या सभेचें वर्णन सांगत असतां त्या ठिकाणीं हा व्रतादिकांचें अनुष्ठान करीत होता (म. स. ११) श्रीकृष्ण व बलराम यांना भेटण्याकरितां अनेक ऋषींसहित स्यमंतकक्षेत्रीं हा गेला होता (भा.१०.८४. ३). पुढें कृष्णासहित श्रुतदेव ब्राह्मण व हा बहुलाश्वाला भेटण्याकरितां विदेहाकडे गेला होता (भा. १०. ८६. १८). त्याप्रमाणें नारदादिकांसह पिंडारक क्षेत्रीं हा गेला होता (भा. १. १. ११).

मुमुक्षूनें ब्रह्मपदाची प्राप्ति कशी करून घ्यावी, या विषयासंबंधानें याचा जैगीष्व्यशीं (म. शां. २२९). व नारदाशीं (म. शां २७५) बराच संवाद झालेला होता. हा आदित्यतीर्थाचे ठिकाणीं गृहस्थाश्रमानें राहत असून त्यानें तेथें अचल भक्तिभावानें योग संपादन केला होता. एकदां जैगीषव्य ऋषि भिक्षुकाच्या वेषानें याच्या आश्रमांत आला असतां त्याचा यानें उतम प्रकारें गौरव करून पुष्कळ वर्षे पर्यंत पूजन केलें. बराच काल झाला, तरी जैगीषव्य एकहि चकार शब्द बोलत नाहीं, हें पाहून हा त्याची मनांतल्या मनांत अवहेलना करीत घागर घेऊन समुद्रावर गेला-तों पूर्वीच तेथें जैगीषव्य जाऊन बसलेला होता. त्याला पाहतांच याला मोठें आश्चर्य वाटलें. नंतर स्नान करून हा आश्रमांत परतला. तों पुनः जैगीषव्य आश्रमांत बसलेला याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां जैगीषव्याच्या तपाचा व योगाभ्यासाचा प्रभाव पाहून याला फार चिंता लागली. व त्याच्या विषयीं जिज्ञासा पूर्ण करण्यासाठीं हा आश्रमांतून अंतरिक्षांत उडाला तों तेथें सिद्ध जैगीषव्याचें पूजन करीत असल्याचें याला आढळून आलें. तेव्हां हा अगदीं भांबावून गेला. नंतर जैगीषव्य निरनिराळ्या लोकीं पुढें पुढें चालला. तोंपर्यंत यानें त्याचा सारखा पाठलाग सुरू ठेवला होता. शेवटीं पतिव्रतांच्या लोकीं पोंचल्यावर जैगीषव्य गुप्त झाला. यानें तेथील एका सिद्धाजवळ चौकशी करितां तो ब्रह्मपदीं गेल्याचें याला समजलें. म्हणून यानेंहि ब्रह्मलोकीं जाण्याकरितां उंच उडी मारली, परंतु याचें सामर्थ्य कमी असल्यामुळें हा खालीं पडला. शेवटीं त्या सिद्धानें याला परत जाण्यास सांगितल्यावरून हा ज्या क्रमानें वर गेला होता, त्याच क्रमानें सर्व लोक उतरून आपल्या आश्रमांत परत आला. जैगीषव्य अगोदरच आश्रमांत येऊन बसलेला याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां त्याच्या योगसामर्थ्यानें हा थक्क होऊन गेला व नम्र होत्साता यानें जैगीषव्याजवळ मोक्षधर्म जाणण्याविषयीं इच्छा दर्शविली. त्यावरून जैगीषव्यानें याला योगाचा उपदेश करून संन्यासदीक्षा दिली. त्यायोगें असित देवलास परम सिद्धि व श्रेष्ठ असा योग प्राप्त झाला (म. शां. ४९–५०; देवल पहा). हा कश्यपाचा व शांडिल्याचा एक प्रवरहि आहे. यानें सत्यवतीला मागणी घातली होती (म.आ. १००). यांचा पुत्र देवल (ब्रह्मांड. ३. ८. २९–३३). कश्यप कुलांतील गोत्रकार (मत्स्य. १९९. १९; लिंग. १. ६३. ५१ १) व मंत्रकार (वायु. १, ५९, १०३; मत्स्य. १४५. १०६–१०७; ब्रह्मांड. २. ३२. ११२–११३).

३ जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतील एक सदस्य (म. आ.५३).

असित धान्वन—वेदकालीन राजा. याचा असुरविद्या हा वेद असून दहा दिवस चालावयाच्या परिप्लवाख्यानांत याचा उल्लेख आहे (सां. श्रौ. १६. २. २०). याला असित धान्व असेंहि म्हटलें आहे. (श. ब्रा. १३. ४. ३. ११; आ. श्रौ. १०.७).

असित वार्षगण—हरित काश्यपाचा हा शिष्य. याचा शिष्य जिव्हावत् बाध्योग (बृ. उ. ६. ५. ३).

असितमृग—हें कश्यप कुलाचें नांव आहे. ह्यांना जनमेजयानें एका यज्ञांतून बगळलें होतें. तथापि ह्यांनीं राजानें नेमिलेल्या भूतवीर नांवाच्या ब्राह्मणांकडून यज्ञाचें नेतृत्व हिसकावून आपणांकडे घेतलें (ऐ.ब्रा.७.२७). असितमृग हे कश्यपाचे पुत्र होते व एकाचें नांव कुसुरुबिन्दु औद्दालकि असें होतें (जै. ब्रा. १. ७५; ष. ब्रा. १. ४).

असिता—कश्यप व मुनि यांची एक कन्या अप्सरा.

असितांग—अष्ट भैरवांतील एक.

असिपर्णिनी—कश्यप व मुनि यांची एक कन्या.

असिलोमन्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र, एक असुर.

असीमकृष्ण—(सो. कुरु.) अश्वमेधक राजाचा पुत्र. याचा पुत्र निमिचक्र (अधिसामकृष्ण पहा).

असुरा—कश्यप प्राधा व यांची कन्या, एक अप्सरा.

असुरायण—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७.५६ कुं.).

२ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील एक. हा वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कौथुम पाराशर्याचा शिष्य (व्यास पहा).

असूर्तरजस्—मूर्तय राजास नामांतर.

असोम—मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

अस्ति—जरासंधाच्या दोन कन्यांतील ज्येष्ठ. हिची कनिष्ठ भगिनी प्राप्ति. या दोघी कंसाच्या स्त्रिया होत्या. कंसास कृष्णानें मारल्यावर दोघीहि पितृगृहीं येऊन राहिल्या (भा.१०. ५०; म. स. १४.३२ कुं.).

अस्तिक—(हरिमेध पहा).

अस्वहार्य—अंगिरसगोत्रांतील मंत्रकार.

अहंयाति—(सो. पूरु.) शर्याति व वरांगी यांचा पुत्र. याची स्त्री कृतवीर्यपुत्री भानुमती. याचा पुत्र सार्वभौम (म. आ. ६३.१३ कुं.). भागवत व विष्णु यांच्या मतें संयातिपुत्र. मत्स्यांत अहंवर्चस् असा पाठभेद आहे.

अहंयर्चस्—(अहंयाति पहा)

अहर—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

अहल्या—ह्या स्त्रीचें अहल्या मैत्रेयी हें नांव आहे (श. ब्रा. ३.३.४.१८; जै. ब्रा. २-७९ ष. ब्रा. १.१).

हिचा पिता मुद्गल होय (भा. ९. २१). ही वध्र्यश्वास मेनकेपासून झालेली कन्या होय (ह. वं. १.३२). ही ब्रह्मा-मानसपुत्री होय (ब्रह्म. ८७). ब्रह्मदेवानें ही कन्या अत्यंत सुरूप निर्माण केली होती. हल म्हणजे विरूपता आणि हल्य म्हणजे विरूपतेमुळें आलेलें निंद्यत्व. हिला हल्य नव्हतें म्हणून हिचें नांव ब्रह्मदेवानें अहल्या असें ठेवलें (वा. रा. उ. ३०). पुढें ब्रह्मदेवानें ही शरद्वत गौतमाजवळ ठेव म्हणून ठेवली व ही वयांत आल्यावर त्यानें ब्रह्मदेवास परतहि दिली. त्या मुनीचें जितेंदियत्व व तपःसिद्धि पाहून ब्रह्मदेवानें ही कन्या त्यास भार्या म्हणून दिली (वा. रा. उ. ३०; ह. वं. १. ३२; विष्णु. ४. १९; मत्स्य. ५०). पण इंद्र, अग्नि, वरुण इत्यादि देव, दानव व राक्षस इत्यादिकांनाहि हिचा अभिलाष होता. तेव्हां प्रत्येकाच्या सामर्थ्याचीहि परीक्षा पहावी म्हणून ब्रह्मदेवानें ठरविलें कीं, जो प्रथम पृथ्वीप्रदक्षिणा करील, त्यास मी ही कन्या देईन. अहल्येचे अभिलाषी प्रदक्षिणा घालूं लागले. पण गौतमानें अर्धप्रसूत धेनु ही पृथ्वीच असल्यामुळें तिला प्रदक्षिणा घातली व एका लिंगास प्रदक्षिणा घालून तो ब्रह्मदेवाकडे गेला. तेव्हां गौतम प्रथम आला असें जाणून ब्रह्मदेवानें त्यास आपली कन्या दिली. देव एकामागून एक येऊं लागले; पण त्यांना कळलें कीं, अहल्यागौतमांचा विवाह झाला. ही बातमी ऐकून इंद्रास फार वाईट वाटलें, कारण त्याचें हिच्यावर प्रेम होतें. विवाहानंतर गौतम व अहल्या ब्रह्मगिरीवर राहण्यास गेलीं (ब्रह्म. ८७).

पुढें एके दिवशीं संधि साधून गौतम आश्रमांतून नुकताच गेलेला पाहून इंद्र गौतमाच्या रूपानें हिचा उपभोग घेण्यास्तव आला. गणेशपुराणांत नारदानें अहल्येच्या रूपाची स्तुति करितांच तो कामुक होऊन आला असें दिलें आहे.

तेव्हां पतिव्रताधर्मास अनुसरून त्याचा व हिचा समागम झाला (ब्रह्म. ८७; १२२; म. उ. १२; अनु. १५३; वा. रा. उ. ३०; स्कंद. १.२.५२). हा बरेच दिवस लागोपाठ येत असे, असें ब्रह्मपुराणांत आहे (८७). पण तो इंद्र आहे हें जाणूनहि हिनें त्याच्याशीं समागम केला (वा.रा.बा.४८;५१).अहल्येनें त्याच्या अंगाच्या दिव्य वासावरून हा आपला पति नसावा असें ताडलें. इतक्यांत गौतम ऋषि आला. तेव्हां अहल्येस व इंद्रास फार भय वाटलें. पुढें दोन घटकांनीं ही पुढें आली व पतीच्या पायां पडून हिनें झालेला प्रकार सांगितला (गणेश. १.३०). दररोज गौतम नदीवर स्नानास गेला तरी दुसरा गौतम विद्यार्थ्यास दिसतच असे. एके दिवशीं इंद्र आंत असतां गौतम आल्याबरोबर त्या विद्यार्थ्यांनीं त्यास आंतील गौतम दाखविला. तेव्हां गौतम कोपून त्यानें इंद्रास व अहल्येस शाप दिला (ब्रह्म. ८७).

गौतम इंद्रास शाप देणार तों तो मांजराचे रूपानें घाईनें पळूं लागला. तेव्हां गौतमास शंका येऊन त्यानें त्यास दरडावून तूं कोण म्हणून विचारलें. तेव्हां इंद्र मूर्तिमंत त्यासमोर उभा राहिला (ब्रह्म. ८७; पद्म. सृ. ५० गणेश. १.३१). तेव्हां गौतमानें त्यास शाप दिला कीं, तूं शत्रूंच्या हातून पराभूत होशील. मनुष्यलोकांत जारकर्म सुरूं करणारांचा तूं उत्पादक असल्यासुळें प्रत्येक जारकर्माचें अर्धें पाप तुझ्या माथीं बसेल. देवराजांना अक्षयस्थान कधीं प्राप्त होणार नाहीं (वा. रा. उ. ३०; ब्रह्म. १२२). तुझ्या अंगावर सहस्र भोकें उत्पन्न होतील (म. अनु. ४१; १५३; ब्रह्म. ८७; पद्म. सृ. ५०). तूं वृषणरहित होशील (वा. रा. बा. ४८; लिंग. १. २९). नंतर अहल्येकडे वळून गौतम म्हणाला, तूं कोणालाहि दिसणार नाहींस अशा रीतीनें येथें विध्वंस पावशील व तुझें रूप सर्वत्र विभागलें जाईल. जेव्हां राम येथें येईल तेव्हां तुझा उद्धार होईल (वा. रा. बा. ४८; उ. ३०). तूं शिला होशील (आ. रा. सार. १.३; स्कंद. १.२.५२; गणेश. .३१). तूं एक जनस्थानीं शुष्क नदी होशील (आ. रा. सार. १.३; ब्रह्म. ८७). तुझ्या देहावर केवळ अस्थिचर्म राहील. सजीव प्राण्याप्रमाणें अंगावरील मांस व नखें तुझ्या शरीरांत उत्पन्न होणार नाहींत व तुझ्या या रूपानें स्त्रियांस पापकर्माची दहशत बसेल (पद्म.सृ.५४).यावर अहल्येनें विनंती केली कीं, इंद्र आपलें रूप घेऊन आला असल्यामुळें मला ओळखूं आला नाहीं. तेव्हां शरद्वत गौतमानें हिचा अपराध नाहीं असें ध्यानस्थ होऊन ठरविल्यावर उश्शाप दिला कीं, जेव्हां राम येथें येईल, तेव्हां तो पादस्पर्शानें तुला उद्धरील (वा. रा. बा. ४८-४९; उ. ३०; गणेश. १.३१). गौतमानें हिच्या मुक्तीस्तव कोटितीर्थावर तप केलें. तेव्हां ही मुक्त झाली. त्यायोगें अहल्यासरोवर निर्माण झालें. त्या आनंदांतच गौतमानें गौतमेश्वर लिंगाची थापना केली (स्कंद. १.२.५२). तसेंच तुझा गोदावरीशीं संगम होईल, तेव्हां तूं पूर्ववत् होशील असा हिला उश्शाप आहे (ब्रह्म. ८७). तप करून शापानंतर ही पुनः पतीशीं संगत झाली. हिला शापापूर्वी शतानंद नांवाचा पुत्र होता. हा निमिवंशीय राजांचा उपाध्याय होता (वा. रा. बा. ५१; आ. रा. सार १.३; भा. ९.२१; ह. वं. १.३२). हिला दिवोदास नांवाचा भाऊ होता (भा. ९.२१; ह. वं. १.३२). तो उत्तर-

पंचालाचा राजा होता. अहल्यायै जार असें इंद्राचें गौरवानें वेदांत वर्णन आहे. त्याअर्थी ही कथा रूपकात्मक असावी.

हिनें उत्तंक नामक आपल्या पतीच्या शिष्यास सौदासाच्या पत्नीचीं कुंडलें गुरुदक्षिणा म्हणून आणण्यास सांगितलीं (म. आश्व. ५६). इंद्रानें हिच्याशीं जो व्यभिचार केला तो देवांच्या कार्यास्तवच केला. कारण, गौतमाचें तप फार झालें होतें व त्याचा क्षय कर्तव्य होता (वा. रा. बा. ४९). हिला गौतमी असेंहि म्हटलें आहे (ब्रह्म. ८७). महर्षि गौतमाच्या वनांत अहल्याद्वारतीर्थ प्रसिद्ध आहे (म. व. ८४).

अहल्या व इंद्र यांच्या संबंधाची कथा रूपकात्मक आहे असें ब्राह्मणग्रंथ, जैमिनीसूत्रें वगैरेवरून दिसून येतें.

(१) अहल्या ही रात्र, गौतम म्हणजे चंद्र व इंद्र म्हणजे सूर्य. असें हें रूपक समजून त्याचें स्पष्टीकरण असें सांगतात कीं, इंद्ररूपी सूर्यानें अहल्यारूपी रात्रीचें धर्षण केलें, असें हें निसर्गदृश्य आहे (श. ब्रा. ३. ३. ४. १८).

(२) अहल्येचा रामचंद्रानें उद्धार केला याचें डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांनीं केलेलें पुढील विवरण सुंदर आहे. हल म्हणजे नांगर, हल्या म्हणजे नांगरलेली जमीन व अहल्या म्हणजे पडीक जमीन. अगस्त्य ऋषीनें दक्षिणेंत प्रथम वसाहत केली म्हणजे दक्षिणेंतील अहल्या जमीन हल्या करून तिचा उद्धार केला व त्या अहल्याभूमीची शापापासून मुक्तता केली. अशा प्रकारें रामानें अहल्येचा उद्धार केला म्हणजे दक्षिणेंतील पडीक जमीन लागवडीस आणली.

२ इंद्रद्युम्नपत्नी. ही इंद्रु ब्राह्मणाशीं रत झाली. हिच्या स्थूल शरीराला शिक्षा करून उपयोग झाला नाहीं. कारण ही मनोमय शरीरानें तादात्म्य पावली होती (यो. वा. ३. ८९–९१).

अहि—इंद्राचा शत्रु. (ऋ. १.५१.४) हा निजला असतां याला मारून इंद्रानें पाणी मोकळें केलें (ऋ. २.१२. ३).

अहित—मणिवरास देवजनीपासून झालेला पुत्र. यास गुह्यक असें साधारण नांव आहे.

अहिरावण-महिरावण—पाताळांत अहिरावण व महिरावण नांवाचे दोन रावणाचे मित्र होते. यांना रावणानें रामाचा नाश करावयास सांगितलें. पण सुवेळेवर सर्व सैन्य अभेद्य भिंतीच्या आंत असल्यानें यांनीं आकाशांतून शिबिरांत उडी टाकली; आणि शिलेवर निजलेल्या रामलक्ष्मणांना शिळेसह घेऊन हे पाताळांत गेले. पण मारुती मार्ग काढीत निकुंभिलेस आला. याला कपोतकपोतींच्या संवादावरून रामलक्ष्मणांना देवीपुढें बलि देण्याकरितां दैत्यांनीं रसातळीं नेल्याचें समजलें. मारुती तिकडे निघाला असतां द्वारावर त्याला मकरध्वज भेटला. प्रश्नोत्तरांत दोघांचें पितापुत्रांचें नातें निघालें (मकरध्वज पहा). मकरध्वजानें कामाक्षीच्या मंदिरांत जाऊन बसावें व कार्य साधावें असें सुचविलें. पुढें सकाळीं वाद्यांच्या गजरांत त्यांना घेऊन राक्षस तेथें आले. तेव्हां मारुतीनें देवीचा स्वर काढून झरोक्यांतून पूजा करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें राक्षसांनीं देवीला पुष्कळ उपचार अर्पण केले व रामलक्ष्मणहि दारांतून आंत सोडले. नंतर तिघांनीं मिळून सर्व राक्षसांना मारण्यास सुरुवात केली. पण अहिरावणमहिरावण यांच्या रक्तापासून पुनः तसलेच राक्षस निर्माण होऊं लागले. तेव्हां मारुतीनें अहिरावणाच्या बायकोस यांना मारण्याचा उपाय विचारला. तेव्हां, मी नागकन्या आहें, पण या दुष्टानें बलात्कारानें मला येथें आणिली; महिरावणहि माझ्यावर लुब्ध आहे; पण मी त्याला अनुकूल होत नाहीं, असें सांगून तिनें म्हटलें कीं, मजशीं राम विवाह करील तर मी उपाय सांगत्यें. तेव्हां रामाच्या भारानें हा मंचक मोडला नाहीं, तर तो तुझ्याशीं विवाह करील, असें मारुतीनें सांगितलें. तेव्हां ती म्हणाली, पूर्वी कांहीं मुलें भ्रमरांना काठ्यांनीं टोचीत होतीं त्यांस या दोघां बंधूंनीं सोडविलें. त्यामुळें ते प्रत्युपकार करण्याकरितां अमृतबिंदूंनीं यांना पुनःपुनः सजीव करीत असतात. यास्तव त्या भ्रमरांना तूं मार. सध्यां ते सर्व राक्षसांच्या निद्रास्थानीं आहेत. हें समजतांच मारुतीनें असंख्य भ्रमर मारिले. इतक्यांत एक भ्रमर त्याला शरण आला. त्यास जीवदान देऊन अहिरावणाच्या पत्नीचा मंचक पोखरून ठेवण्यास मारुतीनें सांगितलें; व तो स्वतः रामाकडे आला. इतक्यांत रामाच्या बाणांनीं सर्व राक्षस मरून पडले. पुढें मारुतीच्या आग्रहावरून राम नागकन्येच्या मंदिरांत गेला व पर्यंकाला स्पर्श करितांच तो मोडल्यामुळें तिला तिसऱ्या जन्मीं पत्नी करण्याचें आश्वासन देऊन दोघे सुवेळेस परत आले. रामवचनावर विश्वास ठेवून अहिरावणपत्नीनें अभीत देहत्याग केला (आ. रा. सार. ११).

अहिर्बुध्न्य—ही एक अन्तरिक्षस्थ देवता आहे (नि. ५. ४). हें एक वृत्राचें स्वरूप आहे. ऋग्वेदांत याकरितां स्वतंत्र सूक्त नसून कांहीं ऋचांत याचें स्तवन आहे. हें एक गार्हपत्य अग्नीचें नांव आहे (वा. सं. ५. ३३; ऐ. ब्रा. ३. ३६; तै. ब्रा. १. १. १०. ३.). हें रुद्राचें नांव आहे (भा. ६. ६.).

२ हा दुष्ट राक्षसांच्या संहारार्थ सुदर्शन चक्राची आराधना करीत होता. राक्षस याचा संहार करण्यास आले असतां चक्र प्रगट होऊन राक्षसांचा नाश झाला (स्कंद. ३. १.२३).

३ कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र (शिव. शत. १८).

अहिशुव—इंद्राचा शत्रु (ऋ. ३२. २).

अहीन—(सो. क्षत्र.) सहदेवाचा पुत्र. अदीन असा पाठभेद आहे.

२ (सो. कुरु. भविष्य) विष्णुमतें हा उदयनपुत्र होय.

अहीनगु—अनीहाचें नामांतर.

अहीनज—(सू. इ.) भविष्यमतें द्वारकाचा पुत्र. यानें १०००० वर्षे राज्य केलें.

अहीनर—अनीह राजाचें नामांतर.

२ (सो.) भविष्यमतें हा उद्यानाचा पुत्र.

अहीना आश्वत्थ्य—यानें सावित्राग्नीचें ज्ञानानें अमरत्व संपादन केलें (तै. ब्रा. ३. १०. ९. १०).

आ

आकथ—मंकणाचा मुलगा. हा मोठा शिवभक्त होता. याच्या घराला आग लागून शिवलिंग अर्धे जळालें; म्हणून हा आपलें अर्धशरीर जाळून घेऊं लागला असतां शंकर प्रसन्न झाला (पद्म. पा. ११७).

आकाशज विप्र—ब्रह्मदेवाचें नांव. मृत्यूनें याला मारतां येत नाहीं असें यमाला कळविलें. याला पार्थिव देह व कर्में नसल्यामुळें मृत्यु नाहीं. हा केवळ अज व विज्ञानरूप आहे (यो. वा. ३. २; ब्रह्मन् पहा).

आकुलि—(असमाति पहा).

आकूति—ही स्वायंभुव मनु व शतरूपा यांच्या तीन कन्यांपैकीं पहिली व रुचि ऋषीची स्त्री होय. हिला यज्ञ आणि दक्षिणा असें कन्यारूप मिथुन झालें (मनु पहा).

२ (स्वा. प्रिय.) ही पृथुषेण राजाची स्त्री.

३ (स्वा. उत्तान) व्युष्टपुत्र सर्वतेजस्‌ची स्त्री व चक्षुर्मनूची माता (भा. ४. १३. १५).

आकृति—एक गारुंड विद्येचा आचार्य. युधिष्ठिरानें राजसूय यज्ञ केला, त्या वेळीं सहदेव दक्षिण दिशा जिंकण्यास गेला असतां याला जिंकून त्यानें याजकडून करभार घेतला होता (म. स. ३१).

आक्तताक्ष्य—अग्निपूजेविषयीं विचार मांडणारा एक गृहस्थ (श. ब्रा. ६. १. २. २४).

आक्षील—भरद्वाजांगिरस वंशमालिकेंतील द्विगोत्री ऋषि.

आगस्त्य—अगस्त्य नामक महर्षीचा पुत्र आगस्त्य होय. मांडूकेय व माक्षव्य यांचीं अनुक्रमें मतें वायुसंहिता व आकाशसंहिता अशीं आहेत. आगस्त्याचें म्हणणें दोनहि सिद्धान्त तुल्यबल आहेत (ऐ. आ. ३.१ १.). एक आचार्य (ऋ. प्रा. १-२; सां. आ. ७. २; दृहल्लच्युत पहा).

आङ्गा प्रासेह्य—कश्यपगोत्रांतील एक ऋषिगण.

आग्निवेशि—शत्रांचें पैतृक नांव.

आग्निवेश्य—शांडिल्य आनभिम्लात व गार्ग्य यांचा शिष्य याचा शिष्य गौतम (बृ. उ. २.६.२). विसर्गसंधीविषयीं एक मत प्रतिपादणारा आचार्य (तै. प्रा. ९. ४).

आग्नीध्र—विष्णुपुराणांत 'अग्नीध्र' असें आहे. प्रियव्रत व बर्हिष्मती यांच्या दहा पुत्रांपैकीं ज्येष्ठ पुत्र. कर्दमाच्या कन्या नांवाच्या मुलीचा पुत्र. ऊर्जस्वती नांवाची याला एक बहीण होती. शिवाय दोन बहिणी होत्या. त्यांचीं नांवें सम्राज् आणि कुक्षि अशीं होतीं. जंबुद्वीपाचा हा अधिपति. पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेनें मंदराचलाच्या पहाडांत ब्रह्मदेवाची आराधना करीत असतां ब्रह्मदेवानें देवसभेंत गायन करणारी पूर्वचित्ति नांवाची अप्सरा याच्याकडे पाठविली. तिनें शृंगारचेष्टा इत्यादिकांनीं आग्नीध्राचें मन कामवश केलें. याचें सौंदर्य, बुद्धिमत्ता इत्यादि अलौकिक गुणांवर लुब्ध होऊन तिनें दहा कोटि वर्षेपर्यंत विषयाचें सुख भोगिलें. तिच्यापासून आग्नीध्राला नऊ पुत्र झाले. त्यांचीं नांवें–१ नाभि, २ किंपुरुष, ३ हरिवर्ष, ४ इलावृत, ५ रम्यक (रम्य), ६ हिरण्मय (हिरण्वान्), ७ कुरु, ८ भद्राश्व, आणि ९ केतुमाल अशीं होतीं. कांहीं काळानें ती अप्सरा ब्रह्मलोकीं निघून गेली असतां हा राजा तिच्या विरहानें अत्यंत उदास झाला. नंतर यानें जंबुद्वीपाचे नऊ विभाग करून त्यांतील प्रत्येक विभागाला आपल्या पुत्राचें नांव दिलें व ज्याचा विभाग त्याचे स्वाधीन करून स्वतः शालग्राम नामक अरण्यांत तपश्चर्येकरितां निघून गेला. विष्णुपुराणांत कोणता विभाग कोणास दिला याविषयीं वर्णन आहे. तें असें– १ नाभीस हिमवर्ष (हिंदुस्थान), २ किंपुरुषास हेमकूटवर्ष, ३ हरिवर्षास नैषधवर्ष, ४ इलावृतास मेरुपर्वत असलेलें इलावृतवर्ष, ५ रम्याला नीलपर्वतयुक्त रम्यकवर्ष, ६ हिरण्वानाला श्वेतद्वीपवर्ष, ७ कुरूला शृंगवद्वर्ष, ८ भद्राश्वाला मेरूच्या पूर्वेस असणारें भद्राश्ववर्ष व ९ केतुमालास गंधमादनवर्ष दिलें (विष्णु. २. १; भा. ५. १. ३३; १. २२).

आग्नीध्रक—रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

आग्रायण—इंद्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीविषयीं मत दर्शविणारा आचार्य (नि. १०.९).

आंगरिष्ट—एक राजर्षि. यानें कामंद ऋषीला शुद्ध धर्मादिकाविषयीं प्रश्न विचारला होता. जेणेंकरून चित्तशुद्धि होईल तो धर्म, पुरुषार्थ साधेल तो अर्थ आणि देहनिर्वाहापुरती इच्छा तो काम, असें त्यानें उत्तर दिलें होतें (म. शां. १२३).

आंगि—(हविर्धान् पहा).

आंगिरस—अंगिरसवंशांतल्या लोकांना हा शब्द कुलनाम म्हणून लावलेला आढळतो. वंशावळहि सांपडते (छां. उ. १.२ १०; पं. ब्रा. २०.२.१; तै. सं. ७.१.४.१).

अथर्ववेदाचा प्रवर्तक अंगिरस् होय. याच्या कुलांतील ऋषींनीं सत्र केलें. यज्ञानुष्ठानासाठीं दूध काढण्याकरितां यांनीं एक गाय बाळगिली होती. त्या गाईचा रंग पांढरा होता. अवर्षणामुळें त्या गाईला चारा मिळेनासा झाला. फक्त यज्ञांत कुटलेल्या सोमाच्या चोथ्यावर ती काळ कंठीत होती. तिचे पोटापायीं होणारे हाल अंगिरसांना पाहवेनात. गाईच्या पोटापुरता चारा उत्पन्न करण्याची शक्ति जर आमच्यांत नाहीं तर आम्ही सत्र कशाला आरंभिलें, असाहि विचार यांना त्रास देऊं लागला. पुढें यांनीं ' कारारि ' इष्टी केली त्यामुळें चारा भरपूर झाला. पण नव्या चाऱ्यांत पितरांनीं विष उत्पन्न केल्यामुळें गाय खराब होऊं लागली. पण पितरांना हविर्भाग दिल्यावर आंगिरसांना उत्कृष्ट चारा मिळूं लागला व ती खूप दूध देऊं लागली (तै. ब्रा. २.१.१). यांनींच द्विरात्रयाग सुरू केला (तै. सं. ७.१.४). अंगिरसानें स्थीतराच्या स्त्रीचे ठिकाणीं उत्पन्न केलेल्या ब्रह्मक्षत्र संततीस आंगिरस म्हणत असत (भाग ९.६.३).

(अभीवर्त, असहीयु, अयास्य, आजीगर्ति, उचथ्य, ऊरू, ऊर्ध्वसधमन्, कुत्स, कृतयशस्, कृष्ण, गृत्समद, घोर, च्यवन, तिराश्चि, दिव्य, धरुण, ध्रुव, नृमेध, पवित्र, पुरुमिह्ळ, पुरुमेध, पुरुहन्मन्, पूतदक्ष, प्रचेतस्, प्रभूवसु, प्रियमेध, बृहन्मति, बृहस्पति, भिक्षु, मूर्धन्वन्, रहूगण, वसुरोचिष्, बिंदु, विरूप, विहव्य, वीतहव्य, व्यश्व, शिशु, शौनहोत्र, श्रुतकक्ष, संवनन, संवर्त, सद्यगु, सव्य, सुकक्ष्य, सुदिति, सुधन्वन्, हरिमंत व हिरण्यस्तूप पहा).

२ भौत्य मनूचा पुत्र.

३ भीष्माकडे आलेला ऋषि (भा. १.९.८).

४ शुनकाचें नामांतर. यानें बभ्रु व सैन्धवायन यांना अथर्ववेद शिकविला (भा. १२. ७. ३).

आंगिरसी—वसूची पत्नी (भा. ६. ६. १५).

२ (शश्वती पहा).

आंगी—अपरांचीनपुत्र अरिहाची स्त्री. हिचा पुत्र महाभौम (म. आ. ६३).

अंगुलय किंवा **अगुंलीय**—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य. ब्रह्मांडांत आंगुलीय असा पाठ आहे (व्यास पहा).

आंध्रिक—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७).

आचार—कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र.

आजकेशिन—हें इंद्राचें नामांतर. याचा बकानें प्रतिकार केला (जै. उ. ब्रा. १.९.३).

आजगर—अयाचित वृत्तीनें राहणारा एक ब्राह्मण. याचा प्रल्हादाशीं संवाद झालेला आहे (म. शां. १७७).

आजीद्रुप—अम्बाचें पैतृक नांव.

आजव—कथाजवाबद्दल पाठभेद.

आजिहायन—काश्यपगोत्री ऋषिगण.

आजीगर्ति—शुनःशेपाचें पैतृक नांव (ऐ. ब्रा. ७. १७). आंगिरस या नांवानें याचा उल्लेख आलेला आहे (क. सं. १६. ११. २).

आज्य—सावर्णि मनूचा पुत्र.

आज्यप—एक पितृगण. हे ब्रह्म मानस पुत्र पुलहाचें वंशज असून यज्ञामध्यें आज्य (शेळीच्या दुधापासून झालेलें तूप) पान करतात, म्हणून असें नांव पडलें आहे. यांस सुस्वध असेंहि कोठें कोठें म्हटलेलें आहे (मत्स्य. १५). कर्दम प्रजापतीच्या लोकांमध्यें हे राहतात. यांना विरजा नांवाची एक कन्या आहे. हीच नहुषाची पत्नी होय (पद्म. सृ. ९). यांना वैश्य पूज्य मानितात.

आटविन्—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेतील ब्रह्मांड व वायु यांच्या मतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा). आटविन् व आवटिन् एकच होत.

आट्णार—पराचें पैतृक नांव.

आडि—अंधकासुराचा पुत्र. यानें ब्रह्मदेवास प्रसन्न करून अमरत्व मागितलें. पण तें अशक्य आहे असें सांगितल्यावर मी रूपांतर पावल्यावांचून मरूं नये, असा यानें वर मिळविला. पुढें आपल्या पित्यास मारणाऱ्या शिवाचें वैर उगवावें म्हणून, हा कैलासास गेला. तेथें द्वारावर वीरक किंवा वीरभद्र नांवाचा शिवगण होता. त्यानें आपल्यास अडवूं नये या हेतूनें सर्परूप धारण करून हा गुप्त रूपानें आंत शिरला. नंतर सर्परूप टाकून पार्वतीचें रूप धारण करून शिवासमोर जात आहे, तों शिवानें तें कपट जाणलें व यास यानेंच संपादिलेल्या वरप्रदानाप्रमाणें तत्काळ वधिलें (मत्स्य. १५६; पद्म. सृ. ४४; वीरभद्र पहा).

आतिथिग्व—इंद्रोताचें पैतृक नांव. (दिवोदास पहा).

आतिथ्यवर्धन—(सो.) भविष्यमतें सूर्ययज्ञाचा पुत्र. यानें चार हजार आठशें वर्षें राज्य केलें.

आत्मदेव—एक ब्राह्मण. हा तुंगभद्रातीरीं कोहल गांवीं राहत असे. याची बायको गृहकृत्यांत निपुण पण भांडखोर होती. हा निपुत्रिक असल्यानें वैतागून भटकत असतां एका तळ्याकांठीं याची व एका सिद्धाची गांठ पडली. यानें त्यास पुत्रप्राप्तीस्तव एक फळ दिलें व आपल्या पत्नीस तें खाण्यास देण्याबद्दल सांगितलें. यानें तें फळ पत्नीस दिलें. पण तिनें न खातां बहिणीच्या सांगण्यावरून तें गाईस घातलें, व खालें असें पतीस खोटेंच सांगितलें. बहिणीनें सांगितलें कीं, तूं सोदरपणाचें ढोंग कर व मला होईल तो पुत्र भी तुला देईन. कारण ती स्वतः गरोदर होती. पुढें पुत्र झाल्यावर आत्मदेवानें त्याचें नांव धुंधुकारी ठेवलें. गाईसहि योग्य काळीं पुत्र झाला. त्याचें नांव गाईसारखे कान होते म्हणून गोकर्ण ठेवलें. पुढें धुंधुकारी दुर्वृत्त निघाला असतां हा त्रासला. तेव्हां गोकर्णानें यास संसारांतून निवृत्त होण्यास सांगितल्यावर यानें ईशभक्तीनें परमार्थ व मोक्ष साधला (पद्म. उ. १९६).

आत्मन्—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ३. २६. ७).

२ अंगिरादेवांपैकीं एक. अंगिरा व सुरूपा यांचा मुलगा (मत्स्य. १९६).

आत्मप्रपूजक—(सो.) भविष्यमतें ब्रह्मोष्टिवर्धनाचा पुत्र. यानें २७०० वर्षें राज्य केलें.

आत्मवत्—हा भृगुगोत्रांतील मंत्रकार होता. आत्मावत् असाहि पाठ आहे.

आत्रेय—संधि व उच्चार यांकरितां याच्या मताचा गौरवानें उल्लेख आहे (तै. प्रा. ५. ३१; १७. ८). हाच तैत्तिरीय संहितेचा पदपाठकार असावा. तैत्तिरीयांच्या आचार्य-तर्पणांत याचा समावेश यासुळेंच झाला आहे (स. गृ. २०. ८. २०). जैमिनिसूत्रांतहि (५. २. १८; ६. १. २६) एका आत्रेयाचा उल्लेख आहे. आत्रेयी शिक्षा व संहिता हे ग्रंथहि आत्रेयाचे आहेत (c c). गर्भाधान संस्कारांतील मंत्र म्हणण्याविषयीं याच्या मताचा निर्देश आहे (स. गृ. १९. ७. २५). मांटीचा शिष्य (बृ. उ. २. ६. ३) व अंग राजाचा पुरोहित (ऐ. ब्रा. ८. २२). वैद्यकांतहि धन्वंतरीच्या पूर्वी एक आत्रेय होऊन गेला आहे. धन्वंतरीनें आत्रेयप्रणीत मृतसंजीवनीकर असे काढे दिले आहेत (अग्नि. २८५; गरुड. १. १. १४६). हे सर्व एक आहेत कां भिन्न आहेत, हें सांगणें कठीण आहे. (अर्चनानस्, अवस्यु, उरुचक्रि, एवयामरुत्, कुमार, कृष्ण, गय, गविष्ठिर, गातु, गृत्समद, गोपवन, दक्ष कात्यायनि, द्युम्न, द्वित, पुरु, पौर, प्रतिक्षत्र, प्रतिप्रभ, प्रतिभानु, प्रतिरथ, बभ्रु, बाहुवृक्ति, बुद्धि, मृक्तवाह, यजत, रातहव्य, वत्रि, वसुश्रुति, विश्वसामन्, शंग शाट्यायनि, श्यावाश्व, श्रुतविद्, सत्यश्रवस्, सदापृण, सप्तवध्रि, सस व सुतंभर पहा.)

२ एक राजा. याला एकत, द्वित व त्रित अशीं मुलें होतीं (त्रित पहा).

३ वामदेवाचा शिष्य (परीक्षित् पहा).

४ जनमेजयसत्रांतील एक सदस्य (म. आ. ५३; शां. ४६).

५ हंसरूपानें संचार करणारा ऋषि. यानें साध्यांना नीति सांगितली (म. उ. ३६).

आत्रेयायणि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

आत्रेयी—ही अत्रिऋषीची कन्या. ही अग्निपुत्र अंगिराला दिली होती. दत्त, दुर्वास व सोम हे हिचे बंधु होत. हिच्या पुत्रांना आंगिरस असें म्हणतात. आत्रेयीला हिचा पति नेहमीं निष्कारण निष्ठुरपणें बोलत असे. एके दिवशीं हिनें सासऱ्याकडे तक्रार केली. तुझा पति अग्निपुत्र आहे, म्हणून अतिशय तेजस्वी आहे. त्याला तूं जलरूपानें स्नान घालून शांत कर, असें अग्नीनें सांगितल्यावरून आत्रेयी परुष्णी नदी होऊन उदकानें आपल्या पतीला शांत करूं लागली. हिचा व गंगेचा संगम झाला (ब्रह्म. १४४).

२ (अपाला व विश्ववारा पहा.)

आत्रेयीपुत्र—हा गौतमीपुत्राचा शिष्य (बृ. उ. ६. ५. २).

आदर्श—धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

आदित्य—हें वैवस्वत मन्वंतरांतील देवतासमूहाचें नांव आहे. ऋग्वेदांत याच्या करितां सहा सूक्तें आहेत. फक्त एके ठिकाणीं आदित्यसंघांत सहा देवता आहेत (ऋ. २. २७. १). त्या येणेंप्रमाणें—१ मित्र, २ अर्यमन्, ३ भग, ४ वरुण, ५ दक्ष व ६ अंश. अदितीला आठ पुत्र होते. (अ.वे. ८. ९. २१). १ अंश, २ भग, ३ धातृ, ४ इन्द्र, ५ विवस्वत्, ६ मित्र, ७ वरुण, व ८ अर्यमन् (तै. ब्रा. १. १. ९१). पण आदितीचा आठवा पुत्र मार्तण्ड दिला आहे (ऋ. १०. ७२. ८; ९; श. ब्रा. ६. १. २. ८.). पण आदित्य बारा असून ते बारा महिन्यांचे निदर्शक आहेत (श. ब्रा. ११. ६. ३. ८). वेदोत्तर वाङ्मयांत बारा महिन्यांचे बारा आदित्य किंवा सूर्य प्रसिद्ध आहेत (कश्यप पहा). त्यांत विष्णु हा सर्वश्रेष्ठ मानतात. ऋग्वेदांत सूर्याला आदित्य म्हटलें आहे. त्यावरून सूर्य हा सातवा व मार्तण्ड हा आठवा आदित्य असावा. गाय ही आदित्यांची बहीण आहे (ऋ. ८. १०१. १५.).

इंद्र हा अदितीचा पुत्र म्हणजे आदित्यांपैकींच एक आहे (ऋ. ७. ८५. ४; मै. सं. २. १. १२). पण बारा

आदित्यांहून इंद्र निराळाहि आहे (श. ब्रा. ११. ६. ३. ५). आदित्यांचा उल्लेख वसू, रुद्र, मरुत्, अंगिरस्, ऋभु व विश्वेदेव या देवतांबरोबर पुष्कळ ठिकाणीं असला तरी आदित्य हें सर्व देवांचें सामान्य नाम आहे. आदित्यांचें वर्णन बहुतेक सर्व देवांच्या सामान्य वर्णनाशीं जमत असलें तरी आदित्यांपैकीं प्रमुख मित्रावरुणाशीं मात्र जमत नाहीं. सर्वाधार, सर्वपालक, मनांतले विचार जाणणारे, पापी जनांना शिक्षा करणारे, व रोग नाहींसे करून दीर्घायुष्य देणारे असें यांचें वर्णन आहे.

आपल्या पोटीं साध्य देव यावेत म्हणून अदितीनें ब्रह्मथाला उद्देशून भात शिजविला. आहुति देऊन शिल्लक राहिलेल्या भातानें अदितीला धाता व अर्यमा अशीं दोन जुळीं मुलें झालीं. दुसऱ्या खेपेस मित्र व वरुण झाले. तिसऱ्या खेपेस तिला अंश व भग झाले. चवथ्या खेपेस इंद्र व विवस्वान् झाले. अदितीचे हे बारा मुलगे म्हणजेच द्वादशादित्य किंवा साध्य नामक देव होत (तै. ब्रा. १. १. ९.). आदित्यापासून सामवेद झाला (ऐ. ब्रा. २५. ७; सां. ब्रा. ६. १०; श. ब्रा. ११. ५. ८; छां. उ. ४. १७. २; जै. उ. ब्रा. ३. १५. ७; ष. ब्रा. ४. १; गो. ब्रा. १. ६). पुराणांत आदित्य कश्यप व अदिति यांचे पुत्र आहेत (कश्यप पहा).

१ अंशुमान् (आषाढ महिना, किरण १५००), २ अर्यमन् (वैशाख, १३००), ३ इंद्र (आश्विन, १२००), ४ त्वष्टृ (फाल्गुन, ११००), ५ धातृ (कार्तिक, ११००), ६ पर्जन्य (श्रावण, १४००), ७ पूषन् (पौष), ८ भग (माघ, ११००), ९ मित्र (मार्गशीर्ष, ११००), १० वरुण (भाद्रपद, १३००), ११ विवस्वत् (ज्येष्ठ, १४००), १२ विष्णु (चैत्र, १२००). यांचीं कार्येंहि सांगितलीं आहेत (भवि. ब्राह्म. ६५; ७४; ७८; विष्णु. १. १५. ३२). अंशुमानाबद्दल अंश किंवा अंशु असा पाठ आहे. व विष्णूबद्दल उरुक्रम असा पाठ आहे. पण स्कंदपुराणांत अगदीं वेगळी यादी आहे. १ लोलार्क, २ उत्तरार्क, ३ सांबादित्य, ४ द्रुपदादित्य, ५ मयूखादित्य, ६ अरुणादित्य, ७ वृद्धादित्य, ८ केशवादित्य, ९ विमलादित्य, १० गंगादित्य, ११ यमादित्य, १२ सकोलकादित्य (स्कंद. २. ४. ४६.).

आदित्यकेतु—धृतराष्ट्रपुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. भी. ८८. २८ कुं.).

आदिराज—(सो. कुरु.) अविक्षिताचा पुत्र (म. आ. १०१. ४०).

आदिवराह—हिरण्याक्षास मारण्याकरितां या चालू कल्पारंभींच झालेला अवतार. यास श्वेतवराह असेंहि म्हणतात.

आद्य—रैवतमन्वंतील देवगण (मनु पहा).

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील देव.

३ विश्वामित्र कुलांतील एक गोत्रकार. हा उपरिचर वसूच्या सोळा ऋत्विजांत एक होता.

आधूर्तरजस्—गय राजाचा पिता. अमूर्तरय असा पाठ आहे (म. व. ९३; ३ अमूर्तरयस् पहा).

आनक—(सो. यदु.) शूरास मारिषेपासून झालेला चौथा पुत्र. यास कंका नामक स्त्रीपासून पुरुजित् आणि सत्यजित् असे दोन पुत्र झाले.

आनकदुंदुभि—(सो. यदु.) कृष्णपिता वसुदेवाचेंच हें नांव आहे. याच्या जन्मकाळीं देवांनीं दुंदुभि वाजविली म्हणून हें नांव पडलें.

आनंद—गालव्यकुलोत्पन्न एक ब्राह्मण. यानें ब्रह्मथाचा अधिकार धारण करून नवीन यज्ञपद्धति, विवाहपद्धति व वर्णाश्रमपद्धति स्थापन केली (वायु. १. २१. २६; २३. ४६; म. शां. ५९. ६७ कुं.). याचा मानसपुत्र विराट. यानें याचे मागें राज्य केलें. हें राज्य १३२ च वर्षें टिकलें. यानंतर ३०० वर्षें प्रजासत्ताक राज्यपद्धति चालू होती (दत्तरीकृत धर्मरहस्य पा. १५४).

२ मेधातिथीच्या सात पुत्रांपैकीं एक. याच नांवाचें यांचें वर्ष आहे (विष्णु. २. ४. ४).

३ सत्य नांवाच्या देवगणांतील एक.

आनंदज चांधनायन—हा शांबाचा शिष्य. याचा शिष्य भानुमत् (वं. ब्रा. १).

आनंददेव—(ऐति.) अजमेरच्या चपहनिवंशांतील जयसिंह राजाचा पुत्र. यास कीर्तिमालिनी नामक पत्नी असून धुंधुकार, कुमार व महीराज असे तीन पुत्र होते (भवि. प्रति. ४.२).

आनंदवर्धन—(सो.) भविष्यमतें हा म्लेच्छदंताचा पुत्र. यानें २८०० वर्षें राज्य केलें.

आनभिम्लात—हा दुसऱ्या एका आनभिम्लाताचा शिष्य (बृ. उ. २.६.२). [illegible]

आनर्त—(सू. दिष्ट. पुत्र. शर्याति.) शर्यातिपुत्र. आनर्त (गुजराथ) याच्याचा अंश नांवावरून प्रसिद्धीस आला. याचा रेवत राजा (दे. भा. सकं नये २.५). याचा पुत्र रैव. यानें कुश नगरी स्थापिली (गाच्या ब्राह्म. ७; ह. वं. २. १०).

२ (सो. सहस्रावर [illegible]) मत्स्यमतें हा वीतिहोत्रपुत्र होय.

आंतरिक्ष—आपल्यास [illegible]—एक व्यास (व्यास पहा).

आंध्रभृत्य—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें पुल पुत्र. [illegible] करून शिवा[illegible]

आप—[illegible]यास [illegible]

आपु—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

आपस्य—[illegible] ही वरुणाची स्त्री आहे. तरी अग्नीपासून पृथ्वी तेथिग्व [illegible] व आकाश अशीं दोन अपत्यें झालीं (तै. सं. ५.५

आप—अष्टवसूंचें नांव.

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील वसिष्ठपुत्र प्रजापति.

३ धर्म व वसु यांचा मुलगा. याचे पुत्र वैतंड्य, शांत व चनि (विष्णु. १. १५).

आपगव—(औपगव पहा).

आपमूर्ति—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

आपव वासिष्ठ—वसिष्ठकुलांतील एक. याला वरुणपुत्र म्हटलें आहे (ब्रह्मांड. ३. ६९. ४२; वायु. २. ३३. ४२). हिमालयाजवळ हा रहात होता. कार्तवीर्यांच्या हातून याची पर्णकुटी जळाली म्हणून यानें त्याला शाप दिला होता (कार्तवीर्य पहा). कांहीं ठिकाणीं याची पर्णकुटी मेरूजवळ होती, असें म्हटलें आहे. याची कामधेनु सुरभि चोरून नेली म्हणून अष्टवसूंनाहि यानें मर्त्य लोकांत जन्म घ्या असा शाप दिला होता; व यानेंच दिलेल्या उश्शापामुळें भीष्माखेरीज सर्वांना गंगेनें पाण्यांत बुडविलें (म. आ. १०६ कुं.).

आपस्तंब—भृगुकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि (म. व. २९९; ७). हा तैत्तिरीय शाखी होय. कश्यप ऋषीनें दितीकडून पुत्रकामेष्टि करविली. त्यांत हा आचार्य होता व त्याच इष्टीपासून मरुद्गण उत्पन्न झाले (मत्स्य ७). याच्या स्त्रीचें नांव अक्षसूत्रा व पुत्राचें नांव कर्कि (ब्रह्म. १३०). यानें केलेले ग्रंथ—१ आपस्तंब श्रौतसूत्र, २ आपस्तंब गृह्यसूत्र, ३ आपस्तंब ब्राह्मण, ४ आपस्तंब मंत्रसंहिता, ५ आपस्तंबसंहिता, ६ आपस्तंबसूत्र, ७ आपस्तंबस्मृति, ८ आपस्तंबोपनिषद्, ९ आपस्तंबाध्यात्मपटल, १० आपस्तंबान्त्येष्टिप्रयोग, ११ आपस्तंबापरसूत्र, १२ आपस्तंबप्रयोग, १३ आपस्तंबशुल्वसूत्र, १४ आपस्तंबधर्मसूत्र (c. c.). याच्या श्रौतसूत्रांतच श्रौत, गृह्य, धर्म, शुल्ब, मंत्रसंहिता वगैरे भाग आहेत.

यांचें नांव याज्ञवल्क्यस्मृतींत दिलेल्या स्मृतिकारांत आहे. तर्पणांत यांचें नांव बौधायनानंतर व सत्याषाढ हिरण्यकेशीच्या पूर्वी येतें. यावरून याची शाखा हिरण्यकेशी शाखेच्या बऱ्याच पूर्वीची असावी. आपस्तंबानें आपल्या धर्मसूत्रांत (२.७.१७. १७) उदीच्य लोकांच्या एका श्राद्धाचा उल्लेख केला आहे. व उदीच्य या शब्दाचा अर्थ हरदत्तानें शरावती नदीच्या उत्तरेकडील लोक असा दिला आहे. आपस्तंब शरावती नदीच्या उत्तरेकडे आंध्र देशांत रहात असला पाहिजे. त्याचप्रमाणें पल्लव राजांनीं आपस्तंबी लोकांना बऱ्याच देणग्या दिल्याचा उल्लेख आहे (I. A. v. 155). त्यावरून आपस्तंबी शाखा ही आंध्र देशाच्या आसपास निघाली असावी.

आपस्तंब कल्पसूत्रांतील (२८; २९) हे दोन प्रश्न म्हणजे आपस्तंबधर्मसूत्र होय. त्याचप्रमाणें २५ व २६ या दोन प्रश्नांचें एकीकरण करून त्यांना आपस्तंबीय मंत्रपाठ हें नांव दिलेलें आहे व कल्पसूत्रांतील २७ व्या प्रश्नास आपस्तंबगृह्यसूत्र हें नांव आहे. आपस्तंबाचें गृह्यसूत्र व धर्मसूत्र यांत बरेंच साम्य आहे.

आपस्तंबधर्मसूत्रांत आचार, प्रायश्चित्त, ब्रह्मचाऱ्याचीं कर्तव्यें व त्याचे वागण्याचे नियम, यज्ञोपवीतधारणेसंबंधीं नियम, श्राद्ध वगैरेसंबंधीं माहिती दिलेली आहे. तसेंच वेदाच्या सहा अंगांचाहि यानें विचार केला आहे. यानें कल्पसूत्र वेद नसून वेदांगच होय असें सिद्ध केलें आहे (आप. धर्म. २.४.८१२). ब्राह्मणग्रंथ नष्ट झाले आहेत. प्रयोगावरून तसे ब्राह्मणग्रंथ असावेत असें याचें म्हणणें आहे (आप. धर्म १.४.१२-१०).

आपस्तंबानें संहिता, ब्राह्मण व निरुक्त यांमधील कांहीं उतारे घेतले आहेत. आपल्या धर्मसूत्रांत कण्वपुष्करसादि दहा धर्मशास्त्रकार, बौधायन व हारीत यांचींहि मतें यानें अनेकदां घेतलीं आहेत. जगाची उत्पत्ति व प्रलय यांविषयीं भविष्यपुराणांतील मताचा आपस्तंबधर्मसूत्रांत उल्लेख आहे व अनुशासन पर्वांतील (९०.४६) एक श्लोक यानें घेतला आहे. तसेंच आपस्तंबानें आपल्या धर्मसूत्रांत जैमिनीच्या पूर्वमीमांसेंतील बरींच मतें व पारिभाषिक शब्द यांचा उपयोग केला आहे. आपस्तंबधर्मसूत्राचा उल्लेख शबर, ब्रह्मसूत्रांतील शांकरभाष्य, विश्वरूपाचा व्यवहार, मिताक्षरा व अपरार्क या ग्रंथांत केला आहे. आपस्तंबधर्मसूत्रांतील कित्येक मतें याच्या पूर्वीच्या धर्मशास्त्रकारांच्या विरुद्ध आहेत. आपस्तंबाच्या मतें नियोग त्याज्य आहे. त्याचप्रमाणें पैशाच व प्राजापत्य ह्या दोन विवाहविधींना याची पूर्ण संमति आहे. तसेंच याच्या मतें कोणतेंहि मांस भक्षण करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. आपस्तंब धर्मसूत्रावर हरदत्ताची उज्ज्वलावृत्ति नांवाची टीका आहे. आपस्तंबधर्मसूत्रांतील अध्यात्मविषयक दोन पटलांवर शंकराचार्यांचें भाष्य आहे (१-८.२२-२३).

आपस्तंबधर्मसूत्राहून निराळा असा आपस्तंबस्मृति नामक एक २०७ श्लोकांचा ग्रंथ जीवानंदानें छापला आहे. आनंदाश्रमांतहि छापलेल्या स्मृतींत दहा अध्याय आहेत. या ग्रंथांत प्रायश्चित्ताचा विचार केला आहे. यांतील उतारे स्मृतिचंद्रिका व अपरार्क यांमध्यें बरेच वेळां आले आहेत. स्मृतिचंद्रिकेंत स्तोत्रापस्तंब नामक एका ग्रंथाचा उल्लेख आहे.

बुल्हरनीं याचा काल ख्रि. पू. ३०० चे अलीकडे नसावा असा ठरविला, पण टिळकांनीं त्याच्याहि अलीकडे मानला आहे (गी. र. पा. ५६१). बेथ्यांनीं ख्रि. पू. १४२० वर्षे आपस्तंबश्रौतसूत्राचा काल ठरविला आहे, पण काणे ख्रि. पू. ६००–३०० मानतात.

आपस्तंबि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

२ भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. हा ब्रह्मर्षि होता (म. व. २९९.१८ कुं; मत्स्य. ७).

आपस्थूण—वासिष्ठगोत्रांतील एक ऋषिगण.

आपिशलि—एक व्याकरणकार. संधीविषयीं याचा उल्लेख पाणिनीनें गौरवानें केला आहे (६.१.९२). यानें आपिशलि नांवाचा एक ग्रंथ केला आहे (c.c.). त्यांतील माहितीचा काशिकेंत (७.३.९५) व कैयटांत (५.१.२१) उल्लेखहि आहे. काशिककार व कैपट यांनीं तो ग्रंथ पाहिला असावा.

२ भृगुकुलांतील एक ब्रह्मर्षि.

आपिशी—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. अपिशली असा पाठ आहे.

आपूरण—कद्रूपुत्र.

आपोद—धौम्याचें पैतृक नांव (धौम्य पहा).

आपोमूर्ति—(अपांमूर्ति) ब्रह्मसावर्णि मन्वन्तरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

आपोलव—(आंध्र. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें शातकर्णिपुत्र.

आप्त—कद्रूपुत्र.

आप्त्य—(त्रित, द्वित, एकत व भुवन पहा).

आप्नवत्—(अप्नवान पहा).

आप्य—चाक्षुष मन्वंतरांतील देव.

आप्यायन—(स्वा. प्रिय.) यज्ञबाहूच्या सात पुत्रांतील सहावा. याचा वर्ष याच्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे.

आप्सव—(मनु पहा).

आभूतरजस्—रैवत मन्वंतरांतील देवगण (मनु पहा).

आभूतरयस्—(आभूतरजस् पहा).

आभूति त्वाष्ट्र—हा विश्वरूप त्वाष्ट्राचा शिष्य (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

आम—(स्वा. प्रिय.) घृतपृष्ठाच्या सात पुत्रांपैकीं ज्येष्ठ. याचा वर्ष आमवर्ष नांवानें प्रसिद्ध आहे.

२ कृष्णास सत्यभामेपासून झालेला पुत्र. हा महारथि होता.

३ ह्या कान्यकुब्ज देशांतील राजानें बुद्धधर्म स्वीकारून बुद्धधर्माचा प्रचार सुरू केला. पण रामानें मारुतीकडून याचा प्रतिकार करवून पुनः याला वैदिकधर्माचा केला. याची राजधानी धर्मारण्य होय (स्कंद. ३. २. ३८).

आमहासुर—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

आमहीयव—(उरुक्षय पहा).

अमुष्यायण—एक व्यास (व्यास पहा).

आमूर्तरज—गयाचें पैतृक नांव.

आंबरीष—(सिंधुद्वीप पहा).

आंबष्ठ्य—याला पर्वत व नारद यांनीं राज्याभिषेक केला व मग यानें सर्व पृथ्वी जिंकून अश्वमेध केला (ऐ. ब्रा. ८. २१).

आंबाज—आवेदाबद्दल पाठभेद.

आंभृणी—(वाच् पहा).

आयति—मेरूची कन्या, नियतीची भगिनी व धातृ ऋषीची स्त्री.

२ (सो.) नहुषाचा पुत्र. ययातीचा बंधु.

आयवस—ह्या पराक्रमी राजाच्या तीन मुलांनीं कक्षीवानाला त्रास दिला होता (ऋ. १. १२२. १५).

आयाप्य किंवा **आयास्य**—हा अंगिरस् गोत्री मंत्रकार.

आयु—इंद्रानें वेशाकरतां याचा पराभव केला होता (ऋ. १०. ४९. ५). इंद्रानें याचा पराभव केल्याचा आणखीहि उल्लेख आहेत (ऋ. २. १४. ७; ८. ५३. २). पण आयूनें इंद्राच्या प्रशंसापर एक सूक्त केलें आहे (ऋ. ८. ५२). हा शब्द सामान्य व विशेष अशा अर्थांनीं उपयोगांत आणलेला आहे. कुत्स व अतिथिग्व यांच्याबरोबर याचा उल्लेख आहे.

(सो.) पुरूरव्याला उर्वशीपासून झालेल्या पुत्रांतील ज्येष्ठ (म. आ. ७५; ९५; द्रो. १४४; अनु. १४७; वा. रा. उ. ५६; गरुड. १. १३९. ३; ब्रह्म. १९. ११; पद्म. सृ. १२. ८७; भू. १०३; ह. वं. १. २६). यानें दत्तात्रेयाच्या आश्रमीं शंभर वर्षेपर्यंत सेवा केल्यावर दत्तानें याला एक फळ दिलें. तें यानें आपल्या इंदुमती नामक भार्येस दिलें. त्यायोगें ती गरोदर राहून तिला नहुष पुत्र झाला. त्याला हुंड दैत्यानें पळविल्यामुळें हा आपल्या भार्येसहित शोक करूं लागला. परंतु नारदानें हुंड दैत्य नहुषाकडून मारला जाईल, असें याला सांगितल्यावर हा स्वस्थ राहिला (पद्म. भू. १०३. १०५). याला स्वर्भानूची कन्या प्रभा नामक दुसरी स्त्री असून तीपासून नहुषादि पुत्र झाले (भा. ९. १५; १७; गरुड. १३९. ८; ब्रह्मांड ३. ६७. १-२; ब्रह्म. ११; पद्म. पा. १२. ८७; ह. वं. १. २८). याचा वंश वरील ठिकाणीं दिला असून यानें ३६ हजार वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. १. १).

२ पौष महिन्यांत भग नांवाच्या आदित्याबरोबर फिरणारा ऋषि (भा. १२. ११. ४२).

३ कृष्णाला रोहिणी नामक स्त्रीपासून झालेला पुत्र (भा. १०. ६१. १७).

४ अंगिरा व सुरूपा यांचा पुत्र. एक देव (मत्स्य. १९६).

५ मंडूकांचा एक प्रसिद्ध राजा (म. व. १९२).

६ प्राण नामक वसु व ऊर्जस्वती यांचा पुत्र (भा. ६. ६. १२).

७ (सो. कोष्टु.) पुरुहोत्र राजाचा पुत्र. याचा पुत्र सात्वत. (भा. ९.२४.६)

८ धर्म व वसु यांचा पुत्र. यांना वैतंडय, शम, शांत, सनत्कुमार व स्कंद हे पुत्र होते (ब्रह्मांड. ३. ३.२१-२९).

आयु काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ५२).

आयुतायु—(मगध. भविष्य.) भागवत, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें श्रुतश्रवस्‌चा पुत्र.

आयुर्दान—गारावत नांवाच्या देवगणांतील एक.

आयुष्मत्—संह्राद दैत्याच्या तीन पुत्रांतील ज्येष्ठ.

२ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील होणाऱ्या ऋषभ अवताराचा पिता.

३ उत्तानपादाचा पुत्र.

आरण्य—अरणीपासून उत्पन्न झाल्यामुळें शुकास मिळालेलें नांव (दे. भा. १.१७).

आरण्य—एक मध्यप्राच्यर्षि.

आरण्यक—लोमशानें याला रामायण सांगितलें (पद्म. पा. ३५-३७).

आरद्धत्—(अंगार पहा).

आरब्ध—(अंगार पहा).

आराधिन् किंवा **आराधिन्**—(सो. कुरु.) वायुमतें हा जयत्सेनपुत्र होय. विष्णुमतें आराधी.

आरुणायनि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

आरुणि—उद्दालकाचें पैतृक नांव (बृ. उ. ३. ६. १; छां. उ. ३. ११. ४.). सुब्रह्मण्याचा गुरु आरुणि यशस्विन् तो हाच (जै. ब्रा. २. ८०). आरुणीनें हृदयांत असणाऱ्या अष्टदलयुक्त कमलाच्या ठिकाणीं ब्रह्मदृष्टि ठेवून ब्रह्माची उपासना केली (ऐ. आ. २.१.४). व्यास हा यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें मध्यदेशांतील शिष्य (व्यास पहा). हा वासिष्ठ चैकितायनाकडे ज्ञान मिळविण्याकरितां गेला होता (जै. उ. ब्रा. १. ४२. १). दुसरीकडेहि यज्ञांतील अग्नि अध्वर्यूचा नाश न करितां शत्रूचा नाश करितो हें सांगण्याकरितां याच्या नांवाचा उल्लेख आला आहे (श. ब्रा. १.१.२.११). अग्निहोत्राची प्रशंसा करतांनाहि एका आरुणीचा उल्लेख आहे (श. ब्रा. २.२.३.३१). आरुणि पांचाल्याला उद्दालक नांव आहे (उद्दालक पहा).

२ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ विनतेचा पुत्र.

४ सर्प (म. आ. ५७).

५ एक व्यास (व्यास पहा).

आरुणेय—औपवेशीच्या कुलांतील उद्दालक आरुणि आणि मुलगा श्वेतकेतु यांचें हें पैतृक नांव आहे (श. ब्रा. १०. ३. ४. १; छां. उ. ५.३.१). प्राणविद्या सांगतांना याचा उल्लेख आहे (जै. उ. ब्रा. २. ५. १).

आरुषी—मनुकन्या. च्यवन ऋषीच्या दोन स्त्रियांतील ज्येष्ठ. ऊर्व ऋषीची माता (म. आ. ६७).

आरैहण्य—सुमंतूचा शिष्य. याचा शिष्य चैकितायन (वं. ब्रा. २).

आर्क्ष—हा प्रियमेधाचा आश्रयदाता होता (ऋ. ८. ६८. १५-१६). आतिथिग्व इंद्रोत व आर्क्ष यांजकडून दान मिळाल्याचा प्रियमेधानें उल्लेख केला आहे. एके ठिकाणीं आर्क्ष श्रुतर्व्याचा निर्देश आहे (ऋ. ८.७४.५).

आर्क्षकायण—(गळूनस पहा).

आर्चनानस—अत्रिगोत्राचा प्रवर.

आर्चिष्मत्—सुतपदेवांपैकीं एक.

आर्जव (आर्जय)—गांधार देशाधिपति शकुनीच्या सहा बंधूंतील एक. यास भारतीय युद्धांत इरावानानें मारिलें (म. भी. ९०)

आर्जुनेय—कुत्साचें पैतृक नांव.

आर्तभाग जारत्कारव—जरत्कारूचा पुत्र. हें नांव आस्तिक ऋषीसच असावें. दैवराति जनकाच्या सभेंत याज्ञवल्क्याशीं वाद करणारा व हा एकच असण्याचा संभव आहे (बृ. उ. ३. २. १; १३). याला कति ग्रहाः याचें उत्तर देऊन याज्ञवल्क्यानें गप्प बसविलें.

आर्तभागीपुत्र—हा शौंगीपुत्राचा शिष्य व वार्कारुणीपुत्राचा गुरु आहे (बृ. उ. ६. ५. २).

आर्तव— बर्हिषद पितरांचें नामांतर.

आर्तायनि—ऋतायनपुत्र शल्याचें पैतृक नांव (म. भी. ६२).

आर्तिमत्—एक ऋषि. याचें स्मरण केल्यानें सर्पबाधा नष्ट होते (म. आ. ५८).

आर्द्र—(सू. इ.) आर्द्रक असा पाठभेद आहे (म. व.२०५. ३ कुं.; इंदु पहा).

आर्द्रक—(आर्द्र पहा).

आर्द्रा—सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक.

आर्बुदि—(ऊर्ध्वग्रावन् पहा).

आर्भव—(सूनु पहा).

आर्यक—कद्रूपुत्र. याची कन्या मारीषा अथवा भोजा. यदुकुलोत्पन्न शूर राजाची स्त्री. तिच्या पासून शूरास पृथा नामक कन्या झाली. तिलाच पुढें कुंति नांव पडलें. भीमाची माता पृथा आर्यकाची पौत्री होती भीमास दुर्योधना-

दिक शतबंधूंनीं, विषयुक्त अन्न चारून प्रमाणकोटितीर्थांत बुडविलें. तेथें नदींतील नागांनीं दंश केल्यामुळें त्याचें विष उतरलें. भीम सावध झाला, नाग पुनः दंश करावयास आले पण भीमानें युद्धास सुरुवात केली. हें वर्तमान आर्यकास कळल्यावरून हा तेथें आला. भीमास यानें ओळखिलें व त्यास पाताळांत नेऊन अमृतपान करविलें. आणि दहा सहस्र नागांचें तुला बळ असो असा आशीर्वाद देऊन, हस्तिनापुरासमीप पोहोंचविलें (म. आ. ३५. १२८).

२ धर्मसावर्णि मन्वंतरांत होणाऱ्या विष्णूचा पिता.

आर्ष्यशृंगि—दुर्योधनपक्षीय एक राक्षस. यानें अर्जुनपुत्र इरावानाचा वध केला (म. भी. ९०).

आर्षिणि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

आर्ष्टिषेण—कृतयुगामध्यें झालेला एक राजर्षि. हा तपश्चर्येनें ब्राह्मण झाला होता (म. स. ८; श. ४०; वायु. १.२९. ११४). याचा आश्रम हिमालयावर नरनारायणाश्रमापाशीं होता (म. व. १५६). यांचेकडे पांडव गेले होते (म. व. १५९-१६१). हा भृगुकुलांतील मंत्रकार होता. याला अद्विषेण असें नांव आढळतें (वायु. १. ५९. ९५-९७). याचा निर्णयसिंधूंत आधार घेतला आहे (देवापि पहा).

२ (सो. क्षत्र.) शलाचा पुत्र (वायु. २. ३१).

आलंब—एक ऋषि. धर्मराजाच्या सभेमध्यें होता (म. स. ४).

२ वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण.

आलंबायन—इंद्राचा मित्र. यानें रुद्राचें माहात्म्य सांगितलें (म. अनु. ४९).

आलंबायनीपुत्र—आलंबीपुत्राचा शिष्य (बृ. उ. ६. ५. २).

आलंबि—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेपैकीं ब्रह्मांड व वायु यांच्या मतें प्राच्यापैकीं होय.

आलंबी—कश्यप व खशा यांची कन्या.

आलंबीपुत्र—हा जायंतीपुत्राचा शिष्य व कौशिकीपुत्राचा गुरु (बृ. उ. ६. ५. १–२).

आलुकि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. जलाभिद् असा पाठभेद आहे.

आलेखन—एक आचार्य (आश्व. श्रौ. ६. १०).

आल्हकेय—(हृत्स्वाशय पहा).

आवटिन्—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा). हाच आटविन् होय.

आवंत्य—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेपैकीं भागवतमतें ब्रह्मवेत्त्याचा शिष्य (व्यास पहा).

आवरण—(स्वा.) भरत व पंचजनी यांचा पुत्र.

आवाह—(सो. यदु.) विष्णुमतें श्वफल्काचा पुत्र.

आविक्षित—मरुत्तांचें पैतृक नांव. या मरुत्तांचें कामप्रि असें दुसरें नांव असावें (ऐ. ब्रा. ८, २१; श. ब्रा. १३. ५. ४. ६; म. शा. २८). वायुमतें हा करंधम पुत्र होय.

आविर्होत्र—ऋषभदेव व जयंती यांचा भगवद्भक्त पुत्र.

आवेद—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. (आंबाज पहा).

आशावह—विवस्वानाचा पुत्र.

२ द्रौपदी स्वयंवराकरितां आलेला यादव (म. आ. २०१).

आश्मरथ्य—अश्मरथाचा वंशज. यांचें नांव सूत्रग्रंथांत मतभेद नमूद करण्याकरितां येतें (आश्व श्रौ. ६. १०; ब्र. सू. १. २. २९; ४. २०).

आश्माकी—प्राचीन्वतावी स्त्री. यादवकन्या. हिचा पुत्र शर्याति (म. आ. ६३. १२ कुं).

आश्रया—स्थावरनगरांत राहणाऱ्या कौडिण्याची स्त्री (गणेश. १. ६३).

आश्रायणि—कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार.

आश्राव्य—इंद्रसभेंतील एक ऋषि (म. स. ७).

आश्लेषा—सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक.

आश्वघ्न—ही स्वतंत्र व्यक्ति असावी किंवा मनूचें विशेषण असावें (ऋ. १०. ६१. २१).

आश्वतर आश्वि—बुडिलाचें पैतृक नांव.

आश्वत्थ—अहीनाचें पैतृक नांव.

आश्वमेध—एका राजाचें पैतृक नांव आहे. याचा उल्लेख दानस्तुतींत आला आहे (ऋ. ८. ६८. १५-१६).

आश्वल—विश्वामित्राचा पुत्र व ब्रह्मर्षि.

आश्वलायन—एक शाखाप्रवर्तक आचार्य. आश्वलायनशाखा महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहे. ही ऋग्वेदाची शाखा आहे. पण ह्या शाखेचे संहिताब्राह्मणादि वैदिक ग्रंथ उपलब्ध नाहींत. याचे पुढील ग्रंथ सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. १ आश्वलायनगृह्यसूत्र, २ आश्वलायनश्रौतसूत्र, ३ आश्वलायनस्मृति.

हा शौनकाचा शिष्य होता. याच्या सूत्राचे शेवटीं ' नमः शौनकाय ' असें शौनकाला नमन केलें आहे. शौनकानें स्वतः १००० भागांचें एक सूत्र केलें होतें. पण आश्वलायनाचें सूत्र थोडक्यांत व चांगलें असल्यामुळें त्यानें आपलें सूत्र फाडून टाकलें. याचें श्रौतसूत्र बारा अध्यायांचें व गृह्यसूत्र चार अध्यायांचें आहे. श्रौतसूत्रांत होत्रकर्मांत मंत्राचा विनियोग सांगितला आहे. दर्शपूर्णमास, अग्न्याधान, पुनराधान, आग्रयण, अनेक काम्येष्टि, चातुर्मास्य, पशु, सौत्रामणी, अग्निष्टोमादि सप्त सोमसंस्था, सत्रांचें होत्र व शेवटीं गोत्रप्रवरांचा थोडक्यांत संग्रह आहे. अग्निहोमासारख्या कर्मांचाहि क्वचित् उल्लेख आहे. गृह्यसूत्रांत खालील विषय प्रामुख्यानें आले आहेत. संस्कार, नित्यकर्म, वास्तु, उत्सर्जन,

उपाकर्म, युद्धारंभसज्जता व शूलगव. गृह्यसूत्रांत दिलेल्या तर्पणांत ऋग्वेदाचे मंडळवार ऋषि घेतले आहेत व जेथें ऋषि घेणें अशक्य वाटलें तेथें प्रगाथ क्षुद्रसूक्त, महासूक्त व मध्यम असा उल्लेख केला आहे. तसेंच व्यासाचे शिष्य सुमंतु वगैरे सांगून सूत्र, भाष्य, भारत व महाभारत यांचाहि उल्लेख आहे. आचार्य व इतर खालीलप्रमाणें आहेत. शर्तांचिन्, माध्यम, गृत्समद, विश्वामित्र, वामदेव, अत्रि, भरद्वाज, वसिष्ठ, सुमंतु, जैमिनि, वैशंपायन, पैल, जानंति, बाहवि, गार्ग्य, गौतम, शाकल्य, बाभ्रव्य, मांडव्य, मांडूकेय, गार्गी वाचक्नवी, वडवा प्रातिथेयी, सुलभा मैत्रेयी, कहोळ, कौषीतक, महाकौषीतक, पैंग्य, महापैंग्य, सुयज्ञ, सांख्यायन, ऐतरेय, महैतरेय, शाकल, बाष्कल, सुजातवक्त्र, औदवाहि, महौदवाहि, सौजामि, शौनक व आश्वलायन. ऐतरेय ब्राह्मणाशीं हें सूत्र जुळतें आहे व त्यांतील कांहीं अवतरणेंहि यांत सांपडतात. आश्वलायनाच्या श्रौतसूत्रांत पुढील आचार्यांचा उल्लेख येतो. आलेखन (६. १०), आश्मरथ्य (६. १०), कौत्स (१. २; ७.१), गाणगारि (२. ६; १२. १०), गौतम (२. ६; ५. ६), तौल्वलि (२. ६; ५ ६), [illegible] क (१२.१०).

[illegible]पैकीं तौल्वली पौर्वात्य आहे (पा. सू. २.४.६०-६१). [illegible]धिपति जनकाचा हा होता होता. अश्वलाशीं याचा संबंध [illegible]ण्याचा संभव आहे. वेबरच्या मतें हा पाणिनीसमकालीन [illegible]वा. चिं. वि. वैद्यांनीं ख्रि. पू. १०० वर्षे याचा काल धरिला [illegible]हे. श्रौतसूत्र व गृह्यसूत्र एकाच आश्वलायनाचें नसावें. आश्व[illegible]यन गृह्यसूत्रांत जरी श्रौतसूत्राचे हवाले आढळत असले तरी [illegible]याभिन्नता स्पष्ट दिसते. हें आश्वलायनाच्या शिष्यपरंपरेपैकीं [illegible]णीं तरी लिहून आश्वलायनाच्या नांवावर दाखल केलें असावें.

२ अथर्ववेदीय कैवल्योपनिषद् परमेष्ठीनें आश्वलायनाला [illegible]गितलें आहे. वरचा व हा एकहि असेल.

३ कौसल्याचें पैतृक नांव.

४ शिवावतार सहिष्णूचा शिष्य.

आश्वलायनिन—कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

आश्ववातायन—कश्यपगोत्रांतील एक गोत्रकार.

आश्वसूक्ति—सामाचा द्रष्टा (पं. ब्रा. १९.४.२).

आश्वायनि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

२ अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

आश्विनेय—(अश्विनीकुमार पहा).

आसंग—(सो. यदु.) श्वफल्काचा पुत्र.

आसंग प्लायोगि—एक दानशूर राजा व सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. १. ३२-३३). याचें पूंस्त्व नष्ट होऊन हा स्त्री बनला होता. परंतु मेध्यातिथीच्या कृपेनें याला पुरुषत्व प्राप्त झालें व त्यामुळें याची बायको शश्वती हिला आनंद झाला, अशी एक आख्यायिका सायणानें दिली आहे. इतरांना तिच्यांत सत्यता वाटत नाहीं. शेवटल्या ऋचेला संदर्भहि नाहीं. याच सूक्तांत आसंगाला याद्व म्हटलें आहे, त्यावरून कदाचित् हा यदुवंशज असावा (ऋ. ८. १. ३१).

आसमंजस—(सू. इ.) असमंजसचा पुत्र अंशुमान्.

आसारण—भाद्रपदांतील सूर्याबरोबर फिरणारा यक्ष.

आसुरायण—दोन ठिकाणीं हा त्रैवर्णीचा शिष्य आहे (बृ. उ. २.६.३; ४.६.३) व तिसऱ्या ठिकाणीं हा आसुरीचा शिष्य आहे (बृ. उ. ६.५.२). व्यासाच्या अथर्वशिष्य-परंपरेंतील ब्रह्मांडमतें पाराशर्य कौथुमाचा शिष्य (व्यास पहा).

२ कश्यपगोत्रांतील एक ऋषिगण.

३ विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७).

आसुरि—हा सायंहोम पक्षाचा आहे. यानें उदितहोम पक्षाची अत्यंत निंदा केली आहे (श. ब्रा. २. २. ३. ९). यानें अग्नीच्या उपस्थानाचा छोटा मंत्र सुचविला आहे (श. ब्रा. २. ३. ३. २). हा भारद्वाजाचा शिष्य व औपजंघनीचा गुरु (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३). पण दुसरीकडे याज्ञवल्क्याचा शिष्य व आसुरायणाचा गुरु आहे (बृ. उ. ६. ५. २). यज्ञविधीवर याला प्रमाण मानलेलें आहे (श. ब्रा. १. ५. २. २६; २. १. ४. २७). अनिर्बंध मताबद्दल व सत्याच्या आग्रहाबद्दल याला मान्यता होती (श. ब्रा.१४. १. १. ३३). शुक्लयजुर्न्या ब्रह्मयज्ञांग पितृतर्पणांत हा आहे (पा. गृ. परिशिष्ट). व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें मध्यदेशांतील शिष्य (व्यास पहा). युधिष्ठिराच्या राजसूय-यज्ञांतील एक ऋषि. हा सांख्यशास्त्रज्ञ कपिलाचा शिष्य असून पंचशिखाचा गुरु होता (म. शां. २१८). याचा कपिलाशीं व्यक्त व अव्यक्त यांवर संवाद झाला (म. शां. ३२६-३२८ कुं.). शिवावतार दधिवाहनाचा शिष्य.

आसुरिवासिन्—प्राश्नीपुत्राचें नांव (बृ. उ.४. ५. २).

आसुरी—(स्वा. प्रिय.) देवताजित् राजाची स्त्री व देवद्युम्नाची माता.

आस्तिक (आस्तीक)—भृगुकुलोत्पन्न जरत्कारु ऋषि व तक्षकभगिनी जरत्कारु यांचा पुत्र. गरोदरपणीं पति अरण्यांत निघून गेल्यावर जरत्कारु कैलासपर्वतावर आली. तेथें शंकरांनीं तिला ज्ञानोपदेश केला व ती पुत्र प्रसवली. यानें गर्भांत शंकराचा उपदेश ग्रहण केला म्हणून याचें नांव आस्तिक असें ठेवण्यांत आलें. मातेनें पतीला गर्भाविषयीं विचारलें असतां ' अस्ति ' असें उत्तर मिळालें. म्हणून यास ' आस्तिक ' असें नांव पडलें (दे. भा. २. १२). पुढें याची माता बोलण्यांत बंधूजवळच राहिली. तेथेंच याचें संगोपन झालें. अश्विनी-उपनयनानंतर च्यवन भार्गव ऋषीपाशीं सांग १.. व.१२५-

(म. आ. ४८). शंकरानें याचा व्रतबंध करविला. व यास वेदवेदांगें इत्यादिकांत निष्णात करविल्यावर मृत्युंजय मंत्राचा अनुग्रह केला. पुढें शंकराच्या अनुज्ञेनें जरत्कारु पुत्रासह आपल्या पित्याच्या आश्रमीं येऊन राहिली. जनमेजय राजानें आपल्या पित्याला सर्पदंशानें मृत्यु आला, असें मंत्र्याचे तोंडून ऐकिलें. तेव्हां त्याला राग येऊन सर्पसत्र करून सर्व सर्प मारून टाकण्याचा त्यानें निश्चय केला व यज्ञदीक्षा घेतली. आतां सर्पसत्रास आरंभ होणार इतक्यांत वास्तुशास्त्रामध्यें निष्णात असणाऱ्या लोहिताक्ष स्थपती-(सुतार)ला यज्ञमंडपांतील याज्ञिक कशा तऱ्हेनें शेवटास जाईल याविषयीं प्रश्न केला असतां, ज्या स्थलावर यज्ञमंडप उभारला आहे तें स्थल व ज्या वेळीं भूमापनास आरंभ केला ती वेळ यांवरून यज्ञास मोठें विघ्न येईल व एका ब्राह्मणाकडून हा यज्ञ मोडेल असें त्यानें सांगितलें. तथापि राजानें सर्व साहित्य जुळवून पूर्ण बंदोबस्तानें यज्ञकर्म सुरू केलें व सर्पांचा संहार केला. सर्पसत्रामध्यें शेवटीं तक्षकावर पाळी आली. सर्पांनीं ही गोष्ट जरत्कारूला सांगितली व भावाचें रक्षण करण्याविषयीं प्रार्थना केली. तिनें आस्तिकास मातुलकुलाचें रक्षण करण्यास आज्ञा केली. मातृभक्त आस्तिकानें ती गोष्ट कबूल केली व हा जनमेजयाच्या यज्ञमंडपांत गेला. तेथें यानें आपल्या चातुर्यानें व मधुर वाणीनें राजाचें मन आकर्षित केलें. इकडे सर्पसत्रानें घाबरलेला तक्षक प्राणरक्षणार्थ इंद्राला शरण गेला; तेव्हां इंद्रानें त्याला अभय दिलें. यज्ञामध्यें ब्राह्मणांनीं तक्षकाचें आवाहन करतांच, इंद्रानें रक्षण केल्यामुळें तो येत नाहीं, असें ब्राह्मणांकडून राजाला समजतांच त्यानें इंद्रासहित तक्षकाचें आवाहन करण्याविषयीं ब्राह्मणांना सांगितलें. त्यांनीं ' इंद्राय तक्षकाय स्वाहा ' असें म्हणतांच इंद्रानें तक्षकाचा त्याग केला. त्यामुळें तक्षक एकटाच कुंडाच्या ऊर्ध्वप्रदेशीं येऊन खिन्नवदन उभा राहिला (म. आ. ५१-५३). ब्राह्मणांनीं इंद्रासह तक्षकाचें आवाहन करतांच इंद्रासह सर्व देव मनसेकडे गेले. तेव्हां तिनें आस्तिक पुत्राला सर्पांचें संकट निवारण्याविषयीं आज्ञा केली. आस्तिकाच्या भाषणानें तुला पाहिजे तें माग असें राजा याला म्हणूं लागला. तेव्हां ब्राह्मण म्हणूं लागले कीं, तक्षक आवाहन करूनहि अद्यापि येत नाहीं, तो येऊन कुंडांत पडेपर्यंत याला वर देऊं नको. असें ते बोलत आहेत तों ब्राह्मणांच्या मंत्रसामर्थ्यानें तक्षक कुंडाच्या ऊर्ध्वभागीं आलेला आस्तिकानें पाहिला. त्याला तिष्ठ तिष्ठ असें म्हणून यानें थांबविलें आणि वर मागण्यास हीच वेळ योग्य आहे, असें जाणून राजापाशीं सर्पसत्र बंद करावें असा यानें वर मागितला. हें ऐकून राजा अतिशय खिन्न होऊन याचांचून दुसरें कांहीं माग असें म्हणूं लागला. परंतु पूर्वी वचनबद्ध झालेला असल्यामुळें तथास्तु असें म्हणून राजानें शेवटीं सर्पसत्र बंद केलें, आस्तिकाचा गौरव केला व यास निरोप दिला. याप्रमाणें यश संपादन करून परत आल्यावर सर्व सर्पांनीं याचा मोठा गौरव केला; व प्रसन्न होऊन वर देऊं लागले. तेव्हां आस्तिकानें हें माझें आख्यान जे त्रिकाल पठन करतील त्यांना तुम्ही बिलकुल पीडा देऊं नये असा वर मिळविला (म. आ. ५८). पण आस्तिकानें जनमेजयापाशीं इंद्र व तक्षक यांच्या प्राणांची याचना केली. तेव्हां ब्राह्मणांच्या आज्ञेनें राजानें याचें म्हणणें कबूल करून सर्पसत्र बंद करविलें. इंद्रानें मनसेकडे जाऊन स्वतः तिची पूजा करून तिला बलि अर्पण केला (दे. भा. ९. ४८). जनमेजयानें सर्पसत्र बंद केलें तो दिवस नंदिवर्धनी नामक पंचमीचा होता म्हणून तो दिवस नागांस अतिशय प्रिय आहे (भवि. ब्राह्म. ३२; तक्षक पहा).

आस्त्रबुध्न—इंद्रानें याच्याकरतां वेन्य पृथूला ठार केलें (ऋ. १०. १७१. ३).

आहार्य—हा अंगिरसगोत्री मंत्रकार होता.

आहुक—(सो. कुकुर.) पुनर्वसूचा मुलगा. याला शंभर पुत्र होते (म. स. १४). तथापि देवक व उग्रसेन हे फार प्रसिद्ध आहेत. शाल्वाबरोबर श्रीकृष्णाचें युद्ध झालें, त्या वेळीं द्वारकेचें रक्षण यानें केलें (म. व. १५). हा अभिजित् पुत्र होता व याला श्राहुक नांवाचा एक भाऊ होता. हे अत्यंत ऐश्वर्यवान् व पराक्रमी म्हणून यांची ख्याति होती (ब्रह्म. १५. ४६-५१).

आहुकी--पुनर्वसु राजाची कन्या व आहुकाची भगिनी.

आह्नेय--याच्या बापाचें नांव शुचि व आईचें नांव अहि होय. स्वाध्याय गांवाच्या बाहेर करावा असा नियम असला तरी शक्य नसेल तर गांवांतच अध्ययन करावें असें याचें मत आहे (तै. आ. २. १२).

आह्लाद—(ऐति). देशरागास देवकीपासून झालेला पुत्र. यास स्वर्णवती नांवची स्त्री होती. तिच्यापासून याला इंदुल नांवाचा पुत्र झाला (भवि. प्रति. ३. १४).

याज्ञ

आ

ब्रह्मवेत्त्याचा

आवरण-

इ

इक्षालव—व्यासाच्या ऋकृशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें शाकवैण रथीतराचा शिष्य (व्यास पहा).

इक्ष्वाकु—(सू.) हा वैवस्वत मनूच्या दहा मुलांपैकीं वडील पुत्र होय (म. आ. ७५; भवि. ब्राह्म. ७९.). याच्या उत्पत्तीसंबंधीं पुढील हकीगत आहे. एकदां मनूस शिंक आली. तेव्हां शिंकेबरोबर हा मुलगा पुढें उभा राहिला; यावरून यास इक्ष्वाकु असें नांव पडलें (ह. वं. १. ११; दे. भा. ७. ८; भा. ९. ६; वा. रा. उ. ७. ७९; ब्रह्म. ७. ४४; विष्णु. ४. २. ३). मनूनें इक्ष्वाकूला तूं एका राजवंशाचा उत्पादक हो. दंडाच्या योगानें प्रजापालन कर. विनाकारण दंड करूं नकोस. अपराध्यांना दंड केला असतां स्वर्गप्राप्ति होते. असा उपदेश करून यानें करावयाच्या कार्याची रूपरेषा आंखून दिली. मनूनें पृथ्वीचे दहा भाग करून ते सुद्युम्नास न देतां वसिष्ठाज्ञेनें इक्ष्वाकूस दिले (वायु. २. २३). मनूनें मित्र व वरुण या देवतांसंबंधीं याग केल्यामुळें मनूस इक्ष्वाकु व इतर पुत्र झाले अशी कथा आहे (विष्णु. ४. १). इक्ष्वाकु राजाचा कुलगुरु वसिष्ठ होता (म. आ. १७४; ब्रह्मांड. ३. ४८. २९; पद्म. सृ. ८ २१९; ४४. २३७; विष्णु. ४. ३. १८ वा. रा. उ. ५७). सूर्यवंशांत प्रत्येक राजाच्या वेळीं वसिष्ठ कुलगुरु असल्याचें लिहिलें आहे.

इक्ष्वाकु हा अयोध्येचा पहिला राजा होता (वा. रा. अयो. ११०). याला मध्यदेश मिळाला होता (ह. वं. १. १०. लिंग. १. ६५. २८; ब्रह्मांड. ३. ६०. २०; मत्स्य. १२. १५). यानें ३६००० वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. १. १). हा कांहीं ठिकाणीं क्षुपाचा पुत्रहि आहे. क्षुपानें यास प्रजापालनार्थ एक खड्ग दिलें होतें (म. शां. १६६; आश्व. ४).

एकदां इक्ष्वाकु यात्रा करीत हिमालयाच्या पायथ्याजवळ आला. तेथें कौशिक नांवाचा जपकर्ता ब्राह्मण होता. त्याचा यम, ब्राह्मण, काल आणि मृत्यु यांच्याशीं निष्काम जपासंबंधीं संवाद झाला. त्या वेळीं इक्ष्वाकु तेथें होता (म. शां. १९९).

इक्ष्वाकूला शंभर पुत्र होते (ह. वं. १. ११; दे. भा. ७. ९; भा. ९. ६; म. अनु. २; म. आ. ७५). वडील मुलाचें नांव विकुक्षि असें होतें. हाच इक्ष्वाकूच्या मागून अयोध्येचा राजा झाला. विकुक्षीपासून निमिवंश निर्माण झाला. इक्ष्वाकूला दंडक या नांवाचा एक विद्याहीन मुलगा होता. याच्याच नांववरून दंडकारण्य हें नांव पडलें (वा. रा.उ. ७९; म. आ. ७५; भा. ९. ६; विष्णु. ४. २). याच्या दहाव्या मुलाचें नांव दशाश्व असून तो माहिष्मतीचा राजा होता (म. अनु. २. ६.). विष्णुपुराणांत इक्ष्वाकूला एकशें एक पुत्र असल्याचें लिहिलें आहे (४. २). इक्ष्वाकूनें आपलें राज्य आपल्या शंभर मुलांस वांटून दिलें (म. आश्व. ४). पैकीं शकुनिप्रभृति ५० पुत्रांना उत्तर हिंदुस्तानचें व बाकीचे शांतिप्रभृति ४८ पुत्रांना दक्षिण हिंदुस्तानचें राज्य दिलें. अयोध्येस इक्ष्वाकूचें राज्य असून याचा वंशहि फार कालपर्यंत अयोध्येस नांदला. या वंशांत अनेक थोर पुरुष उत्पन्न झाले. त्यामुळें बहुतेक पुराणांत याची वंशावळ सांपडते. पुराणांत दिलेल्या वंशावळींत बरेंच साम्य असलें तरी रामायणांत दिलेल्या वंशावळींत व तींत बराच फरक आहे. पुराणांत इक्ष्वाकूपासून भारतीय युद्धांत असणाऱ्या बृहद्बलापर्यंत भागवताप्रमाणें ८८; विष्णूप्रमाणें ९३ व वायूप्रमाणें ९१ पिढ्या होतात. रामायणाप्रमाणें यांत संख्येपेक्षां व्यक्तींत बराच फरक आहे. संशोधकांच्या मतें वंशावळीच्या दृष्टीनें पुराणेंच जास्त बरोबर असण्याचा संभव आहे. याचा काल ख्रि. पू. २६०० (पु. नि. ३१५) व ख्रि. पू. २१०१ (दसरी) असा ठरविला आहे (सुमित्र, राम व ऐक्ष्वाक पहा).

इट भार्गव—सूक्तद्रष्टा. याच्या रथाचें इंद्रानें संरक्षण केलें (ऋ. १० १७१. १).

इटन् काव्य—हा केशिन् दार्भ्याचा समकालीन होता. (साम. ब्रा. ७.४). दुसरीकडेहि थोड्या फरकानें हें नांव आहे (पं. ब्रा. १४.९.१६).

इडविड—(सू. इ.) शतरथास दुसरें नांव.

इडविडा—(इलविला पहा).

इडस्पति—(स्वा.) भागवतमतें यज्ञ व दक्षिणा यांचा पुत्र. २ स्वारोचिष मन्वंतरांतील देवविशेष.

इडा—गिरेरवसर्पणानंतर मनूनें संतति व्हावी म्हणून यज्ञ केला, त्यामुळें मनूला एक मुलगी मिळाली. तिचें नांव इडा (श. ब्रा. १. ६. ३. ७-११). मनूची संबंधी व यज्ञतत्त्वाचें प्रकाशन करणारी इडा नामक एक स्त्री होती. देव व असुर यांनीं अग्न्याधान केलें असें ऐकून ही तें पाहण्यास गेली. तेव्हां हिला दोन्ही ठिकाणीं अग्निस्थापनेचा क्रम चुकला आहे असें आढळून आलें. तेव्हां ही मनूकडे गेली व त्याला म्हणाली, 'देवासुरांप्रमाणें तुझा यज्ञ निष्फल होऊं नये म्हणून मी अग्नीची योग्य क्रमानें स्थापना करित्यें.' मनूनें इडेकडून अग्न्याधान केलें. इडेनें १ गार्हपत्य, २ दक्षिणाग्नि व ३ आहवनीय अशा क्रमानें अग्नीची स्थापना केली. त्यामुळें मनूचा यज्ञ सफळ होऊन तो प्रजा व पशु यांनीं समृद्ध झाला (तै. ब्रा. १. १. ४). मनु यज्ञकर्त्ये करीत असतां यज्ञामुळें देवांनीं सर्व ऐश्वर्य मिळविलें. एकदां इडा मनूकडे गेली, तेव्हां देवांनीं प्रत्यक्षपणें व असुरांनीं अप्रत्यक्षपणें इडेस आपल्याकडे बोलावलें. तेव्हां ही देवांकडे गेली. त्यामुळें एकंदर प्राणीहि अश्विनीगेले व त्यांनीं असुरांचा त्याग केला (तै. सं. १. व.१२५-

इतरा—(ऐतरेय पहा).

इद्दश्—पांचव्या व सहाव्या मरुद्गणांतील एक

इध्म—(स्वा.) भागवतमतें यज्ञपुत्र होय.

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील देव.

इध्मजिह्व—(स्वा. प्रिय.) प्रियव्रत व बर्हिष्मती यांच्या दहा पुत्रांतील दुसरा. हा प्लक्षद्वीपाचा स्वामी. यानें आपल्या द्वीपाचे वर्षसंज्ञक सात भाग करून शिव, यवस, सुभद्र, शांत, क्षेम, अमृक आणि अभय, या सात पुत्रांस क्रमानें त्यांचींच नांवें देऊन विभागून दिले (भा. ५. २०).

इध्मवाह—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९.२६). अगस्त्यपुत्र दृढस्यूचें दुसरें नांव. याला क्रतूनें दत्तक घेतला होता. अगस्त्यकुलांतील एक गोत्रकार (मत्स्य. २०२).

इन—अमिताभ देवांपैकीं एक

इंदीवराक्ष किंवा **इंदीवराविद्याधर**—विद्याधराधिप नलनाभाचा पुत्र. एक गंधर्व. जरी यास ब्रह्ममित्रमुनीनें आयुर्वेद-विद्या दिली नाहीं तरी इतर शिष्यांस पढवीत असतां यानें अडून ग्रहण केली. यास आठच महिने लागले. यामुळें आनंद होऊन हा हंसला. त्या आवाजानें जाणून ब्रह्ममित्रानें यास तूं सात दिवसांत राक्षस होशील असा शाप दिला. पण यानें विनंति केल्यावरून तूं रागांध होऊन स्वतःचीं मुलें खाण्यास धांवशील, त्या वेळीं त्यांच्या अस्त्रतेजानें तुला ताप होऊन पुनः हें शरीर प्राप्त होऊन स्वस्थानापन्नहि होशील असा उश्शाप दिला. पुढें हा आपल्या कन्येस खावयास धांवला असतां तिच्यापासूनच शिकलेल्या अस्त्रविद्येनेंच स्वरोचीनें यास शरण आणिलें व त्यामुळें याचा उद्धार होऊन पुनः पूर्ववत् झाला. यानें आपली कन्या मनोरमा व ब्रह्ममित्रापासून घेतलेली विद्या स्वरोचीस दिली (मार्क. ६०).

इंदु—(सू. इ.) विश्वगश्व राजाचा पुत्र. यास आंध्र, चंद्र व आर्द्र अशीं तीन नामांतरें असून युवनाश्व हा पुत्र होता.

२ जग हें मनोमात्र आहे हें सांगण्याकरितां सुवर्णजट प्रांतांत राहणाऱ्या कश्यपगोत्रीय इंदूची कथा भानूनें ब्रह्मदेवास सांगितली आहे (यो. वा. ३. ८५–८७). तींत यानें केवळ मनःसंकल्पानें ब्रह्मदेवाचें श्रेष्ठ पद मिळवून स्थूल शरीर नष्ट झालें तरी सृष्ट्युत्पत्तीचा क्रम चालूच ठेवला होता.

इंदुमती—सिंहलद्वीपाच्या चंद्रसेन राजाची कन्या (मंदोदरी पहा).

२ सोमवंशीय आयु राजाची बायको. हिचा मुलगा नहुष (पद्म. भू. १०४).

३ बृहद्रथ राजाची पत्नी. पूर्वजन्मीं हिचें कंकण समुद्र-स्नानसंगमांत पडल्यामुळें ह्या जन्मीं ही ऐश्वर्य भोगीत ब्रह्मवेत्ती प्रतिवर्षी प्रभासक्षेत्रीं सुवर्णकंकण टाकीत असे **आतर**. १. ३७).

४ कल्याण वैश्याची बायको (गणेश. १. ३२).

५ चंद्रांगद राजाची स्त्री (चंद्रांगद पहा).

इंदुल—आह्लाद व स्वर्णवती यांचा पुत्र. सात महिन्यांचा असतांनाच इंद्र यास स्वर्गास घेऊन गेला. तेथें इंद्रपत्नी शचीनें याचें संगोपन केल्यामुळें हा अत्यंत बलवान् झाला. वल्मीककन्या चित्रलेखेशीं याचें लग्न झालें (भवि. प्रति. ३.२२–२३).

इंद्र—यानें मेघ फोडले. याच्या करितां त्वष्टयानें वज्र तयार केलें. यानें सूर्य, द्यू आणि उषा यांना उत्पन्न केलें. वृत्राला हात तोडून ठार केलें. वृत्राला मारून पाणी वाहविलें, नद्या वाहावावयास लावल्या. गाई व सोम जिंकला. यानें भक्तांना गुरेंढोरें दिलीं (ऋ. १. ३३). यानें दशग्वूचें संरक्षण केलें (ऋ. १. ३३. १४) श्वित्रांच्या गाईचें रक्षण केलें (ऋ. १. ३३. १५). सामगानानें याला हुषारी येते. हा दासांचा शत्रु आहे. याचा रथ घोडे जोडलेला आहे. तो चालूं लागला कीं, मेघांचा गडगडाट होतो, पृथ्वी सपाट व स्थिर होते. त्रिताशीं याचें सख्य होतें. अंगिरस व इंद्र बरोबर असतात (ऋ. १. ११). यानें उपजतांच देवांचें संरक्षण केलें. हलणारी पृथ्वी स्थिर केली. अंतरिक्षाची व्यवस्था लावली व द्यूला आधार दिला. अहीला मारून सप्तसिंधू मोकळ्या केल्या. वलापासून गाई सोडविल्या, बीज उत्पन्न केली. यानें शंबराला चाळीस वर्षांनीं शोधून काढिलें (ऋ. २. १२). याला सोम फारच आवडतो (ऋ. २. १४). अंगिरानें स्फूर्ति दिल्यामुळें इंद्रानें वलाला ठार केलें. (ऋ. २. १५. ८). यानें सूर्याचें चक्र फेंकून दिलें व एतशाला वांचविलें (ऋ. ४.१८.१४). सोम पिण्याकरितां इंद्राला बोलावीत असत (अपाला, तुर्वश पहा). इंद्राची उपासना न करणाऱ्यांना अनिंद्र असें निंदीत (ऋ. ७.१८.१६). नेम नांवाच्या ऋषीनें इंद्र प्रत्यक्ष दिसत नसल्यामुळें इंद्रच नाहीं असें प्रतिपादन केलें. तेव्हां इंद्रानें प्रत्यक्ष आपण आहोंत हें दाखविलें (ऋ. ८. १००).

याचे वेदांत अनेक शत्रु आहेत. त्यांचा मुख्य दुर्गुण पाणी अडवणें हा आहे. त्यांचीं नांवें–अनर्शनि, अर्णव, अर्बुद, अहि, अहिशुव, और्णवाभ, अश्न, इलीबिश, करंज, कुयव, किवि, चुमुरि, दभीक, धुनि, नमुचि, नार्मर, पर्णय, पिप्रु, वर्चिन्, वल, शंबर वगैरे आहेत. यांचीं हत्यारें वज्र, अद्रि, दधीचीच्या अस्थि (ऋ. १. ८४. १३), धनुष्यबाण, भाला, फेस, बर्फ वगैरे आहेत. जगदुत्पादक व सृष्टिक्रम घालून देणारा इंद्र आहे. याला इंद्राणी नांवाची पत्नी होती (ऋ. १०. ८६). सीता नांवाची बायको असल्याचा निर्देश आहे (पा. गृ. सू. १७.९; शची पहा). हा अनेकांचा पुत्र झाला होता (शृंगवृष पहा). प्रत्येक मन्वंतरांत इंद्र असतो. तो, भूर्भुवःस्वः या तीन लोकांचा

अधिपति असतो. शंभर यज्ञ करून इंद्रपदवी मिळवतां येते (नहुष व ययाति पहा). तो वज्रपाणि, सहस्राक्ष पुरंदर व मघवान् असतो व प्रजा संरक्षण करणें हें त्याचें मुख्य काम असतें. प्रत्येक मन्वंतरांत इंद्र वेगळे असले तरी त्यांचे गुण व कार्य सारखेंच असतें. सप्तर्षि त्यांचे सल्लागार असतात व गंधर्व-अप्सरा त्यांचें ऐश्वर्य असतें (वायु. २. ३. १. २३). सर्वच अवतार जगाची व्यवस्था ठेवितां येईनाशी झाली कीं, कांच्या मदतीकरितां होतात (मनु पहा). शंभर यज्ञ केले की इंद्रपद मिळतें असें असल्यामुळें कोणाचेहि शंभर यज्ञ पुरे होऊं लागल्यास हा अश्वमेधाचा घोडा पळवून विघ्न करीत असे (सगर, पृथु, रघु). तसेंच कोणी मोठी तपश्चर्या करीत असल्यास भीतीनें हा अप्सरा पाठवून तपोभंग करी (भा. ११. ४.७). हिरण्यकशिपु, बलि व प्रह्लाद हे तीन असुरांपैकींहि इंद्र झाले होते (मत्स्य. ४७. ५५-५९; लारक पहा). यावरून यांचें राजकीय स्वरूप चांगलें व्यक्त होतें. विशेषतः त्रिशंकु, वसिष्ठ, विश्वामित्र, वामदेव, रोहित, गौतम, गृत्समद, रजि, भरद्वाज, उदारधी, सोम, इंदुल व अर्जुन इत्यादि प्राचीन व अर्वाचीन व्यक्तींच्या चरित्रांवरून इंद्राची चांगली कल्पना येते.

इंद्रविषयक पौराणिक कल्पना पुढील माहितीवरून व्यक्त होतील. अदितीचा पुत्र (कश्यप पहा). यास शक्र असें नामांतर आहे (म. आ. ६६; भा. ६-६). हा श्रावण महिन्यांतील सूर्य होय (भा. १२. ११. १७). हा देवांचा राजा आहे. (भा १. १०. ३). हाच स्वर्गाचा पुरंदर इंद्र होय. हा पावसाचा देव आहे. एकदां गरुडाचे पाठीवर बसून नाग जात असतां गरुड इतका उंच गेला कीं, ते सगळे सूर्यतापानें मूर्च्छित होऊन जमिनीवर पडले. तेव्हां त्यांची माता कद्रू हिनें इंद्राची स्तुति करून तापशमनार्थ पाऊस पाडविला (म. आ. २५.२६). यानें भीमद्वादशी व्रत केल्यामुळें यास इंद्रत्व मिळालें (पद्म. सृ. २३). दक्षानें केलेल्या यज्ञास हा गेला होता व वीरभद्रास तूं कोण असें विचारिलें होतें (ब्रह्म. १२९). मंदारपर्वताचे पंख यानें तोडून टाकिले होते (स्कंद. १.१९. ९). विश्वधर वाण्याचा पुत्र मेल्यामुळें तो शोक करूं लागला. तें पाहून यमास वैताग येऊन त्यानें आपलें काम सोडून तप आरंभिलें. यामुळें पृथ्वीवर पापी जन अतिशय पापें करीत पण सरेनात. त्यामुळें अति त्रास झाला. तेव्हां पृथ्वी इंद्राकडे गेली. इंद्रानें त्याचा तपोभंग करण्याकरितां गणिका नामें अप्सरेस पाठविलें, पण उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां पित्यानें त्याची समजूत घातली (ब्रह्म. ८६). कश्यप एकदां पुत्रकामेष्टि यज्ञ करीत असतां त्यास देवादिकांनीं साह्य केलें. त्यांत वालखिल्य व इंद्रहि मदत करीत होते. इंद्र झपाझप जात होता व सर्व वालखिल्य मिळून एक समिध घेऊन जात असतां ते गोष्पद-मात्र खड्ड्यांत सांठलेल्या पाण्यांत सांपडून गटंगळ्या खात होते हें पाहून इंद्र तिरस्कारानें हंसला. हें पाहून वालखिल्य संतापले व दुसऱ्या इंद्रास उत्पन्न करण्याकरितां तप करूं लागले. तेव्हां इंद्र कश्यपास शरण गेला व त्याच्या मध्यस्तीनें त्यांचा राग शांत केला (कश्यप व वालखिल्य पहा; म. आ. ३०). आपल्या मातेस दास्यांतून सोडविण्याकरितां गरुडानें मातेच्या दास्याच्या मोबदल्यांत नागांस अमृत देऊं केलें व तो तें स्वर्गी आणावयास गेला. गरुडानें अमृत चाल-विलेलें पाहून इंद्रानें त्यावर वज्र टाकिलें, पण व्यर्थ. त्याचें बल पाहून इंद्रानें त्याशीं सख्य करण्याचें ठरविलें. तेव्हां गरुडानें त्यास सांगितलें कीं, जर तुला अमृत परत पाहिजे असेल तर तें युक्तीनें पळव. त्याप्रमाणें इंद्रानें अमृत युक्तीनें पळविलें. गरु-डास या वेळीं इंद्रानें सर्प तुझें भक्ष्य होतील असा वर दिला (म. आ. ३४).

हिरण्यपुत्र सहाशनि यानें इंद्रास जिंकून इंद्राणीसह यास बांधून आणिलें. पुढें देवादिकांनीं वरुणास सांगून इंद्रास महा-शनीकडून सोडविलें. कारण महाशनि वरुणाचा जांवई होता. पुढें इंद्रानें इंद्राणीचे सांगण्यावरून शिवाची स्तुति केली. शिवानें विष्णूची स्तुति करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें केलें असतां विष्णु व शिव यांच्या अंशानें एक पुरुष गंगाजलांतून उत्पन्न झाला. त्यानें महाशनीस मारिलें. इंद्र नेहमीं त्याचे मार्गेमार्गे असे. यामुळें एकदां इंद्राणीशीं याचा प्रेमकलह झाला होता (ब्रह्म. १२९). वाचक्नवि मुनीची स्त्री मुकुंदा, ही रुक्मांगद राजावर मोहित झाली होती. इतक्यांत इंद्रानें रुक्मांगदाचे वेषानें तिजशीं संभोग केला. पुढें याचे वीर्यानें मुकुंदेस गृत्समद झाला. या गृत्समदाचा पुत्र त्रिपुरासुर. त्रिपुरासुरादिकां-पासून गणेशानें इंद्राला वांचविलें (गणेश. १. ३६-४०).

सुकर्म्याचे हजार शिष्य अनाध्यायाचे दिवशीं अध्ययन करीत, म्हणून त्यांना इंद्रानें ठार केलें. सुकर्म्यानें प्रायोप-वेशनास आरंभ केला. तेव्हां इंद्रानें त्यास वर दिला कीं, या हजारांसह आणखी दोन शिष्य उत्पन्न होतील व ते दोघे सुरांपैकीं असतील. हेच पौष्यंजिन् व हिरण्यनाभ (कौशिक्य) होत (वायु. १.६१ २९-३२; ब्रह्मांड. ३५, ३३-३७).

च्यवनास अश्विनीकुमारांनीं दृष्टि दिली व जरारहित केलें; म्हणून त्यांस हवि मिळवून देण्याचा प्रयत्न शर्यातीनें केला. त्या वेळीं इंद्रानें बरीच हरकत घेतली. पण त्या ठिकाणीं इंद्राचें कांहीं चाललें नाहीं. कारण च्यवनानें हा वज्र मारूं लागला असतां याचे हात थांबविले व यास मारण्याकरितां मदनामें असुर उत्पन्न केला. तेव्हां इंद्र त्यास शरण गेला व अश्विनी-कुमारांस यज्ञीय हवि मिळण्याचा अधिकार दिला (म. व. १२५-

१२६). मरुत्तानें एकदां यज्ञ केला. त्यावेळीं त्यानें प्रथम बृहस्पतीस बोलाविलें होतें, पण त्यानें मला इंद्राकडे जावयाचें आहे तरी मागाहून येईन असें म्हटलें. पण मरुत्तानें त्याचा बंधु संवर्त यास बोलविलें व यज्ञ सुरू केला. हें बृहस्पतीस समजल्यावर त्यानें इंद्रास हा यज्ञच होऊं न देण्याबद्दल सांगितलें. त्याप्रमाणें करण्याकरितां इंद्र धांवून गेला. पण संवर्तानें आपल्या प्रभावानें यास विकलांग करून आणिलें. तेथें आल्यावर इंद्रानें स्वतः सदस्याचें काम केलें (म. आश्व. १०). यानें भंगास्वनाला स्त्री बनविलें (भंगास्वन पहा).

दुर्वास ऋषीनें यास एकदां एक माळ दिली होती. तिचा याचे हातून अनादर झाला, तेव्हां तूं ऐश्वर्यभ्रष्ट होशील असा यास शाप मिळाला. याच वेळीं यानें बृहस्पतीला तो आला असतां त्यास उत्थापनानें मान दिला नाहीं म्हणून बृहस्पति परत गेला. तो येण्याचें चिन्हहि दिसेना. तेव्हां यास नारदानें सांगितलें कीं, तूं लवकरच ऐश्वर्यभ्रष्ट होणार ! बलीहि याच वेळीं याचेवर स्वारी करण्यास निघाला होता, तो स्वारी करून इंद्राचें सर्व वैभव हिरावून घेऊन चालला. जातांना तें वाटेंतच समुद्रांत पडलें. ही गोष्ट इंद्रादि देवांनीं विष्णूस सांगितली. तेव्हां बलीशीं साम करून गोडीगुलाबीनें त्यास समुद्रमंथन करण्यास उद्युक्त कर असें विष्णूनें सांगितलें. त्याप्रमाणें हा बलीकडे पाताळांत गेला व तेथें त्याचे जवळ शरणागतासारखें कांहीं काळ राहून युक्तीनें समुद्रमंथनाची गोष्ट काढिली. बलीस तें शक्य वाटेना. तेव्हां आकाशवाणीनें समुद्रमंथन कसें करावयाचें तें सांगितलें. तेव्हां तो समुद्रमंथनास तयार झाला. नंतर यानें मंदराचलास रवी होण्यास बोलाविलें. तो यावयास तयार झाला. तेव्हां विष्णूनें त्यास गरुडावर आणिलें. ऐरावत उच्चैश्रवा, पारिजातक व रंभादि अप्सरा या समुद्रांतून निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं चार रत्नें यानें घेतलीं (भा. ६. ९; स्कंद. १. १. ९).

बृहस्पति परत येईना, त्या वेळीं इंद्रानें त्याचे जागीं विश्वरूपाचार्याची नेमणूक केली. पण त्याची माता ही दैत्यकन्या असल्यामुळें त्याचा ओढा दैत्यांकडे होता. तो देवांबरोबर दैत्यांसहि हविर्भाग देत असे. हें इंद्रास कळतांच यानें त्याचीं तिन्ही शिरें तोडिलीं (विश्वरूप पहा). आपला पुत्र मारिला असें त्वष्ट्यानें पाहून यास ठार करण्याकरितां वृत्र नांवाचा असुर उत्पन्न केला. व याला हविर्भाग मिळूं न देण्याचा प्रयत्न केला. त्यानें इंद्रावर चढाई करून याचा पुष्कळ वेळ पराभव केला व एकदां तर यास वृत्रानें गिळिलेंहि. या सर्वांचें कारण एकदां यानें प्रदोषव्रतांत महादेवाची पिंडी ओलांडली होती (स्कंद. १. १. १७).

वृत्रानें इंद्राचा पराभव केला म्हणून गुरूपदेशानें इंद्रानें सभ्रमतीतीरीं दुर्धर्षेश्वराची प्रार्थना केली. तेव्हां शंकरानें यास पाशुपतास्त्र दिलें. त्यानेंच वृत्रास मारिलें (पद्म. उ. १५३). पराभ झाला तेव्हां इंद्र शंकरास शरण गेला. शंकरानें त्यास वज्र दिलें त्यानें इंद्रानें वृत्रासुराचा वध केला (पद्म. उ. १६८). इंद्रानें वृत्राचा वध करण्याकरितां वज्र करावें म्हणून दधीचि ऋषीजवळ अस्थि मागितल्या. त्यांचें विश्वकर्म्यानें वज्र बनविलें. षण्डामर्क वरत्री व त्वष्टा ह्या दैत्ययाजकांना इंद्रानें जाळून मारलें (ब्रह्मांड. ३. १. ८५; दधीचि पहा).

विश्वरूप, वृत्र व नमुचि यांचे हननानें इंद्रास ब्रह्महत्येचें पातक लागलें होतें. व त्यामुळें हा भिऊन कोठें तरी कमळांत दडून राहिला होता. या वेळीं दोन इंद्र झाले. एक नहुष व दुसरा ययाति. पण ते लवकरच पतन पावले (स्कंद. १.१.१५). या ब्रह्महत्त्यांचें निराकरण कसें केलें याबद्दल निरनिराळ्या पुराणांत निरनिराळ्या कथा आहेत. ब्रह्महत्त्येचे चार भाग केले व ते भूमि, वृक्ष, जल व स्त्री यांस एकेक वर देऊन त्यांचे जवळ दिले. भूमींतील खळगे आपोआप भरणें व तिजवरील खार उखीररूपानें दिसणें, वृक्ष तोडला असतां त्या ठिकाणीं त्यास अंकुर फुटणें व डिंक सुटणें, पाणी ज्यांत मिसळलें जाईल तें वाढणें व फेंस यणें, आणि स्त्रियांस गरोदर असतांहि प्रसूतिकालापर्यंत संभोग करितां येणें, पण रजोदर्शन होणें, हे त्यांना दिलेले वर व ब्रह्महत्त्येचे परिणाम आहेत (भा. ६. ९; स्कंद. १. १. १५; लिंग. २. ५१). रक्षांसि ह वा या मंत्रांत यासंबंधीं निर्देश आहे. हें पातक विश्वरूपहत्त्येचें होय. पण पद्मपुराणांत ही हकीकत वृत्रहत्त्येच्या पातकावर आहे (उ. १६८). पण याच पुराणांत यानें हें पातक जावें म्हणून तप केलें व पुष्कर, प्रयाग, आद्य व वाराणसी या तीर्थांवर स्नान केलें असें म्हटलें आहे (पद्म. भू. ९१). हें पातक नाहींसें व्हावें म्हणून यानें अश्वमेध यज्ञ केला (म. उ. १०). नमुचिवधानें लागलेल्या ब्रह्महत्त्येच्या शमनार्थ अरुणेवर स्नान केलें (म. श. ४४.३३). याचे येण्यानें झालेल्या इंद्रागमतीर्थांत स्नान केल्यामुळें हा नष्टपाप झाला (पद्म. उ.१५१). त्रिस्पृशा एकादशीचें व्रतामुळें हा नष्टपाप झाला (पद्म. उ. ३४; अहल्या पहा).

एकदां देवदैत्यांचें युद्ध झालें, त्यांत दैत्य देवांस आटोपेनात, म्हणून त्यांनीं सूर्यवंशांतील पुरंजयास मदतीस बोलविलें. तेव्हां त्यानें माझें वाहन इंद्र होईल तर येतों असें सांगितलें. प्रथम इंद्रानें कांकूं केलें, पण पुढें कबूल करून महावृषभाचें रूप धारण केलें (भा. ९. ६.). हिरण्यकशिपूनें स्वर्ग जिंकला व देवांस पीडा दिली म्हणून विष्णूनें नृसिंहाचें रूप घेऊन त्यास ठार केलें व स्वर्ग परत इंद्राला दिला. शत्रूंची पीडा होऊं नये म्हणून इंद्रानें यमुनातीरीं हजारों यज्ञ केले. त्यामुळें ब्रह्मा, विष्णु व महेश प्रसन्न झाले (पद्म. उ. १९९). प्रह्लादादि

दैत्यांनीं एकदां इंद्राचा स्वर्ग जिंकिला असतां रजीनें तो परत मिळवून दिला.

या उपकाराच्या फेडीकरितां व ब्रह्मादादि दैत्यांपासून संरक्षण व्हावें म्हणून यानें त्यासच इंद्रपद दिलें. पण पुढें त्याचे पुत्र मात्र यास तें इंद्रपद परत देईनात. तेव्हां बृहस्पतीनें अभिचारविधानांनीं त्यांची बुद्धि भ्रष्ट केली. नंतर इंद्रानें ते भ्रष्टबुद्धीमुळें भ्रष्टबल झाले आहेत असें पाहून त्यांस ठार केलें (भा. ९. १७; मत्स्य. ४४ ब्रह्म. ११). नहुष हा कोणत्या वेळीं इंद्र झाला हें निरनिराळ्या पुराणांचा मतभेद असल्यामुळें नक्की समजत नाहीं. इंद्र एकदां बलिराजास जिंकून उतथ्याचे आश्रमांत गेला. तेथें त्याची सुंदर स्त्री गादीवर निजलेली पाहून यानें तिजशीं जबरीनें संभोग केला. पण ती स्त्री गरोदर होती. आंतील गर्भानें आपण पडूं नये म्हणून आपल्या पादांनीं योनिद्वार आंतून बंद केलें. त्यामुळें इंद्राचें वीर्य जमिनीवर पडलें. हा आपल्या वीर्याचा अपमान झालेला पाहून इंद्रानें त्यास शाप दिला कीं तूं जन्मांध हो (दीर्घतमस पहा). पण यामुळें हा स्वतः हतवीर्य होऊन मेरूच्या गुहेंत जाऊन लपला. या वेळीं दैत्यांनीं बलीस इंद्रपदावर बसविलें. नंतर सर्व देव या गुहेपाशीं गेले व यास परत आणवून बृहस्पतीकडून त्याचेकडून अक्षय्यतृतीयेचें व्रत करवून पूर्ववत् ऐश्वर्यसंपन्न केलें (स्कंद. २. ७. २३; बृहस्पति पहा). चित्रलेखा व उर्वशी यांना केशी दैत्यानें पळविलें होतें. त्यांना पुरूरव्यानें सोडविलें व उर्वशी इंद्रास दिली (मत्स्य २४. २५). कितव नांवाच्या एका दुराचारी माणसास मृत्यू आला, त्या वेळीं त्यास आपल्या दुराचरणाचा पश्चात्ताप झाला. यामुळें यमानें त्यास तीन घटका इंद्रपद दिलें. तेवढया वेळांत त्यानें सर्व वस्तु ऋष्यादिकांना दान केल्या. पण पुनः इंद्र इंद्रपदावर आल्यावर त्यानें यमाकडून त्या सर्व परत मागविल्या. हा कितव पुढें बलि झाला (स्कंद. १. १. १९). हिरण्यकशिपु व हिरण्याक्ष यांस इंद्रानें मारविल्यामुळें दितीनें इंद्रघ्न पुत्र निर्माण करण्याची तयारी चालविली. हें पाहून इंद्र तिची ब्राह्मणवेशानें सेवा करूं लागला; व योग्य संधि पाहून यानें त्या गर्भाचे एकूणपन्नास तुकडे केले. नंतर हा तिच्या गर्भांतून बाहेर आला व सर्व हकीकत तिला निवेदन केली. तेव्हां तिनें याजकडून त्यांची नेमणूक निरनिराळ्या वातांवर करवून घेऊन व यांशीं बंधुप्रेमानें वागण्याचें कबूल करवून गर्भ सोडून दिलें (मरुत् पहा; मत्स्य. ७–८). दितीनें पुनः आणखी वज्रांग नांवें एक पुत्र निर्माण करून त्यास इंद्रास मारण्यास सांगितलें. त्यानें इंद्रास बांधून आणिलें व नंतर त्यास मारणार इतक्यांत ब्रह्मयानें त्यास गोडीनें प्रतिबंध केला (वज्रांग पहा). मेघनादानें इंद्राचा पराभव केला (इंद्रजित् पहा). इंद्रानें वज्रांगस्त्री वज्रांगी हिला त्रास दिल्यावरून वज्रांगानें तिचे ठायीं तारक नांवाचा पुत्र निर्माण करून त्यास इंद्रावर पाठविलें. त्याचें इंद्राशीं बराच काल युद्ध झालें. त्यांत इंद्रानें जंभासुरास पाशुपतास्त्रानें ठार केलें. तारकानें सर्व देवांस बांधून आणिलें. बाकीच्यांनीं मर्कटरूपें धारण केलीं. त्यांच्या चेष्टांनीं संतुष्ट होऊन त्यानें सर्व देवांस सोडून दिलें. या वेळीं तारकानें इंद्रपदाचा उपभोग घेतला होता. (स्कंद. १ १. १५-२१). गौतमस्त्री अहल्या हिनें उत्तंकास सौदास राजाचीं कवचकुंडलें आणावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें तो जात असतां मध्येंच इंद्रानें वृषभारूढ पुरुषाचे रूपानें दर्शन दिलें. या वेळीं यानें त्या वृषभाचें पुरीष उत्तंकास प्यावयास सांगितलें. नंतर पुनः उत्तंक नागलोकीं गेला असतां, एका अश्वासहित दर्शन दिलें. अश्वाचे अपानद्वारांत त्याजकडून फूंकर घालवून वासुक्यादि नागांस शरण आणवून त्यास कुंडलें परत मिळवून दिलीं. गुरुगृहीं लवकर पोंचावें म्हणून त्यास तोच अश्व बसावयास दिला व त्यामुळें उत्तंक क्षणार्धांत गुरुगृहीं पोंचला. या कथेंतील वृषभ म्हणजे अमृतकुंभ व त्याचें पुरीष अमृत होय. तो पुरुष इंद्र व अश्व अग्नि होय (म. आ. ३). सुमुखास यानें पुर्णायु केलें, म्हणून याचेवर गरुड रागावला. पण विष्णूचे मध्यस्थीनें याची बाजू सांवरली गेली (गरुड पहा). एकदां इंद्र व सूर्य फिरत असतां एका सरोवरांत स्नान केल्यासरशीं स्त्री झालेल्या ऋक्षरजाचे ठायीं हा मोहित झाला व तिचे केशांचे ठायीं याचें वीर्य पडलें. त्यामुळें लगेच एक पुत्र उत्पन्न झाला. तोच वाली होय. (वाली पहा). रामरावण-युद्धप्रसंगीं रावण युद्धास सिद्ध होऊन आला असतां, यानें आपल्या सारथ्यासह आपला रथ पाठविला होता (म. व. २९१).

हा दमयंती-स्वयंवरास गेला होता (म. व. ५१; नल पहा). अर्जुन कुंतीला इंद्रप्रसादानें झाला (म. आ. १ ८३; व. ६३. ५९ कुं.). नंदादि गोपांकडून कृष्णानें गोवर्धनयाग करवून इंद्राचा पाणउतारा केला (भा. १. ५–१९. १६; १०. २५.१९; ब्रह्म. १८८). अर्जुनाला भेटून पाशुपतास्त्रप्राप्ति करून घेण्यास सांगितलें (म. व. ३७. ७८). कर्णाचे अंगावर कवचकुंडलें आहेत म्हणून तो अजिंक्य व अवध्य आहे, हें जाणून यानें ब्राह्मणरूपानें त्याजवळून भिक्षा म्हणून कवचकुंडलें आणिलीं. त्याच्या दातृत्वानें संतुष्ट होऊन यानें त्यास एक अमोघ शक्ति दिली (कर्ण पहा). इंद्राणीनें सर्व देव इंद्रास सोडून दुसऱ्यास इंद्रपद देत आहेत हें पाहून बृहस्पतीस शाप दिला कीं, तूं जिवंत असतां, इंद्र तुझ्या भार्येच्या ठायीं एक पुत्र उत्पन्न करील. त्याप्रमाणें केल्यासुळें गुरुपत्नीगमनाचा यास दोष लागला (स्कंद. १.१ १९).

इंद्राच्या या पातकांचें क्षालन मृत्यूखेरीज होणें नाहीं तरी मृत्यूपर्यंत यानें पाण्यांतच बुडून राहावें, असें बृहस्पतीनें म्हटलें आहे (स्कंद. १.१. ५१).

पुराणांतून इंद्राला पहिलें स्थान नाहीं, पण त्रैमूर्तींच्या खालचें आहे. हा अंतरिक्षाचा व पूर्व दिशेचा राजा आहे, हा विद्युत् सोडतो व फेंकतो, इंद्रधनुष्य सज्ज करितो. सोमरसाविषयीं त्याची गाढ आसक्ति असते. हा असुरांशीं लढतो. त्यांची यास भीति वाटते.

हा सुरूप आहे. पांढऱ्या घोड्यावर किंवा हत्तीवर वज्र घेऊन बसतो. याची प्रत्यक्षपणें पूजा होत नाहीं. शक्रध्वजोत्थान सणांत त्याजवरील पूजाविधि आहे. याचें निवासस्थान स्वर्ग, राजधानी अमरावती, राजवाडा वैजयंत, बाग नंदन, गज ऐरावत; घोडा उच्चैःश्रवा, रथ विमान, सारथि मातली, धनुष्य शक्रधनु व तलवार परंज.

बृहस्पतीनें सर्व गुणांचा अंतर्भाव ज्यांत होतो असा गुण साम होय (म. शां. ८४ कुं.). तो शत्रूशीं ठेवावा (म. शां. १०३ कुं.) इत्यादि याला सांगितलें. पुनः प्रह्लादानें आपल्या शीलबलावर इंद्रपद घेतलें. त्या वेळीं उत्कृष्ट असा मोक्षप्राप्तीचा उपाय यानें कथन केला. याहिपेक्षां श्रेष्ठ ज्ञान असें शुक्रानें सांगितलें व याहिपेक्षां श्रेष्ठ शील असें प्रह्लादानें सांगितलें (म. शां. १२४-१२९ कुं.). तसेंच याचा एकदां महालक्ष्मीशीहि संवाद झाला (म. शां. २३२ कुं.). नमुचिमुनीनें भगवंताच्या चिंतनापासून मिळणारें श्रेय यास सांगितलें (म. शां. २३०) याचा महाबलीशीहि संवाद झाला होता (म. शां. २३२. कुं.). यास राजधर्म सांघात्यानें सांगितला (म. शां ६३ कुं.). युद्धांत मृत्यु म्हणजे स्वर्गप्राप्ति असें अंबरिषानें सांगितलें (म. शां. ९८ कुं.). अग्नीनें यास ब्राह्मण व पतिव्रता यांचें महत्त्व सांगितलें (म, अनु. १४ कुं.). शंबर राजर्षीनें यास ब्राह्मणमाहात्म्य सांगितलें (म. अनु. ७१). प्रशंसनीय काय हें एका शुक पक्ष्यानें सांगितलें (म. अनु. ११). कोणत्याहि प्रकारच्या नोकरीस लागणारे गुण यास मातलीनें सांगितले (म. अनु. ११). धृतराष्ट्रगंधर्वाचे रूपानें गौतमानें याशीं संवाद केला (म. अनु. १५९ कुं.). ब्राह्मण्यप्राप्त्यर्थ यास उद्देशून मतंगानें तप केलें त्यामुळें त्यास ब्राह्मण्य प्राप्त झालें (म. अनु. ४. १-१८).

कृष्ण नरकासुरास मारून सत्यभामेसह नंदनवनावरून जात असतां पारिजातक वृक्ष त्याचे दृष्टीस पडला. तो त्यानें उपटून नेला (ह. वं. २.६४). तो त्यानें प्रथम इंद्राजवळ मागितला, पण यानें कुरकुर केली व कृष्णाशीं इंद्र जयंतासह मोठ्या शिकस्तीनें लढला. पण कृष्णानें याचा पराभव करून पारिजात वृक्ष नेला (ह. वं. २.७५). अशी परस्परविरुद्ध हकीकत एकाच ग्रंथांत आहे. यास जयंताखेरीज ऋषभ व मीढुष असे दोन पुत्र होते (भा. ६.१८. ७).

इंद्रानें ब्रह्मकृत राजनीतिशास्त्रावरील वैशालाक्ष ग्रंथाचा संक्षेप करून बाहुदंतक नांवाचा पांच हजार अध्यायांचा संक्षिप्त ग्रंथ केला (म. शां. ५९).

वैद्यकांतहि इंद्राच्या नांवावर अनेक औषधांचे पाठ आहेत.

२ वायूचा शिष्य. याचा शिष्य अग्नि (वं. ब्रा. २).

इंद्र मुष्कवत्—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.३८).

इंद्र वैकुंठ—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ४८-५०).

इंद्रजानु—अकरा कोटि वानरांचा स्वामी, असा रामसेनेंतील एक वानर.

इंद्रजित्—हा लंकेचा राजा रावण व मंदोदरी यांचा ज्येष्ठ पुत्र होय. याला मेघनाद असें नांव होतें. परंतु पुढें यानें इंद्राला जिंकलें, म्हणून यास इंद्रजित् असें नांव पडलें. याच नांवानें याचा सर्वत्र उल्लेख आढळतो (म. व. २८५; आ. रा. सा. १३; वा. रा. उ. २९-३०). यानें जन्मतःच मघासारखी गर्जना केल्यामुळें यास मेघनाद असें नांव ठेविलें होतें (अध्या. रा. उ. १२).

मेघनाद हा स्वभावतः भयंकर असे. हा वयांत आल्यावर यानें शुक्राचार्यांच्या साहाय्यानें निकुंभिला येथें अश्वमेध, अग्निष्टोम, बहुसुवर्णक, राजसूय, गोमेध, वैष्णव आणि माहेश्वर असे सात यज्ञ केले. त्यांत शिवप्रसादानें याला दिव्य रथ, धनुष्यबाण, शस्त्रें, तामसी माया इत्यादिकांची प्राप्ति झाली. यानें आणखीहि यज्ञ करण्याचें मनांत आणिलें होतें. परंतु रावण देवांचा द्वेषी असल्यामुळें त्याला देवांस हविर्भाग देणें इष्ट नव्हतें, त्यामुळें इंद्रजितास तसें करितां आलें नाहीं (वा. रा. उ. २५).

रावण देवांस जिंकण्याकरितां स्वर्गी गेला असतां, तेथें रावणाचा मातामह मारला गेला व पराजयाचें चिन्ह दिसूं लागलें. मेघनाद पुढें होऊन युद्ध करूं लागला. प्रथम यानें इंद्रपुत्र जयंताचा पराभव करून व इंद्राला शस्त्रास्त्रांनीं जर्जर करून बद्ध केलें व त्यास लंकेस नेलें. तेव्हां सर्व देव ब्रह्मदेवास घेऊन लंकेंत गेले व मेघनादास इंद्राला सोडून देण्याविषयीं सांगूं लागले. तेव्हां यानें अमरत्व मागितलें. साकार पदार्थ तितका नाशवंत आहे, यास्तव अमरत्व दुर्लभ आहे असें ब्रह्मदेवानें सांगितलें व दुसरा वर माग असें म्हणाला, तेव्हां " मी अग्नींत जेव्हां हवन करीन तेव्हां अग्नींतून अश्वासहित दिव्यरथ निघत जावा आणि त्यावर जोपर्यंत मी आहें तोंपर्यंत मी विजयी व अमर असावें " असा वर मागितला. हा वर देऊन ब्रह्मदेवानें इंद्रास मुक्त करून इंद्रपदीं स्थापन केलें. त्या दिवसापासून मेघनादास इंद्रजित्

असे सांग पडलें (वा. रा. उ. २९-३०). रावणानें सीतेस लंकेंत आणिल्यावर तिच्या शोधाकरितां रामाच्या आज्ञेनें मारुति लंकेंत गेला. त्यानें अशोकवनाचा विध्वंस करून अनेक राक्षस व रावणपुत्र अक्ष यांचा वध केला. त्या वेळीं रावणाच्या दुःखनिवारणार्थ इंद्रजित् तेथें गेला व मारुतीस ब्रह्मास्त्रानें बद्ध करून रावणसभेंत आणिलें. वास्तविक ब्रह्मास्त्राचा मारुतीवर कांहींहि परिणाम झाला नाहीं हें इंद्रजितास सुद्धां ठाऊक होतें. पण मारुतीनें रावणसभा पाहण्याच्या हेतूनें व त्याचें भाषण ऐकण्याच्या हेतूनें बद्ध झालों असें दाखविलें. शिवाय मारुतीचें अमरत्वहि इंद्रजितानें धर्मबलाच्या साहाय्यानें जाणिलें होतें. याप्रमाणें हनुमानास रावणसभेंत नेल्यावर त्याच्या जाळण्याचा सल्ला रावणाच्या मंत्र्यांनीं रावणास दिला; पण बिभीषणानें वानरांना प्रिय असलेलें शेंपूट जाळण्याचा सल्ला दिला (वा. रा. सुं. ४८. ४२).

बिभीषणानें रावणास सीतेला परत पोंचवून रामाशीं सख्य करण्याचा सल्ला दिला, तो कोणासहि पसंत पडला नाहीं. त्या वेळीं इंद्रजितानें त्याची खूप निर्भर्त्सना केली. त्यावर बिभीषणानें इंद्रजितास युद्धापासून परावृत्त होण्याचा उपदेश केला.

सीताशोधानंतर मारुति किष्किंधेस गेला. पुढें राम सुग्रीवाच्या वानरसेनेसहित लंकेस आला. तेव्हां इंद्रजितच प्रथम युद्धाकरितां पुढें आला. यांचें व अंगदाचें युद्ध झालें, त्यांत हा अदृश्य होऊन लढला व रामलक्ष्मणांस नागपाशानें बद्ध करून व सर्व वानरांस मूर्च्छित करून लंकेस गेला (वा. रा. यु. ४५).

पुढें देवांतकनरांतकादि रावणपुत्र, कुंभकर्ण, महापार्श्व, महोदर हे युद्धांत पडल्यावर रावणास दुःख झालें. तेव्हां त्याचें सांत्वन करून इंद्रजित् युद्धास निघाला. हा प्रथम निकुंभिलेस गेला व तेथें शस्त्रास्त्रें अभिमंत्रित केलीं. नंतर युद्धभूमीवर येऊन रामसैन्यास गुप्ताडण केलें. या युद्धांत यानें सदुसष्ट कोटि वानर एका प्रहरांत ठार मारिले. शिवाय रामलक्ष्मणांस मूर्च्छित करून हा लंकेस परत गेला (वा. रा. यु. ७३).

मकराक्षाच्या मृत्यूनंतर रावणानें पुनः याला युद्धार्थ पाठविलें. त्या वेळीं यानें रामसैन्यास अत्यंत त्रास दिला व एक मायावी सीता निर्माण करून, ती रामराम असा मुखानें दीन शब्द करीत स्थांत बसलेली दाखवून तिचा वध केला. त्यामुळें रामादिक अतिशय दुःखित झाले (वा. रा. यु. ८१).

हें कृत्य मायावी असल्याचें बिभीषणानें सर्वांस सांगितलें व त्याचें समाधान केलें. यानंतर इंद्रजित् निकुंभिलेस गेला व हवन करूं लागला. त्यांत कोणीं अडथळा करूं नये म्हणून त्याने रक्षणाकरितां पुष्कळ राक्षस ठेविले. पण बिभीषणाच्या सांगण्यावरून रामानें लक्ष्मण व मारुति यांस वानरसेना देऊन तिकडे पाठविलें. तेथें त्यांनीं सर्व राक्षसांचा संहार करून यज्ञभंग केला. तथापि याचा यज्ञ पुरा होत आला होता म्हणून यानें तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. परंतु वानरांनीं याच्या शरीरावर अनेक प्रहार करून तें छिन्न केलें. तेव्हां इंद्रजित् निरुपाय म्हणून क्रोधानें उठला व वानरांस पिटाळून लावलें. याचा तेथें अदृश्य होण्याचा एक वटवृक्ष होता, तिकडे हा जाऊं लागला. परंतु बिभीषणानें मारुति व इतर वानरांस याला अडविण्यास सांगितलें. तेव्हां बिभीषणाचें कारस्थान इंद्रजितास समजून येऊन हा त्याचा वध करण्यास प्रवृत्त झाला. यानें स्वकीयांशीं युद्ध करण्यास प्रवृत्त झालेल्या बिभीषणाची निर्भर्त्सना केली.

असा त्यांचा संवाद चालला असतां लक्ष्मण पुढें होऊन इंद्रजिताशीं युद्ध करूं लागला. प्रथम त्यानें याचा सारथि मारिला. तेव्हां हा स्वतः सारथ्य करून शिवाय लढूं लागला. तींच प्रमाथी, रभस, शरभ आणि गंधमादन या चार वानरांनीं याचे चार अश्व मारिले. तेव्हां इंद्रजित् दुसऱ्या रथांत बसून आला असें पाहून बिभीषणानें लक्ष्मणास सावधगिरीनें लढण्यास सांगितलें. इंद्रजित् व लक्ष्मण यांचें निकराचें युद्ध तीन दिवस झालें. तरी इंद्रजित् मरेना म्हणून लक्ष्मणानें ऐंद्रास्त्र हातांत घेतलें आणि प्रतिज्ञा केली कीं जर श्रीराम धर्मात्मा आणि सत्यप्रतिज्ञ असेल तर या बाणानें इंद्रजित् मरेल. असें म्हणून तें अस्त्र सोडिलें. त्यामुळें इंद्रजिताचें किरीटकुंडलयुक्त शीर तुटून जमिनीवर पडलें (म. व. २८८-२८९). राक्षससैन्यानें माघार घेतली व तें लंकेंत पळून गेलें व त्यांनीं इंद्रजिताचें मरणवृत्त रावणास कळविलें. इकडे वानरांनीं याचें मस्तक रामास दाखविण्यासाठीं म्हणून सुवेला पर्वतावर रामाकडे नेलें (वा. रा. यु. ८६-९२). इंद्रजितास सुलोचना नांवाची बायको होती. तिनें सासुसासऱ्यांच्या आज्ञेनें सहगमन केलें (आ. सार. ११).

२ दनुपुत्र दानवांतील एक.

इंद्रजिह्व—रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

इंद्रतापन—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ वरुणसभेंतील एक असुर (म. स. ९).

इंद्रदत्त—एक स्मृतिकार. यानें इंद्रदत्तस्मृति नामक एक स्मृति लिहिली आहे (C. C.).

इंद्रद्युम्न—एक राजर्षि (म. स. ८). हा पुण्य संपल्यामुळें मृत्युलोकीं आला असतां आपली कीर्ति नष्ट झाली कीं काय हें पाहण्याकरितां मार्कंडेय, हिमालयावरील प्रावारकर्ण उलूक, इंद्रद्युम्नसरोवरावरील नाडीजंघ बक व त्याच सरोवरांत असणारा अकूपार कासव या एकापेक्षां एक वृद्धा-

कडे जाऊन आपली कीर्ति ठाऊक असल्याबद्दल यानें चौकशी केली. शेवटीं अकूपार कासवानें इंद्रद्युम्नाची कीर्ति तो मोठा यज्ञकर्ता म्हणून सांगितली. कीर्ति असेपर्यंत मनुष्य असतो हें सांगण्याकरितां मार्कंडेयानें पांडवांस ही गोष्ट सांगितली (म. व. १९९).

२ हा कृतयुगांतील विष्णुभक्त राजा. याची राजधानी उज्जयनी होती. हा ओढ्र देशांतील पुरुषोत्तम क्षेत्रांत जगन्नाथाच्या दर्शनास गेला असतां जगन्नाथ वाळूंत गुप्त झाला. तेव्हां हा नीलाद्रीवर जाऊन प्रायोपवेशन करणार तों दर्शन होईल अशी आकाशवाणी झाली. यानें अश्वमेध करून नृसिंहाचें उत्कृष्ट देऊळ बांधिलें. ज्येष्ठ शुक्ल द्वादशीचे दिवशीं स्वाती नक्षत्रावर नारदानें आणलेल्या नृसिंह मूर्तीची स्थापना यानें केली. राजाला स्वप्नांत नीलमाधवाचें दर्शन घडलें. समुद्रांत मुळें असलेल्या एका सुगंधी वृक्षाच्या १ विष्णु, २ बलराम, ३ सुदर्शन (तांबडा), ४ सुभद्रा (केशरी) अशा चार मूर्ति करण्याविषयीं आकाशवाणी झाली व त्याप्रमाणें वै. शु. अष्टमी गुरवारीं पुष्यनक्षत्रावर मूर्ति स्थापिल्या (स्कंद २. २. ७-२९). याला समुद्रावरून वाहत येणाऱ्या लांकडांपैकीं विशेष महत्त्वाच्या लांकडाची मूर्ति करण्याविषयीं दृष्टांत झाला. त्याप्रमाणें पाहतां एका लांकडाची कृष्णाची काळ्या रंगाची, बलरामाची पांढऱ्या रंगाची व सुभद्रेची ह्विळ्या रंगाची अशा मूर्ति केल्या व जगन्नाथपुरींत त्यांची स्थापना केली (नारद. २. ५४).

३ हा मगध देशाचा राजा. याच्या स्त्रीचें नांव अहल्या. ती इंद्र नांवाच्या ब्राह्मणाशीं व्यभिचार करी. तिला अनेक शिक्षा केल्या. शेवटीं तिचें स्थूल शरीर जाळलें, तरी तिची मानसिक तन्मयता नष्ट झाली नाहीं (यो. वा. ३. ८९-९०).

४ हा पांडय देशाचा राजा. एकदां तप करीत असतां तेथें अगस्त्य आला. पण ध्यानस्थ राजानें त्याला पाहिलें नाहीं. त्यामुळें मुनीला राग येऊन त्यानें तूं मत्त होऊन गेला आहेस, यास्तव मदोन्मत्त हत्ती हो, असा शाप दिला. तो शाप ऐकून राजानें त्याची प्रार्थना केली. तेव्हां नक्रानें तुला धरिलें असतां विष्णूच्या हातून तुझी सुटका होईल असा त्यानें उश्शाप दिला. पुढें हुहु गंधर्व देवल मुनीच्या शापानें त्रिकूट पर्वतावरील सरोवरांत नक्र होऊन राहिला होता. त्यानें या हत्तीस पाण्यांत धरिलें. त्या वेळीं विष्णूनें नक्रास फाडून त्या हत्तीस मुक्त केलें (पद्म. उ. १३२; भा. ८. ४, आ. रा. सार. ९).

५ (सो. निमि.) यास ऐंद्रद्युम्न या नांवाचा एक मुलगा होता.

६ हा रुक्मीच्या पक्षाचा एक क्षत्रिय होता. रुक्मिणीस्वयंवरप्रसंगीं कृष्णानें याला सुदर्शन चक्रानें मारिलें (म.स. ६१कुं.).

७ धर्मराज वकदाल्भ्याकडे गेला असतां त्यानें इतर ब्राह्मणांसमवेत याचा सन्मान केला. या वेळीं पांडव द्वैत वनांत होते (म. व. २६).

८ विष्णुपुराणाप्रमाणें नाभिवंशांतील सुमतीचा पुत्र.

इंद्रद्युम्न भालवेय वैयाघ्रपद्य—अभिविश्वानराचे धर्म काय आहेत या बाबतींत इतर पुरोहितांबरोबर याचें मतैक्य होत नसें. याला अश्वपति कैकेय यानें विद्या शिकविली होती (छां. उ. ५. ११. १; १४. १). भालवेयाला धर्माविधींत मान होता.

इंद्रद्रुमि—एक ऋषि (म. शां. २४०. १८ कुं.).

इंद्रधन्वन्—बाणासुर व लोहिनी यांचा पुत्र.

इंद्रपाल—ब्रह्महोमवंशीय हविर्होत्र राजाचा पुत्र. याचा पुत्र माल्यवान्. यानें इंद्रवती नामक नगरी वसाविली (भवि. प्रति. ४.१).

इंद्रपालित—(मौर्य. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें हा बंधुपालिताचा पुत्र.

इंद्रप्रमति—पैल ऋषीचा शिष्य. पैलानें आपणांस येत असलेल्या ऋग्वेदाचे दोन भाग करून त्यांच्या पैकीं एक इंद्रप्रमतीस शिकविला. यास मांडुक्यनामक एक शिष्य होता (व्यास पहा).

इंद्रप्रमति वासिष्ठ—वसिष्ठकुलांतील एक ऋषि. ऋग्वेदांत याच्या दोन ऋचा व एक सूक्त आहे (ऋ. ९.९७. ४-६;१०.१५३). याबद्दल चंद्रसंपति असा पाठभेद आहे. याचें कुणीति असें नामांतर होतें. हा वसिष्ठ व घृताची यांचा पुत्र. याची स्त्री पृथूची कन्या (ब्रह्मांड.३.९.८-१०). हा एक श्रुतर्षि होता. हा मंत्रकार होता (वायु.१.५९.१०५-१०६; ब्रह्मांड. २.३२. ११५-११६). याला इंद्रप्रतिम असेंहि म्हणतात. यास कापिंजल्य, त्रिमूर्ति अशीं नामांतरें होतीं व याचा पुत्र भद्र.

इंद्रबाहु—दृढास्यूचें नामांतर (मत्स्य. १४५). हा अगस्त्यगोत्रांतील मंत्रकार होता. याला विध्मवाह असें नामांतर आहे.

इंद्रभू—मित्रभूचा शिष्य. याचा शिष्य अग्निभू (वं.ब्रा.२).

इंद्रमातृ देवजामि—एक सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१५३).

इंद्रमालिन्—उपरिचर वसूचें नामांतर.

इंद्रवर्मन्—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा. याजवळ अश्वत्थामा नांवाचा एक नामांकित गज होता. हा माळव्याचा राजा होता (म. द्रो. १९१; द्रोण पहा).

इंद्रवाह—(सू. इ.) विकुक्षीचा पुत्र. ककुत्स्थ हें यास नामांतर होतें.

इंद्रसख—(सो. अज.) वायुमतें हा कृतराजाचा पुत्र. याला चैद्योपरिचर असेंहि दुसरें नांव आहे (उपरिचर वसु पहा).

इंद्रसावर्णि--एक मनु (मनु पहा).

इंद्रसेन—(स्वा. प्रिय.) ऋषभदेव व जयंती यांचा पुत्र.

२ (सू. नरिष्यंत.) कूर्च राजाचा पुत्र. याचा पुत्र वीतिहोत्र.

३ (सो. नील.) ब्रह्मिष्ठाचा पुत्र. याचा पुत्र विंध्याश्व.

४ सुतलांतील दैत्य (भा. १०. ८५ ५२).

५ युधिष्ठिराचा सारथि.

६ पांडवांचा दूत (म. स. १३; ३६. ३०; व २७०; कुं. वि. २६). याला पांडवांनीं द्वारकेस पाठविलें होतें (म. वि. ५).

७ नल राजाचा पुत्र (म. व. ५४).

८ कौरवपक्षीय एक क्षत्रिय (म. द्रो. १५७).

९ (सो.कुरु.) दुसऱ्या जनमेजयाचा पुत्र (म. आ. १०१).

१० माहिष्मतीचा राजा. नारदाच्या सांगण्यावरून आश्विन-कृष्णांतील इंदिरा एकादशी करून यानें आपल्या यमलोकीं असलेल्या पित्यास स्वर्गास पोंचविलें (पद्म. उ. ५८).

इंद्रसेना—नल राजास दमयंतीपासून झालेली कन्या (म. व. ५७). पांचालवंशीय ब्रह्मिष्ठ राजाची पत्नी व वाजिन्यश्वाची आई. ब्रह्मिष्ठ हें मुद्गलाचें नांव असावें. ऋग्वेदांत मुद्गलानी इंद्रसेनेचा उल्लेख आलेला आहे. तिचा स्वरा भार्म्यश्वपुत्र मुद्गलच आहे (ऋ. १०. १०२. २; मुद्गल पहा).

इंद्रस्नुषा--ही एका ऋचेची द्रष्टी आहे (ऋ.१०.२८.१).

इंद्रस्पृश—(स्वा.) ऋषभास जयंतीपासून झालेला पुत्र.

इंद्राणी—ऋग्वेदांत हिच्या अनेक ऋचा आहेत (ऋ. १०. ८६. २; ६). हिनें पुत्रेच्छेनें गौरीव्रत करितांच हिला जयंत पुत्र झाला (भवि. ब्राह्म. २२; शची पहा).

इंद्राभ—(सू. दिष्ट.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. वैचित्रवीर्य धृतराष्ट्राचा पुत्र नव्हे.

इंद्रोत--हा सुदासाचा मुलगा असावा (ऋ. ८. ६८. १७). येथें एक दाता म्हणून प्रियमेध अंगिरसानें याची स्तुति केली आहे.

२ वृषशुष्णाचा शिष्य. याचा शिष्य दति (वं. ब्रा. २)

३ (सो.) पांचालवंशीय दिवोदासाचा पुत्र.

इंद्रोत दैवाप शौनक—यानें जनमेजयाच्या अश्वमेध यज्ञांत पौरोहित्य केलें होतें (श. ब्रा. १३.५.३.५; ४.१; सां. श्रौ. १६. ७. ७; ८. २७). जनमेजयाचा पुरोहित तुरः कावषेय होता (ऐ. ब्रा. ८.२१). हा श्रुतयाचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४०.१). हा भृगुकुलांतील होता. यानें जनमेजयास गार्ग्य मुनींच्या शापांतून अश्वमेध करवून मुक्त केलें (म. शां १५०; ब्रह्म. १२; ह. वं. २. १३).

इरा--(४ इला पहा).

२ एक अप्सरा (म. स. १०.१२).

३ दक्ष व असिक्नी यांची कन्या. ही कश्यपाची स्त्री. लता, अलता, वीरुधा या हिच्या कन्या होत.

इरावत्—पंडुपुत्र अर्जुनास ऐराक्त नागाची सून उलूपी हिच्या पासून झालेला पुत्र. हा नागलोकांतच लहानाचा मोठा झाला. पण पुढें यानें व याच्या चुलत्यानें (ऐरावत नागाचा दुसरा पुत्र जो अश्वसेन त्यानें) नेहमीं भांडण होऊं लागून अश्वसेनानें यास हांकून दिलें. अर्जुन त्या वेळीं देवलोकीं इंद्राच्या येथें गेला होता. तेव्हां इरावान् स्वर्गांत अर्जुनाकडे गेला. तेथें उभयतां पितापुत्रांची गांठ पडली. भारतीय युद्धांत इरावानानें बराच पराक्रम करून कौरव सैन्यास जेरीस आणिलें. यानें शकुनीचे सहा भाऊ मारिले. पण पुढें तो आर्श्यशृंगि नामक राक्षसाच्या हातून मारला गेला (म. भी. ९०).

इरावती--अर्जुनपौत्र परीक्षित् राजाची स्त्री. ही विराट-पुत्र उत्तर याची कन्या होय.

२ ब्रह्मदेवानें मार्तंडाचा गर्भ द्विधा केला. त्यांतील बल हिचे नाभीचे ठिकाणीं ठेविलें. त्यामुळें हिला चार पुत्र झाले, ते अंजन, ऐरावत, कुमुद व वामन हे दिग्गज होत (ब्रह्मांड. ३. ७.२.९२). इरावतीचा विस्तृत वंश ब्रह्मांडांत आहे व तेथें त्यांची इतरहि माहिती आहे, पण ती सर्व हत्तींची असल्यामुळें येथें घेतली नाहीं.

इल—वैवस्वत मनु (श्राद्धदेव) व श्रद्धा यांना पुत्र नव्हता म्हणून त्यांनीं वसिष्ठाकडून मित्रावरुणांना उद्देशून पुत्रकामेष्टि केली. श्रद्धा अनुष्ठानाच्या कालांत केवळ दूध पिऊन राहत असे. तिनें होत्यास आपणास मुलगी पाहिजे असें सांगितलें. त्याप्रमाणें हवन झाल्यामुळें इला नांवाची मुलगी झाली. पण मनूच्या इच्छेप्रमाणें वसिष्ठानें तिला पुरुष केले. तेव्हां त्याचें नांव इल किंवा सुद्युम्न असें ठेवण्यांत आलें. पुढें हा परिवारासह अरण्यांत मृगयेकरितां गेला. व शंकराचा शाप असलेल्या शरवणांत गेल्यानें परिवारासह स्त्री झाला. या अवस्थेंत याला बुधापासून पुरूरवस् नांवाचा मुलगा झाला. पुढें वसिष्ठाच्या कृपेनें हा एक महिना पुरुष व एक महिना स्त्री होऊं लागला (मत्स्य. ११-१२; पद्म. पा. ८. ७५-१२५). याचा कारभार विशेष प्रिय नव्हता. याच्या मागून पुरूरवस् गादीवर बसला. याच्या प्रदेशास इलावृत्त म्हणतात (भा. ९. १; दे. भा. १. १२; ब्रह्मांड. ३. ५९). हा कर्दम प्रजाप्रतीचा पुत्र व बाल्हिकाचा राजा. पण बुधाच्या प्रेरणेनें संवर्ताच्या देख-रेखीखालीं मरुत्तानें अश्वमेध करून यास पुनः पुरुष केलें (वा.

रा. उ. ८७-९०). अरुणाचलेश्वराच्या उपासनेनें पुरुष झाला (स्कंद. १. ३. १-६). एका यक्षाची गुहा इलानें बळकाविल्यामुळें त्यानें आपल्या पत्नीकडून उमावनांत नेऊन याला स्त्री केलें. तेथें याला बुधापासून पुरूरवस् नांवाचा मुलगा झाला. गौतमींत स्नान केल्यानें हा पुनः पुरुष झाला (ब्रह्म. १०८). याची राजधानी प्रतिष्ठान होय. याला पुरूरवस् शिवाय उत्कल, गय व निमल अशीं तीन मुलें होतीं. निमलाबद्दल हरिताश्व, विनताश्व व विनत अशीं नांवें आढळतात. इल हा मनूच्या दहा मुलांतील थोरला. नऊ मुलगे असून दहावा पाहिजे म्हणून यज्ञ केला, पण बायकोच्या इच्छेप्रमाणें इला नांवाची मुलगी झाली व तिला बुधापासून पुरूरवस् झाला. पुढें पुरुष, स्त्री, पुनः पुरुष झाला (वायु. २. २४. २७; ब्रह्मांड. ३. ६०.२७). इलेला पुरुषत्व येऊन पुनः स्त्रीत्व आलें तें बुधाशीं संबंध येण्याच्या पूर्वीच होय (इला व सुद्युम्न पहा).

इलक—(मध्यमाध्वर्यु पहा).

इलविल—(सू. इ.) शतरथ राजाचें नामांतर.

इलविला—तृणबिंदु व अलंबुषा यांची कन्या, पुलस्त्याची स्त्री व विश्रवस्‌ची आई (ब्रह्मांड. ३. ७. ३९-४२).

इला—वैवस्वत मनूची कन्या (म. आ. ६३. ६९; ह.वं. १.१०; ब्रह्म. ७; मत्स्य.११; भा.९.१). पण मित्रावरुणांच्या अंशानें झाली म्हणून ही त्यांच्याकडे गेली. तेव्हां तूं आमचीच मुलगी आहेस, पुढें तूं सुद्युम्न होशील असें त्यांनी सांगितलें. नंतर ही परतली. वाटेंत बुधाची व हिची गांठ पडली. त्यापासून हिला पुरूरवा नांवाचा मुलगा झाला. देवी भागवतांत सुद्युम्नाची ' इला ' झाली असें आहे, व श्रीमद्‌भागवतांत इलेचा सुद्युम्न झाला असें आहे (इल पहा).

२ वायूची कन्या. उत्तानपाद ध्रुवाची दुसरी स्त्री. हिला उत्कल नांवाचा पुत्र होता.

३ वसुदेवाच्या स्त्रियांपैकी एक होय.

४ प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या होय. ही कश्यपाला भार्यार्थ दिली होती. हिजपासून वृक्षादिक झाले (भाग ६. ६). भागवताखेरीज इतरत्र इरा असें नांव सांपडतें.

इलावर्त—(स्वा.) ऋषभास जयंतीपासून झालेला पुत्र. हा नव्वद पुत्रांत वडील होता.

इलावृत्त—प्रियव्रत राजाचा पौत्र व आग्नीध्राला उपचिति अप्सरेपासून झालेला पुत्र. याचा वर्ष याच्याच नांवानें प्रसिद्ध असून हा तेथील अधिपति होता.

इलिन—(सो. पूरु.) एक क्षत्रिय. त्रस्नु किंवा तंसु याचा पुत्र. मत्स्यमतें हा अमूर्तरयाचा पुत्र होय. मातेचें नांव कालिंदी असून याच्या स्त्रीचें नांव रथंतरी होतें (म. आ. ६३). पुत्रांचीं नांवें १ दुष्यंत, २ शूर, ३ भीम, ४ प्रवसु, ५ वसु (म. आ. ८८; इलिल पहा).

इलिना—हिचा नातू दुष्यंत (ब्रह्मांड. ३. ६). महाभारतांत इलिन असा पुरुष आहे.

इलिल—इलिन, ईलिन मलिन, अनिल व हा एकच.

इलीष—न्यूहवंशीय युनान राजाचा पुत्र (भवि. प्रति. २. ५).

इलूष— (कवष पहा).

इल्वल—हिरण्यकशिपूचा पौत्र. ह्लादास धमनीपासून झालेल्या पुत्रांतील एक (भा. ६.१८).

२ तेरा सैंहिकेयांतील पांचवा व वातापीचा वडील बंधु. हा मणिमती नगरींत राहत असे. एकदां इल्वलानें इंद्रतुल्य पुत्र यावा म्हणून एका ऋषीची प्रार्थना केली. ती त्यानें नाकरल्यानें ब्राह्मण भेटला कीं त्यास आदरातिथ्याच्या मिषानें हा मारूं लागला. ब्राह्मण आला कीं, यानें त्याचा आदर करावा; नंतर मेष बनलेल्या आपल्या वातापी बंधूचा पाक करून त्यास भोजन द्यावें. पुढें ब्राह्मण जाऊं लागला असतां, त्याचें शरीर विदारून वातापी बाहेर येतांच ब्राह्मण तत्काळ मरण पावावा; अशा प्रकारें यानें सहस्रावधि ब्राह्मण मारिले. एकदां अगस्त्याला द्रव्याची अपेक्षा होती म्हणून तो अनुक्रमानें श्रुतर्वा, ब्रध्न्यश्व आणि त्रसदस्यु या तीन राजांकडे गेला. परंतु तेथें द्रव्य न मिळाल्यामुळें त्यांसहित हा इल्वलाकडे आला. त्यांस पाहून नित्याप्रमाणें यानें अगस्त्याचें कपटपूर्वक पूजन वगैरे करून भोजनास राहून घेतलें. अगस्त्य ऋषीनें तेथील कपट ओळखून सर्व पाक आपण एकट्यानेंच भक्षिला. आणि वातापीस उदरांत जीर्ण केलें. हें ओळखून इल्वल अगस्त्यापाशीं प्राणदानाविषयीं प्रार्थना करूं लागला, तेव्हां अगस्त्यानें याला अभय देऊन सांगितलें कीं, आम्हीं चौघेहि द्रव्यार्थी आहोंत. यास्तव तें देऊन आम्हांस मार्गस्थ कर. तेव्हां यानें त्रिवर्ग राजांस विपुल संपत्ति देऊन अगस्त्य ऋषीस त्यांच्या द्विगुणित दिलें आणि सर्वांस मार्गस्थ करून ब्राह्मणांचा द्वेष सोडून दिला. यास वत्वल नांवाचा पुत्र होता (म. व. ९४.).

रामायणांत इल्वल व वातापि यांची गोष्ट अगस्त्याच्या सामर्थ्याचें वर्णन करितांना लक्ष्मण व सीता यांना रामानें सांगितली आहे. नित्यश्राद्धांत अगस्त्यांनीं जाऊन वातापीला पोटांत पचवून टाकलें आणि इल्वल संतापानें चाल करून येणार तोंच त्यालाहि दृष्टीनें भस्म करून टाकिलें (वा. रा.

ब्र. ११; म. व. ९७). पण इल्वलास परशुरामानें मारिलें (ब्रह्मांड. ३. ६. १८-२२).

इल्व—न्यूहवंशीय झिलह राजाचा पुत्र. याचा पुत्र फलज (भवि. प्रति. २.५).

इष—(स्वा. उत्तान.) वत्सरास स्वर्वीची नामक भार्येपासून झालेल्या सहा पुत्रांतील एक.

२ उत्तम मनूच्या पुत्रांपैकीं एक.

३ सुधामान नांवाच्या देवगणांतील एक.

इष आत्रेय—सूक्तांचा द्रष्टा (ऋ. ५. ७–८).

इष ह्यावाश्वि—हा अगस्त्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ४. १६. १).

इषिक हस्त—पराशरकुलांतील गोत्रकार.

इषीक—यानें तुंबरु नांवाच्या गंधर्वाची उपासना करावयास सांगून शिखंडीला पुरुषत्व प्राप्त करून दिलें (म. आ. ११०. २३ कुं.).

इषीरथ—विश्वामित्राचा मूळ पुरुष (विश्वामित्र पहा).

इषुपात्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

इषुफलि—अष्टकाकर्मांत तंत्र करावें असें याचें मत आहे (कौ. सू. १३८.१६).

इषुमत्—(सो. वृष्णि.) देवश्रव्यास कंसावतीपासून झालेला पुत्र.

ई

ईडय—सावर्णि मनूच्या होणाऱ्या पुत्रांतील एक.

ईदृश—दितिपुत्र मरुतांच्या पांचव्या गणांतील एक (ब्रह्मांड. ३. ५. ९६).

ईलिन—(सो.) तंसूचा पुत्र (म. आ.८८; इलिल पहा).

ईशान—या नांवाच्या एका संन्याशानें विश्वेश्वराची आराधना केली. शंकर प्रसन्न होऊन यानें ज्या ठिकाणीं तप केलें, त्या स्थानाला ' ज्ञानवापी ' म्हणतील असें सांगितलें (स्कंद. २. ४. १. ३३).

ईश्वर—सुरभि व कश्यप यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

२ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा. हा क्रोधवश असुरांशानें जन्मला होता (म. आ. ६७).

३ (सो. पूरु.) पूरु व पौष्टी यांचा पुत्र (म. आ. ८८).

उ

उकूल—अंगिरसगोत्री एक मंत्रकार.

उक्त—(सो. कुरु. भविष्य.) भागवतमतें हा निमिचक्रपुत्र.

उक्थ—स्वाहेचा पुत्र.

२ (सू. इ.) विष्णुमतें हा शलपुत्र होय. पण भविष्यमतें हा छद्मक्षत्रीचा पुत्र. यानें दहा हजार वर्षें राज्य केलें.

उक्षन्यायन—हरयाण व सुषामन् यांचेबरोबर याचा उल्लेख आला आहे (ऋ. ८. २५. २२).

उक्षोरंध्र काव्य—एक द्रष्टा (पं. ब्रा. ८. १९.१९).

उख—तैत्तिरीयांच्या पितृतर्पणांत येणारा एक आचार्य. याचा पितृतर्पणांत समावेश होण्याचें कारण हा एक हिरण्यकेशियांना जुळती असणारी शाखा प्रवृत्त करणारा होता हे असावें (स. गृ. २०. ८. २०; चरणव्यूह). पाणिनीनें शाखाप्रवर्तक म्हणून याचा उल्लेख केला आहे.

उख्य—उच्चार व संधि यांविषयीं कांहीं निराळींच मतें प्रतिपादन करणारा आचार्य (तै. प्रा. ८. २२; १०. २०; १६. २३).

उग्र—यातुधानपुत्र. याचा पुत्र वज्रहा.

२ वारुणि कवीच्या आठ पुत्रांतील कनिष्ठ.

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भीमानें मारिला (म. द्रो. १५८).

४ दितीचा मुलगा व तिसऱ्या मरुद्गणांतील एक (ब्रह्मांड. ३.५. ९४).

५ अमिताभ देवांतील एक.

६ भौत्य मनूचा पुत्र.

उग्रक—कद्रूपुत्र.

उग्रकर्मन्—साल्वराजा. याला भीमानें मारिलें (म. क. २).

उग्रतप—एक ऋषि. यानें एकदां गोपींसह शृंगारमग्न कृष्णाचें ध्यान केल्यामुळें हा गोकुलांत सुनंद नामक गोपाच्या कन्येच्या रूपानें जन्मास आला व त्या ठिकाणीं यानें श्रीकृष्णाची उत्कृष्ट सेवा केली (पद्म. पा. ७२).

उग्रतीर्थ—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा. (म. आ. ६७).

उग्रदंष्ट्री—(स्वा. प्रिय.) मेरूची कन्या व आग्नीध्रपुत्र हरिवर्षाची स्त्री.

उग्रदृष्टि—स्वायंभुव मन्वंतरांतील अजित् देवांपैकीं एक.

उग्रदेव—तुर्वस व यदु यांच्या बरोबर याचा उल्लेख आहे (ऋ. १. ३६. ११; पं. ब्रा. १४. ३. १७; २३.१६. ११). राजनि या नांवानें उल्लेख आहे (तै. आ. ५. ४. १२).

उग्रपुत्र वैदेह—गार्गीनें याज्ञवल्क्याला प्रश्न करितांना याचा उत्तम धनुर्धारी म्हणून उल्लेख केला आहे. हें व्यक्तीचें नांव नसून सामान्य निर्देश आहे (बृ. उ. ३. ८. २).

उग्रमन्यु—अर्जुनाच्या हातून मरण पावलेला भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा (म. क. ७७).

उग्रंपश्या—एक अप्सरा (तै. आ. २. ४).

उग्रवीर्य—महिषासुरानुयायी असुर.

उग्रश्रवस्—लोमहर्षण सूताचा पुत्र. यास सौति लोमहर्षणि असेंहि म्हणत (म. आ. १).

२ धृतराष्ट्रपुत्र (म. आ. ६८).

उग्रसेन—भीमसेन व श्रुतसेन यांचे बरोबर एक पारिक्षितीय व जनमेजयाचा भाऊ असा याचा निर्देश आहे. हा अश्वमेध करून पापमुक्त झाला (श. ब्रा. १३. ५. ४. ३; जनमेजय पहा). हा व साहवा एक नाहींत.

२ कश्यपास मुनीपासून झालेला देवगंधर्वांतील एक. हा सूर्याचा सहचर होय (म. आ. ६६).

३ (सो. यदु.) अंधकवंशांत जन्मलेल्या आहुक राजाच्या दोन पुत्रांतील दुसरा. याच्या बायकोचें नांव पद्मावती (पद्म. भू. ४८. ५१). यास कंस, सुनामा, न्यग्रोध, कंक, शंकु, सुहू, राष्ट्रपाल, सृष्टि आणि तुष्टिमान् असे नऊ पुत्र; तशाच कंस, कंसावती, कंका, शूरभू व राष्ट्रपालिका अशा पांच कन्या होत्या. ह्या पांच वसुदेवाचे देवभागादि नऊ भ्रात्यांतील पांच भ्रात्यांच्या स्त्रिया होत्या. याचा ज्येष्ठ पुत्र कंस अत्यंत दुष्ट असल्यामुळें त्यानें यास बंदींत ठेविलें पुढें कंसास कृष्णानें मारल्यावर, यास कृष्णानें पुनः मथुरेच्या राज्यावर स्थापिलें होतें (भा. १०. ४५).

४ धृतराष्ट्राच्या शतपुत्रांतील एक (म. आ. ६८).

५ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा.

६ पांडवांतील अर्जुनाचा पौत्र परीक्षित्, त्याच्या चार पुत्रांतील एक. जनमेजयाचा बंधु.

७ स्वर्भानूचा अंशभूत क्षत्रिय (म. आ. ३; ६८)

उग्रसेना—अक्रूराच्या स्त्रियांपैकीं एक.

उग्रहय—हा रामाच्या अश्वमेधीय घोड्याचें रक्षण करण्यासाठीं लक्ष्मणाबरोबर गेला होता. (पद्म. पा. १२).

उग्रा—सिंधु दैत्याच्या आईचें नांव (गणेश. २. १२४).

उग्राय—महिषासुराकडील एक असुर.

उग्रायुध—(सो. द्विमीढ.) भागवतमतें नीपाचा पुत्र. पण इतरांच्या मतें कृताचा पुत्र. यास क्षेम्य नांवाचा पुत्र होता. यानें नीपाचा नाश केला. यानें आठ हजार वर्षें तप केलें होतें. यमानें याला तत्त्वज्ञान शिकविलें (मत्स्य. ४९.५८-६९). यानें भल्लाटपुत्र जनमेजयास ठार केलें होतें. शंतनूच्या मृत्यूनंतर यानें सत्यवतीची मागणी केली म्हणून चिडून भीष्मानें याचा वध केला (ह. वं. १. २०).

२ धृतराष्ट्राच्या शतपुत्रांतील एक.

३ दुर्योधनपक्षीय भारतीय युद्धांतील एक राजा.

४ कर्णाच्या हातून मरण पावलेला पांडवपक्षीय एक राजा (म. क. ५६).

उग्रास्य—महिषासुराच्या बाजूचा एक दैत्य. याला अंबिकेनें मारिलें (मार्क. ८०).

उचथ्य—अंगिरसाचा पुत्र (म. शां. ३५०; अनु. १३२ कुं.). याची स्त्री ममता. याला बृहस्पति व संवर्त असे दोन भाऊ होते (दीर्घतमस् पहा). याची दुसरी स्त्री सोमाची कन्या भद्रा. तिला वरुणानें पळविली असतां त्याचा प्रतिकार करण्याकरितां उचथ्यानें समुद्राचें शोषण केलें (म. अनु २५९). याचा मांधात्याबरोबर क्षात्रधर्मविषयक संवाद झाला (म. शां. ९०; १ सत्यतपस् पहा). याचा पुत्र दीर्घतमस् होय (भा. ९. २०; विष्णु. ४. १९; मत्स्य. ४).

उच्चैःश्रवस्—एक कोळी राजा. मत्स्यगंधेचें पोषण करणारा पिता (म. आ. १०७ कुं.).

२ (सो. कुरु.) अविक्षित व वाहिनी यांचा पुत्र (म. आ. १०१).

उच्चैःश्रवस् कौपयेय—हा कुरूंचा राजा आणि केशिनचा मामा (जै. उ. ब्रा. ३. २९. १-३).

उज्जयन—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७).

उंच्छवृत्ति—एक ब्राह्मण. दारिद्र्यामुळें याला पोटभर जेवावयासहि मिळत नसे. एके दिवशीं भिक्षेकरितां फिरत

असतां याला एक शेर सातू मिळाले. यानें त्यांतील अग्नि व ब्राह्मण यांस दिले व बाकीचे आपल्या पुत्रादिकांस सारखे वाटून दिले व हा ते खावयास लागणार इतक्यांत प्रत्यक्ष यमधर्म ब्राह्मणाचे रूपानें याच्या कडे आला व यास खावयास मागूं लागला. ब्राह्मणानें त्याला आपल्या वांट्याचे सातू दिले. पण तेवढ्यानें त्याचें समाधान झालें नाहीं. तेव्हां यानें आपल्या पुत्रादिकांच्या वांट्याचे सातू दिले. तें पाहून धर्म प्रसन्न झाला व या ब्राह्मणास त्यानें सकुटुंब व सदेह स्वर्गास नेलें. पुढें या पुण्यात्म्याचे जे सातू जमिनीवर सांडले होते त्यांत एक मुंगूस येऊन लोळलें, तों जी बाजू त्या सातूंस लागली ती एकदम सुवर्णमय झाली. पुढें तें मुंगूस धर्माच्या यज्ञांत आपली दुसरीहि बाजू सोन्याची व्हावी या आशेनें गेलें, पण त्याचें इच्छित पूर्ण झालें नाहीं (जै. अ. ६६). यास सक्तुप्रस्थ व सत्य अशीं नामांतरें होतीं. याच्या बायकोचें नांव पुष्करमालिनी (म. शां. ३६२-३६३; आश्व. ९०-९२).

उडुपति--अंगिरसकुलांतील एक गोत्रकार.

उतथ्य—(सत्यतपस् व उचथ्य पहा).

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार. अंगिरसाला स्वराजेपासून उतथ्य झाला. याचा पुत्र शरद्वान्. भागवतमतें देवहूतीकन्या श्रद्धा व अंगिरस् यांचा पुत्र. हा अंगिरस् गोत्रांतील मंत्रकार होता.

३ शिवावतार गुहावासिनाचा शिष्य.

उत्कचा, उत्कचोत्कृष्टा व उत्कटा—कश्यप व खशा यांची कन्या.

उत्कल--(स्वा. उत्तान.) ध्रुव व इला यांचा पुत्र. ध्रुव वनांत गेल्यावर राज्य याच्या कडे आलें, पण हा विरक्त असल्यामुळें यानें त्याचा स्वीकार केला नाहीं (भा. ४. १३).

२ वृत्रासुरानुयायी असुर. यानें समुद्रमंथनानंतर झालेल्या देवदैत्यप्रसंगीं मातृगणाशीं युद्ध केलें (भा. ८. १०).

३ सुद्युम्नाच्या तीन पुत्रांपैकीं एक. यानें उत्कल नगरी स्थापन केली (पद्म. सृ. ८; ब्रह्म. ७).

उत्कील कात्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ३. १५-१६).

उत्कला—(स्वा. प्रिय.) सम्राट् राजाची स्त्री. मरीचि राजाची माता.

उत्तंक—हा बैदाचा शिष्य. हा अत्यंत मनोनिग्रही होता. एकदां बैद ऋषी यजमानकृत्यासाठीं बाहेर गांवीं गेला असतां, यानें उत्तंकास आश्रमावर देखरेख ठेवण्यास सांगितलें. बैदाचे मागें त्याची बायको ऋतुमती झाली. तेव्हां तिनें उत्तंकाची परीक्षा पाहण्याकरितां आश्रमांतील स्त्रियांकडून गुरुपत्नीचा ऋतु व्यर्थ जाणार नाहीं असें कर, असा निरोप पाठविला. परंतु उत्तंकानें त्यांचा निषेध करून त्या प्रसंगाचें निवारण केलें. पुढें बैद ऋषी घरीं आल्यावर त्याला हा प्रकार कळला. तेव्हां त्यानें उत्तंक हा कसल्याहि मोहास वश होणारा नव्हे असें पाहून संतुष्ट होऊन यास वर दिला.

पुढें उत्तंकास उत्तम तऱ्हेनें शिकवून बैदानें यास घरीं जाण्यास सांगितलें. त्या वेळीं उत्तंकानें 'आपणांस कोणती दक्षिणा देऊं ?' असें आपल्या गुरूस विचारिलें. बैदानें दक्षिणा घेण्याचें नाकरिलें. परंतु उत्तंकाचा फारच आग्रह पाहून त्यानें तुझ्या गुरुपत्नीस जी गोष्ट लागेल ती आणून दे, म्हणून यास सांगितलें. उत्तंकानें गुरुपत्नीकडे जाऊन तिला काय पाहिजे म्हणून विचारिलें. तेव्हां तिनें यास पौष्य राजाच्या पत्नीचीं कुंडलें आणावयास सांगितलें. यानें पौष्य राजाच्या बायकोजवळून तीं कुंडलें मागून आणिलीं. त्या कुंडलांवर तक्षकाचा डोळा आहे हें पौष्याच्या बायकोस माहीत असल्यामुळें तिनें उत्तंकास कुंडलांस जपण्यास सांगितलें. उत्तंक कुंडलें घेऊन जात असतां तक्षक त्याच्या मागें बौद्धभिक्षूचे रूपानें जाऊं लागला. पुढें उत्तंकानें तीं कुंडलें खालीं ठेविलीं असतां तक्षकानें पाताळांत नेलीं. तेव्हां उत्तंक पाताळांत जाण्यास वाट पाहूं लागला. त्या वेळीं इंद्र याच्या गुरुभक्तीनें संतुष्ट होऊन याला ब्राह्मणरूपानें मदत करण्यास आला. त्यानें वज्राचे योगानें याला वाट करून दिली. पुढें उत्तंकानें पाताळांतून कुंडलें आणिलीं व तीं बैदभार्येस दिलीं. कुंडलें परत मिळालीं तरीहि उत्तंकाचा तक्षकाविषयींचा राग कधी झाला नाहीं. यानें त्याचा सूड घेण्याकरितां जनमेजयास सर्पसत्राची प्रेरणा केली (म. आ. ३; इंद्र पहा). हीच गोष्ट केवळ नांवांच्या फरकांनीं दुसरीकडे आली आहे. हा एक भार्गव होता. हा मुनिश्रेष्ठ गौतमाचा शिष्य. यानें विद्याभ्यास संपल्यावर गुरूस गुरुदक्षिणा काय देऊं म्हणून विचारिलें असतां त्याच्या गुरुपत्नीनें यास सौदास राजाच्या पत्नीचीं सुवर्णकुंडलें आणावयास सांगितलें. सौदास हा फार भयंकर असून मनुष्यभक्षक होता. परंतु उत्तंक न भितां त्याचेपाशीं गेला व त्यास कुंडलें मागूं लागला. परंतु कुंडलें त्याच्या जवळ नसून त्याच्या बायकोजवळ होतीं. त्यामुळें उत्तंक सौदासाचे राणीकडे गेला व तिच्या कडून यानें कुंडलें घेतलीं आणि तीं आपल्या गुरुपत्नीस नेऊन दिलीं.

पुढें उत्तंक निर्जल अशा मारवाड देशांत तपश्चर्या करण्यास निघून गेला. एके दिवशीं श्रीकृष्णाची व याची भेट झाली. कौरवपांडवांचा भारतीय युद्धांत नाश झाला हें ऐकून हा कृष्णाला शाप देऊं लागला असतां कृष्णानें याला तत्त्वकथन करून विश्वरूप दाखविलें. यानें मरुभूतींत इच्छा होईल तेथें पाणी मिळावें असा वर मागितला व त्याप्रमाणें कृष्णानें माझें स्मरण केलें असतां पाणी मिळेल म्हणून सांगितलें. पण एकदां यानें स्मरण केलें असतां इंद्र मांगाच्या रूपांत यास

पाणी देण्याकरितां आला असतां यानें अपवित्र म्हणून त्याचा स्वीकार केला नाहीं. वास्तविक इंद्र अमृत देण्याकरितां आला होता. मग कृष्णानें ज्या ज्या वेळेस तुला पाणी लागेल त्या त्या वेळेस या मरुभूमींत सजल मेघ येतील असा यास पुनः वर दिला (म. आश्व. ३. ५३-५६). यानें धुंधु दैत्याचा वध करण्यास कुवलाश्व नांवाच्या राजास मदत केली (म. व. २०१).

उत्तम--चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ एक मनु.

३ (स्वा.) उत्तानपाद व सुरुचि यांचा पुत्र. याला बलाढ्य यक्षानें मारिलें (भा. ४. ८. ९; १०. ३).

उत्तमा--चालू मन्वंतरांतील एकविसावा व्यास.

२ मगधदेशाच्या देवदास राजाची पत्नी. ही यमुनेंत स्नान करून मुक्त झाली (पद्म. उ. २१६).

उत्तमोत्तरीय--विसर्गसंधीविषयीं मत प्रतिपादन करणारा आचार्य (तै. प्रा. ८. २०).

उत्तमौजस्--एक पांचालदेशीय राजपुत्र. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता (म. द्रो. २१; २५; १३०; उ. १९६). हा पांडवांच्या शिबिरांत झोपेंत असतां यास अश्वत्थाम्यानें मारिलें (म. सौ. ८).

उत्तर--विराट व सुदेष्णा यांचा पुत्र. याला भूमिंजय असें दुसरें नांव होतें (म. वि. ३८. ६० कुं.). हा द्रौपदी-स्वयंवरास गेला होता (म. आ. २०१. ८ कुं.). दुर्योधनानें गाईंचे कळप हरण करून नेल्याचें गोपांनीं उत्तराला सांगितलें. विराट दुसरीकडे युद्धांत गुंतला असल्यामुळें गाई सोडविण्याची जबाबदारी उत्तरावर होती. उत्तरानें अंतःपुरांत आपल्या पराक्रमाची बढाई मारिली व सारथि नसल्यामुळें जातां येत नाहीं याबद्दल खेद व्यक्त केला. परंतु द्रौपदी-(सैरंध्री)नें याची परीक्षा पाहण्याकरितां अर्जुन (बृहन्नला) तुझें सारथ्य करील असें सांगितलें. त्यामुळें उत्तरास युद्धास जाणें भाग पडलें. परंतु हा रथांत बसून कौरवांच्या अफाट सैन्याजवळ गेला नाहीं तोंच भयभीत होऊन परत फिरण्यास बृहन्नलेस (अर्जुनास) सांगूं लागला. त्या वेळीं अर्जुनानें बायकांत मारलेल्या बढाईची यास ओळख दिली. परंतु उत्तर गर्भगळित होऊन एकटाच पळूं लागला. तेव्हां बृहन्नलेनें आपण अर्जुन आहोंत असें सांगून यास धीर दिला व यास सारथी होण्यास सांगून आपण युद्ध करूं लागला. थोडयाच वेळांत अर्जुनानें सर्व खिल्लारें सोडवून आणिलीं. नंतर उत्तर जयघोष करीत नगरांत गेला (म. वि. ३९. ३२ कुं.). हा भारतीय युद्धांत पांडवांचे बाजूस होता. यानें बराच पराक्रम गाजविला. परंतु हा शल्याचे हातून मरण पावला (म. भी. ४७ कुं.). उत्तराचे मागें याची स्त्री गरोदर होती. तिला इरावती नांवाची कन्या झाली. तीच पुढें अभिमन्युपुत्र परीक्षितास दिली होती.

२ (अषाढ उत्तर पाराशर्य पहा).

३ कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

उत्तरा--सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांपैकीं एक.

२ विराटाची मुलगी. अर्जुनानें बृहन्नलेच्या रूपानें हिला गीतनृत्यादिकांचें शिक्षण दिलें होतें. गोग्रहणाच्या वेळीं गाजविलेल्या पराक्रमाबद्दल विराटानें ही अर्जुनाला देऊं केली होती. पण अर्जुनानें अभिमन्यूकरितां हिचा स्वीकार केला. अभिमन्यु भारतीय युद्धांत पडला, तेव्हां ही गर्भार होती. अश्वत्थाम्यानें निष्पांडवी पृथ्वी करण्याची प्रतिज्ञा करून ऐषिकास्त्र सोडिलें (म. सौ. १५. ३१ कु.). तेव्हां कृष्णानें हिच्या गर्भाचें संरक्षण केलें. हिचा पुत्र परीक्षित् होय (म. वि. ११.१८; भा. १. ८).

उत्तानपाद--स्वायंभुव मनूच्या शतरूपेपासून झालेल्या पुत्रांतील कनिष्ठ (मत्स्य. ४). याला सुनृता अथवा सुनीति आणि सुरुचि अशा दोन स्त्रिया असून, पहिलीस कीर्तिवान् आणि ध्रुव असे दोन पुत्र, व दुसरीस एकच उत्तम, मिळून तीन पुत्र होते (भा. ४. ८). या दोन स्त्रियांत दुसरी सुरुचि यास अत्यंत प्रिय असे (ध्रुव पहा). स्वायंभुव मन्वंतरांत प्रजापति अत्रीनें याला दत्तक घेतलें होतें. याला सुनृतेपासून चार मुलगे व दोन मुली झाल्या. त्यांचीं नांवें--१ ध्रुव, २ कीर्तिमान्, ३ आयुष्मान्, ४ वसु व १ स्वरा, २ मनस्विनी (ब्रह्मांड. २. ३६. ८४-९०; ह. वं १. २; ध्रुव पहा).

उत्तानबर्हि--(सू.) शर्यांति राजाच्या तीन पुत्रांतील ज्येष्ठ.

उत्पल--(विदल पहा).

उत्साह--भृगुवंशांतील श्रीचा पुत्र (भृगु पहा).

उदक्सेन किंवा **उदक्स्वन**--(सो. अज.) विश्वक्सेनाचा पुत्र. याचा पुत्र भल्लाट.

उदग्र--महिषासुरानुयायी एक असुर.

उदग्रज--कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

उदर्चिष--धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

उदंक--उत्तंकाबद्दल पाठभेद.

उदंक शौल्वायन--प्राण व ब्रह्म एकच आहेत असें याचे विचार होते (बृ. उ. ४. १. ३). तो विदेह देशाच्या दैवरांत जनकाशीं समकालीन असावा. सत्रांतील दशरात्र ऋतु हाच मुख्य भाग आहे असें यांचें मत आहे (तै. ब्रा. ७. ५. ४. १).

उदमय आत्रेय—हा अंग वैरोचनाचा पुरोहित होता (ऐ. ब्रा. ८.२२).

उदय—न्यूहवंशीय कृष्णवर्म राजाचा पुत्र. याचा पुत्र वापिकर्मा. यानें उदयपूर बसविलें (भवि. प्रति. ४. ३).

उदयन—(सो. कुरु. भविष्य.) मत्स्य व विष्णु यांच्या मतें हा शतानीकपुत्र.

२ (शिशु. भविष्य.) विष्णुमतें दर्भकाचा पुत्र. वाला वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें उदयिन् म्हटलें आहे. भविष्यांत उदयाश्व असा पाठ आहे. यानें गंगेच्या दक्षिणतीरावर पुष्पपूर स्थापन केलें. पुष्पपुराला पाटलिपुत्र असें नामांतर युगपुराणांत दिलें आहे.

उदयसिंह—देशराजास देवकीपासून झालेला पुत्र.

उदयाश्व व उदयिन्—(२ उदयन पहा).

उदर शांडिल्य—हा अतिधन्वन् शौनकाचा शिष्य (छां. उ. १.९.३; वं. ब्रा. १). एक ब्रह्मर्षि (म. स.७ कुं.).

उदरेणु—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

उदल—सामाचा विश्वामित्रकुलांतील द्रष्टा (पं. ब्रा. १४. ११. ३३).

उदवहि—कश्यपकुलोत्पन्न शांडिल शाखेंतील एक ऋषि. २ विश्वामित्रगोत्री ऋषि.

उदान—तुषितदेवांपैकीं एक.

उदापेक्षिन्—विश्वामित्राच्या पुत्रांतील एक.

उदारधी—प्राचीनगर्भ व सुवर्चा यांचा पुत्र. याची स्त्री मद्रा. यास दिवंजय व रिपुंजय असे दोन पुत्र होते. हा पूर्वजन्मीं इंद्र होता (ब्रह्मांड. २.३६. १००-११०).

उदारवसु किंवा **उदावसु**—(सू. निमि.) मिथि जनकाचा पुत्र. याचा पुत्र नंदिवर्धन.

उदासीन—(सो. वृष्णि.) मत्स्यमतें वसुदेव व देवकी यांचा पुत्र.

२ (शिशु. भविष्य.) मत्स्यमतें वंशकाचा पुत्र.

उदुंबर—विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार.

उदृतगा—(स्वा. प्रिय.) प्रतीह व सुवर्चला यांच्या तीन पुत्रांतील एक. हा यज्ञकर्मनिपुण होता. हें नांव मूळ भागवतांत नाहीं, पण प्रतिहर्त्यादि म्हटलें असल्यामुळें आदिपदानें याचा स्वीकार टीकाकार करितात (भा. ५.१५.५).

उद्गाह—वसिष्ठगोत्रांतील एक ऋषिगण. उद्घाट असा पाठभेद आहे.

उद्गीथ—स्वायंभुव मन्वंतरांतील मरीचि ऋषीस उर्णेपासून झालेल्या सहा पुत्रांतील दुसरा. हाच पुढें जन्मांतरीं कृष्णाच्या बंधूंत जन्माला आला होता.

२ (स्वा. प्रिय.) भूमनास ऋषिकुल्येपासून झालेला पुत्र. ३ (स्वा. नाभि.) हा विष्णुमतें भुवाचा पुत्र.

उद्घाट—(उद्गाह पहा).

उद्दल—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

उद्दाल—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार व प्रवर.

उद्दालक आरुणि—हा अध्यात्मविद्येचा प्रसिद्ध आचार्य आहे. हा अरुण औपवेशि गौतमाचा पुत्र व शिष्य होय (बृ. उ. ६. ५. ३). याचा मुलगा श्वेतकेतु होय (बृ. उ. ६. २. १; छां. उ. ६. १. १). पतंचल काप्य याचा गुरु होता. यानें याज्ञवल्क्याला अध्यात्माविषयीं कांहीं प्रश्न विचारिले होते व त्यांचीं याज्ञवल्क्यानें विस्तृत उत्तरें दिल्यावर हा गप्प बसला (बृ. उ. ३. ७). पण एक याज्ञवल्क्य याचा शिष्यहि होता (बृ. उ. ६. ५. ३). याच्या ब्रह्मविद्येची परंपरा ब्रह्मथापासून आहे व याला याच्या पित्याकडूनच ब्रह्मविद्या मिळाली होती (छां. उ. ३.११.४). मोठे ज्ञातेलोकहि अध्यात्मविद्या संपादण्याकरितां याच्याकडे येत असत. इंद्रद्युम्न, सत्ययज्ञ, जन व बुडिल हे याच्याकडे अध्यात्मविद्या शिकण्याकरितां आले होते (छां. उ.५. ११. १-२). याच्या कुलांतील माणसें विद्वान् अशी त्या वेळीं ख्याति होती. यानें श्वेतकेतूला शिकविलेलें तत्त्वज्ञान प्रसिद्ध आहे (छां. उ. ६. १; श्वेतकेतु पहा). इतरत्रहि याचा उल्लेख येतो. राज्याभिषेकाच्या वेळीं म्हणावयाच्या मंत्रांसंबंधीं याचें मत सर्वमान्य आहे (ऐ. ब्रा. ८. ७).

हा आयोद धौम्याचा शिष्य. याला एकदां गुरूनें पाणी अडविण्यास सांगितलें असतां पाण्याचा प्रवाह अडवितां येईना. तेव्हां यानें स्वतः आडवें पडून पाणी अडविलें. गुरूला शोध करीत असतां हें कळलें, तेव्हां गुरूनें आरुणि पांचाल्याचें नांव उद्दालक असें ठेविलें (म. आ. ३. २१-३२ कुं.). याला कुशिकाच्या कन्येपासून श्वेतकेतु व नचिकेतस् असे दोन पुत्र व सुजाता नांवाची एक कन्या झाली. सुजाता कहोलाला दिली होती. तिचा पुत्र अष्टावक्र होय (म. व. १३४ कुं.). एका निपुत्रिक ब्राह्मणानें याची पत्नी पुत्रोत्पादनाकरितां मागितली. पण श्वेतकेतूस तें सहन न होऊन स्त्रीला एकच पति असावा असा श्वेतकेतूनें नियम केला (म. आ. १२८). याच्यांत सत्तासामान्य ही दिव्यदृष्टि बाणली होती. त्यामुळें हा नेहमीं समाधिसुखांत असे. याचें शरीर सूर्यकिरणांनीं शुष्क होऊन हा ब्रह्मरूप झाला. याचें शव चामुंडा देवतेनें खड्ग व खट्वांग यांसहित भूषण म्हणून धारण केलें (यो. वा. ५. ५१-५६).

उद्दालकायन— हा जाबालायनाचा शिष्य (बृ. उ. ४. ६. २.).

उद्दालकि— अत्रिकुलांतील एक गोत्रकार.

उद्दिश्—वैवस्वत मनूचा पुत्र.

उद्धत—एका राक्षसाचें नांव. हा शुकरूपानें आला असतां विनायकानें यास मारिलें (गणेश २९).

उद्धव—(सो. यदु.) हा देवभागाचा पुत्र. याच्या मातेचें नांव कंसा. याला चित्रकेतु, बृहद्बल असे दोन वडील बंधु होते. (भा.९. २४). यानें बृहस्पतीजवळ नीतिशास्त्राचें अध्ययन केलें. हा कृष्णाचा प्रियमित्र असून यादवमंडळींत याला मान असे. श्रीकृष्णानें एकदां यास आपला निरोप देऊन नंद, यशोदा व गोपी यांचें समाधान करण्यास पाठविलें.

यादवांच्या नाशानंतर कृष्णहि निजधामास जाणार हें कळतांच याला फार दुःख झालें. कृष्णानें यास तूं बदरिकाश्रमाला जा असें सांगितलें. परंतु अत्यंत प्रेमामुळें तो कृष्णाच्या मागोमाग सरस्वती नदीच्या कांठीं गेला. तेथें कृष्ण एकटाच झाडाला टेकून बसला होता. उद्धवास पाहून कृष्ण म्हणाला, तुला काय पाहिजे तें मी ओळखतों. तूं वसुनामक देवांचा अवतार आहेस. पूर्वी सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या वसूंच्या यज्ञांत माझी प्राप्ति व्हावी म्हणून तूं माझें पूजन केलें होतेंस. हा तुझा शेवटचा जन्म असून तूं माझी कृपा संपादन केलीस. तेव्हां मी तुला सर्वश्रेष्ठ आत्मज्ञान सांगतों. असें म्हणून उद्धवास कृष्णानें आत्मानात्मविवेक सांगितला. ही उद्धवगीता व अवधूतगीता म्हणून प्रसिद्ध आहे (भा. ११. ७.२९). तेव्हां उद्धवानें आनंदमिश्रित दुःखानें त्याला प्रदक्षिणा घालून बदरिकाश्रमीं गमन केलें व तेथें नरनारायणाश्रमीं राहून लोकहितार्थ पुष्कळ तप केलें. पुढें विशालेला (बदरिकाश्रमीं) जाऊन मोक्ष मिळविला (भा. ११. २९. ४७). श्रीकृष्ण उद्धवास आपल्याहून अणुहि कमी समजत नसे व आत्मज्ञानोपदेश करण्यासाठींच उद्धवास श्रीकृष्णानें मागें ठेविलें असें शुकाचार्यांनीं सांगितलें आहे (भा. ३. ३. ४). उद्धव द्रौपदीस्वयंवरप्रसंगीं हजर होता (म. आ. २०१. १८).

२ (सो. पुरूरवस्) हा मत्स्यमतें नहुषपुत्र

उद्यान—(सो.) भविष्यमतें शतानीकाचा पुत्र.

उद्वलायन— कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार.

उन्नत— चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

उन्नति—दक्ष व प्रसुति यांची कन्या. धर्माची पत्नी.

उन्माद—कृष्ण व मित्रविंदा यांचा पुत्र. एक महारथी.

उन्मत्त—अष्ट भैरवांपैकीं एक.

२ अंगराज मायावर्मन् व प्रमदा यांचा पुत्र (भवि. प्रति. ३.३१).

उपकीचक— सूताधिप केकय व मालवी यांचे पुत्र व कीचकाचे धाकटे भाऊ (म. वि. २१ कुं.). भीमानें कीचकानंतर यांना ठार केलें (म. वि. २७ कुं.).

उपकोसल कामलायन—कमलपुत्र उपकोसल हा सत्यकाम जाबालाच्या घरीं अध्ययन करण्यासाठीं ब्रह्मचर्यानें राहिला. बारा वर्षांनंतर सत्यकामानें इतर शिष्यांना समावर्तन करून स्वगृहीं जाण्याची परवानगी दिली. पण उपकोसलाचें समावर्तन केलें नाहीं. तेव्हां सत्यकामाची भार्या त्याला म्हणाली कीं, या ब्रह्मचाऱ्यानें अग्नीची सेवा उत्तम प्रकारें केली आहे. अग्नीनें आपणांस दोष देऊं नये म्हणून आपण याला ब्रह्मज्ञान सांगा. पण तें लक्षांत न घेतां तो प्रवासाला निघून गेला. तेव्हां उपकोसलानें मानसिक दुःखामुळें अन्न वर्ज्य केलें. ह्या ब्रह्मचाऱ्याचें तप आणि केलेली सेवा ध्यानीं आणून याला ज्ञान सांगण्याकरितां तेथें तीन अग्नि प्रगट झाले. ते तीन अग्नि यास म्हणाले कीं, प्राण, सुख आणि आकाश हीं प्रत्येकीं ब्रह्म आहेत. उपकोसल म्हणाला, प्राण ब्रह्म कसें हें मला समजलें. पण पुढील दोन्हींबद्दल मला समजत नाहीं. त्यावर अग्नींनीं योग्य उत्तरें देऊन याची समजूत घातली व अग्नींनीं आपलें स्वरूपहि याला समजावून दिलें. ते शेवटीं म्हणाले, उपकोसला, ही आमची विद्या आणि आत्मविद्या तुला सांगितली. ब्रह्मवेत्त्याचा पुढील मार्ग तुझ्या आचार्यांकडून तुला कळेल. पुढें कांहीं दिवसांनीं याचा आचार्य परत आला व शिष्याचें मुखावलोकन करून तो म्हणाला, बाळा, ब्रह्मज्ञान्याच्या मुखाप्रमाणें तुझें मुख दिसत आहे. तुला कोणीं ज्ञान सांगितलें ? उपकोसलानें अग्नीनें ज्ञान सांगितल्याचें सांगितल्यावर गुरूनें याला उपदेश केला (छां. उ. ४ १०. १४).

उपक्षत्र—(सो. वृष्णि.) विष्णुमतें श्वफल्काचा पुत्र.

उपगहन—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७ कुं.).

उपगु—वसिष्ठकुलोत्पन्न एक ऋषि.

२ (सू. निमि.) विष्णुमतें हा सात्यरथीपुत्र होय.

उपगुप्त— (सू. निमि.) भागवमतें उपगुरु जनकाचा पुत्र.

उपगुरु—(सू. निमि.) सत्यरथाचा पुत्र. याचा पुत्र उपगुप्त.

उपगु सौश्रवस—हा कुत्स और्व ह्याचा पुरोहित होता. ह्या पुरोहितानें इंद्राला हवि दिला म्हणून यजमानानें याला ठार मारिलें (पं. ब्रा. १४. ६. ८).

उपचित्र—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमानें मारिलें (म. द्रो. १३६).

उपचित्रा—(सो. वृष्णि.) वसुदेवास मदिरेपासून झालेली कन्या.

उपदानवी—मयासुराच्या तीन कन्यांतील ज्येष्ठ. हिरण्याक्षाची स्त्री.

२ सदाची कन्या. हिचा पुत्र दुर्ध्यंत (ब्रह्मांड. ३.६.२५).

उपदेव—(सो.) देवकाचा पुत्र.

२ (सो. वृष्णि.) अक्रूराचा पुत्र.

३ रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

उपदेवा—देवकाची कन्या. कृष्णपिता वसुदेवाची स्त्री. हिला कल्प, वर्ष वगैरे दहा पुत्र होते.

उपनंद—नंदाचा मित्र व हस्तक.

२ वसुदेव व मदिरा यांचा पुत्र.

उपनंदक—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

उपनिधि—विष्णुमतें वसुदेवास भद्रेपासून झालेली कन्या.

उपबर्हण—(नारद पहा).

उपबिंदु—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

उपबिंदा—(सो. वृष्णि.) वायुमतें वसुदेवास भद्रेपासून झालेली कन्या.

उपभंग—(सो. यदु.) श्वफल्काचा पुत्र.

उपमन्यु वासिष्ठ—सूक्तद्रष्टा (ऋ.९.९७.१३-१५). वसिष्ठकुलोत्पन्न व्याघ्रपादाचा हा पुत्र. याचा धाकटा बंधु धौम्य. याचा आश्रम हिमालय पर्वतावर होता. याच्या आईचें नांव अंबा. उपमन्यु आपोद धौम्य ऋषीचा शिष्य. उपमन्यूची भिक्षा, दूध, फेस इ. उदरनिर्वाहाची साधनें बंद केली. शेवटीं प्राण अगदींच व्याकुळ झाल्यामुळें यानें रुईचीं पानें भक्षण केलीं. परंतु त्यामुळें हा अंध झाला व विहिरींत पडला. गुरुजी शिष्याच्या शोधार्थ निघाले व त्यांनीं वनांत आल्यावर उपमन्यूस हांका मारिल्या. गुरुजींचा शब्द ओळखतांच उपमान्यूनें आपला वृत्तांत कथन केला. तेव्हां गुरुजीनें यास अश्विनीकुमारांची स्तुति करण्यास सांगितलें. यानें त्यांची स्तुति करितांच अश्विनीकुमार प्रसन्न होऊन त्यांनीं यास एक अपूप भक्षण करण्यास दिला. परंतु प्रथम गुरूस अर्पण केल्यावांचून यानें तो भक्षण करण्याचें नाकारलें. त्यांनीं हा कोठल्याहि मोहास वश होत नाहीं असें पाहून ते त्याच्यावर संतुष्ट झाले. अश्विनीकुमारांनीं याला उत्तम दृष्टि दिली. गुरूहि याजवर प्रसन्न झाले (म. आ ३).

लहानपणीं एकदां हा दुसऱ्या मुनीच्या आश्रमांत खेळण्यास गेला असतां यानें गाईचें दूध काढतांना अवलोकन केलें. त्या पूर्वी एकदां पित्यानें एका यज्ञांत नेला असतां दूध प्राशन करण्यास दिलें होतें. त्यामुळें याला दुधाचे गुण व खोडी हीं माहीत होतीं (म. अनु. १४). लिंग व शिवपुराणांत हा मामाचे घरीं गेला असतां यानें दुग्ध प्राशन केलें असें आहे (लिंग. १. १०७; शिव. वाय. १. ३४. ३५). घरीं आल्यावर हा आईजवळ दूध मागूं लागला; आईनें पीठ पाण्यांत कालवून देतांच याला वाईट वाटलें. आईनेंहि याला कुरवाळून आपण पूर्वजन्मीं शंकराची आराधना न केल्यामुळें आपल्याला दूध मिळण्याइतकें दैव अनुकूल नाहीं असें सांगितलें. लगेच यानें शंकर कसा आहे, त्याचें ध्यान कसें करावयाचें वगैरे माहिती विचारली. ती आईनें सांगतांच आईला नमस्कार करून हा तपश्चर्येला गेला. तेथें दुस्तर तपश्चर्या करून शंकरास प्रसन्न केलें. शंकर प्रथम इंद्राच्या स्वरूपांत आला व माझीच आराधना कर असें सांगूं लागला. परंतु हा शंकराच्या अभावीं देहत्यागाची तयारी करूं लागतांच शंकर प्रगट झाले व यास अनेक वर दिले. क्षीरसागर दिला व याला गणांचा अधिपतीहि केलें. यानें केलेलीं शंकराचीं अनेक स्तोत्रें आहेत. यानें आठ विटांचें देऊळ करून मातीचें शिवलिंग करून आराधना केली व पिशाच्चांनीं विघ्नें आणिलीं तरी तपोभंग होऊं दिला नाहीं (शिव. वाय. १. ३४). हा शैव असून यानें कृष्णास शिवसहस्रनाम सांगितलें व पुत्रप्राप्तीसाठीं तप करण्यास आला असतां शैवी दीक्षा दिली. हा शेवटीं हिमवान् पर्वतावरच्या आश्रमांत असतां चिंध्या पांघरून राही. यानें जटाहि धारण केल्या होत्या. हा कृतयुगांत होऊन गेला (म. अनु. १४-१७ शिव. उमा. १). शंकरानें अत्यंत विस्तृत सांगितलेला शैवसिद्धांत यानें ऊरु, दधीच व अगस्त्य यांच्यासह संक्षिप्त करून लोकांत प्रसिद्ध केला (शिव. वाय. ३२).

२ नंदिकेश्वरकृत काशिकेवर व्याघ्रपदाचा पुत्र उपमन्यु याची टीका आहे. या टीकाकारानें आपल्या टीकेंत या काशिकेविषयीं अशी माहिती दिली आहे कीं, आपल्या डमरूच्या मिषानें शिवानें सनक, सनंदन, सनातन, सनत्कुमार वगैरे ऋषींना व नंदिकेश्वर, पतंजलि, व्याघ्रपाद वगैरे भक्तांकरितां चवदा सूत्रांच्या द्वारें ज्ञान प्रगट केलें. पण त्यांपैकीं फक्त नंदिकेश्वर भक्तालाच या सूत्रांचा तत्त्वार्थ कळला व त्यानें या सव्वीस श्लोकांची काशिका रचिली (शिवदत्तप्रत महाभाष्य पा. ९२ पहा). व्याकरणावरचीं माहेश्वरांचीं चौदा वर्णसूत्रें प्रसिद्ध आहेत. तीं पाणिनीस महेश्वरानें डमरू वाजवून दिलीं अशी प्रसिद्धि आहे. या सूत्रांचा कांहीं गूढार्थ आहे असें नंदिकेश्वरकाशिकेवरून कळतें. शेखराचा कर्ता नागेशभट्ट यानें या नंदिकेश्वरकाशिकेला प्रमाण मानिलें आहे. या गोष्टीवरून हा उपमन्यु पाणिनि व पतंजलि यांच्या नंतरचा असावा असें कळून येईल. व्याघ्रपाद (उपमन्यूचा पिता), नंदिकेश्वर व पतंजलि हे समकालीन असल्याप्रमाणें दिसतें. पण कालदृष्ट्या सर्व उपमन्यु एक करणें अशक्य आहे असें वाटतें.

याच्या नांवावर असलेले ग्रंथ—१ अर्धनारीश्वराष्टक, २ तत्त्वविमर्षिणी तंत्र, ३ शिवाष्टक, ४ शिवस्तोत्र (बृहत्-स्तोत्र रत्नाकरांत छापलेलें), ५ उपमन्युनिरुक्त (c.c.). याची एक स्मृतिहि असावी, असें जागोजागीं आलेल्या वचनांवरून दिसतें.

२ वेदऋषीचा शिष्य.

३ कृष्णद्वैपायन व्यासाचा पुत्र, शुक्राचार्याचा बंधु.

४ इंद्रप्रमतिपुत्र वसूचा मुलगा (ब्रह्मांड. ३. ९.१०). हा एक ऋग्वेदी श्रुतर्षि मध्यमाध्वर्युहि होता.

उपमश्रवस्—हा मित्रातिथीचा मुलगा (ऋ. १०. ३३. ७). मित्रातिथि मेल्यानंतर कवष ऐलूष यानें सांत्वन करण्याकरितां आला (ऋ. १०. ३३). याच सूक्तांत कुरुश्रवण त्रासदस्यवाची दानस्तुति आहे. कुरुश्रवण त्रासदस्यव व मित्रातिथिपुत्र उपमश्रवस् यांचा कांहीं संबंध असेल असें वाटत नाहीं (सायणभाष्य व बृहद्दे. ७. ३५. ३६).

उपयाज—कश्यपगोत्रोत्पन्न ऋषि (द्रुपद पहा).

उपयु—पराशरकुलांतील गोत्रकार.

उपरिचर वसु—(सो. ऋक्ष.) हा कुरुवंशांतील सुधन्व्याच्या शाखेंतील कृतयज्ञ किंवा कृतीचा पुत्र होय (सुधन्वन् पहा). यानें यादवांच्या कडून चेदि देश जिंकून घेतला व चैद्योपरिचर म्हणजे चैद्यांचा जेता हें नांव स्वतःस घेतलें (वायु. २. ३२; ब्रह्मांड. ३. ६. ८; ह. वं १. ३०; ब्रह्म. १२; म. भा. ६३). म्हणजे उपरिचर ही पदवी असून वसु हें याचें नांव आहे. ह्या उपरिचर शब्दासारखे अंतरिक्षग, आकाशस्थ, ऊर्ध्वचारी असे शब्दहि याला लावलेले आहेत. हा विमानांत बसून नेहमीं आकाशांत संचार करीत असे असेंहि याचें वर्णन आहे. गळ्यांतील इंद्रमालेमुळें इंद्रमाली असेंहि याला म्हणत. याच्या स्त्रीचें नांव गिरिका. यानें तप करून इंद्रास संतुष्ट केलें. तूं पृथ्वीवर धर्माचरण केल्यावर तुला पुण्यलोक प्राप्त होतील, तरी तूं चेदि देशांत वास्तव्य कर, असें सांगून इंद्रानें याला एक स्फटिकमय दिव्य विमान व जिच्यांतील कमलें कधीं कोमेजत नाहींत अशी इंद्रमाला नामक वैजयंती अर्पण केली. हिच्या प्रभावानें युद्धांत शस्त्रांचे व्रण होण्याची भीति नव्हती. नंतर इंद्रानें साधूंचे प्रतिपालनार्थ एक वेळूची काठी दिली. ती राजानें संवत्सर संपण्याचे दिवशीं थोडी जमिनींत पुरून ठेवली. तेव्हांपासून ही चाल राजेलोकांत अद्यापि रूढ आहे. वर्षप्रतिपदेला त्या काठीला वस्त्रभूषणांनीं सुशोभित करून व गंधपुष्पांनीं अलंकृत करून उंच उभारितात. वसुराजाप्रीत्यर्थ धारण केलेल्या हंसरूपी ईश्वराची या यष्टिद्वारां विधिपूर्वक मोठ्या आदरानें राजेलोक पूजा करितात. ह्या उत्सवाची राजानें प्रभा पाडलेली पाहून इंद्रानें असा वर दिला कीं, जे राजेलोक चेदिराजाप्रमाणें माझा उत्सव करितील, त्यांचा सदैव विजय होऊन त्यांच्या राज्यांत अखंड लक्ष्मी व जन हीं संतुष्ट राहतील.

बहुधा नगरीजवळून वाहणाऱ्या शुक्तिमती नदीला कोलाहल पर्वत अडवीत आहे हें पाहून राजानें पर्वतावर एक लत्ताप्रहार केला व त्याला एक विवर पाडिलें व नदीचा मार्ग मोकळा केला. परंतु तेवढ्या त्या पर्वतसंगामुळें नदीला मुलगा व मुलगी असें एक जुळें झालें. नदीनें कृतज्ञताबुद्धीनें तीं मुलें राजाला अर्पण केलीं. राजानें मुलाला आपला सेनापति केलें व मुलीचें आपण पाणिग्रहण केलें. हीच गिरिका होय. पुढें ही लवकरच वयांत आली. परंतु ऋतुदानदिवशींच राजाला पितरांनीं वनांत मृगयेस जाण्याची आज्ञा केली. आज्ञेप्रमाणें राजा मृगयेस गेला. परंतु अत्यंत कामोत्सुक झाल्यामुळें याचें रेतस्खलन झालें. तें यानें द्रोणांत धरून आपल्या भार्येकडे घेऊन जाण्यास एका श्येन पक्ष्यास सांगितलें. तें घेऊन तो चालला असतां वाटेंत दुसऱ्या एका बुभुक्षु श्येन पक्ष्यानें त्यावर झडप घातली. त्या झटापटींत तो द्रोण यमुनेंत पडला व अद्रिका नामक मत्स्यीला सांपडला. ही मत्स्यी एक शापभ्रष्ट अप्सरा होती. दहाव्या महिन्यानंतर ती धीवरास सांपडून चिरली जातांच तिच्या पोटांतून एक मुलगा व एक मुलगी बाहेर आलीं. तेव्हां धीवरांनीं तीं मुलें राजाकडे आणिलीं व त्यांचा इतिहास सांगितला. राजानें मुलाचें नांव मत्स्य ठेविलें व त्याचा स्वीकार केला व मुलगी एका धीवरास देऊन तिचें पालन करण्याविषयीं आज्ञा केली. हीच सत्यवती (मत्स्यगंधा) होय. याला पांच पुत्र होते. बृहद्रथ, प्रत्यग्रह, कुशांब, मणिवाहन (मावेल्ल) व यदु. यानें आपल्या पुत्रास निरनिराळीं राज्यें दिलीं (म. आ. ६३). याच्या मुलांत मत्स्य व काली नांवें आहेत. बृहद्रथानें मगधांत बार्हद्रथ घराण्याची स्थापना केली. कुशांबाला (मणिवाहन) कौशांबी, प्रत्यग्रहास चेदि, यदूस करूष व पांचव्या मावेल्लास मत्स्य देश मिळाला (म. द्रो. ९१). हा पूर्वजन्मीं अमावसु पितर होता.

एकदां इंद्र व महर्षि यांचा यज्ञांत पशुहिंसा विहित वा अविहित असा वाद पडला. इतक्यांत तेथें उपरिचर वसु प्राप्त झाला. सत्यवक्ता म्हणून या वादाचा निर्णय यास विचारिला. यानें इंद्राची बाजू धरून पशुवधाला अनुकूल मत दिलें. तेव्हां ऋषींनीं शाप दिला कीं, तूं अधोलोकीं पतन पावशील. शाप होतांच हा रसातलांत पतन पावला (मत्स्य. १४२). महाभारतांत हा वाद अजवध करावा कीं, बीज उपयोगांत आणावें असा आहे. व हा उपरि-

चर वसु अंतरिक्षांतून मार्गक्रमण करीत असतां ऋषींनीं याला निर्णयार्थ बोलाविलें. दोन्ही पक्ष समजून घेतल्यावर वसूनें देवांचा पक्ष घेतला. तेव्हां ऋषींनीं, ज्या अर्थी देवांचा पक्ष घेऊन तूं अनृत भाषण केलेंस त्या अर्थी तुला पृथ्वीच्या पोटांत शिरावें लागेल असा शाप दिला. त्याप्रमाणें हा राजा अधोमुख होऊन पृथ्वीच्या विवरांत शिरला. तरी नारायणाच्या कृपेनें नारायणाचा मंत्र जपून व पंचमहायज्ञ करून यानें नारायणास संतुष्ट केलें. शेवटीं विष्णूच्या आज्ञेनें गरुडानें येऊन याला शापमुक्त केलें व पूर्वीप्रमाणें अंतरिक्षांतून यास मार्ग आक्रमण करण्यास समर्थ केलें. हा बृहस्पतीचा पट्टशिष्य झाला व त्याजपासून यानें चित्राशिखंडी संज्ञक सप्तर्षींनीं रचिलेल्या शास्त्राचा अभ्यास केला. यानें अश्वमेध यज्ञ केला त्यांत बृहस्पतीनें होतृत्व पत्करिलें होतें. यांत पशुवध झाला नाहीं. याला यज्ञांत नारायणानें प्रत्यक्ष दर्शन दिलें. महीतल सोडल्यावर या नैष्ठिक राजास परमपद तात्काल प्राप्त झालें (म. शां. ३३५-३३७). एकदां हा अद्रिका नामक अप्सरेसह विमानांतून जात होता. याला सोमपथीं राहणाऱ्या पितरांच्या अच्छोदा नामक मानसकन्येनें पाहिलें व यास आपला पिता मानिलें व यानेंहि तिचा कन्या म्हणून स्वीकार केला. हें पाहून तिच्या पित्यांनीं तिला शाप दिला कीं, तूं या अप्सरेसह पृथ्वीवर जाशील व तुजपासून ही कन्या होईल. हें ऐकतांच वसूनें त्यांचे पाय धरिले. तेव्हां ते म्हणाले, तूं पृथ्वीवर कृतयज्ञाचा पुत्र होऊन भगवदाराधना करून वैकुंठपदीं जाशील व अच्छोदा अद्रिकेचे ठिकाणीं काली नांवानें जन्म घेईल. हीच ती सत्यवती होय (स्कंद. २. ९. ४-७; मत्स्य. ५०).

उपरिचर्भव—शान्त्युदक करितांना कोणता मंत्र वापरावा याविषयीं याचें मत भिन्न आहे (कौ. सू. ९.१०). तसेंच प्रेत कसें ठेवावें याविषयीं याचें मत पितृविधींत नमूद आहे (कौ. सू. ८०. ५४).

उपरिमंडळ—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. परिमंडळ असा पाठ आहे.

उपलप—वसिष्ठगोत्रांतील ऋषिगण.

उपलंभ—(सो. वृष्णि.) अक्रूरास रत्ना ऊर्फ शैब्येपासून झालेला मुलगा (मत्स्य. ४५. २९).

उपलोम—वसिष्ठकुलोत्पन्न ऋषि.

उपवर्ष—पाटलिपुत्रांतील शंकरस्वामीचा मुलगा व पाणिनीच्या गुरूचा बंधु. यानें पूर्वोत्तरमीमांसासूत्रांवर वृत्ति केली आहे. शबर व शंकराचार्य यांनीं याचा वारंवार निर्देश केला आहे (कथासरित्सागर). बौधायनाचें हें दुसरें नांव असावें. पण श्रीभाष्यकार हीं दोन्ही एक मानीत नाहींत. कारण ऐकात्म्याधिकरणांत (ब्र. सू. ३. ३. ५३). शंकराचार्यानें उपवर्षाचा हवाला दिला असून श्रीभाष्यकार तेंच अधिकरण प्रत्यगात्मपर लावीत आहेत. उपवर्षाचा शबरस्वामीनेंहि उल्लेख केला आहे. अशी एक आख्यायिका आहे कीं, बौधायनवृत्ति एकदांच रामानुजाचार्यांना काश्मिरांत पाहावयास मिळाली व तेवढ्या संधींत त्यांनीं सर्व वाचून घेतलें व त्यावरून श्रीभाष्य लिहिलें.

उपवेशि—हा कुश्रीचा शिष्य (बृ. उ. ६. ५. ३.).

उपश्लोक—ब्रह्मसावर्णि मनूचा पिता.

उपसुंद—(सुंदोपसुंद पहा).

उपस्तुत वार्ष्टिहव्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११५). याचा कण्व मेध्यातिथीबरोबर निर्देश आहे (ऋ. १. ३६. १०; १७). याचा बहुवचनीं स्तोते म्हणून उल्लेख आहे (ऋ. ८. १०३. ८).

उपहूत—स्वर्गांत राहणारे पितर. यांची कन्या यशोदा. यशोदेचा मुलगा खट्वांग (ब्रह्मांड. ३. १०. ९०).

उपाध्याय—कश्यपास आर्यावतीपासून झालेला पुत्र (भवि. प्रति. ४. २१).

उपान—साध्यदेवांपैकीं एक.

उपावि जानश्रुतेय—उपसदकर्माविषयीं प्रमाण म्हणून मान्य असणाऱ्या एका प्राचीन आचार्याचें हें नांव आहे (ऐ ब्रा. १. २५).

उपावृद्धि—वसिष्ठकुलोत्पन्न एक ऋषि.

उपासंगधर—(सो. वृष्णि.) मत्स्यमतें वसुदेवास देवरक्षितेपासून झालेला पुत्र.

उपोदिति गौपालेय—सामाचा द्रष्टा (पं. ब्रा. १२. १३. ११).

उभक्षय—(सो. पूरु.) हा वायुमतें भीमपुत्र होय.

उभयजात—भृगुकुलोत्पन्न ब्रह्मर्षि.

उमा—ही हिमालयास मैनेपासून झाली. हिचा पति रुद्र (पद्म. सृ. ९). विद्येचा उमा हैमवती असा उपनिषदांत निर्देश आहे (जै. उ. ब्रा. ४. २०-१२).

उर्मिलोचा—एक अप्सरा (म. आ. १३२. कुं.).

उर वार्ष्णिवृद्ध—एक आचार्य (सां. ब्रा. ७-४).

उरुक्रम—आदित्यांतील एक. हा ऊर्ज (कार्तिक) महिन्यांत प्रकाशतो (भा. १२. ११). पण भविष्यपुराणांत तो चैत्रांत प्रकाशतो असें दिलें असून यास १२०० किरणें आहेत (भवि. १७८; विवस्वान् पहा). यास आणखी विष्णु व त्रिविक्रम अशीं नामांतरें असून कीर्ति नांवाची भार्या होती. तिजपासून बृहच्छ्लोक नांवाचा पुत्र झाला (भा. ६. ६).

उरुक्रिय—(सू. इ. भविष्य.) अभिमन्यूनें मारलेला बृहद्बलाचा पौत्र व बृहद्रणाचा पुत्र. याचें उरुक्षय असें नामांतर असून, वत्सवृद्ध, किंवा वत्सद्रोह पुत्र होता.

उरुक्षय—(सो. पूरु.) विष्णुमतें हा महावीर्यपुत्र होय. हा क्षत्रियाचा ब्राह्मण झाला होता व याला विशालेपासून झालेले त्र्यारुण, पुष्करिन् व कपि हेहि ब्राह्मण झाले.

२ अंगिरागोत्री प्रवर.

उरुक्षय आमहीयव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११८).

उरुक्षेप—(सू. इ.) भविष्यमतें हा बृहदैशानाचा पुत्र.

उरुचक्रि आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ६९-७०).

उरुधिष्ण्य—धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

उरुनेत्र—जालंधर सेनेंतील एक राक्षस. यावर गणपतीनें खड्गप्रहार केला असतां याच्या मुखांतून नऊ डोक्यांचा व अठरा हातांचा दैत्य निघाला (पद्म. पा. १७.).

उरुवल्क—वसुदेव व इला यांचा पुत्र.

उरुश्रवस्—(सो. नरिष्यंत.) सत्यश्रवस्‌चा पुत्र. याचा पुत्र देवदत्त.

उर्मि—सोमाचा पुत्र.

उर्मिला—एक गंधर्वी, सोमदेवी माता.

२ सीरध्वज जनकाची कन्या. दशरथपुत्र लक्ष्मणाची स्त्री.

उर्व—एक ऋषि. हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र होता. यानें आपल्या मांडीपासून और्व नामक एक पुत्र उत्पन्न केला (पद्म. सृ. ४१).

२ (सो. पूरु. भविष्य.) मत्स्यमतें हा पुरंजयपुत्र होय.

उर्वरा—एक अप्सरा (म. अनु. ५० कुं.).

उर्वरीयान—सावर्णि मनूचा पुत्र.

उर्वरीवत्—और्वाचें नामांतर.

उर्वशी—ही एक अप्सरा म्हणून ऋग्वेदापासून प्रसिद्ध आहे. ऋग्वेदांत उर्वशीच्या एका संवादात्मक सूक्तांत बऱ्याच ऋचा आहेत (ऋ. १०.९५). ऋग्वेदांत उर्वशी शब्द बऱ्याच वेळां आला आहे (ऋ. ४.२. १८; ५.४१.१९; ७. ३३. ११; १०.९५.१०; १७). तथापि शेवटल्या तीन ठिकाणीं तो निश्चित व्यक्तिवाचक शब्द आहे. सातव्या मंडळांत वसिष्ठाची हिच्यापासून उत्पत्ति झाली असें सांगितलें आहे. आणि दहाव्या मंडळांत उर्वशीपुरूरवा यांचा संवाद आहे. ठरलेल्या अटींप्रमाणें नग्न स्थितींत राजा दिसल्यामुळें उर्वशी त्याला सोडून जात आहे. आणि राजा हिनें सोडून जाऊं नये म्हणून वेडयासारखा भटकत एका तळ्यापाशीं आला. तेथें ही आपल्या मैत्रिणींसह क्रीडा करीत होती व तेथें त्यांचा ऋग्वेदांत आलेला संवाद झाला (श. ब्रा. ११.५.१). उर्वशी गर्भार होती व हिनें राजाकडे परत येण्याचें नाकारलें. हें संवादाचें थोडक्यांत सार आहे. उर्वशीनें आपल्याकरितां प्राणत्याग करण्यास प्रवृत्त झालेल्या राजाला प्राणत्यागापासून निवृत्त होण्यास सांगून स्त्रीस्वभावाची चांगलीच कल्पना दिली आहे. तसेंच उर्वशी ही देवांपैकीं असल्याचेंहि तेथें म्हटलें आहे. आणि त्याकरितां मरून स्वर्गांत आल्यावर माझा सहवास तुला लाभेल असेंहि हिनें सुचविलें.

उर्वशीला पाहूनच वासतीवरसत्रांत मित्रावरुणांचें रेतस्खलन झालें व त्या रेतापासून पुढें अगस्त्य व वसिष्ठ उत्पन्न झाले (कात्यायनकृत सर्वानुक्रमणी १.१६६; बृहद्दे. २.३७. ४४.१५६; ३.५६). उर्वशीपुरूरवसांचें आख्यान फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. अप्सरा ऋग्वेदापासून आहेत.

नरनारायणऋषि बदरिकाश्रमीं तप करीत असतां ते आपलें इंद्रपद घेतील या भीतीनें इंद्रानें वसंत, काम, मेनका, रंभा, तिलोत्तमा, घृताची आदिकरून सोळा हजार पन्नास अप्सरा त्यांना तपापासून पराबृत्त करण्यासाठीं धाडल्या होत्या (भा.९. १४; दे. भा. ४. ६). मत्स्यपुराणांत पुराणपुरुष विष्णु गंधमादनावर तप करीत असतां ही मदनसेना धाडली असें आहे (पद्म. सृ. २२). त्यांनीं तेथें जाऊन गायनादि प्रकारांनीं त्यांस मोहित करावें म्हणून अनेक प्रकार केले. परंतु ते सर्व निष्फळ झाले असें पाहून ते सर्व खिन्न झाले. नरनारायणांनीं त्यांचें सर्वांचें अत्यंत मृदु वाक्यांनीं आदरातिथ्य करून कोणीकडे येणें झालें? म्हणून विचारिलें. त्यामुळें कामादिक लज्जित झाले व अधोमुख करून स्तब्ध उभे राहिले. इतक्यांत तेथें त्यांनीं नारायण ऋषीच्या मांडीपासून सोळा हजार एकावन अप्सरा प्रगट झालेल्या पाहिल्या. त्यांतील उर्वशी फारच सुंदर होती. ही ऊरूपासून म्हणजे मांडीपासून निर्माण झाली असल्यामुळें हिला उर्वशी असें नांव पडलें. नरनारायणांनीं इंद्राला नजराणा म्हणून ही नयनमनोहर उर्वशी कामादिकांच्या हवाली केली. नंतर त्या सर्व अप्सरा आम्ही आपल्या सेवेस राहतों असें नरनारायणांस म्हणाल्या असतां त्यांनीं त्यांची सेवा नाकारली (दे. भा. ४.६; भा. ११. ४; मत्स्य. ६०).

ही एकदां सूर्याराधनेस जात असतां हिनें मित्र आदित्यास वरण्याचें आश्वासन दिलें. पुढें वरुण भेटला. त्यानेंहि हिच्याजवळ वरण्याचें अभिवचन मागितलें. तेव्हां हिनें तें मित्रास दिल्याचें सांगितलें. नंतर त्यानें तिचें प्रेम मागितलें व तें हिनें दिलें. नंतर वरुणानें हिला उद्देशून एका कुंभांत आपलें वीर्य टाकिलें. हें मित्रास समजतांच त्यानें हिला ' मृत्युलोकीं पुरूरव्याची स्त्री हो ' असा शाप दिला. व नंतर आपलें वीर्य एका कुंभांत टाकलें. या दोन कुंभांत टाकलेल्या वीर्यापासून अगस्त्य व वसिष्ठ यांचा जन्म झाला (पद्म. सृ. २२. भा. ९. १४; मत्स्य. ६०; वा. रा. उ.५६.५७). मित्रावरुण बदरिकाश्रमीं

तप करीत असतां सौंदर्यवती उर्वशी फुलें तोडीत होती ती त्यांच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां यांचें रेतस्खलन झालें. त्यापासून अगस्त्य व वसिष्ठ जन्मले (म. भा. २००). उर्वशी दृष्टीस पडतांच मित्राचें रेतस्खलन झालें तें यानें शापभीतीनें पायाखालीं दाबलें, तेव्हां वसिष्ठाचा जन्म झाला (विष्णु. ४. ५).

एकदां नारदानें पुरूरवस् राजाची पुष्कळ स्तुति केली. त्यायोगानें ही त्याच्यावर मोहित झाली (भा. ९. १४). पुरूरव्यावर मोहित झाल्यामुळें लक्ष्मीस्वयंवर नामक प्रबंध करितांना हिचे कांहीं हावभाव चुकले. म्हणून हिला भरतऋषीनीं तूं पंचवीसशें वर्षे लता होऊन राहशील असा शाप दिला. हा शाप संपल्यावर ही पुरूरव्याकडे येऊं लागली असतां वाटेंत हिला केशी नामक दैत्यानें पळवून नेण्याचा प्रयत्न केला. पण सुदैवानें पुरूरव्यानेंच हिला सोडविलें (पद्म. सृ. १२).

नंतर उर्वशी पुरूरव्याच्या नगरीस आल्यावर हिनें त्यास तीन अटी सांगितल्या. एक, या दोन मेंढ्यांना मी पुत्रवत् पाळीत आहे त्यांचें संरक्षण करणें; दुसरी, मी सदा घृतावरच राहीन व तिसरी, मी तुला मैथुनाखेरीज कधींहि नग्न पाहणार नाहीं. या अटी पाळून चैत्ररथ व नंदन वगैरे वनांत व अलका वगैरे नगरींत पुरूरव्यानें उर्वशीचा ६१००० वर्षे उपभोग घेतला. पण त्याला नंतर हिची तिसरी अट पाळतां न आल्यामुळें ही देवलोकीं गेली. हिच्याठायीं पुरूरव्यास आयु इत्यादि सहा पुत्र झाले होते (भा. ९. १४-१५; विष्णु. ४. ६-७; दे. भा. १. १३; म. आ. ७५).

अर्जुन जन्मला त्या वेळीं गायन करणाऱ्या अकरा अप्सरांत हीहि एक होती (म. आ. १२३). ही सदा कुबेराच्या सभेंत त्याची सेवा करण्यांत निमग्न असते (म. स. १०). अर्जुन इंद्रलोकीं शिक्षणास गेला असतां एकदां हिच्याकडे आपल्या कुलाची जननी या पूज्यतेनें पाहत होता. हें इंद्राचे लक्षांत न येऊन हा कामुक इच्छेनें हिजकडे पाहत असावा असें वाटून त्यानें चित्रसेन गंधर्वाकरवीं उर्वशीस तसा निरोप कळविला. तेव्हां ही संध्याकाळीं सुंदर पोशाख करून अर्जुनाकडे गेली. पण अर्जुनानें स्वतःची हिजविषयींची दृष्टि सांगून हिचा निषेध केला. मनोभंग झाल्यामुळें हिनें अर्जुनास तूं वर्षभर षंढ होशील असा शाप दिला. तेव्हां इंद्रानें त्याचें सांत्वन केलें कीं, तेराव्या वर्षी आज्ञातवासांत तुला हा शाप उपयोगी पडेल (म. व. ४५-४६). अष्टावक्राचा सन्मान करण्याकरितां वरुणानें ज्यांच्या करवीं नाच करविला त्यांत ही एक अप्सरा होती (म. अनु. १९). अनेक पवित्र पदार्थ माझें रक्षण करोत असा भीष्माच्या मुखांतून निघणाऱ्या उल्लेखांत पवित्र अप्सरांत उर्वशीचें नांव आहे (म. अनु. १६५). उर्वशीतीर्थ म्हणून एक पवित्र तीर्थहि प्रसिद्ध आहे (म. व. ८२ कुं; देवव्रत पहा). ही ब्रह्मवादिनी होती (ब्रह्मांड. २. ३३).

उर्वीभाव्य—(सो. कुरु भविष्य.) मत्स्यमतें पुरंजयाचा पुत्र.

उर्वीशू—हा पापी असून व्रत व दान यांमुळें याचा उद्धार झाला (पद्म. क्रि. १९).

उल वातायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८६).

उल वार्ष्णिवृद्ध—एक आचार्य (सा. ब्रा. ७ ४).

उलुक्य जानश्रुतेय—एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. १. ६. ३).

उलूक—एक ऋषि. विश्वामित्राचा पुत्र. (म. शां. ४७; म. अनु. ७ कुं.).

२ एक क्षत्रिय. शकुनीचा पुत्र (म. आ. २०१). याला दुर्योधनानें युद्धारंभाचे पूर्वी उपप्लव्य नगरीस धर्मीकडे दूत म्हणून पाठविलें होतें (म. उ. १६०. १६३). याला कैतव असेंहि म्हणत. यानें धर्माला दुर्योधनाचा निरोप सांगितला (म. भा. उ. १६३ कुं.). याचे युयुत्सूबरोबर युद्ध झालें (म. क. १६ कुं.). याचा सहदेवानें वध केला (म. श. २७-२८ कुं.).

३ हिरण्याक्ष दैत्याच्या चार पुत्रांतील एक.

४ द्रौपदीस्वयंवरांतील एक राजा (म. आ. १८६).

५ शिवावतार सोमाचा शिष्य.

६ शिवावतार सहिष्णूचा शिष्य.

उलूकी—ही कश्यप व ताम्रा यांची कन्या. हिला घुबडें झालीं (म. आ. ६६). हिलाच काकी हें नांव असावें.

उलूखल—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें हिरण्यनाभाच्या शिष्यांतील एक (व्यास पहा). वायूंत उलूखलक असा पाठ आहे.

उलूप—विश्वामित्रकुलांतील ऋषिगण.

उलूपी—ऐरावत नांवाच्या नागकुलांतील कौरव्य नागाची कन्या. ही ऐरावत नागाच्या पुत्रास दिलेली होती. विवाहानंतर थोड्याच दिवसांत हिच्या नवऱ्यास गरुडानें ठार मारिलें. त्यामुळें हिला लहानपणींच वैधव्य आलें होतें. पुढें कांहीं कालानें पंडुपुत्र अर्जुन तीर्थयात्रेस निघाला असतां तो गंगेंत स्नानास उतरला. त्यास पाहून उलूपीचें त्याच्यावर मन बसलें व हिनें त्यास पाण्यांत ओढून नेलें. पुढें अर्जुनानें उलूपीच्या विनंतीवरून गांधर्वविधीनें हिच्याशीं लग्न लाविलें. ऐरावताचीहि या विवाहास संमती होती. कारण यायोगें आपला वंश विस्तार पावेल असें त्याच्या मनांत होतें. पुढें उलूपीस अर्जुनापासून इरावान नामक पुत्र झाला (म. आ. २१४ भी. ९० कुं.). पांडवांच्या अश्वमेधप्रसंगीं अर्जुन बभ्रुवाहनाचे हातून मरण पावला. वस्तुतः तो मेला नसून

त्यानें भीष्मास शिखंडीच्या आडून मारिल्यामुळें त्याला लागलेल्या पापाचें निरसन व्हावें अतएव उलूपीनेंच मायेच्या योगानें त्यास मूर्च्छित केलें होतें. पुढें उलूपीनें संजीवनीमंत्राचें चिंतन करितांच नागांनीं तो आणून दिला व हिनें त्याच्या योगानें अर्जुनास सावध केलें (म. आश्व. ७९-८१; बभ्रुवाहन पहा). पांडव महाप्रस्थानास निघाले त्या वेळीं उलूपी त्यांच्या बरोबरच होती. पुढें हिनें गंगेंत उडी टाकून देहत्याग केला (म. महा. १).

उल्कामुख—रामसेनेंतील एक वानर. हा अंगदाबरोबर दक्षिण दिशेस सीताशुद्धीसाठीं गेला होता (वा. रा. किं. ४१).

उल्बण—(स्वा.) वसिष्ठ व अरुंधती यांच्या सात पुत्रांतील एक.

उल्मुक— (स्वा.) चक्षुर्मनु व नडूला यांच्या अकरा पुत्रांतील कनिष्ठ. याची स्त्री पुष्करिणी. अंग, सुमना, ख्याति, क्रतु, अंगिरा आणि गय असे याचे सहा पुत्र होते (भा. ४. १).

२ (सो. वृष्णि) बलरामाचा पुत्र. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता (म. द्रो. ११).

उल्लुप—उलूपाबद्दल पाठभेद.

उशंगु—(रुशंगु) एक ऋषि. यानें आपल्याला वार्धक्य आलेलें पाहून पृथूदक तीर्थांत देह टाकून विष्णुलोकास गमन केलें (म. श. ४०). याच्या आश्रमामध्यें आर्ष्टिषेण, विश्वामित्र, सिंधुद्वीप, देवापि इत्यादिकांनीं तप करून ब्राह्मण्य संपादन केलें (म. श. ४०). त्या ठिकाणीं बलराम तीर्थयात्रेनिमित्त गेला होता.

उशद्रथ—(सो. अनु.) भागवतमतें तितिक्षुपुत्र.

उशनस्— अग्नि हा देवांचा दूत असून उशना काव्य हा असुराचा कुलगुरु व अध्वर्यु होय. अग्नि व उशना काव्य हे दोघे प्रजापतीकडे गेले, तेव्हां प्रजापतीनें उशनाकाव्य याजकडे पाठ फिरवून अग्नीचीच निवडणूक केली. त्यामुळें देवांची सरशी झाली व असुरांचा पराजय झाला (तै. सं. २. ५. ८). हा असुरांचा पुरस्कर्ता होता (जै. उ. ब्रा. २. ७. २-६). वारुणि भृगूस पुलोमेपासून झालेला पुत्र (मत्स्य. २४९. ७; ब्रह्म. ७३. ३१-३४). हा भृगूपासून उषेस झाला (विष्णुधर्मोत्तर. १. १०६). याला उमेनें दत्तक घेतलें होतें. काव्य (मत्स्य. २५. ९; वायु. २. ४. ७५; म. आ. ६७. ४२ कुं.). शुक्र (अंधक पहा. म. शां.२९५. ३२ कुं.). कवींद्र (म. क. ९८). कविसुत, ग्रह (म. आ.भा. ४३१. ४२). ब्रह्मदेवानें पुत्र मानलें म्हणून ब्राह्म, शिवानें वरुण मानिलें म्हणून वारुण इत्यादि नांवांनीं यास संबोधितात. उशना, शुक्र व काव्य हे सर्व एकच (वायु. २. ४. ७५). याच्या आईचें नांव ख्याति व बापाचें नांव कवि असेंहि आढळतें (भा. ४. १). भृगूस दिव्येपासून झालेला शुक्र व हा एकच होत (ब्रह्मांड. ३. १. ७४). याची बायको शतपर्वा (म. उ. ११७. १३ कुं). याला पितृसुता आंगी नांवाची एक बायको होती (वायु. २. ४.७५). शिवाय आणखीहि पुढील बायका होत्या. प्रियव्रतपुत्री ऊर्जस्वती (भा. ५.१). पुरंदरकन्या जयंती (मत्स्य. ४७). पितृकन्या गौ (ब्रह्मांड. ३. १. ७४). हा पर्जन्याधिपति, योगाचार्य, देव व दैत्य यांचा गुरु आहे. (म. आ. ४२. ४३; वायु. २. ४.७४). उशनस् काव्य हा कांहीं सूक्तांचा द्रष्टा आहे. (ऋ. ८. ८४; ९. ८७–८९). हा दानवांचा पुरोहित होता (तै. सं. २. ५. ८. ५). याच्या घराण्यांत भृगूपासूनच संजीवनी विद्या अवगत असे (भृगु पहा). यानें ही विद्या शंकरापासून मिळविली होती (दे. भा. ४. ११). उशनसानें कुबेराचें धन लुटल्यामुळें शंकरानें याला गिळिलें. तेव्हां हा शंकराच्या शिश्नांतून बाहेर पडला व शंकराचा पुत्र झाला. तेव्हांपासून याचें शुक्र असें नांव पडलें (म. शां. २९५ कुं.; विष्णुधर्म. १. १०. ६). असुरांचा सारखा पराभव होऊं लागला तेव्हां असुरांना स्वस्थ राहण्यास सांगून शुक्र शंकरापासून बृहस्पतीस ठाऊक नाहींत असे मंत्र मिळविण्यास गेला. पण इकडे देवांनीं ही संधि साधून असुरांना त्रास देण्यास सुरुवात केली. तेव्हां शुक्राची आई पुढें झाली व तिनें देवांना जाळण्यास सुरुवात केली. पण इंद्र पळून गेला व विष्णूनें याच्या आईस ठार करून देवांना वांचविलें. पण भृगूनें स्त्रीवर हत्यार चालविलें म्हणून विष्णूला पृथ्वीवर जन्म घेण्याविषयीं शाप दिला. व भृगूनें शुक्राच्या आईचें मुंडकें पुनः चिकटवून तिला पुनः सजीव केलें. तेव्हां इंद्र फारच घाबरला व त्यानें आपली जयंती नांवाची मुलगी शुक्राला दिली. इकडे शुक्रानेंहि हजार वर्षें तप करून शंकरापासून प्रजेशत्व, धनेशस् व अवध्यत्व मिळविलें (मत्स्य. ४७; विष्णुधर्म. १. १०६). शुक्रानें प्रभासक्षेत्रीं शुक्रेश्वराजवळ (स्कंद. ७. १. ४८) दुर्धर्ष नांवाचें लिंग स्थापून संजीवनी विद्या मिळविली (पद्म. उ. १५३). जयंती ही याच्या बरोबर दहा वर्षेपर्यंत अदृश्य स्वरूपांत होती. हें तप वामन अवतारानंतर केलें. पण वायुपुराणांत दोघेहि अदृश्य होते त्यामुळें बृहस्पतीचें पुढील कारस्थान यशस्वी झालें असें म्हटलें आहे.

बृहस्पतीनें ऐनवेळीं युक्ति योजून शुक्राचें रूप घेऊन येणारा शुक्र खरा नसून मीच तुमचा गुरु आहें असें सांगून असुरांकडून खऱ्या शुक्राला परत फिरविलें व आपण असुरांना दुर्वृत्त बनवून हीन करून सोडिलें (मत्स्य. ४७; वायु. २. ३६; दे. भा. ४. ११–१२).

याला ऊर्जस्वती व जयंती यांच्या पासून देवयानी झाली. आणखी देवी नांवाची मुलगी असून ती यानें वरुणाला दिली होती (म. आ. ६७. ५२ कुं.). याला षण्ड व मर्क नांवाचीं दोन मुलें होतीं (भा. ७.५.१). याला आंगीपासून त्वष्टृ, रजत्रिन् व षण्डामर्क झाले (कच, वामन व बृहस्पति पहा). याला अरजा नांवाची एक मुलगी होती (पद्म.सृ.३७). सहाव्या मन्वंतरांतील हा व्यास होता (व्यास पहा). हा शिवावतार गौरीचा शिष्य. सर्व जग मनोमय आहे हें सांगण्याकरितां याच्या कथेचा उपयोग केला आहे (यो. वा. ४. ५–१६). यानें एक वास्तुशास्त्रावर ग्रंथ केला आहे (मत्स्य. २५२).

एक धर्मशास्त्रकार. उशनसधर्मशास्त्र नांवाचें सात अध्यायांचें एक लहान पुस्तक उपलब्ध आहे. त्यांत श्राद्ध, प्रायश्चित्त, महापातकांबद्दल प्रायश्चित्त व इतर व्यावहारिक निबंध यांच्या बद्दल माहिती आली आहे. याच्या धर्मसूत्रांतील बरींचशीं सूत्रें मनुस्मृति व बौधायनधर्मसूत्र यांच्यांतील सूत्रांशीं जुळतात. याज्ञवल्क्यानें याचा निर्देश केला आहे (१. ५.). मिताक्षरा (३. २६०). व अपरार्क या ग्रंथांत औशनस धर्मशास्त्रांतील कांहीं उतारे घेतले आहेत. त्याचप्रमाणें औशनसस्मृति नांवाचे दोन निरनिराळे ग्रंथ—एक ५१ श्लोकांचा व दुसरा ६०० श्लोकांचा–जिवानंद संग्रहांत उपलब्ध आहेत.

त्याचप्रमाणें याचा राजकीय विषयावर शुक्रनीति हा एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. यांतील उतारे कौटिल्यानें बरेच वेळां घेतले आहेत. उशनस उपपुराण असा निर्देश औशनस उपपुराणाकरितां आहे. औशनस उपपुराणाचा अनेक ठिकाणीं निर्देश आहे (कूर्म. १. ३; गरुड. १. २२३. १९).

२ उत्तम मनूचा पुत्र.

३ सावर्णि मनूचा पुत्र.

४ स्वायंभुव मन्वंतरांतील एक जितजित् देव.

५ भौत्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक. यास शुद्ध असेंहि नांव आढळतें.

६ सुतप देवांपैकीं एक.

७ उरु व षडाग्नेयी यांचा पुत्र.

८ (सो. यदु.) भागवतमतें हा धर्माचा पुत्र होय. भविष्यमतें तामसाचा पुत्र.

उशिक—(सो. क्रोष्टु.) कृतीचा पुत्र. याचा पुत्र चेदि.

२ शिवाचा श्वेत नांवाचा दुसरा अवतार, त्याचा शिष्य.

उशिज्—(कक्षीवान् पहा).

उशिज—अंगिराकुलोत्पन्न ऋषि. यास ऋषिज असेंहि नामांतर आढळतें. याला ममतेपासून झालेला दीर्घतमा नांवाचा पुत्र होता. उषिज असाहि पाठभेद आहे.

उशिति—अंगिरस व स्वराज् यांचा हा मुलगा. उशितीचा मुलगा दीर्घतमस् (ब्रह्मांड. ३. १).

उशीनर—(सो. अनु.) हा चक्रवर्ति महामनाचा मुलगा. याला तितिक्षु नांवाचा एक भाऊ होता. याला मृगा, कृमी, नवा, दर्वा व दशद्वती अशा पांच बायका होत्या. ह्यांना क्रमानें मृग, नव, कृमि, सुव्रत व शिबि औशीनर असे पुत्र होते. उशीनर व तितिक्षु अशा दोन स्वतंत्र वंशशाखा सुरू झाल्या. यांचें राज्य केकय व मद्रक या देशांत शिवपूर, यौधेय, नवराष्ट्र, क्रमिला व वृष्टा या ठिकाणीं विस्तारलें (वायु. २, ३७. १७-२४; विष्णु. ४. १८; मत्स्य. ४८). ययातिकन्या माधवीपासून यास शिबि झाला (शिबि पहा).

उषस्त किंवा उषस्ति चाक्रायण—एक सामवेत्ता ब्राह्मण. हा कुरु देशांत दुष्काळ पडला असतां मोठ्या वाईट स्थितींत एका गांवांत बायकोसह राहिला. भूक लागल्यामुळें एका माहुतास हुलगे खात असतां यानें त्यांतील मागितले. तेव्हां तो हुलगे देऊन पाणी देऊं लागला. तेव्हां पाणी उष्टें म्हणून यानें नाकरिलें. पण हुलगे उष्टे होते असें सांगतां यानें त्याशिवाय मी जगलों नसतों, पाणी मी इच्छेप्रमाणें कुठेंहि पिऊं शकेन असें सांगितलें. थोडे हुलगे बायकोकरितांहि आणिले. नंतर हा जवळच असणाऱ्या यज्ञाला गेला. पण यज्ञ आधींच सुरू झाला होता. तरी हा विद्वान् म्हणून याला इतर ऋत्विजांइतकी राजानें दक्षणा दिली व यानेंहि प्रस्तोत्याला मदत केली. उषस्ति असा दुसऱ्या ठिकाणीं पाठ आहे (छां.उ. १. १०. १; ११. १). यानें याज्ञवल्क्याला आत्म्याच्या प्रत्यक्षत्वाविषयीं प्रश्न केला व याज्ञवल्क्यानें याला आत्मा प्रत्यक्ष दाखविणें अशक्य आहे असें सांगितलें (बृ. उ. ३. ४. २).

उषस्य—काश्यप व खशा यांचा पुत्र.

उषा—बलिदैत्याचा पुत्र बाणासुर, त्याची कन्या. ही यौवनावस्थेंत आल्यावर, सख्यांसहित रात्रीं स्वमंदिरीं निजली असतां हिचा स्वप्नांत एका तरुण व सुंदर पुरुषाशीं समागम घडला. पुढें जागृत झाल्यावर हिची विरहयुक्त चर्या पाहून चित्रलेखेनें हिला कारण विचारिलें. हिनें तिला स्वप्नांतील इत्थम्भूत हकीकत सांगून त्या स्वप्नांतील पुरुषास घेऊन येण्यास सांगितलें. तेव्हां चित्रलेखेनें तिला त्रैलोक्यांतील प्रसिद्ध पुरुषांचीं क्रमानें चित्रें काढून दाखविलीं. पुढें यादववंश काढून दाखवीत असतां ही प्रद्युम्नाचें चित्र पाहून लाजली व अनिरुद्धाचें चित्र पाहतांच लज्जेनें अधोमुख झाली. त्यावरून चित्रलेखेनें स्वप्नांतील पुरुष ओळखला. चित्रलेखेंत योगसामर्थ्य होतें, म्हणून ती तिसरे दिवशीं शोणितपुराहून द्वारकेस योगसामर्थ्यानें एका क्षणांत गेली. तेथून तिनें

त्याला ताब्यांत घेऊन व कृत्रिम अंधकारांत झांकून आणिलें (शिव. रुद्र. यु. ५३). तिनें रात्रीं पर्यंकासहित निद्रित अनिरुद्धास आणिलें. तेव्हां उषेस पराकाष्ठेचा आनंद होऊन हिनें चित्रलेखेच्या योगसामर्थ्याबद्दल आश्चर्य प्रगट केलें. पुढें हिनें अनिरुद्धाशीं गांधर्वविवाह केला व त्यासह गुप्तपणें चार महिनेपर्यंत सुखानें राहिली. एकदां हें बाणासुरानें हिच्या रक्षणास ठेविलेल्या सेवकांच्या नजरेस पडतांच त्यांनीं बाणासुरास सर्व सांगितलें. हें कळतांच बाणासुर उषेच्या महालांत येऊन पाहतो तों उषा व अनिरुद्ध द्यूत खेळत बसले आहेत. तेव्हां बाणासुराचा कोपाग्नि भडकून त्यांचें तेथें युद्ध झालें. त्यांत नागपाश टाकून बाणानें अनिरुद्धास कैद केलें. इकडे यादवांनीं अनिरुद्धाचा खूप शोध केला पण तो सांपडेना. इतक्यांत नारदानें येऊन त्यांस अनिरुद्ध कोठें आहे व बाणासुरानें त्याची काय अवस्था केली तें सांगितलें. बाणासुराचें व कृष्णाचें तुमुल युद्ध झालें. बाणाची बहुतेक सेना नष्ट झाली व कृष्णानें बाणासुराचे ४ हात ठेवून शेष हस्त तोडिले. तेव्हां बाणमाता कोटरा व रुद्र यांच्या विनंतीवरून बाणासुरास जीवदान दिलें. पुढें बाणासुरानें मोठ्या समारंभानें उषा अनिरुद्धास दिली. तेव्हां सर्व यादव परत द्वारकेंत आले (पद्म. उ. २५०; भा. १०. ६२-६३; शिव. रुद्र. यु. ५१-५९).

उरुण—(सो. कुरु. भविष्य.) वायुमतें हा निर्वक्रपुत्र व विष्णुमतें हा निचंकुपुत्र.

उशिज—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

ऊ

ऊरु आंगिरस—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ९. १०८. ४; ५).

ऊर्ज—स्वारोचिष मनूचा पुत्र. सप्तर्षींपैकीं एक.

२ उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ उत्तम मनूचा पुत्र.

४ सुधामन देवांतील एक.

५ (स्वा. उत्तान.) वत्सर व स्वर्वीथि यांचा पुत्र (भा. ४-८).

६ (सो. अज.) हा वायुमतें सुधन्वन् याचा पुत्र.

ऊर्जयत्—भानुमताचा शिष्य. याचा शिष्य सुशारद (वं. ब्रा. १).

ऊर्जयोनि—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७).

ऊर्जवह—(सू. निमि.) विष्णुमतें हा शुचिपुत्र होय.

ऊर्जव्य—यज्ञ करणाऱ्या एका यजमानाचें नांव (ऋ. ५. ४१. २०).

ऊर्जस्वती—(स्वा.) प्रियव्रत व बर्हिष्मती यांची कन्या. शुक्राची स्त्री (भा. ५. १. २४).

२ अष्ट वसूंतील एका प्राणवसूची स्त्री.

ऊर्जस्विन्—वैवस्वत मन्वंतरांतील इंद्र.

ऊर्जा— ही दक्षाची मुलगी व वसिष्ठाची स्वायंभुव मन्वंतरांतील पत्नी. हिला त्या वेळीं चित्रकेतु, सुरोचि, विरजामित्र, उल्बण, वसुमृत्, द्यान व द्युमान् असे सात पुत्र झाले (भा. ४. १. ३८). यापेक्षां वेगळी संततिहि आढळते. १ पुंडरिका, २ रक्षस (रत्न), ३ गर्त, ४ ऊर्ध्वबाहु, ५ सवन, ६ पवन, ७ सुतपस, ८ शंकु (ब्रह्मांड. २. १२. ३९-४३).

ऊर्जित—(सो. यदु.)कार्तवीर्याच्या प्रमुख पांचपुत्रांपैकीं एक.

ऊर्ण—पौषांतील सूर्याबरोबर फिरणारा यक्ष.

ऊर्णनाभ—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

२. कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

ऊर्णनाभि—अत्रिकुलोत्पन्न ऋषि.

ऊर्णा—स्वायंभुव मन्वंतरांतील मरीचिप्रजापतीची स्त्री.

२ (स्वा. प्रिय.) चित्ररथ राजाची स्त्री. हिचा पुत्र सम्राज् (भा. ५. १५. १४).

ऊर्णायु— याची स्त्री मेनका (म. उ. ११७). प्राधेपासून झालेल्या देवगंधर्वांतील एक.

ऊर्ध्वकृशन यामायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १४४).

ऊर्ध्वकेतु—(सू. निमि.) सनद्वाज जनकाचा पुत्र. यांचा पुत्र अज.

२ कश्यप व सुरभि यांच्या पुत्रापैकीं एक.

ऊर्ध्वग—कृष्ण व लक्ष्मणा यांचा पुत्र. एक महारथी.

ऊर्ध्वग्रावन् आर्बुदि—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १७५).

ऊर्ध्वदृष्टि—पुलह व श्वेता यांचा पुत्र. याला पांच मुली व पांच मुलगे होते (ब्रह्मांड. ३. ७. २०५).

ऊर्ध्वनाभा ब्राह्म—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १०९).

ऊर्ध्वबाहु—रैवत मन्वंतरांतल्या सप्तर्षींतील एक.

ऊर्ध्वसद्मन् आंगिरस—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ९.१०८.९).

ऊर्व—च्यवनाचा पुत्र. यानें आपल्या मांडीपासून पुत्र उत्पन्न केला. त्याचें नांव और्व (पद्म. सृ. ४१; और्व पहा).

ऊर्वशी—(उर्वशी पहा).

ऋ

ऋक्ष—(आर्क्ष व श्रुतर्वन् पहा).

२ (सो. पूरु.) ऋचाचा पुत्र. याची पत्नी तक्षकाची कन्या ज्वलन्ती, याचा पुत्र अंत्यनार (म. आ. ६३. २५; अंतिनार पहा).

३ (सो. पुरूरवस्.) अजमीढ व धूमिनी यांचा पुत्र. याची स्त्री रथंतरी. याचा पुत्र संवरण (म. आ. १०१; चक्षु पहा).

४ (सो. कुरु.) वायुमतें देवातिथिपुत्र.

५ शुक्राचा पुत्र. याची स्त्री विरजा (ब्रह्मांड. ३.७.२११).

ऋक्षदेव—(सो. नील.) शिखंडीच्या दोन पुत्रांतील एक. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता. युद्धांत हा आपल्या रथास सोनेरी रंगाचे अश्व जोडीत असे (म. द्रो. २३).

ऋक्षपुत्र—(सो.) भविष्यमतें अक्रोधनाचा पुत्र.

ऋक्षरजस्—एकदां मेरूवर ब्रह्मा ध्यानमग्न असतां त्याच्या नेत्रांतून पडलेले उदकबिंदु त्यानें हातांत घेऊन चोळले. तेव्हां त्या अश्रुकणांतून हा ऋक्षरजस् वानर उत्पन्न झाला. एकदां याला तृषा लागून हा सरोवरावर आला. त्यांतील प्रतिबिंब शत्रू समजून यानें युद्धार्थ तळ्यांत उडी टाकली. वस्तुस्थिति लक्षांत येतांच हा बाहेर आला. परंतु आपण पूर्वीचा वानर नसून आतां स्त्री झालों आहों असें याच्या लक्षांत आलें. त्याच वेळीं अंतरिक्षांतून इंद्र व सूर्य यांची दृष्टि याकडे जाऊन ते दोघेहि कामविव्हल झाले. कामविकाराच्या उत्कटतेमुळें इंद्राचें वीर्य हिच्या मस्तकावर पडलें व सूर्याचें हिच्या मानेवर पडलें. (वाल) केशांवर वीर्य पडल्यामुळें वाली व (ग्रीवा) मानेवर पडल्यामुळें सुग्रीव झाले. ती रात्र संपतांच ह्या स्त्रीला पुनरपि पूर्वीचें वानरस्वरूप प्राप्त झालें. तेव्हां हा आपलीं हीं दोन मुलें घेऊन ब्रह्मयाकडे आला व झालेली हकीकत सांगितली. ब्रह्मदेवानें ऋक्षरजाचें अनेक तऱ्हांनीं सांत्वन केलें व एका दृष्टीकरवीं ऋक्षरजाला किष्किंधा नगरींत राज्याभिषेक केला. तेथें अनेक प्रकारचे वानर असून त्यांच्यांत चातुर्वर्ण्यव्यवस्था प्रचलित होती. कालांतरानें ऋक्षरजस् मरण पावला. याच्या पश्चात् वालीस राज्य मिळालें (वा. रा. उ. प्रक्षिप्त ६).

ऋक्षशृंग—काशीच्या उत्तरेस मंदारवनांत तप करणाऱ्या दीर्घतपस्चा धाकटा मुलगा. चित्रसेनाच्या बाणानें हा मेल्यानें सर्व कुटुंबानें देहत्याग केला. पण राहिलेल्या दीर्घतपस्नें सर्वांच्या अस्थि शूलभेद तीर्थांत टाकल्यामुळें सर्व स्वर्गास गेले (स्कंद. ३. ५३–५५.).

ऋक्षा—अजमीढाची स्त्री. हिचा पुत्र संवरण होय (म. आ. ६३; ३ ऋक्ष पहा).

ऋच—(सो. कुरु. भविष्य.) विष्णुमतें सुनीथपुत्र (रुच पहा).

२ (सो. कुरु.) देवातिथि व मर्यादा यांचा पुत्र. याची बायको अंगराजकन्या वामदेवी. पुत्र ऋक्ष (म.आ. ६३.२४ कुं.).

ऋची—आप्रवानाची स्त्री (ब्रह्मांड. ३.१.७४).

ऋचीक—भार्गवकुलांतील च्यवनवंशज एक प्रख्यात ऋषि (मनु. ४). और्वाचा पुत्र (म.आ. ६६; वायु. २. ४; ह.वं. १. २७). हा और्वाची मांडी फोडून बाहेर आला (ब्रह्मांड. ३.१.७४–१००). हा ऊर्वाचा पुत्र आहे (म. अनु. ५६). यास काव्यपुत्र असेंहि म्हटलें आहे (ब्रह्म. १०). याचा और्व ऋचीक असा उल्लेख आहे (विष्णुधर्म. १. ३२). तसेंच यास भृगुपुत्र, भार्गव, भृगुनंदन, भृगु असेंहि अनेकदां म्हटलेलें आहे (म. व. ११५; ह.वं. १. २७; ब्रह्म. ३.१०; वा. रा. बा. ७५; पद्म. उ. २६८). कार्तवीर्यार्जुनाच्या वंशजांनीं अतिशय त्रास दिल्यामुळें सर्व भार्गव ऋषि मध्यदेशांत पळाले. त्या वेळीं किंवा किंचित् आधीं ऋचीक जन्मला व लवकरच त्यांचा मुख्य झाला. बाल्यावस्थेपासून यानें आपला काळ वेदानुष्ठान व तप करण्यांत घालविला. एकदां हा तीर्थयात्रा करीत असतां विश्वमित्री नदीच्या तीरीं यानें कान्यकुब्जराज गाधि याची कन्या स्नानास आलेली पाहिली. तिच्या रूपास मोहित होऊन यानें कान्यकुब्जराज गाधि याजजवळ तिला मागणी घालण्याचें ठरविलें. हैहयाविरुद्ध गाधिराजाची मैत्री संपादन करण्याकरितां हा विवाह ठरविण्यांत आला. याप्रमाणें हा मागणी घालण्यास आला असतां राजास नाहीं म्हणवेना. तेव्हां त्यानें म्हटलें कीं तूं जर मला सहस्र श्यामकर्ण अश्व आणून शुल्क म्हणून देशील तर ही माझी कन्या मी तुला देईन (म. अनु. ३१; विष्णु. ४. ७; भा. ९. १५). सातशें अश्व मागितले (स्कंद. ६. १६६). पण वनपर्वांत राजा मुलगी देण्यास तयार झाला, पण रूढि म्हणून त्यानें एका कानानें श्याम असे हजार अश्व मागितले (११५). असें राजाचें भाषण ऐकतांच हा तत्काल त्या कान्यकुब्जदेशीय गंगेच्या कांठीं गेला व वरुणाची स्तुति करून त्याजपासून अवश्य तेवढे अश्व मिळविले (म.व. ११५; अनु. ४). अश्वो वोढा (ऋ. ९. ११२) या ४ ऋचांच्या सूक्ताचें पठण करून यानें ते अश्व मिळविले (स्कंद. ६. १६६). जेथें हे अश्व निर्माण झाले तें कान्यकुब्जदेशांतील गंगानदीचे कांठचें अश्वतीर्थ प्रसिद्ध आहे.

अश्व घेऊन गाधिराजाकें आपली कन्या सत्यवती यास दिली. याच्या लग्नांत देव याच्या बाजूचे वऱ्हाडी होते (म. व. ११५). ऋचीक ऋषि, सत्यवती भार्येस घेऊन निघाला व आश्रम करून गृहस्थधर्म चालवूं लागला. नंतर हा तपश्चर्येस निघाला असता यानें पत्नीस वर मागण्यास सांगितलें. तिनें स्वतःस व मातेस एक उत्तम लक्षणांनीं युक्त असा पुत्र मागितला. त्या तिच्या विनंतीनें संतुष्ट होऊन यानें ब्राह्मणोत्पत्तीसाठीं एक व क्षत्रियोत्पत्तीसाठीं एक असे दोन चरु सिद्ध करून तिला दिले (म. शां. ४९; अनु. ५६; वायु. २.४; ह. वं. १. २७; ब्रह्म. १०; विष्णु. ४. ७; भा. ९. १५). यानें चरु तर दिलेच, पण ऋतुस्नात झाल्यावर तुझ्या मातेनें पिंपळास व तूं उंबरास आलिंगन द्यावेस असें सांगितलें (म. व. ११५; अनु. ४; विष्णुधर्म. १. ३२-३३). यानें दोन घट अभिमंत्रून देऊन सत्यवतीच्या मातेनें वडास व सत्यवतीनें पिंपळास सहस्र प्रदक्षिणा घालाव्या असें सांगितलें (स्कंद. ६. १६६-६७.). पुढें तीर्थयात्रा करीत करीत गाधि ऋचीकाचे आश्रमीं आला. तेव्हां सत्यवतीला पतीनें दिलेल्या चरूचें स्मरण झालें. पण आईच्या सांगण्यावरून दोघींनीं चरूंची अदलाबदल करून चरु भक्षण केले. अल्पच काळांत सत्यवतीकडे ऋचीकानें पाहिलें असतां त्यास चरूंचा विपर्यास झाल्याचें दिसून आलें. पण सत्यवतीच्या इच्छेप्रमाणें क्षत्रियस्वभावाचा पुत्र न होतां पौत्र होईल असें ऋचीकानें सांगितलें. नंतर सत्यवतीस जमदग्निप्रभृति शंभर पुत्र झाले. ते सर्व शांति इत्यादि अनेक गुणांनीं युक्त होते. पण जमदग्नीस रेणुकेपासून झालेला परशुराम उग्रस्वभावी झाला. इकडे गाधीस विश्वामित्र झाला व त्यानें आपल्या तपःसामर्थ्यानें पुन्हां ब्राह्मणत्व संपादिलें (म. आ. ६१; व. ११५; शां. ४९; अनु. ४; ५६; वायु. २.४; ह. वं. २७; ब्रह्म. १०; विष्णु. ४.७; भा. ९.१५; स्कंद. ६.१६६-१६७). नंतर सत्यवती कौशिकी नदी झाली (ह. वं. १. २७; ब्रह्म. १०; विष्णु. ४.७; वा. रा. बा. ३४). या ऋषीनें वडवाग्नि शोधून काढला (विष्णुधर्म. १.३२). याला शाल्वदेशाधिपति द्युतिमान् राजानें आपलें राज्य अर्पण केलें होतें (म. शां. २३४; अनु १३७). हा परशुरामाचा पितामह होय (पद्म. भू. २६८). ऋचीक भृगुतुंग पर्वतावर राहत असे (वा.रा. बा. १.६१). विष्णूनें वैष्णव धनुष्य यास ठेव म्हणून दिलें तें त्यानें जमदग्नीस दिलें (वा. रा. १.७५). हा धनुर्विद्येंत बराच प्रवीण होता (म. अनु. १३). याच्या वंशजास आर्चिक म्हणतात (ब्रह्म. १०). जमदग्नीखेरीज वत्स (विष्णुधर्म. १. ३२), शुनःशेप व शुनःपुच्छ (ह. वं. १. १७; ब्रह्म. १०) एवढींच नांवें आढळतात.

२ प्रथम मेरुसावर्णि मनूचा पुत्र.

ऋचेयु--(सो. पूरु.) रौद्राश्वाला घृताचीपासून झाला. याला तक्षककन्या ज्वलनेपासून अंतिनार झाला (२ऋक्ष पहा).

ऋजिश्वन्--याला वैदथिन असें दोनदां (ऋ. ४. १६. १३; ५. २९. ११) व औशिज असें एकदां म्हटलें आहे (ऋ. १०. ९९. ११). हे निर्देश आईबापांच्या नांवांवरून आले असावेत. पिप्रूशीं झालेल्या युद्धांत इंद्रानें याला मदत केली (ऋ. १. ५१. ५).

ऋजिश्वन् भारद्वाज--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ६. ४९-५२; ९. ९८; १०८).

ऋजु--(सो. वृष्णि.) भागवतमतें वसुदेवदेवकीचा कंसानें मारलेला पुत्र. विष्णुमतें ऋभुदास, मत्स्यमतें ऋषिदास व वायुमतें ऋजुदाय अशीं नांवें आहेत.

ऋजुदाय--(ऋजु पहा).

ऋजुनस्--सोमयज्ञ करणाऱ्या सहा लोकांबरोबर याचें नांव आहे (ऋ. ८. ५२. २).

ऋज्राश्व--अंबरीष, सुराधस, सहदेव व भयमान यांच्या बरोबर ह्याचा एक वार्षागिर म्हणून उल्लेख आहे (ऋ. १. १००. १६-१७). ह्याच पांच भावांच्या नांवावर वरील संपूर्ण सूक्त आहे. एकदां अश्वींचा वाहन असणारा गाढव लांडगीच्या रूपानें याच्याकडे आला. तेव्हां यानें तिला एकशें एक मेंढ्या खावयास दिल्या. तेव्हां नगरवासी लोकांची हानि केली, म्हणून वृषागिर राजानें याचे डोळे फोडून टाकले. तेव्हां ऋज्राश्वानें अश्विदेवांची स्तुति केल्यावरून त्यांनीं यास दृष्टि दिली. त्या लांडगीचें भाषणहि ऋग्वेदांत पुढीलप्रमाणें दिलें आहे. 'हे शूर व पराक्रमी अश्विहो, ह्या ऋज्राश्वानें तरुण व कामी पुरुषाप्रमाणें मला एकशें एक मेंढे कापून घातले आहेत' (ऋ. १. ११६. १६; ११७. १७-१८).

ऋणञ्जय--एक व्यास (व्यास पहा).

ऋणंचय--हा रुशमांचा राजा होता. यानें बभ्रु नांवाच्या सूक्तकाराला मोठें दान दिलें. तेथें बभ्रु म्हणतो--रुशमांनीं मला चार हजार गाई दिल्या. नीटनेटक्या हजार गाईंसह चांगलें घर दिलें (ऋ. ५. ३०. १२; १४). रुशम म्हणजे कोणता देश किंवा कोणते लोक हे सांगतां येत नाहीं. हा मंत्रद्रष्टा होता (ऋ. ९. १०८. १२).

ऋत--अंगिरसपुत्र देवांपैकीं एक.

२ (सू. निमि.) विजय जनकाचा पुत्र. याचा पुत्र शुनक.

३ रुद्रसावर्णि मनूचें नामांतर (मत्स्य. ९).

४ चक्षुर्मनु व नड्वला यांचा पुत्र.

५ आभूतरजस नांवाच्या देवांतील एक.

६ तुषित नांवाच्या देवांतील एक.

७ सुख नांवाच्या देवांपैकीं एक.

ऋतजित्—दुसऱ्या मरुद्गणांतील एक.

ऋतंजय—एक व्यास (व्यास पहा).

ऋतधामन्—(सो. वृष्णि.) कंकास कर्णिकेपासून झालेला पुत्र. कृष्णाचा चुलत भाऊ.

२ रुद्रसावर्णि मन्वंतरांत होणारा इंद्र.

३ तेराव्या मनूचें नामांतर (मत्स्य. ९).

ऋतध्वज—(सो. काश्य.) हा शत्रुजिताचा पुत्र. गालवानें कुवलय नांवाचा अश्व याला देऊन आपल्या आश्रमाची पीडा दूर करण्यास यास सांगितलें. एकदां सूकररूपानें आलेल्या पातालकेतूच्या मागें लागून हा एका खड्ड्यांत पडून पाताळांत गेला. तेथें विश्वावसु गंधर्वाची कन्या मदालसा पातालकेतूनें पळवून आणली होती. तिच्याशीं याचें लग्न झालें व तिला घेऊन हा घरीं आला. पुढें यमुनेच्या तीरावर राहणाऱ्या पातालकेतूच्या भावानें तालकेतूनें याला फसवून यज्ञाच्या दक्षिणेकरतां याच्या गळ्यांतील कंठा मागून घेतला. व याला आपल्या आश्रमांत ठेवून घेऊन घरीं मदालसेला ऋतध्वज मेल्याची बातमी कळवून खुणेकरतां मरतांना कंठा दिल्याचें सांगितलें. मदालसा सती गेली. ऋतध्वजानें अविवाहित राहण्याचें ठरविलें. पण मुलाच्या इच्छेवरून अश्वतर नागानें सरस्वतीपासून गानविद्या मिळवून शंकराला प्रसन्न केलें व त्यापासून पूर्वीसारखी पण योगी मदालसा कन्या म्हणून मागून घेतली व ती ऋतध्वजाला दिली. ऋतध्वजाला तिच्यापासून विक्रांत, सुबाहु, शत्रुमर्दन व अलर्क असे चार पुत्र झाले व त्यांना मदालसेनें योगमार्गाचा उपदेश केला (मार्क. १८-३४; प्रतर्दन पहा).

ऋतंभर—एक राजर्षि. जाबाली ऋषीच्या सांगण्यावरून यानें गाईची मनोभावें सेवा केल्यामुळें यास सत्यवान् नामक पुत्र झाला (पद्म. पा. २८).

ऋतसेन—मार्गशीर्ष महिन्यांतील सूर्यासमागमें फिरणारा एक गंधर्व.

ऋतस्तुभ—या ऋषीचें अश्वीनीं रक्षण केलें (ऋ. १. ११२. २०).

ऋतायन—शल्याच्या पित्याचें नांव.

ऋतु—फाल्गुन महिन्यांत सूर्यासमागमें फिरणारा एक यक्ष.

२ प्रतर्दन नांवाच्या देवांतील एक.

ऋतुजित्—(सू. निमि.) विष्णुमतें हा अंजनपुत्र होय. भागवतमतें पुरुजित.

ऋतुधामन्—ववथ्या मेरुसावर्णि मन्वंतरांतील इंद्र.

ऋतुध्वज—(ऋतध्वज पहा).

ऋतुपर्ण—हा भंगाश्विन यांचा मुलगा आणि शफालचा राजा असावा (बौ. श्रौ. २०. १२).'ऋतुपर्णकयोर्वधिभंग्याश्विनौ ' असा उल्लेख आहे (आप. श्रौ. २१. २०. ६).

२ (सू. इ.) अयुतायुपुत्र (वायु. २. २७; ब्रह्म. ८. ८०; ह. वं. १. १५). हा अक्षविद्येंत फार निपुण होता. नलाचा सारथी वार्ष्णेय हा याच्याकडे सारथी होऊन राहिला होता (म. व. ६०). याच्याचपाशीं अज्ञातवासकालीं नल हा बाहुक नांव धारण करून सारथी म्हणून राहिला. याचा खरा सारथी जीवल (म. व. ६७). यानें नलास आपली अक्षविद्या दिली, व नलानेंहि यास आपली अश्वविद्या दिली (म. व, ७२). हा वीरसेनपुत्र नल राजाचा मित्र होता. याला आर्तपर्णि नांवाचा पुत्र होता (ब्रह्म. ८. ८०; ह. वं. १. १५). याचा सुदास हा पुत्र (भा. ९.९.). यास सर्वकाम अगर सर्वकर्मा या नांमांतरानें नल पुत्र होता (वायु. २. २७).

ऋतुमंत—मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

ऋतेयु—(सो. पूरु.) रौद्राश्व व घृतीची यांचा दहा पुत्रांतील ज्येष्ठ. यास औचेयु असें नामांतर आढळतें. याला तक्षककन्या ज्वलनेपासून अतिभार झाला (ऋचेयु पहा).

ऋभु—हा क्षत्रिय असून ब्राह्मण व ऋषि झाला होता (वायु. २. २९. ११४).

ऋद्धि—वैश्रवणाची स्त्री.

ऋभु—हे मानव होते. पण तप, यज्ञ वगैरे करून यांनीं देवत्व मिळविलें. पण देव यांना आपल्यांत घेईनात. शेवटीं प्रजापतीच्या सांगण्यावरून ऋभूंना सूर्याबरोबर सोमपान करण्याचा मान मिळाला. तरी देखील सर्व देव यांच्या ठिकाणीं मनुष्यत्वाचा वास येतो म्हणून ऋभूंचा फार तिरस्कार करूं लागले (ऐ. ब्रा. ३. ३०). एक ब्रह्ममानसपुत्र (भा. ४. ८). यांचा शिष्य निदाघ. ऋभूंनें निदाघास तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला आहे (विष्णु. २. १६; नारद. १. ४९). चाक्षुष व वैवस्वत मन्वंतरांतील देवांत ऋभु आहेत. ऋभुगीता नांवाचा सत्तावीस अध्यायांचा एक वेदान्तविषयक ग्रंथ आहे (c. c.).

ऋभुदास—(ऋजु पहा).

ऋश्यशृंग—काश्यप विभांडकाचा पुत्र. एकदां विभांडक गंगेवर स्नानास गेला असतां तेथें उर्वशी त्याच्या दृष्टीस पडली. त्याबरोबर कामविकार उत्पन्न होऊन त्याचें रेत पाण्यांत पडलें. इतक्यांत शापानें हरिणी झालेली एक देवकन्या तेथें पाणी पितांना तें रेत पाण्याबरोबर तिच्या पोटांत गेलें. त्यापासून हा उत्पन्न झाला (म. व. ११०). सर्व आकार माणसासारखा पण डोक्यावर ऋश्य नांवाच्या मृगासारखें शिंग होतें, म्हणून यास ऋश्यशृंग असें नांव पडलें (म.व.११०). हा जन्मल्याबरोबर याची आई शापमुक्त होऊन स्वर्गी गेली. तेव्हां अनाथ असणाऱ्या ऋश्यशृंगाचें पालनपोषण विभांडकानें केलें व याला

वेदवेदांगांत पारंगत केलें. हा मृगयोनींतला असल्यामुळें भितरा होता. त्यामुळें आश्रमाच्या बाहेर कुठेंहि जात नसे. विभांडकाचीहि यास तशीच आज्ञा असे (वा. रा. बा. ९). त्यामुळें यानें पित्याशिवाय दुसरें माणूस पाहिलें नव्हतें (म. व. ११.१). त्या सुमारास अंग देशांत तेथील चित्ररथ राजाच्या चुकीमुळें अवर्षण पडलें. चित्ररथाची व दशरथाची मैत्री होती. हा ब्राह्मणाशीं खोटेपणानें वागल्यामुळें ब्राह्मणांनीं त्याचा त्याग केला. त्याबरोबर त्याच्या राज्यांत अवर्षण पडलें व लोकांना फार त्रास होऊं लागला. तेव्हां त्यानें इन्द्राला पाऊस पाडावयास लावणाऱ्या थोर थोर तपस्व्यांना विचारलें. तेव्हां त्यांपैकीं एकानें त्याला सांगितलें कीं, ब्राह्मण तुझ्यावर फार रागावले आहेत त्यांचें निराकरण कर. तेव्हां त्याला ऋष्यशृंग जर आपल्या राज्यांत येईल तर सर्वत्र सुबत्ता होईल असें कळलें. ऋष्यशृंगास आणविण्याकरितां मंत्र्यांशीं वाटाघाट करितां वेश्यांशिवाय दुसरा उपाय त्याला सुचेना. वेश्यांना विचारितां एका म्हाताऱ्या वेश्येनें तें काम अंगावर घेतलें व त्याप्रमाणें कांहीं तरुण वेश्या बरोबर घेऊन विभांडक आश्रमांत नसतां तिकडे जाण्याचें ठरविलें. त्याकरितां एका नौकेवर आश्रम बांधून ती नाव आश्रमाच्या जवळ उभी करून तिनें आपल्या मुलींच्या द्वारां मोठ्या युक्तीनें याला आपल्या पाशांत गुंतविलें. ऋष्यशृंगानें वेश्या मुनिकुमार आहेत असें समजून त्यांच्याशीं व्यवहार केला. दुसऱ्या एका खेपेला ऋष्यशृंगाला घेऊन त्या वेश्या अंग देशांत आल्या. तेव्हां अंग देशांत भरपूर पाऊस पडला. रोमपादानेंहि याला आपली शान्ता नांवाची मुलगी दिली व पुष्कळ नजराणे दिले. विभांडक मुलगा शोधीत तेथें आला असतां रोमपादाच्या देणग्यांनीं त्याचाहि राग शांत झाला व त्यानें ऋष्यशृंगाला एक मुलगा होईपर्यंत तेथेंच राहण्याची परवानगी दिली व आपण परत गेला. ऋष्यशृंगहि एक पुत्र झाल्यानंतर शान्तेसह आपल्या आश्रमांत परत गेला (म. व. १००-११३; वा. रा. बा. ९-१०). दशरथाचा पुत्रकामेष्टि यज्ञ करण्याकरितां रोमपादाच्या मध्यस्थीनें दशरथानें याला आपले यज्ञांत अध्वर्यु केलें. त्यामुळें दशरथाला रामलक्ष्मणादि पुत्र झाले (वा. रा. बा. ११). हा ऋष्यशृंग सावर्णि मन्वंतरांत सप्तर्षींतील एक होणार आहे (भा. ८. १३; विष्णु. ३. २). कौशिकी नदीच्या तीरावर ऋष्यशृंगाचा आश्रम होता. तेथें वनवासांत असतां धर्मराज आले. तेव्हां लोमशानें ऋष्यशृंगाची वरील माहिती धर्मराजाला सांगितली आहे. तेथें दशरथाचा उल्लेख नाहीं (ऋष्यशृंग पहा). यानें केलेले ग्रंथ--१ ऋष्यशृंगसंहिता, २ ऋष्यशृंगस्मृति, ऋष्यशृंगस्मृतीचा उल्लेख, विज्ञानेश्वर, हेमाद्रि, हलायुध वगैरेंनीं केला आहे (c.c.). आचार, अशौच, श्राद्ध आणि प्रायश्चित्त यांसंबंधींचे याचे विचार मिताक्षरा, अपरार्क, स्मृतिचंद्रिकादि ग्रंथांत दिलेले आढळतात. मिताक्षरेंत (याज्ञ. २. ११९) शंखाचा म्हणून दिलेला श्लोक अपरार्कानें (७२४) ऋष्यशृंगाचा म्हणून दिला आहे. एकाद्या पोटहिस्सेवारानें जर नष्ट झालेली समाईक मिळकत पुनः मिळविली तर त्यास त्यांतील चतुर्थांश मिळतो व राहिलेल्यांत बाकीच्यांचे हिस्से होतात, असें या श्लोकांत दिलेलें आहे. स्मृतिचंद्रिकेंत (१. ३२) याचा एक गद्य उतारा दिलेला आहे.

ऋषभ—(स्वा. प्रिय.) नाभी व मेरुदेवी यांचा पुत्र. यज्ञ नांवाच्या इंद्रानें याला आपली कन्या जयंती दिली होती व तिजपासून या राजास शंभर पुत्र झाले. त्यांतील श्रेष्ठ भरत होय. त्यांपैकीं ८१ पुत्र कर्ममार्गाचरण करणारे ऋषि झाले व कवि, हरि, अंतरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, द्रुमिल, चमस आणि करभाजन असे नऊ पुत्र ब्रह्मनिष्ठ होते. ऋषभदेवानें भरत, कुशावर्त, इलावर्त, ब्रह्मावर्त, मलय-केतु, भद्रसेन, इंद्रस्पृश्, विदर्भ व कीकट अशा आपल्या अजनाभ वर्षाचे नऊ खंड करून त्यांना अधिपति केलें व अवशेष भागांवरचें सार्वभौमत्व भरतास दिलें. यानें आपल्या प्रजा, धर्मानुकूल करून पुत्रांस ब्रह्मविद्येचा उपदेश केला (भा. ५. ३-६).

लहानपणीं ऋषभदेवाच्या हस्तपादादि अवयवांवर जन्मतः वज्र, अंकुश व ध्वज वगैरे चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं. याचें ऐश्वर्य पाहून इंद्राचे मनांत हेवा उत्पन्न झाला. व तो याचे खंडांत पर्जन्यच पाडीनासा झाला. तेव्हां त्याचें कपट ऋषभदेवानें ओळखून आपल्या मायेच्या प्रभावानें आपल्या अजनाभ खंडावर पाऊसच पाऊस करून टाकला. नंतर ऋषभदेवानें ही कर्मभूमि आहे हकडे लक्ष देऊन प्रथम गुरुगृहीं वास्तव्य केलें, नंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारला व शास्त्रोक्त रीतीनें यथासांग आचरण केलें हा आत्मविवेकानें चालणारा होता. तरी हा ब्राह्मणांची अनुज्ञा घेऊन राज्य चालवी. कालांतरानें ब्रह्मावर्ती आपल्या मुलांना म्हणून यानें जगाला ज्ञानोपदेश केला. त्या वेळीं हा घरांतच वेड्यासारखा दिगंबर व केस अस्ताव्यस्त सुटलेले असा राही. नंतर यानें संन्यास घेतला व ब्रह्मावर्तांतून निघाला. पुढें लोकांनीं कुठल्याहि तऱ्हेचा उपसर्ग दिला तरी तिकडे दुर्लक्ष करून हा स्वस्वरूपीं स्थिर राही. अशा आनंदमय स्थितींत हा पृथ्वीवर भटकत असे. पुढें यानें देहाचा त्याग करण्याच्या इच्छेनें तोंडांत एक दगड धरला व दक्षिणेंत कटक पर्वतावरील अरण्यांत भटकत असतां तेथें वणव्यानें ऋषभदेवाचें शरीर दग्ध झालें (भा. ५. ३-६). आपण विरक्त होऊन वनांत गेला व आपला श्वासोच्छ्वास मातीच्या बिटेनें बंद करून देहत्याग केला. (विष्णु. २. १. ३२; मार्क. ५०). हा भगवंताचा आठवा

अवतार होता (भा. १.३. १३.). यानें परमहंस दीक्षा घेतली होती (भा. २. ७.१०; अर्हत् पहा).

याचा अनुयायी व नातू सुमति. सुमतीला याचा अनुयायी म्हणून नास्तिक लोक देव मानूं लागले.

ऋषभकूट शृंगावर राहणारा एक रागीट ऋषि. याजकडे अनेक लोक येऊं लागल्यामुळें याला त्रास झाला. म्हणून याने पर्वतास व वायूस आज्ञा केली कीं, इकडे कोणीं येऊं लागल्यास त्यांवर तुम्ही पाषाणांची वृष्टि करावी व त्यांस मागें फिरवावें (म. व. ११०). यानें सुमित्र राजास आशा किती सुख व मोठी असते यांविषयीं तनुवीरद्युम्नसंवादरूपी दृष्टांत देऊन समजाविलें आहे. या ऋषीच्या या संवादास ऋषभगीता असें नांव आहे (म. शां १२५-१२८).

वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या नवव्या चौकडींत व्यासाच्या निवृत्तिमार्गाचा प्रसार करण्याकरितां सहावा नांवाचा शिवाचा अवतार होणार आहे. त्याचें अनुयायी–१ पराशर, २ गर्ग, ३ भार्गव, ४ गिरीश असे शिष्य होतील. हा योगमार्गाचा उद्धार करणारा होईल (शिव. शत. ५. ३६-४८; भद्रायु पहा). भद्रायूच्या कथेवरून हा प्रवृत्तिमार्गी आहे.

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ इंद्र आदित्याचा पुत्र (भा. ६. १८. ७).

४ एक असुर. बृहद्रथ राजानें यास मारून याच्या कातड्याच्या दुंदुभि केल्या होत्या (म. स. १६-१७).

५ अंगिरावंशांतील धृष्णीचा पुत्र. याचा पुत्र सुधन्वा (ब्रह्मांड. ३. १. १०७). हा मंत्रकार होता (ऋ. १. ५९. ९८-१०२).

६ (सो. अज.) भागवतमतें कुशाग्र राजाचा पुत्र. याला सत्यहित नामक पुत्र होता.

७ एक वानर. रामाच्या राज्याभिषेकाचे वेळीं यानें समुद्राचें उदक आणलें होतें व मत्त राक्षसास ठार केलें होतें (वा. रा. यु. ७०).

८ (सू. इ.) राम व अयोध्यापुरनिवासी सर्व जन निजधामास गेल्यानंतर ज्यानें पुनरपि ह्या शून्य झालेल्या प्रदेशांत वसती केली तो राजा. (वा. रा.उ. १११).

९ (सो. वृष्णि.) वृष्णीचा पुत्र (पद्म. सृ. १३).

१० श्रीकृष्णाच्या पुत्रांपैकीं एक (भा. १. १४. ३१).

११ एका गोपाचें नांव. हा रामकृष्णांचा मित्र होता (भा. १०. २२).

१२ हा युधिष्ठिराच्या सभेंत होता (म. स. ११. २४ कुं.).

१३ आयुष्मान् व अंबुधारा यांचा पुत्र. दक्षसावर्णि मन्वंतरांत होणारा विष्णूचा अवतार (मनु पहा).

ऋषभ याज्ञतुर–विश्वामित्राचा पुत्र (ऐ. ब्रा. ७.१७). हा चिक्राचा राजा असून अश्वमेध करणारांपैकीं एक होता (श. ब्रा. १३. ५. ४. १५; सां. श्रौ. १६. ९. ८. १०; गौरिवीति शाक्त्य पहा).

ऋषभ वैराज किंवा शाक्कर–सूक्तद्रष्टा (ऋ.१०.१६६).

ऋषभस्कंध—रामसेनेंतील एक वानर (वा.रा.यु.४६).

ऋषिकुल्या—ऋषभदेववंशीय भूमाच्या दोन स्त्रियांतील एक. हिचा पुत्र उर्ध्वथि.

ऋषिज—उशिजाचें नामांतर.

ऋषिर्मित्रवर—अंगिरागोत्रांतील एक प्रवर.

ऋषिर्मैत्रवर—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

ऋषिवान्मानव—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार व प्रवर.

ऋषिवास—(ऋजु पहा).

ऋष्टिषेण—एक आचार्य (नि. २. ११).

ऋष्य—(सो. पूरु.) अजमीढवंशीय जन्हूच्या कुलांतील देवातिथीचा पुत्र.

ऋष्यशृंग काश्यप—ह्यांत हा कश्यपाचा शिष्य असून काश्यप हें पैतृक नांवहि ह्याला आहे (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. १; वं ब्रा. २; ऋश्यशृंग पहा).

ऋष्यशृंग वातरशन—मंत्रद्रष्टा (ऋ.१०.१३६.७).

ए

एक—(सो. पुरूरवस.) रयाचा पुत्र.

एकजटा—सीतासंरक्षणार्थ असलेल्या राक्षसींतील एक (वा. रा. सुं. २३).

एकत—गौतमाचा ज्येष्ठ पुत्र (त्रित पहा).

एकद्यू नौधस—सूक्तद्रष्टा. याला अनुक्रमणींत नौधस नौधःपुत्र म्हटलें आहे (ऋ. ८. ८०).

एकपर्णा—हिमवानास मेनेपासून झालेल्या तीन कन्यांतील दुसरी. अपर्णा व पर्णा यांची भगिनी. ही असितऋषीची

स्त्री. दिला देवकनामक एक पुत्र होता (ब्रह्मांड. ३. ८. २९-३३; १०. १-२१; ह. वं. १. १८).

एकपातला—हिमवानास मेनेपासून झालेल्या तीन कन्यांपैकीं एक. ही जैगीषव्याला दिली होती. पर्णेलाच बहुधा हें नांव असावें. हिचे पुत्र शंख व लिखित. पण यांना अयोनिज असें विशेषण लावलें आहे (ब्रह्मांड. ३. १०. २१; ह. वं. १.१८).

एकपाद—कश्यपास कद्रूपासून झालेला पुत्र.

एकपादा—सीतासंरक्षणार्थ असणाऱ्या राक्षसींतील एक (म. व. २८०).

एकयावन् गांदम—एक आचार्य (पं. ब्रा. २१. १४. २०; तै. ब्रा. २. ७. ११ कांदम).

एकलव्य—व्याधांचा राजा, हिरण्यधनूचा याचा मुलगा. द्रोणाचार्यांनें द्रुपदाकडील मदतीची आशा संपल्यावर चरितार्थाकरितां भीष्माचे येथें त्याच्या नातवांना धनुर्विद्या शिकविण्याची नोकरी पत्करिली. धृतराष्ट्राचीं व पंडूचीं मुलें त्याचेजवळ विद्याध्ययन करूं लागलीं असतां कांहीं दिवसांनीं द्रोणाचार्यांच्या अध्यापनाच्या हातोटीबद्दलची कीर्ति चोहोंकडे पसरली. त्यामुळें द्रोणाचार्याकडे धनुर्वेद शिकण्याकरितां देशोदेशींचे राजकुमार येऊं लागले. एकलव्यहि द्रोणाकडे विद्यार्जनाकरितां आला. परंतु हा व्याधपुत्र आहे असें जाणून द्रोणांनीं याला विद्या शिकविण्याचें नाकारिलें. तेव्हां एकलव्य कोणत्याहि तऱ्हेचा विषाद न बाळगितां द्रोणाचार्यावर दृढ भाव ठेवून द्रोणास नमस्कार करून निघून गेला (म. आ. १३२). द्रोणानें एकलव्यास विद्या शिकविण्याचें नाकारिलें तरीहि यानें आपला निश्चय न सोडतां द्रोणाची एक लहान मातीची प्रतिमा केली व हा माझा गुरु असा त्या प्रतिमेवर दृढ भाव ठेवून त्या प्रतिमेसमोर विद्येचा व्यासंग चालूं ठेविला व विद्येंत प्रवीण झाला. द्रोणाचार्यानेंहि आपल्या शिष्यांस उत्तम प्रकारें शिकविलें होतें. त्याची अर्जुनावर सर्व शिष्यांपेक्षां जास्त प्रीति होती व त्यानें अर्जुनास मी माझ्या इतर शिष्यांस तुझ्यापेक्षां पराक्रमी करणार नाहीं असें आश्वासन दिलें होतें. कांहीं दिवसांनीं द्रोणाचार्य सर्व शिष्यांसह कुत्रा वगैरे मृगयेची सामग्री घेऊन मृगयेस गेले. शिकार करीत असतां त्यांचा कुत्रा त्यांचेपासून बराच दूर असलेल्या एकलव्याजवळ गेला व बलाढ्य अशा त्या काळ्याकभिन्न व्याधास पाहून याजवर भुंकूं लागला. तेव्हां एकलव्यानें त्या कुत्र्यास मुळींच इजा न करितां त्याचें भुंकणें फक्त बंद राहावें या हेतूनें मोठ्या कुशलतेनें त्याचे तोंडांत सात बाण मारिले. तेव्हां तो कुत्रा तसाच आपल्या धन्याकडे आला. त्या कुत्र्याकडे पाहून इतक्या कुशालतेनें लक्ष्यवेध करणारा हा कोण असावा म्हणून इकडे तिकडे पाहात असतां द्रोणास एकलव्य दिसला. एकलव्यहि द्रोणास पाहून त्यांना अभिवादन करून मी तुमचा शिष्य आहें असें म्हणाला. द्रोणास याच्या कौशल्याचें कौतुक वाटलें व हा अर्जुनापेक्षां खात्रीनें वरचढ आहे असें वाटून त्याला अर्जुनास दिलेलें वचन मोडतें कीं काय अशी भीति वाटली. परंतु त्यानें युक्ति करून एकलव्याजवळ गुरुदक्षिणेकरितां त्याच्या उजव्या हाताचा आंगठा मागितला व एकवचनी एकलव्यानें तो दिलाहि. परंतु त्यामुळें याची पूर्वीची चपलता गेली. एकलव्य हा भारतीय युद्धांत कौरवांचे बाजूनें होता. उजवा हात बहुतेक निरुपयोगी असतांहि यानें अत्यंत पराक्रम गाजविला. पुढें श्रीकृष्णानें यास मारिलें (म. द्रो. १८१). यास केतुमान् नांवाचा एक मुलगा होता, तो भीमाचे हातून मारला गेला (म. भी. ५४).

एकलोचना—सीतासंरक्षणार्थ असलेल्या राक्षसींतील एक (म. व. २८०).

एकवीर—(सो. तुर्वसु.) हरिवर्मा राजास विष्णुप्रसादानें प्राप्त झालेला पुत्र. हा वाजीरूपधर विष्णूपासून, वडवारूप धारण केलेल्या लक्ष्मीच्या ठायीं उत्पन्न झाला होता. म्हणून यास हैहय असें नांव होतें. हा यदुकुलोत्पन्न हैहय राजाहून अगदीं भिन्न आहे. यास एकावली आणि यशोवती अशा दोन स्त्रिया होत्या व याची उपास्यदेवता एकवीरा देवी होती (दे. भा. ७. १७-२३).

एकशय—तक्षकाचा पुत्र अश्वसेन (म. क. ९७).

एकाक्ष—दनु व कश्यप यांचा पुत्र (म. आ. ६६).

एकांगी—एक गौळण. हिला गोव्रतानें ऐश्वर्य मिळालें (स्कंद २. ४. ९).

एकादशरथ—(सो. यदु.) वायुमतें दशरथ पुत्र.

एकानंगा—यशोदेची कन्या. कृष्णाची भगिनी.

एकानेका—अंगिरसाची कन्या. हिलाच कुहू असें दुसरें नांव आहे (म. व. २२१).

एकायन—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. शाकायन असा पाठभेद आहे.

एकावली—एकवीर राजाची स्त्री. रम्य राजास रुक्मरेखेपासून झालेली कन्या.

एकेपि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

एतश—ऋग्वेदांतल्या एका ऋचेचा हा सर्वानुक्रमणीप्रमाणें द्रष्टा आहे (ऋ. १०. १३६. ६). तेथें याला वातरशन म्हटलें आहे. एतशाला अग्नीचें आयुष्य या नांवाचे कांहीं मंत्र स्फुरले. तेव्हां यानें आपल्या मुलांस सांगितलें कीं, माझ्या म्हणण्यास व्यत्यय आणूं नका. कारण, हे मंत्र यज्ञांतील व्यत्यय व व्यंगें नाहींसे करणारे आहेत. परंतु हे मंत्र म्हणत असतां त्याच्या

अभ्यग्नि नांवाच्या मुलानें यास विघ्न केलें. त्या असंबद्ध मंत्रावरून त्यास बाप वेडा झाला आहे असें वाटलें व त्यानें याच्या तोंडावर हात ठेवला. तेव्हां रागावून यानें त्यास तुला महारोग होईल असा शाप दिला (ऐ. ब्रा. ६ ३३). हें एका ऋषीचें नांव आहे (सां. ब्रा. ३. ५). ऐ. ब्रा.त ऐतश असा शब्द आहे. तथापि ही कथा एतशाची असावी. ऐतशायन हे और्वांतील अत्यंत वाईट म्हणून वर्णिले आहेत. ऐताशप्रलाप सध्यां अथर्ववेदाचा भाग म्हणून प्रसिद्ध आहे आणि तो तसाच अद्यापिहि असंबद्ध आहे (अ. वे. २०. १२९-१३२; बृहद्दे. ८. १०१). स्वश्वपुत्र सूर्याशीं युद्ध चालू असतां इंद्रानें एतशाला वांचविलें (ऋ. १. ५४. ६; ६१. १५; ४. १४. १७). याला सूर्यानें जखमी केलें (ऋ.८. १. १८).

एतश वातरशन—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १३६.६).

एनक—ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांतील एक ऋषि (पद्म. सृ. २४).

एरक—एक सर्प (म. आ. ५७).

एलपत्र—एक सर्प.

एलापुत्र—कद्रूपुत्र (नभ पहा).

एवयामरुत् आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५.८७).

एवावद—हें नांव क्षत्र, मनस व यजत यांसह आलें आहे (ऋ. ५. ४४. १०).

ऐ

ऐकादशाक्ष मानुतंतव्य—सूर्योदयाबरोबर होम करणाऱ्या (उदितहोमी) राजाचें हें नांव आहे (ऐ. ब्रा. ५. ३०). हा नगरिन् जानश्रुतेय याचा समकालीन होता.

ऐकेपि—(अंगिरस् पहा).

ऐक्ष्वाक—हा शब्द ब्राह्मणग्रंथांत बऱ्याच व्यक्तींना लावलेला आढळतो. राजा हरिश्चंद्र हा वैधस ऐक्ष्वाक होता (ऐ. ब्रा. ७. १३. १६). पुरुकुत्साला हें आनुवंशिक नांव आहे (श. ब्रा. १३. ५. ४. ५). ऐक्ष्वाक वार्ष्ण नांवाच्या आचार्याचा उल्लेख आहे (जै. उ. ब्रा. १. ५. ४). त्र्यरुण हा ऐक्ष्वाक होता (पं. ब्रा. १३. ३. १२). हें नांव बृहद्रथाला लाविलें आहे (मैत्र्यु. १. २; असमाति पहा). ऋग्वेदांत इक्ष्वाकूचा उल्लेख आहे (ऋ. १०. ६०. ४; भगेरथ पहा).

ऐक्ष्वाकी—(सो.) भूमन्युपुत्र सुहोत्राची स्त्री. तिला सुहोत्रापासून अजमीढ, सुमीढ आणि पुरुमीढ असे तीन पुत्र झाले (म. आ. ९४).

ऐडविड—इडविडेचा पुत्र कुबेर.

२ (सू. इ.) दशरथ किंवा शतरथाचा पुत्र.

ऐतरेय—सायणाच्या मतें इतरा नांवाच्या स्त्रीपासून झाल्यामुळें हें मातृक नांव पडलें आहे. ह्याचा (ऐ. आ. २. १.८; ३. ७), छांदोग्योपनिषद् (छां. उ. ३. १६. ७), कौषीतकी व आश्वलायनगृह्यसूत्रांतील ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत उल्लेख आहे (आश्व. गृ. ३. ४. ४). ऐतरेयिन् ह्या स्वरूपांत अनुक्रमसूत्र (८. १); व आश्व. श्रौ. सूत्रांत (१.३) उल्लेख आहे.

हा हारीत ऋषीच्या वंशांतील मांडूकिऋषीला इतरा नांवाच्या स्त्रीपासून झाला; म्हणून याचें नांव ऐतरेय पडलें. हा लहानपणापासून 'नमो भगवते वासुदेवाय' या मंत्राचा जप करूं लागला. हा कोणाशीं बोलत नसे. म्हणून मांडूकीनें दुसऱ्या पिंगा नांवाच्या स्त्रीशीं विवाह केला. तिच्या पासून त्याला चार पुत्र झाले. ते विद्वान् असल्यामुळें त्यांची मानमान्यता झाली. इतरा आपल्या मुलाला म्हणाली, तुझा पिता तूं गुणी नसल्यामुळें माझा अपमान करितो. मी आतां देहत्याग करित्यें. तेव्हां ऐतरेयानें तिला धर्मज्ञान सांगून देहत्यागाच्या विचारापासून परावृत्त केलें. पुढें विष्णूनें त्या दोघांस साक्षात् दर्शन दिलें व आशीर्वाद दिला. पुढें श्रीविष्णूनें सांगितल्याप्रमाणें कोटीतीर्थावर होणाऱ्या हरिमेध्याच्या यज्ञांमध्यें जाऊन यानें वेदार्थाचें प्रवचन केलें. तेव्हां हरिमेध्यानें याचें पूजन करून याला आपली मुलगी दिली (स्कंद. १. २. ४२; महीदास पहा).

ऐतश—(एतश पहा).

ऐधन—आभूतरजस् नांवाच्या देवगणांतील एक.

ऐंद्र—(अप्रतिरथ, जय, लव, वसुक्र, विमद, वृषाकपि, सर्वहरि पहा).

ऐंद्राश्व—(सो.) भविष्यपुराणाप्रमाणें हा धनयातीचा पुत्र.

ऐंद्रोति—(इति ऐंद्रोति शौनक पहा).

ऐभावत—हें प्रतीदर्शाचें पैतृक नांव आहे. (श. ब्रा. १२. ८. २.३).

ऐरंमद--(देवमुनि पहा).

ऐरावत--धृतराष्ट्र नांवाच्या नागाचें हें पैतृक नांव आहे (पं. ब्रा. २५. १५. ३). येथें वर्णिलेल्या सर्पसत्रांत हा ब्रह्मा नांवाचा ऋत्विज होता (अ. वे. ८. १०. २९). नाग ह्या शब्दाचे सर्प व हत्ती असे दोन अर्थ होतात. त्यामुळें पुढच्या वाङ्मयांत इंद्राच्या हत्तीशीं याचा संबंध जोडला असावा (जरत्कारु पहा). कद्रूपुत्र नागांना ऐरावत म्हणतात. जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत यांचीं दहा कुळें दग्ध झालीं, त्यांचीं नांवें-पारावत, पारियात, पांडुर, हरिण, कृश, विहंग, शरभ, मेद, प्रमेद आणि संहतापन (म. आ. ३५; स. ९; उ. १०३ कुं.).

२ फाल्गुन महिन्यांत पर्जन्य नांवाच्या सूर्योदयाबरोबर फिरणारा नाग (भा. १२. ११. ४०).

ऐरीडव--अंगिरागोत्री एक ब्रह्मर्षि.

ऐल--(पुरूरवस् पहा).

ऐलकि--जीवलाचें पैतृक नांव.

ऐलविल--(कुबेर पहा).

ऐलिक--भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

ऐलूष--कवषाचें हें पैतृक नांव आहे.

ऐशिज--एक ऋषि (वायु. १. ५९. ९०-९१). ब्रह्मांडांत उशिज असा पाठ आहे.

ऐश्वर--(अग्नि पहा).

ऐषरथ--(कुशिक पहा).

ऐषावीर--एका यज्ञामध्यें हे याज्ञिक चालवीत, परंतु वाईट चालवीत (श. ब्रा. ११. २. ७.३२). सायणाच्या मतें एषवीराचे वंशज अशा अर्थाचें विशेषनाम असून एषवीर ही एक ब्राह्मणांतील निंद्य जात आहे (श. ब्रा. ९. ५. १. १६; सां. ब्रा १. १).

ऐषुमत--त्रातांचें पैतृक नांव.

ओ

ओघ--(सो.) भविष्यपुराणाप्रमाणें कुंतिभोजाचा पुत्र. याचें राज्य प्रतिष्ठानांत होतें. यानें १०००० वर्षे राज्य केलें.

ओघरथ--(सू. नृग.). ओघ राजाचा पुत्र. याचा पुत्र नृग (म. अनु. २).

ओघवत्--(सू. नृग.) प्रतीकाचा पुत्र (भा. ९. २). याचा पुत्र ओघरथ व कन्या ओघवती (म. अनु. २).

२ ओघवाताचा पुत्र (भा. ९.२).

ओघवती--प्रतीकाची कन्या व सुदर्शनाची पत्नी (भा. ९. २).

२ (सू. नृग.) ओघवत् राजाची कन्या. ओघरथाची भगिनी (म. अनु. २).

ओंकार--हा एक शंकराचा अवतार आहे. विंध्याकरितां हा पृथ्वीवर आला. हा ओंकार मांधाता येथें लिंगरूपानें व पृथ्वीवर प्रणवरूपानें आहे (शिव. शत. ४२). याचें उपलिंग कर्दमेश होय (शिव. कोटि. १).

ओज--श्रीकृष्ण व लक्ष्मणाचा पुत्र (भा. १०. ६१). हा महारथी होता.

ओजस्--वैशाख महिन्यांत अर्यमा नांवाच्या सूर्याबरोबर फिरणारा यक्ष (भा. १२. ११).

ओजस्विन्--भौत्य मन्वंतरांतील मनुपुत्र.

ओजिष्ठ--पृथुक नांवाच्या देवगणांतील एक.

औ

औगज--हा अंगिरसगोत्रांतलि एक मंत्रकार. यालाच ऋषिज व असिज अशीं नांवें आहेत.

औग्रसेन्य--युधांश्रौष्टीचें पैतृक नांव.

औघरथ--सूर्यवंशीय दुसरा नृगराजा. ओघरथाचा पुत्र.

औचथ्य--(दीर्घतमस् पहा).

औचेयु--(ऋतेयु पहा).

औडुलोमि—एक तत्त्वज्ञानी. ब्रह्मसूत्रांत याच्या मताचा अनेक वेळां मतभेदप्रदर्शनार्थ निर्देश आहे (ब्र. सू. १. ४. २१; ३. ४. ४५; ४. ४. ६).

औत्तम किंवा **औत्तमी मनु**—उत्तानपादाचा पुत्र उत्तम व बभ्रुकन्या बाभ्रव्या यांचा पुत्र. उत्तमाचा पुत्र म्हणून यास औत्तम किंवा औत्तमी मनु म्हणतात (मार्क. ६९). हा प्रियव्रताचा वंशज होता (विष्णु. ३. १. २४). भागवतांत याला प्रियव्रताच्या दुसऱ्या स्त्रीचा पुत्रच म्हटलें आहे व नांव उत्तम असेंच दिलें आहे (भा. ८. १. २३; मनु पहा). यानें देवीची वाग्भव मंत्रानें तीन वर्षे उपवास करून उपासना केली (दे. भा. १०. ८). हा तृतीय मन्वंतराधिप मनु आहे.

औदन्य—मुंडिकाचें पैतृक नांव आहे. हा भ्रूणहत्येचें प्रायश्चित्त सांगणारा म्हणून आला आहे (तै. ब्रा. ३. ९. १५. ३). येथें याचें नांव औदन्यव असें दिलें आहे.

औदमय—हा अंग वैरोचनाचा पुरोहित होता (ऐ. ब्रा. ८. २२) वेबरच्या पाठानुसार हें आत्रेयाचें नांव आहे. येथें उदमय असा पाठ कांहीं प्रतींत आढळतो.

औदवाहि—हा भारद्वाजाचा गुरु (बृ. उ. २. ५. २०; ४. ५. २६).

औदुम्बरायण—निरुक्तांत शब्दाच्या नित्यत्वाविषयीं बोलतांना शब्द अनित्य आहेत असें म्हणणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे (१. २. १).

औद्दालकि—हें असुरविंद (जै. ब्रा. १. ७५) किंवा कुसुरुबिंद (ष. ब्रा. १. १६; पं. ब्रा. २२. १५. १०) या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या आचार्यांचें व नचिकेतूचें (श. ब्रा. ३. ४. ३. १३; ४. २. ५. १५) पैतृक नांव आहे. कठोपनिषदांतहि औद्दालकि हें नचिकेतस्ला लावलेलें आहे (१. ११).

औद्भारि—खांडिकाचें पैतृक नांव (श ब्रा.११.८.४.६).

औपगव—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण. आपगव असा पाठभेद आहे.

औपगवि—उद्धवाचें नांव (भा. ३. ४).

औपजंघनि—हा आसुरीचा शिष्य व याचा शिष्य वार्ष्णि (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

औपतस्विनि—रामाचें पैतृक नांव (श. ब्रा. ४. ६. १. ७).

औपमन्यव—हें नांव पुष्कळ अध्यापकांना लावलेलें आढळून येते. एका मंत्राच्या पठणासंबंधीं यानें माहिती सांगितली आहे (कौ. श्रौ. २. २. १). एक वैयाकरण आहे (नि. १ २. २. ११ इत्यादि). पक्ष्यादिकांचीं जीं नांवें पडलीं आहेत तीं त्या पक्ष्यांचा जो ध्वनि असतो त्यावरून पडतात या मताचा औपमन्यव यानें निषेध केला आहे (कांबोज, प्राचीनशाल, महाशाल पहा).

२ वसिष्ठगोत्री ऋषि.

औपर—दंडाचें पैतृक नांव.

औपलोम—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण. अपष्टोम असा पाठभेद आहे.

आपवेशि—उद्दालकपिता अरुण याचें हें पैतृक नांव आहे (क. सं. २६. १०; अरुण पहा).

औपशवि—एक वैयाकरण (ऋ. प्रा. ३. १३२).

औपस्थल—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार. जपस्वस्था असा पाठभेद आहे.

औपस्वतीपुत्र—पाराशरीपुत्राचा शिष्य (बृ. उ. ६. ५. १).

औपस्थव—विश्वामित्रगोत्रांतील ऋषिगण.

औपावि जानश्रुतेय—एक राजर्षि (श. ब्रा. ५. १. १.५-७). यानें वाजपेय केला होता (मै. सं. १. ४. ५).

औपोदिति—कुरूंचा स्थपति (सेनानी) व्याघ्रपाद याचा मुलगा. गौपालायन याचें हें पैतृक नांव आहे (बौ. श्रौ. २०. २५). उपोदिता नामक स्त्रीचा मुलगा (श. ब्रा. १.७.४.१६). श. ब्रा. ची काण्वप्रत याचें नांव तुमिंज औपोदितेय वैयाघ्रपाद्य असें देते (श. ब्रा. १.९. ३. १६).

औपोदितेय—(औपोदिति पहा).

और्व—(अग्नि पहा).

और्रस—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कुथुमीचा शिष्य (व्यास पहा).

और्णवाभ—कौण्डिण्याचा शिष्य (बृ. उ. ४. ५. २६ माध्ये.). निरुक्तांत हा दोन ठिकाणीं नैरुक्त नामक व्याकरणकारांच्या मताला अनुसरतो (७.१५; १२. १९). व दुसऱ्या दोन ठिकाणीं ऐतिहासिकांच्या मताचें अनुकरण करतो (६. १२; १२. १).

और्व—हा भृगुवंशांतील असल्यामुळें भृगूशीं याचा निकट संबंध होता (ऋ. ८. १०२. ४). एतश और्वापैकीं होता (ऐ. ब्रा. ६. ३३; सां. ब्रा. ३०. ५). और्वानें स्वतः अत्रीपासून पुत्र मिळविले होते (तै. सं. ७. १. ८. १). दोन और्वांचा सन्मानानें उल्लेख आला आहे (पं. ब्रा. २१. १०. ६). और्व ही भृगूंच्या मोठ्या कुलाची शाखा असावी. और्व, गौतम भारद्वाज या तीन गोत्रांचा उल्लेखहि आहे (स. श्रौ. १. ४).

एक ब्रह्मर्षि (भा. १. १९). च्यवन ऋषीची भार्या मनुपुत्री आरुषी हिचा पुत्र (म. आ. ६६). याचें नांव ऊर्व

असें आहे (म. अनु. ५६). हा आत्मवान् व नाहुषी यांचा पुत्र होय (विष्णुधर्म. १. ३२).

कृतवीर्य नांवाचा एक हैदहवंशीय राजा होता. त्याचे उपाध्याय भृगुकुलोत्पन्न होते. कृतवीर्यानें पुष्कळ यज्ञ करून भृगूंना पुष्कळ संपत्ति दिली होती. पुढें कृतवीर्याच्या वंशजांना द्रव्याची टंचाई भासूं लागली. तेव्हां त्यानीं आपल्या उपाध्यायाकडे द्रव्याची मागणी केली. कांहींनीं भीतीनें कांहीं दिलें व कांहींनीं जमिनींत पुरून ठेविलें. एका भार्गव ऋषीचें घर खणून पाहतां कांहीं द्रव्य सांपडलें. त्याबरोबर कृतवीर्याचे वंशज संतापून गेले व भार्गव ऋषि शरण आले असतांहि त्यांची कत्तल सुरू केली. इतकेंच नव्हे तर गर्भाचाहि नाश सुरू केला. तेव्हां भयामुळें भृगुवंशांतील स्त्रिया हिमालय पर्वतावर निघून गेल्या. त्या जात असतां एका स्त्रीनें आपला गर्भ गर्भाशयांतून काढून मांडींत ठेविला. ही गोष्ट एका स्त्रीनें राजास कळविली. तेव्हां हैहय त्या गर्भाचा वध करणार तों शंभर वर्षे मांडींत राहिलेला तो गर्भ बाहेर आला. त्याच्या तेजानें ते क्षत्रिय नेत्रहीन झाले. पुढें त्या आंधळ्या क्षत्रियांनीं और्वास प्रसन्न हो म्हणतांच त्यांस दृष्टि प्राप्त झाली. हा मातेच्या ऊरुपासून निर्माण झाला म्हणून यांस और्व असें नांव पडलें (म. आ. ६६; १७८–१७९; अनु. ५६).

मोठा झाल्यावरहि हैहयवंशीय राजांनीं आपल्या ज्ञातिबांधवांस त्रास दिला म्हणून यानें त्यांच्या संहारार्थ तप चालविलें. पण पितरांनीं याला आम्हांस मृत्यु यावा म्हणून आम्हींच हें अन्यायाचें कृत्य केलें. आम्ही मेल्याबद्दल तूं क्रोधाविष्ट होऊं नकोस म्हणून सांगितलें. तेव्हां पितरांच्या समाधानार्थ यानें आपला क्रोधाग्नि समुद्रांत सोडिला. वरील कथा पराशराला राक्षसांच्या नाशापासून निवृत्त करण्याकरितां वसिष्ठानें सांगितली (म. आ. १७९-१८०). याचें उग्र तप पाहून ब्रह्मदेवानें यास सरस्वतीकरवीं समुद्रांत टाकिलें व तेथें अग्नितीर्थ उत्पन्न झालें (स्कंद पु. ७. १. ३५).

अयोध्याधिपति बृकपुत्र बाहु यास त्याच्या शत्रूंनीं–हैहय व तालजंघ यांनीं–राज्यच्युत केल्यावर तो याच्या आश्रमापाशीं आला असतां मृत्यु पावला. तेव्हां त्याची पत्नी सती जाऊं लागली. पण ती गरोदर आहे असें पाहून तिला और्वानें सती जाण्यापासून निवृत्त केलें. पुढें ती सगर नांवाचा पुत्र प्रसवली. या सगराला और्वानें अनेक अस्त्रांचें व शस्त्रांचें शिक्षण दिलें व रामाचें प्रख्यात आग्नेयास्त्र शिकविलें. नंतर सगरानें हैहय, तालजंघ, यवन या सर्वांस जिंकिलें. तेव्हां वसिष्ठानें त्यास राज्याभिषेक केला. राज्याभिषेकाचे वेळीं हा आला व यानें केशिनी व सुमति (नारद. १.८), प्रभा व भानुमती (लिंग. १. ६६), या सगराच्या पत्न्यांना संतानवृद्धिदायक वर दिले (मत्स्य. १२; पद्म. सृ. ८; लिंग. १ ६६; नारद. १. ७-८; भा. ९. ८; ९.२३). यानें सगराचा अश्वमेध केला (भा. ९. ८).

याचा पुत्र ऋचीक (म. आ. ६६; अनु. ५६). परीक्षितास शाप झालेला ऐकल्याबरोबर जे ऋषि त्यास भेटण्यास आले होते त्यांत हा एक होता (भा. १. १९). और्व व ऋचीक एक होत (विष्णुधर्म. २. ३२.) यांचें नांव अग्नि असें असून ऊर्वाचा वंशज असल्यामुळें यास और्व असें नांव पडलें असावें. तसेंच याचा काल जमदग्नीनंतर असावा (कूर्म. १. २१). याच्या नांवाचा उर्वीवर म्हणजे पृथ्वीवर असणारा असा अर्थ असावा. और्व मध्यदेशांत राहिले व तेथेंच त्यांचीं लग्नें झालीं असावीं, असें जमदग्नि गंगातीरीं राहत असे अशा माहितीवरून दिसतें (पद्म. उ. २६८. ३.). पण ब्रह्मांडांत हा नर्मदेवर होता असें दिसतें (ब्रह्मांड. ३. २६; ४५). यानें सगरास मदत केली. पण रामायणांत भृगूनें मदत केली म्हणून दिलें आहे. हा शेवटचा और्व होय. सगरानें हैहयादिकांचा नाश केला असतां तो सर्व पराक्रम परशुरामानें केला असें म्हणतात. असें होण्याचें कारण और्वानें त्यास रामाचें आग्नेयास्त्र शिकविलें होतें. पण पुढें या दोन और्वांचा घोंटाळा झालेला दिसतो. हा भृगुगोत्री असून मंत्रकार होता.

२ याचा पिता भृगुवंशीय ऊर्व हा तप करीत असतां सर्व देव व ऋषि यास भेटण्यास आले. नंतर ऋषींनीं यास विवाह करून प्रजोत्पादन करण्याची विनंति केली. तेव्हां 'पत्नीशिवाय प्रजोत्पादन माझ्यासारख्या तपस्व्यास अशक्य आहे अशी या ऋषींची कल्पना आहे' असें यास वाटल्यावरून 'हा पहामी पुत्र उत्पन्न करितों, पण तो भयंकर होईल' असें यानें ऋषींस बजावून सांगितलें व आपली मांडी अग्नींत घातली. नंतर एका दर्भाच्या काडीनें तिचें मंथन करून त्या मांडीपासून एक पुत्र निर्माण झाला. त्याचेंच नांव और्व होय (मत्स्य. १७५). पुत्राबरोबर उत्पन्न झालेली माया ऊर्वानें हिरण्यकश्यपूस दिली (पद्म. सृ. ३८; ब्रह्मांड. ३. १. ७४-१००). हा जन्मल्याबरोबर खावयास मागूं लागला व यानें जगताचा दाह करण्यास आरंभ केला. याप्रमाणें तीन दिवस दाह केल्यावर ब्रह्मदेव येऊन त्यानें ऊर्वाची प्रार्थना केली. व आपण जेथें राहतों त्या समुद्रांत या बालकास स्थान देण्याचें कबूल केलें व म्हणाला, 'मी व हा बालक युगांतीं सर्व पदार्थांचा नाश करूं.' असें कबूल केल्यावर हा और्वाग्नि आपलें तेज पितरांत टाकून समुद्रांत राहण्यास गेला (मत्स्य. १७५; पद्म. सृ. ३८-४१). हा विष्णूच होय (म. व. १८९; ब्रह्मांड. ३.७२). हाच

यानें विष्णूला जिंकण्याकरितां मंदरपर्वतावर तप करण्यास सुरुवात केली. दूर्वांचा रस पिऊन शंभर वर्षे दिव्य तप केल्यावर ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला. तेव्हां देवांच्या हातून मृत्यु नसावा, म्हणून यानें वर मागितला. ब्रह्मयानें पुढील जन्मीं होईल म्हणून सांगितलें. नंतर यानें उग्रसेनाच्या पत्नीचे ठिकाणीं जन्म प्राप्त केला. पुढें जरासंध विजयाला निघाला असतां यमुनेच्या काठीं छावणी पडली होती. तेव्हां कुवलयापीड नांवाचा हत्ती साखळी तोडून छावणींतून पळाला व जेथें मल्लयुद्ध चालू होतें तेथें आला. तेव्हां सर्व मल्ल पळाले, पण कंसानें त्याची सोंड धरून त्याला जमिनींवर आपटलें, पुनः उचलून गरगर फिरविलें व शंभर योजनें दूर असलेल्या जरासंधाच्या छावणीवर त्यास फेंकून दिलें. असें अद्‌भुत सामर्थ्य पाहून जरासंधानें याला आपल्या अस्ति व प्राप्ति अशा दोन मुली दिल्या. चाणूर, मुष्टिक, कूट, शल, तोशलक हीं माहिष्मतीच्या राजाचीं मुलें मल्लयुद्धांनीं कंसानें ताब्यांत घेतलीं (गर्गसंहिता १. ६. ७).

हा राज्यक्रांतीचा इतिहास आहे. वसुदेव हा उग्रसेनाचा सुप्रसिद्ध मंत्री होता. कंसानें तो अपाय करील व उग्रसेनाला गादीवर बसवील, म्हणून त्याला तुरुंगांत टाकलें व त्याचीं मुलें मारण्याचा सपाटा चालविला (ह. वं. २. ३४; वायु. २. ३४. १७३; १७८). आठव्या खेपेला झालेल्या योगमायेकडून यास कळळें कीं, आपला शत्रु सुरक्षित वाढत आहे. तेव्हां याला पश्चात्ताप होऊन यानें वसुदेवदेवकींस बंधमुक्त केलें. पण मंत्र्यांशीं सल्लामसलत करून शत्रूला हुडकून काढून ठार करण्याच्या प्रयत्नाला जोरानें सुरुवात केली. वसुदेवाच्या बाकीच्या बायका गोकुळांत असल्यामुळें तिकडे स्वाभाविकच मोर्चा वळला; व त्या सुमारास जन्मास आलेल्या मुलांवर यानें विशेष नजर ठेवण्याची व्यवस्था केली. त्याप्रमाणें पूतनेपासून गोकुळावर अरिष्टें येण्यास सुरुवात झाली. पण त्या सर्व संकटांतून कृष्ण निभावला. शेवटीं कुस्त्यांची दंगल करून त्यांत आपल्या मल्लांकडून कृष्णाला मारण्याचा घाट यानें घातला. कृष्ण आणि बलराम हे नामांकित पहिलवान आहेत, अशी त्यांची प्रसिद्धि झाली होती. तिला अनुसरून धनुर्याग करून मल्लयुद्धाची जंगी दंगल करण्याचें यानें ठरविलें. तसेंच दिग्विजय करतांना परशुरामाचें धनुष्य कंसानें मिळविलें होतें तेंहि तेथें ठेवून जो कोणी चढवून दाखवील त्याला बक्षिस ठेवण्यांत आलें, तें कृष्णानें सहज चढविलें (गर्गसंहिता १. ६) व अनेक वेळां फिरवून मोडून टाकिलें (ह. वं. २. २७.).

कंसानें दारावर एक माजलेला हत्ती माहुताला सूचना देऊन कृष्णाला मारण्याकरितां ठेविला होता. कृष्णानें त्याला त्याच्याच दांतानें मारून महातालाहि मारिलें. नंतर कृष्णानें चाणूर व तोसलक व बलरामानें आंध्रमल्ल मुष्टिक यांना मल्लयुद्ध करून मृतप्राय केलें व नंतर कंसावर वेगानें हल्ला चढवून याचे केश धरून सिंहासनावरून फरफटत खालीं ओढून याचा प्राण घेतला. कंसाच्या अंगावर कृष्णाच्या नखांचे खूप ओरबाडे उठले होते. ही गोष्ट कृष्णानें इतक्या चलाखीनें केली कीं, विजयी कृष्णाच्या जयजयकारांत काय झालें हें कोणाच्या ध्यानींहि आलें नाहीं (ह. वं. २. २८–३०). तसेंच कंसाच्या कंक, व्यग्रोधादि आठ भावांचाहि कृष्णानें तात्काळ वध केला (भा. १०. ४४. ४०).

कंस वारकि—हा दक्ष कात्ययनि आत्रेयाचा शिष्य होय (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १; ४. १७. १).

कंस वारक्या—हा प्रोष्टपाद वारक्याचा शिष्य आहे (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १).

कंसवती—उग्रसेनाची कन्या व कंसाची भगिनी. ही वासुदेवाचा कनिष्ठ भ्राता देवश्रव्याची स्त्री असून हिला त्यापासून सुवीर आणि इषुमत् असे दोन पुत्र झाले (भा. ९. २४).

कंसा—उग्रसेनाची कन्या. वासुदेवभ्राता देवभागाची स्त्री. हिला त्यापासून चित्रकेतु, बृहद्बल व उद्धव असे तीन पुत्र झाले (भा. ९. २४).

कंसारी—याज्ञवल्क्याची बहीण. हिला बृहस्पतिशापानें याज्ञवल्क्याच्या वीर्यानें पिप्पलाद झाला (याज्ञवल्क्य पहा).

ककुत्स्थ—(सू. इ.) शशादविकुक्षीचा पुत्र. सांप्रतच्या पुरंदर इंद्राचें दैत्यांशीं युद्ध चाललें असतां त्यानें यास आपल्या साहाय्यास बोलाविलें होतें, त्या वेळेस यानें इंद्रास वृषभ करून त्यावर आरोहण केलें व दैत्यांचीं पुरें जिंकिलीं. म्हणून यास असें नांव पडलें. यास क्वचित् इंद्रवाह, पुरंजय अशींहि नामांतरें आढळतात (भा. ९. ६). चंद्रवाह असेंहि म्हटलें आहे (दे. भा. ७. ९). यानें पापनाशिनी एकादशीचें व्रत केलें (पद्म. स्व. ३८). भविष्यमतें रिपुंजयाचा पुत्र. यानें ३५७००वर्षे राज्य केलें. याच्या पुत्राचें नांव अनेनस् (म. व. २०५ कुं.).

ककुदि—मरीचिगर्भदेवांपैकीं एक.

ककुद्मिन् रैवत—(सू. नरिष्यंत.) रेवत राजाचा मुलगा. याला रेवती नांवाची मुलगी होती. तिला घेऊन हा ब्रह्मदेवाकडे तिच्याकरतां वर विचारण्याकरितां गेला. तेथें गाणें चाललें होतें, म्हणून क्षणभर थांबला. नंतर ब्रह्मदेवाला यानें विचारलें. तेव्हां तो हंसून म्हणाला कीं, तूं येथें आल्यावर पृथ्वीवर चार युगांच्या सत्तावीस फेऱ्या झाल्या. सांप्रत द्वापारयुगांत परमेश्वरअंशानें बलराम अवतरला आहे, त्याला ही कन्या दे (भा. ९. ३). याला रैवत म्हणत असत (विष्णु. ४. १. २०). हा शंभर भावांत वडील होता. व याची राजधानी कुशस्थली होती.

पण हा परत आला, तेव्हां कुशस्थलीची द्वारका झाली होती (ब्रह्मांड. ३. ६१. २२; वायु. २. २४. २७).

ककुभ्—धर्म ऋषीच्या अरुंधती नांवाच्या स्त्रीचें नामांतर. (अरुंधती पहा). ही दक्षकन्या होय (भा. ३. ६).

कक्षसेन—असित पर्वतावर राहणारा एक राजर्षि (म. अनु. १३७ कुं.).

२ युधिष्ठिराच्या सभेमधील एक क्षत्रिय (म. स. ४).

३ यमसभेमधील एक क्षत्रिय (म. स. ८. कुं).

४ एक राजर्षि (म. अनु. २०० कुं).

कक्षीवत्—हा दीर्घतमस्‌चा मुलगा. याच्या आईचें नांव उशिज्. याला औशिज म्हटलें आहे (ऋ. १. १८. १; दीर्घतमस् पहा). याच्या बायकोचें नांव वृचया (ऋ. १.५१. १३). स्वनय भावयव्यानें याला देणगी दिली होती (ऋ. १. १२५; १२६; सां. श्रौ. १६.४.५). आयवस व मशर्शार यांच्या तीन मुलांनीं कक्षीवतास त्रास दिला होता. हा पञ्चकुलांतील होता म्हणून आपणास पञ्चिय म्हणवून घेतो (ऋ. १. ११६. ७; ११७.६). पञ्चहि म्हटलें आहे (ऋ. १. १२६.४; पं. ब्रा. १४. ११. १६). लग्नाच्या वेळीं याचें वय बरेंच असावें (ऋ. १. ५१. १३). हा बराच वृद्ध झाला असावा (ऋ. ९. ७.४८). ऋग्वेदांतहि हा पुरातन समजला जात असे (ऋ. १. १८. १; ४. २६. १). दीर्घतमस् आणि कक्षीवत् यांचा ऋग्वेदांत एका ऋचेंत उल्लेख आहे (ऋ. ८. ९. १०). हा क्षत्रिय असून तपानें ब्राह्मण व ऋषि झाला होता (वायु. २. २९. १००; ११४). याला घोषा नांवाची एक मुलगी होती. एका सूक्तानें अश्वींना प्रसन्न करून त्यानें उत्तम लोक मिळविला (ऋ. १. १२०; ऐ ब्रा. १. २१; जै. ब्रा. १. ६. ११). हा सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. १. ११६-१२५; १२६. १-५; ९. ७४). विद्या शिकून घरीं परत जात असतां वाटेंत स्वनय भावयव्याची व याची भेट झाली. अंगिरसकुलांतील औचथ्य दीर्घतमस्‌चा हा मुलगा आहे असें समजल्यावर त्यानें आपल्या दहा मुली व खूप संपत्ति दिली. तेव्हा यानें त्याची प्रशंसा केली (बृहद्दे. ३. १४१-१५०). काक्षीवत्, औशिज किंवा कक्षीवत् हें नांव पुढील ग्रंथांतहि आहे (म. स. ४. २३; ७१८; अनु. २७१. ३७ कुं.). अंगिरसकुलांतील मंत्रकारांत याचें नांव आहे (दीर्घतमस् पहा).

२ भीष्माला भेटण्याकरितां आलेला एक ऋषि (भा. १. ९).

कक्षेयु—(सो. पुरूरवस्.) हा विष्णुमतें रौद्राश्वपुत्र व मत्स्यमतें भद्राश्वपुत्र होय.

कंक—वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतरांत हा शंकराचा अवतार आहे. याला पुढीलप्रमाणें चार पुत्र आहेत. सनक, सनातन, सनंदन, सनत्कुमार. हा निवृत्तिमार्गी असून यानें तत्कालीन सवितृ व्यासाला साहाय्य केलें (शिव. शत. ४).

२ वृष्णिवंशांतील एक क्षत्रिय (म. आ. २०१).

३ म्लेच्छ राजांचा वंश. यांचा पराभव दुष्यंतपुत्र भरतानें केला (भा. ९. २०).

४ (सो. यदु.) शूर राजास, मारीषा अथवा भोजा हिजपासून झालेल्या दहा पुत्रांतील सातवा. वसुदेवाचा भ्राता. यास कर्णिका स्त्रीपासून ऋतधामन् व जय असे दोन पुत्र झाले होते (भा. ९. २४).

५ (सो. वृष्णि.) उग्रसेनाच्या नऊ पुत्रांतील चवथा. कंसाचा कनिष्ठ भ्राता. बलरामानें याचा वध केला (भा. ९.२४).

६ अज्ञातवासकालीं विराटगृहीं प्रवेश करतांना युधिष्ठिरानें आपणास धारण केलेलें नांव (म. वि. १; ७). हा विराटाचा सभासद असून, त्याच्याशीं अक्षक्रीडा करीत असे. दक्षिणगोग्रहणकालीं विराट राजा सुशर्म्यावर चालून गेला असतां त्यानें यास समागमें घेतलें होतें. व तेथें सुशर्मा त्यास बांधून नेत असता, त्यापासून यानें आपल्या भाऱ्यांकडून त्याची मुक्तता करविली होती (विराट पहा).

७ कलियुगांतील सोळा राजांचा एक वंश (भा. १२. १).

कंकट—कटुबद्दल पाठभेद.

कंकतीय—हें एका कुलाचें नांव आहे. हें कुल शांडिल्य ऋषीपासून अग्निचयन करण्यास शिकलें (श. ब्रा. ९. ४. ४. १७). एका कंकती ब्राह्मणाचा उल्लेख आपस्तंब श्रौतसूत्रांत (१४. २० ४.) आला आहे. कदाचित् बौधायन श्रौतसूत्रांतील (२५. ६) छागलेय ब्राह्मणांत उल्लेखिलेला हाच ब्राह्मण असेल.

कंकमुद्र—ऋग्वेदी ब्रह्मचारी.

कंका—उग्रसेनाची कन्या व कंसाची भगिनी. वसुदेवाचा भाऊ आनक याची ही स्त्री होती.

कंकी—(सो. कुकुर.) ही विष्णुमतें उग्रसेनकन्या होय.

कच—एक महर्षि (म. अनु. २६.). चालू मन्वंतरांतील अंगिरापुत्र बृहस्पतीचा पुत्र. परंतु याची माता कोण हें कांहीं सांगतां येत नाहीं. कारण, बृहस्पतीच्या शुभा व तारा या दोन्ही स्त्रियांच्या संततींत याचें नांव मुळींच नाहीं. एकदां देवदैत्यांचें त्रैलोक्याचें आधिपत्य व ऐश्वर्य प्राप्त व्हावें, म्हणून तुमुल युद्ध झालें. त्यांत दैत्यांचा गुरु शुक्राचार्य यास संजीवनी विद्या माहीत असल्यामुळें तो मृत राक्षसांस तत्काळ उठवी. त्यायोगानें दैत्यांचें बळ कमी होत नसे. पण देवगुरु बृहस्पतीला ही विद्या येत नसल्यानें देवांचें मात्र फार नुकसान

होई. म्हणून इंद्रानें व इतर देवांनीं कचाची प्रार्थना करून त्यास सांगितलें कीं, तूं शुक्राचार्य व त्याची तरुण कन्या देवयानी हिचें मन खूष करून संजीवनी विद्या शिकून ये. तुझें शील, तुझ सौंदर्य, तुझें माधुर्य, तुझा मनोनिग्रह आणि तुझें आचरण हीं देवयानीला प्रसन्न करण्याचीं सर्व साधनें तुजजवळ आहेत. देवयानीस वश करण्याचें कारण, ती प्रसन्न झाली कीं, विद्याप्राप्तीला काय उशीर? कारण, देवयानी म्हणजे शुक्राचा दुसरा प्राणच आहे. असें सांगितल्यावर देवांनीं यास आशीर्वाद दिल्यावर कच देवांकडून निघून विद्या संपादन करावी, म्हणून शुक्राचार्यांकडे आला. शुक्राचार्यानें याची, तूं कोण? कोठून आलास? अशी विचारपूस केल्यावर यानें फार नम्रत्वानें मी बृहस्पतिपुत्र कच आपणांकडे विद्या संपादण्यासाठीं आलों आहें असें सांगितलें. शुक्राचार्यानें याला अतिथि म्हणून व गुरुपुत्र असल्यामुळें वंदनीय म्हणून, ठेवून घेतलें. तदनंतर हा तेथें गुरुभक्तीनें व ब्रह्मचर्यानें सेवा करीत राहिला. शुक्राचार्याची तरुण कन्या देवयानी हिचें मनोरंजन करण्याकरितां कच गाणें, वाद्यें वाजविणें, नाचणें, पुष्पेंफळें आणणें, तिनें सांगितलेलीं कामें करणें व गाई चारणें इत्यादि कामें करीत असे. याप्रमाणें यानें शुक्राचार्य व त्याची प्रिय कन्या देवयानी यांची कोठेंहि न्यूनता न पडूं देतां कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रतानें ५०० वर्षें उत्तम सेवा केली. त्यायोगानें याच्यावर आचार्याची वृत्ति सुप्रसन्न असून देवयानीस तर हा आपला बहिश्चर प्राण वाटूं लागला.

देवगुरु बृहस्पतीचा पुत्र कच आपल्या आचार्यासमीप विद्यासंपादनार्थ येऊन राहिला आहे, तेव्हां हा संजीवनी विद्येच्याच हेतूनें आला असावा, असें दैत्यांस वाटून त्यांनीं याचा नाश करण्याचें ठरविलें. पुढें एके दिवशीं त्यांनीं यास गायी चारतांना पाहिलें. मग त्यांनीं क्रोधावशात् यास धरिलें व याच्या शरीराचे खंडशः तुकडे करून व लांडग्यांकडून खावबून ते आपापल्या स्थानीं निघून गेले. इकडे त्या दिवशीं सूर्य अस्तास जाऊन रात्र झाली तरी कच आला नाहीं, असें पाहून देवयानीनें तें वृत्त पित्यास कळविलें. त्यावरून शुक्राचार्यांनें संजीवनी विद्येचा प्रयोग केला. लागलीच लांडग्यांचीं शरीरें फाडून कच सजीव होऊन आचार्य व देवयानी यांच्या समोर उभा राहिला. कच आला असें पाहून देवयानीनें यास विलंब लागण्याचें कारण विचारलें. तेव्हां यानें दैत्यांनीं केलेला सर्व प्रकार सांगितला. पुनः देवयानीच्या सांगण्यावरून एकदां कच अरण्यांत गेला असतां या राक्षसांच्या दृष्टीस पडला. पुनः त्याचे तुकडे करून त्यांनीं समुद्रामध्यें टाकून दिले. त्या वेळेसहि देवयानीनें पित्यास सांगून पूर्ववत् यास सजीव करविलें. तिसऱ्या वेळीं राक्षसांनीं यास मारून व याचें पीठ करून तें जाळलें आणि सुरेच्या पेल्यांत ती राख मिसळून तोच पेला शुक्राचार्यास पिण्याकरितां दिला व आपापल्या गृहीं गमन केलें. नंतर दिवस मावळून रात्र झाली, तरी कच आला नाहीं, असें पाहून देवयानीनें पित्यापाशीं कच अजून आला नाहीं, त्यावरून त्यास दैत्यांनीं मारलें असावें; तेव्हां त्यास सत्वर जिवंत करून आश्रमीं आणावें असा अतिशय हट्ट धरला. तेव्हां शुक्राचार्य देवयानीस म्हणाला, जिवंत केला तरी कच पुनः पुनः मरतो, याला आपण तरी काय करावें ? तूं अशी रड्डं नको. त्याच्या मरणाचा आतां कांहीं एक खेद करण्याचें प्रयोजन नाहीं. हें ऐकून देवयानीनें याच्या रूपगुणांचें रसभरित वर्णन केलें व शोकावेगानें ती प्राणत्यागास प्रवृत्त झाली. देवयानीचा आततायीपणा पाहून शुक्राचार्यांनें असुरांस बोलावून आणलें व " माझ्याकडे शिकण्यास आलेल्या शिष्यास मारून टाकून तुम्ही मला अब्राह्मण करूं इच्छितां काय? तुमच्या पापाचा घडा भरला. प्रत्यक्ष इंद्रादिकांचाहि घात करण्यास ब्रह्महत्या चुकत नाहीं, मग तुमची काय कथा ? " असें त्यांना रागानें सांगून शुक्राचार्यानें कचास हांक मारली. तेव्हां संजीवनीविद्येच्या सामर्थ्यानें शुक्राचार्याचे उदरांत जिवंत झालेल्या कचानें दैत्यांनीं आपणांस कसें मारलें व आपण पोटांत कसे आलों हें सांगितलें. नंतर हा म्हणाला, "गुरुहत्या लागूं नये म्हणून व देवयानीचें, माझें व सकल विश्वाचें अकल्याण होऊं नये म्हणून मी गर्भवासच पत्करतों. " तेव्हां शुक्राचार्यानें देवयानीला, तुला कच हवा असेल तर माझा वधच झाला पाहिजे, अगर मी पाहिजे असेन तर उदरगत कच बाहेर येणें अशक्य आहे, असें सांगितलें. तेव्हां देवयानीनें, तुम्ही दोघेहि मला प्रियच आहां. तुम्हांपैकीं कोणाचाहि विरह मला दुःखद होणार, असें सांगितलें. तेव्हां प्रथमतः शुक्राचार्यानें कचास उदरांत संजीवनी विद्येचा उपदेश केला व बाहेर आल्यावर आपणांस सजीव करण्यास सांगितलें. नंतर विद्या प्राप्त झालेला कच शुक्राचार्याचें उदरविदारण करून बाहेर आला व यानें त्याच विद्येनें लागलीच शुक्राचार्यास सजीव केलें. आपला पिता शुक्राचार्य व कच या दोघांसहि सजीव पाहून देवयानीस पराकाष्ठेचा आनंद झाला. सुरापानामुळें कचाची राख आपण पीत असतांहि समजली नाहीं, याबद्दल फार वाईट वाटून व सुरादेवीवर रागावून शुक्राचार्यानें मद्यपानाविषयीं खालील निर्बंध घातला. " जो ब्राह्मण आजपासून पुढें व्यसनी लोकांच्या भिडेस पडून मोहानें किंवा मूर्खपणानें सुरापान करील, तो धर्मभ्रष्ट होऊन ब्रह्महत्येचें पातक शिरीं घेईल व त्याला इहपरलोकीं अप्रतिष्ठा व अनंत कष्ट भोगावे लागतील. " अशी धर्ममर्यादा स्थापन करून त्यानें दैत्यांस सांगितलें कीं, तुमच्या मूर्खपणामुळें मात्र या माझ्या प्रिय शिष्य कचाला ही संजीवनी विद्या प्राप्त झाली.

याप्रमाणें गुरूपाशीं हजार वर्षें राहिल्यावर कच देवलोकीं जाण्यास निघाला.

शुक्राचार्यानें कचास जाण्याची आज्ञा दिली असतां,हा देवलोकीं जाण्यास निघाला, असें पाहून देवयानीनें कचास " तूं व मी उभयतां कुलशीलानें समान आहों. तसेंच माझें तुझ्यावर अतिशय प्रेम आहे व या प्रेमानेंच मी तुला तिनदां राक्षसांनीं मारिलें असतां जिवंत केलें, म्हणून माझें पाणिग्रहण केल्याशिवाय तूं देवलोकीं जाणें बरें नाहीं. " असें विनविलें. कचानें तिला पुष्कळ सांगून पाहिलें कीं, तूं व मी एकाच उदरांतून जन्म पावलों असल्यामुळें धर्मदृष्टीनें तूं माझी गुरुभगिनी होत्येस. तस्मात् तूंहि मला गुरुसमानच पूज्य आहेस. इतकें सांगितलें तरी देवयानी आपला हट्ट सोडीना. तेव्हां कचानें, तूं मजवर पोटच्या पोराप्रमाणें प्रेम केलेंस, परंतु तुझा व माझा जन्म एकाच पित्यापासून असल्यामुळें तूं माझ्याशीं पाणिग्रहणाची इच्छा करूं नकोस, इतकें सांगून यानें देवयानीस शुक्राची सेवा मनोभावें करण्यास सांगितली व तिचा आशीर्वाद मागितला. मनोरथाचा भंग झाल्यामुळें चवताळलेल्या देवयानीनें कचास शाप दिला कीं, ज्या अर्थीं माझी विनंति लाथाडून तूं विद्या घेऊन माजोरीपणानें निघून जात आहेस, त्या अर्थीं ही विद्या तुला केव्हांहि फलद्रूप व्हावयाची नाहीं. तेव्हां कच शांतपणानें म्हणाला कीं, तूं गुरुभगिनी असल्यामुळें व मी सात्त्विक ब्राह्मण आहें म्हणून, मी तुला प्रतिशाप देत नाहीं. हा तुझा कामविकारजन्य शाप आहे. अर्थातच ब्राह्मणपुत्रानें आपल्यास वरावें ही जी तुझी इच्छा ती कधींहि सफल होणार नाहीं. आतां माझी विद्या मला फलद्रूप होणार नाहीं, असा तुझा शाप आहे; तरी हरकत नाहीं. ज्याला मी ती शिकवीन त्याला ती फलद्रूप होईल. असें बोलून कच देवयानीचा निरोप घेऊन देवलोकीं गेला. याप्रमाणें विद्या संपादन करून तो देवलोकीं आला असतां देवांनीं व इंद्रानें याचें स्वागत केलें व याला यज्ञांतील भाग दिला (म. आ. ७६-७७; मत्स्य. २५-२६).

कच्छनीर—वैशाख महिन्यांत अर्यमा नांवाच्या सूर्याबरोबर फिरणारा नाग (भा. १२. ११).

कच्छप—कुबेराच्या मूर्तिमान् नऊ निधींतील पांचवा.

कंजाजना—दाशरथि रामाचा पुत्र लव, त्याची कनिष्ठ स्त्री.

कटक—मर्कटपबद्दल पाठभेद.

कटायनि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

कटु—एक अंगिराकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल कटय व कंकट असे पाठभेद आहेत.

कठ—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण (म. आ. ८. स. ४ कुं.). याच्या नांवावर कठपरिशिष्ट, कठब्राह्मण, कठसंहिता, कठवल्ल्युपनिषद् व कठसूत्र असे ग्रंथ आलेले आहेत. कठसूत्राचा कात्यायन श्रौतसूत्रांत निर्देश आहे (१. ३. २३; ४. ८. १३). हाच कठशाखेचा प्रवर्तक असावा (पाणिनि पहा).

कठशाठ—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

कणिक किंवा **कणीक**—धृतराष्ट्राचा नीतिशास्त्रविशारद ब्राह्मण मंत्री. यानें धृतराष्ट्रास पांडवांविषयीं विपरीत बोध केला होता (म. आ. १५३ कुं.). इतकें वैर वाढल्यावर युद्धाशिवाय मार्ग नाहीं, असें यानें सांगितलें. याला कुलिंद असें नामांतर होतें (म. आ. ६१ कुं.).

कणीशा—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. पुलहाची स्त्री.

कंठ—(सो. पुरूरवस्.) हा वायुमतें अजमीढपुत्र होय.

कंठायन—(सो. पुरूरवस्.) वायुमतें मेधातिथिपुत्र.

कंठेविद्धि—ब्रह्मविद्धीचा शिष्य. याचा शिष्य गिरिशर्मन् (वं. ब्रा. १).

कंडरीक—ब्रह्मदत्ताच्या मंत्र्याचा पुत्र (पितृवर्ती पहा).

कंडु—एक ब्रह्मर्षि. याचा एक दहा वर्षांचा पुत्र ज्या वनांत मरण पावला होता, तें वन यानें वृक्षोदकरहित केलें (वा. रा. कि. ४८). याच्या तपाचे नाशार्थ इंद्रानें प्रम्लोचा नांवाची अप्सरा पाठविली होती. याची कन्या मारीषा. (विष्णु. १.१५. भा. ४. ३०).

२ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हा लाङ्गलीचा शिष्य.

कंडू—ही कलिंगाची कन्या व अक्रोधनाची स्त्री होय. हिच्या पुत्राचें नांव देवातिथि (म. आ. ६३).

कण्व—घोराला कण्व व प्रगाथ असे दोन पुत्र होते. हे अरण्यांत असतां प्रगाथानें कण्वाच्या बायकोची खोडी केली. म्हणून कण्व शाप देऊं लागला असतां प्रगाथानें यांना आईबाप मानलें. पुढें घोरपुत्र कण्व व याचे वंशज यांनीं ऋग्वेदाचें आठवें मंडळ तयार केलें (बृहद्दे. ६. ३५-३९). कण्व या शब्दाचा सुखमय असा अर्थ नीलकण्ठानें केला आहे. हे यदुतुर्वशाचे पुरोहित असावेत. कारण यदु व तुर्वश हे तुझ्या प्रसादानें सुखी असलेले मी पहावें (ऋ. ८.४.७). अशी कण्वकुलोत्पन्न देवातिथि इंद्राची प्रार्थना करीत आहे. कण्व या पुरातन ऋषीचा ऋग्वेदांत व इतरत्र वारंवार उल्लेख आला आहे. (ऋ. १. ३६. ८; १०-११; इत्यादि; अ. वे. ७. १५. १; १८. ३. १५; वा. सं. १७. ७४; पं. ब्रा. ८. २. २; ९.२. ६; सां. ब्रा. २८.८). याचे पुत्र व वंशज यांचाहि

वारंवार उल्लेख येतो. हा सूक्तद्रष्टा होता (ऋ. १. ३६-४३; ८; ९. ९४). अंगिरसकुलांतील कण्व मंत्रकार होते. कण्वाचा वंशज हा त्याच्या एकट्याच्या कण्व अशा नांवानें (ऋ. १. ४४. ८; ४६.९; ४७. १०; ४८. ४; ८. ४३. १.) व पैतृक नांवांसहित, जसें कण्व नार्षद (ऋ. १. ११७.८; अ. वे. ४. १९.२), व कण्व श्रायस (तै. सं. ५. ४. ७. ५; क. सं. २१.८; मै. सं. ३. ३. ९.) असा संबोधिला जातो. शिवाय यांचा अनेकवचनीं उल्लेख कण्वाः सौश्रवसाः या नांवानें होतो (क. सं. १३. १२; सां. श्री. १६. ११. २०). अथर्ववेदांतल्या (२. २५) एका उतार्‍यावरून पाहतां ते शत्रुत्वानें वागविले जात होते असें दिसतें. क्षत्रियांच्या गायत्रीमंत्रांत कण्वानें सूर्यापासून मिळविलेली विश्वकल्याणकारक सद्बुद्धि मला मिळूं दे, असा उल्लेख आहे (वा.सं. १७. ७४). ऋग्वेदांत (१. ११७.८) पुढील कथा एका कण्वाबद्दल आली आहे. ब्राह्मण्याची परीक्षा पाहण्याकरितां असुरांनीं कण्वाला गाढ अंधारांत ठेविलें आणि सांगितलें कीं, तूं ब्राह्मण असशील तर उषःकाल केव्हां होतो, तें ओळख. याला अश्वी येऊन म्हणाले, ज्या वेळीं उषःकाल होईल, त्या वेळीं आम्ही वीणा वाजवीत येऊं. तो शब्द ऐकून तूं उषःकाल झाला असें सांग. विष्णुमतें ब्रह्मरातांचा व भागवतमतें देवरातांचा पुत्र असणाऱ्या याज्ञवल्क्याच्या पंधरा शिष्यांतील हा एक होता (व्यास पहा). पण पुढें यानें यजुर्वेदांत स्वतःची शाखा स्थापन केली व तिचे ग्रंथहि निर्माण केले (भा. १२. ६). ते ग्रंथ बऱ्याचशा बाबतींत याज्ञवल्क्याच्या विरुद्ध आहेत. हा एका गोत्राचा प्रवर्तक आहे.

कण्व हे अंगिरस गोत्रोत्पन्न असून ह्या नांवाचें कुल पुरुंतून निघालें. कांहीं ठिकाणीं मतिनारपुत्र अप्रतिरथापासून हा झाला असें आहे (ह. वं. १. ३२; विष्णु. ४. १९). पण दुसऱ्या कांहीं ठिकाणीं कण्वास अजमीढपुत्र म्हटलें आहे (वायु. २. ३७. कण्ठ; मत्स्य. ४९). पण पिढ्यांच्या दृष्टीनें हा फार मोठी तफावत आहे विष्णुपुराणांत तर दोनहि वंश दिले आहेत.

प्रगाथ काण्व हा दुर्गहांच्या नातवांचा समकालिन होता (ऋ. ८.६५.१२; दुर्गह पहा).

कण्ववंशाची वंशावळ बऱ्याच ठिकाणीं दिली आहे (मत्स्य. ५०; ह. वं. १.३२; वायु. २.३७; भा. ९.२१; प्रस्कण्व व मेधातिथि पहा). कण्वगोत्रांतल्यांना दक्षणा देऊं नये असें सत्याषाढ श्रौतसूत्रांत (१०. ४) सांगितलें आहे. त्याचें कारण भाष्यांत 'कण्वं तु बधिरं विद्यात्' असें गोपीनाथभट्टनें म्हटलें आहे. पण, त्यालाहि तें पटलें नाहीं. हा ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत होता (पद्म. सृ. ३४).

एक धर्मशास्त्रकार. आपस्तंबानें प्रथम 'कोणाचें अन्न ग्राह्य आहे?' अशी शंका उद्धृत करून लगेच तिच्या समाधानार्थ कण्वाच्या ग्रंथांतला, कोणीहि आदरानें दिलेलें अन्न ग्राह्य आहे, हा उतारा घेतला आहे (आप. ध. १. ६. १९. २-३). कण्वाच्या ग्रंथांतील आह्निक व श्राद्ध यांसंबंधी बरेच उतारे स्मृतिचंद्रिकेंत घेतले आहेत. त्याचप्रमाणें मिताक्षरा या ग्रंथांत कण्वाच्या ग्रंथांतील बरेंच उतारे घेतले आहेत (मिता. ३. ५८; १३. ६०).

याचे ग्रंथ--१ कण्वनीति. २ कण्वसंहिता. ३ कण्वोपनिषद्. ४ कण्वस्मृति. कण्वस्मृतीचा उल्लेख हेमाद्रि, मध्वाचार्य, वगैरेनीं केला आहे (C. C.).

२ कश्यपगोत्रोत्पन्न एक ऋषि. याचा पिता मेधातिथि (म. अनु. २५५. कुं.). याचा आश्रम मालिनीनदीतीरीं असे. यानें मोठ्या प्रेमानें शकुंतलेचें पालनपोषण केलें होतें. हा एकदां बाहेर गेला असतां दुष्यंतानें शकुंतलेशीं गांधर्व विवाह केला व हा परत आल्यावर यानें तो योग्य म्हणून या विवाहास पुष्टि दिली (म. आ. ७०-७४; भा. ९. २०). यानें दुर्योधनास मातलीची कथा सांगितली. ती बोधपर कथाहि सांगून तो ऐकेना, तेव्हां तूं मांडी फोडल्यावर मरशील, असा यानें त्यास शाप दिला (म. उ. ९७.१०५ कुं.). पण ही दुर्योधनाला शाप दिल्याची गोष्ट कालदृष्ट्या पुढील एखाद्या कण्वाची असावी.

हा गौतमाश्रमीं गेला असतां तेथील समृद्धता पाहून आपणांसहि तशी समृद्धता प्राप्त व्हावी, म्हणून यानें तप करून गंगा व क्षुधा यांना प्रसन्न करून घेतलें व त्यांच्यापासून आयुष्य, द्रव्य, भुक्तिमुक्ति हीं मागून घेतलीं आणि मी व माझे वंशज क्षुधापीडित कधीं होऊं नयेत असा वर मागितला. त्याप्रमाणें तो यास मिळाला. नंतर जेथें यानें तपश्चर्या केली त्या तीर्थास कण्वतीर्थ नांव पडलें (ब्रह्म. ८५). नंतर भरतानें जेव्हां यज्ञ केले, तेव्हां हा मुख्य उपाध्य होता (म. आ. ७४). यास भरतानें एक हजार पद्मभार शुद्ध जाम्बूनद सोनें (म. द्रो. ६८) व एक हजार पद्म घोडे (म. शां. २९) दक्षिणा म्हणून दिले. भरताचे यज्ञांचे वेळीं हा अगर याचा पुत्र असणें संभवतें. याचा पुत्र बाल्हीक (काण्व) होय (ब्रह्म. १४८).

३ कश्यपाचा मुलगा. हा कलियुग लागून १००० वर्षांनीं भरतभूमींत प्राप्त झाला. त्याची पत्नी देवकन्या आर्यावती होय. याच्या मुलांचीं नांवें—उपाध्याय, दीक्षित, पाठक, शुक्ल, मिश्र, अग्निहोत्री, द्विवेदी, त्रिवेदी, पांडव, चतुर्वेदी. कण्वानें आपल्या संस्कृत वाणीनें मिश्र देशांतील १०००० म्लेच्छांस वश केलें. या शूद्र बनलेल्या म्लेच्छांच्या २००० वैश्यांपैकीं पृथु या

कश्यपसेवकाला कण्वानें क्षत्रिय करून राजपुत्रनगर दिलें (भवि. प्रति. ४. २१).

कण्वायन—याच्या दातृत्वाबद्दल कुशानें प्रशंसा केली आहे (ऋ. ८. ५५. ४).

कत वैश्वामित्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ३. १७; १८). हा कुशिककुलांतील गोत्रकार व मंत्रकार आहे.

कत्तृण—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

कथक—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

कद्रू—ही दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या (म. आ. ६६; भा. ६. ६). ही फार सुंदर व गुणवती होती. परंतु हिला एकच डोळा होता (भवि. प्रति. १. ३२). ही दक्षानें कश्यपास दिली होती. पुढें हिनें कश्यपापासून वर मिळविला कीं, मला समबल असे सहस्र सर्प व्हावेत. पुढें उच्चैःश्रव्याचे रंगाबद्दल आपली सवत विनता हिजशीं हिनें पैज लाविली. त्यांत कद्रू उच्चैःश्रव्याचा रंग पांढरा आहे पण शेपटी काळी आहे असें म्हणाली. पुढें आपलें म्हणणें खरें आहे हें दाखविण्याकरितां हिनें आपल्या पुत्रांची मदत मागितली. पण ती ते देईनात म्हणून हिनें त्यांस शाप दिला कीं, तुम्हीं सर्पसत्रांत भस्म व्हाल. ही दुष्ट सर्पांचा नाश करण्याची संधि बरी आहे, हें पाहून ब्रह्मदेवानें येऊन हिचे शापास पुष्टि दिली (म. आ. २१) व त्यांचा सापत्न बंधूहि त्यांना भक्षील असें तो म्हणाला. पुढें ते शरण येऊन त्यांनी उश्शाप मागितला व मदतहि देण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें ते उच्चैःश्रव्याचे शेपटीस जाऊन चिकटले (म.आ. २१). अशा तऱ्हेनें त्याची शेपटी त्यांनीं काळी आहे, असें विनतेस दर्शविलें. त्यामुळें ती पैज हरली व तिनें कद्रूचें १००० वर्षे दास्य करावें असें ठरलें. पण पुढें ५०० वर्षांनीं गरुडानें आपली आई विनता हिला दास्यांतून सोडविलें (म. आ २१-३४; कश्यप पहा).

कद्रशंकु—(सो. कुकुर.) हा वायुमतें उग्रसेनपुत्र होय.

कनक—(सो. सहस्र.) हा मत्स्यमतें दुर्दमपुत्र व वायुमतें दुर्मदपुत्र होय.

२ विप्रचिति व सिंहिका यांचा पुत्र. यास परशुरामानें मारलें (ब्रह्मांड. ३. ६. १८-२२).

कनकध्वज—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा द्रौपदी-स्वयंवरांत होता (म. आ. २०१. ३ कुं.). याचा वध भीमानें केला (म. भी. ९६).

कनका—(नंदभद्र पहा).

कनकांगद व कनकायु—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

कनकोध्दव—(सो. विदूरथ.) हा वायुमतें हृदीकपुत्र.

कनिष्ठ—भौत्य मन्वंतरांतील एक देवगण.

कनीयक—(सो. विदूरथ.) हा मत्स्यमतें हृदीकाचा पुत्र.

कन्यक—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

कप—देवविशेष. यानें पूर्वी स्वर्गाचा अपहार केला असतां, ब्राह्मणांनीं इंद्राचा पक्ष धरून याचा नाश केला (म. अनु. २६२. ४ कुं.).

कपट—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

कपर—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

कपर्दिन् विनायक—(गजानन पहा).

कपर्देय—विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार.

कपालभरण—हा विंध्यपर्वतावरील त्रिवककन्या सुशीलेला शुचि नामक ब्राह्मण तपस्व्यापासून झाला. याला इंद्रानें ठार मारलें. इंद्रानें याला मारल्यावर सीतासरस्तीर्थांत स्नान केलें. याचे मागें याचा मुलगा दुर्मेधस गादीवर बसला (स्कंद. ३. १. ११).

कपालिन्—कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र एक रुद्र.

कपि—तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ भृगुगोत्री एक ऋषि व प्रवर (भृगु पहा).

३ (सो. पुरूरवस्.) हा विष्णुमतें उरुक्षयपुत्र व वायुमतें उभक्षयपुत्र. हा क्षत्रिय असून तपानें ब्राह्मण झाला होता (वायु. २. २९. ११४).

४ रैवत मन्वंतरांतील एक मनुपुत्र.

५ हा अंगिरसगोत्रांतील मंत्रकार.

कपिंजल—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार.

कपित्थक—कद्रुपुत्र एक सर्प.

कपिभू—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

कपिमुख—पराशरकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल कपिश्रवस् असा पाठभेद आहे.

कपिल—एक अग्निविशेष. हा कर्म ऊर्फ विश्वपति अग्नि व रोहिणी (हिरण्यकशिपुकन्या) यांचा पुत्र. ह्यालाच सांख्यशास्त्रप्रवर्तक कपिल म्हटलें आहे. यास अग्न्याधिकार म्हणजे आहुति पोंचविण्याचा अधिकार आहे (म. व. २२३.२१).

२ हा कर्दमास देवहूतीपासून झालेला पुत्र होय. स्वायंभुव मन्वंतरांतील अवतार आहे. कर्दम ऋषीनें संन्यस्त राहण्याचें ठरविलें त्या वेळीं देवहूतीनें, माझें संसारचक्रापासून रक्षण करणार कोण ? असा प्रश्न विचारला. श्रीहरीनें मी तुझ्या घरीं जन्म घेईन, या दिलेल्या वचनाची आठवण होऊन कर्दम म्हणाला कीं, श्रीहरि तुझ्या उदरीं जन्म घेईल व तो तुला ब्रह्मज्ञान सांगून या संसारचक्रांतून मुक्त करील. श्रीहरीचें आराधन कर, म्हणजे तो तुझ्या उदरीं येईल. त्याप्रमाणें तिनें श्रीहरीची आराधना केली व पुढें तिला कपिल झाला. कपिलाचा जन्म सिद्धपूरला झाला (दे. भा.)

९. २१). हा नेहमीं बिंदुसरावर राहत असे (भा. ३. २५. ५). हीं दोनहि स्थलें एकच असावींत.

पुढें यानें देवहूतीस ब्रह्मज्ञान सांगितलें व तिला भवचक्रांतून मुक्त करून आपण पाताळांत जाऊन बसला. तेथें ध्यानस्त असतां अश्वमेधाच्या अश्वास शोधीत सगरपुत्र तेथें आले. हरिवंशांत झोंपला असतां असें आहे (ह. वं. १. १४-१५). हाच चोर असून यानेंच आपला अश्व चोरिला असावा असें वाटून यास त्यांनीं शस्त्रास्त्रांनीं प्रहार केले, तेव्हां कपिलानें त्यांजकडे क्रोधयुक्त दृष्टीनें पाहून त्यांचें भस्म केलें. त्यांचेपैकीं चार मात्र जिवंत राहिले (सगर पहा). भागवतांत सर्वच दग्ध झाले असें आहे (भा. ९.८.१२).

अव्यक्ताव्यक्त तत्त्वावर आसुरीशीं यांचें संभाषण झालें होतें. त्यांत आसुरी हा पृच्छक असून कपिल हा निवेदिता होता.

याचा शिष्य आसुरी व आसुरीचा शिष्य पंचशिख (नारद. ४५). पण पंचशिख हा कपिलाचाच जणूं कांहीं अवतार आहे असें त्याच्या सांख्यज्ञानाच्या प्रभावावरून लोकांना वाटे (म. शां. २१८). नारद पुराणांत दोन कपिल दिले आहेत. यांपैकीं एक ब्रह्मश्राचा अवतार (नारद. ४५) व दुसरा विष्णूचा (नारद. ४९). आचार्यतर्पणांत पंचशिखादिकांबरोबर याचें नांव आहे. (मत्स्य. १२. ९८; कात्या. परि).

पण यांपैकीं सांख्यशास्त्रज्ञ कोणता व वेदांती कोणता हें समजत नाहीं.कोणी एक कपिल नांवाचा ऋषि स्यूमरश्मीशीं संवाद करीत होता. त्यांचा संवाद कपिल अहोर वेद असें म्हणाल्यावरून सुरू झाला. पण यानें गाय यज्ञांतहि अवध्य आहे यावरच वादविवाद केला (म. शां.२७४ कुं.). भागवतांत सांख्यशास्त्राची रचना करण्याकरितां पांचवा जन्म घेशील म्हणून म्हणाल्यास व त्याप्रमाणें माझे घरीं जन्मलास. या वचनावरून भागवतांतील कपिल सांख्यशास्त्रज्ञ असावा व हा तर विष्णूचाच अवतार आहे (भा. १. ३;३. २४; विष्णु. २. १४). सांख्यशास्त्रज्ञ कपिलाची स्मृतींनें निंदा केली आहे व श्रुतींत एका कपिलाचें माहात्म्यहि वर्णन केलें आहे (श्वे. उ. ५. २; ब्र. सू. २. १-१ शांकरभाष्य). अर्थात् हा वेदांती कपिल असला पाहिजे. यास वासुदेव (म. व. १०७) व चक्रधनु (म. उ. १०९) अशीं नामांतरें दिलीं आहेत. वासुदेव व चक्रधनु हे दोन्ही कपिल सगरपुत्रघ्न अर्थात् एकच होत. कामरूप देशांत यानें कपिलेश्वराची स्थापना केली (स्कंद. १. २. ४५).

ब्रह्मदेवापासून वर प्राप्त झाल्यावर रावण पश्चिमतीरावर गेला. तेथें त्यास कोणी एक तेजस्वी पुरुष दिसला. रावणानें यास युद्धास आव्हान केलें. तेव्हां यानें त्यास एक चापट मारिली, त्यामुळें रावण तिरिमिरी येऊन जमिनीवर कोसळला. पुढें त्यानें तेथें एक सुंदर स्त्री पाहिली व तिचा अभिलाष केला. तेव्हां या पुरुषानें हें जाणून त्याजकडे नुसतें पाहिलें त्याबरोबर तो पुन्हां पडला. उठल्यानंतर रावणानें त्यास विचारिलें कीं, आपण कोण ? तेव्हां यानें सांगितलें, माझे हातून लवकरच तुझा मृत्यु होईल. यावरून हा भगवान् विष्णु असावा असें वाटतें. पण रामाच्या प्रश्नास उत्तर देतांना वसिष्ठानें हा पुरुष म्हणजे कपिल महर्षि होय असें म्हटलें आहे (वा. रा. उ. ५ प्रक्षिप्त).

वेनाला ठार केल्यावर याच्याच सांगण्यावरून पृथूला उत्पन्न करण्यांत आलें. व पृथूनें पृथ्वी स्थिरस्थावर केली (भा. ४. १८-१९). ही माहिती गौतमी कपिलासंगमाचें माहात्म्य सांगतांना आली आहे (ब्रह्म. १४१). पण पुढें सांख्यांचें तत्त्वज्ञान सांगितलें आहे तेथें कपिलाचें नांवहि नाहीं (ब्रह्म. २३९; पंचशिख पहा).

यानें केलेले ग्रंथ—१ सांख्यसूत्र, २ तत्त्वसमास, ३ व्यासप्रभाकर, ४ कपिलगीता (वेदान्तविषयक), ५ कपिलपंचरात्र, ६ कपिलसंहिता(उत्कलतीर्थमाहात्म्य), ७ कपिलस्तोत्र, ८ कपिलस्मृति. त्याचप्रमाणें वैद्यविषयक ग्रंथाचा कर्ता म्हणून याचा उल्लेख वाग्भटानें केला आहे (C. C.).

३ रुद्रगणांपैकीं एक.

४ विश्वामित्राच्या पुत्रांतील एक.

५ दनु व कश्यप यांचा पुत्र, एक दानव.

६ कद्रू व कश्यप यांचा पुत्र, एक नाग.

७ ब्रह्मांडमतें वसुदेवास सुगंधीपासून व वायुमतें वनराजीपासून झाला. हा राज्य न करतां विरक्त होऊन वनांत गेला.

८ विंध्यावर रहाणारा एक वानर.

९ वेनास मारणाऱ्या ऋषींपैकीं एक.

१० (सो. नील.) भद्राश्वाचा पुत्र. इतर पुराणांत कांपिल्य असा पाठभेद आहे.

१२ शिवावतार दधिवाहनाचा शिष्य.

१३ एक यक्ष. यानें खशाकन्या केशिनीचे ठिकाणीं यक्षराक्षस उत्पन्न केले. याला नीला नांवाची कन्या होती (ब्रह्मांड. ३. ७.१).

१२ एक ब्राह्मण. एकादशीचा उपवास घडल्यामुळें संपन्न झाला (पद्म. उ. ३०).

कपिला—दक्ष व असिक्नी यांची कन्या व कश्यपाची स्त्री.

२ पंचाशिख ऋषीची माता (नारद. १. ४५; कबंधी पहा).

३ कश्यप व खशा यांची कन्या.

कपिलाश्व—(सू. इ.) हा भागवत व विष्णु यांच्या मतें कुवलयाश्वाचा पुत्र. मत्स्य व वायु यांच्या मतें कुवलयाश्वाचा पुत्र.

कपिलोम—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

कपिवन—याच्या नांवावर दोन दिवस चालणारा एक यज्ञ आहे (का. श्रौ. २६,२-३; आश्व. श्रौ. १०. २).

कपिवल भौवायन—एक आचार्य (मै. सं. १.४.५; क. सं. ३. २. २).

कपिश—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

कपिश्रवस्—(कपिमुख पहा).

कपिष्ठल—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

कपिवत्—तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकी एक.

कपीतर—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

कपोत—गरुडाचा पुत्र.

२ एक राजा. हा आत्मज्ञानी होता (भा. १०.७२).

कपोत नैर्ऋत—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १६५).

कपोतक—पाताळांतील नागराजाचें नांव (मार्क. ६८).

कपोतरोमन्—(सो. कुकुर.) हा भागवतमतें विलोमापुत्र, विष्णुमतें धृष्टपुत्र, वायुमतें धृतिपुत्र व मत्स्यमतें धृष्टिपुत्र होय.

कबंध—दंडकारण्यांतील एक राक्षस. याचें डोकें याच्या छातींत होतें. यामुळेंच यास कबंध (शिरविरहित) असें नांव दिलें गेलें. जटायूवधानंतर रामलक्ष्मण सीतेचा शोध करीत वनांत तिकडे हिंडत होते, हिंडतां हिंडतां ते क्रौंचवनाच्या पूर्वेस तीन कोसांवर असलेल्या मतंग मुनीच्या आश्रमाजवळ गेले. तेथें त्यांना एक मोठा ध्वनि ऐकूं आला. हाच या कबंध राक्षसाचा ध्वनि होता. तो एक कोस लांब असतां रामलक्ष्मणांच्या दृष्टीस पडला. भक्ष्याकरतां हात फिरवीत असतां त्यांत रामलक्ष्मण सापडले. रामलक्ष्मणांजवळ तरवारी होत्या. लक्ष्मण रामास निसटून जाण्यास सांगून स्वतः मरणास तयार झाला. पण रामानें त्यास धीर देऊन थांबविलें. राक्षसास आयतें चालून आलेलें भक्ष्य पाहून आनंद वाटला. त्याप्रमाणें हा बोललाहि. पण लक्ष्मण म्हणाला, क्षत्रियाला हें मरण अयोग्य. या वेळीं राक्षसास राग येऊन हा त्यांना खाण्यास प्रवृत्त झाला. तेव्हां रामानें याचा डावा हात तोडला व लगेच लक्ष्मणानें याचा उजवा हात तोडला. तेव्हां हा गतप्राण होऊन खालीं पडला. तदनंतर याच्या शरीरांतून एक सूर्यासारखा देदीप्यमान पुरुष निघून आकाशांत गेला. तेव्हां रामानें त्यास तूं कोण म्हणून विचारिलें. यावर हा म्हणाला, मी विश्वावसु नांवाचा गंधर्व आहें. ब्राह्मणाच्या शापानें ही राक्षसयोनि मला प्राप्त झाली होती. सीता रावणानें नेली आहे. तूं सुग्रीवाकडे जा म्हणजे तो तुला साहाय्य करील. कारण सुग्रीवाला रावणाच्या मंदिराची माहिती आहे. असें बोलून हा गुप्त झाला (म. व. २७९; वा. रा. अर. ६९-७३).

२ अट्टहासनामक शिवावतारांचा शिष्य.

३ व्यासाच्या अथर्वन् शिष्यपरंपरेंतील वायु, विष्णु, ब्रह्मांड व भागवत यांच्या मतें सुमंतूचा शिष्य.

कबंध आथर्वण—हा पतंचल काप्याच्या बायकोच्या अंगांत येत असे. यानें पतंचलाला कांहीं अध्यात्मज्ञान सांगितलें (बृ. उ. ३. ७).

कबंधिन् कात्यायन—पिप्पलादाचा ब्रह्मविद्येंतील शिष्य (प्र. उ. ११. ३.).

कबंधी—पंचशिख ऋषीची माता. (२ कपिला पहा).

कमठ—युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक क्षत्रिय (म. स. ४).

२ महीनगरांतील हारित नांवाच्या ब्राह्मणाचा मुलगा. सूर्य वृद्ध ब्राह्मणाचें रूप घेऊन आला व कांहीं प्रश्न केले. त्यांचीं यानें समर्पक उत्तरें दिलीं. तेव्हां सूर्यानें तुझा पिता स्मृतिकार होईल, या स्थानाचा त्याग करणार नाहीं व हें स्थान जयादित्य या नांवानें प्रसिद्ध होईल असें सांगितलें (स्कंद. १.२.५१).

कमद्यू—(विमद पहा).

कमला—वल्लभभीमाची बायको (गणेश. १.१९. ४०; दक्ष पहा).

कमलांशु—(सो.) भविष्यमतें शितांशुकाचा पुत्र.

कमलाक्ष—त्रिपुरांतील सुवर्णपुराधिपति असुर (म. द्रो. २० कुं; २. लिंग. २. ७१). तारकासुराचा पुत्र. याला रुद्रानें मारलें (म. क. २४. ७. कुं.).

कंपन—अंगदानें युद्धांत मारलेला लंकेंतील राक्षस (वा. रा. यु. ७५).

२ युधिष्ठिराच्या सभेमधील एक क्षत्रिय. (म. स. ४ कुं.).

कंबल—कद्रूपुत्र. पाताळांतील नागांचा अधिपति (भा. ५. २४). हा अश्विन महिन्यांत त्वष्टृ नांवाच्या सूर्याबरोबर असतो (भा. १२. ११). अश्वतराचा भाऊ (मार्क. २१. ५०).

कंबलबर्हिष—(सो. क्रोष्टु.) अंधकाचा कनिष्ठ पुत्र.

२ (सो. विदूरथ.) हा मत्स्य व वायुमतें देवार्हपुत्र.

३ (सो. यदु.) हा मत्स्य व वायु यांच्या मतें मरुत्तपुत्र. याचा पुत्र असमौजस्.

कयाधू—ही तारकाच्या जम्भासुरनामक सेनापतीची कन्या. हिचा पति हिरण्यकशिपु. ही प्रथमतः गरोदर असतांना हिरण्यकशिपु मंदारपर्वतावर तपश्चर्येस गेला होता. ही संधि साधून इंद्रानें सर्व दैत्यांचा पराभव केला. व कयाधूचा गर्भ जन्मास आल्यावर त्याला मारतां यावें, म्हणून तो हिला घेऊन चालला. इतक्यांत मध्येंच नारद भेटला व त्यानें हिचे पोटांतील गर्भ भगवद्भक्त असल्याचें सांगितल्यावरून त्यानें हिला सोडून दिलें. पुढें नारदानें तिला आत्मबोध केला तो या गर्भानें ऐकून

ध्यानांत ठेविला. पण ही मात्र स्वस्विभावास अनुसरून विसरली (भा. ६. १८; ७. ७; हिरण्यकशिपु पहा).

करकर्ष—(सो. क्रोष्टु.) शिशुपालाच्या चार पुत्रांतील एक. याचा चेकितान यादवाशीं अत्यंत स्नेह असे.

करकाक्ष—भारती युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा (म. द्रो. २० कुं.)

करकायु—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

करजिह्व—(कर्णजिव्ह पहा).

करंज—इंद्राचा एक शत्रु (ऋ. १. ५३. ८; १०. ४८. ८).

करट—(शकट पहा).

करथ—भास्करसंहितेंतील सर्वधरतंत्राचा कर्ता (ब्रह्मवै. २. १६).

करंधम—(सो. तुर्वसु.) हा भागवतमतें त्रिभानुपुत्र, विष्णुमतें त्रिशांबपुत्र, वायुमतें त्रिसारिपुत्र व मत्स्यमतें त्रिसानुपुत्र होय.

२ (सू. दिष्ट.) भागवत व वायु यांच्या मतें खनिनेत्राचा पुत्र व विष्णुमतें अतिभूतिपुत्र. अवीक्षित राजाचा पिता व मरुत्त राजाचा पितामह (म. अनु. १३७). याचें मूळ नांव सुवर्चा असून करंधम नांव पडण्यास कारण असें कीं, एकदां कित्येक राजांनीं मिळून यास अतिशय उपद्रव दिला. त्यावरून यानें आपले हस्त कंपित करून सैन्य उत्पन्न केलें, आणि सर्वांचा पराभव केला (म. आश्व. १६). याला कालभीतानें उपदेश केला होता (स्कंद. १. २. ४०-४२).

करभाजन—ऋषभदेवांच्या नऊ सिद्धपुत्रांतील एक. हा योगी व ब्रह्मज्ञानी होता. यानें विदेहाच्या यज्ञांत ज्ञानोपदेश केला (भा. ५. ४; ११. २). याची आई जयंती.

करंभ—अगस्त्यकुलांतील गोत्रकर.

२ एक दनुपुत्र.

३ (सो. क्रोष्टु.) हा मत्स्य व वायु यांच्या मतें शकुनिपुत्र होय (करंभि पहा).

करंभक—(सो. विदूरथ.) हा मत्स्यमतें हृदीकाचा पुत्र.

करंभि—(सो. क्रोष्टु.) हा भागवत व विष्णुमतें शकुनिपुत्र (करंभ पहा).

कररोमन् व करवीर—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

कराल जनक—याचा वसिष्ठाबरोबर क्षराक्षरलक्षणाविषयीं संवाद झाला होता (म. शां. ३०८-३१३; ब्रह्म. २४०-२४४). हा वंशावळींत आढळत नाहीं.

करिक्रत वातरशन—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १३६. ५).

करीराशिन्—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

करीश—विश्वामित्र कुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

करूष—वैवस्वत मनूच्या दहा पुत्रांतील एक. याची संतति कारूषक नांवानें प्रसिद्ध आहे. याचें आधिपत्य उत्तरेकडे होतें (मनु पहा). हा दक्षसावर्णि मन्वंतराधिप होता. यानें आपल्या इतर भावांबरोबर कालिंदीतीरीं वायुभक्षण करून देवीचें कडक तप केलें, त्यामुळें प्रसन्न होऊन मन्वंतराधिप होशील असा देवीनें यास वर दिला (दे. भा. १०. १३).

करेणुमती—पंडुपुत्र नकुलाची स्त्री. शिशुपालाची कन्या.

कर्कट—मर्यादा पर्वतावरील एक भिल्ल. याला विष घालावयास निघालेल्या पत्नीस यानें सहज गोकर्णक्षेत्रांत मारिलें. त्यामुळें ती मुक्त झाली (पद्म. उ. २२२).

कर्कटी—हिमालयाच्या उत्तर बाजूस राहणारी एक राक्षसी. हिला विषूचिका व अन्यायबाधिका अशीं नांवें आहेत. हिनें लोकांना मारण्याचा वर मिळविला. पण पुढें हें काम हिनें सोडिलें ही हिमालयांत कायम राहते. हिचें तेथें नांव कंदरादेवी असें आहे. खेकड्याच्या आकाराच्या राक्षसीची मुलगी म्हणून हिला कर्कटी म्हणतात (यो. वा. ३. ६८-८४).

कर्कंधु—याचें अश्वीदेवांनीं संरक्षण केलें (ऋ. १. ११२. ६).

कर्कोटक—कद्रूपुत्र एक नाग. हा वरुणाच्या सभेंत असतो (म. स. ९). हा नागांच्या भोगवती राजधानींत राहतो (म. उ. १०३). हा नारदाच्या शापानें दावाग्नींत सांपडला असतां नलराजानें यास बाहेर काढून वांचविलें होतें. उपकारामुळें यानें नलास दंश करून मुख्यत्वेंकरून कलीपासून यास पीडा होणार नाहीं, असें केलें. तसेंच वनवास संपेपर्यंत त्यास कोणीं ओळखूं नये, म्हणून विरूपहि केलें. 'सुरूप व्हावेंसें वाटतांच मीं दिलेलीं दोन वस्त्रें परिधान कर,' असें यानें नलास सांगितलें होतें (म. व. ६६). कर्कोट या भारतवर्षीय देशांतील कर्कोटक लोकांस महाभारतांत विधर्मीय म्हटलें आहे (म. क. ४४). काश्मिरांत इ. स. ६०२ ते ८५६ पर्यंत कर्कोटकवंश होऊन गेला. कर्कोटक नाग या वंशाचें रक्षण करीत असे, अशा समजुतीवरून हें नांव पडलें. सर्प नांवाचे भारतकालीन असंतुष्ट लोक सध्यांच्या राजक्रांतिकारकांप्रमाणें महाभारतकालीं राजक्रांतिकारकच होते.

कर्ण—कुंतीस सूर्यापासून झालेला मुलगा (म. आ. १११). यास कुंतीनें जन्मतांच अश्वनदींत सोडून दिलें (म. व. ३०९ कुं.). पेटींतील तें बालक वहात वहात चर्मण्वती नदींत आलें. तेथून यमुना व भागीरथी नद्यांतून वहात चाललें असतांना तें धृतराष्ट्राचा सारथि अधिरथ यानें पाहिलें. तें घेऊन आपली बायको राधा हिला त्यानें दिलें. हें बालक पाहतांच तिच्या डोळ्यांत आनंदाश्रु येऊन तिला पान्हा फुटला. कर्णास

जन्मतः कवचकुंडलें असल्यामुळें तो आतांपर्यंत जिवंत राहिला होता. राधेनें कर्ण देवदत्त मुलगा मानून याचें पालनपोषण केलें. हा तेजस्वी होता म्हणून तिनें याचें नांव वसुषेण असें ठेविलें (म. आ. ६४; ६८; १२०). याचें लहानपण अंग देशांत गेलें. द्रोणाचार्यांनें याला शस्त्रास्त्रविद्या शिकविली होती (म. शां. २. ५ कुं.). हा शस्त्रास्त्रविद्योद्यत होता (म. आ. ६८; १२०). यानें परीक्षेस पटांगणांत शिरल्यावर द्रोण व कृप यांना नमस्कार केला, तोहि विशेष आदरानें केला नाहीं (म. आ. १४६. ६ कुं.). यानें द्रोणाला ब्रह्मास्त्र शिकविण्याविषयींच फक्त विनंति केली होती (म. शां.२). तसेंच हा सर्व वेद व शास्त्रज्ञ होता असें कृष्णानें म्हटलें आहे (म. उ. १४०. ६-७). कर्ण अर्जुनावरहि ताण करीत असे, हें दुर्योधनानें पाहून ठेविलें होतें. कौरवपांडवांचा विरोध नुकतांच या वेळीं सुरू झाला होता. तेव्हां दुर्योधनानें याला या वेळीं उत्तेजन देऊन आपल्या बाजूस वळविलें होतें.

कर्णानें द्रोणाकडून धनुर्विद्या मिळविली खरी, परंतु ब्रह्मास्त्रप्राप्ति मात्र यास झाली नव्हती. ह्या एकाच कारणानें अर्जुन यास वरचढ झाला होता. तेव्हां यानें निष्पत्तीचा प्रकार आणि उपसंहार यांसह ब्रह्मास्त्र शिकवा असें द्रोणास सांगितलें. पण द्रोणानें तें कांहींतरी कारणानें नाकारिलें. परंतु अर्जुनावर ताण करण्याची महत्त्वाकांक्षा असल्यानें हा महेंद्रपर्वतनिवासी परशुरामाकडे गेला. परशुराम क्षत्रियांचा द्वेष्टा असल्यामुळें क्षत्रियांस तो विद्या शिकवीत नसे. या वेळीं कर्ण स्वकार्य यशस्वी करण्याकरितां खोटें बोलला. यानें आपण भृगुकुलोत्पन्न ब्राह्मण असल्याचें परशुरामास सांगितलें. त्यावरून परशुरामानें यास शिष्य म्हणून राहण्याची आज्ञा दिली. त्यानें कर्णाला सप्रयोग व यथाविधि ब्रह्मास्त्र शिकविलें. एके दिवशीं उपवासामुळें श्रांत झालेला परशुराम कर्णाच्या मांडीवर डोकें ठेवून निजला असतां एक कृमि येऊन त्यानें कर्णाची मांडी फोडिली. इतक्यांत रक्तस्पर्शानें परशुराम जागा झाला. हा प्रकार पाहून कर्णाविषयीं परशुरामाच्या मनांत हा क्षत्रिय असावा, अशी शंका आली. कारण अशा असह्य वेदना ब्राह्मणास सहन करितां येणार नाहींत. पण त्याला कर्णानें आपलें सत्यकथन करून संतुष्ट केलें तरी यास बरोबरीच्या योध्याशीं युद्ध करितांना व वधाची वेळ आली असतां अस्त्राची स्फूर्ति होणार नाहीं, इतर वेळीं होईल, असा शाप मिळाला. कर्ण खोटें बोलला, म्हणून परशुरामानें यास जाण्यास सांगितलें. परंतु जातांना तुझ्यासारखा योद्धा दुसरा कोणीहि क्षत्रिय असणार नाहीं, असा आशीर्वाद दिला (म. शां. ३. ३२). यानें मल्लयुद्ध करून जरासंधाचा सांधा ढिला केला म्हणून जरासंधानें याला मालिनी नांवाचें नगर देऊन याच्याशीं स्नेह संपादन केला (म. शां. ५०).

एकदां हा आश्रमाबाहेर धनुष्य घेऊन पडला असतां एका ब्राह्मणाचें वासरूं याच्या बाणानें मारिलें गेलें. त्या वेळीं त्या ब्राह्मणानें युद्धांत भूमि तुझ्या रथाचें चाक गिळील व तुझा वैसावधपणांत शिरच्छेद होईल, असा यास शाप दिला. यामुळें कर्णास दुःख झालें. यानें धन देऊन उश्शाप मागण्याचा प्रयत्न केला, पण याचा त्या ब्राह्मणानें धिःक्कार केला (म. क. ४२; शां. २).

धृतराष्ट्राच्या अनुज्ञेनें द्रोणानें कौरवपांडवांचें शस्त्रास्त्रकौशल्य पाहण्यासाठीं रंगभूमि तयार केली. त्यांत कर्णानें अर्जुनानें दाखविलेल्या कौशल्यापेक्षां आपण वरचढ कौशल्य दाखवूं असें सांगितलें. तेथें कौरवपांडवांचीं भांडणें होऊन कर्णानें अर्जुनास द्वंद्वयुद्धास आव्हान केलें. त्या वेळीं सर्व लोक आश्चर्यमूढ होऊन कर्णाकडे पाहत होते. परंतु दुर्दैवानें कर्णाचें जन्मवृत्त कोणास माहीत नसल्यामुळें तेथें यास खालीं पाहण्याची वेळ आली. शिवाय कर्णाचा पालनकर्ता बाप अधिरथ तेथें आला असतां त्यास कर्णानें नमस्कार केला. यामुळें सर्व लोक यास सूत, सूतपुत्र, राधेय इत्यादि नांवें देऊन अवहेलना करूं लागले. या वेळीं कुंतीची परिस्थिति भय, आनंद व दुःख यांनीं मिश्रित झालेली होती. तिचें हृदय पुत्रप्रेमानें उचंबळून आलें. परंतु याची अवहेलना व पांडववैर पाहून तिला दुःख वाटलें (म. आ. १४६ कुं.).

कर्ण राजपुत्र व क्षत्रिय नसल्यामुळें यास हें सर्व सोसावें लागत होतें. त्या वेळीं दुर्योधनानें शौर्य कुलावर अवलंबून नसतें असें सांगितलें व कर्णास अंगदेशाचें राज्य देऊन गौरव केला. अर्थात् ह्या उपकाराबद्दल उलट मी काय करावें, असें कर्णानें दुर्योधनास विचारिलें. तेव्हां माझ्याशीं कायम मैत्री ठेव, अशी इच्छा त्यानें प्रदर्शित केली (म. आ. १४६ कुं.). अशा तऱ्हेनें त्यांची लहानपणापासूनची मैत्री अकृत्रिम होऊन कर्णानें पुढें तेवढ्याकरितां मरणहि पत्करिलें (म. आ. १४६ कुं.).

कर्णानें पुष्कळ सूतकन्यांशीं विवाह केले (म. उ. १४०). द्रौपदीस्वयंवरांत हा मत्स्यवेध करण्यास पुढें सरसावला असतां द्रौपदीनें मी सूतपुत्रास वरणार नाहीं असें सांगितल्यामुळें हा मागें सरला (म. आ. १८८).

कौरवपांडवांच्या वैरांत पांडव व कर्ण यांनें विनाकारण वैर उत्पन्न झालेलें पाहून कुंतीस अत्यंत वाईट वाटलें. तिनें कृष्णास याचें समाधान करून यास पांडवांस साहाय्य करण्यासाठीं सांगण्याकरितां पाठविलें. त्याप्रमाणें कृष्ण शिष्टाईनंतर कर्णाकडे गेला, त्यानें याचें जन्मवृत्त सांगून सार्वभौमपदाचा [illegible] मिळेल, पांडवांसारखे शूर नरवीर तुझी सेवा करतील द्रौपदी तुझी अर्धांगी होईल, आणि अशा तऱ्हेनें कौरवांस तुम्ही हार न जातां सुखी व्हाल, पुढें होणारा क्षय चुकेल व

सर्व सुरळीत होईल, इत्यादि आमिषें दाखवून पांडवांशीं मैत्री व व्यास सांगितलें. तेव्हां कर्ण म्हणाला, कृष्णा, तूं सांगितलेलें वृत्त मला मान्य असून कुंती माझी माता व पांडव माझे बंधु हेंहि मला मान्य आहे. पण कुंतीनें मला नदींत सोडून दिलें, ही फार मोठी चूक केली. त्यामुळें मला अधिरथाजवळ राहावें लागलें, मी सूतकन्यांशीं विवाह केले, व मला त्यांच्यापासून पुत्रपौत्रहि झाले. इतक्या कारणांमुळें व राधेच्या अनुपम व अकृत्रिम प्रेमामुळें मी बद्ध झालों आहे, आतां मला हे संबंध सोडितां येणें अशक्य आहे; शिवाय दुर्योधनास मी तुझी मैत्री आमरण ठेवीन असें आश्वासन दिलें आहे. अशा प्रसंगीं मी पांडवांस मिळणें अनुचित होय. यावर कृष्ण निरुत्तर झाला (म. उ. १४०).

तेव्हां कुंतीनें स्वतः कर्णाची भेट घेतली व यास पुत्र म्हणून ओळख दिली. तेव्हां कर्णानें प्रथमप्रमाणेंच सर्व सांगून पांडवांस मिळण्याचें साफ नाकारिलें. पण कुंतीच्या म्हणण्याप्रमाणें अर्जुनाशींच मी युद्ध करून त्याचा वध करीन, इतर पांडवांना मी धक्का लावणार नाहीं, असें वचन दिलें. तेव्हां कुंती परत गेली (म. उ. १४५).

द्रोणवधानंतर कर्ण सेनापति झाला. तेव्हां हा युद्ध करण्यासाठीं आज्ञा मागण्यास भीष्माकडे गेला होता. त्या वेळीं भीष्मानें यास याचें जन्मवृत्त सांगून युद्धापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पण कर्णानें तें ऐकिलें नाहीं. याच वेळीं कर्णानें मागें केलेल्या कृत्याबद्दल भीष्माची क्षमा मागितली (म. भी. १२२).

कौरव घोषयात्रेस गेले असतां कर्णहि त्यांच्या बरोबर गेला होता. तेथें दुर्योधनाचें चित्रसेन गंधर्वाशीं युद्ध होऊन त्यांत कर्णानें प्रथम गंधर्वाचा पराभव केला. पण पुढें सर्व सैन्य याचे एकट्यावरच तुटून पडलें. व यास भग्नरथ करून विकर्णाचे रथांत बसून पळावयास लाविलें (म. व. २४२).

पांडव अज्ञातवासांत विराटाच्या येथें राहत असतां दुर्योधन विराटनगरीवर चालून गेला, या वेळीं कीचक मेला असल्यामुळें विराट निर्बल झाला होता. दुर्योधनास कर्ण, संशप्तकवीर सुशर्मा यांचें साहाय्य होतें, तरीहि कौरवांचा त्यांत पराभव झाला. या युद्धांत कर्णार्जुनांचें तुंबळ युद्ध होऊन कर्णाचा पूर्ण पराभव झाला व याचा भाऊ शत्रुंतप अर्जुनानें मारिला (म. वि. ५८). ही लढाई उत्तरगोग्रहण म्हणून प्रसिद्ध आहे; आणि याच युद्धांत विराटाच्या एक लक्ष गाई सुशर्म्यानें घेतल्या होत्या (म. वि. ५४, ६०).

कर्णानें अर्जुनाचा पराभव करण्याची प्रतिज्ञा केली, पण कृपाचार्यानें याचा निषेध केला. उलट कर्णानें त्याचा उपहास करून कृपाचार्य व अश्वत्थामा यांना मर्मभेदक भाषणानें दुखविलें. भांडण अत्यंत विकोपास गेलें; परंतु दुर्योधनानें तें मिटविलें (म. वि. ४८-५१). यानें द्रुपद राजाचा मुलगा प्रियदर्शन याचा वध केला होता (म. आ.२१८ कुं.).

भीष्मानें चित्रसेन गंधर्वापासून पांडवांनीं दुर्योधनाचें रक्षण केल्याची ओळख दुर्योधनास देऊन पांडवांशीं समेट करण्यास सांगितलें. पण यावर दुर्योधन नुसता हंसला. कर्ण स्वतःचें अजिंक्यत्व सिद्ध करून भीष्मादिकांचें तोंड बंद करण्याकरितां दिग्विजयासाठीं योग्य मुहूर्तावर निघाला. प्रथम द्रुपदनगरास वेढा घालून द्रुपद व त्याचे अनुयायी यांना जिंकून त्यांच्याकडून कर घेतला. नंतर हा उत्तरेकडे गेला. प्रथम भगदत्तास जिंकून शिवाय हिमवान् पर्वतावरील राजांनाहि जिंकिलें व करभार घेतला. नंतर पूर्वेकडे नेपाल, अंग, वंग, कलिंग, शुंडिक, मिथिल, मागध, कर्कखंड, आवशीर, योद्धय, अहिक्षत्र, वत्स भूमि, मृतिकावती, मोहननगर, त्रिपुरी व कोसलानगरी जिंकून करभार घेतला. नंतर दक्षिणेकडे कुंडिनपूरच्या रुक्मीशीं युद्ध केलें. युद्धांत कर्णप्रभावानें संतुष्ट होऊन तो शरण आला व कर्णाबरोबर यास मदत करण्यास निघाला. पांड्य, शैल, केवल, नील हे प्रदेश जिंकून करभार घेतला. पुढें यानें शैशुपालि यास जिंकून पार्श्व व अवंती प्रदेशांतील सर्व राजांना जिंकिलें. पुढें कर्ण पश्चिमेकडे गेला. तेथें यवन, बर्बर यांना जिंकून त्यांना कर द्यावयास लाविलें. ह्याप्रमाणें सर्व दिशा जिंकिल्यानंतर कर्णानें म्लेच्छ, अरण्यवासी व पर्वतवासी राजे, मद्र, रोहितक, आभीर आणि मालव, यांचा पराभव केला. नंतर शशक व यवन यांचा पराजय करून नग्नजितप्रभृति महारथी नृपसमुदायास जिंकिलें. अशा तऱ्हेनें सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करून कर्ण हस्तिनापुरीं आला. तेथें याचें उत्तम स्वागत झालें. या अपूर्व विजयामुळें दुर्योधनप्रभृतींना कर्ण पांडवांचा युद्धांत पराभव करील असें वाटलें (म. व.२५५ कुं.). कलिंगाधिपति चित्रांगदाची कन्या स्वयंवरांत दुर्योधनानें राजपुरांतून हरण केली त्या वेळीं कर्णानें त्याचें रक्षण केलें (म. शां.४.२. कुं.).

दुर्योधनाच्या कृपेनें कर्णास अंगदेशचा राजा होतां आलें. या देशाच्या सीमा पुढीलप्रमाणें आहेत. भागलपूर व त्याभोंवतालीं असलेला मोंघीर प्रदेश धरून अंगदेश झालेला होता. हा भारतवर्षाचे जे अठरा राजकीय भाग त्यांपैकीं एक होता. चंपा किंवा चंपापुरी ही त्याची राजधानी होती. या राज्याचें उत्तरेकडील मर्यादेचें पश्चिम टोंक एके वेळीं गंगा व शरयु यांचा संगम होतें. हें रामायणांतील रोमपादाचें व भारतांतील कर्णाचें राज्य होतें. रामायणांत महादेवानें मदनास येथेंच मारिल्याचा उल्लेख आहे, म्हणून या देशाला अंग व मदनास अनंग असें नांव पडलें (वा. रा. बा. [illegible]-१४). अंगदेशांत बिरभुम व मुर्शिदाबाद हे जिल्हे येतात. कांहीं तज्ज्ञांच्या मतें संताळपरगणेहि यांत येतात. हा देश इंद्रप्रस्थापासून पूर्वेस दूर

अंतरावर असणाऱ्या मगध देशाच्या अलीकडे असल्याचें महाभारतांत लिहिलें आहे (म. स. ३०). अंगदेशाचें नांव प्रथम अथर्ववेदांत आलें आहे (अ. वे. ५. १४).

अंगराज कर्ण या वेळीं नांवाजलेला धनुर्धर असल्यामुळें व भविष्यकालीं कौरवपांडवयुद्धांत अर्जुनाविरुद्ध हा लढणार असल्यामुळें इंद्रास फार काळजी वाटूं लागली. इंद्रापासून कुंतीला अर्जुन झाला होता. पुत्राचें कल्याण करणें हें त्याचें कर्तव्य असल्यामुळें त्यानें कर्णास हतबल करण्यासाठीं त्याचीं कवचकुंडलें मागण्याचा विचार केला. या कवचकुंडलांमुळें कर्ण अजिंक्य व अमर होता आणि यामुळें कर्णाच्या हातून अर्जुनवध होण्याचा संभव होता. पण कर्ण अत्यंत उदार असल्यामुळें इंद्राची इच्छा पूर्ण होण्याजोगी होती. जशी अर्जुनाची काळजी इंद्राला तशी कर्णाचीहि काळजी सूर्याला होती. इंद्राचा हेतु सूर्यास समजला होता. तेव्हां सूर्य कर्णाच्या स्वप्नांत जाऊन त्यानें यास दर्शन दिलें. त्या वेळीं सूर्यानें इंद्र ब्राह्मणरूपानें येऊन तुझीं कवचकुंडलें मागील, तेव्हां तूं तीं देऊं नकोस; तीं अमृतापासून झालेलीं असून त्यांच्यामुळेंच तूं अमर आहेस; तेव्हां तूं तीं देऊन आयुष्यक्षय करून घेऊं नकोस असें सांगितलें. तेव्हां कर्णास सूर्याची ओळख पटली. तो म्हणाला, आयुष्यापेक्षां कीर्ति श्रेयस्कर आहे आणि कीर्तीनेंच उत्तम गति मिळते. असें असतांना मी अमरत्वाच्या आशेनें कवचकुंडलाचा अभिलाष धरणार नाहीं. यावर सूर्य म्हणाला कीं, अर्जुनाचा पराभव करून जिवंतपणीं कीर्ति मिळविण्यासाठीं तूं तीं देऊं नकोस. तेव्हां कर्णानें तें साफ नाकारिलें; असें पाहून सूर्यास फार खेद झाला. तो म्हणाला, मी तुझ्या हिताचेंहि सांगून तूं ऐकत नाहींस, तर निदान इंद्राजवळून एक शक्ति तरी मागून घे. हें कर्णानें कबूल करून हा इंद्राची वाट पाहूं लागला (म. व. ३००-३०२).

एके दिवशीं इंद्र ब्राह्मणरूपानें कर्णाकडे आला. या वेळीं कर्ण जप करीत होता. त्या वेळीं इंद्रानें याचीं कवचकुंडलें मागितलीं. कोणत्याहि ब्राह्मणानें काय वाटेल तें मागितलें, तरी तें त्यास द्यावयाचें, असें याचें उदार व्रत असे. कर्णानें इंद्रास ताबडतोब होय म्हटलें. हें कवच त्वचेलगत असल्यामुळें सर्व अंग सोलून तें काढावयाचें होतें. तरीहि कर्ण डगमगला नाहीं. त्यानें तीं ताबडतोब काढून इंद्रास दिलीं. तेव्हां इंद्रास आश्चर्य वाटलें व तो प्रसन्न होऊन त्यानें एक अमोघ शक्ति कर्णास दिली आणि सांगितलें कीं, ही शक्ति ज्याच्यावर फेंकशील तो ताबडतोब मरेल, असें बोलून इंद्र गुप्त झाला. कवचकुंडलें कर्तन करून दिल्यामुळें कर्णास वैकर्तन हें नांव पडलें (म. आ. ६७). कवचकुंडलें सोलून काढल्यामुळें विद्रूपपणा येणार, हें जाणून कर्णानें इंद्राला विद्रूपपणा न येण्याचे अटीवर तीं दिलीं (म. व. ३१०).

भारतीय युद्धास आरंभ झाल्यानंतर भीष्माच्या मागून द्रोण कौरवपक्षाचा सेनापति झाला. त्या वेळीं घटोत्कचानें कौरवसेनेची फार दाणादाण केली. याचें कारण असें होतें कीं, कृष्णाची कर्णाच्या कवचकुंडलांची जरी भीति गेली होती तरी, वासवी शक्तीची त्यास फार धास्ती होती. ती शक्ति नाहींशी करण्याच्या हेतूनेंच घटोत्कचाची त्या दिवशीं योजना त्यानें केली होती. घटोत्कचानें कौरवसैन्याचा फडशा उडवून त्यांना दे माय धरणी ठाय करून टाकलें. तेव्हां दुर्योधन कर्णाकडे गेला व यास ती अमोघ शक्ति घटोत्कचावर सोडण्याबद्दल विनंति केली. कर्णानें ती मुद्दाम अर्जुनाकरितां ठेविली होती. तरें यानें दुर्योधनास सांगितलें; पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं नाखुषीनें ती शक्ति घटोत्कचावर सोडून त्याचा वध केला (म. द्रो. १७९). द्रोणाचार्यांच्या नंतर कर्णास सेनापत्याभिषेक झाला (म. क. १०). कर्णासारख्या अद्वितीय योद्धयाला तसाच अद्वितीय सारथि पाहिजे होता. त्या वेळीं फक्त दोन उत्तम सारथि होते. एक श्रीकृष्ण व दुसरा मद्रदेशाधिपति शल्य. पैकीं कृष्ण अर्जुनाचा सारथि होता. तेव्हां दुर्योधनानें शल्यास कर्णाचें सारथ्य करण्यास सांगितलें. यामुळें शल्यास राग येऊन तो, युद्ध सोडून जातों, असें म्हणाला. याचें कारण, तो कौरवांचा पोक्त आप्त व राजा होता. उलटपक्षीं कर्णाचें जन्मवृत्त उघड झालें नसल्यामुळें हा सूतपुत्र म्हणूनच ओळखला जाई. तेव्हां हीनकुलोत्पन्नाचें सारथ्य करणें त्यास अपमानास्पद वाटलें. परंतु कर्णाप्रमाणें शल्यहि दुर्योधनाकरितां तनमनधन खर्च करणारा असल्यामुळें अखेर हेंहि काम त्यानें पत्करिलें. तसें करितांना त्यानें उचित दिसेल तें मी बोलेन व तें कर्णानें सहन केलें पाहिजे अशी अट घातली (म. क. ३२; ३५).

अशा रीतीनें कर्ण सेनापति असतांना घनघोर युद्ध सुरूं झालें. भीष्म, द्रोण यांच्या तडाक्यांतून पांडवांचें जें निमेंअधिक सैन्य राहिलें होतें, त्यापैकीं निमेअधिक सैन्याचा यानें फडशा केला. द्रौपदीची विटंबना इत्यादि गोष्टींमुळें यांचेंहि मन खात होतें. पण ज्याची खावी भाकरी त्याची करावी चाकरी या न्यायानें भीष्मद्रोणांप्रमाणें यास युद्धास सज्ज व्हावें लागलें. युद्ध चालू असतां प्रथमप्रथम शल्यानें आपल्या अटीचा चांगलाच उपयोग करून घेतला. त्यानें हरएक प्रकारें अर्जुनाचें शौर्य व बल यांचें वर्णन करून कर्णास अर्जुनापुढें तुझा टिकाव लागणार नाहीं, असें बजाविलें. कर्ण युद्धाच्या धुमश्चक्रींत असतांना असें धैर्यगलित करून टाकणारें भाषण ऐकून भ्याला नाहीं. यानें त्यास सडेतोड उत्तर देऊन गप्प बसविलें (म. क.

३६-४०). यापुढें मात्र शल्यानें यास प्रोत्साहन दिलें (म. क. ७९; ८४).

हें युद्ध चालू असतां कर्णाचा मुलगा वृषसेन याचा वध झाला (म. क. ८५). त्यामुळें यास अपरिमित दुःख झालें व हा मोठ्या त्वेषानें लढूं लागला. याप्रमाणें कर्णार्जुनांचें घनघोर युद्ध सुरू असतां मागील शापाप्रमाणें याची स्थिति होऊं लागली. ब्रह्मास्त्र यास आठवेना. याच्या रथाचें चाक भूमींत रुतून बसलें. त्यामुळें याचा इलाज चालेना. तेव्हां हा रथाच्या खालीं उतरला व चाक उचलण्याचा प्रयत्न करूं लागला. हें करीत असतां यास युद्ध करणें अशक्य होतें; म्हणून अर्जुनाला थोडा वेळ यानें थांबण्यास सांगितलें. पण कृष्ण अर्जुनास म्हणाला कीं, कर्ण अशा स्थितींत आहे तरच त्याचा वध होणें शक्य, नाहीं तर अशक्य आहे. नंतर याच्या दुष्कृत्यांची कृष्णानें यास आठवण देऊन तुझा वध करणें हेंच श्रेयस्कर, असें सांगितलें. अशा रीतीनें कर्ण मोठ्या पेचांत सांपडला. यानें एका हातानें चाक उचलिलें तों ती भूमि चार अंगुलें उचलली गेली, पण तें चाक निघेना. दुसऱ्या हातानें तो अर्जुनाशीं लढत होता. अशा स्थितींत कर्ण बेसावध असतांना याचा अर्जुनानें वध केला. या युद्धांत धर्म, भीम व नकुल यांना त्यांचा पराभव करून कर्णानें सोडून दिलें होतें (म. क. ८७; ९०-९१).

कर्णाच्या मृत्यूमुळें गांधारीस फार दुःख झालें (म. स्त्री. २१). याचीं सहा मुलें या युद्धांत मारलीं गेलीं. पैकीं सुदामा व वृषसेन यांना अर्जुनानें, सत्यसेन, चित्रसेन व सुशर्मा यांना नकुलानें आणि सुषेणाला भीमानें मारिलें (म. आ. २१८. कुं; ७५, क. ८५-८६; श. १०).

कर्णाचे सहा भाऊ या युद्धांत पडले. पैकीं शत्रुंजय, शत्रुंतप व विपाट हे तिघे अर्जुनानें मारिले (म. वि. ५८; क. ३२). एक अभिमन्यूनें मारिला (म. द्रो. ४१). द्रुम व वृकरथ यांना भीमानें मारिलें (म, द्रो. १५५, १५७).

कर्णवध अर्जुनानें केला, म्हणून धर्मराजानें त्याची पाठ थोपटली (म. क. ६९). पण कुंतीनें पुढें कर्ण आपला मुलगा असल्याचें पांडवांस सांगितलें (म. स्त्री. २७). यामुळें पांडवांना अत्यंत दुःख झालें. याच वेळीं धर्मानें, बायकांच्या मनांत कांहीं गुप्त राहणार नाहीं, असा शाप दिला (म. शां. ६). भविष्यपुराणांत कर्ण पुढें तारक या नांवानें जन्म घेईल, असें लिहिलें आहे (भवि. प्रति. ३.१).

२ हा मत्स्यमतें अंगपुत्र होय.

३ हा वायुमतें जनमेजयपुत्र होय.

४ कद्रू व कश्यप यांचा पुत्र, एक नाग (म. आ. ३५).

५ कश्यपगोत्री ऋषि.

कर्णक—अत्रिकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि (अत्रि पहा). हा मंत्रकार होता (मत्स्य. १४५. १०७-१०८).

कर्णजिह्व—अत्रिगोत्री ऋषिगण. करजिह्व असा पाठभेद आहे.

कर्णवेष्ट—पांडवपक्षीय एक राजा (म. उ. ४).

कर्णश्रावस आंगिरस—मंत्रद्रष्टा (पं. ब्रा. १३. ११. १४).

कर्णश्रुत वासिष्ठ–सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ९७. २२-२४).

कर्णिका—एक अप्सरा.

२ (सो. वृष्णि.) वसुदेवाचा भाऊ कंक, त्याची ही स्त्री. हिला ऋतूधामन् व जय असे पुत्र होते.

कर्णिकार—जटायूच्या पुत्रांतील एक.

कर्णिरथ (थ्य)—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

कर्दम—एक ऋषि (ब्रह्मांड. २. ३२. ९८-१००). याला कर्देम असेंहि म्हणतात (वायु. १. ५९. ९०-९१). हा ब्रह्मदेवाच्या छायेपासून उत्पन्न झाला (भा. ३. १२; म. स. ११). हा एक प्रजापति होता (वायु. २. ४. ५३-५४). याचा जन्म स्वायंभुव मन्वंतरांत झाला (भा. ३. १२).

ब्रह्मदेवानें कर्दम ऋषीला प्रजा उत्पन्न करण्यास सांगितलें. हा सरस्वती नदीच्या कांठीं गेला आणि यानें तेथें दहा हजार वर्षें तपश्चर्या केली. तेव्हां यास विष्णूचें दर्शन झालें व तुझें इच्छित पूर्ण होईल असें त्यानें सांगितलें. विष्णु म्हणाला, ब्रह्मदेवाचा पुत्र मनु हा सार्वभौम राजा असून ब्रह्मावर्तांत राहून सप्तसमुद्रांकित पृथ्वीचें पालन करीत असतो. तो धर्मज्ञ राजर्षि आपल्या शतरूपानामक पट्टराणीसह परवांच्या दिवशीं येथें येईल, त्याची उपवर कन्या देवहूति आपल्याला योग्य पति केव्हां मिळेल याची वाट पाहत आहे, ती तुला अनुरूप आहे; तेव्हां तूं तिच्याशीं लग्न कर. ती तुझी उत्तम प्रकारें सेवा करील. तिच्या उदरीं तुझ्या वीर्यासह मी प्रवेश करून अवतार घेईन व सांख्यशास्त्र निर्माण करीन एवढें बोलून विष्णु निघून गेला.

पुढें कर्दमाकडे मनुराजा आपल्या राणीसह आला. त्यानें आपली कन्या देवहूति मोठ्या समारंभानें कर्दमास अर्पण केली. कर्दमानें विष्णूच्या म्हणण्याप्रमाणें तिचा स्वीकार केला. पण एकदांच समागम करण्याची अट घालून समागमानंतर संन्यास घेणार असें बजाविलें. अशा तऱ्हेनें उभयतां कालक्रमण करीत असतां पवित्रता देवहूतीची सेवा पाहून कर्दम संतुष्ट झाला व पत्नीस इच्छित सांग, म्हणून म्हणाला. तेव्हां तिनें संभोगाची

इच्छा दर्शवली. हा पूर्वजन्मीं क्षत्रिय असून सौभरीनें याला गणेशव्रत सांगितलें होतें (गणेश. १.१५१). तें कर्दमास मान्य होऊन यानें एक विमान निर्माण करून त्यांत समागमाचीं ऐश्वर्ययुक्त साधनें निर्माण करून शंभर वर्षे एकसारखा समागम केला. तेव्हां देवहूतीला कला, अनसूया, श्रद्धा, हाविर्भू, गति, क्रिया, ख्याति, अरुंधती व शांति या नऊ मुली झाल्या. त्या ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून अनुक्रमें मरीचि, अत्रि, आंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, भृगु, वसिष्ठ आणि अथर्वा यांना प्रजोत्पादनाकरितां दिल्या. देवहूतीच्या पोटीं कपिल या नांवानें विष्णूनें जन्म घेतला. पुढें कर्दमानें कपिलास एकांतांत भेटून नमस्कार केला. कर्दम यानंतर संन्यास घेऊन वनांत जाऊन विष्णुध्यानानें वैकुंठास गेला (भा. ३. २१-२४).

कर्दमायन शाखेय--अत्रिकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

कर्मजित्--(मगध. भविष्य.) बृहत्सेन राजाचा पुत्र. याचा पुत्र सृतंजय.

कर्मश्रेष्ठ--स्वायंभुव मन्वंतरांतील पुलहाच्या तीन पुत्रांतील ज्येष्ठ. ह्याच्या आईचें नांव गति (भा. ४. १).

कर्मायन--एक ब्रह्मर्षि (भृगु पहा).

कर्मिण--कत्तणबद्दल पाठभेद.

कर्मिन्--शुक्राचार्याच्या चार पुत्रांतील कनिष्ठ.

कर्षण--एक मुनि (पुरुयशस् पहा).

कल--सिंधु दैत्याचा मेहुणा (गणेश. २. ११८).

कलश--एक सर्प (म. उ. १०३ कुं.).

कलशपोतक--कद्रूपुत्र.

कलशीकंठ--अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

कलहा--सौराष्ट्र नगरांत राहणाऱ्या भिक्षु नांवाच्या ब्राह्मणाची ही पत्नी. त्याच्या उलट वागणें हाच हिचा स्वभाव असे, म्हणून हिच्या नवऱ्यानें हिच्याशीं उलट बोलण्याचा नियम धरला होता. त्या योगानें त्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व कामें पार पडत असत. एकदां चुकून त्यानें हिला श्राद्धाचे पिंड गंगेंत टाकण्यास सांगितले. त्याबरोबर पतीच्या बोलण्याच्या उलट करण्याच्या हेतूनें हिनें ते पिंड गंगेंत न टाकतां शौचकूपांत टाकले. असा हिचा दुष्ट स्वभाव होता. त्यामुळें हिला पिशाचयोनि प्राप्त झाली. तीमधून धर्मदत्तानें हिचा उद्धार केला (आ. रा. सार. ४). करवीरस्थ धर्मदत्तानें द्वादशाक्षरी मंत्र व कार्तिकमासाचें अर्धे पुण्य देऊन हिला मुक्त केलें. या पुण्यानें पुढल्या जन्मीं धर्मदत्त व कलहा दशरथकौसल्या होऊन यांच्या पोटीं राम झाला (पद्म. उ. १०६-१०७; चंडी पहा).

कला--कर्दम प्रजापति व देवहूति यांच्या नऊ कन्यांतील पहिली, मरीचि ऋषीची स्त्री. हिला कश्यप व पूर्णिमा असे दोन पुत्र होते (भा. ३. ४.१).

२ बिभीषणाची ज्येष्ठ कन्या. ही रामाकडील कुशलवृत्त अशोकवनिकेंत वारंवार जाऊन सीतेस कळवीत असे (वा. रा. सुं. ३७).

कलाधर--हा विद्याधर दुर्वासानें दिलेल्या शापांतून अरुणाचलेश्वरास प्रदक्षिणा घालून मुक्त झाला (स्कंद. १. ३. २.२३). यानें एका बाणावर त्रिपुराला नगर बांधून दिलें व त्याकडून शंकराकडील चिंतामणीची मूर्ति आणवून घेतली (गणेश. १. ४१).

कलापि--एक शाखाप्रवर्तक (वाणिनि पहा).

कलावती--(दाशार्ह पहा).

२ (नारद पहा).

३ सत्यनारायणाच्या प्रसादाचा अपमान केल्यानें काय होतें हें सांगण्याकरितां सत्यनारायणमहात्म्यांत हिची गोष्ट आहे.

कलि--एक म्हातारा ब्राह्मण. याला अश्वीनीं तरुण केलें (ऋ. १०. ३९. ८) व बायको दिली (ऋ. १. ११२.१५).

२ हा अधर्माच्या वंशांतील क्रोध व हिंसा यांचा पुत्र. यास दुरुक्ति नांवाची बहीण होती. हिला कलीपासून भय नामक पुत्र व मृत्यु नामक कन्या अशीं दोन अपत्यें झालीं (भा. ४.८. ३-४). हा दमयंतीस्वयंवरास निघाला असतां वाटेंत इंद्रानें स्वयंवर झाल्याचें सांगितल्यावरून यास क्रोध आला व यानें नलाचे शरीरांत प्रवेश केला व त्यास द्यूत खेळावयास लावून अतिशय पीडिलें. पुढें दमयंतीच्या शापामुळें हा बाहेर आला व तक्षकाच्या त्रासामुळें तुझ्या शरीराचा आश्रय घेतला, असें त्यास सांगितलें. नंतर यानें एका झाडांत प्रवेश केला. याचे अवतारांतील कलियुगाचें वर्णन मार्कंडेयांनीं युधिष्ठिरास सांगितलें आहे (म. व. ५८; ५९; ७२; १९०). यास तिष्य असें नामांतर आहे. (म. भी. १०. ३ कुं.).

यानें वृषभरूप धर्माचा व गोरूप पृथ्वीचा छळ आरंभिला हें पाहून परीक्षितानें यास राहावयास पांच जागा दिल्या. द्यूत, मद्यपान, स्त्रीसंग, हिंसा व सुवर्ण (भा. १. १७). हें सर्व रूपक आहे. हा जातीनें म्लेच्छ आहे. प्रद्योतानें म्लेच्छांचा संहार केल्यावर कलि नारायणाकडे गेला व यानें नारायणाची स्तुति कली. यानें भगवंताला सांगितलें कीं, प्रद्योत व त्याचा वेदवान् यांनीं माझें स्थान नाहींसें करून टाकलें आहे. तेव्हां विष्णूनें याला सांगितलें कीं, मी तुझी इच्छा पूर्ण करीन. नंतर विष्णूच्या अंगाच्या मलापासून म्लेच्छाच्या वंशाची वृद्धि करणारा अदम व त्याची पत्नी हव्यावती हीं उपन्न झालीं. नंतर कलि नीलपर्वतावर गेला. तेथें कलीनें अदम व हव्यावतीस कांहीं दिवस ठेविलें (भवि. प्रति १. ४).

३ कश्यप व मुनि यांच्या पुत्रांतील एक. यानें वरूथिनी नामक अप्सरेवर प्रेम होतें. पण तिनें यास झिडकारिलें होतें. या तिच्या झिडकारण्यामुळें हा अतिशय दुःखी होऊन नेहमीं तिच्या पाठीमागें असे. एकदां तिचें एका मुनीवर लक्ष गेलें. पण त्यानें तिला झिडकारिलें. ही संधि साधून यानें त्या मुनीचे रूपानें येऊन तिला अशी एक अट घातली कीं, तिनें यास हा तिच्यासह क्रीडा करीत आहे, तोंपर्यंत पाहूं नये. पुढें हा तिच्याशीं रममाण झाला. याजपासून तिला स्वरोचीं नांवाचा पुत्र झाला (मार्क. ४९). यास त्याचे भार्येच्या ठिकाणीं निर्मोष्टि नामक कन्या झाली (निर्मोष्टि पहा; मार्क. ४८).

कलि प्रागाथ—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ६६).

कलिंग—(सो. अनु.) हा बलीच्या सहा पुत्रांतील एक. हा बलीच्या भार्येस दीर्घतमसपासून झाला. (अंग पहा).

२ हा द्रौपदीस्वयंवरांत होता (म. आ. २०१).

३ कृतयुगांतील एक दैत्य. यानें स्वर्ग जिंकून दिग्पालांचे ठिकाणीं दैत्य स्थापन केले. पण श्रीमाता देवीनें याचे उरावर पर्वत ठेवून त्यावर ती स्वतः बसली (स्कंद ७. ३. २२).

कलिल—सोमाचा पुत्र.

कल्कि—कलियुगांतील बौद्धावतारानंतर होणारा अवतार. हा शंभल गांवीं राहणाऱ्या विष्णुयशस् नामक ब्राह्मणाच्या घरीं दहावा किंवा अकरावा अवतार होईल. कलियुगांत माजलेल्या अधर्माचें हा उच्चाटन करील. सर्व दैत्यरूपी म्लेच्छांचा समूळ नाश करील. सर्व पृथ्वी म्लेच्छमय झाल्यावर हा हातांत लांब तलवार घेऊन देवदत्त अश्वावर बसून तीन रात्रींत दैत्यांचा संहार करील. या समयीं कोट्यवधि राजांचा वध होईल. कलीचें शासन व नाश यासाठींच हा अवतार होईल (म. व. १९०; पद्म. उ. २५२; ब्रह्म. २१३. १६४; ब्रह्मवै. २. ७; विष्णुधर्म. १. ७४; ह. वं. १. ४१; भा. १. ३; २. ७; १२.२). या अवतारसमयीं कृतयुगास आरंभ होईल (विष्णुधर्म. १. ७४). याप्रमाणें अवतार कार्य संपवून हा समाधिस्थ होईल (ब्रह्मवै. २. ७). त्या समाधीपासून योगाग्नि उद्भवेल व प्रलय होईल. कलि बलीजवळ जाईल. पुनः कर्मभूमि उत्पन्न होऊन वर्णोत्पत्तिहि होईल. वैवस्वत मनु याच्या आज्ञेनें अयोध्येंत राज्य करील (भवि. प्रति. ४. २६). हा अदृश्य, पराशरगोत्री, ब्राह्मणसैन्ययुक्त व याज्ञवल्क्याचें साहाय्य असलेला असा असेल (ब्रह्मांड. ३. ७३-१०४; विष्णुयशस् पहा).

कल्प—(स्वा. उत्तान.) ध्रुवास भ्रमीपासून झालेला पुत्र.

२ सैंहिकेयांतील एक (विप्रचित्ति पहा).

३ (सो. यदु.) वसुदेवास उपदेवेपासून झालेला पुत्र.

कल्मष—वायूनें सूर्याच्या गेवेस नेमलेला एक पारिपार्श्वक (भवि. ब्राह्म. ५३)

कल्मषपावन—(सू.) भविष्यमतें सर्वकामाचा पुत्र.

कल्माष—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ सूर्याच्या द्वारपालांतील एक (भवि. ब्राह्म. ७६).

कल्माषपाद—(सू. इ.) सुदास राजाचा पुत्र. कोसलाधिपति मित्रसह, अगर सौदास राजा, यास नामांतर (म. आ. १७७; वायु. २. २६; लिंग. १. ६६; ब्रह्म ८; ह. वं. १. १५). पण याला ऋतुपर्णाचा पुत्र म्हटलें आहे (मत्स्य. १२; अग्नि. २७३). या नांवानें हा विशेष प्रख्यात होता. हें नांव यास पडण्यास कारण असें घडलें कीं, एकदां हा अरण्यांत मृगयेस गेला असतां यानें तेथें दोन वाघ पाहिलें. ते एकमेकांचे मित्र होते (वा. रा. उ. ६५). ते भाऊ भाऊ होते (भा. ९. ९). हा राजा रेवा व नर्मदा या नद्यांचे तीरीं शिकार करीत असतां नर्मदातीरीं यानें एक वाघांचें मैथुनासक्त जोडपें पाहिलें. त्यांतील वाघिणीस यानें मारिलें. पण ती मरतां मरतां फार मोठी झाली (नारद. १. ९). तेव्हां दुसरा वाघ राक्षस होऊन, तुझा सूड मी केव्हां तरी उगवीन, असें राजास बजावून गुप्त झाला. पुढें एकदां यानें अश्वमेधयज्ञास सुरुवात केली. तेव्हां यज्ञनिमित्तानें वसिष्ठऋषि बराच काळ याजकडे राहिला होता. यज्ञसमाप्तीचे वेळीं एके दिवशीं वसिष्ठ स्नानसंध्येस गेलेला पाहून त्या राक्षसानें वसिष्ठाचें रूप धारण केलें व तो राजास म्हणाला कीं, आज यज्ञ समाप्त झाला असल्यामुळें तूं मला मांसयुक्त भोजन लवकर दे. राजानें आचाऱ्यास बोलावून तसें करण्याची आज्ञा केली. राजाज्ञेमुळें आचारी गोंधळून गेले. परंतु पुनरपि त्या राक्षसानेंच आचाऱ्याचा वेष धारण करून मानुष मांस राजाच्या स्वाधीन केलें. नंतर तें अन्न राजानें पत्नी मदयंतीसह गुरूस अर्पण केलें. तेव्हां भोजनार्थ आलेलें मांस मानुष आहे, असें समजून वसिष्ठ अत्यंत क्रुद्ध झाला व त्यानें राजास नरमांस भक्षक राक्षस हो असा शाप दिला. तेव्हां आपणच मला असें सांगितलें, असें म्हणतांच वसिष्ठानें अंतर्दृष्टीनें शोध केला. तेव्हां त्याला हें राक्षसाचें कृत्य कळून आलें. नंतर तो म्हणाला कीं, माझें भाषण खोटें होणार नाहीं. तूं फक्त बारा वर्षें नरमांसभक्षक होशील. हें श्रवण केल्यानंतर यानें क्रुद्ध होऊन मुनीला शाप देण्याकरितां हातांत पाणी घेतलें. पण याच्या भार्येनें गुरूला शाप देणें आपणांस योग्य नव्हे, असें सांगून याचा निषेध केला. तेव्हां तें पाणी जमिनीवर टाकलें, तर धान्यादिकांची रक्षा करील व आकाशांत टाकलें तर मेघ वाळून जातील, तसें होऊं नये म्हणून यानें

तें पाणी स्वतःच्या पायांवर घेतलें. तें याच्या क्रोधानें इतकें कढून गेलें होतें कीं, त्या पाण्याच्या योगानें याचे पाय काळसर झाले व तेव्हांपासून यास कल्माषपाद म्हणूं लागले (वा. रा. उ. ६५; विष्णु. ४. ४; भा. ९. ९; नारद. १. ८-९; पद्म.उ. १३२; स्कंद. ३. ३. २). हा राक्षस होण्याचें कारण महाभारतादि ग्रंथांत निराळ्या प्रकारचें आहे. एकदां हा शिकारीहून राजधानीस परत येत असतां जेथून एकाच माणसास जातां येईल, अशा अडचणीच्या जागीं याची वसिष्ठ ऋषीचा पुत्र शक्ति याची गांठ पडली. त्यास दूर सरण्यास, सांगितलें यानें पण तो कांहीं केल्या सरेना. उलट तोच राजास सांगू लागला कीं, रस्ता ब्राह्मणांचा आहे, राजानें ब्राह्मणास मार्ग दिलाच पाहिजे असा धर्म आहे. शेवटीं याला अतिशय संताप येऊन यानें राक्षसाप्रमाणें त्या ऋषीस चाबकाखालीं झोडलें. तेव्हां शक्तीनें कल्माषपादास शाप दिला कीं, तूं आजपासून नरभक्षक राक्षस होशील. हाच राजा यज्ञ करण्यास तयार झाला असतां विश्वमित्रानें याचा अंगिकार केला व म्हणून विश्वामित्र व वसिष्ठ यांत वैर पडलें. पुढें विश्वामित्रानें यास तूं ज्यास मारलेंस तो वसिष्ठपुत्र शक्ति असें सांगितलें. तेव्हां याला फार वाईट वाटलें. पुढें शक्तीकडे उश्शाप मागण्यास गेला असतां विश्वमित्रानें याच्यांत रुधिरराक्षसास प्रवेश करण्याची आज्ञा केली (लिंग. १.६४). नंतर राक्षसानें पछाडलेला हा राजा वनांत हिंडत असतां एका ब्राह्मणाच्या नजरेस पडला. त्या क्षुधाकांत ब्राह्मणानें याजपाशीं मांसयुक्त भोजन मागितलें. त्यास दोन घटका थांबण्यास सांगून हा निघून गेला व अंतःपुरांत स्वस्थ निजला. मध्यरात्रीं जागा झाल्यावर यास ब्राह्मणांस दिलेल्या वचनाची आठवण झाली. तेव्हां यानें आचाऱ्यास मांसयुक्त अन्न तयार करण्यास सांगितलें. पण तेथें मांस बिलकुल नव्हतें. तेव्हां राजानें त्यास म्हटलें, दुसरें कसलें मांस नसलें तर, मनुष्याचें कां होईना ? पण त्यास जेवावयास घाल म्हणजे झालें ! तेव्हां त्या आचाऱ्यानें आज्ञेप्रमाणें करून तें अन्न तपस्वी ब्राह्मणास नेऊन दिलें. तेव्हां तें अभोज्य आहे, हें जाणून त्यानेंहि यास नरमांसभक्षक राक्षस हो, असा शाप दिला. पुढें या दोन्ही शापांच्या योगानें याच्या अंगीं राक्षसाचा संचार तिसऱ्या दिवशीं झाला. (म. आ. १७६; वायु. १. २).

पुढें थोडक्याच कालानें याची व शक्तीची गांठ पडली. वंशावळीच्या दृष्टीनें हें बरोबर नाहीं (शतयातु पहा). तेव्हां ज्या अर्थी तूं मला अयोग्य शाप दिला आहेस, त्या अर्थी तुझ्यापासूनच मी भक्षणास सुरुवात करतों, असें म्हणून त्यास यानें खाऊन टाकलें. पुढें या राजाच्या शरीरांत शिरलेल्या राक्षसास विश्वामित्रानें वारंवार उपदेश केल्यावरून या राजानें वसिष्ठाचे शंभरहि पुत्र खाऊन टाकले. पुढें वसिष्ठानें शोकामुळें जीव देण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण तो कांहीं यशस्वी झाला नाहीं (म. आ. १७४; १७५; अनु. ३; लिंग. १.६४; ब्रह्मांड. १.१२). पुढें एकदां हा नर्मदातीरीं (नारद. १.९) वनांत भटकत असतां यानें एक ब्राह्मणदांपत्य क्रीडेंत निमग्न असें पाहिलें. त्यांस पाहतांक्षणींच कल्माषपादानें धांवत जाऊन त्यांतील ब्राह्मणास भक्षिलें. तेव्हां ती ब्राह्मणी क्रुद्ध होऊन, तुझा स्त्रीशीं समागम होतांच तूं मृत होशील, असें बोलून सती गेली (म. आ. १८२; विष्णु. ४.४; भा. ९. ९; स्कंद. ३. ३. २.).

वसिष्ठानें यास तूं राक्षस होशील व पुढें गंगाबिंदु अंगावर पडला म्हणजे मुक्त होशील, असा उश्शाप दिला. मात्र ब्राह्मणीनें शाप मागील देऊन तूं सदा राक्षसच राहशील असाहि शाप दिला. राजास या दुसऱ्या शापाचा राग येऊन यानें तिला पुत्रासह तूं पिशाची हो, म्हणून उलट शाप दिला. पुढें ती पिशाची व हा राक्षस हीं दोघें एका पिंपळाजवळ आलीं. तेथें कल्माषपादाचा व सोमदत्त नामक एका ब्रह्मराक्षसाचा गुरुविषयीं संवाद होऊन त्यांचें पाप नष्ट झालें. तिकडून एक कोणी कलिंगदेशीय गर्ग मुनि गंगा घेऊन चालला होता. यांच्या विनंतीवरून त्यानें यांच्या अंगावर गंगोदक शिंपडतांच पिशाची व तो ब्रह्मराक्षस हीं मुक्त झालीं. हा शोक करीत असतां आकाशवाणी झाली कीं, दुःख करूं नको. तूंहि मुक्त होशील. तेव्हां हा काशीला गेला व नंतर यानें सहा महिने गंगास्नान केलें. त्यामुळें सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन वसिष्ठानें यास मोठ्या सन्मानानें राज्यभिषेक केला. हा गौतम ऋषीच्या अनुज्ञेनें गोकर्णक्षेत्रीं जाऊन मुक्त झाला व अंतीं शिवलोकीं गेला (स्कंद. ३. ३.२; नारद. १. ८-९). हा साभ्रमतींत स्नान करून मुक्त झाला (पद्म. उ. ६. १३२).

अरण्यांत याची स्त्री मदयंती ही सदा याच्याबरोबर असे (म. आ. १८२). हा दिवसाच्या सहाव्या प्रहरीं आहार करीत असे. तेव्हां मात्र ती याच्या नजरेस पडत नसे. एकदां गौतमशिष्य उत्तंक हा अहल्येनें मागितल्यावरून मदयंतीची कुंडलें आणण्यास आला होता. त्यास हा खाण्यास धांवला; पण त्यानें कार्य झाल्यावर तुझ्याकडे पुनः येतों, असें सांगितल्यावरून त्यास कार्य काय म्हणून यानें विचारलें व कार्याकरितां उत्तंकास मदयंतीकडे जाण्यास सांगितलें. मदयंतीनें पतीकडून एक खूण घेऊन येण्यास सांगितलें. ती खूण याकडून नेतांच तिनें तीं कुंडलें उत्तंकास दिलीं व सांभाळून नेण्यास सांगितलें. जातांना कल्माषपादानें उत्तंकास प्रतिज्ञेतून मुक्त केलें (म. आश्व. ५६-५७). पुढें याचें राक्षसत्व संपल्यावर वसिष्ठानें यास राज्याभिषेक केला. पतिव्रतेच्या वरील शापामुळें यास प्रजोत्पादन करतां येईना, तेव्हां यानें आपली स्त्री मदयंती हिच्या ठायीं

वसिष्ठाकरवीं गर्भस्थापना करविली. तोच अश्मक होय (म. आ. १२२; १७७; शां. २३४; अनु. १३७; वा. रा. सुं. २४; विष्णु. ४. ४; भा. ९.९; नारद. १.९; वायु. २.२६; लिंग. १.६६; ब्रह्मांड. ३.६३; कूर्म. १.२१). यास सर्वकर्मा पुत्र दिला आहे (मत्स्य. १२; ब्रह्मांड. ८; अग्नि. २७३; ह. वं. १.१५). याचा व वसिष्ठाचा गाईच्या माहात्म्याबद्दल संवाद झाला होता. यानें बऱ्याच गाई दान केल्या व मरणानंतर हा सद्गति पावला (म. अनु. ७८-८०).

कल्याण—एक वैश्य. सिंधुदेशांतील पाली गांवीं राहत असे. याची बायको इंदुमती. मुलगा बल्लाळ. हा पुढील जन्मीं दक्ष झाला (गणेश. १. २२).

२ स्वर्गप्राप्तीसाठीं सत्रानुष्ठान करणाऱ्या अंगिरसांना देवांच्याकडे जाण्याचा जो देवयानमार्ग तो सांपडेना. त्या सत्रानुष्ठान करणारांपैकींच एक कल्याणनामक ऋषि या देवयानासंबंधीं विचार करीत ऊर्ध्वमार्गानें जात असतां वाटेंत याला अप्सरांच्यासह झोंपाळ्यावर बसून क्रीडा करीत असलेला एक ऊर्णायुनामक गंधर्व आढळला. त्या गंधर्वाला यानें देवयानासंबंधीं माहिती विचारिली असतां देवयानमार्ग मिळवून देणाऱ्या एका सामाचा त्यानें याला उपदेश केला. तेव्हां कल्याणानें देवयानमार्ग मिळवून देणारा साम मला मिळाला आहे, असें येऊन अंगिरसांना सांगितलें. कोणाकडून मिळाला हें सांगण्याचें नाकारिलें. त्या और्णायुवनामक सामाच्या योगानें अंगिरसांना स्वर्गप्राप्ति झाली. परंतु कल्याण खोटें बोलल्यामुळें याला मात्र स्वर्ग मिळाला नाहीं. व कोड झालें. और्णायव साम या नांवाऐवजीं और्णायुव साम असें नांव दिलें आहे. हाहि एक अंगिरसच होता (पं. ब्रा. १२. ११. १०-११).

कल्याणिनी—धरनामक वसूची स्त्री. हिला द्रविण अथवा रमणनामक पुत्र होता.

२ एक अप्सरा. भीमद्वादशीव्रत केल्यानें ही इंद्रपत्नी शची झाली व हिच्या दासीनें तें व्रत केल्यानें ती कृष्णपत्नी सत्यभामा झाली (पद्म. स्व. ३).

कवचिन्—धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमानें मारिलें (म. क. ८८).

कवष ऐलूष—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ३१-३३). हा कुरुश्रवणाचा उपाध्याय होता (ऋ. १०. ३२. ९). इलूषपुत्र कवष सरस्वतीतीरावरील अंगिरसांच्या सत्रांत आला असतां शूद्रापुत्र, अब्राह्मण व जुगारी म्हणून यास यज्ञास अयोग्य ठरविण्यांत आलें. व याला रानांत सोडून पाणीहि मिळूं नये अशी व्यवस्था केली. पण अपोनप्त्रीय सूक्त म्हटल्यानें सरस्वती आपणहून याच्याकडे वळली. त्या जागेस परिसारक असें नांव अद्यापि आहे. पुढें ऋषींनीहि याची थोरवी जाणून याला परत बोलाविलें (ऐ. ब्रा. २. १९; सां. ब्रा. १२. १-३). सांख्यायन ब्राह्मणांत हा अब्राह्मण होता, म्हणूनच याला यज्ञांतून घालविलें असें स्पष्ट आहे. तृत्सूकरितां कवषादिकांचा इंद्रानें पराजय केला व यांचे बळकट किल्ले उध्वस्त केले (ऋ. ७. १८. १२). याच्या सूक्तांत कुरुश्रवण, उपमश्रवस् व मित्रातिथि यांचा निर्देश आहे (ऋ. १०.३२-३३). मित्रातिथीच्या मृत्यूनें दुःखी झालेल्या उपमश्रवसच्या समाचाराला हा आला होता. कवषस्मृति म्हणून एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. या ग्रंथाचा उल्लेख पराशरस्मृतिव्याख्येंत केला आहे (C. C.).

२ एक आचार्य. युधिष्ठिराच्या राजसूययज्ञांतील होता नांवाचा ऋत्विज होता (भा. १.९; १०.७४).

कवषा—एक ऋषिपत्नी. तुर ऋषीची माता (तुर पहा).

कवि—स्वायंभुव मन्वंतरांतील ब्रह्मपुत्र भृगुऋषि, त्याच्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ. याचा पुत्र उशनाऋषि. सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ४७-४९; ७५-७९; म. आ. ६७. ४२ कुं.).

२ प्रियव्रत राजर्षीस बर्हिष्मतीपासून झालेल्या दहा पुत्रांतील कनिष्ठ. हा बाल्यावस्थेपासून विरक्त होता (भा. ५. १).

३ तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींतील एक.

४ रैवत मनूच्या दहा पुत्रांतील पांचवा.

५ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें ऋषभदेव व जयंती यांच्या नऊ सिद्ध पुत्रांतील ज्येष्ठ.

६ वैवस्वत मनूच्या दहा पुत्रांतील कनिष्ठ. हा विरक्त होऊन अरण्यांत गेला (भा. ९.२).

७ भागवतमतें मनुवंशी यज्ञ व दक्षिणा यांचा पुत्र.

८ वैवस्वत मन्वंतरांतील ब्रह्मपुत्र. यास वारुणि कवि अशी संज्ञा होती. यास कवि, काव्य, धृष्णु, उशनस्, भृगु, विरजस्, काशि व उग्र असे आठ पुत्र होते (म. अनु. ८५).

९ ब्रह्मपुत्र जो वारुणि कवि त्याच्या आठ पुत्रांतील ज्येष्ठ (म. अनु. ८५).

१० (सो. पूरु.) दुरितक्षयाचा मधला मुलगा. हा तपानें ब्राह्मण झाला (भा. ९. २१. १९).

११ कौशिकऋषीच्या सात पुत्रांतील एक.

१२ कृष्णास कालिंदीपासून झालेला मुलगा.

१३ कृष्णाचा एक प्रपौत्र. हा महारथी होता.

१४ शुक्राचार्याचा कवि शब्दानें उल्लेख असतो (उशनस्पहा).

१५ स्वारोचिष मन्वंतरांतील एक देव.

१६ शिवाचे श्वेत नांवाचे जे दोन अवतार झाले, त्यांपैकीं दुसऱ्याचा शिष्य.

कविरथ—(सो. पूरु. भविष्य.) भागवतमत चित्ररथाचा पुत्र. मत्स्यांत शुचिद्रव, वायूंत शुचिद्रथ व विष्णूंत शुचिरथ, असे पाठभेद आहेत.

कव्यवाह्—पितरविशेष. ब्रह्मदेवाची मानसकन्या संध्या, हिला पाहून दक्षादि मोहित झाले असतां त्यांच्या अंगापासून गळलेल्या स्वेदबिंदूपासून यांची उत्पत्ति आहे. यांत सोमप, आज्यप व स्वकालीन असे भेद आहेत. क्रतूचे पुत्र ते सोमप, वसिष्ठाचे स्वकालीन व पुलस्त्याचे आज्यप हे सर्व हविर्भागी आहेत. यानें नारदाची नरकास माहिती सांगितली (दे. भा. ११. १५). कव्य म्हणजे पितरांना दिलेलें अन्न, ते पितरांना पोंचाविणारास कव्यवाह म्हणतात (बर्हिषद पहा).

कव्हा—(सो. कुकुर.) ही वायुमतें उग्रसेनकन्या होय.

कशाय—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

कशु चैद्य—ब्रह्मातिथि काण्वानें याच्या औदार्याची प्रशंसा केली आहे. यानें ब्रह्मातिथीला शंभर उंट, दहा हजार गाई आणि दहा राजे (सेवेकरतां) दिले. हा इतका उदार होता कीं, यानें देणगी दिल्यावर दुसऱ्याकडे जावेंच लागत नसे. याचें राज्यहि विस्तृत होतें (ऋ. ८. ५. ३७-३९).

कशेरुक—एक क्षत्रिय. याला कृष्णानें मारलें (म. स. ६१. कुं.).

कशेरुमत्—एक क्षत्रिय. याला कृष्णानें मारलें (म. व. १२).

कशोजू—दिवोदासाचें नांव असावें (ऋ. १. ११२. १४).

कश्यप—' त्र्यायुषपस्य ' ह्या मंत्रांत आयुष्यवृद्धीची प्रार्थना करितांना याचा निर्देश झाला आहे (जै. उ. ब्रा. ४. ३. १). हा अग्नीचा शिष्य. याचा शिष्य विभांडक (वं. ब्रा. २). कश्यप मारीचाचीं ऋग्वेदांत बरींच सूक्तें आहेत (ऋ. १. ९९; ८.२९; ९. ६४; ६७. ४-६; ९१; ९२; ११३; ११४; १०. १३; ७. २). याच्या कुलांतील मंत्रकार पुढें दिलें आहेत (हरित, शिल्प, नैध्रुव पहा). याचा व वसिष्ठाचा निकट संबंध आहे (बृ. उ. २. २. ४).

इंद्रियांचें अधिष्ठान जें शरीर त्याचें पालन करणारा जीव म्हणजे कश्यप होय (म. अनु. १४२). ब्रह्मयाचा मानसपुत्र. मरीचिपत्नी व कर्दमाची कन्या कला हिला कश्यप व पूर्णिमा असे दोन पुत्र झाले. पैकीं कश्यप हा ज्येष्ठ होय (भा. ४. १). याला तार्क्ष्य व अरिष्टनेमि अशीं नामांतरें होतीं. हा सप्तर्षींपैकीं एक असून प्रजापतींपैकींहि एक होय (म. श. ४९. ५२; अनु. १४१).

पण सप्तर्षींच्या यादीत कश्यपाऐवजीं भृगु व मरीचि अशीं नांवेंहि आढळतात. स्वायंभुव व वैवस्वत मन्वंतरांतील ब्रह्मपुत्र मरीचि वास्तविक एकच. तेव्हां दोन्ही वेळचा कश्यपहि एकच. यास पूर्णिमानामें सारखा भाऊ होता व सहा सापत्न बंधु होते. याच्या सापत्न मातेचें नांव ऊर्णा होय. अग्निष्वात्त नामक पितर हेहि याचेच बंधु होत. यास सुरूपा नामक एक बहीणहि होती व ती वैवस्वत मन्वंतरांतील अंगिरा नामक ब्रह्मयाचे मानसपुत्रास दिली होती (वायु. २. ४. ५).

एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय केल्यावर परशुरामानें सरस्वतीतीरीं रामतीर्थावर अश्वमेध यज्ञ केला. त्या वेळीं त्याचा अध्वर्यु कश्यप होता. दक्षिणा म्हणून कश्यपास पृथ्वी दान मिळाली. आतां अवशिष्ट क्षत्रियांचा नाश न व्हावा म्हणून कश्यपानें परशुरामास आपल्या प्रदेशाच्या हद्दीबाहेर जाऊन राहावयास सांगितलें व त्याप्रमाणें परशुराम समुद्रानें उत्पन्न केलेल्या शूर्पारकदेशीं जाऊन राहिला. परंतु भारतांत याला कोंकण म्हटलें आहे. मुंबईजवळ सोपारा म्हणून एक गांव आहे तें हें असावें (म. शां. ४९). पुढें कश्यपानें पृथ्वी ब्राह्मणांचे स्वाधीन केली व आपण वनांत राहावयास गेला.

पुत्रेच्छेनें कश्यप यज्ञ करीत असतां सर्व देव, ऋषि व गंधर्व यांनीं त्याला मदत केली. अशा तऱ्हेनें मदत करीत असतां इंद्रानें वालखिल्यांचा उपमर्द केला व त्यामुळें ते संतापले. या संतापापासून आपलें रक्षण करून घेण्याकरतां इंद्र कश्यपास शरण गेला. तेव्हां कश्यपानें वालखिल्यांस मोठ्या युक्तीनें खूष केलें. त्यांच्या कृपाप्रसादामुळें यास गरुड व अरुण असे दोन पुत्र झाले. कारण नवीन इंद्राकरतां केलेल्या तपाचें फळ वालखिल्यांनीं यास दिलें व इंद्र निर्भय झाला.

नंतर विनता व कद्रू यांच्यामध्यें उच्चैःश्रव्याचे रंगाबद्दल पैज लागली. ती पैज जिंकण्याकरितां कद्रूनें आपले पुत्र नाग यांची मदत मागितली, पण ती ते देईनात. म्हणून तिनें त्यांना शाप दिला कीं, ' तुम्ही जनमेजयाचे सत्रांत मराल. ' या शापास पुष्टि देऊन दुष्ट सर्पांचा नाश करावा या हेतूनें ही संधि साधून ब्रह्मदेव तेथें आला, व ' त्यानें तुझ्या म्हणण्याप्रमाणेंच होईल (म. आ. २०) व शिवाय यांचा सापत्न बंधु गरुड हाहि त्यांना भक्षील ' असा शाप दिला (पद्म. सृ. ३१). या शापामुळें कश्यपास वाईट वाटेल म्हणून यास विषहारिविद्या दिली व याचें सांत्वन केलें (म. आ. २०). तिचा यानें उपयोगहि केला होता (काश्यप पहा). इंद्रादि देवांचा दैत्यांनीं पराभव केला म्हणून ते कश्यपास शरण आले व यास सर्व सांगितलें. तेव्हां हा काशींत शंकराकडे गेला व त्यास दैत्यांचा त्रास नष्ट करण्यास सांगितलें. तेव्हां शंकरानें याची स्त्री सुरभि हिचे उदरीं अकरा अवतार घेतले व दैत्यांचा नाश केला. हे अवतार अद्यापि आकाशांत ईशान्येस राहतात (शिव. शत. १८). कश्यपानें अर्बुद पर्वतावर मोठी तपश्चर्या केली. त्या वेळीं दुसऱ्या ऋषींनीं गंगा आणण्याबद्दल विनंति केली, तेव्हां कश्यपानें शंकराला विनंति करून शंकराजवळून गंगा मिळविली. त्या ठिकाणीं कश्यपतीर्थ झालें (पद्म. उ. १६४). पुढें ती गंगा घेऊन हा स्वस्थानीं गेला. या ठिकाणीं केशरंध्रतीर्थ झालें,

हिला कश्यपानें आणिली म्हणून काश्यपी असें म्हणतात. हिलाच चारी युगांत अनुक्रमें कृतवती, गिरिकर्णिका, चंदना व साभ्रमती अशीं नांवें आहेत (पद्म. उ. १३५). हीच तपश्चर्या चालूं असतांना गरुड आपल्या बापाकडे आला व आपणांस एका अदृश्य शक्तीनें वाहन होण्यास सांगितलें व आपणहि कबूल केलें असें सांगितलें. तेव्हां कश्यपानें अंतर्ज्ञानानें जाणून तूं विष्णूचें वाहन झालास व आतां त्याचीच आराधना करावीस असें सांगून त्यास नारायणमाहात्म्य कथन केलें.

इतक्यांत अंग राजानें पृथ्वी दान करण्याचें ठरविलें. म्हणून पृथ्वी आपलें कलेवर टाकून ब्रह्मदेवाकडे गेली. त्यामुळें कलेवर निर्जीव झालें, म्हणून कश्यप योगशक्तीनें आपल्या शरीरांतून बाहेर पडला व पृथ्वीचे कलेवरांत शिरला व तिला सजीव केलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं पृथ्वी परत आली व कश्यपास नमस्कार करून आपले कलेवरांत शिरली. याप्रकारें पृथ्वी कश्यपाची कन्या म्हणून तिला काश्यपी असें म्हणतात.

पुढें पृथ्वी दुष्टांचे पीडेमुळें बुडूं लागली. तेव्हां कश्यपानें तिला आपले मांडीचा आधार दिला व तारिलें. म्हणून तिला काश्यपी व उर्वी अशीं नांवें प्राप्त झालीं (म. शां. ४९). तिनें आपणांकरितां राजा मागितला व पुष्कळ क्षत्रियांचीं नांवें सुचविलीं, तेव्हां कश्यपानें त्या सर्वांस अभिषेक केला.

एकदां कश्यपादि सप्तर्षि पृथ्वीवर फिरत असतां शिबिपुत्र शैब्य ऊर्फ बृषादर्भि यानें सप्तर्षींना एका यज्ञांत आपला पुत्र दक्षिणा म्हणून दिला. इतक्यांत तो मेला. तेव्हां त्या क्षुधार्त ऋषींनीं त्याचें मांस शिजण्यास ठेविलें. हें त्या बृषादर्भीनें पाहिलें व त्यांना अघोर कर्मापासून परावृत्त करण्याकरितां त्यानें त्यांच्या इच्छेस येईल तें दान देण्याचें ठरविलें. पण ते घेईनात व तें मांसहि शिजेना म्हणून तेंहि टाकून ते निघून गेले. पुढें एका सरोवरांत कमळें होतीं तीं खाण्यास घेण्याच्या इच्छेनें त्यांनीं तेथील कृत्या यातुधानी हिच्या परवानगीनें कमळें तोडून आणून सरोवराकांठीं ठेविलीं. तीं इंद्रानें कांहीं कारणाकरितां चोरून नेलीं. यानंतर कश्यपाचा व ऐलाचा संवाद झाला, त्यांत ब्राह्मणाचें महत्त्व, पापपुण्यसूक्ष्मभेद व रुद्र हे विषय कश्यपानें समजावून दिले.

तार्क्ष्यमुनीचा सरस्वतीशीं संवाद झाला. त्यांतील श्रेष्ठ काय, काय केलें असतां कोणीहि धर्मभ्रष्ट होत नाहीं, अग्निहोत्राचे नियम, प्रत्यक्ष सरस्वती ही कोण व मोक्ष, हे विषय होते. पण हा तार्क्ष्य म्हणजे कश्यपच असें सांगतां येत नाहीं (म. व. १८९). पुढें कश्यपानें एक सिद्ध पाहिला व त्यापासून ज्ञान मिळवावें म्हणून त्याची मोठ्या एकाग्रतेनें पूजा केली व त्याचे आशेवरून त्यास कश्यपानें प्रश्न विचारिले व त्यानेंहि पण त्यांचीं उत्तरें देऊन यास संतुष्ट केलें (म. आश्व. १७). हा एक ऋषि होता (वायु. १.५९. ९०-९२; ब्रह्मांड २.३२.९८-१००). याचे शरीरापासून तीळ उत्पन्न झाले (भवि. ब्रह्म. ७). व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें हा रोमहर्षणाचा शिष्य (व्यास व आपस्तंब पहा). हा स्वारोचिष व वैवस्वत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक होता.

कश्यपाचे नांवावर चरकसंहितेंत बरेच पाठ आहेत. याचे भुतांखेतांवरील मंत्रहि आहेत. याच्या नांवावर पुढील ग्रंथ आहेत—१ कश्यपसंहिता (वैद्यकीय), २ कश्यपोत्तरसंहिता, ३ कश्यपस्मृति. कश्यपस्मृतीचा उल्लेख हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर, माधवाचार्य यांनीं केला आहे. (C. C.). कश्यपसिद्धांत (नारदसंहितेंत याचा उल्लेख आला आहे).

कश्यपाला वत्सार व असित असे दोन पुत्र. वत्सरास निधुव व रेभ असे दोन पुत्र झाले. निधुवाला सुमेधेपासून अनेक कुंडपायिन् झाले. रेभ्यापासून रैभ्य झाले. अशांच वंशावळ इतरत्रहि आढळते (ब्रह्मांड. ३. ८. २९-३३; वायु. २. ९; लिंग. १.६३; कूर्म. १.१९).

कश्यपाच्या स्त्रिया—अदिति, अरिष्टा, इरा, कद्रू, कपिला, कालका, काला, काष्ठा, क्रोधवशा, क्रोधा, खशा, ग्रावा, ताम्रा, तिमि, दनु, दनायु, दया, दिति, धनु, नायु, पतंगी, पुलोमा, प्राधा, प्रोवा, मुनि, यामिनी, वसिष्ठा, विनता, विश्वा, सरमा, सिंही, सिंहिका सुनेत्रा, सुपर्णी, सुरभि, सुरसा, सूर्या, वास्तविक तेराच स्त्रिया असून कांहीं पाठांतरानें आल्या आहेत, तर कांहीं संतति सादृश्यामुळें एक वाटतात. भागवत व विष्णुमतें यास एका वेळीं अरिष्टनेमि म्हणून चार स्त्रिया सांगितल्या आहेत. या सर्व दक्षकन्या होतात. पुलोमा व कालका या वैश्वानरकन्या होत.

अदितिपुत्र—आदित्य बारा आहेत. अंश (अंशु, अंशुमत्, विधातृ), अर्यमन् (यम), इंद्र (शक्र), उरुक्रम (विष्णु), त्वष्टा, धातृ, पूषन्, भग, मित्र, वरुण (पर्जन्य), विवस्वत् (मार्तांड), सवितृ (तै. आ. १.१३).

अरिष्टापुत्र—अतिबाहु, आचार, ज्योतिष्मत्, तुंबुरु, दारुण, पूर्ण*, पूर्णाश (पूर्णायु)*, (बर्हीच)*, ब्रह्मचारिन्*, भानु, मध्य, रतिगुण (शतगुण), वस्थ*, वरेण्य, वसुरुचि, विश्वावसु*, सिद्ध, सुचंद्र*, सुपर्ण*, सुरुचि*, हंस, हाहा, हूहू, इ. गंधर्व झाले. पैकीं खुणांनीं दर्शविलेल्यांचा उल्लेख क्रोधापुत्र म्हणून ब्रह्मांडांत आहे.

अरिष्टाकन्या—अनवद्या, अरुणा*, अरुपा, अलंबुषा*, असुरा, केशिनी*, तिलोत्तमा, भासी, मनु, मनोरमा, मार्गणप्रिया*, मिश्रकेशी, रक्षिता*, रंभा, वंशा, विद्युत्पर्णा*, सुप्रिया, सुबाहु,

सुभगा, सुरजा*, सुरता. फुल्या दिलेल्यांचा उल्लेख ब्रह्मांडांत मुनिकन्या म्हणून आहे.

इरेला वृक्षादि झाले.

कद्रूपुत्र—अकर्कर, अकर्ण, अक्रुर, अनंत, अनील, अपराजित, अंबरीष, अलिपिंडक, अश्वतर, आपूरण, आप्त, आर्यक, उग्रक, एलापत्र, ऐरावत, कपित्थक, कपिल, कंबल, कररोमन्, करवीर, कर्कर, कर्कोटक, कर्दम, कलषपोतक, कल्माष, कालिय, कालीयक, कुंजर, कुठर, कुंडोदर, कुमुद, कुमुदाक्ष, कुलिक, कुहर, कूर्म, कूष्मांडक, कौरव्य, कौणपाशन, क्षेमक, गंधर्व, ज्योतिक, तक्षक, तित्तिरि, दधिमुख, दुर्मुख, धनंजय, धृतराष्ट्र नहुष, नाग, निष्ठानक, नील, पतंजलि, पद्म (संवर्तक), पाणिन, पिंगल, पिंजर (पिंजरक), पिठरक, पिंडारक, पुष्पदंष्ट्र, पूर्णभद्र, प्रभाकर, प्रहाद, बलाहक, बहुमूलक, बहुल, बाह्यकर्ण, बिल्वक, बिल्वपांडुर, ब्राह्मण, भुजंगम, मणि, मणिस्थक, महाकर्ण, महानील, महापद्म, महापद्म, महाशंख, महोदर, मुद्गर, पिंडक, मूषकाद, वामन, वालिशिख, वासुकि, विमलपिंडक, विरजस्, वृत्त, शंकुरोमन्, शंख, शंखपाद, शंखपाल, शंखपिंड, शंखमुख, शंखरोमन्, शंखशिरस्, शबल, शालिपिंड, शुभानन, शेष, श्रीवह, श्वेत, सुबाहु, सुमन, सुमुख, सूनामुख, हरिद्रक, हलक, हस्तिकर्ण, हस्तिपद, हस्तिपिंड, हेमगुह.

कपिलेला अमृत, ब्राह्मण, गंधर्व, अप्सरा, नंदिन्यादि गाई व दोन खुरी प्राणी झाले.

कालकेस कालकेय ऊर्फ कालकंज झाले.

कालपुत्र—क्रोध, क्रोधशत्रु, क्रोधहंतृ, विनाशन.

काष्ठेस अश्वादि एक खुरांचे प्राणी झाले.

क्रोधवशाकन्या—इरावती*, कर्पाशा*, तिर्या*, दंष्ट्रा, मद्रमना*, भूता, मातंगी*, मृगमंदा*, मृगी*, रिषा, शार्दूली*, श्वेता*, सरमा*, सुरसा, हरि*, हरिभद्रा.* या कन्या पुलहाच्या भार्या होत. शिवाय हिला क्रूर जलचर पक्षी, दंदशूकादि सर्प व क्रोधवश या सामान्य नांवाचे राक्षस झाले. यांपैकी क्रोधवश हा मुख्य होय (अरिष्टा पहा).

खशेस अकंपन, अश्व, उपस्थ, कपिलोमन्, कथन, चंद्रार्कभीकर, तुंडकोश, त्रिनाभ, त्रिशिरस्, दुर्मुख, धूम्रित, निशाचर, पीडापर, प्रहासक, बुध्न, बृहज्जिव्ह, भीम, मधु, मातंग, लालवि, वक्राक्ष, विस्फूर्जन, विलोहित, शतदंष्ट्र व सुमाली हे पुत्र व आलंबा, उत्कचोत्कृष्टा, कपिला, केशिनी, निर्ऋता, महाभागा व शिवा ह्या कन्या झाल्या. हे सर्व यक्ष, राक्षस, मुनि व अप्सरा आहेत.

प्रावेला श्वापदें झालीं.

ताम्रेस अरुणा, उलकी, काकी, क्रौंची, गृध्रिका (गृध्री), धृतराष्ट्रिका (धृतराष्ट्री), भासी, शुकी, शुची, श्येनी, सुग्रीवी व गाइम्हशी झाल्या.

तिमीस जलचरगण झाले.

दनुपुत्र—अजक, अश्व, अनुपायन, अशिरस्, अयोमुख, अरिष्ट, अरुण, अश्व, अश्वग्रीव, अश्वपति, अश्वशंकु, अश्वशिरस्, असिलोमन्, अहर, आमहासुर, इंद्रजित्, इंद्रतापन, इरागर्भशिरस्, इषुपात, ऊर्णनाभ, एकचक्र, एकाक्ष, कपट, कपिल, कपिश, कालनाभ, कुपथ, कुंभनाभ, कुंभमान, केतु, केतुवीर्य, केशिन्, गनमूर्धन्, गविष्ठ, गवेष्ठिन्, चंद्रमस्, चूर्णनाभ, जभ, तारक, तुहुंड, दीर्घजिव्ह, दुदुंभि, दुर्जय, देवजित्, द्विमूर्धन्, धूम्रकेश, धृतराष्ट्र, नमुचि, नरक, निचंद्र, पुरुंड, पुलोमन्, प्रमद, प्रलंब, बलक, बलाढ्य, बाण, बिंदु, भद्र, भूशिन्, मघ, मघवत, मद, मय, मरीचि, महागिरि, महानाभ, महाबल, महाबाहु, महामाय, महाशिरस्, महासुर, महोदक, महोदर, मारीचि, मूलकोदर, मेघवत्, रसिप, वज्रनाथ, वज्राक्ष, वनायु, वातापि, वामन, विकुभ, विकांत, विक्षोभ, विक्षोभण, विद्रावण, विपाद, विप्रचित्ति, विभावसु, विभु, विराध, विरूपाक्ष, वीर, वीर्यवत्, वृक, वृषपर्वन्, वैमृग, वैश्वानर, वैस्रप, शकुनि, शंकर, शंकुकर्ण, शंकुशिरस्, शंकुशिरोधर, शठ, शतग्रीव, शतमाय, शतह्रद, शंकुरय, शतह्राद, शतह्रय, शंबर, शरभ, शलभ, सत्याजित, सप्तजित्, सुकेतु, सुकेश, सुपथ, सूक्ष्म, सूर्य, हयग्रीव, हर, हिरण्मय, हिरण्यकशिपु.

दनायूला बल, विक्षर, वीर, वृत्र हे झाले.

दयेस पर्वत झाले.

दितीस मरुत् (एकूणपन्नास), वज्रांग, सिंहिका, हिरण्यकशिपु, हिरण्याक्ष. पद्मपुराणांत तर, दैत्यासारखें कृत्य करणारा सांपडला की तो दितिपुत्र ठरविला आहे (बल व वृत्र पहा).

धनु हें विष्णुधर्मोत्तरांत दनूचें नामांतर आहे. हिचा पुत्र रजि (१.१०६).

पतंगास पक्षी झाले.

पुलोमेस पौलोम झाले. हे पौलोम व कालकेय मिळून साठ हजार किंवा चौऱ्याहत्तर हजार होते. त्यांस निवातकवच म्हणत.

प्राधा—(अरिष्टेची संतति पहा).

प्रोवा—हिला संतति नाही.

मुनिपुत्र—अर्कपर्ण, उग्रसेन, कलि, गोपति (गोमत्), चित्ररथ, धृतराष्ट्र, नारद, पर्जन्य, प्रयुत, भीम, भीमसेन, वरुण, शालिशिरस्, सत्यवाच् (सर्वजित्), सुपर्ण, सूर्य, वर्चस्, असे सोळा गंधर्व व अजगंधा, अनपाया, अरिष्टव्यंजन, पर्णिनी, अद्रिका, क्षेमा, पुंडरीका, मन्वंथासीरत्सागरलक्ष्मणा, वरंवरा, विमनुष्या, शुचिकपल्याच्या उल्लेखावरून

सुभुजा, सुरसा व आणखी सहा (अरिष्टा पहा) अशा चोवीस अप्सरा झाल्या. वसिष्ठा हें मुनींस बहुधा नामांतर असावें.

यामिनीस टोळ झाले.

विनतेस अरिष्टनेमि, अरुण, आरुनि, गरुड, तार्क्ष्य, वारुणि, असे पुत्र व सौदामिनी कन्या झाली. अरिष्टनेमि व तार्क्ष्य हीं गरुडास नामांतरें असल्याचा उल्लेख आहे.

विश्वेस कोट्यवधि यक्ष व राक्षस झाले.

सरमेस वनचर झाले.

सिंहि ऊर्फ सिंहिका हिला चंद्रप्रमर्दन, चंद्रहर्तृ, राहु व सुचंद्र झाले.

सुरभीस, अंगारक, अज (अजपाद), अहिर्बुध्न्य (हिर्बुध्न्य), ईश्वर, ऊर्ध्वकेतु, एकपाद, कपाला (कपालि), चंड, ज्वर, निर्ऋति, पिंगल, भल, भीम, भुवन, मृत्यु, विरूपाक्ष, विलोहित, वृषभ (महादेवाचा), शंभु, शास्तृ, सदसस्पति, सर्प, असे पुत्र व गांधारी (गांधर्वी) व रोहिणी या कन्या झाल्या (शिव. शत. १८).

सुरसेस यातुधानादि राक्षस व एक हजार सर्प झाले.

सूर्येस यमधर्म झाला.

कश्यपास आणखी अरुंधती, नारद व पर्वत (वायु. २. ९. ७८-८०; लिंग. १. ६३. ७८-८०) व मनसा अशीं मानसअपत्यें होतीं (भा. ६. ६; विष्णु. १. १५; मत्स्य. ६; म. आ. ३५. ६६; स्कंद. १. २. १४; ३. २. ८; वायु. २. ५; ह. वं. १. ३; ब्रह्मांड. ३. ३). अरिष्टापुत्र फक्त ब्रह्मांड व महाभारत यांत दिले आहेत. सुरभिपुत्र वायु व शिवपुराण यांत दिले आहेत. मुनिपुत्र व क्रोधापुत्र ब्रह्मांड महाभारत यांत दिलीं आहेत. कद्रूपुत्र वायु, स्कंद व भागवत यांत नाहींत. दनुपुत्र स्कंद व वायु यांत नाहींत. वरील आदित्य स्कंदांत नाहींत (आदित्य पहा).

गोत्रकार-अग्निशर्मायण (ग), अधच्छायामय (ग), आग्नाप्रासेव्य (ग), आजिहायन (ग), आश्वायणि, आश्वलायनिन (ग), आश्ववातायन, आसुरायण (ग), उदग्रज (ग), उद्वलायन (ग), कन्यक (ग), कात्यायन (ग), कार्तिकेय, काश्यपेय (ग), काष्ठाहारिण, कौबेरक (ग), कौरिष्ट (ग), गोमयान (ग), ज्ञानसंज्ञेय (ग), दाक्षायण, देवयान (ग), निकृतज (ग), पैलमौलि, प्रागायण (ग), प्राचेय, बर्हि, भवनंदिन्, भृगु (ग), भोज (ग), भौतपायन (भीमपायन, ग), महाचक्रि, माठार (ग), मार्तंगिन (ग), मारीच (ग), मृगय (ग), मेषकिरीटकायन (ग), हौत्र (म. व.), योगगदायन (ग), योधयान (ग), वात्स्यायन (वैकर्णिक, ग), वैवशय, शक्रय (शाकात्यापासून ज्ञान मिळ... ग), श्याकार (ग), श्यामोदर, श्रोतन (श्रुतय), सासिसाहारितायन (ग), हस्तिदान (ग), हास्तिक (ग) हे सर्व कश्यप, निध्रुव, वत्सर या त्रिप्रवरांचे आहेत.

अनसूय, काद्रुपिंगाक्षि (काद्रवपिंगासि), दिवावष्ट (दिवावस, दिवावसिष्ठ ग), नाकुरय, यामुनि (सामुकि), राजवर्तप (राजवल्लभ), रौपसेवकि (शेषसेवकि) शैशिरोदवहि, सजातंबि, सैरंधी (सैरंध्रि), स्नातप, हेहि द्विगोत्री असून कश्यप, वत्सर, वसिष्ठ या तीन प्रवरांचे आहेत.

उत्तर, कर्दम, काश्यप, कुलह, केरल, कैरात, गर्दभीमुख, गोभिल, जलंधर, दानव, देवजाति, नभ, निदाघ, पिप्पल्य, पूर्य, पैप्पलादि, भर्त्स्य, भुजातपूर, मस्रण, मृगकेतु, वृषकंड, शांडिल्य, संयाति, हिरण्यबाहु हे असित, कश्यप व देवल या त्रिप्रवरांचे आहेत (मत्स्य. १९९).

कश्यप गोत्री मंत्रकार

वायु.	मत्स्य.	ब्रह्मांड.
१,५९,१०२-१०३;	१४५,१०६-१०७;	२३२,११२-११३
असित	असित	असित
कश्यप	कश्यप	कश्यप
देवल	देवल	देवल
	नित्य	
	नैध्रुव	नैध्रुव
रैभ्य		रैभ्य
वत्सार	वत्सार	वत्सार
विक्षम		

ऋग्वेदांत वत्सारावद्दल अवत्सार, नैध्रुवावद्दल निध्रुवि, शिवाय भूतांश, रेभ व वित्रि हे काश्यप आढळतात.

कश्यप नैध्रुवि--एक आचार्य (बृ. उ. ६.५. ३).

कषाय--एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

कहोड किंवा कहोल कौषीतकि--एक ऋषि.

व्रीहि, यवादि नवीं धान्यें हीं वृष्टीपासून उत्पन्न होणारीं असल्यामुळें तीं प्रथम देवतांना (आग्रयण म्हणजे नवान्नाचा याग) करून भक्षण करावीं, ही चाल यानें सुरू केली. आश्वलायन गृह्यसूत्रांतील ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत याचें नांव आहे. कौषीतकेय असेंहि त्याचें नांव दिलें आहे (बृ. उ. ३. ५. १). हा याज्ञवल्क्याच्या समकालीन होता (श. ब्रा. २. ३.५ १.; सां. आ. २५; काहाडी पहा).

उद्दालकऋषीचा शिष्य. यानें गुरुगृहीं राहून गुरुसेवा उत्तम प्रकारें केल्यामुळें गुरूनें संतुष्ट होऊन यास आपली कन्या सुजाता दिली होती. तिला घेऊन हा गृहस्थाश्रम करूं लागला असतां, सुजाता यापासून गर्भिणी झाली. एकदां हा अध्ययन करीत

असतां तिच्या गर्भानें यास अध्ययन न करण्याविषयीं सांगितलें. तेव्हां यास कोप येऊन यानें त्या गर्भास तूं आठ स्थलीं वांकडा होशील, असा शाप दिला. कांहीं कालानें याला अष्टावक्र नामक पुत्र झाला. पुढें एकदां हा द्रव्ययाचनेनिमित्त जनक राजाकडे गेला असतां, तेथें वरुणपुत्र बंदीनें अनेक ऋषींस वादांत जिंकून उदकांत बुडविलें (म. व. १३४). त्यांत हाहि बुडाला. तेथून यास पुनः याच्या पुत्रानें बंदीशीं वाद करून त्यास जिंकून परत आणिलें (म. व. १३६). हा एक मध्यमाध्वर्यु आहे.

काकवर्ण—(शिशु. भविष्य.) याचा पुत्र क्षेत्रधर्मन्.

काकी—कश्यप व ताम्रा यांच्या कन्यांपैकीं एक. हिला घुबडें झालीं.

२ स्कंदाच्या शरीरापासून उत्पन्न झालेल्या मातृकांपैकीं एक.

काकुत्स्थ—अनेनसूचें पैतृक नांव.

काकेयस्थ—कृष्णपराशरकुलांतील एक गोत्रकार. याबद्दल काकेय असा पाठभेद आहे.

काक्षसेनि—हें अभिप्रतारिन्चें पैतृक नांव आहे (इति ऐंद्रोत पहा).

काक्षीवत—(दीर्घतमस् पहा).

कांकायन—शांत्युदक करितांना कोणता मंत्र ध्यावा, याविषयीं याचें मत आहें (कौ. सू. ९. १०).

काचापि—(कारकि पहा).

कांचन—च्यवनभार्गवाचें नामांतर (वा. रा. उ. ६६).

२ (सो. पुरूरवस्) हा भागवत व विष्णुपुराणांच्या मतें भीमपुत्र होय. वायुमतेंहि भीमपुत्रच. परंतु याला कांचनप्रभ असें तेथें म्हटलें आहे.

कांचनमालिनी—एक अप्सरा. प्रयागांत माघस्नान केल्यानें ही मुक्त झाली (पद्म. उ. १२७).

काटय—अंगिरसकुलांतील गोत्रकार व प्रवर.

कांडमायन—विसर्गसंधीविषयीं मतवादी आचार्य (तै. प्रा. ९. १).

कांडशय—पराशरकुलांतील एक गोत्रकार. कांडूषय असा पाठभेद आहे.

कांडायन—पदपाठांत प्लुत अनुनासिक होतो हें सांगणारा, म्हणून शांखायनाबरोबर याचा उल्लेख आहे (तै. प्रा. १५. ७).

कांडूषय—(कांडशय पहा).

कांडवीय—हा उद्गाता होता (जै. उ. ब्रा. ३.१०.२; जनश्रुत, नगरिन् व सायक पहा).

काण्व—स्वरविषयक मत सांगणारा आचार्य (शु. प्रा. १. १२३; १४९).

२ वसिष्ठगोत्री ऋषिगण.

३ वायुमतें व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील याज्ञवल्क्याच्या शाखेंतील एक (व्यास पहा).

(आयु, इरींविठ, कण्व, कुरुसुति, कुसीदिन्, कृषि, त्रिशोक, दवातिथि, नाभाक, नारद, नीपातिथि, पर्वत, पुनर्वत्स, पुष्टिगु, पृषध्र, प्रगाथ, प्रस्कण्व, ब्रह्मातिथि, मातरिश्वन्, मेधातिथि, मेध्य, मेध्यातिथि, वत्स, शशकर्णि, श्रुष्टिगु, सध्वंस, सुपर्ण, व सोभरि पहा).

काण्वायन—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार. कृशानें काण्वायनाकरितां प्रार्थना केली आहे (ऋ. ८.५५.४). पूरुकुलांतून निघालेलें एक ब्राह्मण कुल (अश्वसूक्तिन् व गोसूक्तिन् पहा).

काण्वीपुत्र—कार्णीपुत्राचा शिष्य (बृ. उ. ६.५.१).

काण्व्यायन—एक आचार्य (श. ब्रा. १. ३८).

कात्थक्य—अर्थविषयक विचार करणारा आचार्य (नि. ८ ५; ६; ९. ४१).

कात्य—(उत्कल पहा).

कात्यायन—कश्यपकुलोत्पन्न एक गोत्रकार. याचे ग्रंथ—१ श्रौतसूत्र, २ इष्टिपद्धति, ३ कर्मप्रदीप, ४ गृह्यपरिशिष्ट, ५ त्रिकाण्डिकसूत्र, ६ श्राद्धकल्पसूत्र, ७ पशुबंधसूत्र, ८ प्रतिहारसूत्र, ९ भ्राजश्लोक, १० रुद्रविधान, ११ वार्तिकपाठ, १२ कात्यायनी शांति, १३ कात्यायनीशिक्षा, १४ स्नानविधिसूत्र, १५ कात्यायनकारिका, १६ कात्यायनप्रयोग, १७ कात्यायन वेदप्राप्ति, १८ कात्यायनशाखाभाष्य, १९ कात्यायनस्मृति (हिचा उल्लेख याज्ञवल्क्य, हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर, वगैरेंनीं केला आहे), २० कात्यायनोपनिषद् (c. c.), २१ कात्यायन गृह्यकारिका, २२ वृषोत्सर्गादिपद्धति, २३ आतुरसंन्यासविधि, २४ मूल्याध्याय, २५ गृह्यसूत्र, २६ शुक्लयजुःप्रातिशाख्य. याचीं वार्तिकें सुमारें सहा हजार आहेत. वार्तिकाची व्याख्या—सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिंताकरत्वं वार्तिकत्वम् (नागेशः) किंवा उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिंता यत्र प्रवर्तते, तं ग्रंथं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः (छाया). यास वररुचि असेंहि नांव आहे. हा एक व्याकरणकार असून यानें ऐन्द्रशाखेचा पुरस्कार केला होता. याच्या मतें उणादिसूत्रें हीं पाणिनिकृत आहेत. त्या सूत्रांचें यानें विशदीकरण केलें व पुढें पुढें यालाच उणादिसूत्रांचा कर्ता म्हणूं लागले (विमलसरस्वतीकृत रूपमाला. दुर्गसिंहकृत कातंत्रांतील 'कृत्' प्रकरण). कात्ययनानें मुख्यतः पाणिनीच्या सुमारें १५०० सूत्रांवर वार्तिकें लिहिलीं आहेत; व त्यांकरितां याला पाणिनीची परिभाषा वापरावी लागली तरी यानें अच्, हल्, अक्, या पाणिनीय पारिभाषिक शब्दांकरतां स्वर, व्यंजन, यांसारखे शब्द वापरिले आहेत; यावरून व कथासरित्सागरांतील ऐन्द्रशाखेचा पुरस्कर्ता असल्याच्या उल्लेखावरून

कात्यायन पाणिनीच्या पेक्षां वेगळ्या शाखेचा पुरस्कर्ता होता हें दिसून येतें. यानें केलेल्या वार्तिकांचा मुख्य उद्देश पाणिनीच्या सूत्रांचें विशदीकरण करून तीं समजावयास सोपीं करणें हा होय. यानें वाजसनेयी प्रातिशाख्य नामक एक दुसरा ग्रंथ केला आहे. कात्यायनापूर्वीहि बरेंच वार्तिककार होऊन गेले; त्यांच्यापैकीं शाकटायन, शाकल्य, वाजप्यायन, व्याडि, पौष्करसादि वगैरेंचा उल्लेख यानें केला आहे. कथासरित्सागरांतील कथेवरून कात्यायन पाणिनीच्या समकालीन असावा असें वाटतें. परंतु पाणिनीमध्यें व याच्यांत बरेंच अंतर असलें पाहिजे, हें वरील माहितीवरून दिसून येईल. कथासरित्सागरांत याचा नंदाशीं संबंध आला आहे; त्यामुळें कात्यायनाचा काल अदमासें ख्रि. पू. ५००-३५० हा ठरवितां येईल. पतंजलीनें याला दाक्षिणात्य असें म्हटलें आहे (प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः ८). याची एक स्मृति व्यंकटेश्वर प्रेसनें दिलेल्या स्मृतिसमुच्चयांत आहे. ती २९ अध्यायांची असून त्यांत यज्ञोपवीतविधि, श्राद्धविधि, संध्योपासना, अंत्यविधि इ. विषयांचें विवेचन केलेलें आहे.

याची माहिती निबंधग्रंथांतील याच्या उतार्‍यावरून मिळते. शिवाय शंखलिखित, याज्ञवल्क्य (१. ४-५) व पराशर यांनीं धर्मशास्त्रकार म्हणून याचा निर्देश केला आहे. बौधायनधर्मसूत्रांत कात्यायनाचा उल्लेख आहे (१. २.४७). व्यवहाराबद्दल लिहितांना नारद व बृहस्पति यांचीं मतें यानें ग्राह्य धरिलीं आहेत. परिभाषा वगैरे तशीच स्वीकारिली आहे. यानें स्त्रीधनाचे अनेक प्रकार कल्पिले आहेत व स्त्रियांचे अधिकारहि नमूद केले आहेत. याचे व्यवहारावरील ६०० श्लोक स्मृतिचंद्रिकेंत आले आहेत. यानें मनूचीं म्हणून उल्लेखिलेलीं मतें मनूंत सांपडत नाहींत. भृगूच्याहि मतांसंबंधीं असेंच आहे. याचें श्रौतसूत्र पाणिनीच्या पूर्वी झालें असावें. पण याची स्मृति इ. सन. ४००-६०० पर्यंत झाली असावी.

कात्यायनानें त्रयोदश श्लोकांनीं युक्त अशी कात्यायनी शिक्षा केली. तिच्यावर जयंतस्वामीनें टीका लिहिली. याच्या नांवावर स्वरभक्तिलक्षणपरिशिष्टशिक्षा नांवाची आणखी एक शिक्षा आहे. ही शुक्लयजुर्वेदाचीच शिक्षा आहे. परंतु प्रारंभीं बऱ्याचशा संज्ञा वगैरे ऋक्प्रातिशाख्याप्रमाणें आहेत. हिच्या मध्यें बेचाळीस श्लोक आहेत. हिच्यांत स्वरभक्तीचाच विशेषेंकरून विचार केलेला आहे (पारस्कर व वररुचि पहा).

२ रामाच्या अष्ट धर्मशास्त्र्यांतील एक.

३ (कंबंधिन् पहा).

कात्यायनी—याज्ञवल्क्याच्या दोन स्त्रियांपैकीं एक. याज्ञवल्क्याचा संसारत्यागाचा विचार ठरल्यावर प्रपंचविषयक वस्तूंची मैत्रेयी आणि कात्यायनी त्यांना सारखी वांटणी करण्याबद्दल याज्ञवल्क्यानें सांगितलें. परंतु मैत्रेयी अध्यात्मज्ञानांत पारंगत असल्याचें आढळून आल्यामुळें प्रापंचिक व्यवसाय कात्यायनीकडेच राहिला (बृ. उ. २.४.१; ४.५.१).

कात्यायनीपुत्र—हा गौतमीपुत्र व कौशिकीपुत्र यांचा शिष्य. याचे शिष्य पाराशरीपुत्र व पौतिमाषीपुत्र होत (बृ. उ. ६. ५. १). जातूकर्ण्यनामक एक कात्यायनीपुत्राचा आचार्य म्हणून निर्देश आहे (सां. आ. ८.१०).

कादृवेय—कद्रूपुत्रांचें मातृक नांव.

२ (अर्बुद पहा).

कादृपिंगाक्षि—कश्यपकुलोत्पन्न एक गोत्रकार. याबद्दल कार्द्रपिंगाक्षि असा पाठभेद आहे.

कानंध—वध्र्यश्वाचापुत्र (बौ. श्रौ. २१.१०).

कानिनि—व्यासाच्या साम शिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य (व्यास पहा).

कानीत—पृथुश्रवस्चें पैतृक नांव.

कानीन—(सू. दिष्ट.) हा भागवतमतें देवदत्तपुत्र.

२ (अग्निवेश्य, व्यास, कर्ण पहा).

कान्तिमती—भरतपुत्र पुष्कलाची स्त्री (पद्म. पा. १२).

२ (वीरबाहु पहा).

३ व्याधस्त्री (शंख पहा).

कान्तिशालिन्—एक विद्याधर. हा पापनाशन लिंगाचे दर्शनानें मुक्त झाला (स्कंद. १.३.२.४).

कान्वायन—(शिशु. भविष्य.) मत्स्यमतें विंध्यसेनाचा मुलगा.

कापटव सुनीथ–सुतेमनस शाण्डिल्यायनाचा हा शिष्य (वं. ब्रा. १). कापटव हें पैतृक नांव आहे.

कापिलेय—शुनःशेपाला विश्वामित्रानें मृत्यूपासून सोडविल्यानंतर आपल्या मांडीवर घेतलें. त्याचा बाप अजीगर्त हा शुनःशेपाला परत मागूं लागला असतां, शुनःशेप हा माझा मुलगा आहे व हे कापिलेय आणि बाभ्रव याचे बंधु आहेत असें विश्वामित्रानें त्यास उत्तर दिलें. यावरून हा व बाभ्रव हे विश्वामित्राच्या मुलांतील असावेत असें दिसतें (ऐ. ब्रा. ७. १७).

२ कुंभाला कपिलेपासून झालेल्या संततीस मातृक नांव (ब्रह्मांड. ३.७.१४५).

कापीपुत्र—आत्रेयीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य वैयाघ्रपदीपुत्र (बृ. उ. ६.५.१२).

कापीय—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील हा हिरण्यनाभाचा शिष्य.

कापेय—यानें चित्ररथाकडून द्विरात्र यज्ञ करवून त्याला संपन्न केलें (क. स. १३. १२; पं. ब्रा. २०. १२. ५); कापेय म्हणजे कापेयी शाखेचें अध्ययन करणारे लोक (स. श्रौ. ९. ८; ज्योत्स्नाटीका). शौनक कपिगोत्रांतील असल्यामुळें त्याला हें गोत्रनाम म्हणून लाविलें आहे (छां. उ. ४.३.५-७).

कापोत—एक मुनि. उर्वशी व ककुत्स्थ यांची कन्या चित्रांगदा याची बायको होती. याचे तुंबुरु व सुवर्चस असे दोन पुत्र होते. पुढें यानें कुबेराकडून द्रव्य आणून या पुत्रांना दिलें. तसेंच चंद्रशेखर राजाची स्त्री तारावती हिला वानरमुखी दोन पुत्र होतील, असा यानें शाप दिला (कालि. ५३).

काप्य—कैशोर्य काप्याचा शांडिल्य शिष्य. हा कुमार हारिताचा शिष्य (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६.३). काप्य हें पैल, पतंचल व पुरुकुत्स यांचें पैतृक नांव आहे. तसेंच विभिंदुकीयांच्या सत्रांत आर्त्विज्य करणाऱ्या सेनक व नवक यांचेंहि हें पैतृक नांव आहे.

कांबंधि—हा आथर्वण आहे. हा मांधात्याच्या यज्ञांत गेला व तेथें यजमान व ऋत्विज यांना त्यानें कांहीं प्रश्न केले (गो. ब्रा. १.२.९). जलोद्भव अश्वापासून वेद भीति पावले, त्या अश्वाचें यानें शमन केलें (गो. ब्रा. २. १८). याला विचारिन् असें नांव होतें.

काम—ब्रह्मदेवाच्या हृदयापासून उत्पन्न झालेला पुत्र. त्याची स्त्री रति. हा शंकराच्या तृतीय नेत्रानें दग्ध झाला. पण रुक्मिणीच्या पोटीं पुनः प्रद्युम्न या नांवानें जन्मास आला (भा. ३. १२. २६; १०. ५५. १). याला जाळिलें तें स्थळ म्हणजे अंगदेश होय. यानें बहीणभावांत कामविकार उत्पन्न केल्यामुळें शंकर जाळील असा शाप व शंकराला पुत्रेच्छा होईल तेव्हां उत्पत्ति असा उश्शाप मिळविला (शिव. रुद्र. सती. ३).

२ संकल्पाचा पुत्र (भा. ६. ६. १०).

३ वैवस्वत मन्वंतरांतील बृहस्पतीचा दौहित्र.

४ धर्मऋषीचा एक पुत्र. याचा पुत्र हर्ष (पद्म. सृ. ३)

५ परशुरामाचा बंधु (कालकाम पहा).

कामकंटका—(घटोत्कच पहा).

कामकायन—विश्वामित्रकुलोत्पन्न गोत्रकार. एक ब्रह्मर्षि.

कामगम व **कामज**—धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील देवगणविशेष.

कामठक—एक सर्प (म. आ. ५७).

कामंद—(सोमकांत पहा).

२ एक ब्रह्मर्षि. आंगरिष्ट राजानें यास शुद्ध धर्म, अर्थ आणि काम कोणते तें मला सांगा, असा प्रश्न केला असतां, यानें जेणेंकरून चित्तशुद्धि होईल तो धर्म, पुरुषार्थ साधेल तो अर्थ आणि देहनिर्वाहापुरतीच इच्छा तो काम, असें उत्तर दिलें होतें (म. शां. १२३).

कामप्रि—मरुत्ताला हें पदवीसारखें लावीत (ऐ. ब्रा. ८. ८). सायणानें याचा अर्थ कामपूरक असा केला आहे.

कामलायन—उपकोसलाचें पैतृक नांव.

२ विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

कामहानि—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें लांगलीचा शिष्य.

कामा—देवी (घटोत्कच पहा).

कामान्ध—हा बृहदश्वाचा पुत्र (बौ. श्रौ. २१. १०)

कामायनी—(श्रद्धा पहा).

कामुकायन—कारुकायणाबद्दल पाठभेद.

कामोदा—क्षीरसमुद्रांतून कामोदा, रमा, वरा व वारुणी अशा चार कन्या झाल्या. पहिल्या तीन विष्णूच्या स्त्रिया झाल्या व वारुणी ही दैत्याच्या वांट्यास आली. ही आनंदानें हंसे, तेव्हां गंगेंत पडलेल्या हिच्या अश्रूंचीं कमळें बनत (नारद. २. ६८. १४). कामोदा, लक्ष्मी, ज्येष्ठा व वारुणी अशा क्षीरसागरांतून उत्पन्न झाल्या. ही अमृताच्या फेनापासून उत्पन्न झाली. हीच तुळस होय. ही कामोद नगरांत राहते. ही हंसली कीं, पिवळीं फुलें उत्पन्न होत असत (विहुंड पहा; पद्म. भू. ११८. १२१).

काम्पिल्य—(सो. नील.) हा भागवतमतें भर्म्याश्वपुत्र, विष्णुमतें हर्यश्वपुत्र व वायुमतें रिक्षपुत्र होय (१० कपिल पहा).

काम्बोज औपमन्यव—एक आचार्य (वं. ब्रा. २). निरुक्तांतहि वेगळ्या अर्थानें पण या दोन शब्दांचा एकत्र उल्लेख आला आहे (नि. २. २).

काम्या—कर्दम प्रजापतीची कन्या (म. आ. १३२).

कायनि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

कायव्य—एक निषाद. हा अरण्यांतील सर्व दस्यूंचा अधिपति असे. हा शूर असून परमधार्मिक होता. यानें आपल्या अनुयायांना सांगितलें कीं, तुम्ही ब्राह्मणांचा द्वेष कधींहि करीत जाऊं नका. तर त्यांस सर्वभावानें भजून लहान बालकें, स्त्रिया, भयभीत, पलायन करणारे व निरायुध इतक्यांना मारीत जाऊं नका. जे ब्राह्मणांचे शत्रु असतील त्यांशीं युद्ध करून त्यांस मारा. अशा रीतीनें वागलां असतां उत्तम गति पावाल. दस्यूंचाहि सदाचारानें वागल्यानें उद्धार होतो. हे सांगण्याकरितां ही पुरातन कथा आहे (म. शां. १३५).

कारकि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार. बाबद्दल काचापि असा पाठभेद आहे.

कारकृष्ण—(वसिष्ठ पहा).

कारंधम—अविक्षिताचें नामांतर.

कारीर--उद्गीथावद्दल विशेष ज्ञान असलेला आचार्य (जै. उ. ब्रा. २. ४. ४.).

कारीरथ--अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

कारीरय--अंगिराकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

कारीषि--विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७.५५ कुं.)

कारुकायण--विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार. या बद्दल कामुकायन असा पाठभेद आहे.

कारूषक--करुषक देशाचा राजा. वृद्धशर्म्यास नामांतर. याचा पुत्र दंतवक्र. हा राजा भारतीय युद्धांत दुर्योधनाकडे होता (भा. ९. २४.).

कारोटक--अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

कार्केय--' कार्केयस्थ 'चा पाठभेद.

कार्तवीर्य--(सो. सह.) याच्या आईचें नांव राकावती (रेणु. १४). शिवपूजा मोडल्यामुळें हा करहीन जन्मास आला. मधु पुढल्या जन्मीं शिवशापानें कार्तवीर्य झाला (रेणु. २८). यास अर्जुन, सहस्रार्जुन व हैहयाधिपति अशीं नामांतरें आढळतात. हा सुदर्शन चक्राचा अवतार होय (नारद. १. ७६). कृतवीर्याची शंभरहि मुलें च्यवनाच्या शापानें मेलीं. पण हा फक्त सप्तमीव्रतप्रभावानें त्या शापांतून मुक्त झाला (मत्स्य. ६८). कृतवीर्यानें संकष्टव्रत करितांना एकदां जांभई देऊन सुद्धां आचमन केलें नाहीं. तथापि त्यास गणेशाच्या प्रसादानें चतुर्थीव्रत केल्यावर पुत्र झाला. पण वरील पापाचरणामुळें त्यास फक्त दोन स्कंध, वदन, नाक व नेत्र हींच इंद्रियें होतीं. हें पाहून याच्या मातापितरांनीं फार शोक केला. एकदां दत्त त्यांच्याकडे आला असतां त्यांनीं पुत्र त्याला दाखविला. त्या वेळीं हा बारा वर्षांचा होता. दत्तानें यास एकाक्षरी मंत्र सांगून गणेशाचें बारा वर्षे आराधन करण्यास सांगितलें. यानें त्याप्रमाणें करितांच गणेशानें यास सुंदर देहयष्टि व सहस्र हात दिले. त्यामुळें यास सहस्रार्जुन असें नांव पडलें (गणेश १. ७२-७३). कृतवीर्यानंतर यास जेव्हां अमात्य राज्याभिषेक करूं लागले, तेव्हां कार्तवीर्यानें गादीवर बसण्याचें नाकारिलें. कारण, यास वाटत होतें कीं, राजा या नात्यानें कराचा योग्य मोबदला आपणांकडून प्रजेस मिळतें नाहीं. तेव्हां गर्गमुनीनें राजास सल्ला दिला कीं, तूं सह्याद्रीच्या खोऱ्यांत दत्ताची सेवा कर (मार्क. १६). पुढें यानें अतिशय निष्ठापूर्वक हजार वर्षे दत्तात्रेयाची सेवा केल्यावर यास चार वर मिळाले--(१) सहस्र बाहू असावेत, (२) अधर्माकडे वळूं लागल्यास सज्जनांनीं व वेदांनीं आपलें निवारण करावें, (३) संपूर्ण पृथ्वी जिंकून तिचें धर्मानें परिपालन करावें, (४) लढतां लढतां रणभूमीवर कोणातरी वरिष्ठ योद्धयाच्या हातून मृत्यु यावा (म. व. ११५; शां. ४९; अनु. १५२; वायु. २. ३२; मत्स्य. ४३; ह. वं. १. ३३; विष्णु. ४. ११; पद्म. सृ.१२; अग्नि. २७५; ब्रह्म. १३; विष्णुधर्म. १. २३; ब्रह्मांड. ३. ६९; मार्क. १७; भा. ९. १५. २३; अग्नि. ४; ब्रह्म. २१३; लिंग. १. ६८). यानें कर्कोटक नागापासून अनूप देशांतील माहिष्मती ऊर्फ भोगवती नगरी जिंकली. हेंच हल्लींचें ओंकार मांधाता शहर. तींत मनुष्यांची वस्ती करवून ती नगरी यानें आपली राजधानी केली. नंतर कार्तवीर्यास दत्त व नारायण यांनीं राज्याभिषेक केला. तेव्हां स्वर्गातील सर्व देव, गंधर्व व अप्सरा हीं सर्व उपस्थित होतीं (मार्क. १७).

यानें थोडक्याच वेळांत पृथ्वी जिंकली व तिचें पालन हा करूं लागला. यानें मारी नामक राक्षसास मारिलें (नारद. १. ७६). रावण याशीं युद्ध करण्यास शुक, सारण, महोदर, महापार्श्व व धूम्राक्ष यांसह आला होता. पण कार्तवीर्य राजवाड्यांत नाहीं असें कळलें. या वेळीं हा नर्मदेवर स्त्रियांसहित क्रीडा करण्यास गेला होता. पुढें रावण विंध्यपर्वतावरून नर्मदा नदीवर गेला व तेथें स्नान करून शंकराची पूजा करण्यास बसला. इकडे कार्तवीर्यानें आपल्या हजार हातांनीं लीलेनें नदीचा प्रवाह अडवून पाणी तुंबविलें, एवढेंच नव्हे तर तें निरनिराळ्या दिशांनीं वाहूं लागलें. अशा प्रकारचा एक लोंढा रावणापर्यंत पोंचला व त्याचा पूजाभंग झाला. पुढें अशा तऱ्हेनें पूजाभंग करणारा हा कार्तवीर्य आहे, असें समजतांच रावण याजवर चालून गेला. पण यानें त्याच्या अमात्यांस हतवीर्य केलें व रावणास पकडिलें. आपल्या नातवास पकडिलें हें वर्तमान ऐकून पुलस्त्य ऋषि कार्तवीर्याकडे आला. यानें त्याचा सन्मान केला व त्याची इच्छा विचारिली. तेव्हां त्यानें रावणास सोडण्यास विनविलें असतां, त्यास आनंदानें सोडून अभिसमक्ष परस्पर स्नेह व एकमेकांस पीडा न देण्याचीं वचनें दिलीं (वा. रा. उ. ३१-३३; विष्णु. ४. ११; आ. रा. सार. १३; भा. ९. १५). कार्तवीर्यानें नर्मदातटाकावरून उभें राहून व पांच बाण सोडून लंकाधिपति रावणास मूर्च्छित करून धनुष्यानें बांधून माहिष्मतीस आणलें व पुढें पुलस्त्याचे प्रार्थनेवरून सोडलें (वायु. २. ३२; मत्स्य. ४३; ह. वं. १. ३३; पद्म. सृ.१२; ब्रह्म. १३). हा रावण वंशावळीवरून रामकालिन असणें शक्य नाहीं. रावण हें व्यक्तिनाम नसून तामिल भाषेंतील Iraivan किंवा Iraivan या शब्दाचें संस्कृत केलेलें रूप असावें. या शब्दांचा अर्थ देव, राजा, सार्वभौम किंवा श्रेष्ठ असा आहे (JRAS 1914 p. 285). रावण हें विशेषनाम समजल्यामुळें गोंधळ उडाला. या गोष्टींत विष्णुपुराणांत पुलस्त्याचें नांव नाहीं (४. ११).

पृथ्वी जिंकून यानें दहा हजार यज्ञ केले; सातशें यज्ञ असें (ह. वं. १. ३३) म्हटलें आहे. त्या वेळीं यास यज्ञांतून एक दिव्य रथ व ध्वज मिळाला (वायु. २. ३२; मत्स्य ४३; ह. वं. १.३३; मार्क. १७; पद्म. सृ. १२; अग्नि. २७५; ब्रह्म. १३; भा. ९. २३; विष्णुधर्म. १.२३). पुढें हा प्रजेस त्रास देऊं लागला; इतका कीं, पृथ्वी नम्र होऊन गेली. तेव्हां देव विष्णूकडे गेले व त्यांनीं त्यास सर्व माहिती कळविली. विष्णूनें त्यांस अभय देऊन कार्तवीर्याच्या नाशास्तव परशुरामावतार घेण्याचें ठरविलें. शंकरानें परशुरामास कार्तवीर्याच्या संहारास पुरेसें बल दिलें (म. व. ११५; क. ३४; विष्णुधर्म. २.२३). हैहयाधिपति मत्त झाल्यामुळें कुमार्गास लागून अत्रिमुनींचा अपमान करीत आहेसें दृष्टीस पडतांच कार्तवीर्यास दग्ध करण्यास सात दिवसांनींच दुर्वास मातेच्या उदरांतून च्युत झाला (मार्क. १६). पण दुर्वास हा दत्ताचा थोरला बंधु असून दत्ताची कृपा कार्तवीर्यानें संपादन केलीच होती.

नंतर आदित्य विप्ररूपानें याजकडे कांहीं भक्ष्य मागण्यास आला. यानें कोणतें भक्ष्य देऊं असा त्यास प्रश्न केला. त्यानें सर्व द्वीपें मागितलीं. पण तीं देण्यास राजा असमर्थ दिसल्यामुळें आदित्य म्हणाला कीं, तूं हे पांच बाण सोड. त्यांच्या अग्रांवर मी बसतों व इच्छेस येईल तेवढा प्रदेश खातों. हें कबूल करून राजानें पांच बाण सोडिले. आदित्यानें जे पूर्वेचे व दक्षिणेचे प्रदेश जाळले त्यांत आपव वसिष्ठऋषींचा आश्रमहि जाळला. हा ऋषि वरुणाचा पुत्र असून कांहीं कार्यास्तव आश्रमाबाहेर १०००० वर्षें जलांत राहण्यास गेला होता (म. आ. ९९). परत येतांच त्यास आश्रम जळलेला दिसला. तेव्हां त्यानें कार्तवीर्यास शाप दिला कीं, तुला परशुराम रणांत मारील (वायु. २.३२-३३; मत्स्य. ४३-४४; ह. वं. १.३३; पद्म. सृ. १२; ब्रह्म. १३; विष्णुधर्म. १. ३१). आदित्याऐवजीं अग्नि असें दिलें आहे (म. शां. ४९).

बरेच दिवस गेल्यावर हा एकदां मृगयेनिमित्त बाहेर गेला असतां फिरत फिरत जमदग्नीच्या आश्रमीं आला. तेथें जमदग्नीच्या भार्येनें व जमदग्नीनें आपणांस मिळालेल्या (इंद्रदत्त) कामधेनूकरवीं याचा उत्कृष्ट सत्कार केला. त्यायोगानें हा जमदग्नीपाशीं ती गाय मागूं लागला. पण ती देण्याचें त्यानें साफ नाकारिलें. तेव्हां हा जबरदस्तीनें ती नेऊं लागला. पण त्या गाईच्या शब्दांनीं व शृंगांनीं यानें सर्व सैन्य घटकेंत मेलें व ती स्वर्गीं गेली (पद्म. उ. २४१). पण कार्तवीर्यानें ती गाय नेलीच व तिच्यासह तिचें वासरूंहि नेलें. इकडे परशुराम तपश्चर्येस गेला होता. तो केशवास संतुष्ट करून अनेक दिव्यास्त्रे घेऊन आश्रमीं आला व पाहतो तों त्यास कामधेनु नेल्याचें वर्तमान समजलें. तेव्हां तो रागानें लाल झाला व कार्तवीर्यावर स्वारी करून नर्मदाकांठीं यास युद्धास पाचारिलें. कार्तवीर्याची पत्नी मनोरमा हिनें यास युद्धास जाऊं नका, असें विनविलें. पण हा ऐकत नाहींसें पाहून तिनें प्राणत्याग केला. दत्तवरानें प्राप्त झालेली याची बुद्धि नष्ट झाली. पुढें याचें परशुरामाशीं युद्ध होऊन सरतेशेवटीं हा बाहुच्छेद होऊन पतन पावला (ब्रह्मवै. ३.३३-४०; म. आ. १०४; व. ११६; क. ५; आश्व. २९; मत्स्य. ४३; ह. वं. १. ३३; विष्णु. ४ ११; अग्नि. ४; ब्रह्म. १३; २१३; लिंग. १. ६८; भा. ९. १५). याच्या मुलांनीं याच्या न कळत वासरूं चोरून आणिलें (म. शां. ४९). हें युद्ध गुणावतीच्या उत्तरेस व खांडवारण्याच्या दक्षिणेस असलेल्या टेकड्यांत झालें (म. द्रो. ७०). पुढें कार्तवीर्याचा परशुरामानें केलेला वध जेव्हां जमदग्नीनें ऐकला, तेव्हां त्यानें रामास सांगितलें कीं, हा गोष्ट तूं फार अनुचित केलींस. क्षमा हें ब्राह्मणाचें भूषण. तेव्हां आतां प्रायश्चित्तास्तव एक वर्ष तीर्थयात्रा करण्यास जा. त्याप्रमाणें राम तीर्थयात्रेस गेला असतां, कार्तवीर्याच्या पुत्रांनीं पूर्वीचें वैर स्मरून जमदग्नि ध्यानस्थ असतां त्यास बाणांनीं ठार मारिलें व ते मस्तकासह पळून गेले. राम परत आल्यावर त्यास हें समजतांच मातेचें सांत्वन होण्यास्तव एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी करण्याची प्रतिज्ञा करून तो त्या पुत्रांवर चालून गेला व पांचखेरीज सर्व पुत्रांस त्यानें ठार मारिलें व मस्तक आणिलें (म. व. ११७; भा. ९. १५; अग्नि. ४). कित्येक ठिकाणीं कार्तवीर्यानें जमदग्नीस मारिलें, असें दिलें आहे (म. द्रो. ७०; वा. रा. बा. ७५; पद्म. उ. २४१). पद्मपुराणांत ठोसे मारिल्याचें दिलें आहे.

यास हजार हात होते, असें वर आलें आहे; पण यास घरगुती व अन्य कार्यास्तव दोन हात होते (ह. वं. १.३३; ब्रह्म. १३). पण यास सहस्रबाहु हें नांव होतें (ह. वं. १.३३; मत्स्य. ६८; अग्नि. ४; गणेश. १. ७३). महाभारतांत आपवाचा आश्रम हिमालयाजवळ होता असें दिलें आहे व हा आश्रम हा अग्नीस देऊं शकला, यावरून यांचें राज्य मध्यदेशावर असावें. अयोध्येचे राजे हरिश्चंद्र व त्रिशंकु हे याचे समकालीन होते. मथुरेचा शूरसेन देश हा शत्रुघ्नपुत्र शूरसेनानें खरोखर स्थापिला असतांना तो याच्या पुत्रानें स्थापिला असें लिंगपुराण म्हणतें (१.६८). याच्या सर्व पुत्रांस स्वतंत्र प्रदेश होते (ब्रह्मांड. ३. ४९). ही सर्व गोष्ट जमदग्नीची कामधेनु मुख्य धरून सांगितली आहे. पद्मपुराणांत ती गाय सुरभि म्हणून सांगितली आहे (उ. २४१). तेथें एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याची प्रतिज्ञा नाहीं. येथें

(ब्रह्मांड. ३. २१. ५ ते ४७. ६१) परशुरामानें कान्यकुब्ज व अयोध्या येथील सर्व राजांच्या साह्यानें अर्जुनास मारिलें व भार्गवांचा पराभव केला.

याची कारकीर्द ८५ हजार वर्षे झाली (वायु. २.३२; मत्स्य. ४३; ह. वं. १.३३; विष्णु. ४.११; पद्म. सृ. १२; भा. ९.१३; विष्णुधर्म. १.२३). याच्या या मोठ्या कारकीर्दीत यानें हैहयसत्ता व वैभव कळसास पोहोंचविलीं. यानें नर्मदेच्या मुखापासून हिमालयापर्यंत प्रदेश जिंकलेला दिसतो. याची सत्ता दूरवर पसरल्याचें लक्षण म्हणजे यास सम्राट व चक्रवर्ति असें बऱ्याच ठिकाणीं म्हटलेलें आहे (वायु. २.३२; ह. वं. १.३३; पद्म. सृ. १२; ब्रह्म. १३; विष्णुधर्म. १. २३; नारद. १.७६).

हा नर्मदा व समुद्र आपल्या सहस्र हातांनीं असा घुसळी कीं, सर्व जलचर यास शरण येत (वायु. २. ३३; मत्स्य. ४३; ह. वं. १. ३३; विष्णु. ४. ११; पद्म. सृ. १२; ब्रह्म. १३). हा यमसभेंत यमाच्या समीप अधिष्ठित असतो (म. स. ८). याचा व पवनाचा ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठत्वाविषयीं संवाद झाला आहे (म. अनु. १५२-१५७). तसेंच याचा समुद्राशीं, माझ्याशीं झुंज करण्यास कोण बलिष्ठ आहे, या विषयावरहि संवाद आला आहे (म. आश्व. २९). यानें प्रवालक्षेत्रीं प्रवालगणपाचें मोठें मंदिर बांधिलें (गणेश. १. ७३). याचा दत्ताशीं माघस्नानमाहात्म्यविषयक संवाद झाला होता (पद्म. उ. २४२-२४७.). नारदपुराणांत याचा पूजाविधि सांगितला आहे. तसेंच याच्या शरीरवर्णनांत हा काणा होता, असा उल्लेख आहे (१. ७६).

याचे पुत्र शंभर असून त्यांचीं नांवें शूर, शूरसेन, वृष्टध्वज, वृष, जयध्वज (वायु. २. ३२;), धृष्ट, कोष्ट, (मत्स्य. ४३), कृष्ण (ह. वं. १. ३३; पद्म. सृ. १२), सूर, सूरसेन (अग्नि. २७५), वृषण, मधुपध्वज (ब्रह्म. १३), धृष्ट, कृष्ण (लिंग. १. ६८), वृषभ, मधु, ऊर्जित (भा. ९. २३). शेवटल्या ठिकाणीं दहा हजार पुत्र होते असें म्हटलें आहे.

२ (सो. सह.) मत्स्य व वायुपुराणाप्रमाणें कनकाच्या चार पुत्रांतील एक.

कार्तिकस्वामिन्—(स्कंद व गजानन पहा).

कार्तिमति—शुकाची कन्या व अणुहाची पत्नी.

कार्तिरुग्रायुध—(सू. दिष्ट.) हा विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें कृतपुत्र होय.

कार्तिवय—कश्यपगोत्री एक ब्रह्मर्षि.

कार्दमायनि—भृगुगोत्री एक ब्रह्मर्षि.

कार्द्रपिंगाक्षि—कार्दुपिंगाक्षीबद्दल पाठभेद.

कार्पणि—भृगुकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि.

कार्मायन—मांकायनाबद्दल पाठभेद.

कार्शकेयीपुत्र—हा प्राचीनयोगीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य वैदभृतीपुत्र होय (बृ. उ. ६. ५. २.)

कार्षणि—भृगुकुलांतील गोत्रकार. पावेणि असा पाठभेद आहे.

कार्ष्णाजिनि—एक प्राचीन आचार्य (जै. सू. ४. ३. १७; ६. ७. ३५; ब्रह्मसूत्र. ३. १. ९; का. श्रौ. १. ६.२३). यानें कार्ष्णाजिनिस्मृति नांवाचा एक ग्रंथ केला आहे. पैठीनसि, हेमाद्रि, माधवाचार्य वगैरे ग्रंथकार या स्मृतीचा उल्लेख करितात (c. c.). मिताक्षरा (याज्ञ. ३. २६५), अपरार्क, स्मृतिचंद्रिका आणि श्राद्धविषयक इतर ग्रंथांत याचा उल्लेख आहे. अपरार्कांत (पा. १३८) याचा एक श्लोक दिला आहे. त्यांत सनक, सनंदन, सनातन, कपिल, आसुरि, ओढ आणि पंचशिख ह्या ब्रह्मदेवाच्या सात पुत्रांचा उल्लेख आहे. राशींच्या चिन्हांसंबंधीं याचा एक श्लोक अपरार्कांत (४२०) आला आहे.

कार्ष्णायन—कृष्णपराशरकुलांतील गोत्रकार.

कार्ष्णि—कृष्णपुत्रांना, विशेषतः प्रद्युम्नास नांव (भा. १०,५५).

२ अभिमन्यु (म. भी. ४७).

३ (विश्वक पहा).

काल—ध्रुव वसूचा पुत्र.

२ एक असुर (महिषासुर पहा).

३ एक योद्धा (कुशीलव पहा).

४ जालंदराचे सैन्यांतील एक असुर (पद्म. उ. १२).

५ परशुरामाचा बंधु (कालकाम पहा).

६ अकरा रुद्रांतील एक (भा. ३.१२).

कालक—विजराचा पुत्र.

कालकंज—हा आकाशांत असतो (अ. वे. ६. ८०. २). परंतु याचा पराभव इंद्रानें केला. हें एक इंद्राच्या पराक्रमाचें स्थान आहे (क. सं. ८.१; मै. सं. १.६.९; तै. ब्रा. १.१.२.४-६; कौ. उ. ३.१). हे असुर होते. यांनीं स्वर्गप्राप्तीकरितां अग्निचयनाचें अनुष्ठान आरंभिलें. तेव्हां याचा पाडाव करावा म्हणून इंद्र वेषांतर करून याच्या जवळ आला व याला म्हणाला, हे असुरहो, मी ब्राह्मण आहें, मला तुमच्यांत अनुष्ठानास घ्या. मलाहि स्वर्गास यावयाचें आहे. असुर बरें म्हणाले. असुर चयनाकरितां इष्टका (विटा) मांडीत होते. त्याबरोबर इंद्रानें आपली एक वीट मांडली व मनामध्यें ही माझी चित्रा नामक वीट अशी खूण ठेवली. अनुष्ठान संपल्यावर मांडलेल्या चयनावर आरोहण करून ते असुर स्वर्गाला जावयास निघाले. इतक्यांत चयनांतून इंद्रानें आपली वीट हलकेच काढून घेतली.

त्याबरोबर चयनरूप श्येनपक्षी ढांसळून खालीं पडला व असुरांचें स्वर्गास जाणें थांबलें. कांहींनीं अर्धवट स्वर्गाचा पल्ला गांठला होता. पण ते चयन ढासळण्याच्या दोषामुळें कोळी नामक सहा पायांचे किडे झाले. दोघेजण असुर श्रद्धातिशयमुळें स्वर्गापर्यंत जाऊन भिडले. पण शेवटीं चयनभ्रष्टतेच्या पापामुळें ते दोघेहि देवलोकांत कुत्रे झाले (तै. ब्रा. १.१.२; कालकेय पहा).

कालकवृक्षीयमुनि--एक ऋषि. याचे जवळ भूत, भविष्य, वर्तमान जाणणारा एक पक्षी होता. एकदां हा कोसल देशाधिपति क्षेमदर्शी राजाकडे गेला. राजानें या पक्षाचा गुण जाणून असा प्रश्न केला, माझे मंत्री माझ्याविषयीं कसे आहेत? त्यावरून पक्ष्यानें एकाचे दुर्गुण काय होते तें सांगून इतरांचे दुसरे दिवशीं सांगण्याचें ठरविलें. तेव्हां रात्रीं अन्य मंत्र्यांनीं त्या पक्ष्यास मारिलें. त्यावरून राजा समजला कीं, हे सर्वहि मंत्री माझें अनिष्ट चिंतन करणारे आहेत. म्हणून त्यानें याचें साहाय्य घेऊन सर्वांस शासन केलें (म शां. १०१; स. ७. कुं.). एकदां क्षेमदर्शी निर्बल होऊन या मुनीकडे आला व यास कोणती गोष्ट केली पाहिजे म्हणून विचारूं लागला. मुनीनें त्याची सर्व बाजूंनीं परीक्षा पाहून विदेहपतीस आज्ञा केली का, तूं या क्षेमदर्शी राजास आपला प्रधान करावें. ही गोष्ट विदेहपतीनें मान्य करून उभयतांनीं मुनीचें आदरपूर्वक पूजन केलें (म. शां. १०४.-१०६; क्षेमदर्शिन् पहा).

कालका--वैश्वानर दानवाची कन्या व कश्यपप्रजापतीची स्त्री (भा. ६. ६). कोणी म्हणतात कीं, ही मारीच नांवाच्या असुराची स्त्री; पण तसें नसून कश्यपासच मारीच असें म्हणत व त्याची ही स्त्री होय. हिला कालकेय ऊर्फ कालकंज नामक असंख्य पुत्र झाले (कश्यप पहा; म. व. १७५ कुं.).

कालकाम—हे विश्वेदेवांपैकीं आहेत. सध्यां परशुरामक्षेत्रांत परशुरामाच्या जवळ आहेत. यांचा तेथील लोक संकल्पांतहि उच्चार करतात, पण आधार सांपडला नाहीं.

कालकामुक कार्मुक—खर राक्षसाच्या बारा अमात्यांतील एक (खर पहा).

कालकाक्ष—गरुडानें मारिलेला एक असुर.

कालकीर्ति—एक क्षत्रिय (म. आ. ६८).

कालकूट—त्रिपुरासुराचा आश्रित दैत्य (गणेश. १. ४३).

कालकेतु—एक असुर. याला एकवीर नांवाच्या हैहय राजानें मारिलें.

कालकेय (कालेय)—हिरण्यपुरांत राहणारे असुर. त्यांना अर्जुनानें मारिलें (म. व. ९९; १७५). मारीचाची स्त्री कालका, तिचे पुत्र कालकेय. यांसच कालखंज असेंहि नामांतर आहे (म. स. ९).

कालखंज—(कालकंज, कालका व कालकेय पहा).

कालघट—जनमेजय राजाच्या सर्पसत्रांतील एक सदस्य (म. आ. ५३).

कालजित्—लक्ष्मणाचा सेनापति (कुशीलव पहा).

कालजिह्व--एक रुद्रगण.

कालनर—(सो. अनु.) भागवतमतें सभानराचा पुत्र. याचा पुत्र संजय. यास कालानल असेंहि म्हणतात.

कालनाभ--हिरण्यकशिपूच्या सभेंतील एक दैत्य व रुषाभानूचा पुत्र (भा. ७. २).

२ कश्यप व दनु यांचा पुत्र (ह. वं. १. ३).

३ विप्रचित्ति व सिंहिका यांचा पुत्र. यास परशुरामानें मारलें (ब्रह्मांड. ३. ६. १८-२२).

४ कृष्णपुत्र सांबानें मारिलेला एक दैत्य.

कालनेमि--लंकेतील एक राक्षस. युद्धांत लक्ष्मण मूर्छित झाला असतां, मारुति द्रोणाचलावरील औषधि आणावयास जात आहे, असें रावणानें ऐकून त्यास मार्गांत निरोध करण्यासाठीं याला पाठविलें होतें. तेव्हां हा ऋषिवेष धारण करून मारुतीच्या मार्गांत बसला असतां जलपानार्थ तेथें मारुति थांबला. परंतु मारुतीस यानें कपट लवकर कळलें, म्हणून त्यानें मग विलंब न करितां यास मारून आपल्या कार्याकरितां तो पुढें चालता झाला (अध्या. रा. यु. ७).

२ शंभर मुखांचा एक दैत्य (मत्स्य. १७७).

३ पातालवासी एक दैत्य (पद्म. उ. ६; म. स. ५१). विरोचन बद्ध झाल्यावर यानें सर्व सैन्याचा पराभव केला. पण हा विष्णूवर चालून गेला असतां त्यानें चक्रानें याचे शंभर हात व याचीं मस्तकें तोडून याचा प्राण घेतला (पद्म. सृ. ४). विष्णूनें मारिलें म्हणून सूड उगविण्यासाठीं हा कंस झाला (भा. १०.१; कंस पहा).

४ संह्लादाचा पुत्र. याला ब्रह्मजित्, ऋतुजित्, देवांतक व नरांतक असे चार मुलगे होते.

कालपथ--विश्वामित्रऋषीचा पुत्र (म. अनु. ७).

कालपृष्ठ—कश्यपाला दितीचे ठिकाणीं झालेला दैत्य. यानें तपश्चर्या करून ज्याच्या डोक्यावर मी हात ठेवीन, त्याचें भस्म व्हावें, असा वर मागितला. नंतर त्याचा प्रयोग शंकरावर करूं लागला. शेवटीं विष्णूनें मोहिनीचें रूप घेऊन यालाच स्वतःचे डोक्यावर हात ठेवावयास लाविलें. त्यायोगें याचें भस्म झालें (स्कंद. ५. ३. ६७; भस्मासुर पहा).

कालभीति—हा कालमार्गाला गर्भांत असतांनाच भीत होता म्हणून, याचें नांव कालभीति असें ठेविलें. याचा पिता मांटी, यानें पुत्राकरितां १०० वर्षे रुद्राचें अनुष्ठान केलें. तेव्हां मांटीची पत्नी गर्भार राहिली. परंतु चार वर्षे झाली तरी गर्भ

बाहेर येईना; तेव्हां मांटीनें यांचें कारण गर्भास विचारितांच त्यानें मला कालमार्गाची भीति वाटते म्हणून सांगितलें. नंतर मांटीनें शंकराकडे जाऊन ही हकीकत त्यास सांगितली. शंकरानें आपले धर्म, ज्ञान, वैराग्य इत्यादिकांचा त्यास बोध करावयास सांगितला. बोध प्राप्त झाल्यावर हा गर्भ बाहेर आला. पुढें याचे संस्कार झाल्यावर कालभीतिक्षेत्रांत यानें अनुष्ठान केलें व हा स्वर्गसुख भोगूं लागला. पुढें शंकरानें याची भक्ति पाहून कालमार्गाला जिंकिलें म्हणून तूं 'महाकाल' या नांवानें प्रसिद्ध होशील असा यास वर दिला व पुढें येथें करंधमाला उपदेश करून नंतर माझा प्रतिहारी नंदी होऊन मजजवळ येशील, असा आशीर्वाद दिला (स्कंद. १. २. ४०).

कालभैरव—(भैरव व रुद्र पहा).

कालयवन—गार्ग्य (गर्ग) व गोपाली यांचा पुत्र. वृष्णि व अंधक यांचा गार्ग्य नांवाचा पुरोहित होता. क्वचित् त्याला गर्ग म्हटल्याचेंहि आढळतें (विष्णु. ५. २३). तो कडक ब्रह्मचर्यानें राहत असे. एकदां त्याचा मेव्हणा त्याला षंढ म्हणाल्यामुळें त्याला अत्यंत राग आला व त्यानें दक्षिणेंत जाऊन लोहपिष्ट भक्षण करून बारा वर्षें तपश्चर्या केली व शंकराला प्रसन्न करून घेतलें. शंकरापासून त्यानें यादवांचा पराजय करणारा पुत्र मागून घेतला. ही गोष्ट दक्षिणेंत अजितंजय नांवाच्या नगरांत घडली. त्या वेळीं यवनाधिपति राजा निपुत्रिक असून पुत्र व्हावा अशी इच्छा करीत होता. त्याला गार्ग्याला मिळालेल्या वराची हकीकत कळली. तेव्हां त्यानें गार्ग्याला गोपस्त्रियांपैकीं गोपाली नामक गवळणीपासून पुत्र व्हावा, अशी व्यवस्था केली. त्याप्रमाणें झालेला पुत्र कालयवन होय (ह. वं. २.५२; ५७; विष्णु. ५.२३; ब्रह्म. १४. ४८-५२). यवनराजाच्या घरांत लहानाचा मोठा झालेला कालयवन सुदैवानें त्याच्या राज्याचाहि अधिपति झाला. श्रीकृष्णाशीं याचा युद्धप्रसंग सहज घडला कां मुद्दाम घडवून आणिला, याविषयीं पुराणग्रंथांत एकमत नाहीं. कांहीं ग्रंथांत कालयवन दिग्विजय करण्याकरितां बाहेर पडला व मथुरेचे यादव बलिष्ठ म्हणून त्यांच्यावर यानें स्वारी केली (विष्णु. २.५३; ब्रह्म. १९६ इत्यादि). पण हरिवंशांत कृष्णाचा जरासंधाकडून पराजय होईना म्हणून, सौभपति शाल्वाला मुद्दाम पाठवून कालयवनाला बोलावणें केल्याचा उल्लेख आहे. त्याला जातांना कदाचित् कृष्ण त्रास देईल म्हणून सौभपति शाल्व आकाशमार्गानें कालयवनाकडे गेला. कालयवनाला अशी संधि पाहिजेच होती. यानें त्याच दिवशीं आपल्या विपुल सैन्यासह निघण्याची तयारी केली. हा जरी यवन होता, तरी निघतांना यानें अग्नींत हवन केल्याचा उल्लेख आहे (ह. वं. २.५४).

इकडे कृष्णहि जरासंधाच्या वरचेवर होणाऱ्या स्वाऱ्यांनीं त्रस्त झाला होता म्हणून, त्यानें मथुरेसारखी सपाटीची राजधानी सोडून द्वारकेसारख्या दूरच्या व समुद्रवेष्टित स्थळीं राजधानी नेण्याविषयीं यादवांना सल्ला दिला. एका बाजूनें जरासंध व दुसऱ्या बाजूनें कालयवन अशी स्थिति पाहिल्याबरोबर चतुर कृष्णानें एका रात्रींत आपली राजधानी बदलण्याचें ठरविलें. त्यापूर्वी त्यानें कालयवनाला दहशत दाखविण्याचा प्रयत्न केला. एक काळाकुट्ट सर्प घटांत घालून त्यावर मुद्रा करून तो घट आपल्या दूताकडून कालयवनाकडे पाठविला. पण त्याचा विशेष उपयोग झाला नाहीं. कालयवनानें सर्प पाहून सहजरीत्या उद्गार काढिले कीं, 'कृष्ण हा ह्या काळसर्पासारखा आहे.' नंतर कृष्णाला उत्तर म्हणून चावणाऱ्या खूप मुंग्या त्या घटांत भरून तो घट कृष्णाकडे रवाना केला. तात्पर्य हें कीं, तूं जरी कालसर्पासारखा प्रबळ असलास, तरी मी संख्येनें पुष्कळ असल्यामुळें मुंग्याप्रमाणें तुझा नाश करीन (ह. वं २.५७).

कृष्णानें तें पाहून एका रात्रींत राजधानी बदलली (पद्म. उ. २७३.४३) व सर्वांना धीर देऊन आपण पुनः मथुरेस पायीं आला. हा निःशस्त्र स्थितींत मथुरेंतून बाहेर पडत असतां कालयवनाच्या नजरेस पडला. तेव्हां कालयवन कृष्णाचा पाठलाग करूं लागला. कृष्ण पुढें व कालयवन मागें असे बरेच दूर गेल्यानंतर कृष्ण मुचुकुंद निजला होता, त्या गुहेंत शिरला. त्यानें आपलें वस्त्र हळूंच मुचुकुंदाच्या अंगावर घातलें व आपण बाजूस झाला (भा. १०. ५१-५२). इतर ठिकाणीं वस्त्र अंगावर घातल्याचा उल्लेख नाहीं. कालयवनानें त्या निजलेल्या मुचुकुंदालाच कृष्ण समजून लत्ताप्रहार केला. त्याबरोबर मुचुकुंद जागा झाला व त्यानें संतापानें कालयवनास केवळ दृष्टिक्षेपानें जाळून टाकिलें (ह. वं. २. ५७; पद्म. उ. २७३. ४८-५७; विष्णु. ५. २३; ब्रह्म. १४. ४८-५२; १९६; म. शां. ३४८. २९).

कालवीर्य—एक असुर (सैंहिकेय पहा).

कालशिख—वसिष्ठगोत्री ऋषि.

काला—(काष्ठा पहा).

२ ही देवांच्या स्तुतीनें प्रसन्न होऊन देवी पार्वतीनें शुंभनिशुंभांस मारण्याकरितां उत्पन्न केलेली शक्ति होय. हिनें धूम्रलोचन, चंडमुंड, रक्तबीज, शुंभ व निशुंभ यांस ठार मारिलें (दे. भा. ५. २२-३१; शुंभ, निशुंभ व रक्तबीज पहा). हिला काली, कालिका व कौशिकी अशीं नामांतरें आढळतात. हिला वरील युद्धांत सर्व देवांच्या शक्ति त्यांच्या लक्षणांनीं युक्त होऊन मदत करण्यास आल्या. त्यांचीं नांवें–१ ब्राह्मणी, २ वैष्णवी, ३ शांकरी, ४ इंद्राणी,

५ वाराही, ६ नारसिंही, ७ याम्या, ८ वारुणी, ९ कौबेरी (दे. भा. ५. २८).

कालाक्ष—(घटोत्कच पहा).

कालानल—(सो. अनु.). कालनर व हा एकच.

२ एक दैत्य. यास गजाननानें विजयपुरीं मारिलें. तेथें गजाननाचें विघ्नहर असें नांव आहे (गणेश. १. ६३).

कालायनि—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील बाष्कलीचा शिष्य (व्यास पहा).

कालिक—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य (व्यास पहा).

२ मय व रंभा यांचा पुत्र (ब्रह्मांड ३. ६. २८-३०).

कालिंग—एक अंत्यज. हा चोरी करावयास गेला असतांहि क्षेत्रांत मेला म्हणून उद्धरला (पद्म. उ. २१७).

कालिंदी—ही श्रीकृष्णाची स्त्री होय. ही पूर्वजन्मीं सूर्यकन्या असून ह्या जन्मीं श्रीकृष्णप्राप्तिकरितां यमुनेवर तप करीत असतां हिचा मनोदय जाणून श्रीकृष्णानें हिचें पाणिग्रहण केलें. हिला श्रुत, कवि, वृष, वीर, सुबाहु, भद्र, शांति, दर्श, पूर्णमास आणि सोमक असे दहा पुत्र होते (भा १०. ६. १).

कालिय—कादवेयकुलांतील पन्नग जातीचा हा नाग होता (भा. १०. १७. ४; म. आ. ३५. ६). हा पूर्वी रमणकद्वीपांत राहत असे. तेथें गरुडानें त्रास देऊं नये म्हणून त्याला दर महिन्याच्या पौर्णिमेस हा भक्ष्य पोहोंचवीत असे. एकदां गरुडाचा भाग यानें भक्षण केल्यामुळें गरुड याच्यावर रागावला. गरुडानें याला मारिलें असतें, पण थोडा तडाखा बसल्याबरोबर हा यमुनेच्या डोहांत येऊन लपला. तेथें सौभरीच्या शापामुळें गरुडाला येणें शक्य नव्हतें. कालियामुळें तेथील पाणी विषयम बनलें होतें. तें प्याल्यामुळें गोप व गाई मेल्या. तेव्हां कृष्णानें एका झाडावर चढून डोहांत उडी मारिली. व कालियाला तेथून रमणकद्वीपाकडे हुसकून दिलें व गरुड त्रास देणार नाहीं, अशी व्यवस्था केली. याला पांच तोंडें होतीं व मोठया ऐश्वर्यांत हा तेथें राहत असे (म. स. ५३. १५; भा. १०. १६; ह. वं. २. १२; विष्णु. ५. ७).

२ दाशरथि रामाच्या सभेंतील एक हास्यकार.

३ कश्यप व कद्रू यांच्या पुत्रांतील एक (म. आ. ३५).

काली—(दुर्गा पहा).

२ मत्स्यीच्या पोटीं जन्मलेली उपरिचर वसु राजाची कन्या. हिला मत्स्यगंधिनी, योजनगंधा इत्यादि नांवें असून पुढें सत्यवती असेंहि नांव पडलें होतें. हीच शंतनूची बायको झाली. हिला कौमार्यावस्थेंत पराशर पुत्र झाला.

३ पंडुपुत्र भीमसेनाची दुसरी स्त्री. हिला त्यापासून सर्वगत पुत्र झाला (भा. ९. २२. ३१). हिच्याबद्दल काशी, काश्य व काशेयी असे क्वचित् पाठभेद आढळतात.

कालीयक—कद्रू व कश्यप यांचा पुत्र.

कालेय—अत्रिकुलांतील गोत्रकार (अत्रि पहा).

२ रसातळांत राहणाऱ्या दैत्यांपैकीं एक (भा. ५.२४). हा कालकेयाचा भाऊ. भावाच्या मृत्यूस्तव चित्ररथावर हा धांवला, पण इंद्रपुत्र जयंतानें यास मध्येंच गांठून याचा वध केला (पद्म. सृ. ६६).

कावषेय—हें तुराचें मातृक नांव आहे. हा तत्त्वज्ञानाचा आचार्य होता (ऐ. आ. ३. २. ६; सां. आ. ८.२). हा तुरऋषीस कवषेपासून झालेला पुत्र होय (भा. ९. २२).

काव्य—बर्हिषद पितरांपैकीं एक व स्वतंत्र पितृगण (वायु. १. ५६. १३). हे कविपुत्र आहेत.

२ वारुणि कवीचा पुत्र. भार्गव व अंगिरस् गोत्रांतील मंत्रकार व ऋषि. सामवेदी श्रुतर्षि (उशनस् पहा).

३ तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक. उशनसचें पैतृक नांव (ऋ. १. ५१. ११; ८३. ५; १२१. १२; ६. २०. ११; ८. २३. १७; अ. वे. ४. २९. ६; तै. सं. २, ५. ८. ५). इट व उशनोरंध्रे यांचेंहि हें पैतृक नांव आहे.

काश—(काश्य पहा).

काशकृत्स्न—एक व्याकरणकार. याचें तीन अध्यायांचें व्याकरण आहे (काशिका. ५. १. ५८). एक तत्त्वज्ञानी (ब्र. सू. १. ४. २२).

काशि किंवा **काश्य**—ह्या लोकांचा वैदिक वाङ्मयांत बऱ्याच वेळां उल्लेख येतो. काशीच्या राजाला उद्देशून हा शब्द वापरलेला असावा. शतानीक सात्राजिताकडून काशीचा राजा धृतराष्ट्र याचा पराभव झाला तेव्हां पुनः ब्राह्मणांचें वर्चस्व होईतोंपर्यंत काश्य लोकांनीं यज्ञ करण्याचें बंद केलें (श. ब्रा. १३. ५. ४. १९). दुसरा अजातरिपु हा काशीचा राजा होता. भद्रसेनहि काशीचा राजा होता. काशीविदेह असेंहि सामासिक नाम येतें. काशी, कोसल आणि विदेह यांचा एकच पुरोहित होता. (सां. श्रौ. १६. २९. ५). काशी आणि विदेह हीं अगदीं नजीक होतीं (बौ. श्रौ. २१. १३). काशीकौशल्य असाहि निर्देश आहे (गो. ब्रा. १. ९).

२ वारुणि कवीच्या आठ पुत्रांतील सातवा (कवि पहा).

३ (सो. क्षत्र.) भागवतमतें काश्यपुत्र. वायु व विष्णु यांच्या मतें काशपुत्र. वायूंत यास काश्य म्हटलें आहे. विष्णूंत यास काशिराज म्हटलें आहे (काश्य पहा).

काशिक—भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय राजा (म. उ. १७१).

काशिराज—अंबा, अंबिका व अंबालिका यांचा पिता. परंतु हें नांव काशीच्या कोणत्याहि राजास लाविताते (भा. ९. २२; प्रतर्दन पहा).

२ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा (म.आ. ६७).

३ भास्करसंहितेंतील ' चिकित्साकौमुदी ' तंत्राचा कर्ता (ब्रह्मवै. २. १६).

काश्य—(सो. क्षत्र.) भागवतमतें सुहोत्राचा, वायु व विष्णु यांच्या मतें सुनहोत्राचा पुत्र. ब्रह्मांड, भागवत व विष्णु यांच्या मतें काश्यवंश अमावसुपुत्र क्षत्रवृद्धापासून सुरू झाला. ब्रह्म व अग्निपुराणांत पौरव सुहोत्रापासून निघाला. पण ब्रह्म व अग्नि यांमध्यें सुहोत्र व सुनहोत्र या नामसाम्यामुळें घोटाळा झाला असावा. या वंशाला क्षत्रवृद्धवंश किंवा काश्यवंश म्हणतात (काशि पहा).

२ सांदीपनीऋषीचा पिता.

३ (सो. अज.) सेनजित् राजाच्या चार पुत्रांतील तिसरा. मत्स्यमतें काव्य असें आहे.

४ भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय राजा. हा एकरथी असतां युद्धसमयीं कांहीं वरप्रभावानें अष्टरथी होत असे (म. उ. ४. १७१ कुं.).

५ हें काशिराज या अर्थानें अजातशत्रूला लागलें आहे (२ अजातरिपु पहा).

काश्यप—हें एका विस्तृत अशा कुलाचें नांव आहे. प्रजापतीनें उत्पन्न केलेल्या सर्वच प्रजा काश्यप म्हणजे कश्यप-कुलोत्पन्न आहेत (श. ब्रा. ७. ५. १. ५; कश्यप पहा).

हें पैतृक नांव सर्वसाधारण आहे (तै. आ. २. १८; १०. १. ८). हाहि अगस्त्य व परशुराम यांच्या प्रमाणें दक्षिणेंतील वसाहत करणारा मानिला जातो. वंश किंवा वसाहत म्हणून कश्यपाशीं संबंध जोडून आपणास काश्यपगोत्री म्हणवून घेणारे लोक सर्व जातींत आढळतात. शाकटायनाबरोबर व्याकरणज्ञ म्हणून याचा उल्लेख आहे (शु. प्रा. ४. ५).

कश्यपगोत्रांतील मंत्रकार. हा ऋषिहि आहे (भृगु, कश्यप अवत्सार, असित देवल, निध्रुवि, भूतांश, रेभ, रेभसूक्ति व विव्रि पहा).

२ एक मांत्रिक ब्राह्मण. हा सर्पदंश झालेल्या परीक्षितास मंत्रसामर्थ्यानें सजीव करून पैसे मिळाविण्याकरितां चालला होता. तक्षकाला ही बातमी समजल्याबरोबर वृद्ध ब्राह्मणाचें रूप घेऊन त्यानें काश्यपाला वाटेंत गाठलें. व म्हणाला, ह्या वृक्षाला मी चावतों. नंतर तूं आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें हा वृक्ष सजीव कर; म्हणजे तुझें मंत्रसामर्थ्य मी खरें समजेन. त्याबरोबर तक्षकाच्या दंशानें भस्मसात् झालेला वृक्ष यानें मंत्रसामर्थ्यानें अंकुरित करून पल्लवित केला. तेव्हां याच्या मंत्रसामर्थ्याबद्दल तक्षकाची खात्री पटून राजा देईल त्यापेक्षांहि अधिक धन देऊन काश्यपास यानें परत फिरविलें. काश्यपहि ब्राह्मणाचा शाप वगैरेमुळें कदाचित् मंत्रसामर्थ्य चालणार नाही, असें समजून परत फिरला (म.आ.४३). पण राजाकडे गेला नाहीं म्हणून लोकांनीं याला वाळींत टाकिलें. तेव्हां हा वेंकटाचलाला गेला व तेथील तीर्थांत स्नान करून पापमुक्त झाला (स्कंद. २. १. ११).

३ काश्यपाची एक जुनी गोष्ट युधिष्ठिराला भीष्मानें ज्ञानाचें महत्त्व वर्णन करण्याकरितां सांगितली आहे, ती अशी—काश्यप नांवाचा एक तपस्वी व सदाचारसंपन्न ब्राह्मण होता. याला एक वैश्यानें रथाचा धक्का देऊन पाडिलें. तेव्हां व्याकुळ होऊन क्रोधानें प्राण देण्यास हा प्रवृत्त झाला. हें जाणून इंद्र शृगाल-रूपानें तेथें आला व त्यानें यास मानवदेह व त्यांतहि ब्राह्मण्य याची प्रशंसा करून मृत्यूपासून निवृत्त केलें व ज्ञानाकडे याचें लक्ष वेधलें. तेव्हां काश्यपासहि आश्चर्य वाटून हा शृगाल नसून इंद्र आहे हें याच्या ध्यानीं आलें. तेव्हां यानें इंद्राची पूजा केली व हा घरीं परतला (म. शां. १८०; नारद पहा).

४ एक धर्मशास्त्रकार. अठरा उपस्मृतिकारांत काश्यप हा एक होता (स्मृतिचंद्रिका १; सरस्वतीविलास पान १३). त्याप्रमाणें पाराशरधर्मसूत्रांतहि याचा धर्मशास्त्रकर्ता म्हणून उल्लेख आहे. पण याज्ञवल्क्यस्मृतींत याचें नांव सांपडत नाहीं. याच्या ग्रंथांत आह्निककर्में, श्राद्ध, अशौच, प्रायश्चित्त वगैरेबद्दल बरीच माहिती दिलेली आहे. मिताक्षरा, स्मृतिचंद्रिका वगैरे ग्रंथांत याच्या धर्मशास्त्रांतील उतारे घेतले आहेत. काश्यपस्मृति म्हणून एक स्वतंत्र ग्रंथ आहे. त्यांत गृहस्थांचीं कर्तव्यें, निरनिराळ्या तऱ्हांचीं प्रायश्चित्तें वगैरेबद्दल माहिती आहे. कश्यप म्हणून एक धर्मशास्त्रकार असल्याचा उल्लेख बौधायनधर्मसूत्रांत आहे (१. २, २०). परंतु हा व कश्यप हे दोघे निराळे किंवा एकच आहेत, याबद्दल नक्की माहिती सांपडत नाहीं. तसेंच एक व्याकरणकार म्हणून याचा उल्लेख पाणिनीनें केला आहे (८. ४. ६७). त्याचप्रमाणें हा शिल्पकार व शिक्षाकारहि आहे. याच्या नांवावर पुढील ग्रंथ उपलब्ध आहेत. १ काश्यपपंचरात्र, २ काश्यपसंहिता, ३ काश्यपस्मृति, ४ काश्यपसूत्र. काश्यपस्मृति व काश्यपसंहिता हे दोन ग्रंथ व कश्यपस्मृति व कश्यपसंहिता हे दोन ग्रंथ एकाच व्यक्तीनें लिहिले असावेत (c. c.).

हा अठरा ज्योतिषसंहिताकारांपैकीं एक असून याची काश्यपसंहिता प्रसिद्ध आहे. याच्या संहितेचीं एकंदर ५०

प्रकरणें आहेत. एकंदर श्लोकसंख्या सुमारें १५०० आहे. याच्या ग्रंथांत सूर्यावरचे डाग वर्णित असून व दूरवीक्षणा- (दुर्बिण)दि यंत्रेंहि आहेत म्हणतात (कविचरित्र).

४ भौत्य मन्वंतरांतील एक मनुपुत्र.

५ सावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

६ स्वारोचिष मन्वंतराच्या सप्तर्षींतील एक.

७ वैवस्वत मन्वंतराच्या सप्तर्षींपैकीं एक.

८ अत्रीचा मानसपुत्र (ब्रह्मांड. ३. ८. ७४-८७).

९ एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

१० गोकर्ण नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

११ दाशरथि रामाच्या दरबारांतील एक धर्मशास्त्री.

१२ दाशरथि रामाच्या सभेंतील एक हास्यकार.

१३ हा पांडवांसह द्वैतवनांत होता.

१४ वसुदेवाचा पुरोहित. यानें पांडवांचे जातकर्मादि संस्कार केले (म. आ. १३३. ४४ कुं.).

काश्यपि—कश्यपाचा वंशजाचें नांव. अरुणासहि हें नांव आहे.

२ भृगुगोत्री ऋषि.

काश्यपी--(शिखंडिनी पहा).

काश्यपेय—कश्यपगोत्री एक गोत्रकार गण. सूर्यासहि हें नांव आहे.

२ कृष्णाच्या दारुक सारथ्यास नांव (म. द्रो. १४७).

काश्या—भीमाची बायको (३ काली पहा).

कापायण—हा सायकायनाचा शिष्य व याचा शिष्य सौकरायण (बृ. उ. ४. ६. २).

काष्ठा—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व आसिक्नी यांची कन्या. ही कश्यपाची बायको (कश्यप पहा).

काष्ठा हारिण—कश्यपगोत्री एक गोत्रकार.

कासार—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील बाष्कलीचा शिष्य (व्यास पहा).

कासोरु--अंगिरागोत्री एक गोत्रकार.

काहोडी--अर्गलाचें पैतृक नांव.

किंकर—एक राक्षस. हा विश्वामित्रानें आज्ञा केल्यावरून कल्माषपाद राजाच्या शरीरांत शिरला होता.

किंकिण—(सो. क्रोष्टु.) सात्वतपुत्र भजमानाच्या दुसऱ्या स्त्रीस झालेल्या तीन पुत्रांतील दुसरा. यास विष्णुमतें कृकण व मत्स्यमतें कृमिळ अशीं नांवें आहेत.

किंदम—मृगरूप घेऊन मृगीबरोबर क्रीडा करणारा एक ऋषि. याला पांडुराजानें मारिलें. तेव्हां यानें पांडुराजाला शाप दिला (म. आ. १२३).

किन्नर--(सू. इ. भविष्य.) विष्णु व वायु यांच्या मतें सुनक्षत्राचा पुत्र. मत्स्यपुराणांत किन्नराश्व असा पाठभेद आहे. याचें मुख्य नांव पुष्कर होतें.

किन्नराश्व—(किन्नर पहा).

किम्पुरुष--आग्नीध्राच्या नऊ पुत्रांतील दुसरा. ह्याची स्त्री प्रतिरूपा. हा किंपुरुषवर्षाचाच अधिपति होता (भा. ५. २; आग्नीध्र पहा).

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील एक मनुपुत्र.

किरात—एक शंकराचा अवतार. यानें मूक नांवाच्या दानवाचा सूकरस्वरूपांत वध केला (असमाति पहा).

किर्मीर—एक राक्षस. बकासुराचा भ्राता (म. व. ११). हा वैत्रकीय नामक वनांत (वेताच्या वनांत) राहत असे. हस्तिनापुराहून पांडव निघून काम्यक वनांत आले असतां आपल्या भ्रात्यास भीमसेनानें मारिलें त्याचा सूड उगविण्यासाठीं हा वनांत आला व यानें पांडवांचा मार्ग चोहोंकडून रोधून धरिला. त्यावरून भीमसेनाशीं याचें घोर युद्ध होऊन, त्यांत हा त्याच्या हातून परण पावला (म. व. ११).

किलकिल--ब्रह्मांडमतें किलकिला नगरींत राज्य करणारा एक राजवंश.

किशोर—बलि दैत्याच्या पुत्रांतील एक (मत्स्य. १७२).

कीकक—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें ऋषभ व जयंती यांचा पुत्र.

२ धर्मपुत्र संकटाचा पुत्र. याच्या पासून भूमीवरील दुर्गाभिमानी देव उत्पन्न झाले (भा. ६. ६).

कीचक--केकय व मालवी यांच्या एकशेंसहा पुत्रांपैकीं ज्येष्ठ पुत्र. याच्या धाकटया भावांस उपकीचक म्हणत. विराटाची स्त्री सुदेष्णा याची सावत्र मावस बहीण. हा बाणाचा अंशावतार होय (म. वि. २१. २२ कुं.). विराटानें यास आपला सेनापति नेमिलें. सुदेष्णेच्या येथे एकदां सैरंध्रीवेषांतील द्रौपदी याच्या दृष्टीस पडली. चौकशी केल्यावर हा [illegible] बरोबर मनधरणी करूं लागला. पण तिनें यास धिक्कारून [illegible] गंधर्वपतीकडून ठार मारण्याची भीति घातली. बा[illegible] मसलत करून तिला आपल्या घरीं आणिलें व [illegible] लगट केली, पण ती पळून राजदरबारीं गेली. [illegible] यानें तिची वेणी धरून लाथ मारून खालीं पाडि[illegible] कीचकाकडे जात असतांना द्रौपदीनें सूर्याची [illegible] कडून रक्षणार्थ मिळविलेल्या राक्षसानें यातुधानी असा पाठ आहे सैरंध्रीनें भीमास कळविल्यावर भीमानें आणून यास ठार केलें (म. वि. १) वायुमतें अशोकाचा पुत्र.

२ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनाच्या शिवावताराचा शिष्य.

कीर्ति—(२ कुन्ति कपति एक राजा (१ चंद्रहास पहा).

२ दक्ष प्रजापतीची कन्या, धर्माची स्त्री (म.आ. ६७ कुं).

३ प्रियव्रत राजाची ज्येष्ठ पत्नी (गणेश. २. ३२. १३; प्रियव्रत पहा).

४ सुतपदेवांपैकीं एक.

कीर्तिधर्मन्—भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय राजा (म. द्रो. १५८).

कीर्तिमत्—(सू. इ.) नृगाचा पुत्र. वैशाखमाहात्म्यामुळें यानें यमलोक ओस पाडला (स्कंद २. ७. १२-१३).

२ उत्तानपाद व सुनृता यांच्या दोन पुत्रांतील कनिष्ठ. ध्रुवाचा भ्राता.

३ हा भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायुमतें देवकीच्या ठायीं जन्मलेला वसुदेवपुत्र होय. याला कंसानें मारिलें. कृष्णाचा वडील बंधु. यास ठरावाप्रमाणें न मारितां कंसानें प्रथम सोडिलें होतें; परंतु नारदाच्या उपदेशावरून नंतर मारिलें (भा. ९. २४; १०. ११). हा वायुमतें रोहिणीला झालेला वसुदेवपुत्र होय.

कीर्तिमती—शुक्राचार्य व पीवरी यांच्या कृत्वी नामक कन्येचें नामांतर. ही नीप अथवा अणुह राजाची स्त्री असून, हिच्या पुत्राचें नांव ब्रह्मदत्त असें होतें.

कीर्तिमुख—शंकराच्या जटेंतून निघालेला एक शिवगण. यास तीन तोंडें, तीन पाय, तीन पुच्छें व सात हात होते. यास शंकारानें प्रेतें खाण्यास सांगितलें. पुढें याचें साहस पाहून शंकरानें वर दिला कीं, तुझें स्मरण केल्याखेरीज जे माझें दर्शन घेतील त्यांचा अधःपात होईल (पद्म. उ. ६०).

कीर्तिरथ—(सू. निमि.) हा वायुमतें प्रतिबंधकपुत्र. हें कृतिरथाचें दुसरें नांव.

कीर्तिरात—(सू. निमि.) कृतिरातांचें नामांतर.

कुकण—एक सर्प (म. उ. १०३. कुं.).

कुकर्दम—पिंडारकक्षेत्राचा राजा. हा फार दुष्ट होता. म्हणून नेक पापकृत्यें केल्यानें यास प्रेतयोनि लाभली. तेथें वून घेणार अनुयायी लाभले. एकदां हा फिरत असतां व्याकरणज्ञ पा आश्रमीं आला. कहोडानें आपल्या या शिष्याच्या कश्यपगोत्रखुरासंगमीं श्राद्ध केलें. इतरांचींहि श्राद्धें केलीं. कश्यप अवतारद्वार झाला (पद्म. उ. १३९).

रेभसूक्ति व विश्रि कोष्टु.) हा अंधकाचा पुत्र. याच्यापासून

२ एक मांत्रिक ब्रा.

मंत्रसामर्थ्यानें सजीव का पुत्र (म. शां. ३४८).

होता. तक्षकाला ही च्य. यानें सामवेदाच्या शंभर ब्राह्मणाचें रूप घेऊन त्यान्स पहा).

व म्हणाला, ह्या वृक्षाला मी गच्या दहा पुत्रांतील एक. मंत्रसामर्थ्यानें हा वृक्ष सजीव

कुचैल—(वाईट वस्त्रें असलेला). कृष्णाचा एक भक्त व सांदीपनीच्या घरीं झालेला त्याचा जुना मित्र. हा जातीनें ब्राह्मण असून मोठा विरक्त, जितेंद्रिय आणि ज्ञानी होता. जेवढें सहज मिळेल तेवढ्यावर राहणारा असल्यामुळें अत्यंत दरिद्री होता. याच्या बायकोनें दारिद्र्यानें गांजल्यामुळें आपल्या नवऱ्याला कृष्णाकडे जावयास सांगितलें. कारण, कृष्ण कुचैलाचा जुना मित्र व मोठा उदार होता. बायकोनें फारच आग्रह केल्यावर ' अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ' ह्या विचारानें हा कृष्णाकडे गेला. कांहींतरी न्यावयास पाहिजे, म्हणून बायकोनें मागून आणलेले चार मुठी पोहे यानें एका फडक्यांत बांधून बरोबर घेतले. द्वारकेंत येऊन कृष्णाला भेटल्यावर कृष्णानें आपला जुना मित्र भेटला म्हणून, याचा अत्यंत सत्कार केला. गुरुकुलांतल्या अनेक गोष्टींची आठवण काढली व हातांत हात घालून खूप गप्पा मारिल्या. कृष्णानें आपण होऊनच याला माझ्याकरितां काय आणिलें म्हणून विचारिलें व यानें पुढें केलेल्या पोह्यांतील एक मुष्टि पोहे मोठ्या आनंदानें भक्षण केले. त्या रात्रीं तेथें आनंदांत राहून दुसऱ्या दिवशीं हा तेथून निघाला. कृष्णानें याला कांहीं दिलें नाहीं व यानेंहि कृष्णाजवळ कांहीं मागितलें नाहीं. कारण हा अयाचित वृत्तीनें राहत असे. कृष्णानें आपल्याला धन कां दिलें नाहीं, याबद्दल उलट यानें असा तर्क केला कीं, धन प्राप्त झाल्यास मी कदाचित् ईश्वरास विसरेन. पण घरीं येऊन पाहतो तों उत्तम प्रकारचें ऐश्वर्य प्राप्त झालेलें यास आढळलें (भा. १०. ८०-८१). भागवतांत याला सुदामन् किंवा श्रीदामन् असें कोठेंहि म्हटलें नाहीं. पण लोकांत तशी प्रसिद्धी आहे. सत्यविनायकाच्या कथेंत मात्र हीच कथा सुदामन् या नांवावर आली आहे.

कुज—मंगळ व नरकासुर यास म्हणतात.

कुजंभ—एक दैत्य. यानें तारकासुरास राज्याभिषेक केला (मत्स्य. १४६).

कुंजर—तारकासुराचा एक सेनापति.

२ एक वानर. अंजनीचा पिता.

३ सौवीरदेशीय एक राजपुत्र.

४ कश्यप व कद्रू यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

कुटीचर—रुद्रगणविशेष.

कुटुंबिनी—कामंद वैश्याची स्त्री (गणेश. १. ७. १२).

कुठर—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

कुणरवाडव—एक व्याकरणकार. यानें शंकरावद्दल शंगरा व वहीनरावद्दल विहीनर असें सुचविलें आहे (महाभाष्य. ३. २. १४; ७. ३. १).

कुणारु—एक असुर (ऋ. ३. ३०. ८).

कुणि—एक व्याकरणकार व स्मृतिकार. कैयटानें याचा निर्देश केला आहे (पा. सू. १.१.७५).

२ (सो. वृष्णि.) सात्यकीच्या दहा पुत्रांतील भारतीय युद्धांत मेलेला एक.

३ (सो. यदु.) जयराजाचा पुत्र. याचा पुत्र युगंधर.

४ (सू. निमि.) हा विष्णुमतें सत्यध्वज पुत्र होय.

५ वेदशिरस् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

कुणि गर्ग किंवा **गार्ग्य**— (वृद्धकन्या पहा).

कुणिक—एक आचार्य (आप. ध. १. १९. ७).

कुणिबाहु—शिवावतार वेदशिरस्चा शिष्य.

कुणीति—वसिष्ठ व घृताची यांचा पुत्र. याची पत्नी पृथुकन्या.

कुंड—गजरूपी असुर, याचा मृत्यु विनायकहस्तें झाला (गणेश. २.१४).

कुंडक—(सू. इ. भविष्य.) विष्णुमतें क्षुद्रकाचा पुत्र.

कुंडकर्ण—दंडीमुंडीश्वर नामक शिवावताराचा शिष्य.

कुंडज—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राच्या शत पुत्रांतील एक.

कुंडजठर—जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतील एक सदस्य.

कुंडधार—एक सर्प (म. स. ९.१० कुं.).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमसेनानें मारिलें (म. भी. ८८).

कुंडपायिन्—एक आचार्य (पं. ब्रा. २५. ४. ४; आश्व. श्रौ. १२. ४.६; कात्या. श्रौ. २४. ४. २१). सूत्रग्रंथांत याच्या नांवानें एक सत्र प्रसिद्ध आहे.

कुंडपाट्य—शृंगवृषाचें पैतृक नांव.

कुंडभेदिन्—धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमानें ठार केलें (म. द्रो. १२७. ४२; भी. ९६. २७ कुं.).

कुंडला—मदालसेच्या सखीचें नांव. ही विंध्यवानाची मुलगी असून पुष्करमालीची पत्नी होती. शुंभानें हिच्या पतीचा वध केला (मार्क. १९).

कुंडिन—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार, मंत्रकार व प्रवर.

कुंडिनेय—मित्रावरुणाचा पुत्र.

कुंडोदर—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

कुत्स—हा रुरु नांवाच्या राजर्षीचा मुलगा. यानें अशक्त म्हणून मदतीकरितां इंद्राचा धांवा केला. इंद्रानें येऊन कुत्साच्या शत्रूंना ठार केलें. पुढें यांची दाट मैत्री झाली. एकदां इंद्र कुत्साकडे आला असतां तेथें शची आली. शचीला इंद्र कोणता हें ओळखतां येईना (ऋ. ४. १६.१० सायणभाष्य). याला आर्जुनेय म्हटलें आहे. यावरून हा अर्जुनी नांवाच्या बाईचा पुत्र असावा (ऋ. १. ११२. २३; ४. २६. १; ७. १९. २; ८. ११). हा एक योद्धा होता. कुत्साला ताब्यांत घेऊन इंद्रानें वेतसूचें कल्याण केलें (ऋ. १०. ४९. ४). इंद्रानें कुत्साकरितां शुष्णाचा लोखंडी चक्रानें वध केला (ऋ. १. ६३. ३; १२१. ९; १७५. ४). तसेंच इंद्रानें सूर्याच्या रथाचें चाक याच्यासाठीं चोरिलें किंवा मोडिलें अशीहि एक अस्पष्ट गोष्ट येते (ऋ.१. १७४. ५; ४. १६. १२; ३०. ४). अतिथिग्व व आयु यांच्या बरोबर इंद्रस्तुतींत याचा उल्लेख आहे. हा इंद्राचा नेहमींच शत्रु नव्हता (ऋ. १. ५१. ६; ६. २६. ३). सूर्याच्या रथाचें एक चाक इंद्रानें बाजूला केलें व दुसरें चाक कुत्साला दिलें (ऋ. ५. २९. १०). इंद्र कुत्साच्या घरीं गेला होता (ऋ. ५. २९. ९-१०). कुत्स व उशन हे दोघेहि इंद्राला एकदम बोलावीत होते. इंद्र पूर्वीच्या स्नेहसंबंधामुळें कुत्साकडे आला, पण कुत्साला शंका आल्यावरून इंद्राला यानें शंभर वाद्यांनीं अंडाचे ठिकाणीं बांधलें. पण उशानें बोलावितांच इंद्र वाद्या तोडून निघाला. तेव्हां कुत्सानें एक साम म्हणून पुनः इंद्राला परत आणिलें (ऋ. १०. ३८. ५; पं. ब्रा. ९.२. २२; जै. ब्रा. २२८). ही कथा निश्चित समजत नाहीं. इंद्राचें व याचें वैर असावें (कुत्स औरव पहा). इंद्राला पराक्रम गाजविण्यास कुत्स व रथाचें चाक यांची जरूर असे (ऋ. १.१७४. ५).

२ (स्वा. उत्तान.) चक्षुर्मनु व नड्वला यांच्या अकरा पुत्रांतील दुसरा (भा. ४. १३).

३ भृगु कुलांतील गोत्रकार.

४ दाशरथि रामाच्या सभेंतील एक ऋषि (वा. रा. उ. २ प्रक्षिप्त).

५ अंगिराकुलांतील गोत्रकार व मंत्रद्रष्टा (ऋ. १. ९४-९८; १०१-११५; ९. ९७. ४५-५८).

कुत्स औरव—उपगु सौश्रवस हा कुत्स औरवाचा पुरोहित होता. कुत्सानें जाहीर केलें होतें कीं, जो कोणी इंद्राला हवि देईल त्याचें मी डोकें उडवीन. इंद्रानें गर्वानें कुत्साला सांगितलें कीं, मला सुश्रव्यानें हवि दिला. त्याबरोबर रागानें कुत्सानें सामगान करीत बसलेल्या उपगु सौश्रवसाचें डोकें उडविलें. सुश्रव्यानें इंद्राकडे तक्रार केली तेव्हां इंद्रानें तें पुनः जोडून दिलें (पं. ब्रा. १४.६.८; कुत्स पहा).

कुत्सन्य—भृगुकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि.

कुथुमि—विष्णु व वायु यांच्या मतें व्यासाच्या सामशिष्य परंपरेंतील पौष्यंजीचा शिष्य. ब्रह्मांडांत कुशुमी असा पाठ आहे (व्यास पहा).

कुनाल— (मौर्य. भविष्य.) वायुमतें अशोकाचा पुत्र.

कुनेत्रक—वेदशिरस् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

कुंतल—कौंतल पुराधिपति एक राजा (१ चंद्रहास पहा).

कुंतलस्वातिकर्ण—(आंध्र. भविष्य) मत्स्यमतें मृगेंद्रस्वातिकर्णाचा पुत्र.

कुंति—यांनीं पांचालांचा पराभव केला (क. सं. २६. ९; मै. सं. ४. २. ६).

२ (सो. सह.) हा भागवतमतें नेत्रपुत्र. विष्णु व मत्स्यमतें धर्मनेत्रपुत्र. पण वायूंत हें नांव कीर्ति असें आहे.

३ (सो. यदु.) हा भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें कथपुत्र होय.

कुंतिभोज—कुंतिभोज किंवा भोज ह्या नांवांनीं याचा उल्लेख येतो. वसुदेवपिता शूर याची कन्या पृथा ऊर्फ कुंती याला दत्तक दिली होती. कारण, हा त्याच्या आतेचा मुलगा असून अनपत्य होता व पूर्वी त्यानें पहिलें अपत्य देण्याविषयीं वचन दिलें होतें (म. आ. ६७). एकदां दुर्वासस् कुंतिभोजाच्या घरीं आला असतां कुंतिभोजानें पृथेला त्याची सर्व व्यवस्था करण्यास सांगितलें. तेव्हां तिला दुर्वासाकडून देवता प्रसन्न करणारे मंत्र मिळाले. त्यामुळेंच पुढें पांडवांची उत्पत्ति झाली (म. व. ३०४-३०६ कुं.). याला पुरुजित् नांवाचा एक अतिरथि पुत्र होता. तो द्रोणानें मारिला (म. उ. १७२. २; भी २५. ५; क. ३. २२ कुं.). याशिवाय आणखी याला दहा पुत्र होते. ते सर्व अश्वत्थाम्यानें ठार केले (म. द्रो. १५७.१८३ कुं.). हा स्यमंतपंचकक्षेत्रीं गेला होता (भा. १०. ८२. २४). याला द्रोणानें ठार केलें (म. क. ३. २२ कुं.). कथपुत्र कुंति व हा एक नव्हे. कारण तो यापेक्षां फार प्राचीन आहे.

कुंती—ही यदुकुलोत्पन्न शूर राजाची कन्या व वसुदेवाची बहीण होय. शूरानें आपला आतेभाऊ जो कुंतिभोज त्याला आपलें प्रथम अपत्य म्हणून कुंती देऊन टाकिली. हिचें नांव पृथा असें होतें. कुंतिभोज राजानें हिला दत्तक घेतलें होतें असें महाभारतांत दिलें आहे (म. आ. ६८. १२९ कुं.). हिचा जन्म चंबळा नदीस मिळणाऱ्या अश्वरथ अथवा अश्वनदीच्या कांठचे कुंतिभोजक नामक नगरांत झाला. ह्या शहराला नुसतें कुंतिदेश असें म्हटलें आहे (म. भी. ९; वि. १; बृहत्संहिता. १०. १५). कुंतिभोज राजानें कुंतीची योजना अतिथिसत्काराकडे केली. हें काम हिनें योग्य तऱ्हेनें केलें. दुर्वासाची कडक सेवा करून त्यास प्रसन्न करून घेतलें. तेव्हां कालांतरानें अडचणीचा प्रसंग येणार, हें जाणून दुर्वासानें हिला वशीकरणाचा एक मंत्र दिला; आणि ह्या मंत्रानें ज्या ज्या देवाला तूं बोलाविशील त्या त्या देवाच्या प्रभावानें तुला पुत्र होईल, असें सांगितलें. पुढें मंत्राची प्रतीति पाहण्याची कुंतीला जिज्ञासा उत्पन्न झाली आणि त्या मंत्राचा जप करून हिनें सूर्यास बोलाविलें, तों प्रत्यक्ष सूर्य येतांना पाहून हिला विस्मय वाटला. सूर्यापासून कुंतीस कवचकुंडलयुक्त कर्ण नांवाचा पुत्र झाला. कुंतीनें लोकभयानें कर्णाला अश्वनदींत सोडून दिलें. त्याचें पालन राधेचा नवरा अधिरथ यानें केलें (म. आ. १११).

कुंती उपवर झाल्यावर तिला अनेक राजांकडून मागण्या येऊं लागल्या. तेव्हां कुंतिभोजानें सर्व राजांना बोलावून आणून हिचें स्वयंवर केलें. तेव्हां कुंतीनें पांडूस वरिलें. नंतर पांडु कुंतीस घेऊन हस्तिनापुरीं गेला (म. आ. ११२). मृगयेसाठीं गेलेल्या पांडूनें किंदममुनि मृगरूप धारण करून मैथुन करीत असतां त्यास मारिलें. तेव्हां त्या ऋषीनें, त्यास तुला असाच मैथुनप्रसंगीं मृत्यु येईल, असा शाप दिला, म्हणून पुत्रोत्पादनाचा मार्ग बंद झाला. पुढें स्वर्गप्राप्तीसाठीं अपत्यांची जरुरी असल्यामुळें त्यानें कुंतीस श्रेष्ठ जातीच्या पुरुषापासून पुत्रोत्पादन करण्याची आज्ञा केली. तिचा हिनें निषेध केला; आणि या बाबतींत भद्रेचें अनुकरण करण्याचा हिनें निश्चय केला. परंतु पांडूनें श्वेतकेतूचा नियम हिला सांगून पुनः तीच आज्ञा केली. यावर हिनें दुर्वासानें दिलेल्या मंत्रप्रभावानें यमधर्म, वायु व इंद्र यांना बोलावून युधिष्ठिर, भीम व अर्जुन यांना जन्म दिला. पुनश्च पांडूनें पुत्रोत्पादन करण्यास सांगितलें असतां हिनें नाकारिलें. पुढें पांडूच्या विनंतीवरून कुंतीनें माद्रीस तो मंत्र दिला. तेव्हां माद्रीस नकुलसहदेव ही आवळींजावळीं मुलें झालीं. हींच पांच मुलें पांडव होत (म. आ. ११२. ११८-१२४).

पांडवांनीं बाल्यावस्थेंतसुद्धां बालक्रीडेसारख्या गोष्टींत कौरवांवर सरशी केली. पांच पांडव शंभर कौरवांना दे माय धरणी ठाय करून सोडीत. त्यांतल्यात्यांत भीम तर कौरवांना नकोसें करून सोडी. यामुळें कौरवपांडवांचा विरोध उत्पन्न झाला (म. आ. १२८).

म्हणून दुर्योधनानें धृतराष्ट्राकडून पांडव व कुंती यांना वारणावतास यात्रेकरितां पाठविलें. तेथें पुरोचनाकडून जतुगृह निर्माण करून पांडवनाशाची सिद्धता केली. परंतु विदुराच्या सूचनेप्रमाणें पांडवांनीं विवर खणून अग्नीपासून बचाव केला. त्यांत एक भिल्लीण आपल्या पांच पुत्रांसह मात्र जळून मेली. याबरोबरच जतुगृहाची रचना करणारा पुरोचनहि जळून मेला. कौरवांनीं भिल्लीण व तिचीं पांच मुलें यांचीं प्रेतें पाहून पांडवांचा नाश झाला असें मानिलें; व त्यांचें उत्तरकार्यहि केलें. पण पांडव सुखरूप वनामध्यें फिरत होते (म. आ. १४२-१५०). कुंतीचा स्वभाव परोपकारी असे. व्यासाच्या अनुमतीनें पांडव कुंतीसह एकचका नगरींत येऊन राहिले. तेथें ते भिक्षा मागून चरितार्थ चालवीत असतां एक दिवस कुंती व भीम यांनीं ते

ज्याच्या घरांत राहत होते त्या ब्राह्मणावर आलेली आपत्ति ऐकिली. तेथें बकासुरास तीस मणांचा भात, दोन रेडे व एक मनुष्य असें देण्याची पाळी त्याजवर आलेली होती. तेव्हां कुंतीनें धर्मीच्या विरोधास न जुमानितां भीमास पाठवून बकासुराचा वध करविला व त्या ब्राह्मणकुटुंबास संकटांतून मुक्त केलें. याकरितां सर्व लोकांनीं एक ब्रह्मोत्सवहि केला (म. आ. १५७–१६४).

द्रोणाचार्याच्या नेतृत्वाखालीं कौरवपांडवांनीं शस्त्रास्त्रविद्या संपादन केली. एक दिवस त्यांची परीक्षा पहावी, असें ठरून त्याकरितां एक विस्तीर्ण मंडपहि दिला. त्यांत सर्व कौरवपांडव आपापलें कौशल्य दाखवीत असतां कर्ण तेथें आला, व आपण अर्जुनापेक्षांहि अप्रतिम कौशल्य दाखवूं असें म्हणाला व त्यानें अर्जुनाशीं युद्ध सुरूं केलें. तें पाहून कुंतीला खरा प्रकार माहीत असल्यामुळें मूर्च्छा आली. याच वेळीं प्रथम हिला कर्णाची ओळख पटली असावी (म. आ. १३३-१३६). कर्ण दुर्योधनाला मिळालेला पाहून कुंती कर्णाकडे गेली. हिनें त्याचें जन्मवृत्त त्यास सांगून पांडवांची बाजू घेण्यास सांगितलें. परंतु कर्णानें तें मान्य केलें नाहीं. त्यानें कुंतीला पांच पुत्र कायम राहून मी किंवा अर्जुन यांपैकीं एक वांचेल, असें सांगितलें. याप्रमाणेंच कुंतीनें विदुरास कर्ण आपला मुलगा असल्याचें निवेदन केलें (म. उ. १४४–१४६).

भारतीय युद्धसमाप्तीनंतर सर्व स्त्रिया गंगेच्या कांठीं आपल्या प्रिय माणसांकरितां शोक करीत होत्या. त्या वेळीं कुंतीनें कर्ण हा तुमचा भाऊ होता, असें पांडवांस सांगितलें. तेव्हां धर्मास अत्यंत वाईट वाटलें व तो यापुढें " स्त्रियांच्या मनांत कांहीं एक गुप्त राहणार नाहीं " असें म्हणाला (म. स्त्री. २७). कुंती धृतराष्ट्राबरोबर वनांत गेली. युधिष्ठिरानें पुष्कळ विनवणी केली; पण ती परत फिरली नाहीं (म. आश्र. १६–१७). अरण्यांत वणवा लागला असतां, धृतराष्ट्र, कुंती व गांधारी यांनीं अग्निप्रवेश केला (म. आश्र. ३७).

कुंतीभोज—(सो. यदु.) भविष्यमतें क्राथाचा पुत्र. हा वृषपर्व्याच्या मुलीचा मुलगा पूरु व पूरूच्या मुलीचा मुलगा कुंतिभोज. हा कुंतीभोज नगरांत राहत असे. हा इतर पुराणांतील कुन्ति होय (३ कुंति पहा).

कुंददंत—एक ब्राह्मण. याचे दांत कुंदकळ्यांप्रमाणें होते म्हणून यास हें नांव पडलें. हा विदेहदेशांत राहत असे. याला आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा झाली, तेव्हां हा आपलें घरदार सोडून अरण्यांत हिंडूं लागला. यानें कदंबास आपली आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा दर्शविली. परंतु त्यानें अजून आपलीं इंद्रियें पूर्णपणें जिंकलीं नाहींत, असें जाणून कुंददंतास अयोध्येंत जाण्यास सांगितलें. कुंददंत त्याप्रमाणें अयोध्येंत जाऊन सर्व उपाधिरहित होऊन रामाजवळ राहिला, व यानें वसिष्ठाच्या तोंडून मोक्षोपाय नामक संहिता श्रवण करून ज्ञान प्राप्त करून घेतलें (यो. वा. ६. १८०–१८६).

कुपट—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

कुपति—अष्टभैरवांतील एक. यासच कपालिन् असें नांव आहे.

कुबेर—हा वैवस्वत मन्वंतरांतील विश्रवाऋषीचा पुत्र. इडविडा व मंदाकिनी अशीं याच्या आईचीं निरनिराळीं नांवें आहेत (विश्रवस् पहा). हा पुलस्त्य व गो यांचा पुत्र (म. व. २७५ कुं.). म्हणून यास वैश्रवण व ऐडविड असें म्हटलें आहे (म. उ. १३६; श. ४८). ब्रह्मयानें राक्षसगणांसह यास लंका, पुष्पक विमान, यक्षांचें आधिपत्य, राजराजत्व, धनेशत्व, अमरत्व, लोकपालत्व, रुद्राची मैत्री व नलकूबर हा पुत्र इ. दिलें; पैकीं रावणानें लंका व पुष्पक हीं घेतलीं (म. व. २७५-२७६ कुं.). लंका मागितल्यावरून दिली व पुष्पक याचा युद्धांत पराभव करून घेतलें (वा. रा. अर. १५. २२). यानें धनपतित्वासाठीं तप केलें व हा कुबेर झाला. ज्या ठिकाणीं तप केलें त्या ठिकाणीं कौबेरतीर्थ झालें (म. श. ४७). व याच तपामुळें वरील गोष्टी यास प्राप्त झाल्या. (शिव. रुद्र. १. १९). या ठिकाणीं याची मूळ नगरी अलकावती आहे असें म्हटलें आहे. पार्वतीकडे डोळे किलकिले करून पाहत असतां याचा डावा डोळा गेला व उजवा पिंगट झाला म्हणून यास एकाक्षपिंगलिन् असें नांव पडलें (वा. रा. उ. १३). याला मणिग्रीव व नलकूबर नांवाचे दोन मुलगे होते (भा. ४. १. ३७; १०. ९. २३). हा उत्तराधिपति असून उत्तरेस असलेल्या यक्ष लोकांत राहतो. बुद्धि व ऋद्धि याच्या शक्ति असून मणिभद्र (वा. रा. उ. १५), पूर्णभद्र, मणिमत्, मणिकंधर, मणिभूष, मणिस्रग्विन्, मणिकार्मुकधारक हे यक्ष याचे सेनापति होत (दे. भा. १२.१०). याची कुबेरसभा या नांवाची एक सभा आहे. या सभेंत हा आपल्या ऋद्धि व आणखी शंभर बायका यांसह बसतो. याला नरकूबर हा एक मुलगा होता (म. स. १०). कुबेराच्या एका पत्नीचें नांव भद्रा असें दिलें आहे (म. आ. २१६.६.कुं). यानें यक्षांचे अधिपतित्वासाठीं कावेरीनर्मदासंगमीं तप केलें; तेव्हां शंकराच्या कृपेनें याची इच्छा पूर्ण झाली (पद्म. स्व. १६). गंधमादन पर्वतावरील संपत्तीचा चतुर्थांश भाग याचे ताब्यांत आहे. संपत्तीचा षोडशांश माणसास दिला आहे. हा आपल्या राक्षसांसह गंधमादन पर्वताच्या शिखरावर राहतो (पद्म. स्व. ३.). मेरु पर्वताचे उत्तरेस विभावरी हें याचें एक वसतिस्थान आहे (भा. ५. २१. ७). हा कैलास पर्वतावर राक्षस व अप्सरांसह राहतो.

यांचें वन सौगंधिक होय (भा. ४. ६. २३). हा अलकाधिप आहे. कैलासाच्या दक्षिणभागीं वैद्युत नांवाचा पर्वत आहे, त्याच्या पायथ्याशीं मानससरोवर आहे. तेथें सरयूचा उगम होतो. तिच्या कांठीं वैभ्राजनामक एक दिव्य वन आहे. तेथें प्रहेतृपुत्र ब्रह्मधान नामक एक राक्षस राहतो. हा कुबेराचा नोकर होय (वायु. १. ४७). येथें याच्या वंशाचें वर्णन आहे. हा त्या यक्ष, राक्षस, पौलस्त्य व आगस्त्य यांचा राजा असून अलकाधिप आहे (वायु. २.८. १९०). हा सूर्याच्या उत्तरेस असतो (भवि. ब्राह्म. १२४). अर्जुनास शिवदर्शन झाल्यानंतर वरुणाप्रमाणें यानेंहि अर्जुनास दर्शन देऊन एक अस्त्र दिलें (म. व. ४१. ७ कुं.). द्रौपदीच्या विनंतीवरून भीमानें कुबेराच्या उपवनांतील सरोवरांत असलेलीं कमळें तेथील राक्षसांस न जुमानितां नेलीं. कुबेरानें त्यास अडथळा केला नाहीं (म. व. १५४). परंतु भीमानें मणिमानाचा वध केला, हें ऐकून हा रागावला व ससैन्य पांडवांकडे गेला. तेथें एकमेकांस पाहून ते आनंदित झाले. कुबेरानें तेथें पांडवांस योग्य तो उपदेश करून इंद्र अर्जुनाची मार्गप्रतीक्षा करीत असल्याचें सांगितलें (म. व. १६२ कुं.). हा पूर्वजन्मीं कांपिल्य नगरींतील अग्निहोत्री यज्ञदत्ताचा गुणनिधि नांवाचा पुत्र होता (शिव. रुद्र. स. १९). कुबेराचा ब्राह्मण-क्षत्रिय ऐक्यानें राज्यसुखाची वृद्धि होते, या विषयावर मुचकुंदाशीं संवाद झाला (म. शां. ७४ कुं.). ध्रुवाचें यक्षांशीं युद्ध झाल्यावर यानें त्यास उपदेश केला (भा. ४. १२. २). याला सोम असेंहि एक नांव आहे. म्हणूनच उत्तरदिशेस सौम्या असें नांव पडलें.

कुबेर वारक्य—जयंत वारक्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १).

कुबेराणि—अंगिरसकुलांतील गोत्रकार.

कुब्जा—हिला दुर्दैवानें बालपणीं वैधव्य प्राप्त झालें. पुढें हिनें आपलें साठ वर्षेपर्यंत आयुष्य पुण्यकर्मांत घालविलें. दरवर्षी माघस्नानहि केलें. पुढें ही वैकुंठलोकीं गेली. नंतर सुंदोपसुंदांचा नाश करण्याकरितां ही तिलोत्तमा नांवानें अवतरली. सुंदोपसुंद हिच्या हावभावांस भुलून एकमेकांशीं भांडून मेले. तेव्हां ब्रह्मदेवानें हिचें अभिनंदन करून हिला सूर्यलोकांत स्थान दिलें (पद्म. उ. १२६).

२ कंसाची दासी. ही तीन ठिकाणीं शरीरानें वक्र होती. कृष्ण आणि बलराम यांस ज्या वेळीं मथुरेस धनुर्यागार्थ कंसानें आणविलें, त्या वेळेस कृष्णप्रसादानें ही सरळ झाली (भा. १०. ४२; ब्रह्म. १९६).

३ कैकेयीची दासी मंथरा. हिला हें नांव होतें (मंथरा पहा).

कुमार—हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र असून प्रजापति होता (वायु. २.४.५३). वायुपुराणांत ब्रह्मदेवाच्या सनक, सनंद, सनातन व सनत्कुमार यांकरितां हा शब्द योजिला आहे. हे ब्रह्ममानसपुत्र नेहमीं पांच सहा वर्षांच्या बालकांप्रमाणें दिसतात, म्हणून त्यांस कुमार म्हटलें आहे. हा आपल्या भावांसह वैकुंठास गेला असतां द्वारपालांनीं प्रतिबंध केला म्हणून यानें त्यांना शाप दिला (भा. ७.१.३५). यानें सांख्यायनाला भागवत सांगितलें (भा. ३.८.७).

२ (स्कंद पहा).

३ अनलनामक वसूला स्वाहेपासून झालेला पुत्र.

४ सोम नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

५ शिल्पशास्त्रावरील अठरा वास्तुशास्त्रकारांतील हा एक (मत्स्य. २५२. २).

६ हैहयकुलोत्पन्न एक राजा. एकदां यानें मृग समजून एका ऋषिपुत्रास मारिलें, तेव्हां यास फार पश्चात्ताप झाला. तो ऋषिपुत्र कोण असावा, याबद्दल यानें शोध केला. शोध करितां करितां हा अरिष्टनेमि तार्क्ष्याच्या आश्रमांत गेला व ऋषीस वंदन करून बसला. इतक्यांत मारिलेला ऋषिपुत्र तेथें आला. त्यास पाहून याला आश्चर्य वाटलें व त्या ऋषीस कांहीं विचारणार, तोंच ऋषि म्हणाला, राजा आश्चर्य मानूं नकोस, कारण आम्ही तपोबलानें इच्छामरणी झालों आहोंत. याकरितां ब्रह्महत्त्या झाली म्हणून साशंकित होऊं नकोस. तें ऐकून हा आपल्या नगरास गेला (म. व. १८४).

कुमार आग्नेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ७. १०१; १०२; वत्स पहा).

कुमार आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २. १; ३–८; १०–१२).

कुमार यामायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १३५).

कुमार हारित—हा गालवाचा शिष्य. याचा शिष्य कैशोर्य काप्य (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३). रेतासंबंधें महत्त्व वर्णन करितांना सांगितलेल्या आचार्यपरंपरेंत यांचें नांव आहे (बृ. उ. ६. ४. ४).

कुमारी—(चित्रलेखा पहा)

२ धनंजयाची स्त्री.

कुमुद—विष्णूच्या पार्षदगणांतील एक (भा. ८.२१).

२ गोमती नदीतीरीं रम्यक पर्वतावर राहणारा रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. २६). अकंपनाशीं युद्ध चालूं असतां यानें मोठा पराक्रम केला (वा. रा. यु. ५५).

३ कश्यपकद्रूंचा मुलगा.

४ व्यासाच्या अथर्वन् शिष्यपरंपरेंतील विष्णु, वायु, ब्रह्मांड व भागवत यांच्या मतें पथ्याचा शिष्य.

कुमुदाक्ष—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र (म. आ. ३५).

२ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र. यांच्या पुत्रांना गुह्यक असें साधारण नांव आहे.

कुमुदेक्षण—विष्णूचा पार्षद.

कुमुद्वती—दाशरथि रामाची स्नुषा व कुशाची दुसरी स्त्री. हिचाच पुत्र अतिथि राजा. हिची सवत चंपका. हिला पुत्र नसल्यानें अतिथीच सूर्यवंशाचा विस्तार करणारा झाला. एकदां जलक्रीडा करीत असतां कुशाचें कडें शरयूंत पडलें, तें कुमुदनागाची कुमुद्वती नामक भगिनी घेऊन नागलोकीं गेली. कुश संतापून शरयु शुष्क करण्यास धनुष्य जोडून सज्ज झाला असतां, कड्यासह कुमुद्वती कुमुदानें अर्पण केली (आ. रा. विवाह. ४).

२ मयूरध्वज राजाची स्त्री व ताम्रध्वज राजाची माता.

कुंपथ—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

कुंभ—प्रल्हाद दैत्याच्या पुत्रांतील एक (म. आ. ६६).

२ कुंभकर्णाचा ज्येष्ठ पुत्र (कुंभनिकुंभ पहा).

३ लंकेंतील एक सामान्य राक्षस (भा. ९. १०-१८).

४ हिरण्याक्षाच्या सेनेंतील एक असुर. हा कुबेराशीं युद्ध करीत असतां, कुबेरानें याचे सर्व दांत पाडले; तेव्हां हा कुबेराच्या साहाय्यास येणाऱ्या इंद्रावर धांवला. पण इंद्रानें वज्रप्रहारानें याचा प्राण घेतला (पद्म. सृ. ७५).

कुंभकर्ण—वैवस्वत मन्वंतरांत पुलस्त्यपुत्र विश्रवाऋषीस कैकसी भार्येपासून झालेल्या चार मुलांतील दुसरा. भागवतमतें याच्या आईचें नांव केशिनी. हा रावणाचा धाकटा भाऊ. यानें जन्मल्याबरोबर हजारों लोक भक्षण केले. तेव्हां लोक तक्रार करीत इंद्राकडे गेले. इंद्रानें रागानें कुंभकर्णावर वज्र फेकलें. कुंभकर्ण हातपाय आपटीत जास्तच गर्जना करूं लागला. त्यामुळें लोकांचा त्रास अधिकच वाढला. यानें ऐरावताचा एक दांत उपटून इंद्रावर फेकला व इंद्राला रक्तबंबाळ केलें. हें ब्रह्मदेवाला समजल्यावर त्यानें याला सदोदित निद्रित राहशील, असा लोकांच्या संरक्षणार्थ शाप दिला. परंतु रावणाच्या विनंतीवरून सहा महिन्यांनीं एक दिवस जागा राहण्याविषयीं यास ब्रह्मदेवानें उःशाप दिला (वा. रा. यु. ६१). कुबेराशीं बरोबरी करण्याच्या इच्छेनें रावणादिकांबरोबर यानेंहि दहा हजार वर्षे गोकर्णक्षेत्रीं तप केलें. तेव्हां ब्रह्मदेव याला वर देऊं लागला असतां, देवांनीं त्याला विरोध केला. देव म्हणाले, यानें नंदनवनामध्यें सात अप्सरा, इंद्राचे दहा सेवक, तसेंच अनेक लोक व ऋषि यांचें भक्षण केलें आहे; तेव्हां याला वर देऊं नयेत. ब्रह्मदेवानें देवांचें म्हणणें सिद्धीस जावें, म्हणून सरस्वतीस बोलावून तिला कुंभकर्णाकडून योग्य तें बोलावयास लाविलें. तेव्हां यानें दीर्घकाल निद्रा मागितली. ब्रह्मदेव 'तथास्तु' म्हणून निघून गेला. मागाहून हा पश्चात्ताप करूं लागला. पण उपयोग काय ? (वा. रा. उ. १०). पुढें कुबेराची लंका रावणानें बळकावल्यावर रावणाबरोबर हाहि लंकेंत गेला. तेथें गेल्यावर विरोचनपुत्राची (बलीची) नात वज्रज्वाला, तिच्याशीं ह्याचें लग्न झालें (वा. रा. उ. १२). रावणानें आपल्या झोपाळू भावाची निजण्याची उत्तम व्यवस्था केली. त्यानें विश्वकर्म्याकडून चार कोस रुंद व आठ कोस लांब असें एक सुंदर घर तयार करविलें. तेथें हा सारखा झोंप घेत पडत असे (वा. रा. उ. १३). हा जागा असे तेव्हां सभेलाहि येत असे. युद्ध होण्यापूर्वी युद्धाकरितां भरलेल्या एका सभेंत हा हजर होता. तेथें यानें रावणाला सीताहरणाबद्दल दोष देऊन पुढें मी तुला सर्व प्रकारें साहाय्य करीन असें सांगितलें (वा. रा. यु. १२). पुढें अनेक योद्धे मेल्यावर रावण रामाशीं युद्ध करीत असतां रावणाचा पराभव झाला व रावण रणांगणांतून परत आल्यावर त्याला आपल्या बंधूची आठवण झाली. त्यानें यूपाक्षाला कुंभकर्णास जागें करण्यास पाठविलें. युद्धासंबंधीं प्राथमिक वाटाघाट करण्याच्या सभेंत कुंभकर्ण हजर होता. तेव्हांपासून जो कुंभकर्ण निजला होता, तो नऊ महिने झाले, तरी अद्यापि हा जागा झाला नव्हता. याला जागृत करण्याकरतां आलेल्या लोकांनीं कुंभकर्ण जागा झाल्याबरोबर खाण्याकरतां मृग, महिष व वराह यांचे ढींग याच्या दाराशीं घातले. अन्नाची रास तयार केली. रक्त, मांस तयार केलें. चंदन अंगाला लावलें. सुगंधि द्रव्यें हुंगविलीं. भयंकर आवाज केले, इतक्यांनींहि भागेना, तेव्हां याच्या वक्षस्थलावर प्रहार करण्यास सुरुवात केली. याच्या कानांत पाणी ओतणें, चावणें वगैरे प्रयत्न झाले. एक हजार हत्ती जेव्हां याच्या अंगावर फिरविले, तेव्हां कोठें जरा जागा झाला. व जांभया देत पुढें होते ते सर्व यानें भक्षण केल्यावर हळूंच लोकांनीं याच्या कानावर सर्व वृत्त घातलें. तेव्हां हा एकदमच युद्धाला निघाला. पण महोदरानें बंधूचा सल्ला घेऊन युद्धाला जावें, असें सुचविल्यावरून हा बंधूकडे गेला. तेथें यानें प्रथम रावणालाच चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगण्याचा प्रयत्न केला, पण रावणाला त्या रुचेनात. तेव्हां यानें रावणास रुचेल, असें बोलण्यास सुरुवात केली. पुढें महोदरानें रामवधाची आवई उठविल्यास सीता आपणहून आपल्या ताब्यांत येईल असें सुचविलें. तेव्हां कुंभकर्णानें त्या मार्गाचा तिरस्कार करून युद्धाचा पुरस्कार केला. व हा रणांगणीं दाखल झाला. तेव्हां याचें अवाढव्य शरीर पाहूनच वानरसेनेंत पळापळ सुरूं झाली. पण अंगदानें सर्वांना धीर देऊन एकत्र केलें. प्रथम यानें शूलानें हनुमानाला जखमी केलें. तेव्हां पुनः आपल्या सैन्याला नीलानें धीर देऊन सावरलें. ऋषभ, शरभ, नील, गवाक्ष यांना कुंभकर्णानें रक्त ओकावयास लावलें. कुंभकर्णाचे

शरीर वानरांनीं भरलेल्या झाडाप्रमाणें दिसूं लागलें. कुंभकर्णानें फेकलेला शूल मोठ्या खुबीनें चुकवून अंगदानें याच्या छातीवर तडाखा देऊन याला मूर्च्छित केलें. उलट शुद्धींत आल्याबरोबर कुंभकर्णानें अंगदाला बेशुद्ध केलें.

सुग्रीवाला घेऊन हा लंकेकडे गेला असतां, सुग्रीवानें याचे नाककान तोडून तो रामाकडे परत आला. तशा विद्रुप स्थितींत हाहि पुनः परतून यानें खूपच रणधुमाळी माजविली. शेवटीं लक्ष्मण व नंतर राम यांशीं युद्ध करतांना रामानें याचे पाय अर्धचंद्र बाणानें तोडिले. तेव्हां हें अवजड धूड भूमीवर कोसळलें. तरी केवळ तोंड वासून रामावर सरकत येण्याचा प्रयत्न करीत असतां याला ऐन्द्रबाणानें रामानें ठार करून याचें मस्तक तोडलें (वा. रा. यु. ६०-६७). याचें शरीर पडल्यानें लंकेंतील अनेक गोपुरें भग्न झालीं (म. व. २८६-२८७). याला कुंभनिकुंभ असे दोन बलाढ्य पुत्र होते.

कुंभनाभ—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

कुंभनिकुंभ—कुंभकर्णास वज्रज्वालेपासून झालेले दोन पुत्र. हे अतिपराक्रमी व बलवान् होते. रावणानें यांस रामसैन्यावर एकदां युद्धास पाठविलें असतां, यांनीं भयंकर युद्ध केलें. शेवटीं त्यांत सुग्रीवानें कुंभास व मारुतीनें निकुंभास ठार मारिलें (वा. रा. यु. ७५-७७).

कुंभमान—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

कुंभयोनि—अगस्त्य ऋषीचें नामांतर.

२ द्रोणाचार्यांसहि हें नांव आढळतें (म. द्रो. १८४).

कुंभरेतस्—भारद्वाज अग्नि व वीरा यांचा पुत्र. याला शरयू नामक स्त्री व सिद्धि नांवाचा पुत्र होता. यासच वीर, रथप्रभु, रथाध्वान इत्यादि नांवें आहेत. हा एक प्रकारचा अग्नि आहे (म. व. २२१).

कुंभहनु—प्रहस्ताचा सचिव. यास तार नामक वानरानें मारिलें (वा. रा. यु. ५८).

कुंभांड—बाणासुराचा मंत्री. बलीच्या मंत्र्यांतील श्रेष्ठ (नारद. १०). चित्ररेखेचा पिता (भा. १०. ६२). याचें बलरामाबरोबर युद्ध होऊन त्याचे हातून हा मरण पावला (भा. १०. ६३).

२ दंडीमुंडीश्वर नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

कुंभीनसी—बलि दैत्याची कन्या. बाणासुराची भगिनी (मत्स्य. १८६).

२ सुमाली राक्षसाला केतुमतीपासून झालेल्या चार कन्यांतील कनिष्ठ. रावणमाता कैकसीची ही भगिनी.

३ माल्यवान् राक्षसाची कन्या अनला, तिला विश्रावसु राक्षसापासून झालेली कन्या. हिला मधु राक्षसानें चोरून नेऊन हिच्याशीं विवाह केला होता व त्यापासून हिला जो पुत्र झाला तो लवणासुर नांवानें प्रख्यात आहे.

४ पुष्पोत्कटेस विश्रवाऋषीपासून झालेली कन्या (लिंग. ६३).

५ अंगारपर्ण गंधर्वाची स्त्री.

६ चित्ररथनामक गंधर्वाची स्त्री (म. आ. १८६ कुं.).

कुंभोदर—रामास तीर्थयात्रा करण्यास लावणारा एक ऋषि (आ. रा. याग. ५-६).

कुयव—याला इंद्रानें कुत्साकरितां मारिलें (ऋ.२.१९.६).

कुयवाच्—याला इंद्रानें दुर्योणाकरितां ठार केलें (ऋ. १. १७४. ७).

कुरु—(स्वा. प्रिय.) आग्नीध्रास पूर्वचित्तीपासून झालेला सातवा पुत्र. याची पत्नी मेरुकन्या नारी होय. याचा वर्ष याच्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे (भा. ५. २).

२ (सो. अज.) संवरणास तपतीपासून झालेला पुत्र. याच्या स्त्रियांचीं नांवें शुभांगी व वाहिनी. शुभांगीच्या पुत्राचें नांव विदूरथ (म. आ. ६३. ४२ कुं.). वाहिनीच्या पुत्रांचीं नांवें–अश्ववत् (अविक्षत्), अभिष्यन्त, चैत्ररथ, मुनि व जनमेजय (म. आ. १०१. ३६; वि. ५३. १४ कुं.; मत्स्य. ५०). भागवतमतें परीक्षित्, सुधनु, जह्नु व निषधाश्व, पण मत्स्यांत निषधाश्वाच्या ऐवजीं प्रजन आहे. भविष्यांत हा अहीनजाचा पुत्र व यानें १०००० वर्षे राज्य केल्याचें दिलें आहे. वैदिक वाङ्मयांत कुरूचा उल्लेख आहे (जै. उ. ब्रा. १. ३. ८. १). यापासून सुप्रसिद्ध कुरुवंश सुरू झाला. याच्या वंशजांना कौरव म्हणतात. याच्याच तपश्चर्येनें कुरुक्षेत्र याच्या नांवानें प्रसिद्ध झालें.

३ हें एका विशिष्ट लोकांचें नांव आहे (देवभाग श्रौतर्ष पहा).

कुरुंग—देवातिथि काण्वानें याच्या दानाची प्रशंसा केली आहे. हा तुर्वसांचा राजा होता (ऋ. ८. ४. १९). हा कुरुवंशांतील कदाचित् असेल (नि. ६. २२).

कुरुवत्स—(सो.) भविष्यमतें नवरथाचा पुत्र.

कुरुवश—(सो. क्रोष्टु.) मधुराजाचा पुत्र. यास अनु नांवाचा पुत्र होता (भा. ५. २).

कुरुश्रवण त्रासदस्यव—हा त्रसदस्यूचा मुलगा होय. याच्या दानाची कवष ऐलूषानें प्रशंसा केली आहे (ऋ. १०. ३३. ४-५). याच सूक्तांत मित्रातिथि मेला म्हणून त्याचा पुत्र उपमश्रवस् याचा समाचार घेण्याकरितां कवष ऐलूष आला आहे. वास्तविक एका सूक्तांत आलेल्या ह्या दोन गोष्टींचा कांहीं संबंध नाहीं हें सायणमत योग्य दिसतें. कवष केवळ सूक्तकार आहे (बृहद्दे. ७. ३५-३६).

कुरुसुति काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ७६-७८).

कुल—दाशरथिरामाच्या सभेंतील एक हास्यकार.

२ दाशरथि रामाच्या सेनेंतील वानर.

कुलक—(सू. इ.) रणक राजाचें नामांतर.

२ (सू. इ. भविष्य.) मत्स्यमतें क्षुद्रकाचा पुत्र. यास भागवतांत रणक, विष्णुमतें कुंडक व वायुमतें क्षुभिक म्हटलें आहे.

कुलह—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

कुलिक—कद्रूपुत्र एक नाग (म. आ. ६६ कुं.).

कुल्मलबर्हिस् शैलूष—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१२६).

कुवल—वीरवर्मन्‌चा पुत्र (वीरवर्मन् पहा).

कुवलयाश्व—(सो. काश्य.) एक चक्रवर्ती राजा (मै. उ. १. ४). दिवोदासपुत्र प्रतर्दनाचें नामांतर. यासच कुवलाश्व, द्युमत्, शत्रुजित् व ऋतुध्वज अशीं नामांतरें होतीं. भविष्यमतें हा बृहदश्वाचा पुत्र. यानें ३५२०० वर्षें राज्य केलें.

कुवला—हंसध्वजाची कन्या व सुधन्व्याची भगिनी.

कुवलाश्व—(सू. इ.) बृहदश्व राजाचा पुत्र. बृहदश्वानें वनांत जातें समयीं यास धुंधु नांवाच्या उत्तंकाश्रमास पीडा देणाऱ्या दैत्यास पारिपत्य करावयास सांगितलें होतें. तेव्हां उत्तंकास बरोबर घेऊन हा धुंधूच्या निवासस्थानास गेला. धुंधु दैत्य हा उज्जालक नांवाच्या वालुकामय असलेल्या समुद्राचे तळाशीं आपल्या अनुयायांसह निजला होता. तेव्हां कुवलाश्वानें आपल्या दृढाश्वादि शंभर पुत्रांस, —भागवतांत याच्या पुत्रांची संख्या एकवीस हजार दिलेली आहे (९.६)— तो वालुकामय समुद्र उपसण्यास सांगितलें. तेव्हां त्यांनीं सर्व वाळू बाजूला केल्यावर धुंधु बाहेर आला. त्या वेळीं त्याचे तोंडांतून अग्नीच्या ज्वाळा निघत होत्या. त्या ज्वालांनीं कुवलाश्वाचे दृढाश्व, कपिलाश्व व भद्राश्व या तीन पुत्रांखेरीज करून बाकीचे सर्व पुत्र होरपळून मेले. तेव्हां कुवलाश्व स्वतः धुंधूशीं लढण्यास आला. त्याबरोबर विष्णूनें उत्तंकाला दिलेल्या वरावरून त्यानें आपलें तेज कुवलाश्वाचे शरीरांत घातलें. तेव्हां कुवलाश्वानें धुंधूचा तत्काल पराभव करून ' धुंधुमार ' हें नांव मिळविलें. कुवलाश्वाचे मागून दृढाश्व गादीवर बसला (म. व. २०५; ह.वं. १.११; वायु. २.२६; ब्रह्मांड. ३. ६३. २९; ब्रह्म. ७; भा. ९. ६; विष्णुधर्म. १. १६; कुवलयाश्व पहा). मार्कंडमतें शत्रुजिताचा पुत्र (मदालसा पहा).

२ (प्रतर्दन पहा).

कुश—(सो. आयु.) भागवतमतें सुहोत्र राजाच्या तीन पुत्रांतील दुसरा. याचा पुत्र प्रतिनामक राजा. याच्या पासून कुशवंश सुरू झाला.

२ (सो. क्रोष्टु.) विदर्भ राजाच्या तीन पुत्रांतील पहिला.

३ (सो. पुरूरवस्.) अजक राजाचा पुत्र. यास कुशिक असेंहि म्हणत असत. याला कुशांबु, असूर्तरजस, वसु आणि कुशनाभ असे चार पुत्र असून त्यांस कौशिक अशी संज्ञा असे (ब्रह्मवै. २. १३).

४ (सू. इ.) भविष्यमतें दाशरथिरामाचा पुत्र. यानें १००० वर्षें राज्य केलें (कुशलव पहा).

५ एक दैत्य. यानें शंकरापासून अमरत्व मिळविलें. त्यामुळें विष्णूला याला मारतां येईना. शेवटीं याचें मुंडकें जमिनींत पुरून त्यावर शिवलिंग स्थापन केलें; तेव्हां हा शरण आला (स्कंद. ७. ४. २०).

कुशकेतु—(हेमकांत पहा).

कुशध्वज—रथध्वज राजाचा पुत्र व वेदवतीचा पिता (वेदवती पहा).

२ (सू. निमि.) हस्वरोमा नामक जनकाच्या दोन पुत्रांतील दुसरा. सीरध्वज जनकाचा कनिष्ठ बंधु. हा मिथिलेंतील इंद्र देशाच्या सांकाश्या नामक राजधानींत राज्य करीत असे (वा. रा. बा. ७०). मांडवी आणि श्रुतकीर्ति ह्या दोघी याच्या कन्या असून त्या यानें दशरथपुत्र भरत आणि शत्रुघ्न यांना क्रमानें दिल्या होत्या. सीरध्वजास पुत्र नव्हता; म्हणून हाच पुढें मिथिलेचा राजा झाला होता. यास पुत्र होता, त्याचें नांव धर्मध्वजजनक. याला सीरध्वजाचा पुत्र असेंहि कांहीं ठिकाणीं म्हटलें आहे (भा. ९.१३; वायु. २.२७).

३ बृहस्पतीचा पुत्र (बृहस्पति पहा).

४ एक राजा. हा पूर्वजन्मीं वानर असून झोपाळ्यावरील शंकराला रात्रभर झोपाळा हलवून झोके देई. त्या पुण्यसंचयानें याला हा जन्म प्राप्त झाला. या जन्मांत यानें दमनकव्रत केलें. पुढें अग्निवेशऋषीच्या कन्येस ती नग्न स्थितींत स्नान करतांना यानें पळविल्यामुळें त्या ऋषीनें ' गृध्र हो ' म्हणून यास शाप दिला. परंतु क्षमा मागितल्यामुळें ' इंद्रद्युम्नाला साह्य करून मुक्त हो ' असा उश्शाप मिळाला (स्कंद. १. २. १२).

कुशनाभ—(सो. अमा.) कुश अथवा कुशिक राजाच्या चार पुत्रांतील चवथा. यानें महोदयनामक पुरी स्थापिली होती. याच्या शंभर कन्या वायूच्या कोपानें वक्र झाल्या असतां, कांपिलीपुरीच्या चुलिसूनु ब्रह्मदत्त राजास दिल्यावर त्या सरळ झाल्या. परंतु देशास कान्यकुब्ज नांव जें पडलें तें पडलेंच (वा. रा. बा. ३२-३३; भा. ९.१५).

२ वैवस्वतमन्वंतरांतील एक मनुपुत्र.

कुशरीर—वेदशिरस् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

कुशल—हा व याची पत्नी दुराचारी असतांहि पुत्रानें गयेंत पिंडदान केल्यानें उद्धरलीं (पद्म. उ. २१३).

२ प्रियव्रताचा प्रधान (गणेश. २. ३२.१४).

कुशलव—दाशरथि रामापासून सीतेस झालेलीं हीं आवळीं जावळीं दोन मुलें होत. लोकापवादास्तव रामानें सीतात्याग करण्याचें ठरविलें. व लक्ष्मणाकडून तिला तमसातीरीं आश्रमाशेजारीं सोडून दिलें. पण शिष्याकडून वाल्मीकीस बातमी कळली. तेव्हां त्यानें आश्रमांत मुनिपत्न्यांमध्यें राहण्याची तिची व्यवस्था केली (वा. रा. उ. ४८-४९). पुढें श्रावण महिन्यांत मध्यरात्रीच्या सुमारास सीता प्रसूत झाली व तिला दोन मुलें झालीं. वाल्मीकीला ही बातमी कळल्याबरोबर त्यानें मुलांच्या संरक्षणार्थ खालच्या बाजूला तोडलेली दर्भमुष्टि वृद्ध स्त्रियांना अभिमंत्रित करून दिली व प्रथम उत्पन्न झालेल्या मुलाच्या अंगावरून फिरविण्यास सांगितलें; मागाहून होणाऱ्या मुलाच्या अंगावरून खालचा तोडलेला भाग फिरविण्यास सांगून व अनुक्रमें कुश व लव अशीं नांवें ठेवण्यास सांगितलें (वा. रा. उ. ६६). दर्भ व लव्हाळी यानें त्यांच्या अंगावर पाणी शिंपडलें म्हणून कुश व लव नांवें ठेविलीं (जै. अ. २८). ज्या दिवशीं कुश आणि लव यांचा जन्म झाला, त्या दिवशीं लवणासुराचें पारिपत्य करण्याकरितां निघालेला शत्रुघ्न वाल्मीकीच्या आश्रमांतच होता. ती बातमी कळल्याबरोबर त्याला अतिशय आनंद झाला. पद्मपुराणांत तो लवणासुराचें पारिपत्य करून परत जातांना त्याचा मुक्काम आश्रमांत पडला होता व वाल्मीकीनें त्याला सीता आश्रमांत असून आतांच प्रसूत झाली हें कळविलें नाहीं, असें अगदीं वरच्या उलट आहे (पद्म. पा. ५९).

यानंतर वाल्मीकीनें यांचे संस्कार करून यांना वेद व वेदांच्या दृढीकरणार्थ रामायण शिकविलें. धनुर्विद्येसारख्या क्षात्रविद्येंत यांना निष्णात केलें. पुढें रामानें अश्वमेध करून पृथ्वीपर्यटणाकरितां सोडलेला घोडा यांनीं धरला. कारण, त्याच्या मस्तकावर लावलेल्या लेखानें यांची क्षत्रियवृत्ति जागृत केली. त्यांत पुढीलप्रमाणें लिहिलें होतें. ' एकवीराद्य कौसल्या तस्याः पुत्रो रघूद्वहः । तेन रामेण मुक्तोऽसौ वाजी गृह्णात्विमं बली । ' हें पाहून लव म्हणाला कीं, आमची आई वंध्या आहे ? ती एकवीरा नाहीं वाटतें ? मुनिकुमार निवारण करीत असतांहि लवानें त्यांचें ऐकलें नाहीं, उलट त्यांना बजाविलें कीं, मी सीतेच्या उदरांत जन्मूनहि जर तुझ्यासारखाच वागेन, तर मी एक कृमीच ठरेन. अश्वाचें संरक्षण करण्यास शत्रुघ्न होता. त्यानें लवाला मूर्च्छित केलें असतां कुश आला व यानें शत्रुघ्नाला मूर्च्छित केलें. पुढें लक्ष्मण आपल्या सैन्यासह आला. लवानें जागृत होऊन सूर्यापासून नवें धनुष्य मिळविलें. पुढें लक्ष्मणाचा, भरताचा व हनुमानाचाहि यांनीं पराभव केल्यावर रामाला रणांगणावर जाणें भाग पडलें. विभीषण व सुग्रीव यांसह राम रणांगणांत येऊन दाखल झाला. त्यानें दोघां कुमारांना पाहिल्याबरोबर, धनुर्वेद कोणापासून शिकलां ? तुमचे आईबाप कोण वगैरे प्रश्न केले. शेवटीं तर तुम्ही कुल सांगितल्याशिवाय युद्ध करणार नाहीं असें राम म्हणाला. तेव्हां यांनीं आम्ही सीतेचे पुत्र आहोंत असें सांगितलें. त्याबरोबर रामाच्या हातांतील धनुष्य स्वाभाविकच गळून पडलें. सुग्रीवादिकांनीं युद्धाची शिकस्त केली, पण सर्वांना मारून व रामालाहि मूर्च्छित करून हे मारुतीला सीतेच्या करमणुकीखातर बरोबर घेऊन घरीं गेले. पण सीतेनें त्यास परत सोडण्यास सांगितलें. इतका वेळ वाल्मीकि आश्रमांत नव्हता; तो आल्याबरोबर त्यानें रामास पुत्र व स्त्री यांचा स्वीकार करण्यास सांगितलें व हीं मुलें अश्वाचीं संरक्षक बनलीं व यज्ञ पार पडला (जै.अ. २८-३६).

पण वाल्मीकिरामायणांत या प्रसंगाचा उल्लेखहि नसून कुशलवांची व रामाची भेट रामायणगायनाच्या निमित्तानें झाली. रामानें अश्वमेध केला त्या वेळीं अनेक कलावान् लोक एकत्र झाले होते. वाल्मीकीलाहि मोठ्या सन्मानाचें आमंत्रण होतें. त्याच्या बरोबर हे दोघेहि अयोध्येस गेले. तेथें यांनीं वाल्मीकीनें शिकविलेलें रामायणमहाकाव्य तालसुरांत गाऊन दाखविण्यास सुरुवात केली. ऋषींचीं पवित्र स्थानें, ब्राह्मणांचीं वसतिस्थानें, उपमार्ग, राजमार्ग, राजाचीं वसतिस्थानें, रामाचें निवासस्थान आणि जेथें ऋत्विजांचें अनुष्ठान चाललें आहे, अशा ठिकाणीं गाण्याचा क्रम ठेवला. हे आपला मेळ विघडूं देत नसत. प्रत्येक दिवशीं हे वीस सर्गांचें गायन करीत. धनाची अपेक्षा दाखवूं नये, कोणी देऊंच लागल्यास आम्हा मुनिकुमारांस धनाचीं काय जरूर आहे ? असें उत्तर देण्याविषयीं यांना आज्ञा झाली होती. कोणाचे पुत्र असें विचारल्यास वाल्मीकीचे शिष्य असें सांगत. परंतु रामायणश्रवणामुळेंच रामाला कुशलव हे आपले पुत्र आहेत, असें समजलें (वा. रा. उ. ९३-९४). रामानें कोसल देशाचा राज्याभिषेक लवाला केला व उत्तर कोसलाचा कुशाला केला (वा. रा. उ. १०७). लवाला सुमति व कंजानना अशा दोन बायका होत्या व कुशाला चंपका नांवाची बायको होती (आ. रा. विवाह. ६-७).

कुशाग्र—(सो. अज.) भागवतमतें उपरिचरवसूचा पुत्र बृहद्रथ, त्याच्या दोन पुत्रांतील दुसरा. जरासंधाचा कनिष्ठ बंधु. याचा पुत्र ऋषभ. पण वायु व मत्स्य यांच्यांत जरासंध कुशाग्रवंशांत दिला आहे. इतर पुराणांत हा स्वतंत्र वंश आहे.

कुशांब—(सो. अमा.) कुश अथवा कुशिक राजाच्या चार पुत्रांतील पहिला. यास कुशांबु असेंहि म्हणत असत.

यानें स्थापिलेल्या नगरीचें नांव कौशांबी. याच्या पुत्राचें नांव गाधि असें होतें (कुशिक पहा).

२ (सो. पूरु.) उपरिचर वसु राजाच्या पुत्रांतील एक. हे चेदि देशाचे अधिपति होते (भा. ९.२२). याला मणिवाहन असें नामांतर होतें (म. आ. ६४ कुं.).

कुशांबु—कौशांबी नगरींत राहणारा एक राजा (कुशांब पहा).

कुशाल—(मौर्य. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें अशोकाचा पुत्र.

कुशावर्त—(स्वा. प्रिय.) ऋषभदेव व जयंती यांचा पुत्र. याचा खंड याच्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे (भा. ५.४).

कुशिक—(सो. अमा.) विश्वामित्राचा पूर्वज (ऋ. ३. ३३. ५). वैदिकग्रंथांत याचे उल्लेख आहेत (ऋ. ३. २६. १; २९. १५; ३०. २०; ४२. ९; ऐ. ब्रा. ७. १८; सां. श्रौ. १५. २७). शुनःशेपाचे कर्थेत याचें नांव दिसतें. भरतांचें पौरोहित्य हे करीत असत. हे विशेषतः इंद्राराधना करीत. यावरून इंद्रास कौशिक म्हणतात (ऋ. १. १०. ११; मै. सं. ४.५.७; श. ब्रा. ३.३.४. १९; तै. आ. १. १. ४). कुशाचा पुत्र. यास भागवतमतें कुशांबु, विष्णुमतें कुशांब व वायुमतें कुशास्य अशीं नांवें आहेत. याचा पुत्र गाधि व पौत्र विश्वामित्र. हा एक विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार आहे.

कुशिक महोदयपुरांत घर करून राहत असे. एकदां याचा सासरा च्यवन याच्या येथें राहावयास आला. त्यांत याच्या कुळाचा नाश करावा हा त्याचा हेतु होता; कारण याच्या वंशांत पुढें संकर होणार होता. कुशिकानें आपल्या स्त्रीसह च्यवनाची उत्तम प्रकारें सेवा करून आपला वंश ब्राह्मण व्हावा असा वर मिळविला व त्याप्रमाणें झालेंहि (म. अनु. ८७-९० कुं.; विष्णुधर्म. १. १४). इषीरथपुत्र (वेदार्थदीपका ३). कुशिकानें इंद्रासारखा पुत्र व्हावा म्हणून तप केलें. म्हणून इंद्रानेंच याचे उदरीं गाधीच्या रूपानें जन्म घेतला (भा. ९. १५; ह. वं. १. २०; म. शां. ४८ कुं.).

कुशिककुलांतील मंत्रकार

मत्स्य. १४५. ११२-११३; ब्रह्मांड. २. ३२. ११७-११९

अघमर्षण	अघमर्ण
अष्टक	अष्टक
	कत
	कोल
देवरात	देवरात
देवश्रवस्	देवश्रवस्
धनंजय	धनंजय
पुराण	पूरण
बल	उद्गल
भूतकील	
मधुच्छंदस्	मधुच्छंदस्
माम्बुधि	
	रेणु
लोहित	लोहित
विश्वामित्र	विश्वामित्र
शालंकायन	
शिशिर	

२ लकुलिन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

कुशिक पैषारथि–सूक्तद्रष्टा (ऋ. ३. ३१; कुशिक पहा).

कुशिक सौभर—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१२७).

कुशिकंधर—अट्टहास नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

कुशीलव—भावशर्मानामक एक ब्राह्मण. हा ताडी फार पिऊन मेला. यास ताडाचा जन्म प्राप्त झाला. त्या ताडावर कुशीलव नामक ब्राह्मण कांहींहि दान न केल्यामुळें ब्रह्मराक्षस होऊन सकुटुंब होता. त्याचा गीतेचा आठवा अध्याय म्हटल्यानें उद्धार झाला (पद्म. उ. १८२).

कुशुमिन्—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें पौष्यंजीचा शिष्य.

कुशुंभ—(सो.). भविष्यमतें शकुनीचा पुत्र.

कुश्रि वाजश्रवस—यास अग्निचयनाचें ज्ञान होतें (श. ब्रा. १०. ५. ५. १). कुश्रि हा वाजश्रवसचा आणि राजस्तंबायन यज्ञवचसचा शिष्य. याचे शिष्य उपवेशि व वात्स्य हे होत (बृ. उ. ६. ५. ३-४).

कुषंड—सर्पसत्रांत षंड नांवाच्या ऋत्विजाबरोबर ह्याचें नांव आलेलें आहे. त्या सत्रांत याच्याकडे अभिगिर (स्तुति) व अपगर (निंदा) नामक कर्में असत (पं. ब्रा. २५. ५. ३; ला. श्रौ. १०. २०. १०).

कुषीतक सामश्रवस—हा शमनीचमेढ्र नांवाच्या व्रात्यांचा यज्ञांतील मुख्य होता. हा व्रात्यांचा मुख्य झाला म्हणून यास लुशाकपि खार्गलीनें भ्रष्ट व्हाल म्हणून शाप दिला, म्हणून कौषीतकी शाखेचे लोक (सांख्यायन) कोठेंहि महत्त्व पावले नाहींत (पं. ब्रा. १७. ४. ३).

कुसीदकि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

कुसीहि—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें पौष्यंजीचा शिष्य.

कुसु—मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

कुसुदिन् काव्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ८१-८३).

कुसुमामोदिनी--ही पार्वतीच्या आईची सखी. पार्वती तपास निघाली, तेव्हां तिनें हिला मंदराचलाच्या शिखरीं कोणाचाहि प्रवेश होऊं देऊं नको असें विनविलें (पद्म. सृ. ४४).

कुसुमायुध—ब्रह्मदेवाच्या हृदयापासून उत्पन्न झाला (मत्स्य. ३. १०; काम पहा).

कुसुमि--सामवेदी श्रुतर्षि.

कुसुरुबिंद औद्दालकि--यानें पशुसंपत्ति प्राप्त व्हावी म्हणून सप्तरात्र याग केला व हा चतुष्पादसंपत्तीनें समृद्ध झाला (तै. सं. ७. २. २. १). यानें एक दशरात्र याग सुरू केला. इतरत्र याचे कुसुरबिंद (पं. ब्रा. २२. १५. १-१०), कुसुरुबिंदु (सां. श्रौ. १६. २२. १४) असे निर्देश आहेत. हा संस्कारशास्त्रांतील ज्ञाता होता (ष. ब्रा. १. १६). यास औद्दालकि म्हटलें आहे. त्यावरून श्वेतकेतूचा व याचा नजीकचा संबंध असावा.

कुस्तुक शार्कराक्ष्य—श्रवणदत्ताचा शिष्य. याचा शिष्य भवत्रात (वं. ब्रा. १).

कुस्तुंबुरु—एक यक्ष (म. स. १०. १७ कुं.).

कुहन—सौवीर देशीय राजपुत्र. हा जयद्रथाचा बंधु होता (म. व. २६६. ११. कुं.).

कुहर—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा.

२ कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

कुहुहू—स्वायंभुव मन्वंतरांतील अंगिराऋषीस श्रद्धेपासून झालेल्या चार कन्यांतील दुसरी.

२ हविष्मंतनामक पितरांची स्त्री.

३ द्वादशादित्यांतील धातानामक आदित्याची स्त्री.

४ मयासुराच्या तीन कन्यांतील तिसरी.

कूट--कंससभेंतील एक मल्ल. हा धनुर्यागाचे वेळीं बलरामानें मारिला (भा. १०. ४४).

२ या पाषाणरूपी असुराचा गणेशानें नाश केला (गणेश. २.१३).

कूपकर्ण—एक रुद्रगण. बाणासुराच्या युद्धप्रसंगांत बलरामाशीं याचें युद्ध झालें होतें (भा. १०.६३).

२ बलीच्या प्रधानांपैकीं अग्रेसर (नारद. १ १०).

कूर्च—(सू. नरि.) भागवतमतें मींढ्वान राजाचा पुत्र. याचा पुत्र इंद्रसेन.

कूर्चामुख—विश्वामित्रऋषीचा पुत्र (म.अनु.७.५३ कुं.).

कूर्म—प्रजापति संतति निर्माण करण्याकरितां पाण्यांत कूर्मरूपानें संचार करितो (श. ब्रा. ७. ५. १. ५-१०; म. आ. १८; पद्म. उ. २५९). प्रजापतीनें कूर्माचें रूप धारण करून प्रजोत्पादन केलें. हा अकरावा अवतार आहे (भा. १. ३-१६). पृथ्वी रसातळास चालली असतां विष्णूनें हा अवतार घेतला (लिंग. ९४). या कूर्माच्या पाठीचा घेर एक लक्ष योजनें होता. दुर्वासानें दिलेल्या पारिजातकाच्या माळेचा अपमान केल्यामुळें इंद्राला त्यानें वैभव नष्ट होईल असा शाप दिला. त्याप्रमाणें लक्ष्मी समुद्रांत गुप्त झाली. 'तिला काढण्याकरितां समुद्रमंथन केलें पाहिजे. मंदराचलाची रवी करून तिला वासुकीची दोरी लावून देव व दैत्य एकत्र होऊन जर त्यांनीं समुद्रमंथन केलें तर लक्ष्मी सांपडेल. त्या वेळीं मी स्वतः कूर्मरूप घेऊन मंदराचल पाठीवर घेईन,' असें विष्णूनें सांगितलें (पद्म. ब्र. ८.). समुद्रमंथनप्रसंगीं मंदराचल खालीं जाऊं लागतांच विष्णूनें कूर्मावतारधारण केला. अमृतासाठीं हें समुद्रमंथन चाललें होतें (पद्म. उ. २३१-२३३; भा. २. ७. १३; ८. ७. ८). अशा तऱ्हेनें क्षीरसागराचें देवदानवांनीं मंथन करून चौदा रत्नें काढून पूर्ववत् वैभव संपादिलें. लोहाधाराजवळच विष्णूनें मंदारपर्वत धरण्यासाठीं कूर्मावतार घेतला. कूर्मावतारापासून लोक एकादशीचा उपवास करूं लागले (पद्म. उ. २३३).

२ कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र (म. आ. ३५).

कूर्म गार्त्समद—सूक्तद्रष्टा (ऋ. २. २७.२९).

कूशांब स्त्रायव लातव्य—एक सामाचा प्राचीन आचार्य. यानें यज्ञायज्ञीय सामांत गिराणेवर्जी इरा म्हणावयास सांगितलें (पं. ब्रा. ८. ६.८).

कूष्मांड--एक दैत्य. यास विष्णूनें कार्तिक शुक्ल नवमीचे दिवशीं ठार मारिलें (स्कंद. २. ४.३१).

कूष्मांडराज—रुद्रगणविशेष.

कृकण—(किंकिण पहा).

कृणु—एक ऋषि (वाल्मीकि पहा).

कृत—(सो. कुश.) जय राजाचा पुत्र. याचा पुत्र हर्यवन.

२ वसुदेवास रोहिणीपासून झालेल्या सात पुत्रांतील सातवा (भा. ९. २४).

३ मणिवर व देवजनी यांचा गुह्यक पुत्र.

४ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील भागवत, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य. भागवताप्रमाणें हा चतुर्विंशशाखाध्यायी आहे.

५ (५ कृति पहा).

कृतक—वसुदेवास मदिरेपासून झालेल्या चार पुत्रांतील तिसरा (भा. ९.२४).

कृतंजय—(सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें बर्हिराजाचा, विष्णुमतें धर्माचा, वायुमतें धर्माचा व मत्स्यमतें बृहद्राजाचा पुत्र.

२ एक व्यास (व्यास पहा).

कृतद्युति--चित्रकेतु राजाच्या कोटि स्त्रियांतील ज्येष्ठ. हिला अंगिराऋषीच्या कृपेनें पुत्र झाला, हें तिच्या सवतींना

सहन न झाल्यानें त्यांनीं त्या मुलाला विष दिलें. पण अंगिरानें त्याला पुनः जिवंत केलें (भा. ९.१४; चित्रकेतु पहा).

कृतध्वज--प्रतर्दन राजाचें नामांतर.

२ (सू. निमि.) धर्मध्वज जनकाच्या दोन पुत्रांतील एक.

कृतनंदन-(भविष्य.) विष्णुमतें कैलकिल वरांगाचा पुत्र.

कृतप्रज्ञ--भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय भगदत्त राजाचा पुत्र. यास नकुलानें मारिलें (म. क. २.३१ कुं.).

कृतयशस् आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. १०८. १०-११).

कृतवर्मन्—(सो. क्रोष्टु.) हा हृदीकाचा पुत्र (मत्स्य. ४४. ८०-८१). हा दुर्योधनाचे पक्षास एक अक्षौहिणी सैन्य घेऊन आला होता (म. उ. १९. १९ कुं). बलरामानें केलेल्या रैवतक पर्वतावरील उत्सवास हा आला होता (म. आ. २३९. ११ कुं.). यानें पांडवांशीं निकराचें युद्ध केलें, पण भीमानें यास तीन बाणांनीं विद्ध केलें (म. द्रो. ११४. ५९कुं.). दुर्योधनाकडील तीन वीर वांचले, त्यांतील हा एक आहे. नंतर हा द्वारकेस गेला (म. स्त्री. ११). युधिष्ठिराच्या अश्वमेधांत अर्जुनाबरोबर हा अश्वसंरक्षणार्थ गेला होता. हा यादवींत सात्यकीच्या हातून मरण पावला (भा. ९. २४; म. मौ. ३).

२ (सो. सह.) भागवतमतें धनकाचा पुत्र (कृतवीर्य पहा).

कृतवाच्—हा अंगिरसकुलांतील मंत्रकार होता. कृतवाक् असा पाठभेद आहे.

कृतवीर्य--(सो. सह.) भागवत व विष्णु यांमध्यें धनक राजाच्या चार पुत्रांतील पहिला. याचा पुत्र कार्तवीर्यार्जुन. यासच सहस्रार्जुन असें म्हणत असत (म. आ. १९४; स. ८). मत्स्य व वायु यांमध्यें धनकाच्या ऐवजीं कनक असा पाठ आहे. संकष्टी चतुर्थीव्रताच्या प्रभावानें यास कार्तवीर्यार्जुनासारखा महापराक्रमी पुत्र झाला (गणेश. १. ५८).

कृतस्थली—एक अप्सरा.

कृताग्नि—(सो. सह.) धनक राजाच्या चार पुत्रांतील दुसरा.

कृताश्व—(सू. इ.) संहताश्व राजाच्या दोन पुत्रांतील पहिला. यास कृशाश्व असें नामांतर असून, पुत्र रेवनजित् किंवा प्रसन्न होय.

कृताहार—पुलह व श्वेता यांचा पुत्र.

कृति—(सो. आयु.) नहुषाच्या सहा पुत्रांतील कनिष्ठ.

२ (सू. निमि.) बहुलाश्व जनकाचा पुत्र. याचा पुत्र महावशिन्. विष्णु व वायु यांच्या मतें या पुरुषाच्या वेळीं निमि ऊर्फ विदेहवंश संपला.

३ (सो. क्रोष्टु.) रोमपादपुत्र बभ्रूचा पुत्र. याचा पुत्र उशिक राजा (भा. ९. २४).

४ (सो. द्विमीढ.) सन्नतिमान् राजाचा पुत्र. यानें हिरण्यनाभापासून प्राच्यसामांच्या सहा संहिता संपादिल्या होत्या. याचा पुत्र नपि.

५ (सो. कुरु.) भाग्यवतमतें च्यवनपुत्र. यास उपरिचरवसु नामक पुत्र होता. याबद्दल कृत असा पाठ आहे.

६ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा. याचा पुत्र रुचिपर्वा (म. द्रो. २६. ५३ कुं.).

७ संह्लादाची पत्नी. हिचा पुत्र पंचजन (भा. ६. १८).

८ वसुपुत्र विश्वकर्म्याची पत्नी. हिला चाक्षुष नांवाचा सहावा मनु झाला (भा. ६. ६).

९ सावर्णि मन्वंतरांतील एक मनुपुत्र.

१० रुद्रसावर्णि मन्वंतराच्या सप्तर्षींतील एक.

११ रैवत मनूचा पुत्र.

१२ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें पौष्यंजीचा शिष्य.

१३ हा निमि वंशांतील पहिला कृति. दुसरा कृति बहुलाश्व जनकाचा पुत्र होय (२ कृति व कृतिरात पहा).

कृतिमत्--(सो. द्विमीढ.) भागवतमतें यवीनराचा पुत्र. यास सत्यधृति असेंहि म्हणत.

कृतिरथ--(सू. निमि.) प्रदीपकाचा पुत्र. वायुमतें कीर्तिरथ असें नांव आहे.

कृतिरात--(सू. निमि.) विष्णुमतें महाधृतीचा पुत्र. वायुमतें कीर्तिराज व भागवतमतें कृति असें नांव आहे.

कृतेयु—(सो. पूरु.) भागवत व वायु यांच्या मतें रौद्राश्वाला घृताचीपासून झालेला मुलगा.

कृतौजस्—(सो. सह.) हा मत्स्यमतें कनकपुत्र. भागवत व विष्णु यांच्या मतें धनकपुत्र.

कृत्तिका—प्राचेतस दक्षानें सोमास दिलेल्या सत्तावीस कन्यांतील एक.

२ अग्निनामक वसूची पत्नी. हिचा पुत्र स्कंद (भा. ६.६; मत्स्य. ५.२७).

कृत्नु भार्गव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.७९).

कृत्वी—कृष्णद्वैपायनपुत्र शुकाची कन्या. हिला कीर्तिमती असें दुसरें नांव आहे. अजमीढकुलोत्पन्न नीप अथवा अणुह राजाची ही स्त्री. हिचा पुत्र ब्रह्मदत्त.

कृप—हा रुशम व श्यावक यांचेसह इंद्राचा साहाय्यक म्हणून आला आहे (ऋ. ८. ३. १२; ४. २).

२ (सो. अज.) हा उत्तर पांचाल देशाच्या राजघराण्यांतील गौतम नांवाच्या मुनीचा नातू होय. पांचाल देश म्हणजे हल्लींचा रोहिलखंड होय. गौतमाला शरद्वान् या नांवाचा एक महातपस्वी मुलगा होता. सत्यधृतीचा पुत्र शरद्वान् असेंहि कांहीं ठिकाणीं लिहिलेलें आढळतें. त्याचा तपोभंग करण्याकरितां इंद्रानें जालवती नांवाच्या अप्सरेस पाठविलें (म. आ. १४०.६ कुं.). कांहीं ठिकाणीं ह्या अप्सरेस उर्वशी असें म्हटलें आहे (भा. ९.२१.३५; मत्स्य. ५०. १-१४). व कांहीं ठिकाणीं तर सत्यधृतीचाच तपोभंग करण्याकरितां उर्वशीला पाठविलेलें आहे. ह्या अप्सरेला पाहतांच त्याचें वीर्य स्खलन झालें व तें शर नांवाच्या गवताच्या बेटावर पडून त्यापासून एक पुत्र व एक कन्या उत्पन्न झालीं. पुढें त्याच वनांत शिकारीकरितां आलेल्या राजा शंतनूनें यांस घरीं उचलून नेलें व त्यांचें कृपेनें पालन केलें, म्हणून त्यांचीं कृप व कृपी अशीं नांवें पडलीं. तीच कन्या अश्वत्थाम्याची माता व गुरु द्रोणाचार्याची पत्नी होय (म. आ. १४०; विष्णु.४.२०; अग्नि. २७७; गरुड. १४०; भा. ९.२१). इकडे हीं मुलें नेल्याची बातमी तपःसामर्थ्यानें गौतमाला समजली. मग त्यानें राजाकडे जाऊन त्या मुलांस त्यांचें गोत्र वगैरे सर्व सांगितलें व त्याचप्रमाणें चार प्रकारांचा धनुर्वेद व सर्व प्रकारांची अस्त्रविद्या याला शिकविली (म. आ. १४०). त्यानंतर राजा धृतराष्ट्रानें वेदशास्त्रांत निपुण अशा या कृपाचार्याकडे आपल्या सर्व कुमारांना शिकविण्याकरितां ठेविलें. सर्व कौरव द्रोणापूर्वी कृपाचार्यांचेकडे धनुर्वेद शिकले (म. आ. १३९.४२. कुं.). भारतीय युद्धांत हा कौरवांच्या बाजूनें होता. तरी पण याचें लक्ष पांडवांकडे होतें. हा नेहमीं कर्णास टाकून बोले व अर्जुनाची स्तुति करी (म. वि. ४९. १; ५०. २; द्रो. १५९. १३ कुं.). एकदां तर कृपाचार्य पांडवांची स्तुति व कर्णाची निंदा करीत असतां कर्णानें सांगितलें कीं, 'हे दुर्मते, पुनः जर तूं असें अप्रिय भाषण करशील, तर या तलवारीनें तुझी जीभच कापून टाकीन. ' (म. द्रो. १५९.५६ कुं.). अशा रीतीनें कर्णाची व कृपाचार्याची नेहमीं खडाजंगी होई. यानें भारतीय युद्धांत अतुल पराक्रम करून बरेच वीर स्वर्गास पाठविले. परंतु जयद्रथाच्या वधानंतर कृप व अश्वत्थामा हे अर्जुनावर चालून गेले असतां अर्जुनाच्या बाणानें कृपाचार्य बेशुद्ध झाला (म. द्रो. १४९). यानें युद्धांत धृष्टद्युम्नास अचुक व नेमके बाण मारून जर्जर केलें होतें (म. क. १७.१०). दुर्योधनाच्या वधानंतर अश्वत्थामा अतिशय गांगरून गेला व त्यानें कृपाचार्यास पांडवांच्या मुलांना निद्रित असतां मारण्याची आपली मसलत सांगितली. त्या वेळीं कृपाचार्यानें त्यास पुढील उपदेश केला. त्यावरून याची योग्यता दिसून येते. 'उद्योगाची बाजू लंगडी पडल्यावर जुसतें दैव कांहीं करूं शकत नाहीं. केव्हांहि आपण उद्योगास सुरुवात करितांना वडील माणसांचा विचार घ्यावा आणि म्हणून आपण धृतराष्ट्र, गांधारी व विदुर यांचा या बाबतींत सल्ला घेऊं' (म. सौ. ४). यानें लग्न केलेंच नाहीं. हा चिरंजीव आहे. कौरवांच्या मृत्यूनंतर यानें गांधारीचें सांत्वन केलें व आपण स्वतः घोड्यावर बसून पांडवांच्या भीतीमुळें हस्तिनापुराकडे निघून गेला (म. स्त्री. १८). हा शरद्वान् या नांवानेंच पुढें सावर्णि मन्वंतरांत सप्तर्षींपैकीं एक होणार आहे (भा. ८.१३-१४). कृपाचार्य हा रुद्रगणाचा अवतार होय (म. आ. ६८-७७).

३ उत्तानपादपुत्र ध्रुवाचा पौत्र. शिष्टाच्या चार पुत्रांतील ज्येष्ठ.

कृपी—(सो. अज.) विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें सत्यधृतिकन्या. जालवती नामक अप्सरेस पाहून शरद्वानाचें रेत शरस्तंभावर पडलें. त्यापासून ही उत्पन्न झाली. हिला शंतनूनें सांभाळिलें. ही द्रोणाचार्याची स्त्री. हिचा पुत्र अश्वत्थामा (कृप पहा).

कृमि—(सो. अनु.) हा विष्णु व वायुमतें उशीनरपुत्र होय.

२ (सो. ऋक्ष.) हा मत्स्यमतें न्यवनपुत्र होय. कृत, कृतक, कृति व हा एकच आहे.

कृमिल—(सो. कोष्टु; किंकिण पहा).

कृश—यानें इंद्राला यज्ञ करून प्रसन्न केलें होतें (ऋ. ८ ५. ४२) हा सत्यवक्ता होता (ऋ. ८. ५९. ३). आश्वीनीं याच्यावर कृपा केली होती (ऋ. १०. ४०. ८). सूक्तद्रष्टा कृश काण्व हाच असावा (ऋ. ८. ५५).

कृश अथवा **कृशतनु**—एक ऋषि. यानें प्रतिग्रह न करितां आपला काळ तपाचरणांत घालविला. याची आकृति अत्यंत कृश होती. तीमुळेंच यास असें नांव पडलें होतें. यानें वीरद्युम्नपुत्र भूरिद्युम्न नष्ट झाला होता, तो त्याचा त्यास तपोबलानें आणून देऊन उपदेशपर असे कित्येक इतिहासहि सांगितले होते (म. शां. १२८). हा शृंगऋषीचा मित्र होता (म. आ. ४०).

२ विकुंठदेवांतील एक.

कृशानु—सोमसंरक्षक गंधर्वांपैकीं एक (तै. सं. १. २. ७). अश्वीनीं युद्धांत याचें रक्षण केलें (ऋ. १. ११२. २१).

कृशाश्व—एक ऋषि व प्रजापति. प्राचेतस दक्षानें यास आपल्या साठ कन्यांपैकीं दोन कन्या दिल्या होत्या. त्यांचीं नांवें अर्चि व धिषणा होत. अर्चीस धूम्रकेश आणि धिषणेस वेदशिरस्, देवल, वयुन व मनु असे पुत्र होते. शिवाय जया व प्रभा नांवाच्या दोन कन्याहि होत्या. परंतु ह्या कोणत्या

स्त्रीपासून झाल्या याचा उल्लेख सांपडत नाहीं (वा. रा. बा. २१). यजुर्वेदी ब्रह्मचारी.

२ (सू. दिष्ट.) सहदेव राजाचा पुत्र. याचा पुत्र सोमदत्त.

३ (सू. इ.) कृताश्व राजाचें नामांतर.

४ नाटथकलेचा आचार्य एक ऋषि (पा. सू. ४. ३. १११).

कृष्ण—(सो. वृष्णि.) छांदोग्योपनिषदांत (३. १७.६) पुरातन अशा घोर आंगिरसाचा देवकीपुत्र कृष्ण हा शिष्य होता, असा उल्लेख आहे. कृष्ण आंगिरस ऋग्वेदाच्या एका सूक्ताचा द्रष्टा आहे (ऋ. ८. ८५. ३-४). हा किंवा याचा पुत्र विश्वक हा खालील सूक्तांचा (ऋ. ८. ८५-८७) द्रष्टा आहे. कृष्णीय हें ऋग्वेदांतील इतर दोन सूक्तांत आलेलें पैतृक नांव (१.११६.२३; ११७.७) कृष्ण या शब्दापासून झालें आहे. खरें पाहतां कार्ष्णीय असें पाहिजे (पञ्चीय पहा). ऋग्वेदांत अश्विनांनीं कृष्णिय विश्वक विष्णापूस परत दिला. असें असेल, तर कृष्ण विष्णापूचा आजा ठरतो. पण संहितेतर वाङ्मयांत आलेला (सां. ब्रा. ३०. ९) कृष्ण आंगिरस व हा कृष्ण एक नव्हे. कृष्णाचा सांप्रदाय याच्या हयातींतच सुरूं झाला असावा. पाणिनीनें याच्या भक्तिसांप्रदायाचा निर्देश केला आहे (पा. सू. ४.३.९८). अर्वाचीन उपनिषदांतहि याला स्थान मिळालें आहे (महाना. उ. ४.५ वासु. २; गोपी. ५; कृष्णो. ८; मुक्ति. १. ३९). वसुदेवास देवकीपासून झालेल्या आठ पुत्रांतील कनिष्ठ. याचा जन्म मथुरेंत कंसाच्या कारागृहांत झाला (भा. १०. ३; विष्णु. ४. १५; ५. ३; ब्रह्मवै. ४. ७. ७४; गरुड. १. १३९; कूर्म. १. २४; मा. ९. २४; अग्नि. १२. ७; ह. वं. १. ३५; २. ४). देवकीच्या विवाहानंतर तिला पोहोंचविण्यास जातें वेळीं कंस रथाचे घोडे हांकीत असतां, देवकीपुत्राच्या हातून तुझा वध होईल, अशी आकाशवाणी झाली. त्या प्रसंगीं कंस तिचा वध करण्यास प्रवृत्त झाला. तेव्हां वसुदेवानें ती स्त्री व बहीण असल्यामुळें तिच्या हत्येचें पातक करूं नको असें त्यास सांगितलें. शिवाय, होणारीं मुलें स्वाधीन करण्याच्या अटीवर तिला त्यानें वांचविलें. कंसानें या कारणासाठीं वसुदेव व देवकी यांना आपल्या कैदेंत ठेविलें होतें. त्यांस होणारीं मुलें तो मारीत असे. याप्रमाणें सात मुलें त्यानें मारिलीं. अग्निपुराणांत सहा मारले व सातवा बल झाल्याचें दिलें आहे व रोहिणीस राम वेगळा दिला आहे. कृष्ण हा आठवा पुत्र होय. याचा जन्म श्रावण वद्य अष्टमीच्या दिवशीं मध्यरात्रीं रोहिणी नक्षत्रावर झाला. त्या दिवशीं बुधवार होता (निर्णयसिंधु). अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी। मुहूर्तो विजयो नाम तत्र जातो जनार्दनः। असा जन्मकाल कांहीं ठिकाणीं दिला आहे (ब्रह्मांड. ३. ७१. २०६; वायु. २. ३४. २०१; ह. वं. २. ४). पण यांतील अभिजित् नक्षत्राची संगति लागत नाहीं. अष्टमीला रात्रीं रोहिणी नक्षत्र असलें, म्हणजे त्या रात्रीला जयन्ती म्हणतात (पद्म. उ. ३१).

वसुदेव हा उग्रसेनाचा प्रधान व विशेष उलाढाली असल्यामुळें त्याच्यावर कंसाचा विशेष राग होता. केवळ देवकीचींच मुलें कंसानें मारिलीं, अशी भागवतादिकांवरून समजूत होते. पण वायुपुराणावरून वसुदेवाच्या इतर स्त्रियांच्या मुलांनाहि कंसानें ठार केल्याचें दिसून येतें (वायु. २. ३४. १७३; १७८). कृष्ण देवकीच्या पोटीं आला, याचा अर्थ हा गर्भावस्थेंत होता असा नाहीं. हा गर्भवासापासून अलिप्त आहे. देवकीच्या पोटांत फक्त वायु होता. दहाव्या महिन्यानंतर हा वायु नाहींसा होऊन कृष्ण प्रत्यक्ष प्रगट झाला (ब्रह्मवै. ४. ७; ह. वं. २. ४). त्या वेळीं हा चतुर्भुज होता. त्या रूपाचें वर्णन पुराणांतरीं केलेल्या परमेश्वरस्वरूपवर्णनासारिखें आहे. हें साक्षात् दर्शन वसुदेवदेवकींस झालें. त्यांनीं याची पुष्कळ स्तुति केली. त्या वेळीं कृष्णानें त्यांना त्यांच्या पूर्वजन्मांची आठवण दिली. शेवटीं कंसाच्या भीतीमुळें वसुदेवानें कृष्णास बाल व मानव रूप धारण करण्यास सांगितलें. वसुदेवदेवकींस पुत्रप्रेमाचा उमाळा येऊन याच्या वधास टपलेल्या कंसाच्या भीतीमुळें त्यांचीं हृदयें विदीर्ण झालीं. त्यांनीं यास वांचविण्यासाठीं गोकुळांत नेण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें वसुदेव कृष्णासह मथुरेहून निघाला. या प्रसंगीं ईश्वराची पूर्ण कृपा असल्यामुळें दारांचीं कुलुपें खुलीं पडून दारें सताड उघडीं पडलीं. पहारेकरी झोंपेच्या ऐन भरामध्यें होते. तेव्हां वसुदेवास बाहेर पडणें सोयिस्कर होऊन तो कृष्णास घेऊन गांवाबाहेर पडला. पुढें यमुना पाण्यानें भरली असतां दैवयोगानें तिचें पाणी कमी होऊन वसुदेव नदीपार झाला. त्यानंतर तो गोकुळांत नंदाच्या येथें पोहोंचला; व तेथील यशोदेपुढची मुलगी उचलून त्यानें तेथें कृष्णास ठेविलें. ती मुलगी म्हणजे योगमाया होय. वसुदेवानें तिला मथुरेंत आणिल्यावर देवकी प्रसूत झाल्याचा सर्वत्र पुकारा झाला. त्याबरोबर कंस मोठ्या ईर्ष्येनें धांवत तेथें आला. देवकीनें त्याला एवढें तरी मूल मला राहूं दे, अशी विनंति केली. परंतु तें न ऐकतां कंस त्या मुलीला उचलून शिलेवर आपटणार, तोंच ती त्याच्या हातांतून निसटली. तिनें आकाशांत आपलें रूप प्रगट केलें. त्याच वेळीं तिनें कंसास; तुझा वैरी जन्मला असून सुखानें वाढत आहे, असें सांगितलें. त्याबरोबर कंसाच्या मनाला धक्का बसला. त्यानें प्रलंबादि असुरांना बलवान् बालकांचा वध करण्याची आज्ञा दिली. कंसास देवकीचीं मुलें मारल्याबद्दल अत्यंत खेद व पश्चात्ताप झाला.

त्यानें देवकीची याबद्दल खेद प्रदर्शित करून क्षमा मागितली (ह. वं. २.४).

कंसानें ताबडतोब वसुदेवदेवकीची सुटका केली. परंतु कंसाचा क्षणक्षणा बदलणारा स्वभाव त्यांना ठाऊक होता. त्याप्रमाणें पुनः कंसास त्यांचा संशय येऊन त्यानें त्यांना कारागृहांत ठेविलें.

मथुरेंतील लोकांनीं उग्रसेनास कैद करून कंसानें राज्य बळकाविलें म्हणून व त्याच्या दुष्ट राज्यकारभाराबद्दल तीव्र नापसंती दर्शविण्यासाठीं म्हणून कंसाविरुद्ध एक कट केला. त्यांनीं कृष्णाला गोकुळांत पोहोंचविलें; व त्याच रात्रीं जन्मलेल्या नंदाच्या मुलीला देवकीपाशीं आणून ठेविलें. वसुदेवाच्या दुसऱ्या बायकोचें नांव रोहिणी होतें. तिला बलराम या नांवाचा कृष्णापेक्षां वडील मुलगा होता. तो गोकुळांतच होता. कृष्ण वसुदेवाचाच मुलगा असावा, अशी कंसास शंका आली. पण उघडपणें तसें त्यास म्हणतां येईना. त्यानें कृष्णास मारण्याचे पुष्कळ प्रयत्न केले; पण ते सर्व फसले (दे. भा. ४. २३).

पुत्रप्राप्तीमुळें आनंदित झालेला नंद एकदां मथुरेला कर भरण्यासाठीं गेला असतां वसुदेवाची व त्याची भेट झाली. त्या वेळीं वसुदेवानें मुलांची काळजी घेण्याबद्दल त्यास बजाविलें होतें. कारण, पुढें कांहींतरी संकटें येतील असें त्यास वाटत होतें (ब्रह्म. १८४.१-६; विष्णु. ५.५; भा. १०.५.१९-३२). हरिवंशांत नंद, यशोदा व कृष्ण हीं तिघेंहि मथुरेस आलीं होतीं, त्या वेळीं त्यांना तेथें न राहण्याची त्यानें सूचना दिली. त्याप्रमाणें तीं गोवर्धन पर्वताच्या पायथ्याजवळ जाऊन राहिलीं, असें सांगितलें आहे. वसुदेव गोकुळांत गेला व रोहिणीपुत्र बलरामास त्यानें यशोदेजवळ ठेविलें. कृष्णजन्माप्रीत्यर्थ नंदानें महोत्सव केले, त्या वेळीं गोपींनीं यशोदेला अनेक जिन्नस अर्पण केले. नंदाचा कुलोपाध्याय गर्गमुनि यानें कृष्ण व बलराम यांचें जातक गुप्तपणें केलें; आणि यांचीं नांवें ठेविलीं (ब्रह्म. १८४; विष्णु. ५. ६; पद्म. उ. २४५. ६९-७४; भा. १०. ८. १-२०). या वेळीं गर्गमुनीनें कृष्णाच्या भावी कृत्यांसंबंधीं व याच्या पांडवसाहाय्यासंबंधीं भविष्य सांगितलें होतें (ब्रह्मवै. ४. १३. १२८). ह्या जन्मोत्सवाची बातमी कंसास आपल्या हेरांकडून समजली, आणि नारदानें त्यास नंदासंबंधीं हकीगत सांगितली (दे. भा. ४. २४.१-५). पण कंसानें कृष्णनाशासाठीं केलेले प्रयत्न योगमायेमुळें फसले. प्रथम कंसानें पूतनेस पाठविलें. तिनें सुंदर रूप धारण केलें व ती गोकुळास गेली. यशोदेनें कृष्णास तिजजवळ दिलें असतां तिनें कृष्णास स्तनपान करविलें. त्यांत कृष्णानें तिचें प्राणहरण केलें. प्राणोत्क्रमणानंतर तिचें राक्षसी शरीर पाहून नंदयशोदादिक घाबरलीं व त्यांनीं कृष्णरक्षणार्थ कांहीं संस्कार केले (दे. भा. ४. २३; अग्नि. १२. १४-२२). पूतना ही कंसाची दाई असून चिमणी (शकुनि) पक्ष्याप्रमाणें दिसत होती. ब्रह्मवैवर्त पुराणांत (४.१०. ९) ही कंसाची बहीण असें असून ब्राह्मणस्त्रीच्या वेषानें ती मथुरेहून आली, असें दिलें आहे. ती पूर्वजन्मीं बलीची मुलगी असून वामनाबद्दल तिच्या मनांत पुत्रभाव होता (ब्रह्म. १८४. ७-२१; भा. १०. ६; विष्णु. ५. ५). पद्मपुराणांत कंसानें तिला पाठविलें, असें नाहीं. तिनें आपल्या स्तनांत विष भरलें होतें (पद्म. उ. २४५). पुढें कंसानें तृणावर्तास पाठविलें. त्यास कृष्णानें दगडावर आपटून मारिलें (भा. १० ७. ३४-३७). या वेळीं कृष्णमुखांत यशोदेला विश्वदर्शन झालें (भा. १०. ८. १-२०). एकदां कृष्णावर माती खाल्ल्याचा आरोप आला, तेव्हांहि यशोदेला विश्वरूपदर्शन झालें. कुबेराचे दोन पुत्र नलकूबर व मणिग्रीव नारदाच्या शापानें वृक्ष झाले होते. त्यांचा कृष्णाच्या हातून उद्धार झाला (भा. १०. ९-१०). कृष्णानें वत्सासुर (भा. १०. ११. ४६-५३; पद्म. उ. २४५; ब्रह्मवै. ४. १६. १-१३), बकासुर (भा. १०. ११) व अघासुर यांचा वध केला. ब्रह्मदेवानें गाई, वत्स व गोपाळ एक वर्षपर्यंत अदृश्य केली व कृष्णाच्या सामर्थ्याची परीक्षा केली (भा. १०.१३; पद्म. उ. २४५; ब्रह्मवै. ४. २०). कालिय नागामुळें यमुनेचें पाणी विषयुक्त झालें. तेव्हां कृष्णानें त्याचें मर्दन करून त्यास तेथून हांकून दिलें (कालिय पहा). धेनुकासुर, प्रलंबासुर यांचा कृष्णानें वध केला. त्याचप्रमाणें अरिष्ट, व्योम व केशि यांचाहि वध केला.

गोकुळांत दरवर्षी इंद्रोत्सव होत असे. परंतु इंद्राचा गर्व परिहार करण्यासाठीं कृष्णानें पर्वत व गाई यांचा उत्सव करण्याचें ठरविलें. यामुळें इंद्रास राग येऊन त्यानें अतिवृष्टि केली. कृष्णानें गोवर्धनोद्धार करून गोपांचा बचाव केला. तेव्हां इंद्र कृष्णाकडे आला. त्यानें कृष्णास अर्जुन हा आपला अंश आहे, असें सांगून त्यास साहाय्य करण्याची विनंति केली (भा. १०. २४-२७; विष्णु. ५. १०-१२; ब्रह्मवै. ४.२१). विद्याधराचा सर्पयोनींतून उद्धार केला. एकदां नंद यमुनेंत बुडाला असतां त्याचें संरक्षण केलें. कृष्णाचें बालचरित्रच कांहीं पुराणांत आहे. सर्व ठिकाणीं पूतनावधापासून कृष्णाच्या बाललीलांना सुरुवात होते व केशिवधापाशीं प्रायः बाललीला संपतात. पूतनावध, धेनुकासुरवध, प्रलंबासुरवध, इंद्रगर्वहरण, रासक्रीडा, कालियामर्दन, दावाग्निभक्षण, अघासुरवध, गोवर्धनोद्धार व कंसवध इत्यादि गोष्टी सर्व ठिकाणीं सारख्याच आहेत (भा. १०; विष्णु. ५; ब्रह्मवै. ४; ह. वं. २; ग. सं.; ब्रह्म. १८०-२१२; पद्म. उ. २४५). परंतु त्यांचा क्रम सारखा नाहीं व कथांचा संक्षेपविस्तार बराच केलेला दिसतो. विशेषतः विष्णुपुराणांत बालचरित्रांतील

बऱ्याच गोष्टी नाहींत. कंसवधाच्या पुढील हकीगत विष्णु, हरिवंश, गर्गसंहिता व ब्रह्मपुराण यांतच फक्त थोड्क्यांत दिलेली आहे. आणि पांडवांशीं आलेला संबंध फक्त गर्गसंहितेंतच स्पष्ट सांगितला आहे. विशेषत: भागवत, ब्रह्मवैवर्त, हरिवंश व गर्गसंहिता यांतील चरित्र बाललीलांचें वर्णन करण्याकरितांच आहे.

कृष्णाचा राधेशीं ब्रह्मदेवानें विवाह करविला होता (ब्रह्मवै. ४. १५; राधा पहा). कृष्णानें आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें आतांपर्यंतचीं धाडसाचीं कामें केलीं, तीं कंसास समजलीं. शिवाय, नारदानें कंसास कृष्णजन्माची कथा सांगून गोपगोपींमध्यें वाढत असलेल्या कृष्णाची दिनचर्याहि सांगितली. तेव्हां कंसानें आपला दानपति जो अक्रूर याला बलराम व कृष्ण यांना धनुर्यागासाठीं निमंत्रण देण्यासाठीं पाठविलें. त्या वेळीं कंसानें ते दोघे विष्णूचे अंशभूत असून त्यांचा नाश झाल्याखेरीज मला स्वास्थ्य मिळणार नाहीं, असें अक्रूरास सांगितलें (भा. १०. ३८.४०; ब्रह्म. १९०. १–२१; विष्णु. ५.१५; पद्म. उ. २४५; ब्रह्मवै. ४. ६३–६५; दे. भा. ४. २४. १–९). वाटेंत अक्रूरास विश्वरूपाचें दर्शन झालें (भा. १०. ३८). अक्रूर गोकुळांत पोहोंचल्यावर कृष्णानें त्याचा सत्कार करून त्यास नंदाकडे नेलें. नंतर अक्रूरानें कंसाचा निरोप त्यास कळविला. दुसरे दिवशीं अक्रूर बलराम व कृष्ण यांसह रथांत बसून गेला. मथुरेंत पोहोंचल्यावर अक्रूरानें यांच्या इच्छेप्रमाणें यांस मथुरेंत सोडिलें. गोकुळांतून निघतांना पुनः कृष्ण भेटणार नाहीं, असें गोपींना वाटलें (ब्रह्म. १९१; विष्णु. ५. १८; पद्म. उ. २४५). त्यांनीं अक्रूराचा रथ मोडला (ब्रह्मवै. ४. ७०). अक्रूरानें कृष्ण व बलराम यांना मथुरेंतील आपल्या घरीं नेलें. त्यानें यांस आपल्या आईबापांस भेटूं नका कारण, त्यामुळें कंसास राग येईल असें सांगितलें. परंतु कृष्णानें कोणासहि न कळवितां तें कार्य करण्याचें ठरविलें. बलराम व कृष्ण मथुरेचें निरीक्षण करीत असतां एका रजकानें कपडे दिले नाहींत म्हणून यांनीं त्यास मारिलें (भा. १०. ४१). एका फूलवाल्यानें यांना पुष्पहार अर्पण केले व यांचे आशीर्वाद घेतले. कुब्जेनें चंदनाचें उटणें कृष्णास दिलें म्हणून तिचा देह यानें सरळ केला. नंतर हे शस्त्रागारांत गेले व तेथील एका भव्य धनुष्याचा कृष्णानें भंग केला. कंसानें यांचीं हीं कृत्यें पाहून चाणूर आणि मुष्टिक या बलवान् मल्लांना यांच्याशीं मल्लयुद्ध करण्यास सांगितलें. त्याच वेळेस त्यानें एक कुवलयापीड नांवाचा मस्त हत्ती प्रवेशद्वाराजवळ ठेविला होता. हेतु हा कीं, त्या मस्त हत्तीनें यांचा फडशा पाडावा. दुसरे दिवशीं ठरल्याप्रमाणें मल्लयुद्धासाठीं तयार केलेल्या मंडपाच्या प्रवेशद्वाराशीं कृष्ण येतांच तो हत्ती धांवून आला. परंतु कृष्णानें न डगमगतां त्याचा प्रतिकार केला आणि त्यास ठार केलें. नंतर कृष्णानें चाणुराशीं मल्लयुद्ध केलें, त्यांत चाणुराचा वध झाला. पुढें तोषलकाशींहि मल्लयुद्ध केलें व त्यासहि मारिलें. हें पाहून इतर सर्व पळून गेले. यामुळें आपले सर्व बेत फिसकटलेले पाहून कंसाचें मस्तक भणाणलें. इतक्यांत कृष्ण धांवत त्याच्या अंगावर गेला. यानें त्याला सिंहासनावरून ओढून ठार केलें. या प्रसंगीं कंसाच्या रक्षणाकरितां सुनाम तेथें आला; पण त्याचाहि कृष्णानें वध केला. कंसाचा वध यमुनातीरीं विश्रांतितीर्थीं झाला असें पद्मपुराणांत आहे (पद्म. उ. २१३). नंतर बलराम व कृष्ण यांनीं वसुदेव व देवकी यांची भेट घेतली. व कृष्णानें उग्रसेनास राज्य देऊन मथुरेंत शांतता प्रस्थापित केली (ब्रह्म. १९३-१९४; विष्णु.५.१९; पद्म. उ. २४५; ब्रह्मवै. ४.५४; भा. १०. ४१).

यानंतर नंदादि गोपालांना मथुरेंत आणून कृष्णानें त्यांचा योग्य सत्कार करून पुनः गोकुळास पाठविलें. यशोदेचें सांत्वन करण्यासाठीं कृष्णानें उद्धवास गोकुळीं पाठविलें होतें. नंतर बलराम व कृष्ण यांचें उपनयन झालें; त्यानंतर हे अवंतीमधील सांदीपनी नामक ऋषीकडे अध्ययनासाठीं गेले. तेथें हे धनुर्वेद व वेद शिकले. यांची बुद्धि तीव्र असून दिलेला पाठ तेव्हांच मुखोद्गत होत असे (भा. १०.४५.). हा गुरुगृहीं ६४ दिवस होता (ब्रह्म १९४.२१; ह.वं. २.३३; भा. १०. ४५; विष्णु. ५. २१;). परंतु ब्रह्मवैवर्त पुराणांत (४.१०२.२५) हा एक महिना होता, असें दिलें आहे. गर्गमुनीनें याला गायत्रीमंत्राचा उपदेश केला (भा. १०.४५). सांदीपनीनें याला गायत्रीमंत्राचा उपदेश केला (दे. भा. ४. २४.१५). याच्या उपनयप्रसंगीं देव, नंद, यशोदा आणि विधवा कुंती हीं उपस्थित होतीं (ब्रह्मवै. ४. १०१). कृष्ण गुरुगृहांतून परत आला, त्या वेळीं बारा वर्षांचा होता (दे. भा. ४. २४). यानें गुरुदक्षिणा म्हणून सांदीपनीचा मृतपुत्र दत्त त्यास परत आणून दिला (पद्म. उ. २४६; ब्रह्म. १९४. ३१). त्या वेळीं पंचजनाचा वध केला. याच वेळीं पांचजन्य शंख कृष्णास प्राप्त झाला (भा. ३. २; म. भी. २५. १५ कुं.). कंसाचा वध झाला, हें समजतांच कंसाचा सासरा मगध देशाचा राजा जरासंध हा मथुरेवर चालून आला. काश्मीरचा राजा पहिला गोनंद हा या वेळीं त्याला साहाय्य करीत होता (ह. वं. २. ३५. ३९). आणखीहि पुष्कळ राजे होते. जरासंधाचा कृष्णानें सतरा वेळा पराभव केला. जरासंधानें बोलाविल्यावरून कालयवनानें मथुरेला वेढा दिला असतां हा पळून मुचकुंद निजला होता तिकडे गेला व मुचकुंदाच्या हातून कालयवनाचा नाश झाला. परंतु

जरासंधाच्या भयानें कृष्णानें विश्वकर्म्याकडून मथुरेंतील सर्वस्व द्वारकेंत नेलें. हें जरासंधास समजतांच तो द्वारकेस आला. तेव्हां कृष्ण सर्वांसह प्रवर्षण गिरीवर पळून गेला. जरासंधानें त्या पर्वतास आग लाविली व तो परत निघून गेला. तेव्हां कृष्ण पुनः द्वारकेंत आला (भा. १०. ५३-५४). द्वारकेजवळ गोमंत पर्वतावर गेला (म. स. १४.४५-५२). पण हा गोमंतपर्वत दक्षिणेंत कारवारपाशीं असावा (ह. वं. २.४२). पण हा सध्याचा गोमांतक प्रांत नाहीं (म. सा. ७. १९३० काणे) यानें शिशुपालाचा पराभव करून भीष्मक राजाची कन्या रुक्मिणी हिचें हरण केलें. स्यमंतक मण्याच्या प्रसंगानें जांबवती व सत्यभामा यांच्याशीं याचा विवाह झाला. याच प्रसंगीं सत्राजिताला मारणाऱ्या शतधन्व्याचा यानें वध केला. कांहीं काळानंतर कृष्ण कांहीं यादवांसह पांडवांना भेटण्यास इंद्रप्रस्थास गला. तेव्हां पांडवांनीं यास चातुर्मास संपेपर्यंत राहवून घेतलें. त्या कालांत कालिंदीशीं याचा विवाह झाला. पुढें द्वारकेस गेल्यावर मित्रविंदा, सत्या, भद्रा व लक्ष्मणा यांच्याशीं यानें स्वपराक्रमानें त्यांना हरण करून विवाह केला (भा. १०. ५८). या अष्टनायिकेंत सुलक्षणा, नाग्नजिती व सुशीला या होत्या (पद्म. उ. २४८-२४९). सुमित्रा, शैव्या, सुभीमा, माद्री, कौसल्या, विजया (पद्म. सृ. १३), अनुविंदा व सुनंदा अशीं निराळीं नांवेंहि आढळतात (पद्म.पा. ७०). कृष्णानें नरकासुराचा वध करून त्याच्या बंदींत असलेल्या सोळा हजार स्त्रियांशीं विवाह केले (भा. १०. ५९. ३३; विष्णु. ५. २९). नरकासुरास मारून येतांना कृष्णानें इंद्राचा पारिजातक वृक्ष तोडून आणिला. तेव्हां इंद्रास राग येऊन त्यानें कृष्णांशीं युद्ध केलें. पण त्याचें कांहीं चालेना. तेव्हां कृष्णानें त्यास सांगितलें कीं, मी असेपर्यंत पृथ्वीवर हा असूं दे. मी निजधामास गेल्यावर परत ने (पद्म.उ. २४८-२४९). यास एका वेळीं अनेक भिन्नरूपें धारण करण्याचें सामर्थ्य होतें (भा. १०. ५९). कृष्णास एकंदर ८०००० पुत्र होते (पद्म. सृ. १३). पुत्रांचीं नांवें त्यांच्या त्यांच्या आईचे नांवावर पहा.

यशोदेची मुलगी एकानंगा हिची मथुरेंत रामकृष्णांशीं भेट झाली. हिच्याकरितांच कृष्णानें कंसाचा वध केला, असें तेथें म्हटलें आहे (म. स. ५९. ९ कुं.). तसेंच बाणासुराचे हजार हातहि यानेंच तोडले (ब्रह्मांड. ३. ७३. ९९-१०२; वायु. २. ३६. ९८-१०१). याचे घोडे शैव्य, सुग्रीव, मेघपुष्प व बलाहक या नांवाचे होते (म. आश्व. ११८. ५६ कुं.). पांडवांना महत्त्व यावें, अशी याची इच्छा होती म्हणून यानें द्रौपदीस्वयंवरांत मत्स्यवेध करण्याचा प्रयत्न केला नाहीं (म. आ. २०६. २० कुं.).

कृष्णचरित्रांतील अत्यंत महत्त्वाचा पण पुराणांत नसलेला भाग महाभारतांत आहे. यानें पांडवांना अप्रतिम साहाय्य करून कौरवादिकांचा निःपात केला, हीच महत्त्वाची गोष्ट त्यांत घडलेली आहे. द्रौपदीस्वयंवराचे वेळीं हा उपस्थित होता. यानें द्रौपदीच्या लग्नाचे वेळीं वस्त्राभरणें व भूषणें पाठविलीं, त्यांचा पांडवांनीं स्वीकार केला. येथूनच कृष्णाचा पांडवांशीं विशेष संबंध सुरू झाला. पांडवांबरोबर हा हस्तिनापुरीं परत आला. पुढें इंद्रप्रस्थ नगर वसविल्यावर हा व बलराम द्वारकेस गेले (म. आ. २०७). सुभद्रेच्या विवाहानंतर हा पांडवांकडे येऊन राहिला होता. पुढें खांडववन अग्नीला देऊन हा द्वारकेस परत गेला (म. स. २). जरासंधानें वीस हजार राजे यज्ञांत बली देण्यासाठीं बंदींत ठेविले होते. त्यांनीं दूताबरोबर कृष्णास गुप्तरीतीनें निरोप पाठविला कीं, आपण सत्वर आलांत तरच आमचे प्राण वांचतील. तेव्हां यादवसभेंत कृष्ण यासंबंधीं विचार करीत बसला. इतक्यांत युधिष्ठिरानें दूत पाठवून राजसूययज्ञ करण्याचा हेतु प्रदर्शित करून कृष्णास पाचारण केलें. तेव्हां कृष्णास कोणीकडे जावें याबद्दल विचार पडला. तेव्हां उद्धवानें सांगितलें कीं, अगोदर युधिष्ठिरास भेटावें व नंतर जरासंधाकडे जावें. नंतर कृष्ण त्या दोन्ही दूतांस घेऊन इंद्रप्रस्थास गेला. व 'पुढें जरासंधास मारून तुमची सुटका करवितों' असा निरोप त्या राजांना पाठविला. कृष्ण आलेला पाहून पांडवांस अत्यानंद झाला (भा. १०. ७१; म. स. १३). राजसूययज्ञ करावयास पांडवांनाहि जरासंधासारखा प्रबळ प्रतिस्पर्धी मारणें अत्यावश्यकच होतें. पुढें कृष्णापाशीं युधिष्ठिरानें राजसूययज्ञ करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. तेव्हां कृष्ण अर्जुन व भीम यांसह जरासंधाकडे गेला. तेथें भीमाकडून जरासंधाचा वध करविला व त्याच्या मुलास गादीवर बसविलें (म.स. १३-२५). वासुदेव नांव धारण करून कृष्णाशीं स्पर्धा करणाऱ्या करुषाधिपति पौंड्रक व करवीराधिपति शृगाल यांचा वध यानें केला (पौंड्रक व शृगाल पहा). कृष्णानें युधिष्ठिराच्या राजसूययज्ञांत ब्राह्मणांचें पादप्रक्षालन केलें. सहदेवानें कृष्णाची भीष्माच्या अनुमतीनें अग्रपूजा केली. त्यामुळें शिशुपाल अत्यंत रागावला. त्याचे शंभर अपराध भरतांच कृष्णानें सुदर्शनचक्रानें त्याचा वध केला (पद्म. उ. २५२). यज्ञसमाप्तीनंतर हा द्वारकेस गेला. पुढें यानें शाल्वाचा वध केला (म. व. १४-२२.) दंतवक्र व विदूरथ यांचा यानें वध केला (भा. १०. ७८). पांडव वनवासांत असतां त्यांच्या समाचारासाठीं कृष्ण त्यांजकडे गेला व मी असतों, तर द्यूतक्रीडा होऊं दिली नसती, असें म्हणाला. तेथें कांहीं दिवस राहून अभिमन्यु व सुभद्रा यांना घेऊन द्वारकेस गेला (म. व. १२-२२). पांडव काम्यकवनांत असतां सत्यभामेसह कृष्ण त्यांजकडे गेला

होता. तेथें कांहीं दिवस राहून पुनः द्वारकेस परत गेला (म. व. १८५-२३६). दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून दुर्वास पांडवांकडे गेला होता. तेव्हां कृष्णानें द्रौपदीस मोठी मदत करून दुर्वास ऋषीस संतुष्ट केलें (म. व. २६२-२६३). कृष्ण अभिमन्यूचे लग्नास उपप्लव्यास गेला असतां तेथें जमलेल्या राजेलोकांत पांडवांच्या हिश्शासंबंधीं यानें प्रश्न काढला. आणि दुर्योधनाचा नकार दिसतांच तिकडे जाण्याचें ठरविलें (म. वि. ७८; उ. ५). अर्जुन व दुर्योधन कृष्णाकडे युद्धासाठीं मदत मागण्यास गेले असतां दुर्योधनास कृष्णानें त्याच्या मागणीप्रमाणें यादवसैन्य दिलें व अर्जुनाकडे स्वतः गेला. कृष्णानें युद्धांत प्रत्यक्ष भाग न घेण्याची प्रतिज्ञा केली होती. तरीहि अर्जुनानें यासच मागून घेतलें (म. उ. ७). अशा तऱ्हेनें कौरवपांडव आपापली सिद्धता करीत असतां युधिष्ठिरानें कृष्णास धृतराष्ट्राकडे शिष्टाई करण्यास पाठविलें. परंतु त्याचा कांहींहि उपयोग झाला नाहीं. धृतराष्ट्रानें कृष्ण येणार म्हणून हस्तिनापुरापासून वृकस्थलापर्यंतचा मार्ग सुशोभित केला होता (म. उ. ७२-९५). दुर्योधनानें कृष्णास भोजनास बोलाविलें, पण हा गेला नाहीं (म. उ. ९१). कृष्णाच्या तेथील भाषणामुळें कौरवांचीं दुष्कृत्यें उघडीं पडून पांडवांचें म्हणणें किती न्याय्य आहे, हें सर्व सभासदांस पूर्ण पटलें. भीष्मद्रोणादिकांनीं कृष्णासच पाठिंबा दिला. सभेंतील ऋषि, सद्गृहस्थ यांनाहि यांचेंच म्हणणें सयुक्तिक वाटलें. कृष्णानें धृतराष्ट्रास निरनिराळ्या उद्बोधक कथा सांगून साम करण्यास सांगितलें. भीष्म, द्रोण, गांधारी, धृतराष्ट्र, कण्व व नारद यांनीं दुर्योधनास नानापरीनें सांगून पाहिलें. पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. कृष्णानें त्यास तूं लवकर नाश पावशील असें सांगितलें. तेव्हां सभा विखरलेली पाहून दुर्योधनास दुःशासनानें बाहेर जाण्याची खूण केली. दुर्योधन जाऊं लागला असतां पुनः भीष्मानें त्यास क्षत्रियकुलांचा विनाशकाल आला असल्याचें सांगितलें. दुर्योधनानें कृष्णास कैद करण्याचा विचार केला. हें सात्यकीस कळतांच त्यानें तें सभेंत सांगितलें. तेव्हां कृष्ण म्हणाला कीं, मीच त्यांना बांधून पांडवांकडे नेतों. म्हणून धृतराष्ट्रानें विदुराकडून दुर्योधनास सभेंत बोलाविलें व त्याची खूप निर्भर्त्सना केली. नंतर कृष्णानें आपलें खरें स्वरूप दाखविलें. धृतराष्ट्रानें दुर्योधन ऐकत नाहीं, असें सांगतांच कृष्ण निघाला (म. उ. १२४-१३१).

कृष्णास पोहोंचविण्यास भीष्मादिक आले होते. त्यांत कर्णहि होता. कृष्णानें त्याचें जन्मवृत्त सांगून पांडवांस मदत करण्यास त्यास सांगितलें. तें त्यानें कबूल केलें नाहीं. तेव्हां कृष्ण उपप्लव्यास गेला व पांडवांस युद्धाची सिद्धता करण्यास सांगून कुरुक्षेत्रास आला (म. उ. १४०-१५०).

भारतीय युद्धांत कृष्णानें धृष्टद्युम्न आणि सात्यकि यांच्या साहाय्यानें पांडवांच्या सैन्याचा तळ बसविला (म. उ. १५२. ५-९कुं.). कौरवपांडवांचीं सैन्यें एकमेकांसमोर युद्धासाठीं सज्ज झालीं असतां, त्यांत जवळजवळचे आप्त एकमेकांविरुद्ध युद्ध करण्यास तयार झालेले दिसत होते. कृष्णानें अर्जुनाचें सारथ्य पत्करिलें. होतें, यानें अर्जुनाच्या सांगण्याप्रमाणें त्याचा रथ दोन्ही सैन्याच्या मध्यभागीं आणून उभा केला. अर्जुनानें ती परिस्थिति अवलोकन करून युद्ध करण्याचा विचार सोडून दिला. तेव्हां कृष्णानें त्यास अत्यंत बहुमोल उपदेश करून त्याच्याकडून भारतीय युद्ध करविलें. हा बहुमोल उपदेश भगवद्गीता होय (म. भी. २५-४२). भगवद्गीता सांगितली तो दिवस श्री. ज. स. करंदीकर हे मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी मानितात. श्री. चिंतामणराव वैद्य यांनीं मार्गशीर्ष शुद्ध त्रयोदशी मानिली आहे. महाभारत-टीकाकार नीलकंठानें मार्गशीर्ष शुद्ध त्रयोदशी मान्य केली आहे. भारतसावित्रीतहि त्रयोदशीच लिहिली आहे व नक्षत्र यमदैवत (भरणी) होतें असें म्हटलें आहे. या युद्धांत कृष्णानें सर्व दुष्टांचा संहार करून पांडवांस राज्य दिलें व आपण द्वारकेस गेला. कृष्णानें पांडवांना महत्संकटांतून वांचविलें आहे. पांडवांच्या रथाचे घोड्यांचीसुद्धां सेवा करून ऐनयुद्धांत त्यांना पाणी पाजिलें (म. द्रो. १००). भगदत्ताच्या वैष्णवअस्त्रापासून अर्जुनाचा बचाव केला (म. द्रो. २९). अभिमन्युवध झाला, तेव्हां यानेंच सुभद्रेचें सांत्वन केलें (म. द्रो. ७७). भूरिश्रव्यास मरतांना यानेंच स्वर्गाची माहिती दिली (म. द्रो. १४३). जयद्रथवधाची अर्जुनाची प्रतिज्ञा यानेंच काळोख उत्पन्न करून शेवटास नेली (म. द्रो. १४७). घटोत्कचास पुढें करून कर्णाच्या वासवीशक्तीपासून अर्जुनाचें यानेंच रक्षण केलें (म. द्रो. १७९). द्रोणाचा वध होण्यासाठीं यानेंच धर्माला असत्य भाषण करण्याचा सल्ला दिला (म. द्रो. १९०). गांडीव दुसऱ्यास दे असें म्हटल्यामुळें अर्जुन युधिष्ठिरावर तरवार घेऊन धांवला असतां कृष्णानें त्यास कौशिकाची गोष्ट सांगून त्यापासून परावृत्त केलें (म. क. ६९). कर्णाच्या सर्पयुक्त बाणापासून यानें रथ पांच बोटें जमिनींत रुतवून अर्जुनाचें रक्षण केलें (म. क. ९७. ३० कुं.). कृष्णानें धर्मास शल्यवध करण्यास सांगितलें (म. श. ६. २६-४० कुं.). दुर्योधनाच्या मांडीवर अन्यायानें गदाप्रहार करवून त्याचा वध भीमाकडून कृष्णानें करविला (म. श. ५९. ३-१० कुं.). या वेळीं बलराम तेथें होता, त्यास भीमाच्या अन्यायी वर्तनाचा राग आला. परंतु कृष्णानें त्याचें समाधान केलें (म. श. ६१). या सर्व कृत्यांबद्दल दुर्योधनानें यास फार दोष दिला (म. श. ६२. २७ कुं.).

धर्मानें कृष्णाला गांधारीचें सांत्वन करण्यासाठीं हस्तिनापुरीं पाठविलें (म. श. ६३). कृष्णानें कौरवांचीं अन्याय्य कृत्यें तिला सांगितलीं (म. स्त्री. २६). तरीहि गांधारीनें यास शाप दिला (म. स्त्री. २५). धृतराष्ट्र भीमभेटीस आला असतां यानें त्याची लोहप्रतिमेशीं भेट करविली; व भीमास वांचविलें (म. स्त्री. ११. १५ कुं.). युद्धामध्यें आप्तेष्टांचा वध झाल्यामुळें धर्मराजाचें मन फार अस्वस्थ झालें, तेव्हां कृष्णानें वक्तृत्वपूर्ण भाषणानें व निरनिराळ्या कथांच्या द्वारें त्याचें मन शांत केलें. शिवाय, कृष्णानें भीष्माकडूनहि धर्माला अनेक प्रकारचें ज्ञान देवविलें (म. शां. व अनु.). अश्वत्थाम्याच्या अस्त्रापासून उत्तरेच्या गर्भाचें यानेंच रक्षण केलें (उत्तरा पहा; म. सौ. १६. १२ कुं.).

जांबवतीस पुत्र व्हावा, म्हणून कृष्णानें महादेवास तपानें प्रसन्न करून त्यापासून वर मिळविले (म. अनु. ४५–४६कुं.). यानें सुवर्णतीर्थावर तप करून शंकरापासून अनेक वर मिळविले (पद्म. स्व. २८). यानें पाशुपतदीक्षा घेऊन वाराणसींत तप केलें व एक वर मिळविला. त्या वरानें कृष्ण पूजनीय ठरला (पद्म. स्व. ३६). यानें अर्जुनालाहि शिवाराधना करावयास सांगितली होती (शिव. शत. ३७). हा द्वापारयुगांत आपल्या स्त्रियांसह क्रीडा करीत असतां नारदाच्या सांगण्यावरून जांबवतीपुत्र सांब गेला; तेथें त्या वेळीं कृष्णस्त्रियांनीं मद्यपान केलें असल्यानें त्या त्याच्यावर मोहित झाल्या. तेव्हां कृष्णानें तुम्हांस चोर चोरून नेतील असा त्यांना शाप दिला. परंतु दाल्भ्यानें सांगितलेल्या व्रतानें तुम्ही उद्धराल असा उःशाप दिला. व सांबास तूं कुष्ठरोगी होशील असा शाप दिला (पद्म. सृ. २३; स्कंद. ७.१. १०१).

कृष्णानें अर्जुनास अनुगीता सांगितली (म. आश्व. १७ कुं.). उत्तंक ऋषीस यानें विश्वरूप दाखविलें (म. आश्व. ५८). यानें वसुदेवास भारतीय युद्धकथा सांगितली (म. आश्व. ६०). धर्मराजाच्या अश्वमेधास हा उपस्थित होता (म. आश्व. ८७–९). कण्व ऋषीची थट्टा केल्यामुळें त्यानें सांबास शाप दिला (पद्म. उ. २५२). याच सांबास मुसळ झालें व त्याच्या योगानें सर्व यादवांचा संहार झाला. यादवांच्या यादवींत सांब, चारुदेष्ण, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध मृत झाल्याचें पाहून कृष्णास कोप चढला व गद पडलेला पाहतांच कोप अनिवार होऊन यानें अवशिष्ट राहिलेल्यांचा संहार केला. तेव्हां दारुक व बभ्रु याला म्हणाले, भगवन्, राहिलेल्या बहुतेक सर्व लोकांचा तूं निःपात उडविलास. आतां बलरामाचा शोध करूं. कृष्णानें यादवींत लोकांचा फारसा प्रतिकार केला नाहीं. कारण कालचक्र कसें उलटलें आहे हें हा जाणून होता (म. मौ. ३).

कृष्णाचें मरणसमयीं वय १२५ च्या वर होतें (भा. ११. ६. २५; ब्रह्मवै. ४. १. ५४). १३५ व्या वर्षीं निर्याण झालें (भवि. प्रति. १. ३. ८१). श्रीकृष्ण अर्जुनापेक्षां तीन महिन्यांनीं ज्येष्ठ होता. तसेंच हा अर्जुनाचे अगोदर निजधामास गेला. दोघांच्या अंतकालांत पांच वर्षांचें सुमारें अंतर असावें, असें अर्जुनचरित्रावरून वाटतें. अर्जुनाचा अंतकाळ त्याचे १०६ वे वर्षीं झाला (म. आ. १३४ कुं.). यावरून कृष्णाचें अंतकालीं वय १०१ असावें, असा जो कांहींचा अंदाज आहे तो बरोबर असावा. चिं. वि. वैद्य, भारतीय युद्धसमयीं कृष्णाचें वय ८३ व अंतकालीं १०१ किंवा ११९ असावें असें म्हणतात (महाभारत उपसंहार, पृ. १५७).

देवांनीं कृष्णास निजधामास येण्याबद्दल सूचना दिली. हें उद्धवास समजतांच त्यानें आपणांस बरोबर न्यावें अशी कृष्णास विनंति केली. तेव्हां कृष्णानें त्यास अध्यात्मविद्येचा उपदेश केला. पुढें द्वारकेंत दुःश्चिन्हें होऊं लागलीं. यादवांचा आपसांतील कलहानें नाश झाला. तेव्हां बलरामानें समुद्रतीरीं देहविसर्जन केलें. यानंतर कृष्ण अश्वत्थवृक्षाखालीं उजव्या मांडीवर डावा पाय ठेवून त्यास टेंकून बसला व हा मूलरूपाचें चिंतन करीत असतां जरा नामक व्याधानें यास मृग समजून बाण मारिला. तो कृष्णाच्या डाव्या तळपायास लागला. तें पाहून व्याधास वाईट वाटलें व कृष्णाची त्यानें क्षमा मागितली. तेव्हां कृष्णानें त्याचें सांत्वन करून त्यास विमानांत बसवून दिव्यलोकीं पाठविलें. इतक्यांत कृष्णाचा सारथि दारुक तेथें आला. त्यानें कृष्णास वंदन केलें. तोंच याचा रथ नाहींसा झाला. तेव्हां कृष्णानें वेळ भरत आली, असें दारुकास सांगून त्यास द्वारकेंत पाठविलें. कृष्णानें आतांपर्यंत घडेलले सर्व अनिष्ट प्रकार त्यास उग्रसेनादिकांस सांगण्यांस सांगून द्वारका समुद्रांत बुडणार असल्यामुळें त्यांस द्वारकेबाहेर नेण्यास सांगितलें. दारुकानें द्वारकेंत हा वृत्तांत सांगतांच तेथें कल्लोळ माजला. वसुदेव, देवकी व रोहिणी यांनीं देहविसर्जन केलें. अष्टनायिकांनीं अग्निप्रवेश केला (ब्रह्म. २१२. २.). प्रद्युम्नादिकांच्या स्त्रियांनींहि असेंच केलें. कृष्णाच्या निजधामगमनप्रसंगीं अर्जुन, वसुदेव, उग्रसेन, देवकी, रुक्मिणी, नारद आदिकरून मंडळी उपस्थित होती. (पद्म. उ. २५२, ब्रह्मवै. १२९). इतक्यांत अर्जुन इंद्रप्रस्थाहून आला. तो स्त्रिया व बालकें यांना घेऊन इंद्रप्रस्थास चालला असतां द्वारका समुद्रांत बुडाली (म. मौ. ५-७; बहुलाश्व व देवकी पहा).

कृष्ण इतर अवतारांप्रमाणें अंशावतार नसून पूर्णावतार होता (ब्रह्मवै. ४.१. ७. १००; १३. ५६). कृष्ण चतुर्भुज नसून

यास दोन हात होते (ब्रह्मवै. ४. ४. ६९; ७, ७५; १६. ५३; ह. वं. २. ४). अवतार घेण्याचीं कारणें व कथा पुराणांतरीं आहेत.

पाणिनीचे वेळीं वासुदेवाला सन्मान्य समजण्यांत येत होतें. पण क्षत्रिय समजत नव्हते. कारण, सामान्य क्षत्रियवाचक शब्दावरून गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् (पा. सू. ४. ३. ९९) या सूत्रानें प्रत्यय सांगितला असूनहि वासुदेव हा क्षत्रिय नसल्यामुळें वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् (पा. सू. ४. ३. ९८) यानें पुनः वुन् सांगितला आहे. व पतंजलीनें हें [illegible] यादव घराण्याशीं कृष्णाचा संबंध मागाहून [illegible] आंगिरसानें देवकीपुत्र कृष्णाला ज्ञान सांगितल्याचा उल्लेख आहे. तेहि याच्या पित्याचा उल्लेख नसून मातेचा उल्लेख आहे. भागवतांतलें बालचरित्र, भारतांतल्या कृष्णचरित्राशीं विरुद्ध आहे. कृष्ण अवतारी ठरल्यानंतर याच्याशीं संबद्ध नसणाऱ्या गोष्टींचाहि संबंध कृष्णाशीं जोडल्यामुळें हा घोंटाळा झाला आहे, असें डॉ. भांडारकर व त्यांचेमुळें डॉ. जाकोबी व अलीकडील विंटरनिझ वगैरेंचेहि म्हणणें आहे. पण मातृक नांवें मातेचा व मुलाचा विशेष सन्मान दाखविण्याकरितां वापरीत असत, असें पाणिनीबद्दल पतंजलीनें वापरलेल्या दाक्षीपुत्र वगैरेवरून दिसतें. सौभद्र, द्रौपदेय, पार्थ वगैरे शब्दहि लक्षांत घेण्यासारिखे आहेत. तसेंच बहुपत्नीकत्वाच्या चालीमुळें मातेचा बोध व्हावा म्हणूनहि मातृक नांवें वापरीत. तसेंच वासुदेव व अर्जुन हे नरनारायणाचे अवतार ठरून उपास्यांतहि दाखल झाले होते. त्यामुळें यांचें क्षत्रियत्व लुप्त होऊन त्यापेक्षांहि श्रेष्ठ पदवी यांना प्राप्त झाली होती. म्हणूनच पाणिनीला स्वतंत्र सूत्र करावें लागलें. महाभारतांत दिसणारा नरनारायणाच्या उपासनेचा सांप्रदाय पाणिनिपतंजलीच्या वेळीं चालूं होता. व नरनारायणाचें स्थान कृष्णार्जुनांना देण्यांत येत होतें; हेंहि तितकेंच स्पष्ट आहे. कदाचित् ययातीची जरा न स्वीकारल्यामुळें पूरुखेरीज सर्व मुलांचीं घराणीं आक्षिप्त ठरलीं व तो आक्षिप्तपणा पाणिनिपतंजलींच्या वेळेपर्यंत प्रचलित असण्याचा संभव आहे. यदुकुलावरील आक्षेप कृष्णजन्मानें धुवून निघाला व यदुकुल उज्वल झालें. ख्रिस्तपूर्वी चवथ्या शतकांत झालेल्या बौद्धनिदेशांत व ख्रिस्तपूर्वी दोनशें वर्षांच्या सुमारास लिहिलेल्या घोसुंदीच्या शिलालेखांत वासुदेवपूजेचा उल्लेख आहे. महाभारतांतहि तत्त्वज्ञानी व चतुर मुत्सद्दी एवढेंच यांचें स्थान नाहीं. राजसूयांत तर इतर सर्व लोक सोडून कृष्णाला अग्रपूजेचा मान देण्यांत आला, यावरून तत्कालीन कृष्णाचा सामाजिक दर्जा केवळ मुत्सद्दीपणाचा नसून यांचें विभूतिमत्वहि लोकांना वाटूं लागलें होतें, यांचें तें स्पष्ट निदर्शक आहे.

२ (स्वा. उत्तान.) हविर्धान राजास हविर्धानी भार्येपासून झालेल्या सहा पुत्रांतील चवथा.

३ अर्जुनाच्या दहा नांवांपैकीं एक.

४ कद्रूपुत्र नागांतील एक.

५ शुक्राचार्यास पीवरीपासून झालेल्या चार पुत्रांतील एक.

६ (आंध्र. भविष्य.) भागवत, विष्णु, मत्स्य व ब्रह्मांड यांच्या मतें सिंधुकाचा भ्राता.

कृष्ण आत्रेय—यानें प्रथम आयुर्वेद पृथ्वीवर आणला (म. शां. २१०. २१). आत्रेयानेंच अग्निवेश भेड, हारित इत्यादि सहा शिष्यांना आयुर्वेद प्रथम शिकविला, असें चरकसंहितेंत सांगितलें आहे.

कृष्णद्वैपायन—बादरायण व हा एकच (मत्स्य. १४. १४-१६).

कृष्ण पराशर—पराशरकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि. [illegible] यानें कुल. याच्या कुलांत कार्ष्णायन, कपिमुख, काकेयस्थ, अंजःपाति आणि पुष्कर हे मुख्य ऋषि होते (पराशर पहा).

कृष्ण हारित—ऐतरेय आरण्यकांत (३.२.६) याचा आचार्य म्हणून उल्लेख आहे व यानें आपल्या शिष्याला वाग्देवतेसंबंधीं उपासनेचा एक प्रकार सांगितल्याबद्दल उल्लेख आहे. सांख्यायन आरण्यकांत (८.१०) कृत्स्नहारित असा पाठ आहे. कृष्णहारित नामक महर्षीनें कालात्मक प्रजा उत्पन्न केली. त्यामुळें याचे अवयव विकल झाले. पण यानें आपलें शरीर छंदांनीं बलसंपन्न केलें. त्यामुळें छंदःसंहिता आहे असा तात्त्विक अर्थ यानें सांगितला (ऐ. आ. ३.२.१४).

कृष्णदत्त लौहित्य—श्यामसुजयंत लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३.४२.१; त्रिवेद पहा).

कृष्णधृति सात्यकि—सत्यश्रवसाचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३.४२.१).

कृष्णरात्त लौहित्य—श्यामजयंत लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३.४२.१; त्रिवेद पहा).

केकय—याला एकदां अरण्यांत राक्षसानें धरिलें. तेव्हां यानें आपल्या राज्यांत लोक कसे धार्मिक आहेत याचें वर्णन केलें व माझे राज्यांत अशी स्थिति असल्यामुळें मला राक्षसाचें भय वाटत नाहीं असें सांगितलें. तेव्हां राक्षसानेंहि याला सोडून घरीं जाण्याविषयीं सांगितलें (म. शां. ७७; अश्वपति कैकय पहा).

२ (सो. अनु.) शिबिराजाच्या पांच पुत्रांतील चवथा.

३ भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय व दुर्योधनपक्षीय राजे (म. उ. १७१; १९५).

४ केकय नांवाच्या सूताधिपाला मालवी नांवाच्या स्त्रीपासून कीचकादि पुत्र झाले. याची दुसरी बायको मालवीची दुसरी

बहीणच होती. तिची मुलगी सुदेष्णा. हीच विराटाची भार्या होय (म. वि. २१.१३ कुं.).

केतव—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायुमतें शाकपूर्ण रथीतराचा शिष्य (व्यास पहा).

केतु—(स्वा.) ऋषभदेव व जयंती यांच्या १०० पुत्रांतील एक. याच्या बापानें जंबुद्वीपाच्या नऊ वर्षांतील अजनाभ वर्षाचे नऊ खंड केले व त्यांपैकीं एक यास दिला.

२ तामसमनूच्या पुत्रांतील एक (भा. ८. १). हें तपोधन याचें नामांतर असावें.

३ दनु व कश्यप यांचा पुत्र. हाच केतुनामक ग्रह असावा.

४ ऋषींच्या एका संघाचें नांव (म. शां १९. १६ कुं.).

५ ब्रह्मदेवानें प्रजा फार वाढते म्हणून एक मृत्यु नांवाची कन्या निर्माण केली. तिलाप्रजेचा संहार करण्यास सांगितलें असता ती रडूं लागली. तेव्हां तिच्या अश्रूंपासून हजारों रोग उत्पन्न झाले. म्हणून तिनें तप केलें. त्या तपामुळें तिला वर मिळाला कीं, तुझ्या निमित्तानें कोणालाच मृत्यु येणार नाहीं. तेव्हां तिनें एक दीर्घ सुस्कारा सोडला. त्यापासून केतु उत्पन्न झाला. त्या केतूला एक शिखा होती. याला केतु अगर धूमकेतु असें म्हणतात (विष्णुधर्म. १. १०६).

६ वाज्यऋषीचा शिष्य. याचा शिष्य कौहळ (वं. ब्रा. १).

७ (सो.) हा मत्स्यमतें द्रुह्युपुत्र होय.

केतु आग्नेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१५६).

केतुजाति—पराशरकुलांतील ऋषिगण.

केतुमत्—दनुपुत्र दानवांतील एक.

२ (सो. क्षत्र) धन्वंतरीचा पुत्र. यास भीमरथ ऊर्फ भीमसेन नांवाचा एक पुत्र होता.

३ हा एकलव्याचा पुत्र होय. निषधदेशाचा राजा. हा दुर्योधनाच्या बाजूनें लढला. भीमानें कलिंगास मारिल्यानंतर यास मारिलें (म. भी. ५६४). मयसभेंत आलेल्या क्षत्रियांतील केतुमान् हाच असावा.

४ (सू. इ.) पृथुराजानें नेमलेल्या दिक्पालांपैकीं तिसरा म्हणजे पश्चिमेचा दिक्पाल (पृथु पहा).

५ (सू. नाभाग.) भागवतमतें अंबरीषाचा पुत्र.

६ प्रतर्दनदेवांतील एक.

७ सुतार नांवाच्या शिवाच्या अवताराचा शिष्य.

८ दारुक नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

केतुमती—सुमाली राक्षसाची स्त्री. रावणाची मातामही.

केतुमाल—(स्वा.) आग्नीध्र राजाच्या नऊ पुत्रांतील कनिष्ठ. याची स्त्री मेरुकन्या देववीति असून, याचा वर्ष याच्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे (भा. ५. २). याच्या आईचें नांव उपरिचिति.

केतुवर्मन्—त्रिगर्ताधिपति सूर्यवर्म्याचा भ्राता. यास अर्जुनानें मारिलें (म. आश्व. ७४).

केतुवीर्य—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

केतुशृंग—त्र्यंबकमन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

केदार—एक राजर्षि (दे. भा. ९. ४२).

केदारेश्वर—हा एक शिवाचा अवतार आहे. नरनारायणांनीं याला पृथ्वीवर आणिलें. हा त्या भागाचा अधिपति आहे (शिव. शत. ४२). याचें उपलिंग भूतेश होय (शिव. कोटि. १).

केरल—कश्यपगोत्री गोत्रकार गण.

केलि—ब्रह्मघ्नास म्हणतात (महाभारत उपसंहार, पृ. १५७).

केवल—(सू. दिष्ट.) नर राजाचा पुत्र. याचा पुत्र बंधूमत्.

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील अजितदेवांपैकीं एक.

३ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडाप्रमाणें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

केवलबर्हि—(सो. यदु.) हा भागवतमतें अंधकपुत्र.

केश—ब्रह्मदेवाचें पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत असलेला ऋषि (पद्म. सृ. ३४).

केशलंब—तप नांवाच्या शिवाच्या अवताराचा शिष्य.

केशिध्वज—(सू. निमि.) कृतध्वज जनकाचा पुत्र. याचा पुत्र भानुमत् जनक (खांडिक्य पहा).

केशिन्—हा दनु व कश्यप यांचा पुत्र (ह. वं. १.३). यानें प्रजापतीच्या देवसेना व दैत्यसेना नांवांच्या दोन प्रसिद्ध कन्या पळवून नेल्या. त्यांपैकीं दैत्यसेना यास वश झाली. पण देवसेना आक्रोश करूं लागली व 'कोणी तरी सोडवा' म्हणून ओरडूं लागली. इतक्यांत कोणीतरी देवसेनेचें आधिपत्य स्वीकारील असा सेनापति शोधण्याकरितां निघालेला इंद्र त्या ठिकाणीं मानस पर्वतावर आला व त्यानें या केशी दानवाशीं युद्ध करून देवसेनेस सोडविलें (म. व. २२५). पुढें कांहीं दिवसांनीं यानें चित्रलेखा व ऊर्वशी या अप्सरांस पळवून नेलें तें पुरूरव्यानें (बुधपुत्रानें) पाहिलें, म्हणून त्यानें या दानवाशीं युद्ध करून चित्रलेखा व ऊर्वशी यांस सोडविलें (मत्स्य. २४).

२ वसुदेवास कौशल्येपासून झालेला पुत्र.

३ कंसानें श्रीकृष्णास मारण्याकरितां त्यावर केशी नांवाचा दैत्य पाठविला होता. यानें घोड्याचें रूप घेऊन कृष्णावर चाल केली. पण घोड्यानें खाण्याकरितां वासलेल्या तोंडांत हात घालून कृष्णानें यास ठार मारिलें (भा. १०.३७; म. स. ५३.२९ कुं.). हा ऋष्यमूकपर्वतावर राहत असे (गर्ग. सं. १.६).

केशिन् दार्भ्य किंवा **दालभ्य**—एक राजा. उच्चैःश्रवस् कौपयेयाच्या बहिणीचा मुलगा (जै. उ. ब्रा. ३. २९. १). पांचाल हे याचे प्रजाजन होते म्हणून केशिन् ही त्यांचीच एक शाखा असावी (क. सं. ३०. २; बौ. श्रौ. २०. २५). धार्मिक विधीचे बाबतींत याचें खंडिकाशीं पटत नसे (मै. सं. १.४.१२; श. ब्रा. ११.८.४.१). हा एका सामाचा द्रष्टा आहे (पं. ब्रा. १३.१०.८). दीक्षेचें महत्त्व याला सुवर्णपक्ष्यानें शिकविलें (सां. ब्रा. ७. ४; केशिन् सात्यकामि पहा). उच्चैःश्रवस् कौपयेय मेला म्हणून केशिन् दार्भ्य त्या दुःखानें अरण्यांत भटकत असतां पुनः उच्चैःश्रवस् याला धूम्ररूपांत भेटला. यानें विचारतां त्यानें मेल्यावर धूमशरीर कसें प्राप्त झालें हें सांगितलें. हा प्रेमानें भेटूं लागला असतां याला तें हातीं लागेना (जै. उ. ब्रा. ३. २९-३०).

केशिन् सात्यकामि—यानें केशिन् दार्भ्याला सप्तपदा शाकरी या मंत्राची विशेष माहिती सांगितली (तै. सं. २.६. २.३; मै. सं. १.६.५).

केशिनर—(सू. इ.) भविष्यमतें सुनक्षत्राचा पुत्र.

केशिनी—कश्यप व प्राधा यांच्या कन्यांपैकीं एक अप्सरा (म. आ. ६६. २० कुं.).

२ सगराच्या दोन स्त्रियांपैकीं एक (म.व. १०५. १०कुं.) हिला शैव्या, भानुमती व सुमति अशीं ठिकठिकाणीं नामांतरें आहेत. सुमति हें हिच्या सवतीस नांव होतें (भा. ६. ८.१५). सगरानें या दोन्ही स्त्रियांसह जाऊन पुत्रांकरितां तप केलें व शंकराजवळून पुत्रप्राप्तीचा वर मिळविला. हिजपासून सगरास असमंजस् पुत्र झाला (सगर पहा).

३ (सो. पूरु.) सुहोत्राचा पुत्र अजमीढ, याच्या तीन स्त्रियांपैकीं एक. हिला जन्हु, जन व रुषिन् असे तीन पुत्र झाले (म. १० १.२० कुं.).

४ विश्रवाऋषीची पत्नी. हिला रावण, कुंभकर्ण व बिभीषण असे तीन पुत्र झाले (भा. ४. १. ३७; ७. १. ४३).

५ दमयंतीचा नलानें त्याग केल्यानंतरची तिची माहेरची दूती. हिला दमयंतीनें चार वेळां बाहुकाकडे पाठवून प्रथम त्याची माहिती, दुसऱ्यानें त्याची बारीक चौकशी, तिसऱ्यानें नलानें शिजाविलेल्या मांसापैकीं थोडेसें मांस इ. आणविलें व चवथ्यानें हिजबरोबर आपल्या दोन्ही अपत्यांस पाठविलें व काय हकीगत घडते ती सविस्तर आणविली.

६ कोणी एक अप्रतिम लावण्यवती राजकन्या. हिनें आपलें स्वयंवर मांडिलें होतें. त्यांत अंगिराऋषीचा पुत्र सुधन्वा व प्रल्हादपुत्र विरोचन हे आले होते. त्यांच्यांत जो श्रेष्ठ असेल त्यास मी वरीन असें केशिनी म्हणाली. तेव्हां श्रेष्ठत्वाबद्दल परस्परांत वाद उपस्थित झाला. प्राणाचा पण लावून निकाला करितां ते प्रह्लादाकडे गेले. प्रह्लादानें सुधन्व्याचा पक्ष सत्य असें सांगितलें. सुधन्व्यानें उदार अन्तःकरणानें प्रह्लादाचे मागणीवरून विरोचनास सोडून दिलें व या केशिनीनें विरोचनास वरिलें (म. स. ६८; उ. ३५). ही कथा उद्योगपर्वात, सख्य असतांनाच वादविवाद झाला व सभापर्वात भांडत असतां झाला व प्रह्लादानें कश्यपास विचारून निकाल दिला, अशा दोन स्वरूपांत आहे. ही कथा विदुरानें धृतराष्ट्रास उद्योगपर्वात भूमीकरतां असत्य बोलूं नये हें सांगण्याकरितां सांगितली व द्रौपदीवस्त्रहरणाच्या वेळेस असद्धर्मानें न वागतां कोणीं प्रश्न विचारिला असतां योग्य व खरा तो निकाल द्यावा व " वदतां सत्य कधींहि न धरावी लाज भीड वा भीति " हें स्पष्ट करण्याकरितां सांगितली.

७ कश्यप व खशा यांची कन्या.

केसरप्रार्बंधा—वैतहव्यांनीं हिची एक शेळी मारून शिजविली व त्या पातकांतून ते पार पडले, असा हिच्या संबंधीं निर्देश आहे (अ. वे. ५. १८. ११). मृगूला ठार करून उत्कर्षाच्या शिखराला पोहोंचलेले वैतहव्य संजय नष्ट झाले (अ. वे. ५. १९.१).

केसरिन्—एक वानर. अंजनीचा पति (वा.रा.उ. ६६). हा गोकर्णनामक पर्वतावर राहत असे. याला अंजनी व मार्जारासा अशा दोन बायका होत्या. एकदां शंबसादन नामक एक असुर बलाढ्य होऊन त्यानें कित्येक ऋषीस त्रास दिला. त्यावरून ऋषीच्या आज्ञेनें यानें त्याशीं युद्ध करून त्याचा वध केला. तेव्हां ऋषींनीं संतुष्ट होऊन यास आशीर्वाद दिला कीं, तुला एक सुस्वभावी, भगवद्भक्त आणि बलाढ्य असा पुत्र होईल. त्याप्रमाणें यास मारुति झाला (वा. रा. सुं. ३५).

२ गद्रद वानराचा पुत्र. जांबवानाचा कनिष्ठ भ्राता.

कैकय—(अश्वपति कैकय व सुमित्रा पहा).

२ (सो. अनु.) हा भागवत व विष्णु यांच्या मतें शिबिपुत्र होय.

कैकरसप—कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार (मत्स्य. १९९).

कैकसी—सुमाली राक्षसाची कन्या. विश्रवाऋषीची पत्नी. हिला मागणी घातली असतां सुमाली कांहींतरी कारण सांगून मागणी नाकारीत असे. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, कोणीहि मागणी घालिनासें झालें. तेव्हां शेवटीं कन्येची यौवनावस्था कमी होत चालली असें पाहून पित्यानें हिला आपणहून विश्रव्याला वरण्याचा सल्ला दिला. त्याप्रमाणें ही वेळेचा विचार न करितां भर तिनीसांजा विश्रव्यापुढें उभी राहिली. ऋषीनें हिचें मनोगत ओळखिलें; अ वेळ असल्यामुळें हिला पहिलीं तीन वाईट व हि प्रमाणें चवथें चांगलें अशीं मुलें झालीं. त्यांचीं

रावण, कुंभकर्ण, शूर्पणखा व बिभीषण होत (वा. रा. उ. ९; स्कंद. ३.१.४७).

कैकेयी—ही केकय देशांतील अश्वपति राजाची कन्या व दशरथ राजाची सर्वांत धाकटी पण अत्यंत आवडती पत्नी. हिचा पुत्र भरत होय. भरताकरितांच हिनें रामाला वनवासाला पाठविलें व त्यामुळें दशरथाला मृत्यु आला.

दशरथ देवदानवांचे युद्धांत देवांना साहाय्य करण्यास गेला असतां त्याच्या रथाचा आंस मोडला. त्या वेळीं कैकेयीनें आपला हात तेथें घालून राजास सांचविलें. म्हणून राजानें हिला दोन वर देऊं केले होते (ब्रह्म. १२३). यावरून ही प्रत्यक्ष युद्धांत असावी (कलहा पहा). रामाला यौवराज्याभिषेक होण्याचे दिवस जवळ आले व गांव शृंगारूं लागले, तेव्हां मंथरेला अभिषेकाची बातमी कळली व तिनें ती कैकेयीला सांगितली. दशरथ सारखा कैकयीच्या महालांत पडून असूनहि त्यानें हिला ही बातमी लागूं दिली नव्हती. मंथरेनें बातमी दिल्यानंतर राजानें कैकेयीला अभिषेकाची बातमी कळविली. रामाच्या यौवराज्याभिषेकाची बातमी ऐकून हिनें आनंदच प्रदर्शित केला आहे. एवढेंच नव्हे, तर भरत आणि राम मला सारखेच असें सांगितलें. व ती बातमी सांगणाऱ्या मंथरेला बक्षिस देऊं केलें. मंथरेनें हिच्या मनांत विष पेरलें. रडण्याच्या वेळीं हंसतेस काय? असें ती हिला म्हणाली (वा. रा. अयो. ८.३). तिनें रामाच्या ऐश्वर्याचें व भरताच्या हीनतेचें चित्र कैकेयीच्या पुढें उभें केल्याबरोबर सामान्य स्त्री-स्वभावाला अनुसरून हिचें चित्त मत्सरानें भडकूं लागलें. देवासुरयुद्धाच्या वेळच्या राहिलेल्या वरांच्या मागणीची कल्पनाहि मंथरेचीच. मंथरेच्या सल्ल्याप्रमाणें कैकेयीनें दशरथापाशीं पूर्वीच्या दोन वरांचें स्मरण देऊन रामाचा वनवास व भरताला राज्य मागितलें. त्याप्रमाणें राजानें हिला दोनहि वर दिले. वास्तविक रीत्या कैकेयीच्या बापानें ही व्यवस्था पूर्वीच करून ठेविली होती. म्हाताऱ्या नवऱ्याला मुलगी देतांना हिच्या मुलास राज्य मिळावें अशी त्याची अट होती व तिला दशरथानें संमति दिली होती. पण ह्या गोष्टीचा कैकेयीला पत्ताहि नव्हता.

भरतानें ह्या खटाटोपाबद्दल हिची निर्भर्त्सना केल्यावर हिचा सर्वच व्यूह ढांसळला. भरतानें हिचें वर्णन क्रुद्ध, अविचारी, गर्विष्ठ, स्वतःला भाग्यवती मानणारी, ऐश्वर्यलुब्ध, दुर्जन असून सज्जनासारखी दिसत असलेली, दुष्ट आणि पापबुद्धि ...लें आहे (वा. रा. अयो. ९२.१६). पुढें रामाला ...रितां भरतानें सपरिवार वनांत जाण्याचें ठरविलें. ...न व कौसल्या यांच्याबरोबर ही वनांत निघाली ८३.६).

कैटभ— मधुदैत्याचा अनुज. यास विष्णूनें मारिलें (भा. १०.४०; म. व. २०६ कुं; दुर्गा पहा).

२ एक राक्षस. याला दोन मुलें, एक अश्वत्थ व दुसरा पिप्पल. अश्वत्थ हा वृक्षाचें रूप धारण करून व पिप्पल हा सामग ब्राह्मणाचें सोंग घेऊन ब्राह्मण खात असे. अगस्त्यानें द्वादशवार्षिक सत्र आरंभिलें होतें. त्या वेळीं ऋषींनीं सौरि शनैश्चराच्या मदतीनें त्या दोघांचा नाश केला (ब्रह्म. ११८).

कैतव—शकुनीचा पुत्र उलूक याचें नामांतर (म. उ. १६३).

२ शकुनि (म. स. ८५ कुं.).

कैरात—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

कैराति—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

कैरिशय—सुत्वन्चें पैतृक नांव.

कैलासक—एक सर्प (म. उ. १०३ कुं.).

कैशोर्य—काप्याचें पैतृक नांव.

कोक—सत्रासह नामक पंचाल राजाचा पुत्र (श. ब्रा. १३.५.४.१७).

कोचरश—एक राजा. याची भार्या सुप्रज्ञा. ही एकादशीव्रताचे दिवशीं विष्णूसमोर जागरण करीत असतां शौरी नामक ब्राह्मण तेथें आला. तेथें राजा व राणी दोघेंहि आनंदानें देवासमोर नाचतांना पाहून त्या ब्राह्मणास आनंद वाटला. राणीनें आपलें पूर्वकथन केलें. मी पूर्वजन्मीं एक वेश्या व हा (राजा) एक शूद्र होता. एका एकादशीचे दिवशीं मला माझ्या आजारीपणांत सहज उपवास व जागरण घडलें व देवाचीं नांवें तोंडीं आलीं. त्यामुळें आतां राजकुलांत जन्म पावल्यें. हें वृत्त ऐकून ब्राह्मणहि एकादशीव्रत करूं लागला व शेवटीं हीं तिघें वैकुंठास गेलीं (पद्म. उ. २३).

कोटरक—एक सर्प (म. आ. ३५ कुं.).

कोटरा—बाणासुराची माता. ही बाणासुराच्या प्राणाचें रक्षण करण्यासाठीं कृष्णापुढें केश मोकळे टाकून नग्न उभी राहिली होती (भा. १०. ६३. २०; बाण पहा).

कोटिक किंवा **कोटिकाश्य**—(सो. अनु.) सूरथाचा पुत्र. यानें जयद्रथाकरितां द्रौपदीची चौकशी केली. नंतर जयद्रथानें द्रौपदी पळविल्यावर पांडवांशीं झालेल्या युद्धांत यास भीमानें मारिलें (म. व. २६६; २६७; २७२. २६ कुं.).

कोटिश—एक सर्प (म. आ. ५७ कुं.).

कोपचय—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

कोपवेग—युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक ऋषि (म. स. ४ कुं.).

कोमलक--जनमेजयाच्या सर्पसत्रामधील एक सर्प (म. आ. ५७ कुं.).

कोरकृष्ण--वसिष्ठकुलांतील ऋषिगण. कौरकृष्ण असा पाठभेद आहे.

कोरव्य--कश्यपकद्रूंचा पुत्र (म. आ. ३५)

कोल--कुशिक गोत्रांतील मंत्रकार.

कोलद--वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें व्यासाच्या सामशिष्य-परंपरेंतील लांगलीचा शिष्य. याबद्दल कोहळ असा पाठ आहे.

कोलासुर--कहोडाचा पिता पिप्पलाद दुर्गेश्वराजवळ तपश्चर्या करीत असे. एकदां तो ध्यानस्थ असतां कोलासुर दैत्य त्यास पीडा देण्यास आला. तेव्हां कहोडानें एक कृत्या निर्मून तिचे हातून कोलासुराचा वध करविला (पद्म. उ. १५७).

कोलाहल--(सो. अनु.) हा मत्स्यमतें सभानरपुत्र, कालनर, कालानर व कालानल हे सर्व एकच.

कोष--एक आचार्यकुल (श. ब्रा. १०. ५. ५. ८; सुश्रवस् पहा).

कोहळ--व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें लांगलीचा शिष्य. कोलद असा पाठभेद आहे (व्यास पहा). जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतील एक सदस्य (म. आ. ५३ कुं.).

कौकुर--कुकुरवंशोत्पन्न कारस्कर राजा.

कौकुरुंडि--उत्तम मन्वंतरांतल्या सप्तर्षींतील एक.

कौकूस्त--यानें यज्ञांत विपुल दक्षणा दिल्याचा निर्देश आहे (श. ब्रा. ४. ६. १. १३).

२ तामस मन्वंतरांतील योगवर्धनांपैकीं एक (कौकुरुण्डि पहा).

कौचकि--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

कौचहस्तिक--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

कौंच--देवांच्या हिरण्याक्षाशीं झालेल्या युद्धांत यास वायूनें ठार केलें (पद्म. सृ. ७५).

कौटिल--भृगुकुलोत्पन्न गोत्रकार.

कौटिल्य--(चाणक्य पहा).

कौणकुत्स्य--एक ऋषि (म. आ. ८ कुं.).

कौणप--एक सर्प (म. आ. ५७ कुं.).

कौणपाशन--कद्रूपुत्र सर्प.

कौंडरव्य--एक आचार्य (ऐ. ब्रा. ३. २, सां. आ. ७. १४; ८. २).

यानें अक्षरोपासना अथवा अक्षरासंबंधीं माहिती प्रचारांत आणिली (ऐ. आ. ३. २. २).

कौंडिन्य--याचा हिरण्यकेशिशाखेच्या पितृतर्पणांत उल्लेख आहे. हा वृत्तिकार होता, पण वृत्ति कशावर केली हें सांगतां येत नाहीं (स. श्रौ. २०. ८. २०).

२ हकाराला कवर्ग होतो, असें सांगण्याकरितां सन्मानार्थ घेतलेल्या अनेक आचार्यांच्या नांवांत यांचेंहि नांव घेतलें आहे (तै. प्रा. ५. ३८).

३ हा शांडिल्याचा शिष्य व याचा शिष्य कौशिक (बृ. उ. २. ६. १. ४; ६. १; विदर्भिन् पहा).

४ एक ब्रह्मर्षि. हा कुंडिनकुलोत्पन्न होय (म. स. ४). युधिष्ठिराच्या अश्वमेधांतील एक सदस्य (जै. अश्व. ६३). हा स्थावर (थेउर) येथें राहत असे. याची बायको आश्रमा. दुर्वांकुर माहात्म्याकरितां याची कथा आली आहे (गणेश. १.६३).

५ या ऋषीचा आश्रम हस्तिमती व साभ्रमती नद्यांच्या संगमीं बांधला होता. एकदां फार पाऊस पडून पाणी आश्रमांत आलें, म्हणून यानें नदीस कोरडी होण्याचा शाप दिला व स्वतः विष्णुलोकीं गेला (पद्म. उ. १४५).

कौतस्न--पहिला अरिमेजय व जनमेजय यांचें पैतृक नांव.

कौत्स--हा महित्थिचा शिष्य व याचा शिष्य मांडव्य (श. ब्रा. १०. ६. ५.९; बृ. उ. ६. ५. ४). निरुक्तांत (१.१५) वेद अनर्थक आहेत या कौत्साच्या मताचा निषेध दाखविला आहे (आ. श्रौ. १०. २०. १२). एक आचार्य (आश्व. श्रौ. १. २. ५, ७. १, १९; आ. ध. १. १९. ४. २८. १).

२ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

३ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

४ विश्वामित्राचा शिष्य. विश्वामित्र नको म्हणत असतां यानें रघुराजाकडून चौदा कोटी मोहोरा आणून त्यास दक्षिणा दिली (स्कंद. २. ८.५). रघुवंशांत वरतंतुशिष्य कौत्साची अगदीं अशीच गोष्ट आहे (र. वं. ५).

५ एक ब्रह्मर्षि. भृगुवंशीय भगीरथ राजानें यास आपली कन्या हंसी दिली होती (म. अनु. २०० कुं; दुर्मित्र व सुमित्र पहा).

कौत्सायन--मंत्रद्रष्टा (मैत्र्यु. ५.१).

कौथुम पाराशर्य--वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील एक.

कौथुमिन्--हिरण्यनाभ नामक ब्राह्मणाचा [illegible] केला हा जनकाच्या आश्रमीं गेला असतां यानें तेथील ब्र[illegible] वाद केला व कोपाविष्ट होऊन त्यांतील एका [illegible] संन्न झाल्यावर केला. पुढें यास महारोग व कुष्ठ झालें [illegible]. उ. १६१). यामागें लागला. सर्व तीर्थें फिरला तरी [illegible] १. ४). पुढें पित्याच्या सल्ल्यानुसार यानें [illegible]कार ऋषि. सूर्यापुढें सदोदित जप व पुराणश्रवण हीं [illegible] गेला (भवि. ब्राह्म २११). दुसरें नांव.

कौपयेय--उचैःश्रवस्‌चें पैतृक नांव.

कौबेरक—कश्यपकुलांतील गोत्रकारगण.

कौब्जायनि--मौब्जायनिबद्दल पाठभेद.

कौमानरायण—कौलायनबद्दल पाठभेद.

कौंभ्य--हें बभ्रूचें पैतृक नांव आहे.

कौरकृष्ण—कोरकृष्णाबद्दल पाठभेद.

कौरयाण—पाकस्थामन्‌चें पैतृक नांव.

कौरव्य—कुरुंतील एक राजा. परीक्षिताच्या अमलाखालीं स्त्रीसह सुखानें राहत होता (अ. वे. २०. १२७. ८; खिल. ५. १०. २; सां. श्रौ. १२. १७. २; वैतानसू. ३४. ९). राजा बाह्लिक प्रातिपीय यास कौरव्य म्हटलें आहे (श. ब्रा. १२. ९. ३. ३). एका आख्यायिकेंत आर्ष्टिषेण व देवापि हे सुद्धां कौरव्य नांवानें संबोधिले आहेत (नि. २. १०). वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

२ ऐरावतकुलोत्पन्न एक नाग. उलूपीचा पिता. जनमेजयकृत सर्पसत्रांत याच्या कुलांतील एरक, कुंडल, वेणिन्‌, वेणिनस्कंध, कुमारक, बाहुक, शृंगवेर, धूर्तक, आतक आणि प्रातर हीं कुलें दग्ध झालीं (म आ. ५७.).

कौरव्यायणीपुत्र--खं शब्दाचा आकाश ह्या अर्थाबद्दल याचें मत घेतलें आहे (बृ. उ. ३. ५. १. १).

कौरिष्ट—कश्यपकुलांतील ऋषिगण.

कौरुक्षेत्रिन्‌—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

कौरुपति--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

कौरुपथि—शांत्युदक करितांना कोणता मंत्र वापरावा याविषयीं याचें मत आलें आहे (कौ. ९. १०).

कौरुपांचाल—आरुणीला हा शब्द त्या प्रान्तांतील म्हणून लावीत असत (श. ब्रा. ११. ४. १. २). याचा धंदाहि याच शब्दानें दर्शविला जातो (श. ब्रा. १. ७. २. ८).

कौलकावती—या नांवाच्या दोघां ऋषींनीं रथप्रोत [illegible] याच्याकडून एक विशिष्ट याग करविला (मै. सं. २. नव्हता.

भरतानें ह्या [illegible]यन—वसिष्ठकुलांतील ऋषि. कौमानरायण असा सर्वच व्यूह ढांस

गर्विष्ठ, स्वतःला भा [illegible]—एक दास (ऋ. ४. ३०. १४). हें सज्जनासारखी दिसतात्पावें. येथें याचा अर्थ कुलितराचा पुत्र असा [illegible]लें आहे (वा.

[illegible]रितां भरत[illegible] नांवाच्या राजांचा एक वंश. हे सात होते.

[illegible] व कौस[illegible]स्त्यकुलांतील गोत्रकारगण.

८३.६ [illegible] गोत्रकारगण.

३ आश्वलायन कुलांतील एक. पिप्पलादाचा शिष्य.

४ सुकर्मा ब्राह्मणाचा शिष्य. यानें सामवेदाचें अध्ययन केलें (भा. १२. ६).

५ जटीमालिन्‌ नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

कौशापि—भृगुकुलांतील गोत्रकार गण.

कौशांबेय—प्रोतीचें पैतृक नांव.

कौशिक—हा कौण्डिण्याचा शिष्य होता व याचे शिष्य गौपवन व शांडित्य होत (बृ. उ. २.६.१; ४.६.१). व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य (व्यास पहा). एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा). एक ऋषि (मत्स्य. १४५. ९२-९३). अथर्ववेदाचें गृह्यसूत्र करणारा कौशिक नांवाचा आचार्य होता. शांत्युदकाला कोणता मंत्र ध्यावा याविषयीं याच्या मताचा उल्लेख आहे (कौ. ९.१०; युवा कौशिक पहा). याच्या नांवावर पुढील ग्रंथ उपलब्ध आहेत. १ कौशिकगृह्यसूत्र, २ कौशिकस्मृति, या स्मृतीचा उल्लेख हेमाद्रीनें परिशेषखंडांत केला आहे (१.६.३१; ६.३.७). त्याचप्रमाणें नीलकंठानेंहि या स्मृतीचा उल्लेख श्राद्धमयूखांत केला आहे. याच्या नांवावर एक शिक्षाहि आहे. कौशिकपुराण यानेंच केलें (c. c.).

२ (सो. अमा.) कुशांक, गाधिन्‌, विश्वामित्र वगैरेंना सामान्य नांव. विश्वामित्र ब्राह्मण झाल्यावर त्याच्या कुलांत उत्पन्न झालेला एक ऋषि. यास हैमवती नांवाची स्त्री होती (म. उ. ११७).

३ एक सत्यवचनी ब्राह्मण. हा गांवाजवळ संगमावर तपश्चर्या करी. पण सत्य सांगतांना अवश्य असणारें तारतम्य याला नव्हतें. एकदां कांहीं पांथस्थ, चोर आपल्यावर हल्ला करीत आहेत असें पाहून याच्या आश्रमाच्या मागें लपले. चोर चौकशी करण्यास आले असतां यानें खरें तें सांगितलें. तेव्हां चोरांनीं त्यांचा वध केला. त्यामुळें हा ब्राह्मण अधोगतीला गेला. ही गोष्ट अर्जुनास सत्याविषयीं तारतम्य ठेवावें म्हणून कृष्णानें सांगितली (म. क. ६९).

४ हा एक गर्वई होता. पण हा विष्णुशिवाय कोणाचेंहि गुणगायन करीत नसे. याचे अनेक शिष्य होते. याची कीर्ति ऐकून कलिंग देशचा राजा तेथें आला व म्हणूं लागला कीं, 'माझी कीर्ति गा.' तेव्हां कौशिकानें सांगितलें कीं, मी विष्णुशिवाय कोणाचेंहि गुणगायन करीत नाहीं. सर्व शिष्यांनींहि याच्या म्हणण्यास रुकार दिला. तेव्हां राजानें आपल्या नोकरांस आपले गुणगायन करावयास सांगितलें असतां विष्णुशिवाय इतरांचें गुणगायन ऐकावयाचें नाहीं म्हणून, कौशिकानें आपले कान झांकून घेतले. याच्या शिष्यांनींहि तसेंच

केलें. शेवटीं यानें बारीक लांकडाच्या दोंकानें आपले कान फोडून घेतले व जीभ छेदून घेतली. अशा एकनिष्ठ गायनानें ईश्वराची सेवा करून हा वैकुण्ठाला गेला (अ. रा. ५).

५ सावर्णि मन्वंतरांत होणाऱ्या सप्तर्षींतील एक. हें गालवाचें नामांतर आहे.

६ भीष्म शरपंजरीं पडला असतां त्याच्याकडे आलेला एक ऋषि (भा. १. ९. ७).

७ एका झाडाखालीं हा तपश्चर्या करीत असतां झाडावर बसलेल्या एक बगळीनें याचे अंगावर आपली विष्ठा टाकली. त्यामुळें क्रोधानें यानें वर पाहिलें. वर पाहिल्याबरोबर तपःप्रभावानें बगळी निर्जीव होऊन खालीं पडली. आपल्या हातून वाईट गोष्ट घडली, असें पाहून याला वाईट वाटलें. पुढें हा गांवांत भिक्षेकरितां गेला असतां एका पतिव्रतेच्या घरीं गेला. तेथें पतिकार्यामुळें तिला भिक्षा वाढण्यास वेळ लागला. तिनें त्याबद्दल क्षमा मागितली असतांहि हा तिच्यावर रागावला. तेव्हां तिनें, 'मी कांहीं बगळी नव्हे, असें सांगून, तुला अजून धर्म समजलेला नाहीं; तो समजावून घेण्यासाठीं तूं मिथिलेंतल्या धर्मव्याधाकडे जा, असें यास सांगितलें. ह्यालाहि तें पटलें व याचा राग शांत झाला. पुढें धर्मव्याधाकडे हा गेला असतां त्यानें याला अनेक प्रकारें धर्म सांगितला व यानेंहि तो ऐकून त्याच्याप्रमाणें आपल्या मातापित्यांची हा शुश्रूषा करूं लागला. मार्कंडेयाला पतिव्रतामाहात्म्य विचारिलें असतां, त्यानें युधिष्ठिराला हें वनवासांत सांगितलें (म. व २०८-२१९ कुं.).

८ कुरुक्षेत्रांत राहणारा ब्राह्मण. पितृवर्ती इ. सात पुत्रांचा पिता (पितृवर्ती पहा).

९ जरासंधाच्या हंस नांवाच्या सेनापतीचें हें उपनाम किंवा नामांतर असावें (म. स. २२.४२ कुं.).

११ या नांवाचा एक राजा होता. हा रात्रीं कोंबडा होई. याची स्त्री विशाला नामक होती. तिला सर्व अनुकूल असतां रात्रीं पति कोंबडा होतो हें पाहून वाईट वाटे. तेव्हां ती गालव ऋषीकडे गेली असतां त्यानें याचा पूर्ववृत्तांत सांगितला कीं, पूर्वी (जन्मांत) यानें शक्ति येण्याकरितां पुष्कळ कोंबडे खाण्याचा सपाटा लाविला. तेव्हां ही गोष्ट कुक्कुटराजा ताम्रचूड यास कळतांच त्यानें यास शाप दिला कीं, तूं रात्रीं कुक्कुट होशील. असो. आतां राजानें ज्वालेश्वरलिंगाच्या पूर्वेस असलेल्या लिंगाची पूजा करावी म्हणजे तो मुक्त होईल. त्याप्रमाणें यानें केल्यावर हा मुक्त झाला व त्या लिंगाला तेव्हांपासून कुक्कुटेश्वर म्हणूं लागले (स्कंद. ५.२.२१).

१३ (सो. यदु.) मत्स्य, विष्णु व वायु यांच्यामतें विदर्भपुत्र.

१४ (सो. वृष्णि.) हा विष्णु व मत्स्य यांच्यामतें वैशालीच्या ठायीं झालेला वसुदेवपुत्र व वायुमतें वैशाखीचे ठायीं झालेला वसुदेवपुत्र.

१५ (गाधिन् पहा).

१६ प्रतिष्ठान नगरांतील एक ब्राह्मण. हा कुष्ठरोगी होता तरी याची भार्या याची अत्यंत सेवा करी. हा व्यसनी ब्राह्मण आपल्या बायकोच्या खांद्यावर बसून वेश्येकडे जात असतां सुळावर चढविलेल्या मांडव्य ऋषीस याचा धक्का लागला. तेव्हां त्यानें धक्का लावणारास सूर्योदयापूर्वी मृत्यु येईल, असा शाप दिला. पण याच्या पत्नीच्या पातिव्रत्यानें सूर्य उगवेना. तेव्हां देवांनीं तिला संतुष्ट केलें व अनुसूयेकडून तिचा पति जिवंत करविला (मार्क. १६. १४-८८; गरुड. १. १४२).

कौशिकायति—एक आचार्य. हा घृतकौशिकाचा शिष्य. याचे शिष्य वैजपायन व सायकायन (बृ. उ. २. ६. २; ४.६.२).

कौशिकी—जमदग्नीची माता सत्यवती. तिचें नदींत रूपांतर झालें, त्या काळीं पडलेलें नांव (वा. रा. बा. ३४; म. आ. २३५; व. ८२;१११; भी. ९ कुं.).

कौशिकीपुत्र—आलंबीपुत्र व वैयाघ्रपदीपुत्र यांचा शिष्य. याचा शिष्य कात्यायनीपुत्र (बृ. उ. ६.५.१).

कौशिल्य—सामवेदी श्रुतर्षि.

कौशीतक—या ऋषीनें बकुलसंगमावर परमेश्वरसेवा केली (पद्म. उ. १६८).

कौशीति—ऋग्वेदी ब्रह्मचारी.

कौश्रेय—सोमदक्षाचें पैतृक नांव.

कौषाख—त्रैत्रेयाचें पैतृक नांव.

कौषीतकि--याच्या नांवावर कौषीतकि ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद, सांख्यायन, श्रौत व गृह्य सूत्रें इ. ग्रंथ आहेत. त्यांतून याचें नांव घेऊन कांहीं मतें येतात. कौषीतकि किंवा कौषीतकेय हें कहोडाचें पैतृक नांव आहे (श. ब्रा. २.४. ३. १; छां. उ. ३. ५. १). लुशाकपींनें यास व याच्या शिष्यांस शाप दिला आहे (पं. ब्रा. १७. ४. ७. ३). याच्यांत दोन अध्यापक होते. एक कहोड व दुसरा सर्वजित् (सां. ब्रा. १४. २४. ७१). यालाच सांख्यायन म्हणतात. हा प्राणास ब्रह्म मानी (कौषी. २. १). याचा शिष्य सर्वजित् (कौषी. २. ७). यानें पुत्रास उपदेश केला (छां. उ. १. ५. २; कुषीतक सामश्रवस पहा).

कौषीतकेय--कहोलाचें पैतृक नांव.

२ यानें सोमतीर्थीं तपश्चर्या करून शंकर प्रसन्न झाल्यावर तेथें सोमेश्वर नांवाचें शिवलिंग स्थापिलें (पद्म. उ. १६१).

कौषेय—एक ब्रह्मर्षि (वा. रा. उ. १. ४).

कौष्टिकि--अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार ऋषि.

कौष्य--पुश्चवस्चें पैतृक नांव.

कौसला--कृष्णपत्नी सत्या हिचें हें दुसरें नांव.

कौसल्य--आश्वलायन, पर आट्णार व हिरण्यनाभ यांना हें नांव लावलें आहे.

कौसल्या--ही कोसलदेशांतील भानुमान् राजाची कन्या व दशरथ राजाची पट्टराणी होय. हिला हजार गांवें स्त्रीधन म्हणून माहेराहून मिळालीं होतीं (वा. रा. अयो. ३१.२२-२३). हिचा मुलगा रामचंद्र. ही दशरथाची पहिली बायको होती. रामाला यौवराज्याभिषेक करण्याचें ठरलें, ही बातमी कौसल्येला रामाच्या द्वारां कळली. कैकेयीस सांगण्यास राजा स्वतः गेला होता. भरताच्या भाषणावरून कैकेयीशीं कौसल्या बहिणीप्रमाणें वागत असे (वा.रा.अयो. ७३. १०). हिचा कैकेयी आणि तिचा परिवार यांकडून वारंवार अपमान होत असे (वा. रा.अयो. २०.३९) व कैकेयी हिला मर्ममेदक शब्दांनीं टोंचीत असे (वा. रा. अयो. २०.४४). राम हिजकडे वनवासाला जाण्याकरितां अनुज्ञा मागण्यास गेला असतां लक्ष्मणानें पित्याचा निग्रह करून राज्य बळकावण्याचा उपाय सुचविला. त्या वेळीं कौसल्येनें प्रच्छन्न संमतीच दिली आहे (वा. रा. अयो. २१. २१). कदाचित् निरुपाय म्हणून हिनें संमति दिली असेल. आपण गेल्यानंतर आपल्या आईला कोणीं विचारणार नाहीं याची कल्पना रामाला होती (वा. रा. अयो. ३१. ११). पंधराव्या वर्षी राम परत आला तरी [illegible] (वा. रा.अयो. ६१. ११). राम वनवासाला गेल्यानंतर ही दशरथाला टोंचून बोलूं लागली. त्या वेळीं दशरथ अगदीं केंविलवाणा होऊन त्यानें कौसल्येपुढें हात जोडले. तेव्हां कौसल्येला आपली चूक ध्यानीं आली व पुत्रशोकानें व्याकुळ झाल्यामुळें मी कांहीं-तरी बोलल्यें, असें हिनें कबूल केलें (वा. रा. अयो. ६२. १४). ही स्वभावानें मृदु होती. पतिसुख नसून सवतीकडून जाच होत असतां ही उदासीन वृत्तीनें राहत असे व हिच्या त्या वृत्तीचा रामचरित्रावर बराच परिणाम झाला. रामाच्या चरित्रांतील महत्त्वाचा धार्मिकतेचा भाग हिच्याकडून रामाला मिळाला होता.

२ काशीराजाची कन्या अम्बिका हीस कौसल्या असें नांव होते (म. आ. १०६).

३ कृष्णाचा बाप वसुदेव, त्याच्या एका बायकोचें नांव.

कौसि--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

कौसुरबिंदु--हें प्रोतीचेंच पैतृक नांव असावें.

कौसुरबिंदि--प्रोति कौशंबेयाचें पैतृक नांव.

कौहल--मित्रविंद व प्रातरह यांचें पैतृक नांव.

क्रतु--स्वायंभुव मन्वंतरांत हा ब्रह्मयाच्या अपानापासून उत्पन्न झाला. स्वायंभुव दक्षाचा हा जांवई. सती व शंकर यांना दक्षानें न बोलावल्यामुळें सतीनें आपणाला जाळून घेतलें; व त्या रागानें शंकरानें दक्षासुद्धां सर्वांना जाळून टाकिलें. याची बायको दक्षाची कन्या संतति. याला वालखिल्य नांवाचे साठ हजार पुत्र झाले. ते सर्व ऊर्ध्वरेते असल्यामुळें त्यांना वंश नाहीं. ते अरुणाच्या पुढें सूर्याबरोबर असतात. याच्या दोन बहिणी पुण्या व सत्यवती होत. त्या दोघी पूर्णमाससुत पर्वशाच्या सुना होत (ब्रह्मांड. २. १२. ३६-३९). हा शिववरानेंच वैवस्वत मन्वंतराच्या आरंभीं उत्पन्न झाला.

ब्रह्मदेवानें प्रजा निर्माण करण्यासाठीं जे मानसपुत्र निर्माण केले त्यांत हा होता (मत्स्य. ३.६-८). हा जे प्रमुख प्रजापति झाले त्यांतील एक होता (मै. उ. २.३; मत्स्य. १७१.२७-२८; ३. ६-८; वायु. २. ४. २२; विष्णु. १. ७.४-५; १०; म. स. ११. १९; आ. ६६. १०; ६७.४; शां. २०७ कुं.). हा ब्रह्मदेवाच्या हातापासून उत्पन्न झाला (भा. ३. १२). कर्दम प्रजापतीच्या नऊ कन्यांपैकीं क्रिया ही याची बायको असून तिच्यापासून याला साठ हजार पुत्र झाले. हे वालखिल्य ऋषि असून अंगुष्ठाएवढे होते. हे वाल-खिल्य ब्रह्मर्षि असून त्यांना चित्रकेतु, सुरोचि, विरजा, मित्र, उल्बण, वसुभृद्यान व द्युमान अशीं नांवें होतीं. याप्रमाणेंच यान्या दुसऱ्या स्त्रीला शक्तिआदिकरून पुत्र झाले (भा. ४.१). सन्नति नांवाच्या स्त्रीपासून वालखिल्य झाले. (विष्णु. [illegible]).

२ वैवस्वत मन्वंतरांत याला बायकामुलें नव्हतीं (वायु. ३. ९. ६६; ब्रह्मांड . ३. ८; लिंग. १.६३. ६८; कूर्म. १. १९). यानें अगस्त्याचा मुलगा इध्मवाह हा दत्तक घेतला होता व त्याच्या नांवावरून कतूच्या वंशजांना आगस्त्य नांव पडलें (मत्स्य. २०२). याच्यापासून ब्राह्मणांची उत्पत्ति झाली नाहीं, असें कांहीं पुराणांत सांगितलें आहे (वायु. २. ४. ४९-५०; ब्रह्मांड ३. १. ४९-५१).

३ पांचालांतील एक क्षत्रिय. याला कर्णानें ठार मारिलें (म. क. ५६).

४ एक राक्षस. याची स्त्री वैश्वानरकन्या हयशिरा ही होय (भा. ६.६. ३४).

५ भृगु ऋषीनें उत्पन्न केलेल्या बारा भार्गव देवांपैकीं एक (वायु. २. ४. ८७). याच्या आईचें नांव पौलोमी (मत्स्य. १९५. १३-१४).

६ दहा विश्वेदेवांपैकीं एक.

७ श्रीकृष्णास जांबवतीपासून झालेला पुत्र (भा. १० ६१. १२).

८ फाल्गुन महिन्यांत पर्जन्य नांवाच्या सूर्याबरोबर फिरणारा यक्ष (भा. १२.११.४०).

९ उल्मूक व पुष्करिणी यांच्या सहा पुत्रांतील चौथा (भा. ४. १३. १७).

१० हा [illegible]गत--मरीचि ऋषीच्या सहा पुत्रांतील एक. हा पौष महिन्यांत पन्वंतरांत होता.

११ स्वायंभुव जन्मापूर्वी देवकीस झालेल्या मुलांपैकी एक

१२ स्वायंभुव कंसाच्या हातून मरण पावला (भा. १०.८५).

१३ अगस्त्य--कृष्णाचा पुत्र. हा मित्रविंदेपासून झाला. हा

१४ अमिताजे दहावा पुत्र होय (भा. १०. ६१.)

क्रतुजित् एका प्रजापतीचें नांव. प्रलयकालच्या रजनकोणेयाची दृष्टि ज्यां ब्रह्मदेवाला यज्ञ यानें त्याजकडून एक त्रिहविष्का नामक यज्ञ असा (तै. सं.२. ३. ८. १). हा रजनकोणेयाचा उपाध्याय (क. सं. ११. १; क्रतुविद् पहा).

क्रतुविद्—विश्वंतराच्या सोमयज्ञांत श्यापर्णाचा प्रवेश झाल्यावर त्यांनीं सांगितलेल्या सोमाच्या विशिष्ट परंपरेंत अरिंदमानें क्रतुविदाला उपदेश केला व यानें जानकीला केला (ऐ. ब्रा. ७.३४).

क्रथ—शुक्तिमान् पर्वताच्या पूर्वेकडील एक राजा. हा भारतीय युद्धांत दुर्योधनाकडे होता.

२ (सो. क्रोष्टु.) विदर्भ राजाच्या चार पुत्रांतील एक. याचा पुत्र कुंति किंवा कृति. भविष्यांत काथ असा पाठभेद आहे.

क्रथक—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

क्रथन—अमृताचें रक्षणकर्ता एक देव (म. आ. ३२. १८ कुं.).

२ एक असुर (म. स. ९.१७ कुं.).

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

४ वरुणलोकांतील असुरविशेष.

५ रामसेनेंतील या नांवाचे दोन वानराधिपति (वा. रा. यु. २६. ४२).

६ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

क्रथल—एक ऋग्वेदी ब्रह्मचारी.

क्रमजित्—एक क्षत्रिय (म. स. ४.३४ कुं.).

क्रातुजातेय—पहिल्या रामाचें पैतृक नांव.

क्राथ—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमसेनानें युद्धांत मारिलें (म. क. ४६.१७ कुं.).

२ एक क्षत्रिय (म. आ. ६८.४० कुं.).

३ एक राजा. याच्या पुत्रास भारतीय युद्धांत अभिमन्यूनें ठार मारिलें.

क्रिया—स्वायंभुव मन्वंतरांतील दक्षप्रजापतीची मुलगी. धर्म ऋषीची स्त्री (म.आ. ६७.१४ कुं.). हिचा पुत्र योग. हिला साठ हजार बालखिल्य झाले.

२ कर्दमऋषीच्या नऊ कन्यांतील एक. क्रतुऋषीची स्त्री.

३ द्वादशादित्यांतील अंशुमान् आदित्याची स्त्री.

४ एक राक्षसस्त्री वापरलेला देशवाचक शब्द. सायण (ब्रह्मांड. ३. ६. रेतो (ऋ. ८. २०. २४; २२.१२; अलर्कानें ठार.).

३. ६७. **क्रोष्टु**—याचा कुरुंशीं संबंध होता (मै. सं. ४.२).

क्रुंच आंगिरस--सामाचा द्रष्टा (पं. ब्रा. १३. ९. ११; ११. २०). यानें दोन साम असून त्यामुळें याला आवश्यक असणारा साहवा दिवस मिळत असे.

क्रैव्य पांचाल—क्रिवींचा राजा. या राजानें परिक्रेवर अश्वमेध केला (श. ब्रा. १३. ५. ४. ७; क्रिवि पहा).

क्रोडौदय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

क्रोडोदरायण—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

क्रोध—हा ब्रह्मदेवाचे भ्रुकुटीपासून उत्पन्न झाला (भा. ३. ९. २२). एकदां जमदग्नि श्राद्ध करीत असतां हा तेथें गेला. जमदग्नीनें होमधेनूच्या दुधाची खीर केली होती. तीवर यानें सर्परूप धारण करून गरळ टाकलें. पण जमदग्नि रागावला नाहीं. कारण त्यानें हा क्रोध आहे हें जाणिलें होतें. तेव्हां क्रोध भिऊन त्यास शरण गेला व म्हणाला कीं, मला अशी माहिती मिळाली होती कीं, सगळे भार्गव रागीट आहेत. पण आतांच्या अनुभवावरून भार्गव क्षमाशील आहेत असें मला कळलें; तरी मला अभय असावें. जमदग्नीनें यास अभय दिलें. पण पितरांच्या कोपाचें तूंच पाहून घे, असें सांगितलें. पितरांनीं रागावून यास शाप दिला. त्यामुळें क्रोधास नकुलयोनि प्राप्त झाली. पुढें यानें पितरांस संतुष्ट करून त्यांच्याजवळ उःशापाची याचना केली. तेव्हां यास तूं ज्या वेळीं धर्माच्या सभेंत कृष्णासमीप उंच्छवृत्ति ब्राह्मणाची गोष्ट सांगशील, त्या वेळीं तुला मुक्ति मिळेल असा त्यांनीं उःशाप दिला (जै. अ. ६७; उंच्छवृत्ति पहा).

२ हा ब्रह्मदेवपुत्र अधर्म याच्या वंशांतील लोभ व निकृति यांचा पुत्र. यास हिंसा नांवाची बहीण होती. तिजपासून क्रोधास कलि व दुरुक्ति अशीं दोन अपत्यें झालीं (भा. ४. ८. ३).

३ अष्टभैरवांपैकीं एक.

४ काला व कश्यप यांचा पुत्र (म. आ. ६६).

क्रोधदान—(सू. इ.) भविष्यमतें शाक्यवर्धनाचा पुत्र.

क्रोधन—कौशिक ऋषीच्या सात पुत्रांतील एक.

२ (सो. कुरु.) अयुत राजाचा पुत्र. याचा पुत्र देवातिथि.

क्रोधनायन—पराशरकुलांतील गोत्रकार.

क्रोधवश—कश्यप व क्रोधा ऊर्फ क्रोधवशा यांच्या पुत्रांतील ज्येष्ठ (म. आ. ६५). क्रोधेच्या सर्व पुत्रांस क्रोधवश

हेंच सामान्य नाम होतें. यांचे वंशजांसहि हेंच नांव होतें. या वंशजांपैकीं कांहींना कुबेरानें सौगंधिक नांवाच्या सरोवराचे रक्षणार्थ ठेविलें होतें. यांतीलच कांहीं सौगंधिक नांवाचीं कमळें भीम नेण्यास आला असतांना यांनीं त्याला कुबेराचे परवानगीखेरीज हात लावूं देण्याचें नाकारिलें. यामुळें भीमाचें यांच्याशीं युद्ध होऊन भीमानें यांचेपैकीं बऱ्याचजणांस ठार मारिलें (म. व. १५३-१५४).

२ इंद्रजिताचा राक्षस अनुयायी. हा व आणखी कांहीजण वानरांशीं अदृश्यत्वानें युद्ध करीत असतां अंतर्धानविद्यापटु बिभीषणानें यास दृश्य केलें. तेव्हां वानरांनीं यास ठार मारिलें (म. व. २८५).

३ महातलांतील सर्पविशेष. हे सर्व कद्रूचे वंशज होत. हे गरुडास फार भितात म्हणून क्वचित् प्रसंगीं तापद होतात (भा. ५.२४).

क्रोधवशा—(क्रोधा पहा).

क्रोधशत्रु—काला व कश्यप यांचा पुत्र.

क्रोधहंतृ—काला व कश्यप यांचा पुत्र.

२ पांडवपक्षीय एक रथी (म. उ. १७१ कुं.). हाच सेनाबिंदु असावा.

क्रोधा—ही दक्षप्रजापतीची कन्या व कश्यपाची स्त्री होय. हिला क्रोधवशा असें नामांतर आहे. हिच्या पुत्रांनाहि क्रोधवश असें म्हणतात (म. आ. ६६ कुं.).

क्रोधिन्—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

क्रोष्टकि—(क्रोष्टुकि पहा).

क्रोष्टाक्षिन्—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

क्रोष्टु—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ (सो. यदु.) यदूचा पुत्र. याचा पुत्र वृजिन(नि)वान्. ब्रह्म, हरिवंश व पद्मपुराण यांत यालाच वृष्णि म्हटलें आहे. क्रोष्टुकुलांत ज्यामघ, भजमान, वृष्णि व अंधक हे स्वतंत्र वंश सुरू होतात.

क्रौंच—हिमवान् पर्वतास मेनेपासून झालेला पुत्र. याच्याच मुळें हा ज्या द्वीपांत आहे, त्यास क्रौंचद्वीप असें नांव पडलेलें आहे. हा मैनाकाचा पुत्र (ह. वं. १.१८).

२ विष्णुमतें व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील शाकपूणीचा शिष्य (व्यास पहा).

क्रौंचिकीपुत्र—हा वैदभतीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य भालुकीपुत्र. हे दोन असावेत (बृ. उ. ६. ५. २).

क्रौंची—कश्यप व ताम्रा यांची कन्या.

क्रौष्टुकि—एक आचार्य. यानें द्रविणोदस् शब्दाचा इंद्र असा अर्थ मानला आहे (नि. ८.२). एक वैयाकरण (बृहद्दे. ४.१३७; छंदस्. ५). यालाच को[illegible]टकि असेंहि म्हटलेलें आढळतें (अथर्वपरि.).

क्षत्तृ—विदुराचें नांव. दासीपुत्र म्हणून या नांवानें उल्लेखितात (म. आ. २ कुं.).

क्षत्र—मनस, यजत व अवत्सार यां[illegible]जबरोबर या [illegible]चा ऋग्वेदांत उल्लेख आला आहे (ऋ. ५.४४.१०).

क्षत्रंजय—(सो. नील.) बृष्टद्युम्नाचा पुत्र (म. द्रो. १०.३ कुं.). हा द्रोणाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १५६. १४ कुं.).

क्षत्रदेव—(सो. नील.) हा शिखंडीचा पुत्र होय. हा उत्तम रथी होता (म. उ. १७१.१०; भी. ९३.१४; द्रो. २३.७ कुं.). ह्यास दुर्योधनाचा पुत्र लक्ष्मण यानें मारिलें (म. क. ३.२ कुं.).

क्षत्रधर्मन् (क्षत्रवर्मन्)—बृष्टद्युम्नाचा पुत्र (म. उ. १७१). द्रोणाचार्यांकडून याचा वध झाला (म. द्रो. १२५. ६७ कुं.).

क्षत्रबंधु—एक राजा. हा दिसण्यांत क्रूर व हिंसक होता. पण हा ज्ञानी असल्यामुळें उद्धरून गेला (पद्म. उ. ८०).

क्षत्रवर्मन्—(क्षत्रधर्मन् पहा).

क्षत्रवृद्ध—(सो. पुरूरवस्.) आयुराजाचा दुसरा मुलगा. हे एकंदर पांच बंधु. हा नहुष राजाचा लहान भाऊ. याचा मुलगा सुहोत्र. याच्यापासून काश्यवंश सुरू झाला.

२ रौच्य मन्वंतरांतील एक मनुपुत्र.

क्षत्रोपेक्ष—(सो. यदु.) श्वफल्क यादवाच्या तेरा पुत्रांतील एक.

क्षत्रौजस्—(शिशु. भविष्य.) वायुमतें अजातशत्रूचा पुत्र. विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें क्षेमधर्माचा पुत्र.

क्षपाविश्वकर—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

क्षम—सुधामन् देवांतील एक.

क्षमा—दक्षकन्या व पुलहाची स्त्री.

२ ब्रह्मधानाची कन्या.

क्षमावत्—देवलऋषीचा पुत्र.

२ प्रत्यूषनामक वसूचा नातू.

क्षय—(सू. इ. भविष्य.) वायुमतें बृहत्क्षयाचा पुत्र.

क्षान्ति—तामस मनूचा पुत्र.

क्षाम—सुधामन् देवांतील एक.

क्षितिमुखाविद्ध—(विदा पहा).

क्षिप्रप्रसादन—(स्वा. प्रिय.). प्रियव्रताच्या मुलाचें नांव (गणेश २. ३३. २८).

क्षीर—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

क्षुद्रक—(सू. इ. भविष्य.) प्रसेनजिताचा मुलगा.

क्षुद्रभृत--मरीचि ऋषीच्या सहा पुत्रांतील एक. हा स्वायंभुव मन्वंतरांत होता.

२ कृष्णजन्मापूर्वी देवकीस झालेल्या मुलांपैकी एक होता. हा कंसाच्या हातून मरण पावला (भा. १०.८५).

क्षुधि--कृष्णाचा पुत्र. हा मित्रविंदेपासून झाला. हा शेवटचा म्हणजे दहावा पुत्र होय (भा. १०. ६१.).

क्षुप— एका प्रजापतीचें नांव. याची जन्मकथा अशी आहे कीं, एकदां ब्रह्मदेवाला यज्ञ करण्याची इच्छा झाली. परंतु स्वतःला योग्य असा ऋत्विज कोणी दिसेना. तेव्हां त्यानें पुष्कळ वर्षे एक गर्भ मस्तकांत धारण केला. या गोष्टीस हजार वर्षे झालीं असतां शिंकेमुळें तो गर्भ खालीं पडला. हाच क्षुप प्रजापति होय. हा ब्रह्मदेवाच्या यज्ञांत ऋत्विज् होता (म. शां. १२२).

२ (सू. दिष्ट.) खनित्रपुत्र. नारदानें युधिष्ठिराला यमसभेचें वर्णन सांगितलें. त्यांतील राजांच्या मालिकेंत याचें नांव आलें आहे (म.स. १३. ८; अनु. १७७. ७३ कुं.).

३ हा एक क्षत्रिय राजा होता. याचा दधीचि ऋषीशीं ब्राह्मण श्रेष्ठ कीं क्षत्रिय श्रेष्ठ याविषयीं वाद झाला. त्यानंतर दधीचि ऋषीवर यानें चढाई केली. परंतु शेवटीं शिवभक्ति-प्रभावानें दधीचीनें याचा पराभव केला (लिंग. १.३४-३५).

क्षुभ्य—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

क्षुलिक—(कुलक पहा).

क्षुव—यानें विष्णूचा पराजय केला होता (शिव रुद्र.स.३८).

क्षेत्रज्ञ—(शिशु. भविष्य.) भागवतमतें क्षेमधर्मन्‌चा पुत्र.

क्षेम—(स्वा. प्रिय.) इध्मजिह्वाचा पुत्र. याच्या वर्षास हेंच नांव आहे (भा. ५. १).

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्मऋषीपासून तितिक्षेस झालेला पुत्र.

३ दुर्योधनपक्षांतील एक राजा. हा कोधवंशांपैकीं एका राक्षसाचा अंशावतार होय (म. आ. ६७).

४ (सो. मगध. भविष्य.) भविष्य, भागवत, मत्स्य, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें शुचीचा पुत्र. यास विष्णुमतें क्षेम्य म्हटलें आहे. यानें अठ्ठावीस वर्षे राज्य केलें.

५ सत्य देवांतील एक.

६ ब्रह्मधानाचा पुत्र.

क्षेमक—पांडवपक्षीय एक राजा (म. स. ४. २७ कुं.).

२ (सो. पूरु. भविष्य.) भविष्य व मत्स्य यांच्या मतें हा निरमित्रपुत्र, मतवार्युं निरामित्रपुत्र, भागवतमतें विमिपुत्र व विष्णुमतें हा खंडपाणिपुत्र. हा पांडववंशांतील शेवटचा राजा होऊन गेला.

३ कद्रूपुत्र सर्पविशेष.

४ एक राक्षस. हा निर्जन वाराणसींत राहत असे (ब्रह्मांड. ३. ६७. २७; वायु. २. ३०. २४). या राक्षसास अलर्कानें ठार करून पुनः ती नगरी वसविली (ब्रह्मांड. ३. ६७. ७२; वायु. २. ३०. ६९).

क्षेमंकर—सोमकांत राजाचा मंत्री (गणेश. १. २९).

२ पश्चिम त्रिगर्तदेशीय राजा (जयद्रथ पहा). जयद्रथकृत द्रौपदीहरणानंतर झालेल्या संग्रामांत क्षेमंकराचें नकुलाशीं युद्ध होऊन त्यांत हा ठार झाला (म. व. २७१).

क्षेमजित्--(शिशु. भविष्य.) मत्स्यमतें क्षेमधर्माचा पुत्र. यास भागवतांत क्षेत्रज्ञ, विष्णु, वायु व ब्रह्मांड यांच्यामध्यें क्षत्रौजस् म्हटलें आहे.

क्षेमदर्शिन्—उत्तर कोसलदेशचा राजा. हा राज्य-भ्रष्ट व दुर्बल होऊन कालकवृक्षीय नामक ऋषीकडे आला. ऋषीनें याला कपटनीति व सुनीति सांगितली. शेवटीं याची सद्धर्माकडे वृत्ति पाहून त्यानें विदेहवंशीय जनक राजाशीं याची मैत्री घडवून आणिली. विदेहाधिपतीनें याची योग्यता जाणून यास जेत्याप्रमाणें आपल्या घरीं ठेवून घेतलें व याचा सत्कार केला. हें कथानक संकटकालीं राजानें कसें वागावें असें विचारिलें असतां भीष्मानें धर्माला सांगितलें (म. शां. १०४-१०६).

क्षेमधन्वन्—(क्षेमधृत्वन् पौण्डरिक पहा).

२ धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र. क्षेमधर्मा असेंहि याचें नांव आढळतें.

क्षेमधर्मन्-- (शिशु. भविष्य.) भागवत, मत्स्य, ब्रह्मांड व विष्णु यांच्यामतें काकवर्णाचा पुत्र. वायुमतें यास क्षेमवर्मन् म्हटलें आहे (२ क्षेमधन्वन् पहा).

क्षेमधी—(सू. निमि.) चित्ररथ जनकाचा पुत्र. विष्णुमतें यास क्षेमारि म्हटलें आहे

क्षेमधूर्ति—हा साल्वाचा सचिव आणि सेनापति होता. याचा सांबानें पराजय केला (म. व. १६.११ कुं.). भारतीय युद्धांत हा दुर्योधनपक्षाकडे असतां याचा बृहत्क्षत्रानें वध केला (म. द्रो. १०७.१८ कुं.).

२ एक क्षत्रिय. हा करुष देशाचा अधिपति होता. भीमसेनानें याचा वध केला (म. क. ९. ३२-४५ कुं.).

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र (क्षेममूर्ति पहा).

४ एक क्षत्रिय. बृहन्ताचा बंधु. याचें सात्यकीबरोबर युद्ध झालें (म. द्रो. २०.२५-४८ कुं.).

क्षेमधृत्वन् पौण्डरिक—(सू. इ.) हें नांव 'क्षेम-धन्वन्' असें पुराणांत आहे. यानें सुदामन् नदीच्या तीरावर यज्ञ केला (पं. ब्रा. २२.१८.७).

क्षेमभूमि--(शुंग. भविष्य.) वायुमतें भागवताचा पुत्र.

क्षेममूर्ति— धृतराष्ट्रपुत्र. हा भीमसेनाच्या हातून मारिला गेला. क्षेमधूर्ति असाहि पाठभेद कुंभकोण प्रतींत सांपडतो (म. आ. ६८.१००.).

२ पुलह व श्वेता यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३.७.१८०-१८१).

क्षेमवर्मन्— (क्षेमधर्मन् पहा).

क्षेमवृद्धि—हा साल्व राजाचा सेनापति होता (म. व. १६. ११ कुं.).

क्षेमशर्मन्—दुर्योधनपक्षाचा एक राजा. भारतीय युद्धांत द्रोणाचार्य सेनापति असतां त्यानें आपल्या सैन्याची रचना सुपर्णाकार केली. त्यांत गरुडाच्या मानेच्या ठिकाणीं कलिंग, सिंहल इत्यादि राजांबरोबर हा राजा जय्यत तयारीनें उभा होता (म. द्रो. २०.७ कुं.).

क्षेमा—एक अप्सरा. कश्यप व मुनि यांची कन्या.

क्षेम्य—(सो. पूरु.) उग्रायुध राजाचा पुत्र. याला सुवीर नांवाचा मुलगा होता.

२ (४ क्षेम पहा).

क्षैमि—सुदक्षिणाचें पैतृक नांव.

२ श्याम पराशरकुलोत्पन्न एक ऋषि.

ख

खगण—(सू. इ.) भागवतमतें वज्रनाभाचा पुत्र. याचा पुत्र विधृति. विष्णुमतें शंखनाभ व वायुमतें शंखण हाच असावा.

खगम—एक तपस्वी ब्राह्मण. एकदां हा अग्निहोत्र कर्मांत निमग्न असतां विनोदानें एका सहस्रपाद् नांवाच्या मित्रानें तृणाचा सर्प याच्या अंगावर टाकिला. त्यायोगें हा मूर्च्छित पडला. जरा वेळानें सावध झाल्यावर यानें त्या ब्राह्मणाला ज्या प्रकारचा सर्प करून मला भिवविलेंस, त्याच प्रकारचा तृणतुल्य सर्प तूं होशील असा शाप दिला. हा शाप ऐकल्यावर तो मित्र दुःखविव्हल होऊन त्यानें करुणा भाकिली असतां खगमानें त्याला उःश्शाप दिला कीं, भृगुकुलामध्यें प्रमतीला रुरु नामक पुत्र होईल, त्याची तुझी भेट झाली असतां तुझ्या शापाचा अंत होऊन तुला पूर्वरूप प्राप्त होईल (म. आ. ११).

खंज—हा दनूवंशांतील होय. हा ब्रह्मदेवाच्या वरानें महापराक्रमी झाला होता. याचा अर्जुनानें वध केला (पद्म. सृ. ६).

खट्वांग—(सू. इ.) विश्वसह राजाचा पुत्र. हा देवदैत्यांच्या युद्धांत देवांना मदत करण्याकरितां स्वर्गांत गेला होता. तेथें युद्धसमाप्तीनंतर देवांनीं यास वर मागण्यास सांगितलें असतां यानें आपलें आयुष्य किती अवशेष आहे असें विचारिलें. तेव्हां मुहूर्तमात्र आहे असें त्यांनीं सांगितलें. त्याबरोबर कांहीं एक न मागतां शीघ्रगामी विमानांतून हा त्वरेनें अयोध्येस आला आणि आपल्या दीर्घबाहु नामक पुत्रास गादीवर बसवून आत्मस्वरूपीं लीन झाला (भा. ९.९). ब्रह्मपुराण व हरिवंश पहिल्या दिलीपाला खट्वांग म्हणतात (ब्रह्म. ८; ह. वं. १.१५). दुसऱ्या दिलीपास खट्वांग म्हणावयास पाहिजे. भविष्यमतें मनुवंशीं नियज्ञाचा पुत्र. परम विष्णुभक्त. यानें ३००० वर्षें राज्य केलें (दिलीप पहा).

खड्गधर—सौराष्ट्रामधील एक राजा. याच्या एका माजलेल्या हत्तीचा गीतेच्या १६ व्या अध्यायाचें पठनसामर्थ्यानें एका ब्राह्मणानें मद उतरविला (पद्म. उ. १९०).

खड्गबाहु—याच्या पुत्राचा दुःशासन नांवाचा सेनापति होता. तो एके दिवशीं माजलेल्या हत्तीवर बसला असतां पडून मरण पावला. पुढील जन्मीं तो हत्ती झाला. सिंहलदेशच्या राजानें तो हत्ती खड्गबाहूस दिला. खड्गबाहूनें एका कवीला व कवीनें तो मालवदेशच्या राजास दिला (पद्म. उ. १९१).

खड्गहस्त—दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

खड्गिन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. भारतीय युद्धांत याचा भीमानें वध केला (म. क. ८८. १९-२३ कुं.).

खंडपाणि—(सो. कुरु. भविष्य.) भविष्य व विष्णु यांच्या मतें हा अहीनपुत्र होय. याबद्दल इतर पुराणांत दंडपाणि असा पाठ आहे.

खंडिक औद्धारि—हा केशिन्चा गुरु. केशिन्च्या यज्ञांत वाघानें गाय मारिली. प्रायश्चित्त विचारिलें असतां सर्वांनीं त्याला याच्याकडे पाठविलें. यानें सभा बोलावून विचार केला व प्रायश्चित्त सांगितलें (श. ब्रा. ११. ८. ४.१). एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा). हा केशिन्चा प्रतिस्पर्धी होता. खंडिक व खांडिक्य एक असावेत (मै. सं. १. ४.१२).

खनक—विदुराचा मित्र. हा खोदकामामध्यें अत्यंत कुशल होता. पांडवांना मारण्याकरितां दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून पुरोचनानें तयार केलेल्या लाक्षागृहामध्यें पांडव राहत

असतां एके दिवशीं खनक विदुराच्या आज्ञेनें खणेकरितां त्याची अंगठी घेऊन युधिष्ठिराकडे आला व यानें विदुरानें सांगितलेलें सर्व वृत्त त्याला कळविलें. नंतर युधिष्ठिर संतुष्ट होऊन त्यानें याला पुरोचनास न समजतां सर्व पांडवांची लाक्षागृहांतून मुक्तता करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें लाक्षागृहाच्या मध्यापासून खंदकापर्यंत एक विवर तयार केलें (म. आ. १५९.१ कुं.).

खनपान—(सो. अनु.) भागवतमतें अंगराजाचा पुत्र, विष्णुमतें पारपुत्र, मत्स्य व वायु यांच्या मतें दधिवाहनपुत्र, यास अपानद्वार नसल्यामुळें अनपान म्हणत. याचा पुत्र दिविरथ.

खनित्र—(सू. दिष्ट.) भागवतमतें प्रमति राजाचा पुत्र. याचा पुत्र चाक्षुष. विष्णु व वायु यांच्या मतें हा प्रजानिपुत्र होय. याचा पुत्र क्षुप.

खनिनेत्र—(सू. दिष्ट.) हा भागवतमतें रंभपुत्र, वायु व विष्णु यांच्या मतें विविंशपुत्र. वायुमतें याचा पुत्र करंधम व विष्णुमतें अतिभूति.

याला एकंदर चौदा भ्राते होते. हा अत्यंत दुष्ट असल्यामुळें यानें आपल्या सर्व भावांना नागवून स्वतः एकट्यानेंच राज्य घेतलें. परंतु हा प्रजेला अप्रिय असल्यामुळें लवकरच पदच्युत होऊन याचा पुत्र सुवर्चा गादीवर आला (म. आश्व. ४).

खर—विश्रवा ऋषीला राकेपासून झालेला पुत्र. शूर्पणखा याची सख्खी बहीण व रावण याचा सावत्र भाऊ होय (म. व. २७६. ८ कुं.). दूषणहि भाऊच होता असें शूर्पणखेच्या भाषणावरून दिसतें (वा. रा. अर. १७.). हा बालपणीं वेदवेत्ता, शूर व उत्कृष्ट सदाचारी असून पित्यासह गंधमादन पर्वतावर राहत असे. हा दक्षिणेंतील रावणाचा सीमासंरक्षक अधिकारी होता (वा. रा. अर. ३१). याच्या हाताखालीं चौदा सेनापति व एकंदर चौदा हजार सैन्य होतें (वा. रा. अर. १९; २२). प्रथम सहजगत्या रामलक्ष्मणाकडे येऊन शूर्पणखेनें प्रेमयाचना केली. तेव्हां रामाच्या सांगण्यावरून लक्ष्मणानें तिचें नाक व कानहि कापिले. तेव्हां ती आक्रोश करीत जनस्थानांत खराकडे गेली. खरानें आपले चौदा सेनानायक चौदा हजार सैन्यासह रामावर पाठविले. पण रामानें त्यांना ठार केलें. नंतर आपला सेनापति दूषण याच्या नेतृत्वाखालीं सैन्य तयार करवून स्वतः खर रामावर चालून गेला. रामानें लक्ष्मणाला सीतेला घेऊन सुरक्षिततेकरितां पर्वताच्या एका गुहेंत जाऊन बसण्यास सांगितलें. व तीं गेल्यावर स्वतः कवच घालून हा युद्धाला तयार झाला. युद्ध सुरू झाल्यानंतर दूषण, शिरस व खर यांना केवळ धनुष्याच्या साहाय्यानें रामानें सैन्यासह ठार केलें. हें सर्व दीड मुहूर्तांत झालें. यांपैकीं प्रेक्षक म्हणून सुरक्षित असलेल्या व पळून गेलेल्या अकंपनानें लंकेंत रावणाला हें सर्व वृत्त कळविलें (वा. रा. अर. १८–३१). या युद्धांत प्रामुख्यानें राम धनुष्यानें युद्ध खेळत आहे व राक्षसांच्याकडे धनुष्य नाहीं हें स्पष्ट दिसतें. याला मकराक्ष नांवाचा मुलगा होता. यानें जनस्थानांतील ऋषींना अत्यंत त्रास दिलेला असल्यामुळें तेथील ऋषींना या कृत्यानें फारच आनंद झाला व रामाची त्यांनीं अत्यंत वाहवा केली (वा. रा. अर. ३०).

२ रावणपक्षीय दुसरा एक राक्षस (म. व. २८६. २ कुं.).

३ लंबासुराचा एक भ्राता, असुर (मत्स्य. १७६.७).

४ विजराचा पुत्र.

खरवाच्—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

खरपुरंजय—वायुमतें मथुरेंत राज्य करणारा एक राजा.

खलीयस—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील शालीयाबद्दल पाठभेद.

खल्यायन—धूम्रपराशराच्या कुलांत प्रसिद्धीस आलेल्या पांच ऋषींपैकीं एक व गण.

खशा—ही प्राचेतस दक्षप्रजापति व असिक्नी यांची कन्या. ही कश्यप प्रजापतीस दिली होती. हिला यक्षराक्षसादि झाले.

खांडव—भृगुकुलांतील मित्रयुकुलांत जन्मास आलेला एक ब्रह्मर्षि.

२ पौडवाबद्दल पाठभेद.

खांडवायन—परशुरामानें एक मोठा यज्ञ केला व पृथ्वी व दहा वाव लांब आणि नऊ वाव उंच अशी सुवर्णमय वेदिका कश्यपास अर्पण केली. कश्यपाच्या अनुमतीनें इतर ब्राह्मणांनीं तिचे तुकडे करवून ते विभागून घेतले. यामुळें ते ब्राह्मण खांडवायन नांवानें प्रसिद्ध झाले (म. व. ११७).

खांडिक्य—(सू. निमि.) हा भागवतमतें मितध्वजपुत्र होय. हा क्षत्रिय असून याला खांडिक्यजनक असें म्हटलें आहे. केशिध्वज हा याचा चुलतभाऊ. खांडिक्य कर्ममार्गामध्यें अत्यंत प्रवीण असून केशिध्वज हा आत्मविद्याविशारद होता. या उभयतांस परस्परांस जिंकण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन केशिध्वजानें खांडिक्याला राज्याबाहेर हांकलून दिलें. तेव्हां हा मंत्री व पुरोहित यांसमवेत अरण्यांत निघून गेला (भा. ९.१३).

इकडे ज्ञाननिष्ठ केशिध्वजानें कर्मबंधनांपासून पार पडण्याकरितां पुष्कळ यज्ञ केले. पुढें एकदां तो यज्ञ करीत असतां निर्जन वनामध्यें एका व्याघ्रानें त्याची गाय मारिली. तेव्हां त्याच्याबद्दलचें प्रायश्चित्त त्यानें ऋत्विजांस विचारिलें असतां, त्यांनीं त्याला कशेरूकडे पाठविलें. कशेरूनें भृगूस व भृगूनें शुनकास प्रायश्चित्त विचारण्यास त्यास सांगितलें. शेवटीं

शुनकाच्या सांगण्यावरून तो अरण्यांत खांडिक्याकडे गेला. खांडिक्य त्याला पाहतांच त्याची निर्भर्त्सना करून त्याचा वध करण्यास उद्युक्त झाला. परंतु केशिध्वजानें याला वस्तुस्थिति निवेदन केल्यावर खांडिक्यानें त्याला धेनुवधाबद्दल यथाशास्त्र प्रायश्चित्त सांगितलें. त्याप्रमाणें केशिध्वज यज्ञभूमीचे ठिकाणीं जाऊन त्यानें यज्ञ सिद्धीस नेला. परंतु खांडिक्याला गुरुदक्षिणा द्यावयाची शिल्लक राहिल्यामुळें तो परत खांडिक्याकडे आला असतां, खांडिक्य पुनः त्याला मारण्यास उद्युक्त झाला. तेव्हां केशिध्वजानें मी तुझा वध करण्याकरितां आलों नसून गुरुदक्षिणा देण्याकरितां आलों आहे, तरी तूं ती माग, असें याला सांगितलें. खांडिक्यानें सर्व दुःखापासून मुक्तता होण्याचा मार्ग त्याला विचारिला. यावरून केशिध्वजानें याला देहाची नश्वरता व आत्म्याचें चिरंतनत्व यांचें महत्त्व पटवून दिल्यावर सर्व दुःखांचा नाश होण्यास योगावांचून दुसरा मार्ग नाहीं असें सांगितलें. नंतर खांडिक्यानें योगमार्ग कथन करण्यास त्याला सांगितलें असतां, केशिध्वजानें याला परब्रह्माचा उपदेश करून मोक्षपदाप्रत नेणारा योग सांगितला (विष्णु.६. ६-७; नारद. १. ४६-४७; केशिन् दार्भ्य पहा).

खाति—तामस मनूचा पुत्र.

खादिर—द्राह्यायणाचें दुसरें नांव (द्राह्यायण पहा).

खार्गलि—कुशाकपीचें पैतृक नांव.

खालीय—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील शालीयाबद्दल पाठभेद.

खिलि व खिलिखिलि—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार व प्रवर.

खुर्दक—(ऐति.) भविष्यकालीन तिमिरलिंगाच्या वंशांतील म्लेच्छ राजा (भवि. प्रति. ४.२२).

खेल—एक राजा. याची बायको विश्पला. तिचा पाय लढाईत तुटला असतां अश्वीनीं एका रात्रींत लोखंडी पाय बसवून तिला दुसऱ्या दिवशीं पुनः लढण्यास सज्ज केलें (ऋ. १.११६.१५). याचा पुरोहित अगस्त्य होता.

ख्याति—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें उल्मुक व पुष्करिणी यांचा पुत्र.

२ (स्वा.) भागवतमतें कर्दम व देवहूती यांची कन्या व भृगुपत्नी.

३ तामस मनूचा पुत्र.

४ उरु व षडाग्नेयी यांचा पुत्र.

ख्यातेय—नीलपराशरकुलांमधील एक ऋषि.

ग

गगनमूर्धन्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

गंगा—एक स्वर्गीय देवता. एके समयीं सर्व देव ब्रह्मदेवाकडे गेले. त्यांबरोबर गंगा व इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न महाभिषहि गेला होता. तेथें एकाएकीं वाऱ्यानें हिचें वस्त्र उडालें. हें पाहून सर्वांनीं माना खालीं घातल्या; परंतु महाभिष निःशंकपणें हिच्याकडे पाहत राहिला. हें पाहून ब्रह्मदेवानें त्यास शाप दिला कीं, " मृत्युलोकीं जन्म घेशील व गंगा तुझी स्त्री होईल. ती तुला अप्रिय अशीं कृत्यें करील आणि जेव्हां तुला तिच्या कृत्यांचा राग येईल तेव्हां तूं मुक्त होऊन या लोकीं येशील. " याप्रमाणें शाप ऐकिल्यावर महाभिषानें प्रतीपाच्या पोटीं जन्म घेण्याचें ठरविलें. वाटेंत वसिष्ठशापानें मृत्युलोकीं येणारे अष्टवसु हिला भेटले. त्यांनीं हिचे पोटीं जन्म घेण्याचें ठरविलें. यामध्यें त्यांनीं एक अट घातली ती अशी कीं, मुलगा होईल तो पाण्यांत टाकून द्यावयाचा. परंतु हिनेंहि एक अट घातली कीं, मी ज्याच्याशीं विवाह करणार त्यास पुत्रेच्छा असणार. तेव्हां त्याच्याकरितां एक मुलगा तरी राहिला पाहिजे. त्याप्रमाणें अष्टवसूंनीं आपल्यांपैकीं प्रत्येकाच्या वीर्यापासून एक मुलगा देण्याचें कबूल केलें. तसेंच तो वीर्यवान् पण निपुत्रिक होईल असें सांगितलें. हिला भगीरथानें स्वर्गावरून आपल्या पितरांच्या मोक्षार्थ खालीं आणिलें. ही समुद्राकडे जात असतां वाटेंत जन्हूनें पिऊन पुनः हिला सोडून दिलें (भगीरथ व जह्नु पहा). एकदां प्रतीप ध्यानस्थ बसला असतां गंगा पाण्याच्या बाहेर आली व त्याच्या उजव्या मांडीवर जाऊन बसली. तें पाहून त्यानें हिच्या इच्छेबद्दल पृच्छा केली. हिनें आपला स्वीकार करण्यास सांगितलें. तेव्हां त्यानें ही उजव्या मांडीवर बसली म्हणून हिचा सून म्हणून स्वीकार करण्याचें कबूल केलें. त्या वेळीं गंगेनें अशी अट घातली कीं, मी आपली सून झाल्यें म्हणजे मी जें जें करीन त्यासंबंधानें आपल्या मुलानें बिलकूल वाटाघाट करूं नये. जोंपर्यंत ही अट पाळिली जाईल तोंपर्यंत मी आपल्या मुलाचा सहवास पत्करीन व सुख देईन. त्याला पुण्यवान् मुलगे होतील व त्यांच्या बरोबरच त्याला स्वर्ग मिळेल.

याप्रमाणें ठरवून गंगा अंतर्धान पावली. नंतर कांहीं दिवसांनीं शांतनु जन्मास आला. त्यास तो मोठा झाल्यावर त्याचे बापाकडून हकीगत कळली. नंतर त्यानें ही त्याजकडे गेली असतां हिजशीं लग्न केलें. हिला एकंदर आठ पुत्र झाले. पैकीं सात पाण्यांत बुडविले. पण आठव्यास तो बुडवूं देईना. गंगेला जो आठवा पुत्र झाला तोच भीष्म. पुढें ही त्यास घेऊन स्वर्लोकीं गेली. तेथें त्यास हिनें सर्व तऱ्हेचें शिक्षण दिलें व शांतनु मृगयेस आला असतां त्याला त्याच्या स्वाधीन केलें (म. आ. १०२-१०६ कुं.). गंगा ही जाह्नवी (म. उ. १७७; भी. १२२) व भागीरथी (म. अनु. १३९; आश्व. २) या नांवांनीं प्रसिद्ध आहे. भीष्म शांतनूला गंगाद्वारीं पिंड देत असतां गंगेनें त्यास साहाय्य केलें (म. अनु. ८४). परशुरामाशीं लढत असतां भीष्माचा सारथि पडला. तेव्हां स्वतः घोडे आवरून हिनें भीष्माचें रक्षण केलें (म. उ. १८२). भीष्मानें अंबेचा स्वीकार केला नाहीं, म्हणून तिनें तप करून भीष्मवधाकरितां पुरुषजन्म मागून घेतला. एके दिवशीं नित्याप्रमाणें ती गंगेवर स्नानास गेली असतां गंगा तेथें आली व तिला शाप दिला कीं, तूं वांकडीतिकडी नदी होऊन पावसाळ्यांतच फक्त वाहशील. इतर वेळीं आटशील. पावसाळ्यांत तुझ्या पात्रांत उतारहि मिळणार नाहीं (म. उ. १८६). भीष्मवधानंतर हिच्या दुःखाचें निरसन श्रीकृष्णानें केलें (म. अनु. २७४. २७ कुं.). गंगेनें एकदां प्राचीमाधव नांवाच्या विष्णूस विचारिलें कीं, माझ्यामध्यें पापी स्नान करितात. त्या पापांपासून माझी सुटका कशी व्हावी ? विष्णूनें हिला पूर्ववाहिनी सरस्वतींत रोज स्नान करण्यास सांगितलें, पण तें हिला त्रासाचें वाटल्यावरून त्यानें हिला त्रिस्पृशेचा उपवास करण्यास सांगितलें. त्या योगें ही पापमुक्त झाली. एकादशी, द्वादशी व त्रयोदशी ज्या एका तिथीस स्पर्श करितात, त्या तिथीस त्रिस्पृशा म्हणतात. त्या दिवशीं सुवर्णाच्या विष्णुमूर्तीची पूजा करावी (पद्म. उ. ३४).

गंगासिंह---अग्निवंशांतील कल्पसिंह राजाचा पुत्र. हा कल्पक्षेत्रांत राहत असे. याची बहीण वीरमती, ही रत्नभानूची स्त्री होती. यानें वयाच्या ९० व्या वर्षी कुरुक्षेत्रीं प्राणत्याग केला. याचे वेळीं वर्णसंकर, म्लेच्छतुल्य वर्तणूक व वैश्यवृत्ति निर्माण झाली (भवि. प्रति. ३. ४-५; ४. १).

गज---हा वानरांचा अधिपति असून रामाच्या सैन्यांत होता (पद्म. सृ. ३८; म. व. २८४ कुं.).

२ दुर्योधनाचा मामा. शकुनीला एकंदर सहा कनिष्ठ भ्राते असून हा सर्वांत मोठा. भारतीय युद्धांत अर्जुनपुत्र इरावान् यानें याचा वध केला (म. भी. ९०).

३ हा दैत्य असून याला गजासुर म्हणत.

गजकर्ण---एक यक्ष (म. स. १०. ३ कुं.).

गजमुक्ता किंवा **गजमुक्तिका**---गजसेनाची कन्या. बलखानीची स्त्री. हिनें स्वयंवरांत त्यास वरिलें. सामंतपुत्र रक्तबीज चामुंडाशीं बलखानीचें युद्ध होऊन त्यांत तो मारिला गेला. तेव्हां गजमुक्ता सती गेली (भवि. प्रति. ४. २५).

गजसेन---(गजमुक्ता पहा).

गजासुर---तारकासुराच्या सैन्यांतील एक असुर. कपाली नामक रुद्रानें याचा वध केला.

२ महिषासुराचा मुलगा. यानें तपश्चर्या करून शंकरापासून वर प्राप्त करून हा इतरांना अमर झाला. शेवटीं शंकराच्या त्रिशूलानें मेला. याच्या इच्छेप्रमाणें शंकरानें याचें कृत्ति (कातडें) धारण करून कृत्तिवासस् हें नांव धारण केलें. गजासुराला काशींत मारिला. काशींतल्या लिंगाला कृत्तिवासेश्वर म्हणतात (शिव. रुद्र. यु. ५७).

गजेंद्र--- (इंद्रद्युम्न पहा).

गणपति---गणानां त्वा गणपति (ऋ. २. २३.१) हें सूक्त गणपतीचें मानितात. हें ब्रह्मणस्पतीचें सूक्त आहे. यालाहि ब्रह्मणस्पति म्हणतात. अर्शीच गमकें इतरत्रहि आहेत (मै. सं. २. ६.१). हा शंकरपार्वतीचा पुत्र असला तरी अयोनिज होता (ब्रह्मवै. ३. ८; लिंग. १०५). पार्वतीनें आपल्या अंगावरील उटण्याची मूर्ति बनवून ती सजीव केली (पद्म. सृ. ४३; स्कंद. ७. १.३८; मत्स्य. १५३). अदितीच्या पोटीं हा महोत्कटरूपानें अवतरला (गणेश. २. ५-६). पार्वती स्नान करीत असतां द्वाररक्षकाचें काम करणाऱ्या गणपतीनें शंकरालाहि मज्जाव केल्यानें युद्ध होऊन शंकरानें याचें मस्तक तोडिलें, पण पार्वतीकरितां शंकरानें इंद्राच्या हत्तीचें मस्तक आणून याला बसविलें (शिव. कु. १६). शनीच्या दृष्टिपातानें गणपतीचें मस्तक जळालें, पण देवांनीं तेथें हत्तीचें मस्तक बसविलें (ब्रह्मवै. ३.१८; भवि.प्रति. ४.१२). परशुरामानें शंकरानें दिलेला परशु फेंकला, तो वडिलांचा म्हणून प्रतिकार न करितां यानें दांतांवर घेतला, त्यामुळें याचा एक दांत पडला. तो यानें हातांत हत्यार म्हणून घेतला (ब्रह्मवै. ३. ४१-४४). गणपति आपणांस मारणार असें कळल्यावरून सिंदुरासुरानें गणपतीला नर्मदेंत फेकिलें. तेथें गणपतीच्या रक्तानें नर्मदा लाल झाली. त्यामुळें नर्मदेंत अद्यापिहि नर्मदेगणपति सांपडतात. यानें सिंदुरासुरास मारून त्याच्या सुवासिक रक्ताचें अंगास लेपन केलें व घृष्णेश्वराजवळ सिंदुरवाडला अवतार समाप्त केला (गणेश. २.१३७). म्हणून गणपतीला सिंदूर प्रिय आहे. कृष्णाच्या बालचरित्राप्रमाणेंच गणेशाचेंहि बालचरित्र आहे व यानें बाललीलांत अनेक असुरांचा वध केला

आहे (गणेश. १. ८१-१०६). तसेंच सर्व सुप्रसिद्ध प्राचीन लोकांचा याच्याशीं भक्त या नात्यानें संबंध आहे.

याचे गृत्समद, राजा वरेण्य व मुद्गल वगैरे अत्यंत थोर भक्त आहेत. यानें शंकाराला गणेशसहस्रनाम (गणेश. १. ४४-४५) व वरेण्याला गणेशगीता सांगितली (गणेश. २. १३८-१४८). शंकरानें एक फळ याला न देतां कुमारास दिलें, तेव्हां चंद्र हंसला म्हणून अदर्शनीय होण्याचा यानें चंद्राला शाप दिला. पण उःशाप देऊन फक्त गणेशचतुर्थीला अदर्शनीय ठरविलें (गणेश. १. ६१). तसेंच गणेशचतुर्थीशिवाय गणपतीला तुळसहि वर्ज्य आहे (ब्रह्मवै. ३.४६).

याचे जन्मदिवस वैशाखी पौर्णिमा, ज्येष्ठ शुद्ध चतुर्थी, भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी, व माघ शुद्ध चतुर्थी होत. शुद्ध व वद्य चतुर्थी तिथि याला प्रिय आहेत असें मानितात. सिद्धि व बुद्धि ह्या दोन याच्या बायका होत (गणेश. १. १५). याच्या उपासनेनें कार्तवीर्य अव्यंग झाला (गणेश. २. ७३-८३). याला चार हात असून याचें वाहन उंदीर आहे. यावर असलेले प्रसिद्ध ग्रंथः— गणेशपुराण, मुद्गलपुराण, ब्रह्मवैवर्तांतील गणेशखंड, भविष्यांतील ब्राह्मखंड, गणेशतापिनी, गणेशाथर्वशीर्ष, गणेश व हेरंब उपनिषद्. याज्ञवल्क्यानें विनायकशांति दिली आहे (याज्ञ. १. २७०). याचीं बारा नांवें प्रसिद्ध आहेत. १ सुमुख, २ एकदंत, ३ कपिल, ४ गजकर्णक, ५ लंबोदर, ६ विकट, ७ विघ्ननाश, ८ गणाधिप, ९ धूम्रकेतु, १० गणाध्यक्ष, ११ भालचंद्र, १२ गजानन (गणेश. १.९२). १ गणपती, २ विघ्नराज, ३ लंबतुंड, ४ गजानन, ५ द्वैमातुर, ६ हेरंब, ७ एकदंत, ८ गणाधिप, ९ विनायक, १० चारुकर्ण, ११ पशुपाल, १२ भवात्मज (पद्म. सृ. ६३).

हा ओंकाररूप असून गणपतिउपासना म्हणजे परब्रह्माची उपासना होय, हें मत प्राचीन कालापासून सर्वमान्य आहे (गणेशाथर्वशीर्ष; गणेश. १. १३-१५). म्हणून याला सर्व विद्या व कला यांचा अधिपति मानतात व कोणत्याहि देवतेचे उपासक सर्वांच्या आधीं गणपतीची पूजा करितात (पद्म. सृ. ६३).

कै. राजवाडे यांनीं नारायणोपनिषदांतील गणेशगायत्री वगैरे आधारांवरून सुमारें अडीच हजार वर्षांपासून ही देवता असल्याचें सिद्ध केलें आहे. विशेषतः दक्षिण हिंदुस्थानांत गणपतीची उपासना असली तरी तिची सर्व हिंदुस्थानांत एकमुखानें मान्यता आहे.

याचे अवतारः—कृतयुगांत कश्यपपुत्र विनायक, हा सिंहावर बसे. यानें देवांतकनरांतकांचा नाश केला. त्रेतायुगांत मोरावर बसणारा शिवपुत्र मयूरेश्वर, यानें सिंधूला मारिलें. द्वापारयुगांत शिवपुत्र गजानन यानें सिंदुराला मारिलें. व वरेण्यराजाला गणेशगीता सांगितली. चवथा कलींत घोड्यावर बसणारा धूम्रकेतु, हा म्लेच्छांचा नाश करील (गणेश. २. १४९). अष्ट विनायकांचीं स्थानें—१ मोरगांव (मोरेश्वर), २ रांजणगांव (गणपति), ३ थेऊर (चिंतामणि), ४ जुन्नरलेण्याद्रि (गिरिजात्मज),५ सुरुड, आतां पाली(बल्लाळेश्वर),६ सिद्धटेक (गजमुख), ७ ओझर (विघ्नेश्वर), ८ मढ (विनायक). पण हीं सर्व पुण्याच्या भोंवतीं आहेत. यांशिवाय अठ्ठेचाळीस व एकशेंवीस स्थानेंहि आहेत; काशींतील छप्पन विनायकांची यादि आढळते. (गणेश. २. १५४).

महाभारतासारखा विस्तृत ग्रंथ लिहिण्याच्या कामीं व्यासानें गणपतीचें साहाय्य मिळविलें होतें. पण मध्यें थांबणार नाहीं, अशी अट गणपतीनें घातली. उलट व्यासानेंहि अर्थ समजल्याशिवाय पुढें जाऊं नये असें सांगितलें. गणपतीला लिहिण्यास वेळ लागावा व आपणांस सवड मिळावी म्हणूनच महाभारतांत व्यासानें अनेक कूटें घातलीं आहेत (म. आ. १. ११२ कुं.).

गंडकंडू—एक यक्ष (म. स. २९ कुं.).

गंडष—(सो. यदु.) हा विष्णुमतें शूरपुत्र होय.

गंडा— पशुसखाची भार्या (म. अनु. १४१ कुं.). हिला चंडाहि म्हणतात.

गतायु—(सो. पुरूरवस्.) हा वायुमतें पुरुरवापुत्र.

गति—(स्वा.) भागवतमतें देवहूतीचे ठिकाणीं झालेली कर्दमकन्या. पुलहऋषीची भार्या.

गतिन—विश्वामित्रगोत्री प्रवर.

गद—(सो. वसु.) भागवतमतें रोहिणी व देवरक्षिता या स्त्रियांपासून झालेल्या वसुदेवपुत्रांना हें नांव होतें. विष्णुमतें भद्रेच्या ठिकाणीं झालेला वसुदेवपुत्र. हा भारतमतें श्रीकृष्णाचा सावत्र भाऊ असून भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता. हा यादवींत शेवटीं मेला (म. मौ. ४. ४६ कुं).

२ या नांवाच्या असुरास मारून विष्णूनें त्याच्या अस्थींची गदा बनविली. ती हातांत धारण केल्यामुळें त्याला गदाधर म्हणतात (अग्नि. ११४; वायु. २.४७).

गदवर्मन्—(सो. यदु.) हा वायुमतें शूरपुत्र.

गदाद यौवन—(सो. वसु.) भागवतमतें देवदक्षितेच्या ठिकाणीं झालेला वसुदेवपुत्र.

गद्गद—जांबवान व केसरी या प्रसिद्ध वानरांचा पिता (वा. रा. यु. ३०).

गंदमादन—हा रामसेनेंतील एक वानर असून लक्ष कोटि वानरसैन्य घेऊन रामसाह्यार्थ आला होता (भा. ९. १०. १९; म. व. २८४ कुं.).

२ (सो. यदु.) भागवतमतें श्वफल्काच्या तेरा पुत्रांतील एक.

गंधमोक्ष—(सो. यदु.) विष्णुमतें श्वफल्काचा पुत्र.

गंधर्व—कद्रूपुत्र एक सर्प.

गंधर्वराज—(नारद पहा).

गंधर्वसेन—अग्निवंशांतील देवदूताचा पुत्र. यानें ५० वर्षें राज्य केल्यानंतर हा तपश्चर्येला निघून गेला (भवि. प्रति. १. ७; ४. १).

गंधर्वसेना—ही कैलासावरील स्वयंप्रभा नगरींत राहणाऱ्या धनवाहन नांवाच्या गंधर्वाची मुलगी. ही सोमवार-व्रतानें कुष्ठरहित झाली (स्कंद. ७.१.२४-२५).

गंधर्वायण वालेय आग्निवेश्य—एक पांचाल (बौ. श्री. २०.२५).

गंधवती—सत्यवतीचें नामांतर (म. आ. ६४ कुं).

गभस्तिनी—लोपामुद्रेची बहीण व दध्यच् ऋषीची स्त्री (ब्रह्म. ११०. ७). हिलाच नातिथेयी असें म्हटलें आहे (ब्रह्म. ११०. ६१).

गंभीर—(सो. आयु.) हा रसभ राजाचा पुत्र असून याचा पुत्र अक्रिय (भा. ९. १७. १०).

२ भौत्य मनूचा पुत्र. याला गभीर असेंहि नांव आहे.

गंभीरबुद्धि—इंद्रसावर्णि मनूच्या होणाऱ्या पुत्रांतील एक (मनु पहा).

गय—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें उल्मुक व पुष्करिणी यांचा पुत्र.

२ (स्वा. उत्तान.) भागवतमतें हा हविर्धानपुत्र होय.

३ (स्वा. प्रिय.) विष्णु व भागवत यांच्या मतें हा नक्त व द्रुति यांचा पुत्र होय. याची स्त्री गयंती. चित्ररथ, सुगति व अवरोधन असे यास तीन पुत्र होते (भा. ५. १५. ६).

४ (सो. आयु.) आयूचा पुत्र (म. आ. ६९. २८ कुं.).

५ (सो. पुरूरवस.) अधूर्तरजसाचा अथवा अमूर्तरयाचा पुत्र (म. स. ८; श. ३९ कुं.). हा मोठा धर्मात्मा व यज्ञयाग करणारा होता. सतत शंभर वर्षें हा यज्ञ करीत होता. गयदेशामध्यें हा राजा यज्ञयाग करीत असतां सरस्वती नदीला आमंत्रण दिल्यावर प्रादुर्भूत झालेल्या सरस्वतीस विशाला म्हणूं लागले (म. व. ९५;१२१).

६ (सू) इल अथवा सुद्युम्न राजाचा मध्यम पुत्र. हा गयापुरींमध्यें राज्य करीत होता (भा. ९. १. ४१; पद्म. सृ. ८; गयासुर पहा).

७ दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

८ उरु व पडाग्नेयी यांचा पुत्र.

गय आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५.९-१०).

गय प्लात—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ६३-६४). गय हा प्लतीचा मुलगा (ऐ. ब्रा. ५. २). यानें एका ठिकाणीं आपल्या सूक्तांत ' नहुषपुत्र ययातीच्या यज्ञांत जाणारे देव मला धन देवोत ' असा उल्लेख केला आहे (ऋ. १०. ६३. १७). असित व कश्यपाबरोबर याचा उल्लेख आला आहे (अ. वे. १. १४).

गयंती—नक्तपुत्र गयाची स्त्री.

गयासुर—दैत्य. विष्णूनें याचा कैकट देशांत नाश केला. याचा देह पांच कोस व डोकें एक कोस लांब होतें (स्कंद. ५. १.५९).

हा शरीरानें अत्यंत अवाढव्य होता. हा विष्णुभक्त असल्यामुळें याचा पवित्र देह ब्रह्मथानें यज्ञाकरितां मागितला. यानें आपला देह लोकोपकारार्थ दिला. मग ब्रह्मथानें याला कोलाहल पर्वतापाशीं दक्षिणोत्तर उत्तरेकडे डोकें करून निजवला व तो हालूं नये म्हणून आदि गदाधराची यावर स्थापना केली व याला सर्वांना उद्धारणारे वर दिले (वायु. २.४४). हें स्थान कीकट देशांत आहे. याचे पाय प्रभासक्षेत्रीं आहेत.

गर—सुबाहूचा पुत्र. हा फारसा धार्मिक नव्हता. हैहय, तालजंघ, शक, यवन, पारद, कांबोज व पल्लव या निरनिराळ्या राजांनीं एकजुटीनें याचें राज्य हरण केलें. म्हणून हा आपल्या कुटुंबासह भार्गव ऋषीच्या आश्रमांत जाऊन राहिला होता. तेथें आल्यानंतर अल्पच कालानें हा मरण पावला. याची स्त्री कल्याणी व पुत्र सगर (पद्म. उ. २०).

२ एका सामाचा कर्ता व इंद्राचा मित्र (पं. ब्रा. ९; २. १६).

३ (वीरभद्र पहा).

गरिष्ठ—एक ऋषि. हा इंद्रसभेंत हजर होता (म. स. ७ कुं.).

गरुड—कश्यप व विनता यांचा पुत्र. अरुणाचा कनिष्ठ बंधु. अरुणानें आपले आईस शाप दिला होता (३ अरुण व १ विनता पहा). त्याप्रमाणें ती कद्रू नामक सवतीचे दास्यत्वांत गुंतली होती. इकडे गरुड अंड्यांतून बाहेर पडला व भराभर वाढून उडून गेला (म. आ. २३. ६६; स. ९. ५३; उ. ११२ कुं.). वालखिल्ल्यांनीं इंद्र उत्पन्न करण्याकरितां केलेल्या तपाचें फळ कश्यपास दिलें, तेंच पुण्य कश्यपानें विनतेस दिलें. तेव्हां तिनें एक अंडें घातलें, तेंच या गरुडाचें होय (म. आ. ३१; अनु. २१). ज्या वेळीं हा उडून जाऊं लागला, त्या वेळीं गरुडास पक्षांचा इंद्र म्हणून वालखिल्यांनीं अभिषेक केला. उडतांना हा इतका प्रखर व तीव्र भासूं लागला कीं, अग्नीनें जसे लोकांचे जीव कासावीस होतात, तसे त्या वेळीं होऊं लागले. तेवढ्यावरून लोक यासच अग्नि समजून याची स्तुति करूं लागले.

यानें हें जाणून आपलें तेज संकुचित केलें. पुढें यानें आपला थोरला बंधु अरुण यास पाठीवर घेऊन पूर्वदिग्भागीं नेऊन ठेविलें (म. आ. २३; अरुण पहा).

नंतर हा आपली आई विनता कद्रूकडे होती तेथें गेला. तेव्हां ती अतिदुःखीकष्टी असल्याचें याला दिसलें. इतक्यांत कद्रूनें नागांचे उपवनांत जाण्याचें ठरवून ती विनतेच्या खांद्यावर बसली व तिनें सर्पांना खांद्यावर घेण्यास गरुडास सांगितलें. त्याप्रमाणें हा उडून जात असतां इतका उंच गेला कीं, सूर्याच्या उष्णतेमुळें सर्व सर्प गळून खालीं पडले. तेव्हां कद्रूनें इंद्राची स्तुति केली असतां त्यानें पाऊस पाडिला. पुढें पुनः नाग त्यांना वाटतील ते हुकूम फर्मावूं लागले. तेव्हां गरुडानें आईकडे तक्रार केली. विनतेनें यास दासीभवनाची सर्व हकीगत सांगून नागांचें कपटहि सांगितलें. तेव्हां गरुडानें कद्रूस आईच्या दास्यत्वमुक्ततेचा उपाय विचारिला असतां कद्रूनें दास्यत्वाऐवजीं अमृत मागितलें (म. आ. २५).

अमृत आणण्याकरितां आईची परवानगी विचारिली व क्षुधानिरसनास काय म्हणून विचारितां तिनें यासा निषादांना खाण्यास सांगितलें. पुढें खातां खातां निषाद म्हणून यानें एक ब्राह्मण व त्याची कोळीण पत्नी खाल्ली. त्यामुळें याचा घसा इतका भाजला कीं, यानें त्यांस सोडिलें (म. आ. २८). ब्राह्मणास बाहेर टाकितांना कांहीं निषादहि बाहेर टाकिले, ते म्लेच्छ झाले (पद्म. सृ. ४७). इतक्यांत याचा बाप ज्या ठिकाणीं तपस्येस बसला होता त्या ठिकाणीं हा आला. आणि क्षुधानिवारणार्थ यानें कांहीं मागितलें. तेव्हां कश्यपानें यास एका सरोवरांत भांडत असलेले एक कांसव व एक हत्ती—हे पूर्वजन्मीं सख्खे भाऊ होते, पण एकमेकांचे वैरी होते—अशा दोघांस खाण्यास सांगितलें. व यास शुभाशीर्वाद देऊन मार्गी लाविलें. गरुडानें कश्यपानें सांगितलेल्या सरोवरांत भांडत असलेले हत्ती व कांसव पाहिले व भांडत असतांनाच त्यांस आपले पंजानें उचलून घेऊन हा उडून गेला, व एका शंभर योजनें लांब व तिच्या लांबीच्या मानानेंच जाड अशा वडाच्या फांदीवर बसला. इतक्यांत ती फांदी मोडली. याच फांदीला वालखिल्य उलटे टांगून घेऊन तप करीत होते. हें पाहून ती फांदी यानें चोंचींत धरिली व त्या तिघांसह उडून हा पुनः कश्यपाकडे आला. तेव्हां कश्यपानें वालखिल्यांस कुशल प्रश्नांनीं संतुष्ट करून त्यांचा होणारा कोप टाळला. पुढें ते वालखिल्य त्या फांदीपासून सुटून हिमालयावर गेले व कश्यपाच्या सांगण्यावरून ती फांदी एका पर्वतशिखरावर यानें नेऊन ठेविली. तेथेंच त्या हत्तीस व कांसवास खाऊन पुढें हा अमृतार्थ निघाला.

अमृताकरितां गरुड इकडेच निघाला, असें जाणून देवांनीं याच्याशीं लढण्याची तयारी चालविली. पुढें याचें यक्ष, गंधर्व व देव यांशीं युद्ध झालें; पण त्यांत त्यांचा पराभव झाला. याच वेळीं इंद्रानें याजवर आपलें वज्र टाकिलें, परंतु यास कांहींच इजा झाली नाहीं. यानें इंद्राच्या व ज्याच्या हाडांचें तें केलें होतें त्या दधीचीच्या मानाकरितां एक पीस टाकिलें. नंतर हा अमृतगृहेकडे वळला. तेथें सुदर्शनचक्रासारखेंच एक चक्र त्या गृहाचें रक्षण करीत होतें व चोहों बाजूंस अग्नीचा कोट होता (यो. वा. १. ९).

तेव्हां अतिसूक्ष्म रूप धारण करून त्या चाकाच्या मध्यभागीं असलेल्या तुंब्याच्या भोंकांतूनच यानें प्रवेश केला. पण अमृताचे दोहों बाजूंस दोन नाग होते. त्यांच्या दृष्टीस जें जें पडे तें तें सर्व भस्म होई. यानें मात्र आपण त्यांच्या दृष्टीस पडून भस्म होऊं नये म्हणून त्यांच्या डोळ्यांत धूळ टाकून त्यांस डोळे मिटावयास लाविलें व आपण तें अमृताचें भांडें घेऊन निघाला. इतक्यांत याची व विष्णूची गांठ पडली. तेव्हां सर्वच्या सर्व भांडें जवळ असूनहि यानें एका थेंबाससुद्धां स्पर्श केला नाहीं, हें पाहून विष्णु यावर प्रसन्न झाला व त्यानें यास दोन वर देऊं केले. त्या दोन वरांनीं, " मी तुझ्या वरच्या बाजूस असावें व अमृताखेरीज मी अमर असावें, " असें यानें मागून विष्णूस आपण तुझी कोणत्या प्रकारें सेवा करावी हें विचारिलें. तेव्हां त्यानें तूं माझें वाहन व्हावेंस, व तुझ्या वराकरितां, मी ज्या वेळीं रथांत असेन त्या वेळीं तूं माझ्या ध्वजावर बसावेंस, असें सांगितलें (म. आ. ३२-३३). पुढें हा पुनः बदरिकाश्रमीं कश्यपाजवळ आला व यानें त्यास झालेली हकीगत सांगितली. तेव्हां कश्यप व तत्रस्थ ऋषि यांनीं यास नारायणमाहात्म्य निवेदिलें. यानंतर याचें व इंद्राचें सख्य झालें. व अमृत नेण्याचें कारण यानें त्यास सांगितलें तेव्हां ज्याअर्थी तुझे आईस कपटानें त्यांनीं दासी केलें, त्याअर्थी आपणहि कपटानेंच तिला सोडवूं असें इंद्र म्हणाला व सख्यत्व दर्शविण्याकरितां त्यानें सर्प तुझें भक्ष्य होवोत म्हणून यास वर दिला. पुढें यानें तें अमृताचें भांडें दर्भावर ठेवून सर्पांस स्नानादि करून मग भक्षिण्यास सांगितलें. याचे सांगीप्रमाणें ते सर्प स्नानास गेले असतां इंद्रानें येऊन तें अमृत पळविलें. अशा तऱ्हेनें त्या सर्पांना ठकवून यानें आपल्या आईची सुटका केली. याच्या बायका भासी, क्रौंची, शुकी, धृतराष्ट्री व श्येनी (ब्रह्मांड. ३. ७. ४४८-४४९).

पुढें एकदां इंद्रानें सुमुख नांवाच्या नागास अमरत्व दिलें, तेव्हां गरुड संतापून त्याजकडे गेला व माझ्या तोंडचें अन्न कां काढतोस वगैरे बोलून, मी विष्णूला पाठीवर सहज वाहून नेतों, त्याअर्थी मी सर्वांत म्हणजे विष्णूपेक्षांहि बलवान् आहें, इत्यादि बढाया करूं लागला. तेव्हां विष्णूनें याचा गर्व हरण

करण्याकरितां याचे शरीरावर आपला एक हात सहज टाकिला. त्यामुळें याचा जीव कासावीस होऊन हा विष्णूस शरण गेला. तेव्हां विष्णूनें त्या सुमुख नागास अंगठ्यानें उडवून गरुडाचे छातीवर ठेविलें. तेव्हांपासून तो सुमुख गरुडाचे छातीवर आहे (म. उ. १०५).

गालव नांवाचा ऋषि याचा मित्र होता. गालव गुरुदक्षिणेच्या विवंचनेंत असतांना गरुड त्याजपाशीं आला व त्यास मदत करण्याकरितां म्हणून यानें त्यास पाठीवर घेऊन चोहोंकडे फिरवून आणिल्यावर ऋषभ पर्वतावर एका शांडिली नामक ब्राह्मणीचे आश्रमांत हे उतरले. पुढें हा व गालव असे दोघे तिच्याच आश्रमांत वामकुक्षी करीत असतां गरुडाचे मनांत आलें कीं, ही ब्राह्मणी इतकी तपोनिष्ठ आहे त्याअर्थी तिला आपण वैकुंठास न्यावें व अशा तऱ्हेनें अंशतः तरी तिजवर उपकार करावा. पण त्या ब्राह्मणीस हा याचा विचार पापविचार असा वाटून तिनें याचे पंख योगबलानें तोडून टाकिले. पण यानें तिची क्षमा मागितली, तेव्हां यास पूर्वीपेक्षांहि बळकट असे पंख फुटले. पुढें हे दोघे जात असतां मध्येंच गालवाचा गुरु विश्वामित्र भेटला व त्यानें दक्षिणेचा तगादा लाविला. तेव्हां गरुडानें त्वरा करून प्रथम द्रव्य मिळवूं असें म्हणून त्यास ययाति राजाकडे नेलें. पण ययातीनें जवळ द्रव्य नसल्यामुळें आपली अल्पवयी कन्या माधवी ही एका अटीवर गालवास दिली. ती अट म्हणजे तिला होणाऱ्या पुत्रांवर ययातीचे वंशवर्धक म्हणून ययातीचा हक्क असावा. गालवास सांगितलें कीं, हिला कोणताहि राजा तुझी इच्छित किंमत देऊन घेईल. पुढें गुरुदक्षिणार्थ अश्वप्राप्तीचें साधन मिळतांच यानें गालवाची परवानगी घेतली व हा स्वस्थानीं परतला (म. उ. १०७–११३).

यास सुमुख, सुनामन्, सुनेत्र, सुवर्चस्, सुरुच् व सुबल असे सहा पुत्र होते (म. उ. १०१). याच अध्यायांत आणखी एक नामावलि दिली आहे. या नामावलीचे आरंभीं याचे कुलांतील इतर सांगतों असें म्हटलें आहे व शेवटीं हे सर्व गरुडपुत्रांपैकीं आहेत असें म्हटलें आहे. सुवर्णचूड, नागाशिन्, दारुण, चंडतुंडक, अनिल, अनल, विशालाक्ष, कुंडलिन्, पंकजित्, वज्रविष्कंभ, वैनतेय, वामन, वातवेग, दिशाचक्षु, निमेष, अनिमिष, त्रिराव, सप्तराव, वाल्मीकि, दीपक, दैत्यद्वीप, सद्द्वीप, सारस, पद्मकेतन, सुमुख, चित्रकेतु, चित्रबर्ह, अनघ, मेघहृत्, कुमुद, दक्ष, सर्पान्त, सोमभोजन, गुरुभार, कपोत, सूर्यनेत्र, चिरांतक, विष्णुधर्मन्, कुमार, पतिबर्ह, हरि, सुस्वर, मधुपर्क, हेमवर्ण, मालय, मातरिश्वन्, निशाकव, दिवाकर. हा ज्या वेळीं इंद्राशीं सुमुखास अमरत्व दिल्यावरून भांडण्यास गेला होता, त्या वेळीं, मी श्रुतश्री, श्रुतसेन, विवस्वान्, रोचनामुख, प्रस्तुत व कालकाक्ष असले राक्षस मारून अचाट कर्में केलेलीं आहेत, असें यानें स्वतःच इंद्रास सांगितलें होतें (म. उ. १०५).

यास याच्या निरनिराळ्या कृत्यांवरून अनेक नांवें पडलीं. त्यांपैकीं काश्यपि हें पैतृक नांव, वैनतेय हें मातृक नांव, सुपर्ण हें दधीचीच्या मानाकरितां टाकिलेल्या सुंदर पर्णा(पिसा)मुळें पडलें. तसेंच यास आणखीं नांवें होतीं. तार्क्ष्य (बापावरून), सितानन (तोंडाच्या पांढऱ्या रंगावरून), रक्तपक्ष (पंखांच्या तांबड्या रंगावरून), सुवर्णकाय (अंगाच्या सुवर्णकांतीवरून), गगनेश्वर, खगेश्वर (आकाशांतील फिरण्यावरून), नागांतक, पन्नगाशन, सर्पाराति (भक्ष्यावरून), विष्णुरथ (विष्णूचा वाहन असल्यामुळें), अमृताहरण, सुधाहर (अमृतहरणामुळें), सुरेंद्रजित् (इंद्रास जिंकल्यामुळें), वज्रजित् (वज्राचा कांहींएक परिणाम न होण्यामुळें), गरुत्मत् (पंखवाला म्हणून), तसेंच आणखी तरस्विन्, रसायन, कामचारिन् कामायुष, चिराद वगैरे अनेक नांवें आहेत. याचें रूप फार विचित्र होतें. याचें मस्तक, पंख, चोंच व नखें हीं गरुडपक्ष्याप्रमाणें होतीं. शरीर व अवयव माणसासारखीं होतीं.

याच्याच वंशांतील पिंगाक्ष निबोध, सुपुत्र व सुमुख यांनीं जैमिनीच्या भारतावरील शंकांचें निरसन केलें (मार्क. ४). हे चौघेजण श्वास न सोडितां वेदपठण करीत असतात (मार्क. ४. ४; गरुत्मत् पहा). गरुडपुराण यानेंच कश्यपाला सांगितलें (गरुड. १. २). याची उपासना बरीच प्राचीन आहे. याची गायत्री प्रसिद्ध आहे (महाना. ३. १५, गरुडोपनिषद् पहा).

गरुंड—पुराणांत भविष्यकालीं होणारा म्हणून दिलेला राजवंश. यांत दहा राजे आहेत. भविष्यपुराणांत लार्ड ले दहावा गरुंड होता असें म्हटलें आहें. यावरून इंग्रजांना गरुंड म्हटलें असावें असें दिसतें (भा. १२. १. भवि. प्रति. ४. २३. ८७; मत्स्य. २७३; ब्रह्मांड. ३. ७४). मरुंड असेंहि आढळतें (वायु. २. ३७.).

गरुत्मत्—गरुडाचें नांव (भा. ३. १९. ११). ऋग्वेदांत गरुत्मतनें अमृत व सोम आणिल्याचा अनेक ठिकाणीं निर्देश आहे (श्येन पहा).

गर्ग—(सो. काश्य.) दिवोदासपुत्र प्रतर्दनाच्या दोन मुलांतील एक (ह. वं. १. ३०).

२ हा यादवांचा सुप्रसिद्ध पुरोहित होता. यानेंच श्रीकृष्णाचें नामकरण व उपनयन हे संस्कार केले (भा. १०. ८). देवकीला मूल झाल्याबरोबर मारिण्याचा कंसानें सपाटा चालविला, तेव्हां वसुदेवानें याला पुत्र दीर्घायु होण्याला उपाय विचारिला.

म्हणून यानें देवीभागवत श्रवण करण्याचा उपाय त्यांना सांगितला. पण तें तुरुंगांत शक्य नाहीं, म्हणून गर्गमुनीनें स्वतः देवीभागवत वाचिलें. त्यामुळें देवीनें लवकरच कृष्णावतार होईल असा वर दिला (दे. भा. १.२). गर्गानें चवसष्ट कलांवर ग्रंथ केला असावा (म. अनु. ४९.३८ कुं.). गर्गस्मृतीचे उतारे हेमाद्रि व माधवाचार्य यांनीं घेतले आहेत.

हा प्रसिद्ध ज्योतिषी होता. यानें कृष्णजन्माचें भविष्य बरोबर वर्तविलें होतें. गर्गसंहिता नांवाचा १२ हजार श्लोकांचा श्रीकृष्णचरित्रपर ग्रंथ उपलब्ध आहे, तो याच गर्गाचा आहे, असें म्हणतात. इतिहासावरील या ग्रंथाप्रमाणें ज्योतिषावरहि एक गर्गसंहिता पूर्वी असावी. आतां बृहद्गार्गीय संहिता म्हणून एक अलीकडील ग्रंथ मिळतो. गर्गाचे वारिशास्त्र व मयूरचित्रक असे आणखीहि दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. या दोन्ही ग्रंथांत पावसाच्या भविष्यासंबंधीं सविस्तर माहिती म्हणजे वायुविद्या आहे. मयूरचित्रक हा गर्ग व भार्गुरि यांचा संवादरूप ग्रंथ आहे (कविचरित्र). गर्गानें वास्तुशास्त्रावर ग्रंथ केला होता (मत्स्य. २५२).

३ हा कलिंगदेशांत राहणारा असून मुखानें विश्वनाथाचें नांव घेत खांद्यावर गंगेची कावड घेऊन जात होता. वाटेंत ब्रह्मराक्षस झालेल्या सोमदत्त व कल्माषपाद यांची गांठ पडली. त्यांच्यावर तुलसीमिश्र गंगोदक फेकिल्यावर सोमदत्त उद्धरून गेला व कल्माषपादास पश्चात्ताप होऊन सरस्वतीनें आश्वासन दिल्यावर सहा महिने काशीस राहून तो राज्यांत परत गेला (नारद. १. १४१).

४ आंगिरसवंशमालिकेंतील एक प्रख्यात ऋषि.

५ (सो. पूरु.) मन्यु राजाचा पुत्र. याचा पुत्र शिनि.

६ एक ऋषि (पितृवर्ती पहा). यानें भीष्मपंचकव्रत केलें होतें (पद्म. उ. २४).

७ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

८ ऋषभ नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

९ लकुलिन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

गर्ग भारद्वाज—सूक्तद्रष्टा (ऋ ६. ४७).

गर्गभूमि—(सो. क्षत्र.) हा वायुमतें गार्ग्यपुत्र.

गर्दभीमुख—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

गर्दभीमुख शांडिल्यायन—एक आचार्य. याचा गुरु उदरशाण्डिल्य (वं. ब्रा. २).

गर्दभील—भागवत व मत्स्य यांच्या मतें एक भविष्यकालीन राजाचा वंश.

गर्दभीविपीत—गौतमकुलामध्यें जन्मलेला एक ऋषि.

२ भारद्वाजकुलामध्यें जन्मलेला एक ऋषि.

३ यानें श्रोत्र ब्रह्म असल्याबद्दल सांगितल्याचें जनक याज्ञवल्क्याला सांगत आहे (बृ. उ. ४. १. ५). याला विभीत असेंहि म्हणत असत.

गर्भ—(सो. तुर्वसु.) हा मत्स्यमतें तुर्वसुपुत्र होय.

गर्भकर्तृ—(त्वष्टृ पहा).

गर्व—धर्मऋषीचा पुत्र. याची माता पुष्टि.

गलूनस आर्क्षकायण—एक आचार्य. याचा व जैवलीचा सामाविषयीं संवाद झाला आहे (जै. उ. ब्रा. १. ३८.४).

गवय—हा रामसेनेंतील वानर असून रामानें यज्ञ केला तेव्हां अश्वाच्या रक्षणार्थ शत्रुघ्नाबरोबर याला पाठविलें होतें (म. व. २८४; पद्म. सृ. ३८; पा. ११).

गवल्गण—हा सूत असून संजयाचा पिता होय.

गववर्मन्—बौद्धजेता व अथर्ववेदपरायण परिहाराच्या वंशांतील राजा भोजवर्मा याच्या मागून हा गादीवर आला. यानें भोजराष्ट्रामध्यें एकंदर ५० वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४.४).

गवाक्ष—शकुनीचा भ्राता. हा भारतीय युद्धांत इरावानाकडून मारिला गेला (म. भी. ९०. ३०-३९ कुं.).

२ रामसेनेंतील एक वानराधिपति (म. व. २८४.४ कुं.).

३ भारतीय युद्धांत भीमानें मारिलेला एक राजा (म. द्रो. १५८. २३ कुं.).

गविजात—एक ब्रह्मर्षि (म. अनु. ८४ कुं.; च्यवन पहा).

गविष्ठ—कश्यप व दनु यांचा पुत्र. एक दानव.

२ अंगिरसपुत्र देवांपैकीं एक.

गविष्ठिर आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. १. १२; १०. १५०.५; आश्व. श्रौ. १२. १४. १; ब्रह्मांड. २. ३२). हा अत्रिगोत्राचा प्रवर आहे.

२ दत्ताचा पुत्र.

गवेषण—(सो. वृष्णि.) अक्रूराच्या मुलांतील एक.

गवेष्टिन्—दनुपुत्र.

गाध्र—(सो. पुरूरवस्.) हा वायुमतें भुवन्मन्युपुत्र होय. याच्या मुलांना गाध्र असें सामान्य नांव दिलें आहे. इतर पुराणांवरून पाहतां हे गर्ग असावेत.

गांगेय—भीष्माचें मातृक नांव (म.आ.१०७.९६ कुं.).

२ पार्वतीनें शरीरमलापासून गजाननाची मूर्ति केली व ती गंगेंत सोडिली असतां सजीव झाली. तेव्हां देवांनीं त्याला गांगेय असें नांव देऊन गणांचें आधिपत्य दिलें (पद्म. सृ. ४३).

गांगोदधि—अंगिराकुलोत्पन्न गोत्रकार. गंगोदधि असें याला नामांतर आहे.

गांग्यायनि—हें चित्राचें पैतृक नांव आहे. गार्गायणि असेंहि पाठांतर आहे.

गातु आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५.३२).

गातु गोतम—हा संवर्गजित् लामकायनाचा शिष्य (वं. ब्रा. २).

गात्र—उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

गात्रवत्—श्रीकृष्णाला लक्ष्मणेच्या ठिकाणीं झालेला पुत्र (भा. १०. ६१. १५).

गाथिन्—हें विश्वामित्राच्या बापाचें आणि कुशिकाच्या मुलाचें नांव सर्वानुक्रमणींत आढळतें. गाथिन् कौशिक हा कांहीं ऋचांचा द्रष्टा आहे (ऋ. ३. १९-२२). विश्वामित्रानें शुनःशेपाला दत्तक घेतल्यानें तो मूळच्या आणि गाथिनच्या वंशांत यज्ञयागादि दैवकर्मांत आणि मंत्रसाध्यकर्मांत प्रामुख्य घेण्यास योग्य झाला (ऐ. ब्रा. ७.१८). येथें विश्वामित्राच्या वंशाला उद्देशून गाथिन् हा बहुवचनी शब्द वापरिला आहे (आश्व. श्रौ. ७.१८). हा अंगिराकुलांतील गोत्रकार व इंद्राचा अवतार होता (वेदार्थदीपिका ३). यालाच पुराणांत गाधि म्हणतात (विश्वामित्र पहा).

गाधि—(सो. अमा.) हा वायुमतें कुशाश्वपुत्र, भागवत व विष्णु यांच्या मतें कुशांबुपुत्र होय; यालाच कौशिक म्हणतात. हा कान्यकुब्ज देशाचा अधिपति असून याची माता पुरुकुत्साची कन्या. याला एक सत्यवती नामक कन्या होती. ती ऋचीक-ऋषीनें याजवळ मागितली. तेव्हां यानें मुलीबद्दल त्याकडून एक हजार श्यामकर्ण घेऊन सत्यवती त्याला दिली. पुढें याला ऋचीकऋषीनें दिलेल्या चरूच्या प्रभावानें विश्वामित्र झाला (ऋचीक पहा; म. आ. १९१; व. ११६; शां. ४८; अनु. ७ कुं. भा. ९. १५. ४; १६. २८; ह. वं. १. २७).

२ कोसल देशांत राहणारा एक ब्राह्मण. हा श्रोत्रिय व बुद्धिमान् असून लहानपणापासून विरक्त होता. कांहीं इष्टकार्य-सिद्धीसाठीं हा बांधवांस सोडून तप करण्यास अरण्यांत एका सरोवराच्या कांठीं गेला; व यानें विष्णूचें दर्शन होईपर्यंत त्या सरोवराच्या पाण्यांत तप करण्याचा निश्चय केला. शेवटीं विष्णूनें यास वर मागण्यास सांगितलें. तेव्हां यानें भ्रामक संसारमाया दाखवावी म्हणून प्रार्थना केली आहे.

पुढें एके दिवशीं स्नान करितांना यानें हातांत दर्भ घेऊन पाणी ढवळण्यास सुरुवात केली, तों सोसाट्याच्या वाऱ्यामुळें एखादा वृक्ष उपटून पडावा, त्याप्रमाणें आपला देह मरून पडला असून आप्तेष्ट रडत आहेत, व शरीर शुष्क झालें असून लवकरच तें चितेंत घालून जाळूनहि टाकण्यांत आलें असें दृश्य यास दिसलें. पुढें भूतमंडळ देशाच्या सीमेवरील एका गांवांत एका चांडाल स्त्रीच्या उदरांत गर्भवासांतील नरकयातनेंत असल्याचें यास दिसून आलें. पुढें क्रमाक्रमानें वाढत जाऊन हा विषयलोलुप बनला. यानें चांडालकन्येशीं विवाह केला. तेथें यास संतति होऊन हा म्हातारा झाला. पुढें हा अरण्यांत राहूं लागला. कांहीं काळानंतर याच्या घरांतील माणसें मरूं लागल्यामुळें हा भ्रमिष्टासारखा रानांत भटकूं लागला. तेव्हां फिरतां फिरतां हा कीर लोकांच्या राजधानीस आला. त्या वेळीं त्या देशचा राजा मरण पावला होता. हत्तीनें या चांडाळाला सोंडेंत धरून गंडस्थळावर बसविलें. यामुळें लोकांनीं यास राजा केलें. अशा तऱ्हेनें गवल या नांवानें यानें कीर देशचें राज्य आठ वर्षें केलें. पुढें आपला राजा चांडाळ आहे, असें समजतांच तेथील नागरिकांनीं अग्निप्रवेश केला. त्यांच्या दुःखामुळें हा अग्निप्रवेश करण्यास सिद्ध झाला व अग्निराशीवर पडला. याच्या अवयवांनीं पेटहि घेतला. त्याच वेळीं तिकडे सरोवराच्या पाण्यामध्यें अघमर्षण करीत असलेला गाधि ब्राह्मण या दीर्घस्वप्नांतून जागा झाला.

चार घटकांनीं याचा भवभ्रम नष्ट झाला व स्वप्नांतील सर्व गोष्टींची आठवण होऊन हा विचार करूं लागला. यानंतर गाधीनें दीड वर्ष तप केलें. तेव्हां विष्णूनें दर्शन देऊन यास तुला दिसलेली सर्व माया आहे, असें सांगितलें. ही माया आहे, अशी खात्री करून घेण्यासाठीं पुनः हा कीर देशांत गेला व यानें आपली खात्री करून घेतली. विष्णूनें याचें मोहनिरसन केल्यावर हा जीवन्मुक्त झाला (यो. वा. ५. ४४-४९).

गानबंधु—वाराहकल्पापूर्वीच्या घोरकल्पांत हा अत्यंत प्रसिद्ध असा गायनाचार्य होता. याच्या पासून तत्कालीन नारद गायन शिकला. पुढें कांहीं कारणांमुळें याला उलूकयोनि प्राप्त झाली (अ. रा. ७).

गांदम—एकयावनाचें हें पैतृक नांव आहे.

गांदिनी—ही काशी राजाची कन्या असून यदुवंशांतील श्वफल्काला दिली होती. अक्रूर वगैरे हिचे पुत्र होत (भा. १०. ४१). ही अनेक वर्षें गर्भात होती. त्याचें कारण, हिला हिच्या पित्यानें विचारिलें असतां तूं माझ्याकडून प्रत्यहीं गोदान करीत असल्यास मी जन्माला येईन, असें ही म्हणाली. त्याप्रमाणें पित्यानें कबूल केलें (वायु. २. ३४; ह. वं. १.३४).

गांधार—(सो. द्रुह्यु.) भागवतमतें आरब्धाचा, विष्णु-मतें सेतुपुत्राचा किंवा आरद्वानचा, मत्स्यमतें शरद्वानचा व वायुमतें अरुद्धाचा पुत्र. हें नांव गांधार देशच्या राजांना, विशेषतः शकुनीस होतें (गांधार नग्नजित् पहा).

गांधार नग्नजित्—एक गांधार राजा. याला सोमविषयक ज्ञान मिळालें होतें (ऐ. ब्रा. ७. ३४). शतपथब्राह्मणांत याचा किंवा स्वर्जिन्नाग्नजित याचा नग्नजित असा उल्लेख आहे. एकदां यानें प्राण शब्दाच्या अर्थाविषयीं मत दिलें असतां, हा राजन्यबंधु असल्यामुळें याचें मत नापसंत करण्यांत आलें (श. ब्रा. ८. १. ४. १०.) सायणाचार्य गांधार व नग्नजित् ह्या दोन वेगळ्या व्यक्ति मानितात (ऐ. ब्रा. भाष्य).

गांधारकायन—अगस्त्यकुलांतील एक गोत्रकार.

गांधारी—गांधार देशाधिपति सुबल राजाची कन्या (म. आ. ६३.५८ कुं.). हिनें बाल्यावस्थेंत रुद्राचें आराधन केलें. त्यामुळें हिला शंभर पुत्र होतील असा वर मिळाला. यामुळेंच भीष्मादिकांनीं गांधारीस धृतराष्ट्राकरितां मागणी घातली. (म. आ. ११९. १० कुं.). कारण कुरुवंशांत संततीचा अभाव होता. मागणीप्रमाणें सुबलानें धृतराष्ट्रास गांधारी दिली. ही मोठी पतिव्रता होती. धृतराष्ट्र आंधळा म्हणून ही स्वतः आपल्या डोळ्यांवर पडदा बांधून अंधत्व पाळीत होती व परपुरुषाचें दर्शनहि घेत नव्हती (म. आ. ११८ कुं.). वरप्रदानाप्रमाणें हिच्या पोटीं गर्भ राहिला. इतक्यांत कुंतीस युधिष्ठिर झाल्याची बातमी हिला समजली. त्यामुळें आपल्याला पुत्र लवकर व्हावा म्हणून हिनें बलात्कारानें गर्भ बाहेर काढला (म. आ. १२९. ५ कुं.). पण त्यामुळें एक मृतप्राय मांसाचा गोळा बाहेर आला. इतक्यांत व्यास तेथें आला. तो प्रकार पाहून त्याला हिची कींव आली व त्यानें शंभर तुकडे करवून घृतकुंभ आणवून त्यांत ते गर्भ ठेवण्यास सांगून पूर्ण काळ होतांच ते व्यवस्थित होतील असें सांगितलें. त्याप्रमाणें योग्य कालानंतर ते गर्भ व्यवस्थित व सजीव झाले (म. आ. १२६.५२ कुं.). याच संधीस कुंतीस भीम झाला (म. आ. १२९. ५२ कुं.). याप्रमाणें गांधारीला दुर्योधनादि शंभर कौरव व दुःशला अशीं एकशें एक अपत्यें झालीं (धृतराष्ट्र पहा). दुर्योधनानें पांडवांशीं वैर आरंभिलें, त्या वेळीं गांधारीनें त्याला हितोपदेश केला असतां त्याचा उपयोग झाला नाहीं (म. उ. १२९). पुढें दुर्योधनाच्या मृत्युसमयीं श्रीकृष्णानें हिचें सांत्वन केलें (म. श. ६४). गांधारी रणक्षेत्रांत आली व पुत्रशोकामुळें संतप्त होऊन हिनें कृष्णास उपेक्षापूर्वक सर्वांचीं प्रेतें दाखवून छत्तीस वर्षांनीं तुझा कुलक्षय होईल असा शाप दिला. त्या वेळीं कृष्णानें हंसून हें मला माहीत आहे असें सांगितलें (म. स्त्री. २५). यानंतर व्यासादिकांनीं हिचें सांत्वन केलें. भीमाशीं दुर्योधनवध व दुःशासनाचें रक्त पिणें यावर हिचा संवाद झाला. त्यांत भीमानें दुःशासनाचें रक्त दांत व ओंठ यांच्या आंत गुळींच गेलें नाहीं. इ सांगितलें (म. स्त्री. १४ कुं.). एकदां हिची दुःखसंतापपूर्ण दृष्टि धर्माच्या पायांचे बोटांवर पडली, त्यामुळें त्याच्या पायाची नखें सुंदर होतीं तीं फारच विद्रूप झालीं (म. स्त्री. १५. कुं.). द्रौपदी व कुंती आपल्या पुत्रादिकांबद्दल शोक करीत असतां गांधारीनें त्यांचें समाधान केलें (म. स्त्री. १५-१७).

यापुढें गांधारी धृतराष्ट्रासह पांडवांकडेच होती. कारण युधिष्ठिर हा सुस्वभावी असून यांना कोणतेंहि कमी पडूं देत नसे. परंतु भीम मात्र कठोर बोले. त्यामुळें, हिला वैराग्य उत्पन्न होऊन विदुर, धृतराष्ट्र व कुंती यांच्या बरोबर ही वनांत गेली. तेथें पतीबरोबर हिनें देहत्याग केला (भा. १. १३. २७; ९. २२-२६; म. आश्र. १७. ३९ कुं.).

२ क्रोष्टूची बायको. हिला सुमित्र अथवा अनमित्र या नांवाचा मुलगा होता (ब्रह्म. १४. २; ३४; ह. वं. २. ३४).

३ अजमीढाची तिसरी बायको.

४ कश्यप व सुरभि यांची कन्या.

गायत्री—पूर्वी चाक्षुष मन्वंतरांत ब्रह्मदेवानें यज्ञास आरंभ केला, तेव्हां शंकर, विष्णु इत्यादि देव व भृगु इत्यादि ऋषि आले होते. यज्ञदीक्षेस्तव देवांनीं स्वरा नामक पत्नीस हांक मारिली. पण ती कांहीं कामांत असल्यामुळें व मुहूर्त भरल्यामुळें त्यांनीं गायत्रीस हांक मारिली, तेव्हां ही आली व बसली. नंतर स्वरा मंडपांत आली व आपल्या स्थानीं बसलेली गायत्री पाहून तिनें रागानें सर्वांस तुम्ही जड व्हाल असा शाप दिला. तेव्हां गायत्रीनेंहि तिला तोच शाप दिला. पुढें देवांनीं जड म्हणजे जलरूपें राहून प्रत्येक नदीनें देवता व्हावें असें ठरलें. सावित्री व गायत्री पश्चिमवाहिनी झाल्या. विष्णु कृष्णेचा व शंकर वेणेचा स्वामी झाला (पद्म. उ. १११). सावित्रीनें देवांना शाप दिले व गायत्रीनें शापाचा कसा उपयोग होईल हें सांगितलें (पद्म. सृ. १७).

तेव्हां ब्रह्मदेवानें इंद्रास एखादि स्त्री स्वतःकरितां आणण्यासाठीं आज्ञा केली. इंद्रानें एका आधिराजाची (गवळ्याची) कन्यका उचलून आणिली व तिची ब्रह्मदेवाचे शेजारीं स्थापना केली. तेव्हां हिचा ब्रह्मदेवानें गांधर्वविधीनें स्वीकार केला (पद्म. सृ. १६-१७; सावित्री; बुडिल व २ अश्वपति पहा).

गायत्रीमंत्र व गायत्रीछंद यांची प्रशंसा ब्राह्मण, उपनिषदें व महाभारतादि पुराणें यांत आढळते (छां. उ. ३. १२. १).

गायत्रीला वेदमाता म्हटलें आहे (म. शां. ९९. २४ कुं.). गायत्रीला सूर्यमंत्र म्हणून सावित्री म्हणतात (बृ. उ. ५. १४. ५). जै. उ. ब्रा. ला गायत्रोपनिषद म्हणतात

(जै. उ. ब्रा. ४.१७). यांत गायत्र सामाची अत्यंत प्रशंसा आली आहे.

गायन—भृगुकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

गार्ग—विश्वामित्राचा पुत्र.

गार्गिहर—गार्ग्यहरीबद्दल पाठभेद.

गार्गी वाचक्नवी—ही वचक्नुऋषीची कन्या असल्यामुळें हिला गार्गी वाचक्नवी म्हणतात. ही अत्यंत ब्रह्मनिष्ठ असून परमहंसाप्रमाणें असे. दैवराति जनकाच्या सभेमध्यें याज्ञवल्क्याशीं हिचा वाद झाला (बृ. उ. ३. ६. १; ८. १; आश्व. गृ. ३. ४. ४; सां. गृ. ४. १०; अथर्वपरि. ४३. ४. २३). ही ऋग्वेद्यांच्या ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत येते.

गार्गीय—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

गार्ग्य—हा एक गर्विष्ठ तत्त्वज्ञानी होता (२ अजातरिपु पहा). हा गार्ग्य व गौतम यांचा शिष्य व याचा शिष्य आग्निवेश्य होय (बृ. उ. ४. ६. २). याचें नांव सौर्यायणि असें होतें (प्र. उ. १. १).

२ एक ऋषि. रुद्रानें ययातीला एक सोन्याचा रथ दिला होता. तो रथ त्याच्या घराण्यांत पहिल्या जनमेजय पारीक्षितापर्यंत होता. पण याचा एक अल्पवयी मुलगा कांहीं बोलल्यामुळें जनमेजयानें ठार केला. त्यामुळें गार्ग्यानें त्याला शाप दिला व तो रथ याच्याकडून चेदिपति वसूकडे गेला. तो रथ जरासंध, भीम व शेवटीं कृष्ण यांच्याकडे आला (वायु. २. ३१; ह. वं. १. ३०). सामवेदाच्या परंपरेंत शर्वदत्ताचें हें पैतृक नांव आहे. हा सामवेद्यांच्या उपाकर्मांगतर्पणांत आहे (जैमिनि पहा). अथर्ववेदाच्या कौशिकसूत्रांत शांत्युदक करितांना कोणता मंत्र द्यावा याबद्दल याच्या मताचा निर्देश आहे (कौ. ९. १०; १३.७). तसेंच मधुपर्क गाईनें करावा असें हा म्हणतो (कौ. १७. २७). हा आंगिराकुलांतील गोत्रकार व मंत्रकार आहे. पण याचे मंत्र ऋग्वेदांत नाहींत. पूरुवंशांतील गर्ग व शिनि यांच्या संततीस हें सामान्य नांव आहे. हे क्षत्रिय असून तपानें ब्राह्मण झाले होते (भा. ९. २१. १९; विष्णु. ४.९). या नांवाचा केकयदेशाधिपति युधाजित् राजाचा पुरोहित होता. हाच युधाजिताकडून गंधर्वदेश जिंकण्याविषयीं रामाकडे आला होता व त्याप्रमाणें यानें तक्ष व पुष्कल यांना घेऊन तें काम पार पाडिलें (वा. रा. यु. १००).

हा धर्मशास्त्रकार असल्याबद्दल वृद्धयाज्ञवल्क्यांतील एक श्लोक विश्वरूपाच्या विवरण नामक ग्रंथांत सांपडतो (१.४–५). त्याचप्रमाणें गार्ग्याच्या ग्रंथांतलें एक सूत्र घेतलें आहे त्यावरून गार्ग्याचा धर्मशास्त्रावर एकादा ग्रंथ उपलब्ध होता असें दिसतें. अपरार्क, स्मृतिचंद्रिका, मिताक्षरा वगैरे ग्रंथांत याच्या ग्रंथांतील श्राद्ध, प्रायश्चित्त व आह्निक वगैरे विषयांवरील उतारे घेतले आहेत. पाराशरधर्मसूत्रांतहि हा धर्मशास्त्रकार असल्याबद्दल उल्लेख आहे. अपरार्कांत याच्या ग्रंथांतले ज्योतिषविषयक श्लोकहि घेतले आहेत. ज्योतिषशास्त्रावरील गर्गसंहितेचे कांहीं भाग सांपडले आहेत. स्मृतिचंद्रिकेंत ज्योतिर्गार्ग्य व बृहद्गार्ग्य या दोन ग्रंथांचा उल्लेख झाला आहे. नित्याचार प्रदीपांत गर्ग व गार्ग्य हे दोघे स्मृतिकार भिन्न असल्याचा उल्लेख आहे. एक व्याकरणकार गार्ग्यांचा यास्क (१. ३ १२; ३. १३) व पाणिनि (७. ३ ९९; ८३. २०; ४. ६७) यांनीं उल्लेख केला आहे. तसाच एक ज्योतिषी म्हणून याचा हेमाद्रीनें उल्लेख केला आहे (c. c.).

३ विश्वामित्राच्या मुलांपैकीं एकाचें नांव (म. अनु. ७. ५५ कुं.).

४ वृकदेवी नांवाची त्रिगर्त राजाची मुलगी शिशिरायण गार्ग्याला दिली होती. तिनें गार्ग्य पुरुष आहे किंवा नाहीं हें पाहण्याचा प्रयत्न केला, पण बारा वर्षांच्या कडक तपश्चर्येमुळें याचें वीर्य स्खलित झालें नाहीं. त्यामुळें हा षंढ आहे, अशी सर्वांची समजूत झाली. पुढें दक्षिणेंत जाऊन यानें शंकराची आराधना केली व यादवांचा पराजय करणारा पुत्र मागून घेतला. त्याप्रमाणें त्याला गवळ्याची मुलगी गोपाली हिचे ठिकाणीं कालयवन नांवाचा महापराक्रमी मुलगा झाला (विष्णु. ५. २३; ब्रह्म. १४. ४६–५२; ह. वं. १. ३५). आणखीहि बऱ्याच ठिकाणीं या कथेचा उल्लेख आला आहे (कालयवन पहा). याला क्वचित् गर्ग म्हटलें आहे. याला यादवांचा उपाध्याय म्हटलें आहे. यादवांच्या उपाध्यायाला गर्ग व कुलनाम गार्ग्य हीं दोन्हीं लावीत (वृद्धगर्ग व वृद्धकन्या पहा). यानें धर्माला धर्मरहस्य सांगितलें (म. अनु. १९०. ९ कुं.).

५ (सो. काश्य.) हा वायुमतें वेणुहोत्रपुत्र. भर्ग व भार्ग अशीं यास नामान्तरें आढळतात.

गार्ग्यहरि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार. गार्गिहर असा पाठभेद आहे.

गार्ग्यायण—उद्दालकायनाचा शिष्य व याचा शिष्य पाराशर्यायण (बृ. उ. ४. ६.२).

२ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

गार्ग्यायणि—(गांग्यायनि पहा).

गार्त्सप्रद—(आंगिरस, शौनहोत्र व पश्चाद् पहा).

गार्दभि—विश्वामित्राच्या पुत्रांपैकीं एक. गर्दभि असाहि पाठ आहे (म. अनु. ७. ५९ कुं.).

२ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

गार्हायण—भृगुकुलोत्पन्न एक गोत्रकार ऋषि.

गाल—एक राजा. यानें नील पर्वतावर एक मंदिर बांधविलें होतें. इंद्रद्युम्नानें जगन्नाथक्षेत्र याच्या ताब्यांत दिलें (स्कंद. २. २. २६).

गालव—हा विदर्भीकौण्डिन्याचा शिष्य व याचा शिष्य कुमारहारित (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

२ विश्वामित्राचा एक शिष्य (म. उ. १०६–११८). यानें गुरूची अत्युत्कृष्ट सेवा करून पूर्ण कृपा संपादन केली होती. परंतु यानें विशेष आग्रह धरिल्यामुळें विश्वामित्रानें किंचित् रोषानें आठशें श्यामकर्ण अश्व गुरुदक्षिणा मागितली (म. उ. १६). तें ऐकून हा भयभीत झाला. तेव्हां यानें विष्णूची आराधना केली. ह्याच्या निस्सीम भक्तीनें विष्णु संतुष्ट होऊन त्यानें गरुडास याच्याकडे पाठविलें व गालव सांगेल तें कार्य कर, अशी त्याला आज्ञा केली. त्याप्रमाणें गरुड गालवाकडे गेला व याची इच्छा ऐकून त्यानें यास सर्व दिशा दाखविल्या. जातां जातां यास ययातीकडे नेलें. या वेळीं ययातीची स्थिति समाधानकारक नव्हती. तो स्वतः अरण्यांत राहत होता. गालवाची संभावना करण्याइतकें त्याच्या जवळ द्रव्यहि नव्हतें. अशा वेळीं गालवास आठशें अश्व त्याकडून मिळणें शक्य नव्हतें. तरीहि यास त्यानें आपली कन्या माधवी तिच्या पुत्रांवर हक्क ठेवून दिली व तिच्या जोरावर यानें गुरुदक्षिणा पुरी केली (म. उ. १०६–११९; माधवी पहा).

याचा आश्रम जयपूरपासून तीन मैलांवर होता. याचा दुसरा एक आश्रम चित्रकूटपर्वतावर होता.

३ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

४ विश्वामित्राचा मुलगा. यास हें नांव पडण्याचें कारण, सत्यव्रताच्या निंद्य आचरणानें जिकेडेतिकडे दुष्काळ पडले. त्या वेळीं विश्वामित्र आपलीं तीन मुलें व बायको यांस टाकून व त्यांचें पुढें कसें होईल, याची काळजी न करितां तपश्चर्या करण्यास निघून गेला. पुढें त्याच्या स्त्रीनें बराच काळपर्यंत मुलें कसेंतरी करून जगविलीं. परंतु एकदां असें झालें कीं, निर्वाहास कांहींच मिळेना. मुलें भुकेनें तळमळून रडूं लागलीं. तेव्हां नाइलाज होऊन तिनें या पुत्राच्या गळ्यास दर्भरज्जूनें बांधून ती याला विकण्यासाठीं घेऊन चालली. इतक्यांत सूर्यवंशी इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न सत्यव्रत राजा तिला रस्त्यांत भेटला. त्यानें विचारिल्यावरून तिनें आपली सर्व हकीकत सांगितली. तेव्हां त्यानें तिला ' विश्वामित्र येईपर्यंत मी तुला रोज थोडें मांस देईन, त्यावर निर्वाह कर ' असें सांगितलें. म्हणून मुलाला विकण्याचा विचार तिनें रहित करून ती स्वगृहीं गेली. तेव्हांपासून या मुलास गालव असें नांव पडलें (ह. वं. १. १२; वायु. २.२७. ८३-९२; ब्रह्म. ७. १०२-१०९; म. अनु. ७. ५२ कुं. ब्रह्मांड. ३. ६३. ८६-८९; ६६. ७२). एक व्याकरणकार (नि. ४. ३; पा. सू. ६. ३.६१; ७. १. ७४; ३.९९; ८. ४. ६७). याच्या स्मृतीचा हेमाद्रि वगैरेंनीं उल्लेख केला आहे.

५ कुंतल राजाचा पुरोहित. यानें राजास अरिष्टाध्याय ऐकवून लवकर मृत्यु असल्याचें दर्शविलें व राजकन्या चंपकमालिनीचें चंद्रहासाशीं लग्न लावण्यास संमति दिली (जै. अ. ५१).

६ सावर्णि मन्वंतरांत होणाऱ्या सप्तर्षींतील एक (भा. ८. १३. १५).

७ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

गालवि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार. याचें गालवित असें नामांतर आहे.

गावल्गणि—संजयाचें नांव (८ संजय पहा).

गिरिका—कोलाहलपर्वतापासून शुक्तिमती नदीचे ठिकाणीं एक जुळें झालें. त्यांतील ही कन्या असून शुक्तिमती नदीनें उपरिचरवसु राजाला दिली. पुढें राजानें हिच्याशीं स्वतः लग्न लाविलें. हीपासून त्याला बृहद्रथादिक सहा पुत्र व काली अथवा मत्स्यगंधिनी नामक कन्या झाली (म. आ. ६४).

गिरिक्षत्र—(सो. वृष्णि.) विष्णुमतें श्वफल्काचा पुत्र.

गिरिक्षित्—दुर्गहाचा पुत्र. याचा पुत्र पुरुकुत्स (ऋ. ४. ४२. ८). याच्या कुलांत त्रसदस्यु झाला (ऋ. ५. ३३.८).

गिरिक्षित् औच्चामन्यव—याचा अभिप्रतारिन् काक्षसेनी याच्या बरोबर गायत्रसामाबद्दल संवाद झाल्याचा उल्लेख आहे (पं. ब्रा. १०. ५. ७).

गिरिज बाभ्रव्य—सत्रांतील यज्ञीय पशूचे अवयव सर्व ऋत्विजांनीं कसकसे वांटून घ्यावेत, याची माहिती याला एका गंधर्वापासून मिळाली व ती यानें सर्व लोकांना सांगितली (ऐ. ब्रा. ७. १). याच्या पूर्वी ती माहिती देवभागाला होती. पण त्यानें मरेपर्यंत कोणाला सांगितली नाहीं.

गिरिजा—शंकराची स्त्री. तारकासुराच्या वधाकरितां शंकरानें गिरिजेशीं लग्न केलें (भवि. प्रति. ४. १४; दुर्गा पहा).

गिरिश—ऋषभ नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

गिरिशर्मन्—शेषावतार देवदत्त याचा पुत्र. यानें मोठमोठ्या विद्वानांना जिंकिलें होतें. शेवटीं हा परम शंकरभक्त झाला (भवि. प्रति. ४. ११).

गिरिशर्मन् कांठेविद्धि—हा ब्रह्मवृद्धीचा शिष्य (वं. ब्रा. १).

गीतविद्याधर—एक नामांकित गंधर्व. पुलस्त्यास याच्या गाण्यापासून त्रास होऊं लागला. यानें त्यास डुकराचें सोंग

घेऊन आणखी त्रास दिला म्हणून, यास त्यानें शापानें डुकर बनविलें. पण याच्या विनंतीवरून इक्ष्वाकूनें मारिल्यावर पूर्ववत् होशील असा उःशाप दिला. त्याप्रमाणें हा पुढें पूर्ववत् झाला (पद्म. सृ. ४६),

गुंगु—ऋग्वेदांत हे अथितिग्वाचे मित्र म्हणून आले आहेत (ऋ. १०. ४८. ८).

गुणकेशी—इंद्रसारथि मातली व त्याची स्त्री सुधर्मा यांची कन्या. हिला वर पाहत असतां कोठेंहि अनुरूप वर मिळेना. शेवटीं नागलोकांतील चिकूर नागाचा पुत्र सुमुख हा वर पसंत केला. पण त्याचें गरुडाशीं वैर असल्यामुळें मातलीनें सुमुखाला इंद्राजवळ नेऊन त्यास अमृत पाजवून अमरत्व देवविलें व विष्णूनें गरुडास सांगून वैरभाव नाहींसा करून सुमुखाशीं गुणकेशीचा विवाह करविला (म. उ. ९७–१०५).

गुणनिधि—श्रोत्रिय यज्ञदत्ताचा मुलगा. हा अत्यंत दुर्गुणी व व्यसनी होता. पण शिवपूजा पाहिल्यानें व शिवदीप सरसा केल्यानें मुक्त झाला (शिव. रुद्र. सृ. १८). नंतर कुबेरानें याला उत्तर दिशेचा अधिपति केलें (स्कंद. ४. १. १३).

गुणवती—सिंहलद्वीपच्या चंद्रसेन राजाची भार्या.

२ (सत्राजित् पहा).

गुणवर्धन—(सोमकांत पहा).

गुणशेखर—गौड देशचा राजा. याला अभयानंदानें जैन बनविलें होतें (भवि. प्रति. २. १०).

गुणाकर—प्लक्षद्वीपांतील एक वैभवशाली राजा. याला सुशीला नामक पत्नी असून सुलोचना नांवाची कन्या होती (पद्म. क्रि. ५).

२ पुलह व श्वेता यांचा पुत्र.

गुप्त—वैपश्चित दार्ढाजयंति गुप्त लौहित्य असें याचें नांव आहे (जै. उ. ब्रा. ३. ४२).

गुप्तक—पांडवांच्या वेळचा सिंधुदेशांतील एक राजा.

गुरु—मरीचि प्रजापतीची सुरूपा नांवाची मुलगी आङ्गिरसाला दिली होती. तिला देवाचार्य बृहस्पति मुलगा झाला, यास गुरु असें म्हणतात. हा महाबुद्धिमान् व वेदवेदाङ्गपारंगत होता (विष्णुधर्म. १. १०६; बृहस्पति पहा).

२ (सो. पुरूरवस्) भागवतमतें संकृतिपुत्र. मत्स्यांत यास गुरुधि, विष्णूंत रुचिरधि व वायूंत गुरुवीर्य म्हटलें आहे. हाच गुरुवीत व गौरवीति असावा. अंगिराकुलांतील गोत्रकार हाच असावा (सांकृति पहा).

३ भौत्य मनूचा पुत्र.

गुरुक्षेप—(सू. इ. भविष्य.) विष्णुमतें बृहत्क्षणाचा पुत्र.

गुरुंड—(गरुंड पहा).

गुरुधि—(सो. पुरूरवस्) हा मत्स्यमतें संकृतिपौत्र व महायशसूचा पुत्र (२ गुरु पहा).

गुरुभार—गरुडपुत्र.

गुरुवीत—अंगिराकुलांतील मंत्रकार (२ गुरु पहा).

गुरुवीर्य—(सो. पुरूरवस्) हा वायुमतें सांकृतिपुत्र (२ गुरु पहा).

गुर्वक्ष—बलि दैत्याच्या शंभर पुत्रांपैकीं एक.

गुह—कार्तिकेयाचें नांव (भा. ३.१.२२).

२ शृंगवेर नामक पुरीचा किराताधिपति. हा दशरथाचा परममित्र होता. राम अयोध्येहून निघून दंडकारण्यांत चालला असतां एक रात्र गुहाचे येथें राहिला होता. त्या वेळीं गुहानें त्याचें चांगलें आदरातिथ्य केलें. गुहानें रामास वनवासाचीं बारा वर्षे तेथेंच घालविण्याची विनंति केली. गुहानें आणिलेल्या फलादिकांस रामानें स्पर्श करून पराङ्न घेत नसल्याचें दर्शविलें व तेथें राहण्याचेंहि नाकारिलें. त्या दिवशीं सीता व राम हीं दर्भ आंथरून त्यावर निजलीं व गुह रामाचे संरक्षणार्थ उभा राहिला. त्या वेळीं याच्या मनांत रामाच्या विचित्र प्रारब्धगतीविषयीं विचार घोळत होते. आणि यासंबंधीं याचें लक्ष्मणाशीं संभाषणहि झालें (वा. रा. अयो. ५०–५१). पुढें दुसरे दिवशीं गुहानें रामाच्या आज्ञेवरून गंगेपलीकडे दक्षिणतीरीं त्यांना उतरविलें (वा. रा. अयो. ५२). राम चित्रकूटपर्वतावर असतांना भरत मोठ्या सैन्यासह त्याला परत आणण्यासाठीं गेला. त्या वेळीं भरत रामनाशार्थ जात असावा, असा यास संशय येऊन यानें आपलें सैन्य सज्ज केलें. परंतु भरताचा खरा हेतु कळतांच यानें त्यास ससैन्य गंगेपलीकडे पोहोंचविलें. हा भरताबरोबर स्वतः चित्रकूटापर्यंत गेला होता (वा. रा. अयो. ८४–८७).

गुहवासिन्—वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या सतराव्या चौकडींतील हा शंकराचा अवतार आहे. याचें स्थळ हिमालयावरील महोत्तुंगक्षेत्र होय. याला अनुक्रमें पुढीलप्रमाणें चार पुत्र आहेत. उतथ्य, वामदेव, महायोग व महाबळ (शिव. शत. ५).

गुहिल—न्यूह नामक यवनाच्या वंशांतील राजा. याचा पुत्र वाप्यकर्मा. यानें एकंदर ५० वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ३).

गृत्समद—हें एका व्यक्तीचें व त्यावरूनच कुलाचेंहि नांव आहे. हा आंगिरसकुलांतील शुनहोत्राचा पुत्र होय (सर्वानुक्रमणी पहा). गृत्समद शब्दाची व्युत्पत्ति ऐतरेय आरण्यकांत आली आहे (ऐ. आ. २. २. १). गृत्स म्हणजे प्राण आणि मद म्हणजे अपान होय. याचे ठिकाणीं प्राणापानांचा समुच्चय होता, म्हणून यास गृत्समद असें म्हणतात.

हा व याच्या कुलांतील व्यक्ति ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडळाचे द्रष्टे आहेत (ऐ. ब्रा. ५. २. ४; ऐ. आ. २. २. १; सर्वानुक्रमणी पहा). एकदां तपःप्रभावानें याला इंद्राचें स्वरूप प्राप्त झालें. तेव्हां धुनि व चुमुरि यांनीं याला इंद्र समजून वेढा दिला. मी इंद्र नाहीं हें दाखविण्याकरितां यानें इंद्राचें उत्कृष्ट वर्णन करणारें ' स जनास इन्द्रः ' (ऋ. २. १२) हें पालुपद असलेलें सूक्त म्हणावयास सुरुवात केली. इंद्रादिक देव वैन्याच्या यज्ञांत गेले. गृत्समदहि तेथें होता. दैत्य इंद्राला ठार करण्याच्या उद्देशानें तेथें आले. इंद्रानें गृत्समदाचें रूप घेऊन पलायन केलें. असुरांनीं गृत्समदाला वेढा देतां यानें एका सूक्तानें इंद्राचें बहारदार वर्णन केलें (ऋ. २. १२). गृत्समदाच्या घरीं आलेल्या एकट्या इंद्राला पाहून शत्रूंनीं वेढा दिला. तेव्हां इंद्र गृत्समदाचें रूप घेऊन पळून गेला. आणि घरांतील गृत्समदाला त्यांनीं इंद्र म्हणून पकडिलें. तेव्हां यानें हें सूक्त म्हणून इंद्राचें वर्णन केलें (ऋ. २. १२). अशा तीन आख्यायिका यासंबंधीं आहेत. ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडळांत गृत्समदाचा वारंवार उल्लेख येतो (ऋ. २. ४. ९; १९.८ इ.). यास शुनहोत्र असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. २. १८. ६; ४१. १४; १७). दुसऱ्या मंडळांतील ऋचांचा गार्त्समद ऋचा म्हणून उल्लेख आढळतो (सां. आ. २२. ४; २८. २). हा भृगुकुलांतील गोत्रकार, प्रवर व मंत्रकार आहे. गृत्समद भार्गव शौनक सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. २. १-३; ८-४३; ९. ८६; ४६-४८). एकदां चाक्षुष मनूचा पुत्र वरिष्ठ इंद्राच्या सहस्रवार्षिक सत्रांत आला व साम अशुद्ध म्हटल्याबद्दल याला दोष देऊन रूक्ष अरण्यांत क्रूर पशु होशील, म्हणून त्यानें याला शाप दिला. पण त्यांतून शंकराच्या कृपेनें हा मुक्त झाला (म. अनु. १८). गृत्समदाचा भृगुवंशांत उल्लेख आहे (मत्स्य. १९५. ४४-४५). गृत्समदाला शौनक असें पैतृक नांव आहे. हा शुनहोत्राचा औरसपुत्र असून शुनकाचा दत्तकपुत्र होता. म्हणजे प्रथम हा आंगिरसकुलांतील असून पुढें भृगुकुलांत गेला (ऋष्यनुक्रमणी २).

२ एक ऋषि. भृगूच्या सांगण्यावरून वीतहव्य ब्राह्मण झाल्यावर त्यास झालेला पुत्र. याचा पुत्र सुचेतस्.

३ दंडकारण्यांत राहणारा एक ऋषि. यास शंभर मुलगे होते (अ. रा. ८).

४ (सो. क्षत्र.) हा विष्णु व वायु यांच्या मतें सुनहोत्रपुत्र. आयुकुलांतील सुहोत्र किंवा सुतहोत्र राजाच्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ. यास शुनक नांवाचा मुलगा होता (ब्रह्मांड. ११. ३२.३४; ह. वं. १. २९).

५ भीष्म शरपंजरीं पडला असतां त्याचेकडे आलेला एक ऋषि (भा. १. ९. ७).

६ इंद्राला मुकुंदेपासून झालेला मुलगा. एकदां रुक्मांगद बाहेर गेल्यावर मुकुंदा काममोहित झाली. तेव्हां इंद्रानें रुक्मांगदाचा वेष घेऊन तिच्याशीं संग केला. त्यामुळें गर्भ राहून मुकुंदेला जो मुलगा झाला, त्याचें नांव गृत्समद होय. हा पुढें मोठा विद्वान् होऊन वादांत कोणाला हरेना. एकदां मगधदेशच्या राजाच्या घरीं वसिष्ठादि मुनि श्राद्धाकरितां जमले असतां अत्रीनें याला तूं पंक्तिपावन नाहींस, म्हणून हिणविलें. तेव्हां यानें आईकडे येऊन चवकशी केली. तेव्हां मुकुंदेनें यास जन्माची हकीगत निवेदन केली. यानें मुकुंदेला तूं कंटकवृक्ष होशील असा शाप दिला व तिनेंहि तुला दैत्य पुत्र होईल, असा याला उलट शाप दिला. पुढें यानें ' गणानां त्वा ' या मंत्राचें अनुष्ठान करून गणपति प्रसन्न करून घेतला. त्या मंत्राचें ऋषित्व संपादन करून ब्राह्मण्यहि संपादन केलें (गणेश. १. ३७).

गृध्र—श्रीकृष्णाला मित्रविंदा स्त्रीच्या ठिकाणीं झालेला पुत्र (भा. १०. ६१. १६).

गृध्रिका—ही कश्यप व ताम्रा यांची कन्या.

२ ही अरुणाची स्त्री. हिचे पुत्र संपाति व जटायु (ब्रह्मांड ३. ७. ४४६).

गृहपति—नर्मदेच्या कांठीं नर्मपुरांत विश्वानर नांवाचा एक मुनि ब्रह्मचर्यानें वेदाध्ययन करीत राहत असे. त्याचें गोत्र शांडिल्य होतें. त्याच्या बायकोचें नांव शुचिष्मती असें होतें. तो अत्यंत आचारशील होता. पण त्याला पुत्र नव्हता. स्त्रीच्या इच्छेनुरूप त्यानें काशीस जाऊन वीरेश्वरापाशीं कडक तप केल्यावर त्याला एके दिवशीं प्रत्यक्ष दर्शन होऊन अभिलाषाष्टक म्हटल्यावर ' लवकरच मुलगा होईल ' असा वर मिळाला. पुढें त्याला गृहपति नामक मुलगा झाला. याला नववें वर्ष लागलें असतां एकदां नारद आला व त्यानें याला बाराव्या महिन्यांत विद्युत् किंवा अग्नि यापासून भय आहे, असें सांगितलें. तेव्हां यानें तप करून शंकराला प्रसन्न करून घेतलें. शंकरानें याला अग्नीची पदवी दिली. यानें स्थापिलेल्या लिंगास काशींत अग्नीश्वर असें नांव आहे (शिव. शत. १५).

२ (अग्नि पहा).

गृहेषु—धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

गैरिक्षित—त्रसदस्यूचें व यास्काचें हें पैतृक नांव आहे.

गो—मानस नांवाच्या पितरांची कन्या.

२ (सो. पूरु.) ब्रह्मदत्त राजाची भार्या व देवल ऋषीची कन्या. हिला सरस्वती अथवा सन्नति असेंहि म्हणतात.

३ ही शमीकऋषीची भार्या. शृंगीऋषि हिचा पुत्र.

४ वरुणाचा सेनापति (वा. रा. उ. २३).

५ हिला गो असें नामांतर आढळतें. विधिमानसपुत्र पुलस्त्यऋषि याच्यापासून हिला वैश्रवण नामक सामर्थ्यसंपन्न पुत्र झाला (म. व. २७४).

६ शुक्राची बायको.

गो आंगिरस--हा एका सामाचा कर्ता आहे (पं. ब्रा. १६. ७. ७; ला. श्रौ. ६. ११. ३).

गोकर्ण—सातव्या वाराहकल्पांत वैवस्वत मन्वंतराच्या सोळाव्या चौकडींत गोकर्ण नांवानें शिवाचा अवतार होईल. हा राहील त्या वनालाहि गोकर्ण असें नांव पडेल. याला चार पुत्र असतील. काश्यप, उशनस्, च्यवन व बृहस्पति (शिव. शत. ५).

२ (आत्मदेव पहा).

गोखल—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें वेदमित्राचा; भागवत, वायु आणि ब्रह्मांड यांच्यामतें देवमित्राचा शिष्य. भागवतांत गोखल्य असा पाठ आहे.

गोखल्य—हा शाकल्यऋषीचा शिष्य असून त्यानें याच्याकडून ऋग्वेदाच्या एका शाखेचें अध्ययन करविलें (भा. १२. ६. ५७; गोखल पहा).

गोणायनि—गोणीपतीबद्दल पाठभेद.

गोणीपति—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

गोतम—कश्यपकुलोत्पन्न एक ऋषि (भवि. प्रति. ४. २१).

२ (व्यास पहा).

३ गोतम राहूगणाचीं बरींच सूक्तें आहेत (ऋ. १. ७४-९३; ९. ३१; ६७. ७-९; १०. १३७. ३). ऋग्वेदांत याचा अनेक ठिकाणीं उल्लेख आहे (ऋ. १. ६२. १३; ७८. २ इ.). याचा आंगिरसाशीं वरचेवर संबंध येतो (ऋ. १. ६२. १; ७१. २). यांचें राहूगण हें पैतृक नांव ऋग्वेदांत व इतरत्र सांपडतें (ऋ. १. ७८. ५; श. ब्रा. १. ४. १. १०; ११. ४. ३. २०). हा माधव विदेहाचा पुरोहित होता (श. ब्रा. १. ४. १. १०). हा वैदेह जनक व याज्ञवल्क्य यांचा समकालीन होता. तसेंच हा एका स्तोमाचा कर्ता आहे (श. ब्रा. १३. ५. १. १; आश्व. श्रौ. ९. ५. ६). इतरत्रहि याचा उल्लेख आहे (अ. वे. ४. २९. ६; १८. ३. १६; बृ. उ. २. २. ६). याला वामदेव व नोधस् असे दोन मुलगे होते (आश्व. श्रौ. १२. १०).

यांचें भद्र नांवाचें एक साम आहे. या सामानें गोतमाला थोर पदवी प्राप्त झाली. त्यामुळें याच्या पूर्वीचे व पुढचे सर्व लोक गोतम नांवानें प्रसिद्ध झाले (पं. ब्रा. १३. १२. ६-८). यांचें एक गौतम नांवाचें साम आहे (पं. ब्रा. १२. ३. १४).

गोतमीपुत्र—भारद्वाजीपुत्राचा हा शिष्य होता (बृ. उ. ६. ५. १).

गोत्रवत्—कृष्ण व लक्ष्मणा यांचा पुत्र.

गोधा—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १३४. ६-७).

गोपति—कश्यप व प्राधा यांचा पुत्र.

२ पांडवपक्षीय पांचाल देशचा राजा (म. द्रो. २२).

३ शिबिपुत्र. यास गाईंनीं रक्षिलें होतें. हा माझ्या संरक्षकांपैकीं एक असावा असें पृथ्वीनें कश्यपाजवळ मागितलें. त्याप्रमाणें कश्यपानें यास अभिषेक केला (म. शां. ४९). यास कृष्णानें इरावतीकांठीं मारिलें (म. व. १२).

४ विश्वभुज् नामक अग्नीचें नामांतर. याची स्त्री नदी (म. व. २२१. २७ कुं.).

गोपद—तुषित देवांतील एक.

गोपन—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

गोपवन आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ७३-७४). ऋग्वेदांतहि याचा उल्लेख असून आंगिरसाशीं याचा प्रत्यक्ष संबंध दिसतो (ऋ. ८.७४.११).

गोपायन—गौपायनाबद्दल पाठभेद.

गोपालि—गौरपराशरकुलांतील एक.

गोपाली--एक अप्सरा.

२ (कालयवन पहा).

गोबल वार्ष्ण—यानें नचिकेताग्नीकरितां पांच दिशांना पांच पांच विटा मांडिल्यामुळें याला पशूंची प्राप्ति झाली (तै. ब्रा. ३. ११. ९ ३). याचा आचार्य म्हणून उल्लेख आहे (तै. सं. ३ ११.९.३; जै. उ. ब्रा. १.६.१).

गोभानु--(सो. तुर्वसु.) विष्णु व वायु यांच्या मतें वह्निपुत्र. मत्स्यमतें गर्भपुत्र.

गोभिल--वत्समित्राचा शिष्य (वं. ब्रा. ३). गोभिल असें कुलनाम अनेकांना लाविण्यांत येतें (पूषमित्र, अश्वमित्र, वरुणमित्र, मूलमित्र, वत्समित्र, गौल्गुलवीपुत्र व बृहद्वसु पहा). कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार. यानें केलेले ग्रंथ—गोभिलगृह्यसूत्र, गोभिलगृह्यकारिका, गोभिलपरिशिष्ट इ. ग्रंथ त्याचे आहेत (cc.). यांपैकीं गोभिलगृह्यसूत्र छापून प्रसिद्ध झालेलें आहे. हें सामवेदाचें आहे. गोभिलस्मृति ही आनंदाश्रम संग्रहांत छापून झालेली आहे. तिच्यांत तीन प्रपाठक आहेत. हिचें नांव कर्म प्रदीप असावें असें आरंभ व शेवट यांवरून दिसतें. हिच्यांत श्राद्धकर्मादि लक्षणें, नित्यकर्म, संस्कार इत्यादिकांचें निरूपण आहे.

ही स्मृति गोभिलगृह्यसूत्राचे स्पष्टीकरणार्थ आहे. गोभिलाला हेमाद्रीनें राणायनीय व कौथुमशाखेचा सूत्रकार मानिलें आहे (द्राह्यायण पहा). गोभिलसूत्र व खादिलसूत्र यांत अत्यंत साम्य आहे.

२ विदर्भदेशांतील सत्यकेतु राजाची कन्या व उग्रसेनाची स्त्री पद्मावती ह्या एके दिवशीं जलक्रीडा करीत असतां विमानांतून गोभिल नांवाचा कुबेराचा दूत आकाशमार्गे जात होता. हा पद्मावतीचें सौंदर्य पाहून मोहित झाला व ती कोण हें अंतर्ज्ञानानें ओळखून तिच्या प्राप्तीसाठीं उग्रसेनाचें रूप यानें धारण केलें आणि जवळच एका वृक्षाखालीं हा गात बसला; त्यायोगें ती मोहित होऊन फसली गेली (पद्म. भू. ४९).

गोम—शंभूचा पुत्र.

गोमत्—कश्यप व मुनि यांचा गंधर्वपुत्र.

गोमतीपुत्र—(आंध्र. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें शिवस्वातीचा पुत्र.

गोमयान—कश्यपकुलांतील गोत्रकार. निध्रुव वंशमालिकेंतील हा एक होता.

गोमुख—हा मातलीचा पुत्र. इंद्रपुत्र जयंताचा सारथि (म. उ. १००. १८ कुं.).

गोमेदगंधिक—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

गोरख—एक योगी. याचा गुरु मच्छिंद्र (भवि. प्रति. ४. १२). कृष्णांशानें हिमालयावरील वीरसिंह नगरास वेढा दिला. त्या वेळीं गोरखानें नगराचें रक्षण केलें. तेथील राजाचा कनिष्ठ बंधु प्रवीर याच्याबरोबर कृष्णांशाचें युद्ध झालें. युद्धांत मेलेले प्रवीराकडील सर्व वीर गोरख संजीवनीमंत्रानें जिवंत करी. तेव्हां कृष्णांशास जय मिळेना. पुढें त्यानें गोरखास प्रसन्न करून ती विद्या घेतली. नंतर यानें या जगताचा त्याग करून हा गुप्त झाला (भवि. प्रति. ३. २४).

गोरथ—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

गोलभ—एक गंधर्व. सतत पंधरा वर्षे याचें वालीशीं युद्ध चाललें होतें. शेवटीं वालीनें याचा वध केला (वा. रा. कि. २२. २७–३७).

गोवासन—हा क्षत्रि[illegible] असून शैव्य या नांवानें प्रसिद्ध आहे. भारतीय युद्धांत[illegible] हा कौरवांच्या बाजूनें लढायला होता (म. द्रो. १४०. ३९ कुं.). द्रोण सेनापति असतां एके दिवशीं यानें एक हजार वीरांनिशीं विजयी क्षत्रियराजपुत्रांस अडथळा केला.

गोविंदशर्मन्—भास्करांश निंबादित्याचा पिता (भवि. प्रति. ४. ७).

गोवृषध्वज—कृपाचार्यांचें नांव (म.द्रो.१०१.१४ कुं.).

गोशर्य—हा अश्वींच्या कृपेंतला आहे (ऋ. ८. ८.२०). येथें याला गोशर्य शयू म्हटलें आहे. पक्थ, कण्व व त्रसदस्यु यांच्याबरोबर याचा उल्लेख येतो (ऋ. ८. ४९ १; ५०. १०).

गोश्रु जाबाल—एक यज्ञकर्ता. सुदक्षिण क्षैमि, प्राचीनशालि व शुक्रजाबाल हे सर्व याचे समकालीन होते (जै. उ. ब्रा. ३. ७. ७).

गोश्रुति वैयाघ्रपद्य—सत्यकाम जाबालानें याला वाणी, श्रोत्र, मन व प्राण यांचें महत्त्व तारतम्यपूर्वक सांगितलें आहे व प्राणाचें महत्त्व कथन केलें. पुढें महत्त्व प्राप्त करून घेण्याबद्दल एक व्रत सांगितलें (छां. उ. ५. २.३).

गोषूक्तिन् काण्वायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. १४-१५). याच्या नांवावर एक गोषूक्त-साम प्रसिद्ध आहे (पं. ब्रा. १९. ४. ९). या सामानें प्रतिग्रहामुळें आलेला याचा दोष नष्ट झाला (गौषूक्ति पहा).

गोष्ठायन—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

गौडिनि—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार (जौडिलि पहा).

गौतम—अरुण, आभिवेश्य, उद्दालक आरुणि, कुश्रि, साति व हारिद्रुमत यांचें हें पैतृक नांव आहे. शांडिल्य, आनभिम्लात, भारद्वाज, आभिवेश्य, मांटि सैतव आणि गार्ग्य हे गौतमाचे शिष्य आहेत.

हा दीर्घतमा व प्रद्वेषी यांचा पुत्र होय. याच्या आईचें नांव प्रद्वेषी असें होतें (म. आ. १०४; स. ४; ११). याचा बाप आंगिरसकुलांतील असून (म. शां. ९०; अनु. १५४) तो बृहस्पतीच्या शापानें जन्मांध झाला होता (ऋ. १.१४७). कांहीं ठिकाणीं दीर्घतमा यानेंच गौतम असें नांव धारण केलें, असें दिसतें (बृहद्दे. ३. १२३; म. शां. ३४३; मत्स्य. ४८. ५३. ८४). गौतम ह्या नांवावरून गौतमाच्या पशुतुल्य वर्तनाचा बोध होतो (वायु. २.३८. ४७–६१; ८८–९२; ब्रह्मांड. ३. ७४. ४७–६१; ९०–९४; मत्स्य. ४८. ४३–५६; ७९–८४). गौतमाला औशीनरी नामक शूद्रस्त्रीपासून कक्षीवत वगैरे पुत्र झाले (दीर्घतमस् पहा).

हा वैवस्वत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक होता. ब्रह्मदेवाची मानसकन्या अहल्या याची स्त्री होय (अहल्या पहा). जनकाचा पुरोहित शतानंद याचा पुत्र होय (म. व. १८५). यानें अंगिरसाशीं नदीमाहात्म्यासंबंधीं संभाषण झालें होतें (म. अनु. २५). याच्या नांवावरूनच गोदावरीस गौतमी असें नांव पडलें (दे. भा. ११. ९). अन्नाचा दुष्काळ पडला म्हणून वृषादर्भि राजा दान करीत असतां ज्या सप्तर्षींनीं तें नाकारिलें त्यांत गौतम होता (म. अनु. ९३). गौतमाला एक उत्तंक नांवाचा शिष्य होता. त्यासच गौतमानें आपली कन्या दिली

होती. उत्तंकानें सौदास राजाकडून कुंडलें आणून तीं पत्नीस गुरुदक्षिणा म्हणून दिलीं (म. आ. ५६–५७).

गौतमाचा आश्रम पारियात्र पर्वताजवळ होता. तेथें साठ हजार वर्षे तप केलें. तेव्हां स्वतः यम तेथें आला. त्या वेळीं गौतमानें पितरांचें ऋण कसें फेडावें असा त्यास प्रश्न केला असतां, यमानें सत्य, धर्म, तप व शुचिर्भूतपणा यांचा अवलंब करून मातापितरांचें पूजन करावें, म्हणजे पवित्र व पवित्र लोकाची प्राप्ति होते असें सांगितलें (म. अनु. १२९). गौतमानें बारा वर्षे दुष्काळ पडला असतां, ऋषींस भोजन देऊन वांचविलें (नारद. २. ७३). देवीभागवतांत हीच हकीकत देऊन शक्तिउपासनेची महती सांगितली आहे (दे. भा. १२. ९; शिव. कोटि. २५–२७). गौरमुख व भगीरथ यांनीं तप करून शंकरास प्रसन्न केलें व गंगा आणविली. तेव्हां शंकरानें गौतमास गंगा दिली. तीच गौतमी नांवानें प्रसिद्ध झाली (पद्म. उ. २६८. ५२–५९). गौतमानें केलेली एक शिक्षा प्रसिद्ध आहे. हा व्यासाच्या शिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य होय (व्यास पहा). न्यायशास्त्र करणाऱ्या गौतमाचा निर्देश आहे (शिव. उमा. २. ४३–४७). हा अंगिराकुलोत्पन्न एक ऋषि व प्रवर आहे. वैवस्वत मन्वंतराच्या पर्यायांतील व्यासहि आहे (व्यास पहा). त्र्यंबकेश्वराचा अवतार करितां झाला (शिव. शत. ४३).

एक धर्मशास्त्रकार. हा सामवेदाच्या राणायनि शाखेच्या उपशाखांपैकीं एका शाखेचा होता (द्रा. श्रौ. सू. १.३.३; गौतमाचा आचार्य म्हणून उल्लेख आहे (ला. श्रौ. सू. ४.१७). त्याचप्रमाणें सामवेदाच्या गोभिलगृह्यसूत्रांतहि गौतमाचा उल्लेख बरेच वेळां आला आहे. गौतमस्मृति हा ग्रंथ गद्यमय आहे. त्यांत ग्रंथकर्त्यानें केलेला अगर दुसऱ्या ग्रंथांतून असा एकहि श्लोक आढळून येत नाहीं. या ग्रंथाचे एकंदर अठ्ठावीस विभाग केलेले आहेत. कलकत्ता प्रतींत एक विभाग जास्त आहे. पण हरदत्तानें केलेल्या मिताक्षरेंत या विभागाचा मुळींच उल्लेख नसल्यानें हा भाग प्रक्षिप्त असावा, असें दिसतें. वेंकटेश्वर प्रत कलकत्ता प्रतीवरून घेतली आहे. गौतमधर्म-सूत्रांत, चातुर्वर्ण्यांचे वागण्याचे नियम, उपनयनादि संस्कार, विवाह व त्याचे प्रकार, प्रायश्चित्त, राजधर्म, स्त्रियांचीं कर्तव्यें, नियोग, महापातकें व उपपातकें यांच्याबद्दल प्रायश्चित्तें, कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र वगैरे प्रकार, यांचा विचार केला आहे. गौतम-धर्मसूत्रांत संहिता, ब्राह्मण, पुराणें, वेदांगें, आरण्यकांतील पंचवीस उल्लेख आले आहेत. गौतमानें तैत्तिरीय आ[illegible] यांमधील बरेच उतारे व कित्येक मतें आपल्या ग्रंथांत [illegible] घेतलीं आहेत.

गौतमधर्मशास्त्राचा पहिला उल्लेख बौधायनधर्मसूत्रांत केलेला आढळतो. तसेंच वसिष्ठधर्मशास्त्र, अपरार्क, तंत्रवार्तिक, वेदांतावरील शांकरभाष्य वगैरे ग्रंथांत गौतमधर्मसूत्रांतील बरेच उतारे घेतले आहेत. मनुस्मृतींत गौतमाचा उतथ्यपुत्र म्हणून उल्लेख केला आहे (मनु. ३. १६). भविष्यपुराणांतहि गौतमाचा सुरापाननिषेधाबद्दल एक उल्लेख आहे. गौतम-धर्मसूत्राचा उल्लेख बौधायन, वसिष्ठ वगैरे धर्मशास्त्रकारांनीं केला आहे. यावरून तें वसिष्ठ व बौधायन यांच्या पूर्वीचें असावें. यवनांचा उल्लेख आला आहे व बुल्हरच्या मतें यवन हा शब्द अलेक्झांडरच्या स्वारीच्या वेळीं (इ. स. पूर्वी ३२२) हिंदुस्थानांत प्रचलित झाला, त्याअर्थी गौतमधर्मसूत्र हें इ. स. पूर्वी ३२२ च्या सुमारास झालें असावें. परंतु हें मत चुकीचें दिसतें. कारण यवन शब्दाचा अर्थ क्षत्रियांस शूद्रापासून झालेली संतति असा स्वतः गौतमानेंच दिला आहे व त्या अर्थानें तो शब्द गौतमधर्मसूत्रांत आला आहे (४. १७). यावरून क्षत्रिय व शूद्र यांच्या मिश्रणानें बनलेली यवनजात ग्रीक लोक हिंदुस्थानांत येण्याच्या पूर्वीहि असूं शकेल व तेवढ्या-वरूनच गौतमाचा काल निश्चित करणें अशक्य आहे. तरी पण गौतम साधारणतः इ.स. पूर्वी ६००-४०० या कालांत होऊन गेला असावा. गौतमधर्मसूत्रावर हरदत्तानें मिताक्षरा नांवाची एक टीका आणि मस्करी व असहाय यांनीं भाष्यें लिहिलीं आहेत. परंतु तीं बरीच अलीकडील असावींत. मिताक्षरा, स्मृतिचंद्रिका वगैरे ग्रंथांत, श्लोकगौतम त्याचप्रमाणें अपरार्कांत व दत्तक-मीमांसेंत वृद्धगौतम व बृहद्गौतम या दोन ग्रंथांचा उल्लेख आहे. तसेंच जीवानंदानें एक १७०० श्लोकांची गौतमस्मृति छापविली आहे. ती स्मृति कृष्णानें धर्मास चातुर्वर्ण्यांचें धर्म-कथन करण्याकरितां सांगितली, असा त्या स्मृतींतच उल्लेख आहे. परंतु ती स्मृति महाभारतांतील आश्वमेधिकपर्वातून घेतली असावी. कारण , पराशरमाधवीयांत व दुसऱ्या कित्येक ग्रंथांत या स्मृतींतील श्लोक आश्वमेधिकपर्वातून घेतले आहेत. आह्निकसूत्र, पितृमेधसूत्र व दानचंद्रिका यांशिवाय गौतमाचे ग्रंथ न्यायसूत्र, गौतमीशिक्षा वगैरे आहेत.

२ हा एकत, द्वित आणि त्रित यांचा पिता होय (म. श. ३६; त्रित पहा).

३ यास चिरकाली नांवाचा पुत्र होता. यानें त्याला पापकर्मी मातेस ठार मारिण्यास सांगितलें, पण त्याच्या अनियमितपणानें तें काम राहिलें (म. शां. २६६).

४ पूषानामक सूर्याबरोबर फिरणारा एक ऋषि (भा. १२. ११. ३९).

५ मध्यदेशांत राहणारा एक ब्राह्मण. याला वेदज्ञान बिलकूल नव्हतें. हा एका गांवीं एका श्रीमंत शूद्राकडे गेला असतां

त्यानें यास एक विधवा स्त्री दिली. तिच्यासह कालक्रमण करीत असतां याजकडे याचा एक मित्र आला व त्यानें गौतमास निंद्याचरणापासून परावृत्त केलें. तेव्हां गौतम तेथून निघाला तों वाटेंत नाडिजंघ नांवाच्या कश्यपाच्या मुलाकडे आला. तो राजधर्मा नांवानें प्रसिद्ध होता. त्यानें गौतमाचा यथोचित सत्कार करून आपला राजा विरूपाक्ष याकडे याला नेलें. राजानें यास विचारिल्यावरून गौतमानें सर्व हकीकत सांगितली. राजाच्या येथें हजार ब्राह्मणांबरोबर याला भोजन व मोठी दक्षिणा मिळाली. संपत्तीचें ओझें डोक्यावर घेऊन हा एका वटवृक्षाच्या खालीं बसला. तेथें राजधर्म्याला ठार मारिण्याचा विचार यास सुचला. त्याप्रमाणें त्याचा यानें वध करून त्यास जाळून हा संपत्तीसह तेथून निघाला. पण लौकरच विरूपाक्षानें यास राक्षसांकरवीं धरून आणिलें व याचे तुकडे करून शबरास खाण्यास दिले. पण यास कोणी खाईना. कारण, हा कृतघ्न होता. पुढें बकराज राजधर्मा जिवंत झाल्यावर त्यानें गौतमास जिवंत केलें व द्रव्य देऊन याच्या घरीं पोहोंचविलें. गौतमानें शूद्रस्त्रीपासून पापकर्म करणारे अनेक पुत्र निर्माण केले. तेव्हां देवांनीं यास शाप दिला कीं, हा दुष्ट विधवा स्त्रीपासून प्रजोत्पादन करून नरकास जाईल (म. शां १६८-१७३).

६ अत्रिकुलांतील एक ब्रह्मर्षि. वैन्य राजास विधाता म्हटल्याबद्दल यानें अत्रिऋषीस जाब मागितला होता (म. व. १८५). यानें द्युमत्सेनास सत्यवान् जिवंत आहे असें सांगून धीर दिला होता (म. व. २९८).

७ ब्रह्मदेवाचा पुत्र (वायु. २. ४४. ३८).

८ (व्यास पहा).

९ दारुक नामक शिवावताराचा शिष्य (नोधस् वामदेव पहा).

गौतम आंध्र—(आंध्र. भविष्य.) वायुमतें हा शिवस्वामीचा पुत्र.

गौतम आरुणि—याच्याशीं चैकितानेय वासिष्ठाचा ब्रह्मज्ञानाबद्दल संवाद झाला आहे (जै. उ. ब्रा. १. ४२. १).

गौतम कृष्मांड—कक्षीवताच्या संततीला हें सामान्य नांव आहे (ब्रह्मांड. ३.७४.९९). कूष्मांडाबद्दल वायूंत कृष्णांग असा पाठभेद आहे (वायु. २. ३७. ९७) कूष्मांडाचा देवसदृश म्हणून गृहस्थांच्या नित्यतर्पणांत समावेश आहे (विष्णु. ३. ११. ३२; ५. ३०. ११).

गौतमी—अश्वत्थाम्याची माता (भा. १ ७. ४७).

२ एक वृद्ध ब्राह्मण स्त्री (अर्जुनक पहा). हिनें आपल्या पुत्रांस मारणाऱ्या सर्पास भूतदयेनें सोडून दिलें.

गौतमीपुत्र—हा भारद्वाजीपुत्राचा शिष्य व याचे शिष्य काल्यायनीपुत्र व आत्रेयीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. १–२).

गोतमीपुत्र आंध्र—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें यातीचा पुत्र.

यावरोपवन—गोपवनाचा वंशज. पौतिमाष्य व कौशिक **गोष्ठ**शिष्य (बृ. उ. २. ६. १; ४. ६. १).

वीनरगोपायन—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. गोपायन असा ब्रा. द आहे.

गोश्रुतसुबंधु वगैरे बंधु गौपायनवंशांतले होते. असमाति मनाचे हे पुरोहित होते. यांना टाकून राजानें दुसरे पुरोहित णाचेले. तेव्हां हे राजावर मंत्रतंत्र करूं लागले. त्यामुळें व्रत प ल्या पुरोहितांनीं सुबंधूला ठार केलें (ऋ. सायणभाष्य. पृ. ५७; बृहद्दे. ७. ८३; पं. ब्रा. १३. १२. ५; जै. ब्रा. ना. १६७).

गोपालायन—शुचिवृक्षाचें पैतृक नांव (औपोदिति पहा.)

गोपालेय—हें उपोदितीचें पैतृक नांव आहे.

गौर—शुक व पीवरी यांचा पुत्र.

गौरसी—विकुंठ देवांतील एक.

गौरग्रीव—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

गौरजिन—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

गौरपराशर—हा एक ऋषि असून याच्या कुलांत कांडूपा, वाहनप, जैह्मप, भौमतापन आणि गोपालि असे प्रसिद्ध ऋषि होऊन गेले.

गौरपृष्ठ—एक राजर्षि.

२ हाच्या शापामुळें यमसभेंत हजर असल्याचा उल्लेख आहे (म. सें. दीर्घतमा कुं.).

गौरप्रभ—शुक व पीवरी यांचा पांचांपैकीं एक पुत्र.

गौरमुख—उग्रसेनाचा उपाध्याय. याचा सांबाशीं सूर्यविषयक संवाद झाला होता (भवि. ब्राह्म. १३९).

२ शमीक ऋषीचा शिष्य. यानें गुरूच्या शापामुळें परीक्षित् राजाला त्याचा मृत्यु कळविला (म. आ. ४२. ५० कुं.).

३ यानें सुप्रतीकपुत्र दुर्जयाला चिंतामणीच्या सहाय्यानें सैन्यासुद्धां सर्वांना मेजवानी दिली. ते याचें वैभव पाहून मोहित झालेल्या दुर्जयानें तो मणि गौरमुखाजवळ मागितला. परंतु त्याला न मिळाल्यामुळें त्यानें गौरमुखाशीं युद्ध केलें. त्यायोगें त्याचा सर्वस्वीं नाश झाला (वराह. ११-१५).

गौरवर्मन्—बौद्धजेता व अथर्ववेदपरायण परिहर याचा पुत्र. पित्याच्या मोक्षानंतर हा गादीवर आला. यानें गौडदेशामध्यें एकंदर बारा वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ४).

गौरवाहन—गौडवांच्या वेळचा एक राजा (म. स. ३७.१५ कुं.).

गौरवीति—अंगिराकुलांतील गोत्रकार व प्रवर.

गौरशिरस्—एक ऋषि (म. स. ७. ११ कुं.).

गौराश्व—हा क्षत्रिय असून यमसभेंत हजर होता (म. स. ८.१८ कुं.).

गौरिक—(सू. इ.) हा वायुमतें युवनाश्वपुत्र. मांधात्याचें मूळ नांव.

गौरिवीति—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५.२९; ९. १०८. १; २; १०. ७३; ७४; ऐ. ब्रा. ३.१९; ८. २; ३.७; १३.५-४.१५; पं. ब्रा. ११. ५; १२.१३; २५.७). विभिंदुकीयांनीं केलेल्या सत्रांत हा प्रस्तोतृ होता (जै. ब्रा. २. २३३). हा शक्तीचा पुत्र, असें म्हटलें आहे. यावरून पराशर व हा एकच असावा. गौरिवीति शाक्त्याचें एक साम गौरीवित या नांवानें प्रसिद्ध आहे (पं. ब्रा. ११. ५. १३-१५). ऋषभ याज्ञतुराचा हा पुरोहित होता (श. ब्रा. १२.८.३.७). ऋषभ याज्ञतुराची गाथा गौरिवीति शाक्त्यानें केली असावी (श. ब्रा. १३. ५. ४-१५).

गौरी—ही मत्स्यमतें अंतिनारकन्या होय. ही मांधात्याची माता (युवनाश्व व प्रसेनाजित् पहा).

२ (दुर्गा पहा).

गौरुंडि—उपाकर्मांगतर्पणांत याचा संग्रह आहे (जैमिनि पहा).

गौर्गुलवि—उपाकर्मांगतर्पणांत याचा संग्रह आहे (जैमिनि पहा).

गौल्गुलवीपुत्र गौभिल—याचा पिता बृहद्वसु, त्याच्यापासून हा सामवेद शिकला (वं. ब्रा. ३).

गौश्र—गृध्रीचा वंशज. याला मधुक नांवाच्या एका ऋषीनें सोमवल्लीची देवता कोण असा प्रश्न विचारिला होता (सां. ब्रा. १६. ९; २३. ५).

गौश्रायणि—चित्राचें पैतृक नांव. हा जाबालसत्रांत पुरोहित होता (सां. ब्रा. २३. ५).

गौश्रुत—यानें बुलिल आश्वतर याच्या यज्ञांतील शस्त्रें म्हणण्याचा सांप्रदाय चुकीचा ठरवून आपल्या पद्धतीनें शस्त्रें म्हणावयास लाविलें (ऐ. ब्रा. ६ ३०; गो. ब्रा. २. ६. ९).

गौषूक्ति—इष श्यावाश्वीच्या शिष्याचें नांव (जै. उ. ब्रा. ४. १६. १; पं. ब्रा. १९. ४. ९).

ग्रंथिक—द्रौपदीसहित पांडव अज्ञातवासांत असतां विराटगृहीं नकुलानें धारण केलेलें नांव (म. वि. १२. १० कुं.).

ग्रसन—तारकासुराचा सेनापति. तारकासुराचें इंद्राशीं युद्ध झालें. त्या वेळीं हा त्याच्या बरोबर होता (पद्म. सृ. ४२). पुढें यमाशीं झालेल्या तारकासुराच्या संग्रामांत हा विष्णूकडून मारिला गेला (मत्स्य. १५०).

ग्रामद—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

ग्राम्यायणि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

ग्रावा—कश्यपप्रजापतीची स्त्री व दक्षप्रजापतीच्या कन्यांपैकीं एक.

ग्रावाच्यवन—ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत हा होतृगणांतील एक ऋत्विज होता (पद्म. सृ. ३४).

ग्रावाजिन—स्वायंभुव मन्वंतरांतील अजित् देव.

ग्लाव मैत्रेय—बक दाल्भ्य व हा एकच (छां. उ. १. १२. १.३; गो. ब्रा. १. १. ३१). पंचविंश ब्राह्मणांतील सर्पसत्रांत हा प्रस्तोतृ होता. याचा उल्लेख षड्विंश-ब्राह्मणांतहि आहे (१. ४).

घ

घटजानुक—एक ऋषि (म. स. ४. १९ कुं.).

घटोत्कच—(सो. कुरु.) हा भीमापासून झालेला हिडिंबेचा पुत्र होय. हा जन्मला त्या वेळीं याचें मस्तक घटाप्रमाणें होतें, परंतु त्या मस्तकाला केंस बिलकुल नसल्यामुळें याला (घट + उत्कच) घटोत्कच असें नांव पडलें. या नांवाशिवाय भीमावरून, भैम्य किंवा भैमसेनी व माता हिडिंबा हिच्या नांवावरून याला हैडिंब किंवा हैडिंबेय असें म्हणत असत (म. आ. १५५). तुम्ही स्मरण करितांच मी हजर होईन असें यानें आपली आजी कुंती हिला सांगितलें होतें (म. आ. १६५). याचें बालपणचें सर्व शिक्षण माते-

कडून झालें. तिनें याला सर्व राक्षसीविद्येंत प्रवीण केलें. एकदम नाहींसें होणें, वाटेल तें रूप घेणें, कोणीं स्मरण केलें असतां एकदम प्रगट होणें इत्यादिकांत हा कुशल होता. पांडव ऋषींसह वनवासांत असतां एकदां गंधमादन-पर्वतावर चढत होते. चढतां चढतां भीमाशिवाय सर्व मंडळी थकून गेली. भीम फक्त पांडवांना नेण्यास समर्थ होता, परंतु सर्वांना घेऊन जाण्यास तो असमर्थ असल्यामुळें त्यानें घटोत्कचाचें स्मरण केलें. तेव्हां तात्काळ प्रगट होऊन यानें ऋषींसह सर्वांना वर नरनारायणाश्रमीं नेऊन पोहोंचविलें (म. व. १४५).

पुढें एकदां घटोत्कचास याच्या मातेनें यानें पितृसेवा करावी म्हणून पांडवांकडे पाठविलें. धर्मराजानें याचा गौरव करून याचें लग्न करण्याचें ठरविलें. श्रीकृष्णानें मुरु दैत्याची कन्या मौर्वी (कामकंटका) घटोत्कचास योग्य असल्याचें सांगितलें. ती भगदत्त राजाच्या प्राग्ज्योतिषपुरांत असून ' मला बुद्धींत व बलांत जो जिंकील त्याला मी वरीन ' असा तिनें पण केल्याचेंहि कथन केलें. शेवटीं सर्वांच्या संमतीनें घटोत्कचानें तिला बुद्धींत, राक्षसीविद्येंत व शारीरबलांत जिंकिलें. तेव्हां ती इंद्रप्रस्थांत आली व तिचा घटोत्कचाशीं विवाह झाला (स्कंद. १. २. ५९-६०). राजसूययज्ञाच्या वेळीं दक्षिणदिग्विजयांत हा करभार घेण्यासाठीं लंकेंत गेला होता (म. स. ३२. ८०; ३४. ८ कुं.). ही लंकेला गेल्याची हकीगत फक्त कुंभकोणंप्रतींतच आहे. ग. कृ. प्रतींत फक्त सहदेवानें लंकेला दूत पाठविल्याचा उल्लेख आहे. तो दूत हाच असावा.

महाभारतांत, घटोत्कच मोठा झाल्यावर हिडिंबा याला घेऊन कुंतीकडे आली. त्या वेळीं याचें लग्न झालें असून याला अंजनपर्वा व मेघवर्ण असे दोन पुत्र होते, असें आढळतें. परंतु याच्या स्त्रीसंबंधीं माहिती नाहीं. तथापि स्कंदपुराणांत याच्या लग्नाची माहिती आली असून याची स्त्री मौर्वी (मुरुदैत्याची कन्या कामकंटका) व तिजपासून बर्बरिक नांवाचा पुत्र झाल्याची हकीगत आहे (स्कंद. १. २ ५९-६०). कामेच्या कृपेनें ती अजिंक्य होती, पण तिला एक चमत्कारिक प्रश्न विचारून यानें ताब्यांत आणिलें व नखांतून सैन्य उत्पन्न करून जिंकिलें.

भारतीय युद्धांत हा पांडवांकडे होता. याचा रथ आठ चाकांचा असून तो ओढण्यास १०० घोडे लागत. याच्या रथावर गृध्रपक्षाचा ध्वज असून याचा सारथि विरूपाक्ष नांवाचा राक्षस होता. हा हातांत पौलस्त्य धनुष्य बागवी (म. द्रो. २३).

द्रोण सेनापति असतां एकदां रात्रीं युद्ध झालें, त्या वेळीं कर्णानें भयंकर युद्ध केलें. कर्णाजवळ वासवी शक्ति असल्यामुळें अर्जुन त्याच्याशीं युद्ध करण्यास धजेना. तेव्हां श्रीकृष्णानें घटोत्कचास, तुला रात्रीं युद्ध करण्यास अधिक बळ असतें, असा यथार्थ गौरव करून युद्ध करण्यास सांगितलें. घटोत्कचानेंहि भयंकर युद्ध केलें. दुर्योधनाच्या आज्ञेनें बकासुराचा भाऊ अलायुध व अलंबुष नांवाचा दैत्य युद्ध करण्यास आले, तेव्हां घटोत्कचानें त्यांचा वध करून अलंबुषाचें शिर तोडून तें हातांत घेऊन हा दुर्योधनाकडे गेला व 'रिक्तपाणिर्न पश्येत् राजानम्' राजाला रिक्तहस्तानें भेटावयास जाऊं नये, असें म्हणून यानें अलंबुषाचें मस्तक दुर्योधनापुढें ठेविलें व आतां कर्णाचेंहि मस्तक घेऊन भेटीला येतों असें चेष्टेनें खिजवींत हा मागें फिरला. या वार्तेनें कर्णहि मनांत घाबरला व शेवटीं नाइलाजानें घटोत्कचाच्या भयंकर युद्धानें त्यानें याच्यावर पाशवी शक्ति सोडिली. ती आपला प्राण घेणार असें पाहून घटोत्कचानें मरतां मरतां पर्वतप्राय शरीर धारण केलें व ती शक्ति लागतांच कौरव सेनेवर पडून शत्रुसैन्याच्या एका भागाचा चिरडून नाश केला. अशा रीतीनें भयंकर युद्ध करून अर्जुनास वासवी शक्तीपासून निर्भय केलें (म. द्रो. १७४-१७९). मार्गशीर्ष वद्य एकादशीस मध्यरात्रीस यास मारिलें (भारतसावित्री).

घटोत्कच दिसण्यांत भयंकर व शरीरानें धिप्पाड होता. शरीरबलानें, बापसे बेटा सवाई होता, हें गंधमादन प्रसंगावरून उघड दिसतें. शिवाय बुद्धि, समयसूचकता, मातृ-पितृभक्ति व आनंदीवृत्ति इत्यादि गुण याच्या चरित्रावरून व्यक्त होतात. याचे नेत्र विद्रूप असून कान शंकूच्या आकाराचे होते. तोंड मोठें, ओष्ठप्रांत आरक्तवर्ण आणि दाढा तीक्ष्ण होत्या. नासिका लांबट असून वक्षःस्थल विशाल होतें. पोटऱ्या वांकड्या-तिकड्या व जाड होत्या. एकंदर आकृति अकाळविकाळ असून आवाज फारच भयजनक होता. हा मनुष्यापासून जरी जन्मला तरी अमानुष होता. लहानपणीं मोठमोठ्या राक्षस-पिशाचांस हा आवरला जात नसे. बाल्यदशेतहि हा लहान दिसत नव्हता. हा उपजतांच अस्त्रविद्येंत प्रवीण व कामरूपधर होता. उपजतांच यानें मातपित्यांचे पाय धरिले.

घटोदर—रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. उ. २७; म. स. ९. १७ कुं.).

घंट—वसिष्ठकुलांतील एक ब्राह्मण. यानें बिल्वदलानें शंकराची १०० वर्षे सेवा केली. पुढें देवल ऋषीच्या नातीला यानें मागणी घातली, तथापि हा कुरूप आहे, हें कळतांच मुलीनें याला नाकारिलें. तथापि यानें तिला पळवून तिच्याशीं गांधर्व-विवाह केला. हें पाहून तिच्या बापानें याला शाप दिला. परंतु नवीन नातें लक्षांत घेऊन निशाचर म्हणजे राक्षस न होतां

उल्लूक होशील व इंद्रद्युम्नास साह्य केल्यावर मुक्त होशील असा उःशाप दिला (स्कंद. १. २. ८).

घंटाकर्ण--शिवाचा एक गण. शंकराचें नांव किंवा गुणानुवाद यांशिवाय कांहींच कानावर येऊं नये, म्हणून हा कानाला घंटा बांधीत असे. त्यामुळें याला घंटाकर्ण असें नांव पडलें. हा एक स्कंदाचा पार्षद होता (म. श. ४६.२४ कुं.).

घंटामुख—(विभावसु पहा).

घंटेश—मंगळाचा पुत्र.

घन—लंकेंतील एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

घर्म तापस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११४).

घर्म सौर्य--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८१. ३).

घुश्मेश्वर—हा शंकराचा बारावा अवतार असून देवशैलाजवळ (वेरुळला) आहे. घुश्म्याच्या संरक्षणार्थ हा तेथें आला (शिव. शत. ४२). याचें उपलिंग व्याघ्रेश्वर होय (शिव. कोटि. १).

घूर्णिका--देवयानीच्या दाईचें नांव (म. आ. ७२. ३५ कुं.).

घृणि—स्वायंभुव मन्वंतरांतील सहा मरीचिपुत्रांतील एक (मरीचि पहा).

२ (म. स्वा. प्रिय.) कुबुभारीचा पुत्र (पद्म. सृ. ८).

घृतकौशिक—हा पाराशर्यायणाचा शिष्य. याचा शिष्य कौशिकायनि (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

२ (विश्वामित्र पहा).

घृतपृष्ठ—(स्वा. प्रिय.) हा भागवतमतें प्रियव्रताला बर्हिष्मतीपासून झालेला पुत्र होय. क्षीरोदानें वेष्टित असणाऱ्या क्रौंचद्वीपाचा हा अधिपति होता. यानें आपल्या द्वीपाचे वर्षसंज्ञक सात भाग केले होते. आम, मधुरुह, मेघपृष्ठ, सुधामा, भ्राजिष्ठ, लोहितार्ण आणि वनस्पति अशा आपल्या सात पुत्रांस त्यांचींच नांवें त्या त्या भागास देऊन ते विभागून दिले होते (भा. ५. १. २५; २०. २०).

घृताची—कश्यपाची स्त्री प्राधा, तिला झालेल्या अप्सरांतील एक (म. आ. १८०.२ कुं.). ही प्रतिमाघमासीं सूर्याबरोबर फिरत असते (भा. १२. ११.३९).

हिला पाहून भरद्वाजाचें रेतःस्खलन झालें व त्या रेतापासून द्रोणाचार्याची उत्पत्ति झाली (म. आ. १४०.३६ कुं.). मार्गालप्रमाणेंच हिच्यामुळें व्यासाला शुक झाला (म. शां. ३३२ कुं.). हिच्यापासूनच प्रमतिऋषीला रुरु झाला (म. आ. ५. ९ कुं.). रौद्राश्वाची स्त्री. हिला ऋतेयु वगैरे दहा पुत्र झाले (भा. ९.२०.२०).

घृताशिन्--एक ऋषि. यानें गोपीमोहन कृष्णाचें ध्यान केलें म्हणून यास एका सुंदर गोपीचा जन्म आला (पद्म. पा. ७२).

घृतेयु—(सो. पुरूरवस्) हा विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें रौद्राश्वपुत्र होय.

घोर—हिरण्याक्षाचे सैन्यांतील एक असुर. यास कार्तिकेयानें मारिलें (पद्म. सृ. ७५).

घोर आंगिरस—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ३. ३६.१०). दुसऱ्या वैदिक ग्रंथांत याचा उल्लेख आहे (सां. ब्रा. ३०.६; छां. उ. ३.१७.६; आश्व. श्रौ. १२.१०). छांदोग्यांत यानें देवकीपुत्र कृष्णाला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केल्याचा उल्लेख आहे. कठसंहितेंत अश्वमेधाच्या भागांत याचा उल्लेख आहे (२६.७). अथर्ववेदाचा भिषजशीं संबंध असून आंगिरस वेदाचा घोराशीं संबंध आहे (आश्व. श्रौ. १०-७; सां. श्रौ. १६.२).

२ वैवस्वत मन्वंतरांतील अंगिराऋषीच्या आठ पुत्रांतील एक (म. अनु. १३२.४३ कुं.; अंगिरा पहा). लंकेंतील एक राक्षस. लंकादहनाच्या वेळीं मारुतीनें याचें घर जाळिलें (वा. रा. सुं. ५४).

घोर्वीर—

घोष—सर्वानुक्रमणीप्रमाणें कक्षीवान् पुत्री घोषा हिचा हा पुत्र. याचा पक्रिय कक्षीवानाचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख येतो (ऋ. १. १२०. ५; घोषा पहा).

२ वैवस्वत मन्वंतरांतील धर्मऋषीस लंबा नामक स्त्रीपासून झालेला पुत्र.

३ (शुंग. भविष्य.) मौर्यवंशानंतर झालेल्या शुंगघराण्यांतील पुलिंद राजाचा पुत्र. याचा पुत्र वज्रमित्र. हा संहावा राजा होता (भा. १२.१.१७). वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें पुलिंदकाचा पुत्र. विष्णुतमें घोषवसु असें नांव आहे (शुंग पहा).

घोषा—ही कक्षीवानाची मुलगी (ऋ. १०. ३९-४०). ह्या दोनहि सूक्तांची हीच दृष्टी आहे. कुष्ठासारखा रोग असल्यामुळें हिला बापाच्या घरीं अविवाहित स्थितींत खितपत पडावें लागलें. पुढें अश्वींच्या कृपेनें हिचें कोड बरें झालें (ऋ. १०. ३९. ३. ४. ५) व हिला नवराहि मिळाला (ऋ. १. ११७. ७). ही रोगग्रस्त असल्यामुळें साठाव्या वर्षापर्यंत अविवाहित स्थितींत बापाच्या घरीं राहिली व पुढें बापाप्रमाणें अश्वींना प्रसन्न करून घेऊन हिनें निरोगीपणा व नवराहि मिळविला (बृहद्दे. ७. ४३. ४८). हिच्या नवऱ्याचें नांव स्पष्टपणें आढळत नसलें तरी हिला घोष व सुहस्त्य नांवाचे मुलगे होते (बृहद्दे. ७. ४८; सुहस्त्य पहा). हिनें आईबाप पुत्राला शिक्षण देतात, त्याप्रमाणें आपणांला तें

मित्र म्हणून अश्वींची प्रार्थना केली (ऋ. १०. ३९. ६). तसेंच शत्रूंशीं लढण्यास समर्थ करण्याविषयींहि हिची प्रार्थना आहे (ऋ. १०. ४०. ५).

घौर—(काण्व प्रगाथ पहा).

घौषेय—(घोष व सुहस्त्य पहा).

घ्राण—तुषित देवांपैकीं एक.

च

चक्र—सर्पसत्रामध्यें उन्नेतृत्व नामक आर्त्विज्य करणारा हा एक ऋत्विज होता. याच्या बरोबर पिंशंगाचा उल्लेख आला आहे (पं. ब्रा. २५. १५. ३).

चकोर—(आंध्र. भविष्य.) सुनंदनाचा हा पुत्र. याला वायुमतें सातकर्णि, विष्णुमतें चकोरशातकर्णि व ब्रह्मांडमतें शातकर्णि म्हटलें आहे.

चक्र—रावणाच्या सैन्यांतील लंकेमधील राक्षस (वा. रा. सुं. ६. २४).

चक्रक—विश्वामित्राचा एक पुत्र.

चक्रदेव—एक यादव (म. स. १४. ६० कुं.).

चक्रधनु—कपिल ऋषीचें नामांतर.

चक्रधर्मन्—विद्याधराचें नामांतर (म. स. १०. २८ कुं.).

चक्रपाणि—सिंधु दैत्याच्या बापाचें नांव (गणेश २. ७३. ५).

चक्रमालिन्—रावणाच्या सचिवांपैकीं एकाचें नांव.

चक्रवर्तिन्—अंगिरसकुलांतील मंत्रकार.

चक्रवर्मन्—बलाचा पुत्र. हाच कर्णाचा पूर्वजन्म होय.

चक्रवात—तृणावर्त राक्षसाचें नामांतर.

चक्रायण—उषस्त मुनीचा पिता.

चक्रिक—एक चांडाळ व्याध. हा मातपितृभक्त व विष्णुभक्त होता. विष्णूस अर्पण करावयाच्या फळांपैकीं नेहमीं-प्रमाणें एकाची चव घेत असतां याच्या घशांत तें अडकलें. तें विष्णूस अर्पण करण्याकरितां बाहेर निघावें म्हणून स्वतःच आपली मान यानें कापिली. तेव्हां विष्णूनें यास पूर्ववत् करून दर्शन दिलें. पुढें द्वारकाक्षेत्रीं जाऊन मरण पावल्यामुळें हा मुक्त झाला (पद्म. क्रि. १६).

चक्रिन्—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

चक्षु—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें सर्वतेजस व आकूति यांचा पुत्र. याची स्त्री नड्वला. हा सहावा मनु झाला.

२ (सो. नील.) हा विष्णुमतें पुरुजानुपुत्र, भागवतमतें अर्क, मत्स्यमतें पृथु व वायुमतें रिक्ष, हे सर्व एकच.

३ तुषित देवांपैकीं एक.

४ (सो. अनु.) यास भागवतमतें अनुपुत्र, विष्णुमतें व मत्स्यमतें चाक्षुष, ब्रह्मांडमतें कालचक्षु व वायुमतें पक्ष म्हटलें आहे.

चक्षुस् मानव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. १०६. ४-६).

चक्षुस् सौर्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १५८).

चंचला—एक वेश्या. हिनें विष्णूच्या देवळाच्या भिंतीस सहज एक चुन्याचें बोट लाविलें. त्या पुण्याईनें ही वैकुंठास गेली (पद्म. ब्र. ६).

चंचु—(सू. इ.) हा विष्णु, वायु व भविष्य यांच्या मतें हरितपुत्र होय. मत्स्यमतें यास चंप म्हटलें आहे. भविष्यमतें यानें ३००० वर्षे राज्य केलें. यानें चंपानगरी वसाविली.

चंचुलि—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

चंड—एक व्याध. शिवरात्रीच्या दिवशीं सहज शिवावर बिल्वपत्र टाकिल्यानें हा मुक्त झाला (पद्म. उ. १५४; स्कंद. १. १. ३३).

२ त्रिपुरासुराचा अनुयायी. त्रिपुर व शंकर यांच्या युद्धसमयीं यांचें व नंदीचें युद्ध झालें (गणेश. १. ४३).

३ शुंभासुरानुयायी. शुंभ व शंकर यांचें युद्ध चालूं असतां शुंभानें यास जालंधराचे शोधार्थ पाठविलें होतें (पद्म. उ. १६). यापूर्वी हा शुंभाबरोबर देवसेनेशीं लढत होता (पद्म. उ. १२). चण्ड व मुण्ड हे शुंभनिशुंभ यांचे अनुयायी होत. हे दोघे सहज क्रीडा करीत एके ठिकाणीं गेले असतां यांना कोणी एक सुंदर स्त्री दिसली. तिची बातमी यांनीं शुंभनिशुंभास सांगितली. पुढें तिला वश करण्याकरितां शुंभनिशुंभांनीं यांचीच योजना केली व स्वतः लढण्यास जाण्यापूर्वी यांस तिच्याशीं लढण्यास पाठविलें. तेव्हां कालिकादेवीनें यांना ठार केलें (दे. भा. ५. २१). ती देवी चंडा होय. हीच हकीगत थोडया फरकानें अन्यत्र आली आहे (वायु. १. ५५).

४ विष्णूच्या पार्षदांपैकीं एक.

५ अष्टभैरवांपैकीं एक.

६ बाष्कलाचा पुत्र.

७ कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र (शिव. शत. १८).

चंडकौशिक--कक्षीवान् ऋषीचा पुत्र. याच्या प्रसादानें बृहद्रथाला जरासंध झाला (म. स. १७.२४ कुं.).

चंडतुंडक--गरुडपुत्र (म. उ. १०१.९ कुं.).

चंडबल--रामाच्या सैन्यांतील प्रख्यात वानर. कुंभकर्णानें याचा वध केला.

चंडभार्गव--च्यवनाच्या वंशांतील एक ऋषि. जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत हा होता होता (म. आ. ५३.५ कुं.).

चंडमुंड--शुंभनिशुंभांचे सेनापति (चंड पहा).

चंडश्री--(आंध्र. भाविष्य.) मत्स्यमतें विजयाचा पुत्र. याबद्दल चंद्रविज्ञ, चंद्रश्री व दंसश्री अशीं नांवें आढळतात.

चंडा--(गंडा पहा).

२ (चंड पहा).

चंडाश्व--(सू. इ.) कुवलाश्वाचा पुत्र. याचें नामांतर भद्राश्व.

चंडिक--वर्बरिकाचें नामांतर.

चंडिका--पद्मिनीनें चंडिकेची आराधाना केली, तेव्हां चंडिकेनें 'ह्रीम् फट् धे धे' हा मंत्र लक्ष्मणास देऊन अभय दिलें (भवि. प्रति. ३. ३; दुर्गा पहा).

चंडी--उद्दालकाची पत्नी. हिची गोष्ट कलहेसारखी आहे (जै. अ. १६).

चंडीश--रुद्रगणापैकीं एक. यास चंडी, चंड, चंडेश्वर, चंडघंट इत्यादि नांवें आहेत. दक्षयज्ञविध्वंसनाच्या वेळीं यानें पूषा नामक ऋत्विजास बांधिलें होतें (भा. ४. ५. १७; पद्म. उ. १२).

चंडोदरी--अशोकवनांतील एक राक्षस स्त्री(वा. रा.सुं.४).

चतुरंग--(सो. अनु.) हा भागवत व विष्णु यांच्या मतें चित्ररथ अथवा रोमपाचा पुत्र. ऋष्यशृंगानें पुत्रकामेष्टि केल्यामुळें याचा जन्म झाला. याचा पुत्र पृथुलाश्व (भा. ९. २३. १०).

चतुर्मुख--कमलांतून ब्रह्मदेवाचा जन्म झाल्याबरोबर त्यानें चारी दिशांकडे पाहिलें. त्याबरोबर त्याला चार मुखें प्राप्त झालीं. त्यांवरून त्यास हें नांव पडलें (भा. ३. ८. १६; ब्रह्मन् पहा).

चतुर्वेदिन्--काश्यप व आर्यावती यांच्या दहा पुत्रांपैकीं एक. याला सरस्वतीनें आपली कन्या दिली होती. तीपासून याला कश्यप, भारद्वाज, विश्वामित्र, गोतम, जमदग्नि, वशिष्ठ, वत्स, गोतम, पराशर, गर्ग, अत्रि, भृगु, अंगिरा, शृंगी, कात्यायन व याज्ञवल्क्य असे सोळा पुत्र झाले. ते सर्व गोत्रकार होते (भवि. प्रति. २.६; ४.२१).

चंदूभट्ट--भूमिराजाचा मंत्री. यानें भूमिराजास उदयसिंहापासून चार दिव्य अश्व हरण करण्याची वैष्णवी देवीची आज्ञा सांगितली (भवि. प्रति. ३. २४).

चंद्र--पूर्वी अत्रीला अनुसूयेचे ठिकाणीं शंकराच्या अंशानें झालेला मुलगा. अत्रीनें दाही दिशांपासून याला उत्पन्न केलें (विष्णुधर्म. १. १०६; स्कंद. ४.१.१४). हा अमृतमंथनांतून निघाला. याची सोम ह्या नांवानें प्रसिद्धी आहे (भा. ४. १३; म. शां. २०८). अत्रीला डोळ्यांपासून झाला (ह. वं. १. २५; वायु. २. २८. ५). याला सूर्य व भद्रा यांचा पुत्र असें म्हटलें असून यानें एक तप केलें, त्या वेळीं याच्या डोळ्यांतून सोमरस गळूं लागला. त्यामुळें सर्व औषधि उत्पन्न झाल्या (स्कंद. ७. १. २०). याला दक्ष प्रजापतीनें आपल्या सत्तावीस मुली स्त्रिया म्हणून दिल्या होत्या. सत्तावीस नक्षत्रांचीं नांवें हीं त्यांचीं सत्तावीस नांवें (म. आ. ६७. १६कुं; ह. वं. १२५; स्कंद. ७.१. २०). हा स्वायंभुव मन्वंतरामध्यें होऊन गेला (म. आ. ६७. १५ कुं.). यानें अनाथ मारिषेचें अमृत देऊन रक्षण केलें.

चंद्राच्या सत्तावीस स्त्रियांचीं नांवें पुढें नक्षत्रांना पडलीं. चंद्राचें रोहिणीवर विशेष प्रेम असल्यामुळें हा तिच्याकडे विशेष राही. तेव्हां इतर स्त्रियांनीं आपल्या पित्याकडे तक्रार केली. दक्षानें चंद्राला समजावून सर्वांच्याकडे सारखें लक्ष ठेवावयास सांगितलें, पण त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां दक्षानें चंद्राला, तुला क्षयरोग होईल असें सांगितलें. त्याप्रमाणें चंद्र क्षयानें खंगत चालला. पण त्याचा परिणाम औषधी वनस्पतींवर होऊन देवांना दक्षाकडे मध्यस्थी करणें भाग पडलें. तेव्हां दक्षानें पंधरा दिवस क्षय व पंधरा दिवस वृद्धि होईल; पण त्याकरितां यानें सर्व स्त्रियांशीं सारखें वागावें व पश्चिम समुद्राजवळ समुद्राच्या मुखाशीं स्नान करावें, असें सांगितलें. त्याप्रमाणें स्नान केल्यावर चंद्रास पुनः पूर्ववत् कांति प्राप्त झाली, म्हणून त्या क्षेत्रास प्रभास असें नांव पडलें (म. श. ३६). शशपानतीर्थावर देवदैत्य अमृत प्याले. त्या ठिकाणीं हा उशिरा गेल्यामुळें यास अमृत मिळालें नाहीं. पण तें तीर्थ यास ध्यावयास देवांनीं सांगितलें. तें तीर्थ एक ससा पीत होता, त्यासहि यानें खालें. तो अद्याप याच्या पोटांत आहे. यानें तें तीर्थ पुनः उकरण्यास सांगून पूर्ववत् केलें, त्यामुळें हा पूर्ववत् झाला (स्कंद. ७. १. २५८).

पुढें अग्निपुत्र सोम फारच बलिष्ठ झाला. यानें राजसूय करून त्रैलोक्य जिंकिलें व जबरीनें बृहस्पतीची तारा नांवाची स्त्री पळविली. तिच्याकरितां मोठें तारकाम्य नामक युद्ध झालें. ब्रह्मदेव मध्यें पडला, तेव्हां यानें तारा परत केली. पण ती गर्भार होती.

गर्भाचा त्याग करण्यास बृहस्पतीनें सांगितल्यावरून तारेनें तो एका मोळाच्या झाडावर टाकिला. पण तो गर्भ तेजस्वी पाहून हा व बृहस्पति भांडूं लागले. तारेनें गर्भ चंद्राचा असें सांगितल्यावरून तो चंद्राला देण्यांत आला. तो बुध होय. तेथून चंद्रवंश सुरू झाला (भा. ९. १४; ह. वं. १. २५; पद्म. पा. १२; ब्रह्म.९; मत्स्य. २३; दे. भा.१.११; वायु. २.२८-२९).

भविष्यमतें सोमवंशांतील पहिला राजा. यानें १८००० वर्षें राज्य केलें. याची स्त्री रोहिणी. याची राजधानी प्रयाग होती. मायादेवीच्या प्रसन्नतेकरितां यानें शंभर यज्ञ केले. यानें चंद्रेश्वरीं तप केलें (पद्म. उ. १५६; सोम व पुरूरवस् पहा).

यानें बदरिकाश्रमीं तपःश्चर्या करून ग्रहाधिपत्य मिळविलें (स्कंद. २. ३. ७.). यानें उमेसह सोमाची आराधना केल्यामुळें सोम हें नांव प्राप्त केलें (स्कंद. ४. १. १४.).

धर्म प्रजापतीला वसु नांवाच्या स्त्रीपासून झालेल्या अष्टवसूंपैकीं एकाचें नांव सोम असें आहे (म. आ. ६७. १८ कुं; लिंग. ६१). हा वैवस्वत मन्वंतरांतील होय. हा सोमवंशाचा मूळ होय. मागील सर्व गोष्ट याची असावी.

२ (सू. इ.) हा भागवतमतें विश्वरंध्राचा पुत्र (इंदु पहा).

३ (सू. इ.) भानु राजाचा पुत्र. यास श्रुतायु नांवाचा पुत्र होता.

४ दाशरथि रामाच्या सूज्ञ नामक मंत्र्याच्या पुत्रांतील एक. यास कुशानें अश्वमेधाचा घोडा परत मिळविण्याकरितां झालेल्या लढाईंत ठार मारिलें (वा. रा. उ. १).

५ कृष्ण व नाग्नजिती यांच्या पुत्रांतील एक (भा. १०. ६१. १३).

६ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

७ एक ब्राह्मण. याच्या पत्नीचें नांव शुभांगी (पद्म. ब्र. ५).

चंद्रकला—सुबाहूची स्त्री. ही एका तळ्यांत स्नान करीत असतां विक्रमपुत्र माधव यानें हिला पाहिलें व तो मोहित झाला. पण हिनें त्यास प्लक्षद्वीपांतील गुणाकराची कन्या सुलोचना हिच्याशीं विवाह करण्यास सांगितलें. तेव्हां त्यानें हिचा नाद सोडिला (पद्म. क्रि. ५).

चद्रकांत—एक गंधर्व. याची कन्या सुतारा (पद्म. स्व. २२; उ. १२८).

चंद्रकांति—ही पूर्वजन्मीं एक वेश्या होती. पुढें पुण्यप्रभावामुळें बाणकन्या उषा झाली व हिनें अनिरुद्धाशीं लग्न केलें. पुढील जन्मीं जंबुक राजाची विजयैषिणी नामक कन्या झाली. तेव्हां बलखानीनें हिला ठार मारिलें (भवि. प्रति. ३. २२).

चंद्रकेतु—हंसध्वज राजाचा बंधु.

२ (सू. इ.) वायुमतें लक्ष्मणपुत्र होय.

३ दुर्योधनपक्षीय क्षत्रिय राजा. हा कृपाचार्याचा चक्ररक्षक असून भारतीय युद्धांत अभिमन्यूनें याचा वध केला (म. वि. ६१. १६; द्रो. ४८. १५ कुं.).

चंद्रगिरि—(सू. इ.) हा मत्स्य व पद्म यांच्या मतें तारापीडपुत्र होय (पद्म. सृ. ८).

चंद्रगुप्त—(मौर्य. भविष्य.) नंदघराणें नष्ट झाल्यावर हा मौर्यवंशीय राजा गादीवर आला. शेवटच्या नंदाला मुरा नामक शूद्रीपासून हा झाला, म्हणून या घराण्याला मौर्य असें नांव पडलें असें म्हणतात. आर्यचाणक्यानें सर्व नंदांचा समूळ नाश केल्यावर याला गादीवर बसविलें. यानें एकंदर चोवीस वर्षें राज्य केलें. याला वारिसार नामक पुत्र होता (भा. १२. १. १३). भविष्यपुराणामध्यें असें सांगितलें आहे कीं, हा काश्यपाचा वंशज असून पट्टण येथील राज्य करीत होता. हा बुद्धिसिंहाचा पुत्र. हा बौद्धधर्मी असून यानें पौरसाधिपति सुलूनाच्या यावनी कन्येशीं विवाह केला होता. यानें एकंदर साठ वर्षें राज्य केलें. याचा पुत्र बिंदुसार (भवि. प्रति. १. ७).

२ अजमीर देशचा राजा चपहानि, याच्या वंशांतील महासिंहाचा पुत्र. यानें एकंदर पन्नास वर्षें राज्य केलें. याचा पुत्र प्रतापवान् (भवि. प्रति. ४.२).

३ कार्तवीर्याचा प्रधान. यानें जमदग्नीचा शिरच्छेद केला (ब्रह्मांड. ३. ३०).

चंद्रदेव—पांचाल क्षत्रिय राजा. हा युधिष्ठिराचा चक्ररक्षक असून भारतीय युद्धांत कर्णानें याचा वध केला (म. क. ४४. २९ कुं.).

२ दुर्योधनपक्षीय एक राजा. भारतीय युद्धांत अर्जुनानें याला मारिलें (म. द्रो. २७).

३ न्यूह यवनाच्या वंशांतील महीचंद्राचा पुत्र. यानें २० वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ३).

चंद्रप्रदर्शन—सिंहिकापुत्र. यास चंद्रप्रमर्दन असें नामांतर आहे.

चंद्रप्रभ—एक राजा (पद्म. पा. ७२).

२ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

चंद्रप्रमर्दन—कश्यप व सिंहिका यांच्या पुत्रांतील कनिष्ठ.

चंद्रभट्ट—(ऐति.) यानें सहोड्डीनाच्या आज्ञेवरून महीराजास मारिलें (भवि. प्रति. ३. ३२).

चंद्रभानु—सत्यभामेच्या ठिकाणीं श्रीकृष्णाला झालेला पुत्र (भा. १०. ६१. १०).

चंद्रमस्—अत्रि व अनुसूया यांचा तिसरा पुत्र (भा. ४. १).

२ कश्यप व दनु यांचा एक पुत्र.

३ समुद्राच्या दक्षिण तीरीं राहणारा ऋषि. यानें जटायूचा भाऊ संपाति यास अध्यात्मज्ञान सांगितलें व सीताशोधनार्थ वानर येतील, त्यास मार्ग सांगण्यास सांगून आपण स्वर्गी गेला.

चंद्रराय—अजमीरचा राजा चपहानि, याच्या वंशांतील विबुध राजाचा पुत्र. यानें पन्नास वर्षे राज्य केलें. याचा पुत्र हरिहर (भवि. प्रति. ४. २).

चंद्ररूपा—रार्थंतरकल्पामध्यें झालेल्या प्रजापति नामक राजाची भार्या. हिनें त्रिरात्र तुलसीव्रत केलें होतें (पद्म. उ. २५).

चंद्रवती—मारिषेच्या ठिकाणीं प्रचेत्यास झालेली कन्या. ही प्राचेतस दक्षाची भगिनी.

चंद्रवर्मन्—कांबोज देशचा क्षत्रिय राजा (म. आ. ६८.३२ कुं.).

चंद्रवाह—कुकुत्स्थ राजाचें नामांतर.

चंद्रविज्ञ—(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें विजयाचा पुत्र (चंडश्री पहा).

चंद्रशर्मन्—मायापुरींतील अग्निगोत्रज ब्राह्मण. देवशर्मनचा शिष्य. देवशर्म्याची कन्या गुणवती ही याची स्त्री. एकदां हे सासरेजांवई अरण्यामध्यें दर्भसमिधा आणावयास गेले असतां एका राक्षसानें यांचा प्राण घेतला. परंतु हा अत्यंत धार्मिक असल्यामुळें वैकुंठास गेला. चंद्रशर्मन् कृष्णाच्या वेळीं अक्रूर म्हणून प्रसिद्धीस आला (पद्म. उ. ८८–८९).

२ सूर्यवंशांतील हा राजा कुरुक्षेत्रांत राही. एकदां सूर्यग्रहणाचे वेळीं एक तुलापुरुषदान द्यावें असें यास वाटून यानें एका ब्राह्मणास बोलाविलें. पण तें निंद्य दान असल्यामुळें तुलापुरुषदान करितांच त्यांतून चांडाल व चांडाली हें जोडपें उत्पन्न झालें. तथापि ब्राह्मणानें गीतेच्या ९ व्या अध्यायाचा पाठ सुरू केला असल्यामुळें त्याच्या प्रत्येक अक्षरापासून एकेक विष्णुदूत उत्पन्न होऊन त्यांनीं त्या जोडप्यास पिटाळून लाविलें. तो चांडाल पाप व चांडाळीण निंदा होती (पद्म. उ. १८३).

३ मागध देशांतील या ब्राह्मणानें गुरुहत्या केली होती. हा विदुरासह कलिंजर पर्वतावर भेटलेल्या सिद्धाच्या उपदेशानें सोमवती अमावास्येच्या दिवशीं पुष्करतीर्थीं स्नान करून शुद्ध झाला (पद्म. भू. ९१–९२).

चंद्रशेखर—हा पुषन्चा नातू व पौष्याचा पुत्र. पौष्यानें पुत्राकरितां शंकराची आराधना केली असतां शंकरानें त्याला एक फळ दिलें. त्या फळाचे तीन भाग करून त्यानें आपल्या तीन स्त्रियांस दिले. पुढें त्या तीनहि स्त्रियांना तीन भाग असे झाले कीं, ते एकत्र जोडले असतां एक पुत्र व्हावा. तीन भागांपासून झाल्यामुळें यास त्र्यंबक असें नांव पडलें. भोगावतीच्या सूर्यवंशीय ककुत्स्थ राजाच्या तारावती नांवाच्या कन्येशीं याचें लग्न झालें. चंद्रशेखराचें राज्य दृषद्वती नदीच्या कांठीं करवीर येथें होतें. याला दमन, उपरिचर व अलर्क असे तीन औरस पुत्र होते. या तारावतीला कपोत मुनीच्या शापानें भृंगी व महाकाळ हे भैरव व वेताळ रूपानें पुत्र झाले (कालि. ५०–५२).

चंद्रश्री—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें विजयाचा पुत्र (चंडश्री पहा).

चंद्रसंमति—इंद्रप्रमदिबद्दल पाठभेद.

चंद्रसावर्णि—चौदावा मनु (मनु पहा).

चंद्रसेन—सिंहलद्वीपाचा राजा व मंदोदरीचा पिता.

२ दुर्योधनपक्षीय एक राजा. भारतीय युद्धांत हा शल्याचा चक्ररक्षक असून युधिष्ठिराकडून मारिला गेला (म. श. ११. ५३ कुं.).

३ पांडवपक्षीय क्षत्रिय राजा (म. स. ३१.२५ कुं.). हा समुद्रसेन राजाचा पुत्र (म. आ. २०१.११ कुं.). भारतीय युद्धांत अश्वत्थाम्यानें याचा वध केला (म. द्रो. १५७. १८३ कुं.). हा एक उत्तम रथी होता (म. उ. १७१ कुं.). याच्या रथास सामुद्र अश्व जोडिले होते.

४ हंसध्वज राजाचा बंधु.

५ एक राजा. याचा पुत्र शोभन (पद्म. उ. ६०).

६ हा उज्जयिनीतील राजा. याचा शिवभक्तीनें उद्धार झाला (स्कंद. ३. ३. ५).

७ कौंडिन्यपूरचा राजा (गणेश. १. २५. १; दक्ष पहा).

चंद्रहर्तृ—कश्यप व सिंहिका यांचा पुत्र.

चंद्रहास—हा केरलदेशाधिपति सुधार्मिक राजाचा पुत्र. याचा जन्म मूळ नक्षत्रावर झालेला होता. शिवाय, दारिद्र्यदर्शक अशी सहावी अंगुली याच्या डाव्या पायास होती. या अशुभ चिन्हामुळें याचा जन्म होतांच शत्रूंनीं याच्या बापास मारिलें व आईनें सहगमन केलें. अशा प्रकारें हा अनाथ झाला असतां यास एका दाईनें सांभाळिलें. तिनें याला कौंतलकापुरींत नेलें. तेथें तीन वर्षे तिनें दळणकांडण करूनच याचें पोषण केलें. कांहीं दिवसांनीं ती मृत झाली असतां हा भिक्षान्न सेवून राहिला. कांहीं स्त्रियांनीं याचें पुढें पालन [illegible]. हा पांच वर्षांचा झाला, तेव्हां इतर मुलांत खेळूं लाग[illegible]पुत्र.

स्त्रियांनीं यास न्हाऊं जेवूं घातलें. एके[illegible]या पुत्रांपैकीं एक धृष्टबुद्धि प्रधानाच्या घरीं गेला. ते[illegible] होतें. तेथें आलेल्या योगीश्वरांना [illegible] भ्राता. भारतीय युद्धांत विस्मय वाटला. त्यांनीं यासमें[illegible] म. भी. ९० कुं.).

हा राजा होईल असा आशीर्वाद दिला; व तुझ्या संपत्तीचें रक्षणहि हाच करील, असें त्या प्रधानाला सांगितलें. यामुळें धृष्टबुद्धि संतप्त झाला. त्याच्या मनांत संशय उत्पन्न होऊन त्यानें या बालकास मांगांच्या स्वाधीन केलें. मांगांनीं याला ठार मारण्यासाठीं अरण्यांत नेलें. तरीहि हा हांसतच होता. वाटेंत सांपडलेला शालिग्राम यानें मोठ्या भक्तीनें तोंडांत ठेविला होता. मांगांनीं तीक्ष्ण शस्त्रें उगारितांच यानें त्यांची स्तुति केली. त्यामुळें चांडाळांच्या मनांत याच्याविषयीं दया व पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन त्यांनीं यास न मारितां याची सहावी अंगुली कापून तीच अंगुली दाखवून धृष्टबुद्धि प्रधानापासून मांगांनीं दक्षीस मिळविलें.

मांगांनीं यास सोडिल्यावर हा अरण्यांत इकडेतिकडे भटकूं लागला. त्याच वेळीं कुलिंद देशचा राजा मृगयेसाठीं त्याच अरण्यांत आला होता. या बालकास पाहून राजाचें मन दयार्द्र झालें; त्यानें याची विचारपूस केली व यास चंदनावती नगरींत नेऊन राणी मेधावतीच्या स्वाधीन केलें. राजानें याचें नांव चंद्रहास असें ठेवून यास सर्व विद्या शिकविल्या. चंद्रहासामुळें कलिंगांत सर्वत्र आनंद वावरूं लागला. चंद्रहास शिक्षण घेत असतां हरि या नामोच्चारापेक्षां निराळें कांहींच करीत नसे. त्यामुळें गुरूस राग येऊन त्यानें ही गोष्ट राजास सांगितली. पण राजानें हा बागेल त्याप्रमाणें यास बागूं द्यावें असें सांगितलें. चंद्रहासाचें पुढें आठवे वर्षीं मौंजीबंधन झालें. मौंजीनंतर यानें वेदाध्ययन केलें. पुढें धनुर्विद्येंतहि हा प्रवीण झाला. पंधरा वर्षांचा होतांच यानें दिग्विजय करण्याची इच्छा दर्शविली. परंतु कुलिंद यास म्हणाला, तुला बलिष्ठ राजांस कसें जिंकितां येईल ? जावयाचें असेल तर जा. कौंतल राजाचे वैरी मला नेहमीं त्रास देतात. कारण त्याचा मी अंकित आहें. अलीकडेच ते तुझें नांव ऐकून जरा शांत झाले आहेत. हें ऐकून हा दिग्विजयास गेला व यानें सर्व राजांस जिंकिलें. अशा प्रकारें हा विजयी होऊन अलोट संपत्ति घेऊन चंदनावतीस आल्याचें समजतांच कुलिंद यास सामोरा आला. या वेळीं चंद्रहासाची अलोट पितृभक्ति दिसून आली.

पुढें कुलिंदाच्या सांगण्यावरून कौंतल राजाकडे आपल्या सेवकांकरवीं चंद्रहासानें करभार पाठविला. सेवकांनीं कुलिंद सुखी असून त्याचा मुलगा चंद्रहास यानें दिग्विजय करून हें धन पाठविलें असें सांगितलें. त्यामुळें त्यास विस्मय वाटला. [illegible] साठीं चंदनावतीस तो आला. त्यानें (पद्म. क्रि.

चंद्रकांत—एक गंधर्व. [illegible] झाल्याचें वर्तमान मला कां कळविलें स्व. २२; उ. १२८). [illegible]. तेव्हां तद्विषयक सर्व कांहीं

चंद्रकांति—ही पूर्वजन्मीं [illegible] चंद्रहासाची ओळख पटून प्रभावामुळें बाणकन्या उषा झाली व [illegible] मनांत चंद्रहासास ठार मारण्याचे विचार आले व त्याप्रमाणें त्यानें आपला पुत्र मदन याला एक पत्र लिहून तें चंद्रहासास घेऊन जाण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें चंद्रहास कुंतल नगरीस जावयास निघाला. वाटेंत एका रम्य ठिकाणीं हा निजला असतां त्या ठिकाणीं राजकन्या चंपकमालिनी आपल्या सख्यांसह आली. तिच्याबरोबर धृष्टबुद्धि प्रधानाची कन्या विषया ही होती. तिनें चंद्रहासास सरोवराच्या कांठीं निजलेल्या स्थितींत पाहिलें. तिनें आपल्या पायांतील नूपुरें काढून हळुहळूं ती याजवळ गेली. तेथें तिला एक पत्र दिसलें तें वाचून पाहतां त्यांत चंद्रहासावर विषप्रयोग करण्याबद्दल मजकूर दिसला. यामुळें तिचें प्रेमी हृदय भग्न झालें. तिनें पत्रांतील " विषमस्मै " या ऐवजीं " विषयास्मै " असें आंब्याच्या चिकानें लिहून तें पत्र बंद करून तें तेथेंच ठेविलें. अशा प्रकारें धृष्टबुद्धीच्या तडाक्यांतून हा पुढें वांचला. पुढें चंद्रहास तें पत्र घेऊन मदनाकडे गेला. तें पत्र वाचून मदनास अत्यंत हर्ष झाला. इकडे विषयेनेंहि देवीला, हाच पति लाभावा म्हणून आळविलें. तदनंतर मदनानें सुमुहूर्तावर चंद्रहास व विषया यांना विवाहबद्ध केलें.

याच वेळीं चंदनावतींत कुलिंदाला धृष्टबुद्धीनें बद्ध करून प्रजेवर जुलूम करून त्यानें प्रजेला छळिलें. अशा प्रकारें जुलमानें संपादिलेलें द्रव्य घेऊन तो कुंतलपुरास आला. तों तेथें वाद्याचा सारखा गजर चालला होता. मदनानें चंद्रहासास विषया दिल्याचें वृत्त समजतांच तो संतप्त झाला. तो मदनावर फार रागावला. पण पुढें त्यानें त्याचें सांत्वन केलें. तरीहि चंद्रहासाच्या वधाची कल्पना त्याच्या मनांतून जाईना. त्यानें चंद्रहासास देवीच्या दर्शनासाठीं जाण्याची आज्ञा करून तेथें याला ठार मारण्यासाठीं दोन अंत्यज ठेविले. पण त्याहि वेळीं धृष्टबुद्धीच्या दुर्दैवानें चंद्रहासाऐवजीं मदनाचा वध झाला. याच्यापूर्वी कौंतल राजानें चंद्रहासास आपली कन्या चंपकमालिनी व सर्व राज्य दिलें; व तो वनास गेला. याच संधींत मदन एकटाच चंडिकेच्या देवालयांत गेला होता. चंद्रहास राजा झाल्याचें वर्तमान ऐकून धृष्टबुद्धि हा क्रोधानें बेभान झाला. चंद्रहासानें चंडिकेस न जातां कुलधर्म मोडला, म्हणून याजवर तो अत्यंत रागावला. तो लगबगीनें चंडिकेच्या देवळांत गेला; आणि पाहतो तों मदन मरून पडलेला. या वेळीं त्याला कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाला. वैष्णवांचा द्रोह केल्यामुळें असें झालें, असें त्याचें मन त्याला सांगूं लागलें. अखेर पुत्रशोक अनावर होऊन त्यानें खांबावर डोकें आपटून प्राण दिला. मदन व धृष्टबुद्धि मरून पडलेले एका तापसानें पाहिले. तेव्हां तो चंद्रहासाकडे गेला. चंद्रहासास तें वृत्त ऐकून अत्यंत वाईट वाटलें; व हा तेथें गेला. यानें तेथें आपल्या मांसाचा होम

करून देवीस प्रसन्न केलें असतां देवीनें दोन वर दिले. त्या वरांमुळें मदन व धृष्टबुद्धि हे जिवंत झाले.

इकडे कुलिंद राजा जाचाला कंटाळून पत्नीसह अग्निप्रवेश करणार, इतक्यांत धृष्टबुद्धीनें त्यास चंद्रहासाचें वृत्त कथन करून तुष्ट केलें. पुढें चंद्रहास आपल्या पित्याच्या आज्ञेंत राहून राज्य करूं लागला.

युधिष्ठिराच्या अश्वमेधप्रसंगीं यानें श्यामकर्ण धरिला होता. परंतु श्रीकृष्णाच्या आज्ञेवरून अर्जुनानें याच्याशीं सख्य केलें. यामुळें चंद्रहासानें अश्वमेधास पुष्कळ साहाय्य केलें. चंद्रहासास विषयेपासून मकराक्ष व चंपकमालिनीपासून पद्माक्ष असे दोन पुत्र झाले (जै. अ. ५०–५९).

चंद्रहासाची राजधानी चंदनावती ही कौंतलपुरापासून सहा योजनांवर होती (जै. अ. ५२). चंदनावती हें बडोद्याचें प्राचीन नांव आहे. परंतु कुंतलपूर हें खेडा जिल्ह्यांतील सरनाळ असल्यामुळें बडोद्यास चंदनावती म्हणतां येणार नाहीं. शिवाय कनिंगहॅमनें कुंतलपूर ग्वाल्हेर प्रांतांत असल्याचें लिहिलें आहे.

चंद्रा—वृषपर्वा दानवाची कन्या व शर्मिष्ठेची भगिनी.

२ कृष्णाच्या वेळची एक गोपी (पद्म. पा. ७७).

चंद्रांगद—(सो.) माळव्यांतील कर्ण नगराचा राजा. यानें मागें लागलेल्या राक्षसीला भिऊन एका तळ्यांत उडी टाकिली. तेथील नागकन्यांनीं यास पाताळांत नेलें. पण इंदुमतीनें केलेल्या गणेशव्रतमाहात्म्यानें हा बारा वर्षांनीं राज्यांत परत आला (गणेश. १. ५३–५५).

चंद्रार्कभीकर—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

चंद्रावती—(ऐति.) अनंगपाल राजाची कन्या. हिचा पुत्र जयचंद्र (भवि. प्रति. ३. ६).

चंद्रावली—कृष्णाची आवडती स्त्री (पद्म. पा. ७०).

चंद्रावलोक—(सू. इ.) हा मत्स्यमतें सहस्राश्वपुत्र. याचा पुत्र तारापीड.

चंद्राश्व—(सू.) हा विष्णुमतें कुवलयाश्वपुत्र. भागवत, वायु व मत्स्य यांच्या मतें दंड.

चंद्रिका—सुप्रभ गंधर्वाची कन्या (पद्म. उ. १२८).

चंद्रोदय—विराटाचा भाऊ (म. द्रो. १५९.४१ कुं.).

चपहानि—(ऐति.) एका कान्यकुब्ज ब्राह्मणानें आर्बुद शिखरावर ब्रह्महोम केला. तेव्हां वेदमंत्रप्रभावानें जे चार क्षत्रिय निर्माण झाले, त्यांपैकीं हा एक होता. हा यजुर्वेदी असून राजपुत्राख्य देशांत ब्रह्मरचित स्वस्थान घेऊन अजमीरांत राहत होता. यानें आपल्या बंधूंसहवर्तमान ऐरावतकुलांतील हत्तीवर बसून अशोकास जिंकिलें; व चार लक्ष बौद्धांचा दिव्य शस्त्रांनीं नाश केला. अज म्हणजे ब्रह्मदेव, त्याची मा म्हणजे लक्ष्मी; ती रमा तेथें आली, म्हणून त्या नगरास अजमीर हें नांव ठेविलें व यास अज म्हणून म्हटलें आहे. यानें दहा वर्षें राज्य केलें. याचा पुत्र तोमर (भवि. प्रति. २. ७; ४ २).

चमस—(स्वा. प्रिय.) हा ऋषभाला भागवतमतें जयंतीचे ठिकाणीं झालेला पुत्र. हा महायोगी होता. यानें विदेहाच्या यज्ञांत जाऊन त्याला ज्ञानोपदेश केला (भा. ५. ४. ११; ११. ५. २).

चंप—(चंचु पहा).

२ (सो. अनु.) मत्स्य व विष्णु यांच्या मतें पृथुलाक्षाच पुत्र. यानें मालिनी नगरास चंपा असें नांव दिलें.

चंपक—कुंडल नगरीच्या सुरथाचा पुत्र (पद्म. पा. ४९).

चंपकमालिनी—ही कौंतलक देशाच्या राजाची कन्या व चंद्रहासाची पत्नी. हिला पद्माक्ष नामक पुत्र होता.

२ दाशरथि रामाचा पुत्र कुश, याच्या चंपिका स्त्रीच्या नऊ मुलींपैकीं एक.

चंपा—राक्षस स्त्री चंद्रसेना हिचें नामांतर.

चंपिका—रामपुत्र कुश, याच्या दोन बायकांतील ज्येष्ठ. हिला चंपकमालिनी वगैरे नऊ कन्या झाल्या.

चयत्सेन—हा बृहत्कल्पांत इंद्र झाला. यानें गौतमपत्नी अहल्येशीं संबंध ठेविला होता (स्कंद. ६. २. ५).

चर—मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

चरऊ—म्लेच्छ राजा न्यूह याचा ज्येष्ठ पुत्र सीम, याच्या वंशांतील फलज राजाचा पुत्र. यानें एकंदर २३७ वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. २. ५).

चरक—वैशंपायनाच्या शिष्यांना ही संज्ञा आहे. यांनीं वैशंपायनाच्या ब्रह्महत्येकरितां व्रत केलें होतें. फक्त याज्ञवल्क्याच्या अनुयायांना हें नांव लावीत नसत. कारण, त्यांनीं वैशंपायनाकरितां प्रायश्चित्त केलें नाहीं. यांना तैत्तिरीय असें म्हणतात (वैशंपायन व व्यास पहा). श्यामायनि (उदीच्य), आसुरी (मध्य) व आलंबी (प्राच्य). हे चरकाध्वर्यु व तैत्तिरीय यांचे मुख्य होत. एक शाखाप्रवर्तक (व्यास व पाणिनि पहा). चरकाध्वर्यु याचा याज्ञवल्क्याशीं वपा व पृषदाज्य यांत आधीं अभिधार कोणास करावा, याविषयीं मतभेद आहे (श. ब्रा. ३. ६. ३. २४).

चरंत—(सो. क्षत्र.) वायुमतें आष्टिषेणपुत्र.

चरिष्णु—होणाऱ्या सावर्णिमनूच्या पुत्रांपैकीं एक (मनु पहा).

चर्मवत्—शकुनीचा कनिष्ठ भ्राता. भारतीय युद्धांत इरावानानें याचा वध केला (म. भी. ९० कुं.).

चर्मशिरस्—एक व्युत्पत्ति सांगणारा आचार्य (नि. ३. १५).

चर्षणी—वरुण नामक नवव्या आदित्याची स्त्री. हिला भृगु नामक पुत्र होता (भा. ६. १८. ४).

२ अर्यमा आदित्याला मातृकेच्या ठिकाणीं झालेल्या मुलांना नांव (भा. ६. ६. ४२).

चलकुंडल—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

चलि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

चलिक—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

चलुमि—यजुर्वेदी ब्रह्मचारी.

चाक्र—एक आचार्य. याचा रेवोत्तरस् स्थपति पाटव चाक्र (श. ब्रा.१२. ८. १. १७.) व रेवोत्तरस् पाटव चाक्र स्थपति (श. ब्रा. १२. ९. ३. १) असा वेगवेगळा उल्लेख आहे. पण ह्यानें कौरव्य राजा बाह्लिक प्रातिपीय याच्या अडथळ्यास न जुमानितां दुष्टरीतूला परत दहा पिढ्यानंतर गादीवर बसविलें.

चाक्रायण—उषस्ताचें पैतृक नांव.

चाक्षुष—(क्षुप पहा).

२ (४ चक्षु पहा).

३ विश्वकर्म्याचा पुत्र. याला विश्वेदेव व साध्यगण पुत्र होते.

४ भौत्य मन्वंतरांतील देवगण.

५ (अग्नि पहा).

६ चक्षूचा पुत्र चाक्षुष (भा. ८. ५. ७). पण भागवतांतच दुसऱ्या ठिकाणीं चक्षु हाच मनु होता, असें दिलें आहे. हा चक्षु सर्वतेजस् व आकूति यांचा पुत्र. यास नड्वला नामक स्त्री दिली आहे (भा. ४. १३. १५.).

हा अंगराजाचा पुत्र. हा पुलहास शरण गेला, तेव्हां त्यानें यास उपदेश दिला. या उपदेशावरून यानें विरजा नदीवर, पहिल्या वर्षी शुष्क पर्णे खाऊन, दुसऱ्या वर्षी उदक पिऊन व चवथ्या वर्षी वायु भक्षण करून बारा वर्षेपर्यंत वाग्भव मंत्राचा त्रिकाल जप केला. त्यामुळें यास देवी प्रसन्न झाली व तिनें यास मन्वंतराधिपतित्व दिलें; शिवाय दहा उत्तम पुत्र दिले. पुढें त्याप्रमाणें यानें मन्वंतराधिपतित्वाचा अधिकार चालविला (दे. भा. १०. ९).

हा पूर्वी ब्रह्मदेवाच्या चक्षूपासून उत्पन्न झाला होता, म्हणून यास या जन्मींहि चाक्षुष असें नांव प्राप्त झालें. यास जन्मतःच पूर्वजन्माचें ज्ञान होतें. हा अनमित्र राजास भद्रेपासून झाला. व सात दिवसांच्या आंतच हा हंसला म्हणून तिनें यास विचारिलें कीं, तुला हंसूं कसलें आलें ? तेव्हां यानें, मला स्वार्थबुद्धीनें एक मांजरी व एक जातहारिणी अशा दोघी खाण्यास गुप्त रीतीनें टपून बसल्या आहेत व तूंहि त्यांच्याप्रमाणेंच, पुढें आपणांस हा सुख देईल या स्वार्थबुद्धीनेंच माझें पालनपोषण करीत आहेस असें सांगितलें. तेव्हां, आपण स्वार्थबुद्धि नाहीं हें दाखविण्याकरितां यास तेथेंच टाकून भद्रा चालती झाली. त्या वेळीं, जातहारिणीनें यास पळवून विक्रांतपत्नी हैमिनी ही प्रसूत झाली होती, तिचे शय्येवर नेऊन ठेविलें व तिचा पुत्र बोधनामक ब्राह्मणाचे येथें नेऊन ठेवून त्या ब्राह्मणाचा पुत्र तिनें खाल्ला. ही जातहारिणी रोज अशाच तऱ्हेनें मुलांची पळवापळवी करून क्रमानें येणारा तिसरा पुत्र ती खात असे. विक्रांतानें याचें नांव आनंद असें ठेविलें. पुढें व्रतबंध झाल्यावर यास गुरूचे स्वाधीन केलें, तेव्हां गुरूनें यास मातेस नमस्कार करून यावयास सांगितलें असतां यानें सर्व हकीगत सांगून, मी कोणत्या मातेस नमस्कार करूं, असें विचारिलें. व पुढें आपणच म्हणाला कीं, हैमिनीचा पुत्र हा विशालग्रामांत बोध नामक ब्राह्मणाच्या येथें आहे, त्यास घेऊन या. मी आतां वनांत तपश्चर्येस जातों (विक्रांत पहा). पुढें आपण वनांत जाऊन हा तप करूं लागला असतां त्या ठिकाणीं ब्रह्मदेव येऊन त्यानें याचें तपश्चर्येपासून निवारण करून तूं सहावा मनु होणार आहेस, तरी तूं आपले कर्तव्यास सिद्ध ऐस, असें सांगितलें. ब्रह्मयाच्या सांगण्याप्रमाणें हा कार्यतत्पर झाला. यानें उग्र राजाची कन्या विदर्भा हिला वरिलें. तिचे ठिकाणीं यास दहा पुत्र झाले (मार्क. ७३). हा षष्ठमन्वंतराधिप मनु होय (मनु पहा). कूर्मावतार व समुद्रमंथन हीं याचेच कारकीर्दीत झालीं (भा. ८. ५. ७-१०).

चाणक्य—एक विद्वान् ब्राह्मण. शिशुनागवंशांतील शेवटला राजा महानंदिन्, याच्यानंतर शुद्रापुत्र नंद गादीवर आला. तो व सुमाल्यादि आठ अशा नऊ नंदांचा यानें संहार करून मौर्य चंद्रगुप्ताला गादीवर बसविलें. नंदांचें राज्य शंभर वर्षे झालें. त्यांपैकीं शेवटल्या बारा वर्षांत शेवटल्या सुमाल्यादि आठांचा यानें संहार केला (भा. १२. १; विष्णु. ४. २२-२४; वायु. २. ३७; मत्स्य. २७२; ब्रह्मांड. ३. ७४). यालाच विष्णुगुप्त, कौटिल्य व कौटिलेय असें म्हणतात. याचा कौटिलीय अर्थशास्त्र हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ आहे.

चाणिक्य—एक राजर्षि. याला शुक्रतीर्थावर तप करून सिद्धि मिळाली (पद्म. सृ. १९. १४).

चाणूर—युधिष्ठिराच्या सभेमध्यें असलेला एक क्षत्रिय राजा (म. स. ४. ३२ कुं.).

२ कंसाच्या सभेंतील एक मल्ल. कृष्ण धनुर्यागनिमित्तानें मथुरेंत आला, तेव्हां त्यानें याला ठार मारिलें (म. स. ५३. ३० कुं.; भा. १०. ४४).

चातकि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

चातुर्मास्य—सवितृ नामक पांचवा आदित्य व पृश्नि यांच्या अपत्यांपैकीं एक (भा. ६. १८. १).

चांद्रमसि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

चांधनायन—आनंदजाचें पैतृक नांव.

चामुंड—देवकीचा पुत्र. हा कुलांगार निपजल्यामुळें देवकीनें याला कल्पक्षेत्र येथें कालिंदींत सोडिलें. परंतु हा वाहत असतांना पृथ्वीराजाच्या सामंत नामक पुरोहितानें यास धरिलें व याला घेऊन तो आपल्या श्वशुराच्या घरीं गेला. पुढें यानें चंडिकेची बारा वर्षें आराधना केल्यामुळें भक्ताची परीक्षा पाहण्याकरितां चंडिका मूर्तिमती झाली. नंतर सामंताच्या अंगांतील रक्ताच्या थेंबांपासून अनेक वीर उत्पन्न होऊं लागले. परंतु बलखानीचा कनिष्ठ बंधु सुबखानि यानें आग्नेय शरानें त्यांस जाळून टाकिलें. शेवटीं बलखानीनें चामुंडास बांधून घरीं नेलें. परंतु ब्रह्महत्येस भिणाऱ्या त्या बलखानीनें याला स्त्रीवेष देऊन याचा शत्रु पृथ्वीराज याच्याकडे याला परत पाठवून दिलें. त्या गोष्टीची पृथ्वीराजाला चीड येऊन त्यानें महीपतीसहित चामुंडाला पुनः संश्रियाख्य नगरास वेढा देण्यास सांगितलें. बलखानि व चामुंड याचें प्रचंड युद्ध होऊन चामुंडानें बलखानीचा वध केला (भवि. प्रति. ३. ९; १५; २४-२५).

चामुंडा—(दुर्गा पहा).

चांपेय—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७. ५८ कुं.).

चायमान—अभ्यावर्तितचें पैतृक नांव.

चारु—रुक्मिणीच्या ठिकाणीं श्रीकृष्णास झालेला पुत्र २ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

चारुगुप्त—रुक्मिणीच्या ठिकाणीं श्रीकृष्णास झालेला पुत्र.

चारुचंद्र—रुक्मिणीच्या ठिकाणीं श्रीकृष्णास झालेला पुत्र.

चारुचित्र—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भारतीय युद्धांत भीमानें याला मारिलें (म. द्रो. १३६. २० कुं.).

चारुचित्रांगद—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

चारुदेष्ण—हा विष्णु, भागवत व महाभारत यांच्या मतें रुक्मिणीचे ठायीं झालेला श्रीकृष्णपुत्र. याची भगिनी चारुमती. हा भोजाकडून मारिला गेला (म. मौ. ४. ४५ कुं.).

२ मद्रदेशीय राजपुत्र. याची पत्नी मंदोदरी.

चारुदेह—रुक्मिणीपासून झालेला श्रीकृष्णपुत्र (भा. १०. ६१. ८).

चारुनेत्रा—एक अप्सरा (म. स. १०. ११ कुं.).

चारुपद—(सो. पूरु.) भागवतमतें मनस्यूचा पुत्र. विष्णुमतें अभय, मत्स्यमतें पीतायुध व वायुमतें जयद हे सर्व एकच.

चारुमती—रुक्मिणीच्या ठिकाणीं श्रीकृष्णास झालेली कन्या व कृतवर्म्याचा पुत्र बलि याची भार्या.

चारुमत्स्य—विश्वामित्राचा एक पुत्र (म. अनु. ७. ५९ कुं.).

चारुशीर्ष—हा एक राजर्षि असून इंद्राचा प्रियमित्र होता. हा आलंब गोत्रज होता, म्हणून आलंबायन असें यास नांव आहे. यानें पूर्वी गोकर्णक्षेत्रीं शंकराची शंभर वर्षें उग्र तपश्चर्या केल्यामुळें यास लक्षायु असे शंभर तेजःपुंज पुत्र झाले (म. अनु. १८).

चारुहासिनी—कौंडिन्यपुरांतील रुक्मांगदपत्नि भीम, त्याची स्त्री (गणेश. १. १९. ७; भीम पहा).

चार्वाक—कृतयुगामध्यें या राक्षसानें बदरिकाश्रमामध्यें अनेक वर्षें तपश्चर्या केली. तेव्हां ब्रह्मदेवानें याला, जोंपर्यंत तूं ब्राह्मणांचा अपमान करणार नाहींस तोंपर्यंत तुला मृत्यु येणार नाहीं, असा वर दिला. याप्रमाणें वरप्राप्ति होतांच हा देवांना अत्यंत त्रास देऊं लागला. तेव्हां देव ब्रह्मदेवाकडे गेले व त्यांनीं या राक्षसाचा नाश करण्याबद्दल त्यास विनंति केली. ब्रह्मदेवानें सांगितलें कीं, ह्याचा लवकरच नाश होईल. कारण, हा दुर्योधनाचा मित्र होऊन ब्राह्मणांचा अपमान करील व त्यांच्याच हातून दग्ध होईल.

त्याप्रमाणें हा राक्षस दुर्योधनाचा मित्र झाला. भारतीय युद्धानंतर विजयी धर्मराजाला ज्या वेळीं राज्याभिषेक झाला, त्या वेळीं हा ब्राह्मणरूपानें तेथें इतर ब्राह्मणांत येऊन बसला. हा पांडवांचा द्वेषी असल्यामुळें इतर ब्राह्मणांची अनुमती न घेतां धर्मराजास म्हणाला, तूं बंधुवध करून हें राज्य मिळविलें असून गुरुलाहि मारिलें आहेस. तेव्हां तूं नरकाला जाशील. सर्व ब्राह्मणांच्या वतीनें यानें हें भाषण केल्यामुळें इतर ब्राह्मणांना याचा राग आला. धर्मराजाहि उद्विग्न होऊन राज्यत्याग करण्यास तयार झाला. तेव्हां ब्राह्मणांनीं त्यास योग्य तो आशीर्वाद देऊन अंतीं सुस्थिति प्राप्त होईल, असें आश्वासन दिलें. ब्राह्मणांनीं अंतर्ज्ञानानें या राक्षसास ओळखिलें व त्यांनीं याची निर्भर्त्सना केली. शेवटीं ब्राह्मणांच्या तेजानें व हुंकारानें हा दग्ध झाला (म. शां. ३७-३८ कुं.). हा बृहस्पतीचा अवतार होता (पद्म. उ. २३६).

एक नास्तिक तत्त्वज्ञानी. अवंती देशांत क्षिप्रा व चामला यांच्या संगमावर शंखोद्धार क्षेत्रीं याचा जन्म झाला. याच्या बापाचें नांव इंदुकांत व मातेचें नांव सम्विणी. पुष्करतीर्थी यज्ञगिरी पर्वतावर हा मृत्यु पावला. याचा जन्म युधिष्ठिर शक ६६१ प्रभवनाम संवत्सर वैशाख शुद्ध पौर्णिमा रविवारीं दुपारीं झाला व मृत्यु युधिष्ठिर शक ७२७ व्या वर्षी झाला (जैन ग्रंथ).

चिकित्वत्—तुषित देवांतील एक.

चिकुर—एक सर्प. आर्यकाचा पुत्र व सुमुखाचा पिता (म. उ. १०३. २४ कुं.).

चिक्षुर—महिषासुराचा सेनापति. याचें चिक्षुराक्ष असें नामांतर आहे (महिषासुर पहा).

चित्ति—स्वायंभुव मन्वंतरांतील अथर्वण ऋषीची भार्या. हिला दध्यच् नामक पुत्र असून तो अश्वमुखी होता (भा. ४. १. ४२).

चित्र—एक सर्प (म. स. ९. ८ कुं.).

२ दुर्योधनपक्षीय क्षत्रिय राजा. भारतीय युद्धांत प्रतिविंध्यानें याला मारिलें (म. क. ११. ३४ कुं.).

३ पांडवपक्षीय चैद्य राजा. भारतीय युद्धांत कर्णानें याचा वध केला (म. क. ५१. ४९ कुं.).

४ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भारतीय युद्धांत भीमसेनानें याला ठार केलें (म. द्रो. १३७).

५ (सो. वृष्णि.) वृष्णि राजाचा पुत्र. यास भागवतमतें चित्ररथ व वायुमतें चित्रक म्हणतात. भागवतांतील दुसऱ्या वृष्णीचा पुत्र हा वायूंत पृश्निपुत्र दिला आहे (पद्म. सृ. १३).

६ एक राजा. सोभरींच्या सूक्तांत याचा उल्लेख आहे (ऋ. ८. १९–२२). ऋग्वेदांतील दानस्तुतीवरून पाहतां हा सोभरीचा आश्रयदाता आहे (ऋ. ८. २१.१८).

७ हा द्रविडदेशांतील राजा त्रिवेणीसंगमावर स्नान करून मुक्त झाला (पद्म. उ. १२९; चित्रगुप्त पहा).

चित्र गांग्यायनि किंवा गार्ग्यायणि—अरुणि व श्वेतकेतु यांचा समकालीन (कौ. उ. १. १).

चित्र गौश्रायणि—एक आचार्य (सां. ब्रा. २३. ५).

चित्रक—(सो. वृष्णि.) वृष्णिपुत्र (५ चित्र पहा).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

३ एक राजा. राजसूययज्ञांत पांडवांना यानें साह्य केलें.

चित्रकुंडल—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

चित्रकेतु—स्वायंभुव मन्वंतरांतील वसिष्ठ ऋषि व ऊर्जा यांचा पुत्र (भा. ४. १. ४१).

२ शूरसेन देशाचा राजा. यास एक कोटि स्त्रिया होत्या. परंतु त्या अनपत्य होत्या. एकदां अंगिरा ऋषि याजकडे आला असतां याचे प्रार्थनेवरून त्यानें यज्ञ केला व त्यांत आदित्याला हविर्भाग दिल्यावर पट्टराणी कृतद्युती हिनें हुतशेष भक्षण केला. त्यामुळें तिला पुत्र झाला. पण तें तिच्या सवतींस सहन न होऊन त्यांनीं मुलास विष दिलें. त्यामुळें सर्व शोकाकुल झाले. इतक्यांत तेथें अंगिरा ऋषि व नारद प्रगट झाले. त्यांनीं त्या बालकास सचेतन केलें व त्याकडून अनित्याचा शोक करणें युक्त नव्हे, असा उपदेश करविला. तें ऐकून यानें शोक आवरून मुलाचें उत्तरकृत्य केलें व नारदाचा उपदेश घेऊन हा तपाकरितां यमुनातीरीं गेला. पुढें हा दुसऱ्या जन्मीं विद्याधरांचा राजा झाला. एकदां हा विमानांतून फिरत असतां पार्वतीला मांडीवर घेऊन शंकर सभेंत बसला आहे, हें पाहून हंसला. म्हणून पार्वतीनें याला राक्षस हो, असा शाप दिला. हा परम विष्णुभक्त असल्यामुळें उलट शाप देण्याची शक्ति असतांहि पार्वतीस शाप न देतां क्षमा मागून परत गेला. हाच पुढें वृत्रासुर झाला (भा. ६.१४–१७).

३ दशरथपुत्र लक्ष्मण याच्या दोन पुत्रांतील दुसरा जो चंद्रकेतु, त्याचें नामांतर. हा चंद्रकांत नगरांत राहत असे (भा. ९. ११. १२).

४ (सो. नील.) पांचाल देशचा राजा. द्रुपदाचा पुत्र. द्रोणाचार्यानें याचा भाऊ वीरकेतु यास मारिल्यामुळें हा क्रोधाविष्ट होऊन द्रोणावर धावून गेला. परंतु द्रोणाचार्यानें याचा वध केला (म. द्रो. १२२). याला सुकेतु नांवाचा पुत्र होता (म. आ. १८६; क. ५४).

५ (सो. वृष्णि.) भागवतमतें देवभाग व कंसा यांचा ज्येष्ठ पुत्र.

६ (सो. वृष्णि.) श्रीकृष्ण व जांबवती यांचा पुत्र.

७ गरुडाचा पुत्र (म. उ. १०१).

चित्रगंधा—गोकुलांतील एक गोपी. जाबाली ऋषीनें श्रीकृष्णाची उपासना केल्यामुळें गोकुळांतील प्रचंड नामक गोपाच्या घरीं त्याला चित्रगंधा नामक गोपीचा जन्म प्राप्त झाला (पद्म. पा. ७२).

चित्रगु—सत्येला झालेला श्रीकृष्णपुत्र.

चित्रगुप्त—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

२ पूर्वी कायस्थ जातींत मित्र नांवाचा गृहस्थ होता. त्याला दोन अपत्यें झालीं. चित्र नांवाचा पुत्र व चित्रा नांवाची कन्या. मित्राचा अंत होतांच त्याची स्त्री सती गेली. पुढें हीं मुलें प्रभासक्षेत्रीं येऊन सूर्याची आराधना करूं लागलीं. याचें ज्ञान पाहून यमधर्मानें चित्राला आपल्या कचेरींत लेखक या नात्यानें नेमिलें. हाच चित्रगुप्त या नांवानें प्रसिद्ध झाला (स्कंद ७. १. १३९). यानें धर्माचें रहस्य यमाला सांगितलें (म. अनु. १९३. १३ कुं.). चित्रलेखेनें चित्रगुप्ताचें ऐश्वर्य निर्माण केलें, तें पाहून वैवस्वत मन्वंतरांत विचित्र वस्तु निर्माण करणारा विश्वकर्मा स्पर्धायुक्त झाला (भवि. प्रति. ४. १८).

चित्रचाप—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमानें ठार केलें.

चित्रज्योति—पहिल्या मरुद्गणांपैकीं एक.

चित्रदर्शन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

चित्रधर्मन्—क्षत्रिय राजा. हा भारतीय युद्धांत दुर्योधनाच्या पक्षाला होता.

चित्रध्वज—चंद्रप्रभ नामक राजाचा पुत्र. यानें कृष्णाला प्रिय असलेल्या सुंदरीची उपासना केली, त्यामुळें याला एका सुंदर अशा गोपकन्येचा जन्म मिळाला (पद्म. पा. ७२).

चित्रबर्ह--गरुडपुत्र.

चित्रबाण--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

चित्रबाहु--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

२ श्रीकृष्णाचा एक पुत्र. हा महारथि होता (भा. १०. ९०. ३४).

चित्रभानु—(सो. वृष्णि.) श्रीकृष्णाचा नातू. हा महारथि होता (भा. १०. ९०. ३३).

चित्रभानुर्कज--(सो.) भविष्यतनें मैत्रेष्टिवर्धनाचा पुत्र. यानें ३४०० वर्षे राज्य केलें.

चित्रमहस् वासिष्ठ—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १२२).

चित्रमुख--हा प्रथम वैश्य असून मागाहून ब्राह्मण होऊन ब्रह्मर्षि झाला. यानें आपली कन्या वसिष्ठपुत्राला दिली होती (म. अनु. ५३. १७ कुं.).

चित्ररथ--हा तुर्वशांचा शत्रु आहे. अर्ण व चित्ररथ यांचा सुदासाकरितां इंद्रानें सरयूच्या काठीं वध केला (ऋ. ४. ३०. १८).

२ हें एका राजाचें नांव आहे. याच्या करितां कापेयांनीं द्विरात्र यज्ञ केला. त्यामुळें याच्या कुलास क्षत्रपतित्व येऊन बाकी आश्रित बनले. यावरून या कुलाचें श्रेष्ठत्व कळतें (पं. ब्रा. २०. १२. ५). याच्या कुलांत वडील राजपुत्र गादीवर बसे व त्याचे भाऊ त्याचे अनुचर होत, अशी चाल असल्याचें वर्णिलें आहे (शौनक पहा).

३ मुनि व कश्यप यांच्या देवगंधर्वपुत्रांपैकीं एक (अंगारपर्ण पहा). युधिष्ठिरानें यज्ञ केला त्या वेळीं यानें त्यास १०० अश्व दिले (म. स. ७८. १०२ कुं.). यानेंच त्यास चतुर्विध आश्रमांपैकीं एकाद्या आश्रमांतील मनुष्य व चातुर्वर्ण्यांपैकीं एकाद्या वर्णांतील मनुष्य कोणत्या लक्षणांवरून ओळखावा तीं लक्षणें सांगितलीं (म. आ. १८६ कुं.). त्याचप्रमाणें त्यास तपत्यासंवर्णाख्यान सांगून पांडव तापत्य कसे हें सांगितलें (म. आ. १८७-१८८ कुं).

४ (स्वा. प्रिय.) गयराजाला गयंती भार्येपासून झालेल्या पुत्रांतील ज्येष्ठ. यास ऊर्णा नांवाच्या स्त्रीपासून सम्राट नांवाचा पुत्र झाला (भा. ५. १५. १४).

५ वीरबाहूचा पुत्र. कुशाच्या हेमा कन्येचें स्वयंवर झालें, त्या वेळीं यानें इतरांवर मोहनास्त्र टाकून हेमेस पळविलें. पण असें मुलीला चोरून नेणें बरें नव्हे, म्हणून यानें मोहनास्त्र काढून घेतलें व आपण गांवाबाहेर उभा राहिला. नंतर युद्ध झालें. त्यांत यानें सर्वांचा पराभव केला. पण लव मात्र यास ऐकेना. तेव्हां जवळच युद्ध अवलोकन करीत असलेला वीरबाहू पुढें सरसावला व त्यानें लवास मूर्छित केलें. पण कुशानें वीरबाहूस बांधून आणिलें. रामानें हा आपला जेही आहे असें सांगून व त्यास सोडून नंतर लवाची मूर्च्छा वगैरे उतरविल्यावर हेमेचें चित्ररथाशीं लग्न लावून रामानें वीरबाहूस सन्मानानें बोळविलें (आ. रा. राज्य. २. ३).

६ (सू. निमि.) सुपार्श्व जनकाचा पुत्र. यास विष्णुमतें संजय म्हटलें आहे. यास क्षेमधी नांवाचा पुत्र होता.

७ (सो. अनु.) रोमपाद राजाचें नामांतर. दशरथ याचा मित्र होता; हा निपुत्रिक होता, म्हणून दशरथानें आपली मुलगी शांता रोमपादास दत्तक दिली. ती यानें ऋश्यशृंग ऋषीस दिली; आणि त्यास आपल्या नगरींत मोठ्या युक्तीनें आणून पुत्रकामेष्टि केली व दशरथाकडूनहि करविली. त्यामुळें दोघांसहि पुत्र झाले. यास चतुरंग नांवाचा एक पुत्र झाला (भा. ९. २३. ७-२०).

८ दशरथाचा सारथि.

९ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें रुशेकूचा व मत्स्यमतें सौम्याचा पुत्र (रुशेकु पहा).

१० वृष्णिपुत्र (५ चित्र पहा).

११ मार्तिकावतकदेशीय राजा. हा जमदग्नीच्या वेळीं होता. कारण यासच क्रीडा करीत असलेला पाहून रेणुकेस नदीवरून घरीं येण्यास उशीर झाला (जमदग्नि पहा; म. व. ११७ कुं.).

१२ भारतीय युद्धांतील पांडवांकडील शैब्य राजा (म. द्रो. २३ ६२ कुं.).

१३ (सो. नील.) द्रुपदपुत्र. यास द्रोणाचार्यानें मारिलें. यास वीरकेतु, चित्रवर्मा व सुधन्वा असे तीन बंधु होते (म. द्रो. १२२).

१४ अंग देशचा राजा. याची स्त्री प्रभावती ही देवशर्मा ऋषीच्या रुचि नांवाच्या स्त्रीची बहीण. रुचि प्रभावतीच्या येथें आदान समारंभास येत असतां तिनें अप्सरांनीं खालीं टाकिलेल्या फुलांपैकीं कांहीं आपल्या डोक्यांत खोविलीं. तीं फुलें पाहून प्रभावतीनें, मलाहि असलीं फुलें दे, असें म्हटलें. [illegible] आपल्या भर्त्यास ती हकीगत सांगितली तेव्हां तिच्या पतीनें तीं आपला शिष्य विपुल [illegible] याकडून आणविलीं(म.अनु.४२).

१५ (सो.) भविष्यमतें स्वाहा[illegible] पुत्र.

१६ (सो. कुरु. भविष्य.) भविष्यमतें निश्चक्राचा पुत्र. यानें १००० वर्षे राज्य केलें. हाच मत्स्यमतें भूरिपुत्र, भागवतमतें उक्तपुत्र, वायु व विष्णु यांच्या मतें उष्णपुत्र.

चित्ररूप—रुद्रगणांपैकीं एक.

चित्ररेखा—कृष्णाला प्रिय असलेली एक गोपी (पद्म. पा. ७७).

२ ही बाणासुराच्या कुंभांड नामक प्रधानाची कन्या असून उषेची सखी होती. चित्रकलेमध्यें ही कुशल होती. हिनें कृष्णाचा नातू अनिरुद्ध यास योगसामर्थ्यानें आणिलें. हिला चित्रलेखा असेंहि नांव आहे (भा. १०.६२.१४).

चित्ररेफ—(स्वा. प्रिय.) मेधातिथीच्या सप्तपुत्रांपैकीं एक. याचा खंड याच्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे (भा. ५.२.२५)

चित्रलेखा—एक अप्सरा. पुरूरव्यानें केशी दैत्याला मारून हिची सुटका केली.

२ वाल्मीक राजाची कन्या. हिन आह्लादपुत्र इंदुल यास मायेनें पोपट केलें. इंदुल नाहींसा झाल्याचें वर्तमान दुर्योधनांश महीपतीनें आह्लादास सांगितलें. तेव्हां त्यानें कृष्णांशास वेतानें मारून त्याचा वध करण्याची आज्ञा केली. देवसिंहानें त्याची सुटका केली. तेव्हां कृष्णांश योगीरूपानें जाऊन त्यानें जयंत (इंदुल) याची सुटका केली. इकडे महीपतीचें दुष्ट कारस्थान उघडकीस येऊन एक घनघोर युद्ध झालें. अखेर जयंत व चित्रलेखा यांचें लग्न झालें (भवि. प्रति. ३. २३).

३ (चित्रगुप्त पहा).

४ ही पूर्वजन्मांत शतशृंगाची मुलगी होती. जन्मतः हिला बकरीचें मुख होतें. कारण त्या पूर्वीच्या जन्मांत ही बकरी असतांना फक्त धड तेवढें महीसागर संगमांत पडलें. त्यामुळें धड राजकुलांत जन्मास आलें. शिर बाजूला पडल्यामुळें तें त्याच जन्माला आलें. हिनें पुढें स्तंभतीर्थावर व्रतें, उद्यापनें केलीं व शिर शोधून काढून त्याचें भस्म करून संगमांत टाकलें. पुढें स्कंदानें बांधलेलें शिवमंदिर जीर्ण झालें होतें, तें हिनें सोन्याचें बांधून त्याचा जीर्णोद्धार केला. तेव्हां शंकरानें हिच्या कुमारी या नांवावरून मी येथें 'कुमारीश' म्हणून प्रसिद्ध होईन असें सांगितलें व हिला ' महाकाल ' नांवाच्या सिद्धाला पति करण्यास सांगितलें. नंतर ही त्याच्याशीं विवाह करून रुद्रलोकीं गेली. तेथें पार्वतीनें हिला चित्रलेखा नांवाची सखी केली (स्कंद. १. २. ३९).

चित्रवती—वसूची पत्नी.

चित्रवर्मन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमानें मारिलें (म. द्रो. १३६. २१ कुं.).

२ (सो. नील.) द्रुपदपुत्र पांचाल. भारतीय युद्धांत हा द्रोणाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १२२. ४३ कुं.). याचा बंधु वीरकेतु.

३ पांचाल सुचित्र याचा पुत्र. भारतीय युद्धांत द्रोणानें याला मारिलें (म. क. ३.२७ कुं.).

४ न्यूह यवनाच्या वंशांतील राजा रणवर्मा याचा पुत्र. यानें चित्रनगरी वसवून एकंदर ५० वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ३).

५ (सीमंतिनी पहा).

चित्रवाहन—मणलूर नगरीचा पांड्य राजा. याचा मूळ पुरुष प्रभंजन. याला मलयध्वज व प्रवीर अशीं अन्य नांवें आहेत. अर्जुन तीर्थयात्रेस निघाला, तेव्हां यानें आपली कन्या चित्रांगदा अर्जुनाच्या इच्छेवरून विवाहविधीनें त्यास दिली. पुढें अर्जुनापासून तिला बभ्रुवाहन नामक जो पुत्र झाला, तो घेऊन त्याच्याच हातीं यानें राज्यसूत्रें दिलीं (म. आ. २३५. १७ कुं.; स. ३३. २९ कुं.). भारतीय युद्धांत अश्वत्थाम्यानें याला मारिलें (म. क. ५६ कुं.).

चित्रवेगिक—एक सर्प (म. आ. ५७. १८ कुं.).

चित्रशिखंडिन्—मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व वसिष्ठ या सप्तर्षींच्या समुदायाला ही संज्ञा आहे (भवि. ब्राह्म. २२; म. शां. ३४३. ३० कुं.).

चित्रसेन—(सू. दिष्ट.) हा भागवतमतें नरिष्यंतपुत्र. याचा पुत्र दक्ष.

२ देवसावर्णि मनूचा पुत्र.

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भारतीय युद्धांत भीमानें याला मारिलें (म. क. २. २४ कुं.).

४ अभिसारपुरीचा क्षत्रिय राजा. याचा अर्जुनानें पराजय केला होता (म. स. २८. १९ कुं.). हा दुर्योधनपक्षीय असून भारतीय युद्धांत श्रुतकर्म्याकडून मारिला गेला (म. क. ११. १५ कुं.).

५ पांडवपक्षीय राजा. भारतीय युद्धांत समुद्रसेनानें याला मारिलें (म. क. ३. १५ कुं.).

६ कर्णपुत्र. भारतीय युद्धांत हा नकुलाकडून मारिला गेला (म. श. ९. [illegible] कुं.).

७ [illegible] पुत्र. भारतीय युद्धांत कर्णानें याला मारिलें (म. क. ४३. १५ कुं.).

८ जरासंधाचा सेनापति (म. स. २२. ४२ कुं.).

९ एक गंधर्व (म. स. ४. १० कुं.). विश्वावसु नामक गंधर्वाचा पुत्र. याची देवर्षींमध्यें गणना करितात. यानें देवलोकांत अर्जुनाला गांधर्वविद्या शिकविली (म.व. ४३.३८ कुं.). यानें इंद्राच्या सांगण्यावरून उर्वशीला अर्जुनाकडे पाठविलें होतें (म.व. ४४ कुं.). हा इंद्राच्या सांगण्यावरून वनामध्यें घोषयात्रेकरितां आलेल्या दुर्योधनाचा अपमान करण्याकरितां तेथें गेला होता (म.व. २४१.२१ कुं.). याच्याबरोबर कर्णाचें युद्ध झालें. शेवटीं कर्णाचा पराभव होऊन तो पळून गेला. परंतु दुर्योधनाला

मात्र बांधून यानें त्याला इंद्रलोकाला नेलें (म. व. २४३ कुं.). शेवटीं अर्जुनानें याचा पराजय केला (म. व. २४५-२४७ कुं.).

१० एक राजा. यानें अनेक पापें केलीं होतीं. एकदां हा एका वाघामागें लागून अरण्यांत गेला असतां यास कित्येक अंत्यजांच्या स्त्रिया जन्माष्टमीचें व्रत करतांना दिसल्या. राजास भूक लागल्यामुळें नैवेद्यास्तव आणिलेलें थोडेंसें अन्न यानें त्या स्त्रियांजवळ मागितलें. पण त्यांनीं यास तें व्रत सांगून अन्न दिलें नाहीं. त्यायोगें राजाची पापबुद्धि मावळून यानें तें व्रत केल्यावर हा उद्धरला (पद्म. ब्र. १३).

चित्रसेना—एक अप्सरा. कश्यपास प्राधेपासून झालेली कन्या.

चित्रा—(सो. वसु.) ही वायुमतें मदिरेच्या ठिकाणीं झालेली वसुदेवपुत्री होय.

२ सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक.

३ चित्रगुप्ताची स्त्री. वैवस्वत मन्वंतरांत विचित्र वस्तु निर्माण करणारा विश्वकर्मा चित्रलेखेनें चित्रगुप्ताची निर्माण केलेली संपत्ति पाहून स्पर्धायुक्त झाला. चित्रगुप्तानें महामाया प्रसन्न केली. तेव्हां त्याच्या चित्रानामक पत्नीच्या ठायीं ती अंशरूप झाली. तिचें नांव संज्ञा (भवि. प्रति. ४.१८).

४ वाराणशींतील सुवीर नामक वाण्याची स्त्री. ही फार दुराचारी असल्यामुळें सुवीरानें हिला हांकलून लावून स्वतः दुसरा विवाह केला. पुढें ही दुष्ट पुरुषांचे नादी लागून हिनें कुंटिणीचा धंदा सुरूं केला. ही मरण पावल्यावर हिला पुढील जन्म दिव्यादेवीचा प्राप्त झाला. हा राजकन्येचा जन्म प्राप्त होण्याचें कारण, हिनें एका संन्याशाची सेवा करून त्यास आदरानें भोजन दिलें होतें (दिव्यादेवी पहा; पद्म. भू.८६).

५ एक अप्सरा (म. अनु. ५०.४७ कुं.).

चित्राकुमारी—(सो. वसु.) ही वायुमतें पौरवीला झालेली वसुदेवपुत्री.

चित्राक्ष—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भारतीय युद्धांत भीमानें याला मारिलें (म. द्रो. १३६.२० कुं.).

चित्रांग—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

२ एक योद्धा. रामानें अश्वमेध यज्ञ केला, तेव्हां अश्वाच्या रक्षणाकरितां त्यानें ससैन्य शत्रुघ्नाला पाठविलें असतां चित्रांगानें त्याच्या सैन्यावर बाणवृष्टि केली. पुष्कल व चित्रांग यांचें अनिवार युद्ध होऊन पुष्कलानें चित्रांगाचा वध केला (पद्म. पा. २७).

चित्रांगद—एक गंधर्व. यानें शंतनुपुत्र चित्रांगदाचा मायेनें वध केला (म. आ. १०८. १४ कुं.).

२ सीमंतिनी नांवाच्या राजकन्येचा पिता (शिव. उमा. २).

३ (सो. कुरु.) शंतनूला सत्यवतीपासून झालेला मुलगा. शंतनु मेल्यावर हा गादीवर बसला. पण पुढें चित्रांगद गंधर्वानें हिरण्वती नदीचे तीरीं तीन वर्षें याच्याशीं युद्ध करून शेवटीं याला ठार केलें (म. आ. १०८ कुं.). याला संतति नव्हती. याचे मागून विचित्रवीर्य गादीवर बसला.

४ कलिंगदेशीय राजपूर नगरीचा राजा (म. आ. १८६). याच्या कन्येस दुर्योधनानें पळवून नेलें होतें (म. शां. ४. २ कुं.).

५ द्रौपदीस्वयंवरास गेलेल्या राजांतील एक. हा दशार्ण देशाचा राजा असून याचा अर्जुनानें पराजय केला होता (म. आश्व. ८६. ६. कुं.).

चित्रांगदा—चित्रवाहन राजाची कन्या व अर्जुनाची भार्या. हिचा पुत्र बभ्रुवाहन (चित्रवाहन पहा). हिनें पांडवांच्या राजसूययज्ञाकरितां खंडणी दिली होती (म. स. ३३. २५ कुं.). ही बभ्रुवाहनासहित यागाकरितां हास्तिनापुराला गेली होती (म. आश्व. ७९. ८१ कुं.). पांडवांच्या महाप्रस्थानसमयीं ही आपल्या पित्याच्या घरीं परत आली.

२ (कापोत पहा).

चित्रायुध—पांचाल राजा. द्रौपदीस्वयंवराकरितां जमलेल्या राजांमध्यें हा होता (म. आ. २०१. १० कुं.). भारतीय युद्धांत कर्णानें याला मारिलें (म. क. ५१. ४९ कुं.). हा महारथी होता (म. उ. १७१. १७ कुं.).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भारतीय युद्धांत हा भीमाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १३६. २०१ कुं.).

चित्राश्व—शाल्व देशाधिपति द्युमत्सेनपुत्र व सावित्रीचा पति सत्यवान्, याचें नामांतर. लहानपणीं याला अश्व प्रिय असल्यामुळें हा अश्वांचीं मृत्तिकेचीं चित्रें तयार करी व काढीत असे. यामुळें याला हें नांव मिळालें (म. व. २९५. १३ कुं.).

२ एक राजर्षि (म. अनु. १६५).

चित्रिणी—कामसेन राजाची कन्या. मायावतींतील काव्यविद्यातत्पर व कामिनीप्रिय असा मित्रशर्मा नामक ब्राह्मण हिच्याकडे आला असतां, दोघांचें एकमेकांवर प्रेम जडलें व मित्रशर्मा आपणांला पति असावा, म्हणून हिनें भास्कराची एकनिष्ठेनें सेवा केली. तेव्हां भास्कर प्रसन्न झाला व हिच्या आईबापांच्या स्वप्नांत येऊन भास्करानें त्यांना बोध केला. त्याप्रमाणें कामसेनानें मित्रशर्म्याबरोबर हिचा विवाह केला (भवि. प्रति. ४. ७).

चित्रोपचित्र—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. भारतीय युद्धांत भीमानें याला मारिलें (म. द्रो. १३६. २० कुं.).

चिदि—(सो. क्रोष्टु.) हा मत्स्य व वायु यांच्या मतें कौशिक राजाचा पुत्र. विष्णु व पद्म यांत याला चेदि म्हटलें आहे व भागवतांत उशिकाचा पुत्र म्हटलें आहे. याच्या देशास याचेंच चेदि असें नांव होतें व याच्या वंशजांस चैद्य किंवा चेदि असें म्हणत (भा. ९ २४. २.).

चिद्रूप—कोल्हार गांवचा एक वैश्य (गणेश. १. ७-८).

चिबिलक—(आंध्र. भविष्य.) लंबोदर राजाचा पुत्र. विष्णुमतें दिविलक व मत्स्यमतें अपीतक. याचा पुत्र मेघस्वाति.

चिरकारिन् किंवा चिरकारिक—मेधातिथि गौतम याच्या दोन पुत्रांतील कनिष्ठ. गौतम ऋषीला आपल्या स्त्रीचा व्यभिचाराबद्दल संशय येऊन त्यानें याला मातृवध करण्यास सांगितलें. परंतु चिरकारी आपल्या नांवाप्रमाणें दीर्घसूत्री असल्यामुळें हा विचार करीत बसला. पुढें ऋषीस स्त्रीला मारावयास सांगितल्याबद्दल पश्चात्ताप होऊन तो स्त्रीकडे आला. हा शस्त्र घेऊन मातृवधाला तयार होता. परंतु पित्यास पाहतांच शस्त्र टाकून यानें त्यास नमन केलें. तात्पर्य, हा विचारी असल्यामुळें याच्या हातून हत्या घडली नाहीं (म. शां. २६६; स्कंद. १. २. ६.).

चिरांतक—गरुडपुत्र (म. उ. १०१. १३ कुं.).

चीरवासस्—एक यक्ष (म. स. १०. १९ कुं.).

२ दुर्योधनपक्षीय क्षत्रिय राजा (म. आ. ६८. ६१ कुं.).

चुमुरि—इंद्रानें दभीतीकरितां धुनि व चुमुरि यांचा वध केला (ऋ. १. ११२. २३).

चूडामणि—चूडापूरचा राजा. याला विशालाक्षी नामक पत्नी असून तिनें पुत्राकरितां शिवाची आराधना केल्यामुळें रुद्राच्या प्रसादानें चूडामणीला हरिस्वामी नामक सुंदर व बलवान् पुत्र झाला (भवि. प्रति. २. १२).

चूडाला—शिखिध्वज राजाची भार्या. ही स्वतः आत्मनिष्ठ होती. हिनें राज्य सोडून अरण्यांत गेलेल्या आपल्या पतीला आत्मज्ञानाचा मार्ग दाखवून परत राज्य करावयास लाविलें (यो. वा. ७७--१११).

चूर्णनाभ—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

चूल भागवित्ति—मधुक पैंग्याचा शिष्य (बृ. उ. ६. ३. ९). चूड असाहि माध्यंदिनप्रतींत पाठभेद आहे.

चूलि—एक ऋषि. हा तप करीत असतां सोमदा नामक गंधर्वी याची सेवा करीत होती. याची तपश्चर्या संपूर्ण झाल्यावर गंधर्वीनें पुत्राची इच्छा दर्शविली. त्यावरून यानें एक मानसपुत्र निर्माण करून तिला दिला. त्याचें नांव ब्रह्मदत्त (वा. रा. बा. ३३).

चेकितान—वृष्णिवंशीय क्षत्रिय राजा. हा पांडवांच्या पक्षाचा होता (म. स. ७९. ९; उ. २५. २; ५७. २; १९६. २३; भी. १९. १४ कुं.). हा भारतीय युद्धांत दुर्योधनाकडून मारला गेला (म. श. ११. ३१ कुं.).

२ पांडवपक्षीय यादव राजा. हा द्रौपदीस्वयंवरास गेला होता. हा भारतीय युद्धांत असून याच्या रथाचे अश्व पिंगट रंगाचे होते (म. द्रो. २३). सुशर्म्याबरोबर याचें बराच काळ युद्ध झालें. पुढें द्रोणानें याला मारिलें (म. द्रो. १२५). याचा पार्ष्णि नामक सारथि होता.

३ एक ब्राह्मण. हा शेतकी करीत असे. एके दिवशीं हा शेतकाम करून घामाघूम होऊन घरीं आला व यानें आपल्या अंगाचा घाम देखील न पुसतां घाईघाईनें शंकराचें पूजन करून त्याला नैवेद्य दाखविला. पुढें हा मेल्यावर शिवलोकीं गेला असतां वीरभद्रानें, तूं घाम न पुसतां शिवपूजन केलेंस, म्हणून तुझ्या अंगांतून नेहमीं घामाच्या धारा वाहत राहून तुला स्वेदगण असें नांव मिळेल, असा याला शाप दिला (पद्म. पा. ११७).

चेदि—(चिदि पहा).

चेदिप—(सो. ऋक्ष.) उपरिचर वसूचा पुत्र व चेदि देशचा राजा (भा. ९. २२. ६).

चेनातकि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

चेलक शांडिल्यायन—हा एका विशेष उपासनेच्या प्रकाराचा ज्ञाता होता (श. ब्रा. १०. ४. ५. ३).

चैकितानेय—वसिष्ठ चैकितानेय या नांवाचा एक साम विद्येचा आचार्य आहे (जै. उ. ब्रा. १. ३७. ७; ४२. १; २.५२). सामासंबंधीं लिहितांना वसिष्ठ चैकितानेयाचा नामनिर्देश केलेला आढळतो (बृ. उ. १. ३. २४). षड्विंश ब्राह्मण (४१.) व वंशब्राह्मण यांतहि याचा उल्लेख आहे (वं. ब्रा. २). याचें नांव सर्वत्र चैकितानेय असें आढळतें. शंकराचार्यानें चैकितानाचा मुलगा चैकितानेय असा अर्थ केला आहे. पण वंशब्राह्मणावरील भाष्यांत चैकितानेय असेंच विशेषनाम मानलें आहे. हा वासिष्ठ आरैहण्याचा शिष्य आहे. हें ब्रह्मदत्ताचें पैतृक नांव आहे.

चैकितायन—दाल्भ्याचें पैतृक नांव.

चैतन्य—(ऐति.) याचा भविष्यपुराणांत एक महावैष्णव म्हणून निर्देश आहे.

चैत्य—मरुद्गणांतील पहिल्या गणापैकीं एक.

चैत्र—यज्ञसेनाचें पैतृक नांव.

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील मनूचा पुत्र.

चैत्ररथ—(सो. कुरु.) कुरु राजाचा पुत्र (म. आ. १०१. ३८ कुं.).

२ चित्ररथ राजाचा पुत्र. हा पांडवपक्षीय असून भारतीय युद्धांत होता.

चैत्रसेनि—चित्रसेन पांचालाचा पुत्र. हा पांडवपक्षीय असून भारतीय युद्धांत त्यांच्याकडे होता.

चैत्रा—ज्यामघ राजाची भार्या व शिबि राजाची कन्या. हिला शैब्या असें नामांतर आहे.

चैत्रायण—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

चैत्रियायण—हा यज्ञसेनाचा वंशज आहे. यानें छंदोभिद् नामक इष्टकांच्या चितीनें पशूंची प्राप्ति करून घेतली (तै. सं. ५.३.८.१).

चैद्य—(सो. अज.) हा मत्स्यमतें मैत्रेयपुत्र होय. शिशुपालास चैद्य म्हणत असत (कशु व चिदि पहा).

चैद्योपरिचर वसु—(सो. ऋक्ष.) (उपरिचर वसु पहा).

चैल—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें शृंगीपुत्राचा शिष्य.

चोल—द्रमिड देशचा क्षत्रिय राजा (म. स. ३३.२० कुं.).

२ कांतीपुरांत चोल नामक राजा होऊन गेला. यानें अनंतशयनास श्रीरंगाची मोठ्या थाटानें पूजा केली. नंतर विष्णुदास नामक ब्राह्मणानें तुलसीपत्रानें त्याची भक्तीनें पूजा केली. ती पाहून यास फार राग आला व यानें जो अधिक श्रेष्ठ विष्णुभक्त तो आधीं वैकुंठास जाईल, असें परस्परांत ठरविलें. नंतर यानें दक्षिणा, दानें, यज्ञयाग हीं सुरू केलीं व विष्णुदासानें माघ व कार्तिक व्रतें, तुलसीवनाचें पोषण, एकादशा व द्वादशाक्षर मंत्र, तसेंच विष्णुस्मरण, पूजन, नृत्य, गायन, जागरण असा क्रम सुरू केला. सरतेशेवटीं या भक्तिप्रभावानें विष्णुदास प्रथम वैकुंठास गेला. तेव्हां याला उपरति होऊन भक्तीशिवाय सर्व तुच्छ समजून यानें यज्ञांत उडी घातली. पण यास विष्णूनें झेललें व तो यास स्वर्गास घेऊन गेला. चोल व विष्णुदास यांना सुशील व पुण्यशील हीं नांवें प्राप्त होऊन हे देवाचे द्वारपाल झाले. यानें राज्य सोडल्यावर आपल्या भाचास गादीवर बसविलें (पद्म. उ. १०८-१०९; स्कंद २. ४. २६-२७).

चौक्षि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

चौलि—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

च्यवतान—च्यवतान, ध्वन्य, मारुताश्व आणि पुरुकुत्स हे संवरणाचे आश्रयदाते होते (ऋ. ५. ३३. ९).

च्यवन—ऋग्वेदांत याला च्यवान असें म्हटलें आहे. याला सर्वानुक्रमणीनें भार्गव म्हटलें आहे (ऋ. १०. १९). व हा भृगूचा पुत्रहि आहे. हा अश्वींचा उपासक होता, म्हणून याला अश्वींनीं म्हातारपणीं तारुण्य दिलें व सुंदर स्त्री दिली (ऋ. १. ११२. ६; १०; ११७. १३; ५. ७४. ५). गांवाच्या बाहेर बसलेल्या जरखड व भेसुर दिसणाऱ्या याला पोरांनीं धोंडे मारिले, वगैरे गोष्ट पुराणाप्रमाणेंच ब्राह्मणांतहि आढळते. येथें याला दाधीच म्हटलें आहे (श. ब्रा. ४. १. ५; पं. ब्रा. १४. ६. १०). हा सामांचा द्रष्टा आहे (पं. ब्रा. १३. ५. १२; १९. ३. ६).

भृगु ऋषीची भार्या पुलोमा, तिच्या उदरीं भृगुवीर्यापासून गर्भसंभव झाला. नंतर भृगुऋषि जलाशयावर स्नानास गेला असतां त्याच्या आश्रमांत पुलोम नांवाचा एक राक्षस आला. त्यानें भृगुस्त्रीचें रूप पाहून तिला पळविलें. त्या राक्षसाला दमन असें म्हटलें आहे (पद्म. पा. १४.) ती त्याच्या भीतीमुळें वाटेंतच प्रसवली म्हणून त्या बालकास च्यवन असें नांव प्राप्त झालें. नंतर त्या च्यवनाच्या दिव्य तेजानें तो राक्षस जळून भस्म झाला व पुलोमा याला घेऊन आश्रमीं परत आली (म. आ. ४-६; ६७; पद्म. पा. १४). हा वेदवेदांगांत अतिशय निष्णात होता व यानें अतिशय मोठी तपश्चर्या केली. तपश्चर्या करीत असतां याचे अंगावर एक वारूळ वाढलें, तरी याला त्याचा पत्ताच नव्हता. त्याच रानांत राजा शर्याति हा आपल्या परिवारासह क्रीडा करण्याकरितां आला असतां त्याची रूपवती मुलगी सुकन्या ही आपल्या सख्यांसह फिरत फिरत त्या वारुळापाशीं आली, तोंच तिला आंत कांहींतरी चकाकत आहेसें दिसलें. तेव्हां तिनें तें काय आहे हें पाहण्याकरितां आंतील त्या चकाकीत पदार्थास कांट्यांनीं टोंचलें. त्यामुळें या ऋषीचे डोळे फुटले. तेव्हां यानें अतिशय संतप्त होऊन सर्व सेनेसह राजाचा मलमूत्रावरोध केल्यामुळें तो राजा हात जोडून च्यवनास शरण आला. च्यवनानें ' तुझी मुलगी मला दे ' असें सांगितलें. राजा ह्या गोष्टीस कबूल झाला व सुकन्येचें वृद्ध च्यवनाबरोबर लग्न झालें (म. आ. ८; भा. ९.३; पद्म.पा. १५; दे. भा. ७. ३-७). नंतर ती त्याच रानांत आपल्या भर्त्यासमवेत राहत असतां एके दिवशीं अश्विनीकुमारांनीं तिला पाहिलें व आमच्या बरोबर चल, असें ते म्हणाले. पण तिनें आपल्या पातिव्रत्यानें त्यांस दिपवून आपल्या नवऱ्यास ' तारुण्य द्या ' असें ती त्यांना म्हणाली. नंतर च्यवन हा अश्विनीकुमारांच्या प्रसादाच्या योगानें तरुण झाला (श. ब्रा. ४. १. ५.१; दे. भा. ७. ३-७; भा. ९. ३; म. व. १२२; अनु. २६१; पद्म. पा. १५;). या उपकाराची फेड करण्याकरितां हा आपल्या श्वशुरगृहीं गेला व यानें त्याजकडून एक मोठा यज्ञ करवून त्या यज्ञांत अश्विनीकुमारांस हविर्भाग देऊं लागला. पण ही गोष्ट इंद्राला पसंत न पडून त्यानें च्यवनास मारण्याकरितां वज्र उगारतांच च्यवनानें त्याच्या नाशार्थ मद नामक राक्षस उत्पन्न केला. त्यास पाहतांच इंद्र घाबरला व त्या गोष्टीला कबूल झाला. या वेळेपासूनच अश्विनीकुमारांस यज्ञांत हविर्भाग देऊं लागले (म. व. १२१-१२५; अनु.

२६१; भा. ९. ३; दे. भा. ७. ३-७). एकदां च्यवनानें प्रयागक्षेत्रीं उदवास व्रतास आरंभ केला. हा रात्रंदिवस पाण्यांत जाऊन बसे व सर्व मासे याच्या भोवतीं जमा होत. एका प्रसंगीं कांहीं कोळ्यांनीं मासे धरण्याकरितां जाळें लाविलें. तें बाहेर काढतांच माशांबरोबर च्यवनहि बाहेर आला. तेव्हां सर्व कोळी घाबरून जाऊन ते राजा नहुषाकडे गेले. राजानें ऋषीची षोडशोपचारें पूजा करून तुम्हांस काय पाहिजे तें मागा असें तो म्हणाला. तेव्हां च्यवन म्हणाला, माझी योग्य किंमत करून ती तूं या कोळ्यांस दे. राजा आपलें सर्व राज्य देण्यास कबूल झाला, तरी ऋषीची योग्य किंमत होईना. तेव्हां गविजात नामक ऋषीनें राजास गोधन देण्यास सांगितलें. राजानें गाई देतांच हा अतिशय संतोषित झाला व यानें नहुषास गोधनाची महती कथन केली (म. अनु. ८५-८७).

आपल्या कुळांत पुढें भिन्न जातित्वाचा दोष उत्पन्न होणार, ही गोष्ट याला तपःसामर्थ्यानें कळली व याला कारण कुशिकाचा वंश आहे, असें जाणून त्याच्या वंशाचा नाश करावा, या उद्देशानें हा कुशिकाकडे गेला व म्हणाला, ' हे राजा, मला तपश्चर्या करावयाची आहे, करितां तूं आपल्या भार्येसह माझी अहर्निश सेवा कर. ' राजानें हें ऋषीचें म्हणणें कबूल केलें. नंतर च्यवनानें सुप्रास भोजन आणण्यास सांगून तें येतांच त्याचें जाळून भस्म केलें. नंतर हा राजपर्यंकीं निद्रावश झाला आणि राजा भार्येसह याचे पाय रगडित बसला. याप्रमाणें हा एकाच कुशीवर २१ दिवसपर्यंत निजला. तोंपर्यंत राजा कांहींहि न खातां तिष्ठत होता. २१ दिवसानंतर झोपेंतून जागा होऊन हा एकदम पळूं लागला, हा क्षणांत दिसे, क्षणांत नाहींसा होई. अशा स्थितींतहि राजा याच्यामागें पळत होता. नंतर च्यवन एकदम दिसेनासा होतांच राजा राजवाड्यांत परत आला व पाहतो तों च्यवन निजलेलाच. कांहीं वेळानें हा जागा झाला व परत पुनः दुसऱ्या कुशीवर २१ दिवसपर्यंत निजला. नंतर जागा होतांच च्यवनानें स्थाला घोड्यांच्या ऐवजीं एका बाजूस कुशिकास व दुसऱ्या बाजूस त्याच्या भार्येस जोडलें; व आपण स्वतः हातांत चाबूक घेऊन त्यांस बडवीत अरण्यांतून रथ हाकूं लागला. येणेंप्रमाणें त्यानें कंटाळावें, आपणांविषयीं तिरस्कार दाखवावा व मग आपण त्यास जाळून भस्म करावें, म्हणून यानें त्यांचा नानातऱ्हांनीं छळ केला, पण तो कांहीं हरेना. सरतेशेवटीं प्रसन्न होऊन यानें त्या राजास, ' तुझ्या कुळांत ब्राह्मण उत्पन्न होईल, ' असा वर दिला व एक बाग निर्माण करून त्यास स्वर्गसुख दाखविलें (म. अनु. ८७-९०). याला मनुपुत्री आरुषीपासून और्व नामक एक पुत्र झाला (म. आ. ४-६). याचा आश्रम गयेंत होता (वायु. २. ४६. ७६). च्यवन हा एक उत्कृष्ट वक्ता असून सप्तर्षींपैकीं एक होय (म. अनु. ८५). याला प्रमति नांवाचाहि मुलगा होता (म. आ. ४-६; ६७). हा भृगुगोत्री एक प्रवरहि आहे. हा ऋषि व मंत्रकार होता (भार्गव पहा).

हा धर्मशास्त्रकार असून अपरार्क व मिताक्षरा या ग्रंथांत याच्या धर्मशास्त्राचा उल्लेख आला आहे (अप. १. २०७. ३, २६४-२६५; मिता. ३. ३०; ३. २९२). गोदानाच्या वेळीं म्हणावयाचे मंत्र, कुत्रा, चाण्डाल, प्रेत, चिताधूम, मद्य, मद्यपात्र इत्यादिकांना स्पर्श झाला असतां घ्यावयाचें प्रायश्चित्त, गोवधाबद्दलचें प्रायश्चित्त इत्यादि विधींबद्दलचे याचे पुष्कळ श्लोक व सूत्रें या दोन्ही ग्रंथांत आलेलीं आहेत. भास्कर-संहितेंतील जीवदानतंत्राचा हा कर्ता आहे (ब्रह्मवै. २. १६). हेमाद्रि, माधवाचार्य व मदनपारिजात या तीन ग्रंथांत याचे आधार आहेत.

२ (सो. नील.) दिवोदासाला मित्रेयु नामक एक पुत्र होता. त्याचा च्यवन हा मुलगा. या च्यवनाला पुढें सुदास या नांवाचा एक पुत्र झाला (भा. ९. २२. १).

३ (सो. ऋक्ष.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें सुहोत्राचा पुत्र व मत्स्यमतें सुधन्व्याचा पुत्र.

४ गोकर्ण नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

च्यवान—(१ च्यवन पहा).

छ

छगल—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

२ दंडीमुंडीश्वर नामक शिवावताराचा शिष्य.

छद्मकारिन्—(सू. इ.) भविष्यमतें हा दलपालाचा पुत्र. यानें १४००० वर्षे राज्य केलें.

छंदोगमाहकि—ब्रह्मवृद्धीचें पैतृक नांव.

छंदोगेय—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

छंदोदेव—मतंगाला इंद्राच्या कृपेनें हें नांव मिळालें (मतंग पहा).

छाया—संज्ञेला सूर्याचें तेज सहन होईना, म्हणून तिनें जणूं काय आपली छायाच अशी ही स्त्री उत्पन्न केली व हिला

आपल्या पतीची सेवा व मुलांचें पालन करण्यास ठेविलें. नंतर हिला तीन मुलें झालीं, त्यामुळें हिचा सापत्नभाव वाढून ही श्राद्धदेव, यम व यमुना या संज्ञेच्या मुलांना सापत्नभावानें वागवूं लागली. हें यमास सहन न होऊन त्यानें हिला लाथ मारिली. म्हणून हिनें त्यास शाप दिला. या शापामुळें ही कोण हें सूर्यास ओळखतां येऊन त्यानें संज्ञेकडे प्रयाण केलें (विवस्वान्, संज्ञा व यम पहा).

ज

जघन—धूम्राक्षाचा पुत्र (गणेश. २. ३१. १२).

जंगारि—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

जंघ—रावणाच्या बाजूचा एक राक्षस.

जंघपूत—एक ऋषि. यानें उदकांत उभें राहून गोपीमोहन कृष्णाचें ध्यान केलें. त्यामुळें याला सुंदर गोपीचा जन्म प्राप्त झाला (पद्म. पा. ७२).

जंघाबंधु—युधिष्ठिराच्या सभेंत उपस्थित असलेला एक ऋषि (म. स. ४.२२ कुं.).

जंघारि—विश्वामित्राचा पुत्र.

जटायु—हा विनतापुत्र अरुणाला श्येनीपासून झालेल्या दोन पुत्रांपैकीं एक (म.आ. ६५; वा. रा. अर. १४.३;३३). हा एक राजा असून आपल्या राज्याचें योग्य तऱ्हेनें पालन करीत असे (वा. रा. अर. ५०.२०). रामानें यास प्रथमच पाहिलें असल्यामुळें हा कोणीतरी राक्षस असावा, असें त्यास प्रथम वाटलें. पुढें रामास व सीतेस हा गृध्रस्वरूपांत दिसला. रामानें ' तूं कोण ' असा प्रश्न विचारितांच हा बोलूं लागला व रामलक्ष्मण बाहेर गेले असतां मी सीतेचें रक्षण करीन, असें म्हणूं लागला (वा. रा. अर. १४. ३; ३३-३४; ५०). पुढें हा हितचिंतक असल्याचें दिसून आलें. हा दशरथाचा मित्र होता (म. व. २७९; वा. रा. अर. १४. ३). तेव्हां आपल्या सुनेसारखी सीता रावणाच्या मांडीवर पाहतांच याला भयंकर राग आला व हा रावणाशीं युद्ध करण्यास सिद्ध झाला. रावण सीतेस नेत असतां यानें त्यास उपदेश केला. उपदेशांत यानें रावणास वेदतत्त्वें सांगून परस्त्री-अपहाराबद्दल त्याचा निषेध केला (वा. रा. अर. ५०). यानें रावणास मुकाट्यानें सीतेस सोडून दे, नाहींतर परिणाम ठीक होणार नाहीं, असें बजावून सांगितलें, पण रावणानें तें ऐकिलें नाहीं. तेव्हां दोघांचें युद्ध सुरूं झालें. यानें आपल्या तीक्ष्ण नखांनीं व चोचीनें रावणास घायाळ करून रक्तबंबाळ केलें. रावणानें सोडलेले सर्व बाण यानें पंखांनीं उडवून दिले. शेवटीं रावणानें याचे पंख तोडून यास मृतप्राय केलें.

अशा प्रकारें रावण जटायूस हतबल करून व सीतेस घेऊन गेल्यानंतर रामलक्ष्मण सीतेचा शोध करीत तेथें आले. रावणानें सीतेस नेल्याबद्दलचें वृत्त जटायूनें रामास सांगितलें. सीता विन्दमुहूर्तावर नेली असल्यामुळें ती पुनः तुला मिळेल, असें रामास आश्वासन दिलें (वा. रा. अर. ६८. १२). याबद्दल रामानें यास पूज्य मानून प्रेमानें आलिंगन दिलें (वा. रा. अर. ६७. २३; ६८. २६-३६). नंतर यानें प्राण सोडला. रामलक्ष्मणांनीं यास पूज्य मानून याचें उत्तरकार्य केलें. या समयीं याचें वय साठ हजार वर्षांचें होतें (म. व. २७९; आ. रा. सार. ७; वा. रा. अर. ५०--५२; ६८. २६-३६). जटायूची मृत्युवार्ता समजतांच अंगदादि वानरांच्या साह्याच्यानें संपाति तेथें आला व त्यानें याचें तर्पण केलें (वा. रा कि. ५८.३३-४५). संपाति हा वडील भाऊ (वा. रा. कि ५३ २३; म. आ. ६५). याला काक, गृध्र व कार्णिक असे पुत्र होते (ब्रह्मांड. ३. ७. ४४).

स्वतः संपाति व जटायु यांची भावना आपण मनुष्यांहून भिन्न आहोंत, अशी नव्हती (वा. रा. कि. ५६. ४).

जटासुर—पांडव वनवासांत असतां बदरिकाश्रमीं आले, तेव्हां ब्राह्मणवेषानें हा राक्षस त्यांच्याजवळ राहून आपणच आपल्या तपाची प्रशंसा करीत असे. याच्या मनांत पांडवांचीं शस्त्रास्त्रें व द्रौपदी यांचें हरण करण्याचा विचार होता. पण बलाढ्य भीमापुढें याचें कांहीं चालेना. भीमानें हा राक्षस असावा, हें ओळखून ठेविलें होतें. एके दिवशीं भीम अरण्यांत गेला आहे आणि अर्जुन इंद्रलोकीं गेला आहे, हें पाहून द्रौपदी, धर्म, नकुल व सहदेव यांना घेऊन हा पळूं लागला. सहदेवानें आपली सुटका करून घेतली. धर्मराजानें यास पुष्कळ उपदेश करून पाहिला, पण हा ऐकेना. इतक्यांत गदाधारी भीम तेथें आला व त्यानें याच्याशीं मल्लयुद्ध करून याचा वध केला (म. व. १५७). याला अलंबुष नांवाचा पुत्र होता (म. द्रो. १७४. कुं.).

२ हा मद्राधिपति असून धर्मराजाच्या सभेतील एक होता (म. स. ४. ३० कुं.).

जटिन्—पातालांतील एक नाग. याला रावणानें जिंकिलें होतें (वा. रा. यु. ७).

जटिल—एक ऋषि. यानें उदकांत उभें राहून गोपी-मोहन कृष्णाचें ध्यान केलें. त्यामुळें यास सुंदर गोपीचा जन्म प्राप्त झाला (पद्म. पा. ७२).

२ शंकरानें याचें रूप घेतलें होतें. सतीनें दक्षयज्ञांत देहत्याग केल्यावर हिमालयापासून मैनेचे ठिकाणीं पार्वती उत्पन्न झाली. ती शंकराकरितां तप करूं लागली असतां ब्रह्मचाऱ्याचा वेष घेऊन शंकर तेथें आला व यानें शंकराची खूप निंदा केली; व आणखीहि हा निंदा करणार, असें वाटल्यावरून पार्वतीनें आपली मैत्रीण विजया हिच्याकडून याला घालविण्याचा विचार केला. इतक्यांत शंकर प्रगट झाला. कुमारसंभवाच्या पांचव्या सर्गाशीं याचें फार साम्य आहे. याला ब्रह्मचारिन् असेंहि म्हटलें आहे (शिव. शत. ८४).

जटिला—गौतमाच्या वंशांतील एक स्त्री. सप्तर्षि हिचे पति होते (म. अ. २११. १४ कुं.).

जटीमालिन्—वाराहकल्पांत वैवस्वत मन्वंतराच्या एकोणिसाव्या चौकडींत हिमालयावर हा शिवाचा अवतार झाला. तेथें हिरण्यनामन्, कौशल्य, लोकाक्षिन्, प्रधिमि हे अनुक्रमें याचे चार पुत्र आहेत (शिव. शत. ५).

जड—जनस्थानामधील कौशिकगोत्री दुराचारी ब्राह्मण. हा एकदां व्यापाराकरितां गेला असतां चोरांनीं याचा प्राण घेतला. पूर्वीच्या पापांनीं हा पिशाच झाला. याचा पुत्र मोठा सदाचरणी असून पित्याचें उत्तरकार्य करण्याकरितां काशीस निघाला असतां, त्याचा बाप ज्या झाडावर पिशाच होऊन राहिला होता, तेथें आला व त्यानें गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायाचा पाठ केला. तो अध्याय कानीं पडल्यानें यांची मुक्तता झाली (पद्म. उ. १७७). मार्कंडेय-पुराणांतहि एका जडाचा उल्लेख आहे.

जतृण—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

जन शार्कराक्ष्य—हा अश्वपति कैकेय, अरुण औपवेशि व त्याचा मुलगा उद्दालक आरुणि यांचा समकालीन असावा. हा उद्दालक आरुणि याच्याकडे तत्त्वज्ञान शिकण्याकरितां गेला होता (श. ब्रा. १०.६.१.१; छां. उ. ५.११.१;१५.१)

जनक—हें निमि किंवा विदेहवंशाचें कुलनांव आहे. यांची वंशावळहि पुराणांत अनेक ठिकाणीं सांपडते (ब्रह्मांड. ३. ६४; वायु. २. २७; भा. ९. १३; विष्णु. ४. ४; गरुड. १.१३८.). ही सूर्यवंशांतील इक्ष्वाकुपुत्र निमि यापासून निघालेली एक शाखा आहे. वंशावळ जरी अनेक ठिकाणीं दिलेली असली तरी तिच्यामध्यें एकवाक्यता नाहीं. विशेषतः भागवतादि पुराणांत कांहीं पुरुष अधिक घातलेले आहेत. विदेहवंशांतील दुसरा पुरुष मिथिजनक होय. यानेंच मिथिला नगरी स्थापन केली व जनक हें सामान्य नांवहि याचेवरून पडलें. जनक ह्या नांवानें या वंशांतील लोकांचा उल्लेख करण्याची पद्धति वैदिक व पौराणिक वाङ्मयांत आहे (श. ब्रा. ११. ३. १. २; ४. ३. २०; ६. २. १; बृ. उ. ३. १. १; ४. १. १; २. १; जै. ब्रा. १. १९. २; कौ. उ. ४. १). याज्ञवल्क्य वाजसनेय व श्वेतकेतु आरुणेय यांच्याशीं याचें अनेक विषयांवर बोलणें झालें आहे. वैदिक वाङ्मयांतहि ब्रह्मवेत्ता म्हणून महापुरुषाचें स्थान याला प्राप्त झालें आहे (तै. ब्रा. ३. १०. ९. ९). यानें सप्तरात्र नांवाचा याग केला (सां. श्रौ. १६. २. ७. ७.). वैदेह जनकाला सावित्राग्नि विद्या अहोरात्र अभिमानी देवतांनीं उपदेशिली (तै. ब्रा. ३. १०. ९. २१; भरद्वाज पहा). हा याज्ञवल्क्याशीं समकालीन होता. याज्ञवल्क्याशीं समकालीन असणाऱ्या जनकाचें नांव दैवराति असें होतें आणि तो वंशावळीप्रमाणें रामाचा सासरा जो सीरध्वज जनक त्यापेक्षां पुष्कळ पिढ्या मागचा आहे.

हा भागवत व विष्णु यांच्या मतें निमिपुत्र व वायुमतें नेमि-पुत्र होय. निमीला वसिष्ठाचा शाप मिळाल्यावर त्याचा देह-पात झाला असतां देवांच्या सांगण्यावरून ब्राह्मणांनीं त्याच्या देहाचें मंथन केलें, तेव्हां त्यांतून हा निर्माण झाला. याला जनक, विदेह व मिथिल अशीं अन्य नांवें असून यानें मिथिला नगरीची स्थापना केली. याचा पुत्र उदावसु. याचे वंशज जनक नांवानेंच संबोधिले जातात (भा. ९. १३. १३; ६. ३. २०). याचा पंचशिखांबरोबर अध्यात्मविषयावरील संवाद, आपल्या स्त्रीबरोबर प्रजेचें पालन करण्याला क्षत्रियांचीं कोणतीं आवश्यक कर्तव्यें आहेत याविषयीं झालेलें संभाषण, तसेंच आश्म नामक ब्राह्मणाबरोबर झालेला संवाद, वगैरे प्रसिद्धच आहे (म. शां. २२१; ३२४; १८; २७ कुं.). यानें आपल्या योध्यांना स्वर्ग व नरक हीं दाखविलीं होतीं (म. शां. ९९ कुं.). पुढें इच्छामरणी जनक प्राणत्याग करून स्वर्गाला जात असतां मार्गांत याला यमलोक लागला. तेथें अनेक जीव अनेक यातना भोगीत असलेले याच्या दृष्टीस पडले. पुण्यवान् जनकाच्या अंगावरून गेलेला वायु त्या पापी जीवांच्या अंगास लागल्यामुळें त्यांची सर्व दुःखें नाहींशीं झालीं व त्यांनीं जनकाला तेथेंच राहण्याचा आग्रह केला. नंतर यमानें याला सर्व नरकलोकाची माहिती करून दिल्या-वर याला स्वर्गाला जाण्यास सांगितलें. परंतु जनकानें तें न ऐकतां यमाच्या सांगण्यावरून आपलें सर्व पुण्य त्या दुःखितांना देऊन सर्व पापी जीवांचा उद्धार केला (पद्म. पा. ३०).

विदेह देशचा राजा. याला चार स्त्रिया होत्या. त्यांत सुमति पट्टराणी होती. पुष्कळ कालपर्यंत पुत्रसंतान नसल्यामुळें यानें पुत्रकामेष्टि यज्ञ केला. तेव्हां दोन पुत्र व कन्या सीता ही धरणीपासून प्राप्त झाली. यानेंच नरकासुराचें १६ वर्षेपर्यंत पृथ्वीच्या सांगण्यावरून पालन केलें. त्रेतायुगाचे पूर्वार्धांतील ही गोष्ट आहे (कालि. ३८).

नारदानें अमंगल ब्राह्मणाचें रूप घेऊन याचा गर्वपरिहार केला (गणेश १.६५). जनक ह्या नांवावर पुष्कळच कथा असल्या तरी त्या एकाच जनकाच्या नसून निमिवंशांतील वेगवेगळ्या लोकांच्या आहेत. उदाहरणार्थ, याज्ञवल्क्याच्या वेळीं दैवराति जनक होता. त्याच्या पुढें बऱ्याच कालानें रामाचा सासरा सीरध्वज जनक झाला. नरकासुराचें पालन करणारा जनक कृष्णसमकालीन बहुलाश्व असावा (दैवराति, बहुलाश्व व सीरध्वज पहा).

२ भास्करसंहितेंतील ' वैद्यसंदेहभंजनं ' तंत्राचा कर्ता (ब्रह्मवै. २.१६).

३ (प्रद्योत. भविष्य.) विशाखयूपाचा पुत्र.

जनदेव—जनकवंशीय ज्ञानी राजा. याच्या पदरीं शंभर आचार्य होते. त्यांना यानें आत्मप्राप्तीचा उपाय विचारिला असतां कोणीहि याचें समाधान करूं शकला नाहीं. पुढें एकदां पंचशिख नामक ऋषि याच्याकडे आला असतां यानें वरील प्रश्न त्याला विचारिला. तेव्हां त्यानें याला आत्मप्रतीति करून देऊन मोक्षमार्ग दाखविला (म. शां. २१८). हा वंशावळींत आढळत नाहीं (धर्मध्वज पहा).

जनपादप—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

जनमेजय—(सो. पूरु.) पूरूचा पुत्र. याला प्राचिन्वान् या नांवाचा एक मुलगा होता. याच्या बायकोचें नांव मागधी सुनंदा.

२ (सो. अनु.) विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें हा पुरंजयपुत्र व भागवतमतें संजयपुत्र होय.

३ (सो. यदु.) भविष्यमतें हा ओघाचा पुत्र होय.

४ (सू. दिष्ट.) भागवतमतें सुमतीपुत्र, विष्णु व वायु यांच्या मतें सोमदत्तपुत्र होय.

५ (सो. पूरु.) हा पहिला जनमेजय पारीक्षित होय. ब्राह्मणग्रंथांत याची प्रसिद्धि पारीक्षित जनमेजय अशी होती (श. ब्रा. १३.५.४.१; ऐ. ब्रा. ७.३४; ८.११.२१; सां. श्रौ. १६.८. २७). याच्याजवळ पुष्कळ घोडे होते. ते दमले म्हणजे त्यांना हा मधुर पेय पाजून ताजेतवाने करी. ब्रह्महत्येचा व कृत्येचा दोष जावा म्हणून यानें अश्वमेध यज्ञ केला. याच्या राजधानीचें नांव आसन्दीवत् होतें (ऐ. ब्रा. ८.२१; श. ब्रा. १३. ५. ४. २). याच्या बंधूंचीं नांवें उग्रसेन, भीमसेन व श्रुतसेन अशीं आहेत. त्यांनीं अश्वमेध यज्ञ करून आपल्या पापाचें क्षालन करून घेतलें. जनमेजयाचा अश्वमेध चालविणारा पुरोहित इंद्रोत दैवाप शौनक होता. परंतु ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणें तुरः कावषेय पुरोहित होता (ऐ. ब्रा. ८. २१; ७. २७; ३४). जनमेजयानें यज्ञाच्या वेळीं कश्यपांना न बोलावितां भूतवीरांकडून यज्ञ करविला. परंतु नंतर असितमृगांच्या आग्रहावरून पुनः यानें कश्यपांनाच बोलाविलें (ऐ. ब्रा. ७.२७). जनमेजय हा कुरु राजा होता. गोपथ ब्राह्मणांत (१. २. ५) याचा दोन अग्नींशीं तत्त्वज्ञानावर संवाद झाला आहे (परीक्षित् पहा).

पारीक्षित जनमेजय दोन आहेत. त्यांपैकीं भारताप्रमाणें पहिल्या परीक्षितास सात पुत्र असून दुसऱ्यास चार पुत्र आहेत. त्यांपैकीं सात पुत्र असलेला परीक्षित पांडवांचा पूर्वज असून चार पुत्र असलेला पांडवांचा वंशज होय. पण दोघांनाहि विष्णुपुराणांत चारच पुत्र दिले आहेत (४. २०. १; २१. १). हरिवंशांत श्रुतसेनादि तीन जनमेजयाचे पुत्र देऊन शिवाय मणिमतीपासून सुरथ व मतिमान् नांवांचे पुत्र दिले आहेत (ह. वं. १. ३२). पण शतपथ ब्राह्मणांप्रमाणें याचे भाऊ कांहीं पुराणांत आहेत (अग्नि. २७८. ३२; गरुड. १. १४०). महाभारतांत इंद्रोत दैवाप शौनकानें एका पारीक्षित जनमेजयाला अश्वमेधानें पापमुक्त केल्याची गोष्ट आहे. ती गोष्ट जुनी म्हणून सांगण्यांत आली आहे (म.शां.१५०-१५२). म्हणून ही गोष्ट पहिल्या जनमेजय पारीक्षिताची असावी व त्याचाच उल्लेख शतपथादि ग्रंथांत असावा. श्री. चिं. वि. वैद्य ही गोष्ट प्रक्षिप्त मानून दुसऱ्या जनमेजयाचा ब्राह्मणग्रंथांत उल्लेख आहे असें मानितात. पण ययातीला मिळालेला रथ जनमेजयापर्यंत पौरवकुलांत होता. पण जनमेजय पारीक्षितानें गार्ग्याचा अल्पवयी मुलगा लोहगंध कांहीं बोलल्यामुळें ठार केला म्हणून गार्ग्यानें याला शाप दिला व यांच्या घराण्यांतील रथ वसु चैद्याकडे गेला. व तो रथ बृहद्रथ व जरासंध यांकडून कृष्णाकडे आला. ही कथा पहिल्या जनमेजय पारीक्षिताची आहे, दुसऱ्याची नाहीं. पुढें मुलगा मारिल्याच्या पातकांतून इंद्रोत दैवाप शौनक यानें अश्वमेध करवून याला मुक्त केलें (वायु २. ३१. २०. २६; ब्रह्मांड ३.६८.१७-२८; ह. वं. १.३०; ब्रह्म. १२.७-१७). चैद्य वसूकडे जनमेजय पारीक्षिताकडून रथ गेला. हें कालदृष्ट्या पांडवांच्या पुढील जनमेजय पारीक्षिताबद्दल शक्य नाहीं.

६ (सो. अनु.) हा मत्स्यमतें बृहद्रथपुत्र. पण वायुमतें दृढरथपुत्र होय.

७ (सो. अज.) हा भल्लाटपुत्र होय. (वायु. २.३७; मत्स्य. ४९). याच्याकरितां उग्रायुधानें नीपांचा संहार केला. व याला ठार केलें. हाच दुर्बुद्धि जनमेजय होय (म. उ. ७३ कुं.).

८ (सो. कुरु.) हा दुसरा जनमेजय पारीक्षित होय. लोकांवर दरारा असलेला असा या शब्दाचा अर्थ होतो. हा मत्स्य, भविष्य व वायु यांच्या मतें परीक्षितपुत्र होय. पांडवश्रेष्ठ धर्मराज हा याचा पणजा होय. परीक्षित् राजानें आपली मातुलकन्या इरावती (उत्तराची मुलगी) इजशीं विवाह केला होता व त्याला तिजपासून जनमेजय, श्रुतसेन, भीमसेन व उग्रसेन असे चार पुत्र झाले. परीक्षित् राजा तक्षकदंशानें मरण पावला, त्या वेळीं हा बयानें फार लहान होता. तरी बुद्धीनें पोक्त असल्यामुळें सर्व नगरवासी जनांनीं एकमतानें यास हस्तिनापूरच्या गादीवर बसविलें. यानें आपल्या पित्याच्याच वेळचे मंत्री व पुरोहित कायम ठेवून त्या सर्वांच्या सल्लामसलतीनें राज्यकारभार करून प्रजेचें पुत्रवत् पालन केलें (म. आ. ४४).

पुढें हा बालराजा सर्व विद्यांमध्यें पारंगत होऊन शत्रूंचें मर्दन करण्यास योग्य झाला. नंतर यानें सर्व मंत्र्यांच्या विचारानें काशीच्या सुवर्णवर्मा नांवाच्या राजाच्या वपुष्टमा (काश्या) नांवाच्या कन्येशीं लग्न केलें. हा मोठा सद्वर्तनी असून यानें परस्त्रीकडे पापदृष्टीनें कधींहि पाहिलें नाहीं (म. आ. ४४; मत्स्य. ५०; वायु. २.३७).

हा एकदां कुरुक्षेत्रीं दीर्घसत्र करीत असतां सत्रमंडपांत सारमेय या नांवाचा कुत्रा आला; त्यास जनमेजयाच्या तिन्ही भावांनीं मारिलें. तेव्हां तो रडत रडत आपली आई जी देवशुनी सरमा तिजकडे गेला. देवशुनीनें, माझ्या पुत्रास तूं विनाकारण ताडण कां केलेंस, असा राजास प्रश्न विचारिला व तुला दैवी विघ्न येईल, असा यास शाप देऊन ती निघून गेली (म. आ. ३).

हा दीर्घसत्र करून कुरुक्षेत्राहून हस्तिनापुरास आला. त्या वेळीं याच्यामागें कांहीं पीडा लागलेली होती. ती शांत करण्याकरितां यानें श्रुतश्रवस्चा सर्पिणीपासून झालेला पुत्र सोमश्रवस् पुरोहित केला व भावांना सांगितलें कीं, ब्राह्मण मागेल तें यानें ब्राह्मणाला द्यावें, या अटीवर मी याला पुरोहित केलें आहे. तरी याच्या मर्जीबाहेर कोणीं वागूं नये. इतकें झाल्यावर आपण तक्षशिलेवर स्वारी केली व तो प्रांत जिंकून हा पुनः हस्तिनापुराला आला. ही संधि साधून उत्तंकानें तक्षकाचा सूड उगविण्याकरितां जनमेजयाला सर्पसत्र करण्याविषयीं उत्तेजन दिलें. याच्याहि मनांत तक्षकानें परीक्षिताचा बध केल्याचें शल्य डांचत होतेंच (म. आ. ३. १३; ५३. ९ कुं.). तेव्हां यानें तक्षकासह सर्व सर्पांस मारण्याची प्रतिज्ञा केली व यज्ञमंडप उभारून सर्पसत्र सुरू केलें. इतक्यांत स्थपति (सुतार) नांवाचा एक गृहस्थ आला व त्यानें 'राजा, तुझ्या या यज्ञांत एक ब्राह्मण विघ्न आणील,' असें भविष्य वर्तविलें. यामुळें यानें द्वारावर पहारेकरी ठेवून त्यांस, माझ्या परवानगीशिवाय आंत कोणास सोडूं नका, अशी सक्त ताकीद दिली. पुढें कोटयवधि सर्प त्या अग्नींत येऊन भराभर पडूं लागले. तेव्हां तक्षक भिऊन इंद्राकडे पळून गेला. त्यास 'मी तुला वाचवितों' असें इंद्रानें वचन दिलें. शेवटीं ही पाळी वासुकि नांवाच्या सर्पावर आली, तेव्हां तो भीतीनें रडूं लागला. तो आपल्या जरत्कारु नांवाच्या बहिणीकडे गेला व तिचा पुत्र जो आस्तिक त्यास सर्व वृत्तान्त कथन करून त्यापासून त्यानें अभय मिळविलें. कोट्यवधि सर्प मेल्यानंतर यानें आपला खरा शत्रु जो तक्षक त्यास बोलाविण्याविषयीं ऋत्विजांस विनंति केली. तक्षक हा इंद्रगृहीं आहे, असें कळल्यानंतर ऋत्विजांनीं 'इंद्राय तक्षकाय स्वाहा' म्हणून आहुति देतांच इंद्रासह तक्षक त्या ठिकाणीं प्रगट झाला. पण तो अग्नि पाहतांच इंद्रानें तक्षकास सोडून दिलें. इतक्यांत आस्तिक ऋषि त्या ठिकाणीं प्रगट झाला व त्यानें राजाची स्तुति केली. राजा संतुष्ट होऊन 'वर माग' असें म्हणतांच 'सत्र थांबव' असें तो बटुवेषधारी आस्तिक म्हणाला व सरतेशेवटीं नाइलाजास्तव यास सत्र थांबवावें लागलें (म. आ. ५१-५८).

सर्पसत्रांतील ऋत्विजांचीं नांवें खालीलप्रमाणें होतीं. तुलनेकरितां पंचविंशब्राह्मणांतील सर्पसत्रांतील ऋत्विजांचीहि यादी दिली आहे.

१ चंडभार्गव च्यावन (होता), २ कौत्स जैमिनि (उद्गाता), ३ शार्ङ्गरव (ब्रह्मा), ४ पिंगल (अध्वर्यु), ५ व्यास (सदस्य), ६ उद्दालक, ७ प्रमतक, ८ श्वेतकेतु, ९ पिंगल, १० असित, ११ देवल, १२ नारद, १३ पर्वत, १४ आत्रेय, १५ कुण्ड, १६ जठर, १७ घालघट, १८ वात्स्य, १९ श्रुतश्रवस्, २० कोहळ, २१ देवशर्मन्, २२ मौद्गल्य, २३ समसौरभ (म. आ. ५३. ४–९ कुं.). पंचविंशब्राह्मणांतील सर्पसत्रांत कोणीं कोणतें काम केलें याचा निर्देश आहे. १ जर्वर (गृहपति), २ धृतराष्ट्र ऐरावत (ब्रह्मा), ३ पृथुश्रवस् दौरेश्रवस (उद्गाता), ४ ग्लाव (प्रस्तोतृ) व ५ अजग (प्रतिहर्तृ), ६ दत्त तापस (होतृ), ७ शितिपृष्ठ) (मैत्रावरुण), ८ तक्षक वैशालेय (ब्राह्मणाच्छंसी), ९ शिख(नेष्टृ) १० अनुशिख (पोतृ), ११ अरुण आट (अच्छावाक), १२ तिमिधि दौरेश्रुत (अग्नीध्), १३ कौतस्त अरिमेजय (अध्वर्यु), १४ जनमेजय (प्रतिप्रस्थातृ), १५ अर्बुद (आवस्तुत्), १६ अजिर (सुब्रह्मण्य), १७ चक्र (उन्नेतृ), १८ पिंशग, १९ षंड (अभिगर), २० कुषंड (अपगर).

या दोन्ही सत्रांचें नांव जरी एक असलें तरी त्यांचा परस्पर संबंध नाहीं. एक सर्पाच्या नाशाकरितां आहे व दुसरें सर्पाच्या सुस्थितीकरितां आहे (पं. ब्रा. २५. १५).

जनमेजयास श्रीमद्व्यासाचा महाबुद्धिमान् शिष्य वैशंपायन यानें भारत कथन केलें (म. आ. १; ८८; क. ३). व्यास काश्या नांवाच्या स्त्रीपासून दोन पुत्र झाले; एक चंद्रापीड व दुसरा सूर्यापीड (ब्रह्म. १३. १२४). यानें सर्पसत्र केलें व त्या वेळीं याचा पुरोहित तुर कावषेय होता (भा. ९. २२. ३५). एकंदर ऐशीं जनमेजय राज्यावर होतील असें येथें म्हटलेलें आहे (वायु. १. ३२. ४९; मत्स्य. २७३. ७१-७३; ब्रह्मांड. ३. ७४. २६७).

सर्पसत्रानंतर राजा जनमेजयानें पुरोहित, ऋत्विज वगैरे गोळा करून अश्वमेधास आरंभ केला असतां, त्या ठिकाणीं व्यास प्रगट झाला. त्या वेळीं यानें त्याची यथाविधि पूजा करून त्यास कौरवपांडवयुद्धाविषयीं अनेक प्रश्न विचारिले व हा म्हणाला, 'तुम्हाला जर आधीं या युद्धाची अखेर कशी होणार हें माहित होतें, तर त्यांना तुम्हीं परावृत्त कां केलें नाहीं ?' व्यास म्हणाला, ' हे राजन्, त्यांनीं मला विचारिलें नव्हतें व विचारिल्याशिवाय मी कोणाला कांहींहि सांगत नसतों. ' नंतर, तुझा हा यज्ञ इंद्र मोडील व इतःपर जगांत अश्वमेध होणार नाहीं, असें व्यासानें यास सांगितलें. यानें पृथ्वीवरील सर्व राजांना जिंकलें.

दुसरा जनमेजय पारीक्षित हा अत्यंत धार्मिक असून यानें आपल्या यज्ञांत ब्रह्मा वाजसनेयाला केलें. तेव्हां वैशंपायनानें याला शाप देऊन याच्यापुढें इतर ब्राह्मणांनीं क्षत्रियांची उपाध्यायवृत्ति बंद केली. पण वाजसनेय लोकांच्या साहाय्यानें यानें दोन अश्वमेध केले, व हा पराक्रमी असल्यामुळें इतर क्षत्रियांनीं याचा पुरस्कार केला. या वेळेपासूनच इतर लोकांनीं क्षत्रियांची वृत्ति सोडून वाजसनेयांनीं क्षत्रियांची वृत्ति स्वीकारली असावी. व वाजसनेयांचा पुरस्कार केल्यामुळेंच याला ब्राह्मणांनीं पदच्युत करून अरण्यांत घालविलें. याच्यानंतर शतानीक राजा झाला (मत्स्य. ५०. ५७-६४; वायु. २. ३७. २४५-२४८.) या वेळेपर्यंत याज्ञवल्क्यानें उत्पन्न केलेल्या वेदाला प्रतिस्पर्धी असलेल्या वैशंपायनादिकांनीं मान्यता दिली नव्हती. वाजसनेयांना राजाश्रय मिळाल्याबरोबर वैशंपायनानें खूपच गडबड करून वादविवाद करविले व वाजसनेयांचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न केला. पण जनमेजयानें त्याला बिलकूल दाद न देतां ब्राह्मण व लोक यांच्या विरोधानें राज्यत्यागहि पत्करिला पण वाजसनेयांना समाजांत मान्यता मिळवून दिली. म्हणून याला महावाजसनेयक म्हणतात (वैशंपायन पहा).

जनमेजय कौतस्त—हा कुतस्ताचा पुत्र. याचा भाऊ पहिला अरिमेजय. हे दोघे भाऊ पंचविंशब्राह्मणांतील सर्पसत्रांत अध्वर्यु व प्रतिप्रस्थातृ होते. दुसऱ्या जनमेजय पारीक्षितानें केलेलें सर्पसत्र म्हणजे तक्षशिलेजवळच्या सर्प लोकांची कत्तल होय. पण पंचविंशब्राह्मणांतील सर्पसत्र हें सर्प लोकांनीं आपल्या स्थैर्याकरितां केलें होतें (पं. ब्रा. २५. १३).

जनश्रुत कांडविय—जनश्रुत हें लोकप्रसिद्ध अशा अर्थीचें पद दिसतें. हा हत्स्वाशयाचा शिष्य होय (जै. उ. ब्रा. ३.४०.२). त्याच ब्राह्मणांत जनश्रुत वारक्य हा जयंताचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे (जानश्रुति पहा).

जनापीड--(सो. तुर्वसु.) हा वायुमतें शरूथपुत्र होय. ब्रह्मांडांत याला आडीर म्हटलें आहे.

जंतु—(सो. क्रोष्टु.) हा मत्स्यमतें पुरुद्वताचा पुत्र.

२ (सो. नील.) हा भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें सोमकाचा ज्येष्ठ पुत्र होय.

३ (सो. ऋक्ष.) हा विष्णुमतें सुधन्वापुत्र होय. याला भागवतमतें जहु असें म्हटलें आहे.

जंतुधाना—यातुधानाची पत्नी.

जन्यु—तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक. याला जन्य असेंहि नांव आढळतें (पद्म. सृ. ७).

जपातय—पराशरकुलांतील गोत्रकार. याचे ऐवजीं स्यातपायन असा पाठभेद आहे.

जबाला--सत्यकाम जाबालाच्या आईचें नांव.

जमदग्नि—याचा ऋग्वेदांत अनेक वेळां निर्देश आला आहे (ऋ. ३.६२.१८; ८.१०१.८; ९.६२.२४; ६५.२५; अ. वे.४.२९.३). यांत मित्रावरुण, अश्वी आणि सोम यांच्याशीं जमदग्नीचा संबंध दिसतो. सौदासाच्या यज्ञांत वसिष्ठपुत्र शक्तीनें विश्वामित्राचा वादांत पराजय केला व त्याला यज्ञांतून हाकून दिलें. तेव्हां जमदग्नीनें सूर्यापासून ससर्परी नांवाची वाणीचें सामर्थ्य वाढविणारी विद्या आणून विश्वामित्राला दिली व त्याच्या कुलाची वृद्धि केली. ससर्परी म्हणजे भाषणांतील कौशल्य. जमदग्नीला या ठिकाणीं वयोवृद्ध म्हटलें आहे (ऋ. ३.५३. १५-१६). येथें बहुवचनी निर्देश असल्यामुळें हा कुलाचा निर्देश आहे. पुढील वाक्यांतहि हा विश्वामित्राच्या बाजूचा असून वसिष्ठाच्या प्रतिकूल आहे (तै. सं.३.१.७.३). पण हर्ति श्रंद्राच्या राजसूयांत विश्वामित्र होता, वसिष्ठ ब्रह्मा व जमदग्नि अध्वर्यु होते (ऐ. ब्रा. ७.१६). यानें चतूरात्र नाहे. याला केल्यामुळें याच्या वंशांत कोणी दरिद्री निपजला (म. आ. सं.७.१.९.१; पं. ब्रा. २१.१०). असित, अ हव्य यांच्या बरोबर याचा निर्देश आहे (वायुमतें अदीन- ६.१३०.१). हा अक्षरब्रह्माचा टलें आहे.

वेदप्रचाराकरितां व अक्षरब्रह्माच्या उपदेशाकरितां इंद्रानें याची योजना केली होती (तै. आ. १.९). इतरहि पुष्कळ ठिकाणीं याचा उल्लेख आहे (अ. वे. ४.२९.३; ५.२८.७; ६.१३७. १;१८.३.१५--१६). हा मोठा तपस्वी होता (तै. सं.३.३. ५.२). जमदग्नि भार्गवाचीं ऋग्वेदांत बरींच सूक्तें आहेत (ऋ. ३.६२.१६-१८; ८.१०१; ९.६२; ६५; ६७.१६-१८;१० ११०; १३७.६; १६७). जमदग्नि शब्दाचा अर्थ नेत्र केला आहे (वा. सं. १३.५६ महीधरभाष्य).

भृगुकुलांतील ऋचीक नांवाच्या ऋषीस गाधिराजाची कन्या सत्यवती, हिच्यापासून झालेला पुत्र (म. आ. ६७; व. ११५; भा. ९. १५; ह. वं. १. २७; ब्रह्म. १०; स्कंद. ६. ६६; विष्णुधर्म. १. ३५; ब्रह्मवै.३.२४). याच्या बापाचें नांव भृगु असें दिलेलें आढळतें (पद्म. उ. २४१). याला आर्चिक असें पैतृक नांव होतें. रेणुका ही याची स्त्री होती. तिच्यापासून याला रुमण्वान्, सुषेण, वसुमान्, विश्वावसु व परशुराम असे पांच पुत्र झाले (रेणुका पहा).

जमदग्नि हा अत्यंत रागीट होता. एकदां हा लीलेनें बाण सोडीत होता व ते बाण आणावयास रेणुकेस सांगत होता. ती वेळ कडक उन्हाची असल्यामुळें रेणुका दमली व विश्रांतीस्तव एका झाडाखालीं बसली. त्यामुळें तिला बाण परत आणण्यास उशीर झाला. तेव्हां याला राग येऊन यानें तिला उशिराचें कारण विचारिलें. रेणुकेनें उशिराचें कारण सांगतांच हा सूर्यावर संतापला व बाणानें सूर्यास वेधण्यास तयार झाला. तेव्हां सूर्य याला शरण येऊन त्यानें याला छत्री व पादत्राण दिलें. याचप्रमाणें त्यानें ' मी तुझ्या उदरीं येईन ' असें जमदग्नीस सांगितलें. पुढें तो परशुरामाच्या रूपानें जमदग्नीचे उदरीं जन्मला (विष्णुधर्म. १. ३६ ; म. अनु. ९४-९५).

एकदां रेणुका सरोवरावर स्नानास गेली असतां, त्या ठिकाणीं चित्ररथ किंवा चित्रांगद आपल्या भार्यासह क्रीडा करीत होता. त्याचें ऐश्वर्य पाहून तिच्या मनांत त्याच्या विषयीं अभिलाष उत्पन्न झाला व ती त्याची क्रीडा पाहत तेथेंच जरा वेळ उभी राहिली. त्यामुळें घरीं जाण्यास तिला जरा विलंब लागला. परंतु तेवढ्यावरून हा फार संतापला व यानें आपल्या पुत्रांस तिचा शिरच्छेद करण्यास सांगितलें. परंतु परशुरामाखेरीज इतरांनीं याचें ऐकिलें नाहीं. त्यामुळें जमदग्नीनें जिकून हो वध केला. पुढें परशुरामानें आपल्या मातेचा शिरउत्तंकानें तश्च तेव्हां प्रसन्न होऊन यानें परशुरामास वर मागाकरण्याविषयीं ते असतां, परशुरामानें वराच्या योगानें आपल्या परीक्षिताचा वध केलेला जिवंत करविलें (म. व. ११६; भा ९. ३. १३; ५३. ९ कुं. ३६).

इतका जरी हा रागीट होता, तरी पुढें पुढें हा अत्यंत शांत बनला. एकदां हा खराच शांत बनला आहे कीं नाहीं, हें पाहण्याकरितां क्रोध सर्परूपानें पितृतिर्थाचे दिवशीं याच्याकडे आला. त्या दिवशीं जमदग्नीनें श्राद्धाकरितां खीर केली होती, त्या खिरींत सर्परूप क्रोधानें आपली गरळ टाकिली. परंतु हा क्रोधावर मुळींच रागावला नाहीं. तेव्हां क्रोधानें याची स्तुति केली (जै. अ. ६८). स्त्रीपुत्रादिकांच्या वधाचा विचार करतां जमदग्नीस पश्चात्ताप झाला व क्रोधामुळें हा अनर्थ झाला, म्हणून यानें क्रोध सोडला (रेणु. २७).

जमदग्नीनें गंगातीरीं एक हजार वर्षें तप करून इंद्रापासून कामधेनु मागून घेतली. त्याच वेळीं इंद्रानें यास एक देदीप्यमान व ईश्वरांशभूत असा पुत्र होईल, असा वर दिला. कश्यपानें याला षडक्षर मंत्र दिला होता (पद्म. उ. २४१).

पुढें एकदां हैहय देशचा राजा कार्तवीर्य हा ससैन्य जमदग्नीच्या आश्रमास आला. जमदग्नीनें त्याचें कामधेनूच्या साहाय्यानें उत्तम प्रकारें आदरातिथ्य केलें. पुढें कार्तवीर्यास जमदग्नीच्या ऐश्वर्याचा हेवा वाटून त्यानें कामधेनूस बलात्कारानें ओढून चालविलें. त्या वेळीं कामधेनूनें आपल्या शरिरापासून बरेच यवन उत्पन्न करवून त्यांच्याकडून कार्तवीर्याचा पराभव करविला. तेव्हां कार्तवीर्यानें जमदग्नीच्या आश्रमाचा विध्वंस करून कामधेनु हरण करून नेली. हें पुढें परशुरामास कळतांच त्यानें कार्तवीर्यास ठार मारून गाय सोडवून आणली. पण कार्तवीर्यास ठार केलें, ही गोष्ट जमदग्नीस पटली नाहीं. तेव्हां कार्तवीर्यपुत्रांनीं पित्याच्या वधाचा सूड घेण्याकरतां परशुराम आश्रमांत नाहीं हें पाहून, जमदग्नीस एकवीस बाणांनीं विद्ध करून मारून टाकिलें. पुढें परशुरामास हें कळतांच त्यानें सर्व क्षत्रियांचा एकवीस वेळां निःपात करून जमदग्निवधाचा सूड घेतला (म. शां. ४९. ११६; भा. ९. १६; विष्णुधर्म. १. ३६; पद्म. उ.२४१; गणेश. १. ७७; ब्रम्हवै. ३.२४; ब्रम्हांड. ३. ४५; कार्तवीर्य पहा).

कार्तवीर्यानेंच जमदग्नीस मारिल्याचाहि कांहीं ठिकाणीं उल्लेख आहे (म. द्रो. ७०; वा. रा. बा. ७५). याला ठोसे मारून ठार केलें (पद्म. उ. २४१). वैवस्तत मन्वंतरांतील हा सप्तर्षींपैकीं एक होता (मत्स्य. ९; ब्रह्म. ५; मार्क. ७९).

जमदग्नीनें प्रथम श्राद्ध सुरू केलें (म. आश्र. ९५. ३ कुं.). हा भृगुकुलांतील गोत्रकार व प्रवरहि आहे.

२ कण्वाला देवकन्या आर्यावतीपासून जे दहा पुत्र झाले, त्यांच्या प्रत्येकाच्या षोडशपुत्रांपैकीं एक (भवि. प्रति. ४. २१).

जंबुक---एक राजा. हा पृथ्वीराजाच्या भयानें व्याकुळ होऊन नर्मदातटीं गेला व यानें पार्थिवपूजेनें शंकराला प्रसन्न

करून त्याकडून 'तूं सर्व राजांकडून अजिंक्य होशील,' असा वर मिळविला. पुढें यानें वत्सराज व देशराज यांना ठार केलें. हें पाहून त्याचा सूड म्हणून कृष्णांशानें जंबुक राजाचा वध केला. याला कालिय नामक पुत्र असून विजयैषिणी नांवाची कन्या होती (भवि. प्रति. ३. ९; १३).

जंबुमालिन्—रावणमंत्री प्रहस्त याचा पुत्र. मारुतीनें अशोकवनिकेचा विध्वंस केला, तेव्हां रावणाच्या आज्ञेवरून हा तेथें गेला असतां मारुतीनें याला ठार केलें (वा. रा. सुं. ४२-४४).

२ एक राक्षस. हासुद्धां मारुतीकडून मारिला गेला (वा. रा. यु. ४३).

जंबूक—(शंबूक पहा).

जंभ—बलीचा मित्र. याला जंभासुर असेंहि म्हणतात. इंद्र व बलि यांचें युद्ध सुरू होऊन इंद्राच्या वज्राघातानें बलि मूर्च्छित पडला असतां, यानें सिंहावर बसून इंद्राशीं युद्ध केलें. तेव्हां इंद्रानें याला ठार केलें (भा. ८. ११. १३).

२ तारकासुराचा एक प्रमुख हस्तक. तारकासुराच्या युद्धांत विष्णूनें याला मारिलें. याची कन्या कयाधु (भा. ६. १८. १२).

३ रावणपक्षीय एक राक्षस. याचा पुत्र ताटकापति सुंद.

४ रामाच्या सैन्यांतील एक वानर (वा. रा. यु. ४).

५ एक राक्षस (म. व. २८६. २ कुं.).

६ जालंधरसेनेंतील एक राक्षस (पद्म. उ. १२).

७ कश्यपस्त्री दितीच्या पुत्रांतील एक (पद्म. उ. २३०).

८ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

९ संह्लादाचा पुत्र. याचा पुत्र शतदुंदुभि (ब्रह्मांड. ३. ५. ३८-३९).

जंभक—एक क्षत्रिय (म. स. ३२.७ कुं.).

२ इंद्रानें मारिलेला एक दैत्य. हा तारकासुराच्या सेनेचा एक नायक होता.

जय—(सो. क्षत्र.) वायुमतें विजयपुत्र. भागवतमतें कृत व विष्णुमतें यज्ञकृत अशीं याला नांवें आहेत.

२ विश्वामित्राचा पुत्र (भा. ९. १६. ३६).

३ पीवरीच्या ठायीं झालेल्या शुकाचार्यांच्या पांच पुत्रांपैकीं कनिष्ठ.

४ (स्वा. उत्तान.) हा भागवतमतें स्ववींथीचे ठिकाणीं झालेला वत्सरपुत्र होय.

५ (सो. पुरूरवस्.) हा भागवतमतें पुरूरवस्पुत्र होय.

६ (सू. निमि.) भागवतमतें श्रुतपुत्र, विष्णु व वायु यांच्या मतें सुश्रुताचा पुत्र.

७ (सो. पुरूरवस्.) हा भागवतमतें मन्युपुत्र होय.

८ (सो. क्षत्र.) हा भागवत व वायु यांच्या मतें संजयाचा व विष्णुमतें संजयाचा पुत्र होय.

९ विष्णूच्या दोन द्वारपालांपैकीं एक (जयविजय पहा).

१० (सो. क्षत्र.) हा भागवतमतें संकृतिपुत्र होय.

११ (सो. नील.) मत्स्यमतें भद्राश्वपुत्र. भागवतमतें संजय आणि विष्णु व वायु यांच्या मतें संजय तो हाच होय.

१२ (सो. वृष्णि.) भागवतमतें युयुधानपुत्र, मत्स्य व विष्णु यांच्या मतें असंग हाच होय.

१३ (सो. यदु.) भागवतमतें कंकास कर्णिकेपासून झालेला पुत्र.

१४ (सो. यदु.) भागवतमतें भद्रेच्या ठायीं झालेला कृष्णपुत्र.

१५ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भारतीय युद्धांत भीमानें याला मारिलें (म. द्रो. १३५. ३०-३६ कुं.).

१६ कर्णानें ठार मारिलेला पांडवपक्षीय राजा (म.क.५६).

१७ अज्ञातवासांत विराटनगरींत युधिष्ठिरानें धारण केलेलें गुप्त नांव (म. वि. ७.६६; २७.१९ कुं.).

१८ यमसभेमध्यें असलेला एक क्षत्रिय (म. स. ८. १५ कुं.).

१९ दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. द्रो. ७४). यानें जयद्रथवधाच्या वेळीं अर्जुनाशीं सामना दिला (म. द्रो. ९१).

२० काश्मिरांतील कैकय नामक राजाचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. ३१).

२१ विकुंठ देवांतील एक.

जय ऐन्द्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८०).

जयक लौहित्य—हा यशस्विन् जयंत लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३.४२.१).

जयचंद्र—अनंगपालाच्या चंद्रावती नामक कन्येचा पुत्र. याला सोळा राण्या होत्या, पण पुत्र झाला नाहीं. याला सुरभानवी दासीपासून संयोगिनी नामक कन्या झाली. तिनें स्वयंवरांत पृथ्वीराजाच्या पुतळ्यास माळ घातली (भवि. प्रति. ३. ६).

२ न्यूह म्लेच्छाच्या वंशांतील देवपालाचा पुत्र (भवि. प्रति. ४. ३).

जयत्सेन—(सो. कुरु.) हा मत्स्य, वायु व महाभारत यांच्या मतें कैकयीपासून झालेला सार्वभौमपुत्र होय. भविष्य, भागवत व विष्णु यांच्या मतें यास जयसेन म्हटलें आहे. याला सुश्रवा नामक स्त्री असून अपराचीन हा पुत्र होता (म. आ. ६३. १५ कुं.).

२ (सो. क्षत्र.) विष्णुमतें अहीनपुत्र व वायुमतें अदीनपुत्र होय. भागवतांत यास जयसेन म्हटलें आहे.

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भारतीय युद्धांत भीमानें याला मारिलें (म. श. २५. १० कुं.).

४ भारतीय युद्धांत पांडवांकडे असलेला राजा (म.उ. ४).

५ दुर्योधनपक्षाचा मागध राजा. हा कालेयाच्या अष्टपुत्रांपैकीं प्रथम पुत्राचा अंशावतार होय. भारतीय युद्धांत याला श्वेतानें त्रस्त करून यावें धनुष्य दोनदां तोडिलें. शेवटीं अभिमन्यूनें याला मारिलें (म. भी. ४७).

६ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनाच्या बाजूचा राजा (म.श.६).

७ विराटनगरींतील नकुलाचें गुप्त नांव (म. वि.७. ६६; २७.१९ कुं.).

जयद—(सो. पूरु.) वायुमतें मनस्युपुत्र (चारुपद पहा).

जयदेव—(ऐति.) भगवान् सूर्यानें वंगदेशांतील कंदुकि ब्राह्मणाच्या घरीं जन्म घेतला. तोच पुढें कविशिरोमणि जयदेव नांवानें प्रसिद्धीस आला. यानें वंगदेशांतील बिल्वग्रामीं निरुक्त केलें. पांचव्या वर्षापासन हा पितृभक्ति करूं लागला. आईबाप निवर्तल्यावर हा अत्यंत विरक्त झाला व तेथील वनामध्यें राहूं लागला. पुढें तिसावे वर्षीं एका ब्राह्मणानें आपली पद्मावती नामक कन्या याला दिली. यानें निरुक्तसंज्ञक वेदाचें अंग लिहिलें. तसेंच यानें पाणिनीचें शास्त्र शुद्ध केलें. पुढें कलीनें चोरांकडून याचें धन लुटवून हातपाय तोडविले. तेव्हां धनपाल राजानें याची ती अवस्था पहातांच यास आपल्या घरीं नेलें. पुढें यास हातपाय आले (भवि. प्रति. ४. ९.३२-७०). हा मूलतः बौद्धमार्गी होता (भवि. प्रति. ४.२०.४९).

जयद्बल—विराटनगरींत सहदेवानें धारण केलेलें गुप्त नांव (म. वि. ७. ६६; २७. १९ कुं.).

जयद्रथ—(सो. अनु.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें बृहन्मनस्चा पुत्र. मत्स्यामध्यें बृहन्मनस् गाळला असून हा बृहद्भानूचा पुत्र दिला आहे. बृहन्मनस् याला दोन स्त्रिया. एक यशोदेवी व दुसरी सत्या. या दोघीहि चैद्याच्या मुली होत्या. त्यांपैकीं जयद्रथ हा यशोदेवीचा पुत्र (वायु. २. ३७. १११). याला संभूति नांवाची स्त्री असून विजय नांवाचा पुत्र होता (भा. ९. २३. ११).

२ (सो. अज.) भागवतमतें बृहत्कायाचा, विष्णु व वायु यांच्या मतें बृहत्कर्मन्चा व पद्म व मत्स्य यांच्या मतें बृहदिषूचा पुत्र होय.

३ सिंधुदेशाधिपति वृद्धक्षत्राचा पुत्र. धृतराष्ट्रकन्या दुःशलेचा पति (म. आ. ६८. ११०; १३१. १८; द्रो. १४८ कुं.).

हा सिंधु, सौवीर व शिबि या देशांचा राजा होता. हा दुर्योधनपक्षाचा असल्यामुळें पांडवांचा द्वेष करीत असे. याला बलाहक, आनीक, विदारण इत्यादि सहा भाऊ होते (म. व. २६६). पांडव वनवासांत असतां हा एके काळीं आपल्या देशाहून स्वयंवराकरितां शाल्व देशास चालला होता. बरोबर याचे सहा भ्राते, शिबिकुलोत्पन्न सुरथ राजाचा पुत्र कोटिक अथवा कोटिकाश्य, त्रिगर्तराजपुत्र क्षेमंकर, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न सुभवपुत्र सुपुष्पित, कलिंदपुत्र आणि अंगारक, कुंजर, गुप्तक, शत्रुंजय, संजय, सुप्रबुद्ध, प्रभंकर, भ्रमर, रवि, शूर, प्रताप व कुहन असे सौवीर देशचे द्वादश राजपुत्र असून शिवाय सैन्यहि होतें. जातां जातां मार्गात ज्या काम्यकवनांत पांडव राहिले होते, त्यांत हा उतरला. समीपच पांडवांचा आश्रम असून ते त्या वेळीं मृगयेला गेलेले होते. आश्रमांत धौम्य, द्रौपदी व तिची दासी अशीं तीनच माणसें होतीं. द्रौपदी जयद्रथाच्या दृष्टीस पडतांच ती आपणांला वश व्हावी, अशी बुद्धि याला उत्पन्न होऊन तिची चौकशी करण्याकरितां यानें कोटिकाला तिच्याकडे पाठविलें. कोटिकानें जाऊन तूं कोण व इथें कशाकरितां आलीस, वगैरे सर्व वृत्त तिला विचारिलें. द्रौपदीनें आपला सर्व वृत्तान्त त्याला सांगितल्यावर कोटिक माघारा परतला व घडलेली सर्व हकीकत त्यानें जयद्रथाला सांगितली. ती ऐकतांच हा आपल्या सैन्यांतून निघून द्रौपदीकडे गेला. द्रौपदीनें हा जयद्रथ आहे, असें ओळखून याचा चांगला आदरसत्कार केला. पुढें जयद्रथानें ती आपणांला मिळावी, याकरितां पुष्कळ प्रयत्न केले. शेवटीं द्रौपदीला याच्या त्या निर्लज्जपणाच्या कृत्याचा राग येऊन तिनें याला सत्वर चालता होण्यास सांगितलें. परंतु तिचें भाषण याला न रुचतां बलात्कारानें यानें तिला रथांत घालून पळवून नेलें. तें पाहतांच धौम्य मुनिहि यामागें लागला (म. व. २६४–२६८). इतक्यांत पांडव आश्रमीं आले. येतांच द्रौपदीच्या दासीनें झालेली सर्व हकीकत त्यांना सांगितली. लागलीच पांडव धांवत जाऊन त्यांनीं बऱ्याच अंतरावर पळत असलेल्या जयद्रथाला गांठलें. बराच काळ युद्ध होऊन कोटिक वगैरे जयद्रथाचे वीर मारले गेले. इतक्यांत आपला पराभव होत आहे, असें जयद्रथाला दिसतांच यानें पांडवांची दृष्टि चुकवून युद्धांतून पलायन केलें. पांडवांना जयद्रथ पळून गेल्याचें समजतांच अर्जुन व भीम यांनीं याचा पाठलाग सुरू केला. सर्व सैन्याचा निःपात केल्यावर धौम्य ऋषि व बाकीचे पांडव आश्रमीं परतले. इकडे भीम व अर्जुन यांनीं बऱ्याच काळानें जयद्रथाला पकडिलें. भीमानें तर याला पुष्कळ चोप दिला. परंतु ठार न मारितां याचे पांच पाट काढिले व धरून याला आश्रमीं आणलें. युधिष्ठिरानें जयद्रथाला द्रौपद्रीची क्षमा मागण्यास सांगून भीमाला सांगितलें कीं, याला मारूं नको, कारण दुःशला दुःखित होऊन धृतराष्ट्र व गांधारी यांसहि शोक होईल. यावरून जयद्रथाला ठार न मारतां, मी पांडवांचा दास आहें, असें याकडून कबूल करवून सोडून दिलें.

याप्रमाणें पांडवांनीं याची अवस्था केली असतां, हा मनामध्यें अत्यंत खजिल होऊन व सैन्याला माघारा पाठवून आपण एकटाच गंगाद्वारास निघून गेला. तेथें तीव्र तपश्चर्येनें शंकराला प्रसन्न करून, मी सर्व पांडवांस जिंकावें, असा वर त्याजवळ मागूं लागला. तेव्हां शंकरानें सांगितलें कीं, अर्जुन नसतां बाकींच्या पांडवांचा तूं पराभव करशील. तेवढ्यानें संतुष्ट होऊन हा स्वनगरास परतला. या वराच्या योगानें यानें अभिमन्युवधकालीं पांडवांचा पराभव केला (म. व. २६८-२७२).

भारतीय युद्धांत अर्जुन संशप्तकांकडे गुंतला असतां यानें पांडवांचा पराभव केला व त्यामुळें अभिमन्यु एकटाच चक्रव्यूहांत सांपडून मारला गेला. तेव्हां अर्जुनानें, उदयिक सूर्यास्ताच्या आंत मी याला ठार मारीन, अशी घोर प्रतिज्ञा केली. तीमुळें हा घाबरून जाऊन स्वदेशास परत जाण्याविषयीं दुर्योधनास सांगूं लागला. तेव्हां दुर्योधन याला घेऊन रात्रींच्या रात्रीं द्रोणाचार्याकडे गेला. द्रोणाचार्यानें, मी तुझें संरक्षण करीन, असें सांगून याला राहून घेतलें (म. द्रो. ७३-७४). इकडे अर्जुन जयद्रथाला मारण्याविषयीं केलेल्या प्रतिज्ञेची पूर्तता कशी होईल, याविषयीं अत्यंत चिंताग्रस्त झालेला दिसत होता. त्याची ती अवस्था श्रीकृष्णानें पाहतांच त्याला सांगितलें कीं, तूं शंकराची आराधना करून पाशुपतप्राप्ति करून घे, म्हणजे जयद्रथाला तूं खात्रीनें मारशील. त्याप्रमाणें अर्जुनानें मनापासून रुद्राची आराधना केल्यावर रुद्र प्रसन्न होऊन रात्रीं अर्जुनाच्या स्वप्नांत आला व त्यानें अर्जुनाला पाशुपतास्त्र दिलें. दुसरे दिवशीं कृष्णार्जुन स्नानसंध्या आटपून व युधिष्ठिराचा आशीर्वाद घेऊन सेनेसहित युद्धभूमीवर आले. इकडे कौरवसेनेसहित द्रोणाचार्यहि आला होता. त्यानें शकटव्यूहाची रचना करून त्यांत पद्मव्यूह व त्याच्यांत सूचिव्यूह रचून तेथें जयद्रथास बसविलें व तो स्वतः व्यूहाच्या दारावर उभा राहिला (म. द्रो. ८०-८८).

कृष्णानें अर्जुनास सत्वर व्यूहांत प्रवेश करण्यास सांगून रथ हांकिला. इतक्यांत द्रोणाचार्य व अर्जुन यांची गांठ पडून बराच काळ युद्ध झालें. शेवटीं कृष्णाच्या सांगण्यावरून द्रोणाचार्याला तसाच सोडून देऊन अर्जुन पुढें चालला. परंतु द्रोणानें सांगितलें कीं, मला न जिंकतां तूं आंत जाणें योग्य नव्हे. हें ऐकून अर्जुनानें उत्तर केलें कीं, आचार्य, तुम्ही माझे गुरु आहां, शत्रु नाहीं; मी तुमचा शिष्य असून आपल्या मुलासारखा आहें. तुम्हांला युद्धांत जिंकील, असा पुरुष या लोकांत कोणीहि नाहीं (म. द्रो. ९१).

नंतर अर्जुन मार्गांतील अनेक योद्धयांना मारीत पुढें चालला. वाटेंत त्याच्या घोड्यांना अत्यंत तहान लागली, तेव्हां रथ थांबवून व जयद्रथाजवळ पोंचायला बराच वेळ आहे, असें पाहून तो तेथेंच थांबला. नंतर तेथें बाणगंगा निर्माण करून त्यानें अश्वांस पाणी पाजलें व पुढें निघाला, तो जयद्रथाच्या समीप येऊन पोंचला. इतक्यांत युधिष्ठिरानें अर्जुनाच्या साहाय्याकरितां युयुधानाला पाठविलें (म. द्रो. ११९). मागाहून युधामन्यु व उत्तमौजा हे दोघे चक्ररक्षक (म. द्रो. ९१), त्याचप्रमाणें सात्यकि व भीमसेन व्यूहाचा भेद करून तेथें पोंचले. हे सर्व एकत्र झालेले पाहतांच दुर्योधन भयभीत होऊन रक्षणाकरितां याच्या जवळ जाऊन बसला (म. द्रो. ९९-१०१). इतक्यांत जयद्रथाला बाहेर काढण्याच्या हेतूनें कृष्णानें सूर्य अस्तास जात असल्याचा उभय सैन्यांत भास उत्पन्न केला. त्या प्रसंगीं जयद्रथानें सूर्यास्त पाहण्याकरितां मान वर केली. तों श्रीकृष्णानें ' तो पहा जयद्रथ ' असें अर्जुनाला संकेतानें सांगितलें. अर्जुनानें तात्काळ याचें शिर उडवून तें वृद्धक्षत्र संध्या करीत होता, त्याच्या मांडीवर जाऊन पाडिलें (म. द्रो. १४६). ही गोष्ट मार्गशीर्ष वद्य नवमीस घडली (भारतसावित्री).

पित्याच्या मांडीवर जयद्रथाचें डोकें उडविण्याचें कारण कृष्णानें अर्जुनाला पुढीलप्रमाणें सांगितलें.

जयद्रथाचा पिता वृद्धक्षत्र, याला हा पुष्कळ दिवसांनीं पुत्र झाला. त्या वेळीं आकाशवाणी होऊन तिनें राजास सांगितलें कीं, ' तुझा पुत्र कुलशीलमनोनिग्रहादि गुणांनीं युक्त होत्साता नामांकित योद्धा होईल. परंतु रणांगणामध्यें लढत असतांना ज्याकडे याचें लक्ष नाहीं, असा शत्रु याचें मस्तक छेदील. ' हें ऐकून वृद्धक्षत्र म्हणाला, ' माझा पुत्र समरांगणांत लढत असतां जो कोणी त्याचें मस्तक भूमीवर पाडील, त्याचेंहि मस्तक शतधा विदीर्ण होईल ! ' इतकें सांगितल्यानंतर तो जयद्रथाला गादीवर बसवून व स्यमंतपंचकाच्या बाहेर वनांत जाऊन उग्र तपश्चर्या करीत आहे. तेव्हां तूं वृद्धक्षत्राच्या लक्षांत न येईल, अशा रीतीनें दिव्यास्त्रानें युद्धामध्यें जयद्रथाचें शिर उडवून त्याच्या मांडीवर टाक. जर का त्याचें मस्तक जमिनीवर पाडशील, तर तुझेंहि मस्तक शतधा विदीर्ण होईल. नंतर अर्जुनानें बाणानें जयद्रथाचें शीर तोडून संध्या करीत असलेल्या वृद्धक्षत्राच्या मांडीवर पाडिलें. त्या वेळीं तो जप करीत असल्यामुळें त्याच्या तें लक्षांत आलें नाहीं. जेव्हां तो उठूं लागला, तेव्हां तें भूमीवर पडलें. पडतांक्षणींच वृद्धक्षत्राचें मस्तक शतधा विदीर्ण झालें (म. द्रो. १४६).

याच्या एका पुत्राचा वध अर्जुनानें द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळीं केला (म. आ. २१८). दुसरा पुत्र दुःशलेपासून

झालेला सुरथ नांवाचा. त्यानें पितृवधाची हकीकत ऐकतांच प्राण सोडिला (म. आश्व. ७८).

४ धर्मसावर्णीचा पुत्र.

५ ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

जयध्वज—(सो. सह.) हा भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें सहस्रार्जुनपुत्र होय. याचा पुत्र तालजंघ. हा महारथी होता (पद्म. सृ. १२).

जयंत—(सो. वृष्णि.) हा मत्स्यमतें वृषभपुत्र. पण पद्ममतें ऋषभपुत्र होय (पद्म. सृ. १३). या पुराणांत हें श्वफल्काचें नामांतर असावें.

२ पांचाल देशचा क्षत्रिय राजा. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे असून महारथी होता (म. उ. १७१. ११ कुं.).

३ इंद्राला पौलोमीपासून झालेला पुत्र (म. आ. १२३. कुं.; भा. ६. १८. ७). देवासुरयुद्धांत यानें कालेय राक्षसाला ठार केलें (पद्म. सृ. ६६).

४ एक यादव (भा. १. १४. २८).

५ मरुत्वतीचे ठायीं धर्म ऋषीस झालेला पुत्र. हा भगवंताचा अंश असून यास उपेंद्र म्हणतात (भा. ६. ६. ८).

६ दशरथाच्या अष्टप्रधानांतील एक (वा. रा. बा. ७).

७ एक रुद्र व रुद्रगण.

८ विष्णूचा एक पार्षद (भा. ८. ११. १७).

९ त्रेतायुगांतील परमेश्वराचें नांव (भा. ११. ५. २६).

१० एक तपस्वी ब्राह्मण. यानें अमृतमय जलाचें बनलेलें व एक लक्ष वर्षे आयुष्य असलेलें फल तपःसामर्थ्यानें इंद्रापासून मिळवून एक लक्ष सुवर्णास तें भर्तृहरीस विकलें (भवि. प्रति. २. २३).

११ बौद्धधर्मी न्यूनपति बौद्धसिंह याचें चीन देशांत नेत्रपालाशीं युद्ध झालें. तेव्हां जयंतानें बौद्धसिंहास सोडविलें. पुढें त्याच्या पद्मजा नांवाच्या मुलीशीं जयंताचा विवाह झाला (भवि. प्रति. ३. २९).

१२ काश्मीर देशांतील राजा कैकय याचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. ३१).

१३ जयंतस्वामीनें केलेली ऋग्वेदाची स्वरांकुशा शिक्षा प्रसिद्ध आहे. हिच्यामध्यें एकवीस श्लोक आहेत, असें शिक्षेंत म्हटलेलें असलें, तरी चोवीस सांपडतात. हिच्या आरंभी हेरंब, चंडिकादिकांना नमन केलेलें आहे. कांहीं लोकांच्या मतें ही रायणकृता आहे.

१४ हें यशस्विन् लौहित्याचें नांव आहे (जै. उ. ब्रा. ३. ४२. १; दक्ष जयंत लौहित्य पहा).

जयंत पाराशर्य—एक आचार्य. विपश्चिताचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १).

जयंत वारक्य—हा कुबेर वारक्याचा शिष्य. याचा आजा कंस वारक्याचा शिष्य होता (जै. उ. ब्रा. ३.४१.१). सुयज्ञ शाण्डिल्याचा शिष्य म्हणूनहि एका जयंत वारक्याचा उल्लेख आहे (जै. उ. ब्रा. ४. १७. १).

जयंती—स्वायंभुव मन्वंतरांतील यज्ञ नामक इंद्राची कन्या व ऋषभदेव राजर्षीची भार्या. हिला भरत इत्यादि शंभर पुत्र होते (भा. ५. ४. ८).

२ चालू मन्वंतरांतील पुरंदरनामा इंद्राची कन्या व वारुणि भृगूचा पुत्र जो शुक्र, त्याची स्त्री. इंद्रानें हिला देवांचा नाश करण्याकरितां उग्र तपश्चर्या करीत असलेल्या शुक्राचार्याला विघ्न करण्याकरितां त्याच्याकडे पाठविलें. तेथें गेल्यावर जयंतीनें त्याची उत्तम प्रकारें सेवा केली. पुढें शुक्राचार्याला शंकरापासून वरप्राप्ति झाल्यावर त्यानें हिचा हेतु ओळखून हिच्यासहित तो आपल्या घरीं आला व संसाराचा उपभोग घेऊं लागला. हिच्यापासून त्याला देवयानी झाली (मत्स्य. ४७; पद्म. सृ. १३; उशनस् पहा).

३ सुषेण राजाची कन्या. ही त्यानें राजपुत्र माधवास दिली होती (पद्म. क्रि. ६).

जयपाल—न्यूह म्लेच्छाच्या वंशांतील प्रजयाचा पुत्र. यानें दहा वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ३).

जयरात—कलिंग देशाच्या भानुमंत राजाचा भाऊ. हा दुर्योधनपक्षीय असून भारतीय युद्धांत भीमाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १५६. ३१ कुं.).

जयवर्मन्—दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. द्रो. १५६).

जयवान—काश्मीर देशांतील राजा कैकय याचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. ३१).

जयविजय—हे कर्दम प्रजापतीस देवहूतीचे ठिकाणीं झाले. हे मोठे विष्णुभक्त असून नेहमीं अष्टाक्षर मंत्राचा जप व विष्णूचीं व्रतें करीत असल्यामुळें यांना विष्णूचा साक्षात्कार होत असे. तसेंच हे यज्ञकर्मांत कुशल असून एकदां मरुत राजाच्या निमंत्रणावरून त्याच्या यज्ञाकरितां गेले व त्यांत जय हा ' ब्रम्हा ' व विजय ' याजक ' झाला. यज्ञ समाप्त झाल्यावर राजानें यांस विपुल दक्षिणा दिली. ती घेऊन हे घरीं आल्यावर त्या दक्षिणेच्या वांटणीसंबंधानें यांचें भांडण होऊन शेवटीं जयानें विजयास ' तूं मगर होशील, ' असा शाप दिला. उलट विजयानें, ' तूं हत्ती होशील,' असा जयास शाप दिला. परंतु लागलींच कृतकर्मांबद्दल दोघांना पश्चात्ताप होऊन हे विष्णूला शरण गेले. तेव्हां विष्णूनें यांचा शाप संपतांच उद्धार करण्याचें यांना सांगितलें. शापाप्रमाणें एक मगर व दुसरा हत्ती होऊन गंडकीच्या तीरीं राहत होते. पुढें एके दिवशीं हत्ती कार्तिकस्नानासाठीं गंडकी नदींत उतरला

असतां, मगरानें त्याचा पाय धरिला. तेव्हां त्यानें विष्णूचा धांवा केला. अर्थात् विष्णूनें येऊन या दोघांचा उद्धार केला व यांस विष्णुलोकीं नेलें. हेच जय व विजय विष्णूचे द्वारपाल झाले (स्कंद २. ४. २८; पद्म. उ. ११०).

पुढें यांनीं सनकादि देवर्षींना विष्णुदर्शनास जाऊं दिलें नाहीं, म्हणून हे त्यांच्या शापानें वैकुंठांतून पतन पावून असुरयोनीप्रत गेले. यांपैकीं जय हिरण्याक्षाचा जन्म पावून पृथ्वीस डोक्यावर घेऊन पातालांत गेला असतां, विष्णूनें वराहावतारीं याचा वध करून पृथ्वी सोडविली (भा.३. १६ ३२; पद्म. उ. २३७).

परंतु दुसऱ्या ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, अश्विनींनीं 'तुम्ही तीनदां पृथ्वीवर जन्म घ्याल,' असा शाप दिला होता. उलट त्यांनाहि यांनीं 'तुम्ही एकदां पृथ्वीवर जन्म घ्याल,' असा शाप दिला. शापाप्रमाणें जयविजय अनुक्रमें हिरण्याक्ष व हिरण्यकशिपूच्या जन्मास आले. नंतर रामावतारीं रावण, कुंभकर्ण व कृष्णावतारीं शिशुपाल व वक्रदंत या नांवांनीं हे प्रसिद्धीस आले.

जयशर्मन्—एक ब्राम्हण. इंद्रप्रस्थाचा राजा अनंगपाल यानें आपल्या चंद्रकांति नामक कन्येचा विवाह केला. तो राजोत्सव पाहतांच हिमालयावर समाधिस्थ असलेल्या या ब्राह्मणास राज्याची इच्छा उत्पन्न झाली व यानें देहत्याग करून चंद्रकांतीच्या उदरीं जन्म घेतला. हा पुढें पराक्रमी व जितेंद्रिय असा होऊन जयचंद या नांवानें प्रसिद्धीस आला. याचा कनिष्ठ भ्राता रत्नबाहु (भवि. प्रति ३ ५).

२ अवंतीनगरींतील शिवशर्मा ब्राह्मणाचा पुत्र. यानें व्यसनी असूनहि अधिक महिन्यांतील वद्य एकादशी केली. लक्ष्मीनें यास एकादशीमाहात्म्य सांगितलें (पद्म. उ. ६२).

जयसिंह—अजमिरांतील राजा चपहानि, याच्या वंशांतील मद्रदेवाचा पुत्र. यानें आर्यदेश जिंकून एकंदर ५० वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २).

जयसेन—(१ व २ जयत्सेन पहा).

२ (सो. क्षत्र.) हा भागवतमतें अहीनपुत्र होय (जयत्सेन पहा).

३ क्षत्रिय राजा मागध (म. स. ४. ३२ कुं.).

४ अवंत्यराजा. याला राजाधिदेवी नामक स्त्री होती. याचे पुत्र विंदानुविंद व कन्या मित्रविंदा. ती कृष्णास दिली होती.

५ न्यूह म्लेच्छाच्या वंशांतील विष्वक्सेन राजाचा पुत्र. यानें तीस वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ३).

जयस्तोम—हा राजा कुष्ठरोगांतून सूर्याराधनेनें मुक्त झाला (भवि. ब्राह्म. २१०).

जया—कृशाश्वप्रजापतीची कन्या व पार्वतीची दासी (स्कंद १. ३. २. १८). ही पार्वतीची मैत्रीण असेंहि आढळतें (वामन. ४; पद्म. उ. १६).

जयानीक—द्रुपदपुत्र पांचाल. हा भारतीय युद्धांत अश्वत्थाम्यानें कट्टून मारिला गेला (म. द्रो. १५७.१८१ कुं.).

२ विराटाचा भाऊ (म. द्रो. १५९.४१ कुं.).

जयावह—मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

जयाश्व—जयानीकाचा भ्राता. याला भारतीय युद्धांत अश्वत्थाम्यानें मारिलें (म. द्रो. १५७. १८१ कुं.).

२ विराट राजाचा भ्राता (म. द्रो. १५९. ४१ कुं.).

जयेश—विराटनगरींत भीमानें धारण केलेलें गुप्त नांव (म. वि. ७.६६; २७.१९ कुं.).

जर— (२ जरा पहा).

जरत्कारु—ऐरावत सर्प. एक सूक्तद्रष्टा (ऋ. १० ७६).

२ कारु म्हणजे शरीर, तें तपानें क्षीण करतो तो जरत्कारु, अशी जरत्कारु शब्दाची व्युत्पत्ति आहे (म. आ. ४०. ३. कुं.). हा यायावरांचा मुलगा (म. आ. ४५. १६ कुं.). जरत्कारु ब्रह्मचारी असून तीर्थयात्रा करीत हिंडत असतां याला वीरणक नांवाच्या गवताच्या आधारानें एका खड्ड्यांत लोंबत असलेले पितर आढळले. गवताचें मूळ उंदीर कुरतडीत असल्यामुळें त्यांचा आधार केव्हां तुटेल, याचा नेम नव्हता. त्यांना अशा अवस्थेचें कारण विचारतां, 'जरत्कारूनें लग्न न केल्यामुळें आमचा वंश खुंटला आहे व त्यामुळें आमची अशी स्थिति झाली आहे. केवळ तपाच्या जोरावर आम्ही इतके दिवस टिकलों आहोंत; पण तें तप, काल-रूपी उंदीर सारखा कुरतडीत आहे. यास्तव आमच्या मुलाला कसेंहि करून विवाह करण्यास सांग,' असें त्यांनीं सांगितलें. तेव्हां यानें, मींच तुमचा पुत्र आहें. मी ब्रह्मचर्यानें राहण्याचें ठरविलें होतें. पण तुमची ही स्थिति पाहून माझा बेत बदलला आहे; माझ्याच नांवाची कन्या मला भिक्षेंत मिळाल्यास व पोषण करावें लागणार नसल्यास मी तिच्याशीं लग्न करीन, असें उत्तर दिलें. पुढें म्हातारा म्हणून याला कोणीच मुलगी देण्यास तयार होईना. शेवटीं अरण्यांत वासुकीनें आपली जरत्कारु या नांवाची भगिनी दिली व तिचें पोषण करण्याचें काम त्यानें आपल्याकडे घेतलें. पुढें विवाह झाल्यावर नवरा-बायको एकत्र राहूं लागलीं. मात्र यानें प्रथमच तिला बजाविलें होतें कीं, माझ्याविरुद्ध वागल्यास मी तुला टाकून देईन. पुढें एके दिवशीं हा आपल्या पत्नीच्या मांडीवर डोकें ठेवून निजला. संध्याकाळ झाल्यावर संध्यालोप होऊं नये, म्हणून तिनें नवऱ्याला जागृत केलें. तेव्हां 'काय बिशाद आहे कीं, मी निजलों असतां सूर्य अस्ताला जाईल ! ' असें बोलून

रागावून पुनः तप करण्यास हा निघून गेला (म. आ. १४. ४७ कुं.). त्या वेळीं जरत्कारूच्या पोटांत गर्भ होता. तो वाढून तिला आस्तिक नांवाचा पुत्र झाला. जरत्कारू ची स्त्री कश्यपकन्या मनसा हिच्यापासून आस्तिक झाला (दे. भा. ९. ४७-४९; मनसा पहा).

३ जरत्कारूची स्त्री (२ जरत्कारु पहा).

जरद्गौरी—आस्तिकाची आई जरत्कारु हिचें नामांतर.

जरस्—वसुदेवाला रथराजी स्त्रीपासून झालेला द्वितीय पुत्र. याला जर असें नामांतर आहे. हा क्षत्रिय असून दुराचरणानें व्याध झाला. याच्याच बाणानें कृष्णाचें निधन झालें. नंतर भल्लतीर्थांत हा मरण पावला (भा. ११.३०.३३; म. मौ. ५.२२-२५ कुं; स्कंद. ७.१.२३९-२४१).

जरा—एक राक्षसी. जरासंधाची उपमाता (जरासंध पहा). जरासंधानें कृष्णादिकांचा वध करण्याकरितां गदा फेंकली व तिचा प्रतिकार करण्याकरितां बलरामानें स्थूणाकर्ण नांवाचें अस्त्र फेकलें, त्यांत सांपडून ही मेली (म. द्रो. १८१).

जरासंध—(सो. मगध.) हा वायुमतें नभस्पुत्र. भागवत, विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें हा बृहद्रथ राजाचा पुत्र. बृहद्रथ राजानें काशीराजाच्या आवळ्याजावळ्या दोन मुलींशीं विवाह केला. हा बराच काल अनपत्य असतां काक्षीवत गौतमपुत्र चंडकौशिक यानें यास पुत्रप्राप्तीस्तव प्रसाद म्हणून एक आम्रफल दिलें. 'दोन्ही पत्न्यांशीं समभावानें वागेन,' अशी त्याची प्रतिज्ञा असल्यामुळें त्याच्या पत्न्यांनीं तें प्रत्येकीं अर्धें अर्धें भक्षिलें. कांहीं कालानें दोघींस अर्धी अर्धी पुत्र झाला. तीं शकलें त्यांनीं दासीकरवीं चवाठ्यावर नेऊन ठेविलीं असतां जरा अगर गृहदेवी नामक राक्षसीनें सहज जुळविलीं. त्यामुळें एक बालक झाला. नंतर ती हा बालक खाण्याकरितां ओढून नेऊं लागली. पण या बळकट बालकास तिच्यानें ओढवेना. नंतर त्या मुलानें रोदन करण्यास आरंभ केला असतां, राजा बाहेर आला व त्याला त्या राक्षसीनें हा पुत्र देऊन टाकला. राजानें याचें नांव जरासंध असें ठेविलें (म. स. १७-१८; मत्स्य. ५०). त्याच्या एकाच पत्नीला दोन शकलें झालीं व तिनें तीं चवाठ्यावर फेंकलीं. नंतर जरा राक्षसी त्या शकलांसह बसली असतां लीलेनें जिवंत हो, असें वारंवार त्यांस म्हणूं लागली. तोंच त्या जुळलेल्या शकलांत जीव आला, अशीहि कथा आहे (भा. ९. २२). हा विप्रचित्ति दानवाच्या अंशानें जन्मला होता (म. आ. ६७). हा मगध देशाचा अधिपति असून याच्या राजधानीचें नांव गिरिव्रज असें होतें. हा द्रौपदीच्या स्वयंवरास उपस्थित होता. पण धनुष्य उचलितांना तें गुडघ्यावर पडून फजिती झाल्यामुळें तडक आपल्या देशीं चालता झाला (म. स. १८७). हा रुक्मिणीच्या स्वयंवरासहि उपस्थित होता. यानें तेथें भीष्मकासमोर केलेलें कृष्णस्तुतिपर भाषण याच्या कृष्णद्वेषाशीं विसंगत दिसतें (ह. वं. २. ४८).

यानें आपल्या दोन कन्या व सहदेवाच्या कनिष्ठ भगिनी अस्ति व प्राप्ति कंसास दिल्या होत्या. कंसवधाची वार्ता त्यांच्या मुखानें यास कळतांच यानें सैन्य घेऊन मथुरेवर चाल केली. याचें सैन्य तेवीस अक्षौहिणी (विष्णु. ५.२२) अथवा वीस अक्षौहिणी होतें (ह. वं. २. ३६.). कृष्ण व बलराम हे नगराबाहेर येऊन यांशीं युद्धास तयार झाले. नंतर त्या दोघांनीं आपल्या मूळ स्वरूपाचें स्मरण करितांच कृष्णास शार्ङ्ग धनुष्य, अक्षय भाते व कौमोदकी गदा, व बलरामास संवर्तक हल व सौनंद मुसल हीं आकाशांतून प्राप्त झालीं (ह. वं. २. ३५; विष्णु. ५. २२). जरासंधानें मथुरेच्या चारी द्वारांवर चढाई करण्यास्तव राजे नेमिले ते असेः—दक्षिणेला दरद, चेदिराज व हा स्वतः; उत्तरेला पूरुकुलोत्पन्न वेणुदारि, विदर्भाधिपति सोमकराज, भोजेश्वर रुक्मिन्, सूर्याक्ष व मालवेश, अवंतिदेशचे विंद व अनुविंद, दंतवक्त्र, छागलि, पुरमित्र, विराट, कौरव्य, मालव, शतधन्वा, विदूरथ, भूरिश्रवा, त्रिगर्त, बाण व पंचनद; पूर्वेला उलूक, केतव, अंशुमान् राजाचा पुत्र एकलव्य, बृहत्क्षत्र, बृहद्धर्मन्, जयद्रथ, उतौजस्, शल्य, कौरव, कैकेय, वैदिश, वामदेव व सिनी देशचा राजा सांकृति; व पश्चिमेला मद्रराजा, कलिंगपति, चोकितान, बाल्हिक, काश्मीराधिप गोनर्द, करुषेश द्रुमराज, किंपुरुष व पर्वतप्रदेशांतील अनामय (ह. वं. २.३५).

यानें याप्रमाणें व्यवस्था केली; पण यादवांचें सैन्य थोडें होतें, तरी यादवांनीं याचा पराभव केला. हें युद्ध चालूं असतांना जरासंधास मारण्यास एकदां बलराम प्रवृत्त झाला होता. पण आकाशवाणीनें रामास सुचविलें कीं, याचा वध कोणाकडून आहे, हें तुला माहीत आहे. यास्तव तूं यास मारूं नयेस (ह. वं. २. ३६). जरासंधास बलरामानें अनेकदां जिंकिलें होतें, तरी यास मारिलें नाहीं. पण याच्या बरोबरीच्या राजांचा मात्र खरपूस समाचार घेतला (ह. वं. २. ६२).

या युद्धांतील लोकांच्या तीन याद्या आल्या आहेत. पण एकीचा कांहीं दुसरीशीं फारसा मेळ नाहीं. एकींत चेदिराज शिशुपाल, तर दुसरींत चेदिराज पुरुषोत्तम, एकींत सिनिराज सांकृति, तर दुसरींत केशिराज सांकृति, तर एकाच यादींत दरद व दरदेश्वर असे दोन राजे आले आहेत. शिवाय माणसांचाहि मेळ बसत नाहीं (ह. वं. २.३४).

याप्रमाणें यानें आणखी सतरा स्वाऱ्या केल्या, पण दर वेळेस याचा पराभवच होत गेला. हा निष्कारण वैर करी, म्हणून याचा त्रास चुकविण्याकरितां कृष्णानें मथुरा देश सोडून रैवतक पर्वताजवळ द्वारकेस नवें राज्य स्थापिलें. हीं अठरा युद्धें मिळून तीनशें वर्षें लोटलीं. या युद्धांत कृष्णाच्या बाजूस अठरा राजकुलें होतीं (म. स. १४; विष्णु. ५. २२; ब्रह्म. १९५). अशा प्रकारें युद्धांत पराजय पावून हा परत फिरला असतां यानें आपणांस साहाय्य करण्याकरितां कालयवनास बोलाविलें (ह. वं. २. ५३).

हा जरी कृष्णाशीं युद्धांत पराजित झाला, तरी फार शूर होता. याला राज्य देऊन आईबाप वनांत निघून गेल्यावर यानें अतुल पराक्रम दाखविला. भोजकुलांतील सर्व क्षत्रिय पादाक्रांत करून यानें सर्व क्षत्रियांस कबजांत आणिलें. तेव्हां सर्व राजांनीं यास सार्वभौमपदीं स्थापिलें (म. स. १४). यानें गिरिव्रज राजधानींत नव्याण्णव वेळां फिरवून टाकलेली गदा नव्याण्णव योजनें लांब येऊन मथुरेजवळ पडली. याचे हंस व डिंभक हे दोन पराक्रमी भाऊ सेनापति होते (म. स. २९). कर्णाचें व जरासंधाचें युद्ध होऊन त्यांत कर्णाचा जय झाला. यामुळें जरासंधाचें व त्याचें सख्य होऊन यानें मालिनी नगरी त्यास अर्पण केली (म. शां. ५). जरासंधाच्याच जोरावर कंसानें बापाचें राज्य बळकाविलें (ह. वं. २.३४).

इकडे धर्मराजास राजसूय यज्ञ करावा असें वाटल्यामुळें, त्यानें कृष्णास इंद्रप्रस्थास बोलावून त्याचा सल्ला विचारला. कृष्णानें त्यास जरासंधानें ज्याऐशीं राजे प्रतिबंधांत ठेवल्यामुळें यास जिंकल्याशिवाय राजसूययज्ञ सिद्धीस जाणार नाहीं, असें सांगितलें. भागवतांत २०८०० राजे दिले आहेत (भा. १०. ७२-७३). त्या राजांस महादेवास बलि द्यावयाचें, असा याचा निश्चय होता. पण पद्मपुराणांत हा प्रत्येक कृष्णचतुर्दशीचे दिवशीं एकेक राजा भैरवास बलि देत असे, असा उल्लेख आहे (पद्म. उ. २५२). म्हणून जरासंधास जिंकण्यासाठीं भीमार्जुनांस बरोबर घेऊन कृष्ण गिरिव्रजास गेला. त्यांनीं ब्राह्मणवेष धारण केले होते. भीमार्जुनांसहित कृष्ण गिरिव्रजास जाऊन पोहोंचल्यावर प्रथम त्यांनीं याच्या महाद्वारावर असलेल्या अतिशय मोठ्या तीन दुंदुभि फोडल्या व याच्या घरीं गमन केलें. जरासंधानें भेट घेऊन त्यांचा सत्कार केला व त्यांची इच्छा विचारली. तेव्हां कृष्णानें न बोलणें हें या दोघांचें व्रत असल्यामुळें आपण मध्यरात्रीनंतर बोलूं असें सांगितलें. मध्यरात्रीनंतर जरासंध त्यांचा अर्घ्यपाद्य देऊन सत्कार करूं लागला असतां तो ते ग्रहण करीनात. तेव्हां जरासंधानें त्यांच्या आकृतींकडे पाहून ते क्षत्रिय आहेत, असें ओळखिलें व त्यांस कोणत्या हेतूनें येणें केलें, असें विचारिलें. कृष्णानें आपणा तिघांचीं नांवें सांगून तुझी इच्छा असेल त्याच्याशीं युद्ध कर, असें सांगितलें. पण मधुकुलोत्पन्न पुरुषाचे हातून याचा मृत्यु नसल्यामुळें कृष्णानें याच्याशीं युद्ध करण्याचा नाद सोडला. जरासंध शंकराचे वरानें अवध्य होता, म्हणून यास मारण्यास कृष्णास कांहीं युक्ति लढवावी लागली (पद्म. उ. २५२). तेव्हां जरासंधानें सहदेवास राज्याभिषेक करून व कृष्णार्जुनांस नालायक ठरवून भीमाशीं युद्ध करण्याचें ठरविलें. प्रथम यांचें गदायुद्ध सुरू झालें. पण एकमेकांच्या शरिरांवर आघात बरेच वेळां झाल्यामुळें त्या मोडून गेल्या, म्हणून द्वंद्वयुद्धास सुरुवात झाली (भा. १०. ७२-७३). हें युद्ध अहोरात्र चालूं असे (म. स. २४) व फक्त दिवसा चाले (भा. १०. ७२-७३). हें युद्ध कार्तिक शु. १ ते कार्तिक शु. १४ असे १४ दिवस (म. स. २४), २५ दिवस (पद्म. उ. २५२) व २७ दिवस (भा. १०. ७२-७३) चालूं होतें. युद्धाच्या शेवटच्या दिवशीं दोघेहि थकून गेले असतां कृष्णानें उत्तेजन दिल्यामुळें भीमानें जरासंधास मारून टाकलें (म. स. १५; क. २०-२४). शेवटच्या दिवशीं भीमानें जरासंधास फाडलें. तथापि, हा पुनः सांधला जाऊन युद्धास सिद्ध झाला. हें पाहून भीमास हा कसा मरेल, अशी भीति पडली. इतक्यांत कृष्णानें एक तृण हातांत घेऊन त्याचा छेद कला व उजव्या हातांतील डावीकडे व डाव्यांतील उजवीकडे फेकावें, असें सुचविलें. त्याप्रमाणें भीमानें करतांच जरासंध तात्काळ मरण पावला (पद्म. उ. २५२; २७८). ही युक्ति कृष्णास उद्धवानें सुचविली होती (भा. १०. ७२-७३).

जरासंध मरतांच याचा पुत्र सहदेव (भा. ९. २२; मत्स्य. ५०; विष्णु. ४. २३; गरुड. १४०) शरण आला, म्हणून त्यास कृष्णानें अभय दिलें व राज्यावर त्याची स्थापना करून सर्व राजांस बंदींतून सोडविलें. नंतर त्या राजांस राजसूययज्ञास आमंत्रण करून तो भीमार्जुनांसहित इंद्रप्रस्थास आला (म. स. २४; भा. १०.७३ पद्म. उ. २५२). पण, हें सर्व कृत्य दिग्विजयाच्या आधीं केलें, असें भारतांत दिलें आहे, तर भागवतांत सर्वांचा दिग्विजय झाल्यावर जरासंध अजित राहिला, म्हणून ही स्वारी केली असा उल्लेख आहे. (भा. १०. ७२-७३). यास बार्हद्रथि असेंहि म्हणतात.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

जरितारि—मंदपाल ऋषीला शार्ङ्गी जरितेपासून झालेला पुत्र (म. आ. २५८. १; अनु. ५३. २२ कुं.).

जरितृ शार्ङ्ग—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १४२. १; २).

२ मंदपाल ऋषीची ही स्त्री. शार्ङ्ग ही एक पक्ष्याची जात आहे. मंदपालापासून हिला चार मुलें झालीं. त्यांचीं नांवें जरितारि, सारिसृक्व, द्रोण व स्तम्बमित्र अशीं आहेत (म.आ.२५५ कुं.).

हींच नांवें वरील सूक्तांतील क्रमानें दोन दोन ऋचांच्या द्रष्टयांची आहेत. त्या मुलांना मंदपालानें हांकलून दिल्यानंतर तीं दावाग्नींत सांपडलीं. पण वरील सूक्तांतील दोन दोन मंत्रांनीं अग्नीची प्रार्थना केल्यानें तीं दावाग्नींतून सुटलीं. सायणांनीं या कथेचा अनुक्रमणीच्या आधारानें संबंध जोडिला आहे. महाभारत व अनुक्रमणी यांमध्यें पहिल्या मुलाच्या नांवांत मतभेद आहे. महाभारतांत जरितारि असें नांव दिलें असून अनुक्रमणी व बृहद्देता यांनीं जरितृ हें पहिल्या मुलाचें नांव सांगून मातेचें नांव दिलेलें नाहीं.

जरूथ—हा पाण्यांत राहणारा कोणी राक्षस दिसतो (ऋ. १०. ८०. ३). याला वसिष्ठानें प्रज्वलित केलेल्या अग्नीनें ठार केलें (ऋ. ७. ९. ६).

जर्वर—सर्पसत्रांतील हा गृहपति म्हणजे यजमान होता (पं. ब्रा. २५. १३).

जल जातूकर्ण्य—हा काशी, विदेह व कोसल या लोकांचा किंवा राजांचा पुरोहित होता (जातूकर्ण्य पहा).

जलद—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

जलंधर—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

२ ह्या महागर्विष्ठ व त्रैलोक्यविजयी गृहस्थाला शिवानें अगुंष्ठरेखोत्थ चक्रानें ठार केलें (शिव. शत. १५. १७).

जलंधरा—काशिराजाची कन्या व भीमसेनाची भार्या. हिचा पुत्र शर्वत्रात (म. आ. ६३.७६ कुं.).

जलसंध—अंगिराकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि. याचें नांव जलसंधि असें दिलें आहे.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. भारतीय युद्धांत भीमानें याला मारिलें (म. भी. ६४. ३३; क. ८८. १९ कुं.).

३ मागध राजा. हा रथवर होता (म. उ. १६७. २४; आ. २०१. १२ कुं.). भारतीय युद्धांत हा दुर्योधनाच्या पक्षाचा असून सात्यकीकडून मारिला गेला. हा मोठा शूर व शुचिर्भूत असे (म. द्रो. ११५. ५३ कुं.).

जलसंधि—(१ जलसंध पहा).

जलापा—ब्रह्मवादिनी. ही मानवी होती (ब्रह्मांड. २. ३३.१७).

जलाभित—आलुकीबद्दल पाठभेद.

जलेयु—(सो. पूरु.) हा भागवत, विष्णु, वायु व महाभारत यांच्या मतें रौद्राश्वाच्या दहा पुत्रांपैकीं एक होय (म. आ. ८८.९ कुं.).

जल्प—तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

जव—दंडकारण्यांतील विरोध राक्षसाचा पिता.

जविन—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

जवीनर—(सो. नील.) हा मत्स्यमतें भद्राश्वपुत्र. यासच भागवतांत यवीनर, वायूंत यवीयान व विष्णूंत प्रवीर म्हटलें आहे.

जह्नु—(सो. ऋक्ष.) भागवतमतें सत्यहिताचा पुत्र (जंतु पहा).

जह्नवी—कुशिकाच्या वंशास जह्नवी असें म्हटलें आहे (जह्नु पहा).

जह्नु—हा विश्वामित्राचा मूळ पुरुष दिसतो. कारण विश्वामित्रानें शुनःशेपाला आपला पुत्र मानिलें व त्याचें नांव देवरात असें ठेविलें. आपल्या मुलांत त्याला वडिलपणाचा मान दिला. त्याला जह्नूचें आधिपत्य दिलें व त्यांचे यज्ञादिकर्म आणि वेद, यांचाहि अधिकारी बनविलें (ऐ. ब्रा. ७. १८; आश्व. श्रौ. १२. १४; सां. श्रौ. १५. २७). विश्वामित्राला जाह्नव असें पैतृक नांव आढळतें (पं. ब्रा. २१. १२; विश्वामित्र पहा). जह्नवी हा शब्द ऋग्वेदांत दोनदां आला आहे (ऋ. १. ११६. १९; ३. ५८. ६). त्याचा अर्थ जह्नूची स्त्री किंवा सायणाचार्यांच्या मताप्रमाणें जह्नूचा वंश असा असावा. जन्हू नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या घराण्याला भरत हें नांव असावें. याला विश्वामित्र नांवाचा पुत्र होता (पं. ब्रा. २१. १२. २).

२ (सो. अमा.) अजमीढाला केशिनीपासून झालेला पुत्र (म. आ. १० १.२० कुं.). भगीरथानें गंगा आणिली, त्या वेळीं हा वाटेंत यज्ञ करीत होता. तो यज्ञ गंगेच्या प्रवाहामुळें जलमय झाला, तेव्हां यानें गंगा पिऊन टाकली. पण जेव्हां भगीरथानें प्रार्थना केली, तेव्हां यानें गंगा कानावाटें सोडून दिली. म्हणून गंगेला जाह्नवी असें नांव पडलें (वा. रा. बा. ४३; वायु. २. ३०). याच्या मुलाचें नांव पूरु. अजमीढ किंवा अज अशेंहि म्हणत असत (म. शां. ४९). या जह्नूचा आश्रम अद्यापि दाखवितात.

३ मिथिलाचा पुत्र. याच्या पुत्राचें नांव सिंधुद्वीप (म. अनु. ७. २ कुं.).

४ (सो. ऋक्ष.) हा भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें कुरूपासून झालेल्या पांच पुत्रांतील तिसरा. याचा पुत्र सुरथ. येथपासून कुरुवंश म्हणूनच संबोधिला जातो.

५ (सो. अमा.) हा भागवतमतें होत्रकपुत्र, विष्णु व वायु यांच्या मतें सुहोत्रपुत्र. येथून कान्यकुब्ज घराणें सुरूं झालें.

६ तामस मन्वंतरांतील एक ऋषि.

जह्नुपुत्र—(सो.) भविष्यमतें हा कुरूचा पुत्र. यानें १२००० वर्षें राज्य केलें.

जाजलि—एक ऋषि. यास आपल्या तपाचा गर्व झाला होता. तो तुलाधार नामक एका धर्मात्म्या वैश्याशीं याचा संवाद होतांच नष्ट झाला. याला पश्चिमसमुद्रतीरावर मुक्ति मिळाली (म. शां. २६१-२६४; भा. ४.३१.२).

२ व्यासाच्या अथर्वन्शिष्यपरंपरेंतील विष्णु, वायु, ब्रह्मांड व भागवत यांच्या मतें पथ्याचा शिष्य.

३ भास्करसंहितेंतील वेदांगसारतंत्राचा कर्ता (ब्रह्मवै. २. १६).

४ ऋग्वेदी श्रुतर्षि.

जाटासुरि—जटासुराचा पुत्र अलंबुष.

जाटिकायन—शांत्युदक करितांना कोणता मंत्र वापरावा, याविषयीं याचें मत आलें आहे (कौ. ९.१०).

जात शाकायन्य—याचा कर्मांतील एका विशिष्ट संप्रदायाचा प्रवर्तक म्हणून उल्लेख आहे (क. सं. २२.७). हा शंख कौष्याशीं समकालीन होता.

जातूकर्ण—(६ जातूकर्ण्य पहा).

जातूकर्ण्य—हें बऱ्याच लोकांचें पैतृक नांव आहे. हा आसुरायण व यास्क यांचा शिष्य आहे. याचा शिष्य पाराशर्य (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ७. ३). हा कात्यायनीचा पुत्र आहे (सां. आ. ८. १०). अलीकयु वाचस्पत्य व इतर ऋषि यांचा हा समकालीन होता. इतरहि बऱ्याच ठिकाणीं याचा उल्लेख आहे (ऐ. आ. ५. ३. ३; सां. श्रौ. १. २. १७; ३. १६. १४; २० .१९; १६. २९. ६; का. श्रौ. ४.१.२७; २०.३.१७; २५.७.३४; सां. ब्रा. २६.५). हा संधिनियमांविषयीं विचार करणारा एक आचार्य आहे (शु. प्रा. ४.१२३; १५८; ५.२२). सांख्यायन श्रौतसूत्रांत जल जातूकर्ण असें म्हटलें आहे.

विश्वरूपानें बृद्धयाज्ञवल्क्यांतील घेतलेल्या एका उताऱ्यांत जातूकर्ण्याचा धर्मशास्त्रकार म्हणून उल्लेख केला आहे. स्मृतिचंद्रिकेंत आलेल्या अंगिरसस्मृतींतील एका उताऱ्यांत जातूकर्ण्य हा उपस्मृतिकार होता म्हणून म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें विद्यार्थ्यांचीं कर्तव्यें, परजातींतील स्त्रीशीं लग्न करण्याचा प्रतिबंध, श्राद्धकाल वगैरेसंबंधीं माहिती विश्वरूपानें जातूकर्ण्याच्या सूत्रांमधून बरेच वेळां घेतली आहे. जातूकर्ण्यानें आचार व श्राद्ध यांवर बरींच प्राचीन अशीं सूत्रें लिहिलीं, असें दिसून येतें. बारा राशींतील कन्या राशीसंबंधाचा जातूकर्ण्याचा एक श्लोक अपरार्कानें उल्लेखिला आहे. यावरून जातूकर्ण्य इ. स. २००-४०० च्या दरम्यान होऊन गेला असावा असें दिसतें. श्रौतसूत्रांतहि याचे आधार घेतले आहेत (का. श्रौ. ४.१.२७; २०. ३.१७; २५.७.३५; सां. श्रौ. १.२.१७; ३.१४; २०.१९; १६.२९.६). हलायुध व हेमाद्रि यांमध्यें याचे आधार घेतले आहेत.

२ (सू. दिष्ट.) हा भागवतमतें देवदत्तपुत्र होय.

३ (सू. नरि.) अग्निवेश्याचें नांव (भा. ९. २. २१). एक ऋषि (म. स. ४.२० कुं.).

४ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील शाकल्यमुनीचा शिष्य. यानें शाकलसंहितेचें अध्ययन केलें (व्यास पहा).

५ वसिष्ठगोत्री प्रवर.

६ एक व्यास (व्यास पहा). जातूकर्ण असा पाठ आहे. हा जरदुष्ट्राला भेटण्याकरितां इराणांत गेला होता (दसतिर. १३.१६३).

७ ब्रह्मांडपुराणाच्या परंपरेंतील एक आचार्य.

जातूष्टिर—याला इंद्रानें साहाय्य केलें (ऋ.२.१३.११).

जान—वृषाचें पैतृक नांव.

जानकि—हें कतुजिताचें (तै. सं. २. ३. ८. १; क. सं. ११. १) व अयस्थूणाचें (बृ. उ. ६. ३. १०) पैतृक नांव आहे. उपनिषदांत याला चूल भागवित्तीचा शिष्य व सत्यकाम जाबालाचा गुरु असें म्हटलें आहे. वरील सर्व स्थलीं उल्लेखिलेला जानकि एकच किंवा अनेक हें सांगतां येत नाहीं.

२ विश्वंतराच्या सोमयागांत श्यापर्णाचा प्रवेश झाल्यावर विशिष्ट पद्धतीची एक सोमाची परंपरा सांगण्यांत आली. तींमध्यें कतुविदानें जानकीला ती परंपरा सांगितल्याचा निर्देश आहे (ऐ. ब्रा. ७. ३४).

३ हा स्वर्गांत राहणाऱ्या चंद्रविनाशन दैत्याचा अंशावतार. दुर्योधनपक्षीय क्षत्रिय राजा (म. आ. ६८. ३९ कुं.).

जानंतपि—अत्यरातीचें पैतृक नांव.

जानपदी—जालपदी किंवा जालवतीचें नामांतर.

जानश्रुति—हें पौत्रायणाचें पैतृक नांव आहे (छां. उ. ४.१.१; २.१). या उदार गृहस्थानें सर्वत्र अन्नछत्रें घातलीं (रैक्व पहा).

जानश्रुतेय—हें अनेकांचें मातृक अगर पैतृक नांव आहे. हें उपावि नामक ऋषीचें मातृक नांव आहे (ऐ. ब्रा. १.२५). येथें उपसद नांवाच्या कर्मासंबंधीं हवि सांगतांना दुसऱ्या एका ब्राह्मणग्रंथांतील उतारा आला आहे. त्यांत श्रोत्रिय ब्राह्मणाची प्रशंसा केली आहे. शतपथांत औपावि याचें हें पैतृक नांव दिलें आहे. येथें त्यानें वाजपेयानंतर बृहस्पतिसव केल्याचा उल्लेख आहे (श. ब्रा. ५.१.५). दुसरीकडे उलुक्य, नगरिन् व सायक यांचें हें पैतृक नांव आहे (जै. उ. ब्रा. १. ६. ३; ३. ४०. २).

जानुजंघ--एक क्षत्रिय (म. आ. १. २६१ कुं.; अनु. २७१. ५९ कुं.).

२ तामस मन्वंतरांतील मनुपुत्र.

जांदकार—साहाय्य करणारा असा याचा अर्थ आहे. हा नेहमीं यमाचें कार्य करणारा असून सूर्याच्या समीप असलेल्या अठरा विनायकांपैकीं एक आहे (सांब. १६).

जाबाल--महाशाल व सत्यकाम यांचें हें मातृक नांव आहे. हा गृहपति असलेल्या सत्राचा निर्देश आहे (सां. ब्रा. २३.५).

२ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

३ विश्वामित्राचा एक पुत्र.

४ विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार व एक ऋषिगण.

५ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

६ भास्करसंहितेंतील तंत्रसारतंत्राचा कर्ता (ब्रह्मवै. २. १६).

जाबालायन—माध्यंदिनायनाचा शिष्य. याचा शिष्य उद्दालकायन (बृ. उ. ४. ६. २).

जाबालि—विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

२ दशरथाचा एक मंत्री. यानें रामाला पित्राज्ञा मोडून अयोध्येस येण्यास सांगितलें. पण रामानें याचा निषेध केला. रामाच्या सभेंतील एक धर्मशास्त्री. हा रामाच्या लग्नाकरितां हजर होता (वा. रा. बा. ६९).

३ एक ऋषि. शिवाय जाबाल व त्याचे वंशजांस हें नांव आहे. हा मंदर पर्वतावर तपश्चर्या करीत असून याचे लक्षावधि शिष्य होते. यानें निपुत्रिक राजा ऋतंभर याला पुत्रप्राप्तीकरितां विष्णुसेवा, गोसेवा व शिवसेवा करण्यास सांगितलें. हा एके दिवशीं अरण्यांत गेला असतां एका तळ्याच्या कांठीं एक सुंदर व तरुण अशी तापसी तपश्चर्या करीत असलेली याच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां ती कोण आहे, हें समजण्याकरितां शंभर वर्षे हा तेथें थांबला व तिची समाधि उतरल्यावर जाबालीनें तिची हकीकत तिला विचारली. नंतर तिच्यापासून श्रीकृष्णाच्या उपासनेचें रहस्य समजून घेऊन हा कृष्णाची आराधना करूं लागल्यावर गोकुळांतील प्रचंड नामक गोपाच्या घरीं चित्रगंधा नामक गोपीच्या जन्नास गेला (पद्म. पा. ३०. ७२;१०९).

४ हा ऋषि एकदां घोर तपश्चर्या करीत असतां इंद्रानें रंभेला याच्याकडे पाठविलें. तिनें यास मोहित केलें असतां, याच्यापासून तिला एक मुलगी झाली. पुढें त्या मुलीला चित्रांगद राजानें पळवून नेलें. तेव्हां ऋषीनें त्यास ' तूं कुष्ठी होशील ' असा शाप दिला (स्कंद. ६. १४३-१४४).

५ भृगुकुलोत्पन्न एक ऋषि (भृगु पहा). जाबालीनें एक स्मृति केलेली आहे. हेमाद्रि व हलायुध यांनीं याचे आधार घेतले आहेत.

जामघ—(सो.) भविष्यमतें हा पारावतसुताचा पुत्र.

जामदग्निय--तैत्तिरीयसंहितेंत जमदग्नीच्या दोन वंशाजांचें म्हणून हें नांव आलें आहे (जमदग्नि पहा). और्व लोकांना जामदग्निय म्हटलें आहे (पं. ब्रा. २१. १०. ६).

जामदग्न्य—जमदग्निपुत्र परशुरामाचें नांव.

२ सावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

जामित्र—तुषित देवांतील एक.

जामिन्—(यामि पहा).

जांबवत्—प्रजापति व रक्षा यांचा पुत्र. याची स्त्री व्याघ्री. याची कन्या जांबवती (ब्रह्मांड. ३. ७. ३०१). ब्रह्मदेवाच्या जांभयीपासून उत्पन्न झालेला ऋक्ष (वा. रा. बा. १७). याला जांबवन्त असेंहि म्हणतात (पद्म. पा. ११). हा ऋक्षांचा राजा होता (वा. रा. यु. ३७). रामावतारीं यानें रामाला सीताशुद्धयर्थ पुष्कळ साहाय्य केलें (वा. रा. यु. ७४). रावणवधानंतर रामाचा जय झाल्यावर तो जांबवानानें नगारे वाजवून लोकांस कळविला (पद्म उ. १५०). राम अयोध्येंत गेल्यावर त्याच्या राज्याभिषेकाकरितां यानें समुद्राचें पाणी आणिलें होतें (वा. रा. यु. १२८). तसेंच राजसूय यज्ञाच्या वेळीं अश्वरक्षणार्थ शत्रुघ्नाबरोबर हा गेला होता (पद्म. पा. ११). पुढें कृष्णावतारीं स्यमंतकमण्याबद्दल याचें कृष्णाशीं अठ्ठावीस दिवस युद्ध झालें. शेवटीं तो रामावतार आहे असें ओळखून यानें कृष्णाची स्तुति केली व स्यमंतकमण्यासहित आपली कन्या जांबवती त्यास दिली (भा. १०. ५६. ३२; पद्म. सृ. १३). यानें दशांग पर्वती शंकर लिंगाची स्थापना केली म्हणून त्या लिंगास जांबवंत असें नांव पडलें (पद्म. उ. १५).

जांबवती—ऋक्षराज जांबवत् याची कन्या व श्रीकृष्णाच्या अष्टनायिकांतील एक. हिला सांब, सुमित्र, पुरुजित्, शतजित्, सहस्रजित्, विजय, चित्रकेतु, वसुमत्, द्रविड आणि क्रतु हे पुत्र व एक कन्या होती (म. स. ५७. २३ कुं; भा. १०. ५६. ३२; ६१. १२; विष्णु. ४. १३). शेवटीं हिनें अग्निप्रवेश केला (म. मौ. ८. ७४ कुं.).

जायंत—जयंतीचे ठिकाणीं ऋषभदेवास झालेल्या शतपुत्रांना संज्ञा.

जायंतीपुत्र—हा आलंबीपुत्राचा गुरु व मांडूकायनीपुत्राचा शिष्य (बृ. उ. ६. ५. २).

जायंतेय—जायंत व हा एकच.

जायद्रथ—जयद्रथपुत्र सुरथाचें नामांतर.

जार—(वृष पहा).

जारत्कारव—आर्तभागाचें पैतृक नांव.

जारासंधि—जरासंधपुत्र सहदेवाचें नामांतर.

जार्ति—तंतीबद्दल पाठभेद.

जालधि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

जालपदी—जानवतीचें नामांतर.

जालंधर—एकदां इंद्र शिवदर्शनासाठीं कैलासीं आला असतां, त्यानें एक भयंकर पुरुष पाहिला. तेव्हां त्यानें त्या पुरुषास 'तूं कोण?' असें विचारूनहि त्यानें उत्तर दिलें नाहीं. तेव्हां इंद्रानें क्रोधानें त्यावर आपल्या वज्राचा प्रहार केला. तो प्रहार होतांच त्या पुरुषाचा कंठ निळा झाला व वज्र जळून गेलें. व त्या पुरुषाच्या—तो शिवच होता—तृतीय नेत्रांतून अग्नि बाहेर पडूं लागला. तें पाहून बृहस्पतीनें इंद्रास पुढें करून शंकराची स्तुति केली. नंतर इंद्राच्या सांगण्यावरून शंकरानें तो अग्नि समुद्रांत टाकून दिला. परंतु तो समुद्राजवळ पडून बालरूपानें रडूं लागला. त्याचेंच नांव ब्रह्मदेवानें जालंधर असें ठेविलें. हा शास्त्रवेत्ता होऊन शंकराशिवाय कोणाकडूनहि मारिला जाणार नाहीं, असा यास वर दिला, व शेवटीं जेथून आला तेथें परत जाईल म्हणून सांगितलें (स्कंद. २. ४. १४; पद्म. उ. ९६-१०४). रुद्रनेत्रोत्थ वह्नीमुळें समुद्रांतून जालंधर उत्पन्न झाला (शिव. रुद्र. यु. १४).

जालंधराच्या उत्पत्तीसंबंधीं आणखी एक कथा आढळते. स्वर्गदी गंगा व समुद्र यांपासून जालंधर उत्पन्न झाला. जन्मतांच यानें त्रैलोक्यभेदी रोदन केलें. ब्रह्मदेवानें याला अजिंक्य व पातालासह हा स्वर्गाचें राज्य करील, असा वर दिला. समुद्रानें जालंधर देश निर्माण करून तो याला तेथें वस्ती करण्यासाठीं दिला व तेथें मयासुरानें त्याला एक नगरी बांधून दिली. याचा विद्याभ्यास शुक्राचार्याचे हाताखालीं झाला व त्याचे जवळूनच याला संजीवनी विद्या प्राप्त झाली. पुढें याचा वृंदेशीं विवाह झाला (पद्म. उ. ३. १८). जालंधर शुक्राचार्याच्या साहाय्यानें पृथ्वीचें पालन करूं लागला.

एकदां जालंधरानें राहूकडे पाहून त्याच्या शिरच्छेदाचें कारण शुक्राचार्यास विचारिलें. शुक्राचार्यानें याला समुद्रमंथनापासून दैत्यपराभवापर्यंतच्या सर्व गोष्टी निवेदन केल्या. जालंधरास हें ऐकून वाईट वाटलें. याला देवांचा क्रोध येऊन यानें इंद्राशीं युद्ध केलें व देवांस जिंकिलें आणि स्वतः इंद्रासनावर आरूढ झाला. नंतर जालंधराच्या भीतीनें देवांनीं विष्णूची स्तुति केली. तेव्हां विष्णु गरुडावर बसून जालंधराशीं युद्ध करण्यास निघाला. परंतु जातांना लक्ष्मीनें माझ्या भावास मारूं नये म्हणून त्याला विनविलें. दोघांचें युद्ध झालें, त्यांत यानें अतुल सामर्थ्य पाहून विष्णु संतुष्ट झाला व त्यानें यास वर मागण्यास सांगितलें. जालंधरानें विष्णूजवळ आपण आपल्या देवादिगणांसह माझे घरीं येऊन राहावें, असा वर मागितला. विष्णूनें 'ठीक आहे' असें म्हणून तो देवांसह जालंधराच्या नगरांत आला. पुढें जालंधरानें ब्रह्मांडावर आपली सत्ता स्थापन केली व त्रिभुवनाचा हा राजा झाला. याच्या राज्यांत अधर्म कोठेंहि नव्हता.

एकदां नारद जालंधराच्या राज्याचा थाट पाहण्यासाठीं व लक्ष्मीनारायणाची सेवा घडावी म्हणून तेथें आला व त्यानें जालंधराजवळ पार्वतीच्या सौंदर्याची सहज वाखाणणी केली. त्यामुळें हा मोहित होऊन यानें पार्वतीला आणण्यासाठीं म्हणून राहूला दूत पाठविला. राहूकडून निरोप कळतांच शंकर क्रुद्ध होऊन त्यानें आपल्या तृतीय नेत्रापासून एक पुरुष निर्माण केला व त्याकडून राहूचा पराभव करविला. नंतर राहूकडून ही हकीकत समजतांच जालंधर अनेक कोटी दैत्यसेनेसह युद्धासाठीं बाहेर पडला. देवांच्या बाजूनें शंकर, नंदी, गणपती, कार्तिकस्वामी, वीरभद्र इत्यादि मंडळी व दैत्यांच्या बाजूनें जालंधर, शुंभ, निशुंभ, कालनेमि वगैरे यांचेमध्यें घनघोर संग्राम झाला. पुढें जालंधरानें शंकर अधिक बलवान् आहे, असें पाहून शंकराला फसविण्यासाठीं गांधर्वी माया उत्पन्न केली. व शंकर मोहित होतांच आपण शंकराचें रूप घेऊन पार्वतीकडे आला. तिला पाहून हा मोहित झाला. पार्वतीला हा राक्षस आहे, असें समजतांच ती तेथें गुप्त होऊन विष्णूजवळ आली व त्याला तिनें ही हकीकत सांगितली. तेव्हां जशास तसें या न्यायानें तो जालंधराचा वेष घेऊन वृंदेजवळ आला. जालंधरपत्नी वृंदा अत्यंत कडकडीत पतिव्रता असल्यामुळें जालंधराचा पराभव होत नव्हता. तेव्हां विष्णूनें शंकराचे सांगण्यावरून जालंधराचें रूप घेऊन तिच्या पातिव्रत्याचें हरण केलें. कांहीं काळानें हा आपला पति नसून विष्णु आहे असें कळतांच तिनें त्यास शाप दिला कीं, तूं जे मायेनें मला द्वारपाल दाखविलेस तेच पुढें राक्षस होऊन तुझ्या भार्येचें हरण करतील व तूं दुःखानें पीडित होऊन शेषासह भ्रमण करशील (आ. रा. सा. ४; शिव. रुद्र. यु. २३). असें सांगून विष्णु तिचें निवारण करीत असतांहि वृंदेनें अग्नींत प्रवेश केला.

प्रथमतः विष्णूनें शेषाला बरोबर घेतलें. दोघांनीं आपला वेष पालटून जटावल्कलें धारण केलीं व जालंधर देशापासून जवळच मायेनें सुंदर आश्रम निर्माण केला. नंतर मायेनें वृंदेच्या मनांत पतिदर्शनाची उत्कंठा उत्पन्न केली व तशा स्थितींत तिचा डोळा लागला. झोपेंत तिला भयंकर स्वप्न पडलें. त्यांत तिनें आपल्या पतीचा नाश झालेला पाहिला. जागृति येतांच ती सखीसह रथांतून रणांगणावर पतिदर्शनासाठीं निघाली. वाटेंत ती घोर अरण्यांत शिरतांच तापस वेषधारी विष्णूनें एक राक्षस उत्पन्न करून तो या दोघींना धरावयास पाठविला. त्याला भिऊन वृंदेनें विष्णूच्या गळ्यांत मिठी मारिली. त्यानें सांगितलें कीं, या आलिंगनामुळें तुझ्या पतीच्या शिराला सर्व

अवयव उत्पन्न होतील. तत्क्षणीं जालंधराचें शिर दिसूं लागलें. तें शिर हातांत धरितांच त्याला अवयव फुटून सर्वांगपरिपूर्ण जालंधर बनला व वृंदेशीं त्यानें क्रीडा केली. परंतु पुढें लवकरच तिला विष्णूची ओळख पटली. विष्णूनें केलेल्या कपटाबद्दल तिनें त्याला शाप दिला कीं, तुझीहि स्त्री अशीच हरण केली जाईल. पुढें तिनें तप करून आत्मज्ञान मिळविलें. नंतर ती मरण पावली. तिच्या देहास स्मर नामक दूतीनें अग्नि दिला व तिचें भस्म गंगेंत टाकिलें. वृंदेनें जेथें तपश्चर्या केली, त्यास वृंदावन म्हणतात (पद्म. उ. १५). इकडे जालंधरानें मायेनें पार्वती निर्माण करून शंकरापुढें आणिली व तिला निशुंभादिक दैत्य मारीत असल्याचें दाखविलें. शंकर गडबडलेला पाहून जालंधरानें त्याजवर अनेक बाण टाकिले. परंतु विष्णूनें केलेल्या सूचनेवरून त्यानें त्याची माया ओळखून आपलें रौद्र रूप धारण केलें आणि जालंधरावर सुदर्शन चक्र फेंकून याचें शिर उडविलें. तेव्हां याच्यांतील तेज निघून तें शिवतेजांत विलीन झालें (स्कंद. २.४.१४-२२).

जालमती—म्लेच्छ राजा बादल, याची कन्या व यशोनंदी नामक राजाची स्त्री. हिला विख्यात व नागपूजनामध्यें तत्पर असा बाह्लिक नांवाचा पुत्र झाला (भवि. प्रति. ४.२३).

जालवती—देवकन्या. हिला पाहतांच शरद्वतांचें रेत स्खलित होऊन त्यापासून कृप व कृपी झाली (म. आ. १४० ६ कुं.).

जाहुष—यांचें राज्य गेलें होतें. तें अश्वींच्या कृपेनें याला पुनः मिळालें. पक्थांचा राजा तूर्वयाण याच्या विरुद्ध असलेल्या च्यवनाबरोबर याचा उल्लेख आहे (ऋ. ७.७१. ५).

जाह्नव—विश्वामित्राचें पैतृक नांव (पं. ब्रा. ११. १२; विश्वामित्र व जह्नु पहा).

जिगीषु—पृथुक देवांतील एक.

जित्—स्वायंभुव मन्वंतरामध्यें देवांना याम असें म्हणत. त्यांपैकीं एक प्रकार.

जित—(सो. यदु.) हा वायुमतें यदुपुत्रांपैकीं एक.

जितकाम—मधुवनांतील शाकुनि नामक ऋषीचा पुत्र. हा अत्यंत विरक्त असून संन्यासवृत्तीनें राहत असे (पद्म. स्व. ३१).

जितवती—उशीनराची एक कन्या व द्रु नामक वसूची भार्या.

जितव्रत—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें हा हविर्धानपुत्र. याची माता हविर्धानी.

जितशत्रु—एक क्षत्रिय (म. स. ११. २४ कुं.).

जिताजित्—स्वायंभुव मन्वंतरांतील या नांवाच्या देवांचा एक प्रकार.

जितारि—(सो.) अविक्षिताचा पुत्र (म. आ. १४१. ४१ कुं.).

जित्वन् शैलिनि—हा शिलीन ऋषीचा पुत्र. याचा भाऊ जिन. एका ठिकाणीं याचें शैलिन् असें नांव आलें आहे (बृ. उ. ४. १. ५; माध्य.) पण काण्वप्रतींत शैलिनी असें नांव आहे (४. १. २). जनक व याज्ञवल्क्य यांचा हा समकालीन होता. हा वाग्देवतेला ब्रह्म समजत असे.

जिन—(जित्वन् पहा).

२ बौद्ध मताचा पुरस्कार करणारा (बर्बरिक, अर्हत, ऋषभ व बृहस्पति पहा).

जिष्णु—विष्णु, इंद्र व अर्जुन यांस नांव (भा. १०. ७५. ५; म. वि. ४३. २१-३६ कुं.).

२ भौत्य मन्वंतरांतील मनूचा पुत्र.

३ पांडवपक्षीय एक राजा. यास कर्णानें वधिलें (म. क. ५६).

जिष्णुकर्मन्—पांडवपक्षीय एक राजा. यास कर्णानें मारिलें (म. क. ५६).

जिह्वक—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

जिह्वावत् बाध्योग—असित वार्षगणाचा शिष्य. याचा शिष्य वाजश्रवस् (बृ. उ. ६. ५. ३).

जीमूत—(सो. यदु.) हा भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें व्योमपुत्र होय.

२ एक मल्ल. याला विराटगृहीं भीमानें मारिलें (म. वि. १५. ५३ कुं.).

३ एक विप्रर्षि. हा उशीरबीज नामक क्षेत्रामध्यें राहत असे (म. उ. १११. २३ कुं.).

४ (सो. यदु.) भीमाचा पुत्र (पद्म. सृ. १३).

५ (सो.) भविष्यमतें वियामुताचा पुत्र.

जीमूतवाहन—हा पूर्वजन्मीं मध्य देशचा शूरसेन नांवाचा क्षत्रिय होता. यानें शंखचूडास जीवदान दिलें (भवि. प्रति. २. १५).

जीवनाश्व—अंगिराकुलांतील गोत्रकार. याच्याबद्दल युवनाश्व असा पाठभेद आढळतो.

जीवंति—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

जीवंती—परशु नामक वैश्याची स्त्री. हिचा पति तरुणपणीं मरण पावल्यामुळें हिचें मन विषयाकडे वळून ही जारांच्या नादीं लागली व पित्यास न जुमानतां उघड उघड वेश्या बनली. पुढें एका पारध्याजवळचा एक पोपट हिनें विकत घेतला व ही त्याचे अत्यंत लाड करूं लागली. कांहीं कालानें त्या

पोपटास ' राम ' हीं दोन अक्षरें येऊं लागलीं. त्या ' राम ' नामोच्चारानें त्या पोपटाचें व या वेश्येचें पातक नाहींसें झालें. पुढें हीं दोघेंहि मरण पावल्यावर विष्णुलोकीं गेलीं (पद्म. क्रि. १५).

जीवल—अयोध्यापति ऋतुपर्ण राजाचा अश्वपाल. नल अज्ञातवासांत असतां हा त्याच्याबद्दल सहानुभूति दाखवीत असे (म. व. ६७).

जीवल ऐलकि—यानें अग्निहोत्र होमाची माहिती सांगितली आहे (श. ब्रा. २.३.१.३१-३५).

जुम्र—न्यूह म्लेच्छाचा कनिष्ठ पुत्र याकूत त्याचा हा पुत्र (भवि. प्रति. १.५).

जुहू—बृहस्पतीची स्त्री (ऋ. १०. १०९). ब्रह्मदेवाची स्त्री (सर्वानुक्रमणी पहा).

जूज—न्यूह म्लेच्छाच्या वंशांतील चरऊ राजाचा पुत्र. यानें २३७ वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. १.२५).

जूति—वातरशनाचा पुत्र. एका ऋचेचा कर्ता (ऋ. १०.१३६.१).

जृंभक—एक यक्ष. हा धर्मारण्यांतील ऋषींना त्रास देत असे (स्कंद. ३.२.९).

जेतृ—अमिताभ देवांपैकीं एक.

जेतृ माधुच्छंदस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १.११).

जैगीषव्य—एक ऋषि (म. स. ११. २४; अनु. ४९. ३७ कुं.). याच्या स्त्रिया पर्णा (मत्स्य.१७९) हिमवानाची कन्या एकपाटला (ह. वं. १. १८) व योगवती आढळतात (पद्म. सृ. ९). याच्या शिष्याचें नांव असित देवल असें होतें. त्याला यानें आपल्या तपाचें अद्‌भुत तेज व त्याच्या लीला दाखविल्या. याच्या अंगीं ब्रह्मलोकगमनाचें सामर्थ्य होतें (म. श. ५०). तसेंच असितावरोबर झालेला याचा संवाद प्रसिद्धच आहे (म. शां. २३६ कुं.). अश्वशिरस् राजाच्या दरबारांत कपिलानें विष्णूचें व यानें गरुडाचें रूप घेतलें होतें (वराह. ४).

२ दुसरा एक ऋषि (दे. भा. ९. ४). याला शिक्षाविष्यासाकरितां ब्रह्मदत्तपुत्र विष्वक्सेन यानें योगशास्त्रावर ग्रंथ लिहिला (भा.९.२१.२६).

३ कृतयुगांतील शतकलाक नामक ऋषीचा पुत्र. यानें प्रभास क्षेत्रांत घोर तपश्चर्या केली. पूर्वकल्पांत महोदय नांवानें प्रसिद्ध असणाऱ्या लिंगाची यानें स्थापना केली व शिव प्रसन्न झाल्यावर यानें ' ज्ञानयोग मला द्या, ' असा वर त्याजवळ मागितला. यानें स्थापिलेल्या लिंगाला हल्लीं सिद्धेश्वर म्हणतात (स्कंद. ७.१.१४).

दुसऱ्या ठिकाणीं अशी हकीकत सांपडते कीं, हा ऋषि शिवदर्शन झाल्याशिवाय तोंडांत पाणीसुद्धां घालणार नाहीं, असा हट्ट धरून बसला होता. हा प्रकार शंकराला समजून तो पार्वतीसह आला व त्यानें याजकडून शिवलिंग स्थापवून याच्या इच्छा पूर्ण केल्या (स्कंद. ४.२.६३).

४ वाराहकल्पांत वैवस्वत मन्वंतरांतील हा शंकराचा अवतार होईल. हा काशीमध्यें दिव्यप्रदेशीं दर्भासनावर बसणारा असून महायोगी असेल. तेथें याला सारस्वत, योगीश, मेघवाह व सुवाहन असे चार पुत्र होतील (शिव. शत. ४).

जैत्यद्रौणि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

जैत्र—कृष्णाचा एक सेवक (भा. १०. ७१. १२).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमानें मारिलें (म. श. २५. १२-१३ कुं.).

जैत्रायण सहोजित—राजसूययज्ञ करणाऱ्या एका राजाचें हें नांव असावें (क. सं. १८.५). पण कपिष्ठलसंहितेंत विशेषनाम नसावें (कापि. सं. २८.५). येथें इंद्राचें वर्णन चाललें आहे.

जैमिनि—हा कौत्सकुलोत्पन्न असून युधिष्ठिराच्या यज्ञांत ऋत्विज होता (भा. १०. ७४. ८). पुढें युधिष्ठिरानें मयसभेंत प्रवेश केल्यावर मोठा समारंभ केला. त्या वेळीं हा तेथें असल्याचा उल्लेख आहे (म. स. ४). तसेंच भीष्म शरपंजरीं पडला असतां हा इतर मुनिगणांसमवेत तेथें होता (म. शां. ४७). पुढें जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत हा उद्गाता होता (म. अ. ५३).

कृष्ण द्वैपायन व्यासाचा सामवेदाचा शिष्य (म. आ. ६३; व्यास पहा).

जैमिनीनें आपली शिष्यपरंपरा कशी वाढविली, हें पुढील आधार पाहिले असतां त्यांवरून समजून येईल. त्याची एकवाक्यता नसल्यामुळें ती माहिती येथें दिली नाहीं (विष्णु. ३. ६. २; अग्नि. १५०. २८-२९; ब्रह्मांड. १. १३; २. ३५. ३१; वायु. १.६१. २७; व्यास पहा).

अशी एक समजूत आहे कीं, जैमिनीच्या भारतांत पांडवांचा असावा तसा गौरव नव्हता, म्हणून अश्वमेधाखेरीज भाग व्यासाच्या आज्ञेनें जैमिनीनें नष्ट केला.

जैमिनिअश्वमेध हें एक महापुराण व उपपुराण यांबाहेरील पुराण आहे. त्यांत भागवताचा पुढीलप्रमाणें उल्लेख आहे.

' भारतं हरिवंशं च पुत्रदं धनदं भवेत् ।
श्रीमद्‌भागवतं पुण्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ '

(जै. अ. ५८.९). जैमिनिअश्वमेधाचा काल ख्रि. पू. शंभर तरी धरावाच लागतो (पुराणनिरीक्षण, पा. ८२).

सामवेदाच्या राणायनीय नांवाच्या शाखेंतील जैमिनीय नांवाचा नववा भेद यानें केला. ही संहिता कर्नाटकांत प्रसिद्ध आहे, असें महीदास चरणव्यूहभाष्यांत म्हणतो. त्याचप्रमाणें

जैमिनीयब्राह्मण व जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मण हीं सामवेदाचीं ब्राह्मणें यानें केलीं. तीं सध्यां उपलब्ध आहेत.

शिवाय जैमिनिकोशसूत्र, जैमिनिनिघंटु, जैमिनिपुराण, ज्येष्ठमाहात्म्यम्, जैमिनिभागवत, जैमिनिभारत, जैमिनिसूत्र, जैमिनिसूत्रकारिका, जैमिनिस्तोत्र, जैमिनिस्मृति इत्यादि ग्रंथ याच्या नांवावर प्रसिद्ध आहेत (c. c.).

हा पूर्वमीमांसासूत्राचा कर्ता असून सुमन्तु, वैशंपायन, पुलस्त्य व पुलह या चार वज्रनिवारकांप्रमाणें हा एक पांचवा वज्रनिवारक होता, असें पुराणांत वचन आहे (शब्दकल्पद्रुम). याचा पुत्र सुमंतु (विष्णु. ३. ६. २).

१ जैमिनि, २ तलवकार, ३ सात्यमुग्र, ४ राणायनि, ५ दुर्वासस्, ६ भागुरि, ७ गौरुण्डि, ८ गौर्गुलवि, ९ भगवान् औपमन्यव कारडि, १० सावर्णि, ११ गार्ग्य, १२ वार्षगण्य व १३ दैवन्त्य हे आचार्य जैमिनीनें उपाकर्मांगतर्पणांत सांगितले आहेत (जैमिनिगृह्यसूत्र १. १४). हा सामवेदी श्रुतर्षि आहे. ब्रह्मांडपुराण सांगितल्याच्या परंपरेंत याचें नांव आहे.

२ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें लांगलीचा शिष्य (व्यास पहा).

जैवंतायन—रौहिणायनाचे शिष्य शौनक व रैभ्य यांच्यासह याचा उल्लेख आहे (बृ. उ. ४. ५. २९; पा. सू. ४. १. १०३).

जैवंत्यायनि—भृगुकुलांतील गोत्रकार (भृगु पहा).

जैवलि—हें प्रवाहणाचें पैतृक नांव आहे. जैवलि म्हणून जो राजा आहे, तो हाच असावा. राजा जैवलीचा गळूनसाशीं सामाविषयीं संवाद झाला आहे (जै. उ. ब्रा. १. ३८. ४; प्रवाहण पहा).

जैह्मप—गौरपराशरकुलीन एक ऋषि. पाठांतर समय असें आहे.

जैह्मलायनि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

जोडिलि—गोडिनिवंदल पाठभेद.

ज्ञाति—(सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें बभ्रूचा पुत्र. यास विष्णुमतें धृति, भागवतमतें कृति व वायुमतें आहृति अशीं नांवें आहेत.

ज्ञानगम्य—सोमकांत राजाचा प्रधान (गणेश. २९).

ज्ञानभद्र—द्वापारयुगांतील सौराष्ट्र देशांत राहत असलेला एक महायोगी. एकदां दुष्काळ पडला असतां याला व याच्या पत्नीला बीस दिवस उपास पडले. तेव्हां हा एका पर्वतावर गेला व एक कोहळा घेऊन घरीं आला. इतक्यांत मोठा पाऊस पडून भिजलेला एक गोप थंडीनें कुडकुडत याच्या घरीं आला. परंतु यां दोघांनीं तो कोहळा बीस दिवस उपास पडल्यामुळें भुकेलेल्या गोपास दिला. त्यायोगें तो संतुष्ट झाला. पुढें हीं दोघें उपासामुळें एकदम मरण पावलीं. यामुळें दोघांनाहि सायुज्य मुक्ति मिळाली (पद्म. क्रि. २५).

ज्ञानश्रुति—गोदावरीच्या कांठच्या प्रतिष्ठान शहराचा पुण्यशील राजा. यास आकाशांतून उडणाऱ्या हंसाकडून समजलें कीं, रैक्व नामक ब्रह्मवेत्ता आपल्यापेक्षां पुण्यवान् आहे. तेव्हां यानें त्या पुण्यशीलाचा शोध करण्यास सारथ्यास सांगितलें. सारथ्यानें त्याचा शोध केल्यावर राजा त्याजकडे मोठा नजराणा घेऊन गेला. पण त्यानें याचा अव्हेर केला. राजानें त्यास ही निरिच्छ वृत्ति कशानें झाली, असें विचारिल्यावर त्यानें हा सर्व गीतेच्या सहाव्या अध्यायाचा महिमा आहे, असें याला सांगितलें (पद्म. उ. १८०; रैक्व पहा).

ज्ञानसंज्ञेय—कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

ज्यामघ—(सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें परावृत्तपुत्र, मत्स्य व वायु यांच्या मतें रुक्मकवचपुत्र व भागवतमतें रुचक राजाच्या पांच पुत्रांतील कनिष्ठ. यास चैत्रा अथवा शैब्या नांवाची स्त्री होती. तिला संतति नव्हती. तरी तिच्या भीतीनें यास दुसरें लग्न करितां येईना. एकदां हा भोज देशांत राजकन्येचें स्वयंवर चाललें असतां तेथें गेला व पराक्रमानें राजकन्येस यानें जिंकून रथांत घालून आपल्या नगरास आणिलें. पण चैत्रेनें ही कोण असें विचारितां हा भ्याला व तिला म्हणाला, ही तुझी सून आहे. तें बोलणें तिला पुत्र नसल्यामुळें फारच लागलें. परंतु पुढें लवकरच चैत्रेला विदर्भ नांवाचा पुत्र झाला. त्याचें भोजेशीं लग्न लावण्यांत आलें (भा. ९. २३-३५; वायु. २. ३३). पण रुक्मेषु व पृथुरुक्म या दोघा बंधूंनीं एकी करून ज्यामघाला राज्यांतून पिटाळून लाविलें. तेव्हां हा अरण्यांत आश्रम करून तेथें शांत चित्तानें राहिला. पण तेथील ब्राह्मणांनीं याची राज्यतृष्णा जागृत करून याला दूरच्या नर्मदाकांठच्या प्रदेशावर स्वारी करावयास लाविलें. तेथील राजधानी मृत्तिकावती नांवाची नगरी होती. नंतर ऋक्षवान् पर्वतावर स्वारी करून तो जिंकिला व तेथील शुक्तिमती नामक नगरींत वस्ती केली. पुढें एका दूरच्या प्रांतावर स्वारी करून हातीं लागलेली उपदानवी नांवाची कन्या बरोबर घेऊन हा आला. ती तुझ्या मुलाकरितां आणली, अशी यानें बतावणी केली. पण पुत्र नसल्यामुळें ती साधली नाहीं. तथापि, त्या मुलीच्या तपःप्रभावानें शैब्या म्हातारपणींहि गर्भार राहून तिला विदर्भ पुत्र होऊन त्यापासून उपदानवीला क्रथ, कौशिक व लोमपाद असे तीन पुत्र झाले (ह. वं. १. ३७; ब्रह्म. १४. १०-२०; लिंग. १. ६८. ३२-४१; मत्स्य. ४४. ३२; ब्रह्मांड. ३. ७०. ३३). रुक्मकवच हा विष्णुपुराणांत आजा दिला आहे. तथापि रुक्मकवच व रुचक एक असावेत. पद्मपुराणांत ज्यायघ नांवावर प्रायः हींच हकीगत आली आहे (पद्म. स. १३).

ज्यामहानि—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांड-मतें लांगलीचा शिष्य (व्यास पहा).

ज्यायघ—(ज्यामघ पहा).

ज्येष्ठ--एक ब्रह्मर्षि. ज्येष्ठ सामाचा कर्ता. बर्हिषदा-पासून सात्वत धर्म वेदपारग ज्येष्ठ ऋषीस मिळाला. याचे साम श्रीहरीला फार आवडतात. याच्यापासून हा धर्म अविकंपन राजास प्राप्त झाला (म. शां. ३४८).

ज्येष्ठा—(अलक्ष्मी पहा).

२ सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक.

३ शुक्राची कन्या. द्वादशादित्यांतील वरुणाची स्त्री. हिला बल, अवर्त असे पुत्र व सुरा नांवाची कन्या होती (म. आ. ६७. ५२-५३ कुं.).

ज्योति—स्वारोचिष मन्वंतरांतील मनूचा पुत्र.

२ वसिष्ठाचा पुत्र. स्वारोचिष मन्वंतरांतील प्रजापति (पद्म. सृ. ७).

३ वंशवर्तिन् देवांतील एक.

ज्यौतिर्धामन्—तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक (भा. ८. १. २८).

ज्यौतिर्मुख--रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. ३०. ७३).

ज्योतिष्टम—कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र.

ज्यौतिष्मत्--स्वायंभुव मन्वंतरांतील मनूचा पुत्र (पद्म. सृ. ७).

२ मधुवनांतील शाकुनि नामक ऋषीचा पुत्र. हा अग्नि-होत्री असून गृहकृत्यांत तत्पर होता (पद्म. स्व. ३१).

३ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

४ मरुतांच्या पहिल्या गणांपैकीं एक.

ज्योतिस्--कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

ज्योत्स्ना--सोमाची कन्या व वरुणपुत्र पुष्कर याची स्त्री. हिला ज्योत्स्ना काली असें नामांतर आहे (म. उ. ९८. १३ कुं.).

ज्वर—कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र.

२ एक रोग. शंकराचे घामापासून उत्पन्न झाला. हा बर्हिर्सवाणा व घुबड यांच्यासारखा होता. यानें सर्व देवांस त्रास दिला, तेव्हां ते महादेवाकडे गेले व त्यांनीं त्यास हें सर्व वृत्त सांगितलें. मग महादेवानें यास निरनिराळीं स्थानें दिलीं (म. शां. २८९. ३९-४७ कुं.). बाणाचें श्रीकृष्णाशीं युद्ध चालूं असतां हा बलरामावर धांवला व बलरामास यानें जर्जर केलें. कृष्णानें निरनिराळीं पुष्कळ स्थानें दिलीं, तेव्हां हा कृष्णास शरण गेला. भागवतांत याची कथा किंचित् निराळी आहे. हा शिवाचा सेवक श्रीकृष्णावरच धांवला, पण त्यावर श्रीकृष्णानें आपला शीतज्वर सेवक सोडिला. त्या दोघांचें युद्ध होऊन शीतज्वरानें यास धरून श्रीकृष्णाजवळ आणिलें. या दोन्ही ठिकाणीं यांचें रूप एकच दिलें आहे. हा तिपायी, त्रिशिर, षड्भुज व नवनेत्र होता. भागवतांत फक्त त्रिपाद व त्रिशिर असा दिला आहे (ह. वं. १. १२२; भा. १०. ६३).

ज्वलना—तक्षकाची कन्या व सोमवंशांतील औचेयु अथवा ऋतेयु याची स्त्री.

ज्वलंती—तक्षकाची कन्या व ऋक्षाची स्त्री. हिचा पुत्र अत्यंनार (म. आ. ६३.२५ कुं.).

ज्वाला--ही नीलध्वजाची बायको. नीलध्वजानें अर्जुनास घोडा परत दिला, हें हिला मानवलें नाहीं. हिनें नीलध्वजास अर्जुनाशीं लढण्याकरितां पुष्कळ विनविलें. परंतु हिचें कांहीं चाललें नाहीं. तेव्हां ही उल्मुक नांवाच्या भावाकडे गेली व त्याला हिनें अर्जुनाशीं लढण्यास सांगितलें. परंतु त्यानेंहि तें ऐकिलें नाहीं. नंतर ज्वाला रागावून गंगातीरीं गेली व गंगेचा स्पर्श पायांस झाला असतां म्हणाली कीं, गंगास्पर्श जो माझ्याकडून घडला, हें मोठें पाप झालें. हें ऐकून गंगा विस्मित झाली व सुमंगला देवीच्या रूपानें प्रकट होऊन हिला म्हणाली कीं, मी पापी कशावरून ? तेव्हां ज्वाला तिला म्हणाली कीं, पूर्वी तुला झालेले सात पुत्र तूं बुडवून मारलेस. नंतर तूं शंतनूपासून जो आठवा पुत्र मागून घेतलास, त्याला अर्जुनानें रणांत मारिलें. तेव्हां तूं निपुत्रिक अतएव पापी आहेस. हें ऐकून गंगेनें अर्जुनास शाप दिला कीं, ' सहा महिन्यांनीं तुझें मस्तक तुटेल. ' तेव्हां ज्वालेला, अर्जुनास शाप मिळाला हें पाहून आनंद झाला. पुढें अर्जुनाचें बभ्रुवाहनाशीं युद्ध चालूं असतां ही बभ्रुवाहनाचे भात्यांत बाणरूपानें शिरली व हिनें अर्जुनाचें मस्तक तोडिलें (जै. अ. १५).

ज्वालायन—गोवृक्षीचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ४.१६.१).

झ

झिल्ली--वृष्णिवंशीय एक यादव. हा द्रौपदीस्वयंवरास उपस्थित होता (म. आ. १८६; द्रो. ११).

ट

टण्ड—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

टिट्टिभ—वरुणलोकांतील एक असुर.

ड

डंभोद्भव—(दंभोद्भव पहा).

डिंबिक—(डिंभ पहा).

डिंभ—जरासंधाचा प्रधान व हंसाचा कनिष्ठ भ्राता. याला डिम्भिक अथवा डिबिक असेंहि म्हणतात (दुर्वासस् पहा). याला कृष्णानें यमुनेंत बुडवून ठार केलें (म.स.१४. १३कुं.).

डिंभिक—(डिंभ पहा).

त

तंस--(सो.) भविष्यमतें समुत्तेसाचा पुत्र.

तंसु--(सो. पूरु.) अंतिनारपुत्र. यास ईलिना नांवाचा पुत्र होता. यास त्रस्नु असें नामांतर होतें (म. आ. ८८. ६३ कुं.; अंतिनार पहा).

तार्किबिंदु—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

तक्ष—(सू. इ.) दशरथपुत्र भरत यास मांडवी-पासून झालेला पुत्र. हा आपल्या पुष्कर नांवाच्या भावासह गांधार देशावर चालून गेला. व तो देश जिंकून यानें तक्षशिला नांवाची नगरी वसाविली (म. आ. ३; वा. रा. उ. १०१; विष्णु. ४. ४; वायु. २.२६. १८९).

तक्षक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र, एक नाग (विष्णु. १.१५; मत्स्य. ६; म. आ. ६५; ह. वं. १. ३). यास एक स्त्री असून अश्वसेन व श्रुतसेन असे दोन पुत्र होते (म. आ. ३.१४०; २५३.८ कुं.). अर्जुनानें ज्या वेळीं खांडववन अग्नीस दिलें, त्या वेळीं तक्षकाची स्त्री व अश्वसेन तेथें होतीं. दाह होऊं लागला असतां अश्वसेनाच्या आईनें त्यास तोंडांत घेतलें व ती आकाशमार्गानें जाऊं लागली. हें अर्जुनानें पाहतांच तिचा शिरच्छेद केला. पण तक्षकाच्या मैत्रीमुळें इंद्रास अश्वसेनास जिवंत राखावयाचें असल्यामुळें त्यानें अर्जुनाविरुद्ध जाऊन अश्वसेनास वांचविलें (म. आ. २५३. ८ कुं.). या वेळीं तक्षक कुरुक्षेत्रांत होता (म. आ. २५४.१७ कुं.; २ काश्यप पहा). यानेंच तापसवेषानें पुढें नाग पाठवून सर्पाच्या घोळक्यांत घेऊन गळ्याला चावून परीक्षिताला ठार केलें.

पुढें बैद ऋषीचा शिष्य उत्तंक हा पौष्य राजाचे पत्नीकडे जाऊन तिचीं कुंडलें भिक्षा मागून आणीत असतां त्याचे मागून एक क्षपणक जात होता. तो क्षणांत दिसे, क्षणांत अदृश्य होई. पुढें उत्तंक कुंडलें भूमीवर ठेवून लघवीस बसला. तो अशा तऱ्हेनें गुंतलासें पाहून त्या क्षपणकानें तीं कुंडलें लांबविलीं. उत्तंक उठून आचमन वगैरे करून येतो, तों मागे-मागच असलेला क्षपणक आपलीं कुंडलें घेऊन पळत आहे, असें त्यास दिसलें. म्हणून त्यानें धांवण्यास आरंभ केला. इतक्यांत त्या क्षपणकानें आपलें मूळ तक्षकरूप धारण केलें व एका बिळावाटें पातालांत पलायन केलें. तेव्हां उत्तंकानें तेथें खणण्यास सुरुवात केली (उत्तंक पहा). पुढें त्यानें पाताळांत जाऊन सर्व नागांची स्तुति करून तीं कुंडलें परत मिळविलीं (म. आ. ३. १२७ कुं.; दे. भा. २. १०). या उत्तंकादिकांच्या सल्ल्यानें तक्षकास मारण्याकरितां जनमेजयानें सर्पसत्र आरंभिलें. त्यांत याची पिच्छांडक, मंडलक, पिड-सिक्त, रेभणक, उच्छिख, शरभ, भंग, बिल्वतेजस्, विरोहण, शिली, शलकर, मूक, सकुमार, प्रवेचन, मुद्गर, शिशुरोमन्, सुरोमान् व महाहनु हीं अठरा कुळें जळालीं. शेवटीं यावरहि पाळी आली, पण हा वांचला (म. आ. ५३. १५ कुं; आस्तिक व इंद्र पहा).

२ (सू. इ) हा प्रसेनजिताचा पुत्र. याचा पुत्र बृहद्बल (भा. ९. १२. ८).

तक्षक वैशालेय—हा विराजाचा पुत्र (अ. वे. ७. १०.२९). सर्पसत्रांतील ब्राह्मणाच्छंसी पुरोहित (पं. ब्रा. २५.१५.३).

तक्षन्—जीवल ऐलकीशीं याचा कांहीं बाबतींत विरोध आला होता. ब्रह्मवर्चसकाम आरुणी हिला यानें अग्निविषयीं माहिती सांगितली आहे (श. ब्रा. २.३.१.३१-३५).

तंडि—कृतयुगांत होऊन गेलेला एक अंगिरागोत्री प्रख्यात ऋषि. यानें दीर्घकालपर्यंत तप केलें व शिवसहस्रनामाच्या योगानें शंकरास प्रसन्न करून घेतलें. सूर्यवंशोत्पन्न त्रिधन्वा राजा हा याचा शिष्य होता. शंकरानें याच्या स्तुतीमुळें प्रसन्न होऊन 'तुझा पुत्र सूक्तकार होईल,' असा यास वर दिला होता (म. अनु. १६; लिंग. १.६५). शिवपुराणांत तंडीच्या ऐवजीं दंडी असें नांव आढळतें. परंतु तो तंडीच असावा. कारण, उपमन्यूला शिवसहस्रनामाचें व्रत फक्त तंडीनेंच सांगितलें आहे (शिव. उ. ३).

तातिक्षेत्र--(सो.) भविष्यमतें सुमनसाचा पुत्र.

तत्त्वदर्शिन्--रौच्य मन्वंतरांतील एक ऋषि.

२ पितृवर्तीच्या सात भावांपैकीं जे चार भाऊ कांपिल्य नगरांतील सुदरिद्र ब्राह्मणाच्या उदरीं आले, त्यांच्यापैकीं एक (पितृवर्तिन् पहा).

तत्पुरुष—शिवाचा एक अवतार.

तनु--(कृश पहा).

तंति—धूम्रपराशरकुलोत्पन्न एक ऋषि. याच्याबद्दल जार्ति असा पाठभेद आढळतो.

तंतिपाल--अज्ञातवासांत असतांना सहदेवानें विराटगृहीं धारण केलेलें नांव (म. वि. ३). कुंभकोणंप्रतींत तंत्रीपाल असा पाठ आहे (म. वि. ४. १५ कुं.).

तंत्रीपाल--(तंतिपाल पहा).

तप—तामस मनूच्या पुत्रांतील एक (पद्म. सृ. ७).

२ सुख देवांपैकीं एक.

३ सुतप देवांपैकीं एक.

तपती—विवस्वान् सूर्यास छायेपासून झालेली कन्या (म. आ. ६३. ४१ कुं.; भा. ९. २२. ४; ६. ६. २१). हिला सावित्री नांवाची बहीण होती. ही अत्यंत रूपवती होती. एकदां ऋक्षपुत्र संवरण हा मृगया करीत असतां त्याचा घोडा अकस्मात् मेला. तेव्हां तो जवळच्या पर्वतावर पायींच फिरूं लागला. इतक्यांत त्या ठिकाणीं आलेली तपती त्याच्या दृष्टीस पडली. हिच्या रूपावर मोहित होऊन तो हिला आपल्याशीं गांधर्व विवाह करण्यास सांगूं लागला; पण हिनें विवाहास आपल्या पित्याची संमति पाहिजे, म्हणून त्याला सांगितलें. तेव्हां संवरणानें सूर्याराधना करून तपतीबरोबर विवाह करण्याची परवानगी मिळविली. तपतीस संवरणापासून कुरुवंशसंस्थापक कुरु नांवाचा पुत्र झाला (म. आ. १८७-१८९ कुं.).

तपन—कर्णानें मारिलेला पांडवपक्षीय पांचाल (म. क. ४३. १५ कुं.).

२ एक देव. याजकडे अमृताचें रक्षण करण्याचें काम असे (म. आ. ३२. १८ कुं.).

३ गज वानरानें मारिलेला रावणपक्षीय एक असुर (वा. रा. उ. ४९).

तपस्—वाराहकल्पांत वैवस्वत मन्वंतरांत अकराव्या चौकडींतील कलियुगांत गंगाद्वारीं हा शंकराचा अवतार होता. याला तेथें अनुक्रमें चार पुत्र होते. लम्बोदर, लम्बाक्ष, केशलम्ब व प्रलम्बक (शिव. शत. ५).

तपस्य—तामस मनूच्या पुत्रांतील एक.

तपस्विन्—मत्स्यमतें हा चक्षुर्मनूस नड्वलेपासून झालेला एक पुत्र. पुत्रांमध्यें याचें नांव आढळत नाहीं.

तपुर्मूर्धन् बार्हस्पत्य--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८२).

तपोत्सुक—सुदरिद्र ब्राह्मणाच्या चार पुत्रांपैकीं एक (पितृवर्तिन् पहा).

तपोद्युति--तामस मनूच्या पुत्रांतील एक.

तपोधन—तामस मनूच्या पुत्रांतील एक.

तपोनित्य पौरुशिष्टि—पुरुशिष्टाचा पुत्र. उपोषण व द्रव्यदान हेंच तप होय, असें याचें मत आहे (तै. उ. ७. ९. १).

तपोभागिन्—तामस मनूच्या पुत्रांतील एक.

तपोमूर्ति—रुद्रसावर्णि मन्वंतरांत होणाऱ्या सप्तर्षींतील एक.

तपोमूल—तामस मनूच्या पुत्रांतील एक.

तपोयोगिन्--तामस मनूचा पुत्र.

तपोरति--तामस मनूचा पुत्र.

तपोराशि--तामस मनूचा एक पुत्र (पद्म. सृ. ७).

तम—गृत्समदवंशीय श्रव ब्राह्मणाचा पुत्र. याचा पुत्र प्रकाश (म. अनु. ८. ६३ कुं.).

२ (सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें हा पृथुश्रव्याचा पुत्र. यास धर्म व सुयज्ञ हीं नामांतरें आहेत.

तमोजस्—(सो. अंधक.) असमंजस् राजाचा पुत्र.

२ (सो. विदू.) मत्स्यमतें हा देवार्हाचा पुत्र.

तंबि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

तरणियक—(सो.) भविष्यमतें द्युमणिवत्सलाचा पुत्र. यानें ३६०० वर्षें राज्य केलें.

तरंत—तरंत व पुरुमी हे दोघे श्यावाश्वाचे आश्रयदाते होते (ऋ. ५. ६१. १०). ध्वस्र व पुरुषन्ती यांच्यापासून या दोघांना देणग्या मिळत होत्या (पं. ब्रा. १३. ७. १२; जै. ब्रा. ३. १३९; ऋ. ९.५८. ३ शाट्यायन ब्रा. सायण भाष्य; साम. २. ४१०). शाट्यायनब्राह्मणानें जरी ऋग्वेदांतील ऋचेशीं याचा संबंध जोडिलेला असला, तरी

सर्वानुक्रमणीप्रमाणें अवत्सार काश्यप हा त्या ऋचेचा द्रष्टा आहे. पुरुमीढ्राप्रमाणें हाहि वैदश्वि होता कीं नाहीं, हें संशयास्पद असलें (ऋ. ५. ६१. १०) तरी सायणानें दिलेल्या शाट्यायनांतील आख्यायिकेवरून हे भाऊ होते. षड्गुरुशीहि याला संमति आहे. याच्या स्त्रीचें नांव शशीयसी. तरंत व शशीयसी यांना एक मुलगा होता व रथवीती दाभ्र्यांच्या मुलीची त्याकरतां मागणी घातल्याचा शाट्यायनांत उल्लेख आहे. पण मुलाचें नांव तेथें दिलेलें नाहीं (बृहद्दे. ५. ५०-८१).

तरस—रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. उ. ४१). हा हनुमंताबरोबर पश्चिमद्वाराचें रक्षण करीत होता.

तरुक्ष—याचा दास बलबूथाबरोबर ऋग्वेदांत दानस्तुतींत उल्लेख आला आहे. तेथें वशाश्वयाचा हा आश्रयदाता असून तरुक्षापासून तो धन मिळाल्याचा उल्लेख करतो (ऋ. ८. ४६. ३२).

तरुणक—एक सर्प (म. आ. ५७. १९ कुं.).

तर्ज—उत्तम मनूचा एक पुत्र.

तर्पय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

तर्य—(किवि पहा).

तर्ष—अर्क नामक वसूचा पुत्र.

तल—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

तलक—(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें हालेयाचा पुत्र. यास पंचपत्तलक, पत्तलक व मुंडलक अशीं नांवें आहेत.

तलवकार—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा). जैमिनिगृह्यसूत्रांत उपाकर्मांगतर्पणांत याचा उल्लेख आहे.

तवि—सोमतन्वि असा पाठभेद आहे.

ताटका—सुकेतु नांवाच्या यक्षाची कन्या. ही इच्छेप्रमाणें रूपें घेणारी असून सुकेतूला ब्रह्मदेवाच्या वरामुळें झाली होती. हिच्या अंगांत हजार हत्तींचें बल असे. ही जंभपुत्र सुंदाची स्त्री. हिला सुंदापासून मारीच व सुबाहु असे दोन पुत्र झाले. सुंदानें कांहीं अपराध केल्यामुळें अगस्त्यानें त्याला शाप देऊन ठार केलें. तेव्हां अगस्त्याचा सूड घेण्याकरितां आपल्या पुत्रांसह ताटका अगस्त्यावर धांवली. त्या वेळीं अगस्त्यानें मारीचाला राक्षस होण्याबद्दल आणि ताटकेला मनुष्यभक्षक विद्रूप राक्षसी होण्याबद्दल शाप दिला. तेव्हांपासून ही मारीचासह मलद व करूष या देशांत येऊन राहिली. तो प्रदेश उजाड होऊन ताटकावन या नांवानें प्रसिद्ध झाला. विश्वामित्राचा आश्रम जवळच होता. त्यानें यज्ञ वगैरे आरंभिले कीं, हीं मायेलेक त्याच्या यज्ञाचा विध्वंस करीत. त्यामुळें विश्वामित्र त्रासून तो अयोध्येस जाऊन यज्ञसंरक्षणार्थ दशरथाचे पुत्र घेऊन आला. त्यांना ताटकेची सर्व माहिती देऊन त्यानें हिचा वध करण्यास सांगितलें. रामानें त्याप्रमाणें हिचा वध केला (वा. रा. बा. २५-२६).

ताडका—ताटकेचें नामांतर.

ताडकायन—विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७.५६ कुं.).

तांड—एक ऋषि (म. स. ७. १२ कुं.). सामगायन करितांना गायत्रछिंदांतील मंत्राचा प्रस्ताव अष्टाक्षरी असावा, असें यांचें मत होतें (ला. श्रौ. ७. १०. १७). येथें याला पुराणताण्ड असें म्हटलें आहे. यानेंच सामवेदावरील तांड्यब्राह्मण केलें.

२ सामविधान ब्राह्मणांच्या शेवटीं असलेल्या वंशावरून हा बादरायणाचा शिष्य आहे. हा अंगिरागोत्राचा प्रवर आहे.

तांडविंद (व)—एक आचार्य (सां. आ. ८. १०).

तांडिन्—हा महाबृहती छंदाला सतोबृहती म्हणतो (छंदःशास्त्रम् ३.३६).

तांड्य—हें एका आचार्याचें नांव आहे (श. ब्रा. ६. १. २. २५). येथें याचा अभिचितीबद्दल उल्लेख आला आहे. तांडयब्राह्मण तांडीच्या परंपरेंतील आहे. हें विचक्षणाचें पैतृक नांव आहे (वं. ब्रा. २). वैशंपायनाच्या आपल्या नऊ शिष्यांपैकीं ऋचाभ, आरुणि व तांडय हे मध्यदेशांतील होते. यानें केलेला तांडयब्राह्मण सामवेदाच्या कौथुमशाखेचा आहे. तांड्यब्राह्मणालाच पंचविंश व प्रौढ असेंहि म्हणतात. एक ऋषि (म. शां. २५०. १७ कुं.).

तान्व—पृथूच्या राजाबरोबर तान्वाचा उल्लेख आला आहे. अनुक्रमणींत याला पृथुपुत्र म्हटलें आहे (ऋ. १० ९३. १५). याच्या नांवावर हें संपूर्ण सूक्त आहे.

तापनीय—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

तापस—हें दत्ताचें नांव आहे. हा सर्पसत्रांत होता होता (पं. ब्रा. २५.१५).

२ (अग्नि, घर्म व मन्यु पहा).

तामरसा—अत्रीची स्त्री (ब्रह्मांड. ३८.७४.८७).

तामस—धर्म व हिंसा यांचा पुत्र.

२ (सो.) भविष्यमतें श्रवस्चा पुत्र.

३ (स्वा. प्रिय.) हा प्रियव्रताचा पुत्र व उत्तमाचा भाऊ (भा. ८. १. २७). हा प्रियव्रताचा वंशज आहे (विष्णु. ३. १. २४). पण स्वराष्ट्र नांवाच्या राजास, विमर्द नामक राजानें पदच्युत केल्यावर उत्पलावतीपासून हा झाला. ती उत्पलावती मेल्यावर हरिणी योनींत जन्मली व हा पुत्र त्या हरिणीपासून स्वराष्ट्राच्या कामुकस्पर्शामुळें झाला (मार्क. (७१. ४६). हा आपल्या मातेस तामसयोनि प्राप्त झाल्यावर झाला, म्हणून यास तामस मनु म्हणतात. पित्यानें सर्व हकीगत

सांगितल्यानंतर यानें पितृशत्रूस कैद करून आणिलें (मार्क.७१. ४७). परंतु पित्याच्या सांगण्यावरूनच यानें त्यास सोडून दिलें. अशा तऱ्हेनें यानें राज्य मिळवून स्वतः सार्वभौम बनला. हा प्रियव्रताचा तिसरा पुत्र. यानें नर्मदेच्या दक्षिणतीरीं महेश्वरीची आराधना केली, कामराजकूटाचा जप केला, वसंत व शरद् ऋतूंत नवरात्रपूजा केली. हा चतुर्थमन्वंतराधिप मनु होय (दे. भा. १०. ८). हा आपल्या भार्येसह स्वर्गलोकीं गेला. गजेन्द्रमोक्ष याचेच काळीं झाला (भा. ८. १; मनु पहा).

ताम्र—महिषासुराचा कोशाध्यक्ष.

२ सुर दैत्याच्या सात पुत्रांपैकीं एक. कृष्णानें याच्या बापास मारिल्यामुळें हा आपल्या भावांसह कृष्णावर चालून गेला व मेला (३ नरक पहा).

ताम्रतप्त—कृष्णास रोहिणीपासून झालेला पुत्र.

ताम्रध्वज—मयूरध्वजाचा पुत्र.

ताम्रलिप्त—वंगदेशीय एक क्षत्रिय (म. आ. २०१. १३; स. ३१. २५ कुं.).

ताम्रलोचन—एक शिवगण.

ताम्रा—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या. ही कश्यपास दिली होती (कश्यप पहा).

२ वसुदेवाच्या स्त्रियांपैकीं एक. हिचा पुत्र सहदेव.

ताम्रायण—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

ताम्रौष्ठ—एक यक्ष (म. स. १०. १७ कुं.).

तार—मयासुराचा एक मित्र (मत्स्य. १७७).

२ रामसैनेंतील एक प्रमुख वानर (म. व. २८५). सुग्रीवस्त्री रुमा याची कन्या. याला तारापितहि म्हटलें आहे (वा. रा. उ. ३४. ४).

३ मधुवनांत राहणाऱ्या शाकुनी नामक ऋषीचा एक पुत्र. हा अत्यंत तेजस्वी होता (पद्म. स्व. ३१).

तारक—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ वज्रांग व वरांगी यांस ब्रह्मदेवाच्या कृपाप्रसादानें झालेला पुत्र (वज्रांग पहा). यानें पारियात्र पर्वतावर तप केलें. त्यामुळें ब्रह्मदेवानें यास वर देऊं केला, तेव्हां यानें अमरत्व मागितलें. तें मिळणें शक्य नाहीं, असें कळल्यावर सात दिवसांच्या शिशुहस्तें मरण यावें असें सांगितलें. हें तप १०००० वर्षे चाललें होतें. पुढें या वराचे जोरावर यानें मस्त होऊन इंद्रादिकांचा पराभव केला. याचें शंकराच्या औरस पुत्राच्या हातून मरण आहे असा देवांचा संकेत होता. त्याप्रमाणें शंकरानें पार्वतीशीं लग्न केलें व त्यास स्कंद नांवाचा पुत्र झाला. स्कंदानें आपल्या सातव्या दिवशीं याचा वध केला (मत्स्य. १३०-१३९; १४६; पद्म. सृ. ४२; २ तारेय पहा).

त्रिपुरोत्पादक ताराक्ष (तारकाक्ष), कमलाक्ष व विद्युन्माली हे याचे पुत्र होत (म. क. २४. ७ कुं; लिंग. १. ७१).

तारा—बृहस्पतीच्या दोन स्त्रियांतील दुसरी. हिलाच सोमानें पळविलें होतें. या कथेचा ऋग्वेदांतहि अस्पष्ट उल्लेख आहे (ऋ. १०. १०९). सोमापासून हिच्या पोटीं बुध झाला. तो सोमवंशाचा मूळ पुरुष होय (चंद्र पहा).

२ सुषेण वानराची कन्या व वालीची स्त्री. हिचा पुत्र अंगद (वा. रा. कि. २२. १३). हिनें रामाच्या मदतीनें पुनः लढावयास आलेल्या सुग्रीवाशीं सख्य करण्याचा वालीला सल्ला दिला होता. हिचा पिता तारहि दिला आहे (२ तार पहा).

३ सूर्यवंशीय हरिश्चंद्र राजाची स्त्री. हिला तारामती असेंहि नांव असून रोहित नांवाचा पुत्र होता (तारामती पहा).

४ एक ब्रह्मवादिनी.

ताराक्ष—तारकासुराचा पुत्र. यास तारकाक्ष असें नामांतर होतें (म. क. २४. ७ कुं).

तारापीड—(सू. इ.) मत्स्यमतें चंद्रावलोक राजाचा पुत्र. याचा पुत्र चंद्रगिरि.

तारामती—शैव्य देशच्या राजाची कन्या. अयोध्यापति हरिश्चंद्राची ही पत्नी होय (मार्क. ७. ९). हरिश्चंद्रास शंभर स्त्रिया होत्या, त्यांत ही पट्टराणी होती. वरुणकृपेनें हिला रोहित नांवाचा पुत्र झाला (दे. भा. ७. १४). विश्वामित्राची दक्षिणा पूर्ण करण्यासाठीं हरिश्चंद्रानें काशींत एका वृद्ध ब्राह्मणास पुत्रासह हिला विकलें होतें (दे. भा. ७. २२). सर्पदंशानें रोहित मृत झाला असतां ही त्याला घेऊन स्मशानांत गेली. तेथें हिला पोरें खाणारी डांकीण ठरवून राजाकडे नेण्यांत आलें. राजानें चांडालास हिचा वध करण्यास सांगितलें. चांडालानें तें काम करण्याची हरिश्चंद्रास आज्ञा केली. तेव्हां त्यास हिची व पुत्राची ओळख पटली. ही अग्निप्रवेशास सिद्ध झाली असतां इंद्रानें रोहितास जिवंत केलें. तदनंतर त्याच्याच कृपेनें हिला स्वर्गलाभ झाला (दे. भा. ७.२५-२७; हरिश्चंद्र पहा).

तारावती—(चंदशेखर पहा).

तारुक्ष्या—(तार्क्ष्य पहा).

तारेय—तारापुत्र अंगदाचें नामांतर.

२ तारकासुराचा पुत्र. हा हिरण्याक्षाच्या बाजूनें लढत असतां आपल्या पित्याच्या वधाचा सूड उगविण्याकरितां यानें कार्तिकेयावर अग्न्यस्त्र व रौद्रास्त्र यांचा वर्षाव केला. परंतु तीं निष्फळ ठरलीं. पुढें कार्तिकेयानें यास ठार मारिलें (पद्म. सृ. ६९).

तार्क्ष—(६ तार्क्ष्य पहा).

तार्क्षी—केधर व पक्षिरूपधारी मदनिका यांची कन्या. ही पूर्वजन्मींची वपु होय. ही दुर्वासशापानें पक्षीण झाली होती.

ही द्रोण नामक पक्ष्याची स्त्री. त्याजपासून हिला गर्भ राहिला. ही गर्भवती असतांना कौरवपांडवांचे युद्धक्षेत्रावरून उडत जात असतां अर्जुन व भगदत्त यांच्या युद्धासमीप आली. तेव्हां अर्जुनाच्या बाणानें हिचें उदर विदीर्ण होऊन त्यांतील चार अंडीं खालीं पडलीं. याच वेळीं सुप्रतीक नामक हत्तीच्या गळ्यांतील प्रचंड घंटा नेमकी या अंड्यांना पोकळींत घेऊन खालीं पडली व खालील गाळांत रुतली. तीं अंडीं पुढें शमीक ऋषीनें नेलीं (मार्क. ३. ३१-४४). पण याच वेळीं तार्क्षी मरण पावली. हिचीं त्या अंड्यांतून बाहेर पडलेलीं मुलें पिंगाक्ष, विबोध, सुपुत्र व सुमुख होत.

तार्क्ष्य—एक आचार्य (ऐ. आ. ३.१.६; सां. आ. ७. १९). यानें एक विशिष्ट ज्ञान संपादन करण्याकरितां गुरुगृहीं वसती करून गुरूची गाय रक्षण केली. तार्क्ष्य व तारुक्ष्य असे पाठभेद जरी असले, तरी सर्वत्र तार्क्ष्य असेंच आढळतें (ऐ. आ. १.५.२; सां. श्रौ. ११. १४.२८; १२.११.१२; आश्व. श्रौ. ९. १). अरिष्टनेमि तार्क्ष्य व हा एकच कीं काय हें सांगतां येत नाहीं.

२ अरिष्टनेमीचें पैतृक नांव.

३ कश्यप प्रजापतीचें नामांतर. हें नामांतर असतांना कश्यपास दक्षानें कन्या दिल्या व याचेंच सरस्वतीशीं संभाषण झालें (म. व. १८९; कश्यप पहा).

४ हा अत्यंत पराक्रमी होता (ऋ. १.८९.६; १०. १७८. १). हा गरुड असून सोम आणण्याकडे याचा उपयोग केला आहे (२ सुपर्ण पहा).

५ कश्यप व विनता यांचा पुत्र. गरुडाचा भाऊ.

६ एक यक्ष. हा मार्गशीर्षमासीं अंशुमान् सूर्यासमवेत असतो (भा. १२.११). याचें तार्क्ष असें नामांतर आहे.

तार्क्ष्य वैपश्चित—एक आचार्य (आश्व. श्रौ. १०. ७).

तार्क्ष्यपुत्र— (२ सुपर्ण पहा).

तालक—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

तालकृत्—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

तालकेतु—कृष्णानें मारिलेला एक राक्षस.

२ भीष्माचें नामांतर (म. भी. ४७. ९; उ. १५०. ५ कुं.).

३ कुवलयाश्वानें मारिलेला एक राक्षस (मार्क. १८.२३).

तालजंघ—(सो. सह.) कार्तवीर्याचा नातू व जयध्वजाचा पुत्र. याच्या पुत्रांनाहि तालजंघच म्हणत असत. हा परशुरामाला भिऊन सर्व भावांसह हिमालयाच्या दरींत राहिला होता. पुढें राम तपश्चर्येला गेल्यावर निर्भय होऊन आपल्या परिवारासह पुनः माहिष्मती नगरींत राहूं लागला. कांहीं कालानें अयोध्येवर स्वारी करून सगराचा पिता फल्गुतंत्र याला यानें जिंकलें (ब्रह्माण्ड. ३. ४७). हे सर्व और्वाग्नीनें दग्ध झाले. फक्त वीतिहोत्र मात्र वांचला (भा. ९. २३). वीतिहोत्र, शार्यात, तुंडिकेर, भोज व अवंती या पांच वंशांना मिळून हें नांव आहे. सगरानें यांस जिंकिलें होतें. परंतु गुरूंच्या आज्ञेनें त्यानें यांना ठार न मारितां विद्रूप करून सोडून दिलें (भा. ९. ८.५; पद्म. उ. २०; वीतहव्य व बाहु पहा).

२ (सू. शर्याति.) शर्याति राजाचा पुत्र (म. अनु ८. ८कुं.).

३ मुर दैत्याचा पिता (पद्म. उ. ३८).

तालन—एक कलियुगांतील राजा. यानें महावर्तावर स्वारी केली. यानें आपलें वनरस नांवाचें नगर पुत्रांस दिलें. याच्या पुत्रांचीं नांवें अनुक्रमें खालीलप्रमाणें होतीं.

अलिक, अल्लामति, काल, पत्र, पुष्पोदरी, वरीकरी, नरी व सूललित. यानें म्लेच्छांच्या पूजापद्धतीनें राक्षसमय देवांची पूजा केली (भवि. प्रति. ३. ७).

तिग्म—(सो. कुरु. भविष्य.) मत्स्यमतें उर्वपुत्र व विष्णुमतें मृदुपुत्र. तिमि, तिग्मज्योति व हा एकच.

तिग्मकेतु—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें वत्सरास स्वर्वीथीपासून झालेला एक पुत्र.

तिग्मज्योति—(सो. कुरु. भविष्य.) भविष्यमतें मृदूचा पुत्र.

तितिक्षा—स्वायंभुव मन्वंतरांतील दक्ष प्रजापतीची कन्या व धर्माची स्त्री. हिचा पुत्र क्षेम.

तितिक्षु—(सो. अनु.) भागवत, मत्स्य व वायु यांच्या मतें महामनस् राजाचा पुत्र. विष्णुमतें महामणीचा पुत्र (उशीनर पहा).

तित्तिर किंवा तित्तिरि—(सो. कुकुर.) कपोतरोमन्‌चा पुत्र याचा पुत्र बहुपुत्र (पद्म. सृ. १३; ब्रह्म. १५.४७; अग्नि. २७५.२९).

तित्तिरि—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र, नाग.

२ एक ऋषि (म. स. ४. १८ कुं.). अंगिरसकुलांतील ऋषीच्या एका शाखेचे अंगिरस, तैत्तिरि, कापिभुव असे प्रवर आहेत. त्यांपैकीं तैत्तिरीचा बाप हा असावा. एका यजुःशाखेस तैत्तिरीय हें नांव आहे. यावरून तिचा मूळ अध्यापक हा असावा. याज्ञवल्क्य नांवाच्या एका वैशंपायनाच्या शिष्याकडून वैशंपायनानेंच कांहीं कारणावरून ती शाखा काढून घेतली. पण तीं त्याच्या बाकी ८५ शिष्यांनीं धारण केली. धारण करतेवेळीं त्यांनीं तित्तिरि पक्ष्यांचीं रूपें घेतलीं होतीं, म्हणून हें नांव पडलें (विष्णु. ३.५; भा. १२.६.६५). मत्स्यमतें हाच अंगिराकुलांतील प्रवराचा एक ऋषि आहे. एक शाखाप्रवर्तक(पाणिनि पहा).

याचा हिरण्यकेशिन् लोकांच्या पितृतर्पणांत निर्देश आहे (स.गृ. २०.८.२०). वेगवेगळे प्रांत करून त्या प्रांतांत चरक, किंवा चरकाध्वर्यु व तित्तिरि यांची योजना असावी (चरक पहा).

तिथि--भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

२ कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. पुलहाची स्त्री.

तिमि—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या. कश्यपाची भार्या.

२ (सो. पूरु. भविष्य.) भागवतमतें दुर्वाचा पुत्र (तिग्म पहा).

तिमिंगल—एक राजा. याला सहदेवानें राजसूयाच्या वेळीं जिंकिलें. हा रामक पर्वतावर राहत असे (म. स. ३१).

तिमिध्वज--दक्षिणेंतील दण्डकारण्यानजीकच्या वैजयन्त नगरीचा राजा. वैजयन्त हें डॉ. भांडारकरांच्या मतें विजयदुर्ग होय व देच्या मतें वनवासी शहर होय. तिमिध्वज शंबर या नांवानें प्रसिद्ध होता. देवासुरयुद्ध चालूं असतां हा असुरांना मिळाला व इंद्राशीं युद्ध करूं लागला. तेव्हां इंद्रानें अयोध्येच्या दशरथाला मदतीला बोलाविलें. परंतु दशरथ युद्ध करीत असतां जखमी होऊन बेशुद्ध पडला. तेव्हां सारथ्य करणाऱ्या कैकेयीनें रथ बाजूला घेऊन दशरथाचें मोठ्या चातुर्यानें रक्षण केलें. पण तिमिध्वजाचें पुढें काय झालें, याचा उल्लेख नाहीं (वा. रा. अयो. ९; ब्रह्म. १२३).

तिमिर्घ दौरेश्रुत—सर्पांच्या उत्कर्षाकरितां केलेल्या सर्पसत्रांतील अग्नीध् ऋत्विजाचें हें नांव आहे (पं. ब्रा. २५. १५. ३).

तिरश्चि आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ९५-९६). पंचविंशब्राह्मणांतहि याला दुजोरा मिळतो (१२. ६. १२). याच्या सूक्तांत इंद्राचा धांवा केला आहे.

तिरिंदर पारशव्य— एक राजा. वत्स काण्वाला तिरिंदर पारशव्याकडून देणगी मिळाली होती. याद्वांचें धन तिरिंदरानें आपणांस दिलें, असें वत्स म्हणतो (ऋ. ८. ६. ४६; सां. श्रौ. १६. ११. २०). सायणानें तिरिंदरास पर्शूचा पुत्र म्हटलें आहे.

तिर्यञ्च् आंगिरस—सामांचा द्रष्टा (पं. ब्रा. १२. ६. १२).

तिलोत्तमा—कश्यप व अरिष्टा यांची कन्या. ही पूर्वजन्मीं कुब्जा नामक बाई असून दीर्घतपानें वैकुंठाप्रत गेली. ब्रह्मदेवानें देवकार्याकरितां हिला सुंदोपसुंदांकडे पाठविलें होतें.

हिचें हें नांव पडण्याचें कारण कीं, प्रत्येक वस्तूंतील तिळतिळ सौंदर्य असेल तें सर्व हिच्या सौंदर्याकरितां घेतलें होतें. हिनें सुंदोपसुंदांस मारण्यास जाण्याचे अगोदर सर्व देवऋषींना प्रदक्षिणा घातली. त्या वेळीं महादेव व इंद्र यांच्यासारख्यांनाहि हिजकडे पहावयाचें नाहीं, हा निश्चय पाळवेना. हिला पाहिल्याबरोबर सुंदोपसुंदांची एकमेकांत मारामारी होऊन एकमेकांस एकमेकांनीं मारिलें. म्हणून ब्रह्मदेवानें जेथें जेथें सूर्याचा प्रवेश असेल तेथें तेथें तुझाहि प्रवेश होईल व तुझे लावण्याचा प्रभाव इतका तीव्र राहील कीं, त्यामुळें तुजकडे कोणालाहि पाहवणार नाहीं असें हिला सांगितलें (म. आ. २११-२१२; पद्म. उ. १२६).

ही अश्विनांत त्वष्टा सूर्याबरोबर फिरावयास असते (भा. १२. ११).

तीक्ष्णवेग—रावणपक्षीय एक असुर.

तीर्णक—ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत उपस्थित असलेला ऋषि (पद्म. सृ. १४).

तीव्ररथ—हंसध्वजाच्या सुमति नामक सचिवाचा पुत्र.

तुक्षय—अंगिरसकुलांतील मंत्रकार.

तुग्र—अश्वींची कृपा असलेल्या भुज्यूच्या पित्याचें हें नांव आहे.

२ दुसऱ्याहि एका तुग्राचा उल्लेख इंद्राचा शत्रु म्हणून आला आहे (ऋ. ६. २०. ८; २६. ४; १०. ४९. ४).

तुजि--याच्यावर इंद्राची कृपा होती (ऋ. ६. २६. ४; १०. ४९. ४). तूतुजि हें याचेंच नांव असावें (ऋ.. ६. २०. ८).

तुंड--नल वानरानें मारिलेला रावणपक्षीय एक राक्षस.

तुंडकोश--कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

तुर्मिंज औपोदिति--सत्राचे वेळीं होता व संश्रवस् यांबरोबर इडेबद्दल वादविवाद करण्यांत गुंतलेल्या एका माणसाचें हें नांव आहे (तै. सं. १.७.२.१; औपोदिति पहा).

तुंबरु—कश्यप व प्राधा यांच्या पुत्रांतील एक. हा चैत्र महिन्यांतील धाता नामक सूर्याबरोबर असतो (भा. १२. ११. ३३.). यास रंभा नामक भार्या होती (म. उ. ११७). हा नारदासह ब्रह्मसभेंत गायन करून भगवंताचे गुण गातो (भा. ५. २५. ८). श्रीकृष्णास अभिषेक झाला, त्या वेळीं हा कृष्णाकडे आला होता (भा. १०. २७. २४). हा अनुराजाचा मित्र होता (भा. ९. २४. २०). हा रंभेशीं आसक्त होता, म्हणून कुबेरानें यास शाप देऊन विराध नांवाचा राक्षस बनविलें. पुढें रामलक्ष्मण यांशीं युद्ध केल्यावर हा विराध मरण पावून आपल्या मूळ रूपाप्रत पावला (वा. रा. अर. ५; विराध पहा).

२ मुनिकन्या सुबाहूचा पुत्र. याला मनुवंशी व सुकेशी अशा दोन कन्या होत्या (ब्रह्मांड. ३. ७. १२).

३ हिरण्याक्षाशीं देवांचें युद्ध झालें, त्यांत वायूनें यास मारिलें (पद्म. सृ. ७५).

तुंबुरु—(तुंबरु पहा).

तुर कावषेय—यानें एक विशिष्ट तत्त्व प्रतिपादन केलें आहे (श. ब्रा. १०. ६. ५. ९). कारोती नदीवर एक अग्नीची वेदी बांधिल्याबद्दल शांडिल्यानें याचा उल्लेख केला आहे (श. ब्रा. ९. ५. २. १५). जनमेजय पारीक्षिताचा हा पुरोहित होता व त्यानेंच त्याला राज्याभिषेक केला (ऐ. ब्रा. ४. २७; ७. ३४; ८. ३१). हा पुरातन मुनि होता. याचा शिष्य यज्ञवचस् राजस्तंबायन (बृ. उ. ६. ५. ४). पंचविंशब्राह्मणांत (२५. १४. ५) आलेला तुर व हा एकच असावेत. यानें दुसऱ्या जनमेजय पारीक्षिताकडून सर्पसत्र करविल्याचा निर्देश आहे (भा. ९. २२. ३५). भागवतांतील दुसऱ्या जनमेजय पारीक्षिताशीं जोडलेला संबंध नामसाम्यामुळें झाला आहे. वास्तविक हा पहिल्या जनमेजय पारीक्षिताचा पुरोहित असावा. म्हणूनच त्याला यानें राज्याभिषेक केला.

तुरश्रवस्—पारावतानें इंद्राकरितां सोमयाग केला. तेथें एला तुरश्रवस् नांवाच्या ऋषीनें दोन साम म्हणून इंद्राला प्रसन्न केलें. इंद्रानें फक्त तुरश्रवस्चा हवि स्वीकारिला (पं. ब्रा. ९. ४. १०).

तुरु—एक राक्षस. हिरण्याक्षाशीं देवांच्या झालेल्या युद्धांत वायूनें यास ठार मारिलें (पद्म. सृ. ७५).

तुरुष्क—(तुरुष्क. भविष्य.) भागवतमतें या वंशांत चवदा राजे झाले. इतरत्र याला तुषार म्हटलें आहे.

तुर्व—एका राजाचें नांव. हा मनूचा अनुयायी होता (ऋ. १०. ६२. १०).

तुर्वश—हा दाशराज्ञयुद्धांतील सुदासाचा मोठा प्रतिस्पर्धी होता. याच्यावर इंद्राची कृपा होती. पण सुदासानें याचा पराभव केला आहे (ऋ. ७. १८. ६). मात्र हा यदु राजा, अनु व द्रुह्यु यांच्याप्रमाणें पाण्यांत बुडून मेला नाहीं. इंद्राच्या कृपेनें तेथून याची सुटका झाली. यानें केलेल्या इंद्राच्या स्तुतींत ' हे इंद्रा, तूं यदुतुर्वशांचें संरक्षण केलेंस, तसें आमचें कर ' अशी प्रार्थना येते (ऋ. ४. ४५. १). तसेंच ' अतिथिग्वाचें कल्याण करणारा तूं यदुतुर्वशांना ठार कर ' (ऋ. ७. १९. ८), अशाहि प्रार्थना आहेत. यदु व तुर्वश हे वेगवेगळे होते (ऋ. ४. ३०. १७; १०. ६२. १०). तुर्वश आणि यदु यांनीं अर्ण व चित्ररथ राजांचा सरयूच्या तीरीं वध केला (ऋ. ४. ३०. १८). तुर्वश व यदु यांचें सुदासाचा बाप दिवोदास याच्याशींहि वैर होतें, असें दिसतें (ऋ. ९. ६१ २). यदुतुर्वशांचे पुरोहित कण्व होते (ऋ. ८. ४. ७.). वृचिवंत, वरशिख आणि पार्थव यांचा तुर्वशांशीं अतिनिकट संबंध आहे. कदाचित् तुर्वश आणि हे एकच असतील. यांना अभ्यावर्तिन् चायमानानें जिंकिलें होतें (ऋ. ६. २७. २८). यदुतुर्वशांत सख्य फार होतेंसें दिसतें. याचें शोण सात्रासह पांचालाशीं सख्य होतें. येथें अनेक तौर्वशांचा निर्देश आहे (श. ब्रा. १३. ५. ४. १६). दैवरातला मदत करणाऱ्या वृचीवंतांविरुद्ध देवरातपुत्र संजयाला तुर्वशांनीं मदत केली होती (ऋ. ६. २७. ५-७).

तुर्वसु—(सो. पुरूरवस्.) ययाति राजास देवयानीपासून झालेला पुत्र. यानें पित्याची जरा घेतली नाहीं म्हणून ययातीनें यास शाप दिला. त्यामुळें याला छत्रचामरें नव्हतीं व हा निंद्य आचरण करणाऱ्या म्लेच्छांचा राजा होता (भा. ९ १८; १०). यास वह्नि नांवाचा पुत्र होता (भा. ९. २३).

याचा वंश अनेक ठिकाणीं आढळतो (मत्स्य. ४८; ब्रह्मांड. ३.७४; वायु. २.३७; ब्रह्म. १३; ह. वं. १.३२; अग्नि. २७६; विष्णु. ४.१६; गरुड. १. १३९; भा. ९.२३). अग्निपुराणांत द्रुह्युवंशांतील गांधाराचा याच वंशांत समावेश केला आहे. विष्णु वगैरे तीन पुराणांत याचा शेवटला भाग दिला नाहीं. मरुत किंवा भारत यानें पौरव दुष्यंताला दत्तक घेतलें. या तऱ्हेनें हा वंश पौरवांत समाविष्ट झाला. याच वंशांतील शेवटल्या लोकांनीं दक्षिणेंत पांड्य व चोल वगैरे राज्यें स्थापिलीं (ययाति पहा).

तुर्वीति—वय्यासह (ऋ. १. ५४. ६; २. १३. १२; ४. १९. ६) व एकटाच (ऋ. १. ३६. १८; ६१. १८; ११२. २३) याचा ऋग्वेदांत अनेकदां उल्लेख आहे. तीन ठिकाणीं इंद्रानें याला पुरांतून वांचविलें (ऋ. १. ६१; ११. २. १३. १२; ४. १९. ६).

तुलसी—वृंदेच्या शरीरांतून निघालेल्या घामांतून ही उत्पन्न झाली (पद्म. उ. १५). ही शंखचूड नामक असुराची स्त्री. ही धर्मध्वजास माधवीपासून झाली असून अत्यंत धर्मशील व पतिव्रता होती. हिच्या पातिव्रत्याच्या योगानेंच शंखचूड देवांना अजिंक्य झालेला होता. विष्णूनें कपटानें हिच्या पातिव्रत्याचा भंग करून देवांचें कार्य केलें; म्हणून हिनें विष्णूस तूं शिलारूप होशील, असा शाप दिला. त्याप्रमाणें विष्णु शालिग्राम झाला (ब्रह्मवै. २. २१; शंखचूड पहा). ही कामुक होऊन एकदां गणपतीकडे गेली असतां, गणपतीनें हिला, तूं वृक्षरूप होशील, म्हणून शाप दिला. पुढें समुद्रमंथनाच्या वेळीं जें अमृत समुद्रांतून बाहेर निघालें, त्याच्यापैकीं कांहीं थेंब जमिनीवर सांडले व त्यांतूनच तुळस निघाली. नंतर ही ब्रह्मदेवानें विष्णूस दिली (पद्म. सृ. ६१; स्कंद. २. ४. ८; वृंदा पहा).

तुलाधार—वाराणसी क्षेत्रांत राहणारा एक वैश्य. जाजलि नांवाच्या एका वैश्यास आपल्या तपाचा अभिमान झाला होता, तो यानें नष्ट केला (म. शां. २६१-२६४).

तुषार—(तुषार. भविष्य.) कलियुगांत झालेल्या एका वंशाचें नांव. यांत चवदा राजे झाले (मत्स्य. २७३; वायु. २. ३७; ब्रह्मांड. ३. ७४).

तुषित—स्वायंभुव व स्वारोचिष मन्वंतरांतील देवगण (मनु पहा).

तुषिता—स्वारोचिष मन्वंतरांतील वेदशिरस् ऋषीची स्त्री. हिला विभु नामक पुत्र होता (भा. ८. १.२१).

तुष्ट—हंसध्वजाचा प्रधान.

तुष्टि—स्वायंभुव मन्वंतरांतील दक्षानें धर्म ऋषीस दिलेल्या दहा कन्यांतील एक (भा. ४. १.५१).

तुष्टिमत्—कंसाचा भ्राता.

तुहुंड—दनुपुत्र.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

तूतुजि—इंद्रानें द्योतन नांवाच्या राजाकरितां तुग्र, तूतुजि, वेतसु व दशोणि यांचा पराभव केला (ऋ. ६. २०. ८). तुजि आणि तूतुजि एकच होत.

तूर्वयाण—अतिथिग्व, आयु व कुत्स यांचा हा शत्रु होता (ऋ. १. ५३. १०; १०. ६१. १).

तृक्ष—कश्यपाचें नामांतर (म. व. १८४).

तृक्षि—त्रसदस्यूचा मुलगा (ऋ. ६. ४६. ८; ८. २२. ७).

तृणक—एक क्षत्रिय (म. स. ८. १७ कुं.).

तृणकर्णि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

तृणबिंदु—(सू. दिष्ट.) भागवत व वायु यांच्या मतें बंधु राजाचा पुत्र. यास विशाल, शून्यबंधु, धूम्रकेतु व इडविडा अशीं चार अपत्यें होतीं. विष्णु व रामायण यांच्या मतें बुध राजाचा पुत्र. याची स्त्री अलंबुषा. यास विशाल व इलविला अशीं दोन अपत्यें होतीं. इलविला पुलस्त्यास दिली होती. हा त्रेतायुगाच्या तिसऱ्या पादांत राज्य करीत होता (ब्रह्मांड ३. ८. ३६. ६१. १०; वायु. २. ८. ३१; २४. १५).

२ वैवस्वत मन्वंतरांतील तेविसावा व चोविसावा व्यास (व्यास पहा).

३ एक ऋषि. हा पांडवांबरोबर द्वैतवनांत होता (म. व. २६४). हा अत्यंत धर्मशील व संयमन करणारा असा असे. प्रत्येक महिन्याला एक गवताची काडी घेऊन ती उदकांत बुडवून तिच्याबरोबर जेवढे जलबिंदु येतील तेवढेच पिऊन हा राही. या याच्या नियमामुळें याला तृणबिंदु हें नांव पडलें होतें (स्कंद. ७. १. १३८).

तृणावर्त—कृष्णानें मारिलेला एक असुर (पद्म. ब्र. १३). यास कंसानें कृष्णाला ठार मारण्याकरितां गोकुळांत पाठविलें. तेव्हां हा वावटळीच्या रूपानें गोकुळांत शिरला व सर्व गोकुळ धूलिमय करून कृष्णास घेऊन उडून गेला. परंतु कृष्णानें यास एका शिलेवर आपटून याचा प्राण घेतला (भा. १०. ७. २६).

तेज—सुतप देवांपैकीं एक.

तेजस्विन्—एक इंद्र. हा पंडुपुत्र सहदेव झाला.

२ गोकुळांतील एक गोप. हा कृष्णाचा परम मित्र होता (भा. १०. २२. ३१).

तेजोयु—एक क्षत्रिय. हा रौद्राश्वाचा पुत्र होता (म. आ. ८८. १० कुं.).

तैटिकि—एक आचार्य (नि. ४. ३).

तैत्तिरि—तित्तिरि ऋषीचा पुत्र.

तैत्तिरीय—यजुःशिष्यपरंपरेंतील वैशंपायनाचें याज्ञवल्क्याखेरीज इतर कांहीं शिष्यांस सामान्य नांव. कारण, यांनीं तित्तिरि पक्ष्याचीं रूपें घेऊन याज्ञवल्क्यानें टाकिलेला वेद ग्रहण केला (व्यास पहा).

तैलक—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

तैलप—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

तैलेय—धूम्रपराशरकुलोत्पन्न एक ऋषिगण.

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

तोंडमान्—हा सोमकुलांतील सुवीराला नंदिनीपासून झाला. याची पत्नी पांड्य राजाची कन्या पद्मा. हा पूर्वजन्मींचा रंगदास. हा वेंकटाचलाची उपासना करून मुक्त झाला (स्कंद. २. १. ९-१०).

तोशलक—कंससभेंतील एक मल्ल. यास कृष्णानें मारिलें (भा. १०.४४. २७).

ताष—तुषित देवांपैकीं एक.

२ (स्वा.) भागवतमतें यज्ञ व दक्षिणा यांचा पुत्र.

तौग्र्य—भुज्यूचें पैतृक नांव.

तौरुष्य—लकुलिन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

तौसुक—सौमुकाबद्दल पाठभेद.

त्याज्य—भृगु व पौलोमी यांचा देवपुत्र (मत्स्य. १९.५).

त्रयी—सविता व प्राश्नि यांची कन्या (भा. ६.१८).

त्रय्यारुण—(सू. इ.) विष्णु, मत्स्य व पद्म यांच्या मतें त्रिधन्वन्चा पुत्र. याचा पुत्र त्रिशंकु (पद्म. सृ. ८).

२ एक व्यास (व्यास पहा). भागवतांत यास अरुण म्हटलें आहे.

३ (सो. पूरु.) उरुक्षयाचा पुत्र (३ त्रय्यारुणि पहा).

त्रय्यारुणि—एक व्यास (व्यास पहा).

२ व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें रोमहर्षणाचा शिष्य.

३ (सो. पूरु.) भागवत व वायु यांच्या मतें दुरितक्षयाचा पुत्र. हा तपोबलानें ब्राह्मणत्वास पोहोंचला होता. यानें रोमहर्षणापासून पुराणांचें अध्ययन केलें होतें (भा. १२.७). विष्णुमतें यास त्रय्यारुण म्हटलें आहे.

त्रसद—त्रसदस्यूचें नामांतर.

त्रसदस्यु पौरुकुत्स्य—(सो. पूरु.) सूक्तद्रष्टा (ऋ. ४. ४२; ५. २७; ९. ११०). हा पुरुकुत्साचा मुलगा होता (ऋ.४. ४२.८; ७. १९. ३; ५. ३३. ८;८.१९.३६). हा पुरुकुत्साला त्याची स्त्री पुरुकुत्सानी हिजपासून अतिशय दुःखद कालीं झाला (ऋ. ४. ४२. ८). याचा पौरकुत्सि (ऋ. ७. १९. ३) व पौरकुत्स्य (ऋ. ५. ३३. ८; ८. १९.३६) या नांवांनीं उल्लेख आला आहे. याला गैरिक्षित हें पैतृक नांव आहे. हा गिरिक्षिताचा वंशज होता (ऋ. ५. ३३. ८). व पुरुकुत्स हा दुर्गह याचा वंशज होता. यावरून पुढील वंशावळ तयार होते. दुर्गह, गिरिक्षित, पुरुकुत्स व त्रसदस्यु. त्रसदस्यु हा तृक्षीचा पूर्वज होय (ऋ. ८. २२.७). हा पूरूंचा राजा होता (ऋ. ४. ३८. १; ६. ४६. ८). दिवोदासाचें आणि पूरु लोकांचें वैर होतें. सुदासाशीं पूरु लोकांचें वैर होतें, हें दाशराज्ञयुद्धावरून आपणांस दिसतें. तथापि, ती लढाई पुरुकुत्साच्या वेळींच समाप्त झाली होती. त्रसदस्यूशीं त्या लढाईचा कांहीं संबंध नाहीं.

कालान्तरानें कुरु व पूरु हे दोन्ही लोक एक झाले, याचें उदाहरण त्रसुदस्युपुत्र कुरुश्रवण हें मानितां येईल. कुरुश्रवण आणि तृक्षि (ऋ. ८. २२. ७) या दोघांनाहि ' त्रासदस्यव ' असें म्हटलें आहे द्रुह्यु व पूरु लोकांबरोबरहि एके ठिकाणीं (ऋ. ६.४६ ८) तृक्षीचा उल्लेख आला आहे. ' तार्क्ष्य ' हा घोडा तृक्षीचा होता कीं नाहीं, हें सांगतां येत नाहीं. विरुद्ध पुरावा दिसेतोंपर्यंत हे दोघे भाऊ होते, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कुरु लोकांचें राहण्याचें ठिकाण मध्यदेश होय. पूरु लोक सरस्वतीच्या कांठीं राहत होते असा उल्लेख येतो. ती सरस्वतीहि मध्यदेशांतीलच होय. हेंहि या कुरुपूरूंच्या संबंधावरून ध्यानांत येतें. पूरूंनीं पुढें तेथें वसती केली.

यानें सौभरि काण्वाला ५० मुली बायका म्हणून दिल्या होत्या (ऋ. ८. १९. ३६).

ऋग्वेदांत त्रसदस्यु, त्र्यरुण त्रैवृष्ण व अश्वमेध (ऋ. ५. २७. ४–६) हीं सर्व एकाच व्यक्तीचीं नांवें नाहींत (बृहद्दे. ५. १२). या ठिकाणीं उल्लेखिलेला अश्वमेध आणि ऋग्वेदाच्या आठव्या मंडळांत येणारा अश्वमेध यांचा संबंध होता कीं काय, याला कांहीं आधार नाहीं. अश्वमेधाचें नांव पूतक्रतु असावें, असें स्पष्ट दिसतें (ऋ. ८. ६८. १७).

ऋग्वेदेतर अनेक ग्रंथांत प्राचीन कालांतला प्रसिद्ध यज्ञ करणारा म्हणून त्रसदस्यु पौरुकुत्स्य याचा पर आटणार, वीतहव्य श्रायस व कक्षीवत् औशिज यांबरोबर उल्लेख आला आहे (तै. सं. ५.६.५.३; क. सं. २२.३; पं. ब्रा. १३.३). या सर्वांस पुरातन थोर राजे, असें म्हटलें आहे. (जै. उ. ब्रा. २.६.११).

हा राजा आपला पुरोहित वृश जान याला बरोबर घेऊन रथांत बसला असतां पुरोहित याचा रथ फार जोरानें चालवूं लागला. इतक्यांत रथाच्या वेगानें धक्का लागून ब्राह्मणाचा एक मुलगा मेला. तेव्हां राजा पुरोहिताला म्हणाला, ' तूं रथ हांकीत असतां मुलगा मेला, त्याअर्थी तूं हत्या केलीस.' त्यावर पुरोहितें म्हणाला, ' रथ तुझा आहे, त्याअर्थी तूं हत्या केलीस. ' याप्रमाणें ते दोघे भांडत इक्ष्वाकु राजाला विचारावयास गेले. इक्ष्वाकु राजानें सांगितलें कीं, ' वृश जान रथ हांकीत होता, त्यापक्षीं हत्या करणारा तोच होय. ' नंतर वृश जानानें वार्श साम या नांवाचें स्तोत्र म्हणून मुलाला पुनः जिवंत केलें. तरी इक्ष्वाकु राजानें पक्षपात करून वृश जानालाच दोषी ठरविलें ; म्हणून इक्ष्वाकु राजाच्या घरांतून अग्नि नाहींसा झाला व यज्ञयाग होणें बंद झालें. तेव्हां विचारांतीं राजाला समजलें कीं, वृश जानाला आपण दोषी ठरविल्यामुळें अग्नि निघून गेला आहे. नंतर राजा वृश जानाजवळ गेला, तेव्हां वृश जानानें त्रसदस्यूची पत्नी बनून राहिलेल्या पिशाचीकडे पाहिलें व वार्श साम सूक्त म्हणून अग्नीचें तेज पूर्ववत् परत आणिलें. त्यामुळें राजाच्या येथील यज्ञयाग वगैरे व्यवहार पूर्ववत सुरूं झाले (ऋ. सायणभाष्यांतील शाट्यायन ब्राह्मण व तांडक ५. २. १). या गोष्टीचा ऋग्वेदाशीं (५. २) संबंध दाखविला आहे. येथें त्र्यरुण त्रैवृष्ण व त्रसदस्यु एकच मानले असून त्याला ऐक्ष्वाक म्हटलें आहे. परंतु सायणाचार्य हें मान्य करीत नाहींत (ऋ. ५.२७.३; बृहद्दे. ५.१३-२२).

याचा पुत्र कुरुश्रवण (ऋ. १०. ३३. ४), याला हिरण्निन् नांवाचा एक मुलगा होता. पण ' हिरण्निन् ' हें सायणमतें धनवान् अशा अर्थाचें विशेषण आहे (ऋ. ५. ५३. ८; ६. ६३. ९). हा अंगिरसगोत्रांतील मंत्रकार होता.

२ (सू. इ.) हा पुरुकुत्स व नर्मदा यांचा पुत्र (वायु. २.२६-७४). मत्स्यांत वसुद असा पाठभेद आहे. भविष्यांत याबद्दल त्रिंशदश्व असा पाठभेद आहे. नर्मदा ही त्रसदस्यूची

बायको असावी (मत्स्य. १२.३६; ब्रह्म. ७.९५). हा सूर्यवंशांतील असून वरील पूरुवंशांतील असावा.

त्रसदस्यु—मांधात्याचें नामांतर (भा. ९.६.३३).

त्राक्षायाणि—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

त्रात ऐषुमत—हा निगड पार्णवल्कीचा शिष्य (वं. ब्रा. १. ३).

त्रासदस्यव—तृक्षि व कुरुश्रवण यांचें हें पैतृक नांव आहे.

त्रिंशदाश्व—(सू. इ.) भविष्यमतें पुरुकुत्साचा पुत्र. याचा तीस घोड्यांचा रथ असे. याचें राज्य सत्ययुगाच्या दुसऱ्या चरणांत झालें.

त्रिककुत्—(सो. आयु.) भागवतमतें शुचि राजाचा पुत्र.

त्रिगर्ति—एक क्षत्रिय (म. स. ८. २० कुं.).

त्रिचक्षु—(सो. पूरु. भविष्य.) रुचाचा पुत्र. यास नृचक्षु म्हटलें आहे.

त्रिजट—गार्ग्यकुलांतील एक वृद्ध ब्राह्मण. हा नांगराचा फाळ, कुदळ व आकडी घेऊन नेहमीं रानांत हिंडत असे. हा जमीन नांगरून आपली उपजीविका करीत असे. रामानें लक्ष्मणाला वनवासाला जाण्यापूर्वी दानधर्म व देणग्या देण्यास सांगितल्या. त्या वेळीं हाहि आपल्या तरुण बायकोच्या सांगण्यावरून, कांहीं मिळेल म्हणून आला होता. रामानें हा वृद्ध आहे, असें पाहून याच्याशीं थोडा विनोद केला. रामानें सांगितलें कीं, ही काठी ह्या गाईमध्यें फेक. जेथपर्यंत काठी जाईल, तेथपर्यंत गाई तुला देईन. यानें कांठी फेकली ती गाई ओलांडून सरयूच्याहि पलीकडे गेली. तेव्हां रामानें विनोद केल्याबद्दल क्षमा मागून याला त्या क्षेत्रांतील सर्व गाई तर दिल्याच, शिवाय आणखीहि धन दिलें (वा. रा. अयो. ३२).

त्रिजटा—लंकेंतील एक राक्षसी. रावणानें सीतेच्या संरक्षणार्थ ठेविलेल्या अनेक राक्षसींपैकी ही एक होती (म. व. २८१. ५५ कुं.). हिला स्वप्नांत रावणाचा नाश होऊन रामाचा उत्कर्ष होणार, असें दिसलें. तेव्हांपासून हिनें सीतेला त्रास होऊं नये, अशी व्यवस्था केली (वा. रा. सुं. २७).

त्रित—वैदिक वाङ्मयांतील ही एक सूक्त नसलेली देवता आहे. पण निरुक्तांत हें एका द्रष्ट्याचें नांव म्हणून आलें आहे (४. ६). इंद्रानें त्रिताकरितां अर्जुनाला ठार केलें (ऋ. २.११. २०). त्रितानें त्रिशीर्षाला (ऋ. १०. ८. ८) व त्वष्टृपुत्र विश्वरूपाला ठार केलें (ऋ. १०. ८. ९). मरुतांनीं युद्धांत त्रितायें सामर्थ्य खचूं दिलें नाहीं (ऋ. ८. ७. २४). त्रितानें इंद्राकरितां सोम कुटला (ऋ. ८. ३२. २; ३४. ४; ३८. २). त्रितानें सोम इंऊन सूर्याला तेजस्वी केलें (ऋ. ९. ३७. ४). त्रित आणि त्रित आप्त्य एक असण्याचा संभव आहे.

त्रित शब्द इंद्राला लावला आहे (ऋ. १. १८७. २). त्याप्रमाणें याचा इंद्राचा भक्त म्हणूनहि उल्लेख आहे (ऋ. ९. ३२. २; १०. ८. ७-८). त्रित आणि गृत्समद कुलाचा कांहीं संबंध दिसतो (ऋ. २. ११. १९). त्राताला विभूवसाचा पुत्र म्हटलें आहे (ऋ. १०. ४६. ३). त्रित अग्नीचें नांव आहे (ऋ. ५. ४१. ४). त्रितायें वरुण व सोम यांच्याशीं ऐक्य दाखविलें आहे (ऋ. ८. ४१. ६; ९. ९५. ४).

त्रित विहिरींत पडला होता व तेथून यानें सुटका व्हावी, म्हणून देवाचा धांवा केला. तो धांवा बृहस्पतीनें ऐकला व त्रिताची सुटका केली (ऋ. १. १०५. १७). त्रित विहिरींत पडण्यायें कारण लांडग्यांची भितीच असावी (१८). याच ऋचेच्या भाष्यांत सायणानें शाट्यायन ब्राह्मणांतील एका कथेचा उल्लेख केला आहे. एकत, द्वित आणि त्रित असे तीन बंधु होते. त्रित विहिरींत पाणी पिण्याकरितां शिरला असतां दुसऱ्या भावांनीं याला विहिरींत ढकलून दिलें व विहीर बंद करून ते चालते झाले. तेव्हां त्रितानें सुटकेकरितां देवांची प्रार्थना केली (ऋ. १. १०५). हे तीनहि बंधु अग्नीला उदकापासून झालेले पुत्र होत (श. ब्रा. १. २. १. १-२ ; तै. ब्रा. ३. २. ८.१०-११). त्रिताला आप्त्य असें विशेषण लावलेलें आहे, त्याचा अर्थ उदकपुत्र असा सायणानें केला आहे (ऋ. ८. ४७. १५). हा अनेक सूक्तांचा द्रष्टा आहे (ऋ. १. १०५; ८. ४७; ९. ३३; ३४; १०२; १०. १-७). एके ठिकाणीं यानें मरुदेशांतील पाणपोईप्रमाणें तूं पूरूंना धनानें तोषविणारा आहेस, अशी अग्नीची प्रार्थना केली आहे (ऋ. १०.४).

गौतमाला एकत, द्वित आणि त्रित असे तीन मुलगे होते. हे सर्वच ज्ञाते होते. पण धाकटा त्रित सर्वांत श्रेष्ठ होता. त्यामुळें सर्वत्र पित्याप्रमाणें याचा सत्कार होऊं लागला. परंतु, एकत व द्वित यांचा लोकांवर प्रभाव पडत नसल्यामुळें त्यांना विशेष द्रव्य मिळत नसे. म्हणून त्यांनीं त्रिताच्या साहाय्यानें यज्ञ पार पाडून पुष्कळ गाई मिळविल्या. गाई घेऊन सरस्वती-तीरावरून चालले असतां, त्रित पुढें चालला होता व बाकी दोघे बंधु गाई हांकीत मागून चालले होते. त्या दोघांना गाई पळविण्याची इच्छा झाली. त्रित स्वस्थपणें चालला असतां समोरून एक लांडगा आला, त्याला चुकविण्याकरितां त्रित जो बाजूला सरला, तो सरस्वती कांठच्या एका विहिरींत पडला. यानें खूप ओरडा केला. पण भावांनीं ऐकूनहि लोभामुळें तिकडे दुर्लक्ष केलें. लांडग्याची भीतीहि होतीच. जलहीन

आणि गवतानें व धुळीनें भरलेल्या विहिरींत पडलेल्या त्रितानें आपण मृत्यूच्या भीतीनें बाजूस सरलों व विहिरींत पडलों, एवढ्याकरितां मृत्यूची भीति नाहींशी केली पाहिजे, असा विचार केला व त्याकरितां विहिरींत लोंबणाऱ्या वल्लीला सोम कल्पून यानें यज्ञ केला. त्यामुळें प्रसन्न झालेल्या देवांनीं याच्या इच्छेप्रमाणें सरस्वतीच्या पाण्याच्या प्रवाहानें बाहेर काढलें व त्या कूपाला जो स्पर्श करील, त्याला देवलोक प्राप्त होईल अशी व्यवस्था केली. घरीं गेल्यावर भावांना यानें शापानें लांडगे केले व त्यांची संतति माकडें, अस्वलें वगैरे केली. ही पूर्व युगांतील गोष्ट बलराम त्रिताच्या कूपावर आला, त्या वेळेस त्यास माहात्म्य म्हणून सांगण्यांत आली (म. श. ३६; भा. १०. ७८). आत्रेय राजाचा पुत्र म्हणून त्रिताची हींच गोष्ट दुसरीकडे आली आहे (स्कंद. ७. १. २५७).

२ चक्षुर्मनूस नड्वलेपासून झालेल्या पुत्रांतील एक.

३ अंगिरसगोत्रांतील एक मंत्रकार.

४ ब्रह्मदेवाच्या मानसपुत्रांतील एक.

त्रिधन्वन्—(सू. इ.) विष्णु, वायु व भविष्य यांच्या मतें वसुमनस्चा पुत्र. पण मत्स्य व पद्म यांच्या मतें संभूतीचा पुत्र (पद्म. सृ. ८). भागवतांत अरुणपुत्र त्रिबंधन दिला आहे, तो व हा एकच.

त्रिधामन्–चालूं मन्वंतरांतील दहावा व्यास (व्यास पहा).

२ दहावा शिवावतार. यानें काशीस तपश्चर्या केली. यास भृंग, बलबंधु, नरामित्र व केतुशृंग हे चार शिष्य होते. याचे वेळीं भृगु हा व्यास होता (शिव. शत. ५).

त्रिनाभ—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

त्रिनेत्र—(मगध. भविष्य.). मत्स्यमतें निर्वृत्तीचा पुत्र. वायुमतें सुव्रत, ब्रह्मांड व विष्णु यांच्या मतें सुश्रम व भागवतमतें शम. यानें मत्स्यमतें अठ्ठावीस, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें अडतीस वर्षें राज्य केलें.

त्रिपुर—ही एक व्यक्ती नसून मयासुरानें ब्रह्मदेवाच्या वरप्रसादानें तीन पुरें (नगरें) वसविलीं, त्या प्रत्येकांत तारकासुरपुत्र ताराक्ष, कमलाक्ष आणि विद्युन्माली यांना अधिपत्य दिलें, त्यांचें हें निदर्शक आहे (लिंग. १.७०; म. द्रो. २०२; क. ३३). मयासुरानें सुव्यवस्थित अशीं हीं पुरें निर्माण करून ती असुरांना दिलीं. त्या वेळीं त्यानें असुरांना असें बजाविलें कीं, तुम्ही देवांच्या वाटेस जाऊं नये व त्यांचा अनादरहि करूं नये. परंतु पुढें यांना विपरीत बुद्धि होऊन हे अधर्माचरण करूं लागले, त्यामुळें यांचा त्रिपुरांसह नाश झाला. हें अधर्माचरण विष्णूनें जिनाच्या रूपानें यांच्यांत पसरविलें (शिव. रुद्र. ४.५). शंकराचें यांच्याशीं युद्ध झालें त्या वेळीं शंकराच्या अंगांतून जे घर्मबिंदु पडले, ते रुद्राक्ष झाले (पद्म. सृ. ५९). ज्यामुळें हे अमर होते तीं अमृतकुंडें देवांनीं गोरूपांनीं पिऊन टाकलीं व शंकरानें त्रिपुराचें दहन केलें (पद्म. सृ. १३). यांतच ताराक्ष, कमलाक्ष आणि विद्युन्माली या असुरांचा अंत झाला (म. द्रो. २०२; लिंग. १.७१–७२). त्रिपुरांत धार्मिकता असल्यामुळें यावर जय मिळवितां येईना, म्हणून विष्णूनें बुद्धाच्या रूपानें हीं पुरें धर्मरहित केलीं. आणि नंतर देवांनीं युद्धाला सुरुवात केली (मत्स्य. १३०-१३७; भा. ७.१०; म. अनु. १६१).

त्रिपुरसुंदरी—एक देवी. हिनें अर्जुनास बालाविद्या दिली (पद्म. पा. ७४).

त्रिबंधन—(सू. इ.) भागवतमतें अरुणाचा पुत्र (त्रिधन्वन् पहा).

त्रिभानु—(सो. तुर्वसु.) भागवतमतें भानुमान् राजाचा पुत्र. याचा पुत्र करंधम. विष्णुमतें त्रैशांब, वायुमतें त्रिसानु व मत्स्यमतें त्रिसारि व हा एकच.

त्रिमार्ष्टि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

त्रिमूर्ति—इंद्रप्रमतीचें नामान्तर.

त्रिमूर्धन्—रावणाचा एक पुत्र.

त्रिवक्रा—कंसदासी कुब्जा हिचें नामांतर (भा. १०. ४.२३).

त्रिवरातम—आर्चनानशावद्दल पाठभेद.

त्रिवृश—एक व्यास (व्यास पहा).

त्रिवेद कृष्णरात लौहित्य—हा श्याम जयन्त लौहित्याचा शिष्य होता (जै. उ. ब्रा. ३.४२.१).

त्रिशंकु—एक ऋषि. हा आपणांस 'मी सर्वज्ञ, मी ब्रह्मज्ञ,' असें म्हणवितो (तै. आ. १.१०.१). पौराणिक व हा एक नसावा.

२ (सू. इ.) निबंधन राजाचा थोरला मुलगा. कांहीं ठिकाणीं याच्या बापाचें नांव त्रय्यारुण असें दिलें आहे. (ब्रह्म. ८. ९७; ह. वं. १.१२). देवी भागवतांत त्रय्यारुण असें नांव नसून अरुण असें नांव आहे (७. १०). याचें मूळचें नांव सत्यव्रत होय. पण वसिष्ठाच्या शापामुळें यास त्रिशंकु असें नांव पडलें.

वसिष्ठ हा याचा कुलोपाध्याय होता. पण हा दुर्वर्तनी असल्यामुळें याच्याबद्दल कोणाचेंहि मत अनुकूल नव्हतें. बापानें याला हद्दपार केलें होतें. हद्दपार करण्याचें कारण देवी भागवतांत दिलें आहे (७. १०). यानें एका ब्राह्मणस्त्रीचा अपहार केला. याचें म्हणणें कीं, मी सप्तपदी होण्याच्या पूर्वी अपहार केला असल्यामुळें मी दोषी नाहीं. वसिष्ठावर राग असण्याचें कारणहि हेंच होय. वसिष्ठानें जर सप्तपदी

होण्याच्या पूर्वी ब्राह्मणस्त्रीचा अपहार केला, हा मुद्दा याच्या बापाला नीट समजाऊन दिला असतां तर बापानें याला हद्दपार करण्याची शिक्षा दिली नसती. बापहि मुलगा चांगला नाहीं, दुसरा चांगला मुलगा व्हावा, म्हणून तप करण्याकरतां तपश्चर्येला गेला. अयोध्येंत राजा नसल्यामुळें अंदाधुंदी माजली व भयंकर दुष्काळ पडला. दुष्काळ नऊ वर्षें ओळींनें असल्यामुळें लोकांचे फार हाल झाले. त्रिशंकु ज्या अरण्यांत होता, तेथेंच विश्वामित्राचाहि आश्रम होता. पण विश्वामित्र तपश्चर्येस गेला असल्यामुळें आश्रमांत विश्वामित्राची बायको व तीन मुलें होतीं. त्रिशंकूनें थोडेसें मांस आश्रमाबाहेरील झाडास बांधावें व त्यावर त्यांनीं आपली उपजीविका करावी असा क्रम चालला होता. एकदां इतर पशु न मिळाल्यामुळें यानें वसिष्ठाची गाय कामधेनु मारली. त्याबरोबर, तुझ्या डोक्यावर तीन शंकु उठतील, गोवध, स्त्रीहरण व पित्याचा क्रोध यांमुळें पिशाच होशील व त्रिशंकु नांवानें तुला लोक ओळखतील, असा वशिष्ठानें याला शाप दिला.

वसिष्ठाच्या ह्या शापानें त्रिशंकु व वसिष्ठ यांचें वैर जास्तच विकोपाला गेलें. प्रथम त्रिशंकु सुधारावा म्हणून याला हद्दपार करण्यांत आलें. तेथें त्रिशंकु व्रतस्थ राहातहि होता. पण गोहत्येमुळें वसिष्ठ अत्यंत रागावला. आणि त्यानें पिशाच होण्याविषयीं याला शाप दिला. पुढें देवींच्या कृपेनें पिशाचत्व नष्ट होऊन बापानें याला आपल्या गादीवर आणून बसविलें व आपण तपश्चर्येला निघून गेला (दे. भा. ७. १२).

विश्वामित्र तपश्चर्येहून परत आल्यावर त्याला आपल्या कुटुंबाचें पोषण त्रिशंकूनें केलें, हें ऐकून त्रिशंकूबद्दल कृतज्ञता उत्पन्न झाली व त्यानें यास वर मागण्यास सांगितलें. तेव्हां त्रिशंकूनें सदेह स्वर्गांत जाण्याची इच्छा व्यक्त केली. नंतर विश्वामित्रानें याला राज्यावर बसवून याच्याकडून यज्ञ करविला, आणि सर्व देवता व वसिष्ठ पाहत असतां त्यानें त्रिशंकूला स्वर्गास पोचविलें (ह. वं. १. १३).

त्रिशंकूच्या मनांतील सदेह स्वर्गाला जाण्याची कल्पना यानें वसिष्ठापुढें मांडली असतां त्यानें अशक्य म्हणून उत्तर दिलें. तेव्हां हा त्याच्या पुत्रांकडे गेला. त्यांनीं पित्याकडे जाऊन, त्यानें अशक्य म्हणून सांगितल्यावर पुनः आमच्याकडे कां आलास ? म्हणून याचा निषेध केला. तेव्हां त्रिशंकु म्हणाला, मी दुसरीकडे जाऊन मार्ग काढतों. तेव्हां त्या पुत्रांनीं याला चांडाळ होशील असा शाप दिला. पुढें हा विश्वामित्राला शरण गेला. त्यानें यास सदेह स्वर्गास नेण्याचें आश्वासन दिलें व सर्वांना यज्ञाकरितां बोलावणीं धाडलीं. तेव्हां वसिष्ठाखेरीज सर्वांनीं येण्याचें कबूल केलें. वसिष्ठानें मात्र खडखडीत निरोप पाठविला कीं, जेथें यज्ञ करणारा चांडाल आहे, उपाध्याय क्षत्रिय आहे, तेथें कोण येणार आहे ? आणि तेथें स्वर्गाला तरी कोण जाणार आहे ? हा निरोप ऐकून विश्वामित्राच्या तळपायाची आग मस्तकाला गेली. त्यानें वसिष्ठकुल भस्मसात् केलें आणि पुढला जन्म डोंबाच्या घरीं प्राप्त होईल, असा शाप दिला.

पुढें यज्ञ सुरू झाला. विश्वामित्र अध्वर्युस्थानीं होता. देवतांना बोलावूनहि त्या येईनात, तेव्हां त्यानें आपलें तपःसामर्थ्य खर्ची घालून त्रिशंकूला सदेह स्वर्गाला नेण्यास सुरुवात केली. पाहतां पाहतां त्रिशंकु स्वर्गावर गेला असतां सर्व देवांसह इंद्रानें याला पुनः खालीं ढकललें. तेव्हां हा ' त्राहि त्राहि ' करीत खालीं डोकें वर पाय करून खालीं येऊं लागला. तें ऐकून विश्वामित्राला अत्यंत राग आला व ' थांब थांब ' असें तो ओरडला. त्यानें दक्षिणदिशेकडे सप्तर्षि व नक्षत्रमाला नवीन निर्माण केल्या. ' अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ' दुसरा इन्द्र करीन किंवा माझा स्वर्ग इंद्ररहितच असेल म्हणून देव उत्पन्न करण्यास त्यानें आरंभ केला. तेव्हां देवांत मोठी खळबळ उडाली व गुरुशाप झालेला स्वर्गास योग्य नाहीं, असें ते म्हणाले. विश्वामित्र म्हणाला, माझी प्रतिज्ञा मी खोटी करूं शकत नाहीं. तेव्हां देवांनीं त्याला मान्यता दिली. सर्व प्रसिद्ध ज्योतिश्चक्राच्या बाजूला दक्षिण बाजूस तुझीं नक्षत्रें व त्यांत त्रिशंकु राहील, असें त्यास आश्वासन दिलें व विश्वामित्राची प्रतिज्ञा शेवटास गेली (वा. रा. बा. ५७-६१). तेव्हां तपोनाशक म्हणून त्रिशंकु हें मोठें विघ्न आलें, असें समजून विश्वामित्रानें आपली तपश्चर्येची जागा दक्षिणेकडची बदलून पुष्करतीर्थावर केली (६२).

स्कंदपुराणांत बरींच वेगळी हकीगत आली आहे; ती थोडक्यांत पुढें देली आहे.

सदेह स्वर्गाला नेणारा यज्ञ पाहिजे. वसिष्ठानें तें नाकबूल करून याला नवा गुरु करण्यास सांगितलें. मुलांना हा तसेंच म्हणाला. तेव्हां त्यांनीं चांडाल होण्याचा शाप दिला. तत्काल याचें शरीर काळें ठिक्कर पडून दुर्गंधयुक्त झालें. तेव्हां याला आपल्या दुराग्रहाचा वीट आला. घरीं येऊन यानें दारांतूनच मुलाला गादीवर बसविण्यास सांगितलें व आपण मृत्यु किंवा स्वर्ग याचे मागें लागला. याला जगन्मित्र विश्वामित्राशिवाय कोणीच दिसेना. तेथें गेल्यावर प्रथम आंत जाऊं देईनात. पण पुढें विश्वामित्राची व याची भेट झाल्यावर विश्वामित्रानें शापाची सर्व हकीगत समजाऊन घेतली व वसिष्ठाशीं असलेल्या स्पर्धेनें त्यानें त्रिशंकूला सदेह स्वर्गाला नेण्याची प्रतिज्ञा केली. प्रथम याचें चांडालत्व दूर करण्यासाठीं याला घेऊन तीर्थयात्रा करण्यास सुरुवात केली. पण राजाचें चांडालत्व दूर होईना. पुढें यांना अर्बुदाचलावर मार्कंडेय ऋषि

भेटला. त्याला राजाचा सर्व वृत्तांत व आपली प्रतिज्ञा सांगून चांडालत्व दूर होण्याचा उपाय विचारिला. त्यावर मार्कंडेयानें हाटकेश्वरक्षेत्रांत जाऊन पाताल गंगेंत स्नान व हाटकेश्वराचें दर्शन घेण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें करितांच त्रिशंकूचें चांडालत्व नष्ट झालें व हा तेजस्वी झाला. त्याबरोबर त्रिशंकूला यज्ञसामग्री जमविण्यास सांगून विश्वामित्र ब्रह्मदेवाकडे गेला व म्हणाला, त्रिशंकूला सदेह तुझ्या लोकीं आणण्याकरितां मी त्याकडून यज्ञ करवीत आहें तरी आपण सर्व देवांसह तेथें येऊन यज्ञभाग स्वीकारावा. तेव्हां ब्रह्मदेवानें देहान्तराशिवाय स्वर्ग नाहीं. राजानें यज्ञ करून देहांतर (मृत) झाल्यावर स्वर्गाला यावें असें सांगितलें. तेव्हां विश्वामित्र संतप्त झाला व म्हणाला, माझ्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्यानें हें घडवून आणतों. म्हणून त्रिशंकूकडे परत आला व आपण स्वतः अध्वर्यु होऊन शांडिल्यादिकांना त्यानें होता वगैरे ऋत्विजांचीं कामें दिलीं. यज्ञ बारा वर्षे चालून अवभृथ स्नानहि पार पडलें. पण त्रिशंकूला स्वर्गाची कांहीं आशा दिसेना. आतां याला वसिष्ठाकडून आपला उपहास होईल, हें मनांत येऊन फारच वाईट वाटूं लागलें. विश्वामित्रानें याला आश्वासन देऊन वेळ पडल्यास प्रतिसृष्टि निर्माण करीन असेंहि सांगितलें. पुढें प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्य यावें म्हणून शंकाराची आराधना करून तसा वरहि मिळविला व प्रतिसृष्टि निर्माण करूं लागला. तेव्हां ब्रह्मदेवानें येऊन इंद्रादि देवांचा नाश होण्यापूर्वी प्रतिसृष्टि थांबविण्यास सांगितलें. विश्वामित्रानें त्रिशंकूला सदेह स्वर्ग प्राप्त होत असल्यांस प्रतिसृष्टि निर्माण करणें थांबविण्याचें कबूल केलें. त्याला ब्रह्मदेवानें अनुमति दिल्यावर निर्माण केलेली प्रतिसृष्टि अक्षय होण्याविषयीं त्यानें ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केल्यावर तुझी सृष्टि अक्षय होईल; पण यज्ञार्ह होणार नाहीं, असें सांगून ब्रह्मदेव त्रिशंकूसह सत्यलोकीं गेला (स्कंद ५. ६. २. ७). यानें भविष्यमतें दहा हजार वर्षे राज्य केलें.

याच्या बायकोचें नांव सत्यरथा होय. तिच्यापासून यास सुप्रसिद्ध हरिश्चंद्र नांवाचा मुलगा झाला (ह. वं. १.१३).

त्रिशंकूच्या धार्मिकतेचें वर्णन रामायणांत विश्वामित्राच्या तोंडीं बरेंच आलें आहे (वा. रा. बा. ५८) व त्रिशंकूनेंहि सांगितलें आहे. यानें शंभर यज्ञ केले होते. यानें क्षत्रियधर्माची शपथ वाहून सांगितलें आहे कीं, ' मी कधीं खोटें बोललों नाहीं व बोलणारहि नाहीं. गुरूलाहि मी शील व वर्तन यांनीं संतुष्ट केलें आहे, प्रजेचेंहि धर्मानें पालन केलें आहे, असें असूनहि मला यश मिळत नाहीं. दैवयोग आहे, उद्योग निरर्थक आहे असें दिसतें, विश्वामित्राचीहि त्याबद्दल खात्री होती (५९). वसिष्ठालाहि त्रिशंकूच्या वर्तनाबद्दल आदर आहे. जरा उच्छृंखल आहे, पण सुधारेल अशी त्याची कल्पना आहे (ह. वं. १. १३).

वनवासांत असतां यांचें वर्तन चांगलें होतें. तेथें यानें विश्वामित्राच्या मुलाबाळांचें संरक्षण केलें; त्यांत याची दयालुवृत्ति व्यक्त होते. ब्राह्मणाची मुलगी पळविण्यासंबंधीं उल्लेखाची दुसरी बाजू हरिवंश व देवीभागवतांत मांडली आहे. ती विचारसरणी त्या कालीं जुळणारी असावी. वसिष्ठाची गाय जाणून बुजून मारली हा एक आक्षेप आहे. पण वसिष्ठाशीं यांचें असलेलें वैर हेंच त्याचें मुख्य कारण आहे. सदेह स्वर्गास जाण्याची इच्छा हा एक याच्या विचित्रपणाचा भाग आहे. स्वर्गास सदेह जाणें अशक्य असें वसिष्ठानें सांगितलें असलें, तरी वसिष्ठविश्वामित्रादि ऋषि स्वर्गास जाऊन परत येत असत, असें हरिश्चंद्राच्या कथेंत दिसतें. या गोष्टींतहि तसा उल्लेख आला आहे. अर्जुनानें इंद्राच्या घरीं जाऊन कांहीं दिवस पाहुणचार घेतल्याचा उल्लेख महाभारतांत आहे त्याप्रमाणें त्रिशंकूलाहि जावयास हरकत नव्हती. पण वसिष्ठानें आजिबात नाकारल्याबरोबर याला शंका आली कीं, आपलें याचें पूर्ववैर आहे म्हणून हा नाकारीत आहे. इंद्रादि देवांनींहि याला स्वर्गात न घेण्याचें कारण गुरूचा शाप म्हणून सांगितला आहे. देहान्तर झालें पाहिजे हें सांगितलें नाहीं, यावरून सदेह स्वर्गास जाणें ही गोष्ट त्या वेळीं अशक्य नव्हती.

त्रिशिख—तामस मन्वंतरांतील इंद्र.

त्रिशिरस्—विश्वरूप व चवाका यांचा पुत्र (विश्वरूप पहा).

२ दूषण राक्षसाच्या चार अमात्यांतील एक. हा रामाच्या हातून मरण पावला.

३ त्रिशीर्षाचें नामांतर (त्रिशीर्ष पहा).

४ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

त्रिशिरस् त्वाष्ट्र—एक सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ८. ९).

त्रिशीर्ष—रावणाच्या पुत्रांतील एक. याला मारुतीनें मारिलें (वा. रा. यु. ७०).

त्रिशोक काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ४५). याच्या नांवाचें एक साम आहे (पं. ब्रा. ८. १). मूळ ग्रंथांत हा शब्द अनेक वेळां आला असला, तरी तो सर्वत्र व्यक्तिवाचक असल्याबद्दल निश्चित सांगतां येत नाहीं.

त्रिसानु व त्रिसारि—(सो. तुर्वसु.) गोभानुपुत्र (त्रिभानु पहा).

त्रिस्तनी—अशोकवनिकेंतील सीतासंरक्षक राक्षसी.

त्रैतन—हा दीर्घतमस्‌चा दास व कदाचित् त्रिताचा संबंधी असावा (ऋ. १. १५८. ५).

त्रैधात्व—व्यरुणाचें पैतृक नांव (पं. ब्रा. १३.३.१२).

त्रैपुर—त्रिपुरीचा राजा. राजसूय यज्ञाच्या वेळीं सहदेवानें यास जिंकून याजपासून बरीच खंडणी घेतली (म. स. ३१).

त्रैपुरि—त्रिपुराचा पुत्र. पित्याचा शंकरानें वध केल्यामुळें हा गजाननावर चालून गेला. परंतु गजाननानें यास ठार मारिलें (पद्म. सृ. ७४).

त्रैवणि—औपजंघनीचा शिष्य (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

त्रैवृष्ण—त्र्यरुणाचें पैतृक नांव (ऋ. ५. २७. १).

त्रैशांब—(सो. तुर्वसु.) गोभानूचा पुत्र (त्रिभानु पहा).

त्रैशृंग—(त्रैशृंगायण पहा),

त्रैशृंगायण—वसिष्ठगोत्री ऋषि. याच्याबद्दल त्रैशृंग असा पाठभेद आहे.

त्र्यक्षी—अशोकवनिकेंतील एक राक्षसी.

त्र्यम्बकेश्वर—हा एक शिवाचा अवतार आहे. हा गोदावरीच्या तीरीं आहे. गौतमाच्या प्रार्थनेवरून पृथ्वीवर आला (शिव. शत. ४२).

त्र्यय्यारुण—पुराणप्रवक्ता.

त्र्यरुण त्रैवृष्ण त्रसदस्यु—(त्रसदस्यु पहा)

त्र्यारुण—अत्रिकुलोत्पन्न एक ऋषि.

त्वष्टृ–देवांचा शिल्पी (अ. वे. १२.३.३३). याचा पुत्र विश्वरूप इंद्रानें मारिला, तेव्हां इंद्रविरहित सर्व कर्में करण्याचें यानें ठरविलें. तरी यानें केलेल्या सोमयागांत इंद्र आपणहून शिरला व सोम प्याला. पण त्याला तो सोम ओकून पडला. राहिलेल्या सोमानें त्वष्टयानें हवन केलें व इंद्रशत्रु वाढविला. त्याला वृत्र असें म्हणतात (श. ब्रा. १.६.३.१). गर्भवृद्धीकरितां याची प्रार्थना करितात (बृ. उ. ६. ४.२१; ऋ. १०. १८४.१). असुरांचा पुरोहित वरुत्रि, याबरोबर याचा उल्लेख आहे (मै. सं. ४.८.१; क. सं. ३०.१). शुक्र व गौ यांचा हा पुत्र. याच्या बायकोचें नांव वैरोचिनी यशोधरा (ब्रह्मांड. ३.१.८७). हा विश्वकर्मा व प्रजापतींपैकीं एक होता. हीं नांवें पडण्याचें कारण म्हणजे विश्वकर्मा व प्रजापति हे अधिकार यास होते. हस्तकौशल्यानें जें करावयाचें तें यानें करावें असा याचा अधिकार व त्याप्रमाणें प्रत्येक गोष्ट याजकडून करविली जाई; म्हणजे ही सर्व प्रजा याचेकडूनच उत्पन्न व्हावयाची म्हणून यास प्रजापति असें म्हणतात.

याला एकंदर तीन अपत्यें होतीं. तीं त्रिशिरस्, विश्वरूप व विश्वकर्मन् (ब्रह्मांड. ३. १. ८६).

याचा पुत्र विश्वरूप (म. उ. ९. ३ कुं; भा. ६. ६) हा देवांचा आचार्य होता. पण यास इंद्रानें मारिलें. तेव्हां यानें एका हवनांतून वृत्र उत्पन्न केला व त्यास इंद्रावर सोडिलें (भा. ६. ९. म. उ. ९; ५५ कुं.). सुंदोपसुंदांच्या वधाकरितां तिलोत्तमा नांवाची सुंदर स्त्री यानें तयार केली. पुढें त्रिपुरास मारण्याकरितां यानें, आकाश, तारांगण वगैरे सर्व जिनसा घेऊन एक शंकराकरितां रथ निर्माण केला (म. आ. २३१. १२ कुं).

हा शिल्पशास्त्रनिपुण असून यानें दधीचि ऋषीच्या अस्थींचें एक शस्त्र बनविलें व वृत्राचा वध करण्याकरितां तें इंद्राला दिलें (पद्म. सृ. १९; भा. ६. ९. ५४).

यानें प्रल्हादास हिरण्यकशिपूच्या म्हणण्याप्रमाणें शिकविण्याचा प्रयत्न केला होता, पण तो फसला व प्रह्लादानेंच यास चार गोष्टी शिकविल्या.

पुढें धर्मराजास अर्धराज्याभिषेक केला, त्या वेळीं श्रीकृष्णानें इंद्राची स्तुति केली, तेव्हां इंद्रानें याला पाठवून इंद्रप्रस्थ नगरी तयार करावयास सांगितली. त्याप्रमाणें ती यानें केली (म. आ. २२७. ५९ कुं.).

२ कश्यप व अदिति यांचा पुत्र व एक आदित्य (भा. ६. ६. ३९). याच्या पत्नीचें नांव रचना (६. ६.४३). ही प्रह्लादकन्या म्हणून प्रह्लादी म्हणूनहि प्रसिद्ध आहे. हिला विरोचना असें नामान्तर आहे (भवि. ब्राह्म. ७. ९). याला विश्वकर्मन् असें नामान्तर आढळतें (भवि. ब्राह्म.७९; भा. ६. ९. ५३). हा प्रत्येक इष म्हणजे अश्विनमासीं प्रकाशतो (भा. १२. ११. ४३). याला सन्निवेश व विश्वरूप अशीं दोन मुलें झालीं. बृहस्पतीनें टाकलें तेव्हां शत्रूच्या कन्येचा पुत्र होता तरी देवांनीं विश्वरूपाला पुरोहित केलें (भा. ६. ६. ४४). विश्वरूपाची सुप्रसिद्ध कथा याच्या पुत्रावर भागवतांत घातली आहे. पण ती शुक्रपुत्राची आहे. म्हणून आम्ही दोन भिन्न केले आहेत (संज्ञा पहा).

३ अष्टवसूंपैकीं प्रभास व अंगिराकन्या ब्रह्मवादिनी यांचा पुत्र (भवि. ब्राह्म. २.७९. १६-१७). हा प्रति फाल्गुनमासीं प्रकाशतो व याचीं किरणें ११०० आहेत (भवि. ब्राह्म. ७८).

४ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें भौवन राजा व दूषणा यांचा पुत्र. विष्णूमतें मनस्यूचा पुत्र. यास विरोचना नांवाची स्त्री होती व तिजपासून यास विरज नामक पुत्र झाला (भा. ५.१५.१५).

५ अकरा रुद्रांपैकीं एक.

६ तारासुराशीं देवांच्या झालेल्या युद्धांत तारासुराचे बाजूचा एक दानव (मत्स्य. १७२).

त्वष्टाधर—शुक्राचार्याचा एक पुत्र. हा असुरयाजक असून अत्यंत तेजस्वी व ब्रह्मविद्येंत प्रवीण होता (म. आ. ६५).

त्वाष्ट्र—त्वष्टृ प्रजापतीचा पुत्र (भा. ६. ९). आभूतीचें व विश्वरूपाचें पैतृक नांव.

त्वार्ष्ट्री—त्वष्टृशाची कन्या. ही आदित्यास दिलेली होती. हिला अश्विनीकुमार नांवाचे दोन पुत्र झाले (म. आ. ६७. ३५ कुं.; संज्ञा पहा).

द

दंष्ट्र—लंकेंतील एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

दंष्ट्रा—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या व पुलहाची स्त्री.

दक्ष—देवता म्हणून ऋग्वेदांत थोडथा ठिकाणीं याचा उल्लेख आहे. दक्ष हा अदितीचा मुलगा व अदिति ही दक्षाची मुलगी असा उलटसुलट प्रकार आढळतो (ऋ. १०. ७२. ४-५). दक्ष प्रजापतीनें प्रजा व समृद्धि प्राप्त व्हावी म्हणून यज्ञ केला, याला दाक्षायणयज्ञ किंवा वासिष्ठयज्ञ असें कांहीं लोक म्हणतात. येथें दक्षाला पार्वति म्हटलें आहे व याच्या वंशजांना त्या यज्ञानें राज्य प्राप्त झाल्याचाहि निर्देश आहे (श. ब्रा. २. ४. ४. १; ६; सां. ब्रा. ४. ४).

हा ब्रह्मदेवाच्या दक्षिण अंगुष्ठापासून झाला (म.आ.६७.१०. कुं.; विष्णु. १.१५; ह. वं. १.२; भा. ३.१२; ६३.३ कुं.). हा स्वायंभुव मन्वंतरांत होऊन गेला. स्वायंभुव मनूची मुलगी प्रसूति याची बायको होती. तिच्यापासून दक्षाला सोळा मुली झाल्या. पैकीं श्रद्धा, मैत्री, दया, शांति, तुष्टि, पुष्टि, क्रिया, उन्नति, बुद्धि, मेधा, तितिक्षा आणि मूर्ति ह्या तेरा धर्म प्रजापतीला भार्यार्थ दिल्या. स्वाहा अग्नीला, स्वधा अग्निष्वात्तांना व सोळावी सती शंकराला दिली (भा. ४. १.). ब्रह्मदेवाच्या डाव्या आंगठ्यापासून जन्मलेली स्त्री दक्षाची बायको होती. तिला एकंदर ५०० मुली झाल्या (म. आ. ६७. ११ कुं.).

एकदां सृष्टि करणाऱ्या प्रजापतींनीं यज्ञ चालूं केला असतां तेथें दक्ष प्रजापति आला. त्या वेळीं शंकर व ब्रह्मदेव यांखेरीज बाकींचे सर्व देव उभे राहिले. यामुळें शंकराचा यास अत्यंत राग येऊन यानें त्यास शाप दिला. उलट नंदिकेश्वरानेंहि यास शाप दिला; व इतर ऋषींनीं दक्षाच्या शापास अनुमोदन दिल्यामुळें त्यांसहि ते जन्ममरणाचीं दुःखें सोशीत संसार करतील, असा शाप दिला. याच प्रसंगीं भृगु ऋषीनेंहि शंकराच्या शिष्यांना दुर्धर असे परत शाप दिले (भा. ४. २; ब्रह्मांड. १.१. ६४). याप्रमाणें दक्ष व शंकर या सासरे-जावयांचें वितुष्ट वाढत चाललें. यानंतर ब्रह्मदेवानें दक्षाला प्रजापतींच्या अध्यक्षपदाचा अभिषेक केला. त्यामुळें याला थोडा गर्व झाला आणि त्या गर्वभरांत यानें शंकर आदिकरून सर्व ब्रह्मनिष्ठांचा अव्हेर करून यज्ञ आरंभिला. प्रथम वाजपेय यज्ञ करून नंतर बृहस्पतीसवास प्रारंभ केला. या यज्ञांत दक्षानें सर्व ब्रह्मर्षि, देवर्षि आणि पितर यांना दक्षिणा देऊन त्यांचा त्यांच्या स्त्रियांसमवेत सत्कार केला. तेव्हां आकाशांत संचारणाऱ्या देवांकडून दक्षकन्या सतीस आपल्या माहेरीं यज्ञ चालला असल्याचें समजलें. तेव्हां तिनें शंकरास तिकडे चलावें अशी विनंति केली. पण शंकराला दक्षाच्या मर्मभेदक शब्दांची आठवण असल्यानें त्यानें येण्याचें नाकारिलें. नाइलाजानें सतीस एकटेंच जावें लागलें. तिच्याबरोबर नंदिकेश्वर, यक्ष व शिगवणहि निघाले. यज्ञमंडपांत माता व बहिणी यांखेरीज कोणीहि त्यांचें स्वागत केलें नाहीं. खुद्द दक्षानें तिचा अनादर केला. याबद्दल पित्याची तिनें पुष्कळ कानउघाडणी केली व रागांत तिनें स्वतःस अंतराग्नीनें जाळून घेतलें.

हें वर्तमान ऐकून शंकरानें वीरभद्रास निर्माण करून त्यास दक्षवध करण्यास सांगितलें. महाभारतांत वीरभद्र हा शंकराज्ञेनुसार दक्षयज्ञांत गेला व मी तुझ्या यज्ञाचा नाश करावयास आलों आहें, असें म्हणाला. लगेंच दक्ष शंकरास शरण गेला (म. शां. २८५). त्यानें दक्षवध केला. दक्षवधानंतर ब्रह्मदेव शंकराकडे गेला व त्यानें त्याचें स्तवन केलें. तेव्हां दक्षास बोकडाचें डोकें बसवून त्यास सजीव केलें. लगेच दक्षानें शंकराची क्षमा मागितली (भा. ४. ३-७). दक्ष म्हणजे प्राण होय, असें वायुपुराणांत दिलें आहे (वायु. १. १०. १८). दक्षाचा यज्ञ दोनदां झाला व दोनदां ऋषि मारिले. प्रथम स्वायंभुव मन्वंतरांत व दुसऱ्यांदां चाक्षुष मन्वंतरांत (ब्रह्मांड. २. १३. ४५; ६५-७२ सती पहा).

२ सवर्णा नामक समुद्रकन्येला प्राचीनबर्हीपासून दहा मुलगे झाले. त्या सर्वांना प्रचेतस् असें नांव होतें. ते तप करीत असतां पृथ्वीवर नाना तऱ्हांचे अनेक वृक्ष वाढले. ते इतके कीं, सर्व पृथ्वी जंगलमय झाली व धान्य पिकेनासें झालें. तेव्हां ह्या दहा प्रचेत्यांना राग येऊन ते वृक्षांचा नाश करूं लागले असतां वृक्षांचा राजा सोम प्रजापति त्यांच्याकडे गेला. त्यानें सर्व पृथ्वी वृक्षशून्य झाल्याचें सांगून यापुढें वृक्षनाश करूं

नका, असें विनविलें. श्रीविष्णु प्रसन्न होऊन त्यानें मारिषेची हकीकत सांगून तिच्याशीं लग्न करा, असें त्यांस सांगितलें (मारिषा पहा). ती कंडु ऋषीची कन्या होय. सोमाचें अर्धे तेज व प्रचेत्यांचें अर्धे तेज हीं दोन्ही मिळून तिला दक्ष हा तेजस्वी पुत्र झाला. हाच प्राचेतस दक्ष प्रजापति होय (ह. वं. १. २; म. आ. ७५; भा. ४. ३०;६. ४; ब्रह्म. २.३४; ३९-४०; विष्णु.१.१४;१५). दक्षानें वीर्यद्वारां व मनोद्वारां सृष्टि उत्पन्न केली. मानससृष्टीनें प्रजासृष्टि वृद्धिंगत होईना, म्हणून यानें दुष्कर तपश्चर्या केली. विंध्याचलानजीकच्या अघमर्षण तीर्थांत त्रिकाल स्नान करून श्रीहरीस प्रसन्न केलें. तेव्हां श्रीहरीनें पंचजन प्रजापतीची कन्या असिक्नी (वीरिणी) यास भार्यार्थ देऊन प्रजावृद्धि करण्यास सांगितलें. ह्याच स्त्रीपासून हर्यश्व नांवांचे दहा हजार पुत्र झाले. त्यांना दक्षानें प्रजा निर्माण करण्यास सांगितलें. पण नारदाच्या सांगण्यावरून त्यांनीं तें कार्य केलें नाहीं. त्यामुळें दक्षास राग आला व पुनः यानें शबलाश्व नांवांचे हजारों पुत्र उत्पन्न केले. त्यांनाहि दक्षानें संतति निर्माण करण्यास सांगितलें. पण पुनः नारदानें त्यांना प्रजोत्पादनापासून परावृत्त केलें. तेव्हां दक्षाचा नारदाविषयींचा राग अनावर होऊन यानें त्याची खूप निर्भर्त्सना केली. याच वेळीं दक्षानें ' लोकांमध्यें भ्रमण करीत असतां तुला कोठेंहि निश्चल स्थान प्राप्त होणार नाहीं;' असा नारदास शाप दिला (नारद पहा). दक्षानें नारदाला तुझा नाश होईल व तूं गर्भवासाच्या दुःखांत पडशील, असाहि शाप दिला (ह. वं. १. ३). या वेळीं नारदानें उलट शाप न देतां सर्व सहन केलें. पुढें ब्रह्मदेवानें दक्षाचें सांत्वन केलें. तेव्हां पुनः यानें साठ कन्या निर्माण केल्या. त्यांपैकीं धर्माला दहा, कश्यपाला तेरा, चंद्राला सत्तावीस, भूत, अंगिरस् व कृशाश्व ह्या प्रत्येकाला दोन दोन व बाकी राहिलेल्या चार तार्क्ष्य नांवाच्या कश्यपाला दिल्या (भा. ६. ४-६; ह. वं. १. ३; विष्णु. १. १५.). दुसरीकडे असिक्नी ही वीरण प्रजापतीची कन्या असून तिच्यापासून दक्षाला पांच हजार पुत्र झाले, असें दिलें आहे (विष्णु. १. १५; ह. वं. १.३; ब्रम्हांड. ३. २. ५). वीरिणी व असिक्नी एकच होत (म. आ. ६९. ९ कुं.). चंद्राला दक्षानें सत्तावीस नक्षत्रांच्या नांवांच्या सत्तावीस कन्या अर्पण केल्या होत्या. परंतु त्यांत चंद्राचें रोहिणीवर अत्यंत प्रेम होतें. यामुळें दक्षास राग येऊन यानें चंद्रास शाप दिला असतां तो क्षयरोगग्रस्त झाला व त्यास संतति होईना. पण पुढें दक्षानें त्यास शापमुक्त केलें (भा. ६. ६). हरिवंश व विष्णुपुराण यांत दक्षकन्यांची विभागणी याहून जरा भिन्न आहे. त्यांत साठ हीच मुलींची संख्या दिली आहे. त्यांपैकीं दहा धर्माला, तेरा कश्यपाला, सत्तावीस सोमाला, चार अरिष्टनेमीला, दोन भृगुपुत्राला, दोन अंगिरसाला आणि दोन कृशाश्वाला दिल्या आहेत (ह. वं. १. ३; विष्णु. १. १५). विष्णुपुराणांत भृगुपुत्राच्या ऐवजीं बहुपुत्र आहे. दक्षाला सुव्रता नांवाची एक मुलगी होती. तिच्या पोटीं दक्ष, ब्रह्म, धर्म व रुद्र, यांजपासून चार मनु उत्पन्न झाले, त्यांच्या रंगावरून त्यांचें पुत्रत्व ठरविलें गेलें म्हणून त्यांस सावर्णि हें नांव पडलें (वायु. २. ३८. ४२).

याज्ञवल्क्यानें याची धर्मशास्त्रकारांत गणना केलेली आहे. विश्वरूपानें याचे श्लोक दिले आहेत (याज्ञ. १. १७; ३. ३०; ३. ६६; ३. १९१). ब्राह्मणानें क्षणभरसुद्धां आश्रमधर्मापासून अलिप्त राहूं नये, असें याचें मत मिताक्षरेंत दिलें आहे (याज्ञ. १. ८९). आचार, अशौच, श्राद्ध व यांसारख्या कांहीं गोष्टी, यांसंबंधींचे याचे श्लोक अपरार्कानें दिले आहेत. सुवर्णदानासंबंधीं दक्षाचा एक गद्य उताराहि त्यानें दिला आहे (अपरार्क. ३६८). व्यवहारावर लिहिणाऱ्यांनीं यानें दिलेल्या नऊ अदेय वस्तूंचा उल्लेख केला आहे (अपरार्क. ४०४). जीवानंदसंग्रहांत दक्षस्मृति दिली असून त्यांत सात भाग व २२० श्लोक आहेत. आह्निक, संस्कार, योग व व्यवहार यांसंबंधीं या स्मृतींत विचार केलेला आहे. ही स्मृति फार प्राचीन आहे. विश्वरूपानें केलेले दक्षाचे उल्लेख छापील दक्षस्मृतींत व इतरत्रहि आढळतात. मिताक्षरेंतील उल्लेख कलकत्ता प्रतींत सांपडतात. अपरार्कांत दक्षाचे चाळीस श्लोक आहेत. त्यांपैकीं कांहीं दक्षस्मृतींत सांपडत नाहींत. स्त्रियांसंबंधींचे दक्षाचे सुमारें दहा श्लोक स्मृतिचंद्रिकेंत दिले आहेत. ते कलकत्ताप्रतीच्या चवथ्या भागांत आढळतात. डेक्कन कॉलेजसंग्रहांत १९७ श्लोकांची दक्षस्मृति दिली आहे. त्यांत वरील मुद्यांचाच विचार केलेला आहे (डे. कॉ. नं. १२०; इ. स. १८९५-१९०२). त्यांतील कांहीं श्लोक कलकत्तापतींत आढळतात. मुंबई युनिव्हर्सिटीनेंहि अशी दक्षस्मृति प्रकाशित केली आहे.

३ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

४ अंगिरा व सुरूपा यांचा देवपुत्र (मत्स्य. १९६.२).

५ भृगु व पौलोमी यांचा देवपुत्र (मत्स्य. १९५.१३).

६ बाष्कलाचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ५. ३८-३९).

७ (सो. कुरु.) मत्स्यमतें देवातिथीचा पुत्र. यास विष्णु व वायु यांच्या मतें ऋक्ष व भागवतमतें ऋक्ष म्हटलें आहे.

दक्ष कात्यायनि आत्रेय—हा शंख बाभ्रव्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १; १७. १).

दक्ष जयंत लौहित्य—हा कृष्णरात लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४२. १).

दक्ष पार्वति—(१ दक्ष पहा).

दक्षपितर—दक्ष प्रजापतीच्या पुत्रांचा असा उल्लेख आहे (तै. सं. १. २. ३).

दक्षसावर्णि—हा दक्ष व त्याचीच कन्या सुव्रता यांजपासून चाक्षुषांत जन्मला (वायु. २. ३८. ४५). हा नवम मन्वंतराधिप मनु होय. हा वरुणापासून होईल (भा. ८. १३. १८). हा दक्षपुत्र होईल (वायु. २. ३८). याला दत्तपुत्र म्हटलें आहे. पण तो दक्ष याचा अपभ्रष्ट शब्द असावा (मार्क. ९१; मनु पहा). या मन्वंतराचा अधिप वैवस्वत मनुपुत्र करूष सांगितला आहे (दे. भा. १०. १३). यास रोहित असें नामांतर आहे (ह. वं. १. ७; वायु. २. ३८).

दक्षिणा—रुचीस आकूतीपासून झालेली कन्या. ही यज्ञास दिलेली होती. यज्ञापासून हिला तुषित नांवाचे बारा पुत्र झाले. यज्ञ हा दक्षिणेचा भाऊच होय. परंतु तो विष्णूचा अवतार असल्यामुळें त्यानें लक्ष्मीच्या रूपानें अवतरलेल्या आपल्या दक्षिणा नांवाच्या बहिणीशींच लग्न लाविलें (भा. ४. १). एकदां दक्षिणा राधेच्या देखत कृष्णाच्या मांडीवर बसली असतां राधेनें रागावून हिला तेथून घालविलें. पुढें ही लक्ष्मीच्या शरीरांत शिरली व तेथून ब्रह्मयाकडे गेली. त्या वेळीं हिचें लग्न ब्रह्मयाशीं झालें (ब्रह्मवै. २. ४२).

दंड—(सू. इ.) इक्ष्वाकूच्या सर्व पुत्रांतील धाकटा. हा जन्मापासून मूढ, विद्याहीन व उन्मत्त असे (वा. रा. उ.७९). हा उत्तम शूर व विद्वान होता, पण यास घोर नांवाचा दोष असल्यामुळें बापानें यास दूरचें राज्य दिलें (पद्म. सृ. ३७). यास राज्य कोठें द्यावें, असा इक्ष्वाकूनें विचार करून यास विंध्याद्रि व शैवल पर्वत या दोहोंमधील प्रदेशाचें आधिपत्य दिलें (वा. रा. उ. ७९). याचें राज्य विंध्य व नील या पर्वतांत होतें (पद्म. सृ. ३७). यानें विंध्याच्या दोन शिखरांच्या मध्यें मधुमत्त नांवाची नगरी वसविली (पद्म. सृ. ३४; ३७). नगराचें नांव मधुमंत असेंहि दिलें आहे (वा. रा. उ. ७९). यानें उशनस् शुक्राला पुरोहित केलें होतें (वा. रा. उ. ७९; पद्म. सृ. ३७).

हा अनेक वर्षेपर्यंत जितेंद्रिय होता. एकदां हा भार्गवाश्रमांत चैत्र महिन्यांत गेला असतां तेथें यानें गुरूची ज्येष्ठ कन्या अरजा हिला पाहिलें व तेणेंकरून हा कामातुर होऊन तिला वश होण्याविषयीं बोलूं लागला. तेव्हां ती म्हणाली, मी तुझी गुरुभगिनी आहें. तरी माझ्या पित्यास तूं मजविषयीं याचना कर आणि त्यानें दिल्यास पाणिग्रहणविधीनें मला वर. परंतु या उन्मत्तानें तिचें न ऐकतां तिजवर बलात्कार केला व तिच्याशीं संभोग करून हा स्वनगरास पळून गेला. इकडे ऋषि आश्रमीं येऊन पाहतो, तों राजानें मोठा अन्याय केला आहे, असें त्याच्या नजरेस आलें. नंतर त्यानें मुहूर्तभर थांबून क्रोधानें यास शाप दिला कीं, हा राजा, बल, कोश इत्यादिकांसहित एका आठवड्यांत नष्ट होईल व तेथें इंद्र धुळीचा पाऊस पाडील. तसेंच त्यानें अरण्यवासी लोकांस राज्य सोडून जाण्यास सांगितलें व अरजेस तेथेंच आश्रमांत सरोवरासमीप शुध्यर्थ १०० वर्षें तप करण्यास सांगितलें. नंतर तो ऋषि निघून गेला असतां राजा नष्ट झाला व इंद्राज्ञेनें तेथें १०० योजनभर (वा. रा. उ. ८१), ४०० योजनभर (पद्म. सृ. ३७) धुळीचा पाऊस पडून तो देश अरण्यप्राय झाला. तेव्हां त्यास दंडकारण्य हें नांव पडलें (वा. रा. उ. ८०-८१; पद्म. सृ. ३७). यास दंडक असें नामांतर होतें. ही कथा रामानें दंडकारण्य निर्मनुष्य कां, असा प्रश्न केल्यावर अगस्त्यानें सांगितली आहे.

२ सूर्याचा एक पार्षद. यास दंडिन् असेंहि नांव आहे.

३ (सू. इ.) कुवलाश्वाचा पुत्र (चंद्राश्व पहा.)

४ वृत्राचा धाकटा भाऊ क्रोधहंता, त्याचा हा अंशावतार (म. आ. ६७). हा द्रौपदीस्वयंवरास गेला होता. हा विदंड राजाचा पुत्र होय (म. आ. १८६). यास भीमानें राजसूयदिग्विजयकालीं जिंकिलें असून गिरिव्रजपुरांत कर्णावर हा त्यासमागमें चालून गेला होता (म. स. ३१.१७ कुं.). हा मगधाधिपति दंडधाराचा भाऊ असून भारतीय युद्धांत दुर्योधनाच्या बाजूचा होता. यास अर्जुनानें ठार मारिलें (. म क.५४. २० कुं.).

५ कर्णानें मारिलेला पांडवपक्षीय राजा (म. क. ५६).

६ उत्कलाच्या तीन पुत्रांतील शेवटचा. यानेंच दंडकारण्य निर्माण केलें (ह. वं. १. १०).

७ (सो. आयु.) आयूच्या पांच पुत्रांपैकीं चवथा (पद्म. सृ. ४२).

दंड औपर—एक व्रत केल्याबद्दल याचा उल्लेख आला आहे (तै. सं. ६. २. ९. ४; मै. सं ३. ८. ७).

दंडक—एक चोर. यानें सर्व पापें केलीं होतीं. हा विष्णुमंदिरांत चोरी करावयास गेला असतां सर्पदंशानें मरण पावला (पद्म. ब्र. २).

२ इक्ष्वाकूच्या शंभर मुलांतील तिसरा (भा. ९. ६३; पद्म. सृ. ८; दंड पहा).

दंडकर—हा चोर असूनहि विष्णुपंचकव्रतानें मुक्त झाला (पद्म. ब्र. २३).

दंडकेतु—पांडवपक्षीय पांड्य राजा (म. द्रो.२३.६९कुं.).

दंडगौरी—एक अप्सरा.

दंडधार—एक मागधी क्षत्रिय. हा क्रोधवर्धन राक्षसाचा अंशभूत होता (म. आ. ६८. ४६ कुं.). हा एकरथ असून

कौरवपक्षीय होता. हा हस्तियुद्धांत अत्यंत प्रवीण होता. राजसूय यज्ञाचे वेळीं भीमानें यास जिंकिलें होतें (म. स. ३१. १७ कुं.). भारतीय युद्धांत अर्जुनानें यास ठार मारिलें (म. क. ५४. १५. कुं.).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राच्या शतपुत्रांतील एक. भारतीय युद्धांत यास भीमानें ठार मारिलें (म. आ. ६८. १०३; क. ८८. १९-२३ कुं.).

३ पांडवपक्षीय एक चैद्य राजा. यास कर्णानें ठार मारिलें (म. क. ५१. ४९-५० कुं.).

४ एक पांचाल. यास कर्णानें ठार मारिलें (म. क. ४४. २९ कुं.).

दंडनायक—रवीच्या वामभागीं असलेला इंद्र. यालाच दंडि असें नांव आहे. हा दंडनीतिकार असल्यामुळें याला दंडनायक हें दुसरें नांव मिळालें (सांब. १६; पिंगल पहा).

दंडपाणि—(सो. कुरु. भविष्य.) मत्स्य व भागवत यांच्या मतें हा वहीनरपुत्र व वायुमतें मेधावीपुत्र होय (खंडपाणि पहा).

२ काशिराज ऊर्फ पौंड्रक वासुदेव याचा पुत्र. पित्याचा कृष्णानें शिरच्छेद केल्यावर यानें आपल्या पुरोहिताच्या सांगण्यावरून महेश्वर नांवाचा यज्ञ केला. व शंकर प्रसन्न झाल्यावर त्याजवळ कृष्णाच्या नाशास्तव एक कृत्या मागितली. त्याप्रमाणें कृत्या मोठ्यानें ओरडत द्वारकेंत गेली. परंतु कृष्णानें सुदर्शन चक्र सोडितांच ती भयानें माघारी वाराणशींत परतली. तेथें त्या चक्रानें त्या कृत्येचा, याचा व याच्या सर्व लोकांचा प्राण घेऊन नगर जाळून टाकिलें (पद्म. उ. २५१).

३ (प्रजा पहा).

दंडभृत्—रामाच्या अश्वमेधप्रसंगीं अश्वाचें संरक्षण करण्याकरितां शत्रुघ्नाबरोबर गेलेला एक वीर (पद्म. पा. ११).

दंडश्री—(आंध्र. भविष्य.) वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें विजयाचा पुत्र (चंडश्री पहा).

दंडिन्—भृगुकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल दर्भि असा पाठभेद आहे.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

दंडीमुंडीश्वर—वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या सातव्या चौकडींतील हा शिवाचा अवतार आहे. तेथें याचे अनुक्रमें पुढीलप्रमाणें शिष्य आहेत. छगल, कुंडकर्ण, कुंभांड व प्रवाहक (शिव. शत. ५).

दत्त—सांदीपनीचा पुत्र. कृष्णानें गुरुदक्षिणा म्हणून शंखासुराच्या तडाख्यांतून यास सोडवून श्वेतसमुद्रावरून परत आणून सांदीपनीस अर्पण केलें.

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक (पद्म. सृ. ७).

दत्त आत्रेय—अत्रि ऋषीस अनुसूयेपासून दहा पुत्र झाले, त्यांपैकीं हा एक. अत्रीनें पुत्रप्राप्तीकरितां त्र्यक्षकुल पर्वतावर तप केलें. त्याच्या घोर तपानें मस्तकांतून ज्वाला निघूं लागल्या व त्या ज्वालांमुळें त्रैलोक्याचा दाह होऊं लागला. तेव्हां सर्व देव तेथें आले व त्यांनीं ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांचा अंशरूप पुत्र होईल, असा त्यास वर दिला. त्यामुळेंच हा वैवस्वत मन्वंतरांत दुसऱ्या युगांत ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांच्या अंशानें अत्रीस झाला. त्यांत ब्रह्मा सोमरूप, विष्णु दत्तात्रेय व रुद्र दुर्वासरूप अशीं तीन मुलें झालीं (शिव शत. १९; भा. ४. १. १५). हा विष्णूचा अवतार होय (विष्णुधर्म. १, २६; विष्णु. ४. ११. ३; वायु. २. ३२; ४७. २४२; ब्रह्म. २१३. १०६-११०). हा विष्णूचा सहावा अवतार होता (भा. १. ३. ११; म. स. ४८. १ कुं.). परंतु कांहीं ठिकाणीं हा विष्णूचा चवथा अवतार होता, असें दिलें आहे (ब्रह्मांड. ३. ७३. ८८; मार्क. १७). ह्या अवताराचा मुख्य व विशेष गुण म्हटला म्हणजे क्षमा हा होय. यानें यज्ञक्रियांसहित वेदांचें पुनरुज्जीवन केलें, चातुर्वर्ण्याची पुनर्घटना केली व सर्वत्र अधर्माचा अंधःकार होता, त्याचा समूळ नाश केला. हेंच याचें अवतारकार्य होय (ह. वं. १. ४१; म. स. ४८ कुं.; विष्णुधर्म. १. २५; ब्रह्म. २१३; १०६-११०). यानें संन्यासपद्धतीचा प्रसार केला (शिव. शत. १९.२६). याचें निरनिराळ्या पुराणांमध्यें जें वर्णन येतें, तेथें पुढील प्राचीन श्लोक दिला आहे. ' अत्रेः पुत्रं महात्मानं शांतात्मानमकल्मषम् । दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते । ' (वायु. २. ९. ७५-७७). पहिल्या किंवा दहाव्या त्रेतायुगांत मार्कंडेय असतांना हा अवतार झाला (मत्स्य. ४७. २४२; वायु. २. ३६. ८८; दे. भा. ४. १६). सोम व दुर्वास हे याचे बंधु होते (वायु. २. ९. ७५-७७; दे. भा. ४. १६; ब्रह्म. १४४; २१८; कूर्म. १. १३; मार्क. १७. ५-१०; ५२. २१-२२). दत्तानें अत्रीला विचारिलें कीं, ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति मला कशी होईल ? तेव्हां त्यानें यास गौतमीवर (गोदावरीवर) जाऊन महेश्वराची आराधना करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें आराधना करितांच शंकर प्रसन्न झाला. शंकरानें यास आत्मज्ञान, मुक्ति व भुक्ति यांचें माहात्म्य कथन करून त्या तीर्थाला आत्मतीर्थ हें नांव दिलें (ब्रह्म. ११७).

गर्ग मुनीच्या सांगण्यावरून कार्तवीर्यार्जुन याच्या आश्रमांत आला व त्यानें एकनिष्ठ सेवेनें यास संतुष्ट केलें. तेव्हां दत्तानें आपल्या वर्तनाविषयीं पुढील उद्गार काढले. हा म्हणाला, ' माझें आचरण मद्यसेवनादिकांनीं निंद्य असून ही स्त्री मज-

जवळ असते. ह्या भोगामुळें मी निंद्य ठरलों आहें. व मी उपकार करण्यास असमर्थ आहें, तरी तूं एकाद्या समर्थाला भज.' परंतु त्याची अप्रतिम निष्ठा पाहून यानें त्यास वर मागण्यास सांगितलें. कार्तवीर्यानें पुढीलप्रमाणें चार वर मागितले. (१) युद्धप्रसंगीं सहस्र बाहूंची उत्पत्ति, (२) सार्वभौमत्व व योग्य प्रकारें राज्यशासन, (३) वरिष्ठ योद्धयाच्या हातून मृत्यु व (४) अवर्मार्गापासून परावृत्त करण्यास सज्जनांचा सदुपदेश. त्याप्रमाणें दत्तात्रेयानें हे चार वर दिले (म. स. ४८ कुं.; शां. ४९; अनु. १५२-१५३; ह. वं. १.३३; ४१; अग्नि. २७५. ५; मार्क. १७. १-७; १८. २०-२५; विष्णुधर्म. १. २५; विष्णु. ४. ११. ३; वायु. २. ३२; मत्स्य. ४३. १५-१८; ब्रह्म. २१३. १०६-११०; पद्म. पा. १२. ११८-१२७). यासाठीं कार्तवीर्यानें एक अयुत वर्षे दत्ताची आराधना केली होती (पद्म. पा. १२. ११८-१२७; ह. वं. १.३३; अग्नि. २७५. ५; म. स. ४८ कुं.). दत्तानें कार्तवीर्यास सुवर्णविमान दिलें होतें (म. व. ११५). शिवाय त्याला ब्रह्मविद्येचा उपदेशहि यानेंच केला (भा. १. ३. ११). वरप्राप्तीच्या वेळीं दत्त कार्तवीर्याकडे गेला असतां दत्ताला त्यानें आपलें सर्व वित्त दिलें; त्यामुळें त्यास हे वर मिळाले (म. अनु. १५२-१५३).

ऐलपुत्र आयूला पुत्र होईना, म्हणून तो दत्ताकडे गेला. त्या वेळीं दत्ताचें स्वरूप पुढीलप्रमाणें दिसलें. " हा बायकांसह क्रीडा करीत होता. दारूनें याचे डोळे लाल झाले होते. याच्या मांडीवर स्त्री बसली होती. गळ्यांत जानवें नव्हतें. गाणें, नाचणें हीं चालूं होतीं. गळ्यांत माळा घातल्या होत्या व अंगाला चंदनादिकांच्या उट्या लागल्या होत्या. " आयूनें शंभर वर्षे याचें ध्यान केलें. तेव्हां दत्तानें त्यास कारण विचारिलें. त्यावर त्यानें पुत्र मागितला. तेव्हां दत्तानें आपल्या वर्तनाचें व परिस्थितीचें वरीलप्रमाणें दिग्दर्शन करून वर देण्याची शक्ति नसल्याचें सांगितलें. उलट आयूनें हा अवतार असल्याचें यास सांगितलें. नंतर दत्तात्रेय त्यास म्हणाला, " मला कपालानें दारु व मांस दे. मांस हातानें तोडून दे. " त्याप्रमाणें दिल्यावर त्यास वैष्णवांश पुत्र होईल, असा वर देऊन एक श्रीफल दिलें. वराप्रमाणें आयूस नहुष नामक पुत्र झाला व त्यानें हुंडाला ठार केलें (मार्क. १६; ३७; पद्म. भू. १०३-१०४).

हा ब्रह्मनिष्ठ होता (भा. १. ३. ११). याला धर्माचें दर्शन झालें होतें (पद्म. भू. १२). याचे अलर्क, प्रह्लाद, यदु व सहस्रार्जुन हे शिष्य होते. त्यांना यानें ब्रह्मविद्येचें ज्ञान दिलें (भा. १. ३. ११; ४. १. १५). यानें अलर्कास आत्मनिरूपण, योगनिरूपण, योगधर्म, योगिचर्या, योगिसिद्धि व निष्कामबुद्धि यांसंबंधीं उपदेश केला (मार्क. ३५-३८). गिरिनगर येथें दत्ताचा आश्रम (विष्णुपद) आहे. सह्याद्रीवर मल्लकीग्रामांत दत्तात्रेयाचा आश्रम आहे. तेथें परशुरामानें जमदग्नीला जाळिलें व रेणुका सती गेली, म्हणून तेथें मातृतीर्थ आहे (रेणु. ३७). याच्या नांवावर दत्तगीता नामक एक वेदान्तविषयक ग्रंथ आहे (c. c.). सध्यां ब्रह्माविष्णुमहेशात्मक व परब्रह्मस्वरूप अशा दोन प्रकारें दत्ताची उपासना चालते. याला निमि नांवाचा पुत्र होता (म. अनु. १३८. ५ कुं.). हा सह्य पर्वतावर राहत असून तेथें यानें माहिष्मतीचा राजा सहस्रार्जुन, याला माघस्नानाचें माहात्म्य सांगितलें (पद्म. उ. १२६).

सध्यां दत्तजयंती मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशीला दुपारीं व रात्रीं, पौर्णिमेला पहाटे, तिनीसांजा व रात्रीं बारा वाजतां अशी वेगवेगळी करण्याचा प्रघात आहे. दासोपंतसांप्रदाय, महानुभावसांप्रदाय, गोसावीसांप्रदाय व गुरुचरित्रसांप्रदाय असे वेगवेगळे सांप्रदाय आहेत.

दत्त तापस—हा सर्पसत्रांत होतृ नांवाचा ऋत्विज होता (पं. ब्रा. २५. १५. ३).

दत्तोलि—पुलस्त्यास प्रीति नांवाच्या पत्नीपासून झालेला पुत्र (अग्नि. २०. १३; मार्क. २२.२३).

दधिक्रावन्—मरीचिगर्भ देवांपैकीं एक. ऋग्वेदांत ह्या देवतेवर सूक्त आहे. पण याचा अर्थ घोडा आहे (४.४०).

दधिमुख—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ रामसेनेंतील एक वानर. हा सोमपुत्र असून स्वभावानें सौम्य होता (वा. रा. यु. ३०). हा ज्या वेळीं रामास आपल्या प्रचंड सेनेसह येऊन मिळाला, त्या वेळीं वृद्ध होता (म. व. २८४. ७ कुं.). हा शत्रुघ्नाबरोबर अश्वमेधीय अश्वाचें रक्षण करणारांपैकीं एक होता (पद्म. पा. ११).

दधिवाहन—वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या आठव्या चौकडींतील वसिष्ठ व्यासाला साहाय्य करण्याकरितां हा शंकराचा अवतार होय. याला पुढीलप्रमाणें अनुक्रमें चार पुत्र असतील. कपिल, आसुरि, पञ्चशिख व शाल्वलपूर्वक. हे सर्व योगी आहेत (शिव. शत. ४).

२ (सो. अनु.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें हा अंगपुत्र होय (खनपान पहा).

३ एक राजा. दिविरथाचा पुत्र (म. शां. ४८.८७ कुं.).

दधीच—दध्यच्, दधीचि व दधीच हे सर्व एकच होत. हा अथर्वकुलांतील होता. इंद्रानें दध्यच् ऋषीला प्रवर्ग्यविद्या व मधुविद्या अशा दोन विद्या शिकविल्या व ह्या विद्या कोणाला शिकविल्यास तुझा शिरच्छेद करीन असें सांगितलें.

अश्विदेवांनीं दध्यच् ऋषीचें मस्तक तोडून तेथें घोड्याचें मस्तक बसविलें व त्यापासून सर्व विद्या संपादन केल्या. तेव्हां

इंद्रानें दध्यच्चें मस्तक तोडिलें. अश्वीनीं त्याचें पहिलें मस्तक त्याला जोडिलें (ऋ. १.११६.१३). ही हकीकत शतपथ ब्राह्मणांत सविस्तर दिली आहे. तें घोडयाचें डोकें इंद्र शोधीत असतां त्याला शर्यणावतांत सांपडलें (ऋ. १.८४.१३). पण सायणाचार्यानें शाख्यायन ब्राह्मणाला अनुसरून पुढीलप्रमाणें हकीकत दिली आहे. हा दध्यच् जिवंत होता, तोंपर्यंत याला पाहूनच असुरांचा पराभव होत असे. पण हा मेल्यावर असुर सारखे वाढूं लागले, तेव्हां इंद्रानें याचा शोध केला, पण हा मेला असें त्याला कळलें.तेव्हां याचे अवशिष्ट अंगाचा शोध करितां अश्वीना मधुविद्या सांगणारें घोडयाचें तोंड शर्यणावतांत सांपडलें. त्याच्या साहाय्यानें इंद्रानें असुरांचा पराभव केला (ऋ. १.११६.१३; सायणभाष्य पहा). एक ज्ञाता आचार्य म्हणून याचा अनेक ठिकाणीं निर्देश आहे (तै. सं. ५.१.४.४; ६.६३; श. ब्रा. ४.१.५.१८; ६.४.२.३; १४.१.१.१८-२६; बृ. उ. २.५.२२;४.५.२८; पं. ब्रा. १२.८.६; गो. ब्रा. १. ५. २१). तसेंच इंद्रानें दधीचाच्या हाडानें जय मिळविला हीहि कथा ऋग्वेदापासून सर्वत्र आहे.

स्वायंभुव मन्वंतरांतील अथर्वण ऋषीचा दध्यंच् नांवाचा पुत्र हाच होय. याच्या आईचें नांव चित्ति किंवा शांति असें होतें. याचें तोंड जन्मतःच घोड्यासारखें होतें (भा. ४. १). वैवस्वतांत च्यवन व सुकन्या यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३.१.७४). यानें शंकराच्या कृपेनें वज्रास्थित्व, अदीनत्व व अवध्यत्व हीं प्राप्त करून घेतलीं (लिंग. १.३६; शिव. शत. २४).

क्षुप व दधीच यांच्यांत ब्राह्मण श्रेष्ठ कीं क्षत्रिय श्रेष्ठ असा वाद झाला असतां प्रकरण हातघाईवर येऊन प्रथम दधीचाला माघार घ्यावी लागली. पण पुढें याचा जय झाला. वज्रास्थिहि याला प्राप्त झाल्या (लिंग. १.३६). शिवपुराणांत पुढीलप्रमाणें माहिती आली आहे. दधीच व क्षुवथु यांचा श्रेष्ठत्वाविषयीं वाद झाला. क्षुवथूनें दधीचाचा पराभव केला. मृत्युंजयाच्या कृपेनें दधीचीला अमरत्व प्राप्त झालें. तेव्हां क्षुवथूनें विष्णूची आराधना केल्यावरून क्षुवथूकरितां दधीचाकडे विष्णु ब्राह्मणरूपानें आला. तेव्हां त्यांचें युद्ध होऊन दधीचीनें सर्व देव रुद्रकोपानें भस्मसात् होतील, म्हणून शाप दिला (शिव. रुद्र. स. ३९).

इंद्रानें यास ब्रह्मविद्या शिकवून असें सांगितलें होतें कीं, जर ही विद्या तूं कोणास सांगशील, तर मी तुझें मस्तक तोडीन. नंतर हा तेथून विद्या शिकून परतला असतां अल्पच कालानें अश्विनीकुमार याच्याकडे आले व ती विद्या आपणांस देण्याबद्दल त्यांनीं याची प्रार्थना केली. तेव्हां यानें त्यास इंद्राची आज्ञा सांगितली. तदनंतर ते यास म्हणाले कीं, हें तुझें प्रस्तुतचें शिर आम्ही तोडून एकीकडे ठेवितों व तुला अश्वाचें शिर जोडितों. त्या मस्तकानें तूं आम्हांस ब्रह्मविद्या सांगितलीस कीं, इंद्र हें तुझें मस्तक तोडील. तसें होतांच तुझें मूळचें मस्तक जोडून आम्ही तुला सजीव करूं. त्यास यानें अनुमोदन देतांच अश्विनीकुमारांनीं याचें मूळचें मस्तक तोडून अश्वाचें जोडिलें. यानेंहि त्या मुखानें त्यांस ब्रह्मविद्या उपदेशितांच इंद्रानें याचें मस्तक तोडिलें. तेव्हां अश्विनीकुमारांनीं याचें मूळचें मस्तक यास जोडून सजीव केलें व याचा अनुग्रह संपादून ते स्वलोकास परत गेले (दे. भा. ७. ३६; भा.६.९).

एकदां याची पत्नी आश्रमांत नसतां-कारण याच्या पत्नीस देव भीत असत–दैत्यांच्या युद्धांत पराभव पावून देव याच्या आश्रमाकडे वळले. तेथें बोजा न व्हावा म्हणून जवळचीं शस्त्रें टाकून ते दशदिशांस पळाले. मागाहून याची पत्नी आली व म्हणाली कीं, 'तुम्ही अस्त्रें ठेवून घेऊं नका.' पण तिचें यानें ऐकिलें नाहीं. मागाहून देवांचा पाठलाग करणाऱ्या दैत्यांच्या हातीं तीं देवांचीं शस्त्रास्त्रें लागूं नयेत म्हणून यानें तीं गिळून टाकिलीं (पद्म. उ. १५५). हजार वर्षें झालीं, पण देव कांहीं येईनात व अस्त्रेंहि घेऊन जाईनात. तेव्हां हीं सांभाळण्यास नकोत म्हणून यानें त्या अस्त्रांचें मंत्रयुक्त पाणी करून तें पिऊन टाकिलें (स्कंद. १.१.१७; ब्रह्म. ११०; शिव. शत. २४). दैत्यांचा पराभव करून एकदां देवांनीं सर्व अस्त्रें दधीचीजवळ ठेव म्हणून ठेविलीं. पुढें दधीचीस उत्तरेस तप करण्यास जावयाचें होतें. तेव्हां आपल्या सुभद्रा नामक दासीला तीं अस्त्रें घेऊन चलण्यास यानें सांगितलें. परंतु तीं अस्त्रें नेण्यास असमर्थ आहे, असें कळतांच अस्त्रांचें वीर्य स्वतः पाण्याबरोबर प्राशन करून निकामी अस्त्रें तेथेंच टाकून दिलीं व सुभद्रेसह हा उत्तर दिशेला तप करण्यास गेला (स्कंद ७. १. ३४). नंतर पुढें वृत्राला कसें मारावें, याबद्दल देव विष्णूला विचारावयास गेले असतां विष्णूनें त्यांस सांगितलें कीं, इंद्रानें दधीचीचीं हाडें मागून त्वष्टयाकरवीं त्याचें वज्र करून त्यास मारावें. त्या हाडांच्या बाबतींत विशेषतः अश्विनीकुमारांनीं मागणी करावी, अशी विष्णूची सूचना होती. कांहीं पुराणांत देव वृत्रास मारण्यासाठीं शस्त्रें मागण्यास आले असतां 'मी तीं गिळून टाकलीं आहेत. यास्तव तुम्ही माझीं हाडें घ्या.'अशी माहिती आहे. नंतर देवांनीं प्रार्थना केल्यावरून दधीचीनें योगबलानें प्राणत्याग केला (म. व. २००; श. ५१; भा. ६.९-१०; स्कंद. १.१.१७; ७. १.३४; ब्रह्म. ११०; पद्म. उ. १५५; शिव. शत. २४). पण याचीं हाडें काढण्याकरितां त्वष्टा याजवर हत्यारें चालवीना. तेव्हां गाईचें तोंड वज्रासारखें कठीण करून तिजकरवीं याचें मांस खावविलें. नंतर त्वष्टयानें हाडें घेऊन षट्कोणी वज्र व इतर हत्यारें बनविलीं. नंतर याची पत्नी तेथें आली. तिला

आपला पति दिसेना, तेव्हां आपला पति नष्ट झाला, असें जाणून तिनें देवांस शाप दिला कीं, तुमचा संतति वाढणार नाहीं (पद्म. उ. १५५). तुमचा निर्वंश होईल (स्कंद. १. १. १८). पण तिनें आपला पति कोठें आहे, म्हणून अग्नीस विचारिलें. तेव्हां त्यानें सर्व वस्तुस्थिति सांगतांच ती म्हणाली कीं, मी देवांस शाप देण्यास असमर्थ आहें. नंतर तिनें आपलें पोट फाडून आपल्या हातांनीं पोटांत असलेला गर्भ बाहेर काढला व तो पिंपळाच्या झाडाखालीं ठेविला. नंतर ती गंगेस नमन करून पतीसह स्वर्गलोकीं गेली. या पुत्राचें नांव पिप्पलाद हें होय (ब्रह्म. ११०; स्कंद १. १. १८). याच्या पत्नीचें नांव सुवर्चा, असें दिलें आहे (शिव. शत. २४; स्कंद. १.१.१८). ब्रह्मपुराणांत याची पत्नी म्हणून लोपामुद्रेची बहीण गभस्तिनी–वडवा नांवानें प्रसिद्ध असलेली–दिली आहे. हिला त्याच अध्यायांत प्रातिथेयी म्हटलें आहे. पण ती दुसरी कोणी नसून हिचेंच कुलनाम दिसतें (११०).

हा महातपस्वी होता. याच्याकडे एकदां इंद्रानें अलंबुषा अप्सरेस पाठविलें असतां याचें रेत सरस्वती नदींत पतन पावलें. तो गर्भ सरस्वती नदीनें धारण केला. नंतर ऋषीनें त्या नदीस वर दिला कीं, तुझ्या उदकानें तर्पण केल्यास विश्वेदेव, पितर व गंधर्वाप्सरांचे समुदाय संतुष्ट होतील. नंतर त्या नदीस जो पुत्र झाला त्याचें नांव सारस्वत असें ठेविलें (म. श. ५१).

एकदां याची दासी सुभद्रा रजस्वला असतां चौथे दिवशीं दधीचीनें नेसून टाकलेलें शुक्रमिश्रित धोतर परिधान करून नदीस स्नानास गेली. स्नान करितांना तें दधीचि ऋषीचें वीर्य तिच्यांत जाऊन ती गरोदर राहिली व तिला पिप्पलाद नामक मुलगा झाला. पुढें आपल्या पित्याच्या नाशाला देव कारणीभूत आहेत, हें जाणून पिप्पलादानें वडवा नामक कृत्या निर्माण करून देवांच्या नाशार्थ पाठविली. देवांनीं विष्णूला सांगून तिला पाण्यांत वास्तव्य दिलें. पुढें ती समुद्रांत गेली (स्कंद. ७. १. ३४).

याचा आश्रम सरस्वतीतीरीं होता (म. व. १००). याचा आश्रम गंगातीरीं होता (ब्रह्म. ११०). यास अथर्वशिर नामक ब्रह्म व नारायणकवच विदित होतें (भा. ६. ९). दधीचतीर्थ प्रख्यात आहे (म. व. ३). हा मत्स्य व वायु यांच्या मतें भार्गवगोत्रांतील मंत्रकार होता. पण इतरत्र याबद्दल ऋचीक असें नांव आढळतें (ब्रह्मांड २. ३२. १०४).

दनायु––प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या आणि कश्यपाची भार्या (कश्यप पहा).

दनु—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या व कश्यपाची भार्या (कश्यप पहा). दनूपासून दानव झाले. वृत्र हा दनूचा पुत्र होय (श. ब्रा. १. ५. २. ९).

दनुपुत्र—हे कांहीं ऋचांचे द्रष्टे आहेत (ऋ. ३. ६. १-१४; कश्यप पहा).

दंतक्रूर—यास परशुरामानें मारिलें (म. द्रो. ७०).

दंतवक्त्र—करूष देशाधिपति वृद्धशर्मन् राजास श्रुतदेवीपासून झालेला पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७१; ब्रह्म. १४). राजसूययज्ञाचे वेळीं सहदेवानें यास जिंकिलें होतें (म. स. ३२. ३ कुं.; भा. ९. २४.३७). हा असुरांश असल्यानें कृष्णानें यास ठार मारिलें (भा. १०. ७८). यास वक्रदंत असेंहि नांव आढळतें (जयविजय पहा).

दंतिल—मतंग ऋषीचा पुत्र. याचा भाऊ कोहल.

दंदशूक––क्रोधवंशस झालेल्या सर्पांपैकीं मुख्य.

दभीति––हा इंद्राच्या कृपेंतला एक गृहस्थ आहे. इंद्रानें याच्याकरितांच चुमुरि व धुनि यांना ठार केलें (ऋ. २. १५ ९; ६. २६. ६; ७. १९. ४; १०. ११३. ९). याच्याकरितां इंद्रानें तीस हजार दासांना ठार केलें (ऋ. ४. ३०. २१). शिवाय दस्यूंना ठार केलें (ऋ. २. १३. ९). अश्वीनीं तुर्वीतीसह याच्यावर कृपा केली आहे (ऋ. १ ११२. २३). दभीतिहि इंद्राची आराधना करीत असे (ऋ. ६. २०. १३).

दम—(सू. दिष्ट.) भागवतमतें मरुत्ताचा पुत्र. विष्णु व वायु यांच्या मतें नरिष्यंताचा पुत्र.

२ (सो. क्रोष्टु.) विदर्भाचा पुत्र व दमयंतीचा भ्राता.

३ अंगिराकुलांतील एक ऋषि. याबद्दल सुदमोदम व मोदम असे पाठभेद आढळतात.

४ आभूतरजस् देवांतील एक.

५ सुधामन् देवांतील एक.

६ विकुंठ देवांतील एक.

दमघोष—चेदिदेशचा राजा. याची पत्नी कृष्णाची आत्या श्रुतश्रवा होय. याचा पुत्र शिशुपाल (म. व. १४.३ कुं.; प्रत्यग्रह पहा).

दमन—एक ऋषि. याच्या प्रसादानें भीम राजाला दमादि चार अपत्यें झालीं होतीं (म. व. ५०. ६ कुं.).

२ दमयंतीचा भाऊ (म. व. ५०. ९ कुं.).

३ कौरवपक्षीय क्षत्रिय. हा पौरवपुत्र होता (म. भी. ६१. २० कुं.).

४ (सो. वसु.) हा मत्स्य व वायु यांच्या मतें वसुदेवास पौरवीचे ठिकाणीं झालेला पुत्र.

५ अंगिरा व सुरूपा यांचा पुत्र, एक देव.

६ वाराह कल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या तिसऱ्या चौकडींतील कलींत पुरांतिकांत हा शंकराचा अवतार होता. याला पुढीलप्रमाणें अनुक्रमें चार शिष्य होते. विशोक, विशेष, विपाप व पापनाशन. ह्या वेळीं भार्गव व्यास होता. त्याला चार शिष्यांच्या द्वारें यानें साहाय्य केलें. हा निवृत्तिमार्गाचा उपदेशक आहे (शिव. शत. ४).

७ भारद्वाजाचा पुत्र. हा मौंजीबंधनानंतर यात्रा करण्यास निघाला. वाटेंत अमरकंटकासन्निध गर्गमुनीची गांठ पडली असतां त्याच्याकडून काशीमाहात्म्य ऐकून तेथें तप करून हा मुक्त झाला (स्कंद. ४. २. ७४).

८ एक राक्षस. यानेंच भृगुस्त्री पुलोमा हिला पळवून नेलें. हा व पुलोमन् एक असावा (पद्म. पा. १४; अग्नि पहा).

दमनक—एक दैत्य. मत्स्यावतारीं भगवंतानें याला चैत्र शुक्ल चतुर्दशीचे दिवशीं चिरडून पृथ्वीवर पाडिलें. भगवंताचा हस्तस्पर्श झाल्यामुळें हा सुगंधी तृण रूपानें पृथ्वीवर राहिला. यालाच आपण दवणा म्हणतों (स्कंद. २. २. ३९).

दमयंती—विदर्भदेशाधिपति भीमराजास संतति नसल्यामुळें त्यानें आपल्या घरीं आलेल्या दमन नामक ऋषीचें स्वागत केलें. पुढें त्याच ऋषीच्या आशीर्वादानें भीमराजास तीन पुत्र व दमयंती नांवाची कन्या झाली. हिच्या भावांचीं नांवें दम, दांत व दमन अशीं होतीं (म. व. ५३).

हिनें आपल्या अद्वितीय सौंदर्यानें सर्व सुंदर स्त्रियांचा गर्व हरण केला, म्हणून हिला ' दमयंती ' असें नांव पडलें. एका सुवर्णवर्ण हंसाकडून हिनें नलराजाचे गुण ऐकले व त्या हंसामार्फत हिनें आपलें प्रेम नलाला कळविलें. पुढें स्वयंवर होऊन त्यांत जमलेल्या इंद्र, अग्नि, यम, वरुण वगैरे देवांनाहि टाकून हिनें निषधाधिपति नलाला वरिलें. त्यापासून हिला इंद्रसेन व इंद्रसेना हीं दोन मुलें झालीं. पण हिला व नलाला राज्यसौख्य फार वर्षें लाभलें नाहीं. कारण पुढें द्यूतामध्यें नल आपलें सर्व ऐश्वर्य व राज्य हरला. त्यामुळें नल व दमयंती यांना एक वस्त्रानिशीं वनांत जावें लागलें. या वनवासांतहि यांच्यावर अनेक संकटें आलीं. त्यामुळें वैतागून नल दमयंतीला ही निजलेली असतां सोडून गेला. पुढें हिला एका अजगरानें गिळिलें असतां एका भिल्लानें सोडविलें. पण त्यास पापवासना झाल्यामुळें तो हिच्या दृष्टीनें दग्ध झाला. पुढें ही एका सार्थवाहांच्या तांड्याबरोबर चेदीपुरास आली व सैरंध्री हें नांव धारण करून राहूं लागली. पुढें हिच्या बापानें हिच्या शोधासाठीं पाठविलेल्या एका माणसानें हिला हुडकल्यावर ही आपल्या बापाच्या घरीं येऊन राहिली व नल यावा, म्हणून हिनें दुसरें स्वयंवर करण्याचें जाहीर केलें. त्याच प्रसंगीं नल व दमयंती यांचें पुनर्मीलन होऊन यांचें पुढील आयुष्य पूर्ण सुखांत गेलें (म. व. ५४-७८; नल पहा).

दमयंतीस भैमी असें पैतृक नांव होतें. दमयंतीनें दुसऱ्या स्वयंवराची नुसती कंडी उठवली. तें हिचें खरें स्वयंवरच नव्हतें. कारण, हिनें आपल्या बापास न कळत व इतर कोणीहि राजे न बोलावितां ऋतुपर्णास बोलाविलें. शिवाय, हिला बाहुक हा नलच कीं काय, हें ओळखावयाचें होतें.

२ ही शैव्यपुत्र संजय राजाची कन्या. एकदां नारद व पर्वत हे संजय राजाचे मित्र असणारे ऋषि फिरत फिरत पावसाळा लागल्यामुळें चार महिने संजय राजाच्या येथें राहावयास आले.

राजानें त्यांची योग्य व्यवस्था करून हिला त्यांच्या शुश्रूषेस दिली. पुढें हिचें नारदावर प्रेम जडून नारदापेक्षां पर्वतास ही आदरातिथ्यांत कमी करूं लागली. पर्वताला नारदाविषयीं संशय येऊन नारदास त्याविषयीं त्यानें विचारलें असतां नारदानें आपलें प्रेम दमयंतीवर जडल्याचें कबूल केलें. हें पाहून पर्वतास क्रोध आला व त्यानें नारदास ' तूं वानरमुख होशील, ' असा शाप दिला. नारदानेंहि ' तुला स्वर्गांत जातां येणार नाहीं, ' असा पर्वतास उलट शाप दिला. शापाप्रमाणें नारद वानरासारखा दिसूं लागला. तरी दमयंतीनें त्याच्या सेवेंत अंतर पाडिलें नाहीं. संजयानें दमयंतीकरितां वर पाहण्याचें काम चालविलें होतें. परंतु दमयंतीनें आईकडून नारदावर आपलें प्रेम असल्याचें पित्यास कळविलें. परंतु वानरमुख भिक्षेकरी नारदास आपली कन्या देणें राजास योग्य वाटलें नाहीं व त्याप्रमाणें दमयंतीच्या आईनेंहि हिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मूर्ख असलेल्या राजपुत्राला वरण्यापेक्षां गायनविद्या जाणणाऱ्या, गुणग्राही व मधुर संभाषण करणाऱ्या नारदालाच वरणें हितावह आहे, असें उलट उत्तर दमयंतीनें आईस दिलें. अखेर दमयंतीच्या म्हणण्याप्रमाणें हिच्या मातापित्यांनीं नारदाशीं हिचा विवाह करून दिला. कालांतरानें पर्वत मुनीनें नारदास दिलेला शाप परत घेतला व नारद पूर्ववत् दिसूं लागला. दमयंतीनेंहि हा वृत्तान्त आनंदानें जाऊन मातापित्यांस निवेदिला (दे. भा. २.२६-२७; म. द्रो. ५५; श्रीमती पहा).

दमवाह्य—अंगिरागोत्राचा प्रवर. याबद्दल चमदाह्य असा पाठभेद आहे.

दंभ—विप्रचित्ति दानवाचा पुत्र.

२ (सो. पुरूरवस्.) हा मत्स्यमतें आयुपुत्र होय.

दंभोद्भव—एक राजा. हा आपल्या ऐश्वर्यानें मत्त होऊन प्रत्यहीं ब्राह्मणास विचारी कीं, माझ्याहून या पृथ्वीवर श्रेष्ठ कोण

आहे ? ब्राह्मणांनीं याचा प्रश्न ऐकून याची चांगली कान-उघाडणी केली, तरी याची संवय जाईना. तेव्हां ब्राह्मणांनीं यास नरनारायणांचें नांव सांगितलें. त्याबरोबर हा ससैन्य नर-नारायणांच्या आश्रमास गेला, परंतु नरनारायणांनीं याचा पराभव करून गर्व नाहींसा केला. कृष्णशिष्टाईच्या वेळीं परशुरामानें ही हकीकत सांगितली आहे (म. उ. ९६; वि. ५३.१५.कुं.).

दंभोलि—दृढास्याचा पुत्र. प्रथम हा अगस्त्यकुलोत्पन्न होता. परंतु याच्या बापास (दृढास्यास) पुलहानें पुत्र मानिल्यानें हा अर्थातच पौलह बनला.

दया—कश्यप प्रजापतीची स्त्री व दक्ष प्रजापतीची कन्या (स्कंद. १. २. १४). पण ही धर्मपत्नी होती, असें पुष्कळ ठिकाणीं दिलें आहे. हिला अभय नामक पुत्र होता (भा. ४. १. ५०).

दरद—दुर्योधनपक्षीय एक बाह्लिक राजा (म. आ. ६८. ५८ कुं.).

दरिद्योत—(सो. कुकुर.) हा भागवतमतें दुंदुभीचा पुत्र होय. विष्णु व वायु यांमध्यें यास अभिजित् म्हटलें आहे.

दरीमुख—रामाचा सेनापति.

दर्दुम—गोदावरीच्या कांठच्या प्रतिष्ठान नगरींतील ब्राह्मण. हा वटेल त्यापासून दान घेई; म्हणून मेल्यावर नरकांत जाऊन शेवटीं एका अधम ब्राह्मणकुलांत जन्मला. यानें जिच्याशीं लग्न लाविलें, ती स्त्रीहि दुराचारिणी निघाली (पद्म. उ. १७६).

दर्प—(स्वा.) उन्नतीचे ठिकाणीं धर्मास झालेला पुत्र.

दर्पणासि—यानें मातेच्या सांगण्यावरून कारुष राजाचा म्हणजे आपल्या पित्याचा वध केला (भवि. ब्राह्म. ८).

दर्भक—(शिशु. भविष्य.) भागवत, विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें अजातशत्रूचा पुत्र. वायुमतें यास दर्शक व मत्स्यमतें वंशक म्हटलें आहे.

दर्भवाह—अगस्त्यकुलोत्पन्न एक ऋषि.

दर्भि—एक ऋषि. यानें सात समुद्रांस असें सांगितलें होतें कीं, तुम्ही सातहिजण एक तीर्थ उत्पन्न करा. त्यावरून त्यांनीं एक पापनाशक असें अर्धकील नामक तीर्थ उत्पन्न केलें (म. व. ८३).

२ (दण्डि पहा).

दर्वा—उशीनराची पत्नी.

दर्विन्—(सो. उशी.) विष्णुमतें उशीनरपुत्र होय.

दर्श—कृष्णास कालिंदीपासून झालेला पुत्र (भा. १०. ६१. १४).

२ धाता नामक आदित्य व सिनिवाली यांचा पुत्र (भा. ६. १८.३).

दर्शक—(शिशु. भविष्य.) वायुमतें विंबिसाराचा पुत्र.

दर्शनीय—मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

दल—(सू. इ.) मंडूककन्या शोभना हिला परीक्षितापासून झालेला पुत्र (म. व. १९५. ३८ कुं.; शल पहा).

विष्णु व वायु यांच्या मतें पारियात्र राजाचा पुत्र. भविष्य-पुराणांत यावें दलपाल असें नांव देऊन यानें १०००० वर्षे राज्य केलें, असें दिलें आहे. भागवतांत याबद्दल बल असें नांव दिलें आहे. वंश व पुत्र यांच्या साम्यावरून परीक्षित व पारियात्र एक असावेत.

२ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

दलवाहन—गोपालक देशाचा राजा. यास देवकी व ब्राह्मी अशा दोन कन्या होत्या (भवि. प्रति. ३. ८).

दलेषु—(वलेषु पहा).

दवशद—गौतम नांवाच्या शिवावताराचा पुत्र.

दशग्व—हा आंगिरस होता. याचा नवग्वासह अनेक ठिकाणीं उल्लेख येतो (ऋ. १. ६२.४; ३. ३९. ५). इंद्रानें यांचें संरक्षण केल्याचा एका ठिकाणीं स्पष्ट उल्लेख आहे (ऋ. ८. १२. २). आंगिरसांतील हें एक कुल असावें.

दशज्योति—सुश्राजाचा पुत्र (म. आ. १. ५७ कुं).

दशद्यु—याचें तुग्राशीं युद्ध झालें. त्यांत दोघांचेंहि इंद्रानें संरक्षण केलें (ऋ. १. ३३. १४; ६. २६. ४).

दशमी—ब्रह्मदेवाची मानस कन्या.

दशरथ—(सू. इ.) अज राजाचा पुत्र. हा अतिरथि, यज्ञयाग करणारा, धर्मनिष्ठ, मनोनिग्रही व जितेंद्रिय होता (वा. रा. बा. ६.२.४). याच्या पित्याचें नांव प्रजापाल असें आढळतें (पद्म. सृ. ८). हा अयोध्येचा राजा होता (पद्म. पा. ७). अतिविषयी असल्यामुळेंच याच्या उतारवयांतील सर्व अनर्थ ओढवले व पुत्रशोकानें याला मरावें लागलें.

याच्या कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी या तीन बायका प्रसिद्ध आहेत. दशरथास कौसल्या, सुमित्रा, सुरूपा व सुवेषा अशा चार बायका होत्या असेंहि म्हटलें आहे (पद्म. पा. ११६). याला तीनशें पन्नास विवाहित स्त्रिया होत्या. इतक्या बायका करणाऱ्या माणसाची स्थिति जशी असावी अशी आपली कल्पना आहे, तशीच स्थिति दशरथाची होती, असें सीतेनें काढलेल्या उद्गारांवरून स्पष्ट दिसतें. सीता अनुसूयेला म्हणते, राम कौसल्येशीं ज्याप्रमाणें वागतो, त्याप्रमाणेंच इतरहि राजस्त्रियांशीं वागतो. ज्या स्त्रियांकडे दशरथानें उपभोग्य दृष्टीनें एकदां पाहिलें आहे, त्यांशींहि राम आपल्या मातेप्रमाणेंच वर्तन ठेवितो (वा. रा. अयो. ११८.५-६). लक्ष्मण, भरत व राम यांच्यासुद्धां भाषणांत यास आधार सांपडतो. राम वनवासाला जाणार वगैरे वृत्तांत कळल्यावर लक्ष्मण कौसल्येला म्हणतो, " विषयांच्या

तावडींत सांपडलेला आणि बुद्धीला विपर्यास घडलेला हा विषयी व वृद्ध राजा कैकेयी प्रेरणा करूं लागली असतां कोणती बडबड करणार नाहीं ?" (वा. रा. अयो. २१.३).

कैकेयीशीं याचा विवाह हा तर याच्या विषयलंपटतेवर कळस चढविणारा आहे. कारण, कैकेयीशीं याचें लग्न तिला होणाऱ्या मुलाला यौवराज्य देण्याच्या अटीवर झालें (वा. रा. अयो. १०७.३). रामाला यौवराज्याभिषेक करण्याचें ठरलें, त्या वेळीं कैकेयी अगदीं तरुण होती. कैकेयीशीं दशरथाचें लग्न अश्वमेधाच्या थोडें पूर्वी झालें. त्या वेळीं दशरथ साठी बुद्धि नाठी होण्याच्या बेताला आला होता.

रामाला यौवराज्याभिषेक करण्याची घाई करण्याचेंहि कारण हेंच होय. कैकेयीशीं लग्न करितांना तिच्या बापाला भलतेंच वचन दिल्याची खात्री असल्यामुळें भरत आजोळीं असतां, आजोळीं कोणालाहि कळूं न देतां इकडे यौवराज्याचा समारंभ घडवून आणण्याचा यानें घाट घातला. पण एक संकट टाळण्याकरितां यानें घाट घातला, तों कैकेयीनें दुसरेंच संकट उत्पन्न केलें. मात्र त्यामुळें सूर्यवंशाचें यश मलीन न होतां जास्त उज्ज्वल झालें.

याला एक शांता नांवाची कन्या होती. ती यानें रोमपादाला दत्तक दिली होती. ती ऋश्यशृंगाला देऊन या दोघांनीं पुत्रकामेष्टि यज्ञ केला (भा. ९.२३.८).

यानें शंभर अक्षौहिणी सैन्यासह सुमानस नगरीवर चाल केली व तेथील राजा साध्य याच्याशीं एक महिना युद्ध करून त्याला यानें बंदिवान् केलें. तेव्हां त्याचा अल्पवयी पुत्र भूषण याच्याबरोबर युद्धास आला; परंतु त्याचा पराभव झाला. युद्ध संपल्यावर हा तेथें एक महिनाभर राहिला असतां साध्य व भूषण यांचें परस्परांवरील प्रेम पाहून आपणांसहि भूषणासारखेच गुणवान् पुत्र व्हावेत, असें याच्या मनांत आलें. यानें साध्य राजास पुत्रप्राप्तीचा उपाय विचारिला असतां, त्यानें याला विष्णूला संतुष्ट करण्यास सांगितलें. नंतर सुमानस नगर साध्य राजास परत देऊन हा अयोध्येस परत आला व अनेक व्रतें केल्यावर यानें पुत्रकामेष्टि नांवाचा यज्ञ केला. तेव्हां विष्णु प्रगट होऊन त्यानें यास वर मागण्यास सांगितलें असतां, यानें दीर्घायुषी, धार्मिक व लोकांवर उपकार करणारे चार पुत्र मागितले. त्याप्रमाणें विष्णूनें कौसल्या, सुमित्रा, सुरूपा व सुवेषा यांना चार पुत्र होतील, असा आशीर्वाद दिला असतां यानें विष्णूला आपला पुत्र होण्यास सांगितलें. विष्णूनें तें मान्य करून चरूमध्यें प्रवेश केला. दशरथानें त्या चरूचे चार भाग करून ते आपल्या चार स्त्रियांस दिले. नंतर कौसल्या, सुमित्रा सुरूपा व सुवेषा यांना अनुक्रम राम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न असे पुत्र झाले. ब्रह्मदेवानें त्यांचे जातकर्मादि संस्कार केले (पद्म. पा. ११६).

हा पूर्वजन्मीं धर्मदत्त नांवाचा विष्णुभक्त ब्राह्मण असून यानें राक्षसयोनीप्रत गेलेल्या कलहा नांवाच्या स्त्रीचा कार्तिकव्रताचें आपलें अर्धें पुण्य देऊन उद्धार केला. या जन्मीं कलहा कैकयी नांवानें याची स्त्री झाली (पद्म. उ. १०६-१०७).

याच्या वेळीं रोहिणीशकटाचा भेद करून शनि पुढें जाणार, असें ज्योतिष्यांनीं भविष्य वर्तविलें. शनीनें रोहिणीशकट भेद केला असतां बारा वर्षें दुष्काळ पडतो. तेव्हां हा नक्षत्रमंडळांत गेला व यानें धनुष्य सज्ज करून भयंकर असें संहारास्त्र योजिलें. तें पाहून शनि प्रसन्न होऊन त्यानें इष्ट वर मागण्यास सांगितलें असतां, यानें जोंपर्यंत पृथ्वी आहे आणि जोंपर्यंत आकाशांत चंद्रसूर्य आहेत, तोंपर्यंत तूं रोहिणीशकटभेद करूं नयेस, असा वर मागितला. नंतर त्याप्रमाणें वर मिळतांच हा स्वनगरास परत आला (पद्म. उ. ३३).

शेवटीं श्रावणाच्या शापाप्रमाणें पुत्रशोकानें हा मेला (श्रावण पहा). दशरथ मेल्यानंतर भरत येईपर्यंत याचें प्रेत टिकावें म्हणून तें तेलांत ठेविलें होतें (आ. रा. सार. ६).

२ (सू. इ.) वरील दशरथापूर्वी एक मूलकपुत्र दशरथ होऊन गेला आहे (मूलक पहा).

३ (सो. क्रोष्टु.) भविष्य, भागवत, विष्णु, वायु व पद्म (पद्म. सृ. १३) यांच्या मतें नवरथाचा पुत्र. मत्स्यमतें हा दृढरथ होय.

४ (मौर्य. भविष्य.) विष्णुमतें सुयशस्चा पुत्र. मत्स्यमतें शकाचा नातू. इतर पुराणांत हा गाळला आहे.

दशव्रज—अश्वीनीं याचें संरक्षण केलें होतें (ऋ. ८ ८.२०). इंद्रानेंहि याच्यावर कृपा केली होती (ऋ. ८. ४९.१०; ५०. ९).

दशशिप्र—याच्या घरीं सोम पिऊन इंद्र प्रसन्न झाला होता (ऋ. ८. ५२. २.).

दशारि—(सो. क्रोष्टु.) भविष्यमतें निरावृत्तीचा पुत्र. इतरत्र यास दशार्ह म्हटलें आहे.

दशार्णा—गांधारराज सुबलाची कन्या व धृतराष्ट्राची पत्नी.

दशार्ह—(सो. क्रोष्टु.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें निर्वृतीचा पुत्र. मत्स्यमतें निर्वृतीचा पौत्र व विदूरथाचा पुत्र होय.

दशावर—वरुणलोकांतील एक असुर.

दशाश्व—(सू.इ.) इक्ष्वाकूच्या शतपुत्रांतील एक. (म. अनु. २. ६. कुं.). माहिष्मती नगरीचा राजा असून याला मदिराश्व नामक एक पुत्र होता.

दशोणि—पर्णाशीं लढाई चालूं असतां इंद्रानें याला साह्य करून पर्णांना पळवून लाविलें (ऋ. ६. २०. ४). द्योतमानांशीं चाललेल्या लढाईत दशोणीवर इंद्रानें कृपा केली (ऋ. ६. २०. ८). इतर ठिकाणीं आलेल्या दशोणि शब्दाचा अर्थ व्यक्ति नसून दहा बोटें असा आहे (ऋ. १०. ९६. १२).

दशोण्य—दशोण्य ही इंद्राच्या कृपेंतली स्वतंत्र व्यक्ति आहे (ऋ. ८. ५२. २).

दस्यवे वृक—हीं जरी दोन पदें दिसत असलीं, तरी हें एका व्यक्तीचें नांव आहे. याच्या औदार्याबद्दल वर्णन आहे (ऋ. ८. ५५. १; ५६. २). वालखिल्यांत कृश व पृषध्र यांच्या सूक्तांत हें वर्णन आहे. यावरून ते याचे आश्रयदाते असावेत. याचा ऋषि म्हणूनहि उल्लेख आहे (ऋ. ८. ५१. २). छप्पन्नाव्या सूक्तावरून याचा बाप पूतक्रतु व आई पूतक्रता होती, असा तर्क करितां येईल.

दस्र—अश्विनीकुमारांतील एक. सहदेव याच्याच अंशापासून झाला होता (भा. ९. २२).

दहन—अकरा रुद्रांपैकीं एक.

दाक्व्य व **दाकायन**—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

दाक्षपाय—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

दाक्षायण–दाक्षायणांनीं शतानीकांस सोनें दिलें होतें (अ. वे. १. ३५. १-२; वा. सं. ३४. ५१–५२; खिल. ४.७.७.८). या शब्दाचाच अर्थ सोनें असा केला आहे (श. ब्रा. २. ४. ४. ६; ऐ. ब्रा. ३. ४०). दाक्षायण ही एक राजमालिका होती. त्या मालिकेंतील राजे संस्कारविशेषामुळें ब्राह्मणकालापर्यंत उत्कर्षांत होते (दक्ष पहा).

दाक्षायणी—सतीचें नामांतर.

दाक्षि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

दातृ—सुख देवांपैकीं एक.

दात्रेय—हें अराल शौनकाचें पैतृक नांव, म्हणून वंशब्राह्मणांत आलें आहे. कदाचित् दार्तेय असाहि पाठ असेल.

दाधीच—दध्यंचाचा वंशज असा याचा अर्थ होतो. च्यवनाचें हें पैतृक नांव आहे (पं. ब्रा. १४. ६; च्यवन पहा).

दान—पारावत देवांतील एक.

२ सुख देवांपैकीं एक.

दानकाय—वसिष्ठगोत्री ऋषिगण.

दानपति—अक्रूराचें नामांतर (भा. १०. ४९).

दानव—कश्यपकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

दानिन्—सुख देवांपैकीं एक.

दान्त—भीमक राजाचा पुत्र व दमयंतीचा भ्राता (म. व. ५०. ९ कुं.).

२ विकुंठ देवांतील एक.

३ सुधामन् देवांतील एक.

४ एक ऋषि. यानें भद्रतनु नांवाच्या ब्राह्मणाला काम, क्रोध, लोभ इत्यादिकांचीं लक्षणें सांगून त्यांचा त्याग करण्यास सांगितलें (पद्म. क्रि. १७).

दान्ता—एक अप्सरा (म. अनु. ५०. ४८ कुं.).

दाम—सुखदेवांपैकीं एक.

दामग्रन्थिन्—अज्ञातवासांत विराटगृहीं नकुलास असलेलें नांव (म. वि. ४.५ कुं.).

दामघोषि—शिशुपालास नांव.

दामचंद्र—एक पांडवपक्षीय राजा (म. द्रो. १५९. ३९ कुं.).

दामोष्णीष—एक ऋषि (म. स. ४. १९ कुं.).

दारुक—कृष्णाचा सारथि (म. व. २२.२० कुं.; भा. १०.५०; पद्म. उ. २५२). याचें कृष्णाशीं रथ सज्ज करण्याविषयीं झालेलें संभाषण आलें असून हा शेवटीं पांडवांकडे गेला (म. द्रो. ७९. २३–४७; मौ. ५.३ कुं.).

२ वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या एकविसाव्या चौकडींत हा शिवाचा अवतार होता. त्यामुळें त्या स्थानाला दारुवन असें नांव पडलें. याला पुढीलप्रमाणें पुत्र होते. प्लक्ष, दार्भायणि, केतुमान् व गौतम (शिव. शत. ५).

३ एक दैत्य.

दारुकि—दारुकपुत्र व प्रद्युम्नाचा सारथि (म. व. १८. ३ कुं.).

दारुण—कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र.

२ गरुडपुत्र (म. उ. १०१. ९ कुं.).

दार्ढजयन्ति—वैपश्चित गुप्त लौहित्य व वैपश्चित दृढजयन्त लौहित्य यांचें हें पैतृक नांव आहे.

दार्तेय—यज्ञासंबंधीं यथार्थ मत देणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे (क. सं. ३१.२). दृति व वातवत् या नांवांच्या ऋषींचें हें पितृप्राप्त नांव आहे. यांनीं खांडववनांत सत्र केलें. तें वातवतानें अर्धेंच टाकिलें. पण दृतीनें पुरें केल्यामुळें दार्तेयांचा उत्कर्ष झाला (पं. ब्रा. २५.३.६; अराल पहा).

दार्भायणि—दारुक नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

दार्भ्य—एका ऋचेंत याचा उल्लेख आला आहे (ऋ.५. ६१.१७). रथवीतीचें हें पैतृक नांव आहे (बृहद्दे. ५.४९. ७९). हें पैतृक नांव इतरत्रहि बरेच वेळां आलें आहे (तै. सं. २.६.२.३; मै. सं. १.४.१२; ६.५; सां. ब्रा. ७.४).

हें केशिन् व रथप्रोत यांनाहि लाविलें जातें (मै. सं. २. १. ३; दाल्भ्य पहा).

दालकि—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायुमतें शाकपूर्ण रथीतराचा शिष्य.

दाल्भि—वकाचें पैतृक नांव (क. सं. १०.६).

दाल्भ्य—हा दार्भ्य याचा पर्याय असावा. हें केशीचें (पं. ब्रा. १३.१७.८), चेकितानाचें (छां. उ. १.८.१; जै. उ. ब्रा. २.३८.१) व बकाचें (छां. उ. १. २. १३; १२.१.३; क. सं. ३०. २; म. व. २६; २९९. १७ कुं.) पैतृक नांव आहे. दार्भ्य व दाल्भ्य यांचा सारखा घोंटाळा आढळतो (दार्भ्य पहा). याचा वैयाकरण म्हणून उल्लेख आहे (शु. प्रा. ४.१६).

२ हा द्युमत्सेनाचा मित्र होता.

३ उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक (पद्म. सृ. ७).

दावसु आंगिरस—हा सामांचा द्रष्टा आहे (पं. ब्रा. २५. ५. १२.१४).

दाशर्म—आरुणीशीं समकालीन असणारा एक आचार्य (क. सं. ७.६).

दाशार्ह—व्योमाचें पैतृक नांव. मथुरेचा राजा. हा शिवमंत्रानें निष्पाप झाला (स्कंद. ३.३.१).

२ विदूरथाचें मातृक नांव.

दाशूर—हा तपस्वी शरलोमाचा पुत्र असून मगध देशांतील एका पर्वतावर राहत होता. शरलोमाचा अंत झाल्यामुळें हा शोकमग्न असतां याच्यापुढें अग्नि प्रगट झाला. त्यानें वृक्षाग्रावर आसन घालून स्थिर राहतां येण्याबद्दल एक वर दिला. यानें एका कदंब वृक्षावर आसन घातलें असतां यास भोंवतालच्या दिशा स्त्रियांप्रमाणें दिसल्या तरी मानसिक यज्ञामुळें यास आत्मबोध झाला. हा कदंबदाशूर म्हणून प्रसिद्ध झाला. यास वनदेवतेपासून पुत्र झाला व त्यास यानें ज्ञानोपदेश केला (यो. वा. ४. ४८-५१).

दासवेश—(वेश पहा).

दिक्पति—सत्य देवांतील एक.

दिंडि—सूर्याचा प्रधान व एकादश रुद्रांपैकीं एक. हा ब्रह्मशाच्या शिरच्छेदाच्या पातकांतून सूर्यासन्निध राहून मुक्त झाला (सांब. १६). सूर्याच्या अग्रभागीं रथांत बसणारा सेवक (भवि. ब्राह्म. ५६).

हा महातपस्वी गणाधिपति दंडी पूर्वी ब्रह्महत्येच्या निरासास्तव सूर्याराधना करीत असतां सूर्याच्या कृपेनें मुक्त झाला व सूर्यापासून यानें क्रियायोग श्रवण केला (भवि. ब्राह्म. ६३).

हा शंकराचा अवतार आहे (भवि. ब्राह्म. ९१). हा सूर्याच्या पूर्वेस राहतो. रुद्र हा निरंतर भ्रमण करितो म्हणून यास हें नांव आहे (भवि. ब्राह्म. १२४).

दिति—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या. व कश्यपाची भार्या (कश्यप पहा). हिचा ऋग्वेदांत तीन ठिकाणीं उल्लेख आहे. पैकीं दोन ठिकाणचा उल्लेख अदितीबरोबरच आलेला आहे (ऋ. ५. ६२. ८; ४. २. ११) व तिसऱ्या उल्लेखाच्या वेळीं मात्र हिचा अदितिविरहित पण अग्नि, सविता व भग यांसमवेत निर्देश आलेला आहे (ऋ. ७. १५. १२). हिचा देवी म्हणून उल्लेख आला आहे (वा. सं. १८. २२; अ. वे. १५. १८. ४; १६. ६.७). अथर्ववेदांत हिचीं मुलें दिलीं आहेत. हे दैत्य असून देवशत्रु म्हणून आढळतात (भा. ७. ७. १). यावरून दिति ही अदितीला विरोधी म्हणून आली असावी.

दिलीप—(सू. इ.) अंशुमानाचा पुत्र. रामायणांत भगीरथपिता व रघूचा पणजा दिलीप एकच मानिला आहे. पण ते भिन्न आहेत. सगरांचा उद्धार करण्यासाठीं गंगा आणावी, म्हणून यानें तीस हजार वर्षें तप केलें. पण गंगा न आणितांच याला मृत्यु आला. याच्या मुलाचें नांव भगीरथ होय (भा. ९. ९; वा. रा. बा. ४२; मत्स्य. १२. ४४; म. व. १०७. ४१-४४ कुं.; पद्म. भू. १०; उ. २१; ब्रह्म. ८. ७५). हा पहिला दिलीप होय.

२ (सू. इ.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें विश्वसहाचा, ब्रह्मांड व वायु यांच्या मतें विश्वमहत्चा व मत्स्यमतें रघूचा पुत्र होय. याचा मुलगा दीर्घबाहु. मत्स्यांत अजक हा पुत्र दिला आहे. रामायणांत भगीरथपिता दिलीप व रघूचा पणजा दिलीप हे एकच मानिले आहेत. वास्तविक हे भिन्न मानिले पाहिजेत. मत्स्य, पद्म व अग्नि यांच्या क्रमांत थोडा फरक आहे. याची आई पितृकन्या यशोदा. याचा पुरोहित शांडिल्य होता. दिलीप खट्वांगाच्या प्रशंसापर एक पुरातन श्लोकहि आहे (ब्रह्मांड. ३. १०. ९०-९२; ह. वं. १. १८; वायु. २. ११. ८४). हा दुलिदुहाचा पुत्र म्हणूनहि दिला आहे (ब्रह्म. ८. ८४; ह. वं. १. १५). याच्या बायकोचें नांव सुदक्षिणा. याला पुष्कळ दिवस मुलगा झाला नाहीं, म्हणून हा वसिष्ठाच्या आश्रमांत गेला. राजानें विनंति केल्यावरून वसिष्ठानें यास सांगितलें कीं, "पूर्वी तूं इंद्राकडे गेला असतां तुझी पत्नी ऋतुस्नात झाली, असें तुला समजलें. तेव्हां तूं घरीं परतलास. वाटेंत कल्पवृक्षाखालीं कामधेनु उभी होती. तिला नमस्कारादि न करितांच तूं पुढें निघाल्यामुळें तिनें तुला शाप दिला. तिनें सांगितलें कीं, माझ्या मुलाची सेवा केल्याशिवाय तुला संतति होणार नाहीं. करितां

माझ्या आश्रमांत असणाऱ्या कामधेनूच्या मुलीची, नंदिनीची सेवा कर म्हणजे तुला मूल होईल." इतकें सांगत असतां, तेथें नंदिनी आली, तिला दाखवून वसिष्ठानें तुझी कार्यसिद्धि लवकरच होणार, असें सांगितलें. यानें धेनूला चारण्याकरितां अरण्यांत नेण्याचा क्रम सुरू केला. एके दिवशीं एक मायावी सिंह उत्पन्न करून नंदिनीनें याची परीक्षा पाहिली. तेव्हां यानें स्वदेहार्पण करून धेनूचें रक्षण करण्याची सिद्धता दाखविली. तेव्हां त्यामुळें धेनु प्रसन्न होऊन याला पुढें रघु नांवाचा विख्यात पुत्र झाला (पद्म. उ. २०२-२०३). ही कालिदासाच्या रघुवंशाशीं तंतोतंत जुळणारी कथा आहे.

हा पृथ्वीवरचा कुबेर होता. यानें शेंकडों यज्ञ केले. प्रत्येक यज्ञांत लाखों ब्राह्मण असत. यानें सर्व पृथ्वी ब्राह्मणांना दान दिली होती. यज्ञप्रक्रिया याच्या यज्ञामुळेंच निश्चित झाली. याच्या यज्ञांत सोन्याचा यूप असे. याचा रथ पाण्यांत बुडत नसे. दिलीपाच्या घरीं वेदघोष, धनुष्याच्या दोरीचा टणत्कार, प्या, उपभोग घ्या व खा असे पांच प्रकारचे शब्द सारखे चाललेले असत (म. द्रो. ६१; शां. २९). याचा सम्राट व चक्रवर्ती म्हणून निर्देश असतो. हाच खट्वांग होय.

३ (सो. कुरु.) भागवतमतें ऋक्षयाचा, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें भीमसेनाचा पुत्र.

दिलीपय—भविष्यमतें मनुवंशी दशरथाचा पुत्र. यानें २९७०० वर्षे राज्य केलें.

दिवंजय—उदारधी व भद्रा यांचा पुत्र.

दिवस्पति—रौच्य मन्वंतरांतील होणारा इंद्र.

दिवस्पर्श—तुषित देवांतील एक.

दिवाकर—गरुडाचा पुत्र (म. उ. १०१. १४ कुं).

२ (सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें भानु राजाचा पुत्र. याचा पुत्र सहदेव. हाच वायुमतें प्रतिव्यूहपुत्र, मत्स्य व विष्णु यांच्या मतें प्रतिव्योमपुत्र आहे.

३ (सो.) भविष्यमतें आतिथ्यवर्धनाचा पुत्र.

४ हा पुढील जन्मीं मुकुंदशिष्य विमल होय (भवि. प्रति. ४. २२).

दिवावष्ट—कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण. दिवावस व दिवावासिष्ठ असे पाठभेद आहेत.

दिवावष्ट्राश्व—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

दिवावस—(दिवावष्ट पहा).

दिवावासिष्ठ—(दिवावष्ट पहा).

दिवि—सत्य देवांतील एक.

दिविरथ—(सो. अनु.) भागवतमतें खनपानाचा पुत्र-रथ राजाचा पिता. विष्णुमतें पारपुत्र, वायु व मत्स्य यांच्या मतें दधिवाहनपुत्र. याचा पुत्र धर्मरथ.

दिवीलक—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें लंबोदराचा पुत्र. यास अपीतक व चिबिलक अशीं नांवें होतीं.

दिवोदास—(सो. काश्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें भीमरथाचा पुत्र. विष्णुमतें हा अभिरथाचा पुत्र होय. ब्रह्म व वायु यांच्या मतें हें भीमरथालाच दुसरें नांव आहे. महाभारतांत याला काशीपति सौदेव असें म्हटलें आहे. याचा आजा हर्यश्व, बाप सुदेव किंवा भीमरथ व हा स्वतः याचा हैहय वीतहव्यानें पराभव केला. तेव्हां दिवोदास भरद्वाजाला शरण गेला व त्याकडून पुत्रकामेष्टि केल्यावर यास शत्रुनाशक प्रतर्दन नांवाचा पुत्र झाला. त्यानें हैहय वीतहव्यांचा पराभव करून वीतहव्याला भृगूंच्या आश्रमांत लपावयास लाविलें (म. अनु. ८ कुं.). अप्रतिरथ व प्रतर्दन यांच्याशीं भारद्वाजाचा संबंध होता (क. सं. २१. १०). याच्या बायकोचें नांव दृषद्वती. याला दृषद्वतीपासूनच प्रतर्दन झाला (ब्रह्म. ११.४०.४८). प्रतर्दन, शत्रुजित्, ऋतध्वज व कुवलयाश्व हे सर्व एकच होत (भा. ९.१७.६). यास प्रतर्दन ययातिकन्या माधवीपासून झाला ही माहिती कालदृष्ट्या विसंगत आहे (म. उ. ११७. १ कुं.). हा यमसभेचा एक सदस्य होता (म. स. ८. १२ कुं.). भास्कर-संहितेंतील चिकित्सादर्पण तंत्रांचा हा कर्ता आहे (ब्रह्मवै. २. १६). धन्वंतरीच्या पुढें दिवोदास असा शब्द जोडण्यांत येतो तो वंशदर्शक असावा.

२ (सो. काश्य.) हा सुदेवपुत्र व अष्टारथपिता असावा. पण ब्रह्म व महाभारत यांखेरीज इतरत्र वंशावळींत एवढींहि माहिती मिळत नाहीं. हैहय वंशाशीं तुलना करितां काश्य वंशांत दोन दिवोदास मानणें जरूर आहे. यानें भद्रश्रेण्यापासून काशी जिंकून घेतली व तेथें आपलें राज्य थाटलें. पण याला निकुंभाच्या शापामुळें काशी सोडून गोमतीतीरावर दुसरी राजधानी स्थापावी लागली. शेवटीं हैहय व काश्य घराण्यांतील तंट्याचा शेवट, भद्रश्रेण्याचा पुत्र दुर्मदानें दिवोदासाचा पराभव करून केला (म. अनु. ३०; ब्रह्म. ११. ४८; १३. ५४; ह. वं. १. २९; ब्रह्मांड ३.६७; वायु. २. ३०. २६). याला अष्टारथ नांवाचा मुलगा होता (ब्रह्म. १३.३१).

३ (सो. नील.) हा सरस्वतीच्या कृपेनें वध्र्याश्वाला झालेला पुत्र होय (ऋ. ६.६१. १). वध्र्याश्व-दिवोदास-पिजवन व सुदास अशा क्रमानें वंशावळ असावी. हा भरतांपैकीं असावा (ऋ. ६. १६. ४; ५. १९). अतिथिग्व हें पद अतिथीचा सन्मान करणारें या अर्थानें सुदास व दिवोदास यांना लावीत असावेत (ऋ. १. ५१. ६; ७. १९. ८).

सायणानें अतिथिग्व याचा अर्थ अतिथीगूचा पुत्र दिवोदास असाहि केला आहे (ऋ. १०. ४८. ८).

यानें शंबराचा अनेक वेळां पराजय केला आहे (ऋ. १.

५१. ६; शबरं पहा). हा वध्र्यश्वाप्रमाणें अग्नीचा उपासक होता (ऋ ६. १६. ५; १९). म्हणून अग्नीला दैवोदास अग्नि असें नांव पडलें (ऋ. ८.१०३.२). परुच्छेपाच्या सूक्तांत याचा संबंध दिसतो (ऋ. १. १३०. १०). भरद्वाजाच्या सहाव्या मंडळांत याचे बरेच महत्त्वाचे उल्लेख आहेत. याचा भरद्वाज पुरोहित होता. अदारसृत नांवाच्या सामान्या प्रभावानें हा पुनः वैभवसंपन्न झाला (पं. ब्रा. १५. ३. ७). भरद्वाजाचा ह्याच्याशीं असलेला संबंध पुराणादिकांतहि वारंवार आला आहे. हा व दिवोदास नील एकच असावेत.

ब्रध्न्यश्वास मेनकेपासून एक मुलगा व एक मुलगी झाली. त्यांतील हा मुलगा. मुलीचें नांव अहल्या. ती शरद्वत् गौतमाला दिली होती (ह. वं. १. ३२). भागवतमतें हा मुद्गलाचा, विष्णुमतें वध्र्यश्वाचा, वायुमतें ब्रध्न्यश्वाचा व मत्स्यमतें विंध्याश्वाचा पुत्र होय. प्रत्येक ठिकाणीं वरीलप्रमाणेंच माहिती आहे. पुराणांत याचा पुत्र मित्रयु दिला आहे. पण वेदांत (ऋ. ८. ६८. १७) याचा पुत्र इंद्रोत दिसतो. याच्याशीं पुढील लोक समकालीन होते. ऋक्ष, अश्वमेध, पूतक्रतु, प्रस्तोक व सौभरि.

४ भृगुकुलांतील एक ऋषि. प्रवर व मंत्रकार (भृगु पहा). हा प्रथम क्षत्रिय असून नंतर ब्राह्मण झाला (मत्स्य. १९५. ४२; परुच्छेप दैवोदासी पहा).

५ (दिव्यादेवी पहा).

दिवोदास भैमसेनी—हा एक अरुणीचा समकालीन होता (क. सं. ७. १. ८).

दिव्य—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें सात्वताचा पुत्र. भागवत व मत्स्य यांच्या मतें अंधक असें नांव आहे. विष्णुमतें दिव्यांधक असें नांव आहे (१ अंधक पहा).

दिव्यजायु—पुरूरव्यास उर्वशीपासून झालेल्या अष्टपुत्रांपैकीं सहावा (पद्म. सृ. १२).

दिव्यमान—पारावत देवांपैकीं एक.

दिव्या—पुलोम्याची मुलगी व भृगूची बायको. हिच्यापासूनच भृगूस बारा भृगु, देव झाले (ब्रह्मांड. २. ३८).

दिव्यादेवी—प्लक्षद्वीपांतील दिवोदास राजाची कन्या. दिवोदासानें हिच्याकरितां रूपदेशाच्या चित्रसेन नामक राजाची वर म्हणून योजना केली. पण लग्न होत असतां हा मरण पावला. तेव्हां यानें विद्वान् ब्राह्मणांचे सांगण्यावरून रूपसेन राजाबरोबर हिचें लग्न लाविलें. परंतु तोहि मेला. अशा रीतीनें हिचे एकवीस पति मरण पावले. पुढें मंत्र्यांच्या सल्ल्यानें राजानें हिचें स्वयंवर आरंभिलें, पण तेथें आलेले राजे एकमेकांशीं लढून मरण पावले. हें दिव्यादेवीस कळतांच हिला वाईट वाटलें व ही अरण्यांत गेली (पद्म. भू. ८५). एकदां उज्वल नांवाचा पोपट प्लक्षद्वीपांत येऊन त्यानें शोक करीत असलेल्या दिव्यादेवीस अशून्यशयन व्रत सांगितलें. हिनें मनोभावें करून तें व्रत चार वर्षे केल्यावर विष्णूनें हिला दर्शन देऊन विष्णुलोकीं नेलें (पद्म. भू. ८८). पूर्वजन्मीं ही चित्रा नांवाची एका वाण्याची स्त्री होती (४ चित्रा पहा).

दिव्यांधक—(दिव्य पहा).

दिष्ट—(सू. दिष्ट.) वैवस्वत मनूचा पुत्र. याचा भाऊ नाभाग (भा. ८. १३; नभग पहा).

दीक्षित—कण्वास आर्यावर्तीपासून झालेला पुत्र व द्विविदाचा भाऊ (भवि. प्रति. ४. २१).

दीननाथ—हा विष्णुभक्त राजा द्वापार युगांत होऊन गेला. यास संतति नव्हती. तेव्हां गालव ऋषीच्या सल्ल्यानें यानें नरयज्ञ करण्याचें ठरविलें व योग्य माणूस शोधण्यासाठीं दूत नेमिले. दूतांस दशपूर नगरींत कृष्णदेव ब्राह्मणास सुशीला नामक स्त्रीपासून झालेले तीन पुत्र आढळले. त्यांपैकीं एकहि पुत्र देण्यास तो ब्राह्मण तयार होईना. जेव्हां ते चार लक्ष मोहरा त्यास देऊन बळजबरीनें थोरला पुत्र घेऊन चालले, तेव्हां ब्राह्मणानें स्वतः येतों असें सांगितलें व प्रार्थिलें कीं, त्यास सोडा. धाकट्यास घेऊन जाऊं लागले असतां माता तसें करूं देईना. तेव्हां त्यांनीं मधल्यास जबरदस्तीनें नेलें. तेव्हां आईबापांनीं फार शोक केला. पुढें सेवकांचा मुक्काम विश्वामित्राच्या आश्रमीं पडला असतां विश्वामित्रानें स्वतःस नरमेधास बलि म्हणून नेण्यास सांगितलें. पण नोकरांस तें मान्य झालें नाहीं; तेव्हां विश्वामित्र राजाकडे आला व त्यानें यास ' पूर्णाहुति देऊनहि पुत्र होतो, ' असें सांगतांच राजानें त्या पुत्रास सोडून देऊन यज्ञ केला. या मनुष्यास वांचविण्याच्या पुण्यानें विश्वामित्राचे हातीं स्वर्ग आला व दीननाथास पुत्र झाला (पद्म. ब्र. १२; शुनःशेप पहा).

दीप्तलोचन—(सो. कुरु.) भीमानें मारिलेला एक धृतराष्ट्राचा पुत्र (म. भी. ९६. २७ कुं.).

दीप्ति—अमिताभदेवांपैकीं एक.

दीप्तिकेतु—दक्षसावर्णि मनूचा एक पुत्र.

दीप्तिमत्—सावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

दीप्तिमेधस्—सुमेधस् देवांतील एक.

दीर्घ—मगधदेशीय एक क्षत्रिय. यास पांडूनें ठार मारिलें (म. आ. १२२. २७ कुं.).

दीर्घजिह्व—दनुपुत्र. दानवांतील एक.

२ शेषाचे कोषांत एक मृतसंजीवक मणि आहे, त्याच्या संरक्षकांपैकीं एक. अतिविषारी सर्प (जै. अ. ३८).

दीर्घजिह्वा—अशोकवनिकेंतील एक राक्षसी.

दीर्घतपस्—(सो. काश्य). राष्ट्राचा मुलगा (२ दीर्घतमस् पहा). ब्रह्मपुराणांत हा काशेयाचा पुत्र दिला आहे (ब्रह्म. १३. ६४).

२ जंबुद्वीपांतील महेंद्रपर्वतावर राहणारा एक तपस्वी. यास पुण्य आणि पावन असे दोन पुत्र होते. वयाच्या शंभराव्या वर्षी हा आपल्या पत्नीसह मरण पावला. याच्या शोकामुळें पावन शोकग्रस्त झाला असतां, पुण्यानें त्यास उपदेश करून त्याचें मोहनिरसन केलें (यो. वा. ५. १९-२१). तृष्णाक्षयाकरितां ही गोष्ट सांगितली आहे.

३ एक व्यास. याचा पुत्र शुक (पद्म. पा. ७२).

दीर्घतमस् औचथ्य—हा अंगिरसकुलांतील सूक्तद्रष्टा होय (ऋ. १.१४०. १६४). दीर्घतपस् असाहि पाठभेद आहे (वायु १.५९.९८-१०२). ह्या म्हाताऱ्याला संभाळून नोकर त्रासले. तेव्हां त्यांनीं हा मरावा म्हणून यास अग्नींत टाकिलें, पाण्थांत टाकिलें, शेवटीं त्रैतन नांवाच्या दासानें यांचें डोकें तोडिलें व छाती फोडिली, तरी प्रत्येक वेळीं अश्वीनीं याचें संरक्षण केलें (ऋ. १.१५८.४–६; बृहद्दे. ४.११.१४). हा शंभर वर्षें जगला (ऋ. १.१५८.६; सां. आ. २.१७). याला खुद्द मंत्रांतहि औचथ्य व मामतेय म्हटलें आहे. हा बृहस्पतिशापानें आंधळा झाला होता. तरी याला पुनः दृष्टि प्राप्त झाली होती (ऋ. १.१४७.३; ४.४.१३). पुढें याला नदींत फेंकून दिल्यावर हा अंगदेशच्या तीराला लागला व याला कक्षीवत्प्रभृति मुलें झालीं (बृहद्दे. ४.२३). पुराणांत हीच हकीगत थोडथाशा फरकानें आहे (उचथ्य व उशिज् पहा). यानें भरत दौष्यंतीला ऐन्द्र महाभिषेक केला (ऐ. ब्रा. ८.२३). हा अभिषेक यमुनेच्या कांठीं झाला (भा. ९. २०. २५; भरत पहा).

हा उतथ्य ऋषीस ममतेपासून झाला होता. हा बृहस्पतीच्या शापानें जन्मतःच आंधळा होता (बृहद्दे. ४. १४). यास गर्भावस्थेंतच सर्व वेद, वेदांगें व शास्त्रें पूर्ण अवगत होतीं (वायु. २. ४; ३७; मत्स्य. ४८; भा. ९.२०; म. आ. १०४; शां. ३४१). हा अंगिरसाच्या कुलांत मंत्रद्रष्टा ऋषि होता. याचें विद्येच्या जोरावर एका रूपसंपन्न प्रद्वेषी नामक स्त्रीशीं लग्न झालें. तिजपासून यास गौतमादि पुष्कळ पुत्र झाले. नंतर हा कुलाची वृद्धि व्हावी म्हणून कामधेनूच्या पुत्रांकडून गोरति विद्या शिकला व दिवसाढवळ्या सर्व लोकांसमक्ष स्त्रीसमागम करूं लागला. आश्रमांतील इतर ऋषींस तें न आवडून त्यांनीं यास हांकलून लावण्याचा विचार केला. प्रद्वेषासहि मुलें झालीं होतीं व तिला आंधळा नवरा नको होता, म्हणून तीहि यास हांकलून देण्यास उद्युक्त झाली व मी दुसरा पति करीन असें म्हणाली. तेव्हां यानें मर्यादा घालून दिली कीं, 'जन्मभर स्त्रीला पति एकच असावा. तोच तिचें दैवत होय. तो जिवंत असो अगर मरो, तिला दुसरा पति करितां येणार नाहीं. दुसरा पति तिनें केला, तर ती पतित होईल. पतीशिवाय राहणाऱ्या स्त्रियाहि पातकीच होत. त्यांच्या जवळ धन असलें तरी त्या पतिशून्य स्त्रियांचे परपुरुषसंभोग व तज्जन्य संतति हीं व्यर्थ, अकीर्तिकर व निंदास्पद ठरतील.' पुढें आईच्या आज्ञेनें तिच्या पुत्रांनीं बापास एका ताफ्यावर बांधून तो ताफा गंगेंत सोडून दिला (म. आ. १०४). हा आपल्या ज्या चुलत भावाच्या आश्रमांत राहत होता त्या शरद्वानाला हें न आवडून त्यानें यास हांकलून दिलें (वायु. २. ३७; ब्रह्मांड. ३. ७४). हा सुनेशीं विषयवासनायुक्त भाषा बोलूं लागला, म्हणून तिनें यास हांकलून लाविला, असें मत्स्यपुराणांत दिलें आहे (४८).

नदींत सोडिलेला तो ताफा आनवदेशीच्या हद्दीपर्यंत वाहत वाहत आला. तेथें बलिराजा सहज आला होता. त्यानें या ऋषीस मोठ्या सन्मानानें व आनंदानें प्रजोत्पादनाकरितां आपल्या अन्तःपुरांत ठेऊन घेतलें. नंतर त्या बलि राजानें आपली राणी सुदेष्णा हिला संततिहेतु मनांत धरून या ऋषीची सेवा करण्यास सांगितलें. पण हा अंध आहे असें जाणून तिनें आपल्या शूद्रवर्णीय औशीनरी दासीस याजकडे पाठविलें. तिच्या ठिकाणीं या ऋषीनें कक्षीवानादि अकरा पुत्र उत्पन्न केले. (मत्स्य. ४८; म. आ. १०४; स. २२. ३७). काक्षीवानादि असें वायुपुराणांत दिलें आहे. नंतर हे पुत्र माझे असें बलि व दीर्घतमस् हे दोघे म्हणूं लागले. दीर्घतमसूनें राजास त्याच्या पत्नीनें केलेली लबाडी सांगितली. तेव्हां ऋषीस शांत करून व बायकोचें मन वळवून बलीनें तिच्या ठायीं ऋषीकरवीं पांच पुत्र उत्पन्न करविले. त्यांचीं नांवें अंग, वंग, पुंड्र, सुम्ह व कालिंग अशीं होतीं. यांना बालेय क्षत्र व बालेय ब्राह्मण म्हणत (ह. वं. १.३१; विष्णु. ४.१८; भा. ९. २०; २३; वायु. २.३७; मत्स्य. ४८; ब्रह्म. १३). नंतर परमेश्वराची केशव या नांवानें भक्ति केल्यामुळें हा डोळस झाला व याला गोतम म्हणूं लागले. कारण गो-नेत्र व तम हा प्रत्यय. म्हणून गोतम म्हणजे उत्तमनेत्रयुक्त (म. शां. ३४१). सुरभीनें हुंगल्यावर यास दृष्टि येऊन याचें जरामृत्युभय व बार्हस्पत्य पाप नष्ट झालें असें वायुपुराणांत म्हटलें आहे (२. ३७). नंतर हा त्या काक्षीवानादि पुत्रांस घेऊन गिरिव्रज (मत्स्य. ४८), गिरिप्रजा (वायु २. ३७) येथें गेला. येथें यांना मानव वंशाचा आश्रय मिळाला. व तप करून ते सर्व ब्राह्मणत्वास पोहोंचले (म. स. २१). यानें कक्षीवानास उदंक ऋषीकडे शिक्षणास पाठविलें (स्कंद. ३. १. १७-१८.).

हा इंद्रसभेंत इंद्रास रमवितो (म. स. ७. ११. कुं.). हा पश्चिमदिशेचा आश्रय करून राहत असे (म. अनु. १६५). याला आशिज व असित म्हटलें आहे (वायु. २. ३७. ४४; मत्स्य. ४८. ८३). तें औशिज असें पाहिजे. कारण, उशिज हा याचा आजा असल्यामुळें यास औशिज असें पैतृक नांव असणें संभवनीय दिसतें. कक्षीवंताचें औशिज असें मातृक नांव धरलें, तर त्या शूद्रेचें नांव उशिज् असें असलें पाहिजे व कांहीं वैदिक ग्रंथांत त्यास आधार मिळतोहि. पण हें पैतृक नांवच असणें जास्त सयुक्तिक दिसतें. गौतम हें याचें व याच्या भावाचें पैतृक नांव मत्स्यपुराणांत दिलेलें दिसतें (४८. ५३. ८४). गोतम या नांवाचा त्याच्या पशुतुल्य आचाराशीं संबंध आहे (वायु. २. ३७; ब्रह्मांड. ७४. ३; मत्स्य. ४८). याला गौतम म्हटलें आहे. तेंहि दीर्घतमस् याच अर्थानें असावें (म. स. २१). लो. टिळकांनीं ऋग्वेदांतील दीर्घतमस् शब्दाचा अर्थ दीर्घदिवसानंतर अस्तंगत होणारा सूर्य असा केला आहे (आर्यांचें मूलस्थान, पा. १४६).

२ (सो. काश्य.) हा भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें काशिराजा राष्ट्र याचा पुत्र. यास धन्वंतरि नामक पुत्र होता. वायूंत दीर्घतपस् असा पाठभेद आहे.

३ (ऋक्षशृंग पहा).

दीर्घनीथ—इंद्रानें दीर्घनीथाला संपत्ति दिली (ऋ. ८.५०.१०).

दीर्घनेत्र—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें ठार मारिलें (म. द्रो. १२७.४२ कुं.).

दीर्घप्रज्ञ—दुर्योधनपक्षीय राजा (म. आ. ६८. १६ कुं.).

दीर्घबाहु—(सू. इ.) खट्वांग राजाचा पुत्र. याचा पुत्र रघु (भा. ९.१०). हाच मत्स्य व पद्म पुराणांमध्यें अजपुत्र म्हणून दिलेला आहे (पद्म. स.८). भविष्यमतें यानें २००० वर्षे राज्य केलें व हा विष्णुभक्त होता. यास गादीवर बसवून खट्वांग आत्मस्वरूपीं लीन झाला. पण ब्रह्म, हरिवंश आणि शिव हीं पुराणें दीर्घबाहु हें रघूचें विशेषण मानितात. म्हणूनच रघुवंशांत दीर्घबाहु नाहीं. गरुडपुराणांत तर रघूला वगळून दीर्घबाहु दिला आहे.

२ (सो. कुरु.) भीमानें मारिलेल धृतराष्ट्रपुत्र (म. भी. ९६. २७ कुं.).

दीर्घरोमन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दीर्घलोचन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दीर्घश्रवस् औशिज—हा दीर्घतमस् व उशिज् यांचा पुत्र. याला येथें वणिज् म्हटलें आहे. त्यावर अश्वीनीं कृपा केली (ऋ. १.११२.११). त्या राजाला हद्दपार केला असून हा तेथें उपासमारीनें मरत होता. तेथें एक साम गाऊन यानें अन्न मिळविलें (पं. ब्रा. १५. ३. २५). कक्षीवसाबरोबर याचा निर्देश आहे.

दीर्घायु—एक क्षत्रिय. श्रुतायूचा पुत्र. अर्जुनानें यास भारतीय युद्धाचे वेळीं ठार मारिलें (म. द्रो. ९३.२९ कुं.).

दीर्घिका—वीरशर्मन्ची कन्या. ही फार उंच होती. उंच मुलीशीं विवाह लावणारा सहा महिन्यांत मृत्यु पावतो, असा शास्त्रनियम असल्यामुळें हिच्याशीं कोणी लग्न लावीना. शेवटीं ही तप करितां करितां वृद्ध झाली. तेव्हां एक कुष्ठरोग-पीडित वृद्ध गृहस्थ आला व त्याच्या अटी कबूल करून हिनें त्याच्याशीं विवाह केला. पुढें पतिराजांनीं यात्रेचा हेतु कळवितांच ही त्यास खांद्यावर घेऊन चालली. शांडिली व ही एकच असावी. हिचा सुळावर चढविलेल्या मांडव्यास धक्का लागल्यामुळें रागावून मांडव्यानें हिला शाप दिला. पण पातिव्रत्याच्या जोरावर त्या शापाचा परिणाम हिच्यावर झाला नाहीं (स्कंद. ६.१३५; मांडव्य पहा).

दुःशल—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दुःशला—धृतराष्ट्राची कन्या. हिला दुर्योधनादि शंभर भाऊ होते. ही सिंधुराज जयद्रथ याची पत्नी (भा. ९. २२). हिचा पुत्र सुरथ होय.

दुःशासन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राला गांधारीपासून शंभर पुत्र झाले, त्यांतील दुःशासन हा द्वितीय पुत्र होय (म. आ. ९५). हा दुर्योधनाच्या अनुमतीनें वागत असल्यामुळें त्यानें याला यौवराज्य दिलें होतें (भा. ३.१.१४). हा पौलस्त्याचा अंशावतार होता. यानें शस्त्रास्त्रविद्या व धनुर्विद्या यांचें शिक्षण द्रोणापासून घेतलें होतें.

द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळीं जमलेल्या राजांत दुःशासन होता (म. आ. १८६). पुढें द्रौपदीसहित पांडव द्यूतांत हरल्यावर एके दिवशीं भरसभेमध्यें कर्णाच्या चिथावणीवरून यानें द्रौपदीवस्त्रहरण केलें. परंतु द्रौपदीनें परमेश्वराचा धांवा करून स्वतःचें संरक्षण केलें. याच वेळीं भीमानें दुःशासनाला ठार मारून याचें रक्त पिण्याची घनघोर प्रतिज्ञा केली (म. स. ६८). पांडव अज्ञातवासांत असतांना त्यांना शोधून काढण्याच्या मिषानें कौरवांनीं मत्स्य देशांतील विराट् राजाच्या गौळवाड्यांची दाणादाण करून बलात्कारानें गाई हरण केल्या, त्या वेळीं त्यांच्यांत दुःशासन होता (म. वि.३५). गोहरण करून पळून जाणाऱ्या कौरवांचा अर्जुनानें, विराटपुत्र उत्तरास आपले सारथ्यकर्म करण्यास सांगून पाठलाग सुरू केला, तेव्हां दुःशासन, विकर्ण, दुःसह व विविंशति असे चार योद्धे त्या महाधनुर्धर अर्जुनावर तुटून पडले. दुःशासनानें उत्तराला जखमी करून अर्जुनाला छातींत जखमी केलें. परंतु लवकरच अर्जुनानें आपल्या बाणांनीं याला घायाळ करून पळवून लाविलें (म. वि. ६१).

भारतीय युद्धाचे वेळीं भीष्मानें राखलेली कौरवांची प्रचंड सेना भेदून भीम जेव्हां दुःशासनादिक योद्धयांवर चालून गेला, तेव्हां दुःशासन वगैरे वीरांनीं त्याला गराडा दिला (म. भी. ७७). भीष्मार्जुनयुद्ध चालूं असतांना अर्जुन शिखंडीला पुढें घालून भीष्माशीं लढूं लागला. तें दुःशासनानें पाहतांच भीष्माच्या संरक्षणाकरितां हा अर्जुनावर चालून गेला. दोघांचें युद्ध होऊन त्यांत दुःशासन घायाळ झाला (म. भी. ११०). जेव्हां अर्जुन आघाडीच्या कौरवसैन्याची फळी फोडून त्यांची कत्तल करूं लागला, त्या वेळीं पुनः दुःशासन व अर्जुन यांचें युद्ध होऊन त्यांतहि दुःशासनाचा पराभव झाला (म. द्रो. ९०). तसेंच अभिमन्यूचा पराक्रम पाहून द्रोणानें त्याचें केलेलें कौतुक दुर्योधनास सहन न होऊन त्यानें दुःशासनादिक वीरांना त्याच्यावर तुटून पडण्यास आज्ञा केली. दुःशासन व अभिमन्यु यांचें बराच काल तुमुल युद्ध होऊन शेवटीं दुःशासन अभिमन्यूच्या बाणांनीं भयंकर जखमी झाल्यामुळें व्यथित होऊन रथांत पडला आणि याला प्रबल मूर्च्छा आली. तेव्हां सारथ्यानें याला रणांतून दूर नेलें (म. द्रो. ३९-४०). पुढें रणांगणांत सात्यकीशीं गांठ पडतांच भिऊन दुःशासन पळून आला. हें पाहून द्रोणाचार्यानें याचा अत्यंत उपहास केला (म. द्रो. १२२) वास्तविक सात्यकीशीं झालेल्या युद्धांतच दुःशासन मरावयाचा, परंतु भीमानें द्रौपदीवस्त्रहरणाच्या वेळीं केलेल्या प्रतिज्ञेचें सात्यकीला स्मरण होऊन त्यानें दुःशासनाला ठार केलें नाहीं (म. द्रो. १२३). अशा प्रकारें घनघोर भारतीय संग्राम चालूं असतां दुःशासन भीमावर धांवून गेला. दोघांचें भयंकर युद्ध होऊन दुःशासनानें भीमाच्या प्रत्यक्ष अंगावर मृत्यूच अशी प्रचंड शक्ति सोडिली. परंतु भीमानें आपली गदा अशा रीतीनें फेंकली कीं, त्यायोगें त्या दारुण शक्तीचें विदारण होऊन ती गदा दुःशासनाच्या मस्तकावर आदळली. तात्काळ दुःशासन भूमीवर धाडकन् पडून त्याच्या मस्तकांतून रुधिरस्राव सुरू झाला. लागलींच भीमानें याच्यावर झडप घालून व याला द्रौपदीवस्त्रहरणाची, केशग्रहणाची, वनांत जात असतां ' गोगोः ' असें म्हटल्याची व आपण केलेल्या प्रतिज्ञेची आठवण करून देऊन याच्या नरडीवर पाय दिला आणि लागलींच त्यानें याचे दोन्ही हात पकडले. व जवळच उभे असलेल्या दुर्योधन, कर्ण, कृपाचार्य, अश्वत्थामा वगैरे वीरांकडे कोधानें पाहून सांगितलें कीं, ' जर कोणाच्या आंगीं सामर्थ्य असेल, तर यास सोडवावें. मी केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें याचें आतां रक्त पिणार !' इतकें सांगून भीमानें दुःशासनाच्या वक्षस्थलाचें विदारण केलें व सर्वांसमक्ष तो घटघटां रक्त पिऊं लागला. वक्षस्थलाचा भेद झाल्याकारणानें दुःशासन तात्काळ मरण पावला (म. क. ८३). हा मेल्यानंतर गांधारीनें श्रीकृष्णाजवळ, ' सिंहानें जसा एखादा मोठा हत्ती मारावा, त्याप्रमाणें भीमानें मारिलेला हा दुःशासन आपले प्रचंड बाहु पसरून निजला आहे,' अशा प्रकारचे अनेक दुःखोद्गार काढून अत्यंत शोक केला (म. स्त्री. १८). दुःशासनाला अत्यंत पराक्रमी असा एक पुत्र होता. भारतीय युद्धाच्या वेळीं दौःशासनि व अभिमन्यु यांचें तुमुल युद्ध होऊन त्यांत अगोदर अनेक वीरांशीं लढून दमलेला अभिमन्यु दौःशासनीच्या एका गदाप्रहारानें निश्चेष्ट पडला (म. द्रो. ४८). पुढें द्रौःशासनीला द्रौपदीपुत्रानें ठार मारिलें (म. क. ५).

दुःशासन हा सर्व शस्त्रास्त्रविद्या, सारथ्यकर्म व धनुर्विद्या यांमध्यें निपुण असून अत्यंत शूर व पराक्रमी असा होता (म. उ. १६५). परंतु दुष्टबुद्धि व मत्सरी असल्यामुळें याचा सर्वस्वीं नाश झाला.

२ हा खड्गबाहूच्या पुत्राचा सेनापति. हा एकदां गर्वानें एका उन्मत्त हत्तीवर बसला असतां, त्यानें यास पायाखालीं तुडवून मारिलें. पुढें हा हत्ती झाला. सिंहलदेशच्या नृपानें हा खड्गबाहूस दिला. त्यानें हा एका कवीस दिला. त्यानें हा मालवराजास विकिला. त्यानें याचें नीट पालनपोषण केलें तरी, हा मरायला टेकला. तेव्हां राजा स्वतः याजपाशीं आला असतां हा हत्ती त्यास मनुष्यवाणीनें म्हणाला, ' गीतेच्या १७ व्या अध्यायाचा पाठ करणारा जर कोणी मजपाशीं येईल, तर माझी मानसिक पीडा नष्ट होईल. ' असें म्हणून यानें आपलें पूर्ववृत्त राजास सांगितलें. त्यानें तसा ब्राह्मण आणित्यावर त्याच्या हातून मंत्रविलेलें पाणी हत्तीवर शिंपडवितांच हा दिव्यदेही होऊन स्वर्गी गेला (पद्म. उ. १९१).

दुःशीम—तान्वानें आपल्या सूक्तांत याचा उदार म्हणून उल्लेख केला आहे (ऋ. १०. ९३. १४).

दुःसह—धृतराष्ट्राच्या शतपुत्रांतील एक. हा भीमाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १३५).

२ लक्ष्मीची बहीण जी अलक्ष्मी तिचा पति (लिंग. १. ६.)

३ (सू. इ.) पुरुकुत्साचा पुत्र. याच्या स्त्रीचें नांव नर्मदा (पद्म. सृ. ८).

दुःस्वभाव—(दुर्बुद्धि पहा).

दुदर्भ—सुहोत्र नामक शिवावताराचा शिष्य.

दुंदुभि—मयासुरास हेमा नांवाच्या अप्सरेपासून झालेल्या दोन पुत्रांतील दुसरा (वा. रा. उ. १२).

यानें दीर्घ तप करून सहस्रावधि हत्तींचें बल प्राप्त करून घेतलें व महिषाचें रूप धारण केलें. मग युद्ध करण्याकरितां समुद्राकडे गेला, त्यानें हिमालयाकडे पाठविलें व शेवटीं हिमालयानें दुंदुभीला वालीकडे पाठविलें. वालीशीं झालेल्या युद्धामध्यें दुंदुभीचा पराभव होऊन हा पडला व एका

गुहेंत शिरला. तेथें वालीनें याला ठार मारिलें (वा. रा. कि. ११; पद्म. पा. ११६). याचें शरीर वालीनें दूर फेकिलें असतां तें मतंग ऋषीच्या आश्रमांत जाऊन पडलें व जिकडे तिकडे रक्तच रक्त झालें. झाडांचीहि मोडतोड झाली. तेव्हां मतंगानें वालीस ' आपल्या आश्रमांत आल्यास मृत होशील,' असा शाप दिला. तेव्हांपासून वालीला तो आश्रम अगम्य झाला व तो सुग्रीवाचें आश्रयस्थान बनला.

रामाचें सुग्रीवाशीं सख्य झालें, तेव्हां आपलें सामर्थ्य दाखविण्याकरितां रामानें आपल्या पायाच्या आंगठ्यानें दुंदुभीच्या शरीराचा पडलेला सापळा दहा योजनें लांब उडविला (वा. रा. कि. ११). या दुंदुभीनें सोळा हजार स्त्रिया बंदींत ठेवल्या होत्या. त्या रामानें सोडविल्या. एक लक्ष स्त्रियांशीं एकदम विवाह लावण्याचा याचा संकल्प होता (आ. रा. राज्य. १. ११).

२ एक गंधर्व. ही ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें अयोध्येंत कैकेयीची मंथरा नांवाची दासी झाली (म. व. २७६).

३ (सो. कुकुर.) अनुपुत्र अंधकाचा पुत्र. याचा पुत्र अरिद्योत.

४ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

५ सुतार नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

दुंदुभिनिह्राद—हा दितीचा पुत्र. प्रह्लादाचा मामा. यानें देवांचा जय होण्यास कारण ब्राह्मण आहेत, असें जाणून काशीसारखीं क्षेत्रें गांठून तेथील ब्राह्मणांना ठार मारण्यास सुरुवात केली. तेव्हां शंकरानें साक्षात्कार देऊन माझें स्मरण करून जे याला विरोध करितील, त्यांच्या पुढें राक्षसाचें कांहीं चालणार नाहीं, असें सांगितलें. नंतर दुंदुभिनिह्रादाचा नाश झाला. हें काशींतील व्याघ्रेश्वराचें माहात्म्य आहे (शिव. रुद्र. यु. ५८).

दुरतिक्रम—शिवावतार सुहोत्राचा शिष्य.

दुराचार—हा दुराचारी ब्राह्मण वेताळादिकांच्या पीडेंतून धनुष्कोटितीर्थ, जाबालतीर्थ व वेंकटाचलतीर्थ यांवर गेल्यानें मुक्त झाला (स्कंद २. १. २. ५; ३. १. ३६).

दुराधन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दुराधर—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दुरासद—हा भस्मासुराचा पुत्र. यानें शिवापासून पंचाक्षरी विद्या घेऊन तिचा जप केला. त्या जपानें संतुष्ट होऊन शंकरानें यास इच्छित वर दिला असतां हा त्या वर-प्रभावानें प्रमत्त होऊन सर्वांस पीडा देऊं लागला. परंतु लवकरच शक्तिपुत्र ढुंढी यानें यास ठार मारिलें (गणेश. १. ३८-४२).

दुरितक्षय—(सो. पूरु.) महावीर्य राजाचा पुत्र. यास त्रय्यारुणि, कवि व पुष्करारुणि असे तीन पुत्र होते (भा. ९.२१.१९). विष्णुमतें उरुक्षय असा पाठभेद आहे.

दुर्ग—हिरण्याक्षाच्या वंशांतील रुरु दैत्याचा पुत्र.

२ गुर्जर देशच्या मूलवर्म राजाचा पुत्र (भवि.प्रति.३.३१).

दुर्गम—एक दैत्य. याला दुर्गादेवीनें मारिलें (स्कंद. १. २. ६५).

२ रुरु दैत्याचा पुत्र. ह्यानें सर्व ब्राह्मणांचे व ऋषींचे आधार-स्तंभ जे वेद त्यांचाच नाश केला. त्यामुळें नित्यनैमित्तिक कर्में बंद पडून सर्वत्र हाहाःकार उडाला. तेव्हां चतुर्भुजा देवीनें याला ठार मारिलें (शिव. उ. ५०).

३ (सो. द्रुह्यु.) विष्णुमतें धृताचा पुत्र. याबद्दल दुर्दम, दुर्मनस् व विदुष अशीं नामांतरें आहेत.

दुर्गमभूत—(सो. वसु.) विष्णुमतें हा वसुदेवास रोहिणीपासून झालेला पुत्र.

दुर्गह—सायणाच्या मतानें हा पुरुकुत्साचा पिता आहे. दौर्गह असें पुरुकुत्साला पैतृक नांव लाविलेलें आहे (ऋ. ४. ४२. ८; पुरुकुत्स पहा).

दुर्गा—विश्वव्यापक अशी जी आदिमाया, तिला दुर्गा, देवी वगैरे नांवें आहेत. देवी या शब्दाचा अर्थ स्त्रीदेवता असा आहे. त्यामुळें निरनिराळ्या देवांच्या स्त्रियांना हा शब्द लाविण्यांत येतो. ही सात्त्विकी, राजसी व तामसी अशा तीन प्रकारच्या शक्तींनीं युक्त आहे. म्हणून हिला त्रिगुणात्मिका असें नांव आहे. ही अत्यंत प्रभावशाली आहे. व त्यामुळें कोणत्याहि संकटाच्या प्रसंगीं देव हिला शरण जाऊन संकटमुक्त होतात. हिचा प्रभाव, रूप वगैरेंचीं सूचक अशीं हिला बरींच नांवें आहेत. उदा०—गौरी, पार्वती, उमा, काली, चंडी, भुवनेश्वरी, महामाया, मुक्तकेशी, रौद्रा, भद्रा वगैरें. हिनें देवांना संकटमुक्त करण्याकरितां निरनिराळ्या वेळीं अनेक निरनिराळे अवतार घेतले आहेत.

शिवाय खालील चवदा देवी आहेत.

१ सिद्धांबिका-स्कंदानें स्थापिली, २ तारा-दक्षिण दिशेला राहिली, ३ भास्करा-नक्षत्रांना प्रकाश देणारी, पश्चिम दिशेचें पालन करणारी, ४ योगीश्वरी-हिच्या दृष्टिपातानें सनकादिक योगी सिद्ध झाले. ही उत्तर दिशेकडे राहते, ५ त्रिपुरा-त्रिपुरा-सुराच्या वेळीं शंकरास मदत करणारी, ६ कोलंबा-पूर्वेकडे वाराहगिरीवर राहणारी, ७ कपालेशी-कोलंबेच्या दिशेला असणारी, ८ सुवर्णाक्षी, ९ चर्चिता, १० त्रैलोक्यविजया,पश्चिम-दिशा, ११ वीरा, १२ हरिसिद्धि-प्रलयदेवता, १३ चंडिका-ईशान्येस. हिनें चंडमुंडास मारिलें, १४ भूतमाला-हरि-सिद्धीच्या दक्षिणेस. ही गुहाच्या भ्रूमध्यापासून निघाली. हिचें

नांव भूतमाता (स्कंद. १.२.४७). इतरहि बऱ्याच देवता आढळतात, पण विस्तारभयास्तव येथें दिल्या नाहींत. त्यांची माहिती मूळ ग्रंथांत पहावी (स्कंद. ३.१.१७; मत्स्य. १३; दे. भा. ९).

ब्रह्मदेवाच्या वरानें महिष नामक राक्षस उन्मत्त होऊन देवांस पीडा देऊं लागला. तेव्हां आदिमायेनें देवांच्या विनंतीवरून अष्टादशभुजयुक्त असें साकार रूप घेऊन महिषास रणांगणांत ठार केलें. या कृत्याचें सूचक महिषासुरमर्दिनी व महालक्ष्मी हें नांव हिला मिळालें आहे (महिषासुर पहा). हिनें महिषासुराला मारल्यावर पापनाशनतीर्थ उत्पन्न केलें (स्कंद. १. २. ६५; ३. ३०). याशिवाय देवीचे दुसरेहि कित्येक अवतार झाले आहेत. शुंभनिशुंभ नांवाच्या दानवांनीं देवीचा वध करण्याकरितां चण्डमुण्ड नामक दोन राक्षस पाठविले होते. परंतु देवीनेंच त्या दोघांना ठार केलें व त्यामुळें हिला **चामुंडा** हें नांव पडलें. चण्डमुण्डांस मारिल्यावर देवीनें शुंभ व निशुंभ या दोघांनाहि युद्धांत ठार केलें (स्कंद. ५. १. ३८; ३ चंड पहा). ही अंधकाचें रक्त प्याली व त्याला हिनें शरण आणिलें. पूर्वी दुर्गम नामक एक असुर देवांच्या नाशाकरितां तप करीत होता. त्यानें ब्रह्मदेवास प्रसन्न करून त्याच्या वरानें प्रबल होऊन सर्व वेद चोरून नेले. अर्थात् सर्व नैमित्तिक व यज्ञयागादि कर्में बंद पडून पृथ्वीवर अनावृष्टीचें संकट ओढवलें. तेव्हां पृथ्वीवरील सर्व ब्राह्मणांनीं देवीची आराधना करून हिला संतुष्ट केलें. देवीनें शतनेत्रांनीं युक्त असें रूप घेऊन दुर्गमाचा वध केला व ब्राह्मणांना त्यांचे वेद परत मिळवून दिले. याप्रमाणें दुर्गमासुराचा वध केल्यामुळें हिला **दुर्गा** हें नांव मिळालें. त्याचप्रमाणें हिनें क्षुधित असलेल्या आपल्या भक्तांना कंद, मुळें, भाज्या वगैरे खावयास दिल्यामुळें हिला **शाकंभरी** हें नांव मिळालें (पद्म. स्व. २८; दे. भा. ७.२८).

आदिमायेनें दक्षाच्या घरीं सतीरूपानें अवतार घेतला होता. दक्षानें आपली कन्या सती, हिचें लग्न महादेवाशीं लावून दिलें. कांहीं कालानें दक्षानें एक पशुयज्ञ आरंभिला असतां सती न बोलवितां आपल्या पित्याच्या घरीं समारंभ पाहण्यास आली. त्या ठिकाणीं हिचा अपमान झाला. तेव्हां हिनें कोधानें यज्ञकुंडांत स्वतःस जाळून घेतलें. शंकरास हें समजतांच तो दुःखी होऊन सतीचें अर्धवट जळलेलें शरीर खांद्यावर घेऊन नाचूं लागला. त्या नृत्यानें सर्व त्रैलोक्य त्रस्त झालें असतां विष्णूनें शस्त्रानें सतीचे सर्व अवयव तोडून शंकरास नृत्यापासून परावृत्त केलें. सतीचे अवयव ज्या ज्या ठिकाणीं पडले, त्या त्या ठिकाणीं माहेश्वरीचीं एकशें आठ स्थानें प्रसिद्धीस आलीं आहेत. नंतर सतीनें हिमालयाच्या उदरीं जन्म घेतला. हिची अंगकांति काळी असल्यानें हिला **काली** हें नांव पडलें (कालि. १९; ४२). त्याचप्रमाणें हिला हैमवती हें पैतृक नांव आणि गिरिजा व पार्वती अशीं दुसरीं नांवें आहेत.

दारुक दैत्याच्या त्रासामुळें देव शंकराकडे गेले. तेव्हां शंकराच्या कंठापासून ही उत्पन्न झाली. हिनें गर्जना करितांच दारुक सैन्यासह मरण पावला. शंकरानें बालरूप घेऊन हिचें विष शोषण केलें; तेव्हां ही शान्त झाली (स्कंद. १. २. ६२).

ही पूर्वी श्यामवर्ण होती, म्हणून शंकरानें लीलेनें हिला काली म्हटलें. तें हिला सहन झालें नाहीं. हिनें आपल्या मातेची मैत्रीण कुसुमामोदिनी व शिवगणांपैकीं वीरक यांना शंकर स्त्रीलंपट असल्यामुळें कोणाहि स्त्रीचा आंत प्रवेश होऊं नये, म्हणून मंदिराच्या द्वारावर कडक पहारा करण्याकरितां ठेवून स्वतः तपश्चर्येला गेली. ही वार्ता अंधकासुराच्या आडी नामक पुत्राला समजतांच तो शंकराचा नाश करण्याच्या उद्देशानें सर्पाचें रूप घेऊन व वीरकाचा डोळा चुकवून आंत शिरला व त्यानें पार्वतीचें रूप धारण केलें. शंकरानें अंतर्ज्ञानानें त्या राक्षसाला ओळखून त्याला ठार केलें.

राक्षस आंत शिरला, हें वीरकाच्या लक्षांत आलें नाहीं, तरी कुसुमामोदिनीच्या लक्षांत येऊन तिनें वायूकडून पार्वतीला ही वार्ता कळविली. तेव्हां ही कोधयुक्त होऊन हिनें वीरकाला, ' तूं पृथ्वीवर शिला होऊन पडशील, ' असा शाप दिला. तरी हिचें समाधान न होतां हिच्या तोंडांतून कोपरूपानें एक सिंह बाहेर पडला. त्याबरोबर त्याच्या मुखांत प्रवेश करून प्राणत्याग करण्याचा हिनें विचार केला. तोंच हिच्या तपश्चर्येच्या योगानें संतुष्ट झालेल्या ब्रह्मदेवानें हिला त्या साहसापासून परतवून हिच्या इच्छेप्रमाणें हिला गौरवर्ण दिला. त्यावरून हिला **गौरी** हें नांव पडलें (पद्म. सृ. ४४; मत्स्य. १५५-१५८; कालि. ४७). हिचा द्यूतक्रीडेंत शंकराशीं बलिप्रतिपदेच्या दिवशीं जय झाला (स्कंद. २.४.१०).

देवीवर स्वतंत्र ग्रंथ कालिकापुराण व देवीभागवत असे दोन आहेत. मार्कंडेयपुराणांत देवीमाहात्म्य म्हणून सप्तशती नांवाचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ असलेला भाग आहे (मार्क. ७८-९०).

देवीचीं एकशेंआठ स्थानें पुढीलप्रमाणें आहेत—१ वाराणसी, २ नैमिषारण्यक्षेत्र, ३ प्रयाग, ४ गंधमादन, ५ दक्षिणमानस, ६ उत्तरमानस, ७ गोमंत, ८ मंदर, ९ चैत्ररथ, १० हस्तिनापुर, ११ कान्यकुब्ज, १२ मलयपर्वत, १३ एकामापीठ, १४ पुष्करक्षेत्र, १५ विश्वक्षेत्र, १६ केदार, १७ हिमालय, १८ गोकर्ण, १९ स्थानेश्वर, २० बिल्वकक्षेत्र, २१ श्रीशैल, २२ भद्रेश्वरक्षेत्र, २३ वराहशैल, २४ कमलालय, २५ रुद्रकोटी, २६ कालंजर, २७ शालग्राम, २८ शिवलिंग, २९ महालिंग, ३० माकोठास्थान, ३१ मायापुरी, ३२ संतान, ३३ गया, ३४ पुरुषोत्तमक्षेत्र, ३५ सहस्राक्ष, ३६ हिरण्याक्ष-

तीर्थ, ३७ विपाशातीर, ३८ पुंड्रवर्मन, ३९ सुपार्श्व, ४० चित्रकूट, ४१ विपुलतीर्थ, ४२ मलयपर्वत, ४३ सह्याद्रिपर्वत, ४४ हरिश्चंद्र पीठ, ४५ रामतीर्थ, ४६ यमुना, ४७ कोटतीर्थ, ४८ माधववन, ४९ गोदावरी नदी, ५० गंगाद्वार, ५१ शिवकुंडतीर्थ, ५२ द्वारावति, ५३ वृंदावनक्षेत्र, ५४ मथुरा, ५५ पाताल, ५६ चित्रकूट, ५७ विंध्याद्रि, ५८ करवीरक्षेत्र, ५९ विनायकक्षेत्र; ६० वैद्यनाथक्षेत्र, ६१ महाकाल, ६२ उष्णतीर्थ, ६३ विंध्यपर्वत, ६४ मांडव्यक्षेत्र, ६५ माहेश्वरीपुरी, ६६ छगलंडक्षेत्र, ६७ अमरकंट पर्वत, ६८ सोमेश्वरक्षेत्र, ६९ प्रभासक्षेत्र, ७० सरस्वती नदी, ७१ समुद्रतीर, ७२ महालय, ७३ पयोष्णी, ७४ कुतशौचक्षेत्र, ७५ कार्तिकक्षेत्र, ७६ वर्तकतीर्थ, ७७ शोणसंगम, ७८ सिद्धवन, ७९ भारताश्रम, ८० जालंधर, ८१ किष्किंधा, ८२ देवदारुवन, ८३ काश्मीर, ८४ हिमाद्रि, ८५ विश्वेश्वरक्षेत्र, ८६ कपालमोचनतीर्थ, ८७ कायावरोहणतीर्थ, ८८ शंखोद्धारतीर्थ, ८९ पिंडारकक्षेत्र, ९० चंद्रभागा, ९१ अच्छोद, ९२ वेणातीर, ९३ बदरिकारण्य, ९४ उत्तरकुरु, ९५ कुशद्वीप, ९६ हेमकूट, ९७ कुमुदक्षेत्र, ९८ अश्वत्थक्षेत्र, ९९ कुबेरक्षेत्र, १०० वेदमुख, १०१ कैलास, १०२ सूर्यबिंब, १०३ ब्रह्मदेवाच्या सन्निध, १०४ देवलोकांत, १०५ मातृकांमध्यें, १०६ सतींमध्यें, १०७ चित्तामध्यें, १०८ सर्व स्त्रियांच्या ठिकाणीं, १०९ जीवात्म्यांत (दे. भा. ७.७; कालि. ६४). यांमध्यें चित्रकूट, हिमाद्रि वगैरे नांवें पुनः पुनः आलीं आहेत. पण मूळांतहि व तीं तशींच आहेत (पार्वती व सती पहा).

दुर्जय—दनुपुत्र दानवांतील एक.

२ (सू. इ.) दशाश्व शाखेंतील सुवीराचा पुत्र. यास दुर्योधन नांवाचा एक पुत्र होता (म. अनु. २. ११ कुं.).

३ एक रुद्रगण.

४ खर राक्षसाच्या बारा अमात्यांपैकीं एक.

५ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. द्रो. १३३. १४० कुं.).

६ पांडवपक्षीय राजा. यास कर्णानें मारिलें (म. क. ५१. ४ कुं.).

७ सुप्रतीकाचा भुलगा. यानें सर्व देश जिंकिले. यानें हेतृप्रहेतृच्या मुलीशीं लग्न केलें (हेतृप्रहेतृ पहा). पुढें गौरखल्य मुनीपाशीं असलेला चिंतामणि मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असतां याचा नाश झाला. जेथें नाश झाला त्या ठिकाणास नैमिषारण्य म्हणतात (वराह. ११).

दुर्जयामित्रकर्षण—(सो. सह.) हा अनंताचा पुत्र.

दुर्दम—(स्वा. प्रिय.) विक्रमशाली राजाचा पुत्र. याच्या आईचें नांव कालिंदी. प्रमुच नामक ऋषीची कन्या रेवती ही याची पत्नी होती.

२ (३ दुर्गम पहा).

३ (सो. सह.) रुद्रश्रेण्याचा पुत्र. याबद्दल दुर्मद असें नांव आढळतें. पद्ममतें भद्रसेनाचा पुत्र. याचा पुत्र धनक (पद्म. सृ. १२). भद्रश्रेण्याचा पुत्र (ह. वं. १. २९.३२; ब्रह्म. ११.४८). हैहय व काश्य घराण्यांच्या स्पर्धेंत भद्रश्रेण्याच्या मुलांची दिवोदासानें कत्तल केली. पण अज्ञान म्हणून याला सोडिलें. पुढें यानें दिवोदासाचा पराजय करून सूड उगविला.

४ गोदावरीच्या कांठीं प्रतिष्ठान नगरींत राहणारा एक ब्राह्मण. हा वाटेल त्या माणसाकडून दानें घेत असल्यामुळें मेल्यावर नरकांत गेला (पद्म. उ. १७६).

५ पूर्वी कैलासांत वसिष्ठ, अत्रि इत्यादि ऋषि शंकराची उपासना करीत असतां, विश्वावसु गंधर्वाचा दुर्दम नांवाचा पुत्र शेंकडों स्त्रियांसह त्या ठिकाणीं आला व जवळ असलेल्या हालास्यतीर्थांत नग्नस्थितींत स्नान करूं लागला. याची ती बेफाम वृत्ति पाहून वसिष्ठानें, 'तूं राक्षस हो,' असा शाप दिला. तेव्हां याच्या स्त्रियांनीं विनवणी केल्यामुळें 'सोळा वर्षांनीं तुमचा पति मुक्त होऊन तुमच्याजवळ प्राप्त होईल,' म्हणून वसिष्ठानें सांगितलें. हा पुढें राक्षस होऊन गालव ऋषीस (गालव पहा) खावयास गेला असतां चक्रानें मरण येऊन याचा उद्धार झाला व विमानांत बसून गंधर्वलोकांत गेला (स्कंद. ३.१.४).

दुर्दमन—(सो. कुरु.) भविष्य व भागवत यांच्या मतें हा शतानीकपुत्र. याबद्दल उदयन व उद्यान अशीं नामांतरें आहेत.

दुर्धर—रावणाचा एक प्रधान (वा. रा. सुं. ४९).

२ रामसेनेंतील एक वानर. याच्या बापाचें नांव वसु (वा. रा. यु. ३०).

३ महिषासुरपक्षीय एक राजा.

४ (सो. कुरु.) भीमानें मारिलेला धृतराष्ट्राचा एक पुत्र (म. द्रो. १३५. ३० कुं.).

दुर्धर्ष—मारुतीनें मारिलेला रावणाचा सेनापति (वा. रा. सुं. ४६).

२ रामानें मारिलेला एक रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. यु. ९).

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा एक पुत्र.

४ हिरण्याक्षाच्या पक्षांतील एक असुर. यास यमानें ठार मारिलें (पद्म. सृ. ७०).

दुर्धार--अंगदेशच्या मायावर्म राजाचा पुत्र (भवि. प्रति. ३.३१).

दुर्बुद्धि—धृतराष्ट्र नागाचा पुत्र. यानें आपल्या बापाच्या सांगण्यावरून बंधुसाह्यार्थानें रणांत मृत झालेल्या अर्जुनाचें शिर पळवून नेलें होतें (जै. अ. ३९.६६.७६).

दुर्बुद्धि जनमेजय—(७ जनमेजय पहा).

दुर्मद—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें ठार मारिलें (म. द्रो. १५६.४२ कुं.).

२ (३ दुर्दम पहा).

३ वसुदेवास पौरवीपासून झालेला पुत्र.

४ मयासुराचा पुत्र. यानें वालीस युद्धार्थ आव्हान केलें. वालीनें याचा पराभव करून हा पळूं लागला असतां पाठलाग केला; तेव्हां हा एका गुहेंत लपून बसला (आ. रा. सार. ८).

५ अंगदेशच्या मायावर्म राजाच्या दहा पुत्रांपैकीं एक (भवि. प्रति. ३. ३१).

दुर्मर्ष—एक असुर. यानें समुद्रमंथनकालीं देवांशीं युद्ध केलें (भा. ८. १०. ३३).

दुर्मर्षण—(सो. क्रोष्टु.) वसुदेवाचा बंधु. सृंजयास राष्ट्रपाली नांवाच्या भार्येपासून झालेला पुत्र (भा. ९. २४. ४२).

२ (सो. कुरु.) भीमानें मारिलेला धृतराष्ट्राचा एक पुत्र (म. श. २५. ५-८ कुं.).

दुर्मित्र—(भविष्य.) कलियुगांतील बाह्लिकानंतर झालेल्या पुष्पमित्र राजाचा पुत्र (भा. १२. १. ३४).

२ (किलकिला. भविष्य.) भागवतमतें किलकिला नगरींतील एक राजा. यास विष्णुमतें पटुमित्र, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें पद्मित्र म्हणतात.

दुर्मित्र कौत्स—सूक्तद्रष्टा. याच्या सूक्तांतहि कुत्सपुत्र म्हणून याचा उल्लेख आहे (ऋ. १०.१०५.११).

दुर्मुख—पांचालदेशचा राजा. यास बृहदुक्थानें महाभिषेक केला व समारंभाचें गुह्य सांगितलें. त्यामुळें हा सम्राट् झाला (ऐ. ब्रा. ८.२३). हाच धर्मराजाच्या सभेस आला असावा (म. स. ४. २७ कुं). याचा पुत्र जनमेजय धर्मराजाच्या बाजूनें लढत होता (म. द्रो. १५८).

२ वरुणाच्या सभेंतील एक राक्षस सभासद (म. स. ९. १७ कुं.).

३ हिरण्याक्षाच्या बाजूचा एक राक्षस. दुर्धर्षास यमानें मारिलें, म्हणून चिडून हा यमावर धांवला; पण यमानें यास खड्गानें ठार केलें (पद्म. स. ७०).

४ रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. यु. ९).

५ रामपक्षीय एक वानर (वा. रा. यु. ३०).

६ सुहोत्र नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

७ धृतराष्ट्राच्या शंभर पुत्रांपैकीं एक. हा द्रौपदी स्वयंवरास गेला होता (म. आ. २०१. १ कुं.). याचा सहदेवानें युद्धांत पराभव केला (म. द्रो. १०७. १७ कुं.). याला भीमानें ठार केलें (म. द्रो. १३४. २० कुं.). यास यशोधर नामक पुत्र होता (म. द्रो. १८५. ५ कुं.).

८ महिषासुराच्या बाजूचा एक असुर. ताम्र परत आल्यावर त्यानें बाष्कलाबरोबर यास देवीशीं लढण्यास पाठविलें. देवीनें यास ठार केलें (दे. भा. ५. १३). हा पूर्वजन्मीं पौलस्त्यांपैकीं एक होता (म. आ. ६७). व पुढल्या जन्मीं हा महीराजाचा मर्दन नामक पुत्र झाला (भवि. प्रति. ३. ३१).

९ मायावर्म नामक अंगपतीस प्रमदा नामक भार्येपासून देवीनें दिलेल्या वरामुळें कौरवांशानें उत्पन्न झालेल्या दहा पुत्रांपैकीं एक (भवि. प्रति. ३. ३१).

१० (५ दुर्मद पहा).

११ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

१२ कद्रूपुत्र सर्प.

दुर्मुखी—अशोकवनिकेंतील एक राक्षसी.

दुर्मेधस्--देवांच्या हिरण्याक्षाशीं झालेल्या युद्धांत वायूनें यास ठार मारिलें (पद्म. सृ. ७५).

दुर्योधन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रास गांधारीपासून झालेल्या शंभर पुत्रांतील ज्येष्ठ (म. आ. ६३. ५८ कुं.). हा उत्तम रथी, शस्त्रास्त्रविद्येंत कुशल व उत्तम सारथि होता (म. उ. १६५. १९. कुं.). हा कलीच्या अंशानें जन्मला असून, याच्या निमित्तानें सर्व क्षत्रियांचा नाश झाला (म. आ. ६७). व्यासानें सत्यवतीस कुरुवंशांतील पुरुषांच्या हातून कुलक्षय होईल असें सांगितलें होतें (म. आ. १२८). गांधारीस जे शंभर पुत्र झाले, त्यांची जन्मकथा पुढीलप्रमाणें आहे. एकदां व्यास भुकेनें व्याकुल होऊन आला असतां गांधारीनें त्याची अशी उत्कृष्ट व्यवस्था ठेविली कीं, तो संतुष्ट झाला. त्या वेळीं ' तुला काय पाहिजे तें माग,' म्हणून व्यासानें तिला सांगितलें. तेव्हां तिनें आपल्या पतीला शोभतील असे शंभर पुत्र मागितले. त्याप्रमाणें कांहीं दिवसांनीं तिला धृतराष्ट्रापासून गर्भ राहिला. पुढें दोन वर्षे झालीं तरी ती प्रसूत होईना. इतक्यांत कुंतीला अत्यंत तेजस्वी असा मुलगा झाला. यामुळें गांधारीस अत्यंत दुःख झालें व तिनें धृतराष्ट्रास देखील कळूं न देतां स्वतःचा गर्भ पाडिला. पण व्यासानें सांगितल्याप्रमाणें केल्यावर योग्य मुदतीनें त्यापासून एकशेंएक मुलें झालीं. धर्मराज हा दुर्योधनाहून वडील होता. ज्या दिवशीं दुर्योधन जन्मला, त्याच दिवशीं भीमहि जन्मला. जन्मतःच दुर्योधन रडूं लागला. यांचें रडणें गाढवाच्या ओरडण्याप्रमाणें होतें. याच्य

रडण्याबरोबर गाढवें, गिधाडें, कोल्हीं, आणि कावळे हीं सर्वच ओरडूं लागलीं. वादळें सुटलीं व दाही दिशांना गोंधळच झाला. तेव्हां धृतराष्ट्रास फार भय वाटलें. त्यानें भीष्म, विदुर, अनेक ब्राह्मण मित्रमंडळी व आप्त यांना एकत्र जमवून 'राजपुत्र युधिष्ठिर हाच वडील आणि सद्गुणी असून तो आमच्या वंशाचा विस्तार करील व राज्यहि करील. त्याबद्दल कांहीं आमचा आक्षेप नाहीं. परंतु त्याच्या पश्चात् दुर्योधन राजा व्हावयास पाहिजे. तेव्हां तो होईल किंवा नाहीं व पुढें काय घडून येण्याचा योग आहे तें मला आपण सांगा,' असें विचारिलें. इतक्यांत क्रूर व हिंस्र पशु ओरडूं लागले व सर्व बाजूंनीं भयंकर अपशकुन झाले. तेव्हां ते ब्राह्मण व विदुर म्हणाले, 'या मुलाच्या जन्मकालीं ज्याअर्थीं इतके अपशकुन झाले त्याअर्थीं हा कुलक्षय करील. तेव्हां याला टाकून देणें उचित आहे. म्हणून तुझ्या कुलाचें क्षेम असावें अशी जर तुझी इच्छा असेल तर याला टाकून देऊन सर्व जगाचें कल्याण कर.' (म. आ. ११५). पण तसें घडलें नाहीं. लहानपणीं कौरवपांडव एकत्र खेळत. त्यांत पांडव सरस ठरत. भीम तर कौरवांना नकोसें करून सोडी. यामुळें कौरवांच्या मनांत त्यांच्याविषयीं मत्सर उत्पन्न झाला. त्यांचें लोकोत्तर सामर्थ्य पाहून दुर्योधन त्यांचा अत्यंत द्वेष करूं लागला व सर्व ऐश्वर्य आपणांसच मिळावें असा दुर्योधनास लोभ उत्पन्न झाला. म्हणून दुर्योधनानें त्यांचा नाश करण्याचा घाट घातला. यानें भीम शहराबाहेरील बागेंत निजला असतां, त्याला गंगेंत फेंकून देण्याचें ठरवून अर्जुन व युधिष्ठिर यांस कैदेंत टाकून राज्य बळकाविण्याचें योजिलें. याप्रमाणें निश्चय करून हा भीमाचें वर्म शोधूं लागला. यानें भीम फार खादाड आहे हें ओळखलें. नंतर एके दिवशीं पांडव व कौरव यांसमवेत जलक्रीडेकरितां म्हणून आपल्या लव्याजम्यांसह हा गंगेवर गेला. तेथें तयार केलेल्या अन्नांत दुर्योधनानें कालकूट विष मिश्र केलें व तें अन्न मोठ्या आग्रहानें भीमास खाऊं घातलें. नंतर सर्व मिळून जलक्रीडेस गेले. तेथें जलविहारानें भीम थकून गेला व गंगेच्या कांठीं स्वस्थ पडला. तेथील गार वाऱ्यानें व त्या विषानें त्यास निश्चेष्ट पाडिलें. ही संधि साधून दुर्योधनानें त्यास गंगेंत लोटून दिलें. अशा तऱ्हेनें भीमाचा कांटा दूर झाला, हें पाहून दुर्योधनास अत्यानंद झाला. परंतु भीम पुनः परत आला व त्यानें दुर्योधनाची अधम कृति आपल्या बंधूंस सांगितली. अशा तऱ्हेनें दुर्योधनाची मसलत फसली.

दुर्योधनानें कर्ण व शकुनि यांच्या साहाय्यानें पांडवांच्या नाशार्थ खूप प्रयत्न केले, हें पांडवांसहि माहीत होतें. परंतु ते विदुराच्या सल्ल्यानें वागत. धृतराष्ट्रानेंहि हें जाणून दुर्योधनादिकांना कृपाचार्यांकडे धनुर्वेद शिकण्यासाठीं पाठविलें त्यानंतर त्यानें शस्त्रविद्येंत व अस्त्रविद्येंत प्रवीण करण्यासाठीं दुर्योधनादिकांना द्रोणाचार्यांच्या स्वाधीन केलें. त्यानें कौरवपांडवांना सर्व शास्त्रांत प्रवीण केलें (म. आ. १२८-१२९). भीष्मानें द्रोणाचार्यांची योजना केली होती (म. आ. १३१ कुं.). द्रोणानें कौरवपांडवांना पूर्ण विद्यादान केल्यानंतर त्यांची परीक्षा घेतली. त्यांत त्यांचें कौशल्य पाहून सर्वांस आनंद व कौतुक वाटलें. अखेर गुरुदक्षिणेची वेळ येतांच द्रोणानें ' द्रुपदास रणांगणांत जिंकून घेऊन या, ' ही दक्षिणा मागितली. त्याबरोबर दुर्योधनादि सर्व निघाले. पांडवहि गेले. दुर्योधनास पांडवांची फजिती करावीशी वाटून यानेंच प्रथम द्रुपदाचा समाचार घेण्याचें ठरविलें. परंतु त्यांत कौरवांची दुर्दशा झाली, व दुर्योधनाचा हाहि प्रयत्न फसला (म. आ. १३८). दुर्योधनास बलरामापासून गदायुद्धाचें शिक्षण मिळालें (भा. १०. ५७. २६ विष्णु.४. १३). भीम व अर्जुन हे बलिष्ठ झालेले पाहून दुर्योधनानें कर्ण व शकुनि यांच्या संमतीनें पांडवांचा नाश करण्याचें ठरविलें. ज्या वेळीं प्रजेनें युधिष्ठिरास राज्यपद देण्याचें ठरविलें, तेव्हां तर याच्या अंगाची आग झाली. यानें धृतराष्ट्रास त्यांची वारणावताकडे रवानगी करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें धृतराष्ट्रानें यात्रेसाठीं म्हणून पांडव व कुंती यांस वारणावताकडे पाठविलें. दुर्योधनानें पुरोचनाकडून तेथें लाक्षागृह निर्माण केलें व त्यांत कुंतीसह पांडवांना जाळण्याचा प्रयत्न केला. विदुरानें हें वृत्त पांडवांना कळवून त्यांना विवर खोदवून दिलें. त्या मार्गानें पांडव निसटले. परंतु आपल्या पांच पुत्रांसह एक भिल्लीण मात्र तेथें जळून मेली. तीं सहा प्रेतें पाहून दुर्योधनास आनंद झाला. लोकांनीं मात्र यावर दोष ठेविला. या संकटांतून पांडव निभावल्यामुळें पुनः दुर्योधन खजिल झाला (म. आ. १४१-१४८). हें वर्तमान धृतराष्ट्रास समजतांच पांडवांस त्यानें इंद्रप्रस्थीं आणून ठेविलें. हें दुर्योधनास अगदीं आवडलें नाहीं.

द्रौपदीस्वयंवरास दुर्योधन हजर होता (म. आ. १८६). दुर्योधनानें कलिंग देशचा राजा चित्रांगद याच्या कन्येचें स्वयंवराच्या वेळीं हरण केलें (म. शां. ४). काशीराजाची मुलगी दुर्योधनाची स्त्री होती (म. आ. २२७. १. कुं.). याच्या स्त्रीचें नांव भानुमती असें होतें (स्कंद. ६. ७३-७४).

धृतराष्ट्रानें पांडवांस अर्धे राज्य देऊन इंद्रप्रस्थास ठेविलें. तेथें त्यांनीं अगणित संपत्ति संपादन केली. युधिष्ठिरानें राजसूय यज्ञ केला. त्यांत हा धृतराष्ट्रासह आला होता व दुर्योधनाकडे कोशागाराचा अधिकार दिला होता. यानें अपरिमित द्रव्य खर्चिलें, पण तूट पडली नाहीं. शिवाय पांडवांची मयसभा

पाहून तर यास पांडवांचा व त्यांच्या संपत्तीचा फार हेवा वाटला (म. आ. १५२. १० कुं.). मयसभेच्या रचनेमध्यें पाण्याच्या ठिकाणीं जमीन व जमिनीच्या ठिकाणीं पाणी असें दिसे. त्यामुळें याची फजिती होऊन इतर स्त्रियांबरोबर द्रौपदीहि हंसली. यामुळें यास विषाद वाटला व हा हस्तिनापुरीं निघून गेला (म. स. ७४ कुं.). दुर्योधनाला पांडवांची संपत्ति पाहून जेव्हां वाईट वाटलें, त्या वेळीं धृतराष्ट्रानें यास शीलाचें महत्त्व निवेदन केलें (म. शां. १२४). परंतु तें यास आवडलें नाहीं. पांडवांची संपत्ति हरण करण्याकरितां यानें कपटद्यूतांत पटाईत असलेल्या शकुनीमामाच्या अनुमतीनें युधिष्ठिराशीं द्यूत खेळण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें द्यूतांत पांडवांचें सर्वस्व यानें जिंकून घेतलें. त्यांत द्रौपदीचीहि यानें भरसभेंत विटंबना केली. यानें भीष्मद्रोणादिकांच्या प्रतिकारासहि जुमानिलें नाहीं, म्हणून पांडवांना बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास पत्करावा लागला. शिवाय अज्ञातवासांत प्रगट झाल्यास पुनः बारा वर्षें वनवास करावा, अशा संकेतानें त्यांस अरण्यांत घालवून त्यांच्या सर्वस्वाचा हा उपभोग घेऊं लागला. पांडव वनवासास गेल्यानंतर लोकप्रियता संपादिण्यासाठीं यानें नीतीनें राज्य केलें. पांडव कोठें असतात, काय करतात, यासंबंधीं हा गुप्त शोध करी. एकदां पांडव द्वैतवनांत आहेत असें पाहून हा घोषयात्रेच्या निमित्तानें तेथें गेला. याच्याबरोबर याचे अनुयायी कर्ण, दुःशासन वगैरे होते. गोधन अवलोकन केल्यावर हा द्वैतवनानजीक असलेल्या सरोवरावर क्रीडा करण्यास गेला. तत्पूर्वीच पांडवांचे संरक्षणासाठीं इंद्रानें चित्रसेन गंधर्वास ठेविलें होतें. त्याची व दुर्योधनाची तेथें गांठ पडली. चित्रसेन आपल्या स्त्रियांसमवेत तेथें जलक्रीडा करीत होता. तेव्हां त्यानें दुर्योधनास तेथें येण्याची मनाई केली. परंतु उलट दुर्योधनानेंच त्यास तेथून निघून जाण्यास सांगितलें. यामुळें चित्रसेनास राग येऊन त्या दोघांचें युद्ध झालें. त्यांत चित्रसेनानें कर्णास पळविलें व दुर्योधनास बद्ध केलें. ही बातमी एका सैनिकाकडून पांडवांस समजली. तेव्हां भीमास बरें वाटलें; परंतु युधिष्ठिरानें पांडवांस उपदेश करून दुर्योधनाची सुटका करविली. अर्जुनानें चित्रसेनाचा पराभव केला व दुर्योधनास सोडविलें. तेव्हां दुर्योधन धर्मास वंदन करून मानहानीनें जळफळत परत गेला. कर्णानें याचें अभिनंदन केलें. परंतु, दुर्योधनानें त्यास सर्व हकीकत निवेदन करून अर्जुनानें मुक्तता केल्याचें सांगितलें आणि याकरितांच प्रायोपवेशन करून प्राणत्याग करण्याचें यानें ठरविलें. यानें दुःशासनास कर्ण व शकुनी ह्यांच्या साह्यानें राज्य करण्यास सांगितलें. कर्ण व शकुनि यांनीं यास पुष्कळ समजाविलें. पण याचा निश्चय कांहीं ढळेना. यानें वल्कलें परिधान केलीं व हा दर्भासनावर बसला. यानें आथर्व मंत्र म्हणून होमहवन केलें. व यास एक स्वप्न पडलें. त्यांत याचे अनुयायी दैत्य आहेत, हें यास समजलें. एका राक्षसीच्या साहाय्यानें हा पातालांत गेला. तेथें दैत्यांनीं यास उपदेश करून परत पाठविलें व हा हस्तिनापुरीं आला. त्या वेळीं भीष्मानें यास पांडवांशीं साम करण्यास सांगितलें, परंतु यानें त्याचा उपहास केला (म. व. २३८-२५३).

यानंतर कर्ण दिग्विजयास गेला. तो आल्यानंतर दुर्योधनानें राजसूय यज्ञ करण्याचा निश्चय केला. परंतु पुरोहितानें युधिष्ठिरानें तो केला असल्यामुळें आतां करतां येणार नाहीं, असें दुर्योधनास सांगितलें. तेव्हां दुर्योधनानें वैष्णवयज्ञ केला व त्या यज्ञास पांडवांस बोलाविलें. परंतु युधिष्ठिरानें आनंद प्रदर्शित करून तेरा वर्षें पूर्ण झाल्याखेरीज येतां येत नाहीं, असें सांगितलें (म. व. २५३-२५७).

दुर्योधनाच्या मनांत सर्वकाल पांडवांचा नाश करण्याची इच्छा वावरत होती. एकदां दुर्वास ऋषि आपल्या अयुत-शिष्यांसह याजकडे आला. त्याची यानें अत्यंत कठीण अशी दीर्घ कालपर्यंत सेवा केली. तेव्हां तो संतुष्ट होऊन त्यानें यास वर मागण्यास सांगितलें असतां यानें कर्ण, शकुनि इत्यादिकांच्या सल्ल्यानें असा वर मागितला कीं, आपण येथें जसे अतिथि म्हणून आलां तसेंच शिष्यांसहित पांडवांकडे काम्यक वनामध्यें जावें व द्रौपदीचें भोजन झाल्यावर अन्न मागून त्यांचा छळ करावा. हें ऐकून दुर्वासास बरें वाटलें नाहीं. परंतु, निरुपायानें तो पांडवांकडे गेला व त्यानें अन्नाची याचना केली. ती त्यांनीं पुरविल्यामुळें पांडवांस दुर्वासाकडून कांहीं अपकार न होतां दुर्वास परत गेला (दुर्वास पहा).

पांडव बारा वर्षें वनवास संपवून विराटाच्या येथें अज्ञातवासांत असतां दुर्योधनास कीचकवधाची बातमी लागली (म. वि. २९.२७ कुं.). तेव्हां दुर्योधनास पांडव तेथें असल्याचा संशय आला. अशा वेळीं त्यांना ओळखून काढिल्यास त्यांना पुनः बारा वर्षें वनवास पतकरावा लागेल, असें यास वाटलें. या हेतूनें विराटाचीं गोधनें हरण करण्यासाठीं यानें सुशर्म्यास पाठविलें (म. वि. ३२ कुं). परंतु तेथें त्याचा पराभव झाला. नंतर भीष्मादिकांना बरोबर घेऊन हा उत्तरेकडून विराट नगरावर चालून गेला. तेव्हां याचाहि पराभव झाला.

याप्रमाणें यानें जे जे उपाय योजिले, ते ते सर्व निष्फळ होऊन पांडव प्रकट झाले व ते उपप्लव्य नगरांत राहिले. त्यांनीं कौरवांनीं आपल्यास यथान्याय अर्धें राज्य द्यावें, म्हणून द्रुपदराजाच्या पुरोहितास धृतराष्ट्राकडे धाडिलें. पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. उलट धृतराष्ट्रानें संजयाला युधिष्ठिराकडे पाठविलें. संजयानें पुढीलप्रमाणें धृतराष्ट्राचें म्हणणें

सांगितलें. तें असें कीं, तुम्ही पांडव धर्मात्मे आहां, तेव्हां हिंसारूप युद्ध न करितां भिक्षा मागून कोठें तरी स्वस्थ असावें. भिक्षेनें उपजीविका करणें क्षत्रियास निंद्य असें समजून तुम्ही युद्धास प्रवृत्त व्हाल, पण तसेंहि करण्याचें कारण नाहीं. कारण, तुमचा पाठिराखा कृष्ण असून द्रुपद राजा तुमचा श्वशुर आहे; तेव्हां तुम्ही त्याकडे राहिल्यास तो तुम्हांस नाहीं म्हणणार नाहीं. यांपैकीं एक मार्ग पतकरून राज्यविभाग न मागतां स्वस्थ रहावें (म.उ.२७). हें संजयाचें भाषण ऐकून युधिष्ठिरास आश्चर्य वाटलें व त्यानें कृष्णास धृतराष्ट्राकडे पाठविलें (म. उ. ८५). तरीहि त्याचा उपयोग न होतां युद्धाचा निश्चय कायम झाला. पांडव व दुर्योधन सैन्य जमवूं लागले. मद्रदेशचा राजा शल्य पांडवांकडे जात असतां दुर्योधनानें त्यास मोठ्या युक्तीनें आपल्याकडे आणिलें (म. उ. ८. २० कुं.). हा कृष्णाची मदत घेण्यासाठीं द्वारकेकडे गेला होता. तेथें अर्जुन व हा एका वेळीं गेले. अर्जुनानें कृष्ण व दुर्योधनानें यादवसैन्य आपापल्यास मागून घेतलें (म. उ. ७. ५ कुं.).

नंतर दुर्योधन कृतवर्म्याकडे गेला. त्यानें एक अक्षौहिणी सेना दिली (म. उ. ८). कृष्ण शिष्टाईसाठीं आला असतां यानें त्यास भोजनास बोलाविलें, परंतु कृष्णानें तें स्वीकारिलें नाहीं (म. उ. ९१).

दुर्योधनास युद्धापासून परावृत्त करण्यासाठीं कृष्ण (म. उ. ८५), परशुराम (म. उ. ९६.३कुं.), कृपाचार्य (म. श.३), द्रोण (म. उ. १३९. २२ कुं.), भीष्म (म. भी. १२१. ५१ कुं.) व अश्वत्थामा (म. क. ९४. २०कुं.) यांनीं प्रयत्न केला, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. कण्वानेंहि याला पुष्कळ उपदेश केला. परंतु तो यानें न ऐकतां त्याचा उपहास मात्र केला. यामुळें कण्वानें यास शाप दिला (म. उ. १०). यानें कृष्णाला 'पांडवांना सुईच्या अग्रावर राहील एवढाहि पृथ्वीचा भाग दिला जाणार नाहीं,' असें सांगितलें (म. उ. १२७) व हा भरसभेंतून आपले बंधु व अनुयायी यांसह रागानें निघून गेला (म. उ. १२८). याच वेळीं यानें कृष्णास कैद करण्याचा घाट घातला. पण तो उघडकीस येऊन याची फजिती झाली.

अशा तऱ्हेनें युद्धास सुरुवात झाली. प्रथम कौरवांच्या बाजूनें भीष्म सेनापति झाला. याप्रमाणें अश्वत्थाम्यापर्यंत सेनापति झाले त्यांत दुर्योधनाचा अनेक वेळां पराभव झाला.

प्रमुख प्रमुख योद्धे रणांगणांत पडल्यावर दुर्योधन फार भयभीत झाला (म. श. २४). शेवटीं तर हा जलस्तंभनविद्येच्या योगानें द्वैपायन सरोवरांत लपून बसला (म. श. २९). ही बातमी पांडवांना समजली. तेव्हां ते तेथें आले. त्या वेळीं दुर्योधन बाहेर येईना, म्हणून युधिष्ठिरानें याशीं कठोर भाषण केलें (म. श. ३१), तेव्हां हा बाहेर आला (म. श. ३२). पुढें भीम व दुर्योधन यांचें गदायुद्ध झालें (म. श. ३३). त्या युद्धांत भीमानें आपल्या गदेनें याची डावी मांडी छिन्न केली. ही गोष्ट मार्गशीर्ष वद्य अमावस्येच्या दोनप्रहरीं दिवसा झाली (भारतसावित्री). त्या वेळीं बलरामहि तेथें आला होता. त्यास भीमाचा राग आला. पण मैत्रेय ऋषींच्या शापामुळें हें घडलें, असें कृष्णानें त्यास समजाविलें (म. श. ५८-६०). पुढें यानें अश्वत्थाम्यास सेनापति केलें. त्यानें धृष्टद्युम्न, व पांडवपुत्र वगैरेंना मारिल्यामुळें यानें त्याचा गौरव करून प्राण सोडिला (म. सौ. ९). याला लक्ष्मण हा पुत्र (म. भी. ७३; द्रो. ४६) व लक्ष्मणा नांवाची कन्या होती (भा. १०. ६८).

२ (सू. इ.) दुर्जय राजाचा पुत्र. याची स्त्री नर्मदा. याला सुदर्शना नांवाची मुलगी होती. तीच अमीची पत्नी होय (म. अनु. २. १२–५० कुं.).

दुर्ध—(सो. कुरु. भविष्य.) नृपंजय राजाचा पुत्र. मत्स्यमतें उर्व व विष्णुमतें मृदु असे याबद्दल पाठभेद आहेत.

दुर्वाक्षी—वसुदेवाचा भाऊ वृक, त्याची पत्नी.

दुर्वार—कुंडलनगराधिपति सुरथ राजाचा पुत्र. सुरथानें रामाचा अश्वमेधीय अश्व धरिल्यावर शत्रुघ्नाबरोबर झालेल्या युद्धांत हा होता (पद्म. पा. ४९).

दुर्वारण—जालंधर दैत्याचा दूत. हा जालंधराच्या आज्ञेवरून इंद्राकडे क्षीरसागरांतून देवदैत्यांनीं काढलेलीं चवदा रत्नें मागण्याकरितां गेला होता. परंतु तीं इंद्रानें परत न देतां उलट जालंधरास युद्धास येण्याविषयीं याच्याजवळ निरोप पाठविला. त्यामुळें देवदैत्यांचा संग्राम होऊन त्यांत यमाबरोबर यांचें युद्ध झालें (पद्म. उ. ५). पुढें जालंधराला विष्णु किंवा शंकर यांपैकीं प्रथम कोणाशीं युद्ध करावें असा प्रश्न पडला असतां, यानें प्रथम शंकराशीं युद्ध करण्याविषयीं त्याला सल्ला दिला (पद्म. उ. १६).

दुर्वासस्—ब्रह्ममानसपुत्र अत्रि यास अनुसूयेपासून झालेला पुत्र (भा. ४.१; ८.५; विष्णु. १. २५; ब्रह्मांड. ३.८.४-८७). अत्रि पुत्रेच्छेनें त्र्यक्षकुल नांवाच्या पर्वतावर तप करण्यास गेला. तेथें त्यानें बरेच दिवस तप केलें, तेव्हां त्याच्या मस्तकापासून एक प्रखर ज्वाला निघाली व ती त्रैलोक्यास त्रास देऊं लागली. म्हणून सर्व देव अत्रि ऋषीकडे आले व त्यांनीं त्याचा मनोरथ कळतांच त्यास तिन्ही देवांच्या अंशांनीं तीन तेजस्वी पुत्र होतील, असा वर दिला. त्या वराच्या योगानें अत्रीस ब्रह्मयाचे अंशापासून सोम, विष्णूच्या अंशापासून दत्त व शंकराच्या अंशापासून दुर्वास असे तीन पुत्र झाले (शिव. शत. १९). क्वचित ठिकाणीं अर्यमा म्हणून आणखी एक पुत्र अत्रीस असल्याचा उल्लेख आहे

(म. शां. २०७. १० कुं.). हा शिवाचा अवतार होता (मार्क. १७; विष्णु. १. ९).

अंतरिक्षांत असुरांचीं रुपें, सोनें व लोह या तीन धातूंनीं तयार केलेलीं तीन पुरें होतीं व त्यामुळें ते सर्व देवांना अजिंक्य झाले होते. इंद्रानें त्यांचा पराभव करण्याचा बराच प्रयत्न केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. तेव्हां सर्व देव शंकरास शरण गेले व असुरांचें पारिपत्य करण्यास सांगूं लागले. तेव्हां शंकरानें एक जळजळीत बाण सोडून त्यांच्या तीन पुरांचा नाश केला. त्यांना मारिल्यावर तो बाण लहान बालकाचें रूप घेऊन शंकराच्या मांडीवर बसला. हा बालक म्हणजेच दुर्वास होय (म. अनु. १६०).

दुर्वास अत्यंत तामसी होता. याचा वर्ण पिंगट हिरवा असून यानें आपली दाढी फार लांब वाढविली होती. हा अत्यंत कृश व पृथ्वीवरील कोणत्याहि उंच मनुष्यापेक्षां उंच होता. हा नेहमीं चिंध्या नेसत असून एक बिल्ववृक्षाची काठी घेऊन तिन्ही लोकांत स्वच्छंदपणानें फिरत असे (म. अनु. १५९).

हा आपल्या तापट स्वभावास अनुसरून नेहमीं लोकांना त्रास देत असे. याच्या क्रोधाच्या अनेक गोष्टी पुराणांत येतात.

स्वयंभुव मन्वंतरांत याला एका विद्याधरानें एक पुष्पमाला अर्पण केली. ती यानें ऐरावतावर बसून जाणाऱ्या इंद्राच्या अंगावर प्रसाद म्हणून टाकिली. परंतु इंद्राचें लक्ष नसल्यानें ती ऐरावताच्या पायाखालीं पडून तिचा चुराडा झाला. आपण प्रसाद म्हणून दिलेल्या मालेची अशी दशा झाली, हें पाहून हा फार रागावला व यानें इंद्रास ' तुझी सर्व संपत्ति नष्ट होईल, ' म्हणून शाप दिला. पुढें इंद्रानें क्षमा मागितल्यावर यानें उःशाप दिला नाहीं, त्यामुळें त्याचें सर्व बल व संपत्ति नष्ट झाली. शेवटीं विष्णूच्या आज्ञेवरून त्यानें समुद्रमंथन केलें (विष्णु. १.९; पद्म. सृ.१-४). तेव्हां चाक्षुषांत इंद्राची संपत्ति समुद्रमंथनानंतर चौदा रत्नांच्या रूपानें बाहेर आली (भा. ९. ४; विष्णु. १. ९; स्कंद. २. ९. ८-९; पद्म. सृ. ४; २३१-३३ ब्रह्मवै. २. ३६).

एकदां हा अंबरीष राजाकडे गेला व त्यास यानें निष्कारण त्रास दिला. परंतु त्याचें फळ याला चांगलेंच भोंवलें. शेवटीं तर विष्णुचक्रापासून जिवंत सुटण्याकरितां याला अंबरीषाचेच पाय धरावे लागले (२ अंबरीष पहा).

रामाच्या अश्वमेध यज्ञांतील अश्व हा दुर्वासाकडून शाप दिलेला एक दांभिक ब्राह्मण होता (पद्म. पा. ६७).

दुर्वासानें एकदां एक हजार वर्षे उपवास केला होता व तो सोडण्याकरितां हा रामाकडे गेला. त्या वेळीं राम हा कालाबरोबर संभाषण करीत होता, म्हणून त्याच्या आज्ञेवरून लक्ष्मण दुर्वासास आंत जाऊं देईना. तेव्हां दुर्वास सर्वांना शाप देण्यास तयार झाला. हें पाहून लक्ष्मणानें दुर्वासास आंत सोडिलें. नंतर रामानें दुर्वासास इच्छित भोजन देऊन तृप्त केलें (वा. रा. उ. १०५; पद्म. उ. २७१ आनंदाश्रमप्रत).

त्याचप्रमाणें यानें श्वेतकि राजाचा यज्ञ यथासांग पार पाडिला (म. आ. २२३).

यानें एकदां शिलोञ्छवृत्तीनें राहणाऱ्या मुद्गलाचें सत्त्वपरीक्षण केलें व त्याच्यावर अनुग्रह करून त्यास ' सदेह स्वर्गास जाशील ' असा वर दिला (म. व. २६०).

एकदां हा द्वारकेस श्रीकृष्णाच्या घरीं गेला. कृष्णानें याची अनेक प्रकारें मर्जी राखली. यानें मात्र कृष्णास आपल्या सत्त्वापासून ढळवून लावण्याचा कसोशीनें प्रयत्न केला. एकदां तर यानें आपली उष्टी खीर कृष्णाच्या व रुक्मिणीच्या अंगांस लावून दोघांसहि आपल्या रथास जोडून सर्व द्वारकेंत फिरविलें. रुक्मिणी वाटेंत दमली व हलुहळूं चालूं लागली. तेव्हां यानें रुक्मिणीस चाबकानें मारिलें. तरीहि कृष्ण सहनशीलतेपासून किंचितहि ढळला नाहीं. तेव्हां दुर्वासानें प्रसन्न होऊन कृष्णास ' तूं जेवढ्या अंगास माझी उष्टी खीर लाविलीस, तेवढें तुझें अंग वज्रप्राय होऊन कसल्याहि शस्त्रास तें दाद देणार नाहीं, ' असा वर दिला (म. अनु. १५९). रथ ओढतांना रुक्मिणी दमून तिला तहान लागली म्हणून कृष्णानें पाणी प्यावयास दिलें. तेव्हां आपल्या आज्ञेशिवाय ही पाणी प्याली, हें पाहून दुर्वासानें ' तूं भोगावती नांवाची नदी होशील, मद्यादि पदार्थ खाशील व पतिविरही होशील, ' असा रुक्मिणीस शाप दिला (स्कंद ७. ४. २-३).

पांडव वनवासास गेले असतां दुर्वास ऋषि दुर्योधनाकडे गेला. दुर्योधनानें याची उत्कृष्ट प्रकारें सेवा केली. तेव्हां दुर्वासानें प्रसन्न होऊन त्याला वर मागावयास सांगितलें असतां दुर्योधनानें, ' तुम्ही पांडवांचें व द्रौपदीचें जेवण झाल्यावर त्यांच्याकडे भोजन मागावयास जा व त्यांना तुमची इच्छा पूर्ण करितां आली नाहीं म्हणजे शाप द्या,' असें याला सांगितलें. दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून हा पांडवांचें सत्त्व हरण करण्यास त्यांचेकडे गेला. परंतु शेवटीं याचीच फजिती झाली. ही कथा फक्त गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींत आहे (म. व. २६२.२६३).

पुढें हा एकदां गंगेंत स्नान करीत असतां याचें वस्त्र वाहून गेलें. तेव्हां नग्न स्थितींत असल्यानें याला वर येण्याची फार लाज वाटूं लागली. द्रौपदी त्याच वेळीं वरच्या बाजूस स्नान करीत होती, तिच्या ध्यानांत दुर्वासाची अडचण येऊन तिनें आपला पदर फाडून दुर्वासाकडे पाण्याच्या ओघाबरोबर लावून दिला. तो मिळाल्यामुळें याची लज्जा संरक्षण होऊन यास द्रौपदीच्या

समयसूचकतेचें कौतुक वाटलें व पुढें द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगीं यानेंच द्रौपदीची लज्जा संरक्षण केली (शिव. शत. १९).

ब्रह्मदत्ताचे पुत्र हंस व डिंभक हे मृगया करीत दुर्वासाश्रमांत आले. त्या ठिकाणीं त्यांनीं दुर्वासाश्रमाचा विध्वंस करून दुर्वासालाहि फार त्रास दिला. या वेळीं मात्र दुर्वासानें आपला नेहमींचा स्वभाव सोडून सहनशीलतेचा अवलंब केला. पुढें हंसडिंभक फारच त्रास देऊं लागले, तेव्हां यानें कृष्णाकडे गाऱ्हाणें नेऊन त्याच्याकडून त्यांचा वध करविला (ह. वं. ३. १०७.१२९).

तीर्थाटन करून पुढें हा काशींत शिवाराधना करूं लागला. पुष्कळ तप केल्यावर सुद्धां शिव प्रसन्न होईना, तेव्हां हा शिवासच शाप देऊं लागला. तें पाहून शंकरास याचें कौतुक वाटलें व त्यानें यास प्रत्यक्ष दर्शन देऊन याचें समाधान केलें (स्कंद. ४. २. ८५).

दुर्वास गोमतीचे तीरीं स्नानास गेला असतां त्या ठिकाणीं बरेच दैत्य आले व त्यांनीं याला खूप चोप दिला. तेव्हां दुर्वासानें राक्षसनाशार्थ श्रीकृष्णाची आराधना केली (स्कंद. ७. ४. १८).

हा जप करीत असतां, याच्या तपामुळें सर्व देव भयभीत झाले व त्यांनीं वपु नामक अप्सरेस याचें सत्त्वहरण करण्यास पाठविलें. दुर्वासानें तिचें मनोगत जाणून तिला ' तूं गरुड पक्षीण हो, ' असा शाप दिला (मार्क. १).

दुर्वासानें कुंतीस देवहूति नांवाची विद्या दिली होती. तिच्याच योगानें तिला इंद्र, यम, वरुण, अश्विनीकुमार व सूर्य यांच्या अंशांनीं कर्णासुद्धां सहा पुत्र झाले होते (भा. ९. २४. ३२; म. आ. ६७).

और्व ऋषीची कन्या कंदली ही दुर्वासाची स्त्री होती. ती फार कठोर व कटु भाषण करणारी होती. एकदां दुर्वास तिच्यावर अत्यंत संतापला व यानें तिला शापून भस्मसात् केलें (ब्रह्मवै. ४. २३-२४).

जाबालोपनिषदांतहि याचा उल्लेख आहे (जाबालोपनिषद् ६; नारद व वपु पहा). उपाकर्मांगतर्पणांत जैमिनीनें याचा संग्रह केला आहे (जै. गृ. उपाकर्म प्रकरण).

याच्या नांवावर आर्याद्विशती, देवीमहिम्नस्तोत्र, परशिवमहिमास्तोत्र, ललितास्तवरत्न, वगैरे ग्रंथांचा उल्लेख आहे (c. c.). वरील हकीगतीवरून ह्या व्यक्तीचा काल ठरविणें अशक्य आहे.

दुर्विगाह—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दुर्विनीत—पांड्यदेशांतील इध्मवाहनाचा पुत्र. हा मात्रागमनी असूनहि धनुष्कोटीतीर्थांत स्नान केल्यानें मुक्त झाला (स्कंद. ३. १. ३५).

दुर्विमोचन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दुर्विरोचन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दुर्विषह—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा भीमाकडून मारिला गेला (म. श. २५. १७ कुं.).

दुलिदुह—(सू. इ.) अनमित्राचा पुत्र. हा मोठा ज्ञाता होता (ब्रह्म. ८. ८४; ह. वं. १. १५). इतर प्रसिद्ध पुराणांत याचा निर्देश नाहीं. (म. आ. १. २५८ कुं.).

दुष्कंत—एक राजा. याला रावणानें जिंकिलें होतें.

दुष्कर्ण—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला शतानीकानें जिंकिलें होतें (म. भी. ७९. ५२ कुं.). भारतीय युद्धांत भीमानें यास ठार मारिलें (म. द्रो. १५६. ४३ कुं.).

दुष्टरीतु पौंस्यायन—पंजयाचा राजा. याच्या वंशांत सतत दहा पिढ्या चालूं असलेल्या राज्यावरून हा च्युत झाला. पण चाक्र स्थपतीनें बाहिक प्रातिपीयाच्या प्रतिकारास न जुमानितां सौत्रामणी यज्ञ करवून यास पुनः गादीवर बसविलें (श. ब्रा. १२. ९.३. १-३; १३). दुष्टरीतु हा शब्द ऋग्वेदांत दोन वेळां आला आहे. पण तेथें व्यक्तिवाचक आहे कीं नाहीं हें ठरविलें पाहिजे (ऋ. २. २१. २; ६. १. १).

दुष्पण्य—हा पशुमानाचा पुत्र. हा लोकांचीं मुलें पाण्यांत बुडवी. हद्दपार केला तरी तेथेंहि यानें तेंच केलें म्हणून ऋषीनें यास पिशाच होण्याचा शाप दिला. पण सुतीक्ष्णानें अमितीर्थावर क्रिया केल्यानें हा मुक्त झाला (स्कंद. ३. १. ३२).

दुष्प्रधर्ष—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमानें ठार केलें (म. श. २५.१६ कुं.).

दुष्प्रधर्षण—धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा द्रौपदीस्वयंवरास उपस्थित होता. (म. आ. २०१. १. कुं.).

दुष्प्रहर्ष—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दुष्यंत—(सो. पूरु.) रैभ्य राजाचा पुत्र (भा. ९. २०). भविष्यमतें तंसाचा पुत्र. तंसुपुत्र अनिलाचे दुष्यंतादि चार पुत्र होते (विष्णु. ४. १९). हरिवंशांत तंसुपुत्र सुरोधास दुष्यन्तादि चार पुत्र दिले आहेत (ह. वं. १.३२). याच्या बापाचें नांव ईलिन (म. आ. ९४; मत्स्य. २४) असून त्यास दुष्यंतादि पांच पुत्र होते, असेंहि दिलें आहे. मलिन असें वायुपुराणांत आहे. जसा याच्या पित्याच्या नांवाबद्दल घोंटाळा आढळतो. तसाच याच्या मातांच्या बद्दलहि आढळतो. त्यांचीं नांवें उपदानवी (वायु. २. ७. २४), रथंतरी (म. आ. ९४-९५) अशीं आहेत.

यास तुर्वसुकुलोत्पन्न करंधमपुत्र मरुत्त राजानें तो अनपत्य होता, म्हणून आपला पुत्र मानून आपलें सर्व राज्य दिलें होतें (भा. ९. २३; विष्णु. ४. १६). मत्स्यपुराण यास

भरत असें म्हणतें (४८). हा राज्यलोभी असल्यामुळें त्यानें राज्य स्वीकारून हा पुनः पौरवंशीय झाला (भा. ९.२३.१८). ययातीच्या शापानें हा मरुत्त राजाचा वंश पुरुवंशीं सामील झाला (विष्णु. ४. १६; मत्स्य. ४८). ययातीच्या शापामुळें याचा तुर्वसुवंशाशीं संबंध आला (वायु. २.३७).

ब्रह्मपुराणांत तुर्वसुवंशीय करंधमपुत्र मरुत्त यानें आपली संयता नामक कन्या संवर्तास दिल्यावर त्यास दुष्यंत पौरव झाला, असा उल्लेख आहे (१३). हरिवंशांत हकीकत जरा वेगळी आहे. मरुत्तानें यज्ञ केल्यावर त्यास सम्मता नामक कन्या झाली. ती त्यानें यज्ञदक्षिणा म्हणून ऋत्विज संवर्त याला दिली. व संवर्तानें तिला सुघोराला दिली. त्याच्यापासून तिला दुष्यंत पुत्र झाला व मरुतानें पुत्रिकापुत्र म्हणून आपला पुत्र म्हटला व या योगानें तुर्वसुवंश पौरवांत सामील झाला (१. ३२).

दुष्यंतानें पौरवांचें गेलेलें राज्य परत मिळविलें व वंश पुनः सुरू केला. ही स्थिति प्राप्त होण्यापूर्वी याचें दत्तकविधान झालें असलें पाहिजे. याचें राज्य शत्रूंनीं नष्ट केलें होतें, म्हणून हा राज्यच्युत राजपुत्र दत्तक घेतला गेला असला पाहिजे. पण पौरवांच्या सत्तेचें पुनरुज्जीवन करितांच हा पुनः पौरववंशीय म्हणून म्हणवूं लागला. दुष्यंतानें पौरव सत्तेचें पुनरुज्जीवन, हैहय सत्ता सगरानें नष्ट केल्यावर व सगराचें राज्य मोडल्यावरच केलें असलें पाहिजे. तसें असेल, तर हा मरुत्ताहून एक दोन पिढ्या व सगराहून दोन पिढ्यांनीं धाकटा असला पाहिजे.

हा एकदां मृगया करण्याकरितां कण्वाश्रमप्रदेशीं आला असतां यास आश्रमांत शकुंतला दृष्टीस पडली. काश्यप कण्व बाहेर गेला असल्यामुळें दोघांच्या संमतीनें त्यांचा गांधर्व विवाह झाला. तदनंतर या राजापासून शकुंतलेस गर्भ राहून भरत नांवाचा पुत्र झाला. परंतु हा विवाह लोकप्रसिद्ध नव्हता, म्हणून राजा तिचा अंगिकार करीना. पण पुढें आकाशवाणीनें सांगितल्यावर राजास तिचा स्वीकार करण्यास अडचण राहिली नाहीं (म. आ. २; ६९-७४; ९४-९५; द्रो. ६८; शां. २९; आश्व. ३; भा. ९. २०; विष्णु. ४.१९; ह. वं. १.३२; वायु. २.३७.१३१).

शकुंतलेपासून यास सर्वदमन या नामांतरानें भरत नांवाचा जो पुत्र झाला त्यास दौष्यन्ति या नांवानेंहि ब्राह्मणांत उल्लेखिलेलें दिसतें. शब्दकल्पद्रुमकार या नांवाची फोड 'दुष दोषवतीं मन्यते शकुन्तलामिति' अशी करितात. यास पौरवकुलाचा आदि संस्थापक असें म्हटलें आहे. याची राज्यशकट चालवण्याची तऱ्हा फारच चांगली असे (म. आ. ६८).

हा इलिलाचा पुत्र असून यास लाक्षी नामांतरानें लक्षणा नामक दुसरी भार्या असून तिला जनमजय नांवाचा पुत्र होता, अशी नवी माहिती महाभारत कुम्भकोणम् प्रतींत सांपडते (म. आ. ६३. २९; ८८. १८ कुं.). याची राजधानी प्रतिष्ठान (अलाहाबाद) ही होती (म. आ. ९६. ४५ कुं.).

तंसु ते दुष्यंत या वंशांत मोठा घोंटाळा आहे. यास इलिनेचा नातु असें म्हटलें आहे (ब्रह्मांड ३. ६). पौरववंशांत तंसु ते दुष्यंत यांमधील राजांच्या बाबतींत एकवाक्यता नाहीं. दुष्यंतास दुष्मंत नांव असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. यास दुष्यंत, दुष्मंत व दुःषंत असें म्हणत असावेत. कारण याचा पुत्र भरत यास दौष्यन्ति व दौःषति अशीं नांवें अनुक्रमें ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मणांत आढळतात (ऐ. ब्रा. ८. २३; श. ब्रा. १३. ५. ४. ११-१४). शतपथ ब्राह्मणांतील वरील उताऱ्यांत भरताचें पैतृक नांव सौयुम्नि असें दिलें आहे. तेथें दौष्यंति पाहिजे. कारण तसेंहि म्हटलेलें आहे.

२ (सो. अज.). अजमीढाच्या दोन मुलांतील एक. याची माता नीली (म. आ. १०१. २० कुं.).

दूरसोम—मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

दूर्व—गौड देशांतील एक ब्राह्मण (गणेश. १. ३६. ७६).

दूषण—खर राक्षसाचा भ्राता (म. व. २७८.५० कुं.). यास आणखी वज्रवेग व प्रमाथी असे दोन भाऊ होते. रामानें यास ठार मारिलें (भा. ९. १०).

२ विश्ववसु व चवाका यांचा पुत्र.

दूषणा—ऋषभदेवाच्या वंशांतील भौवन राजाची पत्नी. हिचा पुत्र त्वष्टा.

दृढ—धृतराष्ट्राच्या शतपुत्रांतील एक. यास भीमानें ठार मारिलें (म. द्रो. १३७.३०;१५८.१९ कुं.).

२ दुर्योधनपक्षीय एक राजा. यास अदृढ असेंहि नांव आढळतें (म. क. ७).

दृढक्षत्र—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दृढच्युत आगस्त्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९.२५). याला आगस्ति असें पैतृक नांव दिलें आहे व हा विभिंदुकीयाच्या सत्रांत उद्गाता होता (जै. ब्रा. ३. २३३). अगस्त्य ऋषीस कृष्णेक्षणेपासून हा झाला. याचा पुत्र इध्मवाह (भा. ४. २८).

दृढद्युम्न—दृढस्यूला नामांतर.

२ अगस्त्यगोत्री मंत्रकार (मत्स्य. १४५. ११४-११५) याला दृढायु असें नामांतर होतें (ब्रह्मांड. २. ३२. ११९-१२०).

दृढधनु—(सो. अज.) विष्णु व वायु यांच्या मतें सेनजित्चा पुत्र. यास दृढरथ व दृढहनु अशीं नामांतरें आहेत.

दृढधन्वन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

२ एक क्षत्रिय (म. आ. २०१.१५ कुं.).

दृढनेमि—(सो. द्विमीढ.) भागवत, वायु व मत्स्य यांच्या मतें सत्यधृतीचा पुत्र. विष्णुमतें धृतिमानाचा पुत्र.

दृढमति—एक शूद्र. याच्या मागें ब्रह्मराक्षस लागला होता. पण वेंकटाचलावर जाऊन हा पीडेंतून मुक्त झाला (स्कंद. २. १. १९).

दृढरथ—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

२ (सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें नवरथपुत्र (३ दशरथ पहा).

३ (सो. अज.). मत्स्यमतें सेनजित्चा पुत्र (दृढधनु पहा).

दृढरथाश्रय—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दृढरुचि—प्रियव्रतपुत्र हिरण्यरेता, त्याचा पुत्र.

दृढवर्मन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दृढसंध—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दृढसेन—द्रोणानें मारिलेला एक पांडवपक्षीय राजा (म. द्रो २१. ५२ कुं.).

२ (सो. मगध. भविष्य.) विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सुश्रमाचा पुत्र व वायुमतें सुव्रताचा पुत्र. यास द्युमत्सेन असें नांव आहे.

दृढस्यु—अगस्त्य व लोपामुद्रा यांचा पुत्र. हा अत्यंत तपस्वी व विद्वान् होता. हा अरण्यांतून समिधांचीं मोठमोठीं ओझीं आणीत असे. म्हणून यास इध्मवाह असेंहि म्हणत असत. ऋतु ऋषि अनपत्य असल्यानें त्यानें यास आपला पुत्र मानिलें होतें. त्याचप्रमाणें पुलह व पुलस्त्य हे दोघे आपली संतति दुष्ट निपजल्यामुळें यासच आपला पुत्र मानीत होते (म. व. ९७.३१ कुं.). यास दृढास्यु, दृढायु व दृढद्युम्न अशीं दुसरीं नांवें होतीं.

दृढहनु—(सो. अज.) भागवतमतें सेनजित् राजाचा पुत्र (दृढधनु पहा).

दृढहस्त—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दृढाच्युत—अगस्त्यपुत्र दृढास्यूला नामांतर.

दृढायु—(सो.) पुरूरव्यास उर्वशीपासून झालेला पुत्र (म. आ. ६९; पद्म. सृ. १२).

२ अगस्त्यपुत्र (म. अनु. २७१. ४० कुं.; दृढस्यु पहा).

दृढायुध—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

दृढाश्व—(सू. इ.) भागवत, विष्णु व भविष्य यांच्या मतें कुवलयाश्वाचा, मत्स्य व वायु यांच्या मतें कुवलाश्वाचा पुत्र. यानें ३४२०० वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. १.१). पद्ममतें कुवलाश्वाचा नातू व धुंधुमाराचा पुत्र (पद्म. सृ. ८).

दृढास्य—दृढस्यूचें नामांतर.

दृति ऐंद्रोत—हा इंद्रोत दैवापाचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २). अभिप्रतारिन् काक्षसेनीबरोबर दृताचा उल्लेख आहे (पं. ब्रा. १४. १. १२; १५). दृतिवातवन्तौ यांतील दृतिसुद्धां हाच असावा (पं. ब्रा. २५. ३. ६). महाव्रत नामक श्रौतकर्माच्या सतत आचरणानें दृतीचा उत्कर्ष झाला व तें सत्रहि याचेच नांवावर प्रसिद्ध झालें (का. श्रौ. २४. ४. १६; ६. २५; आश्व. श्रौ. १२. ३; सां. श्रौ. १३. २३. १; ला. श्रौ. १०. १०. ७) दृत व दृति एकच असावेत.

दृति ऐंद्रोत शौनक—हा आपला पिता इंद्रोत शौनक याचा शिष्य (वं. ब्रा. २).

दृप्तबालाकि गार्ग्य—एक आचार्य (बृ. उ. २. १. १). काशीच्या अजातशत्रु नामक राजाचा हा समकालीन होता. अजातशत्रूला उपदेश करण्याकरितां हा गेला होता.

दृभीक—याला इंद्रानें ठार केलें (ऋ. २. १४. ३).

दृशान भार्गव—मंत्रद्रष्टा (क. सं. १६. ८).

दृषद्वती—(सू. इ.) हर्यश्व राजाची पत्नी.

२ विश्वामित्राची स्त्री (ब्रह्म. १०. ६७; ह. वं. १. २७; ब्रह्मांड. ६६. ७५; वायु. २. ३०. १०३).

३ काशीच्या पहिल्या दिवोदासाची पत्नी.

दृष्टरथ—एक मोठा राजा (म. अनु. २७१. ५० कुं.).

दृष्टशर्मन्—(सो. वृष्णि.) विष्णुमतें श्वफल्काचा पुत्र.

देय—सुख देवांपैकीं एक.

देव—एक व्यास (व्यास पहा).

देवऋषभ—वैवस्वत मन्वंतरांतील धर्म ऋषीस भानु नामक स्त्रीपासून झालेला पुत्र. याचा पुत्र इंद्रसेन (भा. ६. ६).

देवक—(सो. कुरु.) युधिष्ठिरास पौरवीपासून झालेला पुत्र (भा. ९. २२. ३०).

२ (सो. कुकुर.) आहुक राजाचा पुत्र. हा पूर्वजन्मीं गंधर्वपति होता. याची कन्या देवकी वसुदेवाला दिलेली होती (म. आ. ६८.६८ कुं; भा. ९. २४; विष्णु ४.१४). परंतु देवकी ही याची बहीण असून तिच्यासहित आणखी सहा बहिणी यानें वसुदेवाला दिल्या होत्या. उग्रसेन हा याचा कनिष्ठ बंधु. याचे पुत्र देववान्, उपदेव, सुदेव व देवरक्षित (पद्म. सृ. १३).

देवक मान्यमान—हा तृत्सूंचा शत्रु आणि शंबराचा मित्र आहे (ऋ. ७. १८. २०).

देवकर—(सू. इ.) भविष्यमतें प्रतिव्योमाचा पुत्र. याचा पुत्र सहदेव.

देवकी—देवकाची कन्या. ही वसुदेवाची पत्नी होती. हिच्या लग्नाचे वेळीं आकाशवाणीनें हिच्या आठव्या पुत्राच्या हातून कंसाचा मृत्यु होणार असें सांगितलें होतें. त्यामुळें कंसानें हिला वसुदेवासह कारागृहांत ठेविलें. पुढें हिला कीर्तिमान्, सुषेण, भद्रसेन, ऋजु, संमर्दन, भद्र, बलराम व कृष्ण असे आठ पुत्र झाले. कृष्णजन्म झाल्यानंतर त्याला यशोदेपाशीं ठेवून तिचें अपत्य घेऊन येण्याविषयीं हिनें वसुदेवाला सांगितलें होतें (पद्म. ब्र. १३).

बलराम व कृष्ण या दोघांशिवाय इतर सहाहि पुत्र कंसानें मारिले. नंतर कृष्णानें कंसास मारिल्यावर देवकीची व त्याची भेट होऊन कृष्णानें देवकीची व मृत पुत्रांची भेट करविली (भा. ९.२४; १०.३; ४४). ही पूर्वजन्मीची सुतपस्पत्नी पृश्नि होय (भा. १०. ३).

२ शैब्याची कन्या व युधिष्ठिराची एक स्त्री. हिचा पुत्र यौधेय (म. आ. ६३. ७५ कुं.).

३ ऋषभदेववंशीय उद्गीथाची पत्नी (भा. ५. १५).

देवकुल्या—स्वायंभुव मन्वंतरांतील मरीचि ऋषीच्या पुत्राची कन्या. हिनें पूर्वजन्मीं कृष्णाचे पाय धुतले होते; त्यामुळें ही या जन्मीं स्वर्धुनी झाली (भा. ४. १४).

२ ही भागवतमतें पूर्णिमाची कन्या.

देवक्षत्र—(सो. क्रोष्टु.) भागवत, विष्णु, मत्स्य, वायु व पद्म यांच्या मतें देवराताचा पुत्र. भविष्यमतें देवरथाचा पुत्र. पद्म व भविष्य यांच्या मतें याला देवक्षेत्र असें म्हटलें आहे (पद्म. सृ. १३).

देवगर्भ—ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत हा ब्रह्मगणांतील होता नांवाचा ऋत्विज होता (पद्म. सृ. ३४).

देवज—(सू. दिष्ट.) संयमन राजाचा पुत्र.

देवजाति—कश्यपकुलांतील गोत्रकार. वेदसाति असा पाठभेद आहे.

देवजित्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र

२ अंगिराकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि.

देवतरस् श्यावसायन काश्यप—ऋश्यशृंगाचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २). वंशब्राह्मणांतहि याचा उल्लेख आहे.

देवताजित्—(स्वा. प्रिय.) सुमति व वृद्धसेना यांचा पुत्र. याची स्त्री आसुरी व पुत्र देवद्युम्न (भा. ५. १५.२).

देवदत्त—(सू. नरि.) भागवतमतें उरुश्रवस् राजाचा पुत्र. याचे पुत्र अग्नि, कानीन व जातूकर्ण्य.

देवदत्त शठ—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

देवदर्श—कबंधायनाचा शिष्य. कबंधानें याला अथर्ववेदसंहिता शिकविली होती. याचे पिप्पलाद, ब्रह्मबल, मोद व शौल्कायनि असे चार शिष्य होते (व्यास पहा). याबद्दल वायूंत वेदस्पर्श असा पाठ आहे. एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा). पाणिनि देवदर्शन असें नांव देतो.

देवदर्शन—(देवदर्श पहा).

देवदास—मगध देशांतील एक ब्राह्मण. याची स्त्री उत्तमा ही पतिपरायण असे. यांच्या मुलाचें नांव अंगद व मुलीचें वलया. वलया सासरीं सुखांत होती. अंगद व त्याची मुलगी कल्याणी संसाराचा भार शिरीं घेण्यास लायक होतीं, म्हणून या पतिपत्नीनें तीर्थयात्रेस जाण्याचें ठरविलें. वाटेंत यांस एक सिद्ध भेटला. त्यानें यांस एक उदाहरण सांगून (बदरि)तीर्थास जाण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें हीं दोघें इंद्रप्रस्थास गेलीं व यांनीं यमुनेचें स्नान केल्याबरोबर उद्धरून हीं स्वर्गलोकीं गेलीं (पद्म. उ. २१६).

२ एक सुवर्णकार (रूपवती पहा).

देवद्युति—एक ऋषि. हा सरस्वतीकांठीं आश्रमांत राहत असे. याला विष्णूच्या वरानें सुमित्र नामक पुत्र झाला. देवद्युति ग्रीष्मऋतूंत पंचाग्निसाधन करी. यानें मोठ्या भक्तीनें १००० वर्षें तपश्चर्या व विष्णुभक्ति केली. त्यायोगें याला तेज प्राप्त झालें. पुढें वैशाखांत एकादशीच्या दिवशीं यानें विष्णूची स्तुति केली. तेव्हां विष्णु प्रगट झाला व त्यानें यास वर मागण्यास सांगितलें. पण हा निरिच्छ असल्यामुळें यानें त्याची भक्तीच मागितली (पद्म. उ. १२८).

देवद्युम्न—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें हा सुमतीचा पुत्र (देवताजित् पहा).

देवधन—देवक्षत्रानंतरचा राजा.

देवपति—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

देवप्रस्थ—एक गोप. हा कृष्णाचा मित्र होता (भा. १०. २२).

देववाहु—(सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें हृदीकाचा पुत्र.

२ रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक (पद्म. सृ. ७).

देवभाग—(सो. क्रोष्टु.) शूरपुत्र. याची स्त्री कंसभगिनी कंसा. तिच्यापासून याला चित्रकेतु, बृहद्बल व उद्धव असे तीन पुत्र झाले होते.

देवभाग श्रौतर्ष—यज्ञपशूच्या शरीराचे निरनिराळे भाग कोणांस द्यावेत, हें ज्ञान श्रुताचा पुत्र देवभाग यास झालें. यानें दिवंगत होण्याचे वेळीं हें गूढज्ञान दुसऱ्या कोणास सांगितलें नाहीं. पण एका अमानुष व्यक्तीनें हें ज्ञान बभ्रूचा पुत्र गिरिज यास सांगितलें (ऐ. ब्रा. ७. १). संजय व कुरु या दोघांचा स्नेह दाक्षायण याग करून झाला. त्या वेळीं हा पुरोहित होता (श. ब्रा. २.४. ४. ५). तैत्तिरीय ब्राह्मणांत याला सावित्र अग्नीच्या बाबतींत प्रमाण मानिला आहे (तै. ब्रा. ३.

१०. ९. ११). याच्या हातून यज्ञांत चूक झाल्यामुळें संजयांचा नाश झाला. हा वासिष्ठ सात्यहव्याचा समकालीन होता (तै. सं. ६. ६. २. २).

देवभूति—(शुंग. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें भागवताचा पुत्र.यास देवभूमि व क्षेमभूमि अशीं नामांतरें होतीं.

देवभूमि—(शुंग. भविष्य) मत्स्यमतें पुनर्भवाचा व ब्रह्मांडमतें भागवताचा पुत्र. यानें दहा वर्षें राज्य केलें.

देवमत—याचा नारदाशीं सृष्टिविषयक संवाद झाला आहे (म. आश्व. २४).

देवमति—आंगिराकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि.

देवमलिम्लुच्—हें रहस्यूचें नांव आहे.

देवमानुषि—(सो. क्रोष्टु.) भागवत व वायु यांच्या मतें शूर राजास अश्मकीचे ठिकाणीं झालेला पुत्र. यास दवमीढुष म्हटलें आहे.

देवमित्र शाकल्य–मांडुकेय ऋषीचा पुत्र. यानें सौभरी वगैरे शिष्यांना संहिता सांगितली. भागवतांत याचा जोडीदार शाकल्य होता असें म्हटलें आहे. पण वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हा शाकल्याचा शिष्य आहे. देवमित्र शाकल्यानें पांच संहिता, पांच शिष्यांना शिकविल्या. त्यांचीं नांवें मुद्गल, गोखल, मत्स्य, खालीय व शौशिरेय. वेदमित्र असाहि पाठभेद आहे (वेदमित्र, याज्ञवल्क्य व व्यास पहा).

जनकाच्या अश्वमेध यज्ञांत जनकानें पण लावला होता. त्यांत हजार गाई, त्यापेक्षां कितीतरी सोनें, गांवें, रत्नें आणि कितीतरी नोकर हीं जमलेल्या ब्राह्मणांतील श्रेष्ठ ब्राह्मणानें घेऊन जावींत, असें ठरविलें होतें. त्याप्रमाणें तेथें अनेक ब्राह्मण स्पर्धेनें तंडूं लागले. इतक्यांत ब्राह्मवाहसुत याज्ञवल्क्य तेथें आला व आपल्या शिष्यांना म्हणाला कीं, हें धन उचला. कारण, माझ्या इतका वेदवेत्ता येथें कोणीहि नाहीं. ज्याला हें पसंत नसेल, त्याला माझें आव्हान आहे. तेव्हां ब्राह्मण वादाकरितां पुढें सरसावले व अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर वाद झाले. सगळ्यांना जिंकल्यावर याज्ञवल्क्य शाकल्याला टाकून बोलला व म्हणाला,' ब्राह्मणांचें बल म्हणजे विद्या व तत्त्वज्ञान यांतील नैपुण्य होय. मी कोणत्याहि प्रश्नांचीं उत्तरें देण्यास तयार आहें. जो कोणी उत्तरें देईल त्याला हें धन मिळावयाचें असा राजा जनकाचा पण आहे.' त्याबरोबर शाकल्य रागानें वेडा झाला व याज्ञवल्क्याच्या म्हणण्याप्रमाणें त्याला यानें हजार प्रश्न विचारिले. त्यांचीं याज्ञवल्क्यानें उत्तरें दिलीं. याज्ञवल्क्यानें प्रश्न विचारण्याची वेळ आली, वाद रंगाला आला. याज्ञवल्क्यानें एकच प्रश्न विचारिला. प्रश्नाचें उत्तर न दिल्यास मरण पतकरावें असें ठरलें. याज्ञवल्क्यानें प्रश्न केला परंतु, शाकल्याला उत्तर देतां येईना. शेवटीं शाकल्यानें मृत्यु पत्करिला.

देवमित्र शाकल्याच्या मृत्यूमुळें सर्व ब्राह्मणांना ब्रह्महत्त्येचा दोष लागला म्हणून ते पवनपुराला गेले व तेथें द्वादशार्क, बालुकेश्वर व अकरा रुद्र यांचें त्यांनीं दर्शन घेतलें. चार कुंडांत स्नान केलें व वाडवांदित्याच्या प्रसादानें उत्तरेश्वराचें दर्शन घेऊन ते सर्व मुक्त झाले (वायु. १.६०).

देवमीढ—(सू. निमि.) भागवतमतें कृतिरथाचा व वायुमतें कीर्तिरथाचा पुत्र.

२ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें हृदीकाचा पुत्र. याचा पुत्र शूर. याच्या पत्नीचें नांव ऐक्ष्वाकी (मत्स्य. ४६). देवमीढुष देवमानुषि व देवमेधस् अशीं याबद्दल नामांतरें आहेत.

३ (सो. पूरु.). द्विमीढाचें नामांतर.

४ (सो. वृष्णि.) वृष्णीच्या पांच पुत्रांपैकीं तिसरा (पद्म. सृ. १३).

देवमीढुष—(सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें हृदीकाचा पुत्र व मत्स्यमतें भजमानाचा पुत्र (२ देवमीढ पहा).

देवमुनि ऐरंमद—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १४६). देवमुनि हें तुराचें नांव आढळतें (पं. ब्रा. २५. १४. ५).

देवमेधस्—(सो. क्रोष्टु.) भविष्यमतें हरिदीपकाचा पुत्र (२ देवमीढ पहा).

देवयान—काश्यकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

देवयानी—शुक्राची कन्या (म. आ. ९५; मत्स्य. २४; वायु. २. ३१; ब्रह्म. १२; १४६; ह. वं. १. ३०; लिंग. १. ६६; कूर्म. १. २२; अग्नि. २७४; विष्णु. ४. १०; भा. ९. १८; पद्म.सृ. १२; वा. रा. उ.५८). हिची आई पुरंदर इंद्राची कन्या जयंती. ती शुक्राचार्यास प्रसन्न करून त्याजपाशीं दहा वर्षें राहिल्यावर तिला ही कन्या झाली (मत्स्य. ४७; वायु. २. ३१). हिची आई प्रियव्रतपुत्री ऊर्जस्वती असाहि उल्लेख आढळतो (भा. ५.१.२५).

बृहस्पतिपुत्र कच देवांच्या सांगण्यावरून संजीवनी विद्या शिकण्यास्तव असुरगुरु शुक्राचार्यांपाशीं येऊन राहिला. देवयानीनें त्याचें लावण्य पाहून त्याच्याशीं लग्न लावण्याचें योजिलें. पण ही गुरुकन्या जाणून कचानें हिचें पाणिग्रहण केलें नाहीं. तेव्हां हिनें ' तुझी विद्या तुला फलद्रूप होणार नाहीं, ' असा त्यास शाप दिला. निरपराध असूनहि शाप दिल्यामुळें क्रुद्ध होऊन कचानें 'कोणीहि ऋषिपुत्र तुझें पाणिग्रहण करणार नाहीं, ' असा हिला उलट शाप दिला. हाच शाप ही क्षत्रियपत्नी होण्याचें कारण होय.

कच निघून गेल्यावर एकदां ही व वृषपर्व्याची कन्या शर्मिष्ठा या आपल्या सख्यांसह क्रीडा करण्यास गेल्या होत्या.

या वनांत आपआपलीं वस्त्रें सोडून ठेवून जलक्रीडा करीत असतां खोडकर इंद्रानें गंमत म्हणून त्या सर्वांचीं वस्त्रें एका ठिकाणीं मिसळून ठेविलीं. जलक्रीडा संपल्यावर सगळ्याजणी एकदम बाहेर आल्या व घांदलींत जिला जें सांपडलें तें ती नेसावयास लागली. भागवतांत, शंकरपार्वती नंदीवर बसून जात असतां त्यांना लाज वाटून त्या बाहेर येऊन वस्त्रें नेसूं लागल्या, असें आलें आहे (९.१८). त्या गडबडींत शर्मिष्ठा चुकून देवयानीचें लुगडें नेसली. आपलें लुगडें शर्मिष्ठा नेसली, असें पाहून देवयानी संतापली. देवयानी म्हणाली, ' तूं माझी शिष्याीण असून माझें लुगडें काय म्हणून घेतलेंस ? तुझें कधीं चांगलें होणार नाहीं !' तेव्हां शर्मिष्ठेनें उत्तर दिलें, 'मी राजाची कन्या आहें, तर तूं माझ्या पित्याचा पुरोहित जो शुक्राचार्य त्याची कन्या आहेस. तूं अशी दीन असूनहि माझ्यासारख्या मोठ्या मानाच्या स्त्रीवर रागावतेस ? भिकारडे, खुशाल रागव !' याप्रमाणें त्या दोघी एकमेकींस बोलतां बोलतां द्वेषबुद्धि मनांत धरून लुगड्यांची हिसकाहिसक करूं लागल्या. शेवटीं शर्मिष्ठेनें हिला तेथेंच विहिरींत ढकलून दिली व ही मेली अशी कल्पना करून शर्मिष्ठा नगरास परत आली.

इकडे ज्या प्रदेशांत देवयानी पडली होती, त्याच प्रदेशांत कर्मधर्मसंयोगानें नहुषपुत्र ययाति राजा मृगाच्या मागून धांवत आला. उदकप्राशनार्थ तो त्या विहिरीच्या कांठीं वांकून पाहतो, तों आंत एक तेजस्वी कन्या त्याच्या दृष्टीस पडली. नंतर त्यानें ही नग्न असल्यामुळें अंगावरील उत्तरीय वस्त्र हिला नेसावयास दिलें (भा. ९.१८). नंतर ययाति राजानें ' तूं कोणाची कोण ? ' असें हिला विचारिलें. तेव्हां हिनें सांगितलें कीं, ' मी शुक्राचार्यांची कन्या आहें.' नंतर ही ब्राह्मणकन्या आहे, असें जाणून ययातीनें हिचा उजवा हात धरून हिला बाहेर काढिलें व हिचा निरोप घेऊन तो नगरास परत गेला.

इकडे देवयानीच्या शोधाकरितां घूर्णिका नांवाची एक दासी आली. देवयानीनें तिला मी वृषपर्व्याच्या नगरांत येत नाहीं, असें पित्यास कळविण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें घूर्णिका दासीनें वृषपर्व्याच्या घरीं असलेल्या शुक्राचार्यांच्या कानांवर ही हकीकत घातली. नंतर शुक्राचार्य तेथून निघून वनामध्यें आल्यावर त्यानें आपल्या दुःखित मुलीस पाहिलें व म्हणाला, ' तुझें कांहीं पूर्वजन्मींचें पाप असेल, म्हणून तुला हें प्रायश्चित्त मिळालें असावें. ' तेव्हां देवयानीनें त्यास शर्मिष्ठेचे शब्द कथन केले. ते ऐकून शुक्राचार्यास राग आला. परंतु देवयानीनें मधुर शब्दांनीं त्याचें सांत्वन केलें व सांगितलें कीं, ' वृषपर्व्याच्या मुलीचे शब्द माझ्या मनास घरे पाडीत आहेत.' नंतर तो कोपाविष्ट शुक्राचार्य दैत्य राजाचा त्याग करण्यास प्रवृत्त झाला असतां वृषपर्व्यानें त्याची नम्रपणें प्रार्थना केली. तेव्हां शुक्र म्हणाला, ' देवयानीची समजूत घाला. कारण, हिला दुःख झालेलें मला खपावयाचें नाहीं.' यावर वृषपर्वा म्हणाला, ' आमच्या सर्वस्वाचे स्वामी आपण आहांत. ' हें सर्व वृत्त शुक्रानें देवयानीस कळविलें. पण ती म्हणाली, ' हें सर्व खुद्द राजानें मला सांगितलें पाहिजे.' तेव्हां वृषपर्वा हिला म्हणाला, ' देवयानी, तुझी इच्छित वस्तु कितीहि दुर्लभ असली, तरी मी देईन !' देवयानीनें त्याला म्हटलें ' तुझी कन्या शर्मिष्ठा आपल्या सहस्र दासीसहवर्तमान माझी बटिक झाली पाहिजे व माझा पिता ज्याच्याशीं माझें लग्न करील, त्याजकडे तिनें माझ्यासह आलें पाहिजे,' असें मागणें मागितलें.

नंतर वृषपर्व्यानें शर्मिष्ठेस तेथें बोलावून आणविलें. पाठविलेल्या दासीनें तिला कल्पना दिलेलीच होती. देवयानीजवळ जाऊन तिनें हिची मागणी मान्य केली. तेव्हां देवयानी तिला चिडवूं लागली कीं, ' मी याचककाची कन्या ! तर मग राजाची कन्या पुरोहिताच्या कन्येची दासी कशी ?' तेव्हां शर्मिष्ठेनें तिला ' माझें दासीपण जर माझ्या हीनदीन झालेल्या जातिबांधवांस सुख देत आहे, तर मी सुखानें दास्य पतकरितें,' असें सांगितलें. नंतर देवयानीस संतोष झाला. पुढें नगरांत गेल्यावर हिचा विवाह ययाति राजाशीं झाला. शर्मिष्ठाहि तिची दासी होऊन गेली (म. आ. ७८-८०; मत्स्य. २७-२९; भा. ९. १८).

पुढें शर्मिष्ठेस ययातीपासून पुत्र झालेला पाहून ही रागावून पित्याकडे गेली. तेव्हां पित्यानें ययातीस ' तूं म्हातारा होशील,' असा शाप दिला. व शेवटीं त्यानें फार विनविल्यावरून ' तुला तुझें वार्धक्य तारुण्य देणाऱ्या माणसास देतां येईल ' असा उश्शाप दिला. देवयानीच्या दोन्ही पुत्रांनी वृद्धता नाकारिली. तेव्हां त्यांस पित्यानें शाप दिले. देवयानीस ययातीपासून यदु व तुर्वसु या नांवांचे दोन पुत्र झाले (म. आ. ७५; ७६; ८२; ९५; मत्स्य. २४; ३१; ३२; वायु. २. ३१; ब्रह्म. १२; १४६; ह. वं. १. ३०; लिंग. १. ६६; कूर्म. १. २२; अग्नि. २७४; विष्णु. ४. १०; भा.९. १८; गरुड. १. १. १३९; पद्म. सृ. १२). रामायणांत एकटाच फक्त यदु दिला आहे (वा. रा. उ.५८).

देवरक्षित—(सो. कुकुर.) विष्णु, मत्स्य व पद्म यांच्या मतें देवकाचा पुत्र. यास देवरंजित व देववर्धन अशीं नांवें आहेत (पद्म. सृ. १३).

२ देवक राजाची कन्या व वसुदेवाची स्त्री. हिला गद आदिकरून नऊ पुत्र होते (भा. ९. २४).

देवरंजित—(सो. कुकुर.) वायुमतें देवकपुत्र (१ देवरक्षित पहा).

देवरथ--(सो.) भविष्यमतें कुशुंभाचा पुत्र (२ देवरात पहा).

देवराज--(सू. इ.) विकुक्षीचें नामांतर (मत्स्य. १२. २६).

२ (सू. निमि.) देवरातबद्दल पाठभेद.

३ हा ब्राह्मण किरात नगरांत व्यापार करून राहत असे. हा अत्यंत लबाड व दारू पिणारा होता. एकदां तळ्यावर स्नानास गेला असतां शोभावती नांवाच्या वेश्येशीं याचा संबंध जडला. तिच्या नादानें यानें आईबाप व स्त्री ह्या सर्वांचा वध केला. एकदां हा प्रतिष्ठान नगरांत आला असतां तेथें शिवाचें दर्शन घेऊन व शिवकथा ऐकून एका महिन्यानें मेला. तेव्हां केवळ अल्पकाल केलेल्या शिवपूजनानें याला कैलास प्राप्त झाला (शिवपुराणमाहात्म्य).

देवराज वसिष्ठ--याच्याकरितांच त्रय्यारुणानें सत्यव्रत त्रिशंकूला हद्दपार केलें व याच्या स्वाधीन राज्य केलें. याच्याकडूनच विश्वामित्रानें आपणांस ब्राह्मण म्हणवून घेतलें (JRAS १९१७. पा. ४०-६७).

देवराजन्--ज्यांनीं देवांत राजसूय यज्ञ केला, त्यांना ही संज्ञा लावण्यांत येते. त्यांचीं नांवें--सिंधुक्षित्, दीर्घश्रवस्, पार्थ व कक्षीवत् अशीं सायणानें दिलीं आहेत. मनुष्यांत ज्यांनीं राजसूय केले, त्यांना मनुष्यराजन् म्हणतात. ह्या शब्दांनीं कांहीं सामें प्रसिद्ध आहेत (पं. ब्रा. १८. १० .५).

देवरात--(सू. निमि.) भागवत व वायु यांच्या मतें सुकेतूचा व विष्णुमतें स्वःकेतूचा पुत्र. याच्या घरीं रुद्रानें धनुष्य ठेविलें होतें. तें सीतास्वयंवराच्या वेळीं रामानें भंगिलें (वा. रा. अयो. ६६) रामायणांत हा निमीपासून सहावा सांगितला आहे (वा. रा. बा. ७१. ३-६), व धनुष्याचा इतिहास सांगतेवेळीं निमीचा पुत्र म्हणूनहि सांगितला आहे (वा. रा. बा. ६६. ८). इतर पुराणांवरून पहिली वंशावळ प्रमाण धरितां येईल. दुसरा सामान्य निर्देश आहे. याचा पुत्र बृहद्रथ (दैवराति पहा).

२ (सो. क्रोष्टु.) भागवत, विष्णु, मत्स्य व पद्म यांच्या मतें करंभाचा पुत्र. वायुमतें करंभकाचा पुत्र. भविष्यमतें यास देवरथ म्हटलें आहे (पद्म. सृ. १३).

३ भागवतप्रमाणें याचा पुत्र याज्ञवल्क्य. वायु व ब्रह्मांड यांत ब्रह्मवाह असा पाठ आहे.

४ एक गृहस्थ. याला कला या नांवाची एक कन्या होती. तिचा पति शोण. कलेला मारीच राक्षसानें ठार मारिल्यावर देवरात व शोण तिच्या शोधाकरितां विश्वामित्राकडे गेले. नंतर ते वसिष्ठाला बरोबर घेऊन शिवलोकीं गेले. कारण, मरतांना हर हें नांव कलेच्या मुखांतून निघाल्यामुळें कैलासीं ती पार्वतीची दासी झाली होती. तेथें पार्वतीच्या सांगण्यावरून सोमव्रतास राहिल्यावर ते परत आले (पद्म. पा. ११२).

५ युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक क्षत्रिय (म.स. ४.३२ कुं.).

देवरात वैश्वामित्र--विश्वामित्रानें शुनःशेपाचें, त्याला मुलगा म्हणून स्वीकारिल्यावर ठेविलेलें नांव (ऐ. ब्रा. ७.१७; सां. श्रौ. १५.२७). एक गोत्र व प्रवर. हा मंत्रकार होता.

देवराति--अंगिराकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

देवल--एक ऋषि (क. सं. २२. ११). कश्यप-गोत्रांतील एक मंत्रकार व प्रवर. यानें हूहू गंधर्वास शाप दिला होता (भा. ८. ४).

असितास एकपर्णेपासून देवल नांवाचा पुत्र झाला. असित देवल व देवल असे दोन्ही प्रकारचे निर्देश येतात. याचा धाकटा भाऊ धौम्य. तो पांडवांचा पुरोहित होता (असित पहा).

एक स्मृतिकार. याज्ञवल्क्यावरील मिताक्षरा (१. १२८), अपरार्क,स्मृतिचंद्रिका वगैरे ग्रंथांत देवलाचा उल्लेख केला आहे. त्याचप्रमाणें देवलाच्या स्मृतींतील बरेच उतारे मिताक्षरेमध्यें घेतले आहेत (१. १२०). स्मृतिचंद्रिकेंत देवलाच्या स्मृतींतील ब्रह्मचाऱ्याचीं कर्तव्यें, ४८ वर्षेपर्यंत पाळावयाचें ब्रह्मचर्य व त्याचप्रमाणें पत्नीचीं कर्तव्यें यांसंबंधींचे उतारे घेतले आहेत (१. ५२; ६३). त्याचप्रमाणें मिताक्षरा, हरदत्ताचा विवरण नामक ग्रंथ, अपरार्क वगैरे ग्रंथ यांमध्यें देवलस्मृतींतील आचार, व्यवहार, श्राद्ध, प्रायश्चित्त व दुसऱ्या इतर गोष्टी-संबंधीं उतारे घेतले आहेत. देवलस्मृति नामक एक नव्वद श्लोकांचा ग्रंथ आनंदाश्रमांत छापलेला आहे. त्यामध्यें फक्त प्रायश्चित्तविधीसंबंधीं सांगितलेलें आहे. परंतु, हा ग्रंथ इतर स्मृतींतील श्लोकांचा केलेला संग्रह असावा. त्याचप्रमाणें हा बराच अर्वाचीन असावा, असें दिसतें. कारण, या स्मृतींतील १७-२२ हे श्लोक व ३०-३१ हे श्लोक विष्णूचे होत असें अपरार्कांत (३. १२००) सांगितलें आहे. अपरार्क व स्मृतिचंद्रिका यांत देवलाच्या स्मृतींतील दायविभाग, स्त्रीधनावरील स्त्रीची सत्ता वगैरेसंबंधीं उतारे घेतले आहेत. यांवरून देवल हा बृहस्पति, कात्यायन वगैरे स्मृति-कारांचा समकालीन असावा, असें दिसतें. याचे सर्वत्र येणारे धर्मशास्त्रपर श्लोक एकत्र करून एक तीनशें श्लोकांचा संग्रह धर्मप्रदीपांत दिला आहे. त्यावरून मूळ स्मृतीच्या वैविध्याची व विस्ताराची चांगली कल्पना येते.

२ शिवानें श्वेत नांवानें दोन अवतार घेतले. त्यांपैकीं दुसऱ्याचा शिष्य.

३ प्रत्यूषाचा पुत्र (म.आ.६७.२६ कुं.; विष्णु.१.१५.१७). याचा भाऊ असित. यानें स्वर्गांत जाऊन पितरांना महाभारत निरूपण केलें होतें (म. आ. १. १२४ कुं.; असित पहा).

४ कृशाश्वास धिषणेपासून झालेला पुत्र (भा. ६.६.२०).

५ जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतील एक सदस्य (म. आ. ५३. ८ कुं.).

६ ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत ब्रह्मगणांतिल हा अग्नीध् होता (पद्म. सृ. ३४).

देववत्--याचा सुदास नातू होता (ऋ. ७. १८. २२). याचा रथ अप्रतिहतगति होता (ऋ. ८. ३१. १५). वध्र्यश्व, दिवोदास व सुदास असा वंशक्रम धरल्यास देववत् याचा सुदास हा नातू आईकडून मानावयास पाहिजे.

२ रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र (मनु पहा).

३ (सो. कुकुर.) देवकाचा ज्येष्ठ पुत्र. याचे बंधु उपदेव, सुदेव व देवरक्षित (पद्म. सृ. १३).

४ (सो. वृष्णि.) अक्रूराचा पुत्र (पद्म. सृ. १३).

५ हा पूर्वजन्मींचा केशव. हा विष्णुस्वामीमतानुयायी होता. यानें रामज्योत्स्नामय ग्रंथ केला (भवि. प्रति. ४. २२).

देववती—प्राणी गंधर्वाची कन्या व सुकेश राक्षसाची पत्नी.

देववर—यजुर्वेदी ब्रह्मचारी.

देववर्णिनी--भारद्वाज ऋषीची कन्या व विश्रवा ऋषीची पत्नी. हिला वैश्रवण नांवाचा पुत्र होता.

देववर्धन--(सो. कुकुर.) भागवतमतें देवकाचा पुत्र (देवरक्षित पहा).

देववर्मन्--(मौर्य. भविष्य.) वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें इंद्रपालिताचा पुत्र. यानें सात वर्षें राज्य केलें. यास सोमशर्मा असें नामांतर आहे.

देववर्ष—प्रियव्रत राजाचा पुत्र (भा. ५. २०. ९).

देववात—देववात व देवश्रवस् हे भरताचे पुत्र होत. यांचें एक संपूर्ण सूक्त आहे. दृषद्वती, सरस्वती व आपया या नद्यांच्या तीरावर यानें यज्ञ केले (ऋ. ३. २३).

देववीति—(स्वा. प्रिय.) मेरुच्या नऊ कन्यांतील एक व आग्नीध्रपुत्र केतुमाल याची स्त्री.

देवव्रत--(मालिनी पहा).

२ भीष्माचें नांव (म. आ. ६३. ५०; १०७. ७६ कुं.).

३ एक कर्मठ ब्राह्मण. एकदां एका कृष्णाच्या भक्तानें याला कृष्णाचें पूजन करून तीर्थ दिलें असतां, तें यानें अश्रद्धेनें ग्रहण केलें. त्यामुळें याला वेळूचा जन्म मिळाला. परंतु, तीर्थ घेतल्याच्या पुण्यामुळें त्या वेळूची कृष्णानें आपली मुरली केली (पद्म. पा. ७३).

देवशर्मन्—एक ऋषि याची स्त्री रुचि (म. अनु. ७५. ७६ कुं.).

२ जनमेजयाच्या सत्रांतील एक सदस्य (म. आ. ५३.९ कुं.).

३ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायुमतें शाकपूर्ण रथीतराचा शिष्य (व्यास पहा).

४ एक सदाचारी ब्राह्मण. हा पित्याचें श्राद्ध योग्य ब्राह्मण बोलावून करीत असे. श्राद्ध केल्यावर एकदां हा अंगणांत बसला असतां, यास कुत्री व बैल यांचें भाषण ऐकूं आलें. त्यावरून यास समजून आलें कीं, हे दोघे आपले आईबाप आहेत व श्राद्धाच्या गडबडींत आपल्या हातून यांची हेळसांड झाली. त्यांना हा जन्म येण्याचीं कारणें विचारण्यास हा गेला असतां, सप्तर्षींतील वसिष्ठानें सर्व प्रकार अंतर्ज्ञानानें जाणून यास सांगितलें कीं, ' तुझी माता रजस्वला असतांना तिनें स्वयंपाक करून ब्राह्मणांस वाढिलें. ' त्यास उपाय म्हणून वसिष्ठानें भाद्रपद शुद्ध पंचमीचें म्हणजे ऋषिपंचमीचें व्रत याला सांगितलें. तें यानें केल्यावर याच्या आईबापांचा उद्धार झाला (पद्म. उ. ७७).

५ एक ब्राह्मण. हा समुद्रसंगमावर प्रत्येक पर्वणीला श्राद्ध करी व त्यामुळें याचे पितर प्रत्यक्ष येऊन याला आशीर्वाद देत. हा एकदां पितरांबरोबर पितृलोकीं गेला असतां, याच्या पितरांपेक्षां सुखी असे दुसरे पितर यानें पाहिले व याचें कारण त्या पितरांचीं श्राद्धें महीसागर संगमतीर्थावर होतात, असें याला कळलें. तेव्हां तेथें आपणहि श्राद्धें करावींत, असा निश्चय करून हा खालीं आला व इतरांच्या साहाय्यानें तसें करून यानें आपल्या पितरांचा उद्धार केला (स्कंद. १. २.३).

६ पुरंदर नामक नगरांत हा ब्राह्मण राहत असे. यानें पुष्कळ पुण्यकृत्यें केलीं, पण मनास शांति मिळेना. शेवटीं भगवद्गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायानें यास मनःशांति मिळाली (पद्म. उ. १७६).

७ मायापुरींत राहणारा अत्रिकुलांतिल एक ब्राह्मण. याची कन्या गुणवती व जांवई चंद्रशर्मा. चंद्रशर्मा हा याचा शिष्य होता. एकदां हे दोघे अरण्यांत दर्भसमिधा आणावयास गेले असतां, एका राक्षसानें यांचा प्राण घेतला. यांनीं अनेक प्रकारचीं धर्माचरणें केलीं असल्यामुळें हे वैकुंठास गेले (पद्म. उ. ८८; सत्यभामा पहा).

८ कावेरी नदीच्या उत्तर तटावर हा ब्राह्मण राहत असे. यानें कार्तिक महिन्यांत आपल्या पुत्रास स्नानादि कर्मे करण्यास सांगितलें. परंतु त्यानें तें ऐकिलें नाहीं. तेव्हां यानें क्रुद्ध होऊन ' उंदीर हो,' असा त्यास शाप दिला. पुढें त्या मुलानें पित्याची विनवणी केल्यामुळें यानें ' तूं कार्तिकमाहात्म्य ऐकतांच मुक्त होशील,' असें सांगितलें. नंतर तो उंदीर होऊन अरण्यांत गेला. एकदां विश्वामित्र आवळीच्या झाडाखालीं आपल्या शिष्यांना

कार्तिकमाहात्म्य सांगत होते, तें ऐकून तो ब्राह्मणपुत्र मुक्त झाला (स्कंद. २.४.१२).

९ जालंधराचें देवांशीं युद्ध झालें, त्या वेळीं वृंदा व स्मरदूति यांनीं तापस वेषधारी विष्णूला 'तूं कोण' असें विचारिल्यावरून विष्णूनें ' भारद्वाज गोत्रामध्यें माझा जन्म झाला असून माझें नांव देवशर्मा आहे व मी सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यांत शिष्यांसह फिरत असतों, ' असें सांगितलें (पद्म. उ. १८).

देवश्रवस्—(सो. क्रोष्टु.) शूर नांवाच्या राजास मारिषेपासून झालेला पुत्र. कंसभगिनी कंका ही याची स्त्री होती. यास सुवीर व इषुमान् असे दोन पुत्र होते (भा. ९.२४).

२ एक ऋषि (म. शां. ४६.६ कुं.). विश्वामित्रकुलोत्पन्न ऋषि व प्रवर. कुशिकगोत्रांतील मंत्रकार.

देवश्रवस् भारत—सूक्तद्रष्टा. हा धार्मिक दिसतो (ऋ. ३. २३. २-३).

देवश्रवस् यामायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १७). अनुक्रमणींत यास यमपुत्र असें म्हटलें आहे.

देवश्रेष्ठ—रुद्रसावर्णि मनूचा एक पुत्र.

देवसावर्णि—तेरावा मनु (भा. ८.१३; ब्रह्मवै. २. ५४). या मनूचें नांव ऋतधामा असें आहे (मत्स्य. ९; मनु पहा).

देवसिंह—पांडुपुत्र सहदेव याच्या अंशानें जन्मास आलेला भीमसिंहाचा पुत्र (भवि. प्रति. ३.२).

देवसेना—दक्ष प्रजापतीची कन्या. केशी दैत्य हिला पळवून नेत असतां इंद्रानें हिला सोडविलें. पुढें हिनें कार्तिकेयास वरिलें (म. व. २२६.१; २२९.५२ कुं.). हें रूपक दिसतें.

देवस्थान—एक ब्रह्मर्षि (म. शां. २०.१; ४६.६ कुं.).

देवह्नय—एक ऋषि (म. स. ७.१९ कुं.).

देवहूति—स्वायंभुव मनूची कन्या व कर्दम प्रजापतीची पत्नी (भा. ३.१२.५४). हिला नऊ कन्या व कपिल नामक एक पुत्र होता (भा. ३.२४). कपिलानें हिला सांख्यशास्त्राचा उपदेश केला. नंतर देहत्याग करून ही नदीरूप बनली (भा. ९.३३).

देवहोत्र—एक ऋषि. हा उपरिचर वसूच्या यज्ञामध्यें ऋत्विज् होता.

देवातिथि काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ४). याच्या सूक्तांत रुम, रुशम, श्यावक आणि कृप यांचा उल्लेख आहे (ऋ. ८. ४. २) व शेवटीं कुरुंगाची दानस्तुति केली आहे (ऋ. ८-४.१९). एकदां दुष्काळ पडला असतां हा आपल्या मुलांसह कंदमुळें आणण्याकरितां अरण्यांत गेला. तेथें याला काकडीचीं फळें आढळलीं. यानें एक साम म्हणून त्या फलांच्या गाई केल्या (पं. ब्रा. ९.२.१९).

२ (सो. कुरु.) क्रोधन व कंडू यांचा पुत्र. याची स्त्री वैदर्भी मर्यादा व पुत्र ऋष्य किंवा रुच (म. आ. ६३. २२ कुं.; भा. ९.२२.११). विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें अक्रोधनाचा पुत्र.

देवाधिप—दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. आ. ६७).

देवानंद—(सो. मगध. भविष्य.) प्रियानंद राजाचा पुत्र. यानें बीस वर्षें राज्य केलें.

देवानीक—(सू. इ.) क्षेमधन्व्याचा पुत्र (पद्म. सृ. ८).

देवांतक—रावणाचा पुत्र. यास मारुतीनें मारिलें (वा. रा. यु. ६. ७०).

२ एक राक्षस. हा हिरण्याचा मित्र असून त्याच्या बाजूनें लढत असतां यमहस्तें मृत्यु पावला (पद्म. सृ. ७०).

३ एक असुर. हा रौद्रकेतूचा पुत्र. यानें आपल्या कृतीनें सर्व त्रैलोक्य त्रस्त करून सोडिलें. तेव्हां विनायकानें कश्यपाच्या गृहीं अवतार घेऊन याचा नाश केला.

४ कालनेमीचा पुत्र.

देवापि आर्ष्टिषेण—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ९८). याच्या सूक्तांत देवापि आर्ष्टिषेण व शंतनु यांचा उल्लेख आहे. देवापि आर्ष्टिषेण आणि शंतनु हे दोघे कुरुवंशांतील बंधु होते. देवापि वडील भाऊ व शंतनु धाकटा भाऊ होता. तथापि शंतनु गादीवर बसला. त्यामुळें राज्यांत बारा वर्षें अवर्षण पडलें. ब्राह्मण त्याला म्हणाले, ' तूं धाकटा असून गादीवर बसलास, त्यामुळें देव पाऊस पाडीत नाहीं. ' तेव्हां शंतनूनें देवापीला राज्यावर बसण्याकरितां बोलाविलें. पण देवापीनें त्याला सांगितलें, ' मी तुझा पुरोहित होतों व यज्ञ करतों म्हणजे पाऊस पडेल.' तेव्हां यानें वरील सूक्त म्हटलें (नि.२.११). यांला त्वग्रोग असल्यामुळें यानें राज्य नाकारिलें व हा तपाला गेला. पण शंभर वर्षे अवर्षण पडल्यामुळें भावाच्या विनंतीवरून यानें यज्ञ केला (बृहद्दे.७. १४८; ८. ७). यावरून क्षत्रिय असूनहि यानें पौरोहित्य केलें, असें दिसतें. बृहस्पतीची स्तुति करून यानें पाऊस पाडला. यानें आपणांस ओलान असें म्हणून घेतलें आहे (ऋ. १०.९८. ११). पुराणांत थोड्या फरकानें हीच माहिती उपलब्ध होते.

प्रतीपाला शैब्या सुनंदा नांवाच्या स्त्रीपासून झालेला हा पुत्र (म. आ. ६३. ४७ कुं.). भागवत, मत्स्य, वायु व विष्णु यांत हा प्रतीपपुत्र होता, यांत मतभेद नाहीं. याला शंतनु व बाह्लिक असे दोन भाऊ होते. यानें लहानपणींच विरक्तपणा स्वीकारिला (म. आ. १०१. ४९ कुं.; ह. वं. १. ३२).

हा धर्मज्ञानाच्या इच्छेनें विरक्त झाला व वनांत गेला. पुढें हा देवांचा उपाध्याय झाला. याचे पुत्र च्यवन व इष्टक होत (वायु. २. ३७. २३२; ब्रह्म. १३. ११७). हा कुष्ठी होता, म्हणून याला लोकांनीं राजा करूं देण्याचें नाकारिलें (मत्स्य. ५०. ३९).

भागवतांत वरील सर्व गोष्ट दिली आहे व शिवाय, आणखीहि थोडी भर घातली आहे. शंतनूनें जेव्हां देवापीस राज्य स्वीकारण्याविषयीं विनंति केली, तेव्हां शंतनूच्या प्रधानांनीं देवापीकडे कांहीं हुषार ब्राह्मण पाठवून याची बुद्धि पाखंडमताकडे वळविली. शेवटीं शंतनूकडे येऊन हा वेदमार्गाची निंदा करूं लागला. त्यामुळें हा पतित ठरून राज्यास अयोग्य झाला व शंतनूचा दोष गेला (विष्णु. ४. २०. ७). पुढें देवापि कलापि ग्रामांत राहिला. हा देवापि कलियुगांत सोमवंश नष्ट झाला असतां, कृतयुगारंभीं सोमवंशाची पुनः स्थापना करील (भा. ९. २२). हाच पुढें कलियुगांत वर्णाश्रमधर्म नष्ट झाल्यावर पुनः कृतयुगारंभीं वर्णाश्रमधर्माची स्थापना करील (भा. १२. २; विष्णु. ४. २०. ७; ९ सुवर्चस् पहा).

२ यानें पृथूदक तीर्थावर तप करून ब्राह्मणत्व मिळविलें (म. श. ४१. १० कुं.). येथें देवापि व आर्ष्टिषेण भिन्न आहेत.

३ चेदी देशांतील एक क्षत्रिय. याला कर्णानें ठार केलें (म. क. ५१. ४९ कुं.).

४ आर्ष्टिषेण राजाच्या उपमन्यु नांवाच्या पुरोहिताचा पुत्र (मिथु पहा).

देवार्ह—(सो. विदू.) वायुमतें हृदीकाचा पुत्र.

देवावृध—(सो. क्रोष्टु.) सात्वत राजाचा पुत्र. याचा पुत्र बभ्रु (म. क. ५६). पद्ममतें सात्वताचा दुसरा पुत्र. याला पुत्र नव्हता म्हणून, यानें पर्णाशा नदीचे तीरीं तपश्चर्या केली. तेव्हां नदीनें कन्येचें रूप धारण करून याला वरिलें व तीपासून याला बभ्रु झाला (पद्म. सृ. १३). यानें ब्राह्मणास छत्र दिलें (म. शां. २४०. २१; अनु. २००. ७ कुं.).

देवी—एक अप्सरा.

२ प्रह्लादपुत्र विरोचन याची स्त्री (भा. ६. १८.१६).

३ वरुणाची पत्नी. हिला बल नांवाचा पुत्र व सुरा नांवाची कन्या होती (म. आ. ६७. ५२ कुं.; दुर्गा पहा).

देहिन्—अमिताभ देवांपैकीं एक.

दैत्यद्वीप—गरुडाचा पुत्र (म. उ. १०१. ११ कुं.;).

दैत्यसेना—दक्ष प्रजापतीची कन्या व केशी दैत्याची स्त्री (म. व. २२६. १ कुं.).

दैत्यांपति—प्लक्षाचें पैतृक नांव (तै. ब्रा. ३. १०. ९. ३–५). शांडिल्यायनानें याला अग्निचितीच्या विटा मांडण्यास शिकविलें (श. ब्रा. ९. ५. १. १४).

दैर्घतम—(सो. काश्य.) दीर्घतम्याचा पुत्र. धन्वंतरीचें पैतृक नांव.

दैर्घतमस—(कक्षीवत् पहा).

दैव—अथर्वनचें पैतृक नांव.

दैवत्य—उपाकर्मांगआचार्यतर्पणांत याचा उल्लेख आहे (जैमिनि पहा).

दैवराति—(सू. निमि.) देवरातपुत्र बृहद्रथ याचें पैतृक नांव. यानें केलेल्या अश्वमेधांत याज्ञवल्क्याचा शाकल्याशीं वाद झाल्यावर त्यानें यास तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला (म. शां. ३१५.४ कुं.).

२ (सो. क्रोष्टु.) देवरातपुत्र देवक्षत्राचें पैतृक नांव.

दैवल—असितांचें पैतृक नांव.

२ एक ऋषि. यानें हरिस्वामीस शाप दिला होता (भवि. प्रति. २. १२).

दैववात—हें संजयाचें दुसरें नांव आहे (ऋ. ४. १५. ४). पण हें अभ्यावर्तीचेंहि पैतृक नांव आहे (ऋ. ६. २७. ७). हें अग्नीलाहि लाविलें आहे (ऋ. ३. २३. ३).

दैवाप—इंद्रोताचें पैतृक नांव.

दैवावृध—बभ्रूचें पैतृक नांव (ऐ. ब्रा. ७. ३४). सायणानें दैवावृध व बभ्रु अशा दोन व्यक्ति मानिल्या आहेत.

दैवोदास—भृगुकुलोत्पन्न एक ऋषि.

दैवोदासि—प्रतर्दनाचें पैतृक नांव. सुदासाचेंहि हें पैतृक नांव असावें (परुच्छेप व प्रतर्दन पहा).

दोष—अष्टवसूंतील एक.

दोषा—(स्वा. उत्तान.) पुष्पार्ण राजाची स्त्री. हिला प्रदोष, निशीथ व व्युष्ट असे तीन पुत्र झाले.

दौरेश्रवस—पृथुश्रव्याचें पैतृक नांव.

दौरेश्रुत—तिमिर्घाचें पैतृक नांव.

दौर्मुखि—यशोधराचें पैतृक नांव.

दौश्शालेय—दुःशलापुत्र सुरथाचें पैतृक नांव.

दौश्शासनि—दुःशासनपुत्राचें पैतृक नांव. हा अभिमन्युवधास फक्त निमित्तमात्र झाला.

दौष्यन्ति व दौष्यन्ति—भरताचीं पैतृक नांवें.

द्यावापृथिवी—यांना ऋग्वेदांत मातापिता असें वारंवार म्हटलेलें आढळतें. द्यौ हा पिता व पृथिवी ही माता असा हा संकेत आहे. ही जोडी इंद्र वगैरेची मातापिता आहे, तसेंच सर्व लोकांचीहि मातापिता हींच होत.

द्यु---अष्टवसूंतील एक. एकदां सर्व वसु भार्यासह वसिष्ठाश्रमीं क्रीडा करण्याकरितां गेले असतां त्यांनीं तेथें वसिष्ठाची कामधेनु पाहिली. तिचा अभिलाष धरून त्यांनीं तिला पळवून नेण्याचें ठरविलें. द्यूनें तर आपला बेत तावडतोब अमलांत आणिला. वसिष्ठास आपली कामधेनु गेली, हें कळतांच त्यांनीं त्या सर्व वसूंना ' मनुष्ययोनींत जन्म घ्या, ' म्हणून शाप दिला. त्या शापाप्रमाणें द्यु हा गंगेच्या उदरीं येऊन भीष्म या नांवानें प्रसिद्धीस आला (म. आ. १०६. १५ कुं.).

द्युत---(धृत पहा).

द्युतान मारुत---सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ९६; पं. ब्रा. १७. १. ७; ६. ४. २). इतर कांहीं ठिकाणीं वायुदेवता असा याचा अर्थ आहे (वा. सं. ५. २७; तै. सं. ५. ५. ९. ४; ६. २. १०. ४; क. सं. १५. ७; श. ब्रा. ३. ६. १. १६).

द्युति---द्रुतीचें नामांतर.

द्युतिमत्---(सू. इ.) मदिराश्व राजाचा पुत्र. याचा पुत्र सुवीर (म. अनु. २. ९ कुं.).

२ शाल्वदेशीय एक राजा. यानें आपलें सर्व राज्य ऋचीकास दान केलें होतें. त्यामुळें यास मरणोत्तर सद्गति मिळाली (म. अनु. २००. २३; शां. २४० कुं.).

३ स्वायंभुव मनूचा एक पुत्र (पद्म. सृ. ७).

४ दक्षसावर्णी मन्वंतरांतील सप्तर्षींतील एक.

५ आभूतरजस् देवांतील एक.

६ सरस्वती नदीच्या कांठीं असलेल्या भद्रावती नांवाच्या नगरीचा राजा (पद्म. उ. ४९).

७ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

द्युमणिवत्सल---(सो.) भविष्यमतें अरुपोषणाचा पुत्र. यानें ३७०० वर्षे राज्य केलें.

द्युमत्---स्वायंभुव मन्वंतरांतील वसिष्ठ व ऊर्जा यांचा पुत्र (भा. ४१. ४१).

२ स्वारोचिष मनूचा एक पुत्र (मनु पहा).

३ प्रतर्दन राजाचें नामांतर (प्रतर्दन पहा).

४ शाल्व राजाचा प्रधान. यास कृष्णानें ठार मारिलें (भा. १०. ६).

द्युमत्सेन---शाल्वदेशीय सत्यवान् ऊर्फ चित्राश्व याचा पिता (सावित्री पहा).

२ राजसूय दिग्विजयाच्या वेळीं अर्जुनानें याला जिंकिलें (म.स. ४. ३७; २७. ११ कुं.). हा कृष्णाकडून मारिला गेला (म. स. ६१. ७ कुं.).

३ (सो. मगध. भविष्य.) भागवतमतें शमाचा पुत्र. मत्स्यमतें त्रिनेत्राचा पुत्र (२ दृढसेन पहा).

द्युम्न---(स्वा. उत्तान.) चक्षुर्मनु व नड्वला यांचा पुत्र (मनु पहा).

द्युम्न विश्वचर्षणि आत्रेय---सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २३).

द्युम्नीक वासिष्ठ---सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ८७).

द्योतन---सायणमतें एक राजा (ऋ. ६. २०. ८). २ सुतप देवांपैकीं एक.

द्रविड---कृष्ण व जांबवती यांचा पुत्र.

द्रविडा---(सू. दिष्ट.) वायुमतें तृणबिंदूची कन्या.

द्रविण---पृथु व अर्चि यांचा पुत्र (भा. ५. २२; २४). २ धर नामक वसूचा पुत्र (म. आ. ६७. २१ कुं.). ३ तुषित देवांतील एक.

द्रविणक---अग्नीस वसोर्धारेपासून झालेला पुत्र (भा. ६. ६.१३).

द्राह्यायण (णि)---रुद्रभूतीचें पैतृक नांव. द्राह्यायण हा सामवेदाचें श्रौत व गृह्य सूत्र करणारा आहे. याला खादिर असेंहि म्हणतात. हा राणायनीय शाखेचा सूत्रकार होय. हेमाद्रीनें गोभिलाला राणायनीय व कौथुम शाखेचा सूत्रकार मानिलें आहे (श्राद्धकल्प). खादिरसूत्र शार्दूलशाखेचें असावें (भगवद्दत्तकृत जै. उ. ब्रा. प्रस्तावना पा. १७).

द्रुति---(स्वा. प्रिय.) नक्ताची स्त्री. हिला गय नांवाचा एक पुत्र होता (भा. ५. १५. ६).

द्रुपद---(सो. अज.) पृषत् राजाचा पुत्र (म. आ. १५०; भा. ९. २२; ह. वं. १. ३२; वायु. २. ३८; मत्स्य. ५०; ब्रह्म. १३; विष्णु. ४. १९; अग्नि. २७७; गरुड. १. १४०). पांचालाधिपति पृषत् राजास बराच कालपर्यंत पुत्र झाला नाहीं. म्हणून त्यानें पुत्रप्राप्त्यर्थ तप करावयास सुरुवात केली. तप करीत असतां एकदां मेनका नांवाची अप्सरा त्या ठिकाणीं गेली, तिचें लावण्य पाहून पृषत् मोहित झाला व त्याचें वीर्य स्खलन पावलें. त्या वीर्यापासून एक बालक जन्मला, तोच द्रुपद होय (म. आ. १५०.१० कुं.). हा मरुद्गणाच्या अंशांनीं झाला (म. आ. ६७). द्रुपदास यज्ञसेन, पांचाल व पार्षत अशीं नांवें आहेत.

द्रुपदाचें अस्त्रशिक्षण व धनुर्विद्याशिक्षण हीं द्रोणाचार्यांचा पिता जो भरद्वाज त्याच्या देखरेखीखालीं झालीं. म्हणून द्रोणाचार्य हा द्रुपदाचा गुरुबंधु होता. धनुर्विद्या पूर्ण झाल्यावर द्रुपदानें भरद्वाजास गुरुदक्षिणा दिली व ' पित्याच्या मागें मी राउयावर बसल्यावर तुम्ही जर मदतीकरितां माझ्याकडे आलां, तर तुम्हांला लागेल ती मदत मी देईन ' असें द्रोणास सांगितलें होतें. नंतर द्रुपद स्वराज्यांत निघून गेला.

पुढें द्रुपदास राज्याधिकार प्राप्त झाल्यावर द्रोण मदतीकरितां याच्याकडे आला. पण द्रुपदानें मदांध होऊन त्याला मदत दिली नाहींच, पण उलट त्याचा उपहास केला. या अपमानाचा सूड घेण्याकरितां द्रोणानें पांडवांचें आचार्यत्व पतकरून त्यांकरवीं याचा सूड घेतला (द्रोण पहा). नंतर द्रोणानें यांचें अर्धें म्हणजे उत्तर पांचालाचें राज्य घेऊन उरलेलें परत दिलें. पुढें द्रुपद गंगाकांठीं दक्षिण पांचालांत माकंदी येथें राज्य करूं लागला (म. आ. १४८.७८ कुं.). पांचाल म्हणजे सध्यांचें रोहिलखंड.

याप्रमाणें द्रोणानें शिष्यांकरवीं विटंबना केल्यामुळें द्रुपद द्रोणावर अतोनात चिडला व त्याच्या नाशाकरितां उपाय शोधूं लागला. त्याकरितां हा नेहमीं हिंडत असे. हिंडतां हिंडतां एकदां हा उपयाजाच्या सांगण्यावरून याज नांवाच्या काश्यपगोत्रीय ब्राह्मणाच्या आश्रमांत आला. तो ब्राह्मण अति लोभी असल्यानें वाटेल तें कर्म करण्यास तयार असे. द्रुपदानें त्यास उपाय विचारितांच त्यानें यास पुत्रप्राप्त्यर्थ यज्ञ करण्याचा सल्ला दिला. तेव्हां उपयाज व त्याचा भाऊ याज यांच्यासह हा आपल्या नगरास येऊन यानें यज्ञ केला. यज्ञ झाल्यावर सिद्ध केलेला चरु खाण्याकरितां याजानें द्रुपदाच्या सौत्रामणी नांवाच्या बायकोस बोलाविलें. परंतु, तिला येण्यास विलंब लागल्यामुळें उपयाजानें सिद्ध केलेला तो चरु अग्नींतच टाकिला. त्याबरोबर अग्नींतून एक कवचकुंडलधारी देदीप्यमान तरुण व एक श्यामवर्णा स्त्री अशीं दोघें बाहेर पडलीं. त्या दोघांचीं नांवें धृष्टद्युम्न व द्रौपदी अशीं ठेविलीं (म. आ. १६७).

द्रौपदी उपवर झाल्यावर द्रुपदानें तिच्या स्वयंवराची तयारी केली. त्या वेळीं मत्स्ययंत्राचा धनुष्यानें वेध करणाऱ्यास द्रौपदी द्यावयाची, असा यानें पण केला होता. तो पण अर्जुनानें जिंकिला. त्यामुळें द्रुपदानें पांडवांना द्रौपदी दिली. पांडव ब्राह्मणांचीं रूपें घेऊन स्वयंवरास आले असल्यामुळें द्रुपदानें आपला अपमान करून ब्राह्मणांनाच आपली कन्या दिली, असा सर्व राजांचा समज होऊन ते द्रुपदाशीं लढाई करण्यास प्रवृत्त झाले. परंतु पांडवांनीं त्यांचें शौर्यानें निवारण केलें. पुढें द्रुपदानें आपला पुरोहित पांडवांच्या निवासस्थानाकडे पाठविल्यावर कन्या जिंकणारे पांडवच असल्याबद्दल याची खात्री होऊन यास आनंद झाला. नंतर यानें मोठ्या समारंभानें पांच पांडवांशीं द्रौपदीचें लग्न लावून दिलें (म. आ. २१५).

भारतीय युद्धांत द्रुपद पांडवांकडेसच होता. यानें आपल्या पुरोहितास धृतराष्ट्राकडे पांडवांच्या वतीनें संधि करण्याकरितां पाठविलें होतें. परंतु, समेटाचे सर्व प्रयत्न फोल ठरून जेव्हां युद्ध सुरू झालें तेव्हां, हा आपले पुत्र, बांधव व सैन्य यांच्यासह पांडवांच्या मदतीस आला. यानें युद्धांत बराच पराक्रम गाजविला. पुढें रात्रियुद्ध चालूं असतां हा द्रोणाचे हातून मार्गशीर्ष वद्य. ११ ला पहाटेस मारिला गेला (म. द्रो. १८७. ४२ कुं.; भारत-सावित्री).

द्रुपदास द्रौपदी व धृष्टद्युम्न या दोन अपत्याखेरीज शिखंडी, सुमित्र, प्रियदर्शन, चित्रकेतु, सुकेतु, ध्वजकेतु (म. आ. २१८. १९ कुं.), वीरकेतु (म. द्रो. १२२. ४० कुं.), सुरथ व शत्रुंजय (म. द्रो. १५७. १८० कुं.) अशीं दुसरीं मुलें होतीं. शिखंडी हा जन्माच्या वेळेस स्त्री होता, पण पुढें एका यक्षाच्या प्रसादानें पुरुषत्व पावला. त्याला द्रुपदानें शंकराकडून भीष्मवधार्थ मागून घेतलें होतें.

द्रुम—अधिरथ सूताचा पुत्र व कर्णाचा भाऊ. हा भारतीय युद्धांत भीमाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १५६. २७ कुं.).

२ हा राजा शिबीचा अंशभूत होता (म. आ. ६८. ८ कुं.).

३ गंधर्वाचा पुरोहित (म. स. १०. ३०; ६७. १६ कुं.).

द्रुमसेन—दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. आ. ६८. ३५ कुं.). हा धृष्टद्युम्नाचे हातून मारिला गेला (म. द्रो. १७१. २२ कुं.).

२ शल्याचा चक्ररक्षक. याला युधिष्ठिरानें ठार मारिलें (म. श. ११. ५३ कुं.).

द्रुमिल—ऋषभदेव व जयंती यांच्या शतपुत्रांतील एक. हा भगवद्भक्त होता (भा. ५. ४; ११.४).

द्रुह्य—द्रुह्यूचें नामांतर.

द्रुह्यु—यालाच द्रुह्य असेंहि कांहीं ठिकाणीं म्हटलें आहे (ब्रह्म. १२; मत्स्य. २४; विष्णु. ४. १०). हा शब्द एकवचनीं व अनेकवचनीं मिळून अनेक वेळां आला आहे (ऋ. १. १०८. ८; ६. ४६. ८; ७. १८. ६; १२; १४; ८. १०. ५). हा सुदासाच्या शत्रूंपैकीं होय. दाशराज्ञ युद्धांत यांना बरेंच महत्त्वाचें स्थान होतें. हा इंद्राग्नि व अश्वी यांचा भक्त होता (ऋ. १. १०८ ८; ८. १०. ५).

हा आयुपुत्र नहुष याचा पौत्र व ययाति राजाला शर्मिष्ठेपासून झालेल्या तीन पुत्रांतील एक (लिंग. १ ६६; वायु. २. ३२; गरुड. १. १३९; अग्नि. २७४; पद्म. सृ. १२). अनु व पूरु हे याचे भाऊ होत. ययातीनें सर्व मुलांस एकत्र करून त्यांस आपली जरा घेण्याविषयीं विचारिलें असतां, शर्मिष्ठेपासून झालेल्या पूरु नामक पुत्रानें मात्र ती गोष्ट कबूल केली. तेव्हां राजानें इतरांना शाप देऊन पूरूलाच गादीवर बसविलें.

यानें जरा घेण्याचें नाकारिलें म्हणून याला ' तुझें कल्याण होणार नाहीं, भोगाशा तृप्त होणार नाहींत, जेथें व्यवहार नित्य नावांतून चालतो, तेथें तुला राहावें लागेल, तेथें सुद्धां तुला व तुझ्या वंशाला राज्यपद मिळणार नाहीं,' असा शाप दिला (मत्स्य. २४; ३२; ३४; ह. वं. १.३०; ब्रह्म. १२; १४६; विष्णु. ४. १०; म. आ. ६९ कुं.; भा. ९; १८). याचा वंश बहुतेक पुराणांत आहे.

ययातीनें ही सप्तद्वीप पृथ्वी समुद्रासह जिंकिली होती. तिचे त्यानें पांच भाग करून ते आपल्या पुत्रांना वाटून दिले. त्यांपैकीं पश्चिमेकडील भाग द्रुह्यूला मिळाला (ह. वं. १.३०). परंतु याचे वंशज भरतखंडाच्या उत्तरेस राज्य करीत होते. याच्या राज्यांत म्लेच्छ लोकांची पुष्कळ वस्ती होती, असें वर्णन आढळतें (भा. ९. २३). द्रुह्यूला पूर्वेकडील राज्य दिलें होतें, असेंहि आढळतें (लिंग. १. ६७). याला बभ्रु आणि सेतु असे दोन पुत्र होते (ब्रह्म. १३; विष्णु. ४. १७; ह. वं. १. ३२; अग्नि. २७६). सेतु व केतु असेहि दोन पुत्र होते (मत्स्य. ४८). शिवाय, द्रुह्यूला एकच बभ्रु नामक पुत्र होता व त्या बभ्रूला सेतु झाला, असेंहि म्हटलेलें आढळतें (भा. ९. २३). हा पाण्यांत बुडून मरण पावला (ऋ. ७. १८). याचे उपाध्याय भृगु होते.

२ मतिनाराचा पुत्र (म. आ. ८८. १३ कुं.).

द्रोण--आंगिरस गोत्रीय भरद्वाज ऋषीचा पुत्र. भरद्वाज गंगातीरीं तप करीत असतां, एकदां घृताची नामक अप्सरा त्या ठिकाणीं आली. तिचें लावण्य पाहून भरद्वाज मोहित झाला व त्याचें रेत स्खलन पावलें. तें त्यानें द्रोणकलश नांवाच्या यज्ञपात्रांत ठेविलें. त्यापासून पुढें एक पुत्र झाला; तोच द्रोण होय. द्रोणाची उत्पत्ति द्रोणकलशांत झाल्यामुळें याला अयोनिसंभव असें म्हणतात (म. आ. ६४. १४८; १४०. ३९; १८०. ५ कुं.). हा प्रत्यक्ष बृहस्पतीच्या अंशानें जन्मला होता (म. आ. ६८. ६९ कुं.). हा नारदाच्या अंशानें जन्मला होता (पद्म. स. ७६). द्रोणास शोणाश्व, रुक्मरथ व भारद्वाज अशीं दुसरीं नांवें आहेत (म. आ. १३०; उ. १६६).

द्रोण धनुर्वेद व ऋग्वेदादि इतर वेद यांचें अध्ययन आपल्या पित्याजवळच करीत होता. याच्या अग्निवेश नांवाच्या चुलत्यानें याला आग्नेयास्त्र दिलें (म. आ. १४०.४३ कुं.). पित्याजवळ शिकत असतां पृषतपुत्र द्रुपद हा द्रोणाचा सहाध्यायी होता. तप करीत असतां एकदां द्रोणास अशी बातमी लागली कीं, जामदग्न्य परशुराम हा ब्राह्मणांना संपत्ति वांटीत आहे. तेव्हां द्रोण द्रव्ययाचनार्थ परशुरामाकडे गेला. परंतु, परशुरामानें आपल्या जवळची सर्व संपत्ति पूर्वीच ब्राह्मणांस वांटून टाकिल्यामुळें परशुरामानें आपल्या जवळील अस्त्रविद्याच याला दिली. याच वेळीं द्रोणास ब्रह्मास्त्र नांवाच्या अस्त्राची प्राप्ति झाली (म आ. १८०. १२; १४०; १६६ कुं.).

अशा प्रकारें द्रोण अस्त्रविद्येंत पूर्णपणें तरबेज झाला. परंतु याला कोणत्याहि तऱ्हेनें धन मिळत नसल्यानें फारच विपन्नावस्था आली होती. म्हणून हा द्रव्यसाहाय्यार्थ द्रुपदाकडे गेला. परंतु द्रुपदानें याचा अपमान केला व याला विन्मुखच परत लाविलें (म. आ. १४८. ७३ कुं.). तेव्हां द्रोण द्रुपदावर अत्यंत चिडला व त्याचा सूड उगविण्याची संधि पाहूं लागला. त्याकरितां हा कृपाचार्यांकडे हस्तिनापुरास येऊन राहिला.

एकदां धार्तराष्ट्र व पांडव विटीदांडू खेळत असतां त्यांची विटी जवळच्याच एका कूपांत पडली. ती त्यांना काढतां येईना. द्रोण जवळच बसला होता याला त्या कुमारांनीं विटी काढून देण्याविषयीं विनंति केली. द्रोणानेंहि दर्भाच्या साहाय्यानें ती विटी काढून दिली. तेव्हां त्या कुमारांनीं तें घडलेलें वर्तमान भीष्मास सांगितलें. भीष्मास द्रोणाचें मंत्रसामर्थ्य व अस्त्रविद्यानैपुण्य हें पूर्णपणें माहीत होतें. व त्यामुळें द्रोणास मुलांस शिकविण्यास ठेवण्याचा त्याचा विचार होता. म्हणून हा हस्तिनापुरास आला आहें असें कळतांच भीष्मानें यास आपल्या वाड्यांत आणून राजपुत्रांस धनुर्विद्या शिकविण्यास सांगितलें (म. आ. १३२).

नंतर द्रोण कौरवपांडवांना धनुर्वेद शिकवूं लागला असतां त्याच्या कौशल्याची कीर्ति दूरवर पसरली व त्यामुळें देशोदेशींचे राजपुत्र याच्याकडे शिक्षणार्थ येऊं लागले. एकदां एकलव्य नांवाचा एक निषादपुत्र याच्याकडे शिकावयास आला. पण तो निषादाचा पुत्र असल्यानें द्रोणानें त्यास विद्या शिकविली नाहीं.

द्रोणाकडे जरी पुष्कळ राजकुमार शिकावयास येत होते, तरी अर्जुनाची तत्परता व हुषारी पाहून त्याच्यावरच याचें सर्वांपेक्षां जास्त प्रेम होतें. एकदां सर्व शिष्यांना घेऊन द्रोण नदीवर स्नानास गेला असतां एका नक्रानें याचा पाय पकडला. तें पाहून अर्जुनाखेरीज इतर सर्व राजकुमार पळून गेले. परंतु अर्जुनानें यास नक्रापासून सोडविलें. तेव्हां द्रोणानें खुष होऊन अर्जुनास ब्रह्मास्त्र शिकविलें (म. आ. १४२. १२ कुं.).

नंतर द्रोणानें आपल्या सर्व शिष्यांच्या धनुर्विद्यानैपुण्याची परीक्षा करविली. तिच्यामध्यें ते चांगल्या तऱ्हेनें तरबेज झाले आहेत, असें याला दिसून आलें. तें पाहून यानें द्रुपदावर स्वारी करण्याचा निश्चय केला. बरेच दिवस मनांत असलेलें उद्दिष्ट द्रुपदाचा आपल्या शिष्यांकडून पराभव करवून सिद्धीस नेण्याची यानें तयारी केली. पुढें लवकरच पांचाल

देशावर स्वारी करून द्रोणानें द्रुपदास जिंकिलें व त्याचें अर्धे राज्य–उत्तर पांचाल– आपल्याकडे ठेवून बाकीचें त्याला देऊन टाकिलें (म. आ. १४८. १३ कुं.).

पुढें कौरवांनीं विराटाचीं गोधनें हरण करविलीं, तेव्हां विराटपुत्र उत्तर अर्जुनासह गाई सोडवावयास गेला असतां, द्रोण कौरवांच्या बाजूनें लढत होता. युद्धांत अर्जुनानें द्रोण व इतर रथी, महारथी यांचा पराभव करून गाई सोडविल्या (म. वि. ५९कुं).

अज्ञातवास पुरा होऊन पांडव यथाकालीं प्रकट झाले व त्यांनीं दुर्योधनाजवळ आपल्या राज्याची मागणी केली. त्याकरितां कृष्णास त्यांनीं शिष्टाईस पाठविलें. त्या प्रसंगीं द्रोणानें दुर्योधनास पुष्कळ उपदेश करून पांडवांचा हिस्सा त्यांना परत देण्यास सांगितलें. परंतु द्रोणाचें हें करणें कर्णादिकांस पक्षपाताचें वाटलें व त्यावरून कर्णद्रोणांची बोलाचाली होऊन प्रकरण हातघाईवर आलें. परंतु भीष्माच्या मध्यस्थीनें तो प्रसंग टळला (म. उ. १३९. २२ कुं.).

दुर्योधनानें कोणाचेंहि न ऐकल्यामुळें पुढें भारतीय युद्धाचा प्रसंग आला. त्या वेळीं द्रोण निरुपायानें कौरवपक्षाकडेच राहिला. कारण, बरेच दिवस कौरवांचेंच अन्न खाऊन त्यांना मदत करण्याचा प्रसंग आला असतां तो टाळणें हें याला प्रशस्त वाटलें नाहीं. भारतीय युद्ध चालूं होऊन दहा दिवस झाले; त्या अवधींत कौरवांकडील पहिला सेनापति भीष्म मरण पावला. तेव्हां दुर्योधनानें यालाच सैनापत्य दिलें. याच्या रथाच्या ध्वजावर कृष्णाजिन व कमंडलु यांचें चिन्ह होतें (म. द्रो. २३). यानें पांच दिवस युद्ध करून पांडवसैन्यांत मोठा हाहाःकार उडवून दिला. युद्धाच्या पहिल्या दिवशीं दुर्योधनानें धर्मास जिवंत धरून आणण्याविषयीं यास विनंति केली. तेव्हां यानें अर्जुनाच्या पराक्रमाचें वर्णन दुर्योधनाजवळ केल्यामुळें दुर्योधन व कर्ण यास टोंचून बोलूं लागले कीं, ' तुमच्या मनांतच पांडव विजयी व्हावेत असें आहे. म्हणूनच तुम्ही युद्धांत इतकी कुचराई करतां', (म. द्रो. १८५). तेव्हां कोपाविष्ट होऊन ' पांडवांकडील कोणी तरी मोठा वीर उद्यां मारीन ' अशी यानें प्रतिज्ञा केली व त्याप्रमाणें यानें अभिमन्यूस मारिलें (म. द्रो. ४९).

अभिमन्यूचा वध झाला, हें ऐकून अर्जुनानें संतप्त होऊन जयद्रथवधाची प्रतिज्ञा केली. तेव्हां एकांत एक असे तीन व्यूह करून द्रोणानें जयद्रथाच्या संरक्षणाची पराकाष्ठा केली, तरीहि अर्जुनानें त्याला मारलेंच. तेव्हां द्रोणानें रात्रीं व दिवसा युद्ध अव्याहत चालूं ठेविण्याची प्रतिज्ञा केली व त्या दिवशीं मशालींच्या साहाय्यानें रात्रींहि युद्ध चालूं ठेविलें. तो दिवस युद्ध सुरू झाल्यापासून पंधरावा म्हणजे द्रोणास सैनापत्याभिषेक झाल्यापासून पांचवा होता. दिवसास झालेल्या युद्धानें सर्व वीर दमलेले असतांहि ईर्ष्येनें रात्रीं सुद्धां चांगले लढत होते. परंतु त्याच वेळीं कित्येकांस निद्रेनें घेरिलें. तेव्हां ही संधि बरी आहे, असें पाहून भीमानें इंद्रवर्म राजाचा अश्वत्थामा नांवाचा हत्ती मारिला व ' अश्वत्थामा मेला ' अशी गर्जना केली. परंतु चिरंजीव असूनहि अश्वत्थामा कसा मेला, या विचारानें आश्चर्ययुक्त होऊन सत्यनिर्णयाकरितां द्रोणाचार्य युधिष्ठिराकडे गेला. युधिष्ठिरानें कृष्णाचे सांगण्यावरून अश्वत्थामा मेला, असेंच सांगितलें. कृष्णानें सांगितलें होतें तरी धर्मानें अश्वत्थामा हत्ती असा शब्द उच्चारिला. पण 'हत्ती' हा शब्द इतका हळू उच्चारिला कीं, तो द्रोणास ऐकूं गेला नाहीं. तेव्हां पुत्रशोकानें विव्हल होऊन यानें शस्त्रसंन्यास केला. इतक्यांत भरद्वाजादि द्रोणाचे पितर त्या ठिकाणीं आले व याला म्हणूं लागले कीं, ' तूं ब्राह्मण असून ज्या अर्थी क्षत्रियांप्रमाणें युद्ध करून अस्त्रांच्या योगानें पृथ्वीस त्रास दिलास, त्या अर्थी तूं फारच मोठें पातक केलेंस. तर विलंब न करतां शस्त्र खालीं ठेऊन योगमार्गाचें अवलंबन कर.' हें ऐकून द्रोणानें शस्त्र खालीं ठेविलें. तेव्हां ही संधि बरी आहे, हें पाहून द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नानें निःशस्त्र द्रोणास खड्गानें ठार मारिलें (म. द्रो. १९२). मार्गशीर्ष वद्य द्वादशीस दुपारीं हा मारिला गेला (भारत सावित्री). याचें वय अशीतिपंचक म्हणजे चारशें वर्षांचे होते असें नीलकंठ म्हणतो. पण त्याचा अर्थ पंच्यायशी वर्षांचा असाहि होतो. ' अशीतिकात् परः' असा पाठभेदहि आढळतो. यावरून युद्धकालीं द्रोणाचें वय ऐशी तें पंच्यायशीं ठरतें (म द्रो.१२५.७३).

यानें द्रुपदपुत्र शंख (म. भी. ८२.२३ कुं.), वसुदान (म. द्रो. २१. ५५ कुं.), विराट व द्रुपद यांचा वध केला (म. द्रो. १८७. ४२ कुं.).

द्रोणास कृपाचार्याची बहीण कृपी ही दिलेली होती. तिच्यापासून यास अश्वत्थामा नांवाचा पुत्र झाला (म. आ. १४०. ४९ कुं.).

द्रोण शार्ङ्ग—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १४२. ३-४). एक पक्षी. हा मंदपाल ऋषीचा पुत्र. याच्या आईचें नांव शार्ङ्गी असें होतें. हा मोठा ब्रह्मवेत्ता होता. यानें खांडवदाहसमयीं अग्नीची प्रार्थना करून आपलें व आपल्या भावांचें संरक्षण केलें (म. आ. २५८. १५; कुं.; अनु. ५३. २२ कुं.). यानें कंधरकन्या तार्क्षी हिच्याशीं विवाह केला. याला पिंगाक्ष, विबोध, सुपुत्र व सुमुख असे चार पुत्र होत (मार्क. ३. ३२; १. २४).

२ एक वसु. याची स्त्री धरा नांवाची होती. हींच दोघें पुढें नंद व यशोदा झालीं (भा. १०.८४८.५०). द्रोणाची बायको अभिमति व हर्षशोकादि पुत्रहि दिले आहेत (भा.६.६.११).

द्रौणायन—भृगुकुलोत्पन्न एक ऋषि.

द्रौणायनि व द्रौणि—अश्वत्थाम्याचें सदैवचें पैतृक नांव. हा व्यास असतांना हेंच नांव वापरतात (अश्वत्थामा पहा).

द्रौपदी—सोमवंशांतील द्रुपद राजाची कन्या. ही अयोनिसंभव असून याज्ञोपयाजांनीं केलेल्या यज्ञांत अग्नींतून निघाली होती. ही लक्ष्मीच्या अंशानें जन्मास आली होती (म. आ. ६८; १८५). द्रौपदीस याज्ञसेनी व पांचाली अशीं दुसरीं नांवें होतीं. त्याचप्रमाणें हिच्या कृष्णवर्णावरून हिला कृष्णा असेंहि दुसरें नांव होतें.

द्रौपदी उपवर झाल्यावर हिच्या पित्यानें हिच्या स्वयंवराचा बेत केला. हिच्या स्वयंवरासाठीं निरनिराळ्या देशांचे राजे आले होते. परंतु, त्यांना स्वयंवरांतील मत्स्यवेधाचा पण जिंकितां येईना. शेवटीं तो अर्जुनानें जिंकिल्यामुळें हिनें अर्जुनास माळ घातली. पुढें पांडवांनीं हिला आपल्या राहण्याच्या ठिकाणीं नेलें. नंतर धर्मानें कुंतीस ' आम्ही भिक्षा आणली आहे, ' असें सांगितलें. तेव्हां कुंतीस खरें वाटून तिनें त्यांना नेहमींप्रमाणें ' आणलेली भिक्षा पांचजणांत सारखी वाटून घ्या, ' म्हणून सांगितलें. परंतु तिनें जेव्हां आणलेली भिक्षा द्रौपदी आहे असें पाहिलें, तेव्हां तिला आपल्या सांगण्याचा पश्चात्ताप वाटूं लागला. पण धर्मानें आईचें वचन सत्य करण्याकरितां ' द्रौपदी पांचहिजणांची बायको होईल, ' असें सांगितलें. द्रुपदाला जेव्हां हा प्रकार कळला, तेव्हां एक स्त्री पांचजणांची बायको होणें हें अशास्त्र आहे, असें त्यास वाटलें व तो विचारांत पडला. परंतु इतक्यांत व्यास मुनि त्या ठिकाणीं आला व त्यानें द्रुपदास सांगितलें कीं, ' तुला पांच पति होतील, ' असा द्रौपदीस शंकराचा वर होता, तेव्हां पांचांशीं लग्न लावणें हा हिच्या बाबतींत अधर्म होत नाहीं. त्यावरून द्रुपदानें हिच्या पूर्वजन्माची हकीकत विचारितांच व्यासानें हिची हकीकत सांगण्यास सुरुवात केली. तो म्हणाला, ' द्रौपदी ही पूर्वी एक ऋषिकन्या होती. हिनें आपणांस पुढील जन्मीं उत्तम पति मिळावा, म्हणून शंकराची आराधना केली. शंकरानें प्रसन्न होऊन हिला इच्छित वर मागावयास सांगितलें. तेव्हां हिनें ' पति द्या, ' असें पांचदां मागितलें. तेव्हां शंकरानें ' तुला पांच पति होतील, ' असा वर दिला (म. आ. २१०–२११ कुं.). तेव्हां पांच पांडव द्रौपदीचे पति होत आहेत, यांत कोणत्याहि तऱ्हेचा अधर्म होत नाहीं.' हें ऐकून द्रुपदानें द्रौपदीचा पांच पांडवांशीं सुमुहूर्तावर विवाह करून दिला.

ब्रह्मवैवर्त पुराणांत द्रौपदीच्या पंचपतित्वासंबंधीं पुढील उल्लेख आहे. रामपत्नी सीता हिला रावण चोरून नेणार, असें अग्नीस माहीत होतें, म्हणून त्यानें सीतेची एक हुबेहुब प्रतिकृति आपल्या मायेच्या सामर्थ्यानें केली व खऱ्या सीतेस लपवून ठेवून मायावी सीतेसच त्यानें रामाच्या आश्रमांत ठेविलें. यामुळें सीतेस रामाचा वियोग होऊं लागला. त्यामुळें तिनें शंकराची आराधना सुरू केली. शंकरानें प्रसन्न होऊन तिला वर मागण्यास सांगतांच तिनें ' पतिसमागम व्हावा, ' असें पांचदां मागितलें. त्यावरून शंकरानें ' तुला पुढील जन्मीं पांच पति होतील ' असें सांगितलें (ब्रह्मवै. २.१४). पांचहि पांडव एकाच इंद्राचे अंश असल्यामुळें वास्तविक द्रौपदी एकाचीच बायको होती (मार्क. ५). म्हणून पांचहि पांडवांशीं हिचा विवाह झाला. हिचीं बरींच वर्षें आनंदांत गेलीं. राजसूय यज्ञ झाला व हिला प्रतिविंध्यादि मुलेंहि झालीं. परंतु या पांडवांच्या ऐश्वर्यानें दुर्योधनाचा मत्सर वाढून त्यानें द्यूताचा घाट घातला व द्यूत खेळावयास शकुनीला पुढें करून दुर्योधनानें युधिष्ठिराचें सर्व धन जिंकिलें. शेवटीं द्रौपदीहि युधिष्ठिरानें पणाला लाविली. तेव्हां सर्व वृद्ध लोकांनीं युधिष्ठिराचा धिःकार केला. विदुराला सभेंत द्रौपदीला आणावयास सांगितलें असतां, त्यानें दुर्योधनाची चांगलीच कानउघाडणी केली व द्रौपदीला सभेंत आणण्याचें काम प्रतिकामिनवर सोंपविण्यांत आलें. परंतु तोहि भिऊं लागला म्हणून तें काम दुःशासनावर सोंपविलें. दुःशासन द्रौपदीला आणण्याकरितां अंतःपुरांत गेला. तेव्हां द्रौपदी बायकांकडे पळत सुटली. शेवटीं दुःशासन धांवत असणाऱ्या द्रौपदीचे केंस पकडून ओढूं लागला. दुःशासन ओढीत असतां द्रौपदी त्याला म्हणाली, 'मी रजस्वला असून माझ्या अंगावर एकच वस्त्र आहे. अशा स्थितींत मला सभेंत नेणें योग्य नव्हे. ' तथापि दुःशासनानें ' तूं कोणत्याहि स्थितींत असलीस तरी तुला द्यूतांत जिंकून आम्ही दासी बनविलें आहे, ' असें म्हणून विसकटलेल्या केंसांची व जिचा पदर खालीं पडला आहे, अशा द्रौपदीला तो सभेंत घेऊन आला. सभेंत आल्याबरोबर द्रौपदीनें आक्रोश करीत सर्वांना प्रश्न टाकला कीं, ' धर्मानें आपला प्रथम पण लाविला आणि तो हरल्यावर त्यानें मला पणास लाविलें. तेव्हां मी दासी झालें किंवा नाहीं ? ' परंतु हिच्या प्रश्नाचें उत्तर कोणालाच देतां आलें नाहीं (म. स. ८९. २ कुं.). भीष्मानें कानावर हात ठेविले. ही सारखा हा प्रश्न विचारीत होती आणि हिच्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां बाकीचे लोक कानावर हात ठेवून स्वस्थ बसले होते. कर्णदुःशासनादि द्रौपदीची दासी, दासी म्हणून विटंबना करीत होते. अशा स्थितींत भीमाला राग आवरेना व त्यानें ज्या हातानें द्रौपदीला पणाला लावून द्यूत खेळलें गेलें ते धर्मराजाचे हातच जाळण्याकरितां सहदेवाला अग्नि आणावयास सांगितला. पण अर्जुनानें त्याला कसेंतरी शांत केलें. नंतर धृतराष्ट्रपुत्र विकर्ण पुढें होऊन

त्यानें द्रौपदीच्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याविषयीं भीष्मादिकांना विनंति केली. पण कोणीच कांहीं उत्तर देईना. तेव्हां विकर्णानेंच 'पणांत जिंकिल्या गेलेल्या धर्मराजानें द्रौपदी पणाला लावलेली असल्यामुळें ही खरोखर जिंकली गेलीच नाहीं,' असें सांगितलें. हें सांगितल्याबरोबर विकर्णाची जिकडे तिकडे वाहवा झाली. त्याबरोबर कर्ण ताडकन् पुढें आला आणि म्हणाला, 'सर्व संपत्ति पणाला लाविल्यानंतर द्रौपदी अजित राहूंच शकत नाहीं, शिवाय द्रौपदी ही अनेक नवऱ्यांची बायको असल्यामुळें ही धर्मशास्त्राप्रमाणें पत्नी नसून दासी आहे, करितां ही सर्व संपत्तीबरोबर जिंकिली गेली आहे. हे दुःशासना, ओढ हिचें वस्त्र आणि ह्या पांडवांचींहि वस्त्रें काढून घे.' त्याबरोबर पांडवांनीं आपलीं नेसत्या वस्त्रांखेरीज अंगांवरील वस्त्रें काढून टाकिलीं. द्रौपदीचें वस्त्र ओढण्याकरितां दुःशासन पुढें धांवला. द्रौपदी असहाय्य स्थितींत परमेश्वराचा धांवा करूं लागली. भीम संतापानें लाल झाला. दुःशासनाचें रक्त पिण्याची त्यानें प्रतिज्ञा केली. विदुर पुढें आला व त्यानें द्रौपदीच्या प्रश्नाची सभासदांना परत आठवण दिली व सुधन्व्याची कथा सांगितली (सुधन्वन् पहा). द्रौपदी सारखा आक्रोश करीत होती. 'स्वयंवराच्या वेळीं मी एकदां लोकांच्या दृष्टीस पडल्यें व आज पुनः लोकांच्या दृष्टीस पडत आहें. माझ्या शरीराला वायूहि स्पर्श करूं शकला नाहीं. पण आज भरसभेंत माझी विटंबना चालूं आहे.' असा हिचा आक्रोश चालूं होता. दुःशासनाकडून वस्त्र ओढण्याचें काम चालूंच होतें. पण श्रीकृष्णकृपेनें एकापुढें एक अशीं अनेक वस्त्रें निघून द्रौपदीची अब्रू संरक्षण झाली. त्यामुळें दुःशासनाला आपल्या कृत्याची लाज वाटून तो अधोमुख होऊन आपल्या जागीं बसला (म. स. ९०. ५३ कुं.). शेवटीं धृतराष्ट्रानें एकंदर स्थिति पाहून दुर्योधनाची कानउघाडणी केली व द्रौपदीला इच्छित वर देऊन भर्त्यांसह दास्यापासून मुक्त केलें (म. स. ९३ कुं.).

पुढें द्रौपदीस युधिष्ठिराच्या द्यूतामुळें लवकरच वनांत जाण्याचा प्रसंग आला. वनवासांत असतांना एकदां दुर्वास ऋषि शिष्यांसह रात्रींच्या वेळीं पांडवांकडे भोजनार्थ आला. त्या वेळीं द्रौपदीचें जेवण झालें असल्यामुळें सूर्यानें हिला दिलेल्या स्थालीमध्यें अन्न पुनः उत्पन्न करणें अशक्य होतें. तेव्हां ऋषींना काय वाढावें, असा हिला प्रश्न पडला व ऋषि आपणास खचित शाप देणार, असें भयहि वाटूं लागलें. तेव्हां हिनें कृष्णास आळवावयास सुरुवात केली. तेव्हां कृष्णानेंहि हिचें संकट निवारिलें (म. व. २६४ कुं.).

पांडव काम्यक वनांत असतां एकदां जयद्रथ त्यांच्या आश्रमास आला. त्या वेळीं पांचहि पांडव मृगयार्थ गेले होते. तेव्हां ही संधि बरी आहे, असें पाहून जयद्रथानें द्रौपदीचें हरण केलें. परंतु इतक्यांत पांडव घरीं येऊन त्यांनीं जयद्रथाला पराजित करून द्रौपदीस सोडविलें. नंतर अपमानाचा सूड म्हणून द्रौपदीनें जयद्रथाचे पांच पाट काढवून त्याला सोडून दिलें (म. व. २६९. २३ कुं.; जयद्रथ पहा).

वनवास संपल्यावर अज्ञातवासाकरितां पांडव विराटाच्या घरीं राहिलें असतां त्यांत द्रौपदी सैरंध्री म्हणून मालिनी नांव स्वीकारून सुदेष्णेपाशीं राहिली होती. हिनें सुदेष्णेपाशीं राहतांना 'मी कोणाचें पादसंवाहन आणि उच्छिष्ट भक्षण करणार नाहीं. जर कोणी माझा अभिलाष करील, तर तो माझ्या पांच गंधर्व पतींकडून मारिला जाईल,' इत्यादि नियम केले होते व 'तुझे सर्व नियम मी पाळीन,' असें सुदेष्णेनें मान्य केलें होतें (म. वि. १६ कुं.). तेथें असतां कीचक नांवाच्या विराटाच्या सेनापतीनें हिच्याविषयीं पापबुद्धि धरिली. परंतु भीमानें त्याला ठार केलें (म. वि. १५-२२). वनवासांत व इतर वेळींहि हिनें आपला तेजस्वीपणा व प्रौढपणा अनेक वेळां व्यक्त केला आहे (म. व. २८; २६८; शां. १४ कुं.).

पांडवांचा वनवास व अज्ञातवास संपल्यावर ते हस्तिनापुरास येऊन कौरवांजवळ राज्याचा हिस्सा मागूं लागले. युधिष्ठिराचा लढाई करण्याचा मानस नव्हता. त्यानें आपल्या भावांशीं सख्य करण्याकरितां दूतहि पाठविला. परंतु द्रौपदी कौरवांनीं केलेल्या अपमानानें जळत असल्यानें हिच्यानें स्वस्थ बसवलें नाहीं. हिनें सर्व पतींना व कृष्णालाहि टोंचून बोलून त्यांचा युद्धाविषयींचा बेत कायम करविला (म. उ. ८२).

पुढें भारतीय युद्धानंतर पांडवांना निष्कंटक राज्य लाभलें. त्या वेळीं द्रौपदीनें बराच सुखोपभोग घेतला. नंतर युधिष्ठिर स्त्री व बांधव यांसह महाप्रस्थानास निघाला असतां, द्रौपदी वाटेंतच पतन पावली. कारण, ही अर्जुनावरच जास्त प्रेम करीत असे (म. महा. २). परंतु कृष्णाचें स्मरण करितांच ही स्वर्गास गेली (भा. १. १५. ५०).

हिला युधिष्ठिरापासून प्रतिविंध्य, भीमापासून सुतसोम, अर्जुनापासून श्रुतकीर्ति, नकुलापासून शतानीक व सहदेवापासून श्रुतसेन नांवाचे मुलगे झाले (म. आ. ६३. ७४; ६४. १६५-१६६; ६८. १२८; २४७. ७५-७६. कुं.). श्रुतसेनाबद्दल श्रुतकर्मा असा पाठ आढळतो (भा. ९. २२. २९).

द्वारक—(सू. इ.) भविष्यमतें क्षेमधन्व्याचा पुत्र.

द्विगत भार्गव—हा एका सामाच्या पठणानें स्वर्गास गेला व तेथून मृत्युलोकीं परत आला व पुनः गेला (पं. ब्रा. १४. ९. ३६).

द्विज—(सो. अनु.) हा वायुमतें शूरसेनाचा पुत्र.

द्विजिह्व—रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

द्वित—ब्रह्ममानसपुत्र (भा. १०.८४).

२ गौतम ऋषीचा पुत्र (त्रित पहा). द्वित आप्त्याच्या नांवावर एक सूक्त आहे (ऋ. ९.१०३; मुक्तवाह पहा).

द्विमीढ—(सो. पूरु.) भागवत, मत्स्य व वायु यांच्या मतें हस्तीचा आणि विष्णुमतें हस्तीनराचा पुत्र. पद्मपुराणांत यास दवमीढ म्हटलें आहे (पद्म. सृ. २३). हा एक स्वतंत्र वंश आहे. विष्णु, गरुड व भागवत यांत याविषयीं बराच मतभेद आहे.

द्विमूर्धन्—दनुपुत्र एक दानव. हा पृथ्वीदोहनाच्या वेळीं दोरवा झाला होता व विरोचन वत्स झाला होता (म. द्रो. ६९.३९ कुं.).

द्विविद—सुषेण वानराचा पुत्र, सुग्रीवाचा प्रधान मैंदाच्या भाऊ व नरकाचा मित्र होता. यानें रामास बरेंच साहाय्य केलें होतें. हा दहा हजार हत्तींच्या बलानें युक्त होता.

हा किष्किंधेचा राजा असून राजसूय यज्ञाच्या वेळीं यानें सहदेवास करभार दिला होता (मैंद पहा).

कृष्णानें नरकासुरास मारिलें, हें ऐकून हा कृष्ण व बलराम यांना त्रास देऊं लागला. पुढें बलरामाशीं याची लढाई होऊन तींत हा बलरामाच्या हातून मरण पावला (म. व. २९०.४ कुं.; भा. १०.६७).

द्विवेदिन्—काश्यप कण्वास आर्यावतीपासून झालेला पुत्र (भवि. प्रति. १ ६; ४. २१).

द्वैतरथ—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें हृदीक राजाचा पुत्र.

द्वैतवन—ध्वसन्चें पैतृक नांव (श. ब्रा. १३.५.४.९).

द्वैपायन—पराशरपुत्र व्यास यांचें नामांतर (व्यास पहा).

द्व्यक्षी—अशोकवनांतील एक राक्षसी.

द्व्याख्येय—अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार.

ध

धनक—(सो. सह.) भागवतमतें भद्रसेनाचा पुत्र. विष्णु व पद्म यांच्या मतें दुर्दमाचा पुत्र (पद्म. सृ. १२).

धनंजय—कद्रूपुत्र सर्प. हा पातालांत राहतो (भा. ५. २४.३१). पूषन्बरोबर माघांत फिरतो (भा. १२.११.३९).

२ वसिष्ठकुलांतील एक ब्राह्मण. यास शंभर स्त्रिया व त्याच मानानें मुलें होतीं. यानें आपलें द्रव्य त्यांस सारखें वांटून दिलें होतें. तरीहि त्या मुलांचे तंटे होतच. त्या तंट्यांस कंटाळून याचा करुण नामक पुत्र भवनाशिनीचे कांठीं राहण्यास गेला (पद्म. पा. १०५).

३ हा वैश्य दक्षिणसमुद्रकांठीं सेतूजवळ राहत असे. याची माता पतीची अवज्ञा करणारी होती. पुढें ती मरण पावल्यावर तिच्या अस्थि घेऊन हा काशीस गेला. पण अस्थि नेण्यास बरोबर घेतलेल्या शबरानें तें अस्थींचें भांडें 'द्रव्याचें भांडें' समजून लांबविलें. तेव्हां धनंजय पुनः परत त्या शबराच्या घरीं जाऊन त्याच्या स्त्रीस यथेच्छ द्रव्य देण्याचें कबूल करून यानें तें भांडें मागितलें. पण तें शबरानें रानांतच टाकिल्यामुळें याला मिळालें नाहीं (स्कंद. ४. १. ३०).

४ हा त्रेतायुगीं एक ब्राह्मण होता. यानें विष्णूची फार भक्ति केली. वस्त्रप्रावरण नसल्यामुळें यानें एक पिंपळाची फांदी तोडिली व त्याची हा शेकोटी करूं लागला. इतक्यांत विष्णु याजपाशीं आला. याच्या अंगावर जखमा झाल्या होत्या. त्याचें यानें कारण विचारिल्यावर विष्णूनें यास अश्वत्थाची फांदी तोडल्यामुळें त्या जखमा झाल्याचें सांगितलें. तेव्हां हा आपली मान तोडण्यास तयार झाला. तेव्हां विष्णूनें यास वर मागण्यास सांगितलें असतां, यानें त्याची भक्तीच मागितली. (पद्म. क्रि. १२).

५ अत्रीच्या कुलांतील त्याची वंशवृद्धि करणाऱ्या पैकीं एक.

६ चालूं मन्वंतरांतील सोळावा व्यास (व्यास पहा).

७ विश्वामित्रकुलांतील एक ब्रह्मर्षि. हा मंत्रद्रष्टा होता (कुशिक पहा).

८ कुमारीचा पति (म. उ. ११७. १७ कुं.).

धनद—कुबेरास नांव. तृणबिंदूची कन्या इडविडा, तिचा हा पुत्र (म. स. ११. ५१ कुं.; भा. ९. २. ३१-३२).

३ मरुद्गणांपैकीं तिसऱ्या गणांतील एक.

धनधर्मन्—(भविष्य.) वायुमतें मथुरा नगरींत राज्य करणारा व ब्रह्मांडमतें वैदेशांतील नागवंशी राजा. हा नखवानानंतर होऊन गेला.

धनपाल—अयोध्या नगरींतील एक वैश्य. यानें सूर्याचें एक दिव्य मंदिर बांधून एका पुराणिकास एक वर्षभर वेतनावर तेथें पुराण वाचण्यास सांगितलें. पुढें सहा महिन्यांतच हा मेला. तरी सूर्यानें यास विमानांतून स्वतः शेजारीं आणवून याची पूजा केली व ब्रह्मलोकीं जाण्यास सांगितलें (भवि. ब्राह्म. ९४).

२ (सो.) भविष्यमतें सावित्राचा पुत्र. यानें ३००० वर्षे राज्य केलें.

३ सरस्वतीच्या कांठीं असलेल्या भद्रावती नगरींतील एक वैश्य. याला धृष्टबुद्धि नांवाचा दुर्वर्तनी पुत्र होता (धृष्टबुद्धि पहा).

धनयाति—(सो.) भविष्यमतें संयातीचा पुत्र.

धनवर्धन—कृतयुगांत पुष्करक्षेत्रीं असलेला एक सदाचारी वैश्य. हा एकदां वैश्वदेव करून भोजन करीत असतां बाहेर 'अन्न' असा आवाज ऐकून बाहेर आला. पण बाहेर येतो तों तेथें असा आवाज करणारें कोणीच नव्हतें. तेव्हां परत जाऊन यानें त्याग केलेल्या अन्नाचा पुनः स्वीकार केल्यामुळें याचे त्याच क्षणीं शंभर तुकडे झाले (भवि. ब्राह्म. ३. ४२-४७).

धनशर्मन्—मध्यदेशांत राहणारा एक ब्राह्मण. हा एकदां दर्भ, समिधा वगैरे आणण्याकरितां अरण्यांत गेला असतां, त्या ठिकाणीं यानें तीन पिशाचें पाहिलीं. त्यांना पाहून धनशर्म्यानें त्यांना त्यांच्या दुःस्थितीचें कारण विचारिलें. नंतर धनशर्म्यानें त्यांच्या उद्धाराकरितां तीळ व मध यांचें दान करून वैशाखस्नानाचें व्रत केलें. त्या व्रताचें पुण्य यानें त्या पिशाचांना दिलें. त्या पुण्याच्या योगानें तीं पिशाचें मोक्षास गेलीं (पद्म. पा. ९८).

धनायु—(सो. पुरूरवस्) मत्स्यमतें पुरूरव्याच्या पुत्रांतील एक.

धनिष्ठा—सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक. ही प्राचेतस दक्षाची कन्या होती.

धनुर्ग्रह—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

धनुर्धर—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा भीमाच्या हातून मारिला गेला (म. क. ८८.१९-२३ कुं.).

धनुर्ध्वज—एक अंत्यज (२ पद्मावती पहा).

धनुष—(सो. ऋक्ष.) मत्स्यमतें सत्यधृतीचा पुत्र. याबद्दल सुधन्वन् असा पाठ आहे.

धनुषाक्ष (धनुषाख्य)—हा रैभ्य होता. यास बालधि ऋषीचा पुत्र मेधावी यानें त्रास दिला, म्हणून यानें त्याचा नाश करण्याकरितां शाप दिला. पण तो परिणामकारक होईना; तेव्हां त्याकरितां यानें पर्वत पाडून टाकिला व त्याला ठार केलें. कारण, पर्वत पाडल्याशिवाय त्याला मृत्यु नव्हता (म. व. १३०. ५०; शां. ३४४. ७. कुं.).

धनेयु—(सो. पुरूरवस्) विष्णुमतें रौद्राश्वाचा पुत्र. याबद्दल इतरत्र धर्मेयु म्हटलें आहे.

धनेश्वर—अवंती नगरांत हा पापी ब्राह्मण राहात असे. हा निषिद्ध पदार्थांचा व्यापार करी. एकदां हा माहिष्मतीस व्यापारास्तव गेला. तो कार्तिक महिना असल्यामुळें याचा अनेक पुण्यात्म्यांशीं व कीर्तन, पुराण, गायन, भजन यांशीं संबंध येई. त्रिपुरी पौर्णिमेचा दिवोत्सवहि यास दिसला. त्याच रात्रीं हा सर्पदंशानें मेला. यास यमानें कल्पपर्यंत नरकांत ठेवण्यास सांगितलें; पण यास अग्निकुंडांतहि त्रास होईना. पुढें नारदानें याचें कारण यमास सांगितलें. नंतर यास नरकदर्शन करविलें व शेवटीं नारदाच्या सूचनेनुसार यास यक्षयोनींत घातलें. तेथें हा कुबेरसेवक झाला (पद्म. उ. ११३-११४; स्कंद. २.४.२९).

धन्या—उत्तानपादपुत्र ध्रुव याची पत्नी.

धन्वन्तरि—हा समुद्रमंथनाच्या वेळीं समुद्रापासून उत्पन्न झाला. हा सर्व वेदांत निष्णात व मंत्रतंत्रांतहि विशारद होता. हा वैतनेया(गरुडा)चा शिष्य आणि शंकराचा उपशिष्य होता (ब्रह्मवै. ३. ५१). दुर्वासानें इंद्रास शाप देऊन वैभवहीन केलें. तेव्हां तें पुनरपि मिळविण्याच्या हेतूनें देवदैत्यांनीं क्षीरसागराचें मंथन केलें. त्यांतून जीं चौदा रत्नें निघालीं, त्यांत धन्वन्तरि हातांत अमृतकलश घेऊन बाहेर पडला (विष्णु. १. ९; वायु. २. ३०; भा. १. ३. १३; ८.८.३५; दे. भा. ९. ४१; म. आ. १८.५३ कुं.). हा विष्णूचा अवतार होय (भा. १.३.१३;८.८.३५).हा आयुर्वेदप्रवर्तक देव होता(भा.८.८). समुद्रमंथनांतून उत्पन्न झाल्यावर यानें विष्णूपुढें यज्ञांत हविर्भाग मिळावा अशी इच्छा व्यक्त केली. पण विष्णूनें 'ही गोष्ट आतां शक्य नसून पुढें काश्यवंशांत जन्मास आल्यावर होईल, असें सांगितलें (ह. वं. १.२९; ब्रह्मांड. ३.६७). त्याप्रमाणें याला वैश्वदेवांत आहुति आहे.

धन्वंतरीच्या मूर्तीसंबंधीं दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील असे दोन पाठ सध्यां उपलब्ध आहेत व त्या तऱ्हांच्या मूर्तीहि केलेल्या आढळतात. दक्षिणेकडील धन्वंतरीची मूर्ति आंध्रफार्मसीनें मद्रास येथें प्रसिद्ध केली आहे. उत्तरेकडे काशींत गीर्वानेन्द्र सरस्वतीकृत प्रपंचसारग्रंथानुसार मूर्ति वैद्य त्र्यंबकशास्त्रीकडे आहे. दोन्ही ठिकाणच्या मूर्तींची तुलना करितां असें आढळून येतें कीं, दोन्ही मूर्ति सारख्या नाहींत. एवढेंच नव्हे तर उजवीकडच्या वस्तु डावीकडे आणि डावीकडच्या वस्तु उजवीकडे असा फरक आढळतो. उदाहरणार्थ—दक्षिणेकडील मूर्तींत उजव्या वरच्या हातांत चक्र आहे, तर काशीच्या मूर्तीच्या हातांत शंख आहे. उजव्या खालच्या हातांत दक्षिणेकडील मूर्तींत जळवा आहेत तर काशीच्या मूर्तीच्या हातांत अमृतकुंभ आहे. याच प्रकारें डाव्या बाजूचीहि स्थिति आहे.

२ (सो. काश्य.) दीर्घतमा राजाचा पुत्र. हा विष्णूचा अवतार असून आठहि प्रकारच्या आयुर्वेदांचा कर्ता होता. याच्या

स्मरणानें सर्व दुःखाचा परिहार होतो. केतुमान हा याचा मुलगा होय (ब्रह्म. १३. ६५). याला यज्ञांत हविर्भाग मिळेल असा वर होता (विष्णु. ४.९.४) पण धन्वंतरीला वैश्वदेवांखेरीज यज्ञांत हविर्भाग आहे असें दिसत नाहीं.

दुसऱ्या युगपर्ययांतील द्वापारांत विष्णुवरानें झालेला सौनहोत्र काशीराजाचा पुत्र. हा गर्भांत असतांनाच याला अणिमादिसिद्धि प्राप्त झाल्या होत्या. यानें आयुर्वेद सुरू केला. यानेंच भारद्वाजापासून भिषक्क्रियेसह आयुर्वेद शिकून त्याचे आठ भाग केले व ते शिष्यांना दिले. हा याच शरिरानें देवत्व पावला. याला केतुमान हा मुलगा होता (वायु. २. ३०; ब्रह्मांड. ३. ६७). काश्यवंशांत धन्वंतरीचा पौत्र किंवा प्रपौत्र दिवोदास आहे. दिवोदास धन्वन्तरीनें सुश्रुतादिकांना सध्याची सुश्रुतसंहिता सांगितली. या नांवानें बरेच वैद्य संबोधिले जातात. पैकीं भेल, दिवोदास, पालकाप्य हे होत. विक्रमादित्याच्या दरबारांतील नऊ रत्नांतहि एक धन्वंतरि होता.

सर्पदेवता मनसा व वैद्यविद्यासंपन्न धन्वंतरि राजा यांजमधील विरोधासंबंधीं हकीकत ब्रह्मवैवर्त पुराणांत आली आहे.

एके दिवशीं धन्वंतरि आपल्या शिष्यांसह कैलासास चालला असतां, वाटेंत तक्षक सर्प रागानें आपले विषारी फूत्कार टाकीत याच्या अंगावर येऊं लागला. याच्या शिष्यांपैकीं एकास औषधि माहीत असल्यामुळें तो मोठ्या अभिमानानें पुढें झाला व त्यानें त्या तक्षकास धरून त्याच्या डोक्यावरील मणि काढून तो जमिनीवर फेंकून दिला. ही बातमी सर्पांचा राजा वासुकि यांस समजतांच त्यानें हजारों विषारी सर्प द्रोण, कालीय, कर्कोट, पुंडरीक आणि धनंजय यांच्या नेतृत्वाखालीं पाठविले. त्यांच्या श्वासोश्वासाने बाहेर आलेल्या विषारी वायूनें धन्वंतरीचे शिष्य मूर्च्छित झाले. धन्वंतरीनें वनस्पतिजन्य औषधींनें त्यांना सावध करून त्या सर्पांना अचेतन केलें. हें वासुकीस समजतांच त्यानें शिवशिष्या मनसा हिला पाठविलें. ती आणि गरुड हीं शिवभक्त असून धन्वंतरि हा गरुडाचा अनुयायी होता. मनसा धन्वंतरि होता तेथें आली व तिनें याच्या सर्व शिष्यांस अचेतन केलें. या वेळीं धन्वंतरीस शिष्यांस सावध करितां आलें नाहीं. तिनें खुद्द धन्वंतरीसहि मंत्रतंत्रानें अपाय करण्याचा प्रयत्न केला पण तो निष्फळ झाला. तेव्हां ती शिवानें दिलेला त्रिशूल घेऊन याच्यावर फेंकणार, तोंच शिव आणि ब्रह्मा हे तेथें आले आणि त्यांनीं तें भांडण मिटविलें. शेवटीं मनसा व धन्वंतरि यांनीं एकमेकांची पूजा केली. यानंतर सर्व सर्प, देव, मनसा आणि धन्वंतरि हे आपापल्या स्थळीं गेले (ब्रह्मवै. ३. ५१).

धन्वंतरीसंबंधीं याशिवाय इतरहि कांहीं गोष्टी सांपडतात, त्या पुढें दिल्या आहेत.

१ हा सूर्यांशानें काशींत कल्पदत्त ब्राह्मणाचें पोटीं आला. कलिकृत व्याधींचा नाश करण्यासाठीं हा जन्मला होता. यानें काल्प (काल्प म्हणजे रोगानें क्षीण झालेला देह) वेद रचिला. सुश्रुत राजपुत्र व वृद्ध ब्राह्मण याचे शिष्य होते. काल्पवेदाच्या दर्शनानें रोग नाहींसे होत. सुश्रुतानें त्याचें पठण करून शंभर अध्यायांचे अश्रुत तंत्र केले (भवि. प्रति. ४. ९.१६-२३). धन्वंतरि कृष्णचैतन्याकडे गेला व प्रकृतिपेक्षां पुरुष श्रेष्ठ असें म्हणाला. पण कृष्णचैतन्यानें दोन्हीहि श्रेष्ठ सांगितलीं. तेव्हां हें यास पटून हा त्याचा शिष्य झाला. याला पुष्कळ शिष्य होते. यानें सुश्रुताला आयुर्वेद सांगितला (भवि. प्रति. ४. २०; अग्नि. २७९. १). विष्णूनें गरुडाला आयुर्वेद शिकविला (गरुड. १. १९७.५५).

४ महर्षि गालव लांकडें आणि दर्भ आणण्याकरितां वनांत गेला असता, पुष्कळ फिरल्यामुळें त्याला अत्यंत तहान लागली. इतक्यांत त्याला एक मुलगी पाणी नेत असलेली दिसली. त्यानें तिला पाणी मागितल्याबरोबर तिनें त्यास तें दिलें. तेव्हां त्यानें तिला ' चांगला पुत्र होईल, ' असा आशीर्वाद दिला. तिनें सांगितलें कीं, 'माझें अद्यापि लग्न झालें नाहीं.' कोण, कोणाची असे प्रश्न करितां तिनें सांगितलें कीं, ' मी वैश्याची मुलगी असून माझें नांव वीरभद्रा असें आहे.' तिला घेऊन गालव ऋषिसमुदायांत आला. तेव्हां सर्वांनीं त्याचें अभिनंदन करून वीरभद्रा नांवाच्या वैश्येचे ठिकाणीं धन्वंतरि होईल, असें भविष्य वर्तविलें. आणि दर्भाचा पुरुषाच्या आकृतीचा एक पुतळा करून तिच्या हातांत देऊन त्याची प्राणप्रतिष्ठा केली. तेव्हां त्यापासून तिला एक सुंदर पुत्र झाला. तो ब्राह्मणानें वैश्य स्त्रीचे ठिकाणीं उत्पन्न केला, म्हणून अम्बष्ठ जातीचा झाला व त्याचें नांव अमृताचार्य असें ठेवण्यांत आलें. तोच धन्वंतरि होय (अम्बष्ठाचारचन्द्रिकोद्धृतपुराणवचनानि).

धन्वंतरीनें आयुष्यभर इंद्रापाशीं अध्ययन केलें आणि हा काशींत बाहुजाच्या घरीं अवतीर्ण झाला. तेथें याचें नांव दिवोदास असें होतें. बालपणींच हा विरक्त होता. मोठ्या प्रयत्नानें याला काशीचा राजा बनविलें (भावप्रकाश १. १).

धन्वंतरीच्या नांवावर खालील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. १ चिकित्सातत्त्वविज्ञान, २ चिकित्सादर्शन, ३ चिकित्साकौमुदी, ४ अजीर्णामृतमंजरी, ५ रोगनिदान, ६ वैद्यचिंतामणि, ७ वैद्यप्रकाशचिकित्सा, ८ विद्याप्रकाशचिकित्सा, ९ निघंटु,

१० चिकित्सासारसंग्रह, ११ भास्करसंहितेंतील चिकित्सातत्त्वविज्ञानतंत्र (ब्रह्मवै. २. १६). यानें वृक्षायुर्वेद, अश्वायुर्वेद व गजायुर्वेद सांगितला आहे (अग्नि. २८२).

धन्विन्—तामस मनूचा एक पुत्र.

धमति—अंगिराकुलांतील ऋषि. धूनति असा पाठभेद आहे.

धमनि—ह्लाद नामक असुराची स्त्री. हिचे पुत्र इल्वल व वातापी (भा. ६. १८.१५).

धमिल्ला—अनुशाल्व राजाची स्त्री (जै. अ. ६१).

धर—धर्म व वसु यांचा पुत्र. याची स्त्री मनोहरा. याचे पुत्र द्रविण, हुतहव्यवह, शिशिर, प्राण, रमण (विष्णु. १. १५) व रज (ब्रह्मांड. ३. ३. २१-२९) यास फक्त द्रविण व हुतहव्यवह असे दोन पुत्र होते (म. आ. ६७. २१ कुं.).

२ सोमाचा पुत्र.

३ पांडवपक्षीय एक राजा (म. द्रो. १५९. ३८ कुं.).

धरापाल—विदिशा नामक नगरीचा राजा. पूर्वी देवीनें आपल्या एका गणाला ' तूं कोल्हा होशील, ' असा शाप दिला. त्यानें वेतसी व वेत्रवती या नद्यांच्या संगमीं प्राणत्याग केल्यावर त्यास नेण्याकरितां विमान आलें. हें पाहून धरापालानें तेथें एक विष्णूचें देऊळ बांधिलें व त्यांत एका पुराणज्ञ माणसास पुराण सांगण्यास नेमिलें. नंतर तो मेल्यावर त्यास यमधर्मानें विमानांतून स्वर्गांत आणिलें (पद्म. उ. २८).

धरिणी—अग्निष्वात्तादि पितरांची मानसकन्या. हिला वयुना नामक एक बहीण होती.

धरुण आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. १५).

धर्म—स्वायंभुव मन्वंतरांत ब्रह्मदेवाच्या उजव्या स्तनापासून उत्पन्न झालेला मानसपुत्र (मत्स्य. ३. १०; भा. ३. १२. २५). हा बुद्धीपासून झाला. हा एक प्रजापति होता. धर्माला दक्ष प्रजापतीनें आपल्या तेरा कन्या भार्यार्थ दिल्या होत्या. त्यांचीं नांवें अनुक्रमें श्रद्धा, मैत्री, दया, शांति, तुष्टि, पुष्टि, क्रिया, उन्नति, बुद्धि, मेधा, तितिक्षा, ह्री आणि मूर्ति. यांपैकीं बारा स्त्रियांना अनुक्रमें प्रत्येकीस शुभ, प्रसाद, अभय, सुख, मुद, स्मय, योग, दर्प, अर्थ, स्मृति, क्षेम प्रश्रय असे पुत्र, आणि मूर्तीस नरनारायण या नांवाचे ऋषि झाले (भा. ४. १; ब्रह्मांड. २. ९. ५०). याच्या स्त्रिया–कीर्ति, लक्ष्मी, धृति, मेधा, पुष्टि, श्रद्धा, क्रिया, बुद्धि, लज्जा व मति (म. आ. ६७. १४ कुं.). याला सत्या या नांवाची मुलगी होती. ती यानें शंयु नामक ऋषीस दिली (म. व. २२१. १२ कुं.).

२ भागवतांत पुनः दुसऱ्या ठिकाणीं निराळी माहिती आली आहे. तेथें धर्मास भानु, लंबा, ककुप्, यामी (जामि), विश्वा, साध्या, मरुत्वती, वसु, मुहूर्ता आणि संकल्पा या दहा स्त्रियांपासून देवऋषभ, विद्योत, संकट, स्वर्ग, विश्वेदेव, साध्यगण, मरुत्वान्, जयंत, मुहूर्ताभिमानी देवगण, संकल्प, द्रोण, प्राण, ध्रुव, अर्क, अग्नि, दोष, वसु, आणि विभावसु हे पुत्र झाले (भा. ६. ६. ४-१०; मत्स्य. ५; २०३; विष्णु. १. १५. १०६-११०). ही माहिती पूर्वीचा धर्म महादेवाच्या शापानें नाश पावला, तो पुनः वैवस्वत मन्वंतरांत ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केला त्या वेळची आहे (वायु. १. ४). ककुपूच्या ऐवजीं अरुंधती असें नांव आढळतें (ब्रह्मांड. ३. ३. १.४४; वसु पहा). धर्म वगैरे दर युगांत उत्पन्न होत व लय पावत युगभेदानें माहितींत फरक असल्यामुळें घोटाळा वाटतो असें पुराणांतहि म्हटलें आहे (विष्णु. १. १५. ८४; १०६-११०; पितर पहा).

३ यमाचें नांव (भा. ९. २२. २७).

४ (सो. वृष्णि.) लिंगमतें अक्रूराचा पुत्र.

५ (सो. द्रुह्यु.) गांधाराचा पुत्र. याचा पुत्र धृत.

६ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें पृथुश्रव्याचा पुत्र (तम पहा).

७ (सो. सह.) हैहय राजाचा पुत्र. यास धर्मतत्त्व व धर्मनेत्रहि म्हटलें आहे.

८ एक ब्रह्मर्षि. याची स्त्री धृति (म.उ.११७. १५ कुं.).

९ उत्तम मन्वंतरांतील सत्यसेन अवताराचा पिता. याची स्त्री सूनृता (भा. ८. १. २५).

१० चाक्षुष मन्वंतरांतील अवतार. याचे पुत्र नरनारायण (दे. भा. ४. १६).

११ सुतप देवांपैकीं एक.

१२ (पौर. भविष्य.) विष्णुमतें रामचंद्राचा पुत्र.

१३ (सो. मगध. भविष्य.) विष्णुमतें सुव्रताचा पुत्र व इतरत्र यास धर्मनेत्र, धर्मसूत्र व सुनेत्र अशीं नांवें आहेत.

१४ ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांतील सदस्य (पद्म. सृ. ३४).

१५ एक धार्मिक वैश्य. हा गिऱ्हाइकांशीं फारच सचोटीनें वागे (नरोत्तम पहा; पद्म. सृ. ५०).

१६ एक व्यास (व्यास पहा).

१७ (सो. क्षत्र.) वायुमतें दीर्घतम्याचा पुत्र.

धर्मकेतु—(सो. क्षत्र.) भागवतमतें सुकेतनाचा आणि विष्णु व वायु यांच्या मतें सुकेतूचा पुत्र.

धर्मगुप्त—सोमवंशीय नंद राजाचा पुत्र. हा एकदां अरण्यांत गेला असतां, संध्याकाळीं एका उंच शिलातलावरच्या झाडावर बसला. तेव्हां तेथें एक अस्वल आला. त्याच्या पाठीमागें सिंह लागला होता. तो या राजाला म्हणाला, 'तुला भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. मी सिंहाच्या भीतीनें येथें आलों आह. तरी ही रात्र आपण दोघे येथें काढूं. अर्धी रात्र तूं जाग व अर्धी मी जागून तुझा सांभाळ करीन.' त्याप्रमाणें राजा निजला असतां खालीं असलेला सिंह त्या अस्वलाला म्हणाला कीं, 'तूं राजाला खालीं टाकून दे.' त्यानें तें नाकारिलें व 'विश्वासघात करणें हें मोठें पाप आहे' असें तो म्हणाला. पुढें राजाला त्यानें उठविलें व आपण निजला. तेव्हां सिंह राजाला म्हणाला कीं, 'तूं अस्वलाला टाकून दे.' राजाला दुर्बुद्धि होऊन यानें अस्वलाला खालीं ढकलिलें. इतक्यांत अस्वल सावध होऊन झाडांतच सावरला गेला. त्यानें क्रोधानें राजाची निंदा केली व 'तूं वेडा होशील' असा शाप देऊन तो म्हणाला, 'मी भृगुकुलांतील ऐच्छिक रूप धारण करणारा ध्यानकाष्ठ नांवाचा ऋषि आहें. मला तूं विश्वासघातानें ढकलून देत होतास म्हणून मी तुला हा शाप दिला आहे.' सिंहालाहि तो म्हणाला, 'अरे, तूं भद्र नांवाचा यक्ष असून तूं कुबेराचा सचिव होतास. गौतम ऋषीच्या आश्रमासमोर निर्लज्जपणें स्त्रीसह क्रीडा केल्यामुळें, गौतमानें तुला, 'सिंह होशील,' म्हणून शाप दिला. हें ऐकून सिंह पुनः यक्ष झाला व त्याला 'ध्यानकाष्ठ ऋषीचा संवाद झाल्यावर तूं मुक्त होशील,' असें गौतम ऋषीचें वाक्य आठवलें. नंतर तो सिंह अलकापुरीस विमानांतून गेला. पुढें राजा वेडा झाल्याचें ऐकून नंद राजा राजधानीस आला व त्यानें जैमिनि ऋषीस मुलाच्या वेडाबद्दल उपाय विचारिला. त्यानें पुष्करणी तीर्थावर स्नान करण्यास सांगितल्यावर राजानें त्याप्रमाणें केलें. त्यामुळें त्याच्या मुलाचें वेड गेलें व पुनः तो तप करण्यास वनांत गेला (स्कंद. २. १. १३).

धर्मजालिक—(बाल पहा).

धर्मतत्त्व—(सो. सह.) वायुमतें हा हैहयपुत्र (७ धर्म पहा).

धर्मदत्त—एक ब्राह्मण. हा करवीर नगरांत राहत असे. हा एकदां पूजासाहित्य घेऊन देवळांत जात असतां याला कलहा नांवाची एक राक्षसी भेटली. तिला पाहातांच हा भीतीनें गलितबल झाला; परंतु तितक्यांतच थोडासा धीर धरून यानें जवळचें पूजासाहित्य त्या राक्षसीच्या तोंडावर मारिलें. तेव्हां तिच्या अंगावर त्या पात्रांतील तुलसीपत्र पडलें व त्यामुळें तिला आपल्या पूर्वजन्माचें स्मरण होऊन तिनें आपला क्रूर स्वभाव टाकिला व दुष्ट अशा राक्षसयोनींतून सुटण्यास तिनें धर्मदत्ताला उपाय विचारिला. तेव्हां धर्मदत्तास तिची दया येऊन यानें आपलें कार्तिकव्रताचें पुण्य तिला दिलें. त्यायोगानें तिचा उद्धार झाला (पद्म. उ. १०६-१०८; स्कंद. २. ४. २४-२५). कार्तिकव्रतानें पुढल्या जन्मीं हा दशरथ झाला व कलहा त्याच्या अर्ध्या पुण्यामुळें कैकेयी झाली (आ. रा. सार. ५).

२ कश्यपाचा स्नेही. हा कश्यपपुत्र गजाननास नेहमीं आपल्या घरीं भोजनास नेत असे (गणेश. २. १४).

धर्मदृश—(सो. वृष्णि.) विष्णुमतें श्वफल्काचा पुत्र.

धर्मद्रवा—ब्रह्मदेवाच्या सात भार्यांतील एक. हीच गंगा. हिला ब्रह्मदेवानें आपल्या कमंडलूंत ठेविलें होतें. वामनावतारीं देवांस निर्भय केल्यावर ब्रह्मदेवानें विष्णूच्या पायांवर ही घातली. ही हेमकूट पर्वतावर पडली असतां, शंकरानें जटेंत धारण केली. भगीरथानें ऐरावतास विनंति केल्यावरून त्यानें आपल्या दांतांनीं हेमकूटास तीन भोकें पाडली व त्या मार्गानें गंगा आली म्हणून तिला त्रिस्रोता असें म्हणतात (पद्म. सृ. ६२).

धर्मध्वज—रथध्वज राजाचा पुत्र. यास तुलसी नांवाची कन्या होती.

२ (सू. निमि.) भागवतमतें कुशध्वज जनकाचा पुत्र. यास कृतध्वज व मितध्वज असे दोन पुत्र होते. हा पंचशिखाचा शिष्य होता (म. शां. ३२५. ४-२४ कुं.). हाच जनदेव असावा.

धर्मध्वजिन्—जनककुलांतील एक क्षत्रिय. यास असितानें पृथ्वीगीता सांगितली (विष्णु. ४. २४). पण देवलानें सांगितली असेंहि आहे (पद्म. उ. १९७).

धर्मन्—(सू. इ. भविष्य.) विष्णुमतें हा बृहद्राजाचा पुत्र. याबद्दल धर्मिन् व वर्हि अशीं नांवें आहेत.

धर्मनारायण—एक व्यास (व्यास पहा).

धर्मनेत्र—(सो. सह.) विष्णु, मत्स्य व पद्म यांच्या मतें हैहयाचा पुत्र (पद्म. सृ. १२; ७ धर्म पहा).

२ (सो. मगध. भविष्य.) वायुमतें भुवनाचा पुत्र व ब्रह्मांडमतें सुव्रताचा पुत्र. यानें पांच वर्षें राज्य केलें (१३ धर्म पहा).

धर्मपाल—दशरथाचा अमात्य (वा. रा. अयो. ७).

२ (सो) भविष्यमतें आनंदवर्धनाचा पुत्र. यानें २७०० वर्षें राज्य केलें.

धर्मबुद्धि—एक चोलवंशीय राजा. पुढें नास्तिकांच्या नादीं लागल्यानें याला गेंड्याचा जन्म आला. त्या जन्मीं सुलोचनेनें याला मारिलें. या वेळीं सुलोचना वीरवर नांवानें पुरुष वेशांत होती. तो गेंडा गंगासागरसंगमतीर्थीं मेल्यानें उद्धरला व विष्णुदूतांबरोबर जात असतां वाटेंत

वीरवररूपी सुलोचनेस ' तुझी पतीशीं गांठ पडेल ' असा यानें वर दिला (पद्म. क्रि. ६).

धर्मभृत्—दंडकारण्यांत राहणारा एक ऋषि. यानें रामास पंचाप्सर सरोवराची माहिती व तेथें होणाऱ्या चमत्कृतिजनक आवाजाचें कारण सांगितलें (वा. रा. अर. ११).

२ मत्स्यमतें अक्रूराचा पुत्र व वायुमतें श्वफल्काचा पुत्र.

धर्ममूर्ति—बृहत्कल्पांतील एक राजा. याची स्त्री भानुमती. शिवाय याला दहा हजार स्त्रिया होत्या. याचा कुलगुरु वसिष्ठ. पूर्व जन्मीं हा एका वेश्येच्या येथें सोनार असून यानें केलेला सुवर्णवृक्ष त्या वेश्येनें ब्राह्मणांना दान केला, म्हणून या जन्मीं हा भार्येसहित वैभवसंपन्न राजा झाला. पूर्वी हा शूद्र नंतर खेकडा वगैरे जन्म पावून स्वर्गद्वारेश्वरासमोर मेल्यामुळें पुढें वैभवसंपन्न राजा झाला अशीहि हकीकत आढळते (पद्म. सृ. २१; स्कंद. ५. २. २२).

धर्मरथ—(सो. अनु.) दिविरथ राजाचा पुत्र. याचा पुत्र चित्ररथ ऊर्फ रोमपाद किंवा लोमपाद.

२ (सू. इ.) सगराचा एक पुत्र. हा कपिलाच्या शापांतून वांचला होता (पद्म. उ. २०).

धर्मराज—गौडाधिपति गुणशेखराचा पुत्र. यानें जैन धर्माचे वैदिक धर्मावर हल्ले सुरू असतां स्वतः वैदिक धर्माचा स्वीकार केला व आपल्या कृतीनें त्याचें श्रेष्ठत्व सर्वांस दाखवून दिलें. त्याचप्रमाणें यानें आपल्या पित्यास उद्धरिलें (भवि. प्रति. २. १०).

धर्मवर्ण—हा ब्राह्मण कलियुगाच्या शेवटीं आनर्त देशांत राहत असे. हा पितृलोकीं गेला असतां तेथें याचे पितर दूर्वाच्या टोकांच्या आधारांवर लोंबत असलेले याला दिसले. त्यांनीं आपल्या उद्धाराकरितां याला विवाह करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें करून पुत्र झाल्यावर हा गंधमादनावर गेला (स्कंद. २. ७. २२).

धर्मवर्मन्—(सो. वृष्णि.) मत्स्यमतें अक्रूराचा पुत्र.

धर्मवल्लभ—पुण्यपूरचा राजा. याचें आपल्या सत्यप्रकाश नांवाच्या मंत्र्याबरोबर अध्यात्माविषयीं संभाषण झालें (भवि. प्रति. २. ११).

धर्मवृद्ध—(सो. वृष्णि.) श्वफल्काच्या पुत्रांपैकीं एक (भा. ९. २४. १६).

२ (सो. क्षत्र.) वायुमतें हा आयूचा पुत्र. यालाच क्षत्रवृद्ध म्हणत असावेत. कारण, वायूमधील क्षत्रवृद्ध वंशास धर्मवृद्ध या नांवानेंच आरंभ केला आहे.

धर्मव्याध—मिथिला नगरींत राहणारा एक व्याध. यानेंच तपानें गर्वित झालेल्या कौशिक ब्राह्मणास उपदेश केला (म. व. २०६–२१६). याला अर्जुन व अर्जुनी अशीं दोन अपत्यें होतीं. अर्जुनी प्रौढ झाल्यावर मतंग ऋषीचा पुत्र प्रसन्न याच्याशीं तिचा विवाह झाला. धर्मव्याध अत्यंत धार्मिक होता. याचीं पंचमहायज्ञ, अग्निपरिचर्या व श्राद्धादि कर्में कधींहि चुकत नसत. परंतु हीं सर्व हा मृगयेवर करीत असे. एकदां अर्जुनीची सासू तिला लागून बोलली कीं, ' ही जीवघात करणाराची कन्या आहे, हिला तप करणारांचे आचार काय कळणार आहेत ?' हें धर्मव्याधाला समजल्यावर यानें मतंगाला ' तूं शाकाहारी असलास तरी जीवघातकच आहेस, ' हें समजाविलें. व जगांतील एक सिद्धांत प्रसिद्ध केला कीं, 'सासुसासऱ्यांवर सुना कधींहि विश्वास ठेवणार नाहींत व तीं असावींत असेंहि कधीं इच्छिणार नाहींत' (वराह. ८).

पूर्वजन्मीं हा एक व्याध होता. यानें वसूस पूर्वजन्माची आठवण दिली, म्हणून याला याच्या पूर्वजन्मीं काश्मिराधिपति वसु राजानें 'तूं पुढल्या जन्मीं धर्मव्याध होशील,' असा वर दिला होता (वराह. ६).

पूर्वजन्मीं हा वेद पारग असा एक ब्राह्मण होता. पण एका राजाच्या संगतीनें धनुर्विद्येंत हा मोठा पटाईत झाला. एकदां त्या राजाबरोबर हाहि शिकारीस गेला असतां, याच्या हातून नकळत एका ऋषीचा वध झाला व त्यानें याला 'शूद्रयोनींत व्याध होशील', असा शाप दिला. पण त्याची यानें अजाणतां गोष्ट घडली म्हणून पुष्कळ विनवणी केल्यामुळें त्यानें याला 'व्याध असून धर्मज्ञ होशील; पूर्वजन्माचें स्मरण असेल; आईबापांची सेवा करशील,' वगैरे उःशाप दिला (म. व. २१५; ७ कौशिक पहा). अशा याच्या पूर्वजन्मींच्या दोन कथा आहेत.

धर्मव्रता—धर्माला धर्मवतीपासून झालेली कन्या. ही ब्रह्मपुत्र मरीचि याची स्त्री. एकदां तो निजला असतां, ब्रह्मदेव त्याच्या घरीं आला. त्याचा हिनें सत्कार केला. पण शंका आल्यावरून मरीचीनें हिला 'शिला हो,' असा शाप दिला. त्याच शिलेवर गयेमधील विष्णूची मूर्ति आहे. हिला देवव्रता असेंहि नांव आढळतें (अग्नि. ११४).

धर्मशर्मन्—कश्यपकुलांतील विद्याधर ब्राह्मणाच्या तीन पुत्रांतील धाकटा. याचे वडील भाऊ वसुशर्मा व नामशर्मा हे विद्वान् होते. यास लहानपणीं शिकण्याचा फार कंटाळा होता. यास म्हातारपणीं पश्चात्ताप झाला. एका सिद्धाच्या उपदेशावरून यास गुरुकृपेनें ज्ञान प्राप्त झालें. एक पोपट याचें मनोरंजन करीत असे. पुढें त्यास मांजरानें खाल्ल्यावर याला

फार वाईट वाटून हा मरण पावला. तेव्हां याला शुकाचा जन्म प्राप्त होऊन हा जन्मतःच आत्मज्ञानी झाला (पद्म. भू. १-३).

२ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायुमतें शाकपूर्ण रथीतराचा शिष्य (व्यास पहा).

धर्मसख—केक्यवंशांतील एक राजा. याला शंभर [illegible] होत्या, परंतु संतान नव्हतें. शेवटीं वृद्धपणीं याला सुदेवा नांवाच्या ज्येष्ठ स्त्रीपासून एक पुत्र झाला. परंतु इतर [illegible] नव्हतें. तेव्हां त्यांचें तें दुःख पाहून यानें सर्व्यांच्या सल्ल्यावरून दक्षिण समुद्राशेजारील हनुमत्कुंडाजवळ पुत्रकामेष्टि यज्ञ केला. त्यामुळें याच्या शंभरहि स्त्रियांना पुत्र झाले (स्कंद. ३. १. १५).

धर्मसारथि—(सो. आयु.) त्रिककुत् राजाचा पुत्र. याचा पुत्र शांतरथ.

धर्मसावर्णि—धर्म व दक्षकन्या सुव्रता यांना चाक्षुष मन्वंतरांत झालेला पुत्र. हा अकराव्या मन्वंतराचा अधिपति होईल. वायुपुराणांत हा दहाव्याचा अधिपति होईल, असें म्हटलें आहे (मनु पहा). देवी भागवतांत या मन्वंतराचें नांव सूर्यसावर्णि असें देऊन याच्या अधिपाचें नांव नाभाग असें दिलें आहे. तो नाभाग वैवस्वत मनूचा पुत्र होय (दे. भा. १०.१३).

धर्मसूत्र—(सो. मगध. भविष्य.) भागवतमतें सुव्रताचा पुत्र (१३ धर्म पहा).

धर्मसेतु—आर्यक व वैधृता यांच्यापासून धर्मसावर्णि मन्वंतरांत होणारा विष्णूचा अवतार (भा. ८. १३. २६).

धर्मसेन—(सू. इ.) मांधातापुत्र अंबरीषाचें नामांतर.

धर्मस्व—एक ब्राह्मण. हा एकदां गंगेची कावड घेऊन घरीं चालला होता. कांहीं वाट चालून गेल्यावर रत्नाकर व्यापाऱ्याच्या कापकल्प नामक नोकराला एका बैलानें ठार मारिलें. तो फार पापी होता. धर्मस्वास त्याची दया येऊन यानें त्याच्या अंगावर तुलसीपत्रानें गंगोदक शिंपडिलें. त्यायोगानें तो उद्धरून गेला. हें पाहून धर्मस्वानेंहि गंगेची भक्ति केली व तिजपासून ' तुझें नांव घेत असतां मृत्यु यावा ' असा वर प्राप्त करून घेतला (पद्म. क्रि. ७).

धर्माकर—एक धार्मिक गृहस्थ. याच्यापाशीं एका राजपुत्रानें आपली सुरूप भार्या सहा महिने सुखरूप रहावी म्हणून ठेविली असतां, याच्या मनांत तिजविषयीं कामवासना उत्पन्न झाली नाहीं. सहा महिन्यांनीं राजपुत्र परत आल्यावर कुटाळ लोकांनीं कुत्सितपणानें राजपुत्राचें मन धर्माकराविषयीं बिघडविण्याचा यत्न केला. पण तो साधला नाहीं. पुढें लोकनिंदेस कंटाळून हा चितापवेश करूं लागला असतां चितेपासून याला कांहीं त्रास न होतां याच्या निंदकांच्या तोंडांवर कोड उठलें. देवांनीं यास ' सज्जनाद्रोहक ' अशी पदवी दिली होती (पद्म. सृ. ५०).

धर्मांगद—विदिशा नगरीच्या ऋतुध्वजपुत्र रुक्मभूषणाचा संध्यावली भार्येपासून झालेला पुत्र. यानें पित्याची इच्छा तृप्त करण्याकरितां आपलें मस्तक मोहिनीस अर्पण केलें. हाच धर्मांगद पुढील जन्मीं सुव्रत झाला (पद्म. भू. २२).

धर्मात्मन्—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

२ ऋग्वेदी ब्रह्मचारी.

धर्मारण्य—एक ब्राह्मण (म. शां. ३७१. ५ कुं.). यानें पद्मनाभ नांवाच्या नागापासून अध्यात्मविद्या घेतली व त्यामुळें हा कृतार्थ झाला.

धर्मिन्—(सू. इ. भविष्य.) वायुमतें हा भरद्वाजाचा पुत्र होय (धर्मन् पहा).

धर्मेयु—(सो. पूरु.) भागवत, मत्स्य व वायु यांच्या मतें रौद्राश्वाचा पुत्र (म. आ. ८८. १० कुं.; धनेयु पहा).

धातकि—प्रियव्रतपुत्र वीतिहोत्राचा पुत्र. याला वीतिहोत्रानें पुष्करद्वीपाचा अर्धा भाग दिला होता (भा. ५. २०. ३१).

धातु—मरुतांच्या तिसऱ्या गणांतील एक.

धातृ—वैवस्वत मन्वंतरांतील एक आदित्य (भा. ६. ६. ३९; पद्म. सृ. ६). हा कार्तिकमासीं प्रकाशतो. याचे किरण अकराशें आहेत (भवि. ब्राह्म. १. ७८). हा चैत्रांत (मधुमासीं) प्रकाशतो (भा. १२. ११. ३३; विवस्वत् पहा). याला कुहू, सिनीवाली, अनुमति व राका अशा चार स्त्रिया असून त्यांना प्रत्येकीं एक एक याप्रमाणें अनुक्रमें सायंकाल, दर्श, पूर्णमास व प्रातःकाल असे चार पुत्र झाले (भा. ६. १८. ३).

२ भृगु ऋषीला ख्यातीपासून झालेला पुत्र. याचीं भावंडें विधाता व श्री (लक्ष्मी). मेरूची कन्या आयति ही याची स्त्री. तिजपासून यास मृकण्ड नामक पुत्र झाला (भा. ४.१. ४३-४४).

३ भृगूचा पुत्र.

धातृयाजिन्—(सो.) भविष्यमतें हैरण्यवर्धनाचा पुत्र. यानें २६०० वर्षे राज्य केलें.

धातृशर्मन्—एक ब्राह्मण. यानें सूर्योपासना करून सायुज्यमुक्ति मिळविली (भवि. प्रति. ४. ७).

धात्र—द्वादश संग्रामांतील धात्र नांवाचा एक संग्राम आहे. त्यांत धात्र किंवा वार्त अशी कोणी व्यक्ति असावी (मत्स्य. ४७. ४४-४५).

धात्रेय—आत्रिकुलांतील गोत्रकार.

धानंजय्य—अंशूचें पैतृक नांव.

२ या पैतृक नांवानेंच एका आचार्याचा उल्लेख येत असतो (ला. श्रौ. १. १. २५; २. १. २; ९. १०).

धानाक—(लुश पहा).

धान्यमालिनी—रावणाची स्त्री. हिचा पुत्र अतिकाय (वा. रा. सुं. २२).

२ एक अप्सरा. ही शापाच्या योगानें मगर झाली होती. कालनेमि राक्षसाच्या वधकालीं मारुतीनें हिचा उद्धार केला.

धान्यायनि—अंगिराकुलांतील एक ऋषि.

धान्व किंवा **धान्वन**—असितांचें पैतृक नांव.

धाम—एका ऋषिसमुदायाचें नांव. हे ऋषि उत्तर दिशेकडील गंगाद्वाराचें रक्षण करीत असतात (म. उ. १११. १७ कुं.).

धामन्—अमिताभ देवांतील एक.

२ तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

धारण—हा चंद्रवत्सांपैकीं असून याच्या दुर्वर्तनामुळें याचा व आप्तेष्टांचा नाश झाला (म. उ. ७३.१६ कुं.).

धारिणी—(स्वा.) स्वधेच्या ठिकाणीं पितरांपासून झालेली कन्या. ही अविवाहित असून ब्रह्मनिष्ठ होती (भा. ४.१. ६४).

धार्मिक—रामचंद्राच्या सुज्ञ नामक मंत्र्याचा पुत्र.

धार्ष्टक—(१ धृष्ट पहा).

धियांत—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें हृदीकाचा पुत्र.

धिषणा—कृशाश्व ऋषीची स्त्री.

धिष्ण्य—प्रतर्दन देवांतील एक.

२ (अग्नि धिष्ण्य ऐश्वर पहा).

धीमत्—(सो. पुरूरवस.) पुरूरव्यास उर्वशीपासून झालेला पुत्र (म. आ. ६९. २७ कुं.).

२ तामस मन्वंतरांत झालेल्या सप्तर्षींतील एक.

३ अगस्त्याचा पुत्र. यास पुलस्त्यानें दत्तक घेतला होता. हा अगस्त्यगोत्री होता.

धीर शातपर्णेय—महाशालाचा शिष्य (श. ब्रा. १०. ३. ३. १).

धीरधी—काशींतील एक विष्णुभक्त ब्राह्मण. हा शिवध्यानीं सदा रत असल्यामुळें चालतांनाहि शिव यास हात देई. याचें शिवगणांनीं आश्चर्य प्रगट केलें असतां शिवानें सांगितलें कीं, 'हा पूर्वी एक हंस होता. एका सरोवरावरून हा चालला असतां याची गति कुंठित झाली व एकदम जमिनीवर पडून काळाकुट्ट झाला. काळाकुट्ट होण्याचें कारण तेथील पूर्वजन्मीं सरोजवदना असलेल्या एका कमळिनीनें सांगितलें. व तिनें यास गीतेचा दहावा अध्याय म्हणून दाखवून एक पुष्प मला वाहण्यास दिलें. हा हंस त्याच्या पूर्वजन्मीं एक ब्राह्मण होता. पण चुकून गुरूस पादस्पर्श झाल्यामुळें हंस झाला. दहाव्या अध्यायाच्या योगानें हा पुनः ब्राह्मण जन्म पावला व जन्मतःच जीवन्मुक्त झाला. मी यास सांवरतों व हा मला मुक्त करतो, (पद्म. उ. १८४).

धुनि—इंद्राच्या एका शत्रूचें नांव. हें ऋग्वेदांत अनेक वेळां येतें (इंद्र पहा).

धुंधकार—मथुरेचा राजा. हा सोमेश्वरास कीर्तिमालिनीपासून झाला होता (भवि. प्रति. ३. ५.).

धुंधु—मधुकैटभांचा पुत्र. हा उदकराक्षस होता (म. व. २०७. १ कुं.). देवांबरोबर झालेल्या हिरण्याक्षाच्या युद्धांत हा होता (पद्म. सृ. ६५). हा उज्जालक नामक वालुकामय प्रदेशांत स्वतःस वाळूंत पुरून घेऊन राहत असे. ब्रह्मदेवानें यास याच्या तपानें संतुष्ट होऊन अवध्यत्व दिलें होतें. परंतु त्यामुळें हा उन्मत्त होऊन सर्व लोकांस त्रास देऊं लागला. तेव्हां उत्तंक ऋषीच्या प्रेरणेनें सूर्यवंशीय कुवलाश्वानें यास ठार मारिलें (वायु. २. २६; विष्णुधर्म. १. १६; ब्रह्मांड. ३. ६३.३१; ब्रह्म. ७.५४; ८६; विष्णु. ४.२; ह. वं. १.११; भा. ९.६; कुवलाश्व पहा). याला अररूचा पुत्रहि म्हटलें आहे (ब्रह्मांड. ३. ६.३१).

२ मांस न खाणारा राजा (म. अनु. १७७. ७३ कुं.).

३ (सो. पुरूरवस.) मत्स्यमतें पीतायुधपुत्र व वायुमतें जयदपुत्र.

धुंधुकारिन्—आत्मदेवाचा पुत्र. हा अत्यंत दुर्वर्तनी निघाल्यामुळें आत्मदेव सर्वस्वाचा त्याग करून अरण्यांत गेला (पद्म. उ. १९६; धुंधुली पहा).

धुंधुमत्—(सू. दिष्ट.) विष्णुमतें केवलाचा पुत्र. याला बंधुमत् असें म्हणत.

धुंधुमार—धुंधु दैत्यास मारिल्यामुळें कुवलाश्वास पडलेलें नांव. पद्मपुराणांमध्यें याला कुवलाश्वाचा पुत्र म्हटलें आहे (पद्म. सृ. ८). याला दृढाश्व, धृण (भद्राश्व) व कपिलाश्व असे तीन पुत्र होते. धुंधूशीं झालेल्या लढाईंत एक हजार एकवीसांपैकीं एवढे तीन पुत्र शिल्लक राहिले (वायु. २.२६; म. व. २०५. ५; २०७. ३७ कुं.; भा. ९.६. २३.). यानें वरूथिनी एकादशीचें व्रत केलें होतें. त्यायोगानें यास स्वर्गप्राप्ति झाली (पद्म. उ. ४८; कुवलाश्व व धुंधु पहा).

धुंधुमूक—मेघवाहन कल्पांत तिसऱ्या त्रेतायुगांत हा झाला. याच्या बायकोचें नांव विशल्या. तिच्या पोटीं अत्यंत वाईट वेळीं यास एक पुत्र झाला. या मुलाचा विवाह झाला असूनहि तो शूद्रस्त्रीचे ठिकाणीं रत झाला व पुढें त्यानें तिचा वध केला. तिच्या भावानें धुंधुमूकाचा व विशल्येचा

वध केला. शूद्रस्त्रीच्या भावानें खून केला म्हणून त्यहि घराण्याचा राजानें नाश केला. पण पुढें याच्या दुराचारी मुलास एकापासून लिंगपूजाव्रत मिळालें. शिवपंचाक्षरमंत्र (शिवतराय) व शिवषडक्षरमंत्र (ॐ नमःशिवाय) मिळाला. त्यामुळें याचा व सर्व मृतांचा उद्धार झाला (लिंग. २.८).

धुंधुर—एक दैत्य. हा कश्यपगृहीं अवतरलेल्या विनायकाचा नाश करण्यासाठीं पोपटाचें रूप घेऊन आला होता. परंतु विनायकानें याचा नाश केला (गणेश. २. ८).

धुंधुली—आत्मदेवाची स्त्री.आत्मदेवाला एका सिद्धानें पुत्रप्राप्तीकरितां एक फल दिलें असतां तें त्यानें भक्षिण्याकरितां हिला दिलें. परंतु हिनें तें न खातां आपल्या बहिणीच्या सल्ल्यावरून गाईला घातलें. व स्वतः गरोदरपणाचें सोंग घेतलें. पुढें बहिणीला झालेला पुत्र स्वतः घेऊन आपणांस पुत्र झाल्याचें हिनें खोटेंच नवऱ्याला सांगितलें. पुत्राचें नांव धुंधुकारी (पद्म. उ. १९६).

धूमती—अंगिराकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि.

धूमिनी—(सो.) अजमीढ राजाची एक स्त्री. हिचा पुत्र ऋक्ष (म. आ. १०१. २० कुं.).

धूमोर्णा—यमाची पत्नी (म. अनु. २७१. ११ कुं.).

२ मार्कंडेयाची पत्नी (म. अनु. २४८. ४ कुं.).

धूम्र–रामसेनेंतील गद्गद नांवाच्या वानराचा पुत्र.

धूम्र पराशर—पराशरकुलोत्पन्न एक कुल.

धूम्रकेतु—(स्वा. प्रिय.) भरत व पंचजनी यांचा पुत्र.

२ (सू.दिष्ट.) भागवतमतें तृणबिंदु व अलंबुषा यांचा पुत्र.

धूम्रकेश—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ (स्वा. प्रिय.) वेनपुत्र पृथु व वेनकन्या अर्चि यांच्या पांच पुत्रांपैकीं तिसरा (भा. ४. २२. ५४). भावांच्या वांटणींत पृथु मेल्यानंतर ज्येष्ठ पुत्र विजिताश्वानें यास दक्षिण दिशा दिली (भा. ४. २४. २).

३ कृशाश्व व दक्षकन्या अर्चि यांचा पुत्र (भा. ६.६.२०).

धूम्रलोचन—शुंभनिशुंभ दैत्यांचा एक प्रधान. यास अंबिकेनें ठार मारिलें.

धूम्रा—धर्म नांवाच्या वसूची पत्नी. हिला धर व ध्रुव असे दोन पुत्र होते (म. आ. ६७. १९ कुं.).

धूम्राक्ष—धूम्राश्वाचें नामांतर.

२ रक्षाचा प्रधान. याला मारुतीनें ठार मारिलें (वा. रा. सु. ५२. १; म. व. २८७.१४ कुं.).

३ (सू. दिष्ट.) भागवतमतें हा हेमचंद्राचा पुत्र. याला कांहीं धूम्राश्व म्हटलें आहे.

धूम्रानीक—(स्वा. प्रिय.) मेधातिथीचा पुत्र.

धूम्राश्व—(सू. दिष्ट.) सुचंद्र राजाचा पुत्र. याला धूम्राक्ष असेंहि म्हणत.

धूम्रित—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

धूर्त—प्रियव्रत राजाचा प्रधान (गणेश. २.३२.१४).

२ एक प्राचीन क्षत्रिय (म. आ. १. २६३ कुं.).

धृत—(सो. दृह्यु.) धर्माचा पुत्र. याबद्दल घृत व द्युत असे पाठभेद आहेत.

धृतक—(सू. इ.) वायुमतें हा रुरुकपुत्र होय. याबद्दल वृक असा पाठभेद आहे.

धृतदेवा—(सो. वृष्णि.) देवक राजाची कन्या. ही वसुदेवास दिली होती. हिला विपृष्ट नांवाचा एक पुत्र होता (भा. ९.२४).

धृतधर्मन्—प्रतर्दन देवांतील एक.

धृतराष्ट्र—(सो. पूरु.) विचित्रवीर्य निपुत्रिक मरण पावला असतां, पूरुकुलाचा क्षय होऊं नये म्हणून सत्यवतीच्या आज्ञेवरून व्यासानें अंबिकेच्या ठिकाणीं याला उत्पन्न केला. गर्भाधानप्रसंगीं अंबिकेला व्यासाचें तेज सहन न होऊन तिनें डोळे मिटले. त्यामुळें धृतराष्ट्र हा जन्मांध झाला. हा हंस नामक गंधर्वअंशानें जन्मला होता (म. आ. ६७; १०५-१०६; भा. ९. २२. २५).

धृतराष्ट्राचें पालनपोषण व विद्याभ्यास हीं भीष्माच्या खास देखरेखीखालीं झालीं. धृतराष्ट्र हा जात्याच बुद्धिमान् असल्यामुळें लवकरच वेदशास्त्रांत निष्णात झाला. शिक्षणक्रम पुरा झाल्यावर भीष्मानें सुबल राजाची कन्या गांधारी हिच्याशीं याचा विवाह करून दिला. याशिवाय याला पुढील स्त्रिया आढळतात. सत्यव्रता, सत्यसेना, सुदेष्णा, संहिता, तैजःश्रवा, सुश्रवा, निकृति, शंभ्वठा व दशार्णा (म. आ. ११९. २३-२४ कुं.). गांधारीपासून धृतराष्ट्रास दुर्योधनादि शंभर पुत्र व दुःशला नांवाची एक कन्या झाली. त्याचप्रमाणें युयुत्सु म्हणून याचा एक दासीपुत्र होता. यांत दुर्योधन, दुःशासन, विकर्ण व चित्रसेन हे प्रमुख होते (म. आ. ६३. ५८ कुं.).

धृतराष्ट्राच्या मुलांचें व पांडूच्या मुलांचें आपसांत फारच वैर होतें. पांडु हा ऋषीच्या शापामुळें मरण पावला असतां पांडवांना राज्य मिळणार, हें पाहून दुर्योधनानें इतर भावांच्या मदतीनें त्यांचा अत्यंत छळ आरंभिला. या कृत्यास धृतराष्ट्रानें कोणत्याहि तऱ्हेचा विरोध केला नाहीं. दुर्योधनानें पांडवांस वारणावतांत जाळून मारण्याचा घाट घातला. परंतु तो फसून पांडव सुखरूप बाहेर पडले. पांडव दग्ध झाले हें ऐकून धृतराष्ट्रानें बराच वरपांगी शोक केला (म. आ. १६२ कुं.). पुढें पांडव जिवंत राहिले, हें पाहून लोकलज्जेस्तव यानें

त्यांना अर्धे राज्य दिलें. परंतु दुर्योधनास तें न मानवून त्यानें पांडवांशीं द्यूत खेळून त्यांचें राज्य घेण्याचा विचार केला. या दुर्योधनाच्या कृत्यास याची पूर्ण संमति होती असें दिसतें. कारण दुर्योधनानें पांडवांना जिंकिलें, हें ऐकून याला पराकाष्ठेचें सुख वाटलें. त्याचप्रमाणें द्रौपदीची विटंबना करीत असतां दुर्योधनादिकांस तींपासून यानें परावृत्त केलें नाहीं (म. आ. १५०. ७१ कुं.). पण द्यूतांतील पणाप्रमाणें दास झालेल्या पांडवांना द्रौपदीच्या मागण्यावरून यानें दास्यत्वापासून मुक्त केलें (म. स. ९३ कुं.).

पांडवांचा वनवासाचा काल संपल्यावर कृष्णानें पांडवांकरितां त्यांना त्यांचा राज्यांतील योग्य हिस्सा द्यावा, म्हणून दुर्योधनाशीं बोलणें लाविलें व राज्य न दिल्यास युद्ध करूं म्हणून धमकी दिली. तथापि धृतराष्ट्रानें त्या वेळीं युधिष्ठिरासच असा उपदेश केला कीं, 'तूं आपल्या तेरा वर्षांच्या तपश्चर्येचा नाश करून न घेतां दुर्योधनाबरोबर युद्धास प्रवृत्त होऊं नकोस. दुर्योधनानें कांहींहि दिलें नाहीं, तरी भिक्षेनें उपजीविका कर.' परंतु पांडवांचा युद्धाबद्दल निश्चय झाल्यामुळें व त्याचप्रमाणें धृतराष्ट्राच्या उपदेशांतील स्वार्थ व जंबूकवृत्ति हीं दोन्ही त्यांच्या दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांनीं धृतराष्ट्राचें म्हणणें ऐकिलें नाहीं. याला कृष्णानें शिष्टाईच्या समेंत विश्वरूपदर्शनापुरते डोळे दिले होते (म. उ. १३१).

पुढें थोड्याच कालानें भारतीय युद्धास सुरुवात झाली. धृतराष्ट्र हा आंधळा असल्यानें याला युद्धांत भाग घेतां आला नाहीं; किंवा युद्धप्रसंग प्रत्यक्ष पाहतां आले नाहींत. त्यामुळें यास युद्धांत घडलेल्या सर्व गोष्टी संजयाच्या तोंडून ऐकाव्या लागल्या. भीष्मद्रोणादिकांचा व त्याचप्रमाणें इतर पुष्कळ योद्धयांचा वध झालेला ऐकून यालां कुरुकुलाचा थोडक्याच दिवसांत क्षय होणार, हें कृष्णाचें भाकित खरेंच होणार, असें वाटूं लागलें. तेव्हां कोठें हा सावध होऊन दुर्योधनास युद्धापासून परावृत्त होऊन पांडवांस त्यांचा योग्य हिस्सा देण्याविषयीं सांगूं लागला. परंतु ही बुद्धि याला फारच उशिरां सुचल्याकारणानें व त्याचप्रमाणें दुर्योधन पूर्णपणें हट्टास पेटला असल्यामुळें धृतराष्ट्राचे सांगण्याचा कांहींहि उपयोग झाला नाहीं. पुढें भारतीय युद्धांत याचे दुर्योधनादिक शंभर पुत्र व इतर बरेच रथीमहारथी मेले. फक्त अश्वत्थामा, कृप व कृतवर्मा एवढेच कौरवसैन्यापैकीं मोठे योद्धे शिल्लक राहिले. तें ऐकून धृतराष्ट्र पुत्रशोकान विव्हळ झाला. त्या वेळीं पांडवांचा याला अतिशय राग आला व त्या रागाचे भरांत यानें भीमाचा सूड घेण्याकरितां कपटानें त्याला आलिंगनार्थ बोलाविलें. परंतु कृष्णानें याचें कपट ओळखून भीमाऐवजी एक लोखंडी मूर्ति धृतराष्ट्रापुढें ठेविली. धृतराष्ट्रानें त्या मूर्तीला क्रोधानें आलिंगन देऊन तिचें पीठ केलें. परंतु आपली झालेली फसवणूक पाहून हा फारच लज्जित झाला.पुढें हा लोकलज्जेस्तव पांडवांशीं प्रेमानें वागूं लागला (म. स्त्री. १२).

पुढें युधिष्ठिर हस्तिनापुरचें राज्य करूं लागला. त्या वेळीं धृतराष्ट्र त्याचेजवळ बरेच दिवस राहिला. त्या वेळीं यानें त्याला राजनीतीचा उपदेश केला आहे (म. आश्र. ६. ४८. कुं.). परंतु भीमाच्या दुरुत्तरांस कंटाळून यानें वनवास स्वीकारिला. वनांत जातांना यानें गांधारी, कुंती व विदुर इत्यादिकांना आपल्याबरोबर नेलें होतें. वनांत भ्रमण करीत असतां याला व्यास भेटला. त्या वेळीं व्यासानें धृतराष्ट्राच्या प्रार्थनेवरून त्या सर्वांस मृत लोकांचें दर्शन करविलें. नंतर धृतराष्ट्रानें उग्र तपास आरंभ केला व तप करीत असतां हा एका मोठ्या वाणव्यांत सांपडून मरण पावला (म. आश्र. ३९. ३१ कुं.; भा. १.१३. ५६), व पुढें कुबेरलोकांत गेला (म. आश्र. २२. ११ कुं.).

धृतराष्ट्राचे मृत्यूसमयीं याच्या औरस पुत्रांतील कोणीहि जिवंत नव्हता. त्यामुळें याच्या मृत्यूनंतर पांडवांच्या कुलास सुरुवात झाली. याची कन्या दुःशला ही सिंधुदेशच्या जयद्रथाला दिली होती.

याच्या मुलांचीं नांवें अकारादि क्रमानें आधारसुद्धां खालीं दिलीं आहेत. आरंभीं दिलेला आंकडा क्रमाचा आहे.

९० अनाधृष्य, ७६ अनुयायिन्, १३ अनुविंद, ५७ अनूदर, ६५ अपराजित, ८७ अभय, ४२ अयोबाहु, ८६ अलोलुप, ७३ आदित्यकेतु, ८२ उग्र, ६२ उग्रश्रवस्, ६३ उग्रसेन, ५०उग्रायुध,२२ उपचित्र,३३उपनंदक,३० ऊर्णनाभ,९७ कनकांगद, ५२ कनकायु, २० कर्ण, ७७ कवचिन्, ९८ कुंडज, ९१ कुंडभेदिन्, ३६ कुंडोदर, ६४ क्षेममूर्ति, २४ चारुचित्रांगद, २१ चित्र, ९९ चित्रक, ४४ चित्रचाप, ३८ चित्रबाहु, ३९ चित्रवर्मन्, २३ चित्राक्ष, ५८ जरासंध, ९ जलसंध, ८० दंडधार, ७९ दंडिन्, ९४ दीर्घबाहु, ९३ दीर्घलोचन, ६७ दुराधन, १४ दुर्धर्ष, १८ दुर्मख, २५ दुर्मद, १७ दुर्मर्षण, ६ दुर्मुख, १ दुर्योधन, ४१ दुर्विरोचन, ५ दुःशल, ३ दुःशासन, १९ दुष्कर्ण, १६ दुष्प्रधर्षण, २६ दुष्प्रधर्ष, ४ दुःसह, ५५ दृढक्षत्र, ८४ दृढरथ, ५४ दृढवर्मन्, ५९ दृढसंध, ६९ दृढहस्त, ५३ दृढायुध, ८१ धनुर्ग्रह, ३२ नंद, ७५ नागदत्त, ७८ निषंगिन्, ६६ पंडितक, ३१ पद्मनाभ, ७पर, ४८ बलाकिन्, ७४ बह्वाशी, ४७ भीमबल, ८३ भीमरथ, ४९ भीमविक्रम,४६ भीमवेग, ५१ भीमशर, ९५ महाबाहु, ४३ महाबाहु, ३७ महोदर, २ युयुत्सु, ८८ रौद्रकर्मन्, ७१ वातवेग, २८ विकट, ९ विकर्ण, १२ विंद, ९२ विराविन्, २७ विवित्सु, ८ विविंशति, ६७ विशालाक्ष, ८४ वीर,

८५ वीरबाहु, ९६ व्यूढोरु, ६० सत्यसंध, २९ सम, ६१ सहस्रवाक, ४५ सुकुंडल, १५ सुबाहु, ११ सुलोचन, ७२ सुवर्चस्, ४० सुवर्मन्, ३५ सुषेण, ७० सुहस्त, ३४ सेनापति, ५६ सोमकीर्ति, १०० दुःशला (कन्या), १०१ युयुत्सु (वैश्यापुत्र), (म. आ. ६८. ९३-१०६ कुं.).

७८ अग्रयायिन्, ९१ अनाधृष्य, १० अनुविंद, ५७ अनूदर, ६७ अपराजित, ८८ अभय, ४० अयोबाहु, ८७ अलोलुप, ७५ आदित्यकेतु, ८४ उग्र, ६३ उग्रश्रवस्, ६४ उग्रसेन, ४७ उग्रायुध, २४ उपचित्र, ३५ उपनंदक, ३२ ऊर्णनाभ, १०० कनकध्वज, १७ कर्ण, ७९ कवचिन्, ४९,८२ कुंडधार, ९२ कुंडभेदिन्, ६८ कुंडशायिन्, १०१ कुंडाशिन्, ८१ कुंडिन्, ८० क्रथन, २६ चारुचित्र, २३ चित्र, ४२,९४ चित्रकुंडल, ३६ चित्रबाण, ३७ चित्रवर्मन्, २५ चित्राक्ष, ४१ चित्रांग, ५० चित्रायुध, ५९ जरासंध, ६ जलसंध, ९८ दीर्घबाहु, ९७ दीर्घरोमन्, ७० दुराधर, ११ दुर्धर्ष, २८ दुर्मद, १४ दूर्मर्षण, १५ दुर्मुख, १ दुर्योधन, २९ दुर्विगाह, ३९ दुर्विमोचन, ५ दुःशल, ३ दुःशासन, ४ दुःसह, १६ दुष्कर्ण, ६६ दुष्पराजय, १३ दुष्प्रधर्षण, ५५ दृढक्षत्र, ९० दृढरथाश्रय, ५४ दृढवर्मन्, ५८ दृढसंध, ७१ दृढहस्त, ८३ धनुर्धर, ३४ नंद, ७७ नागदत्त, ५१ निषंगिन्, ५२ पाशिन्, ९५ प्रमथ, ९६ प्रमाथिन्, ४६ बलवर्धन, ४५ बलाकिन्, ७६ बह्वाशी, ४४ भीमबल, ८५ भीमरथ, ४३ भीमवेग, २ युयुत्सु, ८९ रौद्रकर्मन्, ७३ वातवेग, १३ विकटानन, १९ विकर्ण, ९ विंद, १०२ विरजस्, ९३ विरावित्, ३० विवित्सु, १८ विविंशति, ६९ विशालाक्ष, ८६ वीरबाहु, ५३ वृंदारक, ९६ व्यूढोरस्, २७ शरासन, २० शल, ६० सत्यसंध, २१ सत्व, ६१ सद, ७ सम, ८ सह, ३३ सुनाथ, १२ सुबाहु, २२ सुलोचन, ७४ सुवर्चस्, ३८ सुवर्मन्, ६२ सुवाक, ४८ सुषेण, ७२ सुहस्त, ६५ सेनानी, ५६ सोमकीर्ति व १०३ दुःशला (कन्या) (म. आ. १३१. २-१४ कुं.).

अनाधृष्टि, अयोभुज. अलंबु, उपनद, करकायु, कुंडक, कुंडभेदिन्, कुंडलिन्, क्राथ, खाङ्गिन्, चित्रदर्शन चित्रसेन, चित्रोपचित्र, जयत्सेन, जैत्र, तुहुंड, दीप्तलोचन, दीर्घनेत्र दुर्जय, दुर्धर, दुर्धर्षण, दुर्विषह, दुष्प्रधर्ष, दृढ, नंदक, पंडित, बाहुशालिन्, भीम, भीमवेगरव, भूरिबल, मकरध्वज, रवि, वायुवेग, विराज, विरोचन, शत्रुंजय, शत्रुसह, श्रुतर्वन्, श्रुतायु, श्रुतांत, संजय, सुचारु, सुचित्र, सुजात, सुदर्शन, सुलोचन.

यांचे उल्लेख द्रौपदीस्वयंवर, घोषयात्रा, उत्तरगोग्रहण, भारतीय युद्ध इ. प्रसंगीं आले आहेत (म. आ. २०१; भी. ६४; ७७; ७९; ८८; द्रो. १५७; १५८; वि. ३७; क. ८८; श. २५ कुं.).

यांत कांहीं नांवें पुनः पुनः आलीं आहेत. कांहीं तदर्थक दुसरा शब्द वापरून आलीं आहे. एकूण संख्याहि शंभरांपेक्षां अधिक भरते. पण निर्णय करण्यास कांहीं साधन नाहीं.

२ हा वासुकीपासून झालेल्या नागकुलांतील एक नाग होता. अर्जुनाचें मस्तक बभ्रुवाहनानें तोडिलें, तेव्हां त्याला जिवंत करण्याकरितां मृतसंजीवक मणि पाहिजे होता. तो बभ्रुवाहनानें शेषाजवळ मागितला. परंतु तो धृतराष्ट्रानें त्याला घेऊं दिला नाहीं. पुढें युद्ध होऊन बभ्रुवाहनास तो मणि मिळाला. तेव्हां अर्जुन जिवंत होणार, हें पाहून धृतराष्ट्रास वाईट वाटलें व यानें आपल्या पुत्रांकडून पार्थाचें शिर चोरून आणविलें व तें वक दाल्भ्याचे आश्रमांत फेंकून दिलें (जै. अ. ३९).

३ कश्यप व कद्रू यांच्या नागपुत्रांपैकीं एक.

४ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

५ पहिल्या जनमेजय पारीक्षिताचा पुत्र. हा जनमेजयानंतर गादीवर आला (म. आ. १०१. ४५ कुं.). पांडु, बाह्लिक, निषध, जांबूनद, कुंडोदर, पदाति व वसाति असे एकंदर हे आठ भाऊ होते (म. आ. १०१. ४४-४५ कुं.). याचा पुत्र कुंडिक.

धृतराष्ट्र ऐरावत—एका नागाचें नांव. हा सर्पसत्रांतील ब्रह्मा होता (पं. ब्रा. २५. १५. ३; जै. उ. ब्रा. ४. १५ २६).

धृतराष्ट्र वैचित्रवीर्य–कठसंहितेंत याचा उल्लेख आहे (क. सं. १०.६). शतानीक सात्राजितानें याच्या अश्वमेधाचा घोडा पळविला. हा धृतराष्ट्र काशीचा राजा होता. शतानिक सात्राजित पांचाल होता (श. ब्रा. १३. ५. ४. १८-२३). परंतु या ठिकाणीं धृतराष्ट्रास वैचित्रवीर्य म्हटलें नाहीं. हा दुर्योधनपिता धृतराष्ट्र असण्याचा संभव आहे.

धृतराष्ट्रिका—(धृतराष्ट्री पहा).

धृतराष्ट्री—ताम्रेची मुलगी व हंसांची आई (म. आ. ६७.५८ कुं.). ही गरुडाची पत्नी.

धृतवर्मन्—सूर्यवर्मा नामक त्रिगर्ताचा भ्राता (म. आश्व. ७४. २२ कुं.). हा अत्यंत पराक्रमी असून कौरवपक्षाकडील एक महारथी होता.

धृतव्रत—स्वायंभुव मन्वंतरांतील अर्थवण ऋषीस चित्ति नांवाच्या भार्येपासून झालेला पुत्र.

२ चक्षुर्मनूस नड्वलेपासून झालेला पुत्र.

३ (सो. अनु.) धृति राजाचा पुत्र. याचा पुत्र सुकर्मा.

४ अंगिरा ऋषीच्या पुत्रांना अशी संज्ञा आहे (म. आ. ६७. ५ कुं.).

धृतसेन—दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. श. ५. ३ कुं.).

धृतायुध—भारतीय युद्धांतील कौरवपक्षीय एक राजा (म. श. ७).

धृति—धर्म ऋषीची स्त्री.

२ सावर्णि मनूचा पुत्र (मनु पहा).

३ (सो. अनु.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें विजयाचा पुत्र.

४ (सू. निमि.) वीतहव्य जनकाचा पुत्र. याचा पुत्र बहुलाश्व.

५ (सो. कुकुर.) वायुमतें आहुकाचा पुत्र.

६ ब्रह्मधानाचा पुत्र.

७ सृष्टि व छाया यांचा पुत्र.

८ सुतप देवांपैकीं एक.

९ सुधामन् देवांतील एक.

१० (सो. कुकुर.) मत्स्यमतें वृष्णीचा व पद्ममतें वृष्टीचा पुत्र (पद्म. सृ. १३).

११ कृष्ण व रोहिणी यांचा पुत्र सारण. सारणास सत्य व धृति असे दोन किंवा सत्यधृति असा एकच पुत्र होता.

१२ (सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें रोमपादपुत्र बभ्रचा पुत्र (ज्ञाति पहा).

१३ (सू. निमि.) महाधृतीचें नामांतर.

१४ कुशद्वीपाचा राजा व ज्योतिष्मानाचा पुत्र. याचा देश याच्याच नांवानें प्रसिद्ध होता (विष्णु. २. ४).

१५ मनु नांवाच्या रुद्राची स्त्री.

धृतिमत्—रैवत मनूचा पुत्र.

२ सुदरिद्र ब्राह्मणाचा पुत्र (पितृवर्तिन् पहा).

३ (सो. पुरूरवस्.) मत्स्य व पद्म यांच्या मतें पुरूरव्याला उर्वशीपासून झालेल्या पुत्रांतील एक (पद्म. सृ. १२).

४ (सो. द्विमीढ.) यवीनराचा पुत्र. भागवतांत यास कृतिमत् म्हटलें आहे.

५ (सू. निमि.) वायुमतें हा महावीर्य जनकाचा पुत्र. याबद्दल सत्यधृति व सुधृति अशीं नांवें आहेत.

६ (सो.) भविष्यमतें चित्ररथाचा पुत्र. यानें एक हजार वर्षें राज्य केलें.

धृतिवर्मन्—परिहरवंशीय कलिवर्मा राजाचा पुत्र. यानें दहा वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ४).

धृष्ट—वैवस्वत मनूचा एक पुत्र (भा. ८.१३. २). हा क्षत्रिय असतांहि याची संतति तपोबलानें ब्राह्मणत्व पावली (भा. ९. २.१७). याला धृष्टकेतु, स्वधर्मन् व रणधृष्ट असे तीन पुत्र होते (पद्म. सृ. ८). याला धृष्णु म्हटलें असून याच्यापासून धार्ष्टक नांवाचे लोक निर्माण झाले (ह. वं. १. १०). हे वैश्य किंवा वैष्णव झाले (गरुड. १. १३८. १५).

२ हिरण्यकशिपूच्या सभेंतील एक दैत्य (भा.७.२.१८).

३ (सो. सह.) मत्स्यमतें सहस्रार्जुनाचा पुत्र.

४ (सो. क्रोष्टु.) वायु व मत्स्य यांच्या मतें कुंति राजाचा पुत्र. याबद्दल धृष्टि व वृष्णि अशीं नांवें आहेत.

५ (सो. कुकुर.) विष्णुमतें हा कुकुर राजाचा पुत्र. यास वह्नि, वृष्टि व वृष्णि म्हटलें आहे.

धृष्टकेतु—(सो. ऋक्ष.) चेदी देशचा पराक्रमी राजा. शिशुपालाचा पुत्र. याची राजधानी शुक्तिमती. याचे पुत्रहि अतिशय शूर होते (म. उ. १७१). याच्याशीं रणांत युद्ध करण्याची कोणाची छाती नव्हती (म. उ. ७९). हा पांडवांच्या सैन्याच्या प्रमुखांपैकीं एक होता. यानें अर्जुनाच्या रथाचें चक्ररक्षण फार उत्तम तऱ्हेनें केलें (म. भी. १९). युद्धामध्यें यानें कांबोज देशचे उत्तम प्रकारचे घोडे आणिले होते. या घोड्यांच्या अंगांवर टिपके होते (म. द्रो.२३). युद्धांत एकदां हा व बृहत्क्षत्र हे द्रोणावर चालून जात असतां याला वीरधन्व्यानें अडविलें. तेव्हां त्याची व याची फारच मोठी लढाई झाली. तींत यानें धनुष्य वीरधन्व्यानें बाण सोडून मोडून टाकिलें. तेव्हां यानें तें धनुष्य टाकून देऊन सुवर्णाचा दांडा असलेली एक पोलादि महावीर्यशाली शक्ति दोन्ही हातांनीं धरून एकदम नेमानें वीरधन्व्याच्या रथावर फेंकिली. त्या शक्तीच्या भयंकर तडाक्यानें त्याचें हृदय विदीर्ण होऊन तो तात्काळ रथांतून खालीं जमिनीवर पडला (म. द्रो. १०७). महारथी बृहत्क्षत्र द्रोणाशीं लढतांना मरण पावल्यावर यानें आपल्या सारथ्यास त्याचे जागेवर रथ घेऊन जाण्यास सांगितलें. व ज्याप्रमाणें पतंग अग्नीवर झडप घालतो, त्याप्रमाणें हा द्रोणावर धांवून गेला. पण द्रोणानें याच्या छातीवर एक तीक्ष्ण बाण मारून यास स्वर्गाची वाट दाखविली (म. द्रो. १२५). याची कन्या रेणुमती नकुलाला दिली होती (म. आ. ६३. ७८ कुं.). याच्या मुलाचें नांव वीतिहोत्र (गरुड. १. १३९).

२ (सू. निमि.) विष्णुमतें सत्यधृतिपुत्र. भागवत व वायु यांच्या मतें सुधृतिपुत्र.

३ (सो. काश्य.) भागवतमतें सत्यकेतूचा आणि विष्णु व वायु यांच्या मतें सुकुमाराचा पुत्र (गरुड. १. १३९).

४ (सो. अज.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें धृष्टद्युम्नपुत्र. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता. याला द्रोणानें ठार केलें व येथें पांचालवंश संपला.

५ केकय देशचा राजा. याची स्त्री श्रुतकीर्ति. याचे पुत्र संतर्दन (विष्णु. ४. १४; भा. ९. २४. ३८), चेकितान, बृहत्क्षत्र, विंद व अनुविंद (वायु. २. ३४. १५६).

६ (सू.) वायु, मत्स्य व पद्म यांच्या मतें वैवस्वत मनूचा पुत्र धृष्ट, त्याचा हा पुत्र (पद्म. सृ. ८).

७ नृगाचा पुत्र (लिंग. १. ६६. ४६).

धृष्टद्युम्न—(सो. अज.) पृषत् अथवा जंतु राजाचा नातू व द्रुपद राजाचा पुत्र. हा अयोनिसंभव होता. द्रुपदानें याला द्रोणाचा सूड उगविण्याकरितां याजोपयाज नांवाच्या मुनीकडून यज्ञ करवून अग्नीपासून मागून घेतलें होतें (द्रुपद पहा).

द्रौपदी ही पांडवांना दिली होती. द्रौपदीचे स्वयंवरप्रसंगीं पांडव ब्राह्मणवेषानें स्वयंवरास आले होते. पुढें अर्जुनानें लक्ष्यभेद केल्यामुळ द्रौपदी अर्थातच अर्जुनास मिळाली. परंतु ब्राह्मणानें क्षत्रियकन्या नेली, ह पाहून सर्व राजमंडळांत असंतोष उत्पन्न झाला व युद्धापर्यंत मजल आली. तें पाहून धृष्टद्युम्नानें ब्राह्मणरूपानें आलेले ते पांडव होते, अशी सर्वांची खात्री करून युद्धप्रसंग टाळला (म. आ. २०७ कुं.).

धृष्टद्युम्न हा अत्यंत पराक्रमी होता. यास द्रोणाचार्यानेंच धनुर्विद्या शिकविली. भारतीय युद्धांत हा पांडवांकडेच होता. प्रथम हा पांडवसैन्यांत एक अतिरथि होता. परंतु यावें युद्धचापल्य पाहून युधिष्ठिरानें यास कृष्णाच्या सल्ल्यानें सेनापति केलें (म. उ. १५१ कुं.).

धृष्टद्युम्नानें सर्व युद्ध होईपर्यंत मोठ्या कुशलतेनें आपली बाजू सांभाळिली होती. पुढें द्रोण सेनापति असतां भीमानें अश्वत्थामा नांवाचा एक हत्ती मारिला, व 'अश्वत्थामा मेला' अशी हूल उठविली. त्यामुळें द्रोणाचार्यास पुत्रवधाची बातमी खरी वाटून त्यानें उद्विग्न मनानें शस्त्रसंन्यास केला. तेव्हां ही संधि बरी आहे हें पाहून धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचा शिरच्छेद केला (म. द्रो. १९२; १९३. ६४ कुं.).

धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचार्यांचा असहाय स्थितींत असतां वध केला, हें पाहून सात्यकीनें याची बरीच निंदा केली. तेव्हां दोघांमध्यें युद्ध होण्याचा प्रसंग आला, परंतु तो श्रीकृष्णानें टाळला. पुढें युद्धाच्या अठराव्या रात्रीं हा शिबिरांत निद्रित असतां अश्वत्थाम्यानें पितृवधाचा सूड म्हणून यास ठार मारिलें (म. सौ. ८. २४ कुं.). ही गोष्ट मार्गशीर्ष वद्य अमावास्येस घडली (भारतसावित्री).

धृष्टद्युम्नास क्षत्रंजय, क्षत्रवर्मन्, क्षत्रधर्मन् व क्षत्रदेव असे चार पुत्र व धृष्टकेतु नांवाचा पांचवा पुत्र होता. परंतु, ते सर्व द्रोणाचार्याचे हातून मेले. त्यांच्यापैकीं धृष्टकेतु हाच फक्त जिवंत राहिला होता. परंतु त्यालाहि द्रोणानें मारिल्यामुळें पांचालवंशाचा निर्वंश झाला (म. द्रो. १५६ कुं.; ४ धृष्टकेतु पहा). क्षत्रधर्मन्लाहि द्रोणानेंच मारिलें (म. द्रो. १२५. ६७ कुं.).

धृष्टबुद्धि—हा भद्रावतींतील वैश्य वैशाख शुक्ल एकादशी केल्यानें मुक्त झाला (पद्म. उ. ४९).

धृष्टसुत—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें कुंति राजाचा पुत्र. 'धृतः सुतः' याबद्दल चुकून धृतसुत असें पडलें आहे. (४ धृष्ट पहा).

धृष्टि—दशरथाचा एक प्रधान (वा. रा. अयो. ७).

२ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें कुंति राजाचा पुत्र. याचा पुत्र विदूरथ (४ धृष्ट पहा).

धृष्णि—अंगिरस् व पथ्या यांचा पुत्र. याचा पुत्र सुधन्वा (ब्रह्मांड. ३. १).

धृष्णु—वैवस्वत मनूचा पुत्र (म. आ. ६९. १८ कुं.).

२ वारुणि कवीचा एक पुत्र.

३ (४ धृष्ट पहा).

धेनुक—एक असुर. हा तालवनांत राहत असे. जे वनांतील फलें नेत त्यांना हा मारीत असे. एकदां कांहीं गोपाल आपल्या गाई घेऊन त्या वनासमीप गेले असतां त्या वनांतील वासामुळें त्यांना तीं फलें तोडून खाण्याची इच्छा झाली. तेव्हां बलरामानें तेथील फलें चोरलीं. इतक्यांत वनाचें रक्षण करणारा धेनुक एका गर्दभाचें रूप घेऊन बलरामाच्या अंगावर चालून आला. तेव्हां बलरामानें यास आपटून ठार केलें (भा. १०. १५).

धेनुमती—(स्वा. प्रिय.) देवद्युम्न राजाची स्त्री. हिचा पुत्र परमेष्ठी (भा. ५. १५. ३).

धौतमूलक—चीन देशचा राजा. यानें आपल्या दुर्वर्तनानें आपला व आपल्या कुलाचा नाश करून घेतला (म. उ. ७३. १४ कुं.).

धौधुमारि—धुंधुमार कुवलाश्व्याच्या पुत्रांना पैतृक नांव.

धौम्य—देवल ऋषीचा कनिष्ठ भाऊ व अपोद ऋषीचा पुत्र. याचा बाप केवळ जलपान करूनच जगला होता; म्हणून त्यास अपोद असें नांव पडलें. धौम्य हा अपोद ऋषीचा पुत्र म्हणून यास आपोद असें म्हणत असत (म. आ. ३. २१ कुं.). यालाच आग्निवेश्य असेंहि म्हणतात (म. आश्र. ६४. ९ कुं.).

अर्जुन आपल्या भावांसहवर्तमान लाक्षागृहांतून सुटून द्रौपदीस्वयंवरास जात असतां वाटेंत त्यास चित्ररथ गंधर्व भेटला. त्यानें अर्जुनास 'राजानें पुरोहिताशिवाय कोठेंहि जाऊं नये. म्हणून तुम्ही देवल मुनीचा धाकटा बंधु उत्कोचकतीर्थावर तपश्चर्या करीत आहे, त्यास पुरोहितत्व स्वीकारण्याविषयीं विनंति करा' असें सांगितलें. त्याप्रमाणें अर्जुनानें यास विनंति करून पुरोहित केलें (म. आ. १८३). हा पांडवांजवळच राहत असे (म. स. २). युधिष्ठिर वनांत जाण्याकरितां निघाला असतां, धौम्यहि त्याज-

बरोबर निघाला. तेव्हां धर्मास अतिशय वाईट वाटलें. तो म्हणाला, ' गुरुजी, वनांत आपण येऊं नये. आपणांला तेथें आम्ही काय द्यावें ? ' तेव्हां धौम्य म्हणाला, ' राजा, भिऊं नकोस. मला सूर्यस्तवन येत आहे, तें मी तुला सांगतों. तूं त्याचें अनुष्ठान कर, म्हणजे सूर्य प्रसन्न होऊन तो तुझी सर्व काळजी नाहींशी करील. ' नंतर धर्मानें सूर्यस्तुति केली. त्यामुळें सूर्यनारायण प्रसन्न होऊन त्यानें त्यास एक तांब्याची स्थाली देऊन सांगितलें, ही तूं पांचालीजवळ दे, म्हणजे तुला कधींच अन्नाचा तोटा येणार नाहीं. ' नंतर युधिष्ठिरानें धौम्यास झालेला वृत्तांत सांगितला व स्थाली द्रौपदीजवळ दिली (म. व. ३). पुढें पांडव वनवासांत गेले. तेव्हां अर्जुन अस्त्रें मिळविण्याकरितां इंद्रलोकीं गेला असतां युधिष्ठिरास सारखी तळमळ लागली व त्यास कांहीं सुचेना; तेव्हां धौम्यानें त्यास नाना तीर्थांचीं, देशांचीं, पर्वतांचीं व प्रदेशांचीं वर्णनें सांगितलीं व हा म्हणाला, ' तूं तीर्थयात्रा कर, म्हणजे तुझ्या अंतःकरणाला शांति प्राप्त होईल ' (म. व. ८६-९०).

हा पांडवांबरोबर त्यांचे अग्निहोत्ररक्षणार्थ वनांत राहत होता (म. वि. ६. १३ कुं.).

बाराहि वर्षें वनवासांत धौम्य पांडवांबरोबर होता. परंतु, वनवास संपून अज्ञातवासास सुरुवात झाल्यानंतर धर्मानें मोठ्या कष्टानें, ' हे आमचे अज्ञातवासाचे दिवस आहेत, करितां आम्हांला तुमच्याजवळ राहतां येणें शक्य नाहीं, ' असें सांगून परवानगी घेतली. या वेळीं धौम्यानें युधिष्ठिरास केलेला उपदेश अतिशय मौल्यवान् आहे. यानें आरंभीं दैवानें देवांस सुद्धां कसें छळिलें, याचीं उदाहरणें सांगून त्याचें सांत्वन केलें व त्यास राजदरबारीं कसें वागावें, याचें फारच मार्मिकतेनें वर्णन करून सांगितलें.

हा धर्मराजाबरोबर भीष्माच्या निर्याणसमयीं त्याच्या भेटीस गेला होता. युद्ध संपल्यानंतर श्रीकृष्ण द्वारकेस जातांना हा तेथें होता (भा. १. ९). भारतीय युद्धानंतर युधिष्ठिर सैन्यासह धृतराष्ट्राच्या भेटीस गेला असतां यानें मागें नगराचें उत्तम प्रकारें रक्षण केलें (म. आश्र. २३).

देवरहस्य वर्णन करितांना धौम्य सांगतो कीं, ' फुटकीं भांडीं, मोडक्या खाटा, कोंबडीं, कुत्रीं हीं घरांत ठेवणें व वृक्ष लावणें, हें अप्रशस्त होय. फुटक्या भांड्यांत कलि राहतो, मोडक्या खाटेंत अवदसा वास करते व वृक्षाच्या कांठीं जंतु असतात; यास्तव यां सर्वांविषयीं जपलें पाहिजे, ' (म. अनु. १९९). धौम्यस्मृति म्हणून एक ग्रंथ यानें रचिला आहे (c. c.).

२ व्याघ्रपाद ऋषीच्या दोन पुत्रांतील कनिष्ठ व उपमन्यूचा कनिष्ठ भ्राता.

३ एक ऋषि. सत्यवानाचा पिता द्युमत्सेन हा आपल्या प्रिय पुत्राचा व सुनेचा शोध करीत करीत या ऋषीच्या आश्रमांत आला होता. त्या वेळीं 'तुझा पुत्र लवकरच स्नुषेसह जिवंत परत येईल,' असें यानें त्यास भविष्य सांगितलें (म. व. २९८).

४ एक मध्यमाध्वर्यु.

धौम्र—एक ऋषि (म. शां. ४६. १२ कुं.).

ध्यानकाष्ठ—भृगुकुलोत्पन्न एक ऋषि (धर्मगुप्त पहा).

ध्युषिताश्व—(सू. इ.) वायुमतें हा शंखणपुत्र. यास भागवतमतें विधृति व विष्णुमतें व्युत्थिताश्व म्हटलें आहे.

ध्रुक—(शुंग. भविष्य.) वायुमतें वसुमित्राचा पुत्र. याबद्दल अंतक, आर्द्रक, भद्र व भद्रक अशीं नांवें आहेत.

ध्रुव—(स्वा. उत्तान.) उत्तानपाद राजाला सुनीति व सुरुचि अशा दोन राण्या होत्या. पैकीं सुनीति किंवा सुनृता ही नावडती असून सुरुचि ही आवडती होती. सुनीतीच्या पोटीं ध्रुवाचा जन्म झाला. एकदां उत्तानपाद राजा आपली आवडती राणी जी सुरुचि, तिचा मुलगा उत्तम यास मांडीवर घेऊन खेळवीत होता. तें पाहून ध्रुवालाहि बापाच्या मांडींवर बसण्याची इच्छा झाली व हा मांडीवर चढूं लागला; पण राजानें याचें कौतुक केलें नाहीं. इतक्यांत गर्विष्ठ सुरुचीनें तें पाहिलें. तिच्या मनांत मत्सर उत्पन्न होऊन ती ध्रुवाला राजासमक्ष हिणवून बोलली. ती म्हणाली, 'ईश्वराची आराधना करून माझ्या पोटीं ये, म्हणजे तुला राजाच्या मांडीवर बसतां येईल.'

हें सावत्र आईचें कठोर भाषण ऐकून ध्रुव खिन्न झाला. त्या वेळीं राजानें अवाक्षर देखील काढिलें नाहीं. तेव्हां ध्रुव रडत रडत आपल्या आईकडे गेला. सुनीतीनें याला मांडीवर घेतलें आणि याकडून सवतीचें कठोर भाषण ऐकिल्यावर तिला अत्यंत दुःख झालें. तिला या दुःखाचा शेवट कसा होईल हें कळेना.

नंतर ईश्वराराधनेचा निश्चय करून ध्रुव पित्याच्या नगरांतून बाहेर निघाला. ही गोष्ट नारदास समजली. तेव्हां ध्रुवानें काय करावयाचें ठरविलें आहे, तें जाणून घेतल्यावर त्यानें आपला वरदहस्त याच्या मस्तकावर ठेविला. ध्रुवाचें क्षात्रतेज व मानी स्वभाव पाहून नारदास आश्चर्य वाटलें. नारद म्हणाला, ' तूं लहान आहेस, तुला मानापमान यांतील भेद कळत असला, तरी त्याबद्दल असंतोष मानण्याचें कारण नाहीं. कारण, असंतोषास मोहाशिवाय दुसरें कारण नाहीं. हें सर्व ईश्वराच्या आधीन आहे. दैवानें मिळेल, त्यांतच संतोष मानावा. तुझा ईश्वराधनेचा निश्चय फार अवघड आहे. मोठमोठ्यांनीं हात टेकले आहेत, तेव्हां हा मार्ग सोडून तूं घरीं जा.

हें नारदाचें भाषण ऐकून ध्रुव म्हणाला कीं, ' मी निष्ठुर क्षत्रिय वंशांत जन्मलों आहें व त्यामुळें माझ्या स्वभावांत विनय नाहीं. सुरुचीच्या अपशब्दानें माझें हृदय भग्न झालें आहे. यावर आपला हा उपदेश ठसणें शक्य नाहीं. मी त्रिभुवनांतील श्रेष्ठ पद मिळण्याची अपेक्षा करीत असून तें मिळण्याचा मला मार्ग सांगा. कारण, आपण लोकांकरितां त्रैलोक्यांत फिरतां, हें मला माहीत आहे.'

हें ध्रुवाचें भाषण एकून नारदाच्या अंतःकरणांत दया उत्पन्न झाली. तो म्हणाला, ' तूं मातेच्या आज्ञेप्रमाणें श्रीहरीची कृपा संपादन कर. त्याकरितां तूं यमुनेच्या तीरीं मधुवनांत जा. तेथें इंद्रियदमन कर.' असें सांगून याला 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ' हा द्वादशाक्षरी गुप्त मंत्र दिला व आशीर्वाद देऊन तो निघून गेला. हा उपदेश सप्तर्षींनीं केला असें स्कंद व विष्णु पुराणांमध्यें आहे. मागाहून उत्तानपादाला कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाला. पण नारदानें उत्तानपादाला भेटून ' तुझा पुत्र लवकरच महत्कार्य करून परत येईल' असें सांगितलें.

ध्रुवानें तपाला सुरुवात केली. हा फलाहार, उदकपान व वायुभक्षण हीं क्रमाक्रमानें करून एका पायावर उभा राहून ब्रह्मदेवाची आराधना करूं लागला. याच्या आंगठ्याच्या भारानें पृथ्वी लवूं लागली. इंद्रादिकांचे श्वास कोंडून जाऊन ते विष्णूस शरण गेले. तेव्हां विष्णूनें ध्रुवास तपश्चर्येपासून परावृत्त करण्याचें त्यांना आश्वासन दिलें. यामुळें सर्व देव आनंदी होऊन स्वस्थानीं परत गेले.

त्याप्रमाणें विष्णु गरुडावर बसून मधुवनांत आला व त्यानें ध्रुवास दर्शन दिलें. ध्रुव त्याचें गुणवर्णन करूं लागला, पण तें कसें करावें हें यास समजेना. तेव्हां विष्णूनें याच्या गालाला वेदस्वरूपी शंखानें स्पर्श केला. त्या वेदमय वाणीनें विष्णूचें यानें स्तवन केलें. यामुळें विष्णु प्रसन्न होऊन त्यानें याला इच्छित मागण्यास सांगितलें. ध्रुवानें अढळ स्थान द्यावें, अशी इच्छा दर्शविली. त्यावर विष्णूनें याला ' उत्तानपाद राजा तुला गादीवर बसवून वनांत जाईल व तूं छत्तीस हजार वर्षे राज्य करशील आणि तदनंतर अढळ स्थान पावशील, उत्तम हा मृगयेस गेला असतां नाश पावेल व त्याची माता सुरुचि त्याच्या ठिकाणीं आसक्त झाल्यामुळें अरण्यांत वणव्यांत प्रवेश करील. तूं अनेक यज्ञ करून सर्वांना वंद्य व संसारमुक्त होशील, ' असें सांगितलें. यानंतर विष्णूची ध्रुवानें पूजा केली व हा परत स्वनगराला आला.

ध्रुव येत आहे, असें उत्तानपाद राजाला समजलें. पण तें त्यास खरें वाटेना. परंतु नारदानें हा परत येण्याबद्दल सांगितलें होतें, हें त्यास आठवलें. तेव्हां त्यास अतिशय हर्ष होऊन त्यानें वार्ताहराला एक बहुमोल हार दिला. नंतर मोठ्या सन्मानानें शृंगारलेल्या हत्तिणीवर त्याला उत्तमासह बसवून नगरांत आणिलें, व त्याचें मस्तक अवघ्राणिलें. नंतर दोघीं मातांना ध्रुव भेटला. सुरुचीनें यास ' चिरंजीव हो,' असा आशीर्वाद दिला. पुढें ध्रुव आपल्या माता, पिता व बंधु यांसमवेत सुखानें कालक्रमणा करूं लागला. पुढें यास राजानें राज्याभिषेक करविला व तो वनांत निघून गेला. ध्रुवानें शिशुमार प्रजापतीच्या भ्रमी नामक कन्येशीं विवाह केला. तसेंच वायूची इला नामक कन्या याची दुसरी भार्या होती.

ध्रुवाचा सावत्र भाऊ पर्वतावर मृगयेस गेला असतां एका बलाढ्य यक्षानें त्याचा वध केला. हें ऐकून यास अतिशय क्रोध आला व हा यक्षाचें पारिपत्य करण्यासाठीं विजयशाली रथांत बसून यक्षनगरी अलकेवर चालून गेला. तेथें घनघोर युद्ध झालें. पण यक्षानें माया पसरून ध्रुवास निर्बल केलें. तेव्हां ऋषींनीं ध्रुवास शत्रूचा निःपात होईल, असा आशीर्वाद दिला. पुढें नारायणास्त्राच्या योगानें ध्रुवानें तें मायापटल दूर करून यक्षांची दाणादाण केली. अशा तऱ्हेनें गुह्यकांचा ध्रुव नाश करीत असतां, स्वायंभुव मनूस त्यांची दया येऊन त्यानें आपला नातू ध्रुव यास युद्धापासून व गुह्यकांच्या हननापासून परावृत्त केलें. शिवाय, यक्षवधामुळें रागावलेल्या कुबेराला प्रसन्न करून घेण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें युद्ध बंद केलें. हें पाहून कुबेर तेथें आला. ध्रुवानें आजोबांच्या सांगण्यावरून वैर सोडिलेलें पाहून त्यास संतोष झाला व त्यानें याला वर मागण्यास सांगितलें. तेव्हां ' श्रीहरीचें अखंड स्मरण घडावें,' असा यानें वर मागितला. पुढें छत्तीस हजार वर्षे राज्य करून हा आपल्या मुलास गादीवर बसवून बदरिकाश्रमीं गेला. नंतर यास नेण्याकरितां एक विमान आलें. त्यांत बसण्यास हा सिद्ध झाला असतां मृत्यु तेथें आला. त्यानें ' देह ठेवून जा, ' असें सांगितलें. पण ध्रुवास तें मान्य न होतां हा त्याच्या डोक्यावर पाय देऊन विमानांत बसला. स्वर्गास जातांना सुनीति मातेची यास आठवण झाली व तींसह जावें, असें यास वाटलें. इतक्यांत सुनीति स्वर्गास जात असलेली यानें पाहिली.

ध्रुवास भ्रमी(भूमि)पासून कल्प व वत्सर असे दोन पुत्र झाले व वायुकन्या इला हिजपासून याला उत्कल नामक पुत्र झाला (भा. ४. ८. १३; विष्णु. १. १२; मत्स्य. ४; लिंग. १. ६२; स्कंद. ४. १. १९-२१; ह. वं. १. २).

ध्रुव पूर्वजन्मीं ब्राह्मण होता. यानें मातापितरांची योग्य शुश्रूषा केली व धर्मपालनहि केलें. त्यामुळें याचा एक राजपुत्र मित्र झाला. त्याचें वैभव पाहून यास राजपुत्र व्हावेंसें वाटलें. त्यामुळें हा उत्तानपाद राजाच्या पोटीं आला (विष्णु.

१. ११-१२). यानें पक्षवर्धिनी एकादशीचें व्रत केलें होतें (पद्म. उ. ३६).

२ (सो. पुरूरवस्) नहुषाचा पुत्र व ययातीचा भाऊ.

३ हा क्षत्रिय असून पांडवांच्या पक्षाचा होता. कृपाचार्यानें कर्णाला कृष्णार्जुन असतील तिकडे जय होईल, असें सांगतांना ज्या शूरांचीं नांवें सांगितलीं, त्यांतच हें नांव आहे (म. द्रो. १५. ३८ कुं.).

४ सुख देवांपैकीं एक.

५ त्रिकुंठ देवांतील एक.

६ लेख देवांतील एक

७ धर्म व वसु यांचा पुत्र.

८ धर्मास धूम्रेपासून झालेला पुत्र.

९ मधुवनांतील शाकुनि ऋषीच्या नऊ पुत्रांतील ज्येष्ठ.

१० भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय एक राजा (म. द्रो. १५९. २८. कुं.).

ध्रुव आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १७३). याच्या सूक्तांत राष्ट्र व राजा यांसंबंधीं प्रजासत्ताक राज्यांत असणारे विचार आढळतात.

ध्रुवक्षिति—लेख देवांतील एक.

ध्रुवसंधि—(सू. इ.) कोसल देशच्या पुष्य राजाचा पुत्र. यास पौष्य असेंहि नांव आहे. याला लीलावती व मनोरमा अशा दोन स्त्रिया होत्या. एकदां हा ससैन्य मृगयेस गेला असतां, याची व एका क्रूर सिंहाची झटापट लागली, तींत हा ठार झाला. लीलावतीपासून शत्रुजित् व मनोरमेपासून सुदर्शन असे याला दोन पुत्र झाले (दे. भा. ३. १४). भविष्यांत ध्रुवसेधि असा पाठ आहे. यानें दहा हजार वर्षे राज्य केलें.

ध्रुवसेधि—(ध्रुवसंधि पहा).

ध्रुवाश्व—(सू. इ.) भानुमान् राजाचें नामांतर.

२ (सू. इ. भविष्य.) मत्स्यमतें सहदेवाचा पुत्र. याबद्दल इतरत्र बृहदश्व असें नांव आहे.

ध्वज—प्रधानाचें नांव (३ सांब पहा).

ध्वजकेतु—द्रुपदाचा पुत्र (म. आ. २१८. १९ कुं.).

ध्वजग्रीव—रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

ध्वजवती—हरिमेधा ऋषीची कन्या (म. उ. ११०).

ध्वनि—सुधामन् देवांतील एक.

ध्वन्य—लक्ष्मणाचा पुत्र. प्रजापतिपुत्र संवरणानें देणगी दिल्याबद्दल याची प्रशंसा केली आहे (ऋ. १५. ३३. १०). त्रसदस्यु व मारुताश्व हेहि ध्वन्याचे आश्रयदाते होते.

ध्वसन् द्वैतवन—सरस्वतीतीरावर यज्ञ करणाऱ्या मत्स्य लोकांच्या राजाचें हें नांव आहे (श. ब्रा. १३. ५. ४. ९.).

ध्वसन्ति—हा इंद्राचा शत्रु आहे. याच्याबरोबर पुरुषंतीचा उल्लेख असून हे दोघे कश्यपकुलांतील अवत्सारांचे आश्रयदाते होते. सूक्तद्रष्टा अवत्सार हा ध्वसंति व पुरुषंति यांच्यापासून धन मिळाल्याचा उल्लेख करितो (ऋ. ९. ५८. ३). अश्वीनीं यास मदत केल्याचा उल्लेख आहे (ऋ. १. ११२. २३). ध्वस्र व ध्वसंति हे एक असण्याचा संभव आहे. ध्वस्राचा सुद्धां पुरुषन्तीबरोबर उल्लेख आहे (ऋ. ९ ५८. ३; साम. २. ४०९). ध्वस्रे असें स्त्रीलिंगी द्विवचन आढळतें (पं. ब्रा. १३. ७. १२). हीं स्त्रियांचीं नांवें आहेत कीं काय, हें सांगतां येत नाहीं (ध्वस्र पहा).

ध्वस्र—ध्वस्र व पुरुषन्ति यांच्यापासून विपुल संपत्ति मिळाल्याचा अवत्सार काश्यपानें उल्लेख केला (ऋ. ९. ५८. ३-४). यानें तरंत व पुरुमिह्ळ यांना देणग्या दिल्याचा उल्लेख आहे (पं. ब्रा. १३. ७. १२; जै. ब्रा. ३. १३९). सायणानेंहि शाट्यायन ब्राह्मणाचा उतारा देऊन या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे (ऋ. ९. ५८. ३). यांचा उल्लेख द्विवचनीं येतो. स्त्रीलिंग सायणाच्या मताप्रमाणें आर्ष आहे. ध्वस्र व ध्वसंति एकच असावेत.

न

नकवत्—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें हा हृदीकपुत्र आहे.

नकुल—(सो. कुरु.) हा पांच पांडवांतील एक असून पांडूला माद्रीपासून झालेल्या आवळ्याजावळ्या मुलांतील वडील मुलगा होय. अश्विनीकुमारांच्या अंशानें हा झालेला होता. याचा जन्म शतशृंगावर झाला. शतशृंग हें हिमालयाच्या एका शिखराचें नांव आहे (म. आ. १२४). याचें शिक्षण द्रोणाचार्यापाशींच झालें.

याला दोन स्त्रिया होत्या. एक द्रौपदी व दुसरी शिशुपालाची कन्या व धृष्टकेतूची बहीण रेणुमती किंवा करेणुमती (म. आ. ६३. ७० कुं.). राजसूय यज्ञाच्या वेळीं हा पश्चिम दिशेला

दिग्विजय करण्याकरितां गेला होता. त्या दिशेला जाऊन यानें तिकडील राजे जिंकिले.

हा खांडवप्रस्थांतून बाहेर पडल्यावर कार्तिकेयाला प्रिय असणाऱ्या रोहितक पर्वतावर गेला. तेथें यानें मत्तमयूरकांशीं युद्ध केलें. मत्तमयूरकांना जिंकून मरुभूमि, बहुधान्यक, शैरीषक व महेत्थ हे देश जिंकिले. आक्रोश नांवाच्या राजर्षीचा पराभव केला. नंतर दशार्ण, शिबि, त्रिगर्त, अम्बष्ठ, मालव, कर्पट, मध्यमकेय, वाटधान व द्विज या देशांना जिंकून हा परत फिरला. पुढें पुष्करच्या रानांतील लोक, उत्सवसंकेतगण, सिंधूच्या तीरावरील ग्रामणीय, सरस्वतीच्या तीरावरील मत्स्याहारी, शूद्र व आभीर, पंचनद, अमरपर्वत, उत्तरज्योतिष, दिव्यकटपूर, द्वारपाल, रामठ, हारहूण व पश्चिमेकडील राजे, भगवान् श्रीकृष्ण, मद्रदेशांतील शाकल नगरींत राहणारा शल्यमामा यांना आपली सत्ता मान्य करावयास लावून त्यांच्यापासून करभार घेतला. पुढें समुद्रकांठीं राहणाऱ्या पह्लव, बर्बक, किरात, यवन व शक यांच्याकडून करभार घेऊन हजारों उंटांवरून संपत्ति वाहून इंद्रप्रस्थाला आणिली (म. स. ३५ कुं.; भा. १०. ७२). विराटगृहीं असतांना नकुलाचें गुप्त नांव जयत्सेन असें होतें (म. वि. ७. ६६ कुं.), आणि विराटाच्या दरबारांत प्रत्यक्ष व्यवहाराकरितां ग्रंथिक किंवा दामग्रंथिक असें नांव यानें घेतलें होतें (म. वि. ४. ५ कुं.).

हा अश्वविद्येंत कुशल होता. त्या विद्येचा विराटाच्या दरबारांत उपयोग झाला. घोडयांचे रोग बरे करणें, खोडया नाहींशा करणें व त्यांस शिकविणें हीं कामें येत असल्यामुळें विराटानें आपली सर्व अश्वशाला याच्या ताब्यांत दिली होती.

पुढें कृष्ण शिष्टाईला जाण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां यानें 'शिष्टाई फलदायी होईल व संधि होऊन युद्ध थांबेल, याची शक्यता मानून, तसाच कृष्णानें प्रयत्न करावा,' असा सल्ला दिला (म. उ. ७९ कुं.).

युद्ध सुरूं झाल्यावर नकुलाचें दुर्योधनाशीं युद्ध झालें. युद्ध करितांना नकुलानें दुर्योधनाला उजवी घातली व शेकडों बाण सोडले. दुर्योधनाला ती गोष्ट सहन न होऊन त्यानें नकुलाला उजवी घालण्याचा प्रयत्न केला, पण नकुलानें मोठ्या हुषारीनें सर्व बाजू रोखल्यामुळें दुर्योधनाला उजवी घालतां आली नाहीं. तेव्हां नकुलानें 'दुर्योधना, उभा रहा,' असें म्हणून दुर्योधनाचा उपहास केला (म. द्रो. १८८. ५३. कुं.). पण कर्णाला मात्र याला जेरीस आणतां आलें नाहीं. कर्णानें याला ठारच केलें असतें, पण कुंतीच्या वचनाला जागून त्यानें याला पळतां भुई थोडी केली (म. क. १५. ५३ कुं.).

पुढें धर्मानें अश्वमेध केला. त्या वेळीं नकुल दक्षिण दिशा जिंकीत असतां, साभ्रमतीचे तीरीं आला व तेथें यानें पांडुरायी नांवाच्या तीर्थाची स्थापना केली (पद्म. उ. १६६). शेवटीं पृथ्वीप्रदक्षिणेकरितां पांडव निघाले असतां उत्तरेकडे वळले व हिमालय ओलांडून पलीकडे गेले. तेथें त्यांना वालुकासमुद्र लागला. तेथून वेगानें चालले असतां द्रौपदीनंतर नकुल मृत्यु पावला. अर्जुनानें धर्माला नकुलाच्या मध्येंच मृत्यूचें कारण विचारिलें. तेव्हां धर्मानें सांगितलें कीं, नकुल 'मीच एक सुंदर आहें' असा अहंकार बाळगीत असे, म्हणून हा मध्येंच मृत्यु पावला (म. महा. २). या वेळीं याचें वय १०५ वर्षांचें होतें (युधिष्ठिर पहा) हा कान्यकुब्ज देशांत वलभानूच्या लक्ष्मण नांवाच्या पुत्राच्या रूपानें पुनः जन्मास आला (भवि. प्रति. ३. १). याला द्रौपदीपासून शतानीक व रेणुमतीपासून निरमित्र असे दोन पुत्र झाले (म. आ. ६३.७८; ६४. १६४ कुं.; भा. ९. २२. २९-३२). हा रूपानें फारच सुंदर होता (म. आ. १२४; आश्र. २५). हा एकरथी होता (म. उ. १६९.५ कुं.). तसेंच हा अश्वविद्येंत फार निपुण होता. यांच्या शंखाचें नांव सुघोष (म. भी. २५. १६ कुं.).

याच्या नांवावर वैद्यकसर्वस्व नामक एक ग्रंथ आहे (ब्रह्मवै. २. १६).

नकुलीश—पाशुपतदर्शनकार. याचा कारावनाशीं संबंध आला होता.

नक्त—(स्वा. प्रिय.) पृथुषेण राजाचा पुत्र. याच्या आईचें नांव आकूति. यास द्रुतीपासून गय नांवाचा पुत्र झाला (भा. ५. १५).

नखवत्—(भविष्य.) वायुमत मथुरा नगरींत राज्य करणारा एक राजा.

२ (भविष्य.) ब्रह्मांडमतें वैदेशांतील नागवंशीय एक राजा.

नग—शत्रुघ्नाच्या सेनापतीचें नांव.

नगरिन् जानश्रुतेय—हा उदित होमवादी एक आचार्य होता (ऐ. ब्रा. ५. ३०). नगरिन् जानश्रुतेय काण्ड्विय असें याचें नांव आढळतें (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २). नगरिन् याचा अर्थ नगरांत राहणारा, असा सायण करतात. याचा ऐकादशाक्ष मानुतंतव्याशीं संबंध आला होता.

नगृहू—(नग्रहू पहा).

नग्नक—गरुडानें खाल्लेले निषाद बाहेर टाकिले असतां ते म्लेच्छत्व पावले. त्यांपैकीं आग्नेयांस पडलेले नग्नक होते (पद्म. सृ. ४७).

नग्नजित्—विश्वंतराच्या सोमयागांत श्यापर्णाचा प्रवेश झाल्यानंतर त्यांनीं प्रतिपादलेल्या सोमविषयक मताची परंपरा सांगतांना याचा उल्लेख आला आहे. ती परंपरा वैदर्भाकडून

नग्नजिताकडे आली व नग्नजिताकडून गांधाराकडे गेली (ऐ. ब्रा. ७. ३४). याच्या मुलाचें नांव स्वर्जित्. यानें एक धार्मिक विधि सांगितला (श. ब्रा. ८. १. ४. १०). नग्नजितानें केलेला वास्तुशास्त्रावर एक ग्रंथ आहे (मत्स्य. २५२).

नग्नजित् गांधार असें व्यक्तीचें नांव शतपथब्राह्मणांत दिलें आहे. ऐतरेयब्राह्मणांत नग्नजित् गांधार असा एकत्र उल्लेख असूनहि सायणाचार्य नग्नजित् व गांधार वेगळे मानितात. वास्तविक तो सगळा परिच्छेद अनेक व्यक्तींच्या नांवांचा असून तेथें तेथील प्रत्येक व्यक्ति वेगळी मानून केलेला अर्थ चुकीचा असावा.

२ कृष्णाची स्त्री सत्या, हिचा पिता. हा इषुपात् नामक असुराच्या अंशानें जन्मला होता. कर्णानें दिग्विजयाच्या वेळेस याला जिंकिलें होतें. भारतीय युद्धांत हा कौरवपक्षाकडे होता (म. आ. ६८. २१; व. २५५. २१ कुं.; भा. १०. ५८. ३२).

नग्नहू—(नग्नहू पहा).

नग्नहू—हा एक ऋषिक होता (वायु. १. ५९. ९२–९४). यालाच नग्नहू (मत्स्य.१४५. ९५–९९) व नगृहू अशीं नांवें आहेत (ब्रह्मांड. १. ३२. १०१–१०३).

नचक्षु—(सो.) भविष्यमतें मषपालाचा शिष्य.

नचिकेतस्—सायणाचार्यांनीं या नचिकेतस्च्या गोष्टीला धरून एका सूक्ताचा अर्थ केला आहे. पण ऋचेंत तसा स्पष्ट उल्लेख नाहीं (ऋ. १०. १३५). उद्दालकाचा नचिकेतस् हा मुलगा होय. कठोपनिषदांत नचिकेतस्ला वाजश्रवस म्हणजे वाजश्रवस्चा पुत्र (१. १) व औद्दालकि आरुणि असेंहि म्हटलें आहे (१. ११). उद्दालकानें विश्वजित् यज्ञ करून आपलें सर्वस्व ऋत्विजांना देऊन टाकलें, त्या वेळीं नचिकेतस् कुमारावस्थेंत होता. पण बुद्धीनें चलाख असल्यामुळें आणि वयाला अनुरूप श्रद्धा असल्यामुळें यज्ञ योग्य प्रकारें व्हावा, असें याला वाटत होतें. विश्वजित यज्ञांत सर्वस्व दान करावें लागतें. नचिकेताला वाटलें कीं,सर्वस्व द्यावयाचें, तर माझ्या बापाला माझेंहि दान करावयास पाहिजे. कारण, त्याच्या सर्वस्वांत माझा प्रामुख्यानें अंतर्भाव होतो. जिज्ञासा याला स्वस्थ बसूं देईना. बाप अनेक प्रकारचीं दानें देत होता. पण कठोपनिषदांत (१.४) तो चांगल्या गाईंच्या ऐवजीं रोडक्या बिनदुधाच्या गाई देत होता. त्यामुळें यज्ञ यथासांग न होतां आपल्या पित्यास दोष लागेल व त्याचें प्रायश्चित्त पित्याबरोबर आपणांसहि भोगावें लागेल, या दृष्टीनें नचिकेतानें पित्याला तशा दानापासून निवारण करण्याच्या इच्छेनें विचारलें कीं, 'कस्मै मां दास्यसि?' बाप हा पोर म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष करीत होता. परंतु नचिकेतस्नें त्याचा पिच्छा पुरविला. तेव्हां उद्दालक याला दरडावून म्हणाला कीं, ' तुला मी मृत्यूला देऊन टाकतों.' त्या वेळीं आकाशवाणी झाली कीं, ' हे गौतमकुमारा नचिकेता, तुझ्या पित्याचा उद्देश असा आहे कीं, तूं मृत्यूच्या घरीं जावेंस. पण तूं असें कर कीं, यम घरीं नसून प्रवासास गेला असल्याची बातमी ठेवून तूं यमाच्या घरीं जा. यम घरीं नसल्यामुळें त्याच्या बायकामुलांनीं जेवणाची विनंति केली असतांहि तूं उपाशी रहा. यम घरीं आल्यावर विचारील, तेव्हां तीन रात्री झाल्या, असें सरळ उत्तर दे. त्यानें पहिल्या दिवशीं काय खाल्लेंस, असा प्रश्न केला असतां ' तुझी प्रजा खाल्ली ' असें उत्तर दे. त्या योगानें एक दिवस अतिथि आपल्या घरीं उपोषित राहिला, तर आपल्या प्रजेचा क्षय होतो, ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत येईल. दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवसांबद्दलहि तो असाच प्रश्न विचारील तेव्हां ' तुझे पशु व तुझें सुकृत खाल्लें, ' असें उत्तर दे. त्यायोगें घरीं आलेला अतिथि दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशीं उपाशी राहिल्यास आपल्या पशूंची व सुकृताची हानी होते, हें त्याच्या ध्यानांत येईल.' आकाशवाणीनें सांगितल्याप्रमाणें नचिकेतस् यमाचे घरीं गेला व यम घरीं आल्यावर त्यास यानें उत्तरें दिलीं. तेव्हां यमाच्या ध्यानांत आलें कीं, हा मोठा अधिकारी आहे. याला मारणें योग्य नाहीं. यम आदरानें नचिकेतस्ला म्हणाला, 'भगवन्, मी प्रसन्न झालों आहें. तुला वाटेल ते वर मागून घे.' नचिकेतस्नें खालीलप्रमाणें तीन वर मागून घेतले. १ मी जिवंत परत जाऊन आपल्या बापास भेटावें; २ माझ्या हातून घडणारीं श्रौतस्मार्त कर्में अक्षय्य व्हावींत; ३ मृत्यूवरहि जय मिळावा. हे वर मिळाल्यावर नचिकेतस् घरीं परत आला (तै. ब्रा. ३. ११. ८). याच्या नांवावर नचिकेतचयनाचा उल्लेख आहे. कठोपनिषदांतहि दुसऱ्या वरानें अग्नीचें ज्ञान व चयन मृत्यूनें नचिकेतस्ला सांगितलें व हा अग्नि तुझ्याच नांवानें लोक ओळखतील, असें सांगितलें आहे. ' एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः ' (१. १९). आकाशवाणीची हकीगत कठोपनिषदांत नाहीं. बाप रागानें बोलला आणि बापाचें बोलणें खरें करावें, म्हणून नचिकेतस् यमाकडे गेला व तेथें याचा अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण संवाद झाला, तो कठोपनिषदांतून सर्व लोकांत पसरला आहे. हीच नचिकेतस्ची गोष्ट वराहपुराणांत (१७०-१७६) व महाभारतांत (अनु. १०६. २; ४. २३ कुं.) आली आहे. महाभारतांत याला औद्दालकि आरुणि नाचिकेतस असें म्हटलें आहे. व गोष्टींच्या तत्त्वांतच फरक आढळतो. एकदां उद्दालक नदीवरून परत आला, पण स्नान व वेदाध्ययन यांत निमग्न झाल्यामुळें नदी-

तीरावरून समिधा, दर्भ, कलश, भोजनसामग्री वगैरे आणण्याचें विसरला. तेव्हां त्यानें ती सर्व सामग्री आणण्यास याला सांगितलें. बापाच्या आज्ञेप्रमाणें हा नदीच्या कांठीं गेला. पण तेथील सर्व वस्तु पाण्यानें वाहून गेल्या होत्या. त्यामुळें यास तेथें कांहींच सांपडलें नाहीं. त्याप्रमाणें पित्यास सांगतांच श्रमानें व क्षुधेनें व्याकुल झालेल्या उद्दालकीच्या तोंडून 'मर' असे शब्द निघाले. त्याबरोबर शापानें नचिकेतस् मृत झाला. व उद्दालक अत्यंत शोकाकुल झाला. अशाच शोककारक स्थितींत तो दिवस व रात्र उद्दालकीनें घालविली. दुसरे दिवशीं नचिकेतस् जागा झाल्यावर यानें यमानें सांगितलेलें गोदानमाहात्म्य पित्यास सांगितलें. गोदानमाहात्म्य सांगण्याकरितां पुरातन इतिहास म्हणून ही गोष्ट भीष्मानें धर्माला सांगितली आहे.

हा आंगिरस असावा. याला नचिकेतस् किंवा नचिकेत असें नांव असावें.

नड नैषध—शतपथब्राह्मणांत (२. २. ४-१-२) हें नांव आलें आहे व तें दाक्षिणेकडील राजाचें नडाचें विशेषण म्हणून आलें आहे. याच नांवाचें पुढें प्रचारांत आलेलें रूप नैषध होय. नड व नल हे एकच होत. 'डलयोरभेदः' असा नियम आहेच. कदाचित् याला निषध देशचा राजा म्हणून नैषिध म्हटलें असावें. कदाचित् नैषिध हेंच रूप बरोबर असावें. नड नैषध हा राजा असावा व यानें जे विजय संपादिले, त्यामुळें याची यमाशीं तुलना केली असावी. याच ब्राह्मणग्रंथांत याला दाक्षिणेकडील यज्ञांतील अग्नि असें म्हटलें आहे. त्यावरून दाक्षिणेकडील राजा जसा यम तसा हाहि दाक्षिणेकडील राजा असावा. नड व दमयंतीपति नल हे एकच असावेत.

नडायन—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. नवप्रभ असा पाठभेद आहे.

नड्वला—वीरण प्रजापतीची कन्या व चक्षुर्मनूची पत्नी (भा. ४. १३. १६).

नदाकि—जिह्वकाचें नामान्तर.

नदिवर्मन्—परिहरवंशीय शांतिवर्म्याचा पुत्र (भवि. प्रति. ४. ४).

नंद—कृष्णाचा पालक पिता. याची पत्नी यशोदा. हा गोकुलांतील गोपांचा मुख्य असून द्रोण नांवाच्या वसूच्या अंशानें जन्मास आला होता (भा. १०.८.४८; पद्म. सृ. १३; ब्र. १३). वसुदेवानें कृष्णाला गुप्त रीतीनें याचेकडे ठेविलें होतें (भा. १०. ३. ५१). हा एकदां वसुदेवाला गुप्तपणें भेटला होता (भा. १०. ४६. २७-३०). हा पाण्यांत बुडाला असतां कृष्णानें याला काढिलें (भा. १०. २८. २-९). हा स्यमंतपंचकक्षेत्रीं गेला होता (भा. १०. ८२. ३१). हा इंद्रयाग करीत असे. त्याऐवजीं कृष्णानें याकडून कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस अन्नकूट करविला (भवि. प्रति. ४. १९. ६४-६८). कृष्णविरहानें हा व्याकुल झाला असतां उद्धवानें याचें सान्त्वन केलें (भा. १०. ४६. २७-३०). हा मधुपुरी ऊर्फ मथुरा हिच्या आसपास असणाऱ्या महावनांतील आभीरभानु नांवानें गोपांचा मुख्य होता. आभीरभानु-चंद्रसुरभि-सुश्रवस्-कालमेदु-चित्रसेन असा वंशवेल आहे. चित्रसेनाला नऊ मुलें होतीं. १ सुनंद, २ उपनंद, ३ महानंद, ४ नंदन, ५ कुलनंद. ६ बंधुनंद, ७ केलिनंद, ८ प्राणनंद, ९ नंद (आदि. ११).

२ एक विष्णुभक्त राजा. याच्या भक्तीनें संतुष्ट होऊन विष्णूनें यास एक सुंदर विमान दिलें होतें. एकदां दैवयोगानें यास मानससरोवरांतील सुवर्णकमलांचा अपहार करण्याची बुद्धि झाली. त्याबरोबर याचें विमान वगैरें सर्व नष्ट होऊन हा कुष्ठी बनला. परंतु वसिष्ठाच्या सांगण्यावरून यानें प्रभासक्षेत्रीं तप केलें व हा मुक्त झाला (स्कंद. ७. १. २५६).

३ वसुदेवास मदिरेपासून झालेला पुत्र (भा. ९. २४. ८).

४ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

५ (नंद. भविष्य.) शिशुनागवंशाचा महानंदीच्या वेळीं शेवट होऊन शूद्रापुत्र नंद गादीवर आला. यानें महानंदीस ठार केलें व राज्य बळकावलें. याच्या वंशांतील सुमाल्यादि आठ पुरुषांनीं शंभर वर्षे राज्य केलें. कौटिल्यानें आठ नंदवंशजांना मारून चंद्रगुप्ताला गादीवर बसविलें. यांतील पोट तपशील मिळत नाहीं (भा. १२. १.).

सुमाल्यादीच्या ऐवजीं सुकल्पादि असा पाठ आहे (विष्णु ४. २२-२४; वायु. २. ३७. ब्रह्मांड ३. ७४). नंदाच्या वेळींच कौटिल्याचा विरोध सुरू होऊन नंद व त्याचीं आठ मुलें कौटिल्याच्या कारस्थानास बळी पडलीं व नव नंदांचा नाश होऊन चंद्रगुप्त गादीवर आला (मत्स्य. २७२).

कलीचीं तीन हजार तीनशें दहा वर्षे झाल्यावर नंदराज्य सुरू झालें (स्कंद. १. २. ४०.).

६ हा पिशाचयोनीप्रत गेला असतां मुनिशर्मा ब्राह्मणानें याचा उद्धार केला (पद्म. पा. ९४).

७ विष्णूचा एक पार्षद (भा. ४. १२. २२).

नंदक—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

२ वसुदेवास वृकदेवीपासून झालेला पुत्र.

३ दुर्योधनपक्षीय योद्धा (म. भी. ६४).

नंदन—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें हा मनुवंश राजाचा पुत्र

२ हिरण्यकशिपूचा पुत्र. हा श्वेतद्वीपांत राज्य करीत असे. हा शंकराच्या वरानें सर्वांस अजिंक्य झाला होता. यानें

दहा हजार वर्षे राज्य केलें व नंतर हा कैलासास जाऊन शिवगण झाला (शिव. उ. २).

३ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

नंदनोदरदुंदुभि—(सो. कुकुर.) नलाचें नामांतर. हें नामांतर पडण्याचें कारण दिलें आहे (ब्रह्म. ४४. ६३).

नंदपाल—न्यूहवंशीय चंद्रदेव राजाचा पुत्र. याचा पुत्र कुंभपाल (भवि. प्रति. ४. ३.).

नंदभद्र—एक धार्मिक वैश्य. याला बरेच दिवस मूल झालें नाहीं. याची कपिलेश्वरावर अत्यंत भक्ति होती. पुढें वृद्धापकालीं याला एक पुत्र झाला. पण तो लग्न झाल्यावर थोडथाच दिवसांत मरण पावला. त्यामुळें याला वैराग्याची इच्छा होऊन हा अध्यात्मज्ञान संपादन करण्याचा प्रयत्न करूं लागला. कांहीं दिवसांनीं यास एक सात वर्षांचा बालक भेटला व त्यानें याची अध्यात्मपिपासा दूर केली. नंतर हा सूर्य व रुद्र यांची उपासना करून स्वर्गास गेला (स्कंद. १. २. ४६).

नंदवर्धन—मागधवंशीय उदपार्श्व राजाचा पुत्र. याचा पुत्र नंदसुत (भवि. प्रति. २. ६).

२ (प्रद्योत. भविष्य.) भागवतमतें जनकाचा पुत्र. याबद्दल नंदिवर्धन व वर्तिवर्धन अशीं नांवें आढळतात.

नंदसुत—(१ नंदवर्धन पहा).

नंदा—धर्म प्रजापतिपुत्र हर्षाची स्त्री (म. आ. ६७. ३३ कुं.).

२ पातालांतील कपोत नागाची कन्या (मार्क. ६८).

नंदायनीय—व्यासाच्या ऋकूशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें बाष्कलि भारद्वाजाचा पुत्र व शिष्य.

नंदि—धर्माचा पौत्र व स्वर्गाचा पुत्र (भा. ६. ६. ६).

२ उत्कल देशचा राजा. यानें सुरथाच्या कोला नगराला वेढा दिला व सुरथाला जिंकिलें. पुढें पराजय पावून पळून जात असतां पुष्पभद्रा नदीतीरावर एका वैश्याची गांठ पडली. त्याला घेऊन हा मेधसाश्रमाला गेला असतां, तेथें याला मंत्रोपदेश घडला (ब्रह्मवै. २. ६२; भा. ५. ३२-३५).

नंदिन्—शालंकायनाचा पुत्र जो शिलाद त्याचा हा पुत्र. यास शैलादि असेंहि पैतृक नांव आहे. शिलाद निपुत्रिक असल्यामुळें त्यानें पुत्रप्राप्तीकरितां तप केलें. त्या तपानें प्रसन्न होऊन शंकरानें त्याला इच्छापूरक वर दिला. पुढें यज्ञाकरितां जमीन नांगरीत असतां त्यास एक तीन डोळ्यांचा, चार हातांचा व जटामुकुटधारी असा शंकररूप असलेला मुलगा सांपडला. हाच नंदी होय. शिलादानें याला घरीं आणिलें, त्याबरोबर हा इतर मनुष्यांसारखा झाला. पुढें नंदी आठ वर्षांचा झाल्यावर याला आपण अल्पायु आहोंत, असें मित्रावरुणांच्या सांगण्यावरून कळलें; तेव्हां अपमृत्यु चुकविण्याकरितां यानें शंकराची आराधना करून अमरत्व मिळविलें. तसेंच याच्या तपानें संतुष्ट होऊन शंकरानें यास आपला पुत्र मानून याला पार्षदगणांतील एक गण म्हणून म्हटलें आहे. नंदीनें मरुतांची कन्या सुयशा हिच्याशीं लग्न केलें (शिव. पा. ७). दक्षयज्ञविध्वंसाच्या वेळेस यानें भग ऋत्विजास बद्ध केलें होतें (भा. ४. ५ १७) व दक्षास तत्त्वविमुखतेचा शाप दिला (भा. ४. २.२१). यानें रावणास शाप दिला होता (वा. रा. उ. ५०). यानें आपला पितामह शालंकायन यापासून स्कंदपुराणांतील अरुणाचलमाहात्म्य ऐकिलें व तें मार्कंडेयास सांगितलें (स्कंद १. ३. २. १६). रामाच्या अश्वमेधप्रसंगीं याचें मारुतीबरोबर युद्ध झालें होतें (पद्म. पा. ४३).

२ इंद्रग्रामांत राहणारा एक ब्राह्मण. यास एका महाकाल नामक किराताच्या भक्तियोगानें शिवदर्शनाचा लाभ घडल्यामुळें हा उद्धरून शिवाचा गण झाला (पद्म. उ. १५२). यास वैश्य म्हटलेलें आहे (स्कंद. १.१.५).

३ कश्यपास मुनि नामक स्त्रीपासून झालेला पुत्र.

नंदियशस्—(नाग. भविष्य.) वायुमतें मथुरा नगरींतील मधुनंदाचा व ब्रह्मांडमतें वैदेशांतील भूतिनंदाचा पुत्र. विष्णुमतें एक राजा.

नंदिवर्धन—(सू. निमि.) उदावसूचा पुत्र याचा पुत्र सुकेतु जनक.

२ (प्रद्योत. भविष्य.) भागवतमतें राजकाचा, मत्स्यमतें सूर्यकाचा व ब्रह्मांडमतें अजकाचा पुत्र. यानें मत्स्यमतें तीस व ब्रह्मांडमतें वीस वर्षे राज्य केलें.

३ (शिशु. भविष्य.) भागवतमतें अजयाचा, विष्णुमतें उदयनाचा, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें उदयिनाचा व मत्स्यमतें उदासीनाचा पुत्र. यानें चाळीस वर्षे राज्य केलें.

नंदीश—वास्तुशास्त्रावरील एक ग्रंथकार (मत्स्य. २५२).

नभ—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

२ उत्तम मनूचा पुत्र.

३ चाक्षुष मनूचा पुत्र.

४ वैवस्वत मनूचा पुत्र.

५ काश्यपकुलांतील गोत्रकार.

६ भार्गवकुलांतील मंत्रकार.

७ (सू. इ.) भागवतमतें निषधाचा व वायुमतें नलाचा पुत्र. याचा पुत्र पुंडरीक.

नभःप्रभेदन वैरूप—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११२)

नभग—वैवस्वत मनूचा पुत्र. याचा पुत्र नाभाग (भा. ८. १३.२; ९. ४. १). पहिल्या नाभाग शब्दावर दिलेली गोष्ट शिवपुराणांत याच्या नांवावर आहे (शिव. शत. २९). नभग, नाभाग, नाभागारिष्ट, नाभानेदिष्ट इत्यादि प्रकारें हें नांव आढळतें.

नभस्—(सू. इ.) विष्णु, मत्स्य व पद्म यांच्या मतें नलाचा पुत्र (पद्म. सृ. ८). भागवत व वायु यांच्या मतें यास नभ असेंहि म्हटलें आहे.

२ उत्तम मनूचा पुत्र.

३ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

नभस्य—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

२ उत्तम मनूचा पुत्र.

नभस्वत्—मुर दैत्याचा एक पुत्र. याला कृष्णानें मारिलें (भा. १०. ५९. १२).

नभस्वती—(स्वा. उत्तान.) विजिताश्व राजाची पत्नी. हिचा पुत्र हविर्धान (भा. ४. २४. ५).

नभाक—यानें केलेल्या ऋचांनीं देवांनीं वलाकडील गाई सोडविल्या (ऐ. ब्रा. ६. २४). परंतु ऋग्वेदांत अनुक्रमणीप्रमाणें नभाकाच्या नांवावर एकहि सूक्त नसून नाभाक काण्वाच्या नांवावर दोन सूक्तें आहेत (ऋ. १०. ३९; ४२).

नभाग व नभागदिष्ट—(नभग पहा).

नभोग—ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

नमस्यु—(सो. पूरु.) भागवतमतें प्रवीर राजाचा पुत्र. याचा पुत्र चारुपद (मनस्यु पहा).

नमी साप्य—इंद्राचे पराक्रम सांगतांना यानें संरक्षण केल्याचा उल्लेख आहे. हा इंद्राला नमुचीचें डोकें उडवितांना उपयोगी पडला (ऋ. १. ५३. ७; ६. २०. ६; १०. ४८. ९). हा एक ऋषि होता, असें सायण म्हणतो. पण पंचविंशब्राह्मणावरून हा विदेहाचा राजाच असावा (पं. ब्रा. २५. १०. १७).

नमुचि—इंद्राचा शत्रु. याला इंद्रानें फेंसानें मारिलें. पौराणिक नृसिंह अवतारचें मूळ वैदिक नमुचिइंद्राच्या युद्धांत आहे (ऋ. ८. १४. १३). श्री. श्री. दा. सातवळेकर म्हणतात, फेंसानें बरा होणारा हा रोग असावा.

दनुपुत्र दानव. हिरण्यकाशिपूचे वेळीं देवादिकांचा ज्या स्वारींत पराभव झाला, त्या स्वारीच्या वेळचा एक सैन्याधिपति (म. स. ५१ कुं.). हा वृत्रासुराचा अनुयायी होता (भा. ६.१०.१९). यास स्वर्भानूची कन्या सुप्रभा भार्या होती (भा. ६. ६.३२; १०.१९). हा एकदां भय पावून सूर्याचे किरणांत शिरला व यानें इंद्राशीं सख्य केलें. त्या वेळीं इंद्रानें यास प्रश्न विचारिल्यावरून संकटांमुळें होत असलेलें दुःख भगवंताच्या चिंतनानें कसें नाहींसें होतें, या विषयावर दोघांचें संभाषण झालें (म. शां. २३३ कुं.). पुढें इंद्रानें यास तूं आर्द्र किंवा कोरड्या अशा कोणत्याहि शस्त्रानें मरणार नाहींस, असें वचन दिलें. पण पुढें त्यानें समुद्रांतील पाण्याच्या फेंसानें याचा शिरच्छेद केला. त्यामुळें याचें नुसतें शीरच त्याचे पाठीस लागलें. तेव्हां ब्रम्ह्याचें सांगीवरून पूर्वी नमुचीनें ज्या तीर्थांत गुप्तपणें येऊन स्नान केलें होतें, त्याच अरुणा नामक तीर्थांत इंद्रानें स्नान केलें. त्या वेळीं इंद्राचे पाठोपाठ नमुचीचें शीरहि त्यांत पडलें व त्यामुळें नमुचीला इच्छित असा अक्षय्य लोक प्राप्त झाला (म. श. ४४. ३३ कुं.). यास बलीबरोबर वामनानें पातालांत ठेविलें (म. स. ४७. २४ कुं.).

२ तेरा सैहिकेयांतील एक. विप्रचित्ति व सिंहिका यांचा पुत्र. यास परशुरामानें मारिलें (ब्रह्मांड. ३. ६. १८-२२).

३ हिरण्याक्षाचा सेनापति. यानें इंद्रास मूर्छित करून ऐरावत खालीं पाडिला व मायेनें अनेक जंतु उत्पन्न केले. ते जंतु विष्णूनें आपल्या चक्रानें नाहींसे केले व इंद्रानें यास वज्रानें ठार केलें (पद्म. सृ. ६७).

४ आणखी एक हिरण्याक्षाचा सेनापति. यानें इंद्रावर पांच बाण सोडिले. पण ते इंद्रानें मध्येंच तोडिले. पुढें यानें आपल्या मायेनें काळोख उत्पन्न केला. पण तो इंद्रानें आपल्या एका अस्त्रानें नाहींसा केला. नंतर यानें लगट करून ऐरावताचे दांत धरून त्यासह इंद्रास खालीं पाडिलें. पण हा या कामांत गुंतलासें पाहून इंद्रानें आपल्या खड्गानें याचें शिर कापिलें (पद्म. सृ. ७१).

नय—रौच्य मनूचा पुत्र.

२ तुषितसाध्य देवांपैकीं एक.

नर—(नरनारायण पहा).

२ तामस मनूचा पुत्र.

३ (सू. दिष्ट.) सुधृति राजाचा पुत्र.

४ (सो. अनु.). विष्णुमतें उशीनराचा पुत्र. याबद्दल नववत असा पाठ आहे.

५ शंकरानें ब्रह्मदेवाचें पांचवें मस्तक तोडिलें; तेव्हां शंकरास शिक्षा करण्यासाठीं ब्रह्मदेवानें आपल्या घामापासून एक उग्र पुरुष निर्माण केला. त्यानें शंकरास सळों कीं पळों करून सोडिलें. तेव्हां शंकरानें विष्णूची रक्षणार्थ प्रार्थना केली. विष्णूनें आपलें बोट कापून त्यापासून गळणाऱ्या रक्ताचा एक पुरुष निर्माण केला. त्यालाच नर हें नांव आहे. यानें ब्रह्मस्वेदनिर्मित पुरुषास ठार मारून शंकारास निर्भय केलें (पद्म. सृ. १४; भवि. ब्राह्म. २३).

६ तुषितसाध्य देवांपैकीं एक.

७ (स्वा. नाभि.) विष्णुमतें गयाचा पुत्र.

८ (सो. पूरु.) भागवतमतें मन्युपुत्र. विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें भुवन्मन्युपुत्र होय.

नर भारद्वाज—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ६. ३५. १६). भरद्वाजाच्या पांच पुत्रांतील एक. भरद्वाजाला भरतानें दत्तक घेतलें असल्यामुळें बृहस्पति व भरत असे दोन याला आजे होते (ऋग्वेद वेदार्थदीपिका ६. ५२).

नरक—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ तेरा सैंहिकेयांतील एक. विप्रचित्ति दानव व दितिकन्या सिंहिका यांचा पुत्र.

३ हा भूमिपुत्र म्हणून याला भौमासुर असेंहि नांव होतें. भूदेवीनें विष्णूस प्रसन्न करून त्यापासून नरकासुराकरितां वैष्णवास्त्र संपादिलें होतें. याच अस्त्राच्या योगानें हा बलाढ्य व अवध्य झालेला होता. पुढें हेंच अस्त्र यानें आपला पुत्र भगदत्त यास दिलें (म. द्रो. २९).

हा प्राग्ज्योतिषपूरचा राजा होता. याचें राज्य नीलसमुद्राकडे होतें. याच्या राजधानीस मूर्तिलिंग असेंहि म्हणत. यानें उत्तमोत्तम रत्नें व विविध वस्त्रें विविध ठिकाणांहून हरण करून आणिलीं होतीं. परंतु यानें त्यांपैकीं कशाचाहि उपभोग घेतला नव्हता. त्याचप्रमाणें, यानें गंधर्व, देव यांच्या व अप्सरांच्या साती समुदायांतील मिळून एकंदर सोळा हजार एकशें कन्या हरण करून आणिल्या होत्या. त्या सर्व स्त्रियांना यानें अलकानगरीनजीक असलेल्या मणिपर्वतावर ठेविलें होतें. त्या सर्व स्त्रिया कुमारिका असून अव्यभिचारिणी राहिल्या होत्या. कारण, नरकासुरानें त्या भोगिल्या नव्हत्या. मरु दैत्याच्या दहा कन्या व नरकासुराचे प्रमुख नैर्ऋत त्यांचेवर नजर ठेऊन त्यांची सेवा करीत. एके समयीं, नरकासुर कशेरु नामक स्थळीं त्वष्टयाच्या कन्येपाशीं गेला व त्या चौदा वर्षांच्या मुलीस यानें हत्तीचें रूप घेऊन धरिलें. हा इंद्राचा कट्टा वैरी असून यानें सर्व देवांस सळो का पळो करून सोडिलें होतें. शिवाय यानें इंद्राचा ऐरावत व उच्चैःश्रवा घोडा हरण केला होता (पद्म. स्व. २४९). देव व ऋषि यांचे उलट याचें वर्तन असे. यानें एकदां कृष्णालाहि प्रतिबंध केला होता. यानें अदितीचीं कुंडलें घेऊन तिचा अपमान केला. हयग्रीव, निसुंद, पराक्रमी पंचनंद आणि सहस्र पुत्रांनींयुक्त असलेला वरदत्त व असुरश्रेष्ठ गुरु असे याचे रणामध्यें दुर्जय असलेले द्वारपाल होते.

एके समयीं सर्व यादव दाशार्हि सभेंत बसले असतां, सर्व देवांसह इंद्र तेथें आला. व त्यानें पापी नरकासुराचा वध करण्याची विनंति केली.कारण, हा ब्रह्मदेवाच्या वरानें मत्त झाला होता. तेव्हां कृष्णानें याचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि लागलींच सत्यभामेसह गरुडावर बसून इंद्रावरोबर प्राग्ज्योतिष नगराकडे गेला. कृष्णानें दुरूनच तेथील परिस्थिति अवलोकन केली. तेथें द्वाराजवळच चतुरंग सैन्य व गुरुदैत्यानें केलेले वस्त्र्यासारखे सहा सहस्र तीक्ष्ण पाश त्याच्या दृष्टीस पडले. तेथें गुरुदैत्य रक्षण करीत होता. त्यास व आणखी कित्येक दैत्यांस कृष्णानें ठार मारिलें व सर्व पाश मोडून टाकिले. पुढें निसुंद, हयग्रीव, विरूपाक्ष आणखी आठ लक्ष दानव यांना ठार मारून प्राग्ज्योतिष पुरांवर तो चालून गेला. प्रथम त्यानें पंचनद दैत्यास ठार मारिलें. नंतर श्रीकृष्णानें पांचजन्य शंख वाजविला. तो शंखध्वनि ऐकून नरकासुराला अत्यंत क्रोध आला. तेव्हां हा रथांत बसून युद्धार्थ निघाला. याचा रथ अत्यंत विस्तृत, मौल्यवान् व अजस्र होता. याच्या रथाला हजार घोडे जुंपिले होते. अशा तऱ्हेनें नरकासुर सज्ज होऊन आला व यांचें कृष्णाशीं तुंबळ युद्ध झालें. त्यांत श्रीकृष्णानें आपल्या सुदर्शन चक्रानें यांचें शीर उडविलें, तेव्हां याची आई कृष्णाकडे आली व तिनें कुंडलें व राज्य त्यास अर्पण केलें (ह. वं. २. ६३; भा. १०. ५९). नरकासुरवधानंतर कृष्णानें याच्या वाड्यांत शिरून यानें बंदींत ठेविलेल्या सोळा हजार एकशें स्त्रियांचा स्वीकार केला (पद्म. उ. २४९) आणि बरीच संपत्ति द्वारकेस नेली (भा. १०. ५९).

नरकासुरवधाची दुसरी हकीकत आढळते. नरकासुरानें अध्ययन व तप करून तपःसिद्धि मिळविली होती. तेव्हां इंद्रास याचें फार भय वाटलें व त्यानें नरकासुरास मारण्यासाठीं कृष्णास विनंति केली. तेव्हां श्रीकृष्णानें या तपःसिद्ध नरकासुराला हस्ततलानें प्रहार करून ठार केलें हा मरणोन्मुख होऊन भूमीवर पडला असतां यानें कृष्णाची स्तुति केली. तेव्हां कृष्णानें याला वर मागण्यास सांगितल्यावर यानें ' आजच्या तिथीस जे मंगलस्नान करतील त्यांना नरकाची पीडा होऊं नये,' असा वर मागितला. हा आश्विन वद्य चतुर्दशीस मेल्यामुळें तिला नरकचतुर्दशी म्हणण्याचा प्रघात तेव्हांपासून पडला व मंगलस्नान करण्याचा क्रम सुरू झाला (पद्म. उ. २४९). लोमश ऋषीबरोबर पांडव तीर्थाटनास गेले होते. तेव्हां ते अलकनंदा नदीवर गेले असतां त्यांस पांढरें शुभ्र पर्वतासारखें दिसत असलेलें शिखर लोमशानें दाखविलें. त्या नरकासुराच्या अस्थि होत्या (म. व. १४२; ग. कृ. प्रत.). वरुणाच्या सभेंत नरकासुरास स्थान होतें (म. स. ९). नरकासुराच्या वधानंतर याच्या मातेच्या सांगण्यावरून कृष्णानें याच्या पुत्रास-भगदत्तास-अभयदान दिलें व त्याच्यावर वरदहस्त ठेवून त्यास राज्य दिलें (भा. १०. ५९). हीच हकीकत कालिकापुराणांत पुढीलप्रमाणें आढळते.

त्रेतायुगाचे उत्तरार्धांत हा वराहरूपी विष्णूपासून भूमीचे ठिकाणीं झाला. यानें विदेह देशचा राजा जनक यानें सोळा वर्षें पालन केलें. यानें प्राग्ज्योतिष देशांत किरातांबरोबर युद्ध करून त्यांचा नाश केला. व त्या देशचें राज्य हा करूं लागला. पुढें राज्यश्रीनें मदोन्मत्त झाला असतां, द्वापारयुगांत कृष्णानें याचा नाश केला. याचा पुत्र भगदत्त (कालि. ३९-४०).

नरनारायण—हे चाक्षुष मन्वंतरांत उत्पन्न झाले (दे. भा. ४. १६). धर्मास दक्षकन्या मूर्ति हिचे पोटीं झालेले अवतार तेच हे होत (भा. २. ७). शिवाय धर्मास कला नामक स्त्रीचे पोटीं हे झाले असेंहि आहे. हा चवथा अवतार होय. यांनीं पूर्ण शांति मिळण्यासाठीं दुर्घट तप केलें (भा. १. ३). यांच्या दुर्घट तपामुळें इंद्रास भय वाटलें. तेव्हां त्यानें तपोभंगासाठीं कांहीं अप्सरा पाठविल्या. हें पाहून नारायण शाप देण्यास सिद्ध झाला. पण नरानें त्याचें सांत्वन केलें (दे. भा. ४.१६; भा. २.७; पद्म. सृ. २२). नारायणानें मांडीपासून उर्वशी नामक अप्सरा निर्माण केली व ती इंद्रास दिली (भा. ११. ४. ७). इंद्रानें पाठविलेल्या अप्सरांना पुढील अवतारीं विवाह करण्याचें आश्वासन देऊन यांनीं परत लाविलें (दे. भा. ४. १६). हेच पुढें कृष्ण व अर्जुन रूपांनीं अवतरले. कृष्णार्जुनांना यांनीं दर्शन देऊन उपदेशहि केला (दे. भा. ४.१७; भा. १०.८९. ६०). हे बदरिकाश्रमांत राहतात (भा. ११. ४. ७). यांचे अनेक संवाद येतात.

एके दिवशीं हिरण्यकशिपूचा पुत्र प्रह्लाद हा ससैन्य तीर्थयात्रा करीत नरनारायणांचे आश्रमाजवळ आला. त्या ठिकाणीं त्यानें बाण, भाते वगैरे युद्धोपयोगी जिन्नस पाहिले. त्यांवरून त्याला या आश्रमांतील मुनि शांत नसून दांभिक असावेत असें वाटलें व त्याप्रमाणें तो यांना बोललाहि. त्यावरून बोलाचाली होऊन प्रकरण युद्धापर्यंत आलें. तेव्हां नरनारायण व प्रह्लाद यांचें तुमुल युद्ध पुष्कळ दिवसपर्यंत झालें. परंतु कोणीहि हार जाईना. यांच्या युद्धामुळें सर्वांस अतिशय त्रास होऊं लागला. तें पाहून विष्णूनें मध्यस्थी केली व हें युद्ध थांबविलें (दे. भा. ४. ४. ९.).

हीच नरनारायणांची उपासना पुढें चालू होऊन कृष्णार्जुनांनाहि यांत स्थान मिळालें. पाणिनीनेंहि यांच्या भक्तिसांप्रदायाचा निर्देश केला आहे.

नरवाहन—कुबेराचें नांव.

नरसिंह—गौडदेशचा राजा. याचा सेनापति सरभभेरुंड गीतापाठानें मुक्त झाला (सरभभेरुंड पहा).

नरांतक—अंगदानें मारिलेला रावणपुत्र (भा. ९. १. १८; वा रा. यु. ६९).

२ रावणाचा प्रधान असलेल्या प्रहस्ताचा हा पुत्र. हा द्विविद वानराच्या हातून मारिला गेला (वा. रा. यु. ५८).

३ रौद्रकेतु दैत्याचा पुत्र. यानें आपल्या दुष्कृत्यांनीं सर्व जनतेस अत्यंत त्रास दिला. पुढें कश्यपगृहीं अवतरलेल्या विनायकाचे हातून आपला मृत्यु आहे, असें यास कळलें. तेव्हां यानें विनायकनाशार्थ बराच प्रयत्न केला. परंतु तो निष्फल होऊन शेवटीं विनायकानें याला ठार मारिलें (गणेश. २. ६१).

४ कालनेमीचा पुत्र. हिरण्याक्षाबरोबर देवांच्या झालेल्या संग्रामांत जयंतानें याचा चांगलाच समाचार घेतला होता (पद्म. सृ. ७५).

नरामित्र—त्रिधामन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

नरि—(सो. कुकुर.) बहुपुत्राचा पुत्र. याचा पुत्र अभिजित् (पद्म. सृ. १३).

नरिन्—वनरस नगराच्या तालन राजाचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. ७).

नरिष्यंत—वैवस्वत मनूचा एक पुत्र. याचा पुत्र शुक (पद्म. सृ. ८). शिवाय, यास चित्रसेन व दम असे दोन पुत्र होते (भा. ९. २. १९). याच्याच कुलांत पुढें अग्निवेश्यायन ब्राह्मण झाले (भा. ९. २. २३). याचे पुत्र शक दिले आहेत (ब्रह्म. ७.२४).

२ (सू. दिष्ट.) वायु व विष्णु यांच्या मतें हा मरुत्ताचा पुत्र.

नरोत्तम—एक ब्राह्मण. यानें मातापितरांचा अनादर करून तीर्थयात्रादिकांच्या योगानें पुष्कळ पुण्य संपादन केलें. याचीं ओलीं वस्त्रें आकाशांत अधांत्रीं वाळत. पुढें यानें एका बगळ्यास शाप दिल्यामुळें याचें बरेंचसें पुण्य व दैवी सामर्थ्य नष्ट झालें. इतक्यांत यास वाईट वाटलें असतां, एक आकाशवाणी ऐकूं आली कीं, ' तूं मूक नामक धार्मिक चांडालाकडे जा. तो तुला धर्माचा उपदेश करील. ' पुढें हा त्या चांडालाकडे गेला असतां तो आपल्या मातापितरांची सेवा करीत असल्यामुळें व यास थांबण्यास वेळ नसल्यामुळें त्यानें याला एका पतिव्रतेकडे जाण्यास सांगितलें. इतक्यांत ब्राह्मणरूपधारी विष्णु त्याच्या घरांतून बाहेर येऊन त्यानें याला त्या पतिव्रतेकडे नेलें. पण ती पतिसेवा करण्यांत गढून गेल्यामुळें तिनें यास राहण्यास सांगितलें. पण याला वेळ नसल्यामुळें तिनें यास धर्मवैश्याकडे जाण्यास सांगितलें. तो गिऱ्हाइकास माल देण्यांत दंग असल्यामुळें त्यानें याला धर्माकराकडे जाण्यास सागितलें. त्यानें एका वैष्णवाकडे जाण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें हा गेला असतां, त्यानें यास सांगितलें कीं, ' तुला साक्षात् विष्णूचें दर्शन झालें असलें पाहिजे. आतां तुझ्या छाट्या पूर्वीप्रमाणें अधांत्रीं वाळतील.' पण नरोत्तमानें ' आपणांस विष्णूनें दर्शन दिलें नाहीं, '

असे त्याला सांगतांच त्या ब्राह्मणानें यास देवघरांत नेऊन सर्वांचीं घरें दाखविणारा ब्राह्मण कमलासनावर बसलेला दाखविला. तेव्हां नरोत्तम त्यास शरण गेला असतां त्यानें यास मातापितरांची सेवा करण्यास सांगितलें. तशी सेवा यानें करितांच हा स्वर्गलोकीं गेला (पद्म. सृ. ५०-५६).

नर्मदा—सोमप नामक पितरांची मानसकन्या.

२ एक गंधर्वी. हिनें आपल्या तीन कन्या सुकेश राक्षसाच्या तीन पुत्रांना दिल्या होत्या (वा. रा. अर. ५).

३ (सू. इ.) मांधात्याची सून व पुरुकुत्साची पत्नी (भा. ९. ७). ही सर्पकन्या असून सर्पांनीं पुरुकुत्साला दिली होती (विष्णु. ४. ३. १२-१३; भा. ९. ७. २). पण ही पुरुकुत्सपुत्र त्रसदस्यूची स्त्रीहि दिली आहे.

४ एक नदी. हिला इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न दुर्योधनास वरण्याची इच्छा झाली, तेव्हां हिनें मनुष्यरूप घेऊन त्याला वरिलें (म. अनु. २. १८ कुं.).

नर्य—इंद्रानें याचें संरक्षण केलें होतें (ऋ. १.५४. ६; ११२.९).

नल—निषधदेशाधिपति वीरसेन राजाचा पुत्र (पद्म. सृ. ८; लिंग. १. ६६. २४–२५; वायु. २. २६; १७४; मत्स्य. १२. ५६; ह. वं. १. १५; ब्रह्मांड २. ६३. १७३-१७४). मत्स्य व पद्म यांच्या मतें वीरसेनपुत्र व निषधपुत्र हे दोन्ही इक्ष्वाकुवंशांतील आहेत. पण लिंग, वायु, ब्रह्मांड व हरिवंश यांत वीरसेनपुत्र नलाचा वंश दिलेला नाहीं.

दमयंतीच्या सौंदर्याची कीर्ति ऐकून यानें हंसद्वारां आपलें मनोगत कळविलें व तिनेंहि आपलें मनोगत उलट कळविलें (म. व. ५३).

कांहीं कालानें दमयंतीचें स्वयंवर आहे, असें ऐकतांच नल तिकडे जाण्यास निघाला. इकडे नारदमुखें दमयंतीस्वयंवराची हकीकत इंद्रादि लोकपालांस समजल्यामुळें तेहि स्वयंवरास निघाले होते. त्यांनीं नलास पाहतांच त्याच्या सौंदर्यानें आश्चर्य पावून दमयंतीची आशा सोडिली. नंतर त्यांनीं नल राजास साह्य करण्याच्या वचनांत गुंतवून त्यास दूत होण्यास व दमयंतीस 'लोकपाल वरूं इच्छितात,' असें सांगण्यास सांगितलें. पुढें इंद्राच्या आशीर्वादाचे योगानें कोणासहि न दिसतां हा कुंडिनपुरांत दमयंतीचे मंदिरीं गेला. तेथें हा दमयंती व तिच्या सख्या यांशिवाय कोणासहि दिसला नाहीं. अशा रीतीनें याचा दमयंती होती तेथपर्यंत सुखानें प्रवेश झाला. नलाचा दमयंतीच्या मंदिरांत प्रवेश होतांच तिच्या सर्व सख्या तटस्थ झाल्या व दमयंतीहि मोहित झाली. पुढें नल दमयंतीनें विचारित्यावरून आपलें नांव तिला सांगून देवांचा निरोपहि कळविला (म. व. ५४-५५). तथापि तिचा निश्चय ढळला नाहीं.

निरोप कळला होता तरी दमयंतीची परीक्षा पाहण्यासाठीं नलासारखींच रूपें धारण करून देव याच्याजवळ सभेंत येऊन बसले. स्वयंवराकरितां आलेल्या सहस्रावधि राजांस दमयंतीनें न वरितां जेथें नल बसला होता, तेथें ती आली आणि पहाते तों एकसारख्या रूपाचे पांच पुरुष ओळीनेंच बसले आहेत. तेव्हां आतां कसें करावें ? असा तिला विचार पडला. नंतर तिनें म्हटलें कीं, 'जर नलराजावांचून इतरांस माझ्या मनानें स्पर्श केला नसेल, तर माझा पति मला गोचर होवो.' असें म्हणतांच या तिच्या पातिव्रत्यबलानें घाम नसलेले, दृष्टि स्तब्ध असलेले, प्रफुल्ल पुष्पमाला धारण करणारे, शरीरास धूळ न लागणारे व भूमीस स्पर्श न होतां उभे राहिलेले देव तिच्या दृष्टीस पडले. नंतर तिला सहज नलास वरितां आलें. दमयंतीनें नलास वरिल्यामुळें देवांस आनंद झाला व त्या चौघांनींहि यास दोन दोन वर दिले. इंद्रानें यास वर दिले कीं, यज्ञांत आपलें प्रत्यक्ष दर्शन होईल व सद्गति मिळेल. अग्नीनें वाटेल त्या स्थळीं आपली उत्पत्ति व आपल्यासारख्या तेजस्वी लोकांची प्राप्ति होईल असें सांगितलें. यमानें अन्नरस व धर्मावर अतिशय निष्ठा; तसेंच वरुणानें इच्छित स्थळीं जल उत्पन्न होणें व उत्कृष्ट प्रकारच्या सुगंधी पुष्पमाला हीं दिलीं. या शेवटच्या वराऐवजीं तुजजवळील फुलें सर्वकाळ नूतन व सुगंधित राहतील, असा वर लोकसमाजांत रूढ आहे. तसेंच हा प्रवेश करितांच यास मुबलक जागा मिळत असे, असाहि वर रूढ आहे. असे वर देऊन देव गेले असतां भीमराजानें दमयंतीच्या स्वयंवराचा मोठा समारंभ केला व नलास बरेंच दिवस ठेवून घेतल्यावर दमयंतीसह त्यानें यास निषधदेशीं पोहोंचतें केलें. नल राजा आपल्या देशीं आल्यावर यानें उत्तम प्रकारें प्रजेचें पालन केलें व अश्वमेधादिक अनेक यज्ञ करून देवांसहि तृप्त केलें. कांहीं कालानें यास दमयंतीचे ठायीं इंद्रसेन नामक पुत्र व इंद्रसेना नामक कन्या अशीं दोन अपत्यें झालीं (म. व. ५६–५७). एकदां देवांनीं केलेली नलाची स्तुति कलीस सहन न होऊन तो इंद्रादि देव गेल्यावर द्वापरास म्हणाला कीं, 'जर तूं मला फाशांत प्रवेश करून साह्य करशील, तर मी नलास राज्यभ्रष्ट करीन' (म. व. ५८).

द्वापरानें होय म्हटल्यावर कलि त्यास घेऊन निषधदेशीं गेला व तेथें याच्या शरिरांत प्रवेश करण्याची संधि पाहत गुप्त रूपानें अनेक वर्षें राहिला. एकदां हा मूत्रोत्सर्ग करून पादप्रक्षालन न करितां तसाच संध्योपासना करण्यास बसला. ही संधि पाहून तत्काल कलि याच्या शरिरांत शिरला. कलि प्रवेशतांच नलास द्यूत खेळावेंसें वाटूं लागलें. ती इच्छा यास इतकी अनावर झाली कीं, लागलीच यानें पुष्कर नामक भ्रात्यास बोलाविलें. पुष्करानें शेजारीं वृषभाचें रूप

घेऊन उभा राहिलेल्या कलीचा पण लावून खेळण्याचें आह्वान केलें. दमयंतीदेखत केलेलें हें पणाचें ह्वान सहन न होऊन नलानें पण लावून खेळण्यास सुरुवात केली. हें वर्तमान नागरिकजनांस कळतांच त्यांनीं, मंत्र्यांनीं व स्वतः दमयंतीनें याचें हरएक प्रकारानें निवारण केलें. परंतु अंगांतील कलीच्या प्रादुर्भावानें यानें कोणाचेंहि न ऐकल्यामुळें याची संपत्ति, सुवर्ण, वाहनें, रथाचे घोडे व वस्त्रें प्रतिपक्षीयानें जिंकून घेतलीं. राजा आपलें व कोणाचेंहि ऐकत नाहींसें पाहतांच आपल्यामुळें आपल्या मुलांस कष्ट होऊं नयेत, म्हणून दमयंतीनें आपलीं दोन्ही मुलें वार्ष्णेय नामक सारथ्यासमागमें रथांत बसवून कुंडिनपुरास आपल्या पित्याकडे पाठवून दिलीं (म. व. ५९–६०).

पुष्करानें नलाचें सर्व राज्य हरण करितांच यास एक वस्त्र नेसावयास देऊन नगराबाहेर घालविलें. याच्याबरोबर दमयंतीहि याच्याचप्रमाणें एका वस्त्रानें निघाली. नगराच्या बाहेर नल तीन दिवस राहिला. पुष्करानें, ' जे कोणी नलाचा सत्कार करतील किंवा याच्याशीं चांगुलपणानें वागतील ते वधाच्या शिक्षेस पात्र होतील,' अशी दौंडी पिटविली. त्यामुळें यास कोणीं मदत केली नाहीं. तेव्हां या दोघांनीं अरण्याचा रस्ता धरिला. पुढें पुष्कळ दिवस गेल्यावर क्षुधेची पीडा होणाऱ्या या नलाला सुवर्णासारखे पंख असणारे कांहीं पक्षी दिसले. ते पक्षी खाण्याकरितां व धनाकरितां धरावेत, असें यास वाटलें म्हणून यानें त्यांस आपल्या वस्त्रांत धरिलें. परंतु ते फांसेच पक्षी होऊन आले होते; म्हणून ते तें वस्त्र घेऊन उडून गेले. सारांश नलाचें जें एक वस्त्र होतें, तें जाऊन हा नग्न झाला व पुढें चालूं लागला. जातां जातां नलानें दमयंतीस कोसल व विदेह देशीं जाणारा मार्ग दर्शविला. त्यावरून दमयंतीनें विदर्भ देशास जावें असा याचा अभिप्राय जाणून ' आपण दोघेंहि विदर्भ देशास जाऊं,' असें म्हटलें. परंतु तें यास न रुचल्यामुळें यानें तिला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. मार्गांत यांस एक घर आढळलें. दोघेंहि त्या घरांत गेलीं. दमयंतीस फार श्रम झाल्यामुळें तिला तत्काल निद्रा लागली. हें पाहून आतां हिला टाकून आपण एकटेंच कोणीकडे तरी जावें, असें यानें मनांत आणलें व हळूंच तिचें अर्धें वस्त्र तेथें सांपडलेल्या तरवारीनें कापून घेऊन तें यानें परिधान केलें व मुकाट्यानेंच तिला तेथें टाकून हा निघून गेला (म. व. ६१–६२; दमयंती पहा). पुढें दमयंती चेदि देशांत जाऊन सुबाहु राजाच्या पत्नीची सैरंध्री म्हणून राहिली व तिनें आपले अनिष्ट दिवस काढले.

दमयंतीस सोडून नल निघाला असतां एके स्थलीं यानें दावाग्नि प्रदीप्त झालेला पहिला व त्यांतून ' हे नला, माझें संरक्षण कर, ' असा दीन स्वर यास ऐकूं आला. त्यावरून त्या अग्नींत सांपडलेल्या कर्कोटक नागास यानें बाहेर काढिलें. तेव्हां तो नाग प्रसन्न होऊन नलास म्हणूं लागला कीं, ' तूं एक दोन या क्रमानें पावलें मोजीत चल, म्हणजे माझ्या मनांतून तुझें कल्याण करावयाचें आहे, तें करून मी मुक्त होईन, ' असें ऐकतांच नल पावलें मोजीत चालतां चालतां दहावें पाऊल टाकतांना यानें ' दश ' असें म्हटलें. त्याबरोबर कर्कोटक नाग यास येऊन चावला. तें पाहून नलानें ' हें तूं काय केलेंस ?' असें आश्चर्यानें त्याला विचारिलें. तेव्हां कर्कोटक म्हणाला, 'चिंता करूं नकोस, माझ्या विषाची तुला बाधा न होतां तुझ्या निकृष्ट स्थितीस कारणीभूत असलेल्या शरीरस्थ कलीला त्याची बाधा होईल व तूं कुरूप व कृष्णवर्ण झाल्यानें तुला कोणी ओळखणार नाहीं, म्हणून मीं असें केलें आहे. आतां तूं असें कर कीं, आपणांस बाहुक असें नामांतर धारण करून अयोध्येंतील ऋतुपर्ण राजाकडे जाऊन रहा. आणि जेव्हां तुला पूर्ववत् सुरूप व्हावेंसें वाटेल, तेव्हां माझें स्मरण कर व मी देत असलेली वस्त्राची जोडी पांघर म्हणजे तूं सुरूप होशील.' इतकें बोलून कर्कोटक अंतर्धान पावला (म. व. ६६).

कर्कोटक गेल्यावर नलराजा अयोध्येस जाण्यास निघाला व दहा दिवसांनीं तेथें पोहोंचून ऋतुपर्णास भेटून त्यास आपणांस अश्वविद्या व सारथ्य इत्यादिकांचें चांगलें परिज्ञान असल्याचें व आश्रय दिल्यास राहण्यास तयार असल्याचें यानें सांगितलें. त्यावरून ऋतुपर्णानें यास आपल्या आश्रयास ठेविलें व आपले जुने सारथी वार्ष्णेय व जीवल यांस याचे हस्तक केलें. वार्ष्णेय नल वनवासाला गेल्यावर ऋतुपर्णाकडे नोकरीकरितां आला होता. ऋतुपर्णाकडे असतां यास दररोज आपली स्त्री दमयंती, कन्या व पुत्र यांचें स्मरण होऊन हा विलाप करीत असे. एके दिवशीं जीवलानें याबद्दल प्रश्न केला असतां, यानें ' अशी एक गोष्ट झालेली मी पाहिली, ' इत्यादि निमित्त सांगून हा स्तब्ध राहिला.

नलाच्या वार्ष्णेय सारथ्यानें दमयंतीच्या आज्ञेवरून तिचीं दोन्ही मुलें कुंडिनपुरास भीमराजाकडे पोहोंचविलीं व नल द्यूतासक्त झाल्याचें कळविलें. त्यानंतर भीमास असें समजलें कीं, नल राज्यभ्रष्ट होऊन दमयंतीसह अरण्यांत गेला. म्हणून त्यानें उभयतांच्या शोधाकरितां देशोदेशीं ब्राह्मण पाठविले. त्यांतून सुदेव नांवाचा ब्राह्मण फिरत फिरत चेदि देशांत आला असतां, तेथें त्यानें दमयंतीस तिच्या कपालावर पिंपळपानासारखा तांबडा डाग होता त्यावरून ओळखिलें व ' मी तुझ्या पित्याकडून तुझा शोध करीत हिंडत आहें ' म्हणून सांगितलें. त्या दमयंतीस इतकें रडें कोसळलें कीं, तें तिला आ[illegible] हाश

वर्तमान सुनंदेनें मातेस कळवितांच ती तेथें आली व सुदेवाच्या मुखानें वर्तमान ऐकून तिलाहि अनिवार शोक झाला. कारण, ती दमयंतीची मावशी होती. नंतर दमयंतीचा तिच्या मावशीनें मोठा सत्कार करून व समागमें सेना देऊन पालखींतून तिला कुंडिनपुरास पोहोंचतें केलें. त्यावरून भीम राजास फार हर्ष झाला. कारण, दमयंतीचा शोध लागल्यानें दुहेरी काळजींतील एका काळजींतून तो मुक्त झाला. पुढें दमयंतीनें खुणेचीं वाक्यें सांगून नलाच्या शोधासाठीं अनेक देशीं अनेक ब्राह्मण पाठविले (म. व. ६७-६९).

त्यांत पर्णाद नांवाचा ब्राह्मण कोसल देशीं अयोध्येस गेला होता. तो तेथें जाऊन जागोजाग दमयंतीनें सांगितलेलीं ओळख पटण्यासारखीं पूर्वस्मृतीचीं व कर्तव्यबुद्धि जागृत करणारीं वाक्यें म्हणत नगरांत हिंडत असतां तीं वाक्यें ऐकून बाहुकास अतिशय वाईट वाटलें व तो एकांतीं पर्णादास गांठून म्हणाला कीं, 'मी हीन स्थितींत असल्यामुळें पत्नीचा त्याग केला. त्याबद्दल तिनें मला दोष देतां कामा नये.' इतकें झाल्यावर पर्णाद जो तेथून त्वरेनें निघाला, तो कुंडिनपुरास येऊन त्यानें तें वृत्त दमयंतीस कळविलें. रूपावरून हा नलच असेल असा निश्चय तिला करितां येईना, म्हणून तिनें गुप्तपणें केवळ आईच्या संमतीनें स्वयंवराचा ऋतुपर्णाकडे पुढील निरोप पाठविला. 'उद्यां सूर्योदयीं दमयंती–नल जिवंत आहे का मृत आहे हें न समजल्यामुळें–आपलें दुसरें स्वयंवर करीत आहे. यास्तव इच्छा असल्यास आपण तेथें यावें' (म. व. ७०).

ऋतुपर्णानें बाहुकाला विचारतां इतक्या थोड्या अवधींतहि त्याला कुंडिनपुरीं पोंचविण्याचें यानें कबूल केलें व रथ हांकारिला. रथ वेगानें चालला असतां ऋतुपर्णाचें उत्तरीय वस्त्र मार्गांत पडलें. तेव्हां तें घेण्याकरितां त्यानें बाहुकास रथ उभा करण्यास सांगितलें असतां बाहुकानें त्यास सांगितलें कीं, 'आपलें वस्त्र एक योजनभर मागें राहिलें आहे!' पुढें मार्गांत ऋतुपर्णानें आपलें गणितज्ञान बाहुकास एका बेहड्याच्या झाडाचीं पानें व फळें यांची संख्या सांगून दर्शविलें. तेव्हां नलानें त्याची संख्या मोजून पाहिली. ती बरोबर भरतांच याला फार आश्चर्य वाटलें. पुढें ऋतुपर्णानें याजपासून अश्वहृदयविद्या घेऊन यास अक्षहृदयविद्या दिली. अशा रीतीनें ते दोघे परममित्र झाले (ह. वं. १. १५; वायु. २. २६; विष्णु. ४. ४. १८; ब्रह्म. ८. ८०). अक्षहृदयविद्या प्राप्त होतांच कलि बाहुकाच्या शरिरांतून बाहेर पडला. त्यास पाहून नल शाप देण्यास उद्युक्त झाला असतां, त्यानें याची प्रार्थना कीं, 'पुण्यश्लोका, मी तुला शरण आहें, यास्तव [illegible] शाप देऊं नकोस. कारण कर्कोटक नागाच्या कळवि[illegible] विषानें माझा देह दग्ध झाला आहे, शिवाय दमयंतीच्याहि अभिशापानें मी पीडित आहें. कर्कोटक, दमयंती, नल व ऋतुपर्ण यांचें नामसंकीर्तन करणारास कलीची बाधा होणार नाहीं (म. व. ७९), असें म्हणत कलि बेहड्याच्या झाडांत शिरला व नल गेल्यावर मार्गस्थ झाला. तेव्हांपासून बेहड्याचें झाड अपवित्र झालें (म. व. ७२).

पुढें सायंकाळ झाला नाहीं, तोंच रथ कुंडिनपुरांत बाहुकानें आणून पोहोंचविला. पण तेथें स्वयंवराचा कांहींच प्रकार नव्हता. भीमाशीं ऋतुपर्णानें सहज आलों म्हणून बतावणी केली. दमयंतीस आलेल्या मंडळींत नल दिसला नाहीं, पण ज्याअर्थीं ऋतुपर्णाचें येणें एका दिवसांत झालें, त्याअर्थीं हें कृत्य नलाचेंच अशी तिची खात्री झाली व तिनें बाहुकाकडे केशिनी नामक दासीस पाठविलें. त्या दासीनें दमयंतीकरितां फारच खुबीचीं प्रश्नोत्तरें करून याकरवीं बरीच माहिती काढिली व सरतेशेवटीं अयोध्येंत दिलेलीं उत्तरें याकडून पुनः वदविलीं. तेव्हां याला न राहवून हा अश्रू गाळूं लागला. हें सर्व वृत्त केशिनीनें दमयंतीस कळविलें (म. व. ७३-७४).

पुढें तिनें केशिनीस नलाच्या हालचालीवर लक्ष ठेवण्यास सांगितलें. तिनें यास अग्नि व उदक न देवविता इतर पाकाचें साहित्य देवविलें. तें घेऊन जल व अग्नि उत्पन्न करून यानें पाक केला, तो तिनें पाहिला. तसेंच याच्या ठायीं त्या दासीस पुष्पविद्या (फुलें चुरगळलीं तरी तीं न सुकणें) व आकृतिविद्या (लहान वस्तु मोठी होणें) याहि खुणा दिसल्या. पुढें दमयंतीनें तिजसमवेत मुलें पाठविलीं. तेव्हां तर नलास शोक आवरेना. पुढें माझीं मुलेंहि अशींच आहेत, असें यानें त्या दासीस उडवाउडवीचें उत्तर दिलें. नंतर दमयंतीनें आपल्या मातेस कळविलें कीं, 'नलाच्या बहुतेक खुणा बाहुकाच्या ठायीं दिसतात. पण रूपावरून थोडा संशय पडतो. आज्ञा होईल तर त्यास इकडे बोलावलें व परीक्षा करून पाहत्यें.' तिनें आज्ञा देतांच ती बाहुकास म्हणूं लागली कीं, 'पतिव्रता व निरपराधी अशा स्त्रीस एकाकी अरण्यांत सोडून जाणारा नलराजावांचून दुसरा कोणी पृथ्वीवर नाहीं.' असें ऐकतांच बाहुक म्हणाला कीं, 'पति सदाचारवर्ती व विद्यमान असतां स्वयंवर करणारी तरी तुझ्याशिवाय दुसरी कोण आहे?' त्यावरून उभयतांची ओळख पटून दमयंतीनें उत्तर दिलें कीं, 'हा सर्व उपक्रम तुजकरितांच आहे. स्वयंवर करावयाचेंच असतें, तर मी अन्य राजे कां बोलाविले नसते?' असें बोलून ती स्वस्थच राहिली. इतक्यांत दमयंती निष्पाप असल्याची वायूची आकाशवाणी ऐकून नलानें कर्कोटकाचें स्मरण करितांच व तीं दिव्य वस्त्रें अंगावर परिधान करितांच

हा सुरूप दिसूं लागला. तें पाहून नलानें दमयंतीस व मुलांस आलिंगन दिलें (म. व. ७५-७६).

सर्व गूढ उकलल्यावर व ऋतुपर्ण परत अयोध्येस गेल्यावर भीमराजानें एक महिना नलास आपणापाशीं ठेवून घेऊन यास दमयंती व मुलें यांसाहित निषधदेशीं मार्गस्थ केलें. तेव्हां नल तेथें जातांच यानें पुष्करास बोलाविलें व त्याच्याशीं द्यूत खेळून आपलें राज्य परत मिळविलें (म. व. ७८).

हा पूर्वजन्मांत गौडदेशाच्या पलीकडील देशांत पिप्पल नगरांत एक वैश्य होता. संसारास कंटाळून हा एकदां अरण्यांत गेला असतां, यानें एका ऋषीच्या उपदेशानुसार गणेश-व्रत केलें म्हणून हा नल राजा झाला (गणेश. २. ५२). गतजन्मीं नलदमयंती हीं आहुक-आहुका नामक भिल्ल-भिल्लीण होतीं. शिवप्रसादानें हीं राजकुलांत जन्म पावलीं. शंकरानें हंसाचा अवतार घेऊन यांस साहाय्य केलें (यतिनाथ पहा).

याचे पाकशास्त्रावरील व अश्वविद्येवरील ग्रंथ बरेच प्रसिद्ध आहेत.

२ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें यदुपुत्र. यास नील असें नांव आहे.

३ (सो. कुकुर.) विलोमापुत्र (नंदनोदरदुंदुभि पहा).

४ (सू. इ.) दलाचें नामांतर.

५ तेरा सैहिकेयांतील एक (ब्रह्म. ३).

६ (सू. इ.) निषध राजाचा पुत्र. याचा पुत्र नभ किंवा नभस् (ह. वं. १. १५; ब्रह्म. ८; पद्म. सृ. ८).

७ (सू. इ.) वीरसेन राजाचा पुत्र (पद्म. सृ. ८; मत्स्य. १२. ५६).

८ (सू. इ.). ऋतुपर्णाचा पुत्र. यास सुदास नांवाचा पुत्र होता. याचें मूळ नांव सर्वकर्मन् किंवा सर्वकाम होय (लिंग. १. ६६. १).

९ रामसैन्यांतील एक वानर. हा ऋतुध्वज मुनीच्या शापानें वानररूपधारी विश्वकर्म्याकडून घृताची अप्सरेच्या ठायीं गोदावरी तीरीं झाला (वामन. ६२). हा अग्नीचा पुत्र असेंहि म्हटलें आहे (स्कंद. ३. १. ४२). 'हवी ती वस्तु निर्माण करितां येईल,' असा यास पित्यानें वर दिला होता (वा. रा. यु. २२). यानें रामाज्ञेनें सेतु बांधिला. तो राम-सेतु अगर नलसेतु या नांवानें प्रसिद्ध आहे (म. व. २८३). यानें जान्हवी नदींत एका ब्राह्मणाचे अनेक शालीग्राम विसर्जन केल्यामुळें त्या ब्राह्मणानें 'तुझ्या हातून दगड तरतील,' असा याला वर दिला होता. म्हणून हा सेतु बांधूं शकला. यानें गणपतीची व नवग्रहांची सेतु बांधतांना प्रथम पूजा केली (आ. रा. सार. १०). यानें प्रतपनाशीं, अकंपनाशीं व प्रहस्ताशीं युद्ध करितांना मोठा पराक्रम केला होता (वा. रा. यु. ४३; ५५; ५८). यास कुश-लवांनीं जिंकिलें होतें (कुशलव पहा). अश्वमेधप्रसंगीं अश्वाचे रक्षणार्थ हा शत्रुघ्ना-बरोबर गेला होता (पद्म. सृ. ११).

नलकूबर—कुबेराचा पुत्र (म. स. १०). याला मणिग्रीव नांवाचा धोरला भाऊ होता. एकदां हे दोघे भाऊ कैलासपर्वताच्या उपवनांत गंगेंत स्त्रियांसह क्रीडा करीत होते. दारूच्या निशेमुळें कोणासच वस्त्र नव्हतें. त्याच मार्गानें नारद आला. नारदाला पाहिल्याबरोबर स्त्रिया बाहेर आल्या आणि त्यांनीं वस्त्रें परिधान केलीं. कारण, त्यांना शापाची भीति वाटली. पण नलकूबर व मणिग्रीव हे फारच बेहोष होते. यांनीं देवर्षींची अगदींच मर्यादा ठेविली नाहीं. नग्न असणाऱ्या या दोघांना नारदानें वठणीवर आणण्याचें ठरविलें. ज्यांना आपलें वस्त्र आहे कीं नाहीं याचाहि पत्ता नाहीं, ते वृक्षयोनींतच जाण्यास योग्य, असें नारदाच्या मनानें घेतलें. व त्याप्रमाणें त्यानें या दोघांना दिव्य शंभर वर्षे वृक्ष होण्याचा शाप दिला. नारदाच्या कृपेनें त्या स्थितींतहि यांचें पूर्वस्मरण कायम राहिलें व कृष्णसान्निध्यानें यांची सुटका होऊन हे कृष्णभक्त बनले.

एकदां यशोदेनें, फार खोड्या करतो म्हणून कृष्णाला उखळीला बांधिलें. कृष्ण उखळी ओढीत हळुहळूं चालला, तो अंगणांत जोडीनें असणाऱ्या अर्जुन वृक्षाच्या मधून जाऊं लागला. तेव्हां उखळी दोन्ही वृक्षांत अडकली. कृष्णानें जोरानें ओढल्याबरोबर ते दोन्ही वृक्ष मुळांसकट कोसळले. त्यामुळें नलकूबर व मणिग्रीव वृक्षयोनींतून मुक्त झाले (भा. १०. ९-१०; ह. वं. २. ७; पौलस्त्य पहा).

नव—(सो. अनु.) मत्स्यमतें हा उशीनरपुत्र होय (४ नर पहा).

नवक—विभिंदुकीयाच्या सत्रांत यानें बायकोची इच्छा केल्याबद्दल निर्देश आहे (जै. ब्रा. २. २३३).

नवग्व—अंगिरसांपैकीं एका वर्गाचें नांव. यांनीं इंद्राची स्तुति केली आहे (ऋ. ५. २९. १२). हे नऊ महिन्यांनीं यज्ञ समाप्त करीत म्हणून यांना नवग्व म्हणत (ऋ. १०. ६२. ४-६).

नवतन्तु—विश्वामित्राचा एक पुत्र.

नवप्रभ—(नडायन पहा).

नवरंग—(ऐति.) दिल्लीचा अधिपति, एक म्लेच्छ राजा. यानें आपल्या पित्यास व बंधूंस कैद करून राज्य घेतलें. सनातन धर्मीयांच्या पूज्य मूर्तींचा उच्छेद केला. हाश

जन्मीं अंधकासुर होता. यानें एकंदर ४९ वर्षे राज्य केलें. (भवि. प्रति. ४. २२). हा बहुतेक मोंगलवंशीय शहाजहानचा पुत्र अवरंगजेब असावा.

नवरथ—(सो. क्रोष्टु.) भागवत, विष्णु, मत्स्य व पद्म यांच्या मतें भीमरथाचा पुत्र; वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें रथवराचा पुत्र.

नववास्त्व—घोरपुत्र कण्वानें याला आपल्याकडे आणण्याविषयीं अग्नीची प्रार्थना केली आहे (ऋ. १.३६.१८). भरद्वाजानें इंद्राकडून याला ठार करून उशनस्‌चा पुत्र परत दिला (ऋ. ६. २०. ११). तिसऱ्या ठिकाणीं नववास्त्व बृहद्रथ असें नांव आहे. इंद्रानें याचा नाश केला (ऋ. १०. ४९. ६).

नहुर—न्यूहवंशीय ताहर राजाच्या तीन पुत्रांतील एक (भवि. प्रति. २.५).

नहुष—हा सामान्य मनुष्यवाचक शब्द म्हणून निरुक्तांत दिला असला तरी कांहीं ठिकाणीं व्यक्तिवाचक असावा (ऋ.१. १२२. १५).

नहुष—एक राजा किंवा पृथुश्रवस् कानीताचा कोणी संबंधी असावा (ऋ. ८. ४६. २७; नाहुष पहा).

२ पुरुरव्याचा नातू, आयूचा पुत्र व ययातीचा पिता (अग्नि. २७४. १६; लिंग. १. ६६; ब्रह्म. ११; पद्म. सृ. १२; मत्स्य. २४; गरुड. १३९; म. आ. ६९. ३३. कुं; भा. ९.१७). हा आयूला राहुकन्या प्रभा (स्वर्भानवी) हिच्यापासून झाला (ह. वं. १. २८; म. आ. ६९). पण आयूची पत्नी इंदुमती, हिला श्रीदत्तकृपेंकरून महापराक्रमी नहुष झाला (पद्म. भू. १०५). आयूला विरजेपासून हा झाला (वायु. २. ३२; ब्रह्म. १२. ३४). सुस्वधा पितरांची कन्या विरजा ही याची पत्नी होय. तिच्यापासून यास ययाति झाला (मत्स्य. १५.२३). आयुपत्नी इंदुमती ही दत्तकृपेनें गरोदर असतां हुंडाची कन्या आपल्या सख्यांसह नंदनवनांत क्रीडा करण्याकरितां गेली. तेथें तिनें आयुपुत्र नहुष याच्या हातून आपला पिता मरणार, असें सिद्धचारणांच्या तोंडून भविष्य ऐकिलें. तिनें लगेच घरीं जाऊन आपल्या बापास घडलेली हकीकत सांगितली. तेव्हां तो दुष्ट दैत्येंद्र इंदुमतीच्या गर्भाचा नाश करण्याच्या उद्देशानें एका अमंगल दासीच्या देहांत शिरला. व हा जन्मतांच याला रात्रींच्या वेळीं आपल्या घरीं घेऊन आला. नंतर त्यानें यास आपल्या विपुला नामक भार्येस देऊन म्हटलें कीं, 'हा माझा शत्रु आहे, करितां यास शिजवून याचें मांस तूं मला ाणून दे.' विपुलेनें या बालकास आचाऱ्याच्या स्वाधीन परंतु आचाऱ्यास या बालकाची दया येऊन त्यानें यास न मारितां वसिष्ठगृहीं पोहोंचतें केलें व हुंडास हरणाचं मांस शिजवून खावयास दिलें. वसिष्ठाच्या दृष्टीस हें बालक पडतांच त्यास दिव्यदृष्टीनें सर्व प्रकार समजला व त्यानें याचें नहुष असें नांव ठेविलें. क्रमानें उपनयन करून यास वेद व धनुर्विद्या हीं शिकविलीं. नंतर वसिष्ठाच्या सांगण्यावरून हा हुंडावर चालून गेला. त्या वेळीं सर्व देवांनीं यास मदत करून हुंडास युद्धांत ठार केलें. पुढें वसिष्ठाच्या अनुज्ञेनें यानें याच्याकरितां रात्रंदिवस तळमळत असलेल्या अशोकसुंदरीशीं विवाह केला व हा परत आपल्या राजधानीस आला (पद्म. भू. १०५-११७).

कोळ्यांच्या जाळ्यांत सांपडलेल्या च्यवनाला मुक्त करण्याकरितां यानें कोळ्यांना गाई दिल्या (म. अनु. ८६. ५ कुं.). नहुषानें घरीं आलेल्या त्वष्टयाच्या सन्मानाकरितां गवालंभन केलें (म. शां. २७४.६ कुं.). इंद्रानें त्रिशिराला मारल्यामुळें त्याच्या हातून ब्रह्महत्येचें पातक घडलें. त्या पापामुळें तो वेडा होऊन लोकवस्ती सोडून हिंडूं लागला व इंद्रपद रिकामें पडलें. तेव्हां सर्व देव व ऋषि यांनीं नहुषास आपल्या तपश्चर्येचें बल देऊन 'तूं ज्याकडे पाहशील, त्याचें सर्व तेज हरण करशील' असा वर दिला व इंद्रपदीं बसविलें. कांहीं दिवस यानें धर्मानें राज्य केलें. स्वर्गाचें राज्य मिळाल्यानंतरसुद्धां हा दीपदान, प्रणिपात, देवांची पूजा इत्यादि विधि करीत असे; पण पुढें ज्या वेळीं, मी देवेंद्र आहें असें समजून यास गर्व उत्पन्न झाला, तेव्हां यानें तें सर्व सोडलें, याची बुद्धि चळली व हा विषयलंपट बनला. रोज निरनिराळ्या बागेंत निरनिराळ्या स्त्रियांशीं हा क्रीडा करूं लागला. याप्रमाणें कांहीं दिवस जातांच एके दिवशीं इंद्राणी याचे दृष्टीस पडली. तिचें तें मोहक स्वरूप पाहतांच हा कामोत्सुक झाला व 'तिला मजकडे घेऊन या' असें यानें सर्व देवांस सांगितलें. ती पळून बृहस्पतीकडे गेली व 'तुझें मी रक्षण करितों,' असें त्यानें तिला अभिवचन दिलें. नंतर सर्व देवांच्या सांगण्यावरून ती नहुषाकडे जाऊन म्हणाली, 'मला कांहीं अवधी द्यावा, तितक्या वेळांत मी इंद्राचा तपास करितें.' राजानें ही अट कबूल करितांच ती देवीच्या प्रसादानें इंद्राला भेटली व त्याला सर्व वर्तमान तिनें निवेदन केलें. तेव्हां इंद्र म्हणाला, 'तूं नहुषाकडे जाऊन त्यास सांग कीं,' तुम्ही जर पालखींत बसून पालखीला सप्तर्षि वाहनाकरितां लावलेत, तर मी तुम्हांस वरीन.' नंतर इंद्राणी परत नहुषाकडे आली व तिनें यास वरील अट सांगितली. नहुषानें ही अट मोठ्या खुषीनें कबूल केली, त्याकरितां यानें सप्तर्षींस वाहनास लाविलें व आपण पालखींत बसून तिच्या भेटीकरितां जाऊं लागला. मार्गांत

यानें अगस्त्य ऋषीच्या डोक्याला पाय लावून 'सर्प सर्प' म्हणजे लवकर चला, लवकर चला, असें म्हटलें. तेव्हां अगस्त्य ऋषि रागानें यास म्हणाला, ' मदोन्मत्ता, तूंच पृथ्वीवर दहा हजार वर्षेपर्यंत सर्प होऊन पड, ' असें म्हणतांच हा तात्काल सर्परूपानें पालखींतून पडूं लागला. तेव्हां अगस्त्य ऋषीस दया येऊन त्यानें यास ' तुझी मुक्तता युधिष्ठिर करील, ' असा उःशाप दिला (म. उ. ११-१७; अनु. १५६-१५७ कुं.; भा. ६. १३; दे. भा. ६. ७-८; विष्णुधर्म. १. २४). या ठिकाणीं अशी एक शंका उद्भवते कीं, अगस्त्य हा सप्तर्षींपैकीं नसून त्यास यानें वाहनास कसें जोडलें ?

राजा नहुषाला ' तूं ज्याकडे बघशील, त्याचें सर्व तेज हरण करशील, ' असा सर्व देवांनीं व ऋषींनीं वर दिला होता; यामुळें अगस्त्य ऋषीचें सर्व तेज नहुषानें हरण केलें होतें; पण त्याच्या जटेंत भृगु ऋषि गुप्तपणें बसला होता; त्यास नहुषानें न पाहिल्यामुळें त्याचें तेज कायम होतें, व त्यास लाथ लागतांच त्यानें शाप दिला (म. अनु. १५७ कुं.).

पुढें सरस्वती नदीच्या तीरावरील द्वैतवनांत पांडव येऊन राहिले असतां एके दिवशीं भीमसेन हातांत धनुष्य घेऊन तीं वनें अवलोकन करूं लागला. यामुनागिरीवर हिंडत असतां त्यानें गुहेच्या तोंडाशीं एक चित्रविचित्र रंगाचा अजगर पाहिला. भीमाला पाहतांक्षणींच त्या अजगरानें त्याच्यावर झडप घालून त्याचे दोन्ही बाहु घट्ट धरिले. दशनागसहस्रबली भीम पण त्याचें त्या अजगरापुढें कांहीं चालेना; तेव्हां भीमानें विचारिलें, ' सर्पराज, तूं कोण आहेस ? व माझें सर्व तेज तूं कसें हरण केलेंस तें सांग. ' तेव्हां अजगर म्हणाला, ' मी नहुष या नांवाचा एक राजर्षि आहें. मी अनेक विद्या, यज्ञ, कुलीनता व पराक्रम यांच्या जोरावर त्रैलोक्याचें आधिपत्य संपादन केलें; परंतु माझ्या अंगांत मद उत्पन्न होऊन मी सप्तर्षींना माझी पालखी वहावयास लावली, म्हणून अगस्त्य ऋषीनें मला शाप देऊन या स्वरूपाप्रत आणिलें. परंतु मी उःशाप मागतांच त्यानें मला ' तूं ज्या प्राण्यावर झडप घालशील, त्याची सर्व शक्ति हरण करशील व आत्मानात्माविवेकाचें ज्ञान असलेला जो पुरुष तुझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें देईल, तो तुला शापमुक्त करील, ' असा उःशाप दिला. '

नंतर त्याच ठिकाणीं धर्मराज भीमाचा शोध करीत करीत आला. त्यानें भीमाला धरिलेलें पाहतांच ' तूं कोण ? व यास कां धरिलेंस ? ' असा त्या सर्पास प्रश्न केला. तेव्हां अजगरस्वरूपी नहुष म्हणाला, ' मी तुझा पूर्वज असून आयु नामक राजाचा पुत्र आहें. तूं जर माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें देशील, तर यास सोडितों. ' नंतर ब्रह्म व ब्राह्मण कोण ? असा प्रश्न विचारितांच त्यास धर्मानें योग्य उत्तर दिलें, तेव्हां हा खुष होऊन यानें भीमास सोडिले व हा उद्धरून स्वर्गी गेला (म. व. १७८-१८१).

नहुषाचीं मुलें देतांना पुराणांत एकवाक्यता नाहीं. बहुतेक पुराणांत पांच पण कांहीं पुराणांत सहा व कांहींत तर सातहि दिलीं आहेत. यति, ययाति, संयाति व आयति किंवा अयति हीं चार मुलें पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात (कूर्म. १. २२; गरुड. १. १. १३९; वायु. २. ३१; ब्रह्म. १२; विष्णु. ४. १०; लिंग. १. ६६; म. आ. ७५; ह. वं. १. ३०; भा. ९. १८). पण कांहीं ठिकाणीं संयातीबद्दल शर्याति आहे (पद्म. सृ. १२; अग्नि. २७४). अध्वक (कूर्म. १. २२), पार्श्वक (ब्रह्म. १२), अंधक (लिंग. १. ६६), शिवाय वियति (विष्णु. ४. १०; भा. ९. १८; पद्म. सृ. १२) असा पांचवा पुत्र दिसतो. चवथ्या आयतीबद्दल उद्भव असें कांहीं ठिकाणीं आढळतें (मत्स्य. २४; पद्म. सृ. १२; अग्नि. २७४). सहावा ध्रुव (म. आ. ७५), सुयाति (ह. वं. १. ३०; ब्रह्म. १२), कृति (विष्णु. ४. १०), विजाति (लिंग. १. ६६), वियाति (मत्स्य. २४), सातवा मेघजाति (मत्स्य. २४), किंवा मेघपालक (अग्नि. २७४) आढळतो.

३ कश्यप व कद्रू यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

४ वैवस्वत मनूचा पुत्र.

नहुष मानव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. १०१. ७-९).

नाक—दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र (मनु पहा).

नाक मौद्गल—याचा आचार्य म्हणून अनेक ठिकाणीं उल्लेख येतो (जै. उ. ब्रा. ३. १३. ५; श. ब्रा. १२. ५. २. १; तै. उ. १. ९. १). इतक्या ठिकाणीं जरी नाकाचा निर्देश असला तरी नाक मौद्गल असा स्पष्ट निर्देशहि एका ठिकाणीं आहे (बृ. उ. ६. ४. ४). याचा ग्लाव मैत्रेयाशीं वादविवाद झाला होता (गो. ब्रा. १. १. ३१). हे सर्व एकच असावेत.

नाकुरय—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

नाकुलि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. लिंबुकि असा पाठभेद आढळतो.

२ नकुलपुत्राचें नामांतर.

नाग—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र. हा मेरुकर्णिकेंत राहतो (भा. ५. १६. २६). हा वरुणाच्या सभेंतील सभासद आहे (म. स. ९; सर्प पहा).

कश्यपापासून खालील प्रमुख सर्प उत्पन्न झाले. अनंत, वासुकि, तक्षक, कर्कोटक, पद्म, महापद्म, शंख व कुलिक. हे प्रजेस फार उपद्रव देऊं लागल्यामुळें ब्रह्मदेवानें यांस ' जनमेजय सत्रांत व सापत्न बंधु गरुड यांजकडून तुमचा नाश

होईल ' असा शाप दिला. पण हे पुढें शरण आल्यावर यांना उःशाप दिला. पुढें जनमेजययज्ञांतहि आपणांवर कांहीं विघ्न येऊं नये, म्हणून हे एके ठिकाणीं गेले तेथें नागतीर्थ उत्पन्न झालें. ज्या दिवशीं हे ब्रह्मदेवाचे भेटीस गेले तो दिवस नागपंचमी होय (पद्म. सृ. ३१).

नांव	वर्ण	रंग	दृष्टि	दिशा	चिन्ह
अनंत	ब्राह्मण	शुक्ल	पुढें	पूर्व,	पद्म
वासुकी	क्षत्रिय	आरक्त	डाव्या बाजूस	आग्नेय	उत्पल
तक्षक	वैश्य	पीत	उजवीकडे	दक्षिण	स्वस्तिक
कर्कोटक	शूद्र	कृष्ण	मागें	नैर्ऋत्य	कमल
पद्म (नाग)	शूद्र	कृष्ण	चंचल	पश्चिम	पद्म
महापद्म	वैश्य	पीत	खालीं	वायव्य	शूल
शंखपाल	क्षत्रिय	आरक्त	बारंबार निश्चेष्टित	उत्तर	छत्र
कुलिक (कंबल)	ब्राह्मण	शुक्ल	सर्वांसारखी	ईशान्य	अर्धचंद्र

यांच्या देशादिकांची माहितीहि येथें दिली आहे (भवि. ब्राह्म. ३३-३६).

२ एक वंश (भोगी पहा).

नागदत्त—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा भीमाचे हातून मारिला गेला (म. द्रो. १५८. १७-१९ कुं.).

नागदत्ता—एक अप्सरा.

नागवाह—अजमेरच्या चपहनि वंशांतील श्वेतरायाचा पुत्र. याचा पुत्र लोहधार (भवि. प्रति. ४.२).

नागवीथी—धर्म ऋषीस यामीपासून झालेली कन्या.

नागेय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

नागेश्वर—हा एक शंकराचा अवतार आहे. दारुक नांवाच्या राक्षसाला मारून यानें सुप्रिय नांवाच्या वैश्यनाथाचें संरक्षण केलें. हाच औंढ्या नागनाथ होय (शिव. शत. ४२). याचें उपलिंग भूतेश्वर आहे (शिव. कोटि. ४.१).

नाग्नाजित—स्वार्जिताचें पैतृक नांव.

नाग्नाजिती—(सत्या पहा).

नाचिक (कि)—विश्वामित्राचा पुत्र.

नाचिकेत—नचिकेतस् ऋषीचें नामांतर.

नाडपिती—हें शकुंतलेला लाविलेलें विशेषण आहे. पण त्याचा अर्थ निश्चित समजत नाहीं (श. ब्रा. ८.५.४.१३).

नाडयनीय—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें लोकाक्षीचा शिष्य (व्यास पहा).

नाडायन—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

नाडीजंघ—(५ गौतम पहा).

नाड्वलायन व नाड्वलेय—नड्वलेच्या पुत्रांस मातृक नांव.

नाथ—विकुंठ देवांतील एक.

नाथशर्मन—मच्छिंद्रास रंभेपासून झालेला पुत्र. हा शंकराचार्याचा शिष्य होता (भवि. प्रति. ४.१२).

नाद—चाक्षुष मन्वंतरांतील एक सप्तर्षि.

२ अमिताभ देवांतील एक.

नादर—(ऐति.) एक म्लेच्छ राजा. यानें दिल्लीवर स्वारी करून दिल्लीच्या महंमद नांवाच्या राजास जिंकिलें व बरीच संपत्ति लुटून हा खुराज देशाकडे निघून गेला. याचा पुत्र महामत्स्य (भवि. प्रति. ४. २२). नादर हा दिल्लीस महंमद नामक मोंगल बादशहा राज्य करीत असतांना म्हणजे इ. स. १७३९ त हिंदुस्थानावर स्वारी करणारा नादिरशहा होय.

नान्यादृश्—मरुद्गणांतील सहाव्या गणांपैकीं एक.

नाभ (नाभाग)—नाभागाचें नांव.

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील एक ऋषि.

३ (सो.) भविष्यमतें नलाचा पुत्र. यानें दहा हजार वर्षें राज्य केलें.

नाभाक—सूक्तद्रष्टा (ऋ.८.३९.४२). सूक्तांतहि सूक्तकार असल्याचा स्पष्ट निर्देश आहे (ऋ. ८.४१.२). हा सूर्यवंशी असून अंगिरस् असावा. कारण याच्या सूक्तांत तसा निर्देश आहे. तसेंच हा मांधातृवत् स्तुति करतो असें म्हणत असल्यामुळें हा मांधात्याच्या पुढचा होय. म्हणजे वंशावळीप्रमाणें वायु, भागवत व विष्णुमतें श्रुताचा पुत्र होय. व मत्स्यमतें भगीरथाचा पुत्र. मत्स्यांत फक्त श्रुत गाळला आहे. भागवत यास नाभ म्हणतो. विष्णु व वायु कच्या ऐवजीं ग उच्चारतात.

नाभाग—वैवस्वत मनूच्या दहा पुत्रांतील नभग नांवाचा पुत्र होता, त्या नभगाचा हा पुत्र होय (भा. ९.४; म. आ. ६९.२० कुं.). पद्मपुराणांमध्यें हा वैवस्वत मनूचा पुत्र दिला आहे (पद्म. सृ. ८). हा गुरुगृहीं असतां इतर भावांनीं वांटणी करून घेतली. याच्या वांटयाला फक्त बाप ठेविला. बापानें याला सांगितलें कीं, ' तूं वांटून घेतलेल्या

धनाची इच्छा करूं नकोस, मी तुझी दुसरी व्यवस्था करितों. अंगिरस सत्र करीत आहेत, पण सहावा दिवस आला कीं, त्यांना कांहीं तरी भ्रम होतो. त्यांना तूं दोन वैश्वदेवसूक्तें वेळेवर सांग, म्हणजे त्यांचें सत्र पार पडेल व ते सत्राकरितां जमविलेलें धन तुला देतील. त्याप्रमाणें केल्यावर हा धन घेऊं लागला असतां एक काळ्या रंगाचा पुरुष तेथें आला व तें अवशिष्ट द्रव्य माझें आहे, असें म्हणूं लागला व आपल्या हक्काबद्दल नाभागास पित्यास विचारावयास सांगितलें. तेव्हां पित्यानें यज्ञशेष द्रव्यावर रुद्राचा हक्क, असें सांगितलें. तें म्हणणें नाभागानें रुद्रास जसेंच्या तसेंच सांगितलें. त्या याच्या सत्यनिष्ठेमुळें रुद्र संतुष्ट झाला. व ती सर्व संपत्ति नाभागाला दिली व शिवाय ब्रह्मविद्याहि दिली. यास अंबरीष नांवाचा पुत्र होता (भा. ९.४; पद्म. सृ. ८). अगदीं हीच गोष्ट नाभानेदिष्ठाच्या नांवावर प्राचीन वैदिक ग्रंथांत दिली आहे (ऋ. १०.६१.६२). व तीं सूक्तें म्हणजे नाभाक काण्वाच्या नांवावर असलेलीं दोन सूक्तें होत (ऋ. ८. ३९-४२; नि. १०.५). याचा वंश बारा पुराणांत दिला आहे (वायु. २.२७; विष्णु. ४.२; अग्नि. २७२; ब्रह्मांड. ३. ६३; ब्रह्म. ७; मत्स्य. १२; ह. वं. १.१०; भा. ९. ४). हें राजघराणें वैशालीला होतें.

२ (सू. दिष्ट.) वैवस्वत मनूचा पुत्र दिष्ट त्याचा पुत्र नाभाग. नाभागाचा भलंदन. विष्णुमतें नेदिष्ठाचा व भागवतमतें दिष्टाचा पुत्र. वायुमतें मनूचा पुत्र.

३ (सू. इ.) विष्णु, वायु व भागवत यांच्या मतें श्रुताचा पुत्र. मत्स्यमतें भगीरथ राजाच्या दोन पुत्रांतील कनिष्ठ. यास भागवतांत नाभ असेंहि म्हटलेलें असून पुत्र अंबरीषच होता. परंतु रामायणांत याच्या पूर्वी अंबरीष घातला आहे.

नाभागारिष्ट, नाभानेदिष्ट व नाभागदिष्ट हीं सर्व नभगाचीं नामांतरें होत (अग्नि. २७२.१७१; नभग पहा).

नाभानेदिष्ट मानव–सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.६१-६२). नाभागावरील गोष्ट वैदिक ग्रंथांत याच्यावर आहे (ऐ. ब्रा. ५.१४; तै. सं. ३.१.९. ४-६; सां. ब्रा. २८.४; ३०.४; सां. श्रौ. २६. ११. २८–३०). दुसरीकडे नाभानेदिष्ठीय म्हणून याच्या ऋग्वेदांतील सूक्ताचा निर्देश आहे (पं. ब्रा. २०.९.२).

नाभि––प्रियव्रतपुत्र आग्नीध्रास पूर्वचित्ति अप्सरेपासून झालेला पुत्र. यास मेरुदेवी नामक पत्नी असून तिच्यापासून याला ऋषभदेव नामक पुत्र झाला. याच्या वर्षास अजनाभ असें नांव आहे (भा. ५.२.१९; ४.२).

नाभिगुप्त—प्रैयव्रत हिरण्यरेत्याचा पुत्र (भा. ५. २०. १४).

नायकि––अंगिरसकुलांतील गोत्रकार.

नायु—दक्ष व असिक्नी यांची कन्या. कश्यपाची स्त्री.

नारद—ब्राह्मणानें वशा धेनूचें मांसभक्षण करावें किंवा नाहीं यासंबंधीं याचा उल्लेख आला आहे (अ. वे. ५.१९.९; १२. ४.१६; २४;४१). पुरुषमेध करण्याविषयीं यानेंच हरिश्चंद्राला सल्ला दिला (ऐ. ब्रा. ७.१३). नारद व पर्वत यांनीं आंबाष्ठ्य व युधांश्रौष्टि यांना ऐंद्रमहाभिषेक केला (ऐ. ब्रा. ८.२१). हा सोमकाचा सोमविद्येंतील गुरु होता (ऐ. ब्रा. ७.३४). मैत्रायणीसंहितेंत आचार्य म्हणून व दुसरीकडे बृहस्पतीचा शिष्य म्हणून याचा निर्देश आहे (मै. सं. १.५.८; सां. ब्रा. ३.९). यानें सर्व विद्या संपादन केल्या होत्या तरी ब्रह्मज्ञान मिळविण्याकरितां हा सनत्कुमाराकडे गेला होता (छां. उ. ७.१.१).

याच्या नांवावर सामवेदाची एक शिक्षा प्रसिद्ध आहे. ही प्रायः श्लोकमय आहे. हिच्यावर भट्टशोभाकराचें एक भाष्य आहे.

२ हा ब्रह्मदेवाच्या मांडीपासून उत्पन्न झाला (भा. ३. १२. २८) ब्रह्मदेवाचा मानस पुत्र (मत्स्य. ३. ६-८). हा विष्णूचा तिसरा अवतार होता (भा. १. ३. ८). यानें व्यासास भागवत रचण्यास सांगितलें (भा. १. ५.८). हा नरनारायणांचा उपासक होता (भा. १. ३). यानेंच सावर्णि मनूस ' पंचरात्रागम 'तंत्राचा उपदेश केला (भा. ५. १९. १०). यानें दक्षपुत्र हर्यश्व व शबलाश्व यांस प्रजोत्पादन करण्यापासून परावृत्त केलें, म्हणून रागावून दक्षानें यास शाप दिला (विष्णु. १. १५). या शापामुळें हा ब्रह्मचारी राहून नेहमीं भटकत राहिला व भांडणें लावूं लागला (भा. ६. ५.३७-३९). हा शाप यास जन्मजन्मांतरीं होता, असें दिसतें. इतर पुराणांत हा शाप निरनिराळा आढळतो. 'तूं नाश पावून पुनः गर्भवास पतकरशील ' (ह. वं. १. १५). परमेष्ठीनें ब्रह्मर्षींना पुढें करून नारदावर थोडी कृपा करण्यास विनविलें. तेव्हां दक्ष परमेष्ठीला म्हणाला कीं, ' मी आपली मुलगी तुला देईन व तिजपासून तुला नारद होईल ' (वायु. २. ४. १३५-१५०; ब्रह्मांड ३.२.१८). परमेष्ठीला मुलगी दिली तिच्या पासून नारद झाला (ब्रह्म. १२.१२-१५). ' तुझा नाश होऊन तूं गर्भवासी होशील व पुढें माझाच पुत्र होशील.' त्याप्रमाणें हा नाश पावून दक्षास वीरिणीचे ठिकाणीं झाला (दे भा. ७. १).

हा ब्रह्मदेवाच्या इतर मानसपुत्रांप्रमाणें प्रजापति होता. पुढें महादेवानें मानसपुत्रांस शाप दिला. त्यांत हाहि मरण पावला (वायु. २. ४.९). हा पूर्वी एका ऋषीचा दासीपुत्र होता. हा त्या ऋषीची नेहमीं सेवा करी. तेव्हां याचे

कानावर ऋषिसान्निध्यामुळें ब्रह्मविद्या पडली, त्यामुळें यास उत्तम ज्ञान प्राप्त झालें.

३ हा कश्यप प्रजापतीचा पुत्र. या वेळीं यास अरुंधती व पर्वत अशीं दोन भांवडें होतीं (वायु. २. ९. ७८-८०). पण नारदाचा पर्वत हा भाचा होता असें आढळतें (म. शां. २९; दे. भा. ६. २७). याचे उत्पत्तीची कथा ब्रह्मवैवर्तांत निराळी आहे. द्रुमिल नांवाच्या शूद्राची कलावती नामक स्त्री होती. तिनें नवऱ्याच्या परवानगीनें मुलाकरितां कश्यपाचें वीर्य प्राशन केलें. द्रुमिलानें पुढें देहत्याग केला व कलावती एका ब्राह्मणाचे घरीं प्रसूत झाली व तिला पुत्र झाला. त्याचें नांव नारद ठेविलें. पुढें कश्यपास हा अर्पण केला. हा कृष्णस्तवानें शापमुक्त झाला. कारण, हा शापामुळेंच शूद्रस्त्रीचे ठिकाणीं झाला होता (ब्रह्मवै. १. १३). यास ब्रह्मदेवानें सृष्टि करण्यास अनुज्ञा दिली होती; पण ती यानें नाकारली. हा चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक होता.

एकदां लक्ष्मीसमोर गायन झालें, त्या वेळीं यास गायन येत नसल्यामुळें लक्ष्मीनें यास दासींकरवीं हांकून देऊन व वेतांनीं मारून याचा अपमान केला. व तुंबरूचा सन्मान केला. हा अपमान सहन न होऊन यानें लक्ष्मीला ' तूं राक्षसाची मुलगी होशील, थोडथोडें मडक्यांत सांठविलेलें रक्त प्यालेल्या स्त्रीचे उदरीं त्या रक्ताचे आधारें तुझा जन्म होईल व त्यामुळें तूं घराबाहेर टाकिली जाशील,' असा शाप दिला. पुढें हा गायन शिकण्याकरितां गानबंधूंकडे गेला, तेथें यास सर्व म्हणजे छत्तीस दशसहस्र, छत्तीस सहस्र व छत्तीसशें स्वरांचा भेद कळला व हा तुंबरूकडे आला.यास तेथें रागिण्या भेटल्या. त्या अगदीं अंगभंग-विकल झाल्या होत्या. त्या वेळीं यानें त्यांस या अंगभंगाचें कारण विचारिलें. तेव्हां त्या म्हणाल्या कीं, ' तुझ्या गायनामुळें आम्ही अशा झालों आहोंत. आतां ज्या वेळीं तुंबरु गाईल, त्या वेळीं आम्ही चांगल्या होऊं.' तेव्हां हा लज्जित होऊन श्वेतद्वीपांत गेला. तेथें यानें विष्णूची स्तुति केली. त्या स्तुतीनें प्रसन्न झाल्यावर श्रीविष्णूनें यास सांगितलें कीं, ' मी तुला कृष्णावतारीं गायन शिकवीन.' त्याप्रमाणें नारद कृष्णाकडे गेला. तेव्हां जांबवती, सत्यभामा, रुक्मिणी व नंतर स्वतः कृष्ण यांनीं यास गायनांत पूर्णपणें पारंगत केला. श्रीकृष्णाकडे यावयाच्या अगोदर हा पुनः तुंबरूकडे गेला होता, पण तेथें रैवतांसह षट्जादि सहा देवकन्यांना तेथें पाहून हा लाजून निघून गेला (अ. रा. ७). यानें एकदां विष्णूस आपली माया दाखविण्यास सांगितली. ती कथा निरनिराळ्या पुराणांतून निरनिराळी आहे. एकदां श्वेत-द्वीपांत जाऊन नारदानें श्रीविष्णूची स्तुति केली. व त्यानें वर देऊं केला असतां ' मला आपली माया दाखवा,' असें त्यास हा म्हणाला. तेव्हां विष्णूनें यास गरुडावर बसवून आपल्याबरोबर कान्यकुब्ज देशांत नेलें व यास एका सरोवरांत स्नान करावयास सांगितलें. स्नानार्थ बुडी मारतांक्षणींच यास आढळलें कीं, आपण काशीराजाची कन्या सुशीला झालों आहोंत. पुढें या सुशीलेस विदर्भ राजा सुधर्म्यानें वरिलें. पण कांहीं कारणावरून काशीराजा व सुधर्मा यांच्यांत युद्ध होऊन त्यांत दोघांचा नाश झाला. जनककुल व भर्तृकुल यांचा नाश झालासें पाहून हिनें दुःखसंतापामुळें चितेंत उडी टाकिली. इतक्यांत हा पाण्यांतून वर आला. पण या मायेची खूण म्हणून एक भाजल्याचा फोड याच्या मांडीवर राहिला व यास सारखी तळमळ लागली. इतक्यांत तीरस्थ विष्णूचें दर्शन झाल्यामुळें ती तळमळ शमली (ब्रह्म. २२८). देवीभागवतांत तालजंघाशीं संबंध येऊन यास वीस मुलें झालीं असें आहे (दे. भा. ६.२८-३०). वृंदेनें सांगितल्यावरून सरोवरांत स्नान केल्यानें नारदाची नारदी होऊन कृष्णाशीं समागम घडला व पुनः दुसरीकडे स्नान केल्यानें नारद पुरुष झाला असें आहे (नारद. २.८०; पद्म. पा. ७५).

एकदां मधुर आवाज ऐकून नारदानें हा आवाज कोठून कसा आला असें वृंदेला विचारिलें. त्यावरून तिनें यास कुब्जेचा सर्व वृत्तांत सांगितला, कारण तो आवाज कुब्जेचाच होता (नारद. २. ८०). नारदाचें लग्न झाल्याचें पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येतें (ब्रह्मवै. ४. १३०. १०-१५). एकदां नारद व याचा भाचा पर्वत, असे दोघेजण सहज फिरत फिरत शैब्यपुत्र संजय राजाचे येथें आले. तेथें यांनीं रहावयाची इच्छा दर्शविली. संजयानें आपली मुलगी सेवेसाठीं नेमिली. त्या वेळीं नारदपर्वतांत असा करार झालेला होता कीं, ' ज्याचे मनांत जें येईल तें–मग तें चांगलें असो अथवा वाईट असो–एकमेकांस सांगावयाचें. दोघांपैकीं कोणीहि कोणापासून कांहीं चोरून ठेवावयाचें नाहीं, व जो चोरून ठेवील त्यास दुसऱ्यानें शाप द्यावा.' याप्रमाणें कांहीं दिवस गेले; पण पुढें संजयकन्या दमयंती हिजवर नारदाचें मन गेलें. द्रोणपर्वांत हिजवर दोघेहि भुलले असें आहे. नारदाचें मन गेलें हें पर्वतानें ओळखून व त्यानें ही गोष्ट आपणांजवळून चोरून ठेविली, हें पाहून यास शाप दिला कीं, ' ही कन्या तुला निःसंशय मिळेल व तुझें मुख वानरासारखें होईल. इतरांना तूं साक्षात् मृत्यूच भासशील.' हा शाप ऐकून नारदानेंहि त्यास ' तुला स्वर्गप्राप्ति व्हावयाची नाहीं,' असा उलट शाप दिला. द्रोणपर्वांत नारदानें दमयंतीबद्दल मागणी केली असतां पर्वत म्हणाला, ' मी तिला मनानें वरिलीं आहे व तूं माझी अवज्ञा करून तिला वरिलेंस, तेव्हां तुझी स्वेछेनें स्वर्गीं जाण्याची गति कुंठित होईल'. तेव्हां नारदानें त्यास उलट शाप दिला कीं, ' तुलाहि माझ्याखेरीज स्वर्गीं जातां यावयाचें नाहीं. ' पुढें नारदास पर्वत

दीन होऊन शरण आला व आपला शाप परत घेण्यास सांगूं लागला, तेव्हां नारदानें त्यास आपला शाप परत घेण्यास सांगितलें व एकमेकांनीं आपापले शाप परत घेतले. पुढें एकदां हे दोघे संजयाच्या सेवेनें संतुष्ट होऊन ' त्यास वर माग,' असें म्हणाले. संजयानें सर्वगुणसंपन्न असा पुत्र मागितला व त्याप्रमाणें त्यास कांहीं दिवसांनीं एक पुत्र झाला. द्रोणपर्वांत ' मला ज्याचे मूत्रपुरीषादि उत्सृष्ट पदार्थ सोन्याचे आहेत, असा पुत्र व्हावा,' असें म्हटलें असून शांतिपर्वांत ही अफवा उठल्याचें म्हटलें आहे. तसेंच शांतिपर्वांत हा पुत्र पर्वताचे वरामुळें व द्रोणपर्वांत नारदाचे वरामुळें झाल्याचें म्हटलें आहे. नंतर वरील अफवेनें अगर गुणांमुळें त्या मुलास चोरांनीं नेऊन फाडिलें व मारिलें. पण त्याचेपासून इच्छिल्याप्रमाणें सुवर्ण न मिळाल्यामुळें ते संतापून आपआपसांत हाणामाऱ्या करून मरण पावले (म. द्रो. ५५). शांतिपर्वांत हा पुत्र दीर्घायु होणार नाहीं असें पर्वतानें म्हटलें. हा पुत्र इंद्राचा पराजय करणारा व्हावा असें संजयास वाटत होतें. तेव्हां संजयाचें दीनवदन पाहून नारद म्हणाला कीं, 'जर तो पुत्र मृत झाला तर पुनः आमचें स्मरण कर, म्हणजे मी त्याचें तुला पुनः दर्शन घडवून त्याच्याच स्वरूपाचा दुसरा पुत्र देईन.' नंतर हे दोघे स्वर्गीं गेले. पुढें तो पुत्र जन्मला, पण इंद्रानें तो आपल्या पराभवास प्रवृत्त होईल हें जाणून त्याचे पाठीमागें आपलें वज्र पाठविलें. नंतर एकदां एका दाईबरोबर तो एका सरोवराकडे गेला असतां त्यास वाघानें ठार केलें. या पुत्राचें नांव सुवर्णष्ठिवी असें होतें. नंतर पुढें नारदानें संजयानें स्मरण केल्यावरून तेथें येऊन त्यास त्याच्या शोकहरणार्थ बरा वसा उपदेश केला. हा उपदेश करतेवेळीं यानें मरुत्त, सुहोत्र, पौरव, शिबि, दाशरथी राम, भगीरथ, दिलीप, मांधाता, ययाति, अंबरीष, शशबिंदु, गय, रंतिदेव, भरत, पृथु, परशुराम इत्यादिकांच्या गोष्टी सांगितल्या. नंतर त्याचा शोक दूर झाल्यावर त्यास त्याचा पुत्र परत दिला (म. शां. ३१; द्रो. ५५-७१).

देवीभागवतांत दमयंतीचा बाप संजय दिला आहे व त्याच्या मुलाच्या जननमरणांच्या हकीगतीखेरीज नारद-दमयंती लग्नाची हकीगत पुष्कळांशानें शांतिपर्वांतील हकीगतीप्रमाणेंच आहे. त्यांत दमयंतीहि लुब्ध झाली होती व त्याप्रमाणें तिनें दासीकरवीं आईस सांगितल्यावरून संजयानें हें लग्न करून दिलें असें आहे (दे. भा. ६. २६-२७; श्रीमती पहा).

रामाचा अश्वमेधीय अश्व वीरमणीनें धरिला, त्या वेळीं तेथें नारद प्रगट होऊन यानें शत्रुघ्नाला मोठ्या सावधपणें युद्ध करण्यास सांगून अतिशय कष्टानें जय मिळेल असें सांगितलें, व हा अंतर्धान पावला (पद्म. पा. ४०).

एकदां पुष्करक्षेत्रीं ऋषींचें सत्र चाललें होतें. तेथें अनेक चर्चा चालल्या होत्या. त्यांत कलियुगांत फलप्राप्ति लवकर होते, म्हणून त्याची प्रशंसा चालली होती. इतक्यांत तेथें नारद एका हातांत शिश्न व दुसऱ्या हातांत जीभ धरून आला व म्हणाला कीं, ' हीं दोन इंद्रियें अनिवार्य आहेत. तरी तुम्ही या पाखंडप्रचुर भारताचा त्याग करून दुसरीकडे चला.' तें ऐकतांच ऋषींनीं सत्र संपविलें व ते तेथून निघून गेले (स्कंद. २. ७.२२). ब्रह्मदेवानें ज्या वेळीं सत्र केलें त्या वेळीं ब्रह्मगणांमध्यें हाहि होता (पद्म. सृ. ३४). यानें कोटितीर्थ, जयादित्य, नवदेवी, भद्रादित्य वगैरे तीर्थें स्थापिलीं (स्कंद. १. ४३-४७).

एकदां हा नंदाच्या घरीं आला असतां, कृष्ण हा प्रत्यक्ष विष्णूच असल्यामुळें त्याची पत्नी लक्ष्मी ही सुद्धां येथेंच कोठें तरी जन्मास आली असावी असा विचार करून यानें तिचा शोध चालविला, तों भानु नामक गोपाची ती लुली, बहिरी, व आंधळी अशी लहान कन्या असल्याचें यास आढळून आलें (पद्म. पा. ७१). प्रथम कंस देवकीचीं मुलें मारीत नव्हता; पण याच्या सांगण्यावरून कंसानें देवकीचें प्रत्येक मूल मारण्यास सुरुवात केली (भा. १. १. ६४).

कृष्णानें नरकाच्या बंदीशाळेंतील सोळा सहस्र स्त्रियांशीं एका मुहूर्तावर निरनिराळ्या मंडपांत लग्नें केलीं, हें ऐकून नारदास आश्चर्य वाटलें व त्याची सत्यता पटवून घेण्याकरितां हा त्याजकडे गेला व त्यानें त्याच्या प्रत्येक स्त्रीचे घरांत जाऊन पाहिलें, त्या वेळीं यास प्रत्येक स्त्रीचे घरांत कृष्ण कोणत्याना कोणत्या तरी उद्योगांत निमग्न असून तो उद्योग अर्धाअधिक झालेला आहे, असें यास आढळून आलें (भा. १०. ५९-४२ १-८).

श्रीकृष्ण रुक्मिणीजवळ बसला असतांना, नारदानें त्यास स्वर्गांतील पारिजातक पुष्प दिलें, तें सहजच श्रीकृष्णानें रुक्मिणीस दिलें. त्यामुळें सत्यभामा व श्रीकृष्ण यांचें भांडण लागलें (ह. वं. २. ६५-७३; विष्णु. ५. ३०). तसेंच नवऱ्याचें दान केलें असतां तोच नवरा जन्मोजन्मीं मिळतो इत्यादि सांगून यानें स्वतःच श्रीकृष्णाचें दान घेतलें व नंतर कृष्ण व पारिजातकाचें झाड यांच्या भारंभार सोनें घेऊन तो परत दिला (पद्म. उ. ८८). यानें पुष्कळांस उपदेश केला व पुष्कळ लोकांशीं निरनिराळ्या विषयांवर वादविवाद केले, त्यांवरून याचा मान व याची विद्वत्ता फार मोठी होती हें सहजच दृष्टोत्पत्तीस येतें. यानें हिमालयाला पार्वती शंकराला देण्याविषयीं सल्ला दिला होता (पद्म. सृ. ४३).

इंद्र अप्सरांसह एकदां बसला असतां तेथें नारद गेला. यास उत्थापनानें योग्य मान दिल्यावर इंद्रानें नारदास विचारिलें कीं, 'कोणत्या अप्सरेस मी नृत्य करावयास सांगूं ?' नारदानें म्हटलें, 'जी स्वतःला गुणरूपांनीं अधिक समजत असेल तिनें नृत्य करावें,' तेव्हां 'मी अधिक,' असें म्हणून त्या एकमेकींत भांडूं लागल्या. हें पाहून इंद्रानें त्यांस अधिक कोण हें नारदासच विचारावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं विचारितांच यानें म्हटलें कीं, 'तप करीत असलेल्या दुर्वासास जी क्रोध आणील ती अधिक.' यास वपु नामक एकच अप्सरा तयार झाली (मार्क. १. ३०-४७).

यानें पंचरात्रागमतंत्राचा सावर्णि मनूस उपदेश केला (भा. १.३.८; ५.१९). यानें नारायणास आत्मतत्त्वाचा उपदेश केला. यास पांचरात्र म्हणतात. हेंच ब्रह्मदेवास व व्यासास यानें ऐकविलें होतें (म. शां. ३३९; भा. १२. ४. ७). याला सृष्टिविषयक ज्ञान सनत्कुमारानें सांगितलें (म. अनु. ३८ कुं.). याचा भागवतमाहात्म्यावरहि संवाद झाला आहे (पद्म. उ. १९३-१९५). यानें समुद्रतीरीं ब्रह्मसत्र करीत बसलेल्या ज्ञानी प्रचेत्यांना उपदेश केला (भा. ४. ३१). शुकाला यानेंच ज्ञानोपदेश केला (म. शां. ३२९-३३२). यानें देवलास सृष्टीच्या उत्पत्तिलयाची माहिती सांगितली (म. शां. २७५). समंगाशीं याचा ज्ञानविषयक संवाद झाला आहे (म. शां. २९२ कुं.). यानें प्राचीनबर्हीस ज्ञानोपदेश केला (भा. ४.२५.३०). यानें व्यासालाहि ज्ञान सांगितलें (म. शां. ३२८). यानें वसुदेवास भागवतधर्माची बरीच माहिती सांगितली (भा. ११. २). यानें पंचचूडेपासून स्त्रीस्वभाव समजावून घेतला (म. अनु. ७३ कुं.). पुत्रशोक करणाऱ्या अकंपनाला यानें मृत्यूची कथा सांगून शांत केलें (म. शां. २६२ कुं.). श्रीकृष्णास पूज्य कोण हें यानें समजावून दिलें (भा. १०.३७.९). यानें मार्कंडेयाला धर्मशास्त्र व तत्त्वज्ञान यांतील पुष्कळच माहिती सांगितली (म. अनु. ५४-६३ कुं.). यानें पुंडरीकास नारायणमाहात्म्य सांगितलें (म. अनु. १८६ कुं.; पद्म. उ. ८०). यानें गालवास शास्त्रश्रवणानें कल्याण होतें असें सांगितलें (म.शां. २९३ कुं.). यानें देवमतास प्राणापानापैकीं प्रथम काय उत्पन्न होतें हें सांगितलें (म. आश्व. २५ कुं.). धृतराष्ट्रास यानें अनेक प्राचीन तपस्वी लोकांच्या गोष्टी सांगितल्या (म. आश्व. २१ कुं.). यानें शतयूपेला स्वर्गातील धृतराष्ट्रविषयक माहिती सांगितली (म. आश्व. २०). यानें पांडवांस सुंदोपसुंदकथा (म. आ. २२८-२२९ कुं.),राजनीति (म. स. ५.२० कुं.) व कर्णविषयक माहिती दिली (म. शां. १-४). धर्मराजाला यानें उपदेश केला (भा. १.१३). यांशिवाय अनेक स्थलीं याचा संबंध येतो (नलकूबर, प्रल्हाद, रुद्रकेतु, शेष व वृंदा पहा). यानें नारदपुराण सारस्वतकल्पांत सांगितलें (नारद. २. ८२).

व्यवहारावर याचे लघु व बृहत् असे दोन ग्रंथ आहेत. मनु आणि नारद यांच्या मतांत बरेंच साम्य आहे. याज्ञवल्क्यानें व पराशरानें याचा प्राचीन धर्मशास्त्रकार म्हणून उल्लेख केलेला नाहीं. विश्वरूपानें अनेक वेळां वृद्ध याज्ञवल्क्याचा, (याज्ञ. १. ४-५), एक श्लोक दिला असून त्यांत नारदाचा दहांपैकीं पहिला धर्मशास्त्रकार म्हणून उल्लेख केला आहे. विश्वरूपानें, (याज्ञ. २. १९०; १९६; २२६; ३. २५२), याचा उल्लेख केला आहे.

मेधातिथीनें याचा एक गद्य उतारा दिला असून, अनेक वेळां उल्लेख केला आहे. अग्निपुराणांत नारदस्मृतींतील पुष्कळसा भाग आलेला आहे. स्मृतिचंद्रिका, हेमाद्रि, पराशरमाधवीय इत्यादि ग्रंथांत नारदाचे पुष्कळसे श्लोक आलेले आढळतात.

नारद याज्ञवल्क्यानंतर झाला असावा. नारदानें सात प्रकारचीं दिव्यें दिलीं आहेत. तर याज्ञवल्क्यानें पांचच दिलीं आहेत. नारदानें न्यायशास्त्राचें सुसंगत विवेचन केलेलें नाहीं. याज्ञवल्क्यानें मात्र तें व्यवस्थितपणें लिहिलें आहे.

नारद कोणत्या प्रदेशांत होऊन गेला हें सांगणें कठीण आहे. यानें कार्षापणा(नाणें)चा उल्लेख केला आहे. हें नाणें पंजाबमध्यें चालूं होतें. हा नेपाळमधील असावा असें कांहीं म्हणतात.

भट्टोजीनें ज्योतिर्नारदाचा उल्लेख केला आहे (चतुर्विंशतिमत ११) रघुनंदनानें बृहन्नारदाचा व निर्णयसिंधु आणि संस्कारकौस्तुभ यांत लघुनारदाचा उल्लेख केला आहे. उघड केलेल्या पातकांपेक्षां गुप्त पातकाला प्रायश्चित्त कमी आहे. कारण त्यांत धर्मभीरुता असते असें याचें मत आहे (नारद.१३.२७).

महाभारतांत नारदाचीं मतें दिलीं आहेत (म. अनु. १७७. १४; म. स. ७३.१० कुं.). याच्या नांवावर नारदसंहिता नामक एक संगीतशास्त्रावरील ग्रंथ आहे (c. c.). नारदाचा वास्तुशास्त्रावर एक ग्रंथ आहे (मत्स्य. २५२).

४ विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

५ रामाच्या सभेंतील एक धर्मशास्त्री. यानेंच शूद्र असून तपश्चर्या करणाऱ्या शंबूकाला रामाकडून ठार मारवून अकाली मेलेल्या ब्राह्मणपुत्राला जिवंत केलें (वा. रा. उ.७४).

नारद काण्व—सूक्तद्रष्टा(ऋ.८.१३; ९.१०४-१०५).

नारदिन्—विश्वामित्राचा पुत्र.

नारदी—नारदानें एकदां वृंदारण्यांत कौसुम सरोवरांत स्नान केलें. त्यामुळें त्याचें पुरुषत्व नष्ट होऊन तो स्त्री बनला. त्या वेळीं त्यास नारदी असें म्हणत (नारद. उ.८०;नारद पहा).

नारायण—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ९०).

२ धर्म ऋषीचा पुत्र (नरनारायण पहा). हा पुष्कर-क्षेत्रामध्यें झालेल्या ब्रह्मदेवाच्या यज्ञांतील उद्गातृगणांमधील एक प्रतिहर्ता होता (पद्म. सृ. ३४).

३ तुषितसाध्य देवांपैकीं एक.

४ (कण्व. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें भूमित्राचा, वायुमतें भूतिमित्राचा आणि मत्स्य व ब्रह्मांड यांच्या मतें भूमिमित्राचा पुत्र.

५ परिहरवंशीय सुरसेन राजाचा पुत्र. यानें दहा वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ४).

नारायणि—आंगिराकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल परस्परायणि असा पाठभेद आहे.

नारायणी—मुद्गल ऋषीची स्त्री. हिलाच इंद्रसेना म्हणत असत.

२ दुर्गेचें एक नांव. हिचें माहात्म्य आढळतें (मार्क. ८८).

नारी—मेरूची कन्या व आग्नीध्रपुत्र कुरूची स्त्री (भा. ५.२.२३).

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

नारीकवच—(सू. इ.) अश्मक राजाचा पुत्र. यास मूलक असेंहि नामांतर आहे (१ मूलक पहा).

नार्मर—याचा सहवसूबरोबर उल्लेख आहे (ऋ. २. १३. ८).

नार्मेध—सूक्तद्रष्टा (शकपूत पहा).

नार्य—वैयाश्वाला देणगी देणारा (ऋ. ८.२४. २९).

नार्षद—कण्वाचें पैतृक नांव.

नालविद्—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

नालायनी—इंद्रसेनेचें नामांतर.

नालीजंघ—(नाडिजंघ पहा).

नाविक—विदुराचा मित्र. यानें लाक्षागृहांतून सुटल्यावर पांडवांना नौकेंतून गंगेच्या पार केलें (म. आ. १६१. १२ कुं.).

नाहुष—सूक्तद्रष्टा (ययाति पहा).

२ एक राजा. याच्या जवळ चांगले घोडे होते (ऋ. ८. ६. २४).

निकुंत—भविष्यमतें शोणाश्वाचा पुत्र.

निकुंभ—कृष्णानें मारिलेला एक दानव (षट्पुर पहा).

२ प्रह्लादाचा पुत्र. यास सुंद व उपसुंद असे दोन पुत्र होते (म. आ. २२९. ३ कुं.).

३ (सू. इ.) हर्यश्व राजाचा पुत्र. यास संहताश्व नामक एक पुत्र होता (पद्म. सृ. ८; क्षेमक पहा). फक्त भागवतांत याच्या पुत्राचें नांव बर्हणाश्व आहे.

४ वाराणसींत गणपतीला नवस करूनहि दिवोदासाच्या सुयशा राणीला मूल झालें नाहीं, म्हणून यानें देऊळ व गणपति उध्वस्त केला. गणपतीनें वाराणसीच उध्वस्त होण्याचा शाप दिला (ब्रह्मांड. ३. ६७ ३०-५५; वायु. २. ३०. २७-५२; ब्रह्म. ११.४३). निकुंभ म्हणजे गणपति होय.

५ कुंभकर्णास वज्रज्वालेपासून झालेल्या दोन पुत्रांतील दुसरा (भा. ९. १०. १८). यास मारुतीनें मारिलें (वा. रा. यु. ७५).

६ एक रावणपक्षीय राक्षस. यास नील वानरानें मारिलें (वा. रा. यु. ४३).

७ दुर्योधनपक्षीय एक योद्धा (म. द्रो. १५६).

निकुंभक—(सू.) भविष्यमतें दृढाश्वाचा पुत्र. यानें ३३,२०० वर्षे राज्य केलें.

निकुंभनाभ—बलीचा पुत्र.

निकुषज—ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

निकृतज—कश्यपकुलीन एक ब्रह्मर्षि. यास निकृतिज असेंहि नांव आहे.

निकृति—सुबलाची कन्या, गांधारीची बहीण व धृतराष्ट्राची भार्या (म. आ. ११९. २३ कुं.).

२ दंभ व माया यांची कन्या (भा. ४. ८. ३).

निकृतिज—(निकृतज पहा).

निकोथन भायजात्य—हा प्रतिथि देवतरथाचा शिष्य (वं. ब्रा. २).

निक्षुभा—एक अप्सरा. सूर्याचा शाप झाल्यानें ही मृत्युलोकीं जन्म पावली व भिहिरगोत्रीय सदाचारी सुजिह्व नामक धर्मपुत्राची कन्या झाली. ही नेहमीं पित्याच्या आज्ञेवरून अग्नि आणीत असे. एके दिवशीं अग्नि आणीत असतां तो पेटला, तेव्हां ही सूर्याच्या दृष्टीस पडली. मनुष्यरूपानें सूर्यानें हिचें पाणिग्रहण करून हिला गर्भस्थापन झाल्याचें सांगितलें. तेव्हां आपण पतित होऊं या भीतीनें सुजिह्वानें ' तुझ्या ठिकाणचा गर्भ अग्नीनें आवृत असल्यामुळें लोकांस अपूज्य होईल,' असा हिला शाप दिला. पण सूर्यानें अग्निरूपानें सांगितलें कीं, ' जरी अपूज्य तरी ते सद्विद्य, सदाचारी, निपजतील व त्यांस माझ्या पूजेचा अधिकार राहील.' पुढें हिला अनेक पुत्र झाले. ते मग, द्विजातीय, भोजक अशा नांवांनीं प्रख्यात होते. ते शाकद्वीपांत राहत. तेथून त्यांना आणून सांबानें आपल्या जंबुद्वीपस्थ मंदिरांत पूजाअर्चा करण्यास ठेविलें. त्यांचीं १८ कुलें यांसह आलीं व सांबानें त्यांस भोजवंशोत्पन्न कन्या अर्पण केल्या (भवि. ब्राह्म. १३९-१४०; मग पहा).

निखर्वट—रावणपक्षीय एक राक्षस. यास तार नामक वानरानें ठार मारिलें.

निगड पार्णवल्कि—हा गिरिशर्मन् काण्ठेविद्धीचा शिष्य (वं. ब्रा. १).

निघ्न—(सू. इ.) अनरण्य राजाचा पुत्र. याचा पुत्र अनमित्र व रघूत्तम (पद्म. सृ. ८).

२ (सो. वृष्णि.) विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें अनमित्राचा पुत्र. यास निघ्न असें म्हटलें आहे.

निचक्नु—(सो. कुरु. भविष्य.) विष्णुमतें हा अधिसामकृष्णाचा पुत्र (निमिचक्र पहा).

निचंद्र—दनुपुत्र दानव.

नितान मारुत—एक मनुष्य (क. सं. २५. १०).

नित्य—मरीचिकुलोत्पन्न एक ऋषि.

२ कश्यपकुलांतील मंत्रकार.

३ शांडिल्यकुलांतील एक ऋषि. हा मंत्रद्रष्टा होता.

नित्यानंद—शुक्लदत्ताचा पुत्र. हा जगन्नाथ पंडिताचा शिष्य होता (भवि. प्रति. ४. २१).

निदाघ—कश्यपकुलांतील गोत्रकार. हा भृगु ऋषीचा शिष्य होता.

२ पुलस्त्याचा पुत्र. हा ब्रह्मपुत्र ऋभूचा शिष्य होता. (नारद. १. ४९).

निदात—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें शूर राजाचा पुत्र.

निद्राधर—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

निधि—सुख देवांपैकीं एक.

निध्रुव काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ६३). हा कश्यपवंशांतील वत्साराचा पुत्र. च्यवन व सुकन्या यांची कन्या सुमेधस् ही याची बायको होती. हिचे कुंडपायिन् हे पुत्र होत (ब्रह्मांड ३. ८. ३१; वायु. २. ९. २७).

निदिताश्व—मेध्यातिथीचा आश्रयदाता (ऋ. ८. १. ३०).

निबंध—(सू. इ.) भविष्यमतें अतिथीचा पुत्र. यानें १००० वर्षे राज्य केलें.

निबंधन—(सू. इ.) अरुण राजाचा पुत्र. यास त्रिशंकु नांवानें प्रसिद्ध असणारा सत्यव्रत नांवाचा पुत्र होता. याला त्रिबंधन असेंहि म्हणत असत (भा. ९.७.४; त्रिधन्वन् पहा).

२ एक ऋषि. याचा आपल्या भोगवती नामक मातेशीं झालेला अध्यात्मविषयक संवाद मननीय आहे (म. शां. २०५. २ कुं.).

निमि—हा अयोध्याधिपति इक्ष्वाकूचा बारावा पुत्र होय (वा. रा. उ. ५५; म. स. ८ कुं.). यानें गौतम ऋषीच्या आश्रमाजवळ अमरावतीसारखी नगरी स्थापन केली. त्या नगरीचें नांव वैजयंत होय. वैजयंत नगराचा उल्लेख अयोध्याकाण्डांत आला आहे. तेथें हें नगर दक्षिणेंत दण्डकारण्यांत असून तेथें तिमिध्वज राजा राज्य करीत होता असें म्हटलें आहे (वा. रा. अयो. ९.१२). हें डॉ. भाण्डारकरांच्या मतें विजयदुर्ग होय. पण श्री. नंदलाल देच्या मतें वनवासी शहर होय. हा विदेहवंशाचा मूळपुरुष होय.

एकदां निमीनें सहस्र वर्षे चालणारें सत्र आरंभिलें. वसिष्ठाची होत्याच्या स्थानीं योजना केली. तेव्हां वसिष्ठ म्हणाला कीं, 'माझी इंद्रानें पांचशें वर्षे चालणाऱ्या यज्ञांत पूर्वीच योजना केली आहे. तोंपर्यंत तूं थांबावेंस. नंतर येऊन मी तुझा ऋत्विज होईन.' यावर निमि कांहींच बोलला नाहीं. पण वसिष्ठाची समजूत अशी झाली कीं, निमीस आपलें म्हणणें मान्य आहे. त्याप्रमाणें वसिष्ठ इंद्राच्या यज्ञास गेला व तो संपवून निमीकडे आला. तेथें गौतम याचें यज्ञकर्म चालवीत आहे, असें त्याच्या नजेरस आलें. याची भेट घ्यावी, असें त्यास वाटलें. पण हा निजला असल्यामुळें याची भेट होऊं शकली नाहीं. तेव्हां हा झोपेंत असतांच वसिष्ठानें 'तुझा देहाशीं वियोग होईल' असा यास शाप दिला. हा जागा होतांच झोपेंत शाप देणाऱ्या दुष्ट गुरूस यानें तसाच शाप दिला व हा अचेतन होऊन पडला. याचें शरीर सुगंधि तैलादिकांच्या योगानें उत्तम ठेवण्यांत आलें होतें. व यज्ञ चालूं करून यज्ञाच्या शेवटीं हविर्भाग ग्रहण करण्याकरितां आलेल्या देवांना यजमानास आशीर्वाद देण्याविषयीं सर्वांनीं विनंति केली. देवांनींहि निमीस मागणी करण्याची इच्छा उत्पन्न केली असतां हा म्हणाला, 'शरीर व प्राण यांचा वियोग होण्याइतकी दुःखद गोष्ट कोणतीहि नाहीं; म्हणन मी शरीर ग्रहण करूं इच्छित नाहीं. मी सर्व लोकांच्या डोळ्यांत राहूं इच्छितों.' त्याप्रमाणें देवांनीं याची डोळ्यांत स्थापना केली. त्यामुळें लोक डोळ्यांची उघडझांप करूं लागले (भा. ९.१३; वा. रा. उ. ५५-५७; मत्स्य. २००; विष्णु. ४.५; विष्णुधर्म. १.११७).

हा शापांचा प्रकार, निमि स्त्रियांशीं द्यूत खेळत असतां वसिष्ठ तेथें एकाएकीं आला व निमीनें त्याला उत्थापन वगैरे कांहीं दिलें नाहीं, म्हणून घडला, (पद्म. पा. ५.२२), असें शब्दकल्पद्रुमांत मत्स्यपुराणांतीलच (५५) एक आधार देऊन दाखविलें आहे. पण मत्स्यपुराणाच्या कलकत्ता प्रतींत तसा मजकूर नाहीं.

निमि वायुस्वरूपानें ब्रह्मदेवाकडे गेल्यावर ब्रह्मदेवानें याला डोळ्यांच्या पापण्यांवर राहण्यास सांगितलें व त्यामुळेंच नेत्रांच्या उघडझांपीस निमिष असें नांव पडलें (मत्स्य. २००).

निमीला पुत्र नव्हता. अराजक ठेवणें इष्ट नव्हतें; म्हणून याचा देह अरणी केला. समंत्रक होम करून याच्या देहरूपी

अरणींचें मंथन केलें. तेव्हां एक तेजस्वी पुरुष निर्माण झाला. तो मंथनापासून झाला म्हणून त्यास मिथी असें म्हणूं लागले (वायु. २.२८). त्याचा जन्म आईशिवाय केवळ बापापासून झाला, म्हणून त्यास जनक म्हणं लागले. आणि [illegible]त विदेह राजापासून झाला, म्हणून त्यास वैदेह म्हणूं लागले (वा. रा. उ. ५७).

निमीला नेमि असेंहि नांव आढळतें (वायु. २.२७.३). यास विदेह असें म्हणतात (वायु. २.२८; विष्णु. ४.५). याचें अत्रि ऋषीबरोबर संभाषण झालें (म. अनु. १३८ कुं.).

२ एक विदर्भ देशचा राजा. यानें अगस्त्यास राज्य व कन्या दिलीं होतीं (म. अनु. १३७).

३ (सो. क्रोष्टु.) विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें हा सात्वत (अंधकबंधु) भजमानाचा पुत्र आहे. भागवतांत यास निम्लोचि म्हटलें आहे.

४ दत्तात्रेयपुत्र एक तपोधन. यानें प्रथम मृतांकारितां श्राद्ध सुरूं केलें (म. अनु. १३८. १-१० कुं.).

५ (सो. कुरु. भविष्य.) भागवतमतें हा दण्डपाणिपुत्र.

निमिचक्र—(सो. कुरु. भविष्य.) अधिसामकृष्ण राजाचा पुत्र. हा हस्तिनापुरांत असतांना नदीनें तें पुर वाहविलें, म्हणून यानें आपली राजधानी बदलून कौशांबींस नेली. याचा पुत्र चित्ररथ (भा. ९. २२). याबद्दल निचक्षु, निर्वक्र व विवक्षु अशीं नांवें आहेत.

निमिष—अमृतरक्षक देव. यांचें गरुडाशीं युद्ध झालें होतें (म. आ. ३२. १९ कुं.).

निमेष—गरुडाचा एक पुत्र.

निम्न—(सो. वृष्णि.) भागवतमतें अनमित्राचा पुत्र (निघ्न पहा).

निंबादित्य—गोविंदशर्म्याचा पुत्र. हा तोता दरींत राहत असे. एकदां याचेकडे कांहीं वैष्णव आले व त्यांनीं 'सूर्य मावळण्याचे आंत आम्हांस भोजन घाल' असें सांगितलें. हा अतिथीचे सेवेस नेहमीं तत्पर असे. अतिथींचे भोजनकालीं सूर्य अस्तास जाऊन कांहीं काल गेला असतांहि यानें सूर्यास पुनरपि बोलावून निंब वृक्षाच्या उंचीइतकें वर आणिलें; ह्मणून यास निंबादित्य म्हणत (भवि. प्रति. ४.७. ७१-७८). यानें कृष्णखंड नामक एक ग्रंथ केला. हा ग्रंथ पुराणांचें अंग होय. हा कृष्णचैतन्याचा शिष्य होता (भवि. प्रति. ४. १९. ३७-४४). हाच निंबार्क होय. गर्गसंहितेंत, हा पुढें होईल असें सांगितलें आहे (गर्ग. १०. ६१. २४).

निम्लोचि—(३ निमि पहा).

नियज्ञ—(सू. इ.) हा विश्वसहाचा पुत्र. याच्या वेळीं अधार्मिकतेमुळें अनावृष्टि होऊन राज्य नष्ट झालें. राणीच्या सांगण्यावरून वसिष्ठानें यज्ञ केला. यज्ञामुळें खट्वांग उत्पन्न झाला व पुनः समृद्धि झाली (भवि. प्रति. १.१).

नियति—मेरूची कन्या व स्वायंभुव मन्वंतरांतील विधात्याची स्त्री (भा. ४. १२).

२ रौच्य मनूचा पुत्र.

३ (सो. आयु.) नहुषाचा कनिष्ठ पुत्र (पद्म. सृ. १२).

नियम—सुख देवांपैकीं एक.

२ आभूतरजस् देवांतील एक

नियुतायु—श्रुतायूचा पुत्र. भारतीय युद्धांत हा कौरवांकडे होता. यास अर्जुनानें ठार मारिलें (म. द्रो. ९३. २७ कुं.).

नियुत्सर्पि—शिव नांवाच्या रुद्राची पत्नी (भा. ३. १२. १३).

नियुत्सा—प्रस्ताव राजाची स्त्री. हिला विभु नामक एक पुत्र होता.

निरताल—मध्यमाध्वर्यु.

निरामित्र—(सो. कुरु) पांडुपुत्र नकुलाचा पुत्र. याची आई रेणुमती (म. आ. ७८ कुं.).

२ सहदेवानें मारिलेला त्रिगर्तदेशीय एक क्षत्रिय. याच्या बापाचें नांव वीरधन्वन् (म. द्रो. १०७. २६ कुं.).

३ (सो. मगध. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें अयुतायूचा पुत्र. पण निरामित्र असा पाठभेद आहे.

निरय—गरुडानें खाल्लेले निषाद ओकून टाकिल्यावर ते सर्व म्लेच्छ बनले. त्यांपैकीं ईशान्य दिशेस पडलेले निरय नांवाचे म्लेच्छ होत (पद्म. सृ. ४७).

निराकृति—दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र. निरामय असा पाठभेद आहे.

निरामित्र—ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

२ (सो. मगध. भाविष्य.) मत्स्यमतें अप्रतीपिन्चा पुत्र. वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें अयुतायूचा पुत्र. मत्स्य व ब्रह्मांड यांच्या मतें यानें शंभर वर्षे राज्य केलें, पण वायुमतें चाळीस वर्षे राज्य केलें (३ निरमित्र पहा).

३ (सो. पूरु. भविष्य.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें दंडपाणीचा पुत्र.

निराव—वसुदेवास पौरवीपासून झालेला पुत्र.

निरावृत्ति—(सो.) भविष्यमतें हा वृष्णीचा पुत्र. यानें ५००० वर्षे राज्य केलें.

निरुक्तकृत्—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील शाकपूणीचा निरुक्ताध्यायी शिष्य. [illegible]लि विष्णुमतें

निरुत्सुक—रैवतमनूचा एक पुत्र. [illegible] (पद्म. सृ. ७).

२ रौच्य मनूचा एक पुत्र.

निरुद्ध—ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

निर्ऋता--कश्यप व खशा यांची कन्या.

निर्ऋति--कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र.

२ एकादश रुद्रांपैकीं एक (पद्म. सृ. ४०). हा नैर्ऋत, भूत, राक्षस व दिग्पाल यांचा अधिपति आहे. शत्रुनाशेच्छूंनीं याची उपासना करावी (भा. २. ३.९).

३ वरुणपुत्र अधर्माची भार्या. हिचे पुत्र भय, महाभय व मृत्यु (म. आ. ६७. ५२ कुं.).

निर्भय--रौच्य मनूचा पुत्र.

निर्मित्र--(सो.) भविष्यमतें हा अहीनराचा पुत्र.

निर्मोक--सावर्णि मनूच्या पुत्रांपैकीं एक.

२ देवसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

निर्मोह--रैवत मनूचा पुत्र.

२ सावर्णि मनूचा पुत्र.

३ रौच्य मन्वंतरांतील एक ऋषि.

४ मधुवनांतील शाकुनि ऋषीचा पुत्र. हा मोठा विरक्त असून संन्यासवृत्तीनें राहत असे.

निर्वक्र--(सो. कुरु. भविष्य.) वायुमतें हा अधिसामकृष्णाचा पुत्र होय (निमिचक्र पहा).

निर्वृत्ति--(सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें धृष्टीचा, मत्स्य व वायु यांच्या मतें धृष्टाचा, विष्णुमतें वृष्णीचा व पद्ममतें सृष्टाचा पुत्र.

२ (सो. मगध. भविष्य.) मत्स्यमतें सुनेत्राचा पुत्र. याबद्दल नृपति असा पाठभेद आहे. यानें ५८ वर्षें राज्य केलें.

निल--बिभीषणाचा एक प्रधान.

निवात--(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें शूराचा पुत्र.

निवातकवच--एक संघ. प्रह्लादभ्राता जो संह्लाद, त्याच्या पुत्रांना नांव. हे इंद्रासहि अजिंक्य होते. हे राक्षस रावणाचे मित्र होते (वा. रा. उ. २३). अर्जुनानें यांचा वध केला (म. व. १७०. ११; १७४. २ कुं.; भा. ५. २४; ६. ६; पद्म. सृ. ६). हे साठ किंवा चवऱ्याहत्तर हजार होते.

२ कश्यपपुत्र पौलोम व कालकेय यांसहि निवातकवच म्हणतात (कश्यप पहा).

निवावरी--सूक्तद्रष्टा (सिकता पहा).

निशठ--एक यादव (भा. ११. ३०. १७; म. [illegible] ९. १० कुं.). हा राजसूयाला याला होता (म. आ. २३ [illegible] कुं.).

स. ३७.१९ [illegible]--गरुडाचा पुत्र (म. उ. १०१. १४ कुं.).

निशाकर--[illegible]श्यप व खशा यांचा पुत्र.

निशाचर--क[illegible] उत्तान.) भागवतमतें पुष्पार्ण राजास

निशीथ--(स्वा. [illegible] दोषेपासून झालेला पुत्र.

निशुंभ--शुंभासुराचा भ्राता (शुंभनिशुंभ पहा). अमरावती जिंकून झाल्यावर जालंधरानें यास यौवराज्याभिषेक केला होता (पद्म. उ. ८). याला कृष्णानें ठार केलें (म. स. ५५. २९ कुं.). याला चण्डिकेनें ठार केलें (मार्क. ८६. ३२).

निश्चक्र--(सो.) भविष्यमतें यज्ञदत्ताचा पुत्र. यानें १००० वर्षें राज्य केलें.

निश्चर--धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ निश्चवनाचें नामांतर.

निश्चवन--बृहस्पतीस तारेपासून झालेला पुत्र. याचा पुत्र विपाप्मन् किंवा निष्कृति (म. व. २२१. २० कुं.).

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

निषङ्गिन्--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमसेनानें ठार केलें (म. क. ८८. २३ कुं.).

निषध--(सू. इ.) अतिथि राजाचा पुत्र.

२ (सो. पूरु.) हा पहिल्या जनमेजय पारीक्षिताचा पुत्र (म. आ. १०१. ४४ कुं.).

निषधाश्व--(सो. अज.) भागवतमतें कुरूचा पुत्र.

निषाद--(स्वा. उत्तान.) वेन राजाचा मृत देह मंथन केला असतां, त्यांतून एक ह्रस्वाकार व कृष्णवर्ण पुरुष निघाला. त्यास निषाद असें म्हणतात. ऋषींनीं त्याला बैस (निषीद) म्हणून सांगितलें. त्यामुळेंच त्याला निषाद हें नांव मिळालें (भा. ४.१४. ४५).

निष्कम्प--रौच्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

निष्कृति--विश्वनपुत्र विपाप्म्याचें नामांतर. यांचा पुत्र स्वन (म. व. २२१.२२ कुं.).

निष्ठानक--कद्रूपुत्र सर्प.

निष्ठुर--एक व्याध. चंद्रशर्म्याकडून कार्तिकांतील दीपमाहात्म्य ऐकून हा मुक्त झाला (स्कंद. २. ४. ७).

२ अत्रिकुलांतील मंत्रकार. याला गविष्ठिर असेंहि म्हणतात.

निष्प्रकम्प--रौच्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

निसंदि--एक असुर (वा. रा. उ. २२. २५).

निह्राद--जालंदरसेनेंतील एक राक्षस. यास कुबेरानें ठार केलें (पद्म. उ. ६).

नीतिन--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

नीप--(सो. पूरु.) भागवत, वायु व विष्णु यांच्या मतें पहिल्या पाराचा पुत्र. मत्स्यमतें पौराचा पुत्र होय. याला शंभर पुत्र होते व ते नीप या नांवांनींच प्रसिद्ध होते. त्यांचा मुख्य कीर्तिवर्धन होता. पुढें यांना यांच्याच वंशांत

झालेल्या भल्लाटपुत्र जनमेजयाच्या दुर्वर्तनामुळें उग्रायुधानें ठार केलें. पण जनमेजयाचें नक्की काय झालें तें समजत नाहीं (मत्स्य. ४९; ह. वं. १. २०; वायु. २. ३७. १७८). विष्णुपुराणांत हा वंश शेवटीं द्विमीढांत सामील झाला आहे. याच्या बायकोचें नांव कृती अथवा कीर्तिमती. पुत्र ब्रह्मदत्त (भा. ९. २१. २४).

२ (सो. द्विमीढ.) हा भागवतमतें कृतीचा पुत्र व याचा पुत्र भल्लाट. इतर पुराणांत येथें नीप गाळलेला आहे. हा तीक्ष्ण शस्त्रधारी होता (भा. ९.२१.२८).

नीपातिथि काण्व—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ८.३४.१;१५). एकदां इंद्रानें याचें संरक्षण केल्याचा दाखला प्रस्कण्वानें स्वतःकरितां घेतला आहे (ऋ. ८. ४९. ९). दुसऱ्या ठिकाणीं श्रुष्टिगूनें याच्या घरीं इंद्र सोम प्यालाचा उल्लेख केला आहे (ऋ. ८.५१.१). यानें एक साम केलें होतें (पं. ब्रा. १४.१ ० ४).

नील—विश्वकर्म्याच्या अंशानें जन्मलेला रामसेनेंतील वानर (भा. ९. १०. १६; म. व. २८८. २८ कुं.).

२ कद्रूपुत्र नाग.

३ (सो.) यदुपुत्रांपैकीं तिसरा.

४ (सो. पूरु.) अजमीढ व नलिनी यांचा पुत्र. याचा पुत्र शान्ति. याच्यापासून उत्तर पांचालाचें राज्य सुरूं झालें.

५ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

६ द्रौपदी स्वयंवरास आलेला एक राजा (म. आ. २०१. १० कुं.; नीलध्वज पहा).

७ (सो. सह.) अनूपदेशचा राजा. हा भारतीय युद्धांत पांडवांचे बाजूस होता (म. आ. २०१. १० कुं.). याचें अश्वत्थाम्याशीं दोन वेळ युद्ध झालें. पहिल्या वेळीं अश्वत्थाम्यानें यास छातींत जखमी करून घायाळ केलें (म. भी. ९४. १० कुं.) व दुसऱ्या वेळीं ठार केलें (म. द्रो. ३१. २५ कुं.).

८ हा एक वानर अरण्यंशानें जन्मला होता (वा. रा. कि. ३१). यानें निकुंभ, प्रहस्त व महोदर यांच्याशीं युद्ध केलें, त्यांत यानें प्रहस्त व महोदर यांस ठार केलें (वा. रा. यु. ४३; ५८; ७०). पुढें रामाच्या अश्वमेधाचे प्रसंगीं अश्वाचे रक्षणार्थ हा शत्रुघ्नाबरोबर गेला होता (पद्म. पा. ११).

तसेंच राम बिभीषणाला भेटण्याकरितां लंकेकडे चालला असतां मध्यंतरीं तो किष्किंधा नगरीपाशीं उतरला. तेव्हां हा अत्यंत उत्सुकतेनें त्याच्या दर्शनास आला होता (पद्म. सृ. ३८).

९ भृगुकुलांतील ब्रह्मर्षि.

१० एक दुर्योधनपक्षीय राजा.

नीलकंठ—समुद्रांतून निघालेलें हलाहल शंकरानें प्राशन केल्यामुळें त्याचा कंठ भाजून नीलवर्ण झाला म्हणून त्यास हें नांव पडलें (भा. ८. ७).

नीलध्वज—हस्तिनापूरच्या दक्षिणेस नर्मदेच्या काठीं असणाऱ्या माहिष्मती पुरीचा राजा. याच्या बायकोचें नांव सुनंदा व पुत्राचें नांव प्रवीर होय. प्रवीरानें पांडवांनीं सोडलेला अश्वमेधाचा घोडा धरिला, तेव्हां अश्वरक्षणार्थ असणाऱ्या वृषकेतुला यानें मूर्छित केलें व अनुशाल्वालाहि प्रवीरानें चांगलाच हात दाखविला. पण अनुशाल्वानें प्रवीराचा पराभव केला तेव्हां नीलध्वज तेथें आला. नीलध्वजाचें व अर्जुनाचें युद्ध सुरूं झालें. नीलध्वजाचा जांवई अग्नि, त्याच्या साहाय्यानें यानें अर्जुनाचें सैन्य जाळण्यास सुरुवात केली. परंतु अर्जुन अग्नीस शरण आला. तेव्हां अग्नीनें नीलध्वजाचें व अर्जुनाचें सख्य केलें. मग नीलध्वज अर्जुनाला साहाय्य करण्याकरितां अर्जुनासह दक्षिणेस गेला (जै. अ. १४.१४). सहावा नील व हा एकच असावा. सहदेवाच्या दिग्विजयाचे वेळींहि यानें सहदेवाचा पराजय केला होता. पण सहदेवानें स्तुति करून अग्नीस प्रसन्न केलें (म. स. ३२.४३ कुं.). भारतीय युद्धांत हा कौरवांच्या बाजूस होता (म. उ. १९. २४. कुं.).

नीलपराशर—पराशरकुलोत्पन्न एक ऋषिगण (पराशर पहा).

नीलरत्न—रामाच्या अश्वमेधप्रसंगीं अश्वाचे संरक्षणार्थ शत्रुघ्नाबरोबर गेलेला एक वीर (पद्म. पा. ११).

नीला—कपिल व केशिनी यांची कन्या. हिच्या ठायीं आलंबेयानें नैल उत्पन्न केले. हिला विकचा नांवाची एक कन्या होती (ब्रह्मांड. ३. ७. १४७-१४९).

२ (५ सत्या पहा).

नीलिनी—अजमीढाची एक पत्नी.

नीली—अजमीढाची पत्नी. हिचे पुत्र दुष्यन्त व परमेष्ठिन् (म. आ. १०१. २० कुं.).

नृग—(सू.) वैवस्वत मनूच्या दहा पुत्रांतील दुसरा. याचा पुत्र सुमति.

२ (सू. इ.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें इक्ष्वाकुपुत्र (म. स. ८. ८; वि.५३. १४ कुं.). यानें पुष्करतीर्थीं कोट्यावधि गोप्रदानें केलीं. त्यांतील एक गाय पुनः चुकून राजाच्या गाईंत आली व पुनः दुसऱ्या ब्राह्मणास दिली गेली. त्यामुळें त्या दोन ब्राह्मणांत तंटा सुरूं होऊन तो निर्णयाकरितां पुनः याच्याकडे आला. यानें तें प्रकरण दिरंगाईवर टाकिल्यामुळें ब्राह्मण त्रासला व त्यानें राजास 'सरडा होशील,' असा शाप दिला. यानें प्रार्थना करून उःशाप मागितला. तेव्हां 'कृष्णाचा हस्तें तुझा उद्धार होईल,' असा याला उःशाप असून

नंतर हा आपल्या वसु नांवाच्या मुलास गादीवर बसवून अरण्यांत गेला व तेथें सरडा होऊन पडला. पुढें कृष्णाच्या हस्तस्पर्शानें याचा उद्धार झाला (म. अनु. ७०; भा. १०. ६४; वा. रा. उ. ५३-५४).

३ (सो. अनु.) विष्णु, ब्रह्मांड व मत्स्य यांच्या मतें हा उशीनर राजाचा पुत्र होय. वायुमतें यास मृग म्हटलें आहे.

नृचक्षु—(सो. पूरु. भविष्य.) भागवत व मत्स्य यांच्या मतें सुनीथाचा व विष्णुमतें ऋचाचा पुत्र (त्रिचक्षु पहा).

नृपंजय—(सो. द्विमीढ.) वायु व विष्णु यांच्या मतें हा सुवीरपुत्र, आणि मत्स्यमतें हा सुनीथपुत्र होय.

२ (सो. पूरु. भविष्य.) विष्णु, भागवत व भविष्य यांच्या मतें मेधावीचा पुत्र. यास पुरंजय म्हटलें आहे.

नृपति—(सो. मगध. भविष्य.) वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें धर्मनेत्राचा पुत्र. यानें ५८ वर्षे राज्य केलें (निर्वृत्ति पहा).

नृमेध आंगिरस—याला अग्नीनें संतति दिली (ऋ. १०. ८०. ३). याचा मुलगा शकपूत. मित्रावरुणांनीं नृमेधाचें संरक्षण केल्याचा यानें उल्लेख केला आहे (ऋ. १०. १३२. ७). तेथें सुमेधाचाहि उल्लेख आहे. हा परुच्छेपाचा शत्रु आहे (तै. सं. २. ५. ८. ३). हा एक आंगिरस असून सामांचा द्रष्टाहि होता (पं. ब्रा. ८. ८. २१). हा ऋग्वेदांतल्या अनेक सूक्तांचा द्रष्टा आहे (ऋ. ८. ८९; ९०; ९८; ९९; ९. २७; २९).

नृषद—नृषदापासून झालेला शब्द नार्षद. नार्षद हें कण्वाचें पैतृक नांव आहे.

नृसिंह—हिरण्यकशिपूच्या नाशासाठीं देवांच्या विनंतीवरून विष्णूनें घेतलेला अवतार (ब्रह्म. २१३; ह. वं. १. ४१). हिरण्यकशिपूनें अकरा हजार पांचशें वर्षे तप करून ब्रह्मदेवास तुष्ट केलें व त्यापासून अमरत्व मागून घेतलें. त्यामुळें तो देव, ऋषि व ब्राह्मण यांना डोईजड व त्रासदायक झाला. त्याचा मुलगा प्रह्लाद हा भगवद्भक्त होता; त्यासहि त्यानें छळिलें (विष्णु. १. १७-२०). तेव्हां त्याच्या संरक्षणार्थ हा खांबांतून प्रकट झाला (नृसिंह. ४४.१६; भा. ७. ८). नृसिंहाचें अर्धे शरीर मनुष्याचें व अर्धे सिंहाचें होतें (भा. ७. ८; ब्रह्म. १४९; २१३. ७६-७९). हा चवथ्या युगांत झाला (दे. भा. ४. १६) असून चवदावा अवतार होय (भा. १. ३.). या अवतारीं विष्णूनें हिरण्यकशिपूचा संध्याकाळीं वध केला (भा. २. ७; ह. वं. होय १. ४१; लिंग. १. ९४; मत्स्य. ४७. ४६; पद्म. उ. आश्रमाज ३८). हिरण्यकशिपूच्या वधानें हा बेभान होऊन गेला, नगरींचें नि शिवानें शरभाचा अवतार घेऊन याचा वध केला १. ९५). या अवतारासंबंधीं तैत्तिरीय आरण्यकांत माहिती आली आहे. वेदांतील नमुचीच्या कथेशीं नृसिंहाची कथा सदृश आहे. प्रह्लादाचा छळ व खांबांतून उत्पत्ति हा प्रकार कांहीं ठिकाणीं नाहीं (म. स. ४३. ५५; २७३. ६१ कुं; ह. वं. ३. ४२-४७; मत्स्य. १६१-१६४; ब्रह्मांड. ३. ५; वायु. २. ६. ६६). गंगेच्या उत्तर तीरावर हिरण्यकशिपूचा वध करून हा (दक्षिणेंत) गोतमीच्या (गोदावरीच्या) तीरीं आला व तेथें दण्डकाधिपति अम्बर्याचा वध केला (ब्रह्म. १४९). नृसिंहतापिनी नांवाचें एक उपनिषद् आहे.

२ बौद्धजेता परिहर याच्या वंशांतील एक राजा. याच्या बापाचें नांव राजेश्वर होतें. यानें दहा वर्षे राज्य केलें. यास कलिवर्मा नांवाचा मुलगा होता (भवि. प्रति. ४. ४).

नृहरि—महिराजास दुःशासनाच्या अंशानें झालेला पुत्र (भवि. प्रति. ४. १७).

नेतिष्य (नेतिण्य)—भृगुकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि.

नेत्र—(सो. सह.) भागवतमतें धर्माचा पुत्र.

नेदिष्ठ—वैवस्वत मनूचा पुत्र.

नेम भार्गव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. १००).

नेमि—बलिपक्षीय एक दैत्य (भा. ८. ६. २२).

२ (सू. इ.) वायुमतें इक्ष्वाकूच्या मुलांतील एक. हाच इतर पुराणांतील निमि होय.

नेमिकृष्ण—(आंध्र. भविष्य.) वायुमतें पटुमानाचा पुत्र. यानें पंचवीस वर्षे राज्य केलें.

नेमिचक्र—(सो. पूरु. भविष्य.) असीमकृष्णाचा पुत्र. हस्तिनापुर वाहून गेल्यावर हा कौशांबींत राहूं लागला. याचा पुत्र चित्ररथ (भा. ९. २२. ३९).

नैकजिह्व—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

नैकदृश—विश्वामित्राचा पुत्र.

नैकशि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

नैगमेय—अनलवसूचा पुत्र.

नैद्राणि—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

नैध्रुव—कश्यपकुलांतील मंत्रकार. कश्यपाचा पौत्र व अवत्साराचा पुत्र (कश्यप पहा).

नैध्रुवि—काश्यपाचें पैतृक नांव.

नैर्ऋत—सूक्तद्रष्टा (कपोत नैर्ऋत पहा).

नैल—ऋग्वेदी श्रुतर्षि.

२ (१ नील पहा).

नैषध—दुर्योधनपक्षीय निषध देशचा एक राजा. यास धृष्टद्युम्नानें ठार मारिलें (म. द्रो. ३२).

नैषादि—द्रोणशिष्य एकलव्याचें नांव (म. द्रो. १८२. १७ कुं.).

२ ह्या नल नैषधाच्या वंशातील नऊ राजांना मेघ म्हणत. हे कोमला नगरींत राहत असत.

नैषिध—नडाचें पैतृक नांव.

नोधस्—सूक्तद्रष्टा (एकद्यू पहा).

नोधस् गौतम—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. १. ५८-६४; ८. ८८; ९. ९३). हा कक्षीवत्चा वंशज आहे (पं. ब्रा. ७. १०. १०; २१. ९. १२; ऐ. ब्रा. ४. २७; ६. १८; ८. १२. १७; अ. वे. १५. २. ४. ४-४).

न्यग्रोध—(सो. कुकुर.) उग्रसेनाचा पुत्र. कृष्णानें धनुर्यागकालीं कंसास मारिल्यावर त्याचा सूड घेण्याकरितां हा धांवला असतां बलरामानें परिघानें यास ठार मारिलें (भा. १०.४४.१०).

न्यूह—म्लेच्छ वंशाचा मूळपुरूष. याची पत्नी आर्यावती. स्वप्नांत विष्णूनें यास प्रलयकाल समीप आला आहे, असें सांगितल्यावरून यानें एक मजबूत नौका केली व तींत हा परिवारासह बसला. परंतु विष्णूनें यास निर्भय केलें व कलीच्या वृध्दयर्थ आर्यभाषा अपशब्दरूप बनविण्यास सांगितलें (भवि. प्रति. २. ५).

प

पक्थ—दाशराज्ञयुद्धांत हा सुदासाच्या विरुद्ध होता (ऋ. ७. १८. ७). अश्वीनीं याच्यावर कृपा केली होती (ऋ. ८. २२. १०). शिवाय याच्यावर इंद्रानेंहि कृपा केली होती (ऋ. ८. ४९. १०).

पक्ष—मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

२ (सो. अनु.) वायुमतें अनूचा पुत्र (चक्षु पहा).

पक्षगंत—ऋग्वेदी श्रुतर्षिगण.

पंचकर्ण वात्स्यायन—मनुष्याच्या मस्तकांत असलेले सप्त प्राण हे सप्त सूर्य होत, असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे. ते सप्त सूर्य मी प्रत्यक्ष पाहिले, असें हा म्हणत असे (तै. आ. १. ७. २). कामशास्त्रावरील सूत्राचा कर्ता हाच असावा.

पंचचूडा—एक अप्सरा. हिचा नारदाशीं स्त्रीस्वभावाविषयीं संवाद झाला होता (म. अनु. ३८).

पंचजन—हा एक प्रजापति असून यास असिक्नी नांवाची कन्या होती. तीच प्राचेतस दक्षाची पत्नी (भा. ६. ४. ५१).

२ संह्राद दैत्याचा पुत्र. हा शंखरूप धारण करून समुद्रांत राहत असे. श्रीकृष्ण सांदीपनीच्या मृतपुत्रास समुद्रांत आणण्यास गेला असतां त्यानें यास मारून याच्या अस्थींचा शंख करून घेतला. तोच पांचजन्य होय (भा. ६. १८. १४; १०. ४५. ४०).

३ कपिलशापांतून वांचलेल्या चार सगरपुत्रांतील एक (पद्म. उ. २०; ब्रह्म. ८. ६३).

४ (सो. नील.) संजयाचा पुत्र. याचा पुत्र सोमदत्त (ब्रह्म. १३. ९८; ह. वं. १. ३२). अग्निपुराणांत पंचधनुष असा पाठभेद आहे (अग्नि. २७८. १३). कांहीं पुराणांत हीं दोन तीन नांवें गाळलीं आहेत. कांहींत च्यवन असें नांव आहे. वेदांतील हा पिजवन असावा.

पंचजनी—ऋषभदेवपुत्र भरत याची स्त्री. हिला सुमति, राष्ट्रभृत्, सुदर्शन, आवरण व धूम्रकेतु असे पांच पुत्र होते (भा. ५. ७. १-३).

पंचधनुष—(सो. नील.) (४ पंचजन पहा).

पंचपत्तलक—(आंध्र. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें हालाचा पुत्र (तलक पहा).

पंचम—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य (व्यास पहा).

पंचमेढ्र—एक राक्षस. याला पांच इंद्रियें, पांच पाय, दहा हात व आठ डोकीं होतीं. आहारहि भयंकर होता. म्हणून वालीला खाण्यासाठीं हा त्याच्याशीं युद्ध करीत असतां यानें त्यास गिळून टाकिलें. त्याचप्रमाणें वालीचा बंधु सुग्रीव व दधीचि, कश्यपादि ऋषि यांनाहि यानें गिळंकृत केलें होतें. परंतु वीरभद्रानें याच्याशीं युद्ध केलें व याचें पोट फाडून त्यांना बाहेर काढिलें (पद्म. पा. १०६).

पंचयाम—विभावसूच्या पुत्रांतील आतपाचा पुत्र. याच्या योगानें सर्व प्राणी कर्मप्रवृत्त होतात (भा. ६. ६. १६).

पंचशिख—याच्या आईचें नांव कपिला. हा आसुरीचा पहिला शिष्य होता. याला पंचकोशाचें पूर्ण ज्ञान असून

कोशाव्यतिरिक्त असणारें ब्रह्म हा शिखेप्रमाणें जाणत असल्यामुळें यास पंचशिख म्हणतात. हा चिरंजीव आहे. संन्यास व तत्त्वज्ञान यांचें यास पूर्ण ज्ञान असून हा मोठा ब्रह्मनिष्ठ होता. कपिलास ब्रह्मदेवाचा अवतार मानणारे सांख्यशास्त्रज्ञ याला कपिलाचा अवतार मानीत. यानें एक हजार वर्षेपर्यंत मानसयज्ञ केला होता. याच्या अंगीं ऊहापोहशक्ति होती. पंचरात्रसंज्ञक यज्ञांत हा निष्णात होता (म. शां. २१८; नारद. १. ४५). हा कपिली नांवाच्या ब्राह्मणीचें दूध पिऊन वाढल्यामुळें याला कापिलेय असें म्हणूं लागले.

जनदेव नांवाच्या जनकाशीं याचा नास्तिकपणाविषयीं संवाद झाला होता (नारद. १. ४५). यानें जनकास सांख्यशास्त्र सांगितलें (म. शां. २१८-२१९). शुक्लयजुर्वेदीयांच्या ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत याचा उल्लेख आहे (पा. गृ. परिशिष्ट; मत्स्य. १०२.१८; वायु. २. ३९). सांख्यशास्त्रावर याचा एक ग्रंथ असावा (योगसूत्रव्यासभाष्य. १.४; २.१३; ३.१३).

२ दधिवाहन नामक शिवावताराचा शिष्य.

पंचहस्त—दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

पंचाल—(सो. नील.) भद्राश्वाच्या पांच मुलांना सामान्य संज्ञा. यांच्यावरून देशाला पंचाल असें नांव पडलें.

पंचालचंड—वाणीनेंच सर्व संहित केलें जातें, असें मत असलेला एक आचार्य (ऐ. आ. ३.१.६; सां. आ. ७.१८).

पक्ष—अंगिरसाचें व कक्षीवानाचें कुलनाम.

पक्षिय व पक्ष्य–अंगिरस व कक्षीवान् यांचें पैतृक नांव.

पटच्चर—एक राक्षस. यास शूरतर राजानें मारिलें (म. द्रो. २३).

पटवासक—सर्पसत्रांत मेलेला धृतराष्ट्रकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७.१८ कुं.).

पटुमत्—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें मेघस्वातीचा, ब्रह्मांडमतें आपोलवाचा व वायुमतें आपादबद्धाचा पुत्र. यास भागवतमतें अटमान म्हटलें आहे. यानें २४ वर्षें राज्य केलें.

पटुमित्र—(किलकिला. भविष्य.) विष्णुमतें एक राजा.

पटुश—पनस वानरानें मारिलेला रावणपक्षीय राक्षस.

पट्टमित्र—(भविष्य.) ब्रह्मांड व वायु यांच्या मतें पुष्पमित्रानंतरचे तेरा राजे.

पठर्वन्—अश्वांच्या कृपेंतला एक राजा (ऋ. १. ११२.१७).

पड्गृभि—इंद्रानें श्रुतर्वन्करितां पड्गृभीचा पराभव केला (ऋ. १०.४९.५).

पणव—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें भजमानाचा पुत्र.

पणि—यांचा ऋग्वेदांत अनेक स्थळीं उल्लेख आहे. सायणाचार्य यास्काला अनुसरून कोठें कोठें वणिज् असा अर्थ करतात (ऋ. १. ३३. ३; १२४. १०; १८०. ७; नि. २. १७.). अत्यंत गूढ अंधारांत पणि जाऊन पडोत, अशी वामदेवानें प्रार्थना केली आहे) ऋ. ४. ५१. ३). आपल्या विरुद्ध लोकांना इंद्रशत्रु, अयज्वन् वगैरे म्हणण्याची सूक्तकारांची पद्धत आहे. त्याप्रमाणें यांनाहि म्हटलें आहे. यांना कंजूष, घाणेरडे असेंहि म्हटलें आहे. हा सूक्तद्रष्टाहि आहे (ऋ. १०. १०८). पणि म्हणजे इंद्राच्या विरुद्ध असणारा संघ किंवा व्यक्ति असावी. अथर्वन् अंगिरस् हे इंद्राला स्फूर्ति देणारे. त्यांनींच प्रथम अग्नि उत्पन्न केला व हवि दिला. त्यामुळें पणींची सर्व संपत्ति अंगिरसांना प्राप्त झाली (ऋ. १. ८३. ४). हे नेहमीं गाई पळवून लपवितात (ऋ. १. ३२. ११). सरमापणीसंवादांत एक कथा ग्रथित केली आहे. तिचें तात्पर्य असें कीं, पणींनीं इंद्राच्या गाई पळवून नेल्या. त्या परत देण्याविषयीं सरमेनें पणींना धमकी दिली आहे (ऋ. १०. १०८). यांचा बृबु हा राजा होता (ऋ. ६. ४५. ३१-३३; बृबु पहा).

२ पातालांतील असुर (भा. ५. २४. ३०).

पण्डक—धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील मनुपुत्र.

पण्डित—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमानें मारिलें (म. भी. ८८. २४ कुं.).

पण्डितक—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

पतंग—स्वायंभुव मन्वंतरांतील मरीचि ऋषीच्या सहा पुत्रांतील चवथा. हाच पुढें कृष्णाच्या सहा भावांत जन्मला होता (भा. १०. ८५. ५१).

पतंग प्राजापत्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १७७). हा प्रजापतीचा आवडता पुत्र होता. यानें सांगितलेल्या सामामुळें उच्चैश्रवस् कौपेयाला मरणानंतर धूम्रशरीर प्राप्त झालें (जै. उ. ब्रा. ३. ३०. ३०).

पतंगी—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या. तार्क्ष्य कश्यपाची भार्या (कश्यप पहा).

पतंचल काप्य—भुज्यु लाह्यायनीनें याज्ञवल्क्यास केलेल्या प्रश्नांत भुज्यूनें मद्र देशांत फिरत असतां पतंचलाच्या घरीं गेल्याचा उल्लेख केला आहे. याच्याच मुलीच्या अंगांत सुधन्वा आंगिरस नांवाचा गंधर्व येत असे व त्यानें एक विशिष्ट ज्ञान भुज्यूला सांगितलें होतें. तें दिव्य ज्ञान याज्ञवल्क्याला असणें शक्य नाहीं; म्हणून याज्ञवल्क्याला जिंकण्याकरितां तोच प्रश्न भुज्यूनें केला (बृ. उ. ३. ३. १; ७. १).

पतंजलि—कद्रूपुत्र नाग.

२ अंगिराकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

३ एक व्याकरणकार. हा बुद्धिमान् उपाध्याय असून बहुतेक सर्व शास्त्रांत पारंगत होता. तरी यास काशींत कात्यायनानें पराजित केलें. प्रथम हा विष्णुभक्त होता. नंतर यानें देवीची उपासना केली, त्यामुळें यानें कात्यायनाचा पुढें पराभव केला यानें कृष्णमंत्राचा घरोघर प्रचार सुरूं केला. यानें महाभाष्य सांगितलें. शेवटीं विष्णुमायेच्या योगानें हा चिरंजीव झाला (भवि. प्रति. २. ३५).

यानें महाभाष्यांत पुष्पमित्रसभा, चंद्रगुप्तसभा असे उल्लेख कले आहेत व यवनांनीं साकेताला वेढा दिल्याचाहि निर्देश केला आहे. यावरून याचा काल ख्रि. पू. १५० हा निश्चित होतो.

याच्या नांवावर महाभाष्य, सांख्यप्रवचन, योगसूत्र, छंदोविचिति व वैद्यकांतील एक असे ग्रंथ आहेत (C. C.).

४ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कौथुम पाराशर्याचा हा शिष्य (व्यास पहा).

पतन—रावणपक्षीय राक्षस (म. व. २८६. २. कुं.).

पत्तलक—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें हालाचा पुत्र (तलक पहा).

पत्र—तालनाचा पुत्र. यास दोन पुत्र होते (भवि. प्रति. ३.७).

पथिन् सौभर—अयास्य आंगिरसाचा शिष्य व वत्सनपात् बाभ्रवाचा गुरु (बृ. उ. २.६.३; ४.६.३).

पथ्य—व्यासाच्या अथर्वनशिष्यपरंपरेंतील विष्णु, वायु, भागवत व ब्रह्मांड यांच्या मतें कबंधाचा शिष्य (व्यास पहा).

पथ्यवत्—रौच्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक

पथ्या—मनूची कन्या. अथर्वन् आंगिरसाची पत्नी. हिचा पुत्र धृष्णि (ब्रह्मांड. ३. १. १०५).

पदाति—प्रथम पारीक्षित जनमेजयाचा पुत्र (म. आ. १०१. ४४ कुं).

पद्म—कद्रूपुत्र नाग. यास संवर्तक व पद्मनाभ अशीं नामान्तरें आहेत (म. आ. ३५. १०; शां. ३६५. ४). हा मोठा धार्मिक असून वरुणाच्या सभेंतील सभासद आहे (म. स. ९. ९ कुं.). हा सूर्याचा रथ ओढण्यास गेला होता (म. शां. २६७. ८ कुं.).

२ ऐरावताचा पुत्र. याचें नामांतर मंद असून हा ऐलविलाचें वाहन होय (ब्रह्मांड. ३. ७. ३३१). हा रंगानें पांढरा होता.

३ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

पद्मकेतन—गरुडाचा पुत्र.

पद्मगंधा—हिच्या पूर्वजन्मीं ही कौरवी असतां हिचीं हाडें गंगेंत पडून ही इंद्राच्या मर्जीतील दासी झाली (११ जयन्त पहा).

पद्मचित्र—कद्रूपुत्र नाग.

पद्मजा—बौद्धसिंहाची कन्या व जयंताची पत्नी (भवि. प्रति. ३. २९; ११ जयंत पहा).

पद्मनाभ—एक ब्राह्मण. याला खाण्याकरितां एक राक्षस आला असतां विष्णूच्या चक्रानें याचें रक्षण केलें व त्यापासून चक्रतीर्थ उत्पन्न झालें (स्कंद. २. १. २३).

२ कद्रूपुत्र नाग. हा आत्मज्ञानी होता. याचा शिष्य धर्मारण्य.

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा एक पुत्र.

४ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

पद्ममित्र—(किलकिला. भविष्य.) विष्णुमतें एक राजा.

पद्मवर्ण—मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

पद्महस्त—नल राजाचा अमात्य (गणेश १. ५२. ९).

पद्माकर—बिंदुगढचा राजा शारदानंद (कामपाल) याचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. २५).

पद्माक्ष—चंद्रहास राजाचा कनिष्ठ पुत्र.

पद्मावती—विदर्भनृप सत्यकेतूची कन्या. माथुर देशांतील मथुरा नगरींच्या उग्रसेन राजाची स्त्री. या दंपत्याचें परस्परांवर फार प्रेम असे. पुढें एकदां हिला माहेरीं धाडली असतां गोभिल नामक कुबेराच्या दूतापासून ही गर्भवती झाली. त्याच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या गर्भास नष्ट करण्यासाठीं हिनें खूप प्रयत्न केले. शेवटीं तो गर्भ म्हणाला, ' कालनेमि दैत्यास विष्णूनें मारिलें. त्याचा सूड घेण्यास मी येत आहें.' पुढें ही प्रसूत झाली व कंसाचा जन्म झाला (पद्म. सृ. ४८–५१). गोभिलाच्या ऐवजीं द्रुमिल असें नांव आढळतें (ह. वं. २. २८).

२ प्रणिधी नामक श्रीमान वैश्याची स्त्री. एकदां तो वैश्य व्यापारास्तव बाहेरगांवीं गेला असतां व ही स्नानास बसली असतां धनुर्ध्वज नांवाच्या अंत्यजानें हिला पाहिलें व हिच्याविषयीं पापी वासननें त्यानें हिजविषयीं चौकशी चालविली. हिच्या सख्यांनीं त्याचा निषेध केला, पण तो ऐकेना. म्हणून त्यांनीं त्याला ' गंगायमुनासंगमांत जीव दिलास तर हिची प्राप्त होईल,' असें थट्टेनें सांगितलें. तो संगमामध्यें गेला व त्यानें प्राण दिला. त्याबरोबर त्याचें रूप प्रणिधीसम झालें. नंतर तो व खरा प्रणधी घरीं आल्यावर खरा पति कोणता असा हिला प्रश्न उपस्थित झाला. त्याबरोबर विष्णु प्रगट होऊन त्यानें हिला दोघांशींहि पतिभावानें राहण्यास सांगितलें. पण हिनें हें भूमंडलावर निषिद्ध आहे, असें सांगतांच त्यां तिघांस विष्णु वैकुंठीं घेऊन गेला (पद्म. क्रि. ४).

३ सत्यव्रताची कन्या व सूर्यांश जयदेवाची पत्नी (भवि. प्रति. ४. ९).

पद्मिनी--विदुगढचा राजा शारदानंद याची कन्या. हिनें स्वयंवरांत लक्षणाला वरिलें; त्या वेळीं पृथ्वीराज व इतर राजे यांशीं युद्ध झालें. कृष्णांशानें हिला जयचंद्राकडे नेलें (भवि. प्रति. ३. ३०).

२ (श्रीनिवास पहा).

पनस--रामसेनेंतील वानर. याचें पटुशार्शी युद्ध झालें (म. व. २८४. ६; २८६. ९ कुं.). राम बिभीषणाच्या भेटीकरितां लंकेकडे चालला असतां मध्यंतरीं किष्किंधा नगरी-पार्शी उतरला. तेव्हां हा मोठ्या उत्सुकतेनें त्याच्या दर्शनास आला होता (पद्म. सृ. ३८).

२ बिभीषणाच्या अमात्यांपैकीं एक.

पन्नग--ऋग्वेदी श्रुतर्षि.

पन्नगारि--व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें बाष्कली भरद्वाजाचा शिष्य.

२ अकरावा गुरुंड राजा. यानें आर्यदेशावर चाळीस वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २२).

३ वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार. याबद्दल पर्णागरि असा पाठभेद आहे.

पयोद--विश्वामित्रकुलोत्पन्न गोत्रकार ऋषिगण.

पर--विश्वामित्राचा एक पुत्र.

२ (सो. पूरु.) वायुमतें हा समराचा पुत्र.

३ (सो. आयु.) नहुषाचा पुत्र.

पर आट्णार--यज्ञ करून पुत्र मिळविणारा एक प्राचीन राजा (तै. सं. ५. ६. ५. ३; क. सं. २२. ३; पं. ब्रा. २५. १६. ३; जै. उ. ब्रा. २. ६. ११). एका ग्रंथांत याला हैरण्यनाभ असें आणखी एक नांव जोडलें आहे (श. ब्रा. १३. ५. ४. ४) व वैदेहहि लावलेलें आढळतें. हा ऋषि आहे असें सायणाचार्य म्हणतात.

परंजय--(सू. इ.) विष्णुमतें हें विकुक्षिपुत्राचें नामांतर. भागवतमतें पुरंजय असें नामांतर आहे.

परण्यस्त--अंगिराकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

परंतप--तामस मनूच्या दहा पुत्रांपैकीं एक.

परपक्ष--(सो. अनु.) वायुमतें हा अनूचा पुत्र. यास परमेक्ष, परमेषु, परोक्षप, व पराक्ष अशीं नामांतरें आहेत.

परम--वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

परमेक्ष--(सो. अनु.) विष्णुमतें हा अनूचा पुत्र (परपक्ष पहा).

परमेषु--(सो. अनु.) मत्स्यमतें हा अनूचा पुत्र (परपक्ष पहा).

परमेष्ठिन्--सूक्तद्रष्टा (प्रजापति पहा). हा ब्रह्मथाचा शिष्य. याचा शिष्य सनग (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३). हा प्रजापतीचा शिष्य होता (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २; नारद पहा).

२ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें देवद्युम्न व विष्णुमतें इंद्रद्युम्न राजास धेनुमतीपासून झालेला पुत्र. यास सुवर्चला नांवाच्या स्त्रीपासून प्रतीह नांवाचा पुत्र झाला (भा. ५. १५. ३).

३ (सो.) भविष्यमतें आत्मपूजकाचा पुत्र. यानें २७०० वर्षे राज्य केलें.

४ (सो. अज.) अजमीढाला नीलीपासून झालेला पुत्र.

परवीराक्ष--खर राक्षसाच्या बारा अमात्यांतील एक.

परशु--उत्तम मनूचा पुत्र.

२ एक राक्षस. हा शाकल्याला खाण्यास आला असतां विष्णुकृपेनें मुक्त झाला (ब्रह्म. १६३).

परशुचि--उत्तम मनूचा पुत्र.

परशुबाहु--क्षिप्रप्रसादनाचें दुसरें नांव. यास काशीक्षेत्रीं धुंडीराजानें आपल्या हातांतील परशु दिला व हें नांव ठेविलें (गणेश. २. ४९-५६; प्रियव्रत पहा).

परशुराम--राम भार्गवेयाचें एक सूक्त ऋग्वेदांत आहे (ऋ. १०. ११०). सर्वानुक्रमणीप्रमाणें हा परशुरामच होय. त्यापर्णातहि एक राम मार्गवेय आहे. पण त्याचा परशुरामाशीं कांहीं संबंध दाखवितां येत नाहीं. कार्तवीर्यानें जमदग्नीची गाय जबरीनें नेण्याचा प्रयत्न केला, त्यामुळें पुढें त्याचा व त्याच्या वंशजाचा पराभव झाला. याचा निर्देश अथर्ववेदांत संक्षेपानें आहे (अ. वे. ५. १८. १०).

जमदग्नीला इक्ष्वाकु वंशांतील रेणु राजाच्या कामली रेणुका नांवाच्या कन्येपासून झालेला धाकटा पुत्र. हा धनुर्विद्येंत व सर्व विद्यांत निष्णात होता (ब्रह्म. १०). हा विष्णूचा अवतार होता (पद्म. उ. २४८; मत्स्य. ४७. २४४; वायु. २. २९. ८८; ३६. ९०). याचा जन्म वैशाख शुद्ध तृतीयेला झाला (रेणु. १४) हा एकोणीसाव्या त्रेतायुगांत झाला (दे. भा. ४. १६). त्रेता व द्वापर यांच्या संधिकालांत परशुरामाचा अवतार झाला (म. आ. २. १ कुं.). हा उपनयनानंतर शालग्राम पर्वतावर गेला. तेथें याला कश्यपानें मंत्रोपदेश केला (पद्म. उ. २४१). शिवाय तेथें यानें शंकराला प्रसन्न करून धनुर्वेद, शस्त्रास्त्रविद्या, मंत्रप्रयोग इत्यादिकांचें ज्ञान मिळविलें (रेणु. १५; ब्रह्मांड. ३. ३२. ५६-६०). परत येतांना वाटेंत शालग्राम शिखरावर शांताचा पुत्र तरसापासून सोडवून यानें बरोबर आणिला. तो अकृतव्रण या नांवानें परशुरामाचा शिष्य म्हणून प्रसिद्ध आहे. जमदग्नीचा आश्रम नर्मदेच्या तीरावर होता (ब्रह्मांड ३. २३; २६). एकदां

रेणूकेच्यावर रागावल्यामुळें जमदग्नीनें रेणुकेस ठार मारण्याची आज्ञा केली असतां केवळ परशुरामानेंच ती आज्ञा पार पाडली. तेव्हां जमदग्नीनें प्रसन्न होऊन याच्या इच्छेप्रमाणें आईस जिवंत केलें व याला 'अजिंक्य होशील' असा वर दिला (रेणुका पहा). शिवाय याला इच्छामरणी केलें (विष्णुधर्म १. ३६.११). याला पुढील अस्त्रें येत होतीं. १ ब्रह्मास्त्र, २ वैष्णव, ३ रौद्र, ४ आग्नेय, ५ वासव, ६ नैर्ऋत, ७ याम्य, ८ कौबेर, ९ वारुण, १० वायव्य, ११ सौम्य, १२ सौर, १३ पार्वत, १४ चक्र, १५ वज्र, १६ पाश, १७ सर्व, १८ गान्धर्व, १९ स्वापन, २० भौत, २१ पाशुपत, २२ ऐशीक, २३ तर्जन, २४ प्रास, २५ भारुड, २६ नर्तन, २७ अस्त्ररोधन, २८ आदित्य, २९ रैवत, ३० मानव, ३१ अक्षिसंतर्जन, ३२ भीम, ३३ जृम्भण, ३४ रोधन, ३५ सौपर्ण, ३६ पर्जन्य, ३७ राक्षस, ३८ मोहन, ३९ कालास्त्र, ४० दानवास्त्र, ४१ ब्रह्मशिरस्. (विष्णुधर्म. १. ५०).

याच्या तपश्चर्येच्या कालांत इकडे जमदग्नीपाशीं इंद्रानें ठेव म्हणून ठेवलेल्या कामधेनूस देण्याचें नाकारल्यावरून कार्तवीर्यानें जमदग्नीस बुक्कथा मारून ठार केलें होतें. हें याला समजतांच यानें कार्तवीर्याच्या सैन्याचा पराभव करून कार्तवीर्याला ठार केलें (म. द्रो. ७०) व मामाच्या कुलाखेरीज सर्व क्षत्रियांचा संहार केला (पद्म. उ. २४१).

जमदग्नीला कार्तवीर्यानें (रेणु. ३७), किंवा कार्तवीर्याच्या चंद्रगुप्त नांवाच्या प्रधानानें (ब्रह्मांड. ३. २९.१४) ठार केलें, असे वेगवेगळे उल्लेख आहेत. या वेळीं परशुराम वनांत गेला होता. परत आल्यावर आक्रोश करीत रेणुकेनें याला सर्व कथन करून एकवीस वेळां उर बडवून घेतला, म्हणून यानें एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याची प्रतिज्ञा केली. पण पुढें भृगूनें संजीवनीविद्येच्या साहाय्यानें जमदग्नीला जिवंत केलें (ब्रह्मांड. ३. ३१. ३०). पण यासंबंधीं थोडी पुढील निराळी माहिती रेणुकामाहात्म्यांत आढळते. कार्तवीर्यानें जमदग्नीचा वध केल्यावर राम और्ध्वदेहिक संस्कार करण्याकरितां एका कावडींत जमदग्नीचें प्रेत व रेणुका यांना ठेवून कावड स्कंदावर घेऊन कान्यकुब्जाश्रमांतून निघाला, तो अनेक तीर्थें, क्षेत्रें व अरण्यें ओलांडून दक्षिणमार्गानें सह्याद्रीवर असलेल्या मल्लकी नामक दत्तात्रेयक्षेत्रांत आला. क्षणभर विश्रांति घेऊन निघणार, इतक्यांत 'येथेंच अग्निसंस्कार कर,' अशी आकाशवाणी झाली. आकाशवाणीच्या सांगण्यावरून यानें दत्तात्रेयाच्या अनुमतीनें जमदग्नीच्या देहाला अग्निसंस्कार दिला. त्या वेळीं रेणुका सती गेली. पुढें रामानें मातृपितृप्रेमानें त्यांना हांक मारली असतां तीं दोघेंहि त्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष उत्पन्न झालीं. या स्थानाला मातृतीर्थ असें नांव मिळालें. या मातृतीर्थांत रेणुका प्रत्यक्ष वास करीत असते. येथें रेणुकेनें 'कार्तवीर्याचा नाश कर,' अशी परशुरामाला आज्ञा दिली. नर्मदाकाठीं मार्कंडेय ऋषीचा आश्रम होता. ह्या आश्रमाला यानें भेट दिली. नंतर हा कार्तवीर्यावर चालून गेला व यानें त्याचा नाश केला (रेणु. ३७-४०). पण इतर पुराणांत वेगळी माहिती आहे.

या वेळीं जमदग्नि जिवंत असून त्याला जेव्हां कार्तवीर्याचा वध करण्याची प्रतिज्ञा समजली, तेव्हां त्यानें कार्तवीर्याच्या वधापासून परशुरामाला निवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला व ब्राह्मणाला तर हें काम अत्यंत अयोग्य असें सांगितलें. पण परशुरामानें दुष्टांना शासन न केल्यास त्याचा परिणाम वाईट होईल असें सांगितलें. तेव्हां जमदग्नीनें ब्रह्मथाची व ब्रह्मथानें शंकराची संमति ध्यावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें संमति मिळवून तेथून हा सरस्वतीच्या तीरीं अगस्त्याकडे आला व त्याच्या आज्ञेनें गंगेच्या उगमावर जाऊन यानें तपश्चर्या केली. देवाची कृपा संपादन करून परशुराम नर्मदेच्या तीरावर आला व तेथून कार्तवीर्याकडे दूत पाठवून यानें त्यास युद्धाचें आव्हान दिलें. कार्तवीर्यानेंहि युद्धाचें आव्हान स्वीकारून सेनापतीस सैन्य सज्ज करावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें अनेक अक्षौहिणींसहित आलेल्या कार्तवीर्याशीं नर्मदेच्या उत्तरेस परशुरामानेंहि तोंड दिलें. कार्तवीर्याच्या बाजूनें प्रथम मत्स्य राजानें जोरानें हल्ला केला. पण परशुरामानेंहि त्याला सावधगिरीनें ठार केलें. बृहद्बल, सोमदत्त, विदर्भ, मिथिलेश्वर, निषधाधिपति व मगधाधिपति यांना ठार केलें. सात अक्षौहिणी व एक लक्ष क्षत्रियांसह आलेल्या सूर्यवंशज सुचंद्राला भद्रकालीच्या कृपेनें ठार करून त्याचा पुत्र पुष्कराक्ष यालाहि डोक्यापासून पायापर्यंत कापून ठार केलें. पुढें प्रत्यक्ष कार्तवीर्याशीं व त्याच्या शंभर मुलांशीं युद्ध झालें. कार्तवीर्यानें एकदां परशुरामाला बेशुद्धहि केलें; पण यानें कार्तवीर्य व त्याचीं मुलें यांचा शंभर अक्षौहिणी सैन्यासह नाश केला (ब्रह्मांड. ३.४.४०-४१). शेवटीं कार्तवीर्याचे शूर, वृषास्य, वृष, शूरसेन व जयध्वज हे पुत्र पळून हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेल्या अरण्यांत गेले व रामहि युद्ध संपवून नर्मदेंत स्नान करून शंकराकडे आला. तेथें गणपतीनें शंकराकडे जाण्याची वेळ नाहीं असें म्हटल्यामुळें परशूनें यानें गणपतीचा दांत पाडिला (ब्रह्मांड. ३. ४२); व तेथून जमदग्नीकडे येऊन त्याला सर्व निवेदन केलें. पण जमदग्नीनें क्षत्रहत्येच्या दोषांचें बारा वर्षें तप करून प्रायश्चित्त करण्यास सांगितल्यावरून हा प्रायश्चित्त करण्याकरितां महेंद्रावर गेला. त्यामुळें असें झालें कीं, हा जिकडून जाई तिकडचे क्षत्रिय लपून बसत. इतर जयजयकार करीत (ब्रह्मांड. ३. ४४). हा तपाला गेल्यावर इकडे राहिलेल्या कार्तवीर्याच्या

मुलांनीं जमदग्नीला ठार केलें व त्याचें मुंडकें नेलें. ही गोष्ट परशुरामाला बारा वर्षांनंतर तपाहून परत येत असतां वाटेंत कळली. पण मत्स्यपुराणांत या वेळीं कैलासावर गणपतीची आराधना करण्याकरितां हा गेला होता असें आहे (मत्स्य. ३६). रेणुकेनेंहि पतीबरोबर सहगमन केलें होतें. तेव्हां परशुरामाचा क्रोध अनिवार होऊन यानें 'एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी करीन' ह्या प्रतिज्ञेची पूर्ति करण्याचा निश्चय केला व माहिष्मतीच्या बाहेर यानें अगस्त्याचें स्मरण केलें. त्याबरोबर अगस्त्यानें अश्वांसहित उत्तम रथ व आयुधें दिलीं. सहसाह सारथि झाला. रामानें रुद्रानें दिलेला अमित्रजित् शंख फुंकला. तेव्हां कार्तवीर्याच्या शूरसेनादि पांच मुलांनींहि इतर राजांच्या साहाय्यानें तोंड देण्याचा प्रयत्न केला पण परशुरामानें त्यांना ठार करून इतर क्षत्रियांना मारण्याचा सपाटा चालविला. माहिष्मती जाळून टाकिली. एवढ्यांत हैहयांपैकीं वीतिहोत्र तेवढा पळाला. इतकें करून हा पुनः महेन्द्रावर तपाला गेला. याप्रमाणें पुनः क्षत्रिय उत्पन्न झाले कीं, हा त्यांच्यावर चालून जाऊन त्यांना ठार करी. क्षत्रिय नष्ट होऊं नयेत म्हणून क्षत्रिय स्त्रियांचे ठिकाणीं ब्राह्मणांनीं क्षत्रिय निर्माण केले. त्यांचीहि यानें कत्तल केली. सामान्यतः हा दहा वर्षें महेन्द्रावर तपश्चर्या करी व उत्पन्न झालेल्या क्षत्रियांचीं दोन वर्षें सतत कत्तल करी. अशी यानें एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केली (ब्रह्मांड. ३. ४६). शिवाय, याच्या प्रतिज्ञेचें कारण थोडें निराळें आढळतें. यानें आपला बाप व वासरूं यांना त्रास दिला म्हणून कार्तवीर्य व चौसष्ट कोटी क्षत्रिय ठार केले. त्यांमध्यें चौदा कोटी तर ब्राह्मणांचा द्वेष करणारेच होते. इतरहि पुष्कळ क्षत्रियांना शिक्षा केल्या. दंतकूराला ठार केलें. एक हजार वीर मुसळानें ठार केले. हजारांना तलवारीनें छाटलें. हजारांना झाडाला टांगून मारिलें. आणि तितक्यांनाच पाण्यांत बुडविलें. हजारांचे दांत उपटून नाकें व कान कापून टाकिले. सात हजारांना तिखटाची धुरी दिली. राहिलेल्यांस बांधून, मारून व मस्तकें फोडून धुळीस मिळविलें. गुणावतीच्या उत्तरेस व खांडवारण्याच्या दक्षिणेस ज्या टेंकड्या आहेत त्यांच्या पायथ्याशीं यांचें युद्ध झालें. तेथें दहा हजार वीरांना यानें ठार केलें. तेथून पुढें यानें काश्मीर, दरद, कुंति, क्षुद्रक, मालव, अंग, वंग, कलिंग, विदेह, ताम्रलिप्त, रक्षोवाह, वीतिहोत्र, त्रिगर्त, मार्तिकावत, शिबि इत्यादि अनेक देशांच्या राजांचा यानें किड्यांप्रमाणें संहार केला. रानटी लोकांचा संहार केला. नंतर बत्तीस हात उंचीची सोन्याची वेदी करून पृथ्वी कश्यपाला दान दिली (म. शां. ४८ कुं.). अशा तऱ्हेनें यानें बारा हजार मूर्धाभिषिक्त राजांचीं डोकीं उडविलीं. नंतर हजारों राजे घेऊन हा कुरुक्षेत्रांत आला व तेथें यानें पांच डोह खणून ते त्या राजांना मारून त्यांच्या रक्तानें भरले व त्यांत स्नान करून पितरांचें तर्पण केलें. त्या तीर्थांना समंतपंचक असें म्हणतात. पुढें गयेंत जाऊन चंद्रपाद नांवाच्या ठिकाणावर श्राद्ध केलें (पद्म. स्व. २६). या रीतीनें परशुराम अद्भुत कर्म करून प्रतिज्ञेंतून पार पडला. पण पितरांना ही क्षत्रियहत्या पसंत पडली नाहीं. त्यांनीं याला या कर्मापासून निवृत्त होण्यास सांगून पापमुक्तीकरितां प्रायश्चित्त करण्यास सांगितलें (म. आ. २. १–१५ कुं.). हाहि पितरांचीं आज्ञा स्वीकारून अकृतव्रणासहित सिद्धवनाकडे गेला. रथ, सारथि, धनुष्य वगैरेंना पुनः योग्य वेळीं येण्याची सूचना देऊन निरोप दिला. सर्व तीर्थांवर स्नान करून तिनदां पृथ्वीप्रदक्षिणा केली व महेन्द्रावर कायमचें ठाणें दिलें व अश्वमेधाचा बेत ठरवून पुढील लोकांना यज्ञांतील अधिकार दिले.

काश्यप (अध्वर्यु), गौतम (उद्गातृ), विश्वामित्र (होतृ), व मार्कंडेय (ब्रह्म). भरद्वाज, अग्निवेश्यादिकांनीं इतर कामें केलीं. याप्रकारें यज्ञ समाप्त करून महेन्द्रपर्वताखेरीज सर्व पृथ्वी काश्यपाला दान दिली. दीपप्रतिष्ठाख्य नांवाचें व्रत केलें (ब्रह्मांड. ३. ४७).

परशुरामाच्या तडाख्यांतून कोण कोण क्षत्रिय वांचले याची माहिती पुढीलप्रमाणें आढळते. हैहयकुलांतील कांहीं क्षत्रिय बायकांत दडून जगले. पौरवकुलांतील विदूरथपुत्र ऋक्षवान् ऋक्षवान्पर्वतावर अस्वलांनीं यांचाविला. पराशरानें शूद्राप्रमाणें सेवा करून सौदासाच्या सर्वकर्मा नांवाच्या वंशजाचें संरक्षण केलें. शिबिपुत्र गोपतीचें गाईंनीं संरक्षण केलें. प्रतर्दनपुत्र वत्साचें गोवत्सांनीं संरक्षण केलें. दाधिवाहनपौत्र व दिविरथपुत्र अंगाचें गंगातीरावर गौतमानें संरक्षण केलें. गृध्रकूट पर्वतावर तेजस्वी बृहद्रथाचें वानरांनीं संरक्षण केलें. इंद्रासारखे शूर मरुत्तवंशज समुद्रांनीं रक्षिले. हे क्षत्रिय म्हणून प्रसिद्ध असून तेथें तेथें शिल्पकार व सुवर्णकार वगैरेंचे धंदे करीत होते. अशी परशुरामाच्या वर्तनामुळें सर्वत्र अराजक स्थिति झाली असल्यामुळें ही कश्यपानें नष्ट केली व जागोजागचे क्षत्रिय शोधून आणून त्यांना राज्याभिषेक केले (म. शां. ४८ कुं.).

अशा वर्तनामुळें परशुरामाबद्दल लोकांत एक प्रकारचा तिरस्कार उत्पन्न झाला होता. पुढें कांहीं दिवसांनीं विश्वामित्रपौत्र व रैभ्युपुत्र परावसूनें चार लोकांत याला खिजविलें व तो म्हणाला कीं, 'तूं पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याची प्रतिज्ञा केलीस, पण ययातीच्या यज्ञाकरितां जमलेले हे प्रतर्दनप्रभृति लोक क्षत्रिय नाहींत वाटतें ? तूं कांहीं तरी बकवा करतोस झालें. वास्तविक सर्वत्र पसरलेल्या क्षत्रिय वीरांच्या भीतीनें तूं रानांत तोंड लपवून बसला आहेस.'

यामुळें परशुरामानें संतापानें पुनः शस्त्र हातांत घेतलें व पूर्वी निरपराधी म्हणून सोडिलेल्या क्षत्रियांनाहि ठार मारून लहान-थोर हा विचार न करितां गर्भांचाहि नाश केला. एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी करून अश्वमेध केला. शेवटीं सर्व पृथ्वी कश्यपाला दान करून आपण समुद्रापासून मिळविलेल्या महेन्द्रपर्वतावर राहण्यास गेला (म. द्रो. ७०). ही गोष्ट अभिमन्यूच्या मृत्यूनें शोकग्रस्त झालेल्या युधिष्ठिरास नारदानें सांगून शांत केलें.

परशुरामाला सगर व त्याचा पिता बाहु किंवा फल्गुतंत्र यांचें साहाय्य होतें. कारण, कार्तवीर्यानें बाहूचा पराजय करून त्याला देशोधडीस लाविलें असतां त्याचा और्वाश्रमांत देहान्त झाला; त्याच्या मृत्यूनंतर सगर झाला व परशुरामाच्या पाठोपाठ तालजंघादिकांचा सगरानें समाचार घेऊन त्यांना वसिष्ठाच्या सांगण्यावरून विद्रूप करून सोडून दिलें. पुढें विदर्भकन्या केशिनीशीं सगराचें लग्न झालें. सगरपुत्रांनीं समुद्र खणल्यावर गोकर्ण समुद्रांत जाऊं लागलें, म्हणून शुष्क वगैरे ब्राह्मणांनीं महेन्द्रावर जाऊन परशुरामाकडे तक्रार केली. परशुरामानें अयोध्येच्या राजकुलावर वक्रदृष्टि न करितां समुद्रास मागें हटावयास लाविलें व शूर्पारक निर्माण केलें (ब्रह्मांड. ३. ५८. १७).

शूर्पारक प्रान्त निर्माण करण्याचीं कारणें भिन्नहि आढळतात. पूर्वी समुद्र पिऊन टाकिल्यामुळें शुष्क असणारीं ठिकाणें गंगा समुद्राला मिळाल्याबरोबर पाण्यांत बुडूं लागलीं. पण परशुरामानें आर्तत्राणार्थ पुनः शस्त्र धारण करून समुद्र हटवून समुद्रकाठीं दक्षिणोत्तर चारशें योजनें लांबीचा शूर्पारक प्रांत निर्माण केला (ब्रह्मांड. ३. ५६. ५१-५७).

यानें कश्यपाला अश्वमेध करून सर्व पृथ्वी दान केली व नवीन भाग निर्माण करून त्यांत हा रहावयास गेला. कारण अवशिष्ट क्षत्रिय टिकावेत म्हणून कश्यपानें याला दक्षिणसमुद्राच्या तीराकडे जाण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें शूर्पारक देश समुद्राकडून घेऊन परशुराम तेथें राहिला. कश्यपहि मिळालेल्या देशांत ब्राह्मणांची वसाहत करवून आपण तपार्थ वनाला गेला (म. शां. ४८. ६४-६९ कुं.).

परशुरामाचें हें हत्याकांड कश्यपाला पृथ्वीदान केल्यानंतर थांबलें असें दिसतें. पण पूर्वी जशी यानें एकदां उचल खाल्ली त्याप्रमाणें आणखीहि कांहीं वेळां उचल घेतली असावी व शेवटीं सौभपति शाल्वाशीं प्रसंग आला असतां शंभर वर्षें युद्ध चालूनहि परशुरामाला माघार घ्यावी लागली. व मग मात्र [illegible] शस्त्रास्त्रें वगैरे टाकून परशुरामानें केवळ तपाला सुरवात केली (म. स. ४९ कुं.). शेवटीं त्या सौभपति शाल्वाचा वध कृष्णानें केला. करवीरच्या शृगालाच्या उन्मत्तपणाचेंहि वर्णन परशुरामानेंच रामकृष्णाला सांगितलें व त्याचा वधहि कृष्णानें केला (ह. वं. २. ४४). सैंहिकेय साल्वाचा वध केल्यावर शंकरानें याला अनेक अस्त्रें दिलीं व शंकरगीता सांगितली (विष्णुधर्म. १. ५२-६५) अशी निराळीच माहिती मिळते. जरासंधानें मथुरेवर स्वाऱ्या करून अत्यंत त्रास देण्यास सुरवात केली, तेव्हां रामकृष्ण समुद्रकांठीं सुरक्षित स्थान पाहत हिंडत असतां त्यांची याऱ्याशीं शूर्पारकांत गांठ पडून यानेंच रामकृष्णांना गोमन्तपर्वतावर जाण्यास सांगितलें. कृष्णाला जरासंधाशीं गोमन्तावर राहून दुर्गयुद्धपद्धतीनें युद्ध करण्याचा यानें सल्ला दिला (ह. वं. २. ३९).

धर्मराज वनवासांत पूर्वसमुद्रावरून फिरत असतां महेन्द्र-पर्वतावर याच्या नियमाप्रमाणें चतुर्दशीस त्याला परशुराम भेटला. हा अष्टमी व चतुर्दशी याच दिवशीं फक्त अभ्यागतांची भेट घेत असे (म. व. ११५). नंतर धर्मराज गोदावरीच्या मुखाकडे आला (म. व. ११७-११८). यावरून परशुराम भूमिदान केल्यावरहि महेन्द्रपर्वतावरच राहत असे असें दिसतें. पण सगराच्या पुत्रांनीं समुद्र खणल्यामुळें गोकर्णक्षेत्र समुद्रांत जाऊं लागलें म्हणून तेथील ब्राह्मणांनीं तक्रार केली; तेव्हां महेन्द्रपर्वतावरून येऊन समुद्राकडून तें क्षेत्र परत मिळवून दिलें व आपण शूर्पारक उत्पन्न करून तेथें राहिला (ब्रह्मांड. ३. ५८).

वरील हकीगतींत दोन महेन्द्र पर्वतांचा निर्देश येत आहे. एक पूर्वसमुद्रावरील व दुसरा पश्चिम समुद्रावरील. पश्चिम समुद्र-कांठीं शूर्पारक असून तेथेंहि एक महेन्द्रपर्वत आहे, असें हरि-वंशावरून दिसतें. पूर्वसमुद्रावरील महेन्द्र पर्वत हें परशुरामाचें नेहेमींचें राहण्याचें ठिकाण होतें. कश्यपाला महेन्द्राखेरीज पृथ्वी दान केली असें ब्रह्मांडांत आहे. पण इतर ठिकाणीं महेन्द्रासुद्धां दिली व शूर्पारक राहण्याकरितां समुद्राकडून घेतला असें आहे. ब्रह्मांडांत शूर्पारक निर्माण करण्याचें कारण वेगळें आहे. धर्म-राजाला परशुराम पूर्वसमुद्रावरील महेन्द्रावर भेटला, असें दिसतें. पण तें बरोबर नाहीं. दोन महेन्द्र असल्यामुळें हा घोटाळा झाला आहे. कश्यपाला पृथ्वी दान केव्हां केली याचा उलगडा त्यानें स्थापन केलेल्या राजांच्या नांवांवरून होतो (म. शां. ४८ कुं.). ब्रह्मांडांत शूर्पारक उत्पन्न केले, तेव्हां सगर राजा होता असें दिलें आहे.

परशुराम चिरंजीव आहे अशी समजूत आहे. त्याप्रमाणें हा कांहीं वेळां दृग्गोचर झाला आहे. शिवधनुष्याचा भंग केल्या-मुळें सीतेनें रामाला वरिलें. त्या वेळीं हा गुरूच्या धनुष्याचा भंग केल्यामुळें रामाशीं लढण्यास आला होता. भीष्मानें परशुरामाकडे विद्या संपादन केली होती. शिवाय अंबेला

भीष्मानें वरावें म्हणूनहि गुरुशिष्यांची लढाई झाली होती. पण महिनाभर लढाई चालून परशुरामाचाच पराजय झाला (म. भी. १८५. ८ कुं.). परशुरामाच्या क्षत्रियहिंसेच्या बढाईलाहि भीष्माने स्पष्ट उत्तर दिलें आहे. कर्णानेंहि ब्राह्मण म्हणून याच्याकडून विद्या संपादन केली होती. पण कर्ण ब्राह्मण नाहीं असें कळल्यावर त्याला यानें शापहि दिला. यानें द्रोणाला ब्रह्मास्त्र दिलें. यानें दुर्योधनाला दंभोद्भवाची गोष्ट सांगून युद्धनिवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला होता (म. उ. ९६ कुं.). मुंबईच्या वालुकेश्वराची स्थापना परशुरामानें केली (स्कंद. सह्याद्रि. २. १).

परशुरामसूत्र नांवाचा एक तंत्रग्रंथ याच्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. परशुरामशक सध्यां मलबारांत चालूं आहे. याचें वर्ष सौर असून सिंहमासापासून वर्षारंभ होतो. ह्या शकाचें हजाराचें एक चक्र असतें. सध्यां चवथें चक्र चालूं आहे. पण हजारावरहि संख्या आहे. या शकाला कोल्लमआंडु (पश्चिमेकडील वर्ष) म्हणतात (भा. ज्यो. ३७७).

परशुरामानें एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी करण्याची प्रतिज्ञा केली व ती पारहि पाडली. इतकें घोर कर्म करण्यास प्रवृत्त होण्याला केवळ गोहरणापेक्षां अधिक भयंकर कारण घडलें असण्याचा संभव आहे. केवळ चार पायाच्या गाईवरून हा तंटा झाला नसावा. जमदग्नीच्या आश्रमांतील स्त्री कार्तवीर्यानें पळविली असावी व पुढें जमदग्नीसारख्या सत्त्वस्थ ब्राह्मणाचा एकाकी स्थितींत खून केला म्हणून हा भयंकर युद्धाचा वणवा पेटला असावा, असें श्री. शामशास्त्री यांनीं ' एव्होल्यूशन ऑफ इंडियन पॉलिटि ' या ग्रंथांत प्रतिपादन केलें आहे.

परस्परायणि-- अंगिराकुलांतील ब्रह्मर्षि (नारायणि पहा).

पराक्ष—(सो. अनु.) ब्रह्मांडमतें अनुपुत्र (परपक्ष पहा).

परातंस--(सो.) भविष्यमतें प्रतंसाचा पुत्र.

परानंद—नंदसुतास शूद्र स्त्रीपासून झालेल्या प्रनंदाचा पुत्र. हा मगध देशचा राजा होता. यानें दहा वर्षे राज्य केलें. याचा पुत्र समानंद (भवि. प्रति. १. ६).

परायण--व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कौथुम पाराशर्याचा शिष्य (व्यास पहा).

परावसु—एक गंधर्व (भा. ८. ११. ४१).

२ रैभ्य ऋषीचा पुत्र व विश्वामित्राचा पौत्र. यानें हरिण समजून आपल्या बापाचा वध केला व बृहद्युम्नाच्या यज्ञांत आपला बंधु अर्वावसु यास सांगितलें कीं, ' तुझ्या हातून यज्ञ पार पडणार नाहीं. मी यज्ञ चालवतों आणि तूं ब्रह्महत्येचा दोष जाण्याकरितां व्रत कर. ' त्याप्रमाणें तो व्रत करून परत आला असतां, यानें त्यास ब्रह्मघ्न म्हणून राजाकडून हांकून दिलें व यानें बृहद्युम्न राजाचा यज्ञ पार पाडिला. यवक्रीतानें याच्या भार्येचा बलात्कारानें उपभोग घेतला होता (म.व. १३७-१४० कुं.). यानेंच परशुरामाला क्षत्रिय सर्वत्र दिसत असतां निःक्षत्रिय पृथ्वी करणारा म्हणून व्यर्थ बढाई मारतोस, असें खिजविल्यामुळें परशुरामानें पुनः क्षत्रियसंहाराचें काम सुरूं केलें (म. द्रो. ७०).

परावृत्--(सो. क्रोष्टु.) पद्म व विष्णु यांच्या मतें हा रुक्मकवचाचा पुत्र.

पराशर--ऋग्वेदांत पराशर हा शब्द एकदां इंद्राला उद्देशून व एकदां वसिष्ठ व शतयातु यांच्याबरोबर आला आहे. कदाचित् शतयातु हें विशेषण असून पराशरवसिष्ठ हें एकाच व्यक्तीचें नांव संभवतें. सुदासाच्या विजयासंबंधींच्या महत्त्वाच्या सूक्तांत हा उल्लेख आला आहे (ऋ. ७. १८. २१). ऋग्वेदांतील कांहीं सूक्तें पराशराच्या नांवावर आहेत (ऋ. १. ६५; ७३; ९.९७; ३१-४४). कात्यायनकृत सर्वानुक्रमणींत सूक्तद्रष्टा पराशर शक्तिपुत्र होता, असें म्हटलें आहे. निरुक्तांत ' पराशीर्णस्य स्थविरस्य जज्ञे ' (६. ३०) अशी पराशर शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे. तिचा अक्षरशः अर्थ घेऊन पराशर हा वसिष्ठाचा मुलगा असा अर्थ कांहीं लोकांनीं केला आहे, तो बरोबर नाहीं. सर्व मुलें मेल्यामुळें निराधार झालेल्या वृद्ध वसिष्ठाला याचा आधार उत्पन्न झाला, असा पुढील कथेवरून निश्चय होतो. तोच बरोबर दिसतो. म्हणूनच महाभारतांत तसाच अर्थ घेतला आहे. वैदिक ग्रंथांत येणाऱ्या पाराशर्य शब्दावरून याचा संबंध अनुमानितां येईल.

एकदां वसिष्ठ वैतागून आश्रमांतून बाहेर पडला. तेव्हां शक्तीची विधवा पत्नी अदृश्यन्तीहि न कळत त्याच्या मागोमाग चालली होती. वसिष्ठाच्या कानावर वेदध्वनि येऊं लागला; तेव्हां त्यानें मागें वळून पाहिलें, तों अदृश्यन्तीच्या पोटांतून वेदध्वनि येत आहे, असें त्यास आढळून आलें. व अजून आपला वंश आहे, असें समजून तो आश्रमांत परत आला. पुढें कांहीं दिवसांनीं अदृश्यंतीला पराशर झाला. याच्या आजोबानें म्हणजे वसिष्ठानें याचें पालनपोषण केलें. हा वसिष्ठासच बाप समजत असे व नेहमीं ' बाबा ' ' बाबा ' म्हणून त्याच्या मागें लागे. वसिष्ठाला ' बाबा ' म्हणून हांक मारली कीं, अदृश्यन्तीच्या डोळ्यांस साहजिकच पाणी येत असे. अदृश्यन्तीनें किती तरी वेळां पराशराला सांगितलें असेल कीं, तूं वसिष्ठांना बाबा न म्हणतां आजोबा म्हण. पण पराशराला त्याचा अर्थच समजत नसे. पराशराला समजूं लागल्यावर अदृश्यन्तीनें याला राक्षसाकडून झालेल्या आपल्या आजोबाच्या मृत्यूची हकीकत समजावून सांगितली. त्यावरून पराशराच्या डोक्यांत लख्ख प्रकाश पडला. याला [illegible] आला

कीं, हा जगाचा नाश करण्यास प्रवृत्त झाला. पण वसिष्ठानें और्वाची गोष्ट सांगून पराशराला लोकांचा नाश करण्यापासून निवृत्त केलें. तथापि राक्षसांविषयींचा राग याच्या मनांतून जाईना. यानें सर्व आबालवृद्ध राक्षसांचा वध करण्याच्या हेतूनें राक्षससत्र आरंभिलें. वसिष्ठ पहिल्याप्रमाणें पुनः याला आडवा आला नाहीं. पण इतर ऋषिमध्यें मात्र खळबळ होऊन राक्षसांच्या संरक्षणाकरितां अत्रि, पुलह, पुलस्त्य, क्रतु, महाक्रतु इत्यादि मोठमोठे मुनि तेथें आले. त्यांपैकीं महामुनि पुलस्त्य पुढें झाला आणि त्यानें पराशरास राक्षससत्रापासून निवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पुलस्त्यानें अनेकदृष्ट्या राक्षस निरपराधी व निरुपद्रवी असल्यामुळें त्यांचा वध करणें योग्य नव्हे, असें याला सांगितलें. तेव्हां वसिष्ठानें मध्यस्ती करून नातवास राक्षससत्रापासून निवृत्त केलें. राक्षससत्र थांबविल्यावर पुलस्त्यानें पराशरास 'सकलशास्त्रपारंगत व पुराणवक्ता होशील' असे दोन वर दिले (विष्णु. १. १). पराशरानें राक्षससत्र करण्याकरितां सिद्ध केलेला अग्नि हिमालयाच्या उत्तरेस एका अरण्यांत टाकला. तो अग्नि अद्यापिहि पर्वदिवशीं राक्षस, पाषाण व वृक्ष भक्षण करितांना दृष्टीस पडतो (म. आ. १७८-१७९; १८१; विष्णु. १. १; लिंग. १. ६४).

एकदां पराशर तीर्थयात्रेस गेला असतां यमुनेवर सत्यवती याच्या दृष्टीस पडली. तिच्या अंगाला मत्स्यासारखा वास येत होता. पराशर कामुक होऊन तिची प्रेमयाचना करूं लागला. तेव्हां भोंवतालच्या ऋषींचा अडथळा होऊं नये म्हणून पराशरानें धुकें उत्पन्न करून तो अडथळा दूर केला. तिनें कन्याभाव दूषित होईल अशी शंका काढली. त्याचें यानें निराकरण करून तिच्या अंगाचा दुर्गंध घालविला व एक योजनपर्यंत अंगाचा सुगंध येईल, अशी व्यवस्था केली. यापासून तिला वेदव्यास नांवाचा मुलगा झाला. यमुनेच्या द्वीपांत जन्म झाला म्हणून व्यासाला द्वैपायन असें म्हणूं लागले (म. आ. ६३; १०५; भा. १. ३). पराशराला काली नांवाची बायको होती व तीपासून कृष्णद्वैपायन झाला (वायु. २. १०. ८४). काली व सत्यवती एकच होय.

महाभारतांत याच्या धर्मविषयक मतांचा सन्मानानें उल्लेख आला आहे (म. अनु. १४६-१५२ कुं). यानें युधिष्ठिराला रुद्राचें माहात्म्य कथन केलें आहे (म. अनु. १८). हा परीक्षिताच्या प्रायोपवेशनसमयीं गंगातटाकीं आला होता (भा. १. १९. ९). त्याचप्रमाणें हा इंद्रसभेंत असल्याचा उल्लेख आहे (म. स. ७).

याच्या वंशांत वसिष्ठ, मित्रावरुण आणि कुंडिन या तीन प्रवरांचे गौरपराशर, नीलपराशर, कृष्णपराशर, श्वेतपराशर, श्यामपराशर व धूम्रपराशर असे सहा भेद झाले होते (मत्स्य. २००).

पराशरानें जनकाला केलेल्या तत्त्वज्ञानाच्या उपदेशाचा अनुवाद भीष्मानें धर्मराजाला सांगितला आहे. त्यालाच पराशरगीता असें म्हणतात (म. शां. २९१-२९९). सारस्वतानें पराशराला व पराशरानें मैत्रेयाला विष्णुपुराण सांगितलें. हा इतिहासपुराणज्ञ होता (विष्णु. १. १). पण भागवतांत सांख्यायन ऋषीनें भागवतपुराण पराशर व बृहस्पति यांस सांगितलें. पुढें तें पराशरानें मैत्रेयाला सांगितलें असें दिलें आहे (भा. ३. ८). तथापि त्यांना सर्वत्र महर्षिव्यासप्रणित असेंच म्हणतात. याला गौरीवीति असेंहि नांव असावें.

याशिवाय पराशराच्या नांवावर खालील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

(१) बृहत्पाराशर होराशास्त्र (१२००० श्लोकांचा ज्योतिषग्रंथ).

(२) लघुपाराशरी.

(३) बृहत्पाराशरीय धर्मसंहिता (३३०० श्लोकांची).

(४) पाराशरधर्मसंहिता (स्मृति).

(५) पाराशरोदितं वास्तुशास्त्रम् (विश्वकर्म्यानें याचा उल्लेख केला आहे).

(६) पाराशरसंहिता (वैद्यकशास्त्र).

(७) पराशरोपपुराण (माधवाचार्यांनीं यांतील उतारे घेतले आहेत).

(८) पराशरोदितं नीतिशास्त्रम् (याचा विष्णुशर्म्यानें व चाणक्यानें उल्लेख केला आहे).

(९) पराशरोदितं केवलसारम्.

पराशरानें आपल्या ज्योतिषग्रंथांत वसंतसंपाताची स्थिति दिली आहे. त्यावरून पाहतां हा इ. स. पूर्वी तेराव्या अगर चवदाव्या शतकांत झाला असावा (संस्कृत कविचरित्र).

हा एक स्मृतिकार होता. याची स्मृति जीवानंदसंग्रहांत (२. १—५२) आणि 'बॉम्बे संस्कृत सिरीज'मध्यें दिली आहे. ती याज्ञवल्क्याप्रमाणें प्राचीन असून धर्मशास्त्रासंबंधीं लिहितांना पुष्कळ लेखकांनीं तिचा आधार घेतलेला आहे. गरुडपुराणांत या स्मृतीचा सारांश दिला आहे (१. १०७. १). कौटिल्यानें राजधर्माविषयीं लिहितांना याचा उल्लेख केला आहे. या स्मृतींत १२ अध्याय असून त्यांत ५९२ श्लोक आहेत. यांत आचार व प्रायश्चित्त यांचा विचार केला आहे. क्षत्रियांच्या कर्तव्याविषयीं यानें बरेंच विवेचन केलें आहे (परा. १. ६-८). ही स्मृति कलियुगाकरितां आहे. त्यांत कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि या युगांत अनुक्रमें मनु, गौतम, शंखलिखित आणि पराशर हे धर्मरक्षण करतील, असें दिलें आहे. यानें औरस, क्षेत्रज, दत्त आणि कृत्रिम असे

पुत्रांचे चार प्रकार दिले आहेत (४. १४). सतीच्या चालीसंबंधीहि यानें आपलें मत प्रगट केलें आहे (४). याच्या स्मृतींत मनु आदिकरून धर्मशास्त्रकारांचा उल्लेख आहे (पराशर. १; ४; ८; बौ. ध. १. ४. २; मनु. ४. २२३). सर्व शास्त्रें जाणणारा म्हणून मनूचा यानें निर्देश केला आहे. याचे कांहीं श्लोक वसिष्ठाच्या नांवावर हरदत्तानें दिले आहेत (गौ. २२.१८). उशनस् (१२.४९), प्रजापति (४.३; १३) व शंख (४. १५) यांचा यानें उल्लेख केला आहे. वेद, वेदांगें, धर्मशास्त्र व स्मृति यांचाहि यानें विचार केला आहे (६. २३). अकराव्या अध्यायांत यानें कांहीं वैदिक मंत्र दिले आहेत. त्यांतील कांहीं ऋग्वेदांत व कांहीं शुक्लयजुर्वेदांत आढळतात. मिताक्षरा, अपरार्क, स्मृतिचंद्रिका, हेमाद्रि इत्यादिकांत याचा कित्येक वेळां उल्लेख आढळतो. विश्वरूपानेंहि याचा बरेच वेळां उल्लेख केला आहे (याज्ञ. ३. १६; २५७). यावरून नवव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत या स्मृतीचा आधार प्रमाणभूत मानीत असत हें उघड आहे. मनुस्मृतीच्या उल्लेखावरून ही स्मृति इ. स. १००–५०० च्या दरम्यान असावी. जीवानंदसंग्रहांत बृहत्पराशरसंहिता आहे. त्यांत बारा अध्याय असून ३३०० श्लोक आहेत. ही पराशरानें सुव्रतास सांगितलेली आहे. सध्यांची पराशरस्मृति सुव्रतानें संक्षेपानें दिलेली असावी. बृहत्पराशर हा ग्रंथ या स्मृतीनंतरचा असावा. अपरार्कानें वृद्धपराशराचा उल्लेख केला आहे (याज्ञ. २. ३१८). माधवानेंहि याचा उल्लेख केला आहे (प. रा. मा. १. १. २३०). हेमाद्रि (चतुर्वर्गचिंतामणि. ३. २. ४८) व भट्टोजी यांनींहि ज्योतिःपराशराचा निर्देश केला आहे.

पराशरगोत्रांत पांच पोटभेद आहेत.

गौरपराशर—कांडशय (कांडूशय), गोपालि, जैह्मप (समथ), भौमतापन (समतापन), वाहनप (वाहयौज).

नीलपराशर—केतुजातय, खातेय (ग), प्रपोहय (ग), वाह्यमय, हर्यश्वि.

कृष्णपराशर—कपिमुख (कपिश्रवस्) (ग), काकेयस्थ (कार्केय) (ग), कार्ष्णायन (ग), जपातय (ख्यातपायन) (ग), पुष्कर.

श्वेतपराशर—इषीकहस्त, उपय (ग), बालेय (ग), श्राविष्ठायन, स्वायष्ट (ग).

श्यामपराशर—क्रोधनायन, क्षैमि, बादरि, वाटिका, स्तंब.

धूम्रपराशर—खल्यायन (ग), तन्ति (जर्ति), तैलेय, यूथप, वार्ष्णायन.

या सर्वांचे प्रवर पराशर, वसिष्ठ व शक्ति असे तीन आहेत (मत्स्य. २०१).

२ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील हा बाष्कलाचा शिष्य. याचे नांवावरून याच्या शाखेस पाराशरी असें नांव पडलें. हा ऋग्वेदी श्रुतर्षि व ऋषिक आहे. हा ब्रह्मचारीहि आहे.

३ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य. ब्रह्मांडांत पाराशर्य असा पाठभेद आहे.

४ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील कुथुमीचा शिष्य.

५ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

६ ऋषभ नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

७ जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत मेलेला धृतराष्ट्रकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७.१९ कुं.).

८ (सर्वकर्मन् पहा).

परिकूट—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

परिकृष्ट—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

परिक्षित्—(५ परीक्षित् पहा).

परिक्षित—हा एक कौरव्य राजा होता. याच्या समृद्धीचें वर्णन आढळतें (अ. वे. २०. १२७. ७–१०). याच्या ऋचांना पारिक्षिती असें म्हटलें आहे (ऐ. ब्रा. ६. ३२; गो. ब्रा. २६. १२). प्रशंसेकरितां इतर देवतांशींहि याची तुलना आहे. परिक्षित व परीक्षित् भिन्न आहेत.

परिघ—(सो. क्रोष्टु.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें हा रुक्मकवचाचा पुत्र. यास पालित व पुरुजित् म्हणतात. पद्ममतें रुक्मकवचाचा पौत्र व परावृत्चा पुत्र (पद्म. सृ. १३).

परिप्लव—(सो. कुरु. भविष्य.) विष्णुमतें हा सुखीबलपुत्र होय. पण भागवतमतें सुखीनलाचा पुत्र आहे. याबद्दल परिष्णव व परिप्लुत असे पाठभेद आहेत.

परिप्लुत—(परिप्लव पहा).

परिबर्ह—गरुडाचा पुत्र.

परिमति—भव्य देवांतील एक.

परिमल—(सो.) मथुरेचा राजा धुंधुकार याचा प्रद्योत नांवाचा एक बलाढ्य क्षत्रिय मंत्री होता, त्याचा हा पुत्र. याचें त्या राजाकडून सर्व शिक्षण झालें. हा एक लक्ष सैन्याचा अधिपति होता. पृथ्वीराजानें हा असंतुष्ट म्हणून यास हांकून दिलें. तेव्हां हा पृथ्वीराजाचा मावसभाऊ जयचंद्र याजकडे प्रद्योत, विद्योत व भीष्मसिंह यांच्यासहित गेला व त्यांनीं जयचंद्रास पृथ्वीराजाकडून अनंगपालाच्या राज्याचा अर्धा भाग मागण्यास सांगितलें. अशा तऱ्हेनें त्या दोघांत वैर उत्पन्न झालें (भवि. प्रति. ३. ५). याला रुद्रप्रसादानें रोजीं एकभार सोनें देणारें लिंग मिळालें (भवि. प्रति. ३. ७).

परिमला—इंद्रप्रस्थाच्या प्रद्योत राजाची दुःशलेचा अंश असलेली कन्या. हिचें स्वयंवर होऊन हिचा कच्छप राजाचा पुत्र कमलापति यांशीं विवाह झाला. हिला जगनायक नांवाचा पुत्र झाला (भवि. प्रति. ३. २७).

परिश्रवस्—(२ प्रतीप पहा).

परिष्णव—(सो. कुरु. भविष्य.) मत्स्यमतें सुखीबलाचा पुत्र (परिप्लव पहा).

परिषंग—स्वायंभुव मन्वंतरांतील मरीचिऋषीला ऊर्णेपासून झालेल्या सहा पुत्रांतील एक. हा कृष्णाच्या सहा बंधूंत पुनः जन्मून कंसाच्या हातून मरण पावला (भा. १०. ८५. ५१).

परिहर—हा चित्रकूटानजीक कलिंजर नगरांत राहत होता. हा बौद्धद्विंसक होता (भवि. प्रति. ११. ७). हा बौद्धजेता असून अथर्वपरायण होता. यानें बारा वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४.४).

परीक्षित्—(सो. कुरु.) अर्जुनाचा पौत्र आणि अभिमन्यु व उत्तरा यांचा पुत्र. अश्वत्थाम्यानें सोडलेल्या ब्रह्मास्त्राच्या योगानें हा उत्तरेच्या गर्भामध्यें होरपळूं लागला. त्या वेळीं उत्तरेनें भगवंताचा धांवा केला असतां तिच्या गर्भाचें विष्णूनें रक्षण केलें, म्हणून याचें नांव विष्णुरात असें ठेवण्यांत आलें. शिवाय, हा गर्भामध्यें आपलें रक्षण करणारा पुरुष दृष्टीस पडावा, म्हणून जन्मल्यानंतर चहूंकडे पाहूं लागला. त्यावरून याला परीक्षित् (परि+ईक्ष्) म्हणूं लागले. या वेळीं भारतीय युद्ध संपून फारच थोडे दिवस झाले होते. पुढें श्रीकृष्ण निजधामास गेल्यावर व युधिष्ठिरानें छत्तीस वर्षें राज्य केल्यावर याला गादीवर बसविण्यांत आलें. नंतर द्रौपदीसहित सर्व पांडव महाप्रस्थानाला निघून गेले. राज्याभिषेकसमयीं याचें वय छत्तीस वर्षांचें होतें. याची स्त्री भद्रवती. गणपत कृष्णाजीप्रतींत माद्रवती आढळतें. भागवतामध्यें मातुलकन्या इरावती–उत्तराची कन्या–ही याची स्त्री होती, असें आढळतें. तिच्यापासून याला जनमेजय, श्रुतसेन, उग्रसेन व भीमसेन असे चार पुत्र झाले (म. आ. ६३; आश्व. ६९; महा. १. ७ कुं.; भा. १. १२. १६; ९. २२).

यानें कृपाचार्याला गुरु करून भागीरथीच्या तटाकीं तीन अश्वमेध यज्ञ केले. याच्या यज्ञांत देव प्रत्यक्ष आपला हविर्भाग घेण्यास आले होते. हा कुरुजांगल देशांत राज्य करीत असतां, आपल्या राज्यामध्यें कलीचा प्रवेश झाला आहे, असें ऐकतांच त्याचा निग्रह करण्याकरितां चतुरंग सेना बरोबर घेऊन निघाला. भारत, केतुमाल, उत्तरकुरु, भद्राश्व इत्यादि खंडें जिंकून तेथील राजांपासून यानें करभार वसूल केला. पुढें सरस्वतीच्या कांठीं गाईचें रूप घेतलेल्या पृथ्वीबरोबर एका पायावर लंगडत चालणाऱ्या वृषभरूपी धर्माचा चाललेला संवाद याचे कानां पडला. त्यांत ' श्रीकृष्ण निजधामाला गेल्यासुळें सर्व लोकांमध्यें कलि प्रविष्ट झाला असून भूमि दुःख करीत आहे व कलि शूद्ररूप घेऊन तो गाईबैलांना यांना मारीत आहे, ' असा प्रकार याला आढळला. त्यामुळें हा खिन्न होऊन कलीला देहांतशासन करण्यास तयार झाला. परंतु कलि याला शरण आला. त्या वेळीं परीक्षितानें त्याला राज्यांतून बाहेर जाण्याची आज्ञा केली. कलीनें ती गोष्ट कबूल करून ' मला राहण्याला जागा कोणती ?' असें विचारिलें, तेव्हां जुगार, मद्य, व्यभिचार, हिंसा व सुवर्ण हीं पांच स्थानें यानें कलीला नेमून दिलीं. वृषभाचें तप, शुद्धता व दया हे तीन पाय जोडिले म्हणजे हे धर्म पृथ्वीवर चालू केले. यामुळें धर्माचें व पृथ्वीचेंहि समाधान झालें (भा. १. १६-१७).

एकदां हा मृगयेकरितां वनांत गेला असतां फार श्रम झाल्यामुळें अत्यंत तृषाक्रांत होऊन पिण्याकरितां जल शोधूं लागला, पण तें न मिळाल्यामुळें शमीक ऋषीच्या आश्रमांत शिरला. या वेळीं शमीक ध्यानस्थ असल्यामुळें उदकार्थ यानें केलेली याचना त्यानें ऐकिली नाहीं. पण याला राग येऊन यानें धनुष्याच्या टोंकानें एक मृत सर्प उचलून तो शमीक ऋषीच्या कंठांत घातला व हा आपल्या नगरास परत आला. लवकरच जवळ खेळत असणाऱ्या शमीक ऋषीच्या शृंगी नामक पुत्राला हा प्रकार कळतांच त्यानें रागानें शाप दिला कीं, ' ज्यानें मृत सर्प खांद्यावर टाकून माझ्या पित्याचा अपमान केला, त्या परीक्षित् राजाला आजपासून सातवे दिवशीं मी प्रेरणा केलेला तक्षक दंश करील ' या ऋषिपुत्राचें नांव गविजात आढळतें. मागाहून शमीकाला तो शाप कळतांच त्यानें पुत्राची निर्भर्त्सना करून आपला शिष्य गौरमुख याजकडून परीक्षितास तो शाप कळविला (शमीक पहा). शाप ऐकतांच परीक्षिताला कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाला आणि सुरक्षिततेकरितां सात मजली, एकखांबी वाडा तयार करवून व त्यांत औषधी, मंत्र वगैरे जाणणारे लोक ठेवून हा तेथें जाऊन राहिला. भागवतांत असें सांगितलें आहे कीं, शाप ऐकतांच याला वैराग्य उत्पन्न होऊन हा गंगातटाकीं प्रायोपवेशनाचे विचारानें ईश्वराचें ध्यान करीत बसला असतां, अत्रि, अरिष्टनेमि आदिकरून अनेक ऋषि तेथें आले. नंतर यानें जनमेजयाला राज्याभिषेक केला. पण महाभारतांत हा मेल्यावर जनमेजयाला राज्याभिषेक झाला असें आहे. ऋषींबरोबर संवाद चालला आहे, तोंच षोडश वर्षांचा शुकाचार्य त्या ठिकाणीं सहजगत्या आला. त्याबरोबर सर्वांनीं उत्थापन देऊन परीक्षितानें त्याला उच्च आसनावर बसविलें. नंतर विनयपूर्वक त्याची पूजा करून यानें मरणोन्मुख पुरुषाचें निश्चित

कर्तव्य कोणतें आणि त्याची सिद्धि कोणत्या मार्गानें होईल, याविषयीं प्रश्न केले व शुकाचार्य याला याच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देऊं लागला (भा. १. १७-१९; २. ८). याप्रमाणें शुकाचार्यांकडून समग्र भागवत श्रवण केल्यानंतर हा पूर्ण ज्ञानी होऊन याची तक्षकदंशाची भीति नष्ट झाली व शुकाचार्यहि तेथून निघून गेला.

नंतर पूर्वी शाप दिल्याप्रमाणें सातवे दिवशीं ऋषिपुत्रानें पाठविलेला तक्षक परीक्षिताला दंश करण्याकरितां निघाला असतां मार्गामध्यें काश्यप नांवाचा मांत्रिक राजाचें विष उतरून द्रव्य मिळविण्याच्या इच्छेनें राजाकडे जात होता, त्याला त्यानें पाहिलें व विपुल द्रव्य देऊन माघारा पाठविलें (२ काश्यप पहा). पुढें तक्षकानें आपल्यापैकीं कांहीं नागांना फलें, मूलें, दर्भ, उदक वगैरे देऊन तापसवेषानें परीक्षिताकडे पाठविलें. तक्षक स्वतः कीटकरूपानें फळांमध्यें शिरला. तापसवेषधारी नाग राजाद्वारापाशीं येऊन ' आम्ही राजाला अथर्वण मंत्रांनीं आशीर्वाद देऊन अभिषेक करण्याकरितां व राजाला उत्कृष्ट फलें देण्याकरितां आलों आहोंत, ' असें सांगूं लागले. नंतर परीक्षितानें त्यांच्या जवळचीं फळें घेऊन तीं सुहृदांना खाण्याकरितां वाटलीं व त्यांतील मोठें फळ स्वतः फोडलें. त्यांतून एक सूक्ष्म अळी बाहेर पडली. तिचा वर्ण लाल व डोळे काळे होते. तिला पाहून परीक्षित् मंत्र्यांना म्हणाला, 'आज सातवा दिवस आहे, सूर्य अस्ताला चालला आहे; असें असूनहि मला विषापासून अद्याप भय प्राप्त झालें नाहीं. यास्तव ही अळीच तक्षक होवो आणि मला दंश करून मुनिवाक्य खरें ठरो. ' असें म्हणून ती अळी यानें मानेवर ठेविली. तत्काल तक्षकानें भयंकर स्वरूप धारण करून याला वेढून टाकिलें व त्याच्या मुखांतून निघणाऱ्या विषमय ज्वालांना याचा देह दग्ध होऊन गेला. तक्षकहि आकाशमार्गानें चालता झाला (म. आ. ४०-४४; ४९-५१ कुं.; दे. भा. २. ८-१०).

तक्षकानें ब्राह्मणरूपानें राजगृहांत प्रवेश करून परीक्षिताला दंश केला. त्यायोगें हा मरण पावला (भा. १२.६). मरणसमयीं याचें वय शहाण्णव वर्षांचे होतें. म्हणजे यानें साठ वर्षें राज्य केलें (दे. भा. २. ८).

परिक्षिताच्या जन्मापासून नंदाचा पहिला महापद्म याला अभिषेक होईपर्यंत एक हजार पन्नास वर्षे झालीं (मत्स्य. २७३.३६). पण एक हजार पंधरा वर्षे किंवा ' शेयं 'च्या ऐवजीं ' शतं 'असा पाठभेद घेतल्यास अकराशें पंधरा वर्षे असा काल दिलेला आढळतो (विष्णु. ४. २४. ३२).

२ इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न अयोध्येचा राजा. मंडूकांचा राजा आयु याची कन्या सुशोभना ही याची स्त्री. तिच्यापासून याला शल, दल व बल असे पुत्र झाले (म. व. १९५ कुं.). पुराणांतील दलपिता पारियात्र व हा एकच असावेत.

३ (सो. कुरु.) कुरूच्या पांच पुत्रांतील ज्येष्ठ.

४ (सो. पूरु.) अनश्वन् व अमृता यांचा पुत्र. याची स्त्री मगधदेशची राजकन्या सुवेषा. तिजपासून याला भीमसेन नांवाचा पुत्र झाला (म. आ. ६३. ४४-४५ कुं.).

५ (सो. पूरु.) अविक्षिताचा पुत्र. याला शबलाश्व, आदिराज, विराज, शाल्मली, उच्चैःश्रवा, भंगकार व जितारि असे बंधु आणि जनमेजय, कक्षसेन, उग्रसेन, चित्रसेन, इंद्रसेन, सुषेण व भीमसेन असे सात पुत्र होते (म. आ. १०१. ४०-४३ कुं.). परीक्षिताबद्दल परिक्षित् असाहि पाठभेद आढळतो.

६ त्रेतायुगांतील सिंहलद्वीपाचा राजा. यास भानुमती नांवाची सूर्योपासक कन्या होती. नारदानें तिला स्वतःशीं विवाह करण्याविषयीं विचारिलें असतां, तिनें शरीराचें बीभत्स वर्णन करून सांगितलें. त्यामुळें नारद ओशाळला. सूर्यानें अवतार घेऊन तिच्याशीं विवाह केला (भवि. प्रति. ४. ९).

परुच्छेप देवोदासि—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १. १२७-१३९). याविषयीं इतर ठिकाणींहि उल्लेख आहे (ऐ. ब्रा. १०. १२-१३; सां. ब्रा. २३. ४). याला कांहीं शब्द पुनः पुनः वापरण्याची संवय आहे. (नि. १०.४२). नृमेध व परुच्छेप यांच्यामध्यें मंत्रसामर्थ्याविषयीं स्पर्धा उत्पन्न होऊन नृमेधानें ओल्या लांकडांत धूर उत्पन्न केला व यानें तर लांकडाशिवाय अग्नि उत्पन्न केला (तै. सं. २. ५. ८. ३).

परुष—खर राक्षसाच्या बारा अमात्यांतील एक.

परोक्ष—(सो. अनु.) भागवतमतें अनुराजाच्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ (परपक्ष पहा).

पर्जन्य—ऋग्वेदांत ह्या देवतेचें वर्णन तीन सूक्तांत आहे. याला वृषभ (ऋ. ५. ८३. १; अ. वे. ४. १५. १), वशा (ऋ. ७. १०१. ३), पिता (ऋ. ९. ८२. ३; अ. वे. ४. १५. १२), पृथ्वी माता व पर्जन्य पिता असें आढळतें (अ. वे. १०. १०. ६). येथें वशा ही पत्नी दिली आहे. याचें इंद्राशीं साम्य आहे (ऋ. ८. ३. १).

२ रैवत मन्वंतरांतील एक सप्तर्षि.

३ फाल्गुन महिन्यांत फिरणारा सूर्य (भा. १२. ११. ४०). ऋतु नांवाचा यक्ष, वर्चस् नांवाचा राक्षस, भरद्वाज नांवाचा ऋषि, विश्वा नांवाची अप्सरा, सेनजित् नांवाचा गंधर्व, व ऐरावत नांवाचा नाग हे याचेबरोबर असतात.

४ कश्यप व मुनि यांच्या पुत्रांतील एक देवगंधर्व.

पर्णजंघ—विश्वामित्रपुत्र.

पर्णय--इंद्रानें अतिथिध्वाकारितां पर्णयाचा वध केला (ऋ. १. ५३. ८; १०. ४८. ८).

पर्णवि—अत्रिकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

पर्णा--(एकपाटला पहा).

पर्णागारि--वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार (३ पन्नगारि पहा).

पर्णाद--दमयंतीनें नलराजाच्या शोधार्थ दूत म्हणून पाठविलेला ब्राह्मण (म. व. ७०).

२ मयसभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. १९ कुं.).

पर्णिन्—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

पर्णिनी—एक अप्सरा (ब्रह्मांड. ३. ७. १८-२४).

पर्युषित—प्रेतयोनींप्रत गेलेल्या या माणसाचा पृथु नामक ब्राह्मणानें उद्धार केला (पद्म. सृ. ३२).

पर्वण—रावणपक्षीय राक्षस (म. व २८६. २ कुं.).

पर्वत—कश्यपाचा मानसपुत्र (ब्रह्मांड ३. ८. ८६). नारद ऋषीचा भाचा (म. स. ४. २१; ७. १०; १०. २७; शां. २९. २६ कुं.). जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत हा सदस्य होता. भीष्म शरपंजरीं पडला असतां हा त्याचेकडे आला होता (भा. १. ९. ६). यानें नारदाला वानराप्रमाणें मुख होईल, असा शाप दिला होता (नारद पहा; म. शां. २९. २५ कुं.). सप्तर्षि हिंडत असतांना ब्रह्मसरोवरावर वसिष्ठानें कांठावर आणून ठेविलेलीं कमळें चोरीस गेल्यामुळें त्यानें प्रत्येकाकडून शपथ घेवविली. त्यांत यानेंहि शपथ घेतली होती (म. अनु. १४३. ३४ कुं.).

पर्वत काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. १२; ९. १०४; १०५). नारदाबरोबर याचा अनेक वेळां उल्लेख आला आहे (ऐ. ब्रा. ७. १३; ३४; ८. २१; सां. श्रौ. १५. १७. ४). हा एक देवहि आहे.

पर्वतायु—बालधि ऋषीचा पुत्र. मेधावीचें नामांतर.

पर्वतेश्वर—विंध्य देशचा राजा. यानें प्रजेस त्रास दिल्यामुळें व द्रव्याचा फार लोभ केल्यामुळें यास प्रथम यमानें घोर नरकांत घातलें. पुढें यास वानराचा जन्म प्राप्त झाला. याचा पुरोहित अपहाराच्या योगानें सारस पक्षी झाला. एकदां हा वानर त्यास धरावयास गेला असतां त्या सारस पक्ष्यानें यास गतजन्म सांगून पुढें तूं व मी हंस होणार असून त्यापुढें मनुष्याचा देह प्राप्त होईल असें याला सांगितलें (पद्म. उ. १२९).

पर्शु—सायणमतें पर्शूचा मुलगा तिरिंदिर (ऋ. ८. ६. ४६). दुसरीकडे तिरिंदिराला पारशव्य म्हटलें आहे (सां. श्रौ. १६. ११. २०). पृथुपर्शूनीं सुदासाला साहाय्य केलें. पण येथील पृथुपर्शु शब्दाचा अर्थ निश्चित करावयास पाहिजे (ऋ. ७. ८३. १). आयुधजीविसंघवाचक पर्शूचा पाणिनीनें उल्लेख केला आहे (पा. सू. ५. ३. ११७).

पर्शु मानवी—सायणमतें ही सूनी होती. हिला एके वेळीं वीस मुलें झालीं (ऋ. १०. ८६. २३). दुसरीकडेहि असा एक निर्देश आहे (तै. ब्रा. ३. २. २. २). पण कात्यायनानें आपल्या वार्तिकांत स्त्रीवाचक पर्शूचा निर्देश केला आहे (४. २. २३. २).

पलस्तिजमदग्नि—यानें सूर्यापासून ससर्परी विद्या आणून विश्वामित्राला दिली. सायणानें याचा अर्थ दीर्घायुषी जमदग्नि असा केला आहे (ऋ. ३. ५३. १६).

पलांडु—यजुर्वेदी श्रुतर्षि.

पलिगु--याचा हिरण्यकेशीशाखेच्या पितृतर्पणांत उल्लेख आहे (स. गृ. २०. ८. २०).

पलिगुत लौहित्य--श्यामजयन्त लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४२. १). पलि शब्द प्राचीन वाङ्मयांत नाहीं.

पवन--उत्तम मनूच्या पुत्रांतील एक.

पवमान—अग्नीस स्वाहे पासूनच झालेल्या तीन पुत्रांतील एक. याचा पुत्र हव्यवाह. हा अरणीपासून उद्भवलेला गार्हपत्य अग्नीचा अंश असून हा गृहस्थास पूज्य आहे (मत्स्य. ५१. ३).

२ (स्वा. उत्तान.) विजिताश्व राजाच्या तीन पुत्रांतील दुसरा. हा पूर्वजन्मीं अग्नि असून वसिष्ठशापानें मनुष्यजन्मास आला होता (भा. ४. २४. ४).

३ (स्वा. प्रिय.) मेधातिथीच्या सात पुत्रांतील तिसरा. याचा खंड याच्या नांवानें प्रसिद्ध आहे (भा. ५. २०. २५).

पवित्र—एक ब्राह्मण. याची बायको बहुला. अनपत्यपति हा ब्राह्मण याचा मित्र होता. त्या दोघांनीं विचारल्यावरून लोमशानें यांना अतिथिधर्म सांगितला. पुढें पवित्रानें एका उंदरास एक तीक्ष्ण टोकाचें हत्यार मारलें तेव्हां तो मरणार, असें पाहतांच यानें त्याचे अंगावर तुलसीपत्रें ठेवलीं व नारायणनामाचा गजर केला. तेव्हां तो उंदीर उद्धरून गेला (पद्म. क्रि. २५).

२ भौत्यमन्वंतरांतील देवगण.

३ इंद्रसावर्णि मन्वंतरांतील देव.

पवित्र आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ६७. २२-३२; ७३; ८३).

पवित्रपाणि--एक ब्रह्मर्षि (म. स. ४. २१; ७. १२ कुं.).

पवीरु—धृष्टिगूनें इंद्राच्या कृपेनें याला संपत्ति प्राप्त झाल्याचा उल्लेख केला आहे (ऋ. ८. ५१. ९). पण आयुधवान् अशा अर्थाचें हें विशेषणहि मानिलें आहे. (वा. सं. ३३. ८२).

पशु—सविता नांवाच्या पांचव्या आदित्यास पृश्नि नांवाच्या स्त्रीपासून झालेल्या आठ अपत्यांपैकीं एक (भा. ६. १८. १).

पशुमत्—(दुष्पण्य पहा).

पशुसख—हा पशूंचा मित्र असल्यामुळें याला हें नांव मिळालें (म. अनु. १४२.४३ कुं.). सप्तर्षींचा एक सेवक. हा शूद्र होता. याच्या बायकोचें नांव गंडा असें होतें. (म. अनु. १४१. ५. कुं). वसिष्ठ ऋषीच्या कमळाच्या चोरीमध्यें यालाहि शपथ घ्यावी लागली (म. अनु. १४३. ४०. कुं.).

पशुहन्—वृषाचा पुत्र.

पह्लव—हरिश्चंद्राच्या कुलांतील गर राजाचें राज्य घेणाऱ्या राजांपैकीं एक. याला गराचा मुलगा सगर यानें जिंकून दाढी राखण्याच्या अटीवर सोडून दिलें (पद्म. उ. २०).

पाक—इंद्रानें मारिलेला एक असुर. याच्यामुळेंच इंद्रास पाकशासन हें नांव मिळालें (भा. ७. २. ४; ८ ११. २२).

पाकस्थामन् कौरयाण—मेध्यातिथि काण्वानें याच्या औदार्ययुक्त देणगीचा गौरव केला आहे (ऋ. ८. ३. २१-२४).

पाचि—(सो. पूरु.) मत्स्यमतें नहुषाचा पुत्र.

पांचजनी—असिक्नीचें नामांतर.

पांचाल—दुर्मुख व शोण यांना पंचाल देशचे राजे म्हणून हा शब्द लावला आहे. केवळ ह्याच शब्दाचाहि उपयोग केलेला आहे (जै. उ. ब्रा. ३. २९. १).

पांचाल देशच्या राजाचा केवळ पांचाल ह्या शब्दानेंहि निर्देश करितात. पांचाल देशाचे दक्षिण व उत्तर असे गंगा नदीनें पडलेले दोन भाग आहेत व त्यांच्या दोन वंशावळीहि आहेत. दक्षिणेकडे राज्य करणाऱ्या वंशाला अजमीढवंश म्हणतात व उत्तरेकडे राज्य करणाऱ्या वंशाला नीलवंश म्हणतात.

२ ऋग्वेदाचा क्रमपाठ प्रथम बाभ्रव्य गोत्रांतील पांचालानें रचला (म. शां. ३५२. ३६-३८ कुं.; पितृवर्तिन् पहा).

पांचालचंड—संहितेचा तत्त्वज्ञानपर अर्थ लावितांना वाच् ही संहिता होय असें याचें मत आहे (ऐ. आ. ३. १. ६).

पांचाली—द्रुपदाची कन्या द्रौपदी (भा. १. ७. ३८).

पांचाल्य—आरुणि नांवाचा ऋषि (म. आ. ३. ९७ कुं.).

पांचि—सोमयज्ञांत वेदि तीन अंगुळें करण्याचा प्रघात यानें सुरूं केला (श. ब्रा. १. २. ५. ९). आणखीहि उल्लेख आहे (श. ब्रा. २. १. ४. २७).

पाटल—एक वानर. राम बिभीषणाच्या भेटीकरितां लंकेकडे चालला असतां, मध्यंतरीं किष्किंधा नगरीपाशीं उतरला होता. त्या वेळीं हा मोठ्या उत्सुकतेनें त्याच्या दर्शनास आला होता (पद्म. सृ. ३८).

पाटव—चाक्राचें पैतृक नांव.

पाटिक—श्यामपराशरकुलोत्पन्न ऋषि.

पाठक—काश्यपास (कण्वास) आर्यावर्तीपासून झालेला तृतीय पुत्र (भवि प्रति. १. ६). सरस्वती कन्येपासून याला सोळा पुत्र झाले. हे गोत्रकार होते. कश्यप, भारद्वाज, विश्वामित्र, गोतम, जमदग्नि, वसिष्ठ, वत्स, गौतम, पराशर, गर्ग, अत्रि, भृगु, अंगिरा, शृंगी, काल्यायन व याज्ञवल्क्य हीं त्यांचीं नांवें होत (भवि. प्रति. ४. २१).

पाडक—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य. ब्रह्मांडमतें मांडूक असा पाठभेद आहे.

पाणिक—अंगिराकुलांतील एक ऋषि.

पाणिन—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

पाणिनि—हा पाणिपुत्र पाणिन ऋषीचा पुत्र. याच्या आईचें नांव दाक्षी. याचें गांव शालातुर (पा. सू. ४. ३. ९४.). याच्या गुरूचें नांव वर्ष. हा प्रथम जडबुद्धि होता. त्यामुळें इतर मित्र याची थट्टा करीत तेव्हां कंटाळून हा हिमालयावर गेला व तेथें शंकरापासून याला एक एक व्याकरण प्राप्त झालें. तेंच सध्यांचें पाणिनीय व्याकरण होय. वररुचि, व्याडि वगैरे याचे सहाध्यायी होत (कथासरित्सागर २७. ७०-७५). शेषानें पाणिनीला विद्या दिली असाहि निर्देश आहे (ब्रह्मवै. प्र. ४). काल्यायन कणाद वगैरेबरोबर पाणिनीचा उल्लेख आहे (ब्रह्मवै. ग. २३. १४). विश्वामित्राच्या कुलांतील गोत्रकारांत एक पाणिनि आहे (मत्स्य. १९८). हे सर्व एक असण्याचा संभव आहे.

याचें व्याकरण आठ अध्याय असल्यामुळें अष्टाध्यायी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. याशिवाय गणपाठ, धातुपाठ, लिंगानुशासन हेहि ग्रंथ याचेच होत. शिक्षा याच्या एकाद्या अनुयायानें लिहिली असावी. शिवाय पातालविजय(जांबवती विजय) नांवाचें एक नाटकहि याचे नांवावर मोडतें. याच्या अष्टाध्यायीचें महत्त्व अपूर्व आहे. हा ग्रंथ अत्यंत प्राचीन असूनहि क्लिष्ट पण थोडक्यांत आहे. कात्यायन, पतंजलि व काशिकाकार यांनीं त्यावर विस्तृत ग्रंथ करून तें पूर्ण ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्वत्र अबाधित प्रसार असल्यामुळें हें व्याकरण ज्याला

परिचित नाहीं त्याला पदोपदीं अडचण भासते. इतका याचा संस्कृत वाङ्मयाशीं तादात्म्यसंबंध आहे.

याचे गणपाठादि ग्रंथ नित्य पठनपाठनांत नसल्यामुळें व त्यांवर भाष्यवार्तिकादिकांनीं विशेष लक्ष न टाकिल्यामुळें शुद्ध स्वरूपांत राहिलेले नाहींत.

पाणिनीच्या सूत्रांत खालील देशांचा निर्देश आहे. कंबोज (४. १. १७५), मद्र (४. २. १०८; ७. ३. १३), कारस्कर (६.१.१५६), कापिशा=काबूल (४. २. ९९), वाहीक (४. २. ११७), उशीनर (४. २. ११८), साल्वेय, गांधार (४. १. १६९), साल्व (४.१. १७३; २.७६), युगंधर, त्रिगर्त (४.२. १३०; ५. ३. ११६), प्रत्यग्रथ, कलकूट, भर्ग व यौधेय (४. १. १७३; १७८), मगध, कलिंग, सूरमस (४. १. १७०), कोसल (४. १.१७१), कुरु (४. १. १७२; १७६; २. १३०), अवंति, कुंति (४. १.१७६), सौवीर (४. २. ७६), भौरिक्य, ऐषुकाय (४. २. ५४), धूम (४. २.१२७). पंजाबमधील बारीकसारीक निर्देशांवरून त्या प्रांताशीं पाणिनीचा निकट परिचय दिसतो (४. २. ७४-७७). पाणिनि प्राचाम् (४. १. १७) व उदीचाम् (४. १. १५३) असा निर्देश करितो. त्याचा अर्थ पुढील सांप्रदायिक श्लोकांत स्पष्ट केला आहे.

प्रागुदग्भो विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिध्यर्थं सा नः पातु शरावती (काशिका १. १. ७५) ॥ शरावत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः उदीच्यः पश्चिमोत्तरः (अमरकोशः ५७०).

पाणिनीच्या सूत्रांत खालील गांवांचा उल्लेख आहे. विपाशा (४. २. ७४), संकल (४. २. ७५), सुवास्तु (४.२. ७७), अजस्तुन्द, कास्तीर (६.१.१५५).

वर्णु नदाचा उल्लेख आहे (४. २. १०३).

याच्या ग्रंथांत खालील आचार्यांचीं मतें नमूद केलीं आहेत. चाक्रवर्मन् (६. १. १३०), भारद्वाज (७. २. ६३), काश्यप (८. ४. ६७), आपिशलि (६. १. ९२); गार्ग्य, गालव (६. ३. ६१; ७. १. ७४; ३. ९९; ८. ३. २०; ४.६७), शाकटायन (३. ४. १११; ८. ३. १८; ४. ५०), शाकल्य (१.१. १६; ६.१.१२७; ८. ३. १९; ४. ५१), सेनक (५. ४. ११२), स्फोटायन (६. १. १२३).

याच्या ग्रंथांत पुढील वेदांच्या शाखाप्रवर्तकांचा उल्लेख आहे.

१ अश्वपेज, २ उख, ३ कठ, ४ कठशाठ, ५ कलापिन्, ६ कषाय (कशाय, का.), ७ काश्यप, ८ कौशिक, ९ खंडिक, १० खाडायन, ११ चरक, १२ छगल, १३ तल, १४ तलवकार, १५ तित्तिरि, १६ दंड, १७ देवदर्शन, १८ देवदत्तशठ, १९ पुरुषांसक (पुरुषासक), २० रज्जुकंठ, २१ रज्जुभार, २२ वरतंतु, २३ वाजसनेय, २४ वैशंपायन, २५ शापेय, २६ शाष्येय (शाखेय, का), २७ शाईरव (सांगर, का.), २८ शौनक, २९ सापेय, ३० स्कंद, ३१ स्कंध, ३२ स्तंभ (स्कंभ, का.) (पा. सू. ४. ३. १०२-१०९ गणासहित)

यांपैकीं फक्त तलवकार व वाजसनेय ब्राह्मण उपलब्ध आहेत. इतरांचे काय ग्रंथ होते हें सांगणेंहि अशक्य आहे.

उलप, तुंबरु व हरिद्रु हीं नांवें काशिकेंत अधिक आहेत.

याशिवाय खालील ग्रंथांचा पाणिनीच्या सूत्रांत निर्देश आहे. छन्दस् (१. २. ३६ इ.), निगम (७. २. ६४), मंत्र (२. ४. ८०), ऋच् (४. १. ९), यजुस् (६. १. ११७), काठक (७. ४. ३८), साम (१. २. ३४), आथर्वणिक (६. ४. १७४), संहिता (१. २. ३९), ब्राह्मण (२. ३. ६०), उपनिषद् (१. ४. ७९), अनार्ष (१. १. १६), क्रमपद-शिक्षामीमांसा (४ २. ६१), अनुब्राह्मण (४. २.६२), अनुप्रवचनादि (५. १. १११), भिक्षुनटसूत्र (४. ३.११०). आरण्यक हा वैदिक ग्रंथविभाग पाणिनीला माहीत नसल्यानें पाणिनीचा काल बराच प्राचीन ठरतो (४ २. १२९).

याशिवाय कर्मन्द व पाराशर्य यांनीं केलेलीं भिक्षुसूत्रें, कृशाश्व व शिलालिन् यांनीं केलेलीं नटसूत्रें व त्यांचे अनुयायी प्रसिद्ध होते (४. ३. ११० १११).

भक्तिसंप्रदाय पाणिनीच्या वेळीं मान्य असून वासुदेवार्जुन ऊर्फ नरनारायण यांचीं उपासना सुरू होती व क्षत्रियजाती-पलीकडील ईश्वरभाव त्यांचे ठिकाणीं आला होता (पा. सू. ४. ३.९५; ९८).

पाणिनीच्या वेळीं आढक व खारी हीं मापें होतीं (पा. सू. ५. १. ३३; ५३).

संवत्सर, परिवत्सर हीं कालपरिमाणें होतीं (पा. सू. ५. १. ९२).

शेवटीं पाणिनीला सिंहानें मारिलें (पंचतंत्र). पण त्याला दुजोरा नाहीं.

आजपर्यंत पाणिनीच्या कालनिर्णयाचे प्रयत्न पुष्कळ लोकांनीं केले आहेत. त्यांपैकीं कै. वि. का. राजवाडे व त्र्यं. गु. काळे यांचे प्रयत्न विशेष ध्यानांत घेण्यासारखे आहेत. कै. राजवाडे यांनीं इ. स. पू. १२००-९००असा काळ ठरविला आहे. पण कै. काळे यांनीं पिंगल हा पाणिनीचा भाऊ होता व तो जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत सदस्य होता. जनमेजय व वैशंपायन यांचा पाणिनीनें निर्देश केला आहे. यावरून हा त्यानंतर थोड्याच

दिवसांत झाला असावा असा तर्क केला आहे. पण यामुळें पाणिनीचा काळ इ. स. पू. ७०० पर्यंत नक्की मागें गेला, असें शास्त्रज्ञ मानितात (भा. इ. सं. मं. इतिवृत्त १८३२; पुराणनिरीक्षण पा. २९१).

पाणिनि हा यास्काच्याहि पूर्वीचा आहे, असें परः संनिकर्षः संहिता (नि. १. १७; पा. सू. १. ४. १०९), पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (पा. सू. ६. ३. १०९ यावरील भाष्य) व एके शब्दांनीं निर्दिष्ट मतें इत्यादिवरून कांहीं लोक मानितात (निरुक्तसमालोचनं पा. ११० पहा).

पितृशर्मन्‌चें विष्णुयशस्‌कन्या ब्रह्मचारिणीशीं लग्न झालें ब्रह्मचारिणीला ऋच्, यजुस्, सामन् व अथर्वन् असे चार पुत्र झाले. या चारांना अनुक्रमें व्याडि, मीमांस, पाणिनि व वररुचि असे पुत्र झाले. यांपैकीं पाणिनीचा मागधेश चंद्रगुप्ताच्या समेंत काणभूतीच्या प्रशिष्यांनीं पराजय केला. म्हणून पाणिनीनें अठ्ठावीस दिवस तप करून शंकराकडून ' अइउण् ' वगैरे शिवसूत्रें मिळविलीं (भवि. प्रति. ४. ३०-३१). परंतु या माहितीला ऐतिहासिक महत्त्व नाहीं. तसेंच पाणिनिकुलांत शलंकाला दाक्षीपासून झालेला हा पुत्र असून यानें नांव आहिक असें होतें. पाणिनि या कुलनामानें याची प्रसिद्धि झाली. ही त्रिकांडशेष व केशव यांवरून माहिती मिळते. हरचरित चिंतामणीच्या सत्ताविसाव्या सर्गांत नंदाच्या पाटलिपुत्रांत शंकरस्वामीच्या वर्ष नांवाच्या मुलापासून हा विद्या शिकला अशी माहिती मिळते.

पांड—कण्वाचा पुत्र. यास सरस्वतीकन्येपासून सोळा पुत्र झाले. ते गोत्रकार होते (भवि. प्रति. ४. २१; पाठक पहा).

पांडर—सर्पसत्रांत दग्ध झालेला ऐरावत कुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७. ११ कुं.).

पांडु—(सो. कुरु) हा हस्तिनापूरचा राजा होता. शंतनुपुत्र विचित्रवीर्य हा लवकर मेल्यामुळें त्याची पत्नी अंबालिका निपुत्रिक होती. तेव्हां तिची सासू सत्यवती, व्यासाची आई, हिनें तिला ज्येष्ठ दीर व्यास याच्यापासून तूं पुत्रोत्पादन करून घे, असें सांगितलें त्याप्रमाणें कोणी राजा नसल्यानें सत्यवतीनें व्यासास अंबालिकेपासून पुत्रोत्पादन करण्याची आज्ञा केली. ती मातृआज्ञा प्रमाण मानून व्यास विद्रूप रूप घेऊन अंबालिकेच्या मंदिरांत गेला. तेव्हां तिचा मुखचंद्र भीतीनें पांढरा फटफटीत झाला. तें पाहून ' तूं पांढरी झालीस, म्हणून तुझा मुलगा पांढऱ्या रंगाचा होईल व त्याचें नांवहि पांडु असेंच ठेवतील, ' असें तिला व्यास म्हणाला. पुढें अंबालिका प्रसूत होऊन तिला पांढरा परंतु देदीप्यमान पांडु या नांवाचा मुलगा झाला (म. आ. १. १३०; ६३; ६४. १५५; स. ८. २५; वि. ५३. १७ कुं.).

पांडूचें भीष्मानें पुत्रवत् पालन केलें. त्यानें सर्व संस्कार यथाशास्त्र करून याकडून ब्रह्मचर्यास विहित अशीं व्रतें व अध्ययन करविलें. हा श्रुतिस्मृतींमध्यें पंडित व व्यायामांत पटाईत झाला. चार वेद, धनुर्वेद, गदाखड्गयुद्धशास्त्र, गजशिक्षा, नीतिशास्त्र, इतिहास, पुराणें, कला व तत्त्वज्ञान यांमध्यें हा पारंगत झाला (म. आ. ११८.१८-२० कुं.).

कुंतिभोज राजानें आपली कन्या पृथा हिचें स्वयंवर केलें. तेथें कुंतीनें पांडूला वरिलें व तिच्यासह पांडु हस्तिनापुरी आला. नंतर पांडूचें दुसरें लग्न करावें, असें शांतनुपुत्र भीष्माच्या मनांत आलें आणि त्याप्रमाणें तो मंत्री, ब्राह्मण, ऋषि व चतुरंग सेना घेऊन मद्र राजाच्या नगराला गेला. तेव्हां वाहीकराजा शल्य त्यास सामोरा गेला. नंतर भीष्मानें त्याच्या बहिणीस पांडु राजाकरितां मागणी घातली. शल्यानें तें स्थळ पसंत केलें. परंतु आपल्या घराण्यांतील चाल पुरी केली पाहिजे, अशी त्याला अट घातली. त्या चालीप्रमाणें भीष्मानें सोन्याचे दागिने, सोनें व अनेक प्रकारचीं रत्नें शल्यास दिलीं. तसेंच हत्ती, घोडे, रथ, वस्त्रें, अलंकार, मणि, मोत्यें, प्रवाळ वगैरे देणग्या दिल्या. तें सर्व द्रव्य घेऊन शल्य संतुष्ट झाला आणि त्यानें आपली बहीण माद्री हिला यथास्थित अलंकार घालून भीष्माच्या स्वाधीन केलें. भीष्म माद्रीसह हस्तिनापुरीं आला. तेथें सुमुहूर्तावर पांडूनें तिचें पाणिग्रहण केलें (म. आ. १२१-१२२ कुं.).

धृतराष्ट्र आंधळा असल्यामुळें व विदुर शूद्र असल्यामुळें याला राज्याभिषेक होऊन हा हस्तिनापूरचा राजा झाला (म. आ. ११८ कुं.). माद्रीच्या पाणिग्रहणापासून एक महिन्यानंतर पांडु सर्व पृथ्वी जिंकण्याच्या उद्देशानें बाहेर निघाला. यानें बरोबर मोठें सैन्यहि घेतलें. प्रथम पर्वतांचा आश्रय करून राहणारे लुटारू दशार्ण यांना जिंकून त्यांचीं निशाणें व सैन्य यानें घेतलें. पुढें अनेक राजांना लुटून उन्मत्त झालेला मगधाधिपति दीर्घास त्याच्या राजवाड्यांत ठार करून त्याचा खजिना व वाहनें घेतलीं. पुढें मिथिलेच्या विदेहाला जिंकलें. अशाच रीतीनें काशी, सुह्म व पुण्ड्र या देशांत कौरवांचा झेंडा उभारला. नंतर सर्व पृथ्वीवरील राजांनीं यास राजेंद्र म्हणून मान्य केलें व पुष्कळ प्रकारचे नजराणे दिले. अशा तऱ्हेनें अनेक देश व राजे पादाक्रांत करून हा दिग्विजयी राजा हस्तिनापुरीं आला (म. आ. १२२ कुं.).

हा एकदां मृगयेसाठीं वनांत गेला असतां यानें मृगरूप धारण करून मैथुन करीत असलेल्या किंदम मुनीस मृग समजून त्याच्यावर बाण मारिले. त्यामुळें मुनीचा मैथुनभंग होऊन त्याचें

प्राणोत्क्रमण झालें. मरणापूर्वी त्यानें 'तूंहि मैथुनप्रसंगीं मरशील' असा पांडूस शाप दिला (म. आ. १२३.७ कुं.). त्यामुळें याला पश्चात्ताप व उपरति होऊन यानें वानप्रस्थाश्रम स्वीकारिला. याच्याबरोबर याच्या स्त्रियांनींहि तपाचरण करण्याची इच्छा दर्शविली. कुंती व माद्री यांसह तपश्चर्या करण्याचें ठरवून हा हिंडत हिंडत नागशत पर्वत, चैत्ररथवन, कालकूट, हिमालय व गंधमादन पर्वत या ठिकाणीं आला. तेथून इंद्रद्युम्न सरोवरावर गेला; व तेथून हंसगिरी पर्वत ओलांडून शतशृंग गिरीवर जाऊन तप आचरूं लागला (म. आ. १२४ कुं.).

एकदां कांहीं ऋषि ब्रह्मदेवाच्या भेटीस जाण्याकरितां निघाले. तेव्हां पांडुहि निघाला. पण ऋषींनीं 'तुला येतां येणार नाहीं, ' असें यास सांगितलें. तेव्हां ' निपुत्रिकास स्वर्गप्राप्ति होत नाहीं; व मी तर निपुत्रिक आहें. शिवाय, मी जरी देव, ऋषि व मानव यांना तुष्ट केलें आहे, तरी पितरांना केलें नाहीं, अशा स्थितींत संततीकरितां मी काय करावें ? माझी जशी व्यासापासून उत्पत्ति झाली, तशी माझ्या स्त्रियांपासून होईल काय ? ' असें त्या ऋषींस पांडूनें विचारिलें. ऋषींनीं 'उत्तम कर्मानें संतति येथेंच प्राप्त करून घे, ' असें यांस सांगितलें. तेव्हां यानें कुंतीस पुत्रोत्पादन करण्यास सांगितलें. पुत्रांचे बारा प्रकार तिला सांगून स्वजातियापासून अगर श्रेष्ठ जातीपासून संतानप्राप्ति करून घेण्याची पूर्वी शारदंडायनीनें आज्ञा केल्याचें वृत्तहि सांगितलें. आणि पूर्वजांस व आपल्यास अधोगति न मिळावी, म्हणून तपोनिष्ठ ब्राह्मणांपासून पुत्रोत्पादन करण्यास सांगितलें. त्याचा कुंतीनें निषेध केला. तिनें भद्रेस व्युषिताश्व राजाच्या शापापासून पुत्र झाल्याचें सांगून त्याप्रमाणें पुत्रोत्पादन झाल्यास बरें असें दर्शविलें. तेव्हां पांडूनें ' पतीनें पुत्रोत्पादनासाठीं समागम करण्यास सांगितलें असतां, जी स्त्री त्याप्रमाणें वागणार नाहीं, तिला भ्रूणहत्येचें पातक लागेल ' अशी उद्दालकपुत्र श्वेतकेतूची मर्यादा तिला सांगितली. या मर्यादेप्रमाणें सौदासानें आपली पत्नी दमयंती हिचा वसिष्ठाशीं समागम करवून अश्मक नांवाचा पुत्र प्राप्त करून घेतला. शिवाय ' माझा जन्म व्यासापासून झाला,' असेंहि पांडूनें कुंतीस निवेदिलें.

तेव्हां कुंतीनें दुर्वास ऋषीनें आकर्षक मंत्र दिल्याचें पांडूस सांगितलें. 'तो मंत्र जपून देवाचें स्मरण केलें कीं, मनोरथ पूर्ण होतील' असा दुर्वासानें वर दिलेलाहि तिनें निवेदिला. याप्रमाणें राजाज्ञेनें त्या मंत्राचें तीन वेळां स्मरण करून युधिष्ठिर, भीम व अर्जुन हे अनुक्रमें यमधर्म, वायु व इंद्र यांच्या समागमानें तिला पुत्र झाले. यानंतर पुत्रोत्पादन करण्याचें तिनें नाकारिलें कारण तो व्यभिचार होईल असें ती म्हणाली. पुढें राजाज्ञेनें कुंतीनें माद्रीस मंत्र दिला. तिला अश्विनीकुमारांच्या प्रभावानें नकुलसहदेव असे जुळे पुत्र झाले (म. आ. १२६-१२९ कुं.).

एकदां वसंत ऋतूंत हा भार्यासह अरण्यांत हिंडूं लागला. तें सुशोभित अरण्य पाहून याच्या मनांत कामोद्भव झाला. माद्री एकटीच याच्या मागें चालली होती. यौवनावस्थेंत असलेल्या व पातळ वस्त्र परिधान केलेल्या माद्रीस पाहून ती नको नको म्हणत असतां तिच्याशीं बलात्कारानें यानें संग केला. परंतु पूर्वोक्त शापाप्रमाणें मैथुनप्रसंगीं यास मरण आलें व माद्रीनें सहगमन केलें. पांडवांनीं पांडु व माद्री यांचा प्रेतसंस्कार योग्य तऱ्हेनें केला (म. आ. १३४; १३६ कुं.).

२ धातापुत्र (वायु. १. २८).

३ (सो. कुरु.) पहिल्या जनमेजय पारीक्षिताचा पुत्र. यास धृतराष्ट्रादि सात भाऊ होते (म. आ. १०१ ४४ कुं.).

४ अंगिराकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

पांडुरोचि—भृगुकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

पांड्य—हा द्रविड देशचा राजा होता. यास चित्रांगदा नांवाची एक कन्या होती. याला प्रवीर, चित्रवाहन व मलयध्वज अशीं नांवें होतीं. हा भारतीय युद्धांत पांडवपक्षाकडे होता. याचा अश्वत्थाम्यानें वध केला (म. क. २०). हें घराणें तुर्वशापासून निघालें (वायु. २. ३७. ६; ब्रह्मांड. ३. ७४. ६).

२ हा प्रदोषसमयीं शिवपूजा करीत असतां एक मोठा आवाज झाला. त्याबरोबर अर्धीच पूजा टाकून हा बाहेर आला व आलेल्या शत्रूच्या प्रधानाचा यानें शिरच्छेद केला. मागाहून शिवपूजा समाप्त न करितां यानें भोजन केलें. त्यामुळें पुढील जन्मीं हा सत्यरथ होऊन याला शाल्वानें ठार केलें (शिव. रुद्र. ३१. ४७-५५).

पातालकेतु—जालंधर सेनेंतील एक असुर (पद्म. उ. १२).

२ (ऋतध्वज पहा).

पाथ्य—वृषन्चें पैतृक नांव.

पादप—वसिष्ठकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

पादपायन—(पालंकायन पहा).

पापनाशन—दमन नामक शिवावताराचा शिष्य.

पायु—अंगिराकुलांतील एक ऋषि.

पायु भारद्वाज—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ६. ७५. ८७). हा दिवोदासाचा आश्रित होता. (अश्वथ पहा). याचा आणखी एके ठिकाणीं उल्लेख आहे (ऋ. १. ४७. २४). यानें एक युद्धांतील शस्त्रास्त्रांचें वर्णन करणारें व राजाला युद्धाकरितां सज्ज करणारें सूक्त आहे (ऋ. ६. ७५). हें

अभ्यावर्तिन् चायमानाकरितां यानें म्हटलें आहे, असें बृहद्देवते-वरून दिसतें.

पार—(सो. पूरु.) भागवत, विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें पृथुसेनाचा; व वायुमतें पृथुषेणाचा पुत्र. मत्स्यांत याला पौर म्हटलें आहे. याच्या पुत्रांस नीप अशी संज्ञा आहे.

२ (सो. पूरु) विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें समराचा पुत्र.

वंशावळ उलट क्रमानें पाहूं लागलें असतां भागवतांतील पार इतरांच्या विभ्राजाबरोबर येतो. म्हणून पारास विभ्राज नामांतर असावें अशी समजूत होते.

भागवत	इतर पुराणें
पार	विभ्राज
नीप	अणुह
ब्रह्मदत्त	ब्रह्मदत्त

पण सुलट क्रमानें पाहतां सर्व पुराणांत पार भागवतांतील पाराच्याच जोडीला येतो. नीपानंतर अणुहापर्यंतचे राजे भागवतांत गाळल्यामुळें हा घोंटाळा होतो.

३ (सो. अनु.) विष्णुमतें अंगाचा पुत्र.

४ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

पारःकारिररेव—पारिकारारिरेवबद्दल पाठभेद.

पारण—अगस्त्यकुलोत्पन्न गोत्रकार ऋषिगण.

पारद—हरिश्चंद्राच्या कुलांतील गर राजाचें राज्य जिंकणाऱ्यांपैकी एक. याला गराचा मुलगा सगर यानें जिंकून याच्या डोक्याचे सर्व केंस काढून सोडून दिलें (पद्म. उ.२०).

पारशवी—देवराजाची कन्या व विदुराची बायको.

पारशव्य—तिरिंदिराचें पैतृक नांव.

पारस्कर—यानें पारस्करगृह्यसूत्र व स्मृति केली. कात्यायन व हा एक असावा.

पारावत—कोणी परवत्च्या लोकांना पारावत म्हणत असें सायण म्हणतो. हे यमुनेच्या काठीं असत. यांचा पुरोहित तुरश्रवस् होता (पं. ब्रा. ९. ४. १०). यानें दिलेल्या देणग्यांचा वसुरोचिषनें उल्लेख केला आहे (ऋ. ८.३४.१८). पारावतघ्नी असें सरस्वतीला म्हटलें आहे (ऋ. ६.६१. २).

२ हे बारा असून वासिष्ठ आहेत. अजिह्य. अजेय, आयु, दिव्यमान, प्रचेतस्, महाबल, महामान, दान, यज्वत् विश्रुत, विश्वदेव व समंज (ब्रह्मांड. २. ३६. १३-१५).

३ स्वारोचिष मन्वंतरांतील देवगण.

४ सर्पसत्रांत दग्ध झालेला ऐरावतकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७. ११ कुं.).

पारावतसुत—(सो.) भविष्यमतें कमलांशूचा पुत्र.

पाराशर—पाराशरानें एकशेंसाठ श्लोकांनीं युक्त अशी पाराशरी शिक्षा लिहिली. ही शुक्लयजुर्वेदाची शिक्षा आहे. शुक्लयजुर्वेदाचे म्हटले जाणारे स्वर, अनुनासिक, विसर्ग वगैरेंचें सध्यां प्रचलित असल्याप्रमाणें वर्णन या शिक्षेंत आढळतें. याज्ञवल्की, वासिष्ठी, कात्यायनी, पाराशरी, गौतमी, मांडव्यी व पाणिनि या शिक्षांचा उल्लेख या शिक्षेंत सांपडतो (श्लो. ७७-७८). त्यावरून ही शिक्षा बरीच अलीकडची असावी. ही शिक्षा म्हणणाराला वैष्णवपद मिळेल असें शेवटीं फळ सांगितलें आहे (श्लो. १६९).

पाराशरीकौंडनीपुत्र—गार्गीपुत्राचा शिष्य (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३०).

पाराशरीपुत्र—कात्यायनीपुत्राचा (बृ. उ. ६. ५. १), औपस्वतीपुत्राचा (बृ. उ. ६. ५. १.), वात्सी-पुत्राचा (बृ. उ. ६. ५. २), व वार्कारुणीपुत्राचा (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३१) हा शिष्य. याचे शिष्य भारद्वाजीपुत्र, औपस्वतीपुत्र व वात्सीपुत्र होत.

पाराशर्य—भारद्वाज, वैजवापायन व जातूकर्ण्य यांचा हा शिष्य (बृ. उ. २. ६. २; ४. ६. ३). वैजवापायनाचा शिष्य असल्याबद्दल इतरत्र दुजोरा मिळतो (तै. आ. १. ९. २). व्यास पाराशर्य हा विष्वक्सेनाचा शिष्य होता (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १). याचे शिष्य पाराशर्यायण, सैतव, प्राचीनयोग्य व भरद्वाज हे होत. पाणिनीच्या सूत्रांत भिक्षुसूत्र करणाऱ्या पाराशर्याचा निर्देश आहे (४.३.११०).

२ युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक ऋषि (म. स. ४.१९कुं.).

पाराशर्य कौथुम—वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील एक. हा कुथुमीचा शिष्य असावा.

पाराशर्यायण—हा पाराशर्याचा शिष्य व याचा शिष्य घृतकौशिक (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

पारिकारारिरेव—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

पारिक्षित—जनमेजयाचें पैतृक नांव. कांहीं मंत्रांना पारिक्षितिऋचा असें नांव आहे (ऐ. ब्रा. ६.३२; सां. ब्रा. ३०. ५; गो. ब्रा. २.६.१२). ते मंत्र अथर्ववेदांत आहेत(२०.१२७. ७-१०). पारिक्षित पुढें नामशेष झाले असावेत. कारण, पुढें पारिक्षित कोठें आहेत याला आध्यात्मिक उपपत्ति जोडलेली आढळते (बृ. उ. ३.३.१). हा शब्द पारिक्षित व पारीक्षित असा दोन्ही प्रकारें आढळतो.

पारिजात—नारदाबरोबर मयसभेंत आलेला एक ऋषि (म. स. ५. १४ कुं.).

२ पुलह व श्वेता यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. १८०-१८१).

पारिप्लव—रैवत मन्वंतरांतील भूतरजसांतील एक देवगण.

पारिभद्र—(स्वा. प्रिय.) प्रियव्रतपुत्र यज्ञबाहूच्या सात पुत्रांतील पांचवा.

पारियात्र—(सू. इ.) भागवतमतें अनीहाचा, वायुमतें अहीनगूचा, विष्णुमतें रुरूचा व भविष्यमतें कुरूचा पुत्र. यानें भविष्यमतें दहा हजार वर्षे राज्य केलें.

२ सर्पसत्रांत दग्ध झालेला ऐरावतकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७. ११ कुं.).

पारुच्छेप—अनानताचें पैतृक नांव.

पार्णशाल्क—निगदाचें पैतृक नांव.

पार्थ—(अर्जुन व पार्थ्य पहा).

पार्थव—(अभ्यावर्तिन् पहा).

पार्थिव—अंगिराकुलांतील गोत्रकारगण.

पार्थुश्रवस—धृतराष्ट्राचें पैतृक नांव (जै. उ. ब्रा. ४. २६. १५).

२ शांत्युदक करितांना कोणता मंत्र घ्यावा याविषयीं याचें मत आलें आहे (कौ. सू. ९. १०). मधुपर्क गाईनें करावा, असें हा म्हणतो (कौ. सू. १७.२७).

पार्थ्य—रामानें याच्यापाशीं देणग्या मागितल्याचा उल्लेख आहे (ऋ. १०. ९३. १५ पहा). पार्थ्य नसून पार्थ आहे व तें तान्वाचें नांव आहे, असें सर्वानुक्रमणीवरून दिसतें. आश्वलायन श्रौतसूत्रांतहि पार्थच आहे (१२.१०; तान्व पहा).

पार्वाणि-(कार्षणि पहा)

पार्वति—दक्षाचें पैतृक नांव.

पार्वती—हिमालय व मेना यांची कन्या. नारदाच्या सांगण्यावरून हिमालयानें ही शंकरास दिली. एकदां ही व शंकर क्रीडा करीत असतां हिनें शंकराचे नेत्र झांकिले. तेव्हां सोम, सूर्य व अग्नि हे शिवनेत्रांत राहत असल्यामुळें सगळीकडे अंधार पडून क्षय सुरूं झाला. तेव्हां ऋषींच्या सांगण्यावरून यांनी क्रीडा थांबविली. नंतर हिनें शंकराच्या सांगण्यावरून अरुणाचलावर तपश्चर्या केली. गौतमानें हिला अरुणाचलाचें माहात्म्य सांगितलें (स्कंद. १. ३. ३-१२).

पूर्वी ही काळी असून अनरकेश्वर तीर्थांत स्नान करून तेथील लिंगापुढें दीपदान केल्यामुळें गौरवर्ण झाली (स्कंद. ५. १. ३०). हिनें गौरीव्रत निर्माण केलें व त्याचा महिमा धर्मराजास सांगितला (भवि. ब्राह्म. २१).

एकदां ही कल्पवृक्षाखालीं बसून हिनें सुंदर स्त्रीची इच्छा केल्यामुळें अशोकसुंदरी उत्पन्न झाली. तिला पार्वतीनें आपली कन्या मानून ' तूं सोमवंशांतील नहुषाची पत्नी होशील,' असा वर दिला (अशोकसुंदरी पहा).

हिला अंगच्या मळापासून गजानन व शंकरापासून कार्तिकेय हे पुत्र झाले. शिवाय बाण व वीरभद्र यांना हिनें पुत्र मानिलें होतें.

हिनें दुष्टांचा संहार करण्याकरितां देवांच्या विनंतीवरून अनेक अवतार घेतले व त्यांवरून हिला अनेक नांवें पडलेलीं आहेत (दुर्गा व सती पहा).

पार्वतीय—दुर्योधनाचा मामा शकुनि याचें नांव.

पार्षत—सुखखानि नांवानें दलवाहनास ब्राह्मीचे पोटीं झाला (भवि. प्रति. ३.९).

पार्षद्वाण—हा प्रस्कण्वाचा आश्रयदाता होता. पुष्टिगूच्या सूक्तांत याचा उल्लेख आला आहे (ऋ. ८. ५१. २).

पार्ष्ण शैलन—एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. २. ४. ८).

पार्ष्णि—चेकितान राजाचा सारथि.

पालक—(प्रद्योत. भविष्य.) प्रद्योताचा पुत्र. यानें मत्स्यमतें अठ्ठावीस, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें चोवीस वर्षे राज्य केलें.

पालकाप्य—यानें अंगराजाला हत्तींचा आयुर्वेद शिकविला (अग्नि. २९२. ४४).

पालंकायन—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार. याबद्दल पादपायन असा पाठभेद आहे (मत्स्य. २००).

पालित—(सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें पराव्रताचा पुत्र (परिघ पहा).

पालिशय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

पावक—(स्वा. उत्तान.) विजिताश्वाचा पुत्र. वसिष्ठाच्या शापानें मनुष्ययोनींत जन्मला (भा. ४. २४. ४).

२ स्वाहेचे ठायीं अग्नीपासून झालेला पुत्र. व सूक्तद्रष्टा (अग्नि व अग्नि पावक पहा).

पावकाक्ष—रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. ७३).

पावन—मित्रविंदेपासून कृष्णास झालेला पुत्र (भा. १०. ६१. १६; ह. वं. २. १०३).

२ दीर्घतपा ऋषीचा कनिष्ठ पुत्र (पुण्य पहा).

पावमान्य—हे कांहीं ऋचांचे द्रष्टे आहेत (ऐ. आ. २. २.२). आश्वलायनांच्या तर्पणांत यांचा उल्लेख आहे.

पाशद्युम्न वायत—पाशद्युम्नाचें वायत हें पैतृक नांव आहे. याच्या यज्ञांत गेलेल्या इंद्राला वसिष्ठानें आपल्या प्रभावानें सुदासाकडे आणिलें (ऋ. ७. ३३. २).

पाशिन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

पाष्यजिति—(पौषाजिति पहा).

पिंग—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

पिंगल—वेदांग छंदःशास्त्र यानें केलें यालाच पिंगलाचार्य किंवा पिंगलनाग असें म्हणत (भट्ट हलायुधटीका). पण सध्यां उपलब्ध असणाऱ्या छंदःशास्त्रांत लौकिक व वैदिक असे दोनहि छंद सांगितले आहेत. वैदिक छंद फक्त चवथ्या अध्यायाच्या सातव्या सूत्रापर्यंत सांगितले आहेत. पण वैदिकाचा सांप्रदाय लौकिकछंदासुद्धां वेदांग मानण्याचा आहे. छंदःशास्त्रकर्ता पिंगल हा पाणिनीचा अनुज म्हणजे धाकटा भाऊ होता, असें पिंगलकृत पण पाणिनीय व वेदांग म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या शिक्षेवरील भावप्रकाश टीकेच्या आरंभीं लिहिलें आहे. सर्वानुक्रमावरील भाष्यांतहि षड्गुरूनें तसाच उल्लेख केला आहे (परिभाषा ७. ९). पण प्राकृतापर्यंत पिंगलाचा संबंध दिसत असल्यामुळें हें बरोबर वाटत नाहीं. भाष्यकार पतञ्जलि व पिंगल हे एक असण्याचीहि शक्यता दिसत नाहीं. कारण प्राकृताचा उदय इसवी सनानंतर मानितात.

पिंगलाच्या छंदःशास्त्रांत खालील आचार्यांचा उल्लेख आढळतो. कौष्टुकि (३. २९), यास्क (३. ३०), ताण्डिन् (३. ३६), आग्निवेश्य, काश्यप, गौतम, आंगिरस, भार्गव, कौशिक, वासिष्ठ (३.६६), सैतव (५. १८), रात व माण्डव्य (७. ३४).

२ सूर्यवरानें मत्त होऊन दैत्यांनीं देवांना त्रास देण्याचा उपक्रम सुरूं केला. तेव्हां त्या दैत्यांचा नाश व्हावा, एतदर्थ ब्रह्मादि देवांनीं एकत्र जमून जे अठरा विनायक नांवाचे सशस्त्र अनुचर सूर्याजवळ ठेविले, त्यांपैकीं हा एक आहे. सूर्याचे दक्षिण बाजूला अग्नीची योजना केली. हा अग्नि पिंगल असल्यामुळें याला वरील नांव मिळालें (साम्ब. १६; भवि. ब्राह्म. ५६; ७६; ११७).

३ पुरुकुत्स नगरांत हा आचारहीन ब्राह्मण राहत असे. याची स्त्री व्यभिचरिणी असल्यामुळें तिनें यास ठार मारिलें. पुढें ती मेल्यावर तिला पोपटिणीचा व यास गिधाडाचा जन्म प्राप्त झाला. पूर्व वैर स्मरून यानें तिला ठार मारिलें. ती एका कवचींतील पाण्यांत पडली. पुढें एका व्याधानें या गिधाडास ठार मारिलें, तेव्हां हाहि त्या कवचींतील पाण्यांत पडला. ती कवची बट्टु नामक गंगातीरीं राहणाऱ्या व गीतेचा पांचवा अध्याय पाठ करणाऱ्या शुचिर्भूत ब्राह्मणाची असल्यामुळें या दोघांस पितृलोक प्राप्त झाला (पद्म. उ. १७९).

४ भीमनामक व्याध उत्सवाप्रीत्यर्थ शिकार करीत होता; त्याच्यामागें पिंगल नामक एक राक्षस लागला. तेव्हां भीम शमीच्या झाडावर चढत असतां खालीं असलेल्या गणपतीवर शमीची डहाळी सहज पडली. त्यामुळें दोघांचा उद्धार झाला (गणेश. २. २६).

५ कद्रूपुत्र सर्प.

६ भृगुकुलांतील एक ऋषि. हा जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत सदस्य होता (म. आ. ५३. ६ कुं.).

७ सूर्याचा एक अनुचर व लेखक (भवि. ब्राह्म. ५६; ७६; १२४).

८ आपल्या सर्व कन्यांचे विवाह केल्यावर ब्रह्मदेवानें अकरा पुत्र निर्माण केले. ते एकादश रुद्र होत. त्यांपैकीं एकाचें नांव (पद्म. सृ. ४०). यासच शिवपुराणांत कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र म्हटलें आहे (शिव. रुद्र. १८).

पिंगलक—एक यक्ष (म. स. १०. १८ कुं.).

पिंगला—अवंति नगरींतील एक वेश्या. मंदर नांवाचा ब्राह्मण हिच्यावर आसक्त होता. ऋषभयोग्याची सेवा केल्यामुळें मेल्यावर ही चंद्रांगद राजाच्या सीमंतीनी स्त्रीच्या उदरीं जन्मली व कीर्तिमालिनी नांवानें प्रसिद्ध होऊन भद्रायूची पत्नी झाली (भद्रायु पहा).

२ मिथिला नगरींतील एक वेश्या. एके दिवशीं ही नेहमींप्रमाणें परपुरुषाची मार्गप्रतीक्षा करीत बसली असतां मध्यरात्रींपर्यंत कोणीहि न आल्यामुळें हिला वैराग्य उत्पन्न होऊन ही ईश्वरप्राप्तीला अधिकारी झाली (भा. ११. ८). अवधूतानें हिला गुरु केलें होतें (भा. ११. ७. ३४). हिची गोष्ट भीष्मानें युधिष्ठिराला सांगितली आहे (म. शां. १७३. ५९-६४ कुं.).

३ ही विषयोपभोगाच्या इच्छेनें रामाकडे गेली असतां, रामानें एकपत्नीव्रतामुळें हिचा स्वीकार न करतां ' तूं कृष्णावतारीं कंसाची कुब्जा नांवाची दासी झाल्यावर मी तुझा स्वीकार करीन' असें हिला आश्वासन दिलें. सीतेला हे कळल्यावर तिनें हिला 'तूं तीन ठिकाणीं वांकडी होशील' असा शाप दिला. परंतु हिनें उःशापाची याचना केली असतां सीतेनें 'कृष्ण तुझा उद्धार करील' असा उःशाप दिला (आ. रा. विलास. ८).

४ सूर्याची शक्ति व नासत्याची कनिष्ठ स्त्री. हिचे पति पुढें शूद्रयोनीमध्यें जन्म पावून एक सोमाची कन्या इडा हिचा पति व दुसरा पिंगलेचा पति झाले. पिंगलेचा पति रैदास नांवानें प्रसिद्ध झाला (भवि. प्रति. ४.१८).

पिंगलाक्ष—शिवाच्या रुद्रगणांतील एक.

पिंगा—(ऐतरेय पहा).

पिंगाक्ष—एक शबर. हा परोपकार करितांना मेल्यामुळें निर्ऋति लोकाचा अधिपति झाला (स्कंद. ४. १. १२).

२ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

पिपच्छल—सर्पसत्रांत दग्ध झालेला वासुकिकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७. ६ कुं.).

पिजवन--पैजवन असें सुदासाला पैतृक नांव लावण्यांत येतें (ऋ. ७. १८. २२; २३; २५; ऐ. ब्रा. ८. २१) पण निरुक्तांत हा सुदासाचा बाप होता, असें म्हटलें आहे (२.२४). पिजवन व पंचजन एकच असा कांहींचा तर्क आहे.

पिंजरु—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

पिठर–वरुणसभेंतील एक असुर (म. स. ९. १७ कुं.).

पिठरक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

पिठीनस—याला इंद्रानें रजि नांवाची स्त्री दिली होती (ऋ. ६. २६. ६).

पिंडसेक्तृ—सर्पसत्रांत दग्ध झालेला तक्षककुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७. ८ कुं.).

पिंडारक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ द्रौपदीस्वयंवरास आलेला एक यादव (म. आ. २०१. २० कुं.).

३ (सो. वसु.) मत्स्यमतें रोहिणीस व वायुमतें पौरवीस वसुदेवापासून झालेला पुत्र.

४ सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील एक (म. आ. ५७. १७ कुं.).

पितरः--ब्रह्मयानें देव उत्पन्न केले. पण देवांनीं यज्ञ करण्याचें नाकारिलें. तेव्हां ब्रह्मयानें देवांना शाप देऊन मूढ बनविलें. पण त्यामुळें लोकांचा नाश होऊं लागला म्हणून ब्रह्मयानें देवांना त्यांचे पुत्रांकडे जावयास सांगितलें. तेव्हां देव आपल्या पुत्रांकडे आले व त्यांनीं त्यांना प्रायश्चित्त विचारिलें. तेव्हां देवपुत्रांनीं देवांना प्रायश्चित्तें समजावून दिलीं. तीं ऐकून देव आपल्या मुलांना म्हणाले कीं 'असा बोध करणारे तुम्ही खरोखर पितर आहांत.' देव हे सत्यवाक् असल्यामुळें तेव्हांपासून देवपुत्र पितर या नांवानें प्रसिद्ध झाले व स्वर्गांत देवहि आपल्या पुत्रांची म्हणजे पितरांची उपासना करूं लागले (वायु. २. १०; ब्रह्मांड. ३. ९). असे हे देव व पितर परस्परांचे पितर आहेत. पण हे ब्रह्मयाचे पुत्र असें सामान्यतः दिलेलें असतें (विष्णु. १. ५. ३३). हे पितर दोन प्रकारचे आहेत. अमूर्त व मूर्त; देवदेव आणि संतानक (सांतानिक); भावमूर्ति व सूक्ष्ममूर्ति; दैवी व मानुष; स्वर्गस्थ व पातालस्थ अशीं निरनिराळ्या प्रकारचीं नांवें, त्यांचे उगम, आकार, दर्जा व वसतिस्थान यांवरून पडलीं आहेत. पहिल्या प्रकारांत तीन गण आहेत. त्यांस वैराज, अग्निष्वात्त व बर्हिषद अशीं नांवें आहेत. यांची उपासना देव करितात. दैत्य, यक्ष, राक्षस, किन्नर, गंधर्व, अप्सरा, भूतें, पिशाचें, सर्प आणि नाग हे फक्त कांहींच्या मतें बर्हिषदांची व कांहींच्या मतानें अग्निष्वात्तांची उपासना करितात. दुसऱ्याचे चार गण आहेत. हविष्मत् (काव्य), सुस्वधा (उपहूत), आज्यप, सोमप (सुकाल) अशीं यांचीं नांवें सांपडतात. यांची उपासना अनुक्रमें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र करितात.

भागवत, भारत व मत्स्य यांत सातहि गण दिलेले नाहींत व मार्कंडेयांत एकंदर ३१ दिले आहेत. अग्निष्वात्त, बर्हिषद, सौम्य, आज्यप, साग्नि, अनग्नि हे अंगिरस व स्वधा यांचे पुत्र. यांची स्त्री दक्षकन्या स्वधा व यांच्या मुली वयुना व धारिणी (भा. ६. ६. १९). पितरांस पिंड संज्ञा आहे (म. शां. ३५५.२० कुं.). यांचे अग्निष्वात्त फेनप, ऊष्मप, सुधावान् व बर्हिषद असे गण आहेत (म. स. ८. ३० कुं.), हे देवांपेक्षां आद्य आहेत. अग्निष्वात्त हे पूर्व दिशेचे, बर्हिषद हे दक्षिणेचे, आज्यप पश्चिमेचे, व सोमप उत्तरेचे आहेत. विश्व, विश्वभुज्, आराध्य, धर्म, धन्य, शुभानन, भूतिद, भूतिकृत् व भूति या नांवाचा एक गण; कल्याण, कल्यताकर्ता, कल्यतराश्रम, कल्यताहेतु व अनघ यांचा एक गण; वर, वरेण्य, वरद, पुष्टिद, तुष्टिद, विश्वपाता, धाता हे एका गणांतील; महान्, महात्मा, महित, महिमावत् व महाबल येवढयांचा एक गण आणि सुखद, धनद, धर्मद व भूतिद यांचा एक, असे पांच गण होते. यांपैकीं शुभ्र रंगाच्या पितरांची उपासना विप्र, आरक्तांची क्षत्रिय, सुवर्णीयांची वैश्य व कृष्णांची शूद्र करितात (मार्क. ९२–९४).

वर जे सात गण दिले आहेत त्या प्रत्येक गणास एकेक स्वतंत्र लोक राहवयास आहे. विरजस् (सत्य, सनातन), वैधाज (विरजस्), सोमपथ (सोमपद), मरीचिगर्भ, कामग (कामधुक्), मानस (सुमनस्) व सनातन (स्वर्ग) हे ते लोक होत. या सर्वांस प्रत्येकीं एकेक मानस कन्या होती. त्यांचीं नांवें मेना, अच्छोदा, पीवरी, गो, यशोदा, विरजा (अष्टका) व नर्मदा अशीं होतीं. या सात गणांचा सप्तर्षींशीं त्यांपैकीं कुणाचे तरी हे पुत्र आहेत असें सांगून संबंध दाखविलेला आहे. यांच्या दर्जांत " मानुषी पितर आपल्या धर्मकृत्यांनीं देवांच्या जोडीचे होतात. देवपितर पुढें आपल्या योगसाधनांनीं सनकादिक बनतात." असे फरक होऊं शकतात.

प्राचीनावीतीनें स्वधा म्हणून दिलेलें अन्न व सोम हे योग-मार्गानें खातात. यांस गेंड्याचें मांस, भात, सांवे, साळी, जव, देवभात, मूग, उंस, पांढरीं फुलें, फळें, दर्भ, उडीद, साठकीचा भात, गाईचें दूध, तूप, मध हे पदार्थ फार आवडतात. मसूर, तागाचें बीं, पावटे, राजमाष, कुळीथ, कमळें, बेल, रुई, धोतरा, कडुनिंब, अडुळसा, शेळी व मेंढी यांचें दूध हीं यांस आवडत नसावींत. कारण हीं श्राद्धास निषिद्ध आहेत. यांस लोभ, मोह व भय हे विकार होतात पण शोक होत नाहीं. यांस होत असलेली इच्छा आंतील करितां

येत नाहीं. हे मनाच्या वेगानें व मनाप्रमाणें वाटेल तेथें जाऊं शकतात. यांचा स्वामी यम आहे. हे कल्पांतीं शापानें नष्ट होतात व उःशापानें कल्पारंभीं उत्पन्न होतात (ब्रह्मांड. ३. ९-१०; वायु. २. ११; पद्म. सृ. ९; ह. वं. १. १६-१८; मत्स्य. १३-१५; १४१; १४४; १४७). पितृलोकांत जाण्याकरितां स्मशानचिति करण्यास सांगितलें आहे (तै. सं. ५. ४. ११).

पितामह--एक स्मृतिकार. याच्या स्मृतींत विशेषतः व्यवहाराचा विचार केला आहे. स्मृतिचंद्रिकेंत आह्निक, व्यवहार व श्राद्ध या विषयांत याचीं वचनें घेतलीं आहेत. विश्वरूपानें शौचासंबंधीं याचें मत घेतलें आहे. वेदांगांसह वेद, मीमांसा, स्मृति, पुराण, न्यायशास्त्र हीं धर्मशास्त्रें आहेत असें याचें मत आहे (अपरार्क ६०१; याज्ञ.१. ३). कोणतीहि तकार प्रथम ग्रामपंचायतीकडे जावी, अशा प्रकारें यानें बराच बारकाईनें विचार केला आहे. यानें बृहस्पतीचा उल्लेख केला आहे. म्हणून हा बृहस्पतीनंतर म्हणजे इ. स. ४००-७०० च्या दरम्यान होऊन गेला असावा.

पितृ—याची स्त्री दक्षकन्या स्वधा.

पितृवती—हिनें सूर्योपासना केली म्हणून हिला सात पुत्र झाले व रोज एक शेर सोनें मिळूं लागलें (भवि. प्रति. ४. ७).

पितृवर्तिन्—कुरुक्षेत्रांतील कौशिक ब्राह्मणाच्या सात पुत्रांतील कनिष्ठ. याला स्वसृप (खसृम), क्रोधन, हिंस्र, पिशुन, कवि व वाग्दुष्ट असे भाऊ होते. हे सातहि बंधु गर्गाकडे शिष्यत्वानें राहिले होते. हरिवंशांत यांचा पिता कौशिक विश्वामित्र हा यांना शाप देऊन वेगळा झाल्यावर हे गार्ग्याचे शिष्य झाले, असें आढळतें. पुढें पितृनिधनानंतर मोठा दुष्काळ पडला. तेव्हां एके दिवशीं हे सात भाऊ गर्गाची कपिला गाय वत्सासहित अरण्यांत घेऊन गेले असतां क्षुधाशांतीस्तव यांनीं गाईला मारून भक्षिण्याचें ठरविलें. कवि व खसृम यांनीं या गोष्टीला विरोध केला; परंतु श्राद्धकर्मनिपुण पितृवर्तीनें सांगितलें कीं, ' जर गोवध करायचा असेल, तर पितृश्राद्धार्थ करावा; म्हणजे त्यायोगें गाईला सद्गति मिळून आम्हांला पाप लागणार नाहीं. ' हें याचें भाषण सर्वांना मान्य झाल्यावर यानें दोघां भावांना देवस्थानीं, तिघांना पितृस्थानीं व एकाला अतिथि म्हणून स्थापून स्वतः यजमान झाला आणि गाईचें प्रोक्षण करण्यांत आलें. संध्याकाळीं गर्गाश्रमीं परत आल्यावर वत्स गुरूच्या स्वाधीन करून धेनु व्याघ्रानें खाल्ल्याचें यांनीं त्याला सांगितलें.

त्यानंतरानें हे सातहि बंधु मरण पावल्यावर पूर्वीचें क्रूर कर्म व पुत्र सर्प केलेलें असत्य भाषण यांच्या योगानें दाशार्णांत व्याधकुलामध्यें जन्मले. या योनींतील यांचीं नांवें, निर्वैर, निर्वृत्ति, शांत, निर्मन्यु, कृति, वैधस व समावर्ती अशीं होतीं. पितृतर्पण केल्यामुळें हे या जन्मीं जातिस्मर असून यांनीं मातृपितृभक्तींत वैराग्यपूर्वक काल घालविला व अंतीं देहत्याग केल्यावर हे कालंजर पर्वतावर मृगयोनींत जन्मले. या योनींतील यांचीं नांवें पुढीलप्रमाणें होतीं. उन्मुख, नित्यवित्रस्त, स्तब्धकर्ण, विलोचन, पण्डित, घस्मर व नादी. अद्यापि, यांचीं पाऊलें कालंजर पर्वतावर उमटलेलीं दृष्टीस पडतात. हा कालंजरचा पर्वत म्हणजे बुंदेलखंडांत बांदा जिल्ह्यांत बदीसा तालुक्यांत असलेला कालंजरचा पर्वत असावा. तिसऱ्या जन्मीं हे शरद्वीपांत चक्रवाक पक्षी झाले. त्या वेळचीं यांचीं नांवें हरिवंश, पद्मपुराण व मत्स्यपुराण यांत अनुक्रमें पुढीलप्रमाणें आढळतात. निस्पृह, निर्मम, क्षांत, निर्द्वंद्व, निष्परिग्रह, निर्वृत्ति व निभृत; सुमना, कुसुम, वसु, चित्तदर्शी, सुदर्शी, ज्ञाता व ज्ञानपारग; आणि सुमना, कुमुद, शुद्ध, छिद्रदर्शी, सुनेत्रक, सुनेत्र व अंशुमान्. चवथ्या जन्मीं हे मानससरोवरावर हंसपक्षी झाले. त्या वेळचीं यांचीं नांवें हरिवंशांतच परंतु निरनिराळ्या अध्यायांत निरनिराळीं आढळतात. तीं पुढीलप्रमाणें. सुमना, शुचिवाच्, शुद्ध, पंचम, छिद्रदर्शन-सुनेत्र व स्वतंत्र. शिवाय, पद्मगर्भ, अरविंदाक्ष, क्षीरगर्भ, सुलोचना, उरुबिंदु, सुबिंदु व हेमगर्भ. पद्मपुराण व मत्स्य, पुराण यांत यांचीं हंसयोनि दिलेली नाहीं. परंतु या पुराणांतील चक्रवाक योनींतील यांचीं कांहीं नांवें व हरिवंशांत हंसयोनींतिल प्रथम दिलेल्या सातांपैकीं कांहीं नांवें यांत बरेंच साम्य आढळतें.

पुढें हे सातहि बंधु मानससरोवरावर तपश्चर्या करीत असतां एके दिवशीं कांपिल्या नगरांतील पुरुकुलोत्पन्न नीपांचा राजा विभ्राज स्त्रीसहित तेथें येऊन क्रीडा करूं लागला. पद्मपुराणामध्यें अणुह राजा जलक्रीडेकरितां आलेला आढळतो. राजाची ती क्रीडा पाहतांच स्वतंत्र (पितृवर्ती), छिद्रदर्शन (कवि) व सुनेत्र (स्वसृप) यांना ऐश्वर्याविषयीं अभिलाषबुद्धि उत्पन्न झाल्यामुळें इतर भावांचा शाप मिळून यांपैकीं स्वतंत्र हा विभ्राजपुत्र अणुह व त्याची स्त्री कृत्वी यांच्या उदरीं ब्रह्मदत्त नांवानें जन्मला. या सात बंधूंनीं मारिलेली कपिला देवलकन्या होऊन सन्नति नांवानें याची स्त्री झाली; व यांच्या उदरीं विभ्राज राजानें विष्वक्सेन म्हणून जन्म घेतला. या ब्रह्मदत्ताला सर्व प्राण्यांच्या भाषा समजत असून, हा वेदवेदांगनिपुण होता (ब्रह्मदत्त पहा). छिद्रदर्शन व सुनेत्र हे वत्स व बाभ्रव्य वंशांत जन्मून पांचाल (पांचाल्य, पांचिक) व कण्डरीक नांवांनीं प्रसिद्ध होऊन ब्रह्मदत्ताचे मित्र झाले. यांचीं नांवें पद्मपुराणांत पुंडलीक व सुबालक आणि

मत्स्यपुराणांत कंडरीक व सुबालक अशीं दिलीं असून हे मंत्रिपुत्र झाले. पैकीं पांचाल (कवि) हा ऋग्वेदामध्यें प्रवीण असून यानें आचार्यत्व पत्करिलें. यानें वेदांचा क्रम लावून देऊन व शिक्षा नामक ग्रंथ निर्माण करून योगाचार्य ही पदवी मिळविली. कण्डरीक हा सामवेद व यजुर्वेद यांत निष्णात असून यानें छंदोगत्व व अध्वर्युत्व स्वीकारिलें. उरलेल्या चौघांनीं कांपिल्य नगरींतच सुदरिद्र ब्राह्मणाच्या उदरीं धृतिमान्, सुमनस्, विद्वान् व सत्यदर्शी या नांवांनीं जन्म घेतला. मत्स्यपुराणांत यांचीं नांवें धृतिमान्, तत्त्वदर्शी, विद्याचंड व तपोत्सुक अशीं आढळतात. पुढें यांनीं अरण्यांत तपश्चर्या करण्याचा बेत ठरवून वृद्ध पित्याजवळ जाण्याविषयीं आज्ञा मागितली. परंतु तो यांना जाऊं देईना. तेव्हां यांनीं त्याला उपजीविकेकरितां ब्रह्मदत्त राजाकडे जाण्यास सांगून तेथें खालीं दिलेले श्लोक म्हणण्यास सांगितलें व हे चौघेहि बंधु तपश्चर्येला निघून गेले.

सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालिंजरे गिरौ ॥
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥ १ ॥
तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ ॥ २ ॥

या श्लोकांत निरनिराळ्या ठिकाणीं फरक आढळतो.

हा श्लोक त्या ब्राह्मणानें ब्रह्मदत्ताकडे जाऊन म्हणतांच ब्रह्मदत्त, पांचाल्य व कण्डरीक यांना पूर्वजन्मांचें स्मरण होऊन हे मूर्च्छित पडले. नंतर त्या ब्राह्मणाला विपुल धन देऊन व विश्वक्सेनाला राज्याभिषेक करून ब्रह्मदत्त, स्त्री व प्रधान यांसहित तपश्चर्येला गेला.

या सात बंधूंनीं पित्रार्चन केल्यामुळें यांना प्राप्त झालेल्या सर्व योनींत जातिस्मरत्व राहून यांनीं उग्र तपश्चर्या केली. त्यामुळें उत्तरोत्तर यांना उच्च प्रतीचा जन्म प्राप्त होऊन अंतीं हे मोक्षाला गेले. या सर्व योनींत यांना पडलेलीं नांवें यांच्या कर्मानुरूपच होतीं. तथापि, सर्व ठिकाणीं यांच्या सर्वच योनि व नांवें आढळत नाहींत. शिवाय, त्या त्या जन्मांत प्राप्त झालेल्या नांवांमध्यें एकवाक्यता नसून द्विरुक्तीहि झालेली आढळते.

श्राद्धमाहात्म्याकरितां मार्कंडेयानें भीष्मास ही गोष्ट सांगितली असून श्राद्धसमयीं या कौशिकपुत्रांविषयीं श्लोक म्हटले जातात (ह. वं. १. २१-२४; मत्स्य. २०-२१; पद्म. सृ. १०).

पितृवर्धन—(सो.) भविष्यमतें श्राद्धदेवाचा पुत्र.

पितृशर्मन्—एक ब्राह्मण. ब्रह्मचारिणी ही याची पत्नी. याला ऋच्, यजुष्, सामन् व अथर्वन् असे चार पुत्र झाले (भवि. प्रति. २. ३०; पाणिनि पहा).

पिनाकिन्—एकादश रुद्रांतील एक (म. आ. ६७. २ कुं.). पिनाक धनुष्य धारण करण्यानें शिवास हें नांव प्राप्त झालें. यानें त्रिपुराचें भस्म करून शशमंडलाचें राज्य घेतलें (भवि. प्रति. ३. ८).

पिप्पल—मित्र नामक आदित्य व रेवती यांच्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ (भा. ६. १८. ६).

२ अगस्त्याचें द्वादशवार्षिक सत्र चालूं असतां ब्राह्मण खाणारा एक राक्षस (ब्रह्म. ११८).

३ एक ब्राह्मण. सुकर्म्यानें याचा गर्वपरिहार केला (सुकर्मन् पहा).

पिप्पलाद—(पिप्पल + अद्) पिंपळाचीं फळें खाऊन जगलेला, अशी याची व्युत्पत्ति आहे.

भरद्वाज, गार्ग्य व आश्वलायन यांनीं पिप्पलादास अध्यात्मज्ञानासंबंधीं कांहीं प्रश्न विचारिले. तेव्हां यानें त्यांना एक वर्ष राहण्यास सांगितलें व नंतर प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं (प्रश्न. उ. १. १). अनेक ऋषींबरोबर याचा उल्लेख आला आहे (शिखा. उ. १). हा आंगिरस होता (ब्रह्म. उ. १). मोक्ष शास्त्राला पैप्पलाद म्हणण्याची पद्धत आहे (गर्भ. उ.). अथर्ववेदाची पिप्पलाद नांवाची एक शाखा उपलब्ध आहे. या शाखेचा प्रवर्तक कदाचित् हाच असावा. व्यासाच्या अथर्वन्-शिष्यपरंपरेंतील हा देवदर्शाचा शिष्य होता (व्यास पहा). अथर्ववेदाच्या या पैप्पलादसंहितेचा कांहीं भाग छापून प्रसिद्ध झाला आहे. याच्या आईबापांच्या नांवांमध्यें व हकीकतींत पुष्कळ फरक आहे. हा दधीचि ऋषीची भार्या प्रातिथेयी–वडवा किंवा गभस्तिनी नांवानें प्रसिद्ध असलेली–हिजपासून त्याला झालेला पुत्र. शिवाय, याच्या मातांचीं नांवें सुवर्चा व सुभद्रा अशींहि आढळतात. सुभद्रा ही दधीचीची दासी होती. यावरून हा दासीपुत्र असल्याचें सिद्ध होतें. अन्यत्र याज्ञवल्क्य व त्याची बहिण यांचा हा पुत्र दिला आहे. तथापि, दधीचि ऋषीचा हा पुत्र असल्याबद्दल प्रसिद्धि आहे. असो. दधीचि मृत झाला त्या वेळीं त्याची भार्या प्रातिथेयी किंवा सुवर्चा परठिकाणीं असून गरोदर होती. पति मृत झाल्याचें वर्तमान ऐकतांच तिनें मुद्दाम उदरविदारण करून गर्भ बाहेर काढला व तो पिंपळाच्या झाडाखालीं ठेवून ती सती गेली. त्या गर्भाचें वृक्षांनीं संरक्षण केलें. नंतर त्या गर्भातून एक बालक बाहेर पडला. हाच पिप्पलाद होय.

पशुपक्ष्यांनीं याचें संरक्षण केलें व सोमानें याला सर्व विद्या शिकविल्या. नंतर आपल्या दुःखाला कारण शनि आहे, हें ओळखून यानें त्याला खालीं पाडिला. परंतु तो शरण आल्यामुळें त्याला ' बारा वर्षांच्या आंतील मुलांस

त्रास देऊं नकोस.' असें सांगून सोडून दिलें. बारा ऐवजीं सोळा वर्षांचीहि मर्यादा घातलेली आढळते. गाधि, कौशिक व पिप्पलाद यांचें स्मरण केलें असतां शनीची पीडा होत नाहीं (शिव. शत. २४-२५). पुढें याला आपल्या पित्याचा राग येऊन यानें एक कृत्या निर्माण केली व ती याज्ञवल्क्यावर सोडिली. तेव्हां याज्ञवल्क्य शंकरास शरण गेल्यामुळें शंकरानें तिचा नाश करून याज्ञवल्क्य व पिप्पलाद यांचें सख्य घडविलें (स्कंद. ५. ३. ४२).

आपल्या आईबापांच्या मृत्यूला कारण देव आहेत, असें याला समजतांच त्यांचा सूड उगविण्याकरितां यानें शंकराची आराधना करून त्यापासून एक कृत्या निर्माण करविली व ती देवांवर सोडिली. परंतु शंकराच्या मध्यस्तीनें देवांशीं याचें सख्य झालें. अशीहि हकीकत आढळते. पुढें आपल्या आईबापांस पाहण्याची याला इच्छा झाल्यामुळें देवांनीं याला स्वर्गांत दधीचीजवळ नेलें, तेव्हां दधीचीनें याला लग्न करण्यास सांगितलें. पुढें स्वर्गातून परत आल्यावर यानें गौतमाच्या कन्येशीं लग्न केलें (ब्रह्म. ११०.२२५).

एकदां हा पुष्पभद्रा नदीवर स्नानास चालला असतां याला अनरण्य राजाची कन्या पद्मा दिसली. यानें तिच्याकरितां मागणी घातली. तेव्हां शापभयानें अनरण्यानें ती याला दिली. तिजपासून याला दहा मुलें झालीं (शिव. शत. २४-२५).

दधीचीनें जेथें देहत्याग केला, तेथें कामधेनूनें आपली दुधाची धार सोडिली. त्यास दुग्धेश्वर असें नांव पडून पिप्पलाद तेथें तपश्चर्या करीत असे. एकदां हा ध्यानस्थ बसला असतां कोलासुर नांवाचा दैत्य याला पीडा देण्याकरितां तेथें आला. तेव्हां याचा पुत्र कहोड यानें एक कृत्या निर्माण करून तिच्याकडून कोलासुराचा वध करविला. या ठिकाणास पिप्पलादतीर्थ असें नांव पडलें (पद्म उ. १५५,१५७). हा नर्मदेच्या कांठीं तपश्चर्या करीत असून तेथें पिप्पलादतीर्थ आहे (स्कंद. ५.३.४२).

भीष्माच्या निर्याणसमयीं हा इतर मुनिगणांसमवेत तेथें होता (म. शां. ४७).

२ परीक्षित् राजाकडे आलेला एक ऋषि (भा १. १९. १०).

पिप्पलायन—(स्वा. प्रिय.) ऋषभदेवाच्या जयंती नामक स्त्रीचे ठायीं झालेल्या नऊ सिद्ध पुत्रांतील एक (भा. ५.४. ११; ११.३.३५). हा भगवद्भक्त होता.

पिप्पल्य—कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार.

पिप्रु—ऋजिश्वन्करितां इंद्रानें पिप्रूचा पराजय केला (ऋ. १.१०१.१-२; ४.१६.१३). याचे कांहीं किल्ले होते (ऋ. १. ५१.५; ६.२०.७). याला दास (ऋ. ८.३२.२) व असुर (ऋ. १०.१३८.३) असेंहि म्हटलें आहे. हा स्वतः काळा होता (ऋ. १. १०१. १). याचा काळ्या लोकांशीं संबंध होता (ऋ. ४.१६.१३).

पिलि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

पिशंग—हा सर्पसत्रांत उद्गेता होता (पं. ब्रा. २५. १५.३).

२ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

३ सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७. १७ कुं.).

पिशाच—ऋग्वेदांत पिशाचि असा निर्देश आहे (ऋ. १.१३३.५). या नांवाचे लोक पुलहापासून निर्माण झाले. हे लोक कोणच्या प्रांतांत राहत असत वगैरें ठरविलें पाहिजे (मत्स्य. २०२; भूत पहा). यांचा अधिपति रुद्र होय. हे राक्षसापेक्षां कमी दर्जाचे आहेत (ब्रह्मांड. ३. ७. १६५).

पिशाचि—(पिशाच पहा).

पिशुन—कौशिक ऋषीच्या सात पुत्रांतील एक. हा इतर बंधूंसहित शिष्यत्वानें गर्गाकडे राहिला होता (पितृवर्तिन् पहा).

पीठ—कृष्णानें मारिलेला नरकासुराचा सेनापति (भा. १०. ५९. १४).

पीडापर—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

पीतहव्य—वीतहव्याचें नामांतर.

पीतायुध—(चारुपद पहा).

पीवर—तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

पीवरी—अग्निष्वात्त पितरांची कन्या व व्यासपुत्र शुकाची स्त्री. हिला कृष्ण, गौर, प्रभु, शंभु व भूरिश्रुत असे पांच मुलगे व कीर्तिमती नांवाची मुलगी अशीं अपत्यें झालीं. कीर्तिमती ही अणुहाची स्त्री व ब्रह्मदत्ताची आई होय (ब्रह्मांड. ३. १०. ८०-८१). कृत्ति नांवाची कन्या व कृष्ण, गौर आणि शंभु असे पुत्र दिले आहेत (पद्म. सृ. ९; २ पुलह पहा).

पुंजिकस्थला—एक अप्सरा (म. आ. १३२.४६; स. १०.११ कुं.). हीच शापामुळें अंजना झाली होती (वा. रा. कि. ६६).

पुंजिकस्थली—वैशाखांत सूर्याबरोबर असणारी अप्सरा (भा. १२. ११.३४).

पुंडरीक—(सू. इ.) नभ राजाचा पुत्र. याला पुंडरिकाक्ष म्हणत (पद्म. स. ८). याचा पुत्र क्षेमधन्वन्. भविष्यमतें नाभाचा पुत्र. यानें १०००० वर्षें राज्य केलें.

२ पातालांतील एक नाग (बभ्रुवाहन पहा).

३ यमसभेंतील एक सभासद (म. स. ८.१४ कुं.).

४ एक ब्राह्मण. याचा नारदाशीं सर्वोत्तमत्वाविषयीं संवाद झाला होता (म. अनु. १८६. ३ कुं.; पद्म. उ. ८०).

५ हा व अंबरीष हे दोघे मित्र होते. यांनीं अधर्माचरण केलें. पण पुढें उपरति होऊन यांनीं जगन्नाथाची आराधना केल्यामुळें यांना सगुणदर्शन होऊन मोक्ष मिळाला (स्कंद. २.२. ४-५).

६ नागपूरचा नाग राजा (पद्म. उ. ४७).

७ (पितृवर्तिन् पहा).

८ विदर्भ नगरांतील मालव नांवाच्या ब्राह्मणाचा भाचा. हा मोठा भगवद्भक्त असून प्रत्यक्ष विष्णु याच्या घरीं एक महिनाभर राहिला होता. याचा भाऊ भरत. तो अत्यंत दुर्वर्तनी असूनहि मेल्यावर यानें त्याचे उत्तर संस्कार केल्यामुळें त्याचा उद्धार झाला (पद्म. उ. २१८-२१९).

पुंडरिका—कश्यप व मुनि यांची कन्या, एक अप्सरा.

पुंडरिकाक्ष—(१ पुंडरीक पहा).

पुंडलिक— (पितृवर्तिन् पहा).

पुंड्र—(सो. अनु.) बलीच्या सहा पुत्रांपैकीं एक (अंग व बलि पहा).

२ वसुदेवास सुतनूपासून झालेल्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ.

३ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

पुण्य—महेन्द्रावरील दीर्घतपस्चा पुत्र. याला पावन नांवाचा एक अज्ञानी भाऊ होता. मातापित्यांच्या मृत्यूनंतर यानें पावनाला उपदेश करून शोकमुक्त केलें (यो. वा. ५. १९-२१).

२ (सो. ऋक्ष.) मत्स्यमतें पुण्यवानाचा पुत्र.

पुण्यजन—एक राक्षस. यानें ककुद्मिन् रैवताच्या गैरहजेरींत कुशस्थळी (द्वारका) आपल्या ताब्यांत घेतली होती. याच्या भीतीनें रैवताचे शंभर भाऊ देशोधडीस लागले व त्यांचे वंशज सर्वत्र पसरले (विष्णु. ४. २. १-२).

२ प्रयागमधील दरिद्री वैष्णव. नारदानें 'हा भगवद्भक्त असून दरिद्री कां?' असा विष्णूस प्रश्न केला. तेव्हां विष्णूनें हा माझ्या प्रिय देवांस भजत नाहीं, असें उत्तर दिलें. नंतर विष्णूनें नारदाकडून यास वर देवविला. याच्या पत्नीनें राज्ञीपद मागितलें. परंतु तिनें आपणांस सोडून राज्ञीपद मागितलें म्हणून यानें रागानें तिला कोल्ही बनविलें. परंतु पुत्राच्या इच्छेवरून नारदानें तिला पूर्ववत् केलें. नंतर शंकराच्या कृपेनें पुण्यजनाला वैभव प्राप्त झालें. हा १००० वर्षे जगला (भवि. प्रति. ४. ११).

पुण्यजनी—मणिभद्राची स्त्री.

पुण्यनिधि—मथुरेचा चंद्रवंशीय राजा. यानें रामेश्वरीं तप केलें. तेव्हां विष्णु प्रसन्न होऊन सेतुमाधव नांवानें तेथें राहिला (स्कंद. ३. १. ५१).

पुण्यवत्—(सो. ऋक्ष.) मत्स्यमतें वृषभाचा पुत्र. यास पुण्यवत् म्हटलें आहे.

पुण्यशील—गोदावरीकांठचा एक ब्राह्मण. यानें एकदां एका वंध्यापति ब्राह्मणाला श्राद्धाला बसविल्यामुळें याचें तोंड गाढवासारखें दिसूं लागलें. पण वेंकटाचलावरील स्वामितीर्थात व आकाशगंगातीर्थात स्नान केल्यानें हा पूर्ववत् झाला (स्कंद. २. १. २२).

पुण्यश्लोक— एक ऋषि. हा कृष्णभक्त असल्यानें नंदाच्या भावाच्या उदरीं लवंगा नांवाच्या गोपीच्या जन्माला आला (पद्म. पा. ७२).

पुत्र—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

पुत्रक—(सो. ऋक्ष.) वायुमतें कुरूचा पुत्र. यास प्रजन असें नामांतर आहे.

पुत्रय—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

पुत्रसेन—एका माणसाचें नांव (मै. सं. ४. ६. ६).

पुत्रिकषेण—(आंध्र. भविष्य.) वायुमतें पांच सप्तकांनंतरचा राजा. यास पुरींद्रसेन, पुरीषभीरु व प्रविल्लसेन अशीं नांवें होतीं. यानें एकवीस वर्षे राज्य केलें.

पुनर्दत्त—एका आचार्याचें नांव (सां. आ. ८. ८).

पुनर्भव समाभाग—(शुंग. भविष्य.) हा मत्स्यमतें वज्रमित्राचा पुत्र.

पुनर्वत्स काण्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ७).

पुनर्वसु—सोमाची पत्नी व दक्षाची कन्या.

२ (सो. कुकुर.) भागवतमतें दरिद्योताचा, वायु व विष्णु यांच्या मतें अभिजित्चा, व मत्स्यमतें नल किंवा नंदनोदकदुंदुभीचा पुत्र. याला आहुक व आहुकी अशीं दोन मुलें होतीं.

पुनर्वसु आत्रेय—यानें पृथ्वीवर प्रथम आयुर्वेदाची परंपरा सुरू केली.

पुरंजन—एक राजा. नारदानें प्राचीनबर्हीला उपदेश करितांना या राजाचें रूपक करून ब्रह्मज्ञान सांगितलें (भा. ४. २५-२९).

पुरंजय—(सू. इ.) विकुक्षिपुत्र. याला इंद्रवाह व कुकुत्स्थ अशींहि नांवें होतीं (भा. ९. ५. ११).

२ (सो. अनु.) विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें सृंजयाचा पुत्र. मत्स्यपुराणांत याला वीर असें दुसरें नांव आहे.

३ (सो. पूरु. भविष्य.) मत्स्यमतें हा मेधावीचा पुत्र (नृपंजय पहा).

४ विंध्यशक्तीच्या पुत्रांपैकी एक. विष्णुमतें किलकिलेंतील, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें मथुरेंतील नागवंशीय राजा.

५ (सो. मगध. भविष्य.) भागवतमतें जरासंधकुलांतील शेवटचा राजा. याचा प्रधान शुनक यानें पुरंजयाचा वध करून प्रद्योत वंशाची स्थापना केली (भा.१२.१.२; रिपुंजय पहा).

६ (भविष्य.) मागधवंशीय विश्वस्फूर्जि राजाचें नामांतर. हा पापबुद्धि असून पराक्रमी होता. याची राजधानी पद्मावती. गंगाद्वारापासून प्रयागपर्यंतचा प्रदेश याच्या राज्यांत होता. यानें पुलिंद, यदु व मद्रक हे दुसरे वर्ण स्थापन केले व वर्णाश्रमव्यवस्था नष्ट केली (भा. १२. १. ३६-४०). हा वंशावळींत नाहीं.

पुरंदर—वैवस्वत मन्वंतरांतील इंद्र (इंद्र पहा). यानें वास्तुशास्त्रावर एक ग्रंथ केला आहे (मत्स्य. २५२).

पुरय—एक राजा. भरद्वाज एका सूक्तांत पुरयाकडून घोडे मिळाल्याचा उल्लेख करितो (ऋ. ६. ६३. ९).

पुराण—एका ऋषीचें नांव (क. सं. ३९. ७).

२ कुशिककुलांतील मंत्रकार. याला पूरण असेंहि म्हणतात.

पुरीन्द्रसेन—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें मंदुलकाचा पुत्र (पुत्रिकर्षण पहा).

पुरीमत्—(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें बहुसंज्ञक राजांतील गोमतीपुत्राचा पुत्र. यास पुलीमत् व पुलोम अशीं नांवें आहेत.

पुरीषभीरु—(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें तलकाचा व ब्रह्मांडमतें पंचपत्तलकाचा पुत्र (पुत्रिकर्षण पहा).

पुरीष्य—विधाता नामक आठवा आदित्य व क्रिया यांपासून झालेल्या पंचचित अग्नीचें नांव (भा. ६. १८. ४).

पुरु—मयसभेंतील एक क्षत्रिय (म.स. ४. ३३ कुं.).

२ वसुदेव व सहदेवा यांचा पुत्र.

पुरुकुत्स—याला दौर्गह असें विशेषण लाविलें आहे. त्यावरून हा दुर्गहाचा पुत्र असावा (ऋ. ४. ४२.८). याच्या बायकोचें नांव पुरुकुत्सानी. हा कांहीं कारणानें तुरुणांत पडला असतां पुरुकुत्सानीला सप्तर्षींच्या कृपेनें अर्धदेव असा त्रसदस्यु नांवाचा पुत्र झाला. हा पूरूंचा राजा होता (त्रसदस्यु पहा).

२ (सू. इ.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें मांधाता व बिंदुमती यांचा पुत्र. याची पत्नी नागकन्या नर्मदा. यानें नागशत्रु गंधर्वांचा निःपात केल्यामुळें 'तुझ्या स्मरणानें सर्पभय नष्ट होईल,' असा नागांनीं यास वर दिला होता (भा. ९. ६. ३८; ९. ७. ३). हा यमसभेंत असे (म. स. ८. १३ कुं.). याला वसुद, त्रसदस्यु व अनरण्य असे तीन पुत्र होते. याला धर्मसेतु, मुचकुंद व शक्तामित्र हे भाऊ, शिवाय दुःसह नांवाचा पुत्र होता (पद्म. सृ. ८). मत्स्यमतें यास पुरुकुत् म्हटलें आहे.

३ अंगिराकुलांतील कुत्सांचा प्रवर. हा मंत्रद्रष्टा होता. (अंगिरा पहा). यानें भविष्यमतें ३००० वर्षे राज्य केलें.

पुरुकुत्स काण्य—हा क्षत्रिय असून तपानें ब्राह्मण झाला होता (वायु. २. २९. ११४).

पुरुकुत्सानी—पुरुकुत्साची स्त्री (ऋ. ४. ४२. ९).

पुरुकृत्—(सू. इ.) मत्स्यमतें मांधात्याचा पुत्र (२ पुरुकुत्स पहा).

पुरुज—(सो. नील.) भागवतमतें सुशांतीचा पुत्र. विष्णु, वायु व मत्स्य यांत यास पुरुजानु म्हटलें आहे. यास पुरुजातिहि म्हटलेलें आहे (ह. वं. १. ३२; ब्रह्म. १३. ९३).

पुरुजाति व पुरुजानु—(पुरुज पहा).

पुरुजित्—(सू. निमि.) भागवतमतें अज नामक जनक राजाचा पुत्र. याचा पुत्र अरिष्टनेमि.

२ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें रुचक राजाच्या पांच पुत्रांपैकीं ज्येष्ठ.

३ (सो. कुकुर.) वसुदेवाचा भाऊ आनक व कंका यांच्या दोन पुत्रांपैकीं कनिष्ठ (भा. ९. २४. ४१).

४ श्रीकृष्ण व जांबवती यांचा एक पुत्र.

५ कुंतिभोज राजाचा पुत्र व कुंतीचा भाऊ. भारतीय युद्धांत हा पांडवांकडे होता (म.उ. १७२. २; भी. २५. ५ कुं.). याच्या रथाचे अश्व इंद्रधनुष्याच्या रंगाचे असत (म. द्रो. २३). याला द्रोणानें ठार केलें (म. क. ३. २२ कुं.).

पुरुणीय शातवनेय—शतवनीचा पुत्र. याचा व भारद्वाजाचा निकट संबंध होता (ऋ. १. ५९. ७).

पुरुंड—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

पुरुदम—हा शब्द बहुवचनीं असून स्तोत्र्यांचें नांव असावें (अ. वे. ७७. ७३. १).

पुरुद्रुत्—(सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें पुरुवसाचा व वायुमतें महापुरुवशाचा पुत्र.

पुरुपंथ—यानें भारद्वाजाला देणग्या दिल्या (ऋ. ६. ६३. १०).

पुरुमाय्य—याचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे (ऋ. ८. ६८. १०). सायणमतें हें प्रियमेधाचें विशेषण आहे.

पुरुमित्र—याची मुलगी कमद्यू (ऋ. १. ११७. २०; १०. ३९. ७).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

३ एक क्षत्रिय. भारतीय युद्धांत हा दुर्योधनपक्षाकडे होता (म. भी. ५७. ३१ कुं.).

पुरुमिह्ळ आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ७१).

पुरुमिह्ळ वैदद्श्वि—(तरन्त पहा).

पुरुमिह्ळ सौहोत्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ४.४३; ४४). हाच पूरुवंशांतील पुरुमीढ असावा.

पुरुमीढ—(सो. पूरु.) मत्स्य, वायु व भागवत यांच्या मतें हस्तीच्या व विष्णुमतें हस्तिनराच्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ. याला संतति नव्हती. भारतमतें भुमन्युपुत्र सुहोत्राचा हा मुलगा (म. आ. १०१.१८ कुं.). महाभारतांत मधल्या कांहीं पिढ्या गाळलेल्या आहेत.

पुरुमेध आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.८९-९०).

पुरुयशस्—पांचाल देशांत राज्य करणाऱ्या भूरियशाचा पुत्र. याजोपयाज हे याचे गुरु असून त्यांच्या उपदेशानें यानें वैशाखधर्माचें अनुष्ठान केल्यामुळें याला राज्यवैभव प्राप्त झालें (स्कंद. २. ७. १५-१६).

पुरुवस—(सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें मधूचा पुत्र. यास कुरुवश व कुरुवत्स अशीं नांवें आहेत.

पुरुवसु—एक स्तोता (ऋ. ५.३६.३).

पुरुष—चाक्षुष मनूचा पुत्र.

२ मरुतांच्या सहाव्या गणांतील एक.

पुरुषन्ति—अश्वीनीं याच्यावर कृपा केली (ऋ. १. ११२.२३). दुसऱ्या ठिकाणीं हा एक राजा असून यानें खूप दान केल्याबद्दल अवत्सार काश्यप याची व ध्वस्राची स्तुति करीत आहे (ऋ. ९.५८.३-४).

पुरुषासक—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

पुरुहन्मन्—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.७०). याला अनुक्रमणींत आंगिरस म्हटलें आहे. याला वैखानस म्हटलें आहे (पं. ब्रा. १४.९.२९).

पुरुहोत्र—(सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें अनूचा पुत्र. पद्ममतें कुरुवशाचा पुत्र. याचा पुत्र अंशु (पद्म. सृ. १३). विष्णुमतें अनुरथाचा पुत्र. भविष्यमतें कुरुवत्साचा पुत्र. यासच पुरुवस असें नांव आहे.

पुरूह्वर—धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

पुरूद्रुह—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें पुरुद्रुताचा पुत्र.

पुरूरवस्—उर्वशीपुरूरवस्‌चा सुप्रसिद्ध प्रणयसंवाद वैदिक ग्रंथांत प्रसिद्ध आहे (ऋ. १०. ९५; श. ब्रा. ११.५.१). याला ऐल असें ऋग्वेदांत म्हटलें आहे (ऋ. १०. ९५.१८). अग्नीनें पुरूरव्यावर अनुग्रह केला होता (ऋ. १. ३४).

बुधास इलेपासून झालेला पुत्र (म. आ. ६९. ६३ कुं.; मत्स्य. १२; २४; वायु. २. ३०; पद्म. सृ. ८; १२; ब्रह्म. १०; विष्णु. ४. ७; दे. भा. १. १३; भा. ९. १५; ह. वं. २. १०). हा सोमवंशाचा मूळ पुरुष आहे.

पुरूरव्याची राजधानी प्रतिष्ठानपुरी होती (मत्स्य. १२०; ब्रह्म. ७. २२; ह. वं. १. १०). हा काशीचा राजा होता. शिवाय, यानें प्रयाग प्रांतावर राज्य केल्याचा उल्लेख आहे (वा. रा. उ. ५६; ह. वं. २. १०). हा सप्तद्वीपाचा राजा असून यानें शंभर अश्वमेध केले (मत्स्य. २४).

एकदां नारदानें पुरूरव्याच्या गुणांची देवसभेंत स्तुति केली. ती ऐकून उर्वशी नामक अप्सरा पुरूरव्याच्या गुणांवर अत्यंत लुब्ध झाली. त्या वेळीं मित्रावरुणांचा तिला भूतलीं जाण्याबद्दल शाप झाला. तेव्हां उर्वशी भूतलावर आली. पृथ्वीवर येतांच ती केशी नांवाच्या दैत्याच्या दृष्टीस पडली व त्यानें तिला पळवून नेलें. इतक्यांत तिकडून पुरूरवा येत होता. तेव्हां पुरूरव्यानें उर्वशीस केशीपासून सोडविलें (पद्म. पा. १२). नंतर पुरूरव्यानें तिच्या रूपावर मोहित होऊन तिच्याशीं लग्न करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. उर्वशीनें याची मागणी कबूल केली, परंतु यास तीन चमत्कारिक अटी घातल्या. त्या अशा–(१) ' माझे हे तीन (दोन) पुत्रवत् पाळलेले मेंढे आहेत, त्यांचें तूं काळजीपूर्वक रक्षण केलें पाहिजेस, (२) तूं मैथुनाखेरीज नग्न स्थितींत माझ्या दृष्टीस पडतां कामा नये व (३) तूप हाच फक्त माझ्या आहाराचा जिन्नस असावा. ' हरिवंशांमध्यें तिसरी अट भिन्न दिलेली आहे. ती अशी–' तूं फक्त तूपच खाऊन राहिलें पाहिजेस ' (ह वं. १. २६). यानें तिच्या सर्व अटी मान्य करून तिच्याशीं लग्न लाविलें. उर्वशी ही गंधर्वांची अत्यंत आवडती असल्यामुळें त्यांनीं उर्वशीस परत स्वर्गांत आणण्याकरितां एक युक्ति योजिली. एके रात्रीं पलंगाला बांधलेले मेंढे गंधर्व चोरून घेऊन चालले असतां उर्वशीनें ओरडा केला. तेव्हां हा उर्वशीकरितां नागवाच धांवला. तों विजेचा लकलकाट होऊन हा नग्न स्थितींत उर्वशीच्या नजरेस पडला. तेव्हां उर्वशी करार मोडला गेल्यामुळें पुरूरव्यास सोडून निघून गेली. उर्वशीच्या वियोगानें पुरूरवा अत्यंत वेडा होऊन वाटेल तिकडे भटकूं लागला. पुढें उर्वशी याच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां तिनें पुरूरव्यास ' गंधर्व तुम्हांस वर देणार आहेत, तर त्यांच्यापासून माझें कायमचें सख्य मागून घ्या, ' असें सांगितलें. पुढें गंधर्वांनीं यास वर मागावयास सांगितलें असतां, यानें गंधर्वत्व मागितलें. तेव्हां गंधर्वांनीं यास एक अग्नीसहित असलेली स्थाली दिली. परंतु उर्वशी नाहीं, तेव्हां ही स्थाली देऊन गंधर्वांनीं आपणास फसविलें असें वाटून यानें ती स्थाली तेथेंच टाकून दिली व हा घरीं निघून आला. परंतु घरीं आल्यावर याचा बेत फिरला व स्थाली आणावयास हा परत अरण्यांत गेला. परंतु यास स्थालीचे ठिकाणीं एक अश्वत्थाचें झाड दिसलें. तेव्हां हा अश्वत्थ अग्निरूप आहे, असें समजून यानें त्या अश्वत्थाची मंथा व अरणी केली; व तीपासून यानें

अग्नि उत्पन्न केला. नंतर त्या अग्नीचे दक्षिणाग्नि, आहवनीय व गार्हपत्य असे तीन विभाग कलून त्यांमध्यें यानें उत्कृष्ट प्रकारचें हवन केलें. तेव्हां गंधर्वांनीं प्रसन्न होऊन यास सालोक्य दिलें (श. ब्रा. ११.५.१. १३-१७; विष्णु. ४. ६. १; वायु. २. २९; दे. भा. १.१३; भा. ९. १५; ह.वं. १.२६).

एकदां धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ मानवी रूपें धारण करून यांचें सत्त्व पाहण्याकरितां आले. यानें सर्वांचा सत्कार केला; परंतु धर्मास जास्त मान दिला. त्यामुळें अर्थ व काम यांनीं यास ' तुझा लोभामुळें नाश होईल ' असा शाप दिला (पद्म. सृ. १२; मत्स्य. २४).

गंधर्वलोकांत हीं दोघें तुंबरूला हसल्यामुळें यांना त्यानें ' तुमचा वियोग होऊन दुःख होईल ' असा शाप दिला. परंतु त्याच्या उःशापाप्रमाणें गंधमादन पर्वतावरील साध्यामृत तीर्थांत स्नान केल्यामुळें हीं मुक्त झालीं (स्कंद. ३. १-२८).

हा दर महिन्याच्या अमावास्येला पितरांना तृप्त करीत असे (वायु. १. ५६).

नैमिषारण्यांत द्वादशवार्षिक सत्र चालूं असतां हा राजा होता. समुद्रांतील अठरा द्वीपें यानें जिंकलीं होतीं. तथापि संपत्तीचा लोभ याला सोडीना. उर्वशी यावर मोहित झाली होती. तिच्यासह पुरूरव्यानें त्या सत्रावर हल्ला चढविला. अग्नींपासून गंगेला जो गर्भ राहिला होता त्याची वार पर्वतावर टाकल्याबरोबर ती सोन्याची झाली. त्यामुळें त्या यज्ञाची वेदि सोन्याची करण्यांत आली होती. बृहस्पति तेथें स्वतः उपाध्याय होता. ऐल पुरूरवा तेथें मृगया करीत आला. यानें यज्ञवेदि सोन्याची पाहिल्याबरोबर याला आश्चर्य वाटलें व हा लोभानें वेडा होऊन सोनें हरण करूं लागला. तेव्हां सर्व ऋषि संतापले व त्यांनीं दर्भरूपी वज्रानें याला ठार केलें. तेव्हां उर्वशीपासून झालेला याचा पुत्र गादीवर बसविण्यांत आला. त्याचें नांव आयु होय. त्याचा पुत्र नहुष. त्यानें सर्वांना शांत करून सत्राला पुनः आरंभ करविला (ब्रह्मांड. १. २. १४-२३; वायु. १.२).

याचा वायूबरोबर ब्राह्मणादि चारी वर्णांची उत्पत्ति व त्यांचे अधिकार आणि कश्यपाबरोबर या चारी वर्णांनीं परस्परांशीं कसें वागावें यांविषयीं संवाद झाला होता (म. शां. ७२-७३).

पूर्वी यानें उपवास करून द्वादशीस तेल खालें म्हणून याचा देह कुरूप झाला होता. त्यामुळें यास वाईट वाटून यानें तीन महिने उपवास करून विष्णूची आराधना केली. पुरूरव्यानें पूर्वी सात जन्म तपश्चर्या केली होती, म्हणून विष्णु संतुष्ट झाला व त्यानें यास इतका सुंदर देह दिला कीं, स्वर्गांतील उर्वशी यावर मोहित झाली (पद्म. उ. १२५). माहात्म्यात्मक गोष्टींतहि याला आणलें आहे (ब्रह्म. १०१).

पूर्वजन्मीं हा द्विजग्रामांतील ब्राह्मण असून यानें द्वादशीचे दिवशीं उपवास करून राज्यप्राप्तीच्या इच्छेनें जनार्दनाची पूजा केली. त्यामुळें या जन्मीं याला मद्र देशचें राज्य मिळालें. परंतु उपवासाच्या दिवशीं अभ्यंगस्नान केल्यामुळें हा रूपहीन झाला. तेव्हां सुरूपप्राप्तीकरितां हिमालयावर तपश्चर्येला गेला (मत्स्य. ११५).

पुरूरव्याचा पुरोहित वसिष्ठ होता (ब्रह्म. १५१. ८-१०; पद्म. भू. १०८). याचा हिमालयाशीं विशेष संबंध दिसतो (ह. वं. १. २६).

ऐलाच्या मूलस्थानासंबंधीं पुरूरव्याच्या चरित्रावरून बराच बोध होतो. पुरूरव्याचा बाप जो इल त्याच्याच नांवावरून असलेला इलावृत देश (मत्स्य. १२. १४; पद्म. सृ. ८). हा हिंदुस्थानच्या उत्तरेकडच्या बाजूस आहे. शिवाय पुरूरव्याच्या जन्मासंबंधींच्या कथाहि त्याच भागाशीं पुरूरव्याचा संबंध दाखवितात. ऐलांच्या सत्तेचा उगम जरी प्रयाग (अलाहाबाद) येथें झाला असला, तरी त्यांचा संबंध हिमालयाच्या मध्यभागाशीं व त्यापलीकडच्या देशांशीं होता, ह्याविषयीं अनेक उदाहरणें आहेत. पुरूरव्याच्या नेहमींच्या परिचयाच्या जागा म्हणजे मंदाकिनी नदी, अलका, चैत्ररथ आणि नंदनवन, गंधमादन आणि मेरु पर्वत व कुरूंचा प्रांत म्हणून असणारा गंधर्वांचा प्रदेश ह्या होत. उत्तर कुरूंच्या प्रांताशीं गंधर्व निगडित असल्याचें निश्चित आहे (मत्स्य. ११४. ८२; वायु. १.३५;४१;४७; म.आ. ११३;११४;१२१).

पुरूरव्याची बायको उर्वशी ही गंधर्वांच होती व याच्या वंशजांनींहि गंधर्वांच्या मुलींशींच लग्नें केलीं होतीं (कूर्म. १. २३.४६). व शेवटीं हा स्वतः गंधर्वांशींच एक होऊन राहिला.

याला उर्वशीपासून एकंदर सहा पुत्र झाले (वायु. २.२९; विष्णु. ४. ७; गरुड. १.१३९). परंतु कांहीं ठिकाणीं आठ पुत्र दिले आहेत (मत्स्य. २४. ३३; पद्म. पा. १२; अग्नि. २७३) व कांहीं ठिकाणीं सात पुत्र दिले आहेत (ब्रह्म. १०; लिंग. १. ६६; ह. वं. १. २६). भागवतांत यानें अमीसहि पुत्र मानिल्याचें दिलें आहे (भा. ९. १५).

पुरूरव्याच्या पुत्रांचीं नांवें:-१ आयु, २ श्रुतायु, ३ सत्यायु, ४ हय, ५ विजय व ६ जय. कांहीं ठिकाणीं हय, विजय व जय यांचे ऐवजीं धीमान्, अमावसु व विश्वावसु असा फरक केला आहे (विष्णु. ४. ७). परंतु अमावसु व आयु हे दोनच पुत्र राज्यकर्ते झाले व त्यांचीं नांवें बहुतेक पुराणांत एकमतानें दिलेलीं आहेत.

याच्या पुत्रांपैकीं आयु यास प्रतिष्ठान नगरींत राज्य मिळालें व अमावसु (विजय) हा कनौजचा अधिपति झाला. याच्या

पुत्रांचीं जीं सात किंवा आठ नांवें कांहीं पुराणांत सांपडतात, तीं एकाच व्यक्तीस एकापेक्षां अधिक नांवांनीं संबोधण्यांत आल्यामुळें असावींत.

हा क्षत्रिय जातीचा असून मंत्रकार आहे (ऋ. १०.९५; मत्स्य. १४५.११५-११६; ब्रह्मांड. २.३२.१२०-१२१).

२ दीताक्ष नांवाच्या लोकांचा राजा. हा कुलांगार असल्यामुळें याच्या सुहृद्बांधव वगैरेसह याचा नाश झाला (म. उ. ७३. ११-१४ कुं.).

पुरोचन—म्लेच्छविशेष. हा दुर्योधनाचा मित्र व मंत्री होता.यानें दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून पांडवांचा नाश करण्यासाठीं वारणावतांत लाक्षागृह निर्माण केलें. नंतर पांडवांबरोबर हा तेथें राहावयाच्या उद्देशानें गेला. त्या वेळीं याच्या स्थास खर जोडले होते. पण हाच त्या लाक्षागृहांत जळून मेला (म.आ. १४४; १४८).

पुरोजव—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें मेधातिथीच्या सात पुत्रांतील पहिला.

२ प्राण नामक वसु व ऊर्जस्वती यांचा कनिष्ठ पुत्र (भा. ६.६.१२).

३ अनिल नामक वसूचा पुत्र.

पुरोहव—धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

पुलक—मृगरूपी एक दैत्य. यानें तप करून शंकराला प्रसन्न केलें व अद्भुत सौगंध प्राप्त व्हावा, म्हणून त्याजवळ वर मागितला. पुढें त्या सुगंधानें हा देवस्त्रियांना मोहित करून जगाला त्रास देऊं लागला. तेव्हां देवांच्या विनंतीवरून शंकरानें याला ' तूं हा असुर देह सोडून दे ' म्हणून सांगितलें. यानें तें कबूल केलें. परंतु 'हा सुगंध आपण सतत धारण करूं' असें सांगितलें (स्कंद. १. ३. १. १३).

२ मत्स्यमतें शुनकाचें नामांतर.

पुलस्त्य—स्वायंभुव मन्वंतरांत ब्रह्मयाच्या उदानापासून उत्पन्न झाला. हा स्वायंभुव दक्षाचा जांवई व शंकराचा साडू. दक्षानें अपमान केल्यामुळें शंकरानें याला जाळून मारिलें. दक्षकन्या प्रीति याची बायको. याला प्रीतीपासून दानाग्नि नांवाचा मुलगा झाला. देवबाहु मधला व अत्रि धाकटा मुलगा होय व सद्वती नांवाची सर्वांत धाकटी मुलगी झाली. सद्वतीला अग्नीपासून पर्जन्य झाला. पण पौलस्त्यवंश दानाग्नि व सुजंघी यांच्यापासून पुढें वाढला (ब्रह्मांड. २.१२.२६-२९).

हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र असून त्याच्या कानापासून उत्पन्न झाला (म. आ. ६६. १० कुं; मत्स्य. ३. ६-८; वायु. २. ४. २२; भा. ३. १२. २४). ब्रह्मदेवानें जे प्रजापति निर्माण केले त्यांत हा एक होता (मत्स्य. १७१. २६-२७; भा. ३. १२). याची स्त्री कर्दम प्रजापतीची मुलगी हविर्भुवा किंवा हविर्भुक् ही होती. तिच्यापासून अगस्त्य व विश्रवा हे दोन पुत्र झाले (भा. ४. १.३६). याला प्रीति या नांवाच्या स्त्रीपासून पूर्वजन्मीं दंभोलि नांवाचा पुत्र झाला. हाच अगस्त्य होय (विष्णु. १. १०). शिवाय पुलस्त्याला प्रतीच्या स्त्री होती (म. उ. ११७) संध्या अशी पत्नी दिलेली असली तरी ती चूक असावी. यानें भीष्माला पृथ्वीप्रदक्षिणेच्या फलाचें माहात्म्य सांगितलें होतें (म. व. ८१). त्याचप्रमाणें यानें सृष्टीची उत्पत्ति त्याला कथन केली (पद्म. सृ. २). पराशरानें राक्षससत्र सुरू केलें, तेव्हां यानें ' तें सत्र करून माझ्या संततीचा नाश करूं नको, ' असें त्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें राक्षससत्र बंद झालें (म. आ. १८१). पुलस्त्यापासून राक्षस, वानर, किन्नर व यक्ष यांची उत्पत्ति झाली (म. आ. ६६).

महादेवाच्या शापानें जे ब्रह्ममानसपुत्र मृत झाले, त्यांत हा एक होता (मत्स्य. १९५).

२ मृत झालेले मानसपुत्र पुनः वैवस्वत मन्वंतरांत ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केले. त्यांत हा अग्नीच्या पिंगट केसांपासून उत्पन्न झाला. यानें अगस्त्यपुत्र धीमान् यास दत्तक घेतलें (मत्स्य. २०२). हा मेरु पर्वतावर तप करीत असतां गंधर्वकन्या याला त्रास देत. म्हणून जी कन्या येथें येईल, ती गरोदर होईल' असा यानें त्यांस शाप दिला. तृणबिंदु राजाची कन्या गौ नकळत चुकून तेथें गेली, तोंच ती गरोदर झाली. पुढें तिचा पुलस्त्यासीं विवाह झाला. हिच्यापासून विश्रवा हा पुत्र झाला (म. व २७४; वा. रा. उ. २). यावरून याचा काळ ठरतो. याचा दक्षिणेकडेहि विशेष संबंध दिसतो. हा नर्मदेच्या तीरींहि राहत असे (म. व. ८७. ४-५ कुं.).

यानें महीसागर संगमतीर्थाला गर्व केल्यामुळें स्तंभगर्व असें नांव दिलें (स्कंद. १.२. ५८). हा ब्रह्मदेवाच्या पुष्करतीर्थावरील यज्ञांत अध्वर्यु होता (पद्म. सृ. ३४). याचा वंश बऱ्याच ठिकाणीं दिलेला आहे (वायु. २. ९; ब्रह्मांड. ३. ८; लिंग. १. ६३; मत्स्य. २०२; भा. ४.१.३६).

३ युधिष्ठिरास तीर्थयात्रा ज्यानें सांगितली तो ऋषि (म. व. ८० कुं.).

४ वृद्ध याज्ञवल्क्यानें याचा स्मृतिकार म्हणून उल्लेख केलेला आहे. शारीरशौचावर विश्वरूपानें याचा एक श्लोक दिला आहे (याज्ञ. १. १७). ' ब्राह्मणानें श्राद्धाच्या वेळीं शाकाहार, क्षत्रिय व वैश्य यांनीं मांस आणि शूद्रांनीं मध यांचा उपयोग करावा ' या अर्थाचा याचा श्लोक मिताक्षरेंत आहे (याज्ञ. १. २६१). मिताक्षरेंत (याज्ञ. ३.२५३) पुलस्त्याचे दोन श्लोक दिले आहेत. त्यानंतर अकरा मादक पदार्थांचीं नांवें दिलीं

असून बारावें अतिशय वाईट म्हणून दारूचा उल्लेख केला आहे. संध्या, श्राद्ध, अशौच, संन्यासधर्म, प्रायश्चित्त, यांसंबंधींचे याचे श्लोक अपरार्कानें दिले आहेत. ज्ञानकर्मसमुच्चयासंबंधीं याचे दोन श्लोक आहेत (अपरार्क. याज्ञ. ३. ५७, ९११). त्यांपैकीं पहिला योग याज्ञवल्क्याच्या नांवावर दिला आहे. याचे आह्निक व श्राद्ध यांसंबंधींचे चाळीस श्लोक स्मृतिचंद्रिकेंत आहेत. रविवार, मंगळवार व शनिवार या दिवशीं स्नान केल्यास काय फळ मिळतें, तें स्मृतिचंद्रिकेंत दिलें आहे. राम, परशुराम, नृसिंह आणि त्रिविक्रम यांच्या जपासंबंधींहि त्यांत उल्लेख आहे.याचा चंडेश्वराच्या दानरत्नाकरांत मृगाजिनदानासंबंधीं एक गद्य उतारा आहे. पुलस्त्य-स्मृति इ.स. च्या चवथ्या व सातव्या शतकांच्या दरम्यान लिहिली असली पाहिजे.

५ चैत्र महिन्यांत धाता नामक आदित्याबरोबर असणारा एक ऋषि (भा. १२. ११. ३३).

पुलह—ब्रह्मयाचा मानसपुत्र व प्रजापति (म. आ. ६६. ६७; स. ७. ११ कुं.). हा ब्रह्मयाच्या नाभीपासून झाला (भा. ४. १. ३८). हा स्वायंभुव मन्वंतरांत ब्रह्मयाच्या व्यानापासून झाला. हा स्वायंभुव दक्षाचा जांवई व शंकराचा साडू. दक्षानें अपमान केल्यामुळें याला शंकरानें जाळून मारिलें. दक्षकन्या क्षमा याची बायको. क्षमेपासून यास कर्दम, उर्वरीवान्, सहिष्णु व कनकपीठ असे पुत्र पीवरी नांवाची कन्या अशीं अपत्यें झालीं. कर्दमाला आत्रेयी श्रुति दिली होती. तिला शंखपद व काम्या अशीं दोन अपत्यें झालीं. शंखपद दक्षिणेचा प्रजापति होता. काम्या प्रियव्रताला दिली व तिच्यापासून प्रियव्रताला दहा मुलगे व दोन मुली झाल्या. त्या दहा मुलांनीं क्षत्रियत्व सुरू केलें. कनकपीठाला यशोधरेपासून सहिष्णु व कामदेव अशीं दोन मुलें झालीं (ब्रह्मांड. २. १२. ३०-३५). भागवतांत याची पत्नी गति व विष्णूंत क्षमा दिली आहे. पहिल्यांत पुत्र कर्मश्रेष्ठ, वरीयान् व सहिष्णु व दुसऱ्यांत कर्दम, उर्वरीवान् व सहिष्णु असे दिले आहेत (भा. ३. १२. २४; २४. ३३; विष्णु. १. १०).

२ महादेवाच्या शापानें मरण पावलेल्या सर्व मानसपुत्रांना ब्रह्मदेवानें पुनः सजीव केलें, त्या वेळीं हा ब्रह्मदेवाच्या स्वतःच्या यज्ञांत अग्नीच्या लांब केसांपासून निर्माण झाला. यास संध्या नांवाची स्त्री व कर्दम नांवाचा मुलगा होता (म. उ. ११७). शिवाय याला क्रोधेच्या बारा मुली बायका होत्या. त्यांचीं नांवें—मृगी, मृगमंदा, हरिभद्रा, इरावती, भूता, कपिशा, दंष्ट्रा, रिषा, तिर्या, श्वेता, सरमा व सुरसा. यांची संतति मनुष्येतर प्राणी होत.

पुलहानेंहि अगस्त्यपुत्र दृढास्यास दत्तक घेतलें होतें. याचे वंशज सर्व अगस्त्यगोत्रीयच होत (मत्स्य. २०२). दत्तक घेण्याचें कारण याचे पुत्र दुर्वर्तनी होते व ते याला आवडत नसत. दंभोलिहि पौलह होता.

३ ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत हा प्रत्युद्गाता होता (पद्म. सृ. ३४).

४ वैशाखांत अर्यमा नांवाच्या अर्यीबरोबर फिरणारा ऋषि (भा. १२. ११. ३४).

पुलिन—अमृतरक्षक देव (म. आ. ३२. १९ कुं.).

पुलिन्द—(शुंग. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें भद्राचा, वायुमतें ध्रुकाचा, मत्स्यमतें अंतकाचा व भागवतमतें भद्रकाचा पुत्र. यास विष्णुमतें आर्द्रकपुत्र पुलिंदक म्हटलें आहे.

पुलिमत्—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें गोमतीपुत्राचा पुत्र (पुरीमत् पहा).

पुलुष प्राचीनयोग्य—इति ऐन्द्रोत शौनकाचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २).

पुलोमत्—एक राक्षस (म. आ. ५.१५; पुलोमा पहा).

२ दनुपुत्र दानवांपैकीं एक.

३ हिरण्यकशिपु व वृत्रासुर यांचा अनुयायी (भा. ६. ६. ३१; १०. २०; ७. २. ५).

४ प्रहेतिपुत्र. याचे पुत्र मधु, पर, महोग्र व लवण हे होत.

५ (आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें गौतमीपुत्राचा पुत्र. यानें अठ्ठावीस वर्षें राज्य केलें.

६ (आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें चण्डश्रीचा पुत्र. यानें सात वर्षें राज्य केलें. यास पुलोवा, पुलोमारि, पुलोमाचि सलोमार्चि अशीं मुलें होतीं.

७ (भविष्य.) कालिकत येथें राहणारा विकटावती राणीचा नवरा (भवि. प्रति. ४. २२).

पुलोमजा—पुलोम दैत्याची मुलगी. ही शिवव्रतप्रभावानें शची झाली (स्कंद. ४.२.८०).

पुलोमा—ब्रह्ममानसपुत्रांपैकीं वारुणि भृगूची पत्नी (विष्णुधर्म. १.३२; गणेश. ५.२९). हिच्या बापानें प्रथमतः हिच्या बालपणीं भिवविण्याकरितां म्हणून सहज ' राक्षसा, हिला घेऊन जा रे ' असें म्हटलें. कर्मधर्मसंयोगानें बाहेर पुलोमा नांवाचा एक राक्षस होता. त्यानें हें बोलणें ऐकिलें व हिला मनोभावें वरिलें. पण हिच्या बापाला अर्थात् हें माहीत नसल्यामुळें त्यानें हिला भृगूस अर्पण केलें. पुढें ही एकदां गरोदर असतांना तो पुलोमा राक्षस त्याच्या आश्रमापाशीं आला. त्या वेळीं भृगु बाहेर स्नानार्थ गेलेला होता. आपलें अतिथिसत्कार हें कर्तव्य समजून हिनें त्याचा सत्कार करण्याच्या हेतूनें त्यास कंदफलादि दिलें. पुढें त्या राक्षसानें हिला पळविण्याच्या हेतूनें अगोदर खात्री करण्याकरितां अग्नीस विचारिलें कीं, ' ही खरी स्त्री

कोणाची ? ' तेव्हां त्यानें ' तूं हिला मनानें वरिलीस, पण भृगूनें हिला मजसमक्ष विधीनें वरिलें आहे. ' ' तूं मनानें वरिलेंस, ' एवढ्याच शब्दांचा आधार घेऊन त्यानें वराहरूप धारण करून हिला पळवून नेलें. पण हिच्या पोटांतील गर्भास राग येऊन तो बाहेर आला व त्यानें त्या वराहरूप राक्षसाला दग्ध केलें. हिला एकंदर एकोणीस पुत्र झाले. त्यांपैकीं बारा देव व सात ऋषि होत. त्यांचीं नांवें भृगूवर पहा (म. आ.५-६). हिला पौलोमी असें नामांतर आहे (विष्णु. ७. ३२).

२ वैश्वानर दानवाच्या कन्यांपैकीं एक. हिच्याशीं ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरून प्रजापति कश्यपानें लग्न केलें. हिजपासून जी असंख्यात संतति झाली, तींस पौलोम असें म्हणतात (भा.६. ६. ३३-३६). पौलोम व कालकंज यांस मिळून निवातकवच म्हणतात. हे निवातकवच संख्येनें ६०००० होते. हे हिरण्यपुरांत राहत असत (२ निवातकवच पहा; म. व. १७५ कुं.).

पुलोमारि—(आंध्र. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें दंडश्रीचा पुत्र (६ पुलोमत् पहा).

पुलोमार्चि—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें चंद्रश्रीचा पुत्र (६ पुलोमत् पहा).

पुलोवा—(आंध्र. भविष्य.) वायुमतें दंडश्रीचा पुत्र (६ पुलोमत् पहा).

पुष्कर—सोमकन्या ज्योत्स्ना काली. तिचा पति (म. उ. ९८. १२ कुं.).

२ कृष्णपराशरकुलांतील गोत्रकार.

३ (१ पुष्कल पहा).

४ नलाचा चुलत भाऊ. यानें नलाचें राज्य द्यूतांत जिंकून घेतलें (म. व. ५९). अज्ञातवासानंतर नलानें पुनः याच्याशीं द्यूत खेळून राज्य घेतलें (म. व. ७८).

५ (सू. इ.) रामपुत्र कुशकुलांतील सुनक्षत्र राजाचा पुत्र. याचा पुत्र अंतरिक्ष (भा. ९.१२.१२). यास किन्नर व किन्नराश्व अशीं नामांतरें आहेत.

६ वसुदेवाचा भाऊ वृक व दुर्वाक्षी यांचा पुत्र (भा. ९. २४. ४३).

७ कृष्णाचा एक पुत्र (भा. १०.९०.३४).

पुष्करमालिन्—अष्टावक्राच्या वादाच्या वेळीं ऐन्द्रद्युम्न, उग्रसेन व पुष्करमालिन् अशीं जनकाचीं नांवें येतात. त्यांपैकीं नांव व विशेषण कोणतें यांतील फरक सांगतां येत नाहीं. पुराणांतील वंशावळींत यांपैकीं कोणीच आढळत नाहीं. त्यामुळें या वेळचा जनक कोणता हें सांगणें कठीण आहे (म. व. १३५. ५; १४; १३६. १ कुं.).

पुष्करमालिनी— विदर्भ देशांतील उञ्छवृत्तीनें राहणाऱ्या सत्य ऋषीची पत्नी. हीं शापभयानें पतीच्या स्वभावानुरूप वागत असे. पशुयज्ञ करणें हिला मान्य नव्हतें. ही व्रतस्थ असल्यामुळें कृश व पवित्र झाली. हिच्या अंगावर आपोआप गळून पडलेल्या मोराचे पिसांनीं गुंफिलेलें वस्त्र असे (म. शां. २७२).

पुष्करारुणि—(सो. पूरु.) भागवतमतें दुरितक्षय राजाच्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ. हा तपानें ब्राह्मण झाला (भा. ९. २१. २०). यास पुष्करिन् म्हटलें आहे.

पुष्करिणी—व्युष्ट राजाची स्त्री. हिला सर्वतेजस् नांवाचा मुलगा होता (भा. ४. १३.१४).

२ उल्मुक राजाची स्त्री. हिला अंग, सुमनस्, ख्याति, क्रतु, अंगिरा व गय हे पुत्र होते (भा. ४. १३. १७).

३ भूमन्यूची भार्या (म. आ.१०१. १३ कुं.).

पुष्करिन्— (सो. पूरु.) वायुमतें उभक्षयाचा व विष्णुमतें उरुक्षयाचा पुत्र (पुष्करारुणि पहा).

पुष्कल—(सू. इ.) हा दशरथपुत्र भरतास मांडवीपासून झालेल्या दोन पुत्रांतील कनिष्ठ. (वायु. २. २६; ब्रह्मांड. ३. ६३. १९०; विष्णु. ४. ४७; अग्नि. ११. ७-८ ९. ११. १२). रामाच्या अश्वमेधाच्या वेळीं हा शत्रुघ्नाबरोबर अश्वाचें रक्षण करीत होता (पद्म. पा. ११). याचें सुबाहुपुत्र दमन याच्याशीं युद्ध होऊन दमनाचा पराभव झाला (पद्म. पा. २६). याचें चित्रांगाशीं युद्ध होऊन चित्रांगाचा वध झाला (पद्म. २७). विद्युन्माली व उग्रदंष्ट्र या राक्षसांशीं याचें घनघोर युद्ध झालें (पद्म. पा. ३४). याचे रुक्मांगद व वीरमणि यांच्याशीं युद्ध झालें (पद्म. पा. ४१-४५). लवानें घोडा अडवून याचा पराभव केला (पद्म. पा. ६१).

यानेंच गांधार देश जिंकिला व तेथें पुष्कलावती किंवा पुष्कलावत नगर स्थापून राजधानी केली(वा. रा. उ. १०१). याच्या बायकोचें नांव कांतिमती (पद्म. पा. ६७).

२ (सू. इ. भविष्य.). मत्स्यमतें बुद्धोनदाचा पुत्र. यास राहुल, रातुल व लांगलिन् अशीं नांवें आहेत.

पुष्टि—स्वायंभुव मन्वंतरांतील दक्षकन्या. हिचा पुत्र स्मय (भा. ४. १. ४९-५१). धर्माची पत्नी (म. आ. ६७. १४ कुं.).

२ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

३ (सो. वसु.) वायुमतें वसुदेवास मदिरेपासून झालेला पुत्र.

४ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

पुष्टिगु काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ५०). याचा (ऋ. ८. ५१. १) मंत्रांत उल्लेख आहे.

पुष्टिद—वितरांपैकीं एक.

पुष्प—(सू. इ.) विष्णुमतें हिरण्यनाभाचा पुत्र (पुष्य पहा).

पुष्पदंष्ट्र—कद्रूपुत्र सर्प.

पुष्पदंत—विष्णूचा एक पार्षद (भा. ८. २१. १७).

२ एक गंधर्व. याचा पुत्र माल्यवान् (पद्म. उ. ४३). यानें शिवमहिम्नस्तोत्र केलें असावें (दे. भा. ९. २०).

३ एक रुद्रगण (पद्म. उ. १२).

४ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

पुष्पदन्ती—चित्रसेन गंधर्वाची नात. इंद्रसभेंत नृत्य करीत असतां माल्यवानावर मोहीत झाल्यामुळें नृत्य व गायन बेताल झालीं. यामुळें इंद्रास राग येऊन त्यानें शाप देऊन दोघांस पिशाच केलें. परंतु जया नांवाच्या एकादशीव्रतामुळें तीं दोघें पुनः स्वर्गास आलीं (पद्म. उ. ४३).

पुष्पधन्वन्—मदनास पुष्पांचें धनुष्य घेतल्यामुळें मिळालेलें नांव.

पुष्पमित्र—(भविष्य.) कलियुगांतील बाह्लीक राजानंतर झालेला राजा. याचा पुत्र दुर्मित्र (भा. १२. १. ३४).

२ (शुंग. भविष्य.) फक्त भागवतांत याचें नांव नाहीं. शुंगांतील हा पहिला राजा. हा शेवटल्या मौर्य बृहद्रथाचा सेनापति होता. पुढें तेंच राज्य यानें बळकाविलें. यानें मत्स्यमतें ३६ वर्षें, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें ६० वर्षें राज्य केलें.

३ (भविष्य.) ब्रह्मांडमतें वैदेशांतील एक राजवंश. यांत भागवतमतें अठरा व ब्रह्मांडमतें सहा राजे होते.

४ (किलकिला. भविष्य.) एक राजा. वायुमतें याला पुष्यमित्र म्हणतात.

पुष्पयशस् औदव्राजि—संकर गौतमाचा शिष्य. याचा शिष्य भद्रशर्मन् (वं. ब्रा. ३).

पुष्पवत्—(सो. ऋक्ष.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें ऋषभाचा पुत्र.

पुष्पवती—कृष्णांशाची पत्नी व मकरंदाची बहीण (भवि. प्रति. ३. २१).

पुष्पवाहन—रथंतर कल्पांतील एक राजा. याची स्त्री लावण्यवती. याला दहा हजार पुत्र होते. यानें पूर्वजन्मीं मीठाचें दान करणाऱ्या वेश्येला दानावरील विष्णूस वाहण्यास कमलें मोफत दिलीं. म्हणून या जन्मीं हा राजा झाला. 'या जन्मीहि द्वादशी व्रत कराल तर मुक्त व्हाल' असें भृगूनें यास सांगितलें होतें (पद्म. सृ. २०).

पुष्पसेन—(सू.) भविष्यमतें स्वर्णनाभीचा पुत्र. यानें दहाहजार वर्षें राज्य केलें.

पुष्पान—एक यक्ष (म. स. १०. १८ कुं.).

पुष्पान्वेष—अंगिराकुलोत्पन्न गोत्रकार.

पुष्पार्ण—(स्वा. उत्तान.) ध्रुवाचा पौत्र. वत्सरास स्ववींथीपासून झालेल्या सहा पुत्रांतील ज्येष्ठ. यास प्रभा नामक स्त्रीपासून प्रातः, सायं व मध्याह्न आणि दोषा नामक स्त्रीपासून प्रदोष, निशीथ व व्युष्ट असे पुत्र झाले (भा. ४. १३.१२-१४).

पुष्पोत्कटा—सुमालि व केतुमती यांची कन्या (वा.रा. उ. ५.४०). ही विश्रव्याची पत्नि व रावणकुंभकर्णांची आई (म. व. २७६.७ कुं.).

पुष्पोदरी—वनरस नगराचा राजा तालन याची कन्या (भवि. प्रति. ३७).

पुष्य—(सू. इ.) भागवत व वायु यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा पुत्र. याचा पुत्र ध्रुवसन्धि (दे. भा. ३. १४). वायु व विष्णु यांच्या मतें याला पुष्प असें दुसरें नांव आहे.

पुष्यामित्र—यज्ञाशानें याला निर्माण केला. हा जन्मतः साडेसोळा वर्षांचा होता. यानें शंभर वर्षें राज्य केलें. अयोध्या, मथुरा, कांची, काशी, अवंतिका, पुरी, द्वारावती व माया यां नगरींचा यानें पुनरुद्धार केला (भवि. प्रति. ४. २३).

२ (२ पुष्पमित्र पहा.)

३ (किलकिला. भविष्य.) विष्णुमतें बाह्लीकानंतरचा एक राजा (४ पुष्पामित्र पहा).

पुष्यश्रवस्—एक ऋषि. याला नंदाच्या भावाच्या पोटीं लवंगा नांवानें गोपीचा जन्म मिळाला (पद्म. पा. ७२).

पूजनी—(१ ब्रह्मदत्त पहा).

पूतक्रता—पूतक्रतूची बायको (ऋ. ८. ५६. ४). पाणिनीच्या व्याकरणाप्रमाणें हें रूप पूतक्रतायी असें होतें (४.१.३६).

पूतक्रतु—ही एक स्वतंत्र व्यक्ति असावी असें सायणास वाटत नाहीं. अतिथिग्व, इंद्रोत, अश्वमेध व हा हे एकच असण्याचा संभव आहे (ऋ. ८.६८.१७). याचा पुत्र दस्यवेवृक (ऋ. ८.५६.२).

पूतदक्ष आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.९४).

पूतना—ही कंसाची बहीण होती. कंसानें हिला कृष्णाचा नाश करण्याकरितां गोकुळांत नंदाचे घरीं पाठविलें. गोकुळांत आल्यावर हिनें तरुण स्त्रीचें रूप घेतलें व आपल्या स्तनांस विष लावून त्यांतील विषयुक्त दूध ही गोकुळांतील मुलांस पाजूं लागली. त्यामुळें बरींच मुलें मरण पावलीं. परंतु हिचें हें कपट कोणासहि समजलें नाहीं. पुढें ही नंदाचे घरीं गेली व कृष्णास आपलें विषयुक्त दूध पाजूं लागली. कृष्णानें हिचें कपट पूर्णपणें ओळखिलें होतें. त्यानें हिच्या स्तनांतील

विषाचें प्राशन करितां करितां हिचें प्राणहि आकर्षण करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळें पूतनेनें वेदनाव्याकुल होऊन प्राण सोडिला (म. स. ५२ कुं; भा. १०. ६; पद्म. ब्र. १३; विष्णु. ५.५ ब्रह्मवै. ४. १०).

ही कंसाची दाई असून पक्षिणीचें रूप घेऊन गोकुळांत आली होती. दिवसभर पडून राहून सर्व निजानीज झाल्यावर कृष्णाचे मुखांत हिनें आपला स्तन दिला. तेव्हां कृष्णानें दुधाबरोबर प्राणहि शोषून हिला ठार मारिलें (ह. वं. २. ६).

ही कंसपत्नीची मैत्रीण. कैतवी राक्षसीची कन्या हिला वृकोदरी नांवाची बहीण होती. कंसाच्या आज्ञेवरून गोकुळांत येऊन १०।१२ दिवसांच्या आंतील मुलांना हिनें कालकूटयुक्त स्तन्य पाजून त्यांचा नाश केला. पुढें कृष्णनाशार्थ यशोदागृहीं ही आली असतां कृष्णानें हिचा नाश केला (आदि. १८).

ही पूर्वजन्मीं रत्नमाला नांवाची बलीची मुलगी होती. बलीच्या यज्ञसमयीं वामन त्याच्याकडे भिक्षा मागण्यास आला असतां, त्याचें सुंदर रूप पाहून ' हा आपला मुलगा व्हावा व त्यास स्तनपान करवावें ' अशी हिला इच्छा झाली. वामनानें तें जाणून कृष्णजन्मीं हिचें स्तनपान केलें व हिला मुक्ति दिली (ब्रह्मवै. ४. १०).

हिला राक्षसयोनि प्राप्त होण्याचें कारण असें आहे कीं, पूर्वी सरस्वतीचे कांठीं कक्षीवान् नांवाचा ऋषि तपश्चर्या करीत असे. तेथें एकदां कालभीरु ऋषि आपली चारुमती नांवाची कन्या घेऊन आला. कक्षीवानाचें स्वरूप पाहून त्याला त्यानें शास्त्रोक्त विधीनें कन्यादान केलें. पुढें कक्षीवान् व चारुमती त्या ठिकाणीं गार्हस्थ्य विधीनें राहून श्रीकृष्णाची उपासना करीत. एकदां कक्षीवान् तीर्थयात्रेला गेला असतां, एका शूद्रानें त्या आश्रमांत येऊन हिला वश केलें. पुढें कक्षीवान् आल्यावर आपली स्त्री अनाचार करीत असल्याचें त्याला समजलें. तेव्हां त्यानें तात्काल शाप दिला कीं, ' तूं राक्षसी होशील. ' उःशाप मागितल्यावर त्यानें ' कृष्णापासून तुला मुक्ति मिळेल, ' असें तिला सांगितलें. पूतनेचा पति घटोदर होय (आदि. १८).

२ स्कंदाच्या सप्तमातांपैकीं एक.

पूतिमाष—अंगिराकुलोत्पन्न ऋषि.

पूरण वैश्वामित्र—हा विश्वामित्र कुलांतील गोत्रकार, सूक्तकार व प्रवर आहे (ऋ. १०. १६०; २ पुराण पहा). या नांवाचा एक ऋषिहि आहे (म. शां. ४७).

पूरु—ऋग्वेदांत पूरूचा एकवचनी व अनेकवचनी अनेक वेळां उल्लेख आला आहे. ज्या ठिकाणीं एकवचन आहे, त्या ठिकाणीं हा शब्द व्यक्तिवाचक आहे. पूरु दाशराज्ञ युद्धांतील सुदासाच्या शत्रूंपैकीं होत (ऋ. ७. १८. १३). बहुवचनीं येणारे निर्देश संघवाचक असून त्यांच्या विजयांचे उल्लेख आहेत व यांच्यासारखे विजय मिळावेत अशी मागणीहि आहे (ऋ. १. १३१. ४; ६. २०. १०; ४६. ८).

या पूरूंपैकीं प्रामुख्यानें येणारा पुरुकुत्स हा होय. पुरुकुत्साची सुदासास नेहमीं मदत असे (ऋ. १. ६३. ७). त्याचप्रमाणें भरत व पूरु यांचें वैमनस्य दृष्टास पडतें (ऋ. ७.८.४). परंतु दाशराज्ञ युद्धांत पूरु हे सुदासाचे शत्रु म्हणून प्रामुख्यानें उल्लेखिलेले आहेत. कदाचित् पुरुकुत्स हा पूरु नसावा किंवा पूरुमधून वेगळा निघालेला असावा. पूरूंनीं ज्या लोकांना जिंकिलें, ते काळ्या रंगाचे होते (ऋ. ७. ५. ३). काळ्या लोकांविरुद्ध लढणारा पूरु गौरवर्ण असावा. हिंदुस्तानच्या मूळ रहिवाशांना उद्देशून हें काळ्या लोकांचें वर्णन आहे कीं काय हें सांगणें कठीण आहे. हे सरस्वतीच्या कांठीं राहत होते (ऋ. ७. ९६. २). हा सुदासाचा शत्रु खरा पण ज्या ऋचेंत सुदासानें जय मिळविल्याचा उल्लेख आहे, त्याच ऋचेंत इंद्रानें पूरूंचाहि उत्कर्ष केल्याचा निर्देश आहे (ऋ. १. ६३. ७). सुदास, पौरुकुत्सि त्रसदस्यु व पूरू यांचे युद्धांत इंद्रानें संरक्षण केल्याचा एकाच ऋचेंत वसिष्ठानें निर्देश केला आहे (ऋ. ७. १९. ३). इंद्राच्या हा कृपेंतला होता (ऋ. १. १०८. ८; ८. ६४. १०.). पुरूला असुरक्षस म्हटलें आहे (श. ब्रा. ६. ८. १. १४). पण येथें पुरु असा शब्द आहे.

ययातिराजास शर्मिष्ठेपासून झालेल्या तीन पुत्रांपैकीं धाकटा (म. आ. ९४). पूरूची राजधानी प्रतिष्ठान येथें होती. पुढें याच्या राज्याभिषेकप्रसंगीं हा सर्वांत धाकटा असल्यामुळें यास सार्वभौमत्व देऊं नये, याबद्दल त्या वेळच्या विद्वानांत बरीच गडबड सुरूं झाली. परंतु ययातीनें ' जो बापास अनुसरतो तोच पुत्र होय ' असें सांगून यास राज्याभिषेक करविला. इतरांना वेगवेगळीं राज्यें मिळालीं. पण याला मात्र पित्याचें सार्वभौमत्व मिळालें (भा. ९. १९. २३).

याला दोन बायका होत्या. कौसल्या व पौष्टी. कौसल्येपासून याला जनमेजय नांवाचा पुत्र झाला व पौष्टीपासून प्रवीर, ईश्वर व रौद्राश्व असे तीन पुत्र झाले. याच्या पुत्रांपैकीं जनमेजय हाच गादीवर बसला (म. आ. ६३. ८९ कुं.). प्रवीर पुढें वंश चालविणारा झाला (म. आ. ८८.४ कुं.). पण भागवतांत प्रवीर हा नातू दिला आहे (भा. २०. २). पूरूलाहि वंशकर म्हटलें आहे (म. आ. ६९. ५९ कुं.).

यानें पित्याची जरा घेऊन त्यास आपलें तारुण्य दिलें. यावरून संतुष्ट होऊन ययातीनें आपलें सार्वभौमत्व याला

दिलें. पुढे ययातीस विषयोपभोगाचा कंटाळा येऊन त्यानें याला याचें तारुण्य परत दिलें (ह. वं. १. ३१; मत्स्य. ३२; ब्रह्म. १२; वायु. २. ३१; विष्णु. ४. १०).

२ (स्वा. उत्तान.) चक्षुर्मनूस नड्वलेपासून झालेल्या पुत्रांतील ज्येष्ठ. यास पूरुष असेंहि नांव आढळतें (भा. ८. ५.७). हा शब्द पुरु असाहि आहे (भा. ४. १३.१६).

३ (सो. अमा.) भागवतमतें जह्नूचा पुत्र. यास अज अथवा अजमीढ असें नामांतर होतें. याचा पुत्र बलाकाश्व.

४ अर्जुनाचा सारथि (म. स. ३६. ३० कुं.).

पूरु आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. १६-१७).

पूर्ण—कश्यप व प्राधा किंवा क्रोधा यांच्या पुत्रांतील एक.

२ वासुकीच्या कुलांतील एक. सर्पसत्रांत हा दग्ध झाला (म. आ. ५७. ५ कुं.).

पूर्णभद्र—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ गंधमादन पर्वतावरील रत्नभद्र यक्षाचा पुत्र (स्कंद. ४.१.३२). यास हरिकेश ऊर्फ पिंगल या नांवाचा पुत्र होता (हरिकेश पहा). पण तो शर्वाची भक्ति करीत असल्यामुळें पूर्णभद्रानें हरिकेशास हांकून दिलें होतें. पण शेवटीं शंकराच्या कृपेनें तो गणेश झाला (मत्स्य. १८०). हा कुबेराच्या अनुचरांपैकीं एक होता (दे. भा. १२. १०). पण स्कंदपुराणांत हाहि शिवभक्त असल्याचें दिलें आहे.

३ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

पूर्णभद्र वैभांडकि—याच्या कृपेनें चंप राजाला हर्यंग नांवाचा मुलगा झाला. यानें हर्यंगाच्या यज्ञांत इंद्राचा ऐरावत आणला होता (ह. वं. १. ३१; ब्रह्म. १३. ४४; मत्स्य. ४८. ९८).

पूर्णमास—एक ब्रह्मर्षि (अगस्त्य पहा).

२ कृष्णास कलिंदापासून झालेला पुत्र.

३ धाता नामक आदित्य व अनुमति यांचा पुत्र (भा. ६. १८. ३).

४ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

पूर्णमुख—धृतराष्ट्रकुलांतील सर्पसत्रांत दग्ध झालेला एक सर्प (म. आ. ५७. १६ कुं.).

पूर्णरसा—कृष्णाची प्राणसखी (पद्म. पा. ७४).

पूर्णांश—कश्यप व क्रोधा यांचा पुत्र.

पूर्णांगद—धृतराष्ट्रकुलांतील सर्पसत्रांत दग्ध झालेला एक सर्प (म. आ. ५७. १६ कुं.).

पूर्णामल—पट्टणचा राजा. यानें आपली मुलगी विद्रन्माला महीराजपुत्र भीम यास दिली (भवि. प्रति. ३. ३१).

पूर्णायु—कश्यप व प्राधा यांचा पुत्र.

पूर्णिमत्—मरीचि ऋषि व कर्दमकन्या कला यांच्या दोन पुत्रांतील कनिष्ठ. यास विरग व विश्वग हे दोन पुत्र व देवकुल्या नांवाची कन्या होती (भा. ४. १. १४).

पूर्णिमागतिक—भृगुकुलांतील गोत्रकार. पौर्णिमागतिक असा पाठ आहे.

पूर्णोत्संग—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें शातकर्णीचा, मत्स्यमतें श्रीमल्लकर्णीचा व भागवतमतें श्रीशांतकर्णीचा पुत्र. यानें अठरा वर्षें राज्य केलें. यास भागवतांत पौर्णमास असें नामांतर आहे.

पूर्य—कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार.

पूर्वाचित्ति—स्वायंभुव मन्वंतरांतील एक अप्सरा (म. आ. १३२ ४७ कुं.) ही प्रियव्रतपुत्र अग्नीध राजाची पत्नी. हिला ब्रह्मदेवानें त्याचेकडे पाठविली होती. हिला नाभि, किंपुरुष, हरिवर्ष, इलावृत, रम्यक, हिरण्मय, कुरु, भद्राश्व व केतुमाल असे नऊ पुत्र होतांच ही पुनः ब्रह्मदेवाकडे निघून गेली (भा. ५. २. ३-२०).

२ वैवस्वत मन्वंतरांतील प्राधेच्या अप्सराकन्यांतील एक. ही पौष महिन्यांत भग नामक सूर्याबरोबर फिरते (भा. १२. ११. ४२).

पूर्वपालिन्—भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय राजा (म. उ. ४. १७ कुं.).

पूर्वा—सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांपैकीं एक.

पूर्वा भाद्रपदा—सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक.

पूर्वातिथि—अत्रिकुलोत्पन्न प्रवर. हा मंत्रद्रष्टा आहे.

पूर्वेन्द्र—पूर्वकल्पांत पांडवरूपानें जन्मलेले पांच इंद्र.

पूषन्—ऋग्वेदांत आठ सूक्तांनीं वर्णिलेली देवता. रुद्राप्रमाणें याला जटा व दाढी आहे (ऋ. ६. ५५.२; १०. २६. ७). याच्याजवळ सोन्याचा भाला आहे (ऋ. १. ४३. ६). याचा एक अंकुश आहे (ऋ. ६. ५३ .९). याला उत्तम सारथि म्हटलें आहे (ऋ. ६. ५६. २). याच्या गाडीला बोकड जोडलेले असतात (ऋ. १. ३८. ४). हा दंतहीन असून पेज किंवा पिठाचे मऊ पदार्थ खातो (ऋ. ६. ५६. १; श. ब्रा. १. ७. ४. ७). हा एका वेळीं सर्व प्राणी पाहतो (ऋ. ३. ६२. ९). हा सर्व चराचरांचा स्वामी आहे (ऋ. १. ११५.१). हा मातेची (रात्रीची) व भगिनीची (उषेची) प्रेमयाचना करणारा आहे (ऋ. ६. ५५. ५). सूर्या याची बायको (ऋ. ६. ५८. ४). याला नववधूला आशीर्वाद देण्याविषयीं विनंति आहे (ऋ. १०. ८५. ३७). हा आपल्या सुवर्णनौकेंत बसून आकाशांत फिरतो (ऋ. ६. ५८. ३).

हा द्युलोकांत राहतो (ऋ. २.४०. ४-५). हा मार्गज्ञ व मृत यांना योग्य ठिकाणीं पोहोंचविणारा आहे (ऋ. १.४२. १-३). यानें पापांतून मुक्त करावें (अ. वे. ६.११२. ३), शत्रूंना पिटाळून लावावें, लूट मिळावी (ऋ. ६.५३.४), शत्रूंना दूर करावें, मार्ग चांगले करावेत व चांगल्या कुरणांत घेऊन जावें (ऋ. १.४२. ७-८), अशी याची प्रार्थना आहे. हा वाटाड्या आहे (वा. सं. २२.२०). वाटेंत सुरक्षिततेकरितां याला बळी देतात (ऋ. ६.५३). हा मार्गज्ञ असल्यामुळें हरविलेला माल सांपडून देवितो (ऋ. ६. ४८. १५; आश्व. गृ. ३.७.९). हा गुरांचें रक्षण करितो; त्यांना रोगांतून व संकटांतून वांचवितो (ऋ. ६.५४. ५-७). याला लाविलीं जाणारीं कांहीं विशेषणें अजाश्व, विमुचोनपात्, पुष्टिभर, अनष्टपशु, अनष्टवेदस्, करंभाद व पशुप हीं होत. हें सूर्याच्या एखाद्या अवस्थेचें वर्णन असावें.

हा स्वायंभुव मन्वंतरांतील शंकराच्या दक्षाच्या यज्ञांत ऋत्विज होता याला गणांपैकीं चंडीशानें बांधलें व याचे दांत पाडिले. कारण हा शंकराला हंसला होता (भा. ४. ५. २१-२२). पुढें शंकराच्या वरानें यजमानाच्या दांतांनीं खाणारा हा पिष्टभुज् झाला. यज्ञांतील हात तुटलेल्यांचीं कामें पूषन्च्या हातांनीं होतात (भा. ४. ७. ४-५).

रुद्रानें कन्येशीं संग करणाऱ्या प्रजापतीला विद्ध केलें. त्या यज्ञांतील भाग पूषन्नें भक्षण केला म्हणून पूषन् दंतहीन झाला (श. ब्रा. १.७.४.७). रुद्राला यज्ञांतून वगळिलें म्हणून त्यानें यज्ञाचा वेध केला. पण देवानें यज्ञसिद्धीकरितां त्याला प्रसन्न केलें व हवीचा थोडा भाग पूषनला दिला. त्यामुळें याचे दांत पडले (तै. सं. २.६.८.२-७).

२ बारा आदित्यांपैकीं एक (भा. ६. ६.३९; पद्म. सृ. ६; म. आ. ६६.१५ कुं.). हा तपस (माघ) महिन्यांत प्रकाशतो (भा. १२.११.३४). पण हा पौषांत प्रकाशतो (भवि. ब्राह्म. ७ ८). दक्षयज्ञांतील पूषन् व हा एकच असें भागवतावरून दिसतें (भा. ६.६.४३). पण द्वादशादित्य स्वायंभुव मन्वंतरांत नव्हते. दक्षानें यज्ञ करून वैवस्वत मन्वंतरांत हे सर्व उत्पन्न केले.

३ कांचीच्या सत्यदत्त राजाच्या ज्योतिषशास्त्रज्ञाचा पुत्र (भवि. प्रति. ४.८). हाच पुढल्या जन्मीं रुद्रपशूच्या घरीं मिहिराचार्य झाला.

पूषमित्र गोभिल—हा अश्वमित्र गोभिलाचा शिष्य. याचा शिष्य सगर (वं. ब्रा. ३).

पृथ—रौच्य मनूचा पुत्र.

पृथग्भाव—चाक्षुष मन्वंतरांतील एक देवगण.

पृथवान—याचा दुःशीमावरोबर ऋग्वेदांत उल्लेख आहे (ऋ. १०.९३.१४).

पृथा—शूरसेन यादवापासून कुंति अथवा कुंतिभोज राजानें दत्तक घेतलेली कन्या. हीच पांडवांची माता कुंति होय (भा. ९. २४. ३९; पद्म. सृ. १३).

पृथाश्व—यमसभेंतील एक राजर्षि (म. स. ८.१३ कुं.).

पृथि वैन्य—(१ पृथु पहा).

पृथिवी—या देवतेवर ऋग्वेदांत अनेक सूक्तें आहेत. हिला सर्वत्र माता म्हटलें आहे (द्यावापृथिवी पहा).

पृथिवींजय—वरुणसभेंतील एक असुर (म. स. ९. १६ कुं.).

पृथु—याचे अश्वींनीं रक्षण केलें (ऋ. १.११२.१५ पृथि). याला वैन्य असें विशेषण लाविलें आहे (ऋ. ८.९.१०) शतपथब्राह्मणांत पृथु असें असलें तरी सायणभाष्यांत पृथिन् असें सर्वत्र म्हटलें आहे. जगांत प्रथम याला राज्याभिषेक झाला. यामुळें राज्याभिषेकाच्या पूर्वोत्तरांगभूत होमास पार्थहोम असें म्हणतात. हा राज्याभिषेक व होम केल्यामुळें ग्राम्यच काय पण आरण्यक पशूंहि यास ताब्यांत घेतां आले (श. ब्रा. ५. ३.५.४). पृथिन् वैन्यानें पार्थ नांवाचें साम म्हणून ग्राम्य व आरण्य पशूंवर आधिपत्य मिळविलें (पं. ब्रा. १३.५.२०). हा पहिला राजा होता (श. ब्रा. ५.३.५.४; क. सं. ३७.४; तै. ब्रा. २.७.५.१). यानें पृथ्वीदोहन केल्याची कथा पुराणांप्रमाणेंच अथर्ववेदांतहि आहे (८.२८.११). येथेंहि पृथिन् असा पाठ आहे. हा उदार दाता होता (ऋ. १०. ९३. १४). आस्रबुध्नाकरितां इंद्रानें याला ठार केलें होतें (ऋ. १०. १७१. ३). पण या नांवाच्या ऋषीनें इंद्राची स्तुतीहि केली आहे (ऋ. १०. १४८. ५). हा तत्त्वज्ञानी होता (जै. उ. ब्रा. १. १०.९).

याला वैन्य किंवा वैण्य असें म्हणतात. चक्षुर्मनूच्या वंशांतील वेन राजाचा पुत्र (पद्म. सृ. २). वेन राजा अत्यंत दुष्ट असल्यानें सर्व प्रजेला अत्यंत त्रास होऊं लागला. तेव्हां त्या वेळच्या महर्षींनीं त्यास नीट वागण्याविषयीं बराच उपदेश करून पाहिला. पण तो निष्फळ झाल्यामुळें त्यांनीं वेनास ठार मारिलें. परंतु राजाचे अभावीं भूमि अराजक झाल्यामुळें लोकांना चोरांपासून त्रास होऊं लागला. तेव्हां सर्व ऋषींनीं मिळून वेनाच्या उजव्या बाहूचें व विष्णुमतें उजव्या मांडीचें मंथन केलें.

तेव्हां मंथनामुळें प्रथम विंध्यनिवासी निषाद व धीवर उत्पन्न झाले. तरी ऋषींनीं आपलें मंथन पुढें चालूंच ठेविलें. नंतर कांहीं वेळानें पृथूची व अर्चि नामक कन्येची वेनाच्या बाहूच्या ठिकाणीं उत्पत्ति झाली. पृथु हा विष्णूचा

अंश असून जन्मतःच कवच व धनुष्य यांसह उपजला. पृथूस पाहिल्यावर सर्व ऋषींना आनंद होऊन त्यांनीं यास सम्राट् केलें (पद्म. सृ. ८).

याला आदिराजा म्हणत असत. तसेंच हा योद्धयांचा प्रथम होय (ब्रह्म. ४. ११७). यानें दिशा व वनस्पति वगैरेंचे अधिपति नेमिले (मत्स्य. ८).

पृथूचे राज्याभिषेकप्रसंगीं यास निरनिराळ्या देवांनीं निरनिराळ्या देणग्या दिल्या. कुबेरानें सुवर्णासन दिलें. वायूनें तेजस्वी छत्र दिलें. इंद्रानें सुवर्णमुकुट दिला. यमानें दंड दिला. बृहस्पतीनें कवच दिलें. विष्णूनें सुदर्शन चक्र दिलें. रुद्रानें चंद्रबिम्बांकित तरवार दिली. त्वष्ट्यानें रथ दिला व समुद्रानें शंख दिला.

राज्यावर बसल्यावर पृथूनें शंभर अश्वमेध यज्ञ करण्याचा संकल्प केला. याचे नव्याण्णव यज्ञ पुरे झालेले पाहून इंद्रास ' हा आपलें पद तर घेणार नाहीं ना ? ' अशी शंका वाटून त्यानें पृथूचा यज्ञीय अश्व चोरून नेला. परंतु पृथूचे पुत्रानें तो परत आणला. तेव्हां इंद्रानें कापालिकाचा वेष घेऊन याचा यज्ञ होऊं दिला नाहीं. त्यामुळें पृथु इंद्रास ठार मारण्यास उद्युक्त झाला. त्या वेळीं बरेंच रण माजणार हें पाहून बृहस्पति व विष्णु यांनीं मध्यस्थी करून पृथु व इंद्र यांमध्यें सलोखा घडवून आणिला.

पृथु हा अत्यंत धर्मशील राजा होता. लोकांस सुख देण्याकरितां यानें उंचसखल असलेली भूमि सपाट केली व त्याच प्रमाणें प्रजेच्या पोटापाण्याची कायमची सोय करण्याकरितां हा भूमीच्या मागें धनुष्यबाण घेऊन लागला. तेव्हां पृथ्वीनें भयभीत होऊन गाईचें रूप धारण केलें व ' माझें दोहन करून सर्व प्रकारची संपत्ति मिळीव ' अशी तिनें पृथूस विनंति केली. पृथूनें ती मान्य केली. नंतर जेव्हां पृथ्वीचें दोहन झालें त्यावेळीं दोहनकर्ता कोण होता, दूध कोणता पदार्थ होतें व वत्स कोण होता तें पुढें दिलें आहे.

भूमीचें दोहन केल्यामुळें भूमीस पृथ्वी हें नांव मिळालें (कपिल पहा; विष्णु. १. १३; मत्स्य १०; पद्म. भू. २८; ब्रह्म. ४; ब्रह्मांड. २.३७; भा. ४. १८; म. शां. २८. १४० कुं.).

पृथूची कारकीर्द सर्व जनतेस अत्यंत सुखावह झाली. याची राजधानी यमुनातीरीं होती. याच्याच कारकीर्दीत सूत व मागध उपन्न झाले. दोघांचाहि धर्म स्तुति करणें हाच होता. पृथूनें सूतांना व मागधांना कलिंग देश बक्षिस दिला (पद्म. भू. २८-३०; ब्रह्म. ४).

पुष्कळ कालपर्यंत राज्य केल्यावर पृथूस वनांत जाण्याची इच्छा झाली. त्याप्रमाणें हा आपल्या अर्चि नांवाच्या भार्येबरोबर वनांत गेला व त्या ठिकाणीं अत्यंत उग्र तप करून मरण पावला. याचेबरोबर याची भार्या सती गेली (भा. ४. २३).

पृथूस अर्चीपासून विजिताश्व(अंतर्धान), हर्यक्ष, धूम्रकेश, वृक व द्रविणस असे पांच पुत्र झाले (भा. ४. १३.२४). याला अंतर्धान व पालित असे दोनच पुत्र होते (विष्णु. १. १४). महाभारतांतहि याची कथा आली आहे (म. द्रो. ६९; शां. ५८. १२२ कुं.). याला महारण्यांत म्हणजे दण्डकारण्यांत राज्याभिषेक केल्याचा निर्देश आहे (म. शां. २८. १३७ कुं.).

वर्ग	दोहन करणारा	वत्स	पात्र	दुग्ध
देव	द्विमूर्धन्	त्रिरोचन	लोह	माया
पितर	अन्तक	यम	रौप्य	स्वधा
मनुष्य	पृथुवैन्य	वैवस्वतमनु	पृथ्वी	कृषि व सस्य
ऋषि	बृहस्पति	सोम	छंदस्	तप आणि वेद
दैत्य	रवि	इंद्र	सुवर्ण	बल
गंधर्व	वसुरुचि	चित्ररथ	कमल	सुगंध
यक्ष	रजतनाभि	कुबेर	मृण्मय	अंतर्धान
सर्प	धृतराष्ट्र	तक्षक	भोपळा	विष
राक्षस	जातुनाभ	सुमाली	पत्रे	रक्त
वृक्ष	शाल (राळ करतात तो)	पिंपरी	पळस	तोडले तरी पुनः फुटणे
पर्वत	मेरु	हिमालय	दण्ड	महौषधि आणि रत्ने

अथर्ववेदाप्रमाणें हें कोष्टक दिलें आहे. ब्रह्मादि पुराणांत यांत थोडा फरक असून राक्षस, वृक्ष व पर्वत हे जास्त दिलेले आहेत.

२ (स्वा. नाभि.) विष्णुमतें प्रसाराचा पुत्र.

३ दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

४ तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

५ तामस मनूचा पुत्र.

६ (सू. इ.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें अनेनस् नांवाच्या राजाचा पुत्र. मत्स्यमतें सुयोधनाचा पुत्र. पण वायुमतें अनेनसूला पृथुरोमन् असें नामांतर आहे. यानें शंभर यज्ञ केले होते. याच्या पुत्राचें नांव विश्वगश्व असें होतें (म. व. २०५. २ कुं.). पण रामायणांत पिढ्यांच्या व नांवांच्या दृष्टीनें फारच फरक आहे. हा अनरण्य नांवाच्या राजाचा पुत्र. याच्या मुलाचें नांव त्रिशंकु होतें (वा. रा. बा. ७०. २४).

७ (सू. इ.) भविष्यमतें ककुस्थाचा पुत्र. यानें ३५६०० वर्षें राज्य केलें.

८ (सो. अज.) विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें दुसऱ्या पाराचा पुत्र. यास वृषु असें नामांतर होतें.

९ (सो. नील.) मत्स्यमतें पुरुजानूचा पुत्र (२ चक्षु पहा).

१० (सो. वृष्णि.). भागवतमतें चित्ररथाचा पुत्र.

११ (सो. वृष्णि.) मत्स्यमतें अक्रूरास अश्विनीपासून झालेला पुत्र.

१२ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें रुचकाचा पुत्र. हा द्रौपदी-स्वयंवराला (म. आ. २०१. १८ कुं.) व रैवतक पर्वतावरील उत्सवाला गेला होता (म. आ. २३९. १० कुं.). यास पृथुरुक्म असें भागवतांतील पृथु व रुक्म एकत्र करून म्हटलेसें दिसतें.

१३ द्युआदीकरून अष्टवसूंतील एक. यानें भावाच्या सांगण्यावरून वसिष्ठाची गाय चोरिली. त्यामुळें वसिष्ठानें यास व याच्या इतर भावांस 'तुम्ही मनुष्यजन्म पावाल' म्हणून शाप दिला. पुढें हा गंगेचे पोटीं आपल्या भावांबरोबर शंतनूपासून उत्पन्न झाला. परंतु द्युशिवाय इतर वसूंना बालपणींच जलांत बुडबून टाकिल्यामुळें हा पुनः वसूंच्या जन्मास आला (म. आ. १०६. ११ कुं.).

१४ सदाचारसंपन्न असा एक ब्राह्मण. हा एकदां तीर्थयात्रेस जात असतां यास पांच भयानक पुरुष दिसले त्या प्रत्येकास एकेक व्यंग होतें. पर्युषित बेढब होता; सूचिमुख सुईसारखा होता; शिग्रुग पांगळा होता; रोहकास मान उंच करतां येत नसे व लेखकास चालतांना फार श्रम पडत. पुढें या ब्राह्मणानें त्यांस नीति ऐकविली तेव्हां ते सर्व उद्धरून गेले (पद्म. सृ. ३२).

१५ राज्यपुत्रसंज्ञक देशचा राजा. हा ८००० शूद्रांचा राजा होता. मागध हा याचा पुत्र (भवि. प्रति. १.६). हा कश्यपसेवक होता. याला कण्वानें क्षत्रिय केलें व राजपुत्रनगर दिलें (भवि. प्रति. ४.२१).

१६ दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

पृथुक—रैवत मन्वंतरांतील देवगण. यांत आठ देव होते. अजित, ओजिष्ठ, जिगीषु, वानहृष्ट, विजय, शकुन, सत्कृत व सत्यदृष्टि (ब्रह्मांड. २. ३६. ७३).

पृथुकर्मन्—(सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें शशबिंदूचा पुत्र.

पृथुकीर्ति—(सो. क्रोष्टु.) मत्स्य, विष्णु व वायु यांच्या मतें शशबिंदूचा पुत्र.

२ श्रुतदेवेचें नामान्तर.

पृथुग—चाक्षुष मन्वंतरांतील देवगण.

पृथुग्रीव—खर राक्षसाचा एक अमात्य. यास पृथुश्याम असेंहि नांव होतें.

पृथुजय—(सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें महाभोजाचा पुत्र. विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें शशबिंदूचा पुत्र.

पृथुतेजस्—(सो. क्रोष्टु.) शशबिंदूचा नातू (पद्म. सृ. १३).

पृथुदर्भ—(सो. अनु.) औशीनर शिबिपुत्र बृहद्भर्भाचें नामांतर.

पृथुदातृ—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें शशबिंदूचा पुत्र.

पृथुदान—(सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें शशबिंदूचा पुत्र.

पृथुधर्मन्—(सो. क्रोष्टु.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें शशबिंदूचा पुत्र.

पृथुपर्शु—एका संघाचें नांव असावें (ऋ. ७. ८३. १).

पृथुमनस्—(सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें शशबिंदूचा पुत्र

पृथुयशस्—(सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें महाभोजाचा व विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें शशबिंदूचा पुत्र. पण शशबिंदूचा नातू दिला आहे (पद्म. सृ. १३).

पृथुराश्मि—इंद्रानें यतींना ठार केल्यावर त्यांच्यापैकीं हा जिवंत राहिला. पुढें इंद्रानें याचें पालनपोषण केलें व याच्या इच्छेप्रमाणें इंद्रानें याला क्षत्रियाचें सामर्थ्य दिलें. पार्थुरश्म नांवाचीं सामें आजहि प्रसिद्ध आहेत. तीं म्हटलीं असतां क्षत्रियांचें सामर्थ्य वाढतें (पं. ब्रा. १३. ४. १७).

पृथुरुक्म—(सो. क्रोष्टु.) विष्णु व पद्म यांच्या मतें पराव्रताचा पुत्र. पण मत्स्य व वायु यांच्या मतें रुक्मकवचाचा पुत्र.

पृथुरोमन्—(२ पृथु पहा).

पृथुलाक्ष—(सो. अनु.) चतुरंग राजाचा पुत्र. यास बृहद्रथ, बृहत्कर्मन्, बृहद्भानु आणि चंप असे चार पुत्र होते (भा. ९. २३. ११; म. स. ८. १० कुं.).

पृथुवेग—यमसभेंतील एक राजर्षि (म. स. ८. १२ कुं.).

पृथुश्याम—पृथुग्रीवाचें नामांतर.

पृथुश्रवस्—दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

२ (सो. क्रोष्टु.) शशबिंदू राजाचा नातू (पद्म. सृ. १३). विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें शशबिंदूचा व भागवतमतें महाभोजाचा पुत्र.

३ द्वैतवनांत पांडवांबरोबर असलेला ऋषि.

४ यमसभेंतील एक क्षत्रिय (म. स. ८. १२ कुं.).

पृथुश्रवस् कानीत--वश अश्व्याचा हा उदार दाता होय (ऋ. ८. ४३. २४). अश्वीनीं याच्यावर कृपा केल्याचा उल्लेख आहे (ऋ. १. ११६. २१).

पृथुश्रवस् दौरेश्रवस--सर्पसत्रांत हा उद्गात्याचें काम करीत होता (पं. ब्रा. २५. १५. ३).

पृथुषेण--(स्वा. प्रिय.) विभु राजाचा पुत्र. याची स्त्री आकुति व पुत्र नक्त (भा. ५. १५. ६).

पृथुसेन--(सो. अज.) भागवतमतें रुचिराश्वाचा नातू व पाराचा पुत्र. पण विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें रुचिराश्वाचा पुत्र.

२ (सो. अनु.) मत्स्यपुराणांत हाहि एक कर्णाचा पुत्र दिला आहे (मत्स्य. ४८).

पृथ्विराज—धृतराष्ट्राचा पुनर्जन्म (भवि. प्रति. ३.१). यानें प्रद्योत, परिमल, विद्योत व भीष्मसिंह यांना ते असंतुष्ट म्हणून घालवून दिले. त्यांच्या सांगण्यावरून जयचंद्राचें याच्याशीं वैर झालें (भवि. प्रति. ३. ५). जयचंद्रकन्या संयोगिनी हिचें यानें स्वयंवरांत हरण केलें व हा दिल्लीस गेला. पुढें पृथ्विराजाचें जयचंद्राशीं सहा दिवस घनघोर युद्ध झालें (भवि. प्रति. ३. ६).

पृश्नि--सविता नामक आदित्याची पत्नी (भा. ६. १८. १).

२ ही मरुतांची आई होय. हिच्याकरितां एक सूक्तहि आहे (ऋ. ६. ४८).

३ स्वायंभुव मन्वंतरांतील सुतपा प्रजापतीची पत्नी. हीच देवकी झाली होती (भा. १०. ३. ३२). हिचा पुत्र पृश्निगर्भ.

४ (सो. वृष्णि.) हा वायु व विष्णु यांच्या मतें अनमित्राचा पुत्र. यास वृष्णि व वृषभ अशीं नामांतरें आहेत.

पृश्निगर्भ—पृश्निपुत्र. हा विष्णूचा अवतार होय. ही त्रेतायुगांतील उपास्यदेवता आहे (भा. १०. ३. ३५; ११. ५. २६; म. शां. ३५०. ४६ कुं.).

पृश्निगु--पुरुकुत्स व पृश्निगु यांचा अश्वीनीं कृपा केली म्हणून एकत्र निर्देश आहे (ऋ. १. ११६. ७).

पृश्निमेधस्--सुमेधस् देवांपैकीं एक.

पृषत्—(सो. नील.) विष्णु व वायु यांच्या मतें सोमकाचा पुत्र. पण भागवतमतें हा जंतूचा पुत्र. याचा पुत्र द्रुपद (म.आ. १८०.६ कुं; ह. वं. १. ३२). नीप राजा जनमेजय यास उग्रायुधानें ठार करून त्याचें राज्य हरण केलें. पुढें भीष्मानें उग्रायुधाला ठार केलें. तेव्हां इतके दिवस कांपिल्यांत असलेल्या यानें दक्षिणपांचाल (आपले वंशाकडील आहिच्छत्राचें राज्य) आपल्या ताब्यांत घेतल. हा भीष्माच्या तंत्रानें वागत असे म्हणून भीष्मानें यास आडकाठी केली नाहीं. याच्याच राज्यांत गंगाद्वारीं भरद्वाजाचा आश्रम होता. शिवाय भरद्वाज याचा मित्र होता. म्हणून द्रुपद भरद्वाजाकडे द्रोणाबरोबर रहावयास व शिकावयास येत असे. यामुळें द्रुपदाचें व द्रोणाचें प्रथम सख्य होतें. पुढें द्रुपदाकडून त्याचें सर्व राज्य जिंकून अर्जुनानें द्रोणास दिलें. द्रोणानें दक्षिण पांचाल द्रुपदास देऊन आपणाकरितां उत्तर पांचाल ठेविला (ह. वं. १. २०; म. आ. १४०. ४३ कुं.).

पृषदश्व—(सू. नाभाग.) भागवत, विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें विरूपाचा पुत्र. याचा पुत्र रथीतर. हा अंगिरा ऋषीच्या सेवेनें ब्राह्मण होऊन त्याच गोत्राचा मंत्रकार झाला.

२ (सू. इ.) विष्णुमतें अनरण्याचा पुत्र. याला वायूंत त्रसदश्व म्हटलें आहे.

३ यमसभेंतील एक क्षत्रिय (म. स. ८. १३ कुं.).

पृषध्र—वैवस्वत मनूस संज्ञा नांवाच्या स्त्रीपासून झालेला पुत्र (भा. ९. १. १२; म. आ. ६९. १९ कुं.; ह. वं. १. १०; पद्म. सृ. ८). याचा गुरु च्यवन.

हा लहानपणापासूनच अडाणी व विरक्त असल्यामुळें बापानें यास गुरुगृहीं गाई राखण्याचें काम दिलें. हा तें मन लावून करीत असे. एकदां एक वाघ गाईच्या गोठ्यांत शिरला व एक गाय तोंडात धरून तो ती नेऊं लागला. इतक्यांत पृषध्र हातांत खड्ग घेऊन गाईचे रक्षणार्थ धांवला. परंतु त्या वेळीं संध्याकाळ असल्यानें यास वाघ नीट दिसला नाहीं. परंतु यानें वाघाला मारण्याकरितां खड्ग फेकलें तें वाघाच्या तोंडांतील गाईस लागून ती तत्काल मेली. दुसऱ्या दिवशीं पृषध्राचें कृत्य याच्या गुरूस कळतांच त्यानें पृषध्रास 'तूं शूद्र होशील' म्हणून शाप दिला (भा. ९. २; ह. वं. १. ११; वायु. २. २४. २; ब्रह्मांड. ३. ६१. २; ब्रह्म. ७. ४३; लिंग. १. ६६. ५२; मत्स्य. १२. २५; अग्नि. २७२. १८; विष्णु. ४. १. १३; गरुड. १. १३८. ५; पद्म. सृ. ८). पुढें पृषध्र शूद्र होऊन वनांत फिरत असतां वणव्यांत सांपडून मरण पावला.

पृषध्रास दहा भाऊ होते. श्राद्धदेव (सावत्र भाऊ), इक्ष्वाकु, नृग, शर्याति, दिष्ट, धृष्ट, करूषक, वरिष्यंत, नभग व कवि.

२ सावर्णि मनूचा पुत्र.

३ दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र

४ पांडवांकडील एक राजा. भारतीय युद्धांत अश्वत्थाम्याचे हातून हा मारिला गेला (म. द्रो. १५७. १८ कुं.).

पृषध्र काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ५९). याच्याकरितां इंद्राची आयूनें प्रार्थना केली आहे (ऋ. ८.५२.२). याला सांख्यायन श्रौतसूत्रांत प्रस्कण्वाचा आश्रयदाता म्हटलें आहे. तेथें याला पृषध्र मेध्य मातरिश्वन् असें म्हटलें आहे. परंतु ऋग्वेदांत या व्यक्ति वेगळ्या मानिल्या असल्यामुळें तें चुकीचें दिसतें. दस्यवेवृकाचा याला आश्रय असावा.

पृष्ठ्य—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

पेदु—याला अश्वीनीं घोडा दिल्याचा अनेक वेळां उल्लेख आहे (ऋ. १. ११७. ९; ११८. ९; ११९. १०). हा राजा असावा (ऋ.१०.३९.१०).

पेरुक—हा भरद्वाजाचा आश्रयदाता होता. भरद्वाजानें याच्यापासून धन मिळविलें (ऋ. ६.६३.९).

पैंगलायनि—भृगुकुलोत्पन्न ऋषि व पिंगलाचा वंशज.

पैंगीपुत्र—शौनकीपुत्राचा शिष्य.

पैंग्य—हा याज्ञवल्क्याचा शिष्य (बृ. उ. ३.७. ११). याचा शिष्य चूड भागवित्ति. हें मधुकाचें पैतृक नांव आहे. सांख्यायनब्राह्मणांत अनेक ठिकाणीं यज्ञकर्मांत याच्या मताचा स्वीकार केला आहे (२६. ४). याच्या मताला पैंग्यमत असेंच म्हटलें आहे. याच्या अनुयायांना निदानसूत्रांत (४. ७) आणि अनुपदसूत्रांत (१. ८) पैंगिन् असें म्हटलें आहे. आपस्तंब श्रौतसूत्रांत याचा पैंगायणीब्राह्मण असा उल्लेख आहे (५. १५. ८). आश्वलायन गृह्यसूत्रांत ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत याचा उल्लेख आहे. पौर्णिमा इष्टि व अमावास्या इष्टि यांवर पैंग्य व कौषीतकी यांचीं मतें निरनिराळीं आहेत (ऐ. ब्रा. ७. १०). याच्या नांवाशीं जुळणारे खालील ग्रंथ आढळतात. १ पैंगलोपनिषद्, २ पैंगिरहस्यब्राह्मण, ३ पैंग्यस्मृति, ४ पैंग्यायन (नि) ब्राह्मण. हा प्राणाला ब्रह्म मानी (कौ. उ. २. २). युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक ऋषि (म. स. ४.२३ कुं.)

पैज—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें जातूकर्ण्याचा शिष्य. (व्यास पहा).

पैजवन—सुदासाचें पैतृक नांव.

२ एक शूद्र. याला वेदाचा अधिकार नव्हता म्हणून यानें ऐन्द्राग्निविधानानें दक्षणा दिल्याची प्रसिद्धी आहे (म. शां. ५९. ३७–४२ कुं.).

पैठीनसि—एक स्मृतिकार. याचा याज्ञवल्क्यस्मृतींत उल्लेख नाही. तरीहि हा बराच प्राचीन असावा. हा अथर्ववेदी असावा. कारण याच्या धर्मशास्त्रांतील श्राद्धासंबंधी सांगितलेले कांहीं विधि हे अथर्ववेदांतील कांहीं विधींशीं जुळतात. स्मृतिचन्द्रिका, अपरार्क, मिताक्षरा व दुसऱ्या कित्येक ग्रंथांत पैठीनसीचे उतारे घेतले आहेत.

पैप्पल—कश्यपकुलोत्पन्न गोत्रकार.

२ वसिष्ठकुलोत्पन्न गोत्रकार.

पैल—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ भृगुकुलांतील गोत्रकार व पिली ऋषीचा वंशज (म. आ. ६४. १३२ कुं.).

३ ऋक्शाखेचें अध्ययन करणारा कृष्णद्वैपायन व्यासाचा शिष्य. हा वसु ऋषीचा पुत्र असून पांडवांच्या राजसूय यज्ञांत होता नामक ऋत्विज होता (भा. १. ४. २१; १२. ६. ५२). व्यासानें याला ब्रह्मांडपुराण सांगितलें (ब्रह्मांड. १. १. १४). याचे शिष्य इंद्रप्रमति व बाष्कल (व्यास पहा).

४ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें शाकवैण रथीतराचा शिष्य.

५ भास्करसंहितेंतील निदान तंत्राचा कर्ता (ब्रह्मवै. २. १६).

६ ऋग्वेदी श्रुतर्षि.

पैलमौलि—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

पोतक—कश्यपाचा पुत्र (म.उ. १०३.११-१७ कुं.).

पोष्ट्र—अमिताभ देवांपैकीं एक.

पौंस्यायन—दुष्टरीतूचें पैतृक नांव.

पौडव—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार. याबद्दल खांडव असा पाठभेद आहे.

पौंडरिक—क्षेमधृत्वन्चें पैतृक नांव.

पौंड्र—पौंड्रक वासुदेवाचें नामान्तर (भा. ११. ५. ४८).

पौंड्रक—धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

२ कुंभकर्णाच्या निकुंभ नामक पुत्राची स्त्री रामरावणाच्या युद्धप्रसंगीं गरोदर असल्यामुळें माहेरी गेली होती. रावणादिकांचा निःपात झाल्यावर ती प्रसूत झाली व तिला पौंड्रक नांवाचा पुत्र झाला. यानें मायापुरींत राहणाऱ्या शतमुखी रावणाच्या साहाय्यानें बिभीषणाला पदच्युत करून मारून टाकण्याचीहि भीति घातली होती. रामानें याला जिवंत पकडून बिभीषणाच्या स्वाधीन केलें व शतमुखी रावणाला ठार मारिलें (आ. रा. राज्य. ५).

पौंड्रक मात्स्यक--भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा.

पौण्ड्रक वासुदेव—करुष देशचा राजा. याच्या बापाचें नांव वसुदेव असावें (म. आ. २०१.१२ कुं.). पौण्ड्रक हें दैशिक नांव वासुदेवकृष्णाहून भिन्नता दाखविण्याकरितां याच्या आरंभीं जोडिलें जातें. चेदि देशांत पुरुषोत्तम नांवानें हा प्रसिद्ध होता. याला वासुदेव असेंहि तेथें म्हटलें आहे. हा जरासंधाला जाऊन मिळाला होता. हा मूर्ख व अविचारी असून कृष्णाचीं चिन्हें धारण करीत असे. वंग, पुंड्र व किरात या देशांत याची प्रबल सत्ता होती. राजसूयाचे वेळीं कौशिक नदीच्या तीरीं राहणाऱ्या याच्यापासून भीमानें करभार घेतला होता.त्या वेळीं यानें कृष्णाच्या त्रासानें युद्ध न करण्याचें ठरवून मुकाट्यानें कर दिला (म.स.३१.२२-२३ कुं.). 'परमात्मा वासुदेव तो तूंच' असें लोकांनीं चढविल्यावरून अभिमानानें यानें आपला दूत कृष्णाकडे पाठविला व त्याला कळविलें कीं, ' लोकांवर अनुग्रह करून त्यांचा उद्धार करण्याकरितां मी पृथ्वीवर वासुदेव नांवानें अवतीर्ण झालों आहें. तूं मूढपणानें माझें नांव व माझीं चिन्हें धारण करून लोकांमध्यें प्रसिद्धीस आला आहेस, तर तें वासुदेव नांव व चिन्हें अतःपर धारण करण्याचें सोडून दे व मला शरण ये. नाहींतर,युद्धाला तयार हो !' कृष्णानेंहि 'मी तुझें पारिपत्य करून तुझा गर्वपरिहार करणार आहें' असा निरोप पाठविला. नंतर हा आपला मित्र काशिराजा याची मदत मिळविण्यासाठीं काशी नगराला गेला. कृष्णानें पौण्ड्रकाला शासन करण्याचा निश्चय केला व तो स्वतः रथामध्यें बसून काशी नगराला गेला. कृष्ण आपल्यावर चालून येत आहे असें पाहून पौण्ड्रक स्वतःचें दोन अक्षौहिणी सैन्य घेऊन निघाला. याचा मित्र काशिराजा आपलें तीन अक्षौहिणी सैन्य घेऊन समरभूमीवर याच्या मदतीस आला. या वेळीं पौण्ड्रकानें शंख, चक्र, गदा, शार्ङ्ग-धनुष्य, वनमाला, रेशमी पिवळा पितांबर, उत्तरीयवस्त्र, मौल्यवान भूषणें इत्यादि धारण केलीं असून गरुडावर आरोहण केलें होतें. एखाद्या नटाप्रमाणें हुबेहुब आपला वेष घेणाऱ्या या कपटी पौण्ड्रकाला पाहून कृष्णाला हंसूं आलें. शेवटीं युद्धांत याचा मित्रांसह वध करून कृष्ण द्वारका नगरीला परत गेला (भा. १०. ६६).

पौतक्रत--पूतक्रतेचा पुत्र. पृषध्राच्या सूक्तांत याचा उल्लेख आहे. दस्यवेवृकाचें हें मातृक नांव आहे (ऋ. ८. ५६. २).

पौतिमाषीपुत्र--एक आचार्य (बृ. उ. ६. ५. १). हा कात्यायनीपुत्राचा शिष्य.

पौतिमाष्य--गोपवनाचा शिष्य असलेल्या एका आचार्याचें नांव (बृ. उ. २. ६. १; ४. ६. १). याचा शिष्य गोपवन.

पौत्रायण—(जानश्रुति पहा).

पौत्रि--अत्रिकुलांतील एक प्रवर.

पौर—रुम व रुशम यांच्याबरोबर पौराचा उल्लेख आला आहे (ऋ. ८. ३. १२)

२ भृगुकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

३ (सो. पूरु.) मत्स्यमतें पृथुसेनाचा पुत्र.

४ (भविष्य.) विष्णुमतें एक राजवंश. यांत अकरा राजे झाले.

पौर आत्रेय--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ७३-७४).

पौरव—विश्वामित्र ऋषीचा एक पुत्र.

२ पूरुकुलांतील महा दानशूर राजा (म. द्रो. ५७).

३ एक महारथि (म. आ. ६८. २८; उ. १६७. १९; भी. ११६. १५; द्रो. ३७. ६; २०१. ८२ कुं). अभिमन्यूनें याचा वध केला (म. द्रो. १४. ६२ कुं.). याचा पुत्र दमन (म. भी. ६१. २० कुं).

४ अश्वत्थाम्यानें रथशक्ति फेंकून मारिलेला पांडवपक्षीय राजा (म. द्रो.२००).

पौरवी—युधिष्ठिराची पत्नी. हिचा पुत्र देवक (भा. ९. २२. ३०).

२ वसुदेवाच्या स्त्रियांतील एक (पद्म सृ. १३). हिला सुभद्र, भद्रवाह, दुर्मद, भद्र असे पुत्र झाले (भा. १२. ११. ३५).

पौरा--(पौरुकुत्सा पहा).

पौरुकुत्स—अंगिराकुलांतील मंत्रकार.

पौरुकुत्सा—गांधीची आई (रेणुका. ७). हिचें पौरा असेंहि नांव आढळतें (ब्रह्म. १०. २८).

पौरुकुत्स्य—(त्रसदस्यु पहा).

पौरुशिष्टि—(तपोनित्य पौरुशिष्टि पहा).

पौरुषेय—ज्येष्ठ मासींच्या सूर्यासमागमें असणारा राक्षस (भा. १२. ११. ३५).

२ यातुधानाचा पुत्र. क्रूर, विकृत, रुधिराद, मेदाश व वपाश हे याचे पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. ९४).

पौर्णिमास—अगस्त्यकुलांतील गोत्रकार.

२ (पूर्णोत्संग पहा).

पौर्णिमागतिक—(पूर्णिमागतिक पहा).

पौलकायनि—आंगिराकुलोत्पन्न गोत्रकार.

पौलस्त्य--पुलस्त्य ऋषीचा पुत्र विश्रवा ऋषि (पुलस्त्य पहा).

२ भृगुकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

३ अगस्त्यकुलोत्पन्न गोत्रकार.

४ भौत्य मनूचा पुत्र.

पौलह--दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ अगस्त्यकुलांतील एक गोत्रकार (पुलह पहा).

पौलि—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

पौलुषि--सत्ययज्ञाचें पैतृक नांव.

पौलोम--पुलोमेचे पुत्र. हे हिरण्यपुरांत राहत असत (भा. ६. ६. ३५; म. व. १७५. १२-६३ कुं.). हे ब्रह्मदेवाच्या वरानें मत्त झाले असतां अर्जुनानें यांचा वध केला (पद्म. सृ ६; निवातकवच पहा).

पौलोमी–द्वादशादित्यांतील शक्र नामक आदित्याची स्त्री. हिचे पुत्र जयंत, ऋषभ व मीढुष (भा. ६. १८. ७). ही पुलोमीची कन्या असावी (अध्या. रा. अयो. १.१५; शची पहा).

२ (पुलोमा पहा).

पौषाजिति—अंगिराकुलांतील गोत्रकार व ऋषि. याबद्दल पौषाजिति व पाष्यजिति असे पाठभेद आहेत.

पौष्करसादि–उपनयन झाल्यापासून तीन दिवसांनीं गायत्री उपदेश न करितां तत्काल करावा, असें याचें मत आहे (स. श्री. १९. २. ५). त्याप्रमाणें सध्यां लोक चालतात.

एक आचार्य (सां. आ. ७. १७; आप. ध. १. ६. १९. ७; १०. २८. १). वैय्याकरण म्हणून येणारा व हा एकच असेल काय ? (तै. प्रा. ५. ३७-३८; पा. सू. वार्तिक ८. ४. ४८).

पौष्टी—पूरूची पत्नी (म. आ. ८८. ४ कुं).

पौष्यायन--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

पौष्पिण्डय--सामविधानब्राह्मणांतील शेवटल्या वंशावरून हा जैमिनीचा शिष्य दिसतो (पौष्यंजि पहा).

पौष्य--पूषन्‌चा पुत्र. याला तीन स्त्रिया असूनहि पुत्र नव्हता. पुढें शंकराच्या आराधनेनें चंद्रशेखर नांवाचा पुत्र झाला. पौष्याची राजधानी ब्रह्मावर्तांत दृषद्वतीच्या कांठीं करवीर नगरीं होती (कालि. ४९).

२ पुष्यपुत्र ध्रुवसंधीचें नामांतर. याच्या स्त्रीनें गुरुदक्षिणे-निमित्त उत्तंक ऋषीस आपल्या कानांतील दिव्य कुंडलें दिलीं होतीं (म. आ. ३. ८२ कुं.).

पौष्यंजि—व्यासाच्या सामाशिष्यपरंपरेंतील सुकर्मन्‌चा शिष्य (व्यास पहा). हा सामवेदी श्रुतर्षीहि आहे. याला जैमिनीचा शिष्यहि म्हटलें आहे (सामविधानब्रा.). यानें सामवेदाच्या पांचशें संहिता केल्या. यानें उदीच्यसाम शाखा सुरूं केली. यानें याज्ञवल्क्याला योग शिकविला (ब्रह्मांड. २. ३५. ३८).

पौष्यायन—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

प्रकाम—काश्मीर देशाधिपति कैकय राजाचा द्वितीय पुत्र (भवि. प्रति. ३. ३१).

प्रकालन—वासुकिकुलांतील सर्पसत्रांत दग्ध झालेला एक सर्प (म. आ. ५७. ६ कुं.).

प्रकाश—तम ऋषीचा पुत्र. याचा पुत्र वागींद्र (म. अनु. ८. ६३ कुं.).

प्रकाशक—रैवत मनूचा पुत्र.

प्रकृति--रैवत मन्वंतरांतील देवगण.

प्रगाथ काण्व--प्रगाथ नांवाच्या मंत्रविशेषाचे हे द्रष्टे आहेत (ऋ. ८. १. १-२ इ.; ऐ. आ. २. २. २). प्रगाथ मिश्र जातीच्या छंदाचें नांव आहे. त्याचे कर्ते म्हणून हें नांव पडलें. आश्वलायनाच्या ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत यांचा उल्लेख आहे. हा अनुक्रमणीप्रमाणें दुर्गहाचा समकालीन दिसतो.

प्रगाथ घौर--(१ कण्व पहा).

प्रघस—मारुतीनें मारिलेला रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा सुं. ४६; म. व. २८६. २ कुं.).

२ सुग्रीवानें मारिलेला एक राक्षस (वा. रा. यु. ४३).

प्रघसा—अशोकवनांतील सीतारक्षणार्थ असलेली राक्षसी (वा. रा. सुं. २४).

प्रघास—लेख देवांपैकीं एक.

प्रघोष--श्रीकृष्ण व लक्ष्मणा यांचा एक पुत्र (भा. १० ६१. १५).

प्रचंड—त्रिपुरासुर व शंकर यांच्या युद्धांत कार्तिकेया-बरोबर युद्ध करणारा एक राक्षस (गणेश. १. ४३).

२ एक गोप. याच्या येथें जाबालीनें चित्रगंधा गोपीचा जन्म घेतला (पद्म. पा. ७२).

३ विष्णूचा एक पार्षद.

प्रचिन्वत्—(सो. पूरु.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें पहिल्या जनमेजयाचा पुत्र. यास प्राचिन्वत् असें नामांतर होतें.

प्रचेतस्—हा एक ब्रह्ममानसपुत्र असून प्रजापति होता (वायु. २. ४.५३). हा भार्गवकुलांतील मंत्रकार आहे.

२ प्राचीनबर्हीला सवर्णा नामक समुद्रकन्येपासून झालेले दहा पुत्र (२ दक्ष पहा). भागवतांत शतद्रुतीपासून झाल्याचें दिलें आहे (भा. ४. २४. १३).

एक स्मृतिकार. पराशरानें दिलेल्या स्मृतिकारांच्या यादींत याचें नांव आहे. याज्ञवल्क्यानें याचा उल्लेख केलेला नाहीं. नित्यकर्मे, श्राद्ध, अशौच व प्रायश्चित्त यांसंबंधांचे प्रचेतसाचे गद्य उतारे मिताक्षरा आणि अपरार्क यांत दिले आहेत. ' आचारी, शिल्पकार, वैद्य, दासदासी, राजे व